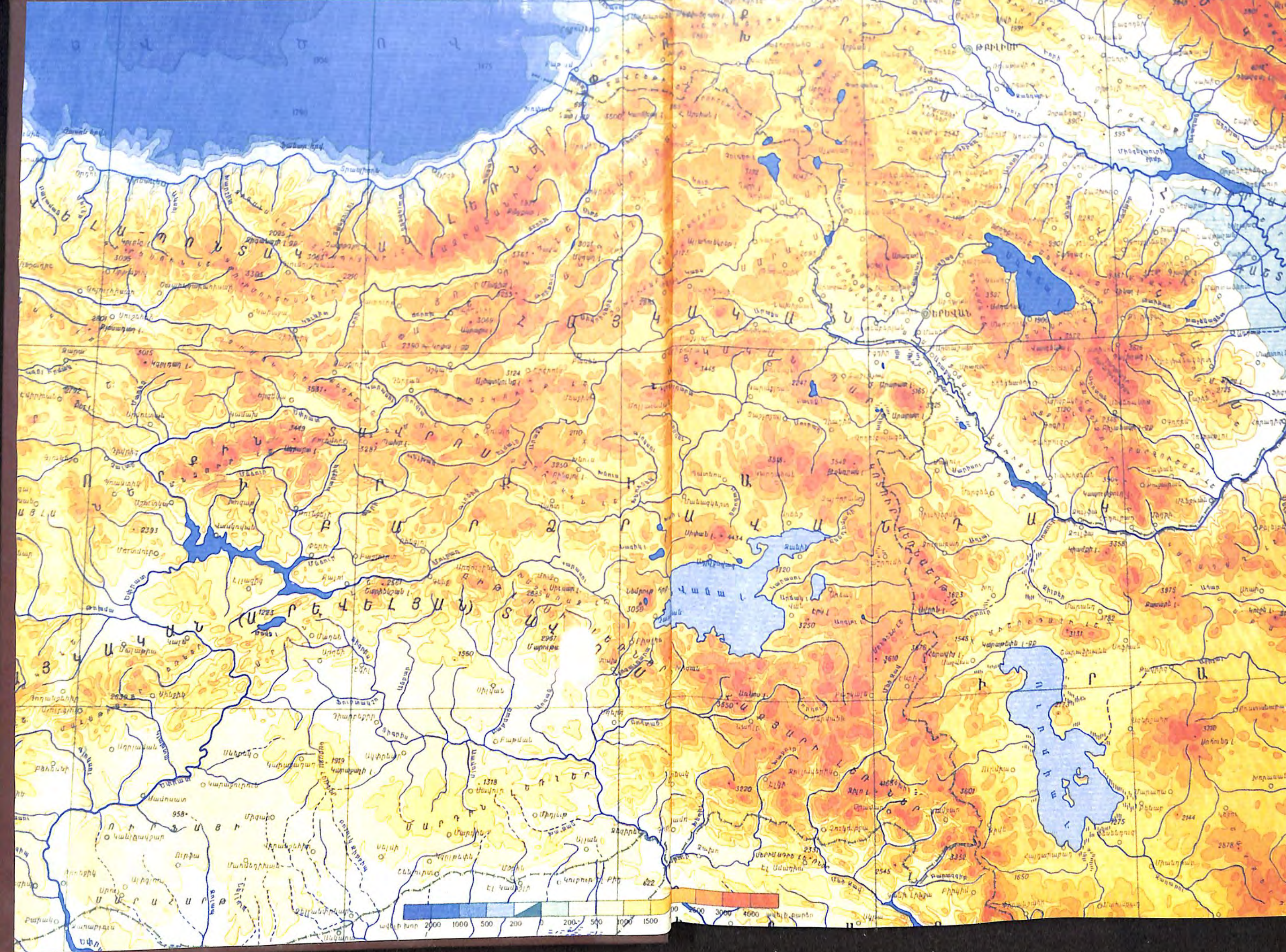

Աննա Պերրոսյան

ԲՈՒՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

7-50

ԱՆՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ԲՈՒՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

(ՎԿԱՅԱԳԻՐՔ՝ ԸՍՏ ԱՄԵՆԱՅՆԻ)

ՀԱՏՈՐ Գ

(13-րդ դարից մինչև 18-րդ դար)

ԵՐԵՎԱՆ

«ԴԱՐ» տարածաշրջանային
գարգացման և մրցունակության հիմնադրամ

2010

4440

ՀՏԴ
ԳՄԴ
Պ505

Հրատարակված է «Դար» տարածաշրջանային
զարգացման և մրցունակության հիմնադրամի
աջակցությամբ:

Պետրոսյան Աննա

Պ505 «Բոլոր ժամանակների Հայաստանը»: Վկայագիրք՝ ըստ ամենայնի /Աննա
Պետրոսյան.-Եր.: «Դար» տարածաշրջանային զարգացման և մրցունա-
կության հիմնադրամ, 2010.
Հ.Գ.: 13-րդ դարից մինչև 18-րդ դար.- 680էջ:

Վկայագիրքը պատմում է Հայոց խոյանքների, անկումների, հաղթանակների և
գոյատևման գաղտնիքի մասին՝ արժանավոր և ճշմարիտ որդիների մասին: Այն
փորձում է ճանաչել Հայոց ազգային բնավորությունը, հասկանալ նրա սեփական
գոյության ծգտումը դեպի իր սկիզբը, որտեղից քայլ է առել և հասել մինչև 21-րդ դար:

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2 Հ)

ISBN 978-99941-2-411-4

© Պետրոսյան Ա. 2010թ.
© «Դար» հիմնադրամ. 2010թ.

ա խոսք է հավատի և հույսի:
Նաև սիրո խոսք է, որը մնում է միակը,
և որից փոխադարձություն չի պահանջվում:
Սա էության ամենաթաքուն և սրբազան խորշերում
ապրող զգացում է աշխարհի այն հատվածի հանդեպ,
որ նախախնամության կամքով բաժին է ընկել մարդուն,
և մարդն այն կոչել է՝ **Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք**:

«Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» վկայագրի Գ հատորը
նվիրվում է Հայոց բոլոր մատենագիրներին, գրիչներին, ծաղկողներին
և հինգ հարյուր տարի առաջ ծնունդ առած Հայոց տպագրական գործի
ջատագով տպագրիչներին:

Սոսականաչ մյուռնոն նրանց հիշատակին և ողորմի:

ՀՏԴ
ԳՄԴ
Պ505

Հրատարակված է «Դար» տարածաշրջանային
զարգացման և մրցունակության հիմնադրամի
աջակցությամբ:

Պետրոսյան Աննա

Պ505 «Բոլոր ժամանակների Հայաստանը»: Վկայագիրք՝ ըստ ամենայնի /Աննա
Պետրոսյան.-Եր.: «Դար» տարածաշրջանային զարգացման և մրցունա-
կության հիմնադրամ, 2010.
Հ.գ.: 13-րդ դարից մինչև 18-րդ դար.- 680էջ:

Վկայագիրքը պատմում է Հայոց խոյանքների, անկումների, հաղթանակների և
գոյատևման գաղտնիքի մասին՝ արժանավոր և ճշմարիտ որդիների մասին: Այն
փորձում է ճանաչել Հայոց ազգային բնավորությունը, հասկանալ նրա սեփական
գոյության ծգտումը դեպի իր սկիզբը, որտեղից քայլ է առել և հասել մինչև 21-րդ դար:

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2 Հ)

ISBN 978-99941-2-411-4

© Պետրոսյան Ա. 2010թ.
© «Դար» հիմնադրամ. 2010թ.

ա խոսք է հավատի և հույսի:

Նաև սիրո խոսք է, որը մնում է միակը,

և որից փոխադարձություն չի պահանջվում:

Սա էության ամենաթաքուն և սրբազան խորշերում

ապրող զգացում է աշխարհի այն հատվածի հանդեպ,

որ նախախնամության կամքով բաժին է ընկել մարդուն,

և մարդն այն կոչել է՝ **ՀԱՅՐԵՆԻՔ**:

«Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» վկայագրի Գ հատորը
նվիրվում է Հայոց բոլոր մատենագիրներին, գրիչներին, ծաղկողներին
և հինգ հարյուր տարի առաջ ծնունդ առած Հայոց տպագրական գործի
ջատագով տպագրիչներին:

Սոսականաչ մյուռոն նրանց հիշատակին և ողորմի:

Պատմաբան, բանասեր Արշակ Ալպոյաճյանը իր «Պատմություն Հայոց գաղթականության» ուսումնասիրության մեջ գրում է.

«Հայաստանի աշխարհագրական նկարագիրը խորունկ ազդեցություն մը ունեցած է մեր քաղաքական և քաղաքակրթության պատմության վրա և ինքն է աղբյուրը մեր ցեղային տկարություններուն, որոնց ենթակա եղած է հայ ժողովուրդը... ուրեմն Հայաստանի աշխարհագրությունը «պատճառաց պատճառ» կներկայանա հայ գաղթականության»:

Կարծում ենք, որ չի կարելի անվերապահորեն համաձայնվել այս կարծիքին:

Աղբյուրագետ, պատմաբան Աշոտ Աբրահամյանը «Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության» գրքում գտնում է, որ «Հայ բնակչությանը դուրս մղող հիմնական պատճառներից մեկը, անշուշտ, երկրի անապահով վիճակն է հանդիսացել:

Հայաստանն ընկնելով Արևելքում մրցակցող խոշոր պետությունների աքցանի մեջ, դարեր շարունակ կռվախնձոր է դարձել մրցող պետությունների համար: Կողմերից ամեն մեկն աշխատել է իր տիրապետությունը հաստատել Հայաստանում և ամրացնել իր ռազմա-ստրատեգիական դիրքերը: Անվերջ պատերազմները ստեղծել են անտանելի ծանր վիճակ՝ վասալական կախվածության մեջ ընկած Հայաստանի համար»:

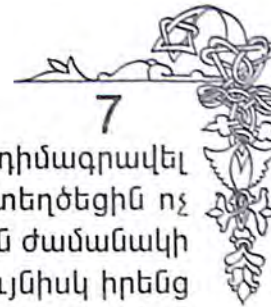
Արաբ աշխարհագիր Իբն-Ալ-Ֆաքիհ Ալ-Համադանին պատմում է.

«Մահկուլ սիրիացին ասաց. «Հայաստանը մշտապես ավերակների մեջ է»: Հարցրի, թե ի՞նչն է նրան ավերում, պատասխանեց. «Կռվող զորաբանակների ծիանների սմբակները»»:

Հին ժողովուրդներից շատերն են ստիպված եղել այլևայլ պատճառներով թողնել և զանգվածաբար հեռանալ իրենց հայրենիքներից և հանգրվանել օտար ափերում: Խոսքը, բնավ, վաչկատուն ու ռազմի ցեղերի մասին չէ, որոնք տարածվել են բռնագրավելու նպատակով և դարձել այդ երկրների տերերը՝ ժամանակավոր կամ հիմնավոր, ինչպես նրանք, ովքեր եկան Ալթայից և Ասիայից:

Մեծանուն գիտնական Հրաչյա Աճառյանը Հայաստանից Հյուսիս, Հարավ-Արևելք, Հարավ-Արևմուտք և Արևմուտք հեռացած և գրեթե 50 երկրներում հիմնավորված գաղթօջախների պատմությունն է մանրամասնում իր «Հայ գաղթականության պատմությունը» կոթողային ուսումնասիրությամբ, որին կանդորադառնաք, երբ պատեհ առիթը ներկայանա: Եթե օտար երկնակամարների տակ գաղթավայրի առաջացումը շատ ժողովուրդների համար անցողիկ երևույթ է եղել, ապա հայ ժողովուրդը պատկանել է այն ազգերի թվին, որոնք դեռ վաղ ժամանակներից շարունակ կրել են արտագաղթի ծանրությունը՝ որպես պատմականորեն կարևոր առանձնահատկություն:

Ուրիշ երկրներում ապաստան գտած այս կամ այն ժողովրդի ամեն մի խումբ չէ, որ կարող է պահպանել իր ազգային հատկանիշները և գաղութ ստեղծել, այսինքն՝ համայնք, որտեղ իր հավաքականությամբ կարողանում է պահպանել մայրենի լեզուն, ազգային սովորությունները, դավանանքը, գիրը և գրականությունը, կառուցողական տաղանդի յուրահատկությունները, միայն իրեն հատուկ

իր նկարագիրը: Անշուշտ, շատերը կուլ գնացին՝ չկարողանալով դիմագրավել օտար երկրների ուժացումներին, բայց և շատերն ապրեցին և ստեղծեցին ոչ միայն իրենց բացառիկ ծաղկուն գաղթավայրերը, այլև կարողացան ժամանակի մի մեծ հատվածում Նոր Հայրենիք ստեղծել, որտեղ ունեցան նույնիսկ իրենց թագավորները... Հիշողության քառուղիներով ձգվող մեր ճանապարհը հասել է Կիլիկիայի դռներին... Մտնե՛նք. ճամփորդությունն այստեղ անպայման մատուցելու է չափազանց հետաքրքիր անակնկալներ:

Հնագույն ժամանակներից Կիլիկիայի բնակիչներն էին ասորիները, հայերը, հրեաները, հույները:

4-րդ դարի պատմիչ **Ամմիանոս Մարկելանոսը** հաղորդում է, որ Խոսրոսի կամ Ալեքսանդրետի ծոցը կոչվում էր **Հայոց ծոց: Հովհաննես Ոսկեբերանը**, երբ աքսորվել է Կիլիկիա, այստեղ հանդիպել է հայերի մեծ բազմությունների, որոնք կառավարվում էին իրենց ազգային իշխանների կողմից, ունեին եկեղեցիներ և հոգևոր առաջնորդ: Իսկ Լեռնային Կիլիկիայի խստաշունչ ձմեռը Ոսկեբերանն անվանել է **«Հայոց ձմեռ»**:

Երբ արաբները 7-րդ դարում աշխարհակործան իրենց նվաճումներով հասան Կիլիկիա՝ հանդիպեցին հայերի կազմակերպված համառ դիմադրության: 8-րդ դարից մինչև 10-րդ դարը արաբների և բյուզանդացիների չընդհատվող արյունալի բախումների ժամանակ, բռնություններից, հալածանքներից ու բռնագաղթերից՝ նորից բազմահազար հայեր հաստատվեցին Կիլիկիայում:

10-րդ դարում Կիլիկիայի հայ բնակչությունն այնքան ստվար էր, որ գերազանցում էր բոլոր ազգերին միասին վերցրած:

Գիտենք արդեն. հայերի հանդեպ Բյուզանդիայի քաղաքականությունը՝ վերաբնակեցնել նրանց փոքրասիական սահմանային իր նահանգներում, հետապնդում էր մի քանի կարևոր նպատակ. կայսրությունը մահմեդական Արևելքից ապահովել հավատարիմ, քաջ կռվողներով, Հայոց շնորհաշատ ձեռքերը ծառայեցնել իր բարեկեցությանը, դարձնել նրանց իր եկեղեցու դավանակիցը և այսպես, Հայաստանը ջլատելով, զրկել ինքնուրույն պետական կյանքից: Գիտենք նաև, թե որքան հայ տաղանդաշատ զորավարներ ու քաջարի ռազմիկներ էին ծառայում հանուն Բյուզանդիայի հաղթանակների և անմիջապես ինչպիսի արագությամբ էին ոտքի հանում անմխիթար վիճակում գտնվող տեղական տնտեսությունները: Բյուզանդական գահին բազմած հայ կայսրերին նույնպես հնարավորին չափ ճանաչեցինք:

Բյուզանդիայի հայերի նկատմամբ այս քաղաքականությունը պատճառ դարձավ Կիլիկիայում նրանց կուտակումին:

Ի՞նչ էր **Կիլիկիան**: Ինչո՞ւ էր այսպես մագնիսի նման ձգում գաղթական դարձած հայության մեծին ու փոքրին, այսինքն՝ իշխանին ու հպատակին:

Գտնվելով Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան գեղատեսիլ անկյունում՝ կարծես առանձնացած ու կտրված էր հենց իրենից՝ ծովից:

Կիլիկիայի անունը բացատրում է մի հնագույն առասպել, որի ընդերքում, անշուշտ, Փյունիկյան գաղութներ հիմնելու պատմական հիշողությունն է պահպանված:

...Փյունիկյան **Ագեմովրոս թագավորի** երեք որդիները՝ **Կադմոսը**, **Փյունիկսը** և **Կիլքիսը**, գնում են որոնելու իրենց **Եվրոպե** քրոջը, որին առևանգել էր աստվածահայր **Ջևա**: Ջևա Եվրոպեին տեսել էր ծովափին ընկերուհիների հետ խաղա-

լիս և սիրահարվել: Եզան կերպարանքով Ջևա մոտենում է Եվրոպեին և հնազանդ գլուխ խոնարհում նրա առաջ: Եվրոպեն սկսում է շոյել եզան գեղեցիկ գլուխը: Հարմար մի պահի եզն առնում է աղջկան իր մեջքին և, առևանգելով, տանում է Կրետե: Փյունիկիայի վշտահար թագավորը հրամայում է իր որդիներին փնտրել, գտնել դստերը և առանց նրա չվերադառնալ: Եղբայրները երկար փնտրում են իրենց քրոջը, սակայն, չգտնելով՝ չեն վերադառնում հայրենի Փյունիկիա:

Կադմոսը Հունաստանում հիմնում է Թեբե քաղաքը, իսկ Կիլքիսը գալով Միջերկրականի այս գոլտրիկ ծովափը, իր անունը տալով երկրին՝ դառնում է նրա թագավորը:

Ի դեպ, մի ուրիշ առասպելի վկայությամբ՝ Փյունիկիայում հորինված առաջին հնչյունային այբուբենը հույները ստանում են Կիլքիսի եղբայր Կադմոսից...

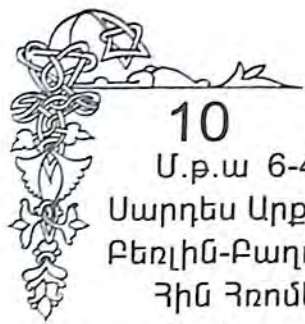
Փյունիկիայի հնագույն գաղութներից բացի՝ Կիլիկիայում եղել են նաև հունական գաղութներ: **Հոմերոսի «Իլիական»** սքանչելի պոեմում **Տրոյական** պատերազմում կիլիկիացիները կռվել են հույների դեմ, այսինքն, եղել են տրոյացիների դաշնակիցը:

Կիլիկիայի անունը ուրիշ բացատրություն ևս ունի: Իբր այն ծագել է եբրայերեն **«քելկիմ»** կամ **«կալիկա»** բառերից: Երկուսն էլ նշանակում են **«քարքարոտ»**: Բայց ինչո՞ւ միայն քարքարոտ: Երկրի արևմտյան շրջանը կոչվում է Քարոտ Կիլիկիա, հյուսիս-արևելյանը՝ Լեռնային Կիլիկիա, իսկ ծովամերձ շրջանը՝ Դաշտային Կիլիկիա:

Տավրոսի լեռնաշղթան հյուսիս-արևմուտքից ձգվելով հարավ-արևելք՝ մինչև Անտիտավրոս, Կիլիկիան պատնեշում է փոքրասիական երկրներից, որն անցանելի է միայն ամուր բերդերով պաշտպանված մի քանի կիրճերով: Ինչպես, օրինակ, **Դրունք Կիլիկիոն**, որը Կապադովկիայից դեպի Կիլիկիա տանող լեռնանցքն է և համանուն բերդի անունով նաև կոչվում է **Գուզլակ**:

Կիլիկիացիներ

Մ.թ.ա 6-4 դ.դ. այս կիրճով էր անցնում Աքեմենյան Պարսկաստանի Շոշ-Սարդես Արքայական ճանապարհը: 20-րդ դարում այդ կիրճով իր ուղին հարթեց Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղին:

Հին Հռոմեական ռազմական ճանապարհը անցնում էր այլ լեռնանցքով՝ **Կապանով**, որով Կիլիկիան կապվում էր Կապադովկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի հետ:

Մի լեռնանցք ևս Կիլիկիայի և Ասորիքի միջև բարձրացող Սև կամ Ամանոսի լեռնաշղթայի ներսում էր գտնվում և կոչվում էր **Դուռն Ասորվոց**:

Կիլիկիայի լեռներից սկիզբ առնող **Սարոս**, **Կյուղնոս**, **Կալիկադնոս**, **Լամոս**, **Պյուրամոս** և ուրիշ բազմաթիվ մանր գետեր, ոռոգելով դաշտ ու անդապտան, գնում, թափվում էին Միջերկրական ծով:

Պյուրամոսը Կիլիկիո ամենաջրառատ գետն է, որը Տավրոսի հյուսիսային ճյուղից հավաքելով իր ջրերը, նեղ ու խոր կիրճերում ահագնանալով, գլխապտույտ ոլորաններից սրընթաց, խելագար թռիչքներով, հզոր գոչ-աղաղակով հասնում է Մեծ Դաշտավայր և այնուհետև մեծաշուք, ազնվափայլ հանդարտությամբ հոսում մինչև Հայոց Ծոց, իր անուշ, սակայն ճանապարհին բավական տղմոտված ջրերը խառնելու Միջերկրական ծովի երկնքի հանգույն կապույտ ու աղի ջրերին:

Ամռանը **Մեծ Դաշտավայրը** շնչահեղձ է լինում միջօրեի տապից: Միրիական անապատներից չոր, հզոր տաքությամբ բորբոքված քամիների շունչը **Ամանոսի** լեռնանցքներով հասնելով այստեղ՝ անկենդան է դարձնում դաշտավայրը, որը նաև խեղդվում է ծովի ափերին, գետահովիտներում տարածված ճահճագուլորշուց: Երբեք սառնամանիք և ձյուն չտեսած դաշտը փետրվարին ամբողջությամբ ընկղմվում է կանաչի ու հազարերանգ ծաղկունքի մեջ, իսկ ապրիլից խեղդվում տոթից և վայրագ քամիների շնչից: Երբեմն բռնկվող մոլեգին տենդը ամբողջացնում է դաժան բնապատկերը:

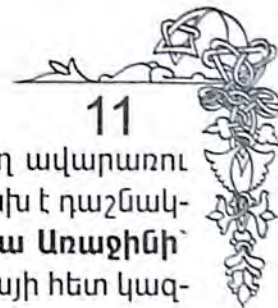
Սակայն, մինչև արևախանձ և տենդահարված տափաստաններին հասնելը՝ ճանապարհն անցնում է ձիթենու, արմավենու, կիտրոնի, նարնջի, թզենու պուրակների, խաղողի այգիների, քունջութի, բամբակի, բրնձի դաշտերի միջով: Մեծ Դաշտավայրի այս մասը օրհնված է մեծ օրհնությամբ:

Կիլիկիո լեռները ծածկված են մայրու, եղևնու, սոճու, կաղնու անտառներով ու ծաղկառատ մարգագետիններով: Կիլիկիան օրհնված է նաև ամենաբազմազան վայրի կենդանիների ու թռչունների առատությամբ, լեռների ընդերքներում գտնվող ամենաբազմազան մետաղահանքերով և բուժիչ ջերմուկներով:

Քաղաքակրթության հնագույն այս օրրանը մշտապես կռվախնձոր է եղել հեռու-մոտիկ հարևանների համար:

Հնագույն ժամանակներում չնայած ունեցել է սեփական կառավարիչ, բայց եղել է խեթական տիրապետության տակ: Եվ Եգիպտոսի փարավոնները մշտապես կռիվներ են մղել խեթերի դեմ Կիլիկիան նրանցից խլելու համար:

Բերեսոս պատմիչը վկայում էր, որ Ասորեստանի **Սենեքերիմ թագավորը** մ.թ.ա 705-681 թ.թ. կռվել է այստեղ հաստատված հոնիական ցեղերի դեմ: Առհա-

սարակ, Ասորեստանը Կիլիկիան ենթարկել է հաճախակի կրկնվող ավարառու արշավանքների: Եվ Ասորեստանի դեմ պայքարում Կիլիկիան հաճախ է դաշնակցել **Հայոց Արարատյան** թագավորների հետ: Հիշենք միայն **Ռուսա Առաջինի՝ Սարգոն Երկրորդի** դեմ հարևան երկրների, այդ թվում նաև Կիլիկիայի հետ կազմակերպած դաշնադրումները:

Աքեմենյանների ժամանակ Կիլիկիան նրա 4-րդ սատրապությունն էր, որը **Հերոդոտոսի** վկայությամբ՝ Եփրատ գետով սահմանակից էր Հայաստանին: Ասացինք արդեն, որ Կիլիկիայով էր անցնում **Պարեհ Առաջինի** Արքայական ճանապարհը, որն այստեղ ուներ 96 կմ երկարություն և երեք իջևանատեղի: Եվ երբ պատերազմներ են սկսվել պարսիկների և հույների միջև՝ կիլիկիացիները, առանձին զորամասերով և հարյուրավոր ռազմամավերով, պարսիկների հետ կռվել են ընդդեմ հույների:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու հզոր արշավանքների ժամանակ Կիլիկիան նվաճեցին մակեդոնացիները: Մակեդոնացու մահից հետո այն անցավ **Սելևկյանների** ձեռքը:

Քայքայվեցին նաև Սելևկյանները, և Կիլիկիան դարձավ ծովահենության հզոր կենտրոն, որն ահուսարսափի մեջ էր պահում ողջ Միջերկրյան ծովի տարածքը, նրա ափերին սփռված երկրներն ու կղզիները:

Հռոմը մ.թ.ա 2-րդ դարի վերջին կարողացավ ծովահենների նավատորմիղների դեմ կյանքի ու մահու կռվում հաղթանակ շահել, գրավել Կիլիկիան և դարձնել իր նահանգներից մեկը:

Իսկ մ.թ.ա 83 թվականին տեղացիների անմիջական օգնությամբ **Տիգրան Մեծը** նվաճեց **Դաշտային Կիլիկիան** և **Հյուսիսային Ասորիքի** հետ միացրեց Հայաստանին: Տիգրան Մեծը այս ողջ տարածքի կառավարիչ նշանակեց **Բագրատ Բագրատունի** հայ նշանավոր զորավարին: Լեռնային Կիլիկիան **Միհրդատ Պոնտացու** ձեռքին էր:

Կիլիկիայում Հայոց տիրապետությունը կարճ տևեց. ընդամենը 16 տարի: Բայց այս տարիները նպաստեցին, որ հայությունն այստեղ ավելի բազմամարդ դառնա:

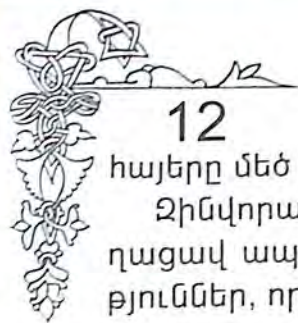
Հռոմեացի զորավար **Փոբեոս Պոմպեոսը** մ.թ.ա 66 թվականին այստեղ վերջ տվեց Հայոց և Պոնտական իշխանություններին՝ ոչնչացնելով կիլիկիացիների 1000 նավից բաղկացած նավատորմիղը: Քիչ անց նրան միացվեց Կիպրոս կղզին և այնտեղ նահանգապետ նշանակվեց հռետոր **Կիկերոնը**:

Հռոմն անպայման պիտի տիրեր Կիլիկիային: Նրանով անցնող ռազմուղիները ավելի կարևոր էին կայսրության համար, քան նրա հարստությունները: Այդ պատճառով էլ Հռոմը շտապում էր այնտեղ նոր հզոր ամրոցներ, նոր կամուրջներ ու ռազմական ճանապարհներ կառուցել:

Երբ 4-րդ դարի վերջին Հռոմի կայսրությունը բաժանվեց երկու մասի՝ Կիլիկիան անցավ Բյուզանդիային:

7-րդ դարում եկան և տիրեցին արաբները, 10-րդ դարում՝ նորից բյուզանդացիները, իսկ հետո էլ՝ սելջուկները:

Պատերազմների այս թոհուրթոհից հանգիստ ապաստան գտնելու հույսով՝

հայերը մեծ զանգվածներով կուտակվեցին այստեղ:

Ջինվորական հզոր կազմակերպությամբ համախմբվելով՝ հայությունը կարողացավ ապահովել իր հաղթանակները՝ ստեղծելով առանձին Մեծ Իշխանություններ, որոնց մասին չպատմել պարզապես անհնար է:

ԱՔԼՂԱՐԻՔ ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԵՎ ԳԱԳԻԿ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐՔԱ

Մենք հասել ենք 13-րդ դար և տեսել **Ջաքարյանների** տարած հաղթանակները սելջուկների դեմ, տեսել ազատագրված Արևմտյան Հայաստանի արագաթափ վերելքը, պատմել բոլոր ասպարեզներում նրա հառնումի մասին:

Բայց հիմա ստիպված ենք պետք է նորից ետ գնանք դեպի ժամանակի այն արյունալի պահերը, երբ դեռ սելջուկները դուրս չէին վռնդվել Արևմտյան Հայաստանից և գրեթե միաժամանակ էր պայքարը գնում Բուև Հայաստանում ազատություն ձեռք բերելու և Կիլիկիայում Հայոց Աշխարհի ստեղծելու համար:

Հայոց իշխաններից ոմանք իրենց զորքերով և ժողովրդով ստիպված դուրս էին եկել Բուև Հայրենիքից և կարողացել էին Կիլիկիայում և Փոքրասիական երկրներում տեղադրվել կալվածքների և ամրոցների, նույնիսկ քաղաքների: Հետզհետե իրենց տիրույթները ընդարձակելով՝ աստիճանաբար նրանք իրենց ձեռքում կենտրոնացրին նաև ռազմական, քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքը:

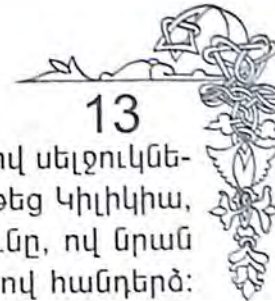
Առաջիններից մեկը **Աբլղարիք Արծրունին** էր: Աբլղարիք իշխանի պապն էր Վասպուրականի Թոռնավան գավառի տեր **Խուլ Խաչիկը**, որի հերոսական գործերի մասին պատմել ենք իր տեղում: Մեր պատմիչները մեծ ոգևորությամբ են գրել Խուլ Խաչիկի հայրենասիրության մասին՝ անվանելով նրան «**առյուծ**» և կոչելով «**Հայոց Մեծ իշխան**»:

Մենքքերիմ թագավորի հետ նա չգաղթեց դեպի օտարություն, հրաժարվեց լքել հայրենիքը և ընդամենը 70 հավատարիմ զինակիցներով պաշտպանեց իր գավառը հրոսակների ներխուժումներից և, զոհվելով այդ կռիվներից մեկի ժամանակ, արժանապատվությամբ ապրելու իր օրինակն ու խրատը թողեց գալիք պատմության դեռ չգրված էջերին:

Աբլղարիք Արծրունին Խուլ Խաչիկի որդի **Հասանի** որդին էր:

Աբլղարիք Արծրունին տաղանդաշատ ու քաջ զորավար էր և իսկույն գրավեց բյուզանդացի կառավարիչների ուշադրությունը: Նրան հրավիրեցին Կոստանդնուպոլիս, որտեղ արքունիքում շատ արագ վստահություն ձեռք բերեց և, համարվելով Բյուզանդիոնին անվերապահ նվիրված զորավար, 1050 թվականին նշանակվեց Կիլիկիայի **Տարսոն**, **Մամեստիա**, **Ադանա**, **Պապեռոն**, **Լամբրոն** նշանակվեց Կիլիկիայի **Տարսոն**, **Մամեստիա**, **Ադանա**, **Պապեռոն**, **Լամբրոն** հայաշատ շրջանների կառավարիչ: Աբլղարիքը ոչ միայն տաղանդավոր զորավար էր, այլև հմուտ կառավարիչ, ով իր հովանավորությամբ կարողացավ բարձրացնել տեղի հայերի զինական, տնտեսական և մշակութային կշիռը:

Մեկ այլ իշխան Արցախ նահանգից, **Օշին** անունով, խուսափելով սելջուկների հալածանքներից, 1073 թվականին իր ողջ ազգուտոհմով գաղթեց Կիլիկիա, ստացավ Արծրունի Աբլղարիք իշխանի բարձր հովանավորությունը, ով նրան պարգևեց Լամբրոն անառիկ բերդը՝ շրջակա հողերով և գյուղերով հանդերձ: Աբլղալիքը չբավարարվելով այսքանով՝ **Օշին իշխանին** կնության տվեց իր դստերը և զինական ու խնամիական կապերով ամրապնդեց հայերի դիրքն ու առաջնությունը Կիլիկիայում: **Օշին իշխանը Հեթումյան** տոհմի հիմնադիրը դարձավ Կիլիկիայում և Հայոց պատմության մեջ իր առանձին ու կարևոր տեղը գրավեց: Աբլղարիք Արծրունին խնամիական կապեր էր հաստատել նաև **Գագիկ Երկրորդ Բագրատունի** գահընկեց արքայի հետ:

Գագիկ վերջին Բագրատունի յուրայիններից դավաճանված արքան Կապադովկիայում Հայոց թագավորության փոխարեն ստացել էր մի ողորմելի տարածք իր անձին ոչ արժանի գոյությունը ապրելու համար:

Բայց Գագիկ արքան բնավ հաշտված չէր իր վիճակին և չէր գտնում, որ դա վերջնական է:

Միքայել Չամչյանը իր «**Հայոց պատմություն**» գրքի 2-րդ հատորի Ծ գլխում վկայում է, որ Գագիկ թագավորը դեռ ծրագրեր ուներ, որոնք ցանկանում էր իրագործել՝ գնալով «**Ի պարսկաստան առ Մելիքշահ թագաւոր պարսից. զի գուցէ օգնութեամբ նորա կարեսցէ վերստին տիրել Հայաստան և առնուլ զթագաւորութիւն իւր**»:

Գագիկ արքան ուներ այդ ծրագիրը, բայց տատամսում էր, որովհետև իր քրիստոնեական հավատը թույլ չէր տալիս օգնության համար դիմել մուսուլման թագավորին, որն, ի դեպ, անընդհատ հրավիրում էր նրան տեսակցության:

...Երբ Գագիկ արքան դեռ այս մտահոգությունների մեջ էր՝ լսեց, թե ինչպես **Կեսարիայի** կառավարիչ **Մարկոսը** այնքան է ատում և արհամարհում հայերին և այնքան է «լրբացել», որ իր շան անունը դրել է Արմեն, և առհասարակ բոլոր և շներին Արմեն է կոչում: Այս Մարկոսը մեծ համարում ուներ բյուզանդացոց մեջ, և դա ավելի էր նրան դարձրել մեծամիտ և անպատժելի իր արածների ու ասածների համար: Գագիկը երդվեց վրեժխնդիր լինել այս Մարկոսից և գնաց Կեսարիա՝ նրան հանդիպելու:

Բացեմք **Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրություն»** մատյանը և կարդանք այն հատվածը, որը նվիրված է այս պատմությանը:

«**Գագիկի ներկայացուցիչները գնացին և դիմելով հերետիկոս Մարկոսին, ասացին. «Հայոց Գագիկ արքան ուզում է այսօր քեզ մոտ իջևանել»:** Կիր Մարկոսը, լսելով այդ, ուրախացավ և հրաման տվեց իր ամբողջ տունը զարդարել, կամա-ակամա, քահանաներով հանդերձ, գնաց Գագիկին ընդառաջ և մեծ պատիվներով նրան բերեց տեղավորեց իր տանը:

Մարկոսը մեծ ծաշկերույթ տվեց, բայց Գագիկը ամբողջ օրը շատ էր զայրացած: Երբ գինու ազդեցության տակ սկսեց ուրախանալ, Գագիկը ասաց Կիր Մարկոսին. «**Լսել եմ, որ դու մի զորեղ շուն ունես, մենք ուզում ենք նրան տեսնել**»:

Մարկոսը գլխի ընկավ, թե ինչի համար է նա այդ բանը կամենում և չլսելու տվեց: Երբ Գազիկը իր ասածը կրկնեց, կանչեց շանը, բայց նա չէր գալիս, որովհետև չէին համարձակվում Արմեն անունով կանչել: Գազիկն ասաց. «Անունը տվեք, որ գա»: Այդ ժամանակ Մարկոսը գինու ազդեցության տակ շանը կանչեց և ասաց. «Արմեն, Արմեն»: Շունը եկավ, նա առյուծի էր նման: Գազիկը տեսնելով նրան, ասաց. «Այս շան անունը Արմեն է»: Մարկոսը շատ ամաչեց և ասաց. «Քաջ է, դրա համար է, որ Արմեն են ասում նրան»: Գազիկը պատասխանեց. «Հիմա կտեսնենք ով է քաջ, Արմենը, թե՞ Զոռոմը»: Նրանք պատրաստել էին մի պարկ, և Գազիկի ազդանշանով թիկնապահները շրջապատեցին շանը և մեծ դժվարությամբ գցեցին պարկի մեջ: Կիր Մարկոսը, կարծելով ուզում են շանն իրենց հետ տանել, զայրացավ և սկսեց գոռալ սպասավորների վրա: Գազիկը ժպտաց, ձեռքով նշան արեց սպասավորներին, որոնք շրջապատեցին անօրեն Մարկոսին և բռնությամբ և քաշքշելով պարկի մեջ գցեցին, Արմեն կոչեցյալի մոտ: Գազիկն ասաց. «Տեսնենք ով է ուժեղ և քաջ, հոռոմ մետրոպոլիտը, թե՞ նրա կողմից Արմեն կոչված շունը»: Գազիկը հրաման տվեց սաստիկ ծեծել շանը, որ կատաղած հարձակվեց Մարկոսի վրա և ատամներով բզկտեց նրան... Մարկոսը ուժեղ ու աղիողորմ աղաղակում էր... ահավոր պատերազմ էր գնում պարկի մեջ և ատամների կրճտոց ու սրտի հառաչ էր դուրս գալիս պարկից: Այսպիսի տանջանքներով սատկեց չար ու պիղծ անարգիչը, դառնալով շան ծարակ...»:

Գազիկի այս արարքը սարսափելի կատաղեցրեց բյուզանդացոց և որոշեցին Կիր Մարկոսի մահվան վրեժը նրան չարաչար սպանելով առնել: Լրտես կարգեցին Գազիկին հետևելու, որպեսզի սա կարողանա ժամանակին իմաց տա նրան հարմար պահի բռնելու համար:

Բայց մինչև այս պատմությունն ավարտելը, վերադառնանք Տարսոն Աբղարիի Արծրունու մոտ և շարունակենք կիսատ մնացած պատմությունը նրա և Գազիկ երկրորդի խնամիական կապերի մասին:

Գազիկ երկրորդի որդի **Դավիթն** ամուսնացած էր Աբղարիի Արծրունու մյուս դստեր հետ: Թե ի՞նչ պատճառով՝ այս Դավիթը գծովում է ամերոջ հետ: Աբղարիիը նրան կալանում է Պապեռոնի բերդում:

Գազիկը լսելով այս մասին՝ շտապում է Տարսոն, հուսալով, որ պիտի կարողանա համոզել իշխանին և կալանքից ազատել իր Դավիթ որդուն: Ըստ երևույթին, դա նրան չի հաջողվում, որովհետև **Մատթեոս Ուռհայեցու** վկայությամբ «... ինչ, ինչ պատճառով խնամության գործը գլուխ չեկավ և Գազիկը առյուծի պես մոռնալով վերադարձավ...»:

Մյուս կողմից էլ՝ Գազիկին ամենուրեք հետևում էր բյուզանդացոց լրտեսը, և, անշուշտ, նրան հայտնի էր երկու հզոր խնամիների գծությունը, ինչը նրանց խոցելի էր դարձնում, որովհետև դժվար պահին նրանք օգնության չպիտի շտապեին միմյանց...

Գազիկը հեռանալով Տարսոնից՝ հազար հոգիանոց իր զորախմբով եկավ

Արժախասի դաշտը, Կիզաստա բերդը, որը կոչվում էր նաև Կյուբխատրա: Այս բերդը պատկանում էր նաև երեք հոռոմ իշխան եղբայրներին՝ Մանդալեի որդիներին: Նորից դիմենք **Մատթեոս Ուռհայեցուն**:

«Գազիկը իր զինվորներին ճանապարհի մյուս կողմում թողնելով, երեք հոգով գնաց ուղիղ դեպի նրանց, ովքեր նախապատրաստություններ էին տեսել և հիսուն հոգի տեղադրել Գազիկին դարանակալելու: Երբ Գազիկը մոտեցավ բերդին, երեք եղբայրները եկան և երեսնվայր երկրպագեցին նրան: Գազիկը տեսնելով նրանց, կանչեց ողջագուրվելու: Երեք եղբայրները մոտենալով նրան, բոլորը միասին բռնեցին Գազիկի վզից և ծիուց ցած գլորեցին: Գազիկի հետ եկող մարդիկ թողեցին փախան: Այդ միջոցին դարան մտածները դուրս եկան և Գազիկին բռնեցին: Գազիկի զինվորները լսելով կատարվածի մասին, ցրվեցին: Գազիկին տարան բերդ: Ութ օր անց

Հայոց բովանդակ երկիրը՝ Աբասի որդի Գազիկը, Սենեքերիմի ողջ տոհմը՝ Ատոմն ու Աբրուսալահը, և Հայոց մյուս բոլոր իշխանները եկան բերդի դեմ: Մի քանի օր կռիվ մղեցին, բայց ոչինչ չկարողացան անել, որովհետև բերդը շատ անառիկ էր: Գազիկին ձեռքակալողները չէին համարձակվում նրան ազատ արձակել, որովհետև շատ էին վախենում: Այդ միջոցին անօրեն Փիլատրոսը, դիմելով նրանց ասաց. «Դուք ինչպես հանդգնեցիք նման բան գործել թագավոր մարդու նկատմամբ: Երկու դեպքում էլ՝ արձակելու կամ չարձակելու, դուք ձեր գլխին փորձանք կբերեք»: Այդ ժամանակ աստվածասպան հոռոմները աղեղի լարով խեղդամահ արեցին Հայոց թագավորին և նրա դիակը մեկ օր պարսպից կախած թողեցին, որից հետո հանեցին և բերդից դուրս թաղեցին: Վեց ամիս հետո Գազիկի քաղաքից Բանիկ անունով մի մարդ եկավ, որը Գազիկ թագավորի մարմինը գիշերով գաղտնաբար հանեց ու տարավ քաղաք, ազգականների մոտ: Ողջ հայ ժողովուրդը մեծապես ողբաց նրան: Գազիկին թաղեցին իր կառուցած Պիզու վանքում»:

Իսկ Աբղարիի Արծրունին կասկածելով Դավթին՝ Գազիկի որդուն, դավաճանության մեջ, Գազիկի մահից հետո, նրան իր բանտախնություն «մահու դեղ» տալով սպանեց:

Շուտով մեռավ նաև Աբղարիի ինքը՝ հասցնելով իր փեսա Օշինին Կիլիկիայում թողնել կազմակերպված մի Հայկական Իշխանություն:

Գազիկ թագավորի ավագ որդի **Հովհաննեսը** այս դեպքից առաջ փեսայացել էր Անի քաղաքի կառավարիչ դքսին՝ ամուսնանալով նրա դստեր հետ, երբ գնացել էր իր տոհմի արքայանիստ ոստանին այցելության:

Նա երևի հույս ուներ, որ պիտի հաջողվի իր աներոջ հովանավորությամբ

վերականգնել Բագրատունյաց թագավորությունը: Բայց սա նրան չհաջողվեց: Չհաջողվեց նաև նրա որդի **Աշոտին**, որին թունավորեցին **Մանուչե Շադդադյանի** հրամանով:

Աշոտը ժառանգներ չուներ:

Այսպես չորացավ Բագրատունյաց թագավորական տոհմածառը:

Պատմության կծիկը հետ մանելով՝ եկել հասել էինք Կիլիկիա, որտեղ **Աբլղա-րիբ Արծրունին** առաջիններից մեկն էր, որ կարողացավ ստեղծել կազմակերպված մի փոքրիկ Չայոց Աշխարհ, խաղաղ մի հանգրվան այնտեղ կուտակված հայության համար:

Պատմենք նաև **Փիլատրոս Վարաժնունու** մասին, որին **Մատթեոս Ուռհայեցին** կոչում է «անօրեն»:

Ինչո՞ւ:

ՓԻԼԱՏՐՈՍ ՎԱՐԱՐՆՈՒՆԻ

Հին, փառապանծ տոհմերից մեկն էր **Վարաժնունիների** տոհմը: **Մովսես Խորենացու** վկայությամբ՝ տոհմի ավանդադիրը **Գեղամ Նահապետի** շառավիղ **Դատ իշխանի** որդի **Վարաժն** էր մ.թ.ա 2-րդ դարում վարում արքունիքի Որսպետության գործակալությունը: Նրանց ժառանգական տիրույթը եղել է Արարատ նահանգի **Վարաժնունիք** գավառը: Վարաժնունիքը կոչվել է նաև **Ծաղկունյաց Ձոր**, և նրա խիտ անտառները հարուստ են եղել կենդանիներով, վայրի գազաններով, որտեղ սիրել են որսի դուրս գալ Արտաշեսյան և Արշակունի արքաները:

Վարաժնունիքի լեռների ընդերքը հարուստ էր ոսկու, երկաթի, կապարի, պղնձի, գրանիտի հանքերով: Մի խոսքով՝ Աստծուց օրհնված գավառ...

Ձորանանակի համաձայն՝ Վարաժնունիները Չայոց գորաբանակին տվել են 300 հեծյալ մարտիկ: 9-րդ դարում Վարաժնունիներին հանդիպում ենք նաև Վասպուրականում, և **Թովմա Արծրունու** վկայությամբ՝ Վասպուրականի գործերի հետ նրանց գնդերը մասնակցել են արաբների դեմ կռիվներին:

Ժամանակի այս հատվածում տոհմի ամենահայտնի ներկայացուցիչը **Փիլատրոսն** էր, ով Վասպուրականում հաստատված Վարաժնունիներից էր:

Գաղթականության հոսանքին տրված՝ հայրենիքից հեռանալով Փիլատրոսը ծառայության է անցնում բյուզանդական բանակում և որպես տաղանդավոր զորավար այնպիսի համարում է ձեռք բերում, որ 1070 թ. **Ռոմանոս Չորրորդ Դիոգենես** կայսրը խլաթ կատարած արշավանքի ժամանակ նրան է վստահում բանակի գլխավոր հրամանատարությունը:

1071 թ. Մանազկերտ քաղաքի մոտ սելջուկների դեմ ճակատամարտում բյուզանդական բանակի պարտությունից հետո **Փիլատրոս Վարաժնունին** կարողացավ **Մարաշ** կենտրոնով ստեղծել ընդարձակ **Ինքնավար Չայկական Իշխանություն**, որի սահմանները Մեծ Չայքի Ծոփքի նահանգներից տարածվում էին մինչև Անտիոք և Եդեսիա: Փիլատրոսը իր զենքի ու հրամանատարության տակ հավաքեց հայկական զինական մեծ ուժ, որով հաջողությամբ կռիվներ մղեց

բյուզանդացիների և սելջուկների դեմ միաժամանակ:

Բյուզանդացի հեղինակ **Սկիլիցեսը** խոսելով **Փիլատրոս Վարաժնունու** մասին՝ հատկապես ընդգծում է նրա զորավարական տաղանդը:

Իսկ մյուս բյուզանդացին՝ **Ատտալիատեսը**, գրում է.

«**Փիլատրոսը դժվարանցանելի և լեռնային վայրերում հաստատվելով՝ պարսպապատեց կիրճերն ու ամրացրեց լեռնանցքները և հակառակորդի համար այդ շրջանները անառիկ դարձրեց: Նա այնտեղ ապաստան գտած բազմաթիվ հայերից մարտունակ զորաբանակ կազմեց: Նա կայսրերին հպատակություն չհայտնեց: Նա անկախ էր և սեփականացնում էր կայսերը պատկանող քաղաքներն ու ընդարձակում իր տիրույթները**»:

Փիլատրոսին երկար ժամանակ հաջողվեց հայազգի զինվորներով համալրված իր զորաբանակով կասեցնել սելջուկների առաջխաղացումը դեպի Միջերկրական ծով: Բյուզանդական կայսրությունը ստիպված ճանաչեց նրա **Իշխանապետությունը** իր գրաված տարածքներում և նրան «սեբաստոսի» տիտղոս շնորհեց: Սրա փոխարեն Փիլատրոսը ընդունեց քաղկեդոնություն՝ իր թիկունքը ապահովելու համար բյուզանդական դավադրությունից:

444

Փիլատրոս Վարաժնունու գերագույն նպատակն էր հայ իշխանական մանր տները միացնելով ստեղծել **Չայկական Պետություն**: Բոլոր հայ իշխանները չէին, որ համաձայն էին նրա այդ գաղափարին: Ամեն մեկը անկախ ու միահեծան տերն էր իր տիրույթների և չէր ցանկանում դառնալ Փիլատրոսի ենթական և ընդհանուր բանակի մեջ միավորել իր զինական ուժը, որով պաշտպանում էր իր տարածքները:

Թերթենք մորից **Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրությունը»**, որտեղ երախտավոր պատմիչը բավական արգահատանքով է խոսում Փիլատրոսի մասին: Պատճառը գուցե նրա քաղկեդոնիկ դառնալն էր, կամ ուրիշ մի բան. փորձենք հասկանալ:

«**Տիրելով բազում գավառների և քաղաքների վրա, նա անգթաբար ոչնչացրեց բազում մեծամեծ իշխանների և եկավ հաստատվեց Մարաշում: Նա դիմեց Սասունի տեր քաջ Թոռնիկին՝ պահանջելով հպատակություն հայտնել իրեն: Թոռնիկը՝ Մուշեղի որդին, նրա այդ ապուշ հրամանի վրա ծիծաղելով, ասաց. «Ես նրա երեսն անգամ չեմ ուզում տեսնել**»:

Փիլատրոսի ներկայացուցիչները **Թոռնիկին ասացին, թե՝ «Նա բազմաթիվ զինվորներով կգա քո դեմ և կավերի, կկործանի քո գավառները...»**:

Երկու թշնամի իշխանների երկխոսությունը կարճելով ասենք, որ Թոռնիկը գնաց Փիլատրոսի վրա հազար ծիավորով: Ալեկուա դաշտում, սա խարբերդ քաղաքի դաշտն էր, Թոռնիկի զորքը հանդիպեց Փիլատրոսի զորքին: Փիլատրոսի հետ էր նաև ֆրանկների կոմս **Ռմբադատը**՝ ութ հարյուր զինվորով:

«**Եվ, ահա, Ռմբադատն իր զորքով եկավ և բախվեց Թոռնիկի զնդի ճակա-**

տին, ճեղքեց այն և ներս խրվեց: Թոռնիկն իր զինվորներին ծայն տվեց, և բոլորը միասին շրջապատելով նրանց, բոլոր իշխաններին և հազար հինգ հարյուր հոգու գերեցին, բռնեցին նաև կոմսին, իսկ Փիլատրոսին և նրա զինվորներին փախուստի մատնեցին: Այդ օրը ֆրանկների և այլ քրիստոնյաների մեծ կոտորած եղավ: Թոռնիկը և Հայոց բոլոր զինվորները մեծ ավարով գնացին Սասուն, իսկ Փիլատրոսը փախստական ու խայտառակված մտավ Խարբերդ...»:

Սակայն Թոռնիկ իշխանի պատմությունը այսքանով չի ավարտվում:

«Այդ օրերին Թոռնիկը փոքրաթիվ զորքով եկավ մտավ Ամշուշատ քաղաքի իր բերդը, որ կառուցված էր Արածանի գետի վրա: Անսպասելիորեն բազում զորքերով երևաց ոմն ամիրա, որի անունը Աամր-Բափր էր: Իմանալով Թոռնիկն առանց զորքերի է, Փիլատրոսի հրամանով դիմեց նրան խաբեպատիր խոսքերով ու սուտ երդումներով, նրա հետ փորձեց բարեկամություն հաստատել. նրան հաջողվեց բազմաթիվ նվերներով ու ընծաներով համոզել Թոռնիկի սպասավորներին, նրանց օգնությամբ խաբել նրան և երեք հոգով իր մոտ հրավիրել: Երբ նրանք գինարբուքով էին տարված, ամիրան գազանաբար հարձակվեց Թոռնիկի վրա, ուզենալով սպանել նրան: Թոռնիկի մոտ բացի մի փոքրիկ դանակից ոչինչ չկար: Ահա, դրանով խփեց ամիրային և թափեց նրա փորոտիքը, մյուս ամիրաների գլուխներն էլ մեկը մյուսին զարկելով՝ սատկեցրեց: Ինքն էլ անվնաս մնալով, ելավ գնաց իր բերդը, որ մոտիկ էր գտնվում:

...Երբ մոտեցավ բերդին, դարան մտած մի այլազգի նիզակով թաքուն հարվածեց Թոռնիկի սրտին, որից քաջ Թոռնիկը մահացավ: Նրա գլուխը տարան Փիլատրոսին: Անօրեն Փիլատրոսը Թոռնիկի գանգից թաս սարքեց և նրանով էր գինի խմում, իսկ գանգի մնացած մասը Սուփարկինի ամիրային ուղարկեց, մարմինն էլ կրակի տվեց: Հետագայում այդ քաջ ու աստվածապաշտ մարդու այրված ոսկորները հավաքեցին և տարան թաղեցին Սուրբ Կարապետի վանքի շենին»:

Փիլատրոս Վարաժնունուն հաջողվեց Բյուզանդիայից նվաճել Ուռհան՝ Եդեսիան: Անտիոքի դուքս Վասակ Պահլավունու սպանությունից հետո՝ նա տիրեց նաև Անտիոքին:

Վասակ Պահլավունին Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու որդին էր: Նա սպանվեց Անտիոքի շուկայում երկու կաշառված նիզակակիրների կողմից: Վասակ Պահլավունու ազատագունդ զորքը Փիլատրոսին հրավիրեց և նրան հանձնեց Անտիոքը:

Պատմիչ Միքայել Ասորու վկայության համաձայն՝ Փիլատրոսին հաջողվել էր գրավել Կիլիկիայի գրեթե բոլոր ամուր բերդերը, գուցե նաև Տարսոնը, որը մինչև 1080թ. գտնվում էր Աբլղարիք Արծրունու տիրապետության տակ: Փիլատրոսը իր իշխանապետությանը Հայկական Պետության տեսք տալու համար Հոնի քաղաքում կաթողիկոս է ձեռնադրել տալիս Պետրոս Առաջին Գետադարձի քեռորդուն՝ Սարգսին:

Այս կապակցությամբ Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է.

«Այս ժամանակները սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի աթոռի շուրջը մեծ կռիվ ու աղմուկ էր, որովհետև կաթողիկոս էին ընտրում ոչ թե Աստծո կամքով կամ նկատի ունենալով թեկնածուի արժանավորությունը, այլ ուժով ու կարողությամբ, բարձր իշխանավորների ցանկությամբ: Դա տեղի էր ունենում ոչ թե սուրբ հոգու հայտնությամբ, այլ պատահականորեն, բախտի բերմամբ, ոսկի և արծաթ տալով: Այս օրերին՝ վիրավորված հրապարակից հեռացան սուրբ և առաքինի մարդիկ, և առաջ քաշվեցին Հիսուս Քրիստոսի՝ Ասծու որդու աչքից ընկածները...»

...Այս ժամանակներում էր, որ Հորսի բաժանվեց սուրբ Գրիգորի աթոռը. տեր Վահրամը՝ Եգիպտոսում, տեր Թադևոսը՝ Հոնիում, տեր Բարսեղը՝ Հայոց թագավորանիստ Անի քաղաքում և տեր Պողոսը՝ Մարաշ քաղաքում: Սրանից յուրաքանչյուրը ձեռնադրում և օծում էր եպիսկոպոսներ, սուրբ մյուռոն օրհնում, այդ եպիսկոպոսներն էլ իրենց հերթին քահանաներ էին ձեռնադրում, մկրտում և պսակ դնում: Այդ բոլորը Աստծո եկեղեցու համար մեծ սուգ էր, քանզի ոչխարների մեկ հոտը Հորսի հովիվների միջև բաժանվեց և գայլերը դարձան Քրիստոսի հոտի պահապանները: Այս ժամանակներում էր, որ բանական ոչխարները շնաբարո դարձան, գազանների սիրտ ձեռք բերեցին և հանդգնեցին հովիվների և հայրապետների երեսին հաչել»:

Ավելի խիստ և պատկերավոր նկարագրել եկեղեցուն տիրող բարքերը, թերևս, հնարավոր չէր...

Բյուզանդիան իսկապես ստիպված էր ճանաչել Փիլատրոսի նվաճումները: Բյուզանդացի կայսրը նրան մեծամեծ նվերներ ուղարկեց: Փիլատրոսն ինքն անձամբ գնաց Կոստանդնուպոլիս կայսրին շնորհակալություն հայտնելու: Նրան այնտեղ բարձր գնահատելով՝ նվիրեցին ոսկյա զենքեր և հռչակեցին որպես «Ավգուստ»՝ Օգոստոս...

Ըստ տեղեկությունների՝ Փիլատրոս Վարաժնունին միավորել էր Տարսոնը, Մոպսուեստան, Մարաշը, Քեսունը, Ռաբանը, Եդեսիան, Անազարբան, Անտիոքը: Ուրեմն, մինչև Կիլիկյան Ռուբինյան իշխանապետությունը՝ Փիլատրոսը գրավել էր Կիլիկիայի մեծ մասը: Եվ, չնայած Բյուզանդիայի հետ ունեցած բարեկամական կապերին, Փիլատրոսը իր գործողություններով կապված չէր Բյուզանդիայի հետ: Նա գործում էր առանձին և միայնակ:

Շատ կարճ տևեց Փիլատրոս Վարաժնունու ստեղծած իշխանապետության կյանքը: 1083 թվականից այն սկսեց խարխվել, և սելջուկների նոր, կատաղի հարձակումների ժամանակ հայերը կորցրին Ադանան, Տարսոնը, Մսիսը, Անազարբան, Անտիոքը: Սակայն Կիլիկիայում, այստեղ, այնտեղ անառիկ բերդաբուրգներում ծվարած մնացին մի քանի հայ մանր իշխանական տներ, որոնք դեռ չէին ենթարկվում բյուզանդացիներին կամ սելջուկներին:

Իսկ Փիլատրոս Վարաժնունին սելջուկների այս կատաղի հարձակումների ժամանակ իր հետ վերցնելով շատ գանձեր՝ ոսկի, արծաթ, ազնվացեղ նժույգներ,

թանկարժեք զգեստներ, գնաց խոնարհվելու Բաղդադի սուլթան **Մելիքշահին**, որպեսզի նրա օգնությամբ դիմագրավի սելջուկյան հարձակումներին: Եվ որպես հավաստիացում իր հավատարմության՝ նա մուսուլմանություն է ընդունում: Հրովարտակ ստանալով Բաղդադի սուլթանից՝ նա վերադառնում է... Ոչ թե զինական ուժ, այլ ընդամենը մի թղթի կտոր բերելով իր հետ... Եվ երբ մահմեդական դարձած Փիլատրոսը վերադարձավ տեսավ իր երկիրն արդեն բաժան-բաժան սելջուկների տիրապետության տակ ընկած: Նա չգիտեր, որ Մելիքշահը, որին խոնարհվելու էր գնացել ինքը, արդեն միացել էր այդ տարածքների համար կռվող երկու սելջուկ էմիրներին և ամեն գնով ցանկանում էր իր տիրույթների սահմանները Իրանից հասցնել մինչև Միջերկրական ծով: Եվ իսկապես. սուլթան Մելիքշահը հասավ Անտիոք և գրավեց Հալեպը: Անտիոքի գրավումից հետո, տեսնելով ծովը՝ շնորհակալությամբ փառաբանեց իր աստծուն և ծի հեծած մտավ ծովը, հանեց սուրը, մխրճեց ջրերի մեջ և ասաց. «**Աստված ինձ տվեց տիրելու Պարսկական ծոցից մինչև այս ծովը**»:

Փիլատրոս Վարաժնունին չկարողացավ պահել իր գրաված տարածքները: Բայց նրա այդ փորձն ու սկզբնական հաջողությունները վկայում էին **Կապադովկիայում, Կիլիկիայում, Միջագետքում և Սիրիայում** հայերի կուտակման մասին:

Փիլատրոս Վարաժնունու հակասական կերպարը, նրա դաժանությունն ու անօրինությունները նկարագրել են և՛ **Մատթեոս Ուռհայեցին**, և՛ բյուզանդացի **Սկիլիցեսը**: Սակայն բյուզանդական արքայադուստր և պատմիչ **Աննա Կոմնենան** իր գրքում նրան որակում է որպես արիությամբ և խոհեմությամբ աչքի ընկնող տաղանդավոր զորավար և քաղաքագետ: Ի վերջո, նա այն քչերից մեկն էր, ով փորձեց ստեղծել **միասնական Հայոց Պետություն...**

Իր ընդարձակ իշխանության կործանումից հետո Փիլատրոս Վարաժնունին մնացորդ իր կյանքը Մարաշի վանքերից մեկում է անցկացրել: Ասում են, որ նա մեծ զղջում է ապրել իր կրկնակի դավաճանափոխության համար և խոստովանությամբ նորից դարձել է իր ժողովրդի հավատին:

ԳՈՂ ՎԱՍԻԼ

Այս տարօրինակ մականվան տեր մարդը շատ ավելի լավ համարում է ունեցել ազգակիցների մոտ, քան **Փիլատրոս Վարաժնունին**, ի դեպ, ուն վասալն էր սկզբում:

Կամսարական տոհմի վերջին որդիներից էր, ով իր ողջ կյանքն անցկացրեց պատերազմելով հանուն այն անկախ իշխանության, որը նրան հաջողվել էր ստեղծել, և որն ընդգրկում էր **Քեսուն, Մարաշ, Հռոմկլա, Ռաբան** և այլ գավառներ: Հայկական համառոտ Հանրագիտարանում է այդպես գրված՝ և այլ գավառներ...

Ինչևէ:

Գող Վասիլը, Մատթեոս Ուռհայեցի պատմիչի վկայությամբ, Հայոց մեծ իշխան էր, մի հզոր և կռվող մարդ, որի շուրջն էին համախմբվել Հայոց զորքի բեկոր-

ները, այդ թվում նաև Հայաստանից արտագաղթած Բագրատունի, Պաիլավունի և մի քանի ուրիշ իշխանական տոհմեր իրենց զորաբանակներով:

Վասիլը երբեմն սելջուկների դեմ մղած կատաղի կռիվներին մասնակից էր դարձնում խաչակիրներին: Նա նույնիսկ սելջուկներից փրկագնել է խաչակիրների գերված առաջնորդներ **Բոհեմունդ Անտիոքցուն և Բալդուին Եդեսացուն**: Բայց նաև համառ կռիվներ է մղել այն խաչակիրների դեմ, որոնք փորձել են իր տիրույթների հանդեպ ոտնձգություններ կատարել:

Առհասարակ, Կիլիկիայի հայության այդ ժամանակների պատմությունը բազմաթիվ թելերով կապված է խաչակիրների՝ Արևելքում գտնվելու պատմության հետ: Առանց ճանաչելու սրանց՝ դժվար կլինի Կիլիկիո պատմության ընթացքը հասկանալ և գնահատել: Քիչ հետո կխոսենք խաչակիրների մասին. ովքե՞ր էին, որտեղի՞ց եկան, ինչո՞ւ եկան:

Վասիլ իշխանի **Գող** մականունը բացատրվում է իբր իր ունեցած ռազմական հաջողություններով: Անհավանական բացատրություն: Օտար աղբյուրներում լատիները նրան կոչում են **Կավասիլիուս**, իսկ արաբները՝ **Բասիլ ալ Արմանի**:

Սելջուկների դեմ վարած նրա բազմաթիվ կռիվներից միայն մեկի մասին պատմենք:

1107-1108 թ.թ. Իկոնիայի սուլթան **Խլիճ Արսլանը** 12-հազարանոց բանակով անցնելով Տավրոսը՝ ներխուժեց Կիլիկիա, անցավ Մարաշի դաշտով, հասավ Ջեթունի մոտ՝ Վասիլ իշխանի տիրույթներին:

Վասիլ իշխանը «Հայկական զորքի զորահավաք արեց, որոնք արծվի կամ առյուծի կորյունի նման հասան այլազգիների վրա»:

Բերդուս կոչվող վայրում տեղի ունեցավ սաստիկ մի ճակատամարտ, որտեղ հայերը մեծ հաղթանակ տանելով՝ ահավոր ջարդ տվեցին սելջուկներին, ազատեցին գերիներին և խլեցին նրանց թալանած ողջ ավարը: «**Հայոց իշխան Վասիլը և Հայոց բովանդակ ազատագունդը մեծ հաղթանակով և ցնծությամբ եկան Վասիլի Քեսուն քաղաքը և գոհություն հայտնեցին Աստծուն, որ խայտառակ արեց Քրիստոսի խաչի թշնամիներին**»:

Հնձի օրերն էին: Սելջուկները նախ հարձակվեցին անգեն հնձվորների վրա, կոտորեցին, ապա մյուս խաղաղ բնակիչներին ևս ոմանց կոտորելով, ոմանց գերեվարելով՝ շարժվեցին դեպի Հարթան բերդը: Վասիլ իշխանը ընդամենը հինգ հարյուր զինվորով, որովհետև ժամանակ չուներ ազատագունդը հավաքելու, հարձակվեց նրանց վրա: Այս կռվում սելջուկների թիվը վեց հազար էր:

«Հայոց քաջագունդն ու ազատները, միմյանց սրտապնդելով, իրար հորդորելով կատաղի մարտ տվեցին...»:

Հայոց քաջագունդը, որի ամեն մի կռվողին տասներկու սելջուկ էր բաժին ընկնում՝ այս ճակատամարտում ևս մեծ հաղթանակ տարավ: Սոսկալի ջարդ տալուց հետո՝ մեծաքանակ գերիներ վերցրին, որոնց մեջ էին սելջուկ շատ իշխաններ և ինքը՝ սուլթանը:

Վասիլ իշխանը ազատություն տալով սելջուկներից գերվածներին՝ մեծ ավարով վերադարձավ Քեսուն:

Վասիլ իշխանին դեռ կհանդիպենք, երբ կպատմենք Կիլիկիո մյուս իշխանապետության և խաչակիրների մասին: Ասենք միայն, որ երբ նա վախճանվեց՝ Հայոց համայն Աշխարհում «մեծ սուգ եղավ, քանզի Հայոց զորքի բեկորները, Բագրատունյանց և Պաղիլավունյանց ընտանիքները, հայ թագավորությունները, Հայոց ազատագունդ զորքով հանդերձ նրա մոտ էին ապաստանել և մեծ պատիվների արժանացել»:

Աբլղարիք Արծրունուն, Փիլատրոս Վարաժնունուն, Վասիլ Կամսարականին չհաջողվեց կայուն, կենտրոնաձիգ իշխանություն ստեղծել Կիլիկիայում: Բայց գրեթե այդ նույն ժամանակահատվածում ստեղծվեց Ռուբինյան իշխանապետությունը:

ԿԻԼԻԿԻԱՆ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՌՈՒԲԻՆՅԱՆՆԵՐ: ՌՈՒԲԵՆ ԱՌԱՋԻՆ

Նա Բագրատունյաց և Արծրունյաց արքայազների շառավիղն էր և Գագիկ Երկրորդ Բագրատունի վերջին արքայի թիկնապահ իշխաններից մեկը:

1079 թվականին Գագիկի սպանվելուց հետո, 1080 թվականին արդեն՝ իր շուրջը համախմբելով Լեռնային Կիլիկիայում հավաքված հայությանը՝ ապստամբեց Բյուզանդիայի դեմ:

Հոգնած ու զգված նենգ Բյուզանդիոնի անվայել արարքներից ու քաղաքական երկդիմի խաղերից, որի եղերական զոհը դարձավ Հայոց թագավորությունն ու նրա վերջին արքան, իր քաջության ու զայրույթի հետ ունենալով զինակիցներ, ի հավատարմությունը՝ Ռուբեն իշխանը կարողացավ ամրանալ Բարձրաբերդ, Կոպիտառ, Կոռոմոզոլ բերդերում և Լեռնային Կիլիկիայում վերջ տալով Բյուզանդիայի տիրապետությանը՝ այնտեղ հիմնել Հայոց կայուն, նոր, անկախ Ռուբինյան իշխանապետություն:

Ռուբենը վախճանվեց 1095 թվականին:

Ընդամենը տասնհինգ տարվա ընթացքում նա կարողացավ հաստատուն երկ-Ընդամենը տասնհինգ տարվա ընթացքում նա կարողացավ հաստատուն երկ-Ընդամենը տասնհինգ տարվա ընթացքում նա կարողացավ հաստատուն երկ-

Ընդամենը տասնհինգ տարվա ընթացքում նա կարողացավ հաստատուն երկ-

Այս տարիներին Քեսունում դեռ իշխում էր Վասիլ իշխանը:

Ռուբեն իշխանին հաջորդեց նրա որդի Կոստանդին Առաջին Ռուբինյանը:

Կոստանդինը նույնպես, ինչպես Ռուբեն իշխանը, իր ողջ կյանքի ընթացքում հավատավոր պայքար մղեց բյուզանդացիների և սելջուկների դեմ: Նրան հաջողվեց Ռուբինյան իշխանապետության սահմանները ընդարձակել մի քանի գավառներով ևս, որոնք կռիվներով խլվեցին իրենց տերերից: Այս գրավումներից թերևս ամենակարևորը Վահկա բերդն էր, որը ռազմական հատուկ կարևորություն ուներ Լեռնային Կիլիկիայում: Կոստանդինը այն դարձրեց իշխանանիստ:

...խաչակիրները արդեն հասել էին Առաջավոր Ասիա:

Կոստանդին Առաջին Ռուբինյանը օգնեց խաչակիրներին Անտիոքի, Եդեսիայի, Երուսաղեմի գրավման ժամանակ, որի համար ստացավ դքսի և մարկիզի տիտղոսներ: Նա իր դստերը կնության տալով Եդեսիայի դուքս Ջուլինին՝ ռազմական փոխօգնության դաշինք կնքեց նրա հետ:

Կոստանդին Առաջինը մահացավ՝ իր Թորոս որդուն թողնելով ավելի ընդարձակ իշխանապետություն, քան իր հայր Ռուբենը թողել էր իրեն:

Կոստանդին Առաջինը թաղվեց **Կաստալոնի** վանքում, իր հոր՝ Ռուբեն Առաջին իշխանապետի կողքին:

1100 թվականն էր:

ԹՈՐՈՍ ԱՌԱՋԻՆ ՌՈՒԲԵՆՅԱՆ

Նրան հաջողվեց իր պապ Ռուբենից և իր հայր Կոստանդինից ժառանգություն ստացած Լեռնային Կիլիկիան ընդարձակել դեպի Դաշտային Կիլիկիա: Նա այնտեղից վանեց բյուզանդական զորքերը և իր իշխանապետությունն ամրապնդեց Սիս, Անազարբա բերդաքաղաքներով: Թորոս իշխանը օգնեց Քեսունի տեր Վասիլին Բերդուսի մոտ ջախջախելու Իկոնիայի սուլթանի նախահարձակ զորքերին և երկիրը մաքրել սելջուկներից: **Թորոս Առաջին Ռուբինյանը**, ինչպես իր հայրը, դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց Եդեսիայի դուքս Բալդուին Երկրորդի հետ, ով փոխարինել էր դուքս Ջոսլինին: Նա Բալդուին Երկրորդին կնության տվեց իր գեղեցկուհի դուստր Արտային, ինչպես իր ժամանակ իր հայր Կոստանդինն էր Ջոսլինին կնության տվել իր քրոջը:

Գագիկ արքայի եղերական մահը, որ ծանրացել էր Հայոց խղճին, պիտի իր ավարտն ունենար վրեժի հագեցումով: Այդ առաքելությունն իր սրտին վերցրեց Կիլիկիո Հայոց Իշխանապետության մեծ իշխան **Թորոս Առաջին Ռուբինյանը**:

Մատթեոս Ուռհայեցին այս դեպքերի մասին գրում է ամենայն մանրամասնությամբ:

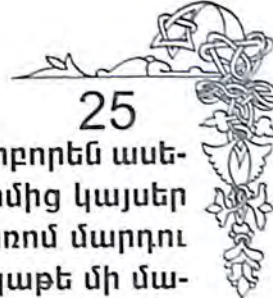
«Այդ տարի, (1111 թ.) Աստված մի հզոր մարդու՝ Հայոց Մեծ իշխան Թորոսի՝ Ռուբենի որդի Կոստանդինի որդու ձեռքով վրեժխնդիր եղավ Գագիկ Շահնշահի՝ Աշոտ Բագրատունու որդու անմեղ արյան համար: Թորոսի օրոք Գագիկ արքային սպանողները բնակվում էին Կոնդռոսկավիս կոչվող շատ ամուր և բարձր, ամեն կողմից անառիկ բերդում: Մանդալեի որդիները, երեք եղբայրները դեռ կենդանի էին»:

Թողնելով դեպքն իրականացնելու մանրամասները, ասենք միայն, որ Թորոս իշխանը հետևակազոր և հեծելազոր մի ջոկատով արագ կարողացավ գրավել Կոնդռոսկավիս բերդը:

«Ներս մտնելով, նա ստուգեց նրանց գանձարանը, քանզի ողջ գավառի ոսկին և արծաթը այստեղ էր պահվում:

Թորոսն ասաց Մանդալեի որդիներին.

«Ինձ բերեք Հայոց թագավոր Գագիկի թուրը և հանդերձները»: Նրանք բերեցին: Թորոսը տեսնելով դրանք դառնագին արտասվեց: Լաց եղան և բոլոր զինվորները: Թորոսն այնուհետև հրամայեց ցույց տալ իրենց գանձերը, բայց նրանք ցույց չէին տալիս: Դրա պատճառով նրանց սկսեցին խոշտանգել: Եղբայրներից մեկը պահապան զինվորներին խնդրեց իրեն ժայռ տանել ջուր թափելու: Նրան տարան, բայց նա իրեն բարձր ժայռից ցած գցեց և չա-

րաչար սատակեց: Մյուս եղբայրը սկսեց սպառնալ Թորոսին, լրբորեն ասելով. «Դու հայ մարդ ես, իսկ մենք՝ հոռոմ իշխաններ. դու հոռոմից կայսեր ի՞նչ պատասխան պիտի տաս, որ դատաստան ես տեսնում հոռոմ մարդու հետ»: Թորոսը գազազեց, նրա երեսի գույնը փոխվեց: Նա երկաթե մի մահակ վերցրեց և գազանի պես նրա վրա հարձակվելով, ասաց. «Ո՞վ էիք դուք, որ հզոր մարդուն Հայոց օծյալ թագավորին սպանեցիք, կամ ի՞նչ պատասխան տվեցիք հայ ժողովրդին», և լալախառն սկսեց անխնա հարվածել նրան մինչև որ դառը մահվամբ սատակեց: Այնուհետև նա գոհություն հայտնեց Աստծուն, որ իրեն արժանացրեց Հայոց արքա Գագիկի վրեժն առնելու. Թորոսի հոր հայրը՝ Ռուբենը, Գագիկի թիկնապահներից էր:

Այնուհետև նա նրանց ողջ տունը տակնուվրա արեց և բազմաթիվ գանձեր, դիպակներ, արծաթե հսկայական խաչեր, ոսկեծույլ և արծաթե սրբապատկերներ առնելով գնաց Վահկա բերդը: Նա Մանդալյան երրորդ եղբորը իր հետ տարավ, իսկ նրանց բերդի պահպանության համար կայազոր հաստատեց»:

Թորոս Առաջին Ռուբինյանը ոչ միայն իր հաշվին ռազմական սխրանքներ գրանցեց, իր տիրապետության տարածքները ընդարձակեց, այլ նաև իր երկիրը շենացնելու, կառուցապատելու համար մեծ գործեր կատարեց: Անազարբայում եկեղեցիներ և ապարանքներ կառուցեց, Սիսի մոտ **Դրազարկի և Մաշկևորի** վանքերը հիմնեց, որոնք դարձան հայ դպրության, գրչության, մշակույթի խոշոր կենտրոններ:

Երբ վախճանվեց **Թորոս իշխանը**՝ թաղվեց Դրազարկում: Նրա շիրիմով Դրազարկում հիմնվեց արքունի դամբարանը:

1129 թվականն էր:

ԼԵՎՈՆ ԱՌԱՋԻՆ ՌՈՒԲԵՆՅԱՆ

Լևոնը Թորոսի եղբայրն էր: Բազմաթիվ մեծ ու փոքր կռիվներով նա կարողացավ հարձակումներով համառոտ սելջուկներին հեռու նետել իր սահմաններից, իսկ 1132 թվականին Բյուզանդիայից ազատել **Մամեստիա, Ադանա, Տարսոն** քաղաքները և ծովեզրյա գավառները, որոնց բնակիչները շատ քիչ վերապահությամբ հայեր էին:

Լևոն Առաջին Ռուբինյանը ազատագրեց նաև Կիլիկիայի հարավ-արևելյան հայաբնակ շրջանները, որոնք գտնվում էին Անտիոքի դքսության ու Երուսաղեմի թագավորության տիրապետության տակ: Ուրեմն, նրա կռիվը ոչ միայն սելջուկների ու բյուզանդացիների հետ էր, այլև խաչակիրների...

1137 թվականին Բյուզանդիայի **Հովհաննես Կոմենենոս կայսրը**, այլևս չհանդուրժելով հայերի

տիրապետությունը Կիլիկիայում, մեծ բանակով Միջերկրական ծովի կողմից ներխուժեց Կիլիկիա:

Կայսրը գիտեր, որ Լևոնը իր զորքերով գտնվում էր Սելևկիայի դռների մոտ, մտադրված լինելով այն ևս գրավել, կամ նրան պարտադրել իր պայմանները՝ կապված Սելևկիան շրջապատող հայաշատ շրջանների հետ: Տերը իր զորքերի հետ տանը չէր, դիմադրող չկար, և այս իմանալով էր, որ Բյուզանդական կայսրը առանց դիմադրության հանդիպելու, հանկարծախաս հարձակումով գրավում է Ադանան, Տարսոսը և հասնում մինչև Անազարբա՝ հույս ունենալով այն ևս արագ գրավել:

Բայց ժողովուրդը, որը կարծես սթափվել էր առաջին հարվածի անսպասելի ցնցումից, դիմեց ինքնապաշտպանության: Եվ 35 օր շարունակ կատաղի մարտեր մղելով, անհամար զոհեր տալով միայն՝ բյուզանդացիները կարողացան քանդել արտաքին պարիսպները և ներխուժել քաղաք:

Հայերը Միջնաբերդը պաշտպանում էին հուսահատ քաջությամբ: Բայց ուժերը անհավասար էին: Վերջապես, մի գիշեր ճեղքելով թշնամու պաշարումը, հայերը դուրս եկան քաղաքից:

Անազարբան գրավելուց հետո բյուզանդացիները պաշարեցին **Վահկա** բերդամրոցը, որի կայագորը **Կոստանդին զորավարի** գլխավորությամբ քաջությամբ պաշտպանվում էր:

Վահկայի բերդապահների մասին բյուզանդացի պատմիչ **Նիկիտաս Քոնիատը** գրում է, որ նրանք չերկնջելով դաժան մարտերից, մերժում էին բյուզանդացիների հաշտության առաջարկները: Բյուզանդացիներին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց գրավել Վահկան և գերեվարել հայ ռազմիկներին իրենց զորավար Կոստանդինի հետ: Նրանց բոլորին շղթայակապ լցրեցին նավերը և ուղղություն վերցրին դեպի Կոստանդնուպոլիս:

Այս նույն **Նիկիտաս Քոնիատի** վկայությամբ՝ քաջ զորավար **Կոստանդինը** իր ծառաների օգնությամբ մի գիշեր ազատվելով շղթաներից, հարձակվում է պահպան գինվորների վրա, անգն ձեռքերով շատերին սպանում, ապա նետվելով ծովը՝ օրեր շարունակ լողալով հասնում է ափ, այնտեղ, որտեղ իր երկիրն էր:

Հնարավոր է: Անշուշտ: Վկայողը օտարն է, իսկ օտարը հազվադեպ է հիշում, կամ նկարագրում ուրիշի, այն էլ թշնամու քաջությունն ու արիությունը:

Լևոն իշխանաց իշխանը լսելով Հայոց գլխին թափած աղետի մասին, արագ թողնելով Սելևկիա քաղաքի պաշարումը՝ շտապում է Կիլիկիա, որտեղ արդեն բյուզանդական զորքերը տեր էին դարձել Անազարբային, Վահկային և անխնա հաշվեհարդար էին տեսնում անպաշտպան ժողովրդի հետ: Քանդում, ոչնչացնում էին կառույցները, այրում մոխրացնում էին այգիներն ու արտերը, գերեվարում կամ տանջամահ էին անում աշխատավոր, խաղաղ բնակչությանը:

Կանգնեցնելու համար այդ նախճիրը՝ **Լևոն Ռուբինյան** իշխանաց իշխանը գինվորների փոքրաթիվ խմբով, իր **Թորոս** և **Ռուբեն** որդիներով անձնատուր է լինում բյուզանդացիներին:

Պատմիչը գրում է.

«Հայոց Մեծ իշխան Լևոնը՝ Ռուբենի որդի Կոստանդինի որդին վախճանվեց Կոստանդնուպոլսում»:

Բյուզանդիան տիրեց Կիլիկիային՝ նրա բերդերում և քաղաքներում պահելով 20 հազար զինվոր:

1137 թվականից մինչև 1145 թվականը հայերը կորցրին Կիլիկիայի Իշխանապետությունը:

Բայց մինչև կանցնեն այս յոթ տարիները, մինչև շղթաներից կազատվի Լևոն Առաջինի որդի **Թորոս Երկրորդը** և կվերադառնա, մինչև նորից կխոսենք Հայոց պայքարի մասին՝ ընդդեմ բյուզանդացու և սելջուկների, ճամփորդենք Եվրոպայով, փորձենք ճանաչել այն, որպեսզի կարողանանք ճանաչել նաև **խաչակիր ասպետներին**, ովքեր Եվրոպայից նետվեցին առաջավոր Ասիա՝ իբր փրկելու համար «**Տիրոջ գերեզմանը**», սակայն սելջուկների և բյուզանդացիների հետ հավասար դարձան դաժան, կեղեքող ու անհանդուրժող **երրորդ թշնամի ուժը**:

Հասկանալու համար **խաչակիրներ** երևույթը՝ հարկավոր է, թեկուզ հպանցիկ, այցելել Արևմուտքի երկրներ: Ի՞նչ պատմական ժամանակահատվածում են ձևավորվել և քիչ թե շատ գծել իրենց երկրների կայուն սահմանները: Ի՞նչ հարաբերությունների մեջ են եղել միմյանց հետ. ինչպես են միմյանց հավաստիացրել իրենց բարեկամական զգացմունքները և նույն պահին գաղտնի սրել են իրենց սրերը՝ միմյանց կող խրելու համար:

Եվրոպա: Ըստ հունական դիցաբանության մի տարբերակի՝ այս հսկայական տարածքը իր անվանը պարտական է Փյունիկիայի թագավորի դստեր Եվրոպեին, ում փախցրեց եզան կերպարանք ստացած Զևսը՝ տանելով նրան իր հայրենիքից շատ հեռու: Այս առասպելին անդրադարձել ենք Կիլիկիայի կապակցությամբ:

Առասպելը՝ առասպել, բայց գուցե այստեղ ևս կա հնագույն հիշողության այն մասնատված հատիկը, որը հասունացել է Արևելքի պարարտ հողում, որոշակի՝ Փյունիկյան միջավայրում, երբ դեպի Արևմուտք, դեպի Միջերկրական ծովի հեռուներն էին ճանապարհի հարթում փյունիկացի մավազները: Եվ գուցե հասել և իրենց հանգրվաններն են ստեղծել կելտերի հնագույն **Գաղիա** երկրում:

Գաղիան գտնվում էր Պո գետի և Ալպերի, Միջերկրական ծովի, Պիրենեյան թերակղզու միջև: Մ.թ.ա 52 թվականին **Հուլիոս Կեսար** հռոմեացին արշավանքով հասավ այստեղ և, չնայած տեղացիների կատաղի դիմադրությանը, կարողացավ հռոմեական կայսրության լուծը դնել նաև այս երկրի վրա: Հռոմեացիները կելտերին կոչում էին գալլեր և, այժմյան Ֆրանսիայի սահմաններում ամփոփված երկիրը նրանց անունով կոչվեց **Գաղիա**:

Օգոստոս Օկտավիանոսը Գաղիան բաժանել էր չորս նահանգների:

Կենտրոնական և Արևմտյան Եվրոպայի ողջ տարածքով մեկ սփռված ապրում էին գերմանական զանազան ցեղեր: Սրանցից ֆրանկները մշտապես ձգտում էին դեպի Գաղիա:

Հռոմեացի **Տաղիտ** պատմիչի կարծիքով ֆրանկները ձգտում էին դեպի Գաղիա «**իրենց ճահիճներն ու անտառները փոխելու համար բերքատու հողերով**»:

Ֆրանկներն սկզբում ապրում էին Ռեյնի ափերին: Ֆրանկ նշանակում է խիզախ, ազատատենչ:

Ֆրանկները գրավեցին Գաղիայի հյուսիս-արևելյան մասը, որը Հռոմեական կայսրության զգալի տարածքն էր կազմում: Երբ գրավեցին Գաղիայի ողջ տարածքը՝ ստեղծեցին առաջին քաղաքական միավորումը Եվրոպայում՝ **Ֆրանկական պետությունը**:

Մերովինգների տոհմից **Խլոդվիգ Առաջինը** ավարտելով Գաղիայի նվաճումը՝ նվաճեց և Ֆրանկական պետության մեջ ընդգրկեց **Ալեմանների** տիրությունները Հռենոսում, **Վեստգոթերի** հողերը Ալպիտանիայում, **Բուրգունդիան** և **Պրովանսը**:

Ֆրանկների պետությունը հսկայածավալ մի երկիր էր բազմաթիվ գետերով, բերքատու, մշակության համար հարմար հողերով, խիտ անտառներով, մի խոսքով՝ դրախտ երկրի վրա, որի տիրակալը խիզախ **Խլոդվիգն** էր:

496 թվականին **Խլոդվիգը** ընդունեց քրիստոնեություն և կնքվեց: Նրա երեք հազար թիկնազորի զինվորները նույնպես քրիստոնյա դարձան: Բայց օստգոթերը, վեստգոթերը, վանդալները, բուրգունդները մերժեցին հռոմեական եկեղեցու դավանաբանությունը:

Խլոդվիգի այս քայլը պատճառաբանված էր հռոմեական հոգևորականության հովանավորությամբ, որն իսկապես նրան օղուջրի պես պետք էր իր հսկա պետությունը կառավարելու համար:

6-րդ դարի 2-րդ կեսին Ֆրանկական պետությունը ամենամեծն էր մյուս «**բարբարոս**» թագավորությունների կողքին: Եվ նրա օրինակով կարելի էր հասկանալ, թե ինչպես ցեղի զինվորական

առաջնորդի իշխանությունը փոխակերպվեց թագավորական ժառանգական իշխանության:

Զրկելով Հռոմեական կայսրությանը այդ ընդարձակ տարածքներից՝ ոչ Խլոդվիգը, ոչ նրա հաջորդները ոչինչ չփոխեցին նրա համակարգված կառավարման ձևից:

Քրիստոնեական գաղափարների հետ Ֆրանկական թագավորների արքունիքներում տեղ գտավ հռոմեական քաղաքակրթությունը: Բարբարոս Խլոդվիգի որդիներն արդեն իրենց կենցաղը հարմարեցրել էին հռոմեական կենցաղավարությանը, նույնիսկ հովանավորում էին գիտությունն ու արվեստները: Իսկ Խլոդվիգի թոռ **Խիլպերիկը** լատիներենով բաստեղծություններ էր գրում:

Կարոլինգյան սենյոր Երկրի պետական պաշտոնները գտնվում էին գալլահռոմեական բարձրաստիճան ազնվականության ձեռքին:

Խլոդվիգի մահից հետո վաղ ավատատիրական Ֆրանկական միասնական պետությունը բաժանվեց նրա չորս որդիների միջև: Նրանք կառավարում էին միմյանցից առանձին, բայց անմիջապես միանում էին, երբ հարկավոր էր պատերազմել՝ նոր երկրներ գավթելու համար:

Մերովինգների տոհմական թագավորությունն անկման հասավ ընտանիքի ներսում առկա երկպառակությունների, թշնամանքի և կենտրոնական ուժերի պայքարում: Պետության գործերը սկսեցին վճռել **մայորդոմները**: Սրանց սկզբում նշանակում էր թագավորը, որոնք ղեկավարում էին արքունիքն ու երկիրը: Թագավորական իշխանության թուլացման հետ ընդլայնվում են մայորդոմների իրավասությունների սահմանները, և արդեն 7-րդ դարի կեսից նրանք խոշոր հովատերեր էին և իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել պետական իշխանությունը: Առավել հարուստ և նշանավոր էին **Պիպինյան** տոհմի մայորդոմները:

751 թվականին **Պիպին Կարճահասակը** խլեց իշխանությունը **Մերովինգների** ձեռքից և հիմնադրեց **Կարոլինգների** արքայատոհմը:

Կարողինգների ամենակարևոր գործը կենտրոնական իշխանության ամրապնդումն էր: Այդ նպատակի համար նրանք ցմահ օգտագործման համար սկսեցին հողային տիրույթներ բաժանել իրենց ենթակա ավատառուներին՝ վասալներին: Այս հողաբաժանումը կոչվում էր բենեֆիցիում՝ բարերարություն, որը տրվում էր զինվորական ծառայության համար: Հետագայում ցմահ տրվող այս բենեֆիցիումները դարձան ժառանգական սեփականություններ, այսինքն, ֆեոդ՝ ավատ:

Ասենք, որ Հայաստանում վաղ ավատատիրության շրջանում ևս եղել է հողատիրության նման մի ձև, որը կոչվել է «**պարզևական**», կամ «**արքայատուր**»: Սրանք տրվել են նրանց, ովքեր աչքի են ընկել ռազմական և վարչական ծառայությունների համար:

Կաթոլիկ եկեղեցուն բենեֆիցիում տրվել է որևէ հոգևորականի՝ որևէ եկամտաբեր պաշտոնով:

Պարզևական ստացած վասալները պարտավոր էին ունենալ զինջուկատներ, որոնց պիտի ապահովեին ոչ միայն մեծուգով, ռազմական հանդերձանքով, զենքով, այլ նաև ապրուստով: Այդ զինջուկատները շատ հաճախ կազմված էին լինում ազատ գյուղացիներից, որոնց թագավորի վասալը հողեր էր բաժանում և դարձնում իր վասալը: Այսպես ձևավորվեցին ավատատեր վերնախավից կախման մեջ գտնվող ավելի քիչ ավատ ունեցողներ:

8-րդ դարում **Պիրենեյան** թերակղզուց **Հարավային Գաղիա** ներխուժեցին արաբները: Նպատակը երկրի այս մասը Ֆրանկական թագավորությունից անջատելն էր: Արաբական թեթև հեծելազորը շատ արագ Հռոմեական Հին ճանապարհով առաջացավ դեպի **Պուատյե, Տուր, Փարիզ** քաղաքները: Սակայն այս արշավի դիմաց կանգնեցին ֆրանկների և գերմանական ցեղերի զինվորներն ու աշխարհագորը:

Յոթօրյա կռվում հաղթեցին ֆրանկ-գերմանական զորքերը: Բայց արաբները մի քանի տարին մեկ՝ նորից ու նորից փորձում էին գրավել Հարավային Գաղիան: Սակայն Պիպին Կարճահասակին հաջողվեց վերջնականապես ետ չափտել արաբներին:

Պիպինը իր հենարանը համարում էր եկեղեցին, և այդ էր երևի պատճառը, որ նա մեծ ջանադրությամբ սկսեց քրիստոնեական հավատի բերել գերմանական ցեղերին, որոնք դեռ պաշտում էին **Վոդանին**:

ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՑԵՂԵՐԻ ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԸ

Վոդանը գերմանական ցեղերի պատերազմի և հաղթության աստվածն էր: Վոդանի հանդեպ պարտադիր էր պաշտամունքի հուզավառությունը, ներշնչանքը մինչև զմայլվածություն ու հափշտակվածություն, ինքնամոռաց ոգևորություն: Նրա պաշտամունքին հարազատ էին նաև թովջությունը, հմայությունն ու կախարհանքը, որոնց գաղտնի ուժերը կրում էր իր մեջ Վոդանը:

Հնագույն գերմանական ասքերգություններում Վոդանը պաշտվում էր ոչ միայն որպես պատերազմի ու հաղթության, այլ նաև որպես «**վայրի որսի**», այսինքն՝ զոհված զինվորների հոգիների առաջնորդ: Հետագայում Վոդանին էր վերագր-

վում երեք հատկություն. առաջինը՝ հոգևոր իշխանություն ու իմաստություն, երկրորդը՝ պատերազմելու ուժ, երրորդը՝ հարստություն: Նրա երկնային տիրույթին՝ **Վալխալլուն**, կարող էին արժանանալ միայն պատերազմի դաշտում ընկածները: Սովորական մահկանացուները չէին կարող ընկնել Վալխալլու և մասնակցել հերոսների պատվին տրվող հոյակապ խնջույքին:

Սկանդինավյան երկրներում գերմանական Վոդանը **Օդինն** է:

Նրանց «**Ավագ էդդա**» ասքերգությունը հնարավորություն է տալիս ճանաչել Օդին-Վոդանի էությունը և քիչ թե շատ ընթերցել գերմանական և սկանդինավյան ցեղերի անհատական, նաև ընդհանրական, պաշտամունքային բնավորությունը:

Հինա **Պիպին Կարճահասակը** փորձում էր հռոմեական եկեղեցու օգնությամբ

պատերազմի բարբարոս գոռ աստծուն, որին նույնիսկ մարդկային զոհեր էին տալիս՝ փոխարինել խաղաղության քարոզիչ Քրիստոսով, որի միայն «**Եթե կապտակեն մի այտո, շրջիր նաև մյուսը ապտակի համար**» խորհուրդը, կարող էր մշտապես իրենց ապրուստի մեծ մասը պատերազմով հայթայթող զազանատիպ զինվորներին գցել ահավոր կատաղության մեջ, որովհետև դրանով վիրավորվում էր անսանձելի զինվորի արժանապատվությունը:

Նույնիսկ այն ցեղերը, որոնք կարծես թե ընդունում էին քրիստոնեությունը և մկրտվում էին՝ պաշտում էին Վոդանին և նրա պատվին կատարում զոհաբերություններ՝ ընդհուպ մարդկային... Նույնիսկ քրիստոնյա քահանաները իրենք էին կատարում այդ զոհաբերությունները, ուստի Վոդանի պատվին մորթված անասունների միսը, իսկ անմիջապես հետո կատարում քրիստոնյա եկեղեցու ծեսն ու արարողությունը:

Բայց, այնուամենայնիվ, Հռոմի պապին հաջողվեց Պիպին Կարճահասակի զենքի ուժով և նրա զորքի հետ գնացող քաղաքների միջոցով հեթանոս ցեղերին իրենց Վոդան ամենապաշտելի աստծուն հաշտեցնել քրիստոնեական հավատամքի հետ:

5-րդ դարի կեսերին բարբարոս ցեղերի կողմից կործանվեց Հռոմեական կայսրությունը և ստեղծվեց **Օդոակրի** բարբարոսական թագավորությունը: Իսկ հետո Իտալիա ներխուժեցին **օստգոթերը**: Այնուհետև 535 թվականին բյուզանդական զորքերը գրավեցին երկրի մեծ մասը: Բյուզանդիայի **Հուստինիանոս Առաջին կայսրը** փորձեց վերականգնել Հռոմեական կայսրությունը իր նախկին պետական կառուցվածքով և տնտեսական հարաբերություններով: Սակայն լանգոբարդները 568 թվականին ներխուժելով Իտալիա՝ վերջնական հարված հասցրին ստրկատիրությանը:

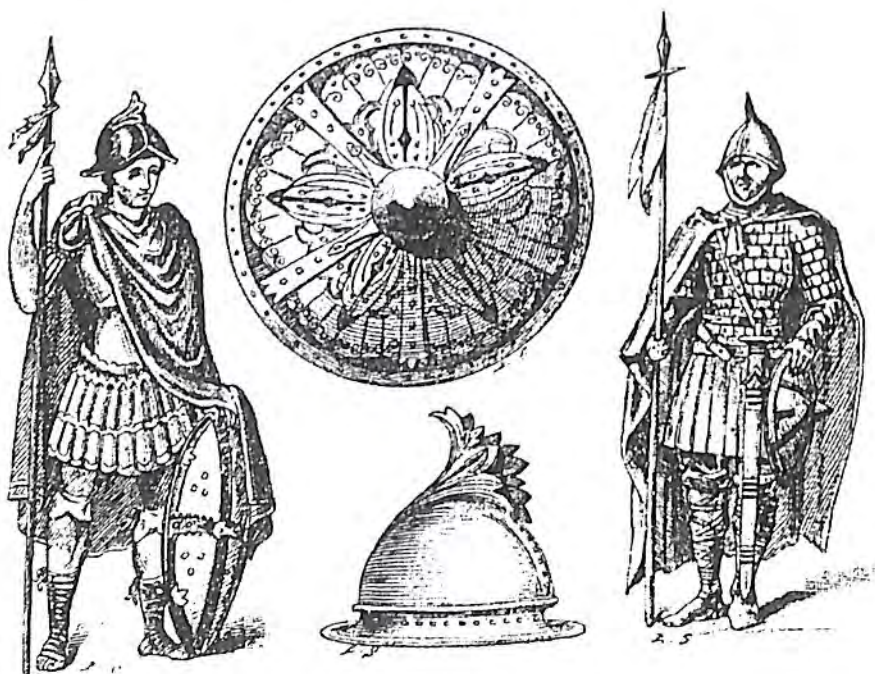

Լանգոթարդները ապրում էին Էլբայի ձախ ափին: Նրանք լցվեցին Յյուսիսային Իտալիա 200 հազար մարդով՝ կանանցով, երեխաներով, ծերերով: Պատմական աղբյուրները նրանց մասին ասում են. «**Ժողովուրդ ավելի վայրենի, քան մյուս վայրենի գերմանացիներն են**»: Արտաքին նրանց տեսքն անգամ սարսափեցնում էր տեսնողին: Դեմքերը դաջված էին կարմիր և կանաչ ներկերով: Մազերը երկար էին, թափվում էին այտերին և խառնվում մորուքին: Սա գերմանական այն ցեղն էր, որ համառորեն չընդունեց հռոմեականությունը:

Ահարկու լանգոթարդների թագավորը դաժան պատերազմներով Միջին Իտալիայում իրեն ենթարկելով Բյուզանդիայի տիրույթները՝ մոտեցավ Յոնին:

Ստեֆանոս երկրորդ պապը Ալպերից այն կողմ անցնելով՝ ֆրանկ թագավորներից խնդրեց փրկել «**Պետրոս առաքյալի տիրույթը**»՝ Յոնը: Բանակցությունների ժամանակ պապը համոզում էր նրանց, որ Յոնի նահանգը դեռ 4-րդ դարում կայսր **Կոստանդին Մեծը** նվիրել է Յոնի եպիսկոպոսներին: Եվ ֆրանկական թագավորները պետք է ջանան վերադարձնել պապին այն, ինչ նրան է պատկանում իրավունքով: Յոնվարտակը, որը կոչվում էր «**Կոստանդինյան պարգև**», հռչակում էր, որ կայսրը Յոնի պապին տալիս է իր՝ կայսրի իշխանության հավասար իշխանություն, նվիրում է Յոն քաղաքը և Իտալիայի մյուս քաղաքները, ինչպես նաև Յոնի տիրապետության տակ գտնվող ողջ Արևմտյան երկրները, իսկ ինքը՝ կայսրը, հեռանում է Արևելք և իր մայրաքաղաքը ընտրում Կոստանդնուպոլիսը:

Պիպին Կարճահասակը երկու անգամ պատերազմով գնաց լանգոթարդների վրա. հաղթեց նրանց, Իտալիայում նրանց գրաված Ռավենայի տարածքները վերադարձրեց պապին, իսկ ազատագրված քաղաքների բանալիները դրվեցին Պետրոս առաքյալի դամբարանում:

Ահա, այսպես էր, որ Պիպին Կարճահասակը ստանալով պապի փոխադարձ հովանավորությունը՝ հռչակվեց ֆրանկների թագավոր, հիմք դնելով **Կարոլինգների** արքայատոհմին:

756 թվականն էր:

ԿԱՌԼՈՍ ՄԵԾ

Իր ճկուն քաղաքականությամբ Պիպին Կարճահասակը նախապատրաստեց իր որդի **Կառլոս Մեծի** ճանապարհը, որով ընթանալով՝ Ֆրանկական թագավորությունը դարձավ կայսրություն:

Նա խոշոր զորավար էր, նվաճող, քաղաքագետ և դիվանագետ, որ Եվրոպայի ամենատարբեր մասերում մղած հիսուն պատերազմների արդյունքում իրականացրեց իր երազանքը: Մոլորուն դարձրեց **Յոնեական կայսրությունը** վերականգնելու իր երազանքը:

Կառլոս Մեծը գահ բարձրացավ 768 թ. և գահակալեց 46 տարի: Նրան հաջողվեց Եվրոպայում հիմնել ահռելի մի կայսրություն:

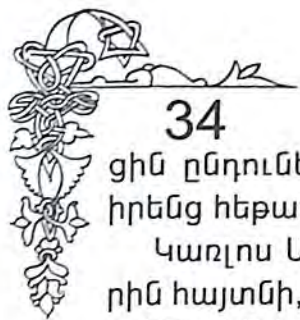
Կառլոս Մեծը նախ նվաճեց սաքսոններին, որոնք ապրում էին Ռեյնից Էլբա ընկած գերմանական տարածքներում: **Սաքսոնները** պետություն չունեին, չունեին նաև կանոնավոր զորք, բայց քաջարի կռիվներ էին, և սրանց բազմաթիվ ցեղերը մշտապես կռիվների մեջ էին միմյանց հետ: Սաքսոնները իրենց զարգացմամբ շատ հետ էին մնում ֆրանկներից, որոնք հասցրել էին ավատատիրական կարգերի շնորհիվ և նաև Յոնի ազդեցությամբ գտնվել քաղաքակրթության ավելի բարձր աստիճանի վրա:

Կառլոս թագավորի նպատակը Բալթիկ ծով հասնելն էր, որը նրա համար ռազմական նշանակությունից բացի՝ ուներ նաև տնտեսական նշանակություն:

Սաքսոնները պիտի պարտվեին, որ բացվեր ճանապարհը դեպի Բալթիկ ծով: Երբ Կառլոսը առաջին անգամ հասավ սաքսոնների երկիր՝ հրի մատնեց սրբազան մարգագետինը և նրա կենտրոնում գտնվող ահռելի մեծության սյունը, որը կոչվում էր **Իրմինսուլ** և **Կենաց Ծառի** սաքսոնական իմաստավորումն էր: Այս կողմում սկանդինավյան հավատալիքներում կոչվում էր **Իգդրասիլիա**: Մի խոսքով՝ Կառլոսը ոչնչացնում էր սաքսոնների սրբությունները և նրանց փոխարեն բռնակազմակերպում էր եպիսկոպոսություններ: Բայց բավական էր Կառլոսը հեռանար, որպեսզի սաքսոնները, որոնք մշտապես կռիվների մեջ էին միմյանց հետ՝ միանային, Կառլոսի կողմից նշանակված կոմսի ու եկեղեցականների հետ հաշվեհարդար տեսնեին և վերականգնեին իրենց հեթանոս սրբությունները:

Կառլոսը մորից վերադառնում և դաժանորեն պատժում էր սաքսոններին: Մի անգամ մույնիսկ մահապատժի ենթարկեց չորսուկես հազար մարդկանց, որոնց կասկածում էր որպես դիմադրության մասնակիցներ:

Սաքսոնները վերջնականապես նվաճվեցին 804 թվականին: Նրանց ստիպե-

ցին ընդունել քրիստոնեություն, ինչը, սակայն, նրանց չխանգարեց պաշտել իրենց հեթանոս կուռքերին:

Կառլոս Մեծին հաջողվեց կոտրել սաքսոնների դիմադրությունը նվաճողներին հայտնի, նրանց կողմից կանոնադրված դիվանագիտական քայլով: Նա սաքսոններին հանում էր իրենց երկրից, նրանց փոխարեն այնտեղ բնակեցնում սլավոններին և ֆրանկներին, սաքսոններին ցրելով այսուայնկողմ, ուրիշ ցեղերի ու ժողովուրդների մեջ, որտեղ էլ շատ արագ կուլ էին գնում... Արևելքի և Արևմուտքի տիրակալների նվաճումների ժամանակ գործադրվող միջոցները գրեթե չէին տարբերվում միմյանցից:

Սաքսոնների դեմ կռվելու միջոցին Կառլոսը արշավեց նաև Իտալիայի հյուսիս՝ լանգոբարդների երկիր, որը չնայած համարվում էր Պիպին Կարճահասակի կողմից Ռոմի համար նվաճված, բայց ուներ առանձին թագավոր, ով անընդհատ պապին պահում էր լարված հոգեվիճակում:

Ռոմի պապի խնդրանքով Կառլոսը վերջնականապես ջախջախեց նրանց համառությունը, վերացրեց նրանց թագավորությունը և իր գլխին դնելով նրանց թագավորի երկաթե թագը՝ իրեն հայտարարեց ֆրանկների և լանգոբարդների արքա:

Կառլոսը Ռոմի պապին չվերադարձրեց լանգոբարդների մահանգը:

Լանգոբարդիան միացվեց Ֆրանկական թագավորությանը, որը ղեկավարվում էր նշանակված կոմսերի միջոցով:

Կառլոսը նվաճեց նաև ավարներին և բավարացիներին:

Իսկ 778 թվականին անցնելով Պիրենեյան լեռները՝ փորձեց գրավել Սարագոս քաղաքը: Բայց դա նրան չհաջողվեց: Ավելին. վերադարձի ճանապարհին բասկերը մի խոր կիրճում ոչնչացրին վերջապահ զորքը, որոնց հետ էր նաև Բրետանի մարզի կոմս **Ռոլանդը**:

Ռոլանդի քաջագործություններն ու մահը հետագայում դարձան «**Երգ Ռոլանդի մասին**» վիպերգության թեման:

Կառլոսին, իհարկե, ի վերջո հաջողվեց գրավել Պիրենեյների և Էբրո գետի միջև գտնվող Իսպանիայի հյուսիսային շրջանը, որով և հիմք դրվեց Բարսելոնի կոմսությանը:

Իսկ Ակվիտանիայի թագավոր նա հռչակեց իր որդի **Լյուդովիկոսին**:

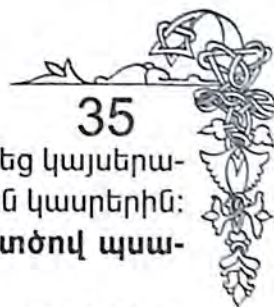
Կառլոս Մեծը հպատակեցրեց նաև Բալթիկ ծովից մինչև Ադրիատիկ ձգվող տարածքները և այնտեղ ապրող սլավոններին:

Մի հսկայական կասրության տեր **Կառլոս Մեծի** զինակցությունն ու օգնությունն էին փնտրում անգլոսաքսոնների և իսպանացիների թագավորները, Բաղդադի խալիֆները, սլավոնների իշխանները:

Կառլոս Մեծի ստեղծած կայսրությունը շատ քիչ էր գիջում Ռոմեական մայրաքաղաքի կայսրությանը:

Պատմիչը գրում է. «**Քանի որ Կառլոսը տիրում է Ռոմին, ուրեմն նա պետք է լիներ կայսր**»:

800 թվականին **Լևոն Երրորդ պապը** Կառլոսին թագադրեց որպես կայսր՝

ինպերատոր: Երբ պապը Սուրբ Պետրոսի տաճարում նրա գլխին դրեց կայսերական պսակը՝ խոնարհվեց մինչև գետին. այդպես հնում ողջունում էին կասերին:

«**Չաղթություն և առողջություն Կառլոսին, Օգոստոսին, Աստծով պսակադրվածին, մեծ և խաղաղարար կայսրին հռոմեացիների**»:

Այսպես. անգամ 9-րդ դարում կենդանի էին հռոմեական հեթանոս ավանդույթներն ու կարգախոսները: Կառլոսը հռչակվեց ոչ թե ֆրանկների, այլ հռոմեացիների կայսր:

...Ռոմեական մոր կայսրությունը միակ և վերջին վեհապետությունը պիտի լիներ հողագնդում: Պիտի տիրեր ողջ աշխարհին: Կայսրությունը պիտի լիներ Աստծո Քաղաքը երկրագնդի վրա: Կայսրությունը սրբազան է, կայսրի իշխանությունը սրբազան՝ որպես հոգևոր իշխանություն... «**Թագավոր կայսրը, Տեր Աստծուց հետո, բոլոր սրբերից հետո՝ հովանավորն ու պաշտպանն է բոլորի**»:

Կառլոս Մեծի մահից հետո, վանական **Գալենացին** հավաքեց զանազան ասքեր նրա մասին, մի գրքում ամփոփեց, որտեղ իր հերոսը իմաստուն կառավարիչ է, որ կարողանում է բացել խարդավանքը և կարդալ մարդկանց սրտերը: Նա այդ գրքում «**Երկաթյա Կառլոսն էր**», ում զորքերի քայլերի տակ գետինը ցնցվում էր:

Բայց սլավոնների մոտ Կառլոս անունը բացասական իմաստ ուներ, և դա հասկանալի էր... Որքան ազգեր և ցեղեր էին ճաշակել նրա անմարդկային դաժանությունը: Նա, ուղղակի, մի այնպիսի նվաճող էր, ինչպիսին եղել են բոլոր ժամանակների նվաճողները, ինչ ազգի էլ որ պատկանելիս լինեն: Իզուր չէ, որ նրա կերպարը ոգևորել է հետագայի շատ նվաճողների:

Ի դեպ, Կառլոս անունից է սլավոնների մոտ առաջացել «**կորոլ**» բառը, որը պարզապես նշանակում է թագավոր:

Կառլոս Մեծը մեռավ 814 թվականին, 72 տարեկան հասակում: Բայց դեռ նրա մահից երեք տարի առաջ զեկուցում էին նրան, թե «**Քո դեսպաններին այլևս չեն դիմավորում հնազանդությամբ: Քո կոմսերի հրամանները չեն կատարվում**»: Այսպես էլ պետք է լիներ: Սրբերի առաջին շարքերը գրաված **Կառլոս Մեծի** հսկա պետության մեջ, ուժից վեր ծանր հարկերի ու ամենատարբեր պարտավորությունների պատճառով, ժողովուրդը ապրում էր մեծ տառապանքներ կրելով:

Կառլոսի մահից հետո նրա ստեղծած մեծ կայսրությունը մանրացվում է: Եվ հենց այս ժամանակ եկեղեցին հիշեց, որ հոգևոր իշխանությունն աշխարհային իշխանությունից ավելի բարձր է: Եվ թագավորը ընդամենը գործիք է, զենք՝ եկեղեցու ձեռքին, որը նրան ուղղություն է տալիս դեպի ճշմարիտ նպատակ: Թագավորը եկեղեցու համար ճիշտ այնպիսի մարդ է՝ ինչպես մյուսները:

Դեռ Կառլոս Մեծի ապրած վերջին տարիներին հսկա կայսրության ծայրամասերը մնացել էին անպաշտպան. արևելքից՝ սլավոնները, հյուսիսից՝ դանիացիները, հարավից՝ մահմեդականները, ծովի ափերից՝ նորմանները, որոնք իջնում էին Սկանդինավիայից և Յուտլանդիայից ու ծովային արշավանքներ կազմակեր-

պում թալանի նպատակով: Այդ ծովահենական արշավանքները իսկապես ծանր պատուհաս էին հատկապես ծովամերձ ապրող ժողովուրդների և, ընդհանրապես, Արևմտյան Եվրոպայի համար: Այս ժամանակներում էր, որ **«Ազատիք մեզ, Աստված, նորմանների վայրագություններից»** աղոթքը դարձավ համընդհանուր և պարտադիր:

Կարճելով պատմությունն՝ ասենք. Կառլոսի մահից հետո կայսրի տիտղոսով թագավորեց **Լյուդովիկոս Բարեպաշտը**, որը թույլ, կամքից զուրկ և ամբողջությամբ եկեղեցուն ենթակա մեկն էր: Երկիրը, փաստորեն, բարձրաստիճան ազնվականների ձեռքին էր, որոնք մշտապես միմյանց հետ պատերազմներ էին մղում՝ իրարից խլելու համար հողատարածքներ, կամ, պարզապես՝ թալանելու նպատակով:

Երբ մեռավ այս Բարեպաշտը ևս, ընտանիքի ներսում վաղուց սկսված գահակռիվը ավելի սրվեց:

Լյուդովիկոս Բարեպաշտը ուներ երեք որդի, որոնք կռվում էին միմյանց դեմ առանձին-առանձին, կամ երկուսով միմյուր երրորդի դեմ:

843թ. Վերդենում վերջապես հաշտություն կնքվեց եղբայրների միջև: Բաժանելով միմյանց միջև Կառլոսի ստեղծած կայսրությունը, ավագ եղբորը՝ **Լոթարին**, հասավ Իտալիան և կայսերական տիտղոսը: Այս տիտղոսը բացարձակ իրավասություն չուներ մյուս եղբայրների վրա: Մնացած երկիրը բաժանվեց երկու եղբայրների միջև: Այսպես ստեղծվեցին **Ֆրանսիան, Գերմանիան, Իտալիան**: Սահմանները, որոնք գծվեցին այդ երեք երկրների շուրջը, հաճախակի փոխվել են, բայց հիմնականում նրանք 843թ. **Ֆրանկական կայսրության** բաժանումից հետո մնացել են նույնը:

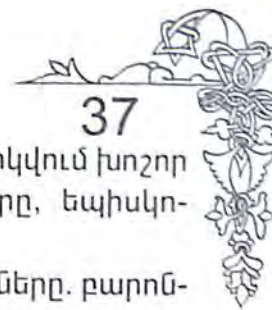
ՖՐԱՆՍԻԱ

Ֆրանսիայի անջատվելուց հետո, նրա **Բուրգունդիա, Ակվիտանիա, Նեյստրիա** մարզերը դարձան անկախ թագավորություններ: Իսկ 911 թվականին Կարոլինգների վերջին թագավորներից մեկը՝ **Կառլոս Պարզամիտը**, ստիպված եղավ նորմանների առաջնորդ **Ռոլլոնին** զիջել Ֆրանսիայի տիրույթների մի մասը, որը հետո կոչվեց **Նորմանդիա**:

Այս նոր իշխանապետությունը ձևականորեն վասալական կախման մեջ էր Կարոլինգներից: Իրականում այն բոլորովին անկախ էր և հաճախ էր սպառնում գրավել Փարիզը, որ երկրի մայրաքաղաքն էր:

Ի դեպ. երկար դարեր ֆրանկների տիրապետության ընթացքում **գալլերը** չծուլվեցին ֆրանկներին: Նրանք հաջողությամբ պահպանեցին իրենց բարբառները, չնայած երկրում տիրող լեզվական խառնուրդին: Գալլերի լեզուն պահպանեց իր քերականական կառուցվածքը, սակայն, իհարկե, հարստացավ ֆրանկների լեզվի հաշվին: Բայց, պետք է ասել, որ Ֆրանսիայի հյուսիսային և հարավային բարբառները այնքան տարբեր էին միմյանցից, որ հարավի ու հյուսիսի բնակիչները գրեթե չէին հասկանում միմյանց:

Հետաքրքիր էր Ֆրանսիայի կառավարման աստիճանավորումը:

Պետության բոլոր հողերի տերը թագավորն էր, և նրան էին ենթարկվում խոշոր ազնվական և եկեղեցական ավատատերերը. դուքսերը, կոմսերը, եպիսկոպոսները, արքեպիսկոպոսները, մեծ վանքերի արքահայրերը:

Կոմսերին և դուքսերին էին ենթարկվում ավելի մանր ազնվականները. բարոնները և վիկոնտները, ովքեր իրենց տիրույթների լիիրավ տերերն էին, չնայած կախման մեջ էին իրենց սինյորից՝ դուքսից կամ կոմսից:

Բարոններին և դերկոմսերին էին ենթարկվում բազմաթիվ մանր ավատատերերը՝ ասպետները, որով և ավարտվում էր ավատատիրական սանդուղքը. ամենավերևում՝ թագավորը, ամենացածրում՝ ասպետները:

Ֆրանսիացիներ. XI դար

Ասպետները երբեմն ընդամենը մի փոքրիկ գյուղի, կամ գյուղի մի մասի տերն էին, որը, որպես կանոն, ուներ պաշտպանված տուն: Այս ասպետը իր սինյորի հետ պատերազմ էր գնում կամ մենակ **«իր վահանի հետ»**, կամ իր մի քանի զինվորների հետ, որոնք նաև նրա ժառագներն էին: Բոլորը հեծյալներ էին: Ասպետ բառը, գերմաներեն՝ Ritter, նշանակում է հեծյալ:

Ավատատիրական այս կարգը ուներ կանոնակարգված օրենք. **«Իմ վասալի վասալը իմ վասալը չէ»**:

Խոշոր ավատատերերը իրավունք ունեին կտրել իրենց դրամները, դատավարություն անցկացնել իրենց տիրույթներում, պատերազմ հայտարարել միմյանց դեմ և խաղաղություն կնքել առանց թագավորի միջամտության: Նրանք թագավորին պարզապես համարում էին իրենցից առաջինը և հաճախ պատերազմով գնում նրա դեմ: Ոչ մի իրավունք ավատատերերի կողմից այնպես խանդով չէր պահպանվում, ինչպես **«պատերազմի իրավունքը»**:

11-րդ դարում ֆրանսիական թագավորներն ավելի թույլ էին, քան Նորմանդիայի, Բուրգունդիայի, Ակվիտանիայի հերցոգները: Սրանք ենթարկվում էին թագավորին այն ժամանակ միայն, երբ ցանկանում էին իրենք: Փարիզի մոտակայքում գտնվում էին սրանց բոլորի ամրոցները, անկախ այն բանից, թե որքան հեռու էին նրանց տիրույթները Փարիզից: Շատ հաճախ թագավորական սուրհանդակները չէին կարողանում ապահով անցնել այս ամրոցների մոտով: Իսկ ասպետները, որոնք չէին կարող մեծ հարձակումներ գործել, անտառներում ու շրջապատում անպատիժ թալանում էին վաճառականներին կամ անցորդներին:

Անտառների ծանր էր ժողովրդի վիճակը, որը, փաստորեն, մեծատոհմիկների ապրուստն ու շքեղությունը ապահովողն էր:

Կյուն վանքի աբբատը իր մի նամակում գրում է. «**Բուրիին հայտնի է ինչպես ազնվական սինյորները նեղում են անազատ գյուղացուն՝ տղամարդկանց և կանանց: Նրանք չեն բավարարվում ընդունված պարհարկերով. նրանք անընդհատ անգթորեն պահանջ են ներկայացնում նրանց ունեցվածքի ու անձերի հանդեպ: Եվ սահմանված հարկերից տարվա ընթացքում պահանջում են երեք, չորս անգամ ավելի կամ որքան իրենք ցանկանան: Այսպես անտանելի ծանր բեռ են դնում նրանց վրա, որ մեծամասնությունը ստիպված է լքել սեփական հողը և փախչել օտարություն»:**

Գյուղացիներն ապրում էին անօխնելույզ խրճիթներում, որտեղ պատուհանի փոխարեն խոտով ծածկված անցք էր: Հաճախ էր լինում անբերրիություն, և այդ ժամանակ ահավոր սով էր տիրում: Հաճախ լինում էին մարդակերության դեպքեր. գերեզմաններից հանում էին մեռելներին, կամ սպանում էին ողջերին: Սովի տարիներին հետևում էին դաժան համաճարակները, որոնք ավարտում էին սովի ճիրաններում բզկտվող ժողովրդի զարհուրելի հոգեվարքը:

Ֆրանսիական «**Սովորույթների ժողովածուները**» լի են բազմաթիվ անիմաստ ավատատիրական պահանջներով, որոնք տիրոջը ոչ մի օգուտ չէին բերում:

Միայն մի քանի օրինակ:

Արևելյան Ֆրանսիայում գյուղացիները պարտավոր էին որոշակի ժամանակ հավաքվել տիրոջ ամրոցի առջև, որպեսզի ողջ օրը միմյանց կուրծք ծեծեն, ծամածռվեն և լեզու ցույց տան: Ամբողջ օրը: Եթե դա հեթանոս ժամանակներից մնացած արարողություն է, ապա նորից հասկանալի չէ:

Նկարագարում
Կառլոս Մեծի Ավետարանից

Ուրիշ մի տեղ գյուղացիները պարտավոր էին նշանակված ժամանակին հավկիթ բերել ութ եզներով լծված սայլով: Եվ պետք է տեղ հասցնեին առանց մեկ ծու անգամ վնասելու: Կարելի է պատկերացնել 11-րդ դարի Ֆրանսիայի ճանապարհներով չորս անիվների վրա դիտված գյուղացիները յուրաքանչյուր կտրված ձվի համար...

Չափազանց պատվավոր էր համարվում ավատատերերի ամրոցի դիմաց մշտական կախաղան ունենալու իրավունքը: Հատկապես, երբ այնտեղ մշտապես ճոճվում էր որևէ կախված...

Երբ որևէ մեկը մեռնում էր առանց ազգականների, իր տնտեսությունը թողնում էր

տիրոջը: Սա կարծես թե հասկանալի է: Հասկանալի չէ, թե ինչո՞ւ, երբ մարդը չունի տնտեսություն և մեռնում էր աղքատության մեջ՝ հարկահավաքը կտրում էր դիակի ծեռքը և բերում տիրոջը: Սա կոչվում էր «**Մեռած ձեռքի իրավունք**»:

Հարկավոր է ժամանակ գտնել և այս «**Ժողովածուները**» համեմատել նույն դարաշրջանում առկա Հայոց «**Կանոնագրքերի**» և «**Դատաստանագրքերի**» հետ: Օգտակար է:

Ֆրանսիական ասպետական ժամանակաշրջանը մասնատվածության դասական օրինակ էր: Պետությունը կազմակերպված էր ինքնիշխան մարզերից, իսկ այդ մարզերը ինքնիշխան կալվածքներից: Միավորվում էին թագավորի հետ միայն արտաքին թշնամու դեմ պատերազմելիս:

Իսկ ինչպիսին էր հոգևոր կյանքը:

Ֆրանսիայում առաջին գրավոր հուշարձանները հայտնվել են 9-րդ դարում: Սրանք եկեղեցական գրական ստեղծագործություններ էին: Լատինական գրականության հարուստ փորձը հող ստեղծեց ֆրանսիական ժանրային գրականության համար: Ստեղծվեցին բանաստեղծական գործեր. «**Կանտիլենան և սուրբ եվլալին**», «**Սուրբ Լեոդեգարի Վարքը**», «**Քրիստոսի չարչարանքները**»:

10-րդ դարում Ֆրանսիայի ճանապարհներին թափառում էին երգիչ-երաժիշտներ, ժոնգլորներ՝ աճապարաներ, ովքեր ելույթներ էին ունենում սինյորների դղյակներում, հրապարակներում, վանքերում:

Ֆրանսիական հայտնի գրական հուշարձան «**Սուրբ Ալեքսանդրի վարքը**» գրել են ու տարածել այս ժոնգլորները: Գրվում էին նաև էպիկական գործեր Կառլոս Մեծի, Կարոլինգների մասին:

11-րդ դարում մեծ թափ էր ստացել ամրոցների ու վանքերի կառուցումը իրենց ճարտարապետական լուծումներով: Հայտնի են այդ շրջանում կառուցված Մեն Մարտենը՝ Տուրում, Սեն Մարսելը՝ Լիմոժում, Սեն Ֆուանը՝ Կոնկեում, Սեն Սարենը՝ Տուլուզում, Սեն Էտենը՝ Նավերում:

ԳԵՐՄԱՆԻԱ

Կարոլինգյան կայսրության բաժանման արդյունքում Գերմանիայի առաջին թագավորը դարձավ Կառլոս Մեծի թոռ Լյուդովիկոս Գերմանացին: Գերմանիայի ողջ տարածքը բաժանված էր **Սաքսոնիա, Թյուրինգիա, Ֆրանկոնիա, Շվաբիա, Բավարիա** ցեղային հերցոգությունների: Այս հերցոգությունները չափազանց տարբերվում էին միմյանցից լեզվով, զարգացման աստիճանով, տնտեսական հարաբերություններով:

10-րդ դարում սրանց միացվեց նաև **Բուրգունդիայի** թագավորությունը և **Ֆրիսլանդիան**:

Թագավոր **Հենրիխ Առաջին Թեոդորսի** ժամանակ երկիրը տևտոն ցեղի անուրով սկսեց կոչվել **Տևտոնյան թագավորություն**:

Տևտոնյան թագավորությունը, անկախ իր անջատ-անջատ հերցոգություններից, միասնական պատերազմներ էր մղում դեպի սլավոնական հողերը:

Սակայն Հենրիխ Առաջինի հետնորդ **Օտտոն Առաջինի** ամենակարևոր

ծգտունը Հռոմը տիրել էր: Նա արշավանքով անցավ Ալպերը և Լոմբարդական մայրաքաղաք Պավիայում թագադրվելով Իտալիայի երկաթե թագով՝ իր գործերի հետ ուղղվեց դեպի Հռոմ:

Պապական իշխանությունը Եվրոպայում բավական թուլացել էր: Պապերը Սուրբ Պետրոսի հայրենաժառանգ կալվածքները բաժանել էին ազնվականների միջև: Եվ, ահա, Հռոմի խոշոր հողատեր դարձած այս ազնվականները սկսեցին պապական գահին բազմեցնել ազգականներին, հատկապես իրենց կրտսեր որդիներին: Պապական գահին տիրելու համար

ազնվական տների միջև դաժան պայքար էր գնում: Նրանք մեկը մյուսի ետևից գահընկեց էին անում և նույնիսկ կյանքից զրկում էին պապերին՝ անձամբ մասնակցելով նրանց սպանությանը:

Պատմությունը մեզ հիշատակ է թողել մի նոդկալի արարքի մասին: Սպանված ու թաղված մի պապի հետմահու նորից դատապարտեցին: Նրա դիակը հանելով գերեզմանից՝ քարշ տվեցին դատավորների առջևից և տարան, գցեցին Տիբեռ գետը:

Պապերից մեկին ուղղակի մորթուտեցին, մյուսին բանտում խեղդեցին: Ընդունված էր հատկապես թունավորումով սպանելը: Պապերից մեկն էլ սպանել տվեց իր երկու մրցակիցներին և չազատվեց նրանց հարազատների վրեժից: Նրան սպանված նետեցին Կապիտոլիումում գտնվող

հնագույն մի կայսեր արձանի ոտքերի մոտ:

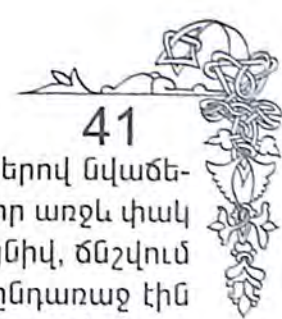
Պապեր էին դառնում ազնվականները, որոնք սիրահար էին որսի, խրախճանքների, անառակ բարքերի: Պապերի սրբազան գահին բազմեց նույնիսկ հարուստ ազնվականներից մեկի 12-ամյա տղան:

Օտտոնը մտավ Հռոմ և խոստացավ վերականգնել եկեղեցու իրավունքները, վերադարձնել նրա հողերը, սակայն մի պայմանով, որ պապը իր գլխին դնի կայսերական թագը: Նրա ցանկությունը կատարվեց:

Դառնալով կայսր՝ Օտտոնը իսկապես փորձեց կարգուկանոն մտցնել եկեղեցու գործերի մեջ և առաջին հերթին պահանջեց, որ պապը ընտրվի ըստ սովորույթի և կանոնի, բայց օծվի միայն կայսրին, կամ նրա հավատարմատարին երդում տալուց հետո:

Թվում էր, թե Կառլոս Մեծից 150 տարի անցնելուց հետո վերականգնվել էր Հռոմեական կայսրությունը, սակայն առանց Ֆրանսիայի, որովհետև նա առանձին, անկախ երկիր էր:

Իտալիան նույնպես ամբողջությամբ չէր մտնում կայսրության մեջ, որովհետև Օտտոնը չկարողացավ գրավել Միջին և Հարավային Իտալիան: Եվ, առհասարակ, ստացվել էր այնպես, որ յուրաքանչյուր նոր կայսր, իր կայսերական թագն

ու իրավունքը պիտի ստանար Իտալիան ռազմական արշավանքներով նվաճելուց հետո: Շատ հաճախ թագավորը հասնելով Հռոմ՝ նրա դռները իր առջև փակ էր տեսնում, իսկ ժողովրդին ապստամբած: Իսկ, երբ, այնուամենայնիվ, ճնշվում էր ապստամբությունը, բացվում էին Հռոմի դռները՝ թագավորին ընդառաջ էին գալիս բարձրաստիճան հոգևորականները, իսկ քիչ առաջ ապստամբած ժողովուրդը մեծագույն հանդիսավորությամբ և ցնծությամբ էր դիմավորում նրան: Թագավորը միույգով հասնում էր մինչև **Սբ. Պետրոսի** տաճար: Իջնելով միույգից՝ բարձրանում էր աստիճաններով, մտնում գավիթ, որտեղ նրան սպասում էր պապը: Թագավորը ծնկաչոք երդվում էր պահպանել եկեղեցին, նրա բոլոր իրավունքները և համբուրում էր պապի ոտքը: Հետո երկուսով ծնկի էին գալիս հատակի մեջ զետեղված կլոր քարի մոտ, և թագավորն ասում էր հավատը խորհրդանշող կարգախոսը: Պապի հարկաբաժնում նրան հազցնում էին եկեղեցական հագուստ, որից հետո թագավորը պապի հետ ժամերգություն էր կատարում, որի ընթացքում պարտադիր կարդացվում էր այս աղոթքը. «**Տեր Աստված, Դու կանգնեցրիր Հռոմեական կայսրությունը Ավետարանի տարածման համար՝ որպես Քո հավերժական թագավորություն: Ընծայիր երկնային զենք Քո ծառային՝ մեր կայսրին**»»: Ժամերգության ժամանակ պապը թագավորի մատն էր անցկացնում ոսկյա մատանի, գոտևորում էր սրով և պսակում **Կառլոս Մեծի** թագով:

Կայսրերը երբեմն-երբեմն իրենց պարտքն էին համարում մաքրել եկեղեցին անբարո բարքերից ու սովորություններից և այդ պատճառով հաճախ փոխում էին այն պապերին, որոնք անարժան էին թվում:

Սակայն պապերն իրենց հերթին նույնպես աշխատում էին տիրապետող դառնալ թագավորական տների վրա և նոր գահակալների հետ պայքարն անընդհատ վերականգնվում էր:

Շարունակական արշավանքները արյունաքան արեցին Գերմանիան: Սլավոնական մի քանի ցեղեր կարողացան ազատագրվել տևտոմներից և ոչնչացնել իրենց հողերում հիմնված նրանց բոլոր եկեղեցիները և հոգևորականությանը:

Ի տարբերություն Ֆրանսիայի՝ 10-րդ դարում Տևտոնյան թագավորությունում դեռ չէր ձևավորվել ժառանգական ավատատիրական բարձրախավը: Նույնիսկ դուքսի պաշտոնն ու կոչումը ժառանգական չէր: Գերմանական ավատատերերը իրավունք չունեին իրենց հողերում աշխատող, բայց ազատ գյուղացիներին դատել իրենց դատարաններում նույնիսկ խոշոր հանցագործության համար: Նրանք իրավունք ունեին դատելու լոկ իրենց ճորտ գյուղացիներին:

Խոշոր ավատատերերը հաճախ էին հարձակվում միմյանց վրա՝ խլելու համար այն չնչին հողաբաժինները, նրանցից ստացվող եկամուտները, որոնք պատկանում էին տվյալ ազնվականի տիրույթների մեջ մտնող ազատ գյուղացիներին: Շատ հաճախ թագավորը միջամտելով այս կռիվներին՝ ինքն էր յուրացնում և իր կալվածքներին կցում խլածը: **Հենրիխ 2-րդ** թագավորը այս կռիվների արդյունքում Սաքսոնիան ամբողջությամբ կցեց իր տիրույթներին:

Խոշոր հողատերերը **Օտտոն Նորդգեյմացու** գլխավորությամբ դավադրու-

թյուն կազմակերպեցին՝ դիմելով գյուղացիներին այսպես.

«Թագավորը ձեզանից խլում է այն ամենը, ինչին դուք տիրում եք և այստեղ եկած մարդկանց օգտին վատնում է ձեր ունեցվածքը: Եվ հրամայում է ձեզ՝ ազատներից դառնալ անծանոթ, անհայտ մարդկանց ստրուկներ»:

Գյուղացիները, որոնք ստիպված էին ոչ միայն հարկ վճարել, այլև պահել թագավորի անհամար կայազորները՝ ապստամբեցին:

Ազատ գյուղացիներին միացան նաև ճորտերը, որոնց շահագործումը դուրս էր եկել բոլոր սահմաններից: Ժամանակագիրները գրում են. **«Ապստամբեց ժողովուրդը՝ ամեն դիրքի ու կոչումի»:**

Հենրիխ Չորրորդը ճնշեց ապստամբությունը: Հաշվեհարդար տեսնելով անհնազանդների հետ՝ նա խլեց այն ավատատերերի հողերը, ովքեր մասնակցել էին ապստամբությանը: Ոմանք ենթարկվեցին սոսկալի չարչարանքների ու մահապատժի, ոմանք աքսորվեցին երկրից դուրս:

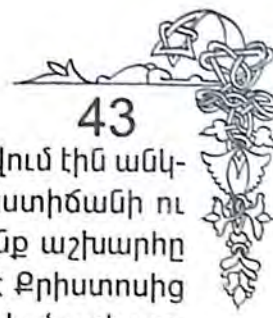
Գերմանիայում՝ Տևտոնյան թագավորությունում, ավելի սրվեց ավատատերերի թշնամությունը միմյանց դեմ: Նրանք, փաստորեն, բաժանված էին երկու խմբի. մի խումբը, որ ապստամբության ժամանակ թագավորի կողմն էր, մյուսը՝ որ թագավորի դեմ էր: Այս նույն ժամանակ վանական միաբանությունների հոգևորականությունը ապրում էր չափ ու սահման կորցրած անբարո կյանքով: Ավելի խրախճանասեր էին ու անառակ, քան նույնիսկ ավատատեր ազնվականները: Եվ սա էր պատճառը, որ...

10-րդ դարի վերջերին Սենայի հովտում գտնվող **Կլուն** վանքի միաբանները հանդես եկան վանական նոր, խստագույն կանոններ առաջադրելով և կատարելով: Կլուն վանքի կանոնները տարածվեցին Եվրոպայի շատ եկեղեցիներում, որոնք միմյանց հետ սերտ կապեր էին պահպանում և սրանով դառնում մի ամբողջական կանոնակարգված համակարգ. ենթարկվում էին Կլուն վանքի արքեպիսկոպոսին, որը և անձամբ նշանակում էր բոլոր վանքերի վանահայրերին: Իսկ արքեպիսկոպոսը ենթարկվում էր միայն Հռոմի պապին:

Կլունի միաբանները կոչվում էին **«Սև վանականներ»:**

Ծանր աղքատությունը, սովը, սարսափելի տարափոխիկ հիվանդությունները, որոնցից ամենաահավորը հաճախակի կրկնվող ժանտախտն էր, մարդկանց ստիպում էին ավելի հաճախ մտածել աշխարհի վերջի մասին: «Սև վանականները» իրենց քարոզներում պահանջում էին, որ մարդիկ արժանապատվորեն դիմավորեն **«աշխարհի վերջը»**, վերջ տան փոխադարձ ատելությանն ու չարությանը, արյունոտ բռնություններին: Սրանց թողած տպավորությունների տակ և՛ հոգևոր, և՛ աշխարհական մարդիկ հանդիսավոր երդում էին տալիս հետևել **«Աստվածային խաղաղությանը»:**

Բայց **«Օրենսդիրները»** իրենք էին հասկանում, թե որքան անիրագործելի է խաղաղության գաղափարի իրագործումը... Եվ, ուրեմն, Կլունի միաբանության անհանդուրժողականու-

թյունը առավել եկեղեցականների հանդեպ էր, որոնց բարքերը գտնվում էին անկման խորխորատում: Նրանց ամենից շատ վրդովում էր հոգևոր աստիճանի ու պաշտոնի առուծախը: Նրանց մեջ կային ծայրահեղականներ, որոնք աշխարհը բաժանում էին որոշակի երկու մասի. հոգևոր, որը կառավարվում է Քրիստոսից ստացված վսեմ հոգու իշխանությամբ, և երկրորդը՝ սատանայից տրված աշխարհիկ իշխանությունն է, ահավոր շահամուլների ու խելահեղ փառասերների՝ կայսրերի, թագավորների, մյուս տիրակալների իշխանությունը, որի ստրկական լծի տակ է գտնվում եկեղեցին:

Հենրիխ Չորրորդ կայսրի և **Գրիգոր Յոթերորդ պապի** ժամանակ, կայսրության և պապականության միջև բռնկվեց մի ահավոր պայքար՝ վերջնականապես հաստատելու համար մեկի կամ մյուսի գերակայությունը:

Գրիգոր Յոթերորդ պապը նախկին հոգևորական **Գիլդենբրանդն** էր՝ ծագումով գյուղացի, որին մի ժամանակ առաջ Կլունի աբբատը որպես ուղեկից էր տվել Հռոմ վերադարձող **Լևոն Իններորդ պապին**:

Գիլդենբրանդը կարողացավ դառնալ Լևոն Իններորդի հավատարիմ խորհրդականը և նրա մահից հետո 15 տարի ղեկավարեց պապական գործերը առանց օժվելու:

Փոքրահասակ, տգեղ, թույլ ծայնով այս մարդը, սակայն, զարմացնում էր իր անզուսպ էներգիայով: Նրա խոսքը բուռն էր ու կտրուկ: Նա **«Աստծո զայրույթ»** արտահայտությունը փոխել էր **«Տիրոջ ցասումով»**, որով և հագեցած էին նրա ելույթներն ու քարոզները:

...Նրա երազանքն էր՝ անհավատների դեմ ասպետների աշխարհագոր հավաքել և ազատել Երուսաղեմը: Թերևս սա առաջին խթանիչ ցանկությունն էր, որ քիչ անց, մի ընդարձակ ժամանակի մեջ, պիտի դեպի Արևելք՝ **«Տիրոջ գերեզման»** ազատելու մղեր **խաչակիր ասպետներին...**

Երազանքը՝ երազանք, սակայն այս պապը գործում էր եկեղեցու անունից և գործում էր անխնա և անկարեկից. Սուրբ Պետրոսը տիրակալ է, որ ուղարկված է Աստծո կողմից երկաթյա ուժով իր ճանապարհին ոչնչացնելու հանդիպած ամեն ինչ... Աշխարհի արդարության անխորտակ հիմքը Հռոմի պապի անսահման տիրակալությունն է... Բարձր հոգևորականությունը միայն պապի կամքի կամակատարն է... Եկեղեցին պապի գործերի վկան է... Բայց նույնիսկ ամենացածր աստիճանի վրա գտնվող եկեղեցիները ավելի բարձր են, քան կայսրն ինքը: Եվ այդ պատճառով կայսրերը պարտավոր են հնազանդվել պապերին՝ որպես նրանց վասալներ: Պապն է որոշում, թե ով է օրինական կայսրը, և որքան էլ ուժեղ լինի նա, պապը կարող է նրան **«քանդում տալ մոխրի կամ հարդի նման»:**

Պապը պիտի ընտրվի միայն ու միայն կարդինալների ձայներով՝ առանց կայսրի մասնակցության:

Բայց խոսքով ու ցանկությամբ չէր, որ պիտի հաղթանակեր պապը: Նորմանները, որոնք խիստ արհամարհում էին Հռոմն էլ, իր Պապին էլ և փոխադարձ արհամարհանքի արժանանում՝ կարողացան համաձայնության եզրեր գտնել ընդդեմ կայսրի: Նորմանները **Գրիգոր Յոթերորդ պապին** վասալական

երդում տվեցին: Նրանք պատրաստ էին մասնակցելու կայսրի դեմ կազմակերպված պապի բոլոր միջոցառումներին:

Այս ընթացքում էր, որ վերջնականապես խզվել էր Հռոմեական և Հունական՝ Բյուզանդական եկեղեցիների միասնությունը:

Գրիգոր Յոթերորդի հրապարակած կարևոր օրենքներից էր այն օրենքը, որով հոգևորականներին արգելվում էր ամուսնանալ: Որովհետև իրենց ընտանիքներին համապատասխան ապրուստով ապահովելու համար նրանք բոլոր միջոցներով աշխատում էին ընդարձակել իրենց հողային տարածքները: Իսկ սրա համար կարևոր էր աշխարհիկ իշխանությունների հովանավորությունը, որն ստանալու համար հոգևորականները ոչ մի ստոր միջոցի առաջ կանգ չէին առնում: Նրանք իրենց զավակներին դարձնում էին հոգևորական՝ ապահովելու համար նրանց ապագան:

Եվ, ահա, Գրիգոր Յոթերորդ պապը հայտարարեց. **«Եկեղեցին չի կարող ազատվել աշխարհիկ մարդկանց ստրկությունից, եթե հոգևորականները ամուսնությունից չեն հրաժարվել»:** Ողջ հոգևորականությունը պարտավոր էր լինել կուսակրոն: Սա հենց այն էր, որ պահանջում էին **Կլյունի** վանականները:

...Պապը պահանջեց, որ բոլոր ամուսնացած հոգևորականները հեռացվեն իրենց ծառայությունից:

Պապի այս նոր օրենքի պաշտպանության տակ մանր, չքավոր ասպետները և ժողովուրդը Միլանում դուրս եկան փողոց պահանջելու, որ հոգևորականներն ապրեն ավետարանական աղքատությամբ: Քարուքանդ էին անում ընտանիքավոր քահանաների տները, որոնք պատկանում էին բարձր խավին, և թալանում էին նրանց ունեցվածքը:

Գրիգոր Յոթերորդը կանգնեց ապստամբների կողքին: Միլան եկան պապի ներկայացուցիչները, որպեսզի դատեն արքեպիսկոպոսներին և հոգևորականներին: Նրանք պետք է հանդիսավոր հրաժարվեին ամուսնությունից և երդվեին հավատարիմ լինել Սբ. Պետրոսի եկեղեցու կանոններին...

Իտալիան ամբողջությամբ ենթարկվեց պապին: Իսկ Գերմանիան և Ֆրանսիան զինվեցին պապի դեմ: Ամեն տեղից վճռվում էին պապի ներկայացուցիչները:

Հենրիխ Չորրորդ կայսրը հայտարարեց, որ կուսակրոն Գիլդենբրանդը կեղծ պապ է և իր բոլոր գործերում ղեկավարվում է սատանայական, չար փառասիրությամբ: Կայսրը Հռոմ ուղարկեց դեսպանություն՝ նոր պապի ընտրության համար:

Բայց Հենրիխ Չորրորդը խնդիրներ ուներ նաև իր բարձրախավ ազնվականության հետ, որոնց իրավունքները աշխատում էր սահմանափակել:

Հենրիխ Չորրորդը նաև ահավոր ճնշման տակ էր պահում սաքսոններին: Սակայն...

Իրադարձությունները զարգացան այնպես, որ Հենրիխ Չորրորդը ստիպված

հաշտություն փնտրեց պապի հետ: Ի՞նչ էր պատահել: Գուցե նրա վարմունքը հոգեբանական ծանր պատճառներ ուներ... Գուցե զգում էր իր գահի երեքունը ազնվականության և սաքսոնների հետ ունեցած անընդհատ բախումների պատճառով... Բայց փաստն այն է, որ նա շտապով, ծնունդ, գրեթե առանց ուղեկիցների անցավ ծյունածածկ Ալպերով, որպեսզի ներում խնդրի պապից...

Պապը, այդ կուսակրոն Գիլդենբրանդը, կայսրին ստիպեց մի քանի օր սպասել իր փակ դռների առջև: Հետո այդ դռները բացվեցին, և պապի առջև հայտնված կայսրը փռվեց նրա ոտքերի մոտ: Պապը ներեց **«մոլորված»** կայսրին:

Հետաքրքիր է շարունակությունը:

Երբ ներված կայսրը վերադարձավ Գերմանիա, տեսավ, որ իր բացակայության ընթացքում պապի դեսպանները նոր կայսր են բազմեցրել գահին:

Հենրիխին հաջողվեց ջարդել իր հակառակորդին, ով ընտրվել էր ապստամբների կողմից: Կայսերական զորքերն, այնուամենայնիվ, հավատարիմ էին մնացել նրան: Եվ կայսրը, այս անգամ իր զորքերի հետ միասին, անցավ Ալպերը, իր հետ տանելով նոր պապի թեկնածուին և ճանապարհին պապի օրենքներից դժգոհներին ընդունելով իր զորքերի մեջ՝ հասավ Հռոմի դռներին և փոթորկի նման ներխուժեց քաղաք: Հռոմի նեղլիկ փողոցներում կատաղի մարտեր էին գնում: Գերմանացի զինվորները արդեն գրավել էին Կապիտոլիումը, երբ վրա հասան Հարավային Իտալիայում ապրող նորմանները: Նրանք մահմեդական վարձու զինվորների հետ քարուքանդ արեցին Հռոմը, թալանեցին:

Պապ Գրիգոր Յոթերորդ Գիլդենբրանդին հաջողվեց փախչել և քիչ ժամանակ անց մեռնել ինչ-որ մի վանքում:

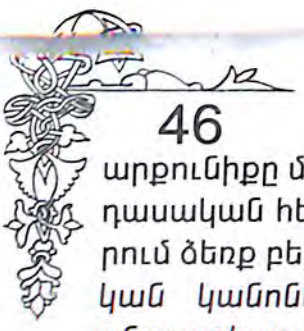
Այս պապի մահից հետո Հենրիխ Չորրորդը դեռ 20 տարի ապրեց:

Հենրիխ Հինգերորդը շարունակեց իր հոր՝ Հենրիխ Չորրորդի քաղաքականությունը՝ պապական իշխանությունը ենթարկելով կայսերական անսահմանափակ դարձած իշխանությանը: Բայց, այնուամենայնիվ, այս էլ հավերժական չէր: Կայսրի երկարատև պայքարը եկեղեցու և անհնազանդ վասալների դեմ թուլացրեց կայսերական իշխանությունը: Ի վերջո, այս պայքարը հանգեցրեց հոգևոր և աշխարհիկ տերերի **ժողովի՝ Ռեյխստագի** ստեղծման, առանց որի թագավորը չէր կարող որևէ կարևոր որոշում ընդունել... Թերևս սա պետք է համարել եկեղեցու մասնակի հաջողությունը:

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Մի քանի խոսք 10-րդ դարի վերջի և 11-րդ դարի սկզբների Գերմանական մշակույթի մասին: Առանց ոչինչ պարտադրելու՝ կարելի է համեմատություններ անել Արևելքի մույն ժամանակների մշակույթի հետ և եզրակացության հանգել: Սա կարևոր է, որովհետև քիչ ժամանակ անց Արևմուտքն ու Արևելքը պիտի բախվեն մահացու գոտեմարտում:

10-րդ և 11-րդ դարերի հատման այս խաչմերուկը համարվում է Գերմանական **«վերածնունդի»** ժամանակահատված: Իսկապես, Գերմանական թագավորական

արքունիքը մշակույթի կենտրոն էր, որի մեծ գրադարանում կարելի էր գտնել հին, դասական հեղինակների գործերի ձեռագրեր: Այս ընթացքում էր, որ մեծ համարում ձեռք բերեցին մայր տաճարների հոգևորականները, որոնք դավանաբանական կանոնների իրագործողներն ու տարածողներն էին: Համատարած անգրագիտության միջավայրում նրանցից ոմանց իրոք կարելի էր կրթված համարել:

Հերբերտը կրթված հոգևորական էր և Ռեյմի դպրոցում դասավանդում էր բոլոր յոթ «ազատ արվեստները»՝ հատկապես զբաղվելով մաթեմատիկայով և աստղագիտությամբ: Նրան համարում էին «կախարդ»՝ մոգ, որովհետև նա արաբներից վերցրել էր «աբակը», այսինքն, այն տախտակը, որի վրա կարելի է հաշվել և բաժանել: Իսկ աստղագիտական դիտարկումների համար Արևելքից եկած վաճառականներից ձեռք էր բերել աստրոլյաբը:

Հերբերտ այս մոգը մաթեմատիկայի իր մեկնաբանություններն ուներ: Նա գտնում էր, որ գոյություն ունի թվային երկու որակ՝ մարմնական և ոչ մարմնական: Մարմնական թվերը արտահայտում են մարդու դիրքը հասարակության մեջ. այսպես՝ «Թագավորը մեծ թվի արտահայտությունն է, այն դեպքում, երբ կան մարդիկ, որ իրենց չնչիությամբ որևէ թիվ չեն ներկայացնում»: Իսկ անմարմին թվերը վերաբերվում են Աստվածային հզորությանը, այդ պատճառով էլ մաթեմատիկան սովորեցնում է, որ անմարմին առարկաները անչափելի բարձր են, քան մարմնավոր առարկաները: Անչափ «բացառիկ» մաթեմատիկա... Հետաքրքիր է, այս կապակցությամբ ի՞նչ կասեր 7-րդ դարի Հայոց Անանիա Շիրակացին:

Հերբերտը Օտտոն Երրորդի ուսուցիչն էր: Կայսրը, որպես երախտագետ աշակերտ, իր ուսուցչին նստեցրեց պապական գահին Սիլվեստր Երկրորդ անունով:

Գերմանական «Վերածնունդ» համարված այս շրջանում էր, որ լատինական լեզվով սկսեցին գրվել «Ժամանակագրություններ»: Սրանցից, թերևս, հաջողվածը «Սաքսոնների ժամանակագրությունն» էր:

Գրվեցին նաև ազնվական և ժողովրդական բովանդակությամբ միահյուսված էպիկական գործեր՝ «Գերու փախուստը» և «Ռուսոդիլիքը»: «Ռուսոդիլիքը» ասպետական գրականության տիպիկ օրինակ է:

Այս ժամանակների արդյունք է նաև «Ֆիզիոլոգիա»՝ «Բնախոսություն» ժողովածուն, որի նպատակն էր սովորեցնել, թե ինչ առաքելություն ունի Աստված բնության բոլոր երևույթների հանդեպ:

Միայն մեկ օրինակ. մնացածները շատ նման են այս մեկին. «Էգ առյուծը ծնում է իր ձագուկին մեռած: Բայց երեք օր հետո հայր առյուծի մռնչոցից մեռած ծնվածի մեջ արթնանում է կյանքը: Սա նշանակում է. ինչպես Քրիստոսը անշունչ երեք օր պառկած էր դագաղում՝ մինչև լսեց Հայր-Աստծո ձայնը և արթնացավ նոր կյանքի համար»:

Բացատրությունը, կարծում են, ավելորդ է:

Բանաստեղծական գործերի մեջ, որտեղ պատմվում է թվերի խորհրդապաշ-

տության մասին, մեծ մասամբ բովանդակում է յոթ թվի սրբազան իմաստների բացահայտումը. «Հայր Մեր» աղոթքը յոթ խնդրանք է պարունակում, կաթոլիկական եկեղեցական կանոնների մեջ խոսվում է յոթ գլխավոր առաքինությունների և յոթ մահացու մեղքերի մասին:

Դեռ ավելի վաղ շրջանից էր սկսվել ճարտարապետության վերելքը, հատկապես եկեղեցական շինարարության մեջ: 1000 թվականին այն ավելի մեծ թափ առավ: Մոտենում էր «Աշխարհի վերջը»: Պետք էր եկեղեցիներ կառուցելով մեղմել Աստծո՝ հազար տարիների ընթացքում կուտակված զայրույթը:

Հիշո՞ւմ եք, Հայոց մեջ նույնպես կար այս մտայնությունը 1000 թվականի հանդեպ:

ճարտարապետության հիմնական ոճը Ռոմանական էր: Այս ոճը 10-12-րդ դարերի Արևմտյան Եվրոպայում վաղ քրիստոնեական, Մերովինգյան արվեստի և Կարոլինգյան Վերածննդի, ինչպես և անտիկ Բյուզանդական, Մերձավոր Արևելքի արվեստների միահյուսումից, սակայն նրանցից անջատված բոլորովին ինքնուրույն մի ոճ էր, որը դարձավ միջնադարյան Եվրոպայի արվեստի զարգացման կարևոր շրջան՝ հատկապես ճարտարապետության մեջ:

Մի քանի խոսք Մերովինգյան և Կարոլինգյան մշակույթի մասին:

Եվրոպայում, հատկապես Ֆրանսիայում, 5-8-րդ դարերում, Մերովինգների Եվրոպայում, հատկապես Ֆրանսիայում, 5-8-րդ դարերում, Մերովինգների տիրապետության ժամանակ գալլա-հռոմեացիների ու բարբարոսների ավանդույթների շարունակությունն էին կառուցվող մկրտարանները, բազիլիկ եկեղեցիները, դեկորատիվ կիրառական արվեստը և հատկապես սարկոֆագների հարթաքանդակները:

Իսկ 8-րդ դարում, Կառլոս Մեծի կայսրության և Կարոլինգյան արքայական տիրապետության ժամանակ, Եվրոպայում տեղի է ունեցել «Կարոլինգյան Վերածնունդը», որը փորձում էր վերականգնել անտիկ կրթությունը: Հիմնադրում էր նոր դպրոցներ, արքունիք էր հրավիրում ուսյալ գործիչների և ուշադրություն էր դարձնում անտիկ գրականության, աշխարհիկ գիտելիքների, պատմության, կերպարվեստի, ձեռագրերի ընդօրինակման, և, իհարկե, ամենից առաջ, ճարտարապետության վերելքին: Տաճարները, պալատները, ամրոցները զարդարվում էին խճանկարներով և որմնանկարներով:

Գրարվեստը և մանրանկարչությունը նույնպես հետաքրքիր առաջընթաց էին ապրում, որտեղ անտիկ ոճավորումը համադրվում էր միջնադարյան խորհրդապաշտության հետ:

Չնայած ավատատիրական մասնատվածությունից բխող տեղական զանազան ոճերի առկայությանը՝ Ռոմանական ոճը կարողացավ արտահայտել համաեվրոպական կաթոլիկ եկեղեցու էությունը:

նը: Ռոմանական ոճով կառուցված եկեղեցիները ներդաշնակված էին բնությամբ. նրանց արտաքին տեսքը հանգիստ էր, հանդիսավոր և խստաշունչ:

Ռոմանական տաճարների ճարտարապետությունը զարգացել է վաղ քրիստոնեական, այդ թվում նաև հայկական ճարտարապետությունից ժառանգած բազիլիկ և կենտրոնական լուծումների բնօրինակով:

Եկեղեցիները ներքին, հարուստ հարդարում են ունեցել որմնակարչությամբ, քանդակագործությամբ, որոնց մեջ կենտրոնական տեղ են գրավել Աստծո անսահման և հզոր պատկերացումները, հատկապես «**ահեղ դատաստանի**» պատկերներում: Գերիշխող էր նաև Քրիստոսի պատկերը: Առհասարակ, Ռոմանական ոճին բնորոշ են իրական համաչափությունների բազմաթիվ խախտումները. օրինակ՝ գլուխներն ավելի մեծ են, իսկ մարմինները՝ վերացական գծերով:

Ռոմանական ոճը առկա էր նաև պալատների և դղյակների կառուցումներում, որտեղ ուժի, իշխանության մեծարումը ամենակարևոր ու առաջնային գործոնն էր: **Ռոմանական** ոճին պիտի հաջորդեր **Գոթականը**, որը, սակայն, իր վերջնական հաղթանակին հասնելու համար պիտի երկար ճանապարհ անցներ...

ԱՆԳԼԻԱ

Բրիտանական կղզին, բացի հյուսիսային մասից, 300 տարի անընդհատ՝ 1-ին դարից սկսած մինչև 4-րդ դարը, Հռոմեական կայսրության գաղութն էր:

Հռոմեացիները այնտեղ կառուցել էին քաղաքներ և ամրոցներ, բայց որքան էլ որ զարմանալի է, համեմատած մյուս գաղութացված երկրների՝ Իսպանիայի կամ Գաղիայի հետ, այստեղ քիչ էին Հռոմեական կայսրության գաղութաբնակները: Իսկ, երբ գերմանական բարբարոսներից պաշտպանվելու համար Հռոմը ստիպված եղավ Մեծ Բրիտանիայից հանել իր կայազորները և տեղափոխել Իտալիա, փաստորեն, երկու երկրների միջև եղած կապը խզվեց:

Բայց 5-րդ դարում Բրիտանիա սկսեցին խուժել գերմանական ցեղերը՝ սաքսոնները, անգլերը, յուտերը, որոնք ապրում էին Էլբայի և Ռեյնի միջև և Յուտլանդիա թերակղզում: Եկվորները անխնա կոտորեցին տեղաբնիկներին, մի մասին էլ դուրս մղեցին բուն հայրենիքից: Այս դուրս մղվածներն էլ բնակություն հաստատեցին Գաղիայի մի թերակղզում, որը նրանց անունով հետագայում կոչվեց Բրետան:

Բրիտանիայի տարածքում եկվոր ցեղերը կարողացան 7-րդ դարի սկզբներին հիմնել անգլոսաքսոնական մի քանի թագավորություններ. հյուսիսում՝ **Նորտումբրիան**, կենտրոնում՝ **Մերսիան**, հարավ-արևելքում՝ **Քենտը**, հարավում՝ **Ուելսը** և արևելքում՝ **Արևելյան Անգլիան**:

Այսպես՝ անգլոսաքսոնները և յուտերը առաջին երկու-երեք հարյուրամյակների ընթացքում վերջապես կարողացան այստեղ ստեղծել գյուղական ազատ համայնքներ: Անհող կամ չնչին քանակությամբ հող ունեցող գյուղացիները մտնում էին ուժեղ և հարուստ հողատերերի հովանավորության տակ և նրանց համարում էին իրենց տերը՝ լորդը:

Լորդը պատասխանատու էր իր ենթակաների համար, պաշտպանում էր

նրանց, բայց կատարած զանցանքի համար իրավունք ուներ պատժել և նույնիսկ վերցնել նրանց չնչին ունեցվածքը: Յուրաքանչյուր մարդ պիտի գտներ իր լորդին ու նրա հովանավորության տակ մտներ: Իսկ եթե ոչ՝ համարվում էր փախստական, և յուրաքանչյուրը կարող էր նրան սպանել առանց դատ ու դատաստանի:

9-րդ դարում ցեղերի զինվորական խավերից Անգլիայում առաջացան կոմսություններ, որտեղ գլխավոր դերը պատկանում էր բարձր խավի ազնվականությանը: Թագավորական իշխանության ամրապնդման հետ՝ երկիրը սկսեցին կառավարել թագավորական պաշտոնյաները: Մեծ դեր ունեին նաև թագավորական թիկնապահները և «**ազնվատոհմ ժառանգները**»:

Անգլոսաքսոնական զինվորներ

Պալատում անչափ հարգի էին հատկապես գրագիրները: Բոլոր տեսակի արքայական փաստաթղթերի տակ պարտադիր էր նման ծառայի ստորագրությունը: Վերնախավը, թագավորից սկսած՝ պարզապես անգրագետ էր:

Հիշենք այդ նույն դարերին Հայոց թագավորների, իշխանների ու զորավարների կրթական մակարդակը:

5-րդ դարից սկսվեց և միայն 7-րդ դարի վերջին ավարտվեց Անգլիայի քրիստոնեացումը: Հայոց նման այստեղ մի քանի ամսում ժողովրդին չպարտադրեցին նոր դավանանքը:

Գրիգոր Առաջին պապը Անգլիա ուղևորվող հոգևորականներին խորհուրդ էր տալիս չկործանել հին աստվածների տաճարները, այլ միայն այնտեղից հանել

կուռքերը, այնուհետև սուրբ ջրով մաքրագործել, զոհասեղան կանգնեցնել և այնտեղ դնել մասունքներ: «**Այդ դեպքում տաճարը սատանային ծառայելուց կանցնի Աստծուն ծառայելուն... Երբ ժողովուրդը տեսնի, որ աղոթքները մնացել են նախկին տեղում, նա սիրով կգնա այնտեղ համաձայն իր սովորության, որպեսզի խոնարհվի ճշմարիտ Աստծու առաջ**»... Իմաստուն խորհուրդ:

Պապը պահանջում էր նաև, որ չոչնչացվեն հնագույն ծեսերը, ինչպես, օրինակ, եզան մատաղը կամ տաճարը ճյուղերից ու խոտից պատրաստված քողտիկներով շրջապատելը: Թող ժողովուրդը իր տոներին ուրախանա և մատաղ անի, բայց ոչ արդեն սատանայի, այլ Քրիստոսի պատվին: «**Եթե դուք թողնեք այդ մարդկանց արտաքին զվարճությունը, դուք հեշտությամբ կհատուցեք ներքին ուրախության հանդեպ ունեցած նրանց պահանջը**»:

Հռոմի պատվիրակներն ամենուրեք էին, սակայն անգլոսաքսոնների թագավորները ամեն կերպ աշխատում էին իրենց սերնդաբանության տոհմաժառը սկսել Վոդանով և մյուս հեթանոս աստվածներով:

Մի հետաքրքիր մանրամասն. գոյություն ունեցող հեթանոս հավատալիքի համաձայն՝ որոշիչ կարևորություն ուներ թագավորի հմայական ուժի առկայությունը, որը նա կարող էր ստանալ միայն ժողովրդական ժողովի միջոցով: Թագավորը

կարող էր կորցնել աստվածների ուժն ու հովանավորությունը, եթե անտեսեր ժողովրդական ժողովը: Այդ դեպքում նրան կհետապնդեին անհաջողություններն ու պարտությունները պատերազմներում, որը և իրավունք կտար ժողովրդին գահընկեց անել նրան: Քրիստոնեությունը թագավորին հայտարարեց «**Աստծո օծյալ**», իսկ թագավորական իշխանությունը՝ «**Աստծո պարզև**»: Թագավորական հրովարտակները, որպես կանոն, սկսվում էին «**Աստծո ողորմածությամբ թագավորը...**» բառերով: Վերջապես Քրիստոսը հաղթեց Վոդանին: Եվ քրիստոնեական հանդուրժողականությունը հեթանոսության նկատմամբ փոխվեց՝ սկսվեց կատարյալ հալածանք ոչ միայն նրա աստվածների, այլև նրա սովորությունների հանդեպ, որոնք ծիսական էին և որոնք քրիստոնեությունն սկզբում ընդունել էր: Երբ 6-րդ դարում Բրիտանիայում անգլախոս ցեղերը ընդունեցին քրիստոնեություն, այստեղ տարածվեց լատիներեն լեզուն այն չափով, որքան այն անհրաժեշտ էր Հռոմի կաթոլիկական դավանանքի ամրապնդման համար:

8-րդ դարում Անգլիայի վրա հարձակվեցին դանիացիները և գրավեցին նրա մեծ մասը: 10-րդ դարում երկիրն ազատվեց դանիացիներից, բայց շատ արագ նորից ընկավ օտարների իշխանության տակ: Այս անգամ նորմաններն էին, որ հաղթեցին և Անգլիան դարձրին Ֆրանսիայի հյուսիս-արևմտյան մասում գտնվող Բրետանի իշխանության հպատակ: Այսպես, երկիրը տարբեր ցեղերի հավաքատեղի էր, ամենատարբեր ազգագրական սովորությունների և լեզուների խառնուրդ: Մատուցվում էին բանավոր պատումներ երգիչ-երաժիշտների միջոցով, որոնք կոչվում էին **գլետմաններ**, ինչպես կոչվում էին **սկլադներ**՝ նորմանների մոտ: Այս երգիչները խնջույքի, հարսանեկան, թաղման, որսորդության, աշխատանքի, նախաքրիստոնեական ծեսերի, հավատալիքների հետ կապված երգեր էին կատարում: Երգերի լեզուն ոչ միայն անգլոսաքսոնական ցեղերի միմյանցից չափազանց տարբեր բարբառների, այլև կելտական, լատինական, սկանդինավյան բարբառների խառնուրդ էր: Այս նույն խառնուրդ լեզուներով հին հերոսների, նրանց քաջագործությունների, զորավար-առաջնորդների մասին երգեր էին հորինում գինվոր-երգիչները, որոնք կոչվում էին **սկոպներ**:

Սակայն ամբողջ միջնադարում եկեղեցու, արդարադատության և գիտության լեզուն եղել է ժողովրդի ամենալայն խավերին անհասկանալի լատիներենը:

9-րդ դարի կեսերից՝ Ուեսեկսի թագավոր **Ալֆրեդի** ժամանակ, նկատվում է մշակութային վերընթաց տեղաշարժ: Բացվում են դպրոցներ ազնվական դասի երեխաների համար, որտեղ դասավանդում էին մայրցամաքից եկած ուսուցիչները: Սկսեցին գրվել տարեգրություններ անգլերեն լեզվով, կատարվեցին թարգմանություններ լատինական հեղինակներից: Ավանդություններ են պահպանվել, որ այդ թարգմանություններից մի քանիսը կատարել է ինքը՝ Ալֆրեդ թագավորը: Թերևս այդ շրջանի ամենահայտնի գրական հուշարձանը «**Երգ Բեովուլֆի մասին**» վիպերգն է:

Բեովուլֆը սկանդինավյան գեատ ցեղի թագավորի ռազմիկն էր, ով ապրելով Ֆրանսիայի հարավում, ազատագրում է Դանիան՝ սպանելով երկիրը դաժան

ավերածության ենթարկող հրեշին: Ուրիշ քաջագործություններ կատարելուց հետո նա դառնում է թագավոր և 50 տարի տիրում գեատ ցեղին: Բայց, ահա, նորից երկրում հայտնվում է մի սոսկալի վիշապ... Բեովուլֆը սպանում է նրան և ինքն էլ մեռնում՝ թունավորվելով նրա շնչից:

Այս ընթացքում էր, որ գրվեց նաև «**Անգլ ժողովրդի եկեղեցու պատմությունը**» գիրքը, որի հեղինակն էր **Բեդ Յարգարծանը**:

Ի դեպ, այս հարգարժանին են պատկանում ասույթի ուժ ստացած «**Քանի դեռ կանգուն է Կոլիգեյը՝ կանգուն կլինի Հռոմը: Երբ խորտակվի Կոլիգեյը, կխորտակվի Հռոմը: Երբ խորտակվի Հռոմը, կխորտակվի աշխարհը**» խոսքերը:

ՍԿԱՆԴԻՆԱՎԻԱ ԵՎ ՅՈՒՏԼԱՆԴԻԱ

Հայրենիքը **Նորմանների**. բառացի նշանակում է «**հյուսիսային մարդիկ**»:

Եվրոպայի հյուսիսում տարածված այս երկրները՝ **Դանիան, Սկանդինավյան** թերակղզու հարավային հատվածները, **Նորվեգիան և Շվեդիան**, շատ քիչ են ենթարկվել Հռոմեական կայսրության ազդեցությանը:

Նորմանների հողերը բաժանված էին մանր տիրույթների: Ամեն մի ծովածոց, ֆիորդ, փաստորեն, մի առանձին իշխանապետություն էր: Դեռ վաղ միջնադարում Սկանդինավիայի և Յուտլանդիայի մեծ մասը ընկան գերմանական հյուսիսային ցեղերի իշխանության տակ:

Ի դեպ, մինչև հիմա Շվեդիայի հարավային մասը պահպանել է երկրամասի հնագույն **Գյոտալանդ**, կամ **Յոտալանդ** անունը, որը նշանակում է գյոտերի, կամ յոտերի երկիր: Իսկ քիչ ավելի հյուսիս, Մելարեն լճի շուրջը ապրում էին **սվեոնները**՝ շվեդները, որոնց անունով էլ կոչվել է երկիրը՝ **Սվեալանդ**, այստեղից էլ Շվեդիա վերջնական անվանումը:

Ժամանակակից **Նորվեգիայի** հնագույն տարածքում ապրում էին բազմաթիվ մանր ցեղեր, որոնք, փաստորեն, նորվեգացիների նախնիներն էին:

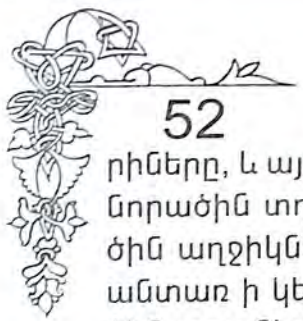
Յուտլանդիա թերակղզում ապրում էին դաների ցեղերը՝ ժամանակակից դանիացիների նախնիները:

Սկանդինավյան թերակղզու հյուսիսային երկրամասում ապրում էին **ֆինները**, որոնք գրական հնագույն աղբյուրներում կոչվում էին սամներ, կամ լոպարներ:

Սկանդինավիան և Յուտլանդիայի մեծագույն մասը հարմար չէին հողագործության համար: Երկրի մեծ մասը ծածկված էր անտառներով, լեռներով և ճահիճներով: Եղանակը նույնպես անբարենպաստ էր հողագործության համար: Եվ այստեղ ապրող ցեղերը, որոնք բոլորը միասին կոչվում էին նորմաններ, զբաղվում էին անասնապահությամբ, ձկնորսությամբ և նավագնացությամբ: Երկրի հյուսիսային մասերում զբաղվում էին եղջերվապահությամբ:

Ընդհանրապես երկիրը աղքատ էր ապրուստի համար: Հաճախ էին սովի տա-

րիները, և այդ ժամանակ նրանք, խնայելով նորածին տղաներին, սպանում էին նորածին աղջիկներին, կամ տանում գցում էին անտառ ի կեր գազանների: Երբեմն նորածին տղաները նույնպես արժանանում էին այդ ճակատագրին:

Բայց երեխային կարելի էր սպանել միայն այն դեպքում, եթե նա դեռ չէր ընդունել ոչ մի տեսակ կերակուր, այսինքն, դեռ «**չէր ծաշակել կյանքի քաղցրությունը**»: Իսկ երեխային, բացի կաթից, կերակրում էին մաև մեղրով:

Երբ երեխան իրավունք էր ստանում ապրելու, նրան անվանակոչում էին և նվերներ տալիս: Խուլուհամրերին ընդհանրապես անուն չէին տալիս:

Բնակիչների մի մասը մշտապես իր ապրուստը փնտրում էր ծովում: Մեծ մասամբ հայրենիքից հեռացողները կրտսեր որդիներն էին, որոնք ժառանգություն չէին ստանում, կամ որոնք վիճակահանությամբ դատապարտվել էին վտարանդի դառնալու: Նորմանները իրենց երկրից օտար երկրներ էին տանում վաճառելու ձուկ, կաշի, մորթեղեն՝ գնելու համար հաց, գործվածք և զենք: Բայց հիմնականում նրանք վաճառքի էին հանում ճանապարհներին թալանած երկրների ապրանքները:

ՎԻԿԻՆԳՆԵՐ

Վիկինգները ծովայիններ և առաջնորդներ էին, մեծ մասամբ երևելի ընտանիքների զավակներ, որոնք նույնիսկ քրիստոնեություն ընդունելուց հետո էլ՝ նավարկությունը սկսելուց առաջ, **Տոր** աստծուն զոհեր էին մատուցում:

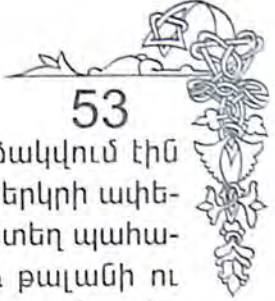
Տորը գերմանական **Դոնարն** էր՝ ամպրոպի, փոթորիկի և պտղաբերության հսկա աստվածը, որը աստվածներին և մարդկանց պաշտպանում էր սարսափելի հրեշներից: Զոհեր մատուցելուց հետո վիկինգները նիզակը նետելով դեպի երկինք՝ գուշակում էին, թե որ կողմը պիտի նավեն: Եվ գնում էին դեպի այնտեղ, որտեղ ընկած նիզակը իր սուր ծայրով ցույց էր տալիս նավագների ուղին:

Վիկինգները ճանապարհ էին ընկնում 100-300 նավերից բաղկացած նավատորմիով: Յուրաքանչյուր նավի վրա տեղավորվում էր 60-70 մարդ: Այդ նավերը կոչվում էին «**Ծովային գայլեր**», կամ «**Նծույզներ**», որոնց նավախելը պատրաստված էր վիշապի գլխով: Երբ նավը ջուրն էին իջեցնում՝ մարդկային զոհաբերություն էին կատարում **Օդոնի** պատվին: Այն սյուներից, որոնցով ցամաքից ջուրն էին իջեցնում նավը, կապում էին զոհերին, որպեսզի նրանց արյունով օծվի նավի ներքևը:

Այս նավերից շատերը խորտակվում էին փոթորիկներից և բաց ծովում բռնկված ծովամարտերից, բայց դա չէր խանգարում, որ վիկինգները նորից ու նորից ճանապարհ ելնեին:

Սկանդինավներ

Պաշտպանվել նորման վիկինգներից անհնար էր: Նրանք հարձակվում էին անսպասելի, տարբեր տեղերից միաժամանակ ու արագ գրավելով երկրի ափերը և գետաբերանները՝ ամրություններ էին կանգնեցնում, ապա այնտեղ պահապաններ թողնելով, գետերով բարձրանում էին երկրի խորքերը և թալանի ու նախճիրի ենթարկում իրենց ճանապարհին հանդիպած բնակավայրերը: Նրանք այսպես Սենա գետով երեք անգամ հասան Փարիզի մատույցներին, հրդեհեցին եկեղեցիներն ու վանքերը, իսկ չորրորդ անգամ 10 ամիս շարունակ քաղաքը պահեցին շրջափակման մեջ:

Ռեյն գետով նրանք հասան մինչև Քյոլն և Մայնց, իսկ Ախենում հրդեհեցին Կառլոս Մեծի պալատը:

Գերմանիայի հյուսիս-արևմուտքը, Անգլիան, Ֆրանսիայի ողջ ծովափնյա շրջանները, Սենայի, Լուարայի, Չարոննի և Ռոնի ափամերձ ոռոգվող հողերը, Իսպանիայի ափը, Բալեարյան կղզիները և նույնիսկ Իտալիան ենթարկվեցին վիկինգների հարձակումներին:

10-րդ դարի վերջին **Էրիկ Կարմրահերը** հայտնագործեց Գրենլանդիան, որը դանդաղորեն, հարյուրամյակների ընթացքում բնակեցվեց սկանդինավներով:

1000 թվականին Էրիկ Կարմրահերի որդին նավեց մինչև Ամերիկա: Վիկինգները Յուլսիսային Ամերիկայում հիմնեցին երեք բնակավայր. **Խելլյուլանդ**՝ Լաբրադորի շրջանում, **Մարկլանդ**՝ Նյուֆաունդլենդում և **Վինլանդ**՝ այժմյան Նյու Յորքի տեղում: Այս բնակավայրերը երկար կյանք չունեցան և այն, որ Ամերիկան հայտնաբերել են սկանդինավները՝ հետագայում, փաստորեն, մոռացվեց:

Սկզբում նորմանները՝ սկանդինավները, կամ վիկինգները, միայն ամառներն էին կազմակերպում իրենց հարձակումները: Բայց, հետզհետե նրանք սկսեցին ձմեռանոցներ հիմնել գրաված տարածքներում, որտեղից էլ գարունը բացվելուն պես սկսում էին իրենց հարձակումները: Այսպես առաջացան զինվորականության հաստատուն զաղութները: Նրանց հետևեցին մաև հայրենակից վաճառականները, որոնք իրենց հերթին օտար երկրների ծովափնյա քաղաքներում հիմնեցին իրենց զաղութները:

10-րդ դարից սկսած, նորմանները սկսեցին կառուցել զինվորական մեծ նավեր և անարգել օտար երկրներից հսկայածավալ տարածքներ գրավել: Այսպես, Դանիայի նորմանները գրավեցին Ֆրանսիայի հյուսիսային ափը, որն այդ ժամանակներից սկսած կոչվեց Նորմանդիա: Նրանք գրավեցին մաև Անգլիայի արևելյան մասը:

Նորվեգ նորմանները գրավեցին Իռլանդիան և Իսլանդիան: Նորմանները 11-րդ դարում իջան հարավ և գրավեցին Սիցիլիան, Չարավային Իտալիան, ապա քիչ անց՝ մաև Անգլիան:

Վարյագները հասան մինչև Վոլգա և Կասպից ծով, ապա այնտեղից իջան Իրան և հարևան երկրներ: Վարյագները Բյուզանդիա հասան Ֆիննական ծոցի, Նևայի, Լադոգա լճի վրայով, ապա հասնելով Դնեպր, այնտեղից Սև ծով, որտեղից մինչև Բյուզանդիա մի քանի ծովային քայլ էր միայն: Երբ դեռ ժամանակը

Քրիստոնեությունն այստեղ հաստատվեց 1000 թվականին: Այս ընթացքում էր, որ Յուսուանդիայի **Կնուդ թագավորը** կարողացավ իր իշխանության տակ առնել Դանիան, Նորվեգիան, Անգլիան: Սկսվել էր Անգլիայում հաստատված անգլոսաքսոնների և նորմանների ղաժան

Ասում են նորմանների բնավորության գլխավոր գիծը հարցասիրությունն է:

Նրանց քիչ թե շատ կարելի է ճանաչել «**էդդա**» վիպերգից: Ինքնատիպ, հեթանոս և քրիստոնյա խառնաշփոթ հասկացությունների մի հավաքածու է այս վիպերգը, որտեղ նույն ուժգնությամբ գործում են և հնագույն աստվածները, և աշխարհի վերջը նկարագրող նոր դավանանքի պատկերացումները:

«Ավագ եղբայր» վիպերգի առանձին քնարական-հերոսական երգերը բովանդակությամբ կապված են միմյանց, սակայն չունեն այն արտաքին ամբողջական կառուցվածքը, որ վիպերգության կարևոր հիմքն է, ինչպես, ասենք, «**Երգ Նիբելունգների մասին**» և «**Երգ Ռուլանդի մասին**» վիպերգերն են:

55

Դեռ 3-րդ դարից նորմաններն ունեին սեպագրեր, որոնք կոչվում էին **ռուն**:

Սկզբում սրանք բաղկացած էին 24 նշանից, այնուհետև, 9-րդ դարից հետո, օգտագործվում էր միայն 16 ռուն: Այս ռուններով մի քանի բառից կազմված հմայական բանաձևեր են փորագրվել զենքերի, նավերի քիակների, թալիսմանների, ճարմանդների, գերեզմանաքարերի, ժայռերի վրա:

Նորմանների «Տարեգրությունը» մեծ մասամբ պատմություններ է ծովամարտերի մասին: Նավը նորմանների համար շնչավոր էր, կյանքով լեցուն, ինչպես նախորդը: Եվ այն ամուսնները, որոնք տալիս էին նավերին, հենց այդ պատրանքն էր ստեղծում:

Իսկ «Սագաները» արժակ ավանդապատումներ էին, իրական դեպքերի շարադրանքներ մահ՝ քաջ վիկինգների, **Էդիլի**, իմաստուն **Օրենսդիր Նյալեյի**, **Էրիկ Կարմրահերի** մասին:

Նորմանները հավատում էին, թե քաջ մարդկանց սրտերը սովորական մարդկանց սրտերից չափերով փոքր են և անարյուն: Վախկոտությունն ու ստրկամտությունը տեղի է ունենում, երբ դեպի սիրտ է հորդում շատ արյուն:

...Մի ասքերգության հերոս լսելով իր հոր սպանության մասին, չի փոխվում դեմքով: Նա չի կարմրում, որովհետև ահարկու զայրույթը չի անցնում դեմքի վրա: յով և չի գունատվում, որովհետև զայրույթը չի մտնում նրա ոսկորների մեջ: Նրա սիրտը չի դողում սարսափից, որովհետև այն կռել ու կոփել է հմուտներից ամենահմուտ դարբինը: Երբ թշնամին սպանում է հերոսին և բացում նրա կուրծքը, տեսնում է, որ հերոսի սիրտը ընդամենը կաղինի չափ է, քարի նման պինդ է և անարյուն:

Ֆետաբրքի մի մանրամասն, որին հանդիպում ենք «Ավագ Էդայի» «Գրին-
նարի գրույցները» հատվածում: Այս երգն ամբողջությամբ նվիրված է աստ-
վածների և հերոսների պալատների և դաստակերտների նկարագրությանը:
Յուրաքանչյուր աստված և յուրաքանչյուր մարդ պետք է ունենա իր դաստակեր-
տը: Չափազանց կարևոր է մարդու ապրելու տեղը: Մարդու լրիվ անունը կազմ-
ված է իր սեփական անունից և դաստակերտի անվանումից, որտեղ ապրում է նա:
Եվ այդ անվանումը ևս չափազանց կարևոր է, որովհետև այն ոչ միայն հայրական
տունն է, իր ընտանիքի ժառանգական տիրույթը, այլև հայրենիքն է:

Ըստ նորմանների ավանդապատումների՝ աշխարհը ամբողջական դաստակերտ է՝ այնտեղ բնակվող մարդկանցով, աստվածներով, հսկաներով, գաճաճներով: Քանի դեռ թագավորում էր **Քաոսը**, չկար որևէ կացարան: Աշխարհի ստեղծման ընթացքում, երբ բաժանվեցին երկինքն ու երկիրը, ստեղծվեցին

արևը, լուսինը, աստղերը, այդ նույն ժամանակ ստեղծվեց նաև **դաստակերտը**: Աշխարհի յուրաքանչյուր կարևոր կետում, երկրի կամ երկնքի կենտրոնում, այնտեղ, որտեղ ծայր է առնում ծիածանը և երկնքից հասնում է դեպի երկինք և միացնում երկինքը երկրին՝ ամենուրեք զետեղված են կացարաններ:

...Նախնիների պաշտամունքը այս ցեղերի կյանքում մեծ տեղ է գրավում: Նախահայրը կարող է նորից ծնվել իր ժառանգներից մեկի անհատականությամբ, և այդ պատճառով անընդհատ սերնդից սերունդ էին փոխանցվում անունները և ներքին այն որակները, որոնցով հարուստ են եղել նախնիները: Այդ պատճառով էլ նախնիների գերեզմանները գտնվում էին կացարանի, դաստակերտի հետ կողք-կողքի:

Ապրողների և մեռածների աշխարհները տարբեր չէին, այլ մի ամբողջական անբաժան գոյություն, որտեղ ներկան և ապագան անմիջապես գտնվում են թվացյալ անցյալի իրական գոյության ներսում:

ԻՍՊԱՆԻԱ

Գերմանական բարբարոս, վեստգոթեր, սվեվներ և վանդալներ արշավող ցեղախմբերի հետ հյուսիսից իջնեց **Պիրենեյան** թերակղզի և տեսնեց, թե ինչպես **Իսպանիան** նվաճվեց ու ինչպես Զոռնեական կայսրության ավերակների վրա, 5-րդ դարում, այստեղ վեստգոթերը հիմնեցին իրենց թագավորությունը:

Վեստգոթերի թագավոր **Էրիխ** աստեղային ժամն էր:

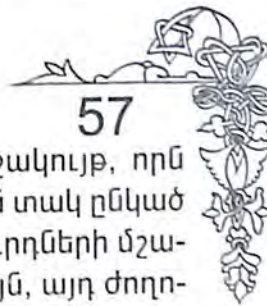
...Մեր պատմության ընթացքում մենք ստիպված եղանք բազմաթիվ անգամ խոր անցյալի և ներկայի միջև փնտրել կարևոր կապը, որպեսզի կարողանանք պատմությունը շարունակել կիսատ թողած տեղից և վերադառնալ այնտեղ, որտեղից եկանք այս օտար ու անծանոթ երկրներում թափառելու զբոսաշրջիկի արագությամբ և ստանալու այդ արագությամբ համապատասխան հպանցիկ տեղեկություններ միայն:

5-րդ դարն էր:

Վեստգոթերը գրավեցին Իսպանիան՝ բերելով իրենց հետ ռազմական ժողովրդավարություն, որտեղ գործում էր «**ժողովրդական ժողովը**», որը թագավորներ էր կարգում ընտրությամբ, առանց ժառանգական իրավունքի: Ահավոր բարբարոս այս ցեղերը, նրանց հետ նաև վեստգոթերը, այնուամենայնիվ, «**դեմոկրատ**» էին: Բայց Իսպանիային տիրելուց հետո թագավորի իշխանությունը տարածվեց վարչական, զինվորական, դատական և օրենսդիր իրավունքների վրա՝ ինչը ժամանակին հոգում էր «**ժողովրդական ժողովը**»:

Էրիխը կարողացավ իր ցեղային պարզունակ կառավարման մեջ ընդունել Զոռնեական պետության դասական ղեկավարման տարրեր:

Իսկ երկու դար հետո գոթական Իսպանիայի քաղաքական կյանքի կարևոր մասը դարձավ հոգևորականությունը: Հետո, 8-րդ դարում Իսպանիան գրավեցին արաբները, երկիրը դարձնելով Արևելքից-Արևմուտք տարածված Արաբական խալիֆայության մի մասը: Միայն Իսպանիայի ծայր հյուսիսում, Ասուրի լեռնազանգվածում պահպանվեց քրիստոնեական փոքրիկ Վեստգոթյան Իսպանիան:

Արաբները իրենց հետ Իսպանիա բերեցին հետաքրքիր մի մշակույթ, որն անծանոթ էր այստեղ: Այն, փաստորեն, արաբների տիրապետության տակ ընկած Մերձավոր Արևելքի ավելի բարձր քաղաքակրթության տեր ժողովուրդների մշակույթն էր, որից շատ բան էին փոխառել արաբները, լինելով, սակայն, այդ ժողովուրդների դաժան հարստահարիչները:

Արաբները Իսպանիա բերեցին բրինձ, նռան ծառ, շաքարեղեգ, փյունիկյան արմավենի մշակելու իմացությունը: Դաշտերը դարձան ոռոգովի, իսկ խաղողի մշակման համար ընդարձակ հողեր տրամադրվեցին:

Իսպանիայում հաստատված արաբները ենթարկվում էին հեռավոր Արևելքի իր գահին նստած խալիֆին և նրան էին ուղարկում այն եկամուտի մի մասը, որ քանում էին երկրից:

Այս ծանր պարտականությունը այնքան էլ սիրով չէին անում, և երբ խալիֆայության բուն կենտրոնում սրվեցին միջգահական կռիվները և արդյունքում **Օմանյանների** արքայատոհմը իր տեղը զիջեց **Աբբասյաններին**՝ Օմանյան պարտված տոհմից մեկը՝ **Աբդ-ալ Ռախմանը**, փախավ Իսպանիա և այնտեղ հիմնեց **Կորդովայի** անկախ էմիրությունը:

756 թվականն էր:

Աբդ-ալ Ռախման Երրորդը վերջ տվեց վերջին քրիստոնյա թագավորության անկախությանը, որը ծվարել էր Իսպանիայի հյուսիսում, Ասուրի լեռնային շրջանում: Որպես հարկատուներ և արաբների ենթակա մանր թագավորություններ մնացին Լեոնը, Նավարրան, Կաստիլիան և Բարսելոնան:

Ամենաչնչին զանցանքի համար, ասենք, տարեկան հարկի քիչ ուշացման պատճառով՝ արաբները սրանց վրա էին գնում պատժիչ հարձակումներով:

Կորդովական էմիրությունը 10-րդ դարում դաժավ Կորդովական խալիֆայություն:

Սեվիլիա, Կորդովա, Վալենսիա, Գրանադա, Տոլեդո քաղաքները, որոնք խալիֆայության համար մեծ նշանակություն ունեին՝ տնտեսական և մշակութային բուռն զարգացում ապրեցին:

Կորդովական խալիֆները իրենց ավելի ուժեղ և ապահով զգացին, երբ ստրուկներից մշտական բանակ հիմնեցին: Այս ազատագրված ստրուկ զինվորները կոչվում էին **մամլուքներ** կամ **գուլյամներ**:

Իսպանիայում ապրող բազմազան ցեղերից թերևս պատմական այս ժամանակի մեջ իրենց որոշակի նշանակություն ունեին իսպանացիները, հռոմեացիները, վեստգոթերը, արաբները, բերբերները, հրեաները:

Նրանցից շատերը ընդունեցին իսլամը, քիչ թե շատ պահպանելով ռոմանական լեզուն, մյուս մասը ընդհանրապես կորցնելով լեզուն՝ ծուլվեց արաբներին: Եվ միայն մի փոքր մասը կարողացավ պահպանել քրիստոնեական դավանանքը:

Ականատես քրիստոնյա մի տարեգիր գրում է.

«**Քրիստոնյա մեր երիտասարդությունը իր արտաքին նրբագեղությամբ և ճարտար լեզվով արհեստական շարժումով, հագուստներով, հռչակվել են այլադավների գիտությունների իմացությամբ: Արաբական հռետորու-**

թյուններից թունավորված, նրանք ազահաբար կլանում են խալդերի (մուսուլմանների) շարադրանքները, ջանադրաբար քննարկում և տարածում են նրանց, գեղեցկախոսությամբ գովաբանում՝ մոռանալով եկեղեցական գրականության գեղեցկության մասին: Նրանք արհամարհանքով են նայում եկեղեցու ակունքներին, որոնք սկիզբ են առնում դրախտում...

Ավա՛ղ... Քրիստոնյաները այնքան տգետ են իրենց սեփական օրենքների իմացությամբ, այնքան քիչ են ուշադրություն դարձնում սեփական լեզվին, որ ողջ քրիստոնեական համայնքում հազարից մեկը կարող է գրել նամակ բարեկամին և հարցնել նրա առողջության մասին: Դրա փոխարեն նրանք նույնիսկ բանաստեղծություն կարող են գրել օտար լեզվով, որտեղ յուրաքանչյուր տողը ավարտվում է նույն տառով...»:

Այս իրավիճակը չխանգարեց, որ **Անդալուզիան** դառնա արաբական Իսպանիայի նոր քաղաքակրթության կենտրոններից մեկը:

Արաբական Իսպանիան, որը արաբների նվաճած երկրների համընդհանրության մի մասն էր միայն՝ ընդունում է քաղաքակրթության այն բոլոր նվաճումները, որոնք դարեր շարունակ մշակվել ու բյուրեղացվել էին իրանական, միջերկրածովային, արևմտահռոմեական, բյուզանդական, սիրիական և հայկական միջավայրերում:

Արաբները զբաղվում էին գիտությամբ և փիլիսոփայությամբ այն ժամանակ, երբ Արևմտյան երկրների մեծ մասը գտնվում էր խորին տգիտության մեջ:

Կորդովայի բարձրագույն դպրոցներում բացի մուսուլմանական «Աստվածաբանություն» և «Օրենք» առարկաներից՝ դասվանդվում էր փիլիսոփայություն, մաթեմատիկա, աստղագիտություն, բժշկագիտություն: Այստեղ գալիս էին սովորելու Արևմտյան Եվրոպայից, Առաջավոր Ասիայից: **Սուլթան Խակուն Երկրորդի** գրադարանում պահվում էր 400 հազար ձեռագիր մատյան:

Այսպես՝ Կորդովական խալիֆայությունը հայտնի դարձավ որպես «գիտությունների կացարան»:

Կորդովա քաղաքում ապրում էր կես միլիոն մարդ: Նա իր լայն փողոցներով, հազարավոր տներով, հոյակապ ապարանքներով, մզկիթներով, ընդհանուր բաղնիքներով, գեղեցիկ այգիներով մրցում էր Արևելքում հայտնի Դամասկոս, Բաղդադ, Անի և Կոստանդնուպոլիս քաղաքների հետ:

Կորդովա

Կորդովայի գլխավոր մզկիթի կառուցումը ցույց տվեց, թե որքան ուժեղ էր հեռավոր երկրներից բերված ընդօրինակման ավանդույթը: Այն նմանակն էր Դամասկոսի մզկիթի և հայտնի էր իր շքեղությամբ ու պերճությամբ: Այս մզկիթը այնքան գեղեցիկ էր, որ երբ արաբների՝ երկրից վճռվելուց հետո քանդվում էին մեծ ու փոքր բոլոր մզկիթները, սա չքանդվեց: Ավելին.

քրիստոնեական ծեսով օծելուց և օրհնելուց հետո ստացավ Աստվածամոր անունը՝ դառնալով քրիստոնեական պաշտամունքի կարևոր տաճարներից մեկը:

Ոչ միայն արաբական ճարտարապետությունը, այլ նաև արաբական բանաստեղծությունը պարտադրվեց իսպանական վաղ բանաստեղծությանը՝ ավանդույթների այդ խառնուրդից ստեղծելով «**նոր ոճ**», որը հատկապես ծաղկում ապրեց 11-րդ դարում: Կորդովական խալիֆայության արքունիքում գերիշխում էր ներբողական, էրոտիկ, բաքոսյան բանաստեղծական «նոր ոճը»:

Իսպանիայի նույնիսկ քրիստոնեական հյուսիսի արվեստը, հատկապես մանրանկարչությունը, ազդեցությունների եզրեր ունեցավ արաբական զարդանախշերի և մարդկային կերպարների հետ: Դուրս գալով գորշ և զուտ գծագրային ոճից, ստացավ վառ գունային երանգներ և հարուստ տեսարանային բովանդակություն: Ինչպես կենտրոնական խալիֆայությունում, այնպես էլ Կորդովայում, սկսվել էին ներքին գահատիրական կռիվները, որոնց ակտիվորեն մասնակցում էին խոշոր ավատատերերը, ովքեր իրենց շահերն ունեին խալիֆի այս կամ այն թեկնածուի հետ կապված: Այս կռիվներում միմյանց հետ արյունալի դատաստան էին տեսնում նույնիսկ նույն ընտանիքի հարազատ ազգականները:

Ներքին կռիվները չէին խանգարում, որ մուսուլմանները անընդհատ իրար հաջորդող արշավանքներով փորձեն խեղդել կիսաանկախ քրիստոնյա ավատատերերի ազատագրական շարժումները:

1000 թվականն էր:

Մի քանի քրիստոնյա ավատատերեր համախմբվեցին, որպեսզի կարողանան միասնաբար պայքարել մուսուլմանական ճնշումների դեմ: Միասնությունը հաջողություն չունեցավ: Սակայն, միևնույն է, Իսպանիայի խալիֆայությունը լինելով իր հարստության, ռազմական հզորության բարձունքներում՝ պատառլինելով իր հարստության, քաղաքացիական պատերազմներից: Այստեղ ու պատառ էր լինում ներքին, քաղաքացիական պատերազմներից: Այնտեղ հայտնվում էին առաջնորդներ իրենց մի խումբ համակիրների հետ և ջանում էին ինքնուրույն իշխանություն ձեռք բերել: Եթե դա նրանց չէր հաջողվում, միևնույն է՝ նպաստում էր կենտրոնաձիգ իշխանության թուլացմանը:

Այս կռիվների արդյունքում երեսուն տարբեր մեծության քաղաքներ կարողացան ձեռք բերել անկախ կառավարման իրավունք: Ինքնուրույնությունը ձեռք բերելու, մասնատվելու այս ընթացքն էլ Իսպանիայի արաբական խալիֆայությանը կանգնեցրեց լիակատար փլուզման առջև:

350 տարի էր արդեն, ինչ արաբները Իսպանիայում սկիզբ առավ **ռեկոնկիստան**՝ կան ծանր լուծը տանելուց հետո Իսպանիայում սկիզբ առավ **ռեկոնկիստան**՝ Պիրենեյան թերակղզու բնիկ ազգաբնակչության կռիվը՝ արաբներից ետ նվաճելու համար երկիրը:

Ազատագրական այս պայքարը հետզհետե հզորանում էր ասպետների, վաճառականների, արհեստավորների մասնակցության շնորհիվ: Եվ, ամենակարևորը, Պիրենեյան թերակղզու մի քանի մանր, կիսաանկախ պետություններ՝ Ասուրիա, Գալիսիա, Լեոն, Պորտուգալական կոմսություն, Նավարրա, Կաստիլիա, Արագոն, Բարսելոնա, սկսեցին միանալ և միասնաբար ընդարձակել իրենց տարածքները:

Արդյունքում՝ միջնադարյան Իսպանիայում ձևավորվեցին **Կաստիլիա, Արագոն, Կատալոնիա** մեծ պետությունները, որոնց հիմքի վրա էլ հետագայում վերջնականապես կազմավորվեցին **Իսպանական** և **Պորտուգալական** պետությունները:

Բայց այս մասին դեռ վաղ է խոսել:

Պիրենեյան թերակղզու կենտրոնում գտնվող «**ամրոցների երկիր**» Կաստիլիան մուսուլմանների դեմ կռվի ելած քրիստոնյաների հիմնական մարտադաշտն էր: Կռվողների միջև առաջացել էր բացարձակ ավերված և անմարդաբնակ մի լայն շերտ, որը փոխադարձ ասպատակությունների ժամանակ երկու կողմի համար էլ կարծես պաշտպանական դեր էր կատարում: Հետզհետե այս ազատ շերտը առաջանում էր դեպի հարավ, իսկ հյուսիսային ազատագրված մասը անմիջապես բնակեցվում էր քրիստոնյաներով:

Մավրիտանացի բնակչությունը կոտորվում էր, իսկ նրանք, ում հաջողվում էր փախչել, ավելի ու ավելի էին իջնում հարավ:

Երկարատև և համառ պայքարը բերեց տնտեսության քայքայման: Հատկապես մեծ վնասներ կրեց և գրեթե լուվեց ոռոգման ցանցը: Ազնվական հիդալգոները գրեթե դադարեցին զբաղվել տնտեսությամբ, մանավանդ նրանք, ովքեր տեղավորվել էին քաղաքներում և տեր դարձել փախած մավրերի հարստությամբ: Նույնիսկ արհեստավորներն ու գյուղացիները, ովքեր հարստացել էին թալանի միջոցով, ձեռք էին բերել նժույգ, զենքուզրահ, դարձել էին հիդալգո՝ ազնվական, և բացի թագավորին ծառայելուց, այսինքն՝ պատերազմելուց, ուրիշ ոչնչով չէին զբաղվում:

Ահա, այս ժամանակ էր, որ մշակվեց ցեղային և կրոնական ինքնատիպ մի հպարտություն, որը բարձրագույն պատիվ էր համարում լինել ամենահինագույն տոհմի ժառանգորդ՝ նախնիների փաղանգում բացառելով թեկուզ մեկ հատիկ հրեա կամ մուսուլման:

Մավրերից ազատագրված հողերը կուտակվում էին Կաստիլիայի բարձր ազնվականության ձեռքում: Բայց երկրի հարստության մեծ մասի տերը հոգևորականներն էին, որոնց իշխանությունը ամրապնդվել էր ռեկոնկիստայի շրջանում:

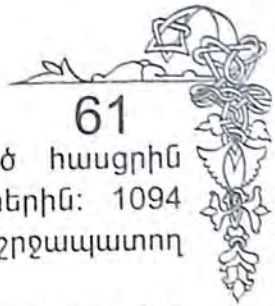
Արքեպիսկոպոսները ամենահարուստ մեծապետերից հարուստ էին և պահում էին իշխանական արքունիքների, ճամփորդում էին ասպետների նման զենքուզրահով, իրենց վասալների և զինջոկատների ուղեկցությամբ:

Ռեկոնկիստան ավարտվեց 12-րդ դարում Կաստիլիայի թագավոր **Ալֆոնսե Վեցերորդի**՝ Տոլեդո քաղաքի գրավմամբ:

Ռեկոնկիստայի վերջին առաջնորդն էր հիդալգո **Ռոդրիգո Դիաս դե Բիվարը**, այն նույն **Սիդը**, որին հանդիպում ենք իսպանական ժողովրդական էպոսում և ֆրանսիացի դրամատուրգ **Պիեռ Կոռնելի** 1637 թվականին գրած հայտնի «**Սիդ**» ողբերգությունում:

Սիդ

Նրա ղեկավարությամբ Կաստիլիացիները վճռական հարված հասցրին Դյուսիսային Աֆրիկայից նորից Իսպանիա ներխուժած մավրերին: 1094 թվականին Ռոդրիգո Դիասի զորքերը վերցրին Վալենսիան և նրան շրջապատող գավառները:

Բայց պայքարը դեռ երկար տևեց: Վերջապես Պիրենեյան թերակղզու մեծ մասը Արագոնյան և Կատալոնյան թագավորությունների ձեռքն անցավ:

Արագոնյան թագավորությանն էր պատկանում արևելյան մասը՝ մինչև Միջերկրական ծով, իսկ Կաստիլյան թագավորությունը գրավել էր Բիսկայան ծոցից մինչև Ատլանտյան օվկիանոս և Զիբրալթարի նեղուց ընկած հատվածը: 1143 թվականին այստեղ կազմավորվեց Պորտուգալական թագավորությունը:

...Արաբներին մնացել էր մի փոքրիկ հողակտոր Իսպանիայի հարավում, **Գրենադայի** շուրջը:

Իսպանացիները դեռ կռվում էին արաբների դեմ արևմուտքում, իսկ արևելքում Մեծ Խալիֆությունը արդեն կործանվել էր սելջուկ հորդանների հարվածների տակ:

Ահա, մոտավորապես այսպիսին էր 12-13-րդ դարերի եվրոպան: Դարեր շարունակ ցեղերի տեղափոխություններ, ոչ միայն օտարների, այլև ցեղակիցների հանդեպ դաժան փոխհարաբերություններ... Հյուսիսից-հարավ, արևելքից-արևմուտք այդ ցեղերն, առանց դադարի կոտորեցին, ջարդեցին, փշրեցին, կործանեցին և վերջապես ամենաբարբարոս բնագոյներից հառնելով՝ դարձան ժողովուրդներ, հիմնեցին պետություններ և իրենց կարծիքով դարձան ավելի քաղաքակիրթ, քան Արևելքն էր, որը չգիտես ինչ իրավունքով հարուստ էր և գիտեր այդ հարստությունը ստեղծելու գաղտնիքները:

Հոռմեացի **Կասսիդոր** պատմիչը ահարկու նվաճող **Թեոդորիխի** անունից ժամանակին գրել է. «**Մենք ուզում ենք պահպանել հինը, քան առաջ քաշել նորը, որովհետև մենք չենք կարող ինչ-որ բան ստեղծել այնքան հրաշալի, ինչ արդեն կա, որը կարող ենք պահպանել: Ստեղծել նորը մեզ ավելի փառք չի բերի, քան եթե պահպանենք հինը**»:

...Հիմա Եվրոպան արշավելու էր Արևելք՝ տիրելու նրա պատրաստի քաղաքակրթությանը, նրա հեքիաթային հարստությանը և ստեղծելու իր նոր փառքը:

Դեռ հնագույն ժամանակներից էր սկսվել Արևմուտքի պայքարը Առաջավոր Ասիային, հատկապես Սիրիային, Միջագետքին, Եգիպտոսին տիրելու համար:

Իսկ հիմա, 11-րդ դարի ավարտին, ոտքի կանգնեցին **Խաչակիրները**: Նրանց արշավանքները, ընդհատումներով, որպես կրոնական միջոցառում, տևեցին մինչև 13-րդ դարի վերջը:

1095 թվականի աշնանը Հարավային Ֆրանսիայի Կլերմոն քաղաքի մեծ տաճարում **Ուրբան Երկրորդ պապը** ազդարարեց արշավանքի սկիզբը:

Ապա քաղաքից դուրս՝ դաշտում հավաքված բազմահազար ունկնդիրների առջև պապը արտասանեց երկար ու ոգեշունչ մի ճառ, որի նպատակն էր ներկաների հոգիները վառել քրիստոնեական մոլեռանդությամբ:

Ահա մի հատված այդ ճառից.

«Երկիրը, որտեղ դուք ապրում եք, նեղ է այլևս ձեր մեծաքանակ բազմության համար: Հարստությամբ այն առատ չէ և հագիվ է հաց տալիս նրանց, ովքեր այն մշակում են: Ահա, այս է պատճառը, որ դուք գզվածվում եք միմյանց հետ և անընդհատ կռվում: Հիմա գուցե կչքանա ձեր ատելությունը, կլռի թշնամությունը և կդադարի երկպառակությունը ձեր միջև: Ճանապարհ դեպի Սուրբ Գերեզման, կորզեք այն երկիրը պիղծ անօրեն ժողովրդից և ենթարկեք ձեզ... Ով այստեղ դժբախտ է ու աղքատ, այնտեղ պիտի հարուստ լինի»:

Այսպես միանգամից հարստանալու հեռանկարը չափազանց ոգևորեց ներկաներին: Հավարձները միաբերան անընդհատ բռնվում էին.

«Աստված է սա ուզում...»:

Հետո նետվեցին տուն՝ իրենց հագուստների վրա խաչեր կարելու: Ահա այս խաչերի պատճառով դեպի Արևելք արշավողները ստացան **խաչակիրներ** անունը:

Եկեղեցին արշավանքի մասնակիցներին խոստացավ մեղքերի թողություն,
պարտքերի հետաձգում, ընտանիքի և ունեցվածքի պահպանում:

Արշավանքներին կարող էին մասնակցել հասարակության ամենատարբեր խավերը. խոշոր ավատատերեր, թագավորներ, կոմսեր, հեթգոգներ, ուլքեր ձգտում էին ընդարձակել իրենց տիրույթները, ավելացնել դրամական եկամուտները: Խաչակիր ջոկատների գլխավոր ուժը մանր ավատատեր եկամուտներն էին: 11-րդ դարում Արևմուտքում գլխավոր հարստությունը՝ հողը, ասպետներն էին: 11-րդ դարում Արևմուտքում գլխավոր հարստությունը՝ հողը, ասպետներն էին: 11-րդ դարում Արևմուտքում գլխավոր հարստությունը՝ հողը, ասպետներն էին:

Վաղուց արդեն բաժանված էր աշխարհիկ և հոգևորական խոշոր ավատատերերի միջև: Վաղուց նաև հաստատված էր «**մայորատի**» օրենքը, ըստ որի հողն ամբողջությամբ հորից անցնում էր ավագ որդուն, որի արդյունքում գոյացել էր մեծաքանակ ասպետների շերտ, ուլքեր չունեին իրենց սեփական հողը, և **խաչակրաց արշավանքով** ոչ միայն նոր հողեր գրավելու հեռանկար էր բացվում, այլև այդ հողերի վրա ապրողների ճորտացում:

Խաչակրաց արշավանքին մասնակցելու ելան մահ շատ քաղաքացիներ, հատկապես Ջենովայի և Վենետիկի վաճառական վերնախավերը, որոնք ծագում էին առևտրական մրցանքի մեջ ոչնչացնել Բյուզանդիայի առաջնությունը և միջնորդի իրենց կարևոր և օգտակար դերը ամրապնդել Արևելքի և Արևմուտքի միջև:

Խաչակրաց արշավանքը կազմակերպելիս բացառիկ էին հռոմի վաթուկի
եկեղեցու ջանքերը: Ի դեպ, այս նույն ժամանակ արդեն բաժանված էին Արևելյան
և Արևմտյան եկեղեցիները: Եվ պապի գլխավոր խնդիրն էր հնազանդեցնել
Բյուզանդական եկեղեցին հռոմի եկեղեցուն: Պապի իշխանությունը պետք է
ամենաբարձրը լիներ բոլոր աշխարհիկ և հոգևոր իշխանություններից: Եթե

խաչակիրները նոր հողեր գրավեին Արևելքում, ուրեմն այնտեղ կհիմնվեին պապական նոր եկեղեցիներ, որոնք մեծ եկամուտների աղբյուր կդառնային:

Եվ այսպես. 11-րդ դարի վերջին Արևելք արշավելու և **«Տիրոջ գերեզմանը փրկելու»** քարոզը թնդում էր ամենուրեք. **«...Դեպի Երուսաղեմ, որտեղ Քրիստոսի գերեզմանն է»...**

Դեպի հեքիաթային հարստություններով առատ Արևելք...

Բազմաթիվ ուխտավորներ, որոնք գալիս էին Արևելքից և եղել էին Երուսաղեմում՝ ոգևորության կրակի վրա յուր էին լցնում... Վաճառականները՝ նույնպես: Նրանք այդ կողմերից սքանչելի ապրանքներ էին բերում և ապշահար պատմում տաճարների, ապարանքների հարստության ու բազմազանության մասին... հեքիաթային աշխարհի մասին...

Ամթվարկելի ավատական երկպառակություններն ու չղաղարող կռիվները վերջնականապես քայքայել էին գյուղական առանց այն էլ աղքատ տնտեսությունները: Ամենուրեք տեր ու տիրական էին դարձել քաղցն ու տարափոխիկ հիվանդությունները: Խաչակրաց արշավանքի ելնելու քարոզը ճիշտ ժամանակին էր: Աղքատության վերջին սահմանն անցած գյուղացիները, աղքատ քրջոտները և ընդհանրապես Եվրոպայի ողջ տականք-գռեհը՝ բանակներ կազմելով՝ սլացան Արևելք: Նրանց քարոզիչն ու առաջնորդն էր **Պետրոս Ամենացին**:

1096 թվականի գարնանը նրանք իրենց ընտանիքների հետ, չունենալով ոչ զենք, ոչ փող՝ անկազմակերպ ու խառնիխուռն, ճանապարհ ելան, մի կերպ ապրելու համար զբաղվելով թալանով ու մուրացկանությամբ...

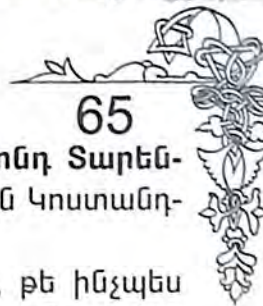
Բնական է, որ մուրացիկ ու թալանչի այս ամբոխին ճանապարհին սփռված բնակավայրերի տեղաբնիկները չարությամբ դիմավորեցին: **«Անհաշիվ, ինչպես աստղեր երկնքում, կամ ինչպես ծովային ավազը»...** Նրանց մեծ մասը սպանվեց՝ տեղ չհասած:

Հյուսիսային և Միջին Ֆրանսիայից, Արևմտյան Գերմանիայից ամբոխները քայլում էին Արևելք տանող ճանապարհներով, չիմանալով, թե որքան է հեռու, կամ ինչ տեսք ունի Երուսաղեմ **«Սուրբ քաղաքը»**: Ճանապարհին հանդիպող յուրաքանչյուր քաղաք, կամ ամրոց նրանց համար Երուսաղեմ էր:

Վերջապես նրանք հասան Կոստանդնուպոլսի պատերին: Բյուզանդիայի կայսրը՝ ահաբեկված այդ քաղցած ու գազազած, գրեթե մերկ անթիվ, անհաշիվ ամբոխների կուտակումներից, շտապեց նրանց անցկացնել տալ Փոքր Ասիա, որտեղ և հանդիպելով սելջուկներին՝ ջախջախվեցին:

Առաջնորդ Պետրոս Ամենացին կարողացավ ազատվել և փախչել Կոստանդնուպոլիս: Իսկ խեղճուկրակ ողջ մնացած **«նվաճողների»** մնացորդներին վաճառեցին ստրուկների շուկաներում: Շատ քչերն ազատվեցին: Նրանք հետո կարողացան միանալ ասպետ խաչակիրներին և կռվել Անտիոքի պատերի տակ:

Մի քանի ամիս անց, 1096 թվականի օգոստոսին, **Առաջին Խաչակրաց արշավանքի** ելան հրաշալի զինված ու հանդերձավորված ավատատեր ասպետները: Նորմանդացիներին առաջնորդում էր հերցոգ **Ռոբերտը**, Լոթարինգիայի ջոկատներին՝ կոմս **Գոտֆրիդ Բուլոնացին**, Հարավային Ֆրանսիայի

ասպետներին՝ **Ռայմոնդ Տուլուզացին**, իտալացիներին՝ **Բոհեմոնդ Տարենտեցին**: Բոլոր այս բանակները 1097 թվականի գարնանը միացան Կոստանդնուպոլսում:

Կայսր **Ալեքսեյ Առաջին Կոմնինը** ահաբեկված մտածում էր, թե ինչպես ազատվի իր մայրաքաղաքում հավաքված խաչակիրներից, որոնք ամեն վայրկյան կարող էին իրենց զենքը դարձնել իր դեմ: Վերջապես, կայսրի ջանքերով սրանք ևս փոխադրվեցին Փոքր Ասիական ափ, որտեղից պիտի խորանային երկրից ներս՝ անհավատներից փրկելու համար **«Տիրոջ գերեզմանը»**:

Խաչակիրների ճանապարհը անտանելի էր: Ծանր, մետաղյա զրահները սոսկալի շոգին շիկանում էին՝ հարյուրավոր ասպետների տանջալի մահվան պատճառ դառնալով: Մյուս կողմից էլ սելջուկյան թեթև հեծելազորը իր հանկարծակի հարձակումներով խաչակիրների երթը Փոքր Ասիայի տարածքով դարձնում էր դժոխային:

Խաչակիրների փրկված ջոկատները վերջապես հասան Միջագետք, Սիրիա, Կիլիկիա:

ՀԱՅԵՐԸ ԵՎ ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐԸ

Մենք հիշում ենք, որ **Փիլատրոս Վարաժնունու** և Քեսունի տեր **Վասիլ իշխանի** ջանքերով հայկական իշխանություններ էին ստեղծվել Միջագետքում և Սիրիայում:

Եվ, երբ քայքայվեցին նրանց իշխանապետությունները՝ **Եդեսիայի** և նրան հարող տարածքների տերերը հայեր էին:

Եդեսիայի ռազմավարական դիրքը անուրանալի է և մշտապես թշնամական հարձակումների թիրախ է եղել: Բայց ոչ միայն ռազմավարական կարևորության համար էր Եդեսիան կռվախնձոր դարձել: Քաղաքը գտնվում էր Եփրատի ափին, առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում: Եդեսիան վաճառաշահ քաղաք էր, որտեղ ապրում էին բոլոր արհեստների աշխարհաշեն վարպետները, որոնց ձեռքերի շնորհները հայտնի էին բոլոր այն քաղաքներին, որտեղ հասնում էին Եդեսիայից սկիզբ առնող առևտրական ճանապարհները: 11-12-րդ դարերում հարուստ և ճոխ Եդեսիան մագնիսի մման իրեն էր ձգում Արևելքից ու Արևմուտքից եկած նվաճողներին:

Հիշո՞ւմ եք. 1080 թվականին Եդեսիան պատկանում էր **Փիլատրոս Վարաժնունուն**:

Վարաժնունուց հետո քաղաքի տերն էր **Թորոս իշխանը**, որ մեծ ջանքերով ամրացրեց քաղաքի պաշտպանական դիրքը, որպեսզի այն կարողանա դիմադրել հարևան մուսուլման էմիրների հարձակումներին:

Լոթարինգիայի կոմս **Գոտֆրիդ Բուլոնացու** եղբայր **Բալդուինը** հասավ Կիլիկիա, բայց մի հայ իշխանի՝ Բագրատի խորհրդով իր արշավանքը ուղղեց դեպի Սիրիայի հյուսիս-արևելյան կողմը, այսինքն, դեպի Եփրատ, որտեղ հայերի օգնությամբ մուսուլմաններից գրավեց մի քանի քաղաքներ:

Արևմտյան տարեգիրները, որոնք հետևում էին խաչակիրներին իրենց

արշավանքների ժամանակ, գրում են, թե ինչ մեծ օգնություն են ցույց տվել հայերը Բաղդուխին, նրա՝ դեպի Սիրիա և Միջագետք կատարած արշավանքների ժամանակ:

Նրանցից մեկը՝ **Վիլիելմ Տիրացին**, գրում է.

«Բագրատի առաջնորդությամբ Բաղդուխը մտավ արտակարգ բարեբեր մի երկիր, որը բնակեցված էր քրիստոնյաներով, որոնք դժգոհ լինելով անհավատների իշխանություններից, նրան հանձնեցին ամրությունները, այնպես որ մի քանի օրերի ընթացքում Բաղդուխը հասավ Եփրատ մեծ գետին և գրավեց երկիրը: Այսպես հենվելով միայն հայերի վրա, նրանց օգնությամբ հեշտությամբ գրավելով կարևոր պաշտպանական նշանակություն ունեցող անառիկ համարված ամրոցները, որոնք գտնվում էին Կիլիկիայից Եդեսիա ընկած ճանապարհին, Բաղդուխը հասավ այս քաղաքին և գրավեց այն... անցնելով նրա նախկին տիրոջ, իշխան Թորոսի դիակի վրայով»:

Ինչպե՞ս:

Հզոր և սքանչելի Եդեսիա քաղաքի տեր, **իշխան Թորոսը** իմանալով, որ Բաղդուխը հայերի օգնությամբ հաղթել է մուսուլմաններին՝ գրավելով նրանց անառիկ ամրոցները, նրան հրավիրում է իր մոտ, որպեսզի խորհրդակցեն, թե ինչպես միասնական ուժերով արշավեն դեպի Սամոսատ և գրավեն այն:

...Նախքան Սամոսատ արշավելը, հանդիսավոր ծիսակատարությամբ իշխան Թորոսը որդեգրում է Բաղդուխին: Այս մասին վկայում են այս արարողության մասնակից տարեգիր

Գվիթերտ Նոժանացին և ուրիշները նույնպես:

Սամոսատի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո, Եդեսիայում իշխան Թորոսի դեմ դավադրություն կազմակերպվեց, որին անձամբ մասնակցում էր Թորոս իշխանի սիրելի որդեգիր Բաղդուխը:

Գերմանացի պատմաբան **Կոգլերը** իր «**խաչակիրների արշավանքների պատմությունը**» գրքում գրում է. «**Ապացուցել կոմսի մասնակցությունը այս սպանության մեջ՝ կարելի չէ**»:

Իսկ ֆրանսիացի պատմաբան **Գրոսսեն**, ցանկանալով մեղմել Բաղդուխի մեղքը, պնդում է, որ այդ դավադրության ընթացքում Բաղդուխի վարքագիծը կասկածելի էր: Իհարկե ոչ կասկածելի, այլ միանգամայն նենգորեն երդմնազանց և ուխտադրուժ ... Այսպես են վկայում **Ալբերտ Անխենացին** և այլ արևմտյան պատմիչներ:

Իսկ **Մատթեոս Ուռհայեցին**, որ հրաշալի գիտեր իր հարազատ Ուռհայի՝

Եդեսիայի պատմությունը, գրում է.

«Երբ կոմս Բաղդուխը եկավ Ուռհա, ուխտադրուժ մարդիկ միացան կոմսին և սպանեցին իշխան Թորոսին... Այդ օրերին քառասուն այրեր գիշերը եկան Բաղդուխի, Գոտֆրիդի եղբոր մոտ և հաղորդակից դարձրին իրենց չար մտադրությանը (սպանել Թորոսին), խոստանալով նրան տալ Ուռհայը, և Բաղդուխին դուր եկավ նրանց առաջարկը...»

1098 թ. մարտի 8-ին դավադիրները գրավեցին քաղաքի ամրություններից մեկը, որտեղ գտնվում էր Թորոսի տունը: Թորոսին հաջողվեց ամրանալ միջնաբերդում:

Թորոսի տունը թալանվեց: Թորոսը վախենալով, որ անպաշտպան մնացած քաղաքում կսկսվեն նախաձիռ և թալան, բանակցություններ սկսեց Բաղդուխի հետ, խոստանալով հանձնել միջնաբերդը և քաղաքը, եթե կերդվի, որ թույլ կտա առանց խոչընդոտի, ողջ-առողջ իր ընտանիքի հետ հեռանալ Մելիտեն: Բաղդուխը և դավադիրները հանդիսավոր երդվեցին: Այդ ժամանակ Թորոսը բացել տվեց միջնաբերդի դարպասները: Նրանք ներս խուժեցին և սպանեցին Թորոս իշխանին»:

Մատթեոս Ուռհայեցու այս վկայությունը հաստատում է **Ալբերտ Անխենացին**:

«Երբ Թորոսը զգաց իրական վտանգ իր և իր հարազատների կյանքի համար՝ համաձայն էր հրաժարվել իր քաղաքից և աղաչում էր Բաղդուխին, որ սա թույլ տա իրեն ընտանիքի հետ հեռանալ Մելիտեն: Բաղդուխը խոստացավ պաշտպանել նրան դավադիրներից, եթե նա ցույց տա բաքցրած գանձերի տեղը:

Գանձերն ստանալով՝ Բաղդուխը սպանել տվեց Թորոսին, քաջ ու իմաստուն իշխանին»:

Այսպես, խաչակիրների առաջին տիրույթը Արևելքում՝ Եդեսիայի կոմսությունն էր, որն առաջացավ խաչակիրների ստոր, անաղուհաց դավաճանության արդյունքում, Եդեսիա քաղաքի տասնյակ հազարավոր բնակիչներից առանձնացած 40 նողկալիների օգնությամբ, որոնց առաջնորդում էր միանգամից հարստանալու և իշխանություն ձեռք բերելու բացառիկ ստոր կիրքը: Այս 40-ը ոչինչ անել չէին կարող, բայց Բաղդուխի համար իր զորքով, երբ այդ զորքը քաղաքում էր արդեն, որպես Թորոս իշխանի հարազատ որդեգիր՝ անշուշտ դժվար չէր ի կատար ածել դավաճանությունը:

...Շոգից, ծարավից, քաղցից, մահմեդականներից հալածված, կիսամեռ խաչակիրները՝ հայերի բարեսիրտ հյուրընկալությամբ, մահվան դռների մոտից վերադառնալով, կազդուրվելով մարմնի տառապանքներից և ամրապնդվելով հյուրընկալ ժողովրդի բարի կամեցողությամբ, վախճանի մոտիկությունից սարսափահար ու ընկճված իրենց ողնաշարը շտկելով, կարողացան բարձրացնել իրենց ծանր սուրը՝ մխրճելու համար **հազարավոր տարիների փորձ ունեցող, բայց երբեք այդ փորձից խրատ չառած հայի սիրտը**:

Մեծ, բարեհոգի, դյուրահավատ հայի սիրտը:

Հիշո՞ւմ եք. Արևմուտքի այս բարբարոսների հավատամքն ու պաշտումը: Սրանց համար իսկական քաջի սիրտը առանց արյունի կաղնու չափ մի քար է նրա կրծքի տակ:

Արևմուտքի նվաճողները բնավ չէին տարբերվում Արևելքի նվաճողներից, եթե բացառենք այն, որ Արևմուտքը քրիստոնյա էր, հետևաբար ավելի նողկալի, քան մուսուլմանները, որոնց նվաճողական ջիղը սնունդ էր ստանում իրենց դավանանքի ոգուց:

...խաչակիրները եկել էին փրկելու Տիրոջ գերեզմանը՝

...Ինչպիսի երկերեսանություն... Նրանք եկել էին գրավելու, թալանելու, հարստահարելու, ստրկացնելու և հարստանալու. իրենց իշխանությունն ու թագավորությունը ստեղծելու իրենց բնիկ երկրներից հազարավոր կիլոմետրերով հեռու Արևելքում:

Եվ, ահա, առաջինը **Եղեսիայի Կոմսությունը**. տերը՝ **Բալդուին** արյունոտ խաչակիրը:

Ի՞նչ կատարվեց հայերի հետ, երբ բյուզանդացիների և սելջուկների կողքին հայտնվեց նաև երրորդ թշնամին՝ խաչակիրները: Ինչպե՞ս պետք է կարողանային պայքարել այս եռյակ թշնամու դեմ բուն հայրենիքից կտրված, առանձին-առանձին պայքարող հայ իշխանները:

Վերջը հասկանալու համար նորից պիտի հիշենք սկիզբը:

Երբ սելջուկների ամբողջական տիրապետությունը բաժան-բաժան եղավ և շատ երկրներ, ինչպես Հայաստանն ու Վրաստանն, այնուամենայնիվ, ազատագրվեցին, կազմվեցին նաև սելջուկական առանձին սուլթանություններ կամ էմիրություններ՝ **Ասորիք, Կրման, Իկոնիա, Իրաք**:

Հիշում ենք, թե ինչպես 11-րդ դարի 80-ական թվականներին Միջագետքի հյուսիս-արևմուտքում Կիլիկիայի մի մասով հանդերձ **Վասիլ իշխանը** հիմնել էր բավական ընդարձակ իշխանապետություն՝ **Քեսուն** կենտրոնով: Նա մեծ հաջո-

ղությամբ ետ էր մղում Իկոնիայի սելջուկների հարձակումները, որոնք Տավրոսի և Կիլիկիայի լեռնանցքներով ներխուժում էին իր տիրույթներից ներս:

...Եվ, երբ եկան խաչակիրները, Քեսունի տերը բավական մտերիմ հարաբերություններ էր պահպանում խաչակիրների հետ: Հայտնի է, որ նա մեծ փրկագին տալով՝ **Դանիշմենդ** սելջուկի գերությունից փրկեց Անտիոքի իշխան **Բոհեմունդին**:

Ո՞վ էր այս Բոհեմունդը:

Երբ Եղեսիայում ստոր դավաճանությամբ հիմնվեց խաչակիրների առաջին կոմսությունը, նրանք պաշարեցին Անտիոքը: Անտիոքը գոտևորված էր հաստ պարիսպներով, որոնց վրայով կարող էր ազատ սլանալ չորս ձի հեծած մարտականք:

Պաշարումը տևեց մի քանի ամիս: Քաղաքը հարձակումով վերցնել անհնար էր: Միայն կայագործի մի զինհրամանատարի դավաճանությամբ հնարավոր եղավ գրավել Անտիոքը և նրան հարող տիրույթները: Այսպես հիմնվեց **Անտիոքի** դքսությունը՝ ժամանակին Վասիլ իշխանի շնորհիվ մահից մեծ փրկագնով ազատված Բոհեմունդի տիրակալությամբ:

Երբ Բոհեմունդը վերադարձավ Եվրոպա, Անտիոքի դքսությունը թողեց իր զարմիկ **Տանկրադին**, որին Վասիլ իշխանը նույնպես անընդհատ օգնում էր ետ մղել սելջուկների հարձակումները:

Պատմությունը շարունակություն ունի՝ ոչ ի նպաստ հայերի:

...Երբ Վասիլ իշխանը վախճանվեց, նրա իշխանությունը ժառանգեց իր որդեգիր **Կամսարական** նախարարական տան շառավիղ **Վասիլ Տղան**:

Եղեսիայի կոմս Բալդուինը, որին մենք ճանաչում ենք իր նեմգապատիր բնավորությամբ՝ մի քանի անգամ անհաջող հարձակվեց Վասիլ Տղայի տիրույթների վրա: Եվ, ահա, ինչպես Եղեսիայի տեր Թորոս իշխանը՝ Վասիլ Տղան նույնպես դավաճանությամբ գերի է վերցվում և հանձնվում Բալդուինին:

Վասիլ Տղան այնպիսի երկարատև տանջահարության է ենթարկվում, որ վերջապես հրաժարվում է իր տիրույթներից հոգուտ Բալդուինի: Ազատվելով գերությունից՝ Վասիլ Տղան հեռացավ Կոստանդնուպոլիս և ընդունվեց կայսրի կողմից, երևի խաղաղորեն ապրեց նրա արքունիքում և խաղաղորեն էլ անհետացավ պատմության ասպարեզից՝ որպես հզոր Կամսարական տոհմի վերջին ժառանգներից մեկը ...

Հիշո՞ւմ եք **Բագրատ իշխանին**, ով օգնեց Բալդուինին գրավել Կիլիկիայից Եղեսիա ճանապարհին ընկած մուսուլմանների ամրոցները: Բագրատ իշխանին, ով բազմաթիվ անգամ օգնել է ոչ միայն Բալդուինին, այլև ծանր վիճակների մեջ հայտնված մյուս խաչակիրներին նույնպես: Բագրատ իշխանի շնորհիվ Բալդուինը տեր դարձավ իսկա տարածքների և բազմաթիվ ամրոցների... Եվ երբ զգաց, որ կարող է առանց Բագրատ իշխանի առաջ տանել իր գործերը՝ հաշվի չառնելով նրա բազմաթիվ ծառայությունները և նրա ջանքերը, որով հասել էր իշխանության՝ նետեց զնդան, տանջահարեց այնքան սոսկալի, որքան Վասիլ Տղային՝ պահանջելով նրանից իրեն հանձնել **Ռավենդա** ամրոցը, որը պատկանում էր այս դյուրահավատ հայ իշխանին:

Տանջահարությունն այնքան ահավոր էր, որ Բագրատ իշխանն, ի վերջո, լուր տվեց իր որդուն և հանձնարարեց նրան Ռավենդան հանձնել գիշատիչ զավթիչին:

Բագրատ իշխանը Հալեպից հյուսիս խիստ ամրացված մի քաղաք ևս ուներ, որը կոչվում էր **Գուրիս**: Բալդուինը գրավեց նաև Գուրիսը և նրա գավառը, զրկելով իր բարերարին վերջին հանգրվանից:

Այսպես շատ հայ իշխաններ դարձան Բալդուինի դավաճանության, նվաճողական կրքի, ոչ մի սրբություն չճանաչող նողկալի բնավորության զոհը:

Նրանցից էր նաև **Պաիլավունիների** տոհմից Անտիոքի իշխան **Վասակի** որդի **Աբդարիբը**: Վասակ իշխանին Անտիոքում սպանել էին հույները, և քաղաքը պաշարվել էր Բոհեմունդից... Հիշո՞ւմ եք. մի հույն զորականի դավաճանությամբ

քաղաքը հանձնվեց խաչակիրներին: Այս դեպքից հետո Աբլղարիքը և իր եղբայրը հավաքելով միայն հայերից կազմված հազարանոց մի ջոկատ՝ մուսուլմաններից խլեցին Եփրատի մոտ գտնվող **Բիր** անառիկ ամրոցը և դարձրին իրենց նստավայրը:

Բալդուինը մի ամբողջ տարի պաշարված պահեց Բիրը: Եվ միայն ամրոցաբնակների քաղցը ստիպեց Աբլղարիքին Բալդուինին հանձնել ամրոցը: Պահլավունի երկու եղբայրները մի կերպ փրկվելով Բալդուինի հետապնդումից՝ հասան Կիլիկիա և իրենց ծառայությունն առաջարկեցին **Թորոս Ռուբինյանին**:

Նույն ճակատագրին արժանացավ նաև Գարգարա քաղաք-ամրոցի տեր **Կոստանդին իշխանը**, որին Բալդուինը Սամոսատում խոշտանգելով սպանեց:

Գրում է **Մատթեոս Ուռհայեցին**.

«Նա մեկը մյուսի ետևից կորստյան մատնեց Հայոց իշխաններին, հետապնդելով նրանց, որոնք ազատվել էին կատաղած սելջուկի հարվածներից:

...Ուրիշ շատ փառահեղ իշխաններ տանջեց նա բանտերում, շղթաների մեջ խոշտանգելով, կուրացնելով, ձեռքերից զրկելով, խաչելով: Եվ նման անհաշիվ չլսված գործեր կատարեցին նրանք՝ խաչակիրները: Կատարեցին հանուն գանձերի, կողոպուտի, երկիրը տվեցին ավարառության, նախճիրի, իսկ մարդկանց դաժան նահատակության: Նրանք միայն չարության մասին էին մտածում և սիրում էին գնալ չարի ծանապարհով միայն, մոռանալով բարության մասին և դառնալով անշնորհակալ:

Ես կուզենամ նկարագրել նրանց անհամար ոճրագործությունները, բայց չեմ համարձակվում, որովհետև մենք ապրում ենք նրանց իշխանության տակ:

(Զբազում անիրաւութիւնս նոցա կամէի գրել, բայց ոչ համարձակեցաք, զի ընդ իշխանութեամբ նոցա էաք)...»:

Այսպիսին էին խաչակիրների և հայերի փոխհարաբերությունները: Հայոց բոլոր իշխանությունները Սիրիայում և Միջագետքում կործանվեցին խաչակիրների հարվածների տակ:

... Բայց դեռ կար **Կիլիկիան**:

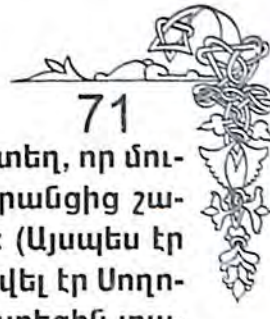
ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԸ

Եդեսիայի և Անտիոքի խաչակիրների առաջին իշխանությունները հիմնելուց հետո, հերթը **Երուսաղեմին** էր:

Երուսաղեմի գրոհին մասնակցում էր 20 հազար մարդ: Քաղաքը հաջողվեց գրավել միայն երկարատև պաշարումից հետո՝ հուսահատության հասնող հանդուգն հարձակումներով: Ջենովայի և Վենետիկի վաճառականները իրենց նավերով անընդհատ փայտ էին բերում պարսպաքանդ մեքենաներ կառուցելու համար:

Խաչակիրների զորքերին հետևող տարեգիրը պատմում է.

«Հեթանոսները միանգամայն ահաբեկված, իրենց անպատկառ հանդգ-

նությունը թողած՝ փորձում էին արագ փախչել... Բայց չկար մի տեղ, որ մուսուլմանները կարողանային խուսափել մարդասպաններից: Նրանցից շատերը նետերով սպանվեցին Սողոմոնի տաճարի տանիքի վրա: (Այսպես էր անվանում տարեգիրը Կուբատաս-Սախրա մզկիթը, որը կառուցվել էր Սողոմոնի տաճարի տեղը): Նրանք, որոնք ազատվեցին նետերից՝ այրեցին տանիքը և նետվելով գետին ջախջախվեցին: Այդ տաճարում մորթվեց 10.000 մարդ: Եվ, եթե դուք այնտեղ լինեիք, ձեր ոտքերը մինչև կոնքերը կներկվեին սպանվածների արյունով: Ի՞նչ ասել: Ոչ մեկը նրանցից չկարողացավ ազատվել: Չխնայվեցին նույնիսկ կանայք ու մանուկները»:

Խաչակիրները թալանեցին Երուսաղեմը:

Ով առաջինն էր մտնում որևէ տուն՝ սովորական, թե պալատ, միևնույն էր, ունեցվածքով հանդերձ համարում էր իրենը:

1099 թվականին խաչակիրները հիմնեցին նոր **Երուսաղեմի թագավորությունը**, որի առաջին թագավորը հռչակվեց **Գոտֆրիդ Բուլոնացին**: Հիմնվեց նաև **Տրիպոլիի կոմսությունը**, որը բաժին էր հասել Ռայմոնդ Տուլուզացուն:

Եդեսիայի, Անտիոքի, Տրիպոլիի իշխանությունները ձևականորեն վասալական կախման մեջ էին Երուսաղեմի թագավորությունից, բայց իրականում նրանք միանգամայն ազատ էին իրենց բոլոր գործողությունների մեջ:

Երուսաղեմի տեղացի բնակիչները վերածվեցին ճորտերի: Իսկ հողերը դարձվեցին առանձին մանր ավարներ և տրվեցին խաչակիր-ասպետներին, որոնք գտնվում էին պարտադիր զինվորական ծառայության մեջ: Երուսաղեմի թագավորության ծովափնյա քաղաքները առևտրի տարանցիկ կետեր էին և ունեին առանձնաշնորհումներ, որտեղ գաղութներ ունեին Ջենովայի, Վենետիկի, Ֆրանսիայի վաճառականները:

10-րդ դարի սկզբներին խաչակիրները սկսեցին հիմնել մշտական զինվորական կազմակերպություններ, որոնք հայտնի դարձան որպես «**Հոգևորական ասպետության միաբանության ուխտեր**»: Նրանցից ամենակազմակերպվածն ու անվանին **Տամալիերների՝ Տաճարականների** ուխտն էր, որին և տրվեց Երուսաղեմի տաճարի տեղում կառուցված մզկիթը:

Կազմակերպվել էին նաև մի քանի այլ ուխտեր, որոնց անդամներ էին համարվում և՛ հոգևորական, և՛ զինվորական ասպետները: Նրանք վանական երգում էին տալիս և գտնվում էին Հռոմի պապի անմիջական հովանավորության և ենթակայության տակ: Այս ուխտերը հզոր զենք էին Արևելքում պապի իշխանության հզորությունը ապահովելու համար: Նրանք չէին ենթարկվում այն պետության իշխանությանը, որի տարածքում գտնվում էին իրենց տիրույթներն ու տաճարները:

12-րդ դարի արաբ ժամանակագիր Ուսամա իբն

Տամալիեր՝
տաճարական

Մունկիզը իր «Խրատների գիրք» մատյանում գրում է.

«Բոլոր նրանք, որ լավ են հասկանում ֆրանկների գործերը, տեսնում են նրանց մեջ միայն անասնականը, որը կռիվների ժամանակ հաղթում է քաջությամբ և ոչ ավելին, այսինքն, ինչպես գազանները քաջ են ու անվախ հարձակման ժամանակ»:

Խաչակիրներից նվաճված երկրները ենթարկվում էին ամենադաժան շահագործման: Եվ, բնական է, որ բնակչության ատելությունը սրանց հանդեպ անսահման էր:

Հետաքրքիր է մի խաչակիր տարեգրի գրառումը:

«Մեր երկրի (այսինքն նվաճված երկրի) բոլոր գյուղերում ապրում են անհավատներ (ոչ կաթոլիկ քրիստոնյաներ) և մուսուլմաններ: Ավելի շատ թշնամի մեր ժողովուրդը չունեն: Եվ նրանք գտնվում էին մեր երկրում, իսկ չկա ավելի վտանգավոր ժանտախտ, քան տան մեջ գտնվող թշնամին: Նրանք ոչ միայն սպանում էին մերոնց, որոնք անգգուշաբար քայլում էին ճանապարհներով և վաճառում էին ստրկության, այլ նաև հրաժարվում էին գյուղատնտեսական աշխատանքներից, որպեսզի մերոնց դուրս չպրտեն քաղցի օգնությամբ:

Նրանք պատրաստ են իրենք էլ քաղցեն, քան մերոնց ծառայեն, որոնց համարում են իրենց թշնամին: Եվ ոչ միայն քաղաքից դուրս ճանապարհներն էին վտանգավոր, այլ նաև քաղաքի ամրությունների մեջ հազիվ թե կարելի էր գտնել ապահով և հանգիստ տեղ»:

Նվաճողի հգեբանությունն է ամբողջությամբ այստեղ ... Ավելի պերճախոս լինել՝ հնարավոր չէ:

ԻՆՉ ԷՐ ԿԱՏԱՐՎՈՒՄ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ

Ժամանակն է նորից վերադառնալ Կիլիկիա...

...Երբ իշխանապետ **Լևոն Ռուբինյանը** իր ընտանիքի հետ որպես գերի տարվեց Կոստանդնուպոլիս և մեռավ բանտում, նրա որդի **Թորոսին** հաջողվեց փախչել Բյուզանդիայից և հասնել Կիլիկիա, որտեղ 1152 թվականին իր շուրջը հավաքելով հայերին և հաջողությամբ կռիվներ մղելով բյուզանդացիների և սելջուկների դեմ՝ վերականգնեց **Կիլիկիո Հայկական Պետությունը**, ետ խլելով երկրի մեծ մասը՝ նրա քաղաքներ **Տարսոնը**, **Ադանան**, **Անազարբան**, **Սիսը**, **Մամեստիան**:

Բյուզանդիայի համար կորցնել Կիլիկիան նշանակում էր զրկվել այն հենակետից, որտեղից կարող էր ռազմերթերը տանել դեպի Սիրիա և Միջագետք:

1152 թվականին **Մանուել** կայսրը զորավար **Անդրոնիկ Կոմնինոսի** հետ մի մեծ բանակ ուղարկեց և տվեց «մեծ ազատություն պատերազմը վարելու գործում»:

Չնայած **Թորոսը** Կիլիկիայի մեծ մասը ետ էր նվաճել, սակայն լեռնային **Լամբրոն** անառիկ ամրոցը գտնվում էր **Օշինյանների** ձեռքում, որոնք մշտապես հավատարիմ լինելով Բյուզանդիային՝ օգնում էին Անդրոնիկին:

Բայց միևնույն է՝ Անդրոնիկը պարտվեց: **Գրիգոր Երեց** ականատես պատմիչը գրում է.

«Երբ Անդրոնիկի զորքերը հասան Մամեստիայի պատերի տակ, հույները **Թորոսին** սպառնալով բռնաբերեցին. «Մենք մեզ հետ շղթաներ ենք բերել, որով շղթայել էինք քո հորը և գերի տարել: Հիմա դրանցով քեզ կշղթայենք, որ տանենք գերի»»:

Թորոսը չկարողանալով հանդուրժել նրանց սնապարծությունը՝ գիշերը դուրս եկավ Մամեստիայի պարիսպներից, հարձակվեց թշնամու վրա, հաղթեց և փախուստի մատնեց 12-հազարանոց զորքը: Հետապնդելով թշնամուն՝ շատերին սրի քաշեց, շատերին գերեց, նրանց հետ նաև հայ իշխաններին, որոնք օգնել էին Բյուզանդացիներին. **Լամբրոնի** տեր **Օշինին**, Բարձրբերդի տեր **Վասիլին** և նրա եղբայր **Տիգրանին**:

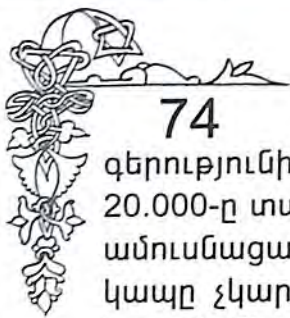
Փոքրաթիվ զորքով հայերը հաղթեցին բյուզանդական մեծաքանակ բանակին ոչ միայն քաջությամբ, այլև մարտը վարելու կատարյալ իմացությամբ:

Այս հաղթանակով Թորոս իշխանը կարողացավ ստիպել նրանց, որոնք Բյուզանդական ազդեցությունից չէին կարողանում ազատվել, ճանաչել **Ռուբինյանների** առաջնությունը, բացի Լամբրոնի տեր Օշինից, որը թոռն էր առաջին Օշինի և իրեն համարում էր Բյուզանդիայի հավատարիմ վասալ:

Հեթում պատմիչը գրում է, թե ինչպես, որպեսզի Օշինն ազատվեր Թորոսի

Կիլիկյան դրոշ

գերությունից, պիտի 40.000 ոսկի տար: Բայց Օշինը կարողացավ միայն 20.000-ը տալ: Երկրորդ կեսը հաշվեցին որպես Թորոսի դստեր օժիտ, որի հետ ամուսնացավ գերված Օշինի որդի **Յեթումը**: Բայց նույնիսկ ազգակցական այս կապը չկարողացավ վերացնել թշնամությունը երկու տոհմերի միջև: Նրանց հաշտեցնելու համար կաթողիկոս **Գրիգոր Պահլավունու** եղբայր **Ներսես Շնորհալին** միջնորդ դարձավ: Թվում էր, թե նրան հաջողվեց կատարել այդ առաքելությունը: Բայց այդ հաշտությունը երևութային էր...

Անդրոնիկի պարտությունից հետո Բյուզանդիան չկարողացավ նոր ուժեր ուղարկել Կիլիկիա: Եվ «**քրիստոսասեր**» կայսր **Մանուելը** Ռումի սուլթան **Մուհամմեդի** հավատարիմ զինվոր **Մասուդին** համոզեց հարձակվել Կիլիկիայի վրա:

Մատթեոս Ուռհայեցին վկայում է.

«...**Հայերը հոգով չընկճվեցին և չարժվեցին դեպի սահմանամերձ լեռնաշղթա՝ թուրք սելջուկներին ընդառաջ՝ չսարսափելով սելջուկյան թիվ ու հաշիվ չունեցող բանակից: Չարմացած հայերի անվախությունից՝ Մասուդը դեսպան ուղարկեց Թորոսի մոտ և պահանջեց հպատակվել իրեն և վերադարձնել Բյուզանդիային նրանից գրաված գավառները:**

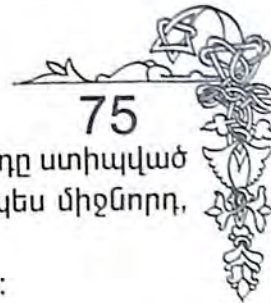
Թորոս իշխանը պատասխանեց, թե ավելի շուտ Մասուդին կընդունի որպես գերակա, քան Բյուզանդացիներին կվերադարձնի նրանից նվաճած հողերը: Մասուդը գոհ մնաց Թորոսի պատասխանից և նրա հետ խաղաղություն կնքեց»:

...Բայց Թորոսի խոստումը՝ Մասուդին ճանաչել որպես գերակա՝ անկատար մնաց: Եվ 1155 թվականին Մասուդը Բյուզանդիայից ստանալով մեծ քանակությամբ դրամական նպաստ՝ ներխուժեց Կիլիկիա: Նա չկարողացավ գրավել Կիլիկիայի քաղաքները և փորձեց լեռնանցքներով մտնել Անտիոքի կոմսություն: Բայց ջախջախվեց **Տաճարականների ուխտի** ասպետների և հայկական բանակի միջոցով, որի գորավարն էր Թորոսի եղբայր **Ստեփանոսը**:

Սելջուկները ստիպված եղան հեռանալ Կիլիկիայից: Բայց նրանց նահանջը հանգիստ չէր: Տավրոսի լեռնանցքներով նրանց հետապնդում էին հայերը:

Հուլյսը կտրելով սելջուկներից՝ Բյուզանդիան հրահրեց Անտիոքի դուքս **Ռեյնալդին**, որ նա պատերազմ սկսի Կիլիկիայի դեմ: Առանց երկար-բարակ չափելու իր օգուտն ու վնասը՝ Ռեյնալդը Թորոսից ինչ-որ ամրոցներ պահանջեց և մերժվեց: Ռեյնալդը հարձակվեց Կիլիկիայի վրա, բայց հազիվ սահմանն անցած՝ խայտառակ պարտություն կրեց: Թորոսը խնայեց նրան և հաշտություն առաջարկեց, որն անմիջապես ընդունվեց պարտվածի կողմից: Ինչ-որ բանով պարտության ցավը մեղմացնելու համար Անտիոքի դուքսը հարձակվեց Բյուզանդիայի տիրապետության տակ գտնվող Կիպրոսի վրա և թալանի ենթարկելով՝ մեծ ավարով վերադարձավ Անտիոք:

Բյուզանդիան պարտվեց Իտալիայում և հայացքը նորից հառեց Արևելք՝ դեպի Կիլիկիա և Անտիոք: Մանուելը հատկապես շատ էր ուզում պատժել Ռեյնալդին, որը հանդգնել էր թալանի տալ Կիպրոսը:

...Մանուելը իր զորքերով հասել էր Անտիոքի դռների մոտ: Ռեյնալդը ստիպված էր բանակցություններ վարել նրա հետ: Բանակցություններին, որպես միջնորդ, օգնեց Երուսաղեմի թագավորը:

Մանուելը հաշտվեց Ռեյնալդի հետ: Հաշտվեց նաև Թորոսի հետ:

Այս արագ հաշտության պատճառը սելջուկ **Նուր-ադ-Դինն** էր՝ Հյուսիսային Ասիայի, Հյուսիս-Արևմտյան Միջագետքի, Դամասկոսի և Հալեպի տերը, ով սպառնում էր խաչակիրների բոլոր տիրույթներին, ինչպես նաև հայերին՝ Կիլիկիայում: Բյուզանդիայի դիրքերը չափազանց խարխվել էին Արևելքում, սակայն, այնուամենայնիվ, Դաշտային Կիլիկիան դեռ գտնվում էր նրա տիրապետության տակ:

Ուրեմն Նուր-ադ-Դինը Արևելքում սպառնում էր նաև Բյուզանդիային:

Կիլիկիայի Հայոց Իշխանապետության համար ժամանակի նոր որակներ էին ստեղծվում՝ կապված Նուր-ադ-Դին սուլթանի ռազմական քայլերի հետ:

Բյուզանդացիների և սելջուկների դեմ պայքարում Թորոսին մշտապես օգնում էին նրա երկու եղբայրները՝ **Ստեփանոսը** և **Մլեհը**: Երբ **Լևոնը** և **Թորոսը** գերի էին նրա երկու եղբայրները գտնվում էին Եդեսիայում իրենց քեռու մոտ և խուտարվեցին, երկու եղբայրները գտնվում էին Եդեսիայում իրենց քեռու մոտ և խուտարվեցին գերությունից: Ստեփանոսն անչափ խիզախ մարդ էր և Բյուզանդացի-սափեցին գերությունից: Ստեփանոսն անչափ խիզախ մարդ էր և Բյուզանդացիների դեմ կռիվներում աչքի էր ընկել իր քաջագործություններով: Բայց

Անդրոնիկը գերել էր նրան և մեծ տանջանքների ենթարկելով՝ սպանել:

Թորոսի և իր եղբայր Ստեփանոսի մասին **Կիրակոս Գանձակեցի** պատմիչը գրում է.

«**Քաջությամբ նրանք լայնացրին իրենց սահմանները, տիրեցին շատ քաղաքների Կիլիկիայում և Սիրիայի մերձ շրջաններում: Վերցրին գլխավոր քաղաք Տարսոնը, Սիսը, Սելեվկիան, Ադանան և սրանց հարող շրջանները, ուրիշ քաղաքներով»:**

...Իր մահկանացուն կնքեց **Թորոս երկրորդը**, և Կիլիկիո Հայոց Իշխանապետության գահը ժառանգեց նրա որդի մանկահասակ **Ռուբենը**, ապա, մեկ տարի անց՝ Թորոսի եղբայր **Մլեհը**:

Մլեհը առնելով Թորոսի մահվան լուրը՝ շտապով վերադարձավ Կիլիկիա: Ինչո՞ւ էր Մլեհը ապրում Կիլիկիայից դուրս: Թորոսի և Մլեհի միջև անհամաձայնություն ու սառնություն կար: Գուցե Մլեհը համաձայն չէր Թորոսի քաղաքական ինչ-ինչ քայլերի հետ, իսկ Թորոսն էլ չէր կարողանում հանդուրժել Մլեհի իշխանատենչությունը: Ինչ-որ է. Թորոսը ստիպված եղավ վտարել խանատենչությունը: Ինչ-որ է. Թորոսը ստիպված եղավ գտնել այնպիսի մի տեղ, որի մոտ կարող էր ծառայել և որն անհրաժեշտ պահի կարող էր օգնության հասնել իրեն: Մլեհի համար այդ տեղը դարձավ **Նուր-ադ-Դինը**:

Նուր-ադ-Դինը Մլեհին նվիրեց Գարոս քաղաքն իր շրջակայքով, իսկ Մլեհն էլ քաջությամբ մասնակցում էր նրա բոլոր արշավանքներին:

Մլեհը լսելով Թորոս եղբոր մահվան մասին, Նուր-ադ-Դինի տրամադրած հեծելազորի հետ մտավ Կիլիկիա և գրավեց իշխանությունը, զինվորներին թույլ չտվեց թալանել երկիրը և վնասել բնակչությանը, այլ ինքն անձամբ նրանց առատորեն վարձատրեց, իսկ հետո **«...իր հակառակորդներին բանտ նստեցրեց, եպիսկոպոսների ատամները փշրեց...»**, իր եղբորորդի Ռուբենին աքսորեց Կիլիկիայի սահմաններից դուրս, ինչպես մի ժամանակ իրեն էին աքսորել:

Հայոց Հռոմկլա վանքը գտնվում էր Կիլիկիո Հայոց սահմաններից դուրս, որը դարձավ Ռուբենի վերջին հանգրվանը, որտեղ էլ, քիչ անց, կնքեց իր մահկանացուն:

Ինչո՞ւ: Փորձենք հասկանալ այս Մլեհ մարդուն, որին պատմիչները ներկայացրել են այսքան դժան ու չար:

Մլեհը, անշուշտ, իշխանասեր էր: Գուցե սա գալիս էր իր ներքին համոզվածությունից, որ ինքը որպես տեր և կառավարիչ շատ ավելին կարող էր անել երկրի համար:

Մլեհը գիտեր իր բնավորությունը: Գիտեր, որ ինքն ուժեղ է և կամքով, և բարքով: Որ իր նպատակին հասնելու համար ոչնչի առաջ կանգ չի առնի, նույնիսկ կծառայի Նուր-ադ-Դինի նման արյունռուշտ մի գազան սելջուկի՝ իմանալով, որ իրեն գրկաբաց ընդունող մարդը թաթերն ուղղել է դեպի Կիլիկիա, և ինքը նրա համար ընդամենը ճիշտ ժամանակին հաղթանակի հասնելու միջոցներից մեկն է:

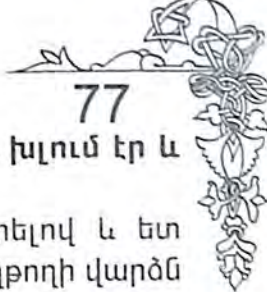
Երբ մեռավ եղբայրը և Կիլիկիայի բավական ընդարձակ իշխանապետության գահին նստեց Թորոսի որդին, Մլեհը գիտեր, որ նրա մանկահասակությունից օգտվելով, միասնական և ամբողջական Հայոց նոր հայրենիքը շատ իշխանների կենտրոնախույս հակումներով պիտի բաժան-բաժան լիներ...

Արդեն ընդամենը մեկ տարվա ընթացքում պարզորոշ զգացվում էին կենտրոնախույս ուժերի միտումները:

Մլեհը չպիտի հանդուրժեր, որ Ռուբինյան տոհմի ահռելի ջանքերը տանուլ տրվեին: Եվ նա վերադարձավ Նուր-ադ-Դինի հեծելազորով:

Խաչակիրների պետությունները նրան չէին օգնելու գահընկեց անելու մանկահասակ Ռուբենին: Նրանց ձեռնադր էր թուլացող Կիլիկիո Հայոց պետությունը: Կիլիկիան բոլորի համար էլ քաղցր պատառ էր, որին պատեհ առիթի դեպքում կարող էին կուլ տալ:

Դաշտային Կիլիկիայում դեռ նստած էր Բյուզանդական փոխարքան, որը նույնպես հարմար առիթի էր սպասում իր վերջին խայտառակ պարտության վրեժն առնելու՝ Կիլիկիան ամբողջությամբ Բյուզանդիայի մի նահանգը դարձնելով: Անշուշտ Մլեհը պիտի հանդիպեր հակառակորդ իշխանների, որոնց զնդանները նետեց: Պիտի հանդիպեր հոգևորականների, ովքեր իրենց գայրույթը պիտի թափեին նրա գլխին՝ մահմեդական հեծելազորով քրիստոնյա երկիրը պղծելու համար, և ոչ մի բանի առաջ չկանգնող այս մարդը պիտի ջարդեր իր դեմ գայրույթով խոսող եպիսկոպոսների ատամները...

«...Եթե լսում էր, որ ինչ-որ մեկի մոտ ոսկի և արծաթ կար, խլում էր և լցնում իր գանձարանը»:

Ուրիշ ինչպե՞ս սելջուկ հեծելազորին առատորեն վարձատրելով և ետ ուղարկելով՝ կանխեր երկրի թալանն ու նախժիրը, որը միշտ էլ հաղթողի վարձն է եղել: Նրան գանձ էր հարկավոր Հայոց նոր բանակը կազմակերպելու և զինելու համար: Այդ բանակը պիտի ընդարձակեր Կիլիկիո Հայոց սահմանները:

1173 թվականին Մլեհը իսկապես կարողացավ վերակազմավորված Հայոց բանակով Բյուզանդիայից ետ խլել Դաշտային Կիլիկիայի մեծ մասը:

Նուր-ադ-Դինի Մլեհի հետ ունեցած բարեկամությունը, անշուշտ, քիչ դեր չխաղաց այս հաղթանակներում: Արաբ պատմիչ **Իբն-ալ-Ասիրը** իր **«Աթաբեկների պատմությունը»** գրքում գրում է Նուր-ադ-Դինի՝ Մլեհի հետ ունեցած բարեկամության մասին բացատրությունը:

Սուլթանն ասում է.

«Ես փնտրում էի նրա բարեկամությունը, որովհետև նրա երկիրը ուներ հարմար պաշտպանություն. ճանապարհներն այնտեղ գրեթե անանցանելի են, իսկ ամրոցները՝ անառիկ:

Մենք ճանապարհներ չունենք նրա երկիրը տանող, այն դեպքում, երբ նա հնարավորություն ունի դուրս գալ իր երկրից և ջախջախել մուսուլմանական երկիրը: Եթե ես արշավանքի ելնեմ նրա դեմ, նա կնահանջի իր երկրի խորքը, որն անմատչելի մի որջ է: Հասկանալով սա, ես նրան զիջեցի մի քանի տիրույթներ, որպեսզի ձեռք բերեմ նրա վստահությունը, որպեսզի նրան գրավեմ իմ կողմը: Եվ ես հասա այն բանին, որ նա ընդունեց ինձանից իր կախվածությունը և օգնեց ինձ ֆրանկների դեմ արշավանքներում»:

Նույն պատմիչը հավաստիացնում է, որ Նուր-ադ-Դինի մահից հետո, նրա հաջորդները չհետևեցին այդ խելոք քաղաքականությանը, և հայերն ազատ զգալով Նուր-ադ-Դինի հետ ունեցած դիվանագիտական կապերից՝ նրանցից խլեցին մի քանի քաղաք ու ամրոց:

1175 թվականի վերջին, կամ 1176 թվականի սկզբին, իր կառավարման յոթերորդ տարում, նորակառույց Սիս քաղաքում, նրա սեփական ապարանքում մի քանի իշխան դավադրաբար սպանեցին **Մլեհ իշխանաց իշխանին:**

Սմբատ պատմիչը գրում է. **«Նրան սպանեցին իր վատ բնավորության համար»:**

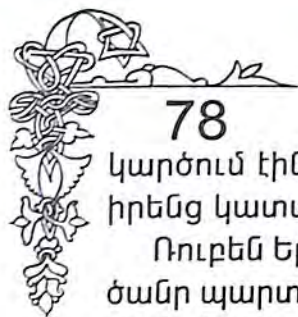
Ոչ: Նրան սպանեցին, որովհետև սրանք դժգոհ էին նրա ամուր, հաստատակամ, անզիջում կենտրոնաձիգ կառավարումից:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՌՈՒԲԵՆՅԱՆԻ ՈՐԴԻ ՌՈՒԲԵՆ ԵՐՐՈՐԴ

1176 թվականն էր:

Մլեհ իշխանապետի ողբերգական մահից հետո իշխանությունն անցավ նրա եղբայր **Ստեփանոսի** երկու որդիներից ավագին՝ **Ռուբեն Երրորդին:**

Իշխանապետության գահին նստելուց անմիջապես հետո Ռուբենը մահվան դատապարտեց իր հորեղբայր Մլեհ իշխանին սպանող դավադիրներին, ովքեր

կարծում էին, թե պիտի պարգևների արժանանան և չէին դադարում պարծենալ իրենց կատարած ոճրագործությամբ:

Ռուբեն Երրորդի իշխանության գալուց քիչ անց Փոքր Ասիայում Բյուզանդիան ծանր պարտություն կրեց Ռումի սուլթանության հետ պատերազմելիս: **Մանուելի** բանակի ջախջախումը վերջնականապես համոզեց, որ Բյուզանդական կայսրությունը այլևս անգոր է վերականգնել իր տիրույթները Փոքր Ասիայում, Կիլիկիայում և Սիրիայում: Այս հանգամանքը նպաստեց, որ վերանա Բյուզանդիայի վտանգը Կիլիկիայի և Անտիոքի իշխանությունների համար:

Բյուզանդիայի՝ Ռումի սուլթանից պարտվելուց և երկու տարի անց Մանուել կայսրի մահից հետո Ռուբենը գրավեց Դաշտային Կիլիկիայի վերջին տիրույթները՝ Ադանա և Տարսոն քաղաքներով: Այսպես հոգուտ հայերի վճռվեց Կիլիկիայի համար տարվող հայ-բյուզանդական հարյուրամյա բախումը:

Բյուզանդացիների հետ հաշիվները մաքրելուց հետո մնում էր Լամբրոնը իր ինքնուրույն, օտարամուկ կառավարիչներով: Ռուբենը պաշարեց Լամբրոնը, որի տեր **Յեթում իշխանը** բյուզանդացիների հովանավորությունից զրկվելուց հետո դաշինք էր կնքել Անտիոքի իշխան **Բոհեմունդի** հետ, ով իր հերթին ուզում էր հայերից խլել Դաշտային Կիլիկիան:

Եվ, որովհետև Անտիոքի իշխանը հույս չուներ հաջողության հասնելու գեներով՝ դիմեց խորամանկության: Բոհեմունդը Ռուբենին հրավիրեց Անտիոք, իբրև «խրախճանալու և կանանց հետ ժամանակ անցկացնելու համար»: Անտիոք հասնելուն պես՝ Ռուբենին ձերբակալեցին և նետեցին զնդան: Բոհեմունդը դաշինք կնքելով **Սալահ-ադ-Դին** սուլթանի հետ, վստահ իր հաղթությամբ՝ մտավ Կիլիկիա, մտածելով որ այն անտեր ու անպաշտպան պիտի լիներ և մանավանդ՝ երկրի բուն ներսում Լամբրոնի տերն էլ պիտի օգներ իրեն:

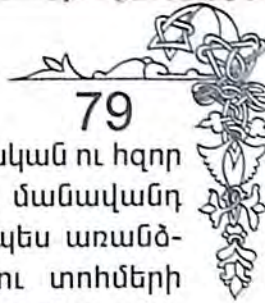
Սակայն իշխանության սանձերն իր ձեռքն առնելով՝ Ռուբենի կրտսեր եղբայր, տաղանդավոր զորավար **Լևոն Երկրորդը**, կարողացավ ետ շարտել Բոհեմունդին: Բայց հետո, ինքնական նրան զիջեց սահմանային մի քանի ամրոցներ՝ եղբորը զնդանից ազատելու համար: Գերությունից ազատվելուց հետո Ռուբենը իր իշխանությունը ինքնական հանձնեց եղբորը և հեռացավ Կիլիկիո վանքերից մեկը, որտեղ էլ շուտով կնքեց իր մահկանացուն:

ԼԵՎՈՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՌՈՒԲԵՆՅԱՆ

1187 թվականն էր: Կիլիկիո իշխանապետական գահին **Լևոն Երկրորդ իշխանաց իշխանն** էր: Նա, փաստորեն, երկիրը կառավարում էր 1185 թվականից:

Նոր իշխանապետի առաջին գործը եղավ վերադարձնել կորցրածը: Անտիոքի դքսության և առհասարակ խաչակիրների հետ ունեցած վեճերից, որոնք աչք ունեին Դաշտային Կիլիկիայի վրա՝ հաղթողը հայերը պետք է լինեին:

Այդպես էլ եղավ: 12-րդ դարի 80-ական թվականները հայերի համար ավարտվեցին հաղթանակով: Նրանք արդեն հաստատորեն տիրում էին Միջերկրական ծովեզերքը. Հայկական ծոցի ափերից մինչև Սելևկիա:

Կիլիկյան դրամ

Այլևս Կիլիկիո իշխանապետության միասնական ու հզոր երկիր լինելուն ոչինչ չէր խանգարում, մանավանդ հաղթել էր նաև ընդհանուրից մշտապես առանձնացած Լամբրոնը: Կիլիկիայի երկու տոհմերի առաջնության համար մրցությունն ավարտվեց **Ռուբինյանների** հաղթանակով:

Կիլիկիո Հայկական իշխանապետությունը 12-րդ դարում ձեռք բերեց ինքնուրույն գոյություն ունենալու իրավունք, քաղաքական անկախության և Միջերկրական ծով դուրս գալու կարևոր հնարավորություն: Հայ բնակչությունը խտությամբ տարածված էր ողջ Կիլիկիայի տարածքով և ապահովում էր կազմակերպված զինական ուժը:

Սա էր, որ նպաստեց Կիլիկյան Հայոց իշխանապետության զարգացմանը բոլոր առումներով: Հայերը նորից սկսեցին գաղթել դեպի Կիլիկիա, երբ խաչակիրների պատերազմներով վերացան Հայկական իշխանապետությունները Կապադովկիայում, Միջագետքում և Սիրիայում:

Դեպի Կիլիկիա էին գաղթում և՛ հասարակ ժողովուրդը, և՛ իշխանները իրենց այրուձիով: Անտարակուսելի է, որ Ռուբինյանները ուրախությամբ էին ընդունում և օգնում տեղավորվելու և՛ ժողովրդին, և՛ իշխաններին:

Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է.

«Հայոց մեծ իշխան **Լևոնը** կոչ արձակեց բոլոր հայ ռազմիկներին, կան- չեց, բերեց բոլոր նրանց և հավաքվեցին նրա մոտ Հայոց բոլոր զորքերը»:

Այս զորքերը կազմված էին քաջարի ռազմիկներից, անհաղթ էին ու անվախ: Նրանք գիտեին խիզախորեն կռվել թշնամու դեմ՝ արևի տակ իրենց ժողովրդի տեղը հաստատելու համար, որ նա հնարավորություն ունենա ազատ ապրելու, հողը մշակելու, կառուցելու, զբաղվելու հանքագործությամբ, վաճառականությամբ, արհեստներով: Նրանք պիտի ապահովեին իրենց երկրի քաղաքական, զինական հզորությունը:

Ծովամերձ քաղաքներում մեծ թափով առաջ էր գնում նավաշինությունը, և Միջերկրականի կապույտ ջրերն էին ճեղքում նաև հայ նավաստիներով Հայոց նավերը՝ ամենատարբեր երկրներ տանելով հայ վաճառականների ապրանքները՝ հայ արհեստավորի, հայ հանքագործի շնորհաշատ ձեռքերի արդյունքները:

Դեռ 1165 թվականից **Ձաքարյանների** և Հայոց միասնական ուժերի ջանքերով սելջուկներից ազատագրված **Բուն Հայաստանի** և **Կիլիկիո Հայոց իշխանապետության** միջև սերտ կապ էր ստեղծվել, որը բացում էր մեծ երազանքների դռները...

Այս մասին դեռ կխոսենք:

Կիլիկյան դրամ

Հիմա փորձենք քիչ խորանուխ լինել խաչակիրների Ասիական պետությունների ներսում կատարվող իրադարձություններին՝ հասկանալու համար հետագա դեպքերի հոգեբանությունը:

ԽԱՉԱԿՐԱՑ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ

Դեռ 1144 թվականին խաչակիրները ստիպված եղան Մոսուլի էմիրին հանձնել Եդեսիան: Այս կորուստը ստիպեց կաթոլիկ եկեղեցուն նորից հանդես գալ դեպի Առաջավոր Ասիա խաչակրաց նոր՝ երկրորդ արշավանք կազմակերպելու կոչով:

Երկրորդ խաչակրաց արշավանքը սկսվեց 1147 թվականին: Այն առաջնորդում էին Ֆրանսիայի թագավոր **Լյուդովիկոս Յոթերորդը** և Գերմանիայի կայսր **Կոնրադ Երրորդը**: Արշավանքը տևեց մինչև 1149 թվականն ու ավարտվեց անհաջողությամբ:

...Խաչակիրների Երուսաղեմի թագավորությունը ևս մշտական վտանգի տակ էր գտնվում:

1171 թվականին Եգիպտոսի սուլթան հռչակվեց տաղանդավոր զորավար **Սալահ-ադ-Դինը**:

Եգիպտոսի սուլթանությունը, որի մեջ մտնում էին Սիրիան, Հեջազը, Միջերկրածովային Արևելյան տիրույթները՝ ամենաուժեղ մուսուլմանական տիրակալությունն էր ոչ միայն զինական ու քաղաքական, այլև տնտեսական առումով: Երուսաղեմի թագավորությունը փաստորեն սեղմված էր հարավից և արևելքից:

Սալահ-ադ-Դինը խաչակիրներին «սրբազան պատերազմ»՝ ջիհադ հայտարարեց:

Եվ պարտության մատնելով նրանց՝ գրավեց **Սիդոն, Բեյրութ, Ասկալոն, Յաֆֆու**, իսկ 1187 թվականին նաև՝ **Երուսաղեմ** քաղաքները:

Սալահ-ադ-Դինը իմաստուն մարդ էր. նա խաչակիրների նման գրաված քաղաքների բնակիչներին չէր կոտորում: Նա քրիստոնյաներից փրկագին էր պահանջում. տղամարդկանց համար՝ 10, կանանց համար՝ 5 և երեխաների համար 1 ոսկի դինար: Նրանք ովքեր չէին կարող ազատվել փրկագնով՝ որպես ստրուկներ վաճառվում էին:

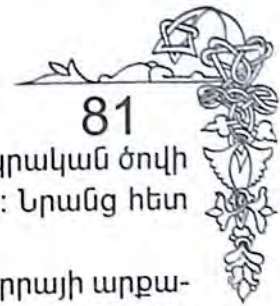
Խաչակիրները մոտ հարյուր տարի լինելով Երուսաղեմի տերերը՝ վռնդվեցին:

ԽԱՉԱԿՐԱՑ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ

1189 թվականին կազմակերպվեց **Երրորդ խաչակրաց արշավանքը**՝ Երուսաղեմը նորից անհավատներից ազատելու համար:

Երրորդ խաչակրաց արշավանքին մասնակցում էին երեք Արևմտաեվրոպական պետությունների թագավորներ. Անգլիայի թագավոր **Ռիչարդ Առաջին Առյուծասիրտը**, ով առաջնորդում էր արշավանքը, Ֆրանսիայի **Ֆիլիպ Երկրորդ Օգոստոս թագավորը** և Գերմանիայի **Ֆրիդրիխ Առաջին Բարբարոսա** կայսրը:

Անգլիայի թագավոր Ռիչարդ Առաջին Առյուծասիրտը 1191 թվականի մայիսին անգլիական ռազմաճակատով ժամանեց Կիպրոսի Լիմասոլ նավահանգիստը: Նա

գրավեց Կիպրոսը: Մի քանի օր անց այդտեղ են հավաքվում Միջերկրական ծովի արևելյան գոտու քրիստոնեական պետությունների տիրակալները: Նրանց հետ նաև՝ Կիլիկիայի իշխանաց իշխան **Լևոն Երկրորդը**:

Լևոն Երկրորդը դառնում է **Ռիչարդ Առաջին թագավորի** և Նավարրայի արքայադստեր **Բերենգարիայի** հարսանյաց արարողության պատվավոր հյուրերից մեկը:

Այս մասին վկայում են Ռիչարդ Առաջին թագավորի ժամանակագիրներ **ժոֆրեյ Դե Վինոսալվոն** և արքահայր **Բենեդիկտոսը**:

Երկու տիրակալների այս հանդիպումը դառնում է անգլո-կիլիկյան քաղաքական կապերի սկիզբը:

Նվաճելով Կիպրոսը՝ Ռիչարդ Առաջին Առյուծասիրտը Ֆրանսիայի թագավոր Ֆիլիպ Օգոստոսի հետ գրավեց Ասորիքի Աքրա ամրոցը իր շրջապատով:

Գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ Շիկամորուք Բարբարոսան շարժվեց դեպի Փոքր Ասիա:

Երուսաղեմը մնաց մուսուլմանների ձեռքին:

Ֆրիդրիխ Շիկամորուքին չհաջողվեց տեղ հասնել: Այդ մասին քիչ հետո:

Առայժմ խաչակիրների իշխանության տակ էին գտնվում Անտիոքը և Տրիպոլին, որոնք միացան և կազմեցին մի ամբողջություն Աքրա, Տիր քաղաքների և Կիպրոսի թագավորության հետ:

Լևոն Երկրորդը կարողացավ մեծ նրբությամբ և դիվանագետի բացառիկ հմտությամբ օգտագործել միջազգային իրավիճակը:

Պաշտպանական և հարձակողական կոիվների ժամանակ Լևոն Երկրորդը երբեմն համագործակցում էր «**Հյուրընկալներ**» և «**Տաճարականներ**» խաչակիր ասպետների ուխտերի հետ:

Նույնիսկ նրանց ընդունում էր վասալական ծառայության:

Հարաբերություններ էր պահպանում նաև Հռոմեական կայսրության, Հռոմի պապի և նույնիսկ Բյուզանդիայի հետ, սակայն վարելով սրանցից միանգամայն անկախ արտաքին քաղաքականություն:

Լևոն Երկրորդը հենվում էր միայն հայ բնակչության, իր և Հայոց իշխանների զինական ուժի վրա:

Նա մեծ հմտությամբ կարողանում էր նաև չեզոքություն պահպանել անընդհատ բորբոքվող խաչակրաց արշավանքների ժամանակ:

1188 թվականին, Սմբատ պատմիչի վկայությամբ, Ռոստոմ թուրքմենը ներխուժեց Կիլիկիա և հասավ մինչև Սիս: Սիսի մոտ, Ռավին դաշտում **Լևոնը** ջախջախեց թուրքմենների զորքը, անձամբ մենամարտեց Ռոստոմի հետ և սպանեց նրան, իսկ մյուսներին դուրս չարտեց Կիլիկիո սահմաններից:

Ովքե՞ր էին այս թուրքմենները, որոնք կապ չունեին սելջուկների հետ:

Վաչկատուն մի ցեղ, որը եկել էր Միջին Ասիայից, ապրում էր վրանների տակ, ձմռանն իջնում էր լեռներից դեպի Սիրիայի հարավ, որտեղ երբեք ծյուն չէր գալիս և մոտիկ էր հյուսիսային կողմում գտնվող Կիլիկիայի լեռների ամառային արոտավայրերին: Ե՛վ ցածրավայրերի, և լեռների արոտավայրերը, ինչպես նաև թալանելու հնարավորությունը մշտապես հրապուրում էին թափառական, վաչկատուն շատ ցեղերի:

Տեղից տեղ անցնելու ճանապարհներին այս թուրքմենները երբեմն ուժեղ բախումներ էին ունենում իրենց կենցաղով ապրող այլ վաչկատուն ցեղերի հետ: Սրանցից էին նաև քրդերը, որոնք թուրքմենների հետ մի քանի անգամ կռվելով և պարտվելով՝ իրենց փրկությունը գտան Կիլիկիայի սահմանների մոտ լեռներում, որպեսզի հայերի հետ ունեցած հարևանությամբ ապահովություն ստեղծվի իրենց երեխաների և կանանց համար:

Միքայել Ասորի պատմիչը իր «Ժամանակագրություն» գրքում վկայում է, թե թուրքմենները միայն քրդերին չէ, որ հալածում էին, նրանք թալանում էին նաև հայերին և սիրիացիներին, որոնք ապրում էին Կիլիկիո սահմանների մոտ, նույնիսկ պատահում էր՝ ներխուժում էին սահմաններից ներս:

Ահա, այս թուրքմեն ցեղն էր, որ իր ցեղապետ Ռոստոմի հետ ներխուժեց Կիլիկիա և ստացավ իր արժանի պատիժը:

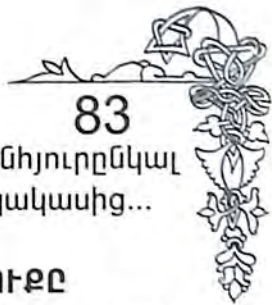
ԼԵՎՈՆ ԵՐԿՐՈՐԴԻ ՀԱՂԹԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ԵՎ ՀԱԼԵՊԻ ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Թուրքմենների հետ ունեցած միջադեպից մեկ տարի առաջ 1187 թ Կիլիկիա էր ներխուժել Դամասկոսի և Հալեպի սուլթանը: Սուլթանի մեծաքանակ զորքի մի մասը ջախջախվեց, մի մասը գերեվարվեց, իսկ սուլթանը հազիվ հասցրեց ճողով արել:

Իսկ 1188 թվականին, երկիրը թուրքմեններից մաքրելու նույն տարին՝ **Սալահ-ադ-Դինը** մի խոշոր զորաբանակով ներխուժեց Անտիոքի կոմսություն և Ամանոսի լեռնանցքով մտավ Կիլիկիա:

Հայ և արաբ պատմիչների վկայությամբ՝ հայկական զորքը Լևոն իշխանաց իշխանի հրամանատարությամբ սոսկալի ջարդ տալով՝ Սալահ-ադ-Դինին չարտում է դուրս:

...Երբ հայերն զբաղված էին իրենց երկիր ներխուժած մեկ այս, մեկ այն հրոսակների բանակները սահմաններից դուրս նետելով՝ գերմանացի խաչակիրները **Ֆրիդրիխ Բարբարոսա Շիկամորուքի** առաջնորդությամբ ծանրորեն

առաջ էին գնում, դժվարությամբ հաղթահարելով Փոքր Ասիայի անհյուրընկալ տարածքները՝ ահավոր զրկանքներ կրելով տապից, ջրի և սննդի պակասից...

ԼԵՎՈՆ ԵՐԿՐՈՐԴԸ ԵՎ ՖՐԻԴՐԻԽ ԲԱՐԲԱՐՈՍԱ ՇԻԿԱՄՈՐՈՒՔԸ

Վարդան Բարձրաբերդցին իր «Պատմություն տիեզերական» մատյանում վկայում է, որ գերմանացի ասպետները հասան Իկոնիա առանց ձիերի:

Մեծ քաղցի պատճառով ձիերին կերել էին ճանապարհին:

Հասնելով Իկոնիա՝ Ռումի սուլթանություն, **Ֆրիդրիխ Բարբարոսան** երեք անգամ դիմեց **Լևոն Երկրորդին** խնդրանքով, որ նա ապահովի իրենց մթերքով և միանա իր արշավանքին:

Լևոն Երկրորդը ստանալով կայսեր նամակը՝ **Ներսես Լամբրոնացուն** ուղարկում է Հռոմկլա՝ կաթողիկոս **Գրիգոր Ապիրատի** մոտ, հանձն առնելու համար պատվիրակի դերը:

Կաթողիկոսը լուր է ուղարկում Ֆրիդրիխ կայսրին, թե շուտով կհանդիպեն: Կայսրն իր հերթին պատասխանում է, որ իր հետ բերել է արքայական թագ և պատրաստ է դնել նրա գլխին, ում կցանկանա Հայոց կաթողիկոսը:

Լևոնը Ներսես Լամբրոնացու ղեկավարությամբ պատվիրակություն ուղարկեց տանջահար գերմանացիների մոտ՝ մեծ քանակի պաշարով և ձիերով:

Այս պատվիրակությունը անհրաժեշտ օգնությամբ, գերմանացիների մոտ հասավ 1190 թվականի հունիսի 8-ին: Ճիշտ երկու օր հետո կայսրը խեղդվեց Կալիկադոնոս գետում լողանալիս:

Հայտնի չէ, թե ինչպես կավարտվեին Լևոնի և Բարբարոսայի հետագա փոխհարաբերությունները, եթե այդ դժբախտությունը չկատարվեր կայսեր հետ:

Մի քանի հեղինակների, հատկապես արաբ ժամանակագիր **Բեհ-ադ-Դինի** հաղորդման համաձայն՝ Լևոնը կայսեր այս արշավանքին չափազանց զգուշավորությամբ էր վերաբերվում:

Պատմաբան **Գրիգոր Միքայելյանը** «Կիլիկիայի Հայկական Պետության պատմություն» ուսումնասիրության մեջ այսպես է բացատրում Լևոնի վարքագիծը.

Խաչակիրները գրոհում են...

«Հայոց իշխանը, հնարավոր է, ծգտում էր Ֆրիդրիխի Արևելքում հայտնվելն օգտագործել և նրանից արքայական թագ ստանալ: Բայց միաժամանակ Ֆրիդրիխի արշավանքի հաջողության դեպքում՝ սպառնալիք էր տեսնում իր պետության անկախությանը, որը հայերը ձեռք էին բերել Բյուզանդիայի դեմ հարյուրամյա պայքարի շնորհիվ»:

Արաբ գրող Բեհ-ադ-Դինը վկայում է, որ Գրիգոր կաթողիկոսը տեղեկացրել է Սալահ-ադ-Դինին Փոքր Ասիայում Ֆրիդրիխ Բարբարոսայի զորքերի առաջխաղացման մասին: Ղևոնդ Ալիշանը կասկածում է, որ կաթողիկոսը կարող էր նման արարք թույլ տալ. միաժամանակ նամակ ուղարկել Ֆրիդրիխին և Սալահ-ադ-Դինին: Բայց դա անուրանալի փաստ է: Գրիգոր կաթողիկոսը, անշուշտ, գործել է Լևոնի գիտությամբ, ով ինչպես երևում է այդ նամակից, դեմ էր գերմանական կայսրի արշավանքը Կիլիկիայի տարածքով կազմակերպելուն: Ի դեպ, հիշենք, որ կաթողիկոսի նստավայր Զոռնկյան գտնվում էր Այուբյանների տիրույթներում: Գրիգոր կաթողիկոսը բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր Սալահ-ադ-Դինի նախորդ Նուր-ադ-Դինի, ապա և իր՝ Սալահ-ադ-Դինի հետ:

Կարդանք մի հատված Գրիգոր կաթողիկոսի Սալահ-ադ-Դինին ուղարկած նամակից, որտեղ նկարագրելուց հետո Ֆրիդրիխ Բարբարոսայի արշավանքը, սկսած Զունգարիայից մինչև Իկոնիա՝ Ռումի սուլթանություն, գրում է.

«Կըլիչ-Արսլանը պարտավորեցրել է կայսրին, որպեսզի նա շարունակելով իր արշավանքը՝ ուղղություն վերցնի դեպի Տարսոն և Մամեստիա՝ Փոքր Հայաստան: Սա արվեց այն նպատակով, որպեսզի գերմանացիները, որքան հնարավոր է արագ դուրս գան իր երկրից: Եվ իսկապես կայսրը ուղղվեց դեպի Կիլիկիա և ուղարկեց իր դեսպանին այդ երկրի իշխանին անցում խնդրելու համար: Դեսպանին հանձնարարվում էր իշխանին ներկայացնել կայսրի վիճակը, դժվարությունը, ծանապարհի փորձությունները և նրա ստույգ մտադրությունը. միայն անցնել նրա երկրի միջով, որպեսզի ուղիղ ճանապարհով հասնի Սիրիա: Այս իրավիճակն էր, որ Հայոց իշխանը կայսրի մոտ ուղարկեց իր մարդկանցից շատերին, որպեսզի նրան համոզեն փոխելու արշավանքի ուղղությունը, բայց կայսրը ոչ մեկի հորդորը չլսելով՝ շարունակեց իր ճանապարհը և ծամբար խփեց գետի ափին»:

Ուղարկելով այս նամակը՝ կաթողիկոսը հավանաբար ցանկացել է հավաստիացնել Սալահ-ադ-Դինին, որ հայերը նրա բարեկամներն են, որ իրենք խաչակիրների հետ դաշնակից չեն: Այս նամակի մասին է պատմում նաև այդ դեպքերի ժամանակակից արաբ պատմիչ Աբու Շամատը.

«Երբ հայկական կաթողիկոսի նամակը ստացվեց, որի կարևորությունը բոլորը խոստովանեցին, այդ տխուր լուրը մուսուլմանների շրջանում անհանգստություն առաջացրեց: Մի քանիսը ընդունեցին նամակի հաղորդած ճշմարտությունը, իսկ ոմանք էլ համարում էին այդ լուրերը կեղծ: Իսկ ինչ վերաբերում է ինձ. ես գտնում եմ, որ նրանք ստույգ են և անհրաժեշտ են համարում, որ նման վտանգի դիմաց մուսուլմանները պիտի մոռանան իրենց երկպառակությունները և միաբանվեն»:

Մի հետաքրքիր փաստաթուղթ ևս:

Գալֆրիդի գրչին պատկանող «Անգլիական Ռիչարդ թագավորի երթուղին դեպի Երուսաղեմ» գրքում գետեղված է Ֆրիդրիխ Շիկամորուքի և Սալահ-ադ-Դինի նամակագրությունը: Կայսրը Սալահ-ադ-Դինին գրում է.

«Դուք գիտեք, որ Եթովպիան, Մավրիտանիան, Սկյութիան և ուրիշ երկրներ բնակեցված պարթևներով և ոռոգված մեր Կրասոսի արյունով՝ Արաբիան, Քաղդեիան և հատկապես Եգիպտոսը, որտեղ Մեծ Ամսոնիոսը թույլ տվեց ստրկացնել իրեն Կլեոպատրիայի թեթևաբարո սիրով, մի խոսքով, այդ բոլոր երկրները կախում ունենին մեր կայսրությունից: Հնարավոր է, որ դուք չգիտեք, թե Հայաստանը և ուրիշ անհամար երկրներ ենթարկվել են մեր պետությանը: Նրանց արքաները, որոնց արյունով այնքան շատ անգամ ներկվել են հռոմեացիների սրերը, շատ լավ գիտեին, և դուք էլ, աստծո օգնությամբ կհասկանաք, թե ինչի են ընդունակ մեր անպարտելի արծիվները, մեր լեգեոնները, բազմաթիվ ժողովուրդների զորքերը: Դուք կզգաք ձեզ վրա այն տևտոնների զայրույթը, որոնք զինված են անգամ խաղաղության ժամանակ»:

Դիմենք նորից Գրիգոր Միքայելյանի բացատրությանը.

«Այս նամակում գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ Բարբարոսայի նվաճողական ծրագրերն են բացահայտված: Ծրագրեր նորից զավթելու Արևելքի այն շրջանները, որոնք ինչ-որ ժամանակ ենթարկվել են հռոմեական կայսրերին, որոնց ժառանգն է ինքն իրեն երևակայում: Նամակը սպառնալիք է Մերձավոր Արևելքի բոլոր ժողովուրդների հասցեին: Այնտեղ պնդում է, թե Հայաստանը ենթարկվել է Զոռնին, երբ հայտնի է, որ նրան երբեք չի հաջողվել հաստատուն և երկարատև դարձնել իր տիրակալությունը, իսկ կարճ ժամանակով էլ հաստատվել է միայն նրա չնչին մասի վրա:

Հռոմեական զավթիչները Հայաստանում քիչ արյունոտ վայրագություններ չեն կատարել, որով և պարծենում է Ֆրիդրիխ Առաջինը իր նամակում, որը կարող էր ծառայել Լևոն Երկրորդին որպես զգուշացում, եթե Սալահ-ադ-Դինը նրան հաղորդեր այդ մասին: Եթե նա նույնիսկ նամակի բովանդակության մասին իրազեկ չէր դարձել Սալահ-ադ-Դինից՝ միևնույն է նա պիտի կռահեր գերմանական կայսրի արշավանքի ամբողջ վտանգավորությունը Կիլիկյան Հայաստանի համար: Չէ որ մի ամբողջ դար Անտիոքի խաչակիրները վիճարկում էին Դաշտային Կիլիկիան: Ֆրիդրիխի՝ Արևելքում ունեցած խոշոր հաջողության դեպքում կարող էր վտանգ առաջանալ Կիլիկյան Հայկական ինքնիշխան պետության ազատության համար: Պարզ է, որ Լևոն Երկրորդը Ֆրիդրիխի հետ ունեցած հարաբերություններում վարում էր Մլեհի քաղաքականությունը, որը համագործակցելով Նուր-ադ-Դինի հետ, հաջողությամբ պայքարում էր Անտիոքի դքսության և Բյուզանդիայի դեմ»:

Իսկ Կարլ Մարքսը Ֆրիդրիխ Առաջինի մասին գրել է.

«Մորուքավորը գնում է առաջ իր հարուստ ավարով: Հետո գալիս է քրիստոնեական Հայաստան, Փոքր Հայաստան, այսինքն Կիլիկիա: Հայերը դաշ-

նակից էին Սալադինին, բայց միևնույն ժամանակ ուղեկցում էին գերմանական խաչակիրներին լեռների միջով՝ նրանց ոչ մի վնաս չհասցնելով»:

ԼԵՎՈՆ ԵՐԿՐՈՐԴԸ ԵՎ ԲՈՅԵՍՈՒՆԴ ԵՐՐՈՐԴԸ

1193 թվականին Անտիոքի դուքս Բոհեմունդ Երրորդը ցանկանալով, ի վերջո, կլանել Դաշտային Կիլիկիան և վստահ չլինելով, որ զինական ուժով դա նրան կհաջողվի, **Լևոն Երկրորդին** հրավիրում է Անտիոք, իբր նրան պատվելու սակայն իրականում՝ նրան գերելու մտադրությամբ:

Լևոն Երկրորդին ժամանակին զգուշացնում են այս մասին: Լևոնը համաձայնվում է գնալ այդ հանդիպմանը, միայն թե փոխում է վայրը, այն նշանակելով Կիլիկիայի և Անտիոքի դքսության սահմանամերձ մի ամրոցում: Լևոնը ծերբակալում է նենգ հարևանին, պահանջելով նրանից վերադարձնել այն բոլոր տարածքները, որոնք խլվել էին Կիլիկիայից իր Ռուբեն եղբորը խարդավանքով կալանելուց հետո՝ ի գին նրա ազատության. Ջահան գետից մինչև Կաստոն բերդը ընկած հողերը և Ասորվոց Դրունք կարևոր լեռնանցքը: Բոհեմունդը ստիպված էր համաձայնվել: Նա չէր կարծում, թե իր նենգությունը պիտի շրջվի իր դեմ: Որպեսզի այլևս տարածքային խնդիրներ չառաջանան երկու հարևան երկրների միջև՝ Բոհեմունդի որդի **Ռայմոնդը** ամուսնանում է Լևոնի **Ռուբեն** եղբոր 14-ամյա դուստր **Ալիծի** հետ: Պայմանն այնպիսին էր, որ Ռայմոնդը և Ալիծը պետք է ապրեին Լևոնի արքունիքում, իսկ այդ ամուսնությունից ծնված Ալիծի որդուն պետք է անցներ Անտիոքի գահը, որը նաև պետք է լիներ Կիլիկիայի Հայոց գահի ժառանգորդը:

Իր իշխանապետության առաջին շրջանում 1187-1198 թ.թ., մինչև արքայական տիտղոս ստանալը, **Լևոն Երկրորդը** ընդարձակեց իր երկրի սահմանները՝ գրավելով Կիլիկիա բերող ու տանող բոլոր ճանապարհները, լեռնանցքները, սահմանները պաշտպանող հզոր բերդ-ամրոցները: 12-րդ դարի վերջին Կիլիկիան հարևանների ոտնձգություններին պատասխանեց նրանց դեմ տարած հաղթանակներով: Խոսքը ոչ միայն Անտիոքի դքսության, այլև Իկոնիայի՝ Ռումի սելջուկյան սուլթանության մասին է, որոնց դեմ տարած հաղթանակները նորից ընդարձակեցին Հայոց նոր հայրենիքի տիրույթները: Ոչ միայն արտաքին, այլև երկրի ներքին կյանքը բարգավաճում էր ապրում: Մի առանձին ջանադրությամբ անընդհատ աճող հայ բնակչությունը մշակում էր հողը, կառուցում քաղաքներ, զարկ տալիս բնիկ, Հայոց արհեստագործությանը և ցամաքային ու ծովային ճանապարհներով տանում ու բերում առևտրական քարավաններ...

Իշխանների համաձայնությունը բոլոր կարևոր հարցերում միմյանց և իշխանաց իշխան Լևոն Երկրորդի կառավարման հետ՝ Կիլիկյան Հայոց պետությունը դարձրեց ամենաուժեղներից մեկը Միջերկրական ծովի Արևելյան ափի երկրների մեջ:

ԼԵՎՈՆ ԵՐԿՐՈՐԴԸ ԿԻԼԻԿԻԱ ԱՐՔԱ

...Հասունացել էին Կիլիկիան թագավորություն և Լևոն Երկրորդին արքա հայտարարելու ժամանակն ու պայմանները:

Սմբատ պատմիչը գրում է

«645 թ. հայկական տոմարով (1196թ) հունական կայսրը ուղարկեց պարոն Լևոնին թանկարժեք թագ և ջանում էր բարեկամական միասնություն ստեղծել նրա հետ: Եվ նա ընդունեց թագը ուրախությամբ»:

Պատմիչը մանրամասն տեղեկացնում է, թե ինչպես **Ներսես Լամբրոնացու** Պատմիչը մանրամասն տեղեկացնում է, թե ինչպես **Ներսես Լամբրոնացու** գլխավորությամբ պատգամավորություն ուղևորվեց Կոստանդնուպոլիս, որի նպատակն էր պարզել այն պայմանները, որոնք առաջարկում էր Բյուզանդիան արքայական թագի փոխարեն, որովհետև ոչ Լևոնը, ոչ ժողովուրդը չպիտի կարողանային ընդունել այդ թագը, եթե այն առաջարկվում էր երկրի ազատությունը, ինքնիշխանությունը և եկեղեցին կախման մեջ դնելու դիմաց:

Որովհետև **Ալեքսոս Երրորդ կայսրը** ուղարկելով թագը **Լևոնին**՝ առաջարկում էր քննարկել դավանանքի հարցերը...

Ներսես Լամբրոնացին մեծ պատվով ընդունվեց կայսեր կողմից, ում նա հանձնեց **Լևոն Երկրորդի** և **Գրիգոր Ապիրատ** կաթողիկոսի նամակները:

Բյուզանդիայի հոգևորականների հետ հավատի հարցերի շուրջը վիճաբանության ժամանակ, երբ նրանք Հայոց եկեղեցուց պահանջում էին ընդունել Հայոց հավատին անհարիր մի շարք ծեսեր և քաղկեդոնական դավանանքի հետ կապված օրենքներ՝ Ներսես Լամբրոնացին հաղթեց իր ընդդիմախոսներին՝ որպես աստվածաբանության մեծագույն գիտակ և սքանչելի հռետոր:

Հաշտեցում և մերժեցում երկու եկեղեցիների միջև չկայացավ:

Լևոն Երկրորդ Մեծագործ

Մի քանի խոսք Հռոմի հետ կապված Հայոց խնդիրների մասին:

...Երրորդ խաչակրած արշավանքի կազմակերպման ժամանակ **Կղեմեոս Երրորդ պապը** մտածում էր Կիլիկյան Հայաստանի զինական ուժը օգտագործել երուսաղեմի նոր ազատագրության համար: Բացի այս, նա ցանկանում էր շոշափել հայ եկեղեցին կաթոլիկ եկեղեցուն ենթարկելու հնարավորությունը:

Հիմա պապական գահին **Կելեստինոս Երրորդ պապն** էր:

Ներսես Լամբրոնացին դեռ չէր հասել Կոստանդնուպոլիս, երբ Լևոնը պապի

մոտ ուղարկեց դեսպանություն, որպեսզի պապը միջնորդի գերմանական կայսրին Հայոց իշխանաց իշխանին թագ ուղարկելու համար:

Կայսր **Հենրիխ Վեցերորդը**՝ գետում ջրամույն եղած **Ֆրիդրիխ Շիկամորուքի** որդին, այդ ժամանակ գտնվում էր Իտալիայի հարավում՝ Սիցիլիայում, որտեղ **Կարլ Մարքսի** խոսքերով ասած՝ «իրեն պահում էր բարբարոսի պես: **Հրամայում էր կուրացնել, նստեցնում էր ցցին, տապակում էր, մաշկազերծում, կենդանի թաղում էր հողում և այս ամենի հետ՝ թալանում**»:

1196 թվականին Իտալիայից Արևելք ճանապարհ ընկան գերմանական խաչակիրները, նորից գրավելու համար Երուսաղեմը՝ **Հենրիխ Վեցերորդի** քարտուղար լուբեկցի **Կոնրադ Ծիրանավոր** արքեպիսկոպոսի գլխավորությամբ: Այս արքեպիսկոպոսը իր հետ բերում էր նաև երկու թագ, մեկը՝ **Լևոն իշխանաց իշխանի**, մյուսը՝ Կիպրոսի թագավոր **Ամորի Լուզինյանի** համար: Հասնելով Կիպրոս՝ Կոնրադը Ամորի Լուզինյանին թագադրեց:

Բայց դեռ չէր հասցրել արքեպիսկոպոսը թագադրել Լևոն Երկրորդին, երբ լսեց **Հենրիխ Վեցերորդի** մահվան լուրը և շտապեց հայրենիք՝ թագաշնորհունի կատարումը հանձնարարելով Մայնգի արքեպիսկոպոս **Վիտելսբախին**:

Բյուզանդիայի կայսր **Ալեքսոս Երրորդ Անջելոսը**, շտապելով կանխել Լևոնի թագադրումը Գերմանիայի կայսեր կողմից, նրան ուղարկեց մեծամեծ ընծաներ, առյուծակար դրոշակ, արքայական զգեստներ, թանկարժեք քարերով ընդելուզված ոսկյա գեղեցիկ թագ:

Լևոն Երկրորդի հանդիսավոր թագադրումը կայացավ 1198 թվականի հունվարին, Սուրբ Ծննդյան օրը, Տարսոն քաղաքի մայր տաճարում՝ «**Սրբազան Հռոմեական կայսրության**» և Բյուզանդիայի ուղարկած թագերով միաժամանակ:

Պապը պահանջել էր, որ Լևոնը գրավոր խոստանա ընդունել կաթոլիկ եկեղեցու արարողությունները: Լևոնը համոզեց Հայոց կաթողիկոսին և 12 եպիսկոպոսների՝ ժամանակավոր տալ համաձայնություն, հավաստիացնելով, որ ժամանակավոր էլ կլինի պապին իրենց թվացյալ հնազանդությունը:

Հայոց նոր արքայի թագադրության հանդեսը իրոք փառահեղ էր ու հանդիսավոր:

Գրիգոր Վեցերորդ Ապիրատ կաթողիկոսը հայկական, իսկ պապի ներկայացուցիչը՝ լատին ծեսով, Լևոնին օծեցին «**Թագավոր ամենայն Հայոց և նահանգին Կիլիկեցոց և Իսավրիո**»:

Ներկա էին Բյուզանդիայի, Գերմանիայի, Հռոմի կայսրությունների, Բաղդատի խալիֆի, հարևան այլ երկրների, Հայաստանի գրեթե բոլոր նահանգների, Կիլիկիայի պատվիրակությունները, Տարսոնի հունաց պատրիարքը, Ասորաց կաթողիկոսը, հայ արքեպիսկոպոսներ, իշխաններ, Հայոց զորաբանակը, ժողովրդի ամենատարբեր խավեր:

Լևոն Երկրորդի թագադրությունը, Հայոց թագավորության վերականգնումը՝ խոշոր պատմական իրադարձություն էր, բարոյական մեծ հաղթանակ: Հայոց ուրախությունն անսահման էր. ժողովուրդը՝ հանձինս **Լևոնի** վերակենդանացած տեսավ իր պետությունը:

Ներսես Լամբրոնացու «**Թղթերում**» կարդում ենք.

«**Հայոց 647 թվականին (1198 թ.) նորից տիտղոսավորվեց Հայոց արքա Լևոնը Ռուբենի տոհմից:** Նրա քաջագործությունների փառքը հասել էր մինչև հնագույն Հռոմի Հենրիխ և Նորագույն Հռոմի Ալեքսոս ինքնակալներին, որոնք պսակեցին նրան թանկագին քարերով զարդարված թագերով, Տարսոն քաղաքի տաճարում, որի անարժան վանահայրն էմ էս»:

Ընդունելով երկու երկրների թագերը՝ Լևոն արքան չեզոքացրեց սրա և նրա հնարավոր ունեցությունները իր երկրի ինքնիշխանության դեմ:

Լևոն Երկրորդ Ռուբինյան արքան իր հրովարտական երկի տակ միանգամայն անկախ Հռոմեական և Բյուզանդական կայսրություններից՝ ստորագրում էր. «**Աստծո շնորհիվ՝ արքա հայերի**»:

ԽԱՉԱԿԻՐ ԱՍՊԵՏՆԵՐԻ ՈՒՆՏԵՐԸ՝ ՕՐԴԵՆՆԵՐԸ

Մի քանի խոսք խաչակիր ասպետների օրդենների՝ ուխտերի մասին, որոնց հետ **Կիլիկյան Հայոց թագավորությունը** ստիպված էր այս կամ այն կերպ կապեր հաստատել կամ կյանքի ու մահու գոտեմարտ մղել:

Մեր պատմության ընթացքում մի տեղ հպանցիկ ակնարկել ենք, որ 12-րդ դարի սկզբներին խաչակիրները սկսեցին հիմնել մշտական զինվորական կազմակերպություններ, որոնք հայտնի դարձան որպես «**Հոգևորական ասպետության միաբանության ուխտեր**»:

Նրանցից էին **Հյուրընկալները, Տաճարականները** և էլի մի քանի ուրիշ անուններ կրող ուխտեր:

Բայց նախքան այս ուխտերի և Հայոց հետ նրանց ունեցած կապերի մասին խոսելը՝ պատմենք մուսուլմանական մի ուխտի մասին, որը հիմնվել էր ավելի վաղ, քան քրիստոնեական ուխտերը:

ԱՍՍԱՍԻՆՆԵՐ

Հյուսիսային Իրանի լեռներում կորած, սակայն արդեն 11-րդ դարի սկզբներին ամբողջ աշխարհին հայտնի **Ալամուտ** անառիկ ամրոցի և նրան հպատակ **Ասասիների** ուխտի տեր «**Լեռան Ծերունու**» անունը միայն ստիպում էր դողալ Կասպից ծովից մինչև Ատլանտյան օվկիանոս, Նեղոսի ափերից մինչև Ալանդյան կղզիներ ընկած երկրների տիրակալների սրտերը: **Հասան իբն աս-Սաբբախ:** Նրանցից շատերը սրա կողմից նվաճված չլինելով հանդերձ՝ հարկատու էին դարձել նրան: Նա ոչ թագավոր էր, ոչ կայսր, ոչ աշխարհակալ զորավար, ոչ էլ մեծ ու կազմակերպված բանակի տեր: Ուներ միայն այս Ալամուտ ամրոցը, մի քանի տասնյակ հազար համախոհներ, որոնց նա ձեռքի մի թեթև շարժումով, կամ պարզապես հայացքով կարող էր ստիպել մեռնել, կամ մեռցնել ուրիշներին:

Ոչ մի երկրի տիրակալ ապահով չէր զգում Հասան իբն աս-Սաբբախի մարդկանցից, որոնք հազում էին միանման ձերմակ, երկարափեշ զգեստ և կապում կարմիր գոտի:

Այս երկու գույնը առանձին-առանձին խորհրդանշում են անմեղություն, իսկ միասին՝ ատելություն: Նրանք ամենուրեք հասնում էին իրենց զոհին և դաժանորեն պատուհասում: Ոչ բերդ ու ամրոցի անմատչելի պարիսպները, ոչ մեծաթիվ պահակախմբերը չէին կարող զոհին փրկել անողորմ մահից: Ասսասիները գաղտնի ուխտի, երբևէ պատմությանը հայտնի ամենահզոր կազմակերպության հավատավորներն էին, որոնք անտրտունջ, կուրորեն հպատակվում էին տիրոջը:

Ի՞նչը դրդեց Հասան իբն աս-Սաբբախին իր անընդգրկելի կայսրությունը կազմակերպել ընդամենը մի ամրոցի տարածքում:

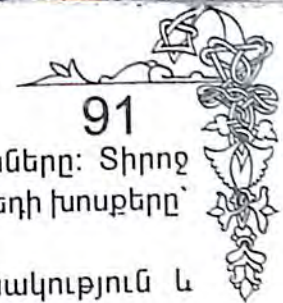
11-րդ դարի սկզբներին նա եղել է սելջուկ սուլթաններից մեկի ամենակարող վեզիր **Նիզամի ալ-Մուլաքի** հոգեգավակը, ով նրա առաջ բացեց պալատ տանող ճանապարհը և նրա համար ապահովեց սուլթանի ամենամոտ շրջանակում կարևոր պաշտոններից մեկը: Նա շատ կարճ ժամանակում կարողացավ սուլթանին այնպես զցել իր ազդեցության տակ, որ նույնիսկ սկսեց նրա մոտ չարախոսել իր բարերար վեզիրին: Սակայն, ի վերջո, վեզիրն ավելի փորձառու, պալատական խարդավանքների բովում ամրորեն թրծված մարդ էր և կարողացավ հաղթել Հասանին և կանգնեցնել սուլթանի դատաստանի առջև: Սուլթանը զրկեց նրան իր ողջ ունեցվածքից և աքսորեց:

Ասսասիների բերդի ավերակները

Արևելքի պատմիչները գտնում են, որ ճակատագրական այս պատմությունը պատճառ դարձավ, որ Հասանը կազմակերպի Ասսասիների գաղտնի ուխտը, որովհետև արտաքսվելու պահից սկսած նրա կյանքի խորին իմաստը ամփոփվում էր իր հրեշավոր վրեժի ներսում: Անգսպելի այդ կրքին հագուրդ տալու համար՝ նա քարը քարի վրա դնելով կառուցեց այն **«կայսրությունը»**, որի անտեսանելի սահմանները հնարավոր չէր ընդգրկել որևէ չափումի մեջ: Այն ընդամենը ամփոփված էր Ալամուտ ամրոցում, սակայն որտեղից Արևմուտքի և Արևելքի տիրակալները ստանում էին գաղտնորեն ծավալվող իրենց սարսափի չափը:

Կան մարդիկ, որ բնածին հակվածություն ունեն անհատների որոշակի խմբի առաջնորդ լինել: Իրենց հերթին այս անհատները, ենթարկվելով առաջնորդին, իսկական հոգեբանական պաշտպանվածության պատրանք են ունենում և

դառնում նրա ինքնական, հավատարիմ, գաղտնապահ ենթակաները: Տիրոջ յուրաքանչյուր խոսքը պատգամի ուժ է ստանում, ինչպես Մուհամմեդի խոսքերը՝ նրա հավատավորների համար:

Ասսասիների առաջնորդը գիտեր, որ անվերապահ հեղինակություն և իշխանություն ունենալու համար խոսքերն ու արարքները քիչ են: Հարկավոր է իր զինակիցներին ապացույց տալ ալլահի կողմից իր ընտրյալ լինելու, իր գաղափարներն ու արարքները անմիջապես նրանից թելադրված լինելու մասին: Եվ նա հղացավ իր տեսակի մեջ եզակի ու արտառոց մի գաղափար, որն իրագործեց փայլուն հմտությամբ: Ընտրելով իր առաջին համախոհներից երկուսին, մի երեկո որպես մեծ գաղտնիք հայտնեց, որ ալլահից ինքը նշան է ստացել, որով իրեն իրավունք է տրվում, իր երկու ամենահավատարիմ համախոհներին դեռ կենդանի ուղարկել ջեննեթ՝ մուսուլմանների դրախտ: Եվ ինքը որոշել է ուղարկել նրանց:

...Ամրոցի գաղտնի հարկաբաժիններից մեկում այս երկուսին ճոխ ընթրիք տրվեց: Տերն ինքը ևս մեծահոգաբար մասնակցեց այդ հացկերույթին, որը մինչ այդ չտեսնված, չլսված բան էր: Տիրոջ խոսքերի իմաստը նույնպես երկու շփոթված սեղանակիցների համար անհասկանալի էր: Իսկ երբ նրանց մատուցվեց զինի, որն արգելված էր մուսուլմաններին օգտագործել, նրանց շփոթումըը հասավ աներևակայելի չափերի... Հասանը նրանց բացատրեց, որ գոյություն ունի երկու ճշմարտություն. մեկը հասարակ ժողովրդի համար և մյուսը՝ նրանց համար, ովքեր հաղորդակցվել են մեծ գաղտնիքին: Այն, ինչ չի կարելի անարժաններին, կարելի է ալլահի ընտրյալներին: Հրավիրվածները դադարում են հասկանալ ոչ միայն առաջնորդի բացատրությունները, այլև իրենց շուրջը կատարվածը: Նրանց մտքերը խառնվել էին, աչքերը փակվում էին, մինչև վերջնականապես դադարեցին հասկանալ, թե որտեղ են: Բայց անչափ հաճելի էր նրանց արթնացումը: Վաղ առավոտ էր: Նրանք գտնվում էին մի սքանչելի այգում:

Իսկ երբ կաքավելով, երգելով, քնար նվագելով նրանց շրջապատեցին ոչ հողեղեն գեղեցկությամբ փայլող փերիներ և նրանց հյուրասիրեցին ամենատարբեր փերիներով... Երբ համեղ ուտելիքներով, շաքարեքներով ու զինիներով... երբ նրանց՝ երկուսը վերջապես համոզվեցին, որ իրենք գտնվում են տիրոջ խոստացած դրախտում:

...Նրանք հաջորդ առավոտյան արթնացան ամրոցի նույն հարկաբաժնում, որտեղից ընկել էին դրախտ: Տերը հարցրեց.

«Դուր եկա՞վ ձեզ դրախտը»:

Եվ երկուսն անխոս փռվեցին ալլահի ընտրյալ իրենց տիրակալի ոտքերի տակ: Հետզհետե ավելանում էին դրախտ ճամփորդած ու վերադարձած ասսասիները: Նրանք, ովքեր եղել էին այնտեղ, երազում էին մորից վերադառնալ, սակայն ընդմիջտ:

Աստասիները սկսեցին ինքնասպան լինել: Տիրակալը հավաքեց բոլորին և հայտարարեց, որ ինքնասպանները երբեք դրախտ չեն ընկնի: Դրախտ կգնան միայն նրանք, ովքեր կմեռնեն իր հրամանով: Հավաքված մի քանի տասնյակ հազար կոկորդներ միասնաբար ոռնացին:

«Ուրեմն հրամայիր...»:

Եվ Հասան իբն աս-Սաբբախը սկսեց հրամայել. գնալ ինչ-որ տեղ, սպանել ինչ-որ մեկին: Անշուշտ՝ ոչ հասարակ մեկին:

Կարճ ժամանակ հետո Արևելքի և Արևմուտքի բոլոր տիրակալները դարձան «Լեռան Ծերունու» հարկատուները: Ովքեր մերժում էին՝ մեռնում էին ճերմակազգեստ ու կարմրագուտի դաժան աստասիների ձեռքով:

...Հասանը չէր մոռացել իր վրեժի հիմնական դերակատարներին: Մեծ վեզիր Ալ-Մուլաքը սպանվեց մզկիթի դռանը, իսկ սուլթանը թունավորվեց:

Ոչ արքայազները, ոչ շեյխերը, ոչ թագավորներն ու սուլթանները չգիտեին, թե երբ է գալու աստասիների ձեռքից մեռնելու իրենց ժամանակը: Ամենաահավորը հենց այս անորոշությունն էր:

Երբ «Լեռան Ծերունին» որոշեց, որ հասել է մի շատ ազդեցիկ արքայազնի մահվան ժամը, վաղ գարնանը երկու աստասիների, վաճառականների կերպարանքով, ճանապարհեց Արևմուտք:

Երկար ժամանակ ուսումնասիրելով արքայազնի սովորությունները և նրա պաշտպանվածությունը, վերջապես նրանք իմացան, որ արքայազնին ընդհուպ կարելի է մոտենալ միայն տաճարում, ուր նա գալիս է աղոթելու:

Երկու մարդասպանները հրաժարվեցին Մուհամմեդի հավատքից և ընդունեցին քրիստոնեություն: Հարուստ ընծաներ տալով տաճարին, օրուգիշեր աղոթելով ու ծոմ պահելով և դառնալով «ավելի կաթոլիկ, քան Հռոմի պապը», վերջապես նրանք այնպիսի վստահություն ձեռք բերեցին, որ սկսեցին աղոթել տաճարի այն մասում, որտեղ սովորաբար աղոթում էր արքայազնը:

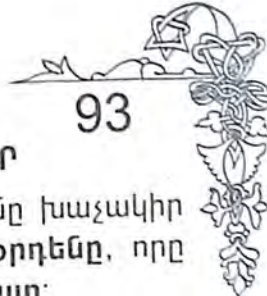
Վերջապես արքայազնը սպանված ընկավ տաճարում: Տեղում տեղծ սպանվեցին նաև ոճրագործները, որոնք մեռան ուրախությամբ...

Նրանք վստահ էին. գնում են դրախտ: Սրանք նրանցից էին, որ մի անգամ արդեն «եղել էին» դրախտում: Որոշ ուսումնասիրողներ գտնում են, որ «աստասին» և արաբական «հաշիշ» բառերը նույնիմաստ են, քանի որ հերթական ընտրյալը դրախտ էր ուղևորվում հաշիշի օգնությամբ: Բայց բոլոր լեզուներով «աստասին» բառը նշանակում է «մարդասպան»:

Հասան իբն աս-Սաբբախի հաջորդները կարողացան երկար ժամանակ շարունակել աստվածացած տիրակալի հիմնադրած Գաղտնի ուխտի գործունեությունը: Քաղաքական հզոր այս կազմակերպությունը երկար ժամանակ գտնվում էր իր զենիթում: Կայսրերը և թագավորները, սուլթաններն ու էմիրները ամեն կերպ աշխատում էին կապեր հաստատել այս Գաղտնի ուխտի հետ: Սակայն՝ ապարդյուն:

Դա միայն հաջողվեց խաչակիրներին:

Ինչպե՞ս:

ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆ ԱՍԴԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՒՑՆԵՐ

Ալմաուտ ամրոցից և Աստասիներ ուխտից հեռու մի տեղ ինը խաչակիր ասպետներ որոշեցին հիմնել իրենց ուխտը՝ **Տամալիերների օրդենը**, որը ֆրանսերենից թարգմանված՝ նշանակում է **Տաճարականների ուխտ**:

Այն ժամանակ որևէ մեկի մտքով չէր անցնում այս իրադարձությունը համեմատել աստասիներ երևույթի հետ, զուգահեռներ փնտրել, կամ մեկտեղել նրանց:

Տաճարականների և խաչակիր ասպետների հիմնած մյուս ուխտերը, թվում էր, չէին տարբերվում մինչ այդ եղած հոգևոր ուխտերից, որոնց անդամները հնազանդության, ապաշխարության, կուսակրոնության և չքավորությամբ ապրելու երդում էին տալիս:

Խաչակիր ասպետ Տաճարականները Երուսաղեմի պարիսպներից ներս, ընդամենը ինը մարդով, աղքատությամբ և ժուժկալությամբ ապրելու երդումով հիմնեցին իրենց ուխտը, որ հետո, ամենակարճ ժամանակում դառնան երկրե-երկիր սփռված ամենաբազմա-

Երուսաղեմի
տաճարականների
կնիք

մի ուժ, ամենաչքավորը ուներ երեք միջոց, զինակիր և ծառա: Բայց բոլորը չէ, որ կարող էին դառնալ ուխտի անդամ և ապրել այն կյանքով, ինչպես ապրում էին տաճարականները: Այսինքն, ոչ ամեն մեկն էր ընդունակ կատարել այն պահանջները, որոնք ձեռնադրման ժամանակ դրվում էին նորադարձների առջև:

«Սիրելի եղբայր, դու տեսնում ես Ուխտի միայն պատյանը, միայն արտաքին կողմը: Դու տեսնում ես, որ մենք հրաշալի նժույգներ ունենք, որոնք ծածկված են թանկարժեք տապալկներով: Տեսնում ես, որ մենք հագնված ենք շքեղորեն և լավ ուտում ու խմում ենք: Բայց դու չգիտես այն անողորմ օրենքները, որոնցով ղեկավարվում է մեր կյանքը: Հիմա դու ինքդ ըռ տերն ես և քեզ համար դժվար կլինի դառնալ ուրիշի ծառան: Դժվար թե դու կարողանաս վարվել այնպես, ինչպես դու ինքդ ես ուզում: Դու ուզում ես ապրել լինել ծովի այս ափին և քեզ ուղարկում են այն ափը: Դու ուզում ես ապրել Աբբարում, բայց քեզ ուղարկում են Անտիոքի, Տրիպոլիի, Հայաստանի ինչ-որ գավառ: Կամ քեզ ուղարկում են Լոմբարդիա, Սիցիլիա, Բուրգունդիա, Անգլիա, Ֆրանսիա, կամ աշխարհի ամենահեռավոր մի ծայրամաս, որտեղ մեր Ուխտը տիրույթներ ունի»:

Տաճարականները չէին ենթարկվում ոչ կայսրերին, ոչ թագավորներին: Նրանք ենթարկվում էին միայն ուխտի առաջնորդ **Մեծ Մագիստրոսին**՝ անառարկելի և վերջնական հնազանդությամբ:

Նրանք հոժարական էին դառնում ուխտի անդամներ, սակայն կամավոր հեռանալ անկարող էին: Ուխտի տասնյակ հազարավոր անդամները ցրված էին եվրոպայով և Առաջավոր Ասիայով մեկ՝ միմյանց կապված լինելով հնազանդության, կարգապահության և գաղտնիքի երկաթյա կապանքներով: 9 տարի առաջ միայն 9 անդամից կազմված ուխտը, որը հիմնվեց քաղաքում, որտեղ Տիրոջ գերեզմանն էր և Գողգոթան, պիտի դառնար աշխարհի մեծերին իր կամքը թելադրող հոգևորական ասպետների հզոր բանակ և իր հարստությամբ նույն մեծերի նախանձի մշտական առարկան:

Գողգոթան, որտեղ ընկել էին Հիսուսի արյան կաթիլները, հին եբրայերենում նշանակում է **«Մեռած գլուխ»**, որտեղ, ըստ նույն եբրայական հին առասպելների, գտնվում է Ադամ նախահոր գերեզմանը: Հիսուսի արյան կաթիլներն, ուրեմն, ընկել են Ադամի գերեզմանի վրա: Ադամի գերեզմանից մինչև Փրկիչի խաչը ընկած էր դեպի հոգևոր սթափություն, մեղքի արքայությունից դեպի պայծառակերպություն տանող թվացյալ կարճ, սակայն անհունորեն երկար ու դժվարին ճանապարհը:

1118 թվականն էր, երբ առաջին անգամ հնչեց Տաճարականների ուխտի կոչը՝ **«Կեցցե Աստված Սրբազան սեր»** (Vive Dieu Saint Amour):

Ուխտի առաջին Մեծ Մագիստրոսը **Գուգո դե Պայենն** էր: Տարօրինակ է պայեն նշանակում է **«հեթանոս»**:

Ուխտի լրիվ անունը հնչում է այսպես. **«Աղքատ գինվորը Քրիստոսի և Սողոմոնի Տաճարի»**: Կրճատ՝ **Տաճարական**:

...1956 թվականին Մանչեստրում վերծանվեց Մեռյալ ծովի մոտ գտնված Կուներանի ձեռագիր գալարներից մեկը, որտեղ ակնարկվում էր, թե Սողոմոնի տաճարի անգնահատելի գանձերը Քրիստոսի ծննդից 70 տարի անց, նախքան հռոմեական լեգեոներների կողմից տաճարի ավերվելը՝ թաքցվել են հուսալի տեղում: Այս վերծանումը թույլ տվեց ուսումնասիրողներից ոմանց ենթադրել, թե գանձերից բացի՝ ժամանակին թաքցվել են նաև հրեական թագավորների տոհմաբանությունը հաստատող փաստաթղթեր:

Շուտով այս ենթադրությունը դուրս է գալիս գիտական շրջանակից և դառնում առասպել այն մասին, թե հրեական թագավորների ժառանգները երուսաղեմի ավերումից հետո փախել են Ֆրանկների երկիր և այնտեղ հիմնել **Մերովինգների** թագավորական հարստությունը: Այս նորահնար առասպելը ոչ մի կերպ համահունչ չէ ֆրանկյան առասպելի հետ, ըստ որի Մերովինգների արքայատոհմի նախահայր **Մերովը** ծովային հրեշ է եղել և դուրս է եկել իր հարազատ միջավայր հորձանուտից:

Հիշենք. Մերովինգները Ֆրանկական պետության առաջին թագավորական հարստությունն էին, որ իշխեցին 5-8 դարերում և պարտվեցին Կարոլինգների

տան հարվածներից: Հիշենք **Պիպին Կարճահասակին**, որ Կարոլինգների արքայատան հիմնադիրն էր և **Կառլոս Մեծին**, որ վերականգնեց Հռոմեական կայսրությունը:

Անցյալի գաղտնիքները մշտապես պահում են իրենց ձգողական ուժը և խորամանկ հորինողի համար դառնում ինքնատիպ նյութ, որով կարելի է թխել խորհրդամոլությամբ պարուրված ցանկացած առասպել, որը կարող է իր ետևից տանել միլիոնների: Մանավանդ, երբ իրականը չի բավարարում այդ միլիոնների, նրանք պատրաստ են ընկնել անիրական պատրանքների գիրկը:

Բայց մի՞թե Տաճարականների ուխտը հիմնվեց, որպեսզի նրա անդամները աշխարհով մեկ ցրվելով՝ դառնան Սողոմոնի տաճարի գանձեր որոնողներ: Բայց ի՞նչ գանձեր էին դրանք և ո՞վ ուղարկեց նրանց այդ գանձերը փնտրելու: Տաճարականների **«Կանոնագիրքը»** գրող վանական **Բեռնարը** վկայում է, որ դա հենց ինքը՝ մեծն **Գուգո դե Պայեն Շամպանացին** էր, ով, իբրև թե, պատկանում էր Մերովինգների տոհմին և, իբրև թե, ինքն էր տաճարականներին հայտնել իրենց ընտանիքի գաղտնիքը՝ կապված Սողոմոնի տաճարից հանված գանձերի հետ:

Իսկ ամենակարևոր «իբրև թե» այն է, որ 9 տարի փնտրելուց հետո դրանք գտնվում են, և աղքատ տաճարականները դառնում են այնքան հարուստ, որ մեկ տարվա ընթացքում միայն կառուցում են 69 արքայություն և հավաքում ասպետների ահռելի բանակ: Տաճարականները մեծ ուժ են դառնում մուսուլմանների դեմ կռվելիս:

Սակայն ուսումնասիրողներից ոմանք պնդում են, առանց ուղղակի ապացույցների, որ քրիստոնյա տաճարականների և մուսուլման ասսասիների միջև Գոյություն է ունեցել գաղտնի կապ:

Ժամանակների կուտակումներում այդ գաղտնիությունն ավելի է խորացել և ընդամենը ինչ-որ տեղ պահպանված փաստերի միջոցով, որոնք սկզբնաղբյուրների կասկածելի պատճեններն են միայն՝ պատմվում է մի պատմություն, որն ապացուցում է քրիստոնյա և մուսուլման այս երկու ուխտերի անմիջական կապը:

Պատմենք:

...Երուսաղեմի խաչակիր ասպետների մի պահակախումբ հետևում է լեռնային ճանապարհին, չնայած վտանգավոր ոչինչ չէր ենթադրվում: Մուսուլմանների բանակը քաշվել էր դեպի հյուսիս և մոտակա շաբաթներին բացառվում էին կռիվները: Բայց, ահա, այդ գիշեր պարեկը հանդիպեց երկու հեծյալի, որոնք գաղտնորեն եկան միմյանց մոտ, ինչ-որ բան փոխանցեցին, ապա նկատելով դեպի իրենց սլացող պահակախմբի հեծյալներին՝ նետվեցին տարբեր կողմեր՝ փորձելով խուսափել գերի ընկնելուց: Սակայն երկուսն էլ շատ արագ բռնվեցին: Նրանցից մեկը ծանր վիրավոր էր և խաչակիր ասպետներին նայում էր խորին արհամարհանքով: Նա թխամորթ էր և հագած էր ծյունաճերմակ զգեստ կարմիր լայն գոտիով. **ասսասին** էր: Մյուս հեծյալի հագուստը նույնպես ճերմակ էր, միայն թե կարմիր գոտու փոխարեն՝ կարմիր խաչով. **տաճարական** էր: Երբ սրան հարցրին, թե ինչու էր խույս տալիս իրենցից՝ պատասխանեց, թե կարծում էր

հետապնդողները մուսուլմաններ են: Իսկ երբ հարցրին, թե ինչ էր անում գիշերով այս ճանապարհին և ինչ գործ ուներ մեռնող անհավատի հետ՝ նա չկարողացավ ոչինչ պատասխանել: Բայց նրա մոտ գտնվեց 3000 ոսկյա դրամ և, խոշտանգումների ենթարկվելով, սկզբում խոստովանեց, թե այդ գանձը Մեծ Մագիստրոսի համար է... Իսկ հետո սարսափահար, մահը գերադասելով՝ հրաժարվեց իր առաջին ցուցմունքից:

Իսկ վիրավոր ասսասինից, որքան էլ որ տանջեցին, չկարողացան ծախսում իսկ կորզել: Ի գարնանս տանջողների՝ ասսասինը մեռավ ժպիտը շուրթերին: Նա գիտեր. շուտով հայտնվելու է ջեննեթում:

Մեծ Մագիստրոսը խոստովանեց. ոսկին ասսասիններից տաճարականներին ուղարկված տուրք է: Բայց ողջ աշխարհին էր հայտնի, որ ասսասինները երբեք և ոչ մեկին, ոչ մի պայմանով տուրք չեն վճարել: Այդպես էլ այս մութ պատմությունը չբացահայտվեց և անհասկանալի մնաց ասսասինների և տաճարականների միջև եղած կապը:

Բայց, արդեն շատերը գիտեին, որ ասսասինները իրենց նպատակներին հասնելու համար դառնում էին քրիստոնյա, հատկապես տաճարական, և հաճախ կարելի էր արաբերեն խոսակցություն լսել նրանց շրջանակներում: Սրանցից ոմանք բարձր դիրքերի և պաշտոնների հասան, իսկ նրանցից մեկը նույնիսկ դարձավ Մեծ Մագիստրոս:

Արդյոք պատահականություն էր նրանց զգեստների միանման ճերմակ և կարմիր գույների խորհուրդը:

Իսկապես, Տաճարականների ուխտը չափազանց հարուստ էր: Այդ ժամանակ էր, որ Երուսաղեմի պարիսպներն ամրապնդելու համար դրամ էր պետք: Երուսաղեմի թագավոր **Բալդուինը**, ով իբր թե ինքն էլ Երուսաղեմից գնացած և Արևմուտքում արքայատուն հիմնադրած Մերովինգների ժառանգներից էր, այդ նպատակի համար մեծ քանակությամբ ոսկի է ստանում Տաճարականների ուխտից: Երբ ավելի ուշ **Լյուդովիկոս Իններորդ Սուրբ թագավորը** գերի ընկավ մուսուլմաններին, և սրանք որպես փրկագին պահանջեցին 25 հազար լիվր ոսկով՝ այն ժամանակների համար ահռելի մի գումար, Եվրոպայի ոչ մի երկիր այն չկարողացավ հավաքել պահանջվող ժամկետում, և միայն Տաճարականների ուխտը առանց սակարկելու տվեց փրկագինը և ազատեց թագավորին:

Ինչպես արդեն ասել ենք, Տաճարականների ուխտի ասպետները մեծ ուժ են դառնում մուսուլմանների դեմ կռվելիս: Սակայն, գրեթե միշտ, երբ սրանք մասնակցում էին կռիվներին՝ մուսուլմանները հաղթում էին: Կարծես ասպետական ոգին տեղի էր տվել ուրիշ նկատառումների դիմաց: Որքան շատ էին մուսուլմանների դեմ կռիվներում պարտվում խաչակիրները, այնքան շատ էին հարստանում տաճարականները:

Այսպես, Զորդանանի ամրոցներից մեկը գրեթե առանց կռվի, անհասկանալի պատճառներով մուսուլմաններին հանձնելու համար ուխտի 12 անդամներ կախաղան բարձրացվեցին Երուսաղեմում:

Երբ Եգիպտոսի սուլթանը 1187 թվականին գրավեց Երուսաղեմը՝

Տաճարականների ուխտի ասպետները **Ռիչարդ Առյուծասիրտ Անգլիացի թագավորից** 100 հազար բյուզանդական ոսկով գնեցին Կիպրոս կղզին, տեղափոխվեցին այնտեղ և այնտեղից տարածվեցին ողջ Եվրոպայով:

100 հազար բյուզանդական ոսկին իրականում խելքից-մտքից դուրս ահռելի հարստություն էր: Եվ Արևելքում, և Արևմուտքում նրանք առանց որևէ մի տիրակալի ենթարկվելու տիրում էին ոչ միայն ամրոցների և նրանց հարակից գավառներին, ոչ միայն միմյանց կապված էին ուխտի հզոր **Երդումով** և **Գաղտնիքով**, այլ նաև ամենուր սփռված դրամատներով, ինչը հնարավորություն էր տալիս աշխարհի ցանկացած կետում գտնվող Տաճարականների ուխտի մուրհակով ստանալ պահանջված գումարը: Նրանք զբաղվում էին առևտրով, նրանք զբաղվում էին վաշխառությամբ՝ ոչ մանր-մունր ու չնչին, այլ վաշխառության լծի տակ դնելով թագավորներին ու պետություններին՝ անկախ նրանց ազգային պատկանելությունից:

Վանական **Բեռնարի «Կանոնագրքի»** օրենքներով Տաճարականների ուխտի անդամ կարող են դառնալ ցանկացած ազգի, ցեղի ներկայացուցիչներ, ցանկացած կրոնի և հավատալիքի տեր մարդիկ... Նույնիսկ մուսուլմաններ, որոնց դեմ կռվում էին խաչակիրները... Պայմանը մեկն էր. պետք է դառնային կաթոլիկ և ենթարկվեին բոլոր ներքին և արտաքին օրենքներին: Այսպես է երևի բացատրվում ասսասինների կեղծ երդումով տաճարական դառնալու հանգամանքը:

Տաճարականների ուխտը ապագային էր, և որևէ այլ երկրից ավելի կուռ էր իր տնտեսական և քաղաքական կառուցվածքով: Իզուր չէր, որ Երուսաղեմի անկումից հետո նրանք որոշեցին Մերովինգների նախկին բոլոր տիրույթները նորից միացնել մի հզոր վեհապետության սահմաններում, որտեղ վեհապետը պիտի լիներ Տաճարականների ուխտի Մեծ Մագիստրոսը: Եվ հանուն այս մեծ նպատակի՝ ուխտը իր շարքերն էր ընդունում անգամ Ինկվիզիցիայից հալածվող հանցագործներին: **«Երդվիր և երդմնազանց եղիր, բայց մի բացիր Գաղտնիքը»:** Սա նրանց կարևոր կարգախոսն էր, որին ենթարկվում էին անվերապահորեն:

Արշավելով քաղաքակիրթ Արևելք՝ բիրտ ու անկիրթ ասպետները շատ արագ ընկան տեղի ամենատարբեր աղանդների ու ոգեհարցների հնարամիտ ու նուրբ խորհրդամոլության ազդեցության տակ: Եվ գուցե այդ պատճառով՝ Տաճարականների ուխտի կրոնների և աղանդների հանդեպ ունեցած հանդուրժողականությունը և աստվածամարտությունը գտնվում էին նույն հարթության վրա...

Տաճարականների համբավը Արևելք-Արևմուտքում այլևս որևէ կասկածի տեղիք չէր տալիս:

Նրանք հզոր էին և հարուստ՝ Եվրոպայի և Արևելքի խաչակիր բոլոր պետությունների արքաների միասնական հարստությունից ավելի...

Ի վերջո, սա չպետք է հանդուրժեին այդ արքաները:

Ժամանակագրության կարգը խախտելով պատմենք 1306 թվականին

Ֆրանսիայում կատարված միջադեպի մասին: Այս նույն թվականի մարտ ամսին Փարիզում մեծ խռովություն ծագեց, և Ֆրանսիայի թագավոր **Ֆիլիպ Չորրորդ Գեղեցիկը** խռովարարներից թաքնվեց մայրաքաղաքի Տաճարականների ուխտի գլխավոր տաճարում:

Թագավորը լսել էր և գիտեր Տաճարականների ուխտի հեքիաթային հարստության մասին, բայց այն, ինչ նա տեսավ ու կռահեց նրանց մոտ հյուրընկալվելիս՝ գերբնական թվաց: Երբ ճնշվեց խռովությունը և Ֆիլիպ Գեղեցիկը վերադարձավ պալատ՝ զգաց, որ չի կարող այլևս հանգիստ ապրել այնքան ժամանակ, քանի դեռ տաճարականների հարստությունը նրանց տաճարներից չի լցվել իր գանձարանը:

Այս ուխտի հզորությունը վախեցնում էր: Ֆիլիպ Գեղեցիկը տեղյակ էր, թե ինչ բովանդակության նամակ էր ուղարկել Մեծ Մագիստրոսը Անգլիայի թագավոր Դենրիխ Երրորդին.

«Դու կթագավորես այնքան ժամանակ, քանի դեռ արդարամիտ ես»:

Այս չարագուշակ նամակի իմաստը նաև իրեն էր ուղղված: Ֆիլիպ Գեղեցիկը մեծ պարտքեր ուներ տաճարականներին, որոնք տոկոսների պատճառով հասել էին ահռելի չափերի: 1307 թվականի սեպտեմբերի 12-ին ողջ Ֆրանսիայով մեկ սլացան սուրհանդակները, իրենց հետ տանելով Ֆիլիպի փակբերան գրագիրների բազմացրած հատուկ նամակները բոլոր նրանց, որոնք իրենց տիրույթներում ունեին ուխտի տաճարներ: Նամակները հրամայված էր բացել նույն օրը, նույն պահին բոլոր վայրերում միաժամանակ:

Մինչ այդ թագավորի հրավերով պալատում հյուրընկալվել էր **Կլեմենտ Զինգերորդ պապը**, որի հետ Ֆիլիպը մշակել էր Ինկվիզիցիայի **«սրբազան դատաստանի»** միջոցով տաճարականներին ոչնչացնելու ծրագիրը:

...Նույն օրը, նույն պահին բացվեցին թագավորի՝ բոլորին ուղարկված նամակները և հանկարծահաս հարձակումով ամենուրեք ձերբակալվեցին ուխտի ասպետները: Սպանդն ահավոր էր: Շղթայակապ զնդան նետվեց Տաճարականների ուխտի Փարիզի նստավայրում գտնվող Մեծ Մագիստրոս **Ժակ դե Մալեն**, որպեսզի հետո բերանբաց ամբոխի ոռնոցի տակ խարույկի վրա այրվի:

...Ծխի և բորբոքվող կրակի քուլաների միջից ամբոխի զգայական ոռնոցը հաղթահարելով՝ տարածվեց **Մեծ Մագիստրոսի** աղաղակը. **«Պապ Կլեմենտ, թագավոր Ֆիլիպ, մեկ տարի հետո ես ձեզ կկանչեմ Աստծո դատաստանի»:**

Ֆիլիպ Գեղեցիկը չգտավ տաճարականների գանձերը: Ինչ վերցրին՝ չափազանց քիչ էր:

Մեծ Մագիստրոսի անեծքը իրականացավ: Նշանակված ժամկետին Ֆիլիպ

թագավորը և Կլեմենտ պապը մեռան խորհրդավոր պայմաններում... Ասում են՝ նրանց այն աշխարհ ճանապարհվելուն օգնել են այստեղ-այնտեղ թաքնված ուխտի ասպետները Արևելքից բերված թույնով և այն էլ ասսասիների ձեռքով: Թե որքան է սա հավաստի՝ անհայտ է: Սակայն ճիշտ է, որ այս երկուսի խորհրդավոր մահը սկիզբ դրեց Տաճարականների ուխտի վրեժի մասին առասպելին: Վրեժ, որից ոչ մեկը երբեք չի կարող խուսափել:

Անհետացած գանձերի մասին ևս հորինվեց առասպել:

...Ասում են **Ժակ դե Մալեն** իմաստուն մարդ էր և զգում էր, որ օրերից մի օր ուխտի գանձերը կբորբոքեն տիրակալների ախորժակը: Եվ զնդան նետվելուց քիչ առաջ տաճարական գանձերը 18 հսկա բեռնասայլերով տեղափոխել է տվել անհայտ նավահանգիստներից մեկը, որտեղ բեռնել էին նավերին, որոնք հեռացել էին ծովի անհայտ ուղիներով...

1307 թվականի տաճարականների համընդհանուր ջարդից հետո՝ նրանց ուխտը ամենուրեք արգելվեց և հետապնդվեց:

ՏԱՄՊԼԻԵՐՆԵՐ ՏԱՃԱՐԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՎ «ՄԱՍՈՆԱԿԱՆ ՕԹՅԱԿԸ» 17-ՐԴ Դ.

Բայց նրանք գաղտնորեն ապրեցին մինչև 17-րդ դարը և ասպարեզ ելան որպես **«Մասոնական օթյակ»՝ մասոնական ժողովարան:**

Ուրեմն, Տաճարականների ուխտն է, որ 1737 թվականին վերափոխվեց **«Ազատ Որմնադիրների Կազմակերպության»:**

Ինչո՞ւ Որմնադիր: Որովհետև նրանք հանդես էին գալիս որպես հրեաների Սոփոնի Զոգևոր Տաճարի վերակառուցողներ: Սրանք նույնպես ապագային էին, ինչպես տաճարականները: Սրանք եկան, որ դարեր շարունակ իրենց ահավոր կամքը թելադրեն բոլոր երկրներին ու բոլոր ժողովուրդներին... Ո՛չ Ասսասիների, ո՛չ Տաճարականների ուխտերը չէին անհետացել դարերի պղտոր հորձանուտում: Նրանք իրենց ահարկու գաղտնիքների հետ ապահովաբար թաքնվել էին, որ հետո հայտնվեն վամպիրի իրենց հոգեբանությամբ և մարդկությանն ընկղմեն մղձավանջային կացության մեջ... Սրանց, մենք ստիպված, դեռ կհանդիպենք մեր երկար պատմության լույս և մութ բավիղներում...

Զինա պետք է վերադառնանք այնտեղ, որտեղ ընդհատեցինք մեր պատմությունը Կիլիկյան Զայոց թագավորության մասին և փորձեցինք հպանցիկ ճանաչել Ասսասիների և Խաչակիրների Զոգևոր Ասպետության Միաբանության ուխտերը...

Որովհետև շատ հաճախ նրանց և Զայոց ճանապարհները խաչաձևվել են...

ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ԽԱՉԱԿԻՐ ԱՍՊԵՏՆԵՐԻ ՈՒՒՏԵՐԸ

Խաչակիր ասպետների Տաճարականների ուխտից բացի Զյուրընկալների և Տևտոնյան ուխտերն էին իրենց գործունեությունը ծավալել Մերձավոր Արևելքում և Կիլիկիայում:

Դեռ **Թորոս Երկրորդի** ժամանակ Զյուրընկալների ուխտը իշխանաց իշխանից ստանալով Սիրիային սահմանամերձ Սարատա ամրոցը՝ պարտավորվել էր

հարկ եղած դեպքում ռազմական օգնություն ցույց տալ հայերին:

Լևոն Երկրորդը նույնպես հյուրընկալներին և տևտոնյաններին սահմանափակեց ամրացված քաղաք-ամրոցներ նվիրեց: Իսկ 1210 թվականին հյուրընկալներին նվիրեց նաև Սելևկիա քաղաքը երկու ուրիշ ամրոցների հետ:

Իկոնիայի սելջուկ սուլթանության հետ կռվելիս Լևոն թագավորը զինական օգնություն ստացավ հյուրընկալներից: Սրանք Լևոն թագավորին օգնում էին նաև Անտիոքի գահին իր եղբայր Ռուբենի թոռ **Ռուբեն-Ռայմունդին** հաստատելու ժամանակ:

Ինչպես գիտենք, 1195 թվականին Անտիոքի դուքս **Բոհեմունդ Կակազի** որդի **Ռայմունդը** ամուսնացավ **Ռուբենի** դուստր **Ալիծի** հետ: Այդ ամուսնությունից ծնվեց **Ռուբեն-Ռայմունդը**, որն ըստ պայմանագրի, պիտի Բոհեմունդ Կակազից հետո ժառանգեր Անտիոքի գահը, իսկ Լևոնի մահից հետո՝ նաև Կիլիկյան Հայաստանը:

Բոհեմունդ Կակազը մեռավ 1201 թ., իսկ նրա որդի Ռայմունդը ավելի վաղ էր վախճանվել: Բոհեմունդ Կակազի փոքր որդի **Բոհեմունդ Չորրորդ Միակնանին**, որը Տրիպոլիի իշխանն էր, որը մահից հետո շտապեց գրավել Անտիոքը: Լևոն Երկրորդը դուրս եկավ Բոհեմունդ Միակնանու դեմ՝ պաշտպանելու համար իր թոռան ժառանգական իրա-

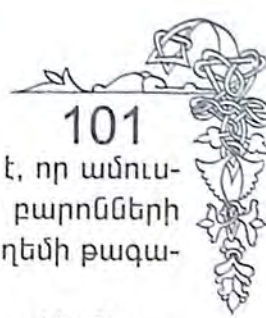
վունքը, քանի որ այդ իրավունքն անցնում էր ավագ որդիների գծով:

Սկսվեց մի պայքար, որն ընդգրկեց 1203-1216 թվականները: Բոհեմունդին օգնություն էին ցույց տալիս ոչ միայն խաչակիրները, Անտիոքի հույները, այլև՝ Տաճարականների ուխտի հոգևոր ասպետները:

Այդ պայքարի կողքին էին Անտիոքի կաթոլիկ արքեպիսկոպոսը, ֆրանկների մի մասը և Հյուրընկալների ուխտի ասպետները: Այսինքն՝ խաչակիր ասպետների հոգևոր տարբեր ուխտեր, տարբեր թշնամի բանակների հետ, կռվում էին միմյանց դեմ: 1216 թվականին Լևոն թագավորին վերջապես հաջողվեց Անտիոքում հաստատել Ռուբեն-Ռայմունդի իշխանությունը: Սակայն երեք տարի անց Անտիոքում դավադրություն կազմակերպվեց Ռուբեն-Ռայմունդի դեմ, ով հազիվ մահից ազատվելով, փախավ Կիլիկիա:

Ռուբեն-Ռայմունդը անկայուն, թույլ բնավորության, կամազուրկ, սեփական նախաձեռնությունից զուրկ անձնավորություն էր: Եվ սա պատճառ դարձավ, որ Լևոնը հրաժարվի Կիլիկյան գահը նրան թողնելու գաղափարից և ժառանգորդ նշանակի իր փոքրահասակ դստերը՝ **Ջաբելին**, որ ծնվել էր նրա երկրորդ կնոջից՝ Կիպրոսի թագավոր **Ամորի Լուզինյանի** և **Իզաբել Պլանտագենետի** աղջիկ **Սիբիլից**:

Լևոն Երկրորդը իր առաջին կնոջից ծնված աղջկան ամուսնացրել էր Երուսաղեմի թագավոր **ժան դը Բրիենի** հետ, տալով նրան շատ մեծ օժիտ՝ ոչ միայն դրամով, այլև տիրույթներով:

Աբբատ Ժերվեին գրած նամակում ժան դը Բրիենը հաղորդում է, որ ամուսնացել է Հայոց թագավոր Լևոն Երկրորդի դստեր հետ իր բոլոր բարոնների խորհրդով. ովքեր կարծում են, թե այդ ամուսնական կապը Երուսաղեմի թագավորությանը մեծ օգուտ կբերի:

Երուսաղեմի թագավորության գահընկեց թագավորը հույս ուներ, որ Լևոնի օգնությամբ Երուսաղեմը ետ է խլելու **Այուբյաններից**, իսկ Լևոնի մահից հետո իրավունք պետք է ստանա ժառանգելու Կիլիկիայի գահը:

Հյուրընկալների ուխտի տիրույթները գտնվում էին Ռուսի սուլթանության և Անտիոքի սահմանամերձ գոտիներում: Այս ուխտի ասպետները իրենց տիրույթներից և առևտրից, որով զբաղվում էին, եկամուտներ ունեին և շահագրգռված էին պահպանել իրենց դիրքն ու հարստությունը որպես Կիլիկիայի թագավորի վասալներ:

Տևտոնյան ուխտը նույնպես ստանալով Սիրիայի սահմանի մոտ գտնվող Ամուդ ամրոցը, Հարոնիա քաղաքը իր գյուղերով, վանքերով, կալվածքներով՝ նրանցից և առևտրից եկող եկամուտներով՝ նույնպես վասալական հպատակության երդում էր տվել Հայոց թագավորին: Բայց ստանալով այս բոլորը՝ նրանք երբեք զինական օգնություն ցույց չտվեցին հայերին: Ընդհանրապես Տևտոնյան այս ուխտը Արևելքում հաջողություն չունեցավ, որովհետև ավելի, քան մյուս խաչակիրները՝ հափշտակելով, զավթելով, թալանելով էր զբաղված:

Քաղաքական և առևտրական կապերը Եվրոպայի և խաչակիրների հետ, արաբների, սելջուկների դեմ տարած պատերազմների ժամանակ նրանց հետ համագործակցելը, ամուսնական կապերը Երուսաղեմի, Կիպրոսի թագավորությունների, Անտիոքի դքսության, Հունգարիայի, Նիկիայի արքայատների հետ՝ նպաստեց, որ հայկական իշխանական և եկեղեցական բարձր խավի ներսում առաջանա լատինասեր մի հոսանք, որը ձգտում էր սերտ կապեր հաստատել կաթոլիկ եկեղեցու հետ:

12-րդ դարի լատինասերների ամենաաչքի ընկնող ներկայացուցիչը աստվածաբան, փիլիսոփա, փայլուն կրթության տեր արքեպիսկոպոս **Ներսես Լամբրոնացին** էր, ով մի քանի աննշան զիջումներով և եկեղեցու գործերում պապի գերակայությունն ընդունելով՝ համարում էր, որ հայերի դիրքը ավելի նպաստավոր կդառնա պապականության և խաչակիրների հետ ունեցած հարաբերություններում:

Ներսես Լամբրոնացու հետ համաձայն էր կաթոլիկոս **Գրիգոր Ապիրատը**: Սակայն Մեծ Հայքի գիտնական հոգևորականությունը՝ վարդապետները, կտրականապես դեմ էին դավանանքի ներսում որևէ փոփոխության՝ հօգուտ կաթոլիկության: Եվ կաթոլիկության հետ մերժեմալու Ներսես Լամբրոնացու և Գրիգոր Ապիրատի առաջարկությանը դեմ ելան և դատապարտեցին հատկապես Սանահինի և Հաղպատի վանքերի վարդապետները **Գրիգոր Տուստուրդուն** և **Պավոս Բոբայրեցու** ղեկավարությամբ, ինչպես նաև **Բուն Հայաստանի** հոգևորականներն առհասարակ և Անիի արքեպիսկոպոս **Բարսեղը** նույնպես:

Ներսես Ներսես Լամբրոնացուն մեղադրում էին լատինասիրության մեջ և բողոքի մամակ ուղարկեցին Լևոն թագավորին: Լևոն ինքը չափավոր էր եկեղեցական հարցերում, բայց չէր ցանկանում Բուհ Ղայաստանի հոգևորականության հետ խնդիրներ ունենալ, մանավանդ որ նրանց մեծ մասը փիլիսոփաներ և մեծ գիտնականներ էին ոչ միայն աստվածաբանության, այլև գիտության ամենատարբեր բնագավառներում:

Լևոն թագավորը արքունիքից հեռացրեց Ներսես Լամբրոնացուն, որտեղ նա կարևոր պաշտոն էր կատարում, և հանձնարարեց Ներսեսի **Յեթում** եղբորը, որպեսզի համոզի նրան չափավորելու իր լատինասիրությունը:

Ներսես Լամբրոնացին նաև Տարսուսի արքեպիսկոպոսն էր, որը նրան հնարավորություն տվեց առանձնաձև այնտեղ մինչև իր կյանքի վախճանը:

Յետաքրքիր է Լևոն Երկրորդին ուղղված նրա մամակը, որտեղ նա փորձում է բացատրել իր սկզբունքները:

«Ինձ համար հայ ու լատինը մեկ են, լատինն ու հելլենը, հելլենն ու սիրիացին, սիրիացին ու եգիպտացին: Եթե ես լինեի ջատագովը այդ ազգերից մեկի համար, ես չէի կարող չփվել մյուսների հետ: Բայց ես բոլոր նրանց, որոնք թշնամի են միմյանց՝ միավորում եմ և սրանով ձեռք եմ բերում բոլորի բարեկամությունը միաժամանակ»:

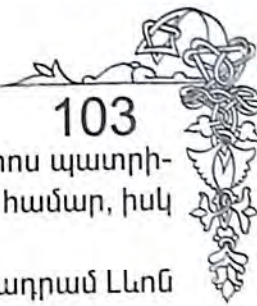
Թերևս Ներսես Լամբրոնացին իր այս սկզբունքով փորձում էր իսլամի դեմ պայքարի մեջ միավորել բոլոր քրիստոնյաներին, անկախ իրենց եկեղեցու դավանանքից: Եվ, որովհետև Բյուզանդիան այդ ժամանակ, այսինքն 12-րդ դարի վերջին, թույլ էր այնքան, որ չէր կարող ղեկավար դեր կատարել, ուրեմն՝ մնում էր միայն պապական իշխանությունը:

Երբ Լամբրոնացուն Ղայաստանի հոգևորականությունը մեղադրում էր լատինասիրության մեջ, նա գրում էր, թե Լևոն Երկրորդն ինքը իր պալատականներին և պաշտոնյաներին նույնպես լատինաճանաչ տիտղոսներ է տալիս և արքունիքում հետևում է ֆրանկների սովորույթներին:

Իսկապես, Արևմուտքի սովորությունները թափանցել էին կենցաղի մեջ, սակայն Լևոն թագավորը քաղաքական և հավատքի հարցերում ամուր կանգնած էր անկախության դիրքերում:

Երբ **Բոհենունդ Չորրորդ Միակնանու** հետ կռվելիս Տաճարականների ուխտի ասպետները անցան հակառակորդի կողմը, Լևոն թագավորը բոլորին վճռեց Կիլիկիայի նրանց բոլոր տիրույթներից: **Ինոկենտի Երրորդ պապը** երկար համոզում էր Ղայոց թագավորին՝ վերադարձնել այս ուխտի հողերն ու ամրոցները, բայց նա մնաց անդրդվելի: Պապը պահանջում էր նաև, որ Լևոնը զիջի Անտիոքը Բոհենունդ Չորրորդին: Այս հարցում ևս Լևոնը մնաց անդրդվելի:

1203 թվականի նոյեմբերի 11-ին հայկական զորքերը մտան Անտիոք: Բոհենունդ Չորրորդը փախավ Տրիպոլի: Ղայկական զորքերը ջախջախեցին նաև Բոհենունդին օգնող Ղալեպի ամիրային: Բոհենունդին աջակցելու պատճառով Տաճարականների ուխտի ասպետները, որոնք զինակցելու պայմանով հողեր և ամրոցներ էին ստացել հայերից՝ շնորհագրվեցին և արտաքսվեցին երկրից:

Լևոն Ղայոց արքան Անտիոքի Սբ. Պետրոս մայր եկեղեցում Պետրոս պատրիարքի ձեռքով պատանի **Ռուբեն-Ռայմունդին** օծեց դքսության գահի համար, իսկ նրա մորը՝ Ռուբենի դուստր **Ալիծին**, կարգեց խնամակալուհի:

Այս առիթով Անտիոքում հատվեց նաև արծաթյա լատինատառ շքադրամ Լևոն Երկրորդի անունով:

Ռուբեն-Ռայմունդի գահակալության իրավունքը ճանաչեցին Գերմանիայի կայսրը և Ղոնի պապը: Սրանով պապի և Ղայոց թագավորի միջև հաշտություն կայացավ:

Ֆրանսիացի պատմաբան **Տուրնեբիզի** կարծիքով **«Ղակառակ հավաստիացումներին, թե Լևոն Երկրորդը գտնվում էր պապական ազդեցության տակ՝ նա որպես նուրբ քաղաքագետ, հետապնդում էր մի նպատակ՝ լինել ինքնիշխան, և՛ քաղաքական, և՛ հավատի հարցերում, որն այդպես էլ կար»:**

Անտիոքի և խաչակիր ուխտերի հետ ունեցած միջադեպերը Լևոն թագավորին ժամանակավորապես շեղեցին Փոքր Ասիայի սելջուկներից, որոնք դրանից օգտվելով և դաշնակցելով Ղալեպի էմիրի հետ՝ լցվեցին Կիլիկիայի սահմաններից ներս: Լևոնը ոչ միայն կանգնեցրեց Ղալեպի էմիրի առաջխաղացումը, այլև ինքը սկսեց ամայացնել նրա սահմանամերձ գավառները:

Արաբ պատմիչ **Քամելը** գրում է.

«Ալմելիք Ադ-Դահար Գազին, Սալադին Յուսուֆի որդին, հավաքեց իր ջոկատները և խնդրեց ուրիշ երկրների օգնությունը և Ղալեպից գնաց Լևոնի երկիրը: Լևոնը մեծ շտապողականությամբ ելավ նրա դեմ և հարձակման ենթարկեց նրան: Ճակատամարտն ահավոր էր ու կատաղի: Արաբները կոտորվեցին, հայերը վերցնելով մեծ ավար՝ վերադարձան, տանելով իրենց հետ նաև գերիներին»:

Ալմելիք Դահարը մեկընդմիջտ կորցրեց Կիլիկիայի վրա հարձակվելու, տիրելու կամ թալանելու իր ախորժակը:

Վերադառնալով Կենտրոնական Եվրոպա՝ հասկանալու համար Արևելքի և Ղայոց հետ կապված դեպքերի շարունակության պատմությունը:

ԽԱՉԱԿՐԱՑ ՉՈՐՐՈՐԴ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ

Ղոնի պապ **Ինոկենտի Երրորդը**, որի ժամանակ պապական իշխանությունն Արևմտյան Եվրոպայում դարձավ առավել ազդեցիկ ուժ, 12-րդ դարի վերջին, քարոզներով նորից փորձում էր ոգևորել՝ կազմակերպելու համար նոր, **Չորրորդ խաչակրաց արշավանքը:**

Խաչակիրներն, ի դեպ, արշավում էին ոչ միայն Մերձավոր Արևելք, այլև Մերձբալթիկա, չնայած հայտնի չէր, թե նրանք այնտեղ ինչ էին փնտրում, քանի որ **«Տիրոջ գերեզմանը»** ընդամենը մեկն էր և գտնվում էր Երուսաղեմում: Ինչևէ՝ Կազմակերպվեց նոր՝ Չորրորդ խաչակրաց արշավանքը, դեպի առաջավոր Ասիա՝ ֆրանսիացիների, իտալացիների, գերմանացիների, իսկ դեպի Մերձբալթիկա՝ միայն գերմանացիների մասնակցությամբ:

Արևելք արշավողները որոշեցին, որ իրենց երթը պիտի վեցնե՞ն սկսեն, որ-

տեղ այդ գործի համար կար միանգամայն հարմար նավատորմիդ: Խաչակիրները ծրագրում էին Եգիպտոսի արագ գրավումով դյուրացնել Երուսաղեմի գրավումը:

Վենետիկը աշխույժ առևտրական կապերի մեջ էր Եգիպտոսի հետ և ցանկություն չուներ խափանել հարաբերությունը նրա հետ: Վենետիկի վաճառականները կարողացան համոզել խաչակիրներին, որ նրանք գնան դեպի Բյուզանդիա: Բյուզանդիան առևտրում նրանց մրցակիցն էր և առիթ էր պետք նրան վտարել այդ ասպարեզից:

Վենետիկի դոժը՝ կառավարիչը, խորամանկ և գործունյա **Էնրիկո Դանդոլոն**, որը 80-ամյա ծերունի էր, խաչակիրների առաջնորդների հետ պայմանագիր կնքեց, համաձայն որի՝ Վենետիկը պարտավորվում էր իր նավերով Բյուզանդիա հասցնել խաչակիր չորս ու կես հազար հեծյալ և քսան հազար հետևակային: Խաչակիրները դրա համար Վենետիկին պետք է վճարեին 85 հազար արծաթյա մարկ՝ նվաճումներից հետո:

Սակայն Էնրիկո Դանդոլոն փոխադրող նավերին հրաման տվեց խաչակիրներին տանել Վենետիկին պատկանող անմարդաբանկ մի կղզի և նրանց ավիջեցնելուց հետո նավերը հեռացնել, մինչև խաչակիրները չվճարեն պայմանագրով հաստատված ողջ գումարը:

Անելանելի վիճակում, անմարդաբանկ կղզում հայտնված խաչակիրները հավաքում են իրենց ունեցած գումարները: Պարզվում է, որ այն ընդամենը 51 հազար մարկ է:

Այդ ժամանակ վենետիկցիները նրանց խորհուրդ են տալիս հարձակվել Ջադար քաղաքի վրա, որը պատկանում էր հունգարներին:

Սրանք նույնպես առևտրում վենետիկցիների մրցակիցն էին: Կղզում անսնունդ և անջուր մնացած խաչակիրները հարձակվեցին Ջադարի վրա և ենթարկվեցին ավարառության՝ կործանեցին, քարը քարի վրա չթողնելով:

Հաջորդը Կոստանդնուպոլիսն էր:

1204 թվականին խաչակիրները գրոհով գրավեցին Բյուզանդիոնի մայրաքաղաքը: Թալանը թալան չէր, այլ զարհուրելի մի նախճիր...

Բայց լավ է խոսքը տանք բյուզանդական ժամանակագիր **Նիկիտա Ակոմիր** նատիին:

«Գլխավոր տաճարի թալանի մասին անհնար է անտարբեր լսել: Տաճարի ողջ ներսը, որը դրվագված էր թանկարժեք քարերով և որոնք փայլում էին զարմանք հարուցող անսովոր գեղեցկությամբ՝ մանրացվեցին և բաժանվեցին զինվորներին մյուս թանկարժեք իրերի հետ:

Երբ նրանց հարկավոր էր դուրս բերել տաճարից սրբազան անոթներ, հազվագյուտ գեղեցկությամբ և հրաշալի արվեստով պատրաստված առարկաներ, արծաթ, ոսկի, որոնցով պատված էին ամբիոնները, բեմերը և դռները՝ նրանք տաճար մտցրեցին թամբած ավանակներ և ձիեր... Անասուն-

Ինոկենտի Երրորդ

ները խրտնում էին փայլուն հատակից, չէին ուզում մտնել և նրանք ծեծում էին անասուններին և նրանց արյունով պղծում սրբազան տաճարը»:

Մեկ ուրիշ ժամանակագիր այսպես է նկարագրում տաճարի թալանը:

«Առավոտյան, երբ ծագեց արևը, նրանք մտան Սուրբ Սոֆիա և պլոկեցին դռները, մաս-մաս ճղոտեցին արծաթապատ բեմը, 12 արծաթապատ սյուները, սրբապատկերների չորս վահանները փշրեցին, որոնք գտնվում էին զոհասեղանի վրա, և սեղանատուներ պլոկեցին թանկարժեք քարերից ու հրաշալի մարգարիտներից...

Վանականներին և միանձնուհիներին թալանեցին մինչև վերջին թելը և շատերին գանահարեցին»:

Այսպես ոչնչացվեցին արվեստի թանկարժեք գործեր:

Կոստանդնուպոլսի թալանից հետո, խաչակիրները այլևս չուզեցին գնալ Երուսաղեմ՝ նորից փրկելու համար «**Տիրոջ գերեզմանը**»:

Բալկաններում էր գտնվում Բյուզանդիայի տիրույթների մեծ մասը: Այստեղ նրանք հիմնեցին «**Լատինական կայսրություն**» կոչվածը և մնացին:

Բյուզանդացիներին մնաց միայն Ալբանիայի մի մասը և մի քանի մանր տիրույթներ Փոքր Ասիայում:

Այսպես, մեկ անգամ ևս ապացուցվեց, որ «**Տիրոջ գերեզմանի փրկության**» դրոշի ներքո խաչակիրներին հետաքրքրում էր միայն թալանը:

Լատինական կայսրությունը երկար գոյություն չունեցավ: Բյուզանդացիները 1261 թվականին կարողացան խաչակիրներից ետ նվաճել իրենց տիրույթները:

...Բայց թալանի ենթարկված Բյուզանդիան այլևս չկարողացավ վերադարձնել իր նախկին հզորությունը:

Խաչակիրների հիմնգերոդ, վեցերորդ, յոթերորդ և ութերորդ արշավանքներն այլևս մեծ փոփոխություններ չէին կարող առաջացնել:

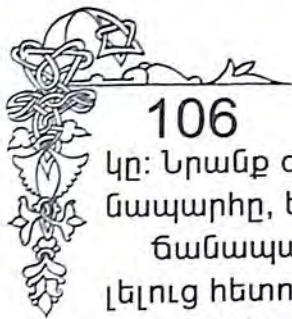
Ասպարեզում այժմ Եգիպտոս-սիրիական սուլթանությունն էր՝ տնտեսապես բարգավաճ ավատատիրական ամուր կենտրոնական իշխանությամբ: Նա դաշինք էր կնքել Ռումի սելջուկյան սուլթանության և ուրիշ մուսուլմանական պետությունների հետ՝ խաչակիրների դեմ: Առաջավոր Ասիայում դեռ մի կերպ իրենց գոյությունը պահպանող խաչակիրների մանր պետությունները հասկանում էին, որ միայն Եգիպտոսի տապալումով նորից կարող են ամրացնել իրենց դիրքերը: Եվ, միավորվելով, մի քանի անգամ հարձակվեցին Եգիպտոսի վրա, սակայն մշտապես խայտառակ պարտություն կրեցին:

ԿԻԼԻԿԻԱՆ ԵՎ ԻԿՈՆՍՏԱՆԻ ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐԸ

1216 թվականին Իկոնիայի սելջուկները հարձակվեցին Կիլիկիայի սահմանամերձ տարածքների վրա: Այն, բացի ավարառությունից ու թալանից, որևէ տարածքային բան չտվեց նրանց:

«...Իսկ հետո նահանջեցին, որովհետև սկսվեցին անձրևային եղանակները», - գրում է արաբ պատմիչ **Իբն-ալ-Բիբին**:

Սելջուկների նահանջն ավելի լուրջ պատճառ ուներ, քան անձրևային եղանա-

կը: Նրանք գիտեին, որ հայերը կփակեն լեռնանցքները և կկտրեն նահանջի ճանապարհը, եթե թալանից հետո դանդաղեն:

Ճանապարհորդ **Վիլբրանդ Օլդենբուրգին**, 1212 թվականին Կիլիկիա այցելելուց հետո, գրում է.

«Սա հզոր, ամրացված երկիր է: Մի կողմից գոտևորված է ծովով, իսկ մյուս մասերը պաշտպանված են բարձր և դժվար լեռներով, որոնք շատ քիչ անցումներ ունեն և շատ ամրություններ, այնպես որ, եթե թշնամին ներխուժում է երկիր՝ առանց արքայական ցանկության չի կարող հեռանալ այնտեղից»:

Իսկ **Սմբատ պատմիչը** Իկոնիայի սելջուկների այս ներխուժման մասին պատմում է.

«Քանի որ **Լևոնն** արդեն ծեր էր և տառապում էր հողատապով, ձեռքերն ու ոտքերը ջլատված էին, սելջուկները ցանկացան վրեժ լուծել **Լևոն արքայի կողմից իրենց հասցված պարտությունների համար**»:

Իկոնիայի սուլթանը հաջորդ տարի նորից ներխուժեց Կիլիկիա, մտածելով, որ **Լևոնի** հիվանդության պատճառով երկիրն անպաշտպան է մնացել:

Սուլթանը պաշարեց Կապան ամրոցը:

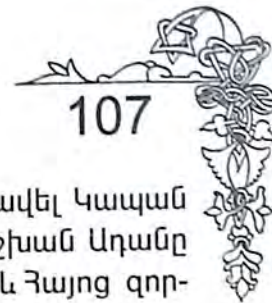
Հայոց կողմից մարտը վարում էր սպարապետ **Կոստանդինը**՝ Լամբրոնի տեր **Հեթումի** որդին: Նրա զորքերի հետ էին իշխաններ **Ադանը**, **Կիր Իսահակը**, **Վասիլը** և էլի ուրիշներ:

Սուլթանն սկսեց ամրոցի գրոհը: Բայց Կապանի տեր **Լևոնը**, մյուս իշխանները, որոնք գտնվում էին ամրոցում, կարողացան ճեղքել սելջուկների շրջապատումը՝ դուրս եկան ամրոցից: Այդ ընթացքում հետևակը այրեց սելջուկների պաշարողական մեքենաները, որոնցով փորձում էին քանդել ամրոցի պարիսպները:

Սուլթանը տեսնելով, որ չի կարող գրավել ամրոցը, վերցրեց իր զորքերը և շրջվեց դեպի դաշտավայր: Նրան ընդառաջ արշավեց **Կոստանդին սպարապետը** և քիչ ուժերով մտավ կռվի մեջ՝ հուսալով, որ շատ շուտով հասնելու է իշխան **Ադանը**, որն առաջնորդում էր այրուծին: Սակայն իշխան **Ադանը** այրուծիով օգնության չհասավ, և սելջուկները լինելով մի քանի անգամ շատ կարողացան առավելությունն իրենց ձեռքն առնել և գերի վերցնել **Կոստանդինին**, որը **Ադանի** աներհայրն էր: Գերի վերցրին նաև մի քանի ուրիշ իշխանների, որոնք քաջաբար պաշտպանել էին Կապանը:

Սուլթանը նորից արագ հեռացավ Կիլիկիայից, գիտենալով, որ, միևնույն, է իր ժամանակավոր հաջողությունը երկար չի տևելու: Նա իշխանագլուխ գերիներին տանելով իր հետ, նրանց շղթայակապ նետեց գնդան, որտեղ նրանք մնացին մեկ տարի և չորս ամիս: **Լևոն** թագավորը սելջուկներին զիջելով սահմանամերձ

ամուր **Լուլվան** ամրոցը՝ իր իշխաններին ազատեց գերությունից:

Սմբատ պատմիչի վկայությամբ՝ սելջուկները չկարողացան գրավել Կապան ամրոցը: Իսկ դաշտավայրում հայերը պարտվեցին, որովհետև իշխան **Ադանը** մարտադաշտ չբերեց այրուծին: Հայերը պարտվեցին նաև, որովհետև Հայոց զորքերին, իր հիվանդության պատճառով, **Լևոն** թագավորն անձամբ ինքը չէր առաջնորդում:

Պատմիչ **Միքայել Ասորին** գրում է.

«**Դա տեղի ունեցավ արքայի ծերության և հիվանդության պատճառով, դե՛, և իշխանները հավատարիմ չէին նրան**»:

Ո՛չ Սմբատ պատմիչը, և ո՛չ օտար աղբյուրները չեն հիշում, թե երբևէ, մինչև այս կռիվը, **Լևոն երկրորդը** պարտություն կրած լինի: Նրանք մշտապես վկայում են սելջուկների դեմ տարած հաղթանակների մասին միայն:

Սակայն այս պարտությունը ևս պարտություն չի մնում: Չնայած իր ծերությանն ու հիվանդությանը՝ **Լևոնը** լսելով իր զորքերի պարտության և գերի ընկած իշխանների մասին, իր մոտ գտնվող զորքով հարձակվեց Ռումի սուլթանության վրա և իր երկրից տարած ավարի և գերիների փոխարեն՝ մեծ ավար ու գերիներ վերցնելով վերադարձավ: Այս հաղթանակն էլ ստիպեց սելջուկներին՝ թողնել Կապանի պաշարումը: Իսկ մեկ տարի անց **Լուլվան** ամրոցի զիջումը սելջուկներին, պարզապես սելջուկյան զնդանում տառապող իր իշխանների ազատության վարձն էր:

ԼԵՎՈՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՅՈՑ ԱՐՔԱՆ

Ե՛վ հայ, և՛ օտար ժամանակակիցները խոսել են **Լևոն երկրորդ Հայոց արքայի** դրական բարձր արժանիքների մասին: Ամեն առիթով նշել են նրա անձնական քաջության և այրական խառնվածքի մասին: **Լևոն արքայի** գործունեությունն ընթացել է միջազգային ամենաբարդ, հակասական իրադարձություններով հարուստ ժամանակահատվածում: Նա իր դիվանագիտական տաղանդը ստիպված է եղել նրբագույն իմաստությամբ օգտագործել և՛ Սալահ-ադ-Դինի, և՛ Ֆրիդրիխ Շիկամորուբ Բարբարոսայի, և՛ Իննոկենտի երրորդ պապի, և՛ Փոքր Ասիայի սելջուկյան տերերի, և՛ խաչակիր ասպետների հոգևոր ուխտերի հետ զինական, քաղաքական ու գաղափարական բախումների ժամանակ:

Լևոն երկրորդի ոչ միայն զինական ուժը և անձնական քաջությունը, այլև մեծ դիվանագետի տաղանդը Արևելք-Արևմուտքի զինական ու քաղաքական մրցասպարեզում Կիլիկյան Հայոց թագավորությանը մեծ հեղինակություն ու վարկ բերեց: **Լևոն երկրորդի** ժամանակակից հայ պատմիչները, որոնք միշտ էլ այնքան զգայուն են եղել հայրենիքի ներսում կատարվող յուրաքանչյուր իրադարձության հանդեպ, Կիլիկյան Առաջին Հայոց թագավորին գնահատելիս՝ նրան որակում են անենաբարձր չափանիշներով:

«Նա վերականգնեց Հայոց պետականությունը: Նա Հայոց պետության փառքը տարածեց Կիլիկիայի սահմաններից շատ հեռու... Նա հարուստ էր և օտարներին հաղթող... Նա պատերազմում քաջ էր ու արիասիրտ... Անսահ-

Իսկ օտար պատմիչ **Միքայել Ասորին**, որն անձամբ ճանաչում էր Լևոն թագավորին՝ գրում է.

Այսպես՝

A medieval manuscript illustration of two figures, likely saints or royalty, standing under a double-arched structure. The figure on the left wears a white head covering and a dark robe with a wide, patterned border. The figure on the right wears a crown and a dark robe with a wide, patterned border. Both figures have halos and are gesturing with their hands.

ԿԻՄԻԿԱԳԻՆԵՐ

Ազատագրված Հայաստանը շտկել էր ոչ միայն օտարի ճնշումից կռացած մեջքը, այլ նաև վերապրում էր հոգու այն վերասլաց վիճակը, որով միշտ տաղանդաշատ իր ժողովրդին հնարավորություն է տվել ստեղծագործելու:

Քյունը...
Ոչ **Ձաքարե Ձաքարյանը**, ոչ **Լևոն Երկրորդ Ռուբինյանը** չհասցրեցին այդ անել: Բայց **Երկու Հայաստանների** տերերն էլ կարևոր հարցեր լուծելիս, իրենց երկրների իմաստունների միջոցով մշտապես խորհրդակցում էին միմյանց հետ, հատկապես հավատի հարցերում:

Նրանք մշտապես աշխատել են պահպանել հարազատության կապը, բայց նրանք չկարողացան ավելին անել, ինչպես ցանկանում էին:

Չաքարե Չաքարյանը վախճանվեց 1212 թվականին, իսկ Լևոն Ռուբինյան Մեծը՝ 1219 թվականին, երկուսն էլ գրեթե նույն հիվանդությունից, որը մշտապես մոծույզի թանրին անցկացրած նրանց անհանգիստ կյանքի արդյունքն էր։

Լևոն Մեծը հայրենակիցներին ժառանգություն թողեց բարեկարգ ու ընդարձակ մի երկիր, որի սահմանները տարածվում էին Սելևկիայից մինչև Անտիոք, Միջերկրական ծովեզերքից մինչև Տավրոսի և Անտիտավրոսի լեռները։ Բուն

Դուրսվոր դպրոցները:
 Իմանալով իր մոտալուտ վախճանի մասին՝ **Լևոն Մեծը** գահը հանձնելով իր
 անչափահաս **Զաբել** դստերը, որը պսակված էր Զունգարիայի արքայազն **Անդ-
 րեի** հետ, պետության խնամակալներ կարգեց **Կոստանդին**
սպարապետին, **Հովհաննես Վեցերորդ Սսեցի կաթողի-
 կոսին** և Գաստոնի տեր **Ադանին**: Սա նա էր, որ սելջուկնե-
 րի դեմ մի կռվի ժամանակ հապաղեց միանալ կռվողներին,
 որով և ապահովեց թշնամու հաղթանակը:
 ...

Սյու Արամի մասին **Միքայել Աստրին** գրում է.

«Ադանը, որը հունադավ էր, դեպի հայ ժողովուրդը ունեցած իր ատելությունից դրդված՝ հղացավ գրավել իշխանությունը, բայց շուտով սպանվեց ասսասիների ձեռքով»:

Չայտնի չէ, թե ինչո՞ւ էր Ադամը շահել սրանց թշնամությունը և արժանացել վրեժի: Բայց հայտնի է, որ աստասիները նրան մահու տվեցին ամենադաժան ձևով: Այս միջադեպով է, որ աստասիները հիշվում են Չայոց պատմության մեջ: ...Լևոն Մեծը գահը հանձնելով իր դստերը և արքայազն փեսա Անդրեին՝ չգիտեր, որ իր ժամանակը անցնում էր Չայոց օսիից էլ, Ջաբելից էլ:

Այս հրաժարումից հետո Լևոն Մեծի եղբայր Ռուբենի թոռ **Ռուբեն-Ռայմունդը** անհաջող փորձ կատարեց գրավելու թագավորական իշխանությունը, բայց տապալվեց: Կոստանդին խնամակալի հրամանով նա ձերբակալվեց և բանտ նետվեց, որտեղ և մեռավ երկու տարի անց: Օտար աղբյուրներում ակնարկ կա այն մասին, թե իբր **Ռուբեն-Ռայմունդին** և մորը՝ **Ալիծին**, բանտում սպանել են: Հայոց աղբյուրներից ոչ մեկը այդ մասին չի ակնարկում:

Սմբատ պատմիչը հաղորդում է, որ 1222 թ. Լևոն Մեծի մահից երեք տարի անց, պետության խնամակալ Կոստանդին սպարապետը մեծ խորհրդաժողով է հրավիրում, որին մասնակցում էին հոգևոր և զինվորական բարձրանուն տերեր-

րը: Խորհրդաժողովը նա բացում է այս խոսքերով:

«**Լևոն թագավորի դուստրը հասունացել է ամուսնության համար: Դուք բոլորդ քննեք, թե ում հետ պիտի ամուսնացնենք նրան, որպեսզի մենք տեր ունենանք, որովհետև ես ուզում եմ խաղաղություն և հանգիստ իմ տոհմի և որդու համար»:**

Կոստանդին իշխանը շատ էր ուզում, որ Ջաբելի ամուսինը լիներ իր որդի **Հեթումը**, որն, ի դեպ, ամուսնության համար անչափահաս էր: Բայց բացեիք բաց այդ մասին չէր կարող հայտարարել, քանի որ կային ոչ պակաս ուժեղ և հայտնի տոհմեր, որոնք գաղտնի փայփայում էին այդ ցանկությունը: Իր այս խոսքով, նա, կարծես, հավաստիացնում էր, որ իր տոհմի և զավակի հանգիստը չի ուզում վտանգել հանուն թագավորական գահի:

Կոստանդին իշխանի հրավիրած խորհրդաժողովը երկար օրեր ձգվեց, և վերջապես որոշում կայացվեց, ըստ որի ընտրությունը կատարվեց հօգուտ Անտիոքի կոմս Բոհեմունդի որդի **Ֆիլիպի**:

Ջաբելին նշանեցին 16-ամյա Ֆիլիպի հետ և նրա առջև պայմաններ դրեցին. նա՝ Ֆիլիպը, պիտի հետևի հայկական կենցաղին և սովորույթներին, պիտի պահպանի հայկական եկեղեցու ծեսերը և յուրաքանչյուր ավատատիրոջ իրավունքները: Որպես խնամակալ մնում է նույն Լամբրոնի տեր, Մեծ իշխան Կոստանդինը:

Սակայն **Սմբատ** պատմիչը վկայում է, թե՝

«**Երբ Ֆիլիպը մեծացավ և դարձավ քսան տարեկան, իր հոր խորհրդով որոշեց պաշտոններից հեռացնել բոլոր հայ իշխաններին և նրանց փոխարինել ֆրանկներով: Հայ իշխանները չկարողացան սա հանդուրժել, զրկեցին նրան գահից և Թիլ ամրոց տեղափոխելով՝ կալանեցին, որտեղ և մեռավ**»...

Գուցե և սպանեցին...

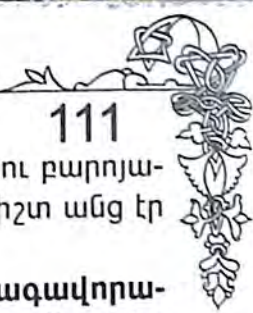
Իսկ **Կիրակոս Գանձակեցին** դեպքերն այսպես է նկարագրում.

«**Երբ Փիլիպոսը չորս տարի թագավորեց, նրա հայրը խաբեց ու առավ Լևոն արքայի թագը, արքունական վրանը, որը կանգնեցնում էին նշանավոր օրերին, նաև ոսկու և արծաթի այլ գանձեր: Երբ իշխանները տեսան, որ այդ մարդը հավատարիմ չէ թագավորությանը, բռնեցին նրան, արգելափակեցին, մինչև որ բերի թագն ու տարած գանձերը: Իսկ նրա հայրը չտվեց ոչ մեկը և ոչ էլ որևէ բանով օգնեց իր որդուն: Եվ նրան թողեցին արգելարանում, մինչև որ այնտեղ մեռավ**»:

ՋԱԲԵԼԻ ԵՎ ՀԵԹՈՒՄԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեծ իշխան Կոստանդինը համոզեց կաթողիկոսին ու այլ մեծամեծներից ոմանց՝ թագավորեցնելու իր մանուկ որդի **Հեթումին**, որը մարմնապես առույգ էր ու դեմքով գեղեցիկ: Իսկ թագուհին չհամաձայնեց մանկանը կին դառնալ, ըմբոստացավ, գնաց Սելևկիա, այնտեղ գտնվող ֆրանկների մոտ, որովհետև նրա մայրը ազգով ֆրանկ էր՝ Կիպրոս կղզուց:

Իսկ Կոստանդինն առավ բոլոր զորքերը, պաշարեց քաղաքը, մինչև որ թագուհուն հանձնեցին նրան: Տարավ նրան, ամուսնացրեց իր որդու հետ:

Նրանից որդիներ ծնվեցին: Այդ կինը չափազանց բարեպաշտ էր ու բարոյական, սիրում էր Աստծո բոլոր երկյուղածներին և աղքատասեր էր, միշտ անց էր կացնում պասերով ու աղոթքներով:

«**Իսկ մեծ իշխան Կոստանդինը իր որդու՝ Հեթումի համար թագավորական իշխանությունն առնելուց հետո, արքայության ամբողջ հոգսը վերցրեց իր վրա և իմաստուն կերպով կարգավորեց:**

Իր անդրանիկ որդի **Սմբատին** նշանակեց զորավար, իսկ մյուսին՝ թագավորական իշխան: Երկրի բոլոր վանականների մարմնական պետքերի հոգսերը վերացրեց, որովհետև ինքն էր հոգում նրանց կարիքները, որպեսզի նրանք աղոթքներով ու պաշտամունքով զբաղվեն...

...Հեթումի թագավորությունը սկսվեց վեց հարյուր յոթանասուներեք թվականին»:

Այսինքն՝ 1225 թվականին:

ՀԵԹՈՒՄՅԱՆ ԱՐՔԱՅԱՏՈՂՍԸ

1226թ. հունիսի 14-ին կաթողիկոս **Կոստանդին Առաջին Բարձրաբերդին** (Հովհաննես Վեցերորդ Սսեցի կաթողիկոսը մահացել էր) **Հեթումին** օծեց թագավոր: Մինչև թագավորի չափահաս դառնալը, Կոստանդին սպարապետը մնաց թագավորության խնամակալ:

Հեթում Առաջինը, որը թագավորեց մինչև 1269թ., դարձավ նոր **Հեթումյան արքայատոհմի** հիմնադիրը: Հեթում Առաջինի ավագ եղբայր **Սմբատը**, որը նշանակվել էր սպարապետ, 50 տարի մեծ հաջողությամբ առաջ տարավ Հայոց զինական գործը: Արտաքին թշնամիներից երկիրը պաշտպանելու համար ստեղծվել էր մշտական կանոնավոր ու մարտունակ բանակ:

Պարբերաբար, ստիպված, այս ու այն հարևանի հետ պատերազմ մղելով՝ կատարելագործվել էր ռազմական տեխնիկան: Հարյուրավոր բերդեր ու ամրոցներ տարելագործվել էր ռազմական տեխնիկան: Բաղրաս, Բարձրբերդ, Բերդուս, Գասեին վեր խոյացել Կիլիկիո ողջ տարածքով՝ Բաղրաս, Բարձրբերդ, Բերդուս, Գասեին, Կապան, Կոռիկոս, Համսուն, Հարագա, Հարուն, Հերակլես, Հռոմկլա, Ճկեր, Մունդաս, Պապեռոն, Սարվանդիքար, Վահկա, Ֆոնուս, և այլն... և այլն...

Ձինված ուժերը կազմվում էին արքունական բանակից, 12 հազար հեծյալ, 50 հազար հետևակային և իշխանական զորքերից:

Թագավորի ու սպարապետի հրամանով արքունի բանակը և իշխանական զորքերը միանում էին պատերազմների, կարևոր զորահանդեսների ու զորախաղերի ժամանակ: Նման դեպքերում արքունի բանակին էին միանում Հայոց թագավորի վասալ խաչակիր ասպետների զմեռերը:

Արքունի և իշխանական մշտական բանակները խաղաղ ժամանակ գտնվում էին քաղաքների, բերդերի, ամրոցների, կապանների զորակայաններում և կատարում էին սահմանապահ՝ «**կողմնապահ**» ծառայություն:

Բանակի այրուծին համալրում էին ազատները, խոշոր ու մանր ազնվականները, հետևակը՝ քաղաքի ռամիկներն ու գյուղի շինականները:

Ծառայության համար բոլորն անխտիր վարձատրվում էին. հեծյալը՝ 12,

հետևակայինը՝ 3 ոսկե դրամով: Սա կայուն ռոճիկ էր: Հեծյալ ազնվականները, բացի ռոճիկից, ստանում էին պարզական կալվածքներ և որոշ ռազմավար:

Հեծյալները հազնում էին կապույտ համագգեստ՝ ոսկեղեն խաչի և առյուծի խորհրդանշաններով: Ռազմական ծառայության մեջ են եղել նաև բժիշկներ, գումակավորներ, մատակարարներ, որոնք նույնպես անխտիր վարձատրվել են ռոճիկով: Բանակն ունեցել է կարգավարժ ռազմական ուսուցում ու դաստիարակություն, զինվորական աստիճաններ ու կոչումներ: «**Ձիավոր ասպետի**» աստիճան ստանալու համար չափահաս ազնվականները հրապարակայնորեն զինախաղերի ու ձիավարության քննություն են տվել:

Ժամանակին **Ներսես Լամբրոնացին** թարգմանել էր Բյուզանդիայում գործող 57 հոդվածից կազմված «**Ձինվորական օրենքները**», որոնցից ոմանք գործադրվում էին Հայոց բանակում:

Հեծելագործին ազնվացեղ մարտական ձիեր մատակարարելու համար Կիլիկիան ծխաբուծության ասպարեզում մեծ բարձունքների էր հասել: Արգելված էր ձիերի և ջորիների արտահանումը, իսկ եթե այն ինչ-ինչ առիթներով տեղի էր ունենում, ապա դրա համար պետության կողմից սահմանվում էր չափազանց բարձր մաքս, որը, փաստորեն, անկարելի էր դարձնում ձիերի ու ջորիների արտահանումը: Հայտնի էր և բարձր է գնահատվել նաև Կիլիկիո ռազմական նավատորմիդը...

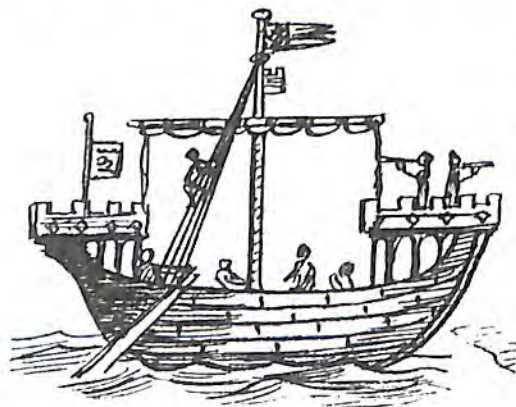
Եվ ոչ միայն ռազմական: Խոսենք այս մասին քիչ ավելի մանրամասն:

ՀԱՅՈՑ ՆԱՎԱՏՈՐՄԻՂԸ

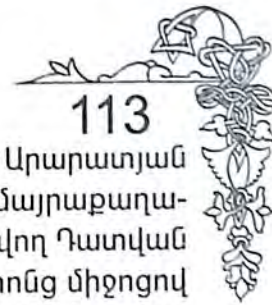
Այն կարծիքը, թե հայերը նավատորմիդ չեն ունեցել մինչև Կիլիկիայի Հայոց պետությունը, անհիմն է և չպատճառաբանված: Վանա ծովակի և Սևանա լճի վրա վաղուց անտի, դեռ մ.թ.ա. 9-րդ դարում, երբ տիրել են Արարատյան թագավորության արքաները, աշխույժ ելունուտ է եղել:

Իսկ դրանից առաջ հայտնի են եղել Եփրատ և Տիգրիս գետերն ի վար, դեպի Շումեր երկիր նավարկած Արատտայի քաջ նավագները, որոնք փչած տիկերի վրա սահող նավերով իրենց ապրանքները, ջորիներն ու ավանակներն էին բերում Շումեր, որ հետո այդ ջորիներով և ավանակներով, մասերի բաժանած իրենց նավերը ետ տանեն ցամաքի ճանապարհով, քանի որ սրընթաց Եփրատով և Տիգրիսով անհնար էր ետ՝ դեպի տուն նավարկել:

Համենայնդեպս, նավերն այնքան տարողունակ էին, որ կարողանում էին իրենց վրա վերցնել և՛ նավագներին ու վաճառականներին, և՛ վաճառվող կամ փոխանակվող ապրանքը, և՛ ավանակներին: Հայերը նավարկել են նաև ավելի կատարելագործված միջոցով: Չնոռանանք, որ Փայտակարան նահանգը

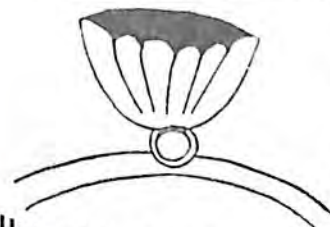
Կիլիկյան ռազմանավ

գտնվում էր Վրկանա՝ Կասպից ծովի ափին: Իսկ եթե վերադառնանք Արարատյան թագավորության ժամանակներին, պիտի հիշենք, որ Տուշպա-Վան մայրաքաղաքը ջրային ուղիղ գծով կապված էր Վանա լճի արևմտյան ափին գտնվող Դատվան քաղաքի և լճի չորս բոլորը գտնվող բոլոր բնակավայրերի հետ, որոնց միջոցով ապրանքներ էին հասցվում դեպի ցամաքային ճանապարհներով երթևեկող քաղաքները:

Բայց թողնենք ժամանակի հնագույն շերտերը և ավելի մոտ ժամանակներում հիշենք 9-րդ դարի դեպքերից միայն **Աշոտ Երկաթ** արքայի նավերի վրա տեղավորված ընդամենը 70 զինվորով ծովամարտը՝ Ատրպատականի **Յուսուֆ** ամիրայի **Բեշիր** զորավարի բազմահազար զորքերի դեմ տարած աներևակայելի հաղթանակը:

Հայերը ոչ միայն լավ նավագներ էին հնագույն ժամանակներից սկսած, այլև լավ նավաշինարարներ: Եվ երբ Վասպուրական երկրի ժողովրդի մի մասը Սենեքերիմ Արծրունու ժամանակ գաղթեց Սեբաստիա, իսկ հետո էլ ցրվեց այս ու այն կողմ, գրեթե 10 հազար վասպուրականցի բնակություն հաստատեցին Կիլիկիայում՝ այնտեղ տանելով իրենց ձեռքերի բոլոր շնորհները, նաև նավաշինության իրենց արհեստը: Իզուր չէ, որ Կիլիկիայում կառուցված նավերի մի տեսակը այնքան նման էր Վանա լճում նավարկող նավերին: Նույնիսկ նավախելին պարզված խորհրդանշանը նույն **Շուշանն** էր:

Նախքան քիչ ավելի մանրամասնել Կիլիկյան նավերի և նավագնացության պահերը՝ հիշենք **Շուշանի** խորհրդանշանը, հասկանալու համար հայ նավորդների պաշտամունքի էությունը:

...Հեթանոս ժամանակներում **Շուշանը** ընծայվում էր **Աստղիկ** դիցուհուն, ով **Նար** և **Ծովինար** աստվածուհիներից հետո՝ Հայոց դիցաբանի վերջին սիրո աստվածուհին լինելուց բացի՝ նաև ջրերի աստվածուհին էր: Ուրեմն, Շուշանի ներկայությունը ապահովում էր ջրերի պահապան աստվածուհու բարեհաճությանը հանձնված նույնիսկ քրիստոնյա նավորդների անխափան և անփորձանք երթը: Չյունագույն սպիտակ Շուշանը հինգթերթյա է, անուշահոտ և նման է աստղի:

Ղևոնդ Ալիշանը «**Հայ Բուսակ**» իր կոթողային գրքում մանրամասն նկարագրում է Շուշանի բազմաթիվ տեսակներ, որոնք բոլորն էլ «**լուսատեսիլ են**» և նման են աստղերի, «**ճառագայթս արծակէ**»:

Ծաղիկը ջրային է: Աճում է ճահճուտ տեղերում, արմատը ջրից ներքև, ծաղիկը ջրի երեսին՝ նման եգիպտական լոտոսին:

Շուշանը կոչվում է նաև Նունուֆար:

Գրիգոր Տաթևացին սրա մասին գրում է.

«**Շուշան երկու ազգ է և երկու գույն ունի, դեղին և սպիտակ և բուսնի ի ջրշեղջն վայրս, եղեգնածն ի վեր եկեալ, և յերեսս ջրոյն ծաղիկս արծակէ...**»:

Իսկ **Ծաղիկս ծովածինս այս՝ Նունուֆարն է...**»:

Ժողովրդական հավատալիքներում այս ծաղիկը նաև չարահալած է...

Ախթալայում գտնվել է Արարատյան թագավորության ժամանակներին պատկանող մի հնագույն կառքի պատկեր, որտեղ առեղի ծայրը ավարտվում է ծաղկի ձևով և այն չափազանց նման է Վանա ծովի և Կիլիկիայի նավերի վրա քանդակված Շուշանի պատկերին:

Դժվար է հնագույն խորհրդանշանների ներքին էության բացարձակ ճշմարտության մեջ թափանցել, սակայն անհնար է չգուշակել հեռավոր նախնիների մտածողության գերզգայուն ընկալումները, որոնք իրենցով ամբողջացնում են նրա բնավորության բնապաշտական խորին զգացումները և դրանով նաև աշխարհի հանդեպ ունեցած իրենց վերաբերմունքը:

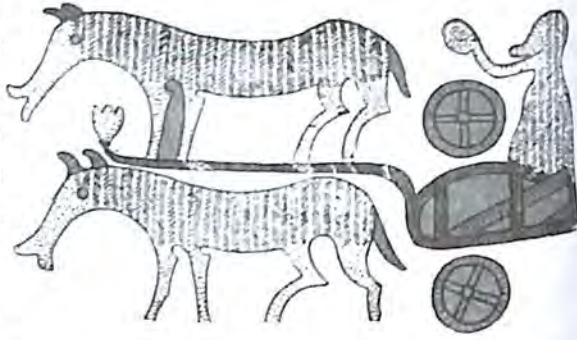
Հայոց նավերի քթերը զարդարված էին ո՛չ որևէ գազան-հրեշի ու վիշապի բացերախ գլխով, ո՛չ ահեղ ծովերի աստծո թեթև զանցանքի համար նավը խորտակումով պատժելու խստահայաց դիմակով, այլ խաղաղաբեր, սիրո խոստում ընծայող **լուսատեսիլ Շուշանով**, որ «**ճառագայթս արծակե՛**» դառնալով ծովերի ճանապարհների անհայտությունը լուսավորող ուղեցույց և չարխափան աստղ:

Որտեղ հայտնվեին այդ խորհրդանշանով նավերը, որ նավահանգիստն էլ մտնեին, պիտի միանգամայն վստահություն ներշնչեին. «**խաղաղությամբ են եկել, խաղաղությամբ պիտի հեռանան**»: Նույնիսկ **Բերդնավեր** կոչվող ռազմանավերի խորհրդանիշը Շուշանն էր, ջրերի միջից հառնող սքանչելի ծաղիկը... Կիլիկիայի նավերը նման էին Վանա լճի նավերին, սակայն կատարելագործված և հարմարեցված ծովային հեռավոր ճամփորդության, ծովի խարդախ փոթորիկներին դիմակայելու ունակությամբ ու ամրությամբ:

Կիլիկիայի զարգացման ու հզորացման թափը կապված էր նաև այն հարստության հետ, որ երկիրն ստանում էր արտաքին առևտրի միջոցով: Երկրի բնակչության գրեթե կեսը ապրում էր քաղաքներում, որտեղ բարգավաճում էին ամենատարբեր արհեստները, նրանց հետ՝ նաև նավաշինարարությունը:

Կիլիկիո հնագույն քարտեզների վրա չորս խոշոր նավահանգիստ է նշված, որոնք միջազգային խոշոր առևտրի կենտրոններ լինելուց բացի՝ նավաշինության կենտրոններ էին: Եվ հզոր ամրոցներից բացի, որտեղ կուտակված էր երկրի պաշտպանական ուժը, ստեղծվել էր ռազմական նավատորմի **Բերդնավերով**: 25 մետր երկարություն ունեցող նավերի վրա կարող էր տեղավորվել 60 կռվող զինվոր և ծովի կողմից պաշտպանել երկրի սահմանը:

Բացի այս Բերդնավերից, կառուցվում էին ամենատարբեր մեծությամբ առագաստանավեր, որոնք ընդունակ էին հաղթահարել անգամ օվկիանոսային ուղիները:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԵՏ

Կիլիկիո Հայոց ծոցում է այս քաղաքը, որը կոչվում էր **Ալեքսանդրետ**: Ավանդությունն ասում է. որ մ.թ.ա. 4-րդ դարում այն իր անունով հիմնել է **Ալեքսանդր Մակեդոնացին**՝ ի նշանավորումն պարսիկների դեմ տարած հաղթանակի: Չնայած շրջակա ճահիճների պատճառով օդը նպաստավոր չէր, այնուամենայնիվ, գտնվելով հարմար ծովախորշի ափին, ոչ միայն պաշտպանական իր կարևոր դերն էր կատարում, այլև ցամաքային ճանապարհներով կապված լինելով Հալեպի ուղղությամբ ձգվող առևտրաուղիների հետ, ծովախորշում հավաքված յուրաքանչյուր և օտար քաղաքներից եկած տարբեր առևտրանավերի վաճառականների հետ կազմակերպում էր աշխույժ առևտուր: Հայերը իրենց երկրի սեփական ապրանքներից բացի, ցամաքային ճանապարհներով այդտեղ հասցված ապրանքներն էին իրենց առագաստանավերով տանում Միջերկրական ծովի ամենահեռավոր նավահանգիստները:

Եվ այդ հեռավոր երկրներից բերում նրանց ապրանքները:

ՏԱՐՍՈՆ

Սքանչելի քաղաք **Տարսոնը** գտնվում է Կիլիկիո հարավ-արևմուտքում, արգավանդ ու արգասաբեր **Դաշտային Կիլիկիայում**, **Կիդնոս** գետի ափին:

Տարսոնն անմիջապես չի գտնվում ծովափին, բայց Կիդնոս գետի գետաբերանն այնքան խորն ու ընդարձակ էր, որ ծովային նավերը ընդհուպ մոտենում էին քաղաքին, հնարավորություն ընձեռելով, որ նա մույնպես դառնա ծովային խոշոր նավահանգիստ:

Կիդնոսը՝ սկիզբ առնելով Կիլիկիո լեռներից, սրընթաց հասնում է դաշտավայր և այստեղ դառնալով նավարկելի, հոսում է Տարսոն քաղաքով և գնում, թափվում է Տարսոնի ծովածոցը:

Նավահանգիստ Կիլիկիայում

Կա մի ավանդություն, մորից կապված Ալեքսանդր Մակեդոնացու հետ: Մակեդոնացին, ով իր կյանքում երբեք չէր հիվանդացել, լողալով Կիդնոս գետում, հիվանդանում է թոքաբորբով:

Մի ուրիշ ավանդություն էլ պատմում է այն մասին, որ Կիդնոսի ափին սիրային ժամադրության են եկել Եգիպտոսի **Կլեոպատրա թագուհին** և Հռոմի զորավար **Անտոնիոսը**:

Բնության սքանչելի մի անկյուն է նաև Տարսոնի մոտ գտնվող Կիդնոսի ջրվեժը: Տարսոնի պատմությունը մույնպես հեռուներից է իր սկիզբն առնում: Ոմանք նրա հիմնադրումը վերագրում են ասորեստանցիներին, ոմանք՝ արամեացիներին, մյուսներն էլ այն մույնացնում են «Հին Կտակարանում» հիշատակված Տար-

շիշ բնակավայրին: Հնարավոր չէ ճշտել, թե այս կարծիքներից որն է հավաստին, սակայն կարելի է վստահաբար հաստատել, որ քաղաքն իրոք չափազանց հին է և բազմաթիվ տներն է փոխել մինչև Ռուբինյան Հայոց Կիլիկիայի կարևոր նավահանգիստ և միջազգային առևտրի հարուստ կենտրոններից մեկը դառնալը:

Տարսոնը նաև հայ մշակույթի սքանչելի կենտրոններից մեկն էր իր բարձրագույն դպրոցներով, բազմաթիվ վանքերի ու եկեղեցիների ներսում ստեղծված մատենադարաններով: Նա նաև Կիլիկիո Հայոց իշխանապետության, ապա՝ թագավորության մայրաքաղաքն էր: Այստեղ էին կատարվում թագադրության հանդեսները, և այստեղ էր գտնվում թագավորական պալատը:

Տարսոնի նավաշինարանում հայ վարպետները կառուցում էին և՛ բերդնավեր, և՛ ամենազանազան առևտրական առագաստանավեր:

Դեռ կիսոսենք, թե մինչև ուր էին հասնում Հայոց նավերը...

ԿՈՌԻԿՈՍ

Լեռներով շրջապատված, մշտադալար բուսականությամբ ծածկված գեղատեսիլ հովտում, լեռնալանջերի քարայրներից սկիզբ են առնում **Դառը Ջուր** և **Նուս** գետերը:

Դառը Ջուրը՝ մինչև Միջերկրական ծով թափվելը, մի քանի կիլոմետր հոսում է գետնի տակով: Թե ինչո՞ւ է արժանացել Դառն անվանումին՝ չի բացատրվում: Գուցե նրա ջուրը դառը համ ունի:

Իսկ **Նուս** գետի անվան բացատրությունը հայտնի է: «**Նուս**» հունարեն մշահակում է «**խելք**», «**բանականություն**»: Ջուրը չափազանց սառնորակ է: Խմողը, թե՞ նրա մեջ լողացողն է բանականության տեր դառնում, հայտնի չէ:

Կոռիկոս քաղաքը և **Կոռիկոս լեռը** այդպես են կոչվել **քրքում ծաղկի** պատճառով. Կոռիկոս հունարեն մշանակում է քրքում:

Կոռիկոսը իր ողջ տարածքով և հանդիպակած լեռների լանջերով **քրքում ծաղկի** առատության մեջ էր ընկղմված: Այս սքանչելի ծաղկից միջին դարերում պատրաստել են կարմիր ներկ: Հիրիկների ընտանիքից է այս ծաղիկը, որ հայերս կոչում ենք նաև **զաֆրան** և, ըստ ավանդավեպերի, հատկապես սիրում է աճել ճգնավորների քարափների մոտ, և սիրելի է մեղուներին:

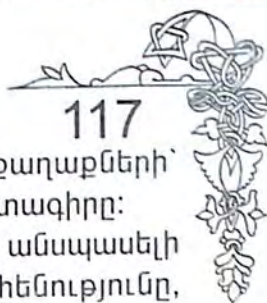
Պատկերացնենք, թե ինչ գեղեցկություն է սփռվում Կոռիկոսի լեռնալանջերին ու հովտում, երբ բացվում են գեղատեսիլ քրքումի դեղին, երկնագույն, մանուշակագույն, մարնջագույն, կարմիր ծաղիկները:

Անուշահոտ այս ծաղիկը անցկացնում է գլխացավը և քուն բերում: Այդ պատճառով շատ է օգտագործվել բժշկության մեջ...

Ահա այս քրքումից պատրաստված ներկը և զանազան դեղամիջոցները դառնում էին Հայոց առևտրական նավերի բեռը Միջերկրական ծովի լայնություններով ճամփորդելիս:

Կոռիկոսը հիմնադրվել է Սելևկյանների կողմից մ.թ.ա. 3-2 դարերում:

Մ.թ.ա. 2-րդ դարից մինչև 1-ին դարի սկիզբը Կոռիկոսը Միջերկրական ծովի ծովահենների կենտրոնատեղին էր: Գրեթե մեկ դար նրանք իրենց հզոր նավա-

տորմիղներով տնօրինում էին Միջերկրական ծովի ափամերձ քաղաքների՝ ծովում հանդիպող բոլոր, հատկապես առևտրական նավերի ճակատագիրը:

Հռոմեական մի քանի հարյուր նավից բաղկացած նավատորմիղը անսպասելի հարձակումներով կարողացավ ջախջախել նրանց: Բայց ծովահենությունը, ինչպես և մեծ ճանապարհների ելուզակությունը՝ ոչ մի դարում անգործունյա չմնաց:

Արաբների տիրապետության ժամանակ Կոռիկոսը չափազանց աղքատացել ու անշքացել էր: Այդպես մինչև Ռուբինյանների տիրապետության շրջանը:

Կոռիկոսը արքունի կալվածք էր: Իր երկու՝ ցամաքային և ծովային հսկայական բերդերով նաև խոշոր նավահանգիստ էր:

Ցամաքայինը միջնաբերդ էր՝ կառուցված դժվարամատույց ժայռի վրա, շրջապատված աշտարակավոր կրկնապարսպով և ջրի խոր խրամով: Այս միջնաբերդն ուներ չորս մեծ ջրամբար և ջրհորներ, իր եկեղեցին և մատուռը:

Ծովային ամրոցը գտնվում էր ցամաքայինի դիմաց, համանուն կղզու վրա՝ ձգված նրա տարածքով մեկ:

Ծովային ամրոցի աշտարակները կառուցել է **Լևոն Երկրորդ Մեծը**: Իսկ **Դեթում Առաջինը** վերանորոգել է ամբողջ ամրոցը: Երկու վկայությունների մասին արձանագրություններ կան պարիսպներին և աշտարակներին:

Կոռիկոսյան քարայրները հայտնի են եղել, ինչպես Անիի այրերը, եթե ոչ այդ չափով, բայց, այնուամենայնիվ, այս քարայրները երեք կիլոմետր երկարությամբ տարածվել են ծովափով՝ կենտրոն ունենալով հենց Կոռիկոս քաղաքը:

Կոռիկոսի հսկա նավաշինարանը նույնպես հայտնի էր Միջերկրական ծովի ավազանում: Այստեղ էին Վենետիկի և Ջենովայի նավատերերը նորոգում իրենց նավերը, որոնցով ապրանք էին բերում Միջերկրականի արևելյան ափերը:

Կոռիկոսը նաև վաճառաշահ քաղաք էր և արհեստագործության սքանչելի կենտրոններից մեկը:

Բացի քաղաքի ցամաքային և ծովային երկու բերդերից, բարձրաբերձ ժայռերի վրա 8-9 կիլոմետր միմյանցից հեռու վեր էին խոյանում Կոռիկոսի ևս երկու ամրոցները, որոնք համարվում էին «**Ռուբինյան մեծագործության գեղեցիկ ապացույցներ**»:

ԱՅԱՍ

Հայոց ծոցի հյուսիս-արևմտյան ափին՝ ամբողջությամբ շրջապատված կիտրոնի ու մարնջի այգիներով, իսկ այգիներից անդին՝ անտառներով, գեղեցիկ ծովամերձ քաղաք **Այասն** է:

Այասի ծովախորշը ապահով է ուժեղ ալեկոծություններից և այդ պատճառով

չափազանց հարմար է նավերի կանգառի համար:

Պլինիոսի և Տակիտոսի վկայություններով՝ Այասը հունա-հռոմեական տիրապետության ժամանակ ազատ քաղաք էր:

Իսկ Հայոց պետության ժամանակ թագավորական տան սեփականությունն էր, որտեղ գործում էր թագավորի դրամահատարանը:

Այասը նույնպես, ինչպես Կոռնիոսը, ամրացված էր ցամաքային և ծովահայաց բերդերով:

Եվրոպայի ավելի քան 25 պետություններ ու քաղաքներ, ապա Մեծ Հայքը, Հնդկաստանը, Չինաստանը, Պակիստանը առևտրական կապերի մեջ էին Այասի հետ, որը, փաստորեն, ոչ միայն Հայոց թագավորության, այլ նաև Միջերկրական ծովի արևելյան ափի ամենախոշոր վաճառաշահ կենտրոնն էր և Աֆրիկայի ափին գտնվող Ալեքսանդրիա քաղաքի լուրջ մրցակիցը:

Այաս

Հայկական իշխանությունները օտարերկրյա վաճառականներին մշտապես տալիս էին հատուկ արտոնություններ և գանձում չափավոր մաքս:

Ի դեպ, տեղեկություններ կան, որ Այասը եղել է ստրկավաճառության շուկաներից մեկը:

Եվրոպացիները հյուպատոսություններ ունեին Այասում, որոնք իրենց փատաթղթերում քաղաքն անվանում էին **«Հայոց թագավորության նավահանգիստ»**:

Մենք դեռ այս բոլոր նավահանգիստները կայցելենք պատմության խաչուղիներով քայլելիս: Հիմա միայն փաստենք, որ ծովամերձ քաղաքներում ծավալված էր մեծ նավաշինարարություն, և այս գործի հայ վարպետները հայտնի էին իրենց արհեստի գերազանց իմացությամբ: Կիլիկիայի անտառները հարուստ էին կաղնու այն տեսակով, որով կառուցվում էին նավերը: Կտավագործներն էլ գիտեին առագաստի համար պատրաստել այն հատուկ կտավը, որը կարող էր դիմագրավել ծովի քամիներին և Միջերկրականի չափազանց աղի ջրերի ջրացատկերին:

Նավը ջուրն իջեցնելիս օրհնվում էր քահանաների, եպիսկոպոսների կողմից: Եվ օրհներգ շարականների հուզավառ հնչյունների տակ նավը վերջապես հասնում էր ջրին:

Բարի երթ նրան:

Նավերը դուրս գալով Հայոց այս չորս նավահանգիստներից, հայրենական ու օտար ամենաբազմազան ապրանքներն էին տանում ծովային ամենատարբեր ուղիներով:

Ահա այդ ուղիներից մեկը. Միջերկրական և Էգեյան ծովերով մինչև Բյուզան-

դիա, այնտեղից Մարմարայով Սև ծով և նրա ափերին գտնվող պետություններ:

Կիլիկիայի հայերը սպասված վաճառականներ էին: Նրանք մինչև Բուլղարիա, Կիլյան Ռուսիա, ապա ավելի հյուսիս էին տանում իրենց հետ բերած, հայրենական ապրանքներից բացի, նույնիսկ չինական ու հնդկական ապրանքներ:

Երկրորդ ուղին. Միջերկրական բոլոր ծովերը մտնելով ու ելնելով, Հունաստանի ու Իտալիայի ափերով մինչև ֆրանսիական Միջերկրածովային ափերը, Իսպանիա և Աֆրիկա այցելելով՝ անցնում Զիբրալթարով դեպի Ատլանտյան օվկիանոս, Եվրոպայի ծայր Արևմտյան ափերով հասնում մինչև Ամստերդամ...

Ապա, ետ դեպի Հայրենիք:

Կիլիկիա երկրի գլխավոր լեռնանցքներում ու նավահանգիստներում գործող մաքսատները կոչվում էին **«բաժտներ»**: Սրանք շուկաներից դրամով գանձում էին բազմազան մաքսեր ու տուրքեր, որոնք դառնում էին արքունի եկամտի մի մասը: Միայն նավահանգստային Այաս քաղաքի շահաստանից արքունիքի օգտին գանձվող տարեկան մաքսերն ու տուրքերը կազմել են մի քանի միլիոն ֆրանկ: Այս միջոցներով է Հայոց արքունիքը բարեկարգել քաղաքները, նավակայանները, շուկաները, բաժտները, ճանապարհները, կամուրջները, առևտրական նավատորմիղը, բանակը, հատել ոսկյա, արծաթյա, պղնձյա դրամներ, որոնք շրջանառության մեջ են եղել միջազգային շուկաներում:

Կիլիկյան նավ

Լևոն Երկրորդ Մեծի հատած 7,1 գրամ ոսկյա **«թագավորական»** կոչվող դրամը միջազգային շուկաներում ավելի մեծ արժեք ուներ, քան վենետիկյան հռչակավոր դուկատը: Կիլիկիայից դեպի միջազգային շուկաներ են արտահանվել անտառանյութ, հացահատիկ, բուրդ, գործվածքներ, գորգեր, քաղցրավենիք, միրգ, գինի, ձիաքապտուղ, ներկեր, երկաթ, աղ, թռչուններ, անասուններ: Քաղաքային բնակչության վերնախավը մեծահարուստ վաճառականներն ու արհեստավորներն էին, որոնք իրավունք էին ստացել մասնակցել պետական կարևոր հարցերի քննարկմանը:

Վաճառական խավի միջոցով, արհեստավոր հայի ձեռքերով կառուցված նավերը լողում էին ոչ միայն ջրային հայտնի ուղիներով, այլ նոր ճանապարհներ էին հայտնաբերում և նոր ծովային քարտեզներ գծում: Հետագայում այդ քարտեզները տպագրական մեքենան: Երբ հայտնաբերվեց տպագրական մեքենան, Կիլիկյան Հայոց նավերի վրա բարձրացվում էր այն թագավորի դրոշմ, որն այդ

նույն ժամանակի տիրակալն էր և, իհարկե, նաև այն քաղաքի դրոշմ, որի նավահանգստից դուրս էր գալիս նավը՝ ռազմական, թե առևտրական, միևնույն է:

Ընդմիջարկում՝ փակագծերով

20-րդ դարի 85 թվականին մի խումբ ամենատարբեր մասնագիտությունների տեր երիտասարդներ՝ պատմաբաններ, հնագետներ և հիմնականում ճշգրիտ գիտությունների գիտնականներ՝ մաթեմատիկոսներ, ֆիզիկոսներ, ինժեներներ, ռադիոֆիզիկոս **Կարեն Բալայանի** ջանքերով ստեղծեցին «Այաս» առագաստանավորողների ակումբը: Ակումբի նպատակն էր՝ զբաղվել գիտական լուրջ պրպտումներով և ի մի բերել այն ամենը, ինչ կար հնագույն Հայոց նավաշինարարության և նավագնացության մասին:

Կարեն Բալայանը երկար տարիներ աշխատել էր «**Ֆիզիկայի կիրառական պրոբլեմների ինստիտուտի հատուկ կոնստրուկտորական բյուրոյում**», սակայն վաղ պատանեկության տարիներից նրան գրավել էին հեռավոր իր նախնիների՝ ծովային քանոն ընդառաջ սլացող առագաստանավերի երազային ու անիրական թվացող ուղիները: Հնագույն նավագի այդ կարոտը նախ նա իր մատներին տվեց և ստեղծեց աշխարհի ամենատարբեր առագաստանավերի մանրակերտեր: Ապա, երբ հմտացավ և, մասնակցելով խորհրդային տարիներին կազմակերպված ԽՍՀՄ նավամոդելային մրցանակաբաշխություններին, շահելով ամենապատվաբեր մրցանակային տեղերը՝ իրեն թույլ տվեց ընդհուպ մոտե-

նալ իր երազանքին. կառուցել Կիլիկյան Հայաստանի առագաստանավի մանրակերտը:

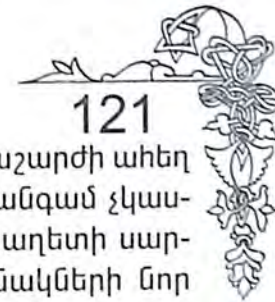
...Հայոց ձեռագիր մատյաններից վերծանված Կիլիկիո Հայկական առագաստանավի մանրակերտը հանձնվեց Կիևում կայացած առագաստանավորողների մրցանակաբաշխության մասնագետների դատին: Եվ մի հայտնի մասնագետ, տեսնելով այս մանրակերտը, ուրախացած հայտարարեց, թե հանդիպել է անծանոթ նավի, որը յուրահատուկ է և բոլորովին տարբեր է մյուսներից: Իսկ այս հայտնի մասնագետը ծանոթ էր աշխարհի որևէ անկյունում երբևէ կառուցված առագաստանավերի տեսակներին: Վաղ տարիների երազանքը պիտի իրականանար: Նա՝ իր ընկերների հետ, իրենց ձեռքերով կառուցած նավով, պիտի անցնեին հեռավոր նախնիների բացած ծովային ճանապարհներով:

«**Այաս**» ակումբում հավաքված 20-րդ դարի գիտական մտքի տեր երիտասարդները, իրենց ժամանակին համապատասխան գիտելիքներով, սակայն միանգամայն հարազատ մնալով հինին՝ պիտի կառուցեին իրենց նավը:

Ասելն է դյուրին: Միջոցներ էին պետք:

Բայց ավելի շատ ոգևորություն էր պետք...

Հավատավոր ոգևորություն՝ սքանչելի լավատեսությամբ...

Հայաստանն Արցախյան պատերազմի մեջ էր և դեռ 1988թ. երկրաշարժի ահեղ ցնցումը մարդկանց հոգիներում էր: Սակայն նրանք մի ակնթարթ անգամ չկասածեցին, որ լինելու է հաղթանակ, որ ժողովուրդը թոթափելու է աղետի սարսափը իր հոգուց, որ նորից հառնելու է Հայրենիքը նոր ժամանակների նոր ավերակներից... և իրենք նրա փառքը հնագույն նախնիների օրինակով տանելու են ծովից-ծով, երկրից-երկիր, փաստելու համար, որ իրենք որդիներն են այն հին Հայրենիքի, որը բոլոր ժամանակների մեջ հավերժորեն ապրելու իմաստությունն է ժառանգել իրենց:

...1990 թվականին «**Այաս**» ակումբի մի քանի անդամներ **Կարեն Բալայանի**

հետ հայտնվեցին Հյուսիսային Կովկասում՝ գտնելու համապատասխան կաղնու ծառեր՝ իրենց ապագա **Առագաստանավը** կառուցելու համար: Ծառահատները համշենահայեր էին...

Կտրվեց մեկ մետրից ավելի տրամագիծ ունեցող 12 հաստաբուն ծառ և երկու բեռնատարով բերվեց Հայաստան՝ Սևանի ափ: Մեկ տարի բացօթյա չորանալուց հետո, 1991 թվականի մայիսի 26-ին, քահանա տեր **Կյուրեղը** օրհնեց նավի կառուցման սկիզբը: Պատրաստի նավը ջրարկվելու համար ջուրն իջեցվեց 11 տարի անց՝ Սևանում, 2002 թվականի մայիսի 25-ին:

Գործն սկսվեց ընդամենը 7-8 մարդով: Հիմա նրանք 25-ն են: Բայց այս 11 տարիների ընթացքում նրանք ժամանակից դուրս չէին...

Երկիրը պատերազմի մեջ էր, նրանք մասնակցում էին կռիվներին... զոհվեցին նրանցից մի քանիսը, բայց նրանք շարունակում էին կառուցել իրենց նավը... **Որովհետև նավը նավ չէր, այլ ինչ-որ կարևոր բանի խորհրդանիշ, ինչ-որ կարևոր բանի հաստատում, ամենադժան պահերին անգամ երազանքին չդավաճանելու քաջություն...**

Անսպասելի դժվարությունների ու զրկանքների գնով նրանք կառուցեցին իրենց առագաստանավը, որով **Գիտական ճամփորդություն** պիտի սկսեին 2003 թվականի մայիսի երկրորդ կեսին:

Նրանք, իրենց ձեռքերով կառուցած առագաստանավով, որը ճիշտ կրկնօրինակն է Կիլիկյան հնագույն առագաստանավերի, կատարեցին գիտական իրենց ճամփորդությունը՝ զգեստավորված հին նավորդների նման...

Կանվեն այնպես, ինչպես սնվել են այդ նավորդները և իրենց հետ ճամփորդող բժիշկը, հարկ եղած դեպքում, կբուժի նրանց, միջնադարյան հայ բժիշկների սքանչելի իմացությամբ:

Դրոշներն ու նավի խորհրդանշանները կլինեն ճիշտ այնպիսին, ինչպիսին էին հնագույն առագաստանավերի վրա... Եվ նավախելին կծաղկի սքանչելի **Շուշանը**:

2003 թվականին հատուկ տրեւերով՝ բեռնատարով, նավը բերվեց Երևան և վերջին վերանորոգումներով պատրաստվեց ծով ելնելու համար:

2004 թվականի հունիսի 23-ին նույն տրեւերով դուրս եկան Երևանից և հուլիսի 4-ին հասան Փոթի Սևծովյան նավահանգիստը: Հուլիսի 14-ին արդեն բաց ծովում էին: Առաջին փոթորիկը «Կիլիկիա» առագաստանավի վրա հարձակվեց Փոթիից դուրս գալուց քիչ անց: Եվ երկու և կես օրում հազիվ հասան Սոչի: Նրանք փոթորիկների հանդիպել էին նաև Սևանա լճում, փորձնական նավարկումների ժամանակ: Բայց սա ծովի փոթորիկն էր... Երկրորդ մեծ փոթորիկը հանդիպեց Վառնայում, երբ նրանք անցնելով Սոչի, Նովոռոսիյսկ, Յալտա, Կոնստանցիա ծովային ուղին՝ հասան այնտեղ: Նրանք, ստիպված, երկու օր մնացին Նյարևոյում՝ մինչև փոթորկի հանդարտվելը: Հետո ծովային ուղին ձգվեց Ստամբուլ՝ Կոստանդնուպոլիս, և ապա Էգեյան ծովի հազարավոր մանր ու խոշոր կղզիների փոթորկոտ բավիղները հաղթահարելով, մտնել-ելնելով Աթենք, Ռոդոս, Կիպրոս՝ Լառնակա, Բեյրութ, Լաթակիա... վերջապես հասան Կիլիկիա...

Ես յուրաքանչյուրիդ եմ թողնում պատկերացնելու **Կարեն Բալայանի** և նրա նավորդ ընկերների ապրումները, երբ նրանք հասան իրենց Հին Հայրենիքի, Հայոց նախնիների տաղանդով և ձեռքերով կառուցած Ալեքսանդրետ, Այաս, Կոռնիկոս Կիլիկյան նավահանգիստները...

Շարունակենք ճամփորդել «Կիլիկիա» առագաստանավի հետ դեպի Անամուտ, Ռոդոս, Պիրեյ, Կերկիրա, Դուբրովնիկ և Վենետիկ... ուր հասան հոկտեմբերի 15-ին: Իտալիայի Վենետիկ գեղեցիկ քաղաքի դիմաց է գտնվում **Սուրբ Ղազար** կղզին, ուր 1717 թվականից հաստատվել է **Հայոց Մխիթարյան Միաբանությունը**, հայ խոշորագույն գիտնական, մշակութային, և, իհարկե, առաջին հերթին, եկեղեցական գործիչ **Մխիթար Սեբաստացու** և իր համախոհների ջանքերով: Այն արդեն 300 տարի, առանց ընդհատումների գործում է որպես հայագիտության մեծագույն կենտրոն:

Այսպես, ուրեմն. «Կիլիկիա» առագաստանավը հասավ Սուրբ Ղազար կղզի և ցնծությամբ դիմավորվեց գիտնական վանականների կողմից:

Մխիթարյան Միաբանության աբբահայրը այսօր **Եղիա Ծայրագույն վարդապետ Քիլափյան Քեսապեցին** է:

Նավը կայանվեց կղզու փոքրիկ նավահանգստում և հանձնվեց կղզու գիտնական վանականների խնամքին, որոնք այն հանձն առան մեծ ոգևորությամբ: Նավն այստեղ պետք է ձմեռեր: Նավագները վերադարձան Երևան, մինչև...

Ես խոստանում եմ, որ մի օր մանրամասն կպատմեմ **Մխիթարյան Միաբանության** սքանչելի գործերի և տաղանդաշատ գիտնական վանականների մասին:

Հիմա շարունակենք պատմությունը «Կիլիկիա» նավի, նրա նավապետ **Կարեն Բալայանի** և իր նավագների մասին: Նրանք Սուրբ Ղազար վերադարձան 2005 թվականի ապրիլի 26-ին, իսկ բաց ծով դուրս եկան մայիսի 10-ին:

Քարտեզը ներդիրում է: Խնդրում եմ հետևեք նավի երթուղուն:

Հետևեք Միջերկրական ծովի նրան մատուցած խաղաղ ու հաճախ փոթորկոտ

օրերի միջով, անհանգիստ, եռուն, ֆիզիկական մեծ ջանքեր ու հոգեկան կորով պահանջող այս 12 քաջարի նավագների ուղուն, ովքեր առաջին անգամ էին ընդարձակ ծովերով ճամփորդում: Հետևեք աներևակայելի, սակայն անհողողոդ նրանց կամքի գործունեությանը... Եվ, պատկերացրեք, նույնիսկ ամենաահարկու փոթորիկների ժամանակ որևէ մեկի մտքով չի անցել, որ հիմա խորտակվելու է դարերի խորքից եկած և իրենց երազանքով հարություն առած նավը:

Ոչ մեկի մտքով... Եվ գիտեք ինչո՞ւ. նավը իսկապես կխորտակվեր, եթե որևէ մեկը կասկածեր, թե... Այսպե՛ս:

Նրանք հասան Մարսել: Ապա, Իսպանիայի ափերով, նրա նավահանգիստները մտնել-ելնելով՝ 2005 թվականի հուլիսի 27-ին հասան **Ջիբրալթար**:

Մինչ նրանք կհաղթահարեն Ջիբրալթար նեղուցի խարդավանքները, հիշենք, որ սա Պիրենեյան թերակղզու հարավային վերջավորության և Աֆրիկայի հյուսիսարևմտյան ծայրամասի միջև է գտնվում: Միացնում է Միջերկրական ծովը Ատլանտյան օվկիանոսի հետ: Հյուսիսային ափին Ջիբրալթարի ժայռն է, հարավային ափին՝ Մուսա զանգվածը: Հունական առասպելը պատմում է, որ սրանք հնում կոչվել են Հերկուլեսի սյուներ: Հունական հերոս **Հերկուլեսը** անցնելով ողջ եվրոպան և Լիբիան՝ Աֆրիկան, ի հիշատակ իր թափառումների՝ կանգնեցրել է այս սյուները: Փոխաբերական իմաստով «**հասնել Հերկուլեսյան սյուներին**»՝ այս սյուները: Փոխաբերական իմաստով: Որովհետև նեղուցից այն կողմ անծայրածիր մշակվում է հասնել վերջին սահմանին: Հնագույն ժամանակներում այս արտահայտությունը զուրկ չէր իմաստից: Որովհետև նեղուցից այն կողմ անծայրածիր **Օվկիանոսն** էր, որի անհատակ ջրերի խորքն էր ընկղմված **Աշխարհի** վերջը:

Ինչևէ: «Կիլիկիա» առագաստանավը Ատլանտյան օվկիանոս դուրս եկավ օգոստոսի 2-ին: Նավեց մինչև Պորտուգալիայի մայրաքաղաք Լիսաբոն և օգոստոսի 20-ին հասավ Անգլիա, Պորտմուտ: Կաուս քաղաքի փոքրիկ կղզու նավահանգստում նավը նորից թողեցին ձմեռելու:

2006 թվականն էր:

Մայիսի 23-ին, հանելով նավը այս նավահանգստից՝ նավորդները հասան Լոնդոն, որտեղից մայիսի 28-ին սկսեցին նավարկությունը. Ֆրանսիա, Բելգիա, Հոլանդիա, Ռուսաստան՝ Պետերբուրգ, Նևա գետով դեպի Լադոգա լիճ, Սվիր գետ, Օնեգա լիճ, Սպիտակ լիճ, այնուհետև ջրանցքներով՝ Վոլգա, Վոլգա-Դոն, Դոն, Ազովի ծով, Սև ծովով՝ Փոթի և բեռնատարով մինչև Երևան ...

Դյուրին է, ճի՞շտ է, թղթի վրա գրել, կամ քարտեզի վրա ցույց տալ այն ուղին, որով անցան 21-րդ դարի հայ նավագները իրենց նավապետ **Կարեն Բալայանի** հետ՝ միջնադարյան առագաստանավով ...

Ինչո՞ւ այսքան մանրամասնեցինք այս պատմությունը: Կրկին անգամ ուրախանալու համար այն բացարձակ ոգևորությամբ և ճշմարտությամբ, թե նույնիսկ ազգի ամենաողբերգական պահերին կարող է ժողովրդի Ոգու ընդերքում ապրել **նյութապաշտությունից ազատ, հպարտ Հայրենասիրությունը**:

Մի մոռացեք, այս ճամփորդությունը կատարվեց Արցախյան Հայոց հաղթանակից հետո... Իզուր չէր, որ նրանց ամենուրեք դիմավորում էին որպես հնագույն ժողովրդի զավակների... **ովքեր հաղթել էին փոթորիկներում**:

Ընտրենք ճիշտ ճանապարհը և մտնենք **Ռգեղենի** սահմաններից ներս՝ նորից ապրելու համար հպարտության ու ոգևորության սքանչելի պահը: Եվ որպես սկիզբ, նորից թափենք **Դպրոցի** դուռը, որովհետև նա՛խ այդ դռնով է ելում ուտանում **Ռգեղեն կյանքը**: Կիլիկիայի կրթության ամենածաղկուն շրջանը թերևս 12-13-րդ դարերն էին: Վանական, հոգևոր դպրոցների կողքին բարգավաճում էին վարժարաններն ու դպրատները՝ հասարակության ամենատարբեր խավերի մանուկների համար: Այս դպրոցներն, անշուշտ, սկզբից էլ եղել են, բայց թագավորության հաստատումից հետո ստացան արքունիքի բարձր հովանավորությունը:

A black and white illustration of a standing male figure, likely a saint or religious figure, wearing a long, dark, patterned robe with a wide collar and a halo around his head. The figure is shown from the waist up, with hands clasped in prayer.

Ի դեպ. Ալիշանի այս աշխատությունն է վկայում հայտնի **Ալիծ իշխանուհու** մասին, որ դպրոց էր հիմնել, դասագիրք հորինել և հայերեն տառերի հանդեպ նրա պաշտամունքը հասել էր այն աստիճանի, որ փեսացուներին մերժում էր միայն այն պատճառով, որ նրանք չէին գրում իր նման գեղեցիկ... Հիշում եք, անշուշտ, այս պատմությունը:

Միայն պետությունը չէ, որ հոգում էր կրթության մասին: Ժողովուրդն ինքը
նույնպես ջատագովն էր այդ գործի, որովհետև կրթությունը նրա հասարակա-
կան կյանքի անհրաժեշտ, կարևորագույն մասն էր:

Միջին այս դպրոցներում սովորում էին ավելի բարդ առարկաներ. քերականություն, ճարտասանություն, առասպելավարժություն, գրչության արվեստ, մաթեմատիկա, երկրաչափություն, աստղագիտություն, տոմարագիտություն, տարրաբանություն, փաստաթղթերի ձևակերպման

հմտություն, նկարչության, երաժշտության, պատմության, աշխարհագրության, աստվածաբանության առարկաների խորացված ուսուցում: Սովորում էին նաև օտար լեզուներ, որոնք հատկապես կարևորվում էին Արևելքի և Արևմուտքի տեղությունների հետ Կիլիկիայի ունեցած կապերի պատճառով:

Միջին դպրոցները պատրաստում էին պետական-հասարակական մանր և միջին աստիճանավորներ:

Վարդապետարան-համալսարանները պատրաստում էին գիտությունների ամենատարբեր ճյուղերի գիտնականներ, հոգևորական և պետական բարձր աստիճանավորներ, դիվանագետներ, թարգմանիչներ, ուսուցիչներ, որոնք պետությունից ստանում էին ռոճիկ:

Բարձրագույն այս դպրոցների ուսուցչապետերին նշանակում էր արքունիքը: Հայոց մոտ **Ուսուցիչը** աստվածային բարեհաճություն կրող անձ էր՝ արժանացած ժողովրդի խորին հարգանքին:

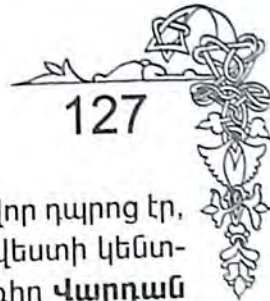
ՄԵՎ ԼԵՌԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ

Սև Լեռան համալսարանը Կիլիկիայի ամենաանվանի վարդապետարանն էր: Նրա համբավը տարածվել էր ոչ միայն Բուռն Հայաստանում, այլև Արևմուտքի և Արևելքի այն երկրներում, որոնք քիչ թե շատ շփման եզրեր ունեին Կիլիկիո Հայոց թագավորության հետ:

Հիշենք **Կիրակոս Գանձակեցու** վկայությունը **Մխիթար Գոշի** մասին, թե նա ինչպես վարդապետական գավազանի տեր լինելով, այնուամենայնիվ, եկավ Կիլիկիա, որպեսզի Սև Լեռան համալսարանում կատարելագործի իր գիտելիքները: Այս համալսարանի սաներն են եղել **Գրիգոր Վկայասերը (Փոքրը)**, **Գրիգոր Պաղլավունին**, **Ներսես Շնորհալին**, **Բարսեղ**, **Սարգիս և Իգնատիոս Մեկնիչները**՝ նույնպես **Շնորհալիներ**, **Ներսես Լամբրոնացի**, **Գևորգ Մեղրիկ**, **Գրիգոր Լոռեցի** գիտնականները: **Սև Լեռան համալսարանը**, ինչպես և Բուռն Հայաստանի շատ համալսարաններ, իրենց տաղանդավոր աշակերտներին կոչումներ և պատվանուններ էին շնորհում: **Շնորհալի** մականվան կրկնումը նշանավորների անվան կողքին հաստատում է, որ այդ կոչումը պատվանուն է, ինչպես **Քերթովը** պատվանուն էր Սյունյաց համալսարանի և **Իմաստասերը**՝ Արագածոտնի գիտնականների համար: **Սև Լեռան համալսարանը** իր մասնաճյուղերն ուներ Արեգին, Շափի, Շուղ, Պաղակաձիակ, Պառլաիոն, Վարդկան, Քարաշիթ վանքերում: Կարևոր էին նաև Ակների, Արքայակաղնիի, Դրազարկի, Կրականի, Հեսվանցի, Մշկևորի, Մեծքարի, Մլիճի, Ջերմաղբյուրի, Սկևռայի, Սիսի, Տարսոնի դպրոցներն ու վարդապետարանները:

Սիս մայրաքաղաքի բազմաթիվ կրթարաններից ամենահռչակավորը եղել է Ներսես Լամբրոնացու հիմնադրած **Աշխարհիկ** համալսարանը, որտեղ մեծ մասամբ կրթվել են պետական խոշոր գործիչներն ու գիտնականները:

Այս դպրոցում է կատարվել **Հոմերոսի**, **Պլատոնի**, **Սոկրատեսի**, **Արիստոտելի**, **Եվրիպիդեսի**, **Թեոփանոսի**, **Պորփյուրոսի**, **Պյութագորասի** և այլոց թարգմանությունների մեծ մասը:

ԴՐԱԶԱՐԿԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԸ

Դրազարկի վարդապետարանը լեզուների ուսուցման հռչակավոր դպրոց էր, գրչության, մանրանկարչության, երաժշտության բարձրագույն արվեստի կենտրոն: Այստեղ դասավանդել են **Հովսեփ Երաժշտապետը**, առակագիր **Վարդան Այգեկցին**, **Բարսեղ ուսուցչապետը**, որ **Հեթում Առաջին թագավորի** եղբայրն էր, **Թորոս դասապետը**:

Թորոսը սքանչելի երաժիշտ և ուսուցիչ լինելուց բացի, տաղանդավոր դիվանագետ էր: Թորոսը 13-րդ դարում Անգլիայում Կիլիկիո կողմից դեսպան էր նշանակված: Դրազարկի վարդապետարանի սանն էր նաև տաղանդաշատ ծաղկող **Սարգիս Պիծակը**:

ՄԵԾՔԱՐԻ ԵՎ ՍԿԵՎՈԱՅԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆՆԵՐԸ

Մեծքար արվեստի, գրչության, գիտության խոշոր կենտրոնում են դասավանդել **Հովհաննես Պլուզ Երզնկացին** և **Հակոբ վարժապետը**:

Սկևռայի վարդապետարանում են կրթվել **Գրիգոր Սկևռացին** և **Ներսես Լամբրոնացին**:

Սկևռայի ուսուցչապետներ էին «**հույժ իմաստասեր**» **Բասիլը**, **Հովհաննեսը**, **Բարդուղիմեոսը**:

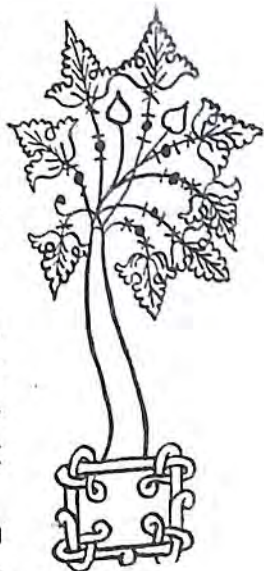
Գրիգոր Սկևռացին վարդապետարանն ավարտելուց հետո դասավանդում էր այնտեղ: Նրա սաներն են եղել քերականագետ և գեղագիր **Գևորգ Երզնկացին**, **Մխիթար վարժապետը**, **Սիմեոն Երաժիշտը**:

Բազմաթիվ հիշատակագիրներ Կիլիկիան անվանել են «**Երկիր իմաստասիրաց և ուսումնասիրաց**»:

ԸՍՏ ՀԱՅՐԵՆԻ ԱԶՆՎԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ, ԸՍՏ ՄԱՅՐԵՆԻ ԱՍՏՎԱԾԱՊԱՇՏՈՒԹՅԱՆ...

Հայոց դպրոցների մտահոգությունը, լինեին նրանք Բուռն Հայաստանում, Կիլիկիայում, թե գաղթավայրերում, միայն գիտելիքներ տալը չէր: Այդ դպրոցներում, տարրականից մինչև համալսարանական, կարևորվում էր **դաստիարակությունը**, որը համարվում էր ամենակարևորը, մանուկ հոգին կրթելու և նրան արժանի դարձնելու այն առաքելությանը, որով մշտապես մտահոգ էր հայ ժողովուրդը:

Մինչև այս պահը, մենք գիտենք այն բոլոր նվաճողներին, որոնք սրով ու հրով եկել են Հայաստան և տիրել այն: Գիտենք, թե ինչպես, երբ դանակը ոսկորին է հասել, հասառակ ժողովուրդը, գեղջուկը իր աշխատանքի գործիքը գեներ դարձրել ոչ միայն օտարի, այլև սեփական տերերի դեմ: Այսպես, մշտապես կռիվների մեջ, պայքարով իր գոյության իրավունքը հաստատած ժողովուրդը իր դպրոցը պիտի կազ-

մակերպեր այնպես, որ ապահովեր իր հայրենիքը ոչ միայն իմաստասեր, քերթող շնորհալիներով, այլ կամային բարձր որակներով առաջնորդող, ամենատարբեր ասպարեզներում գործող իր արժանավոր զավակներով: Եվ ահա, Հայոց դպրոցներում գիտության և արվեստի ամենաբազմազան իմաստությունների հետ ուսուցանում էին **Հայրենասիրությունը**, որպես ամենակարևոր և ամենամանրաժեշտ առարկա: Ո՛չ անգործունյա և բառերի մեջ միայն ապրող հայրենասիրություն, այլ մտային ու ֆիզիկական ուժի այնպիսի դաստիարակություն, որը հնարավոր է դարձնում քանակով քիչ հայրենասերներին, առանց վարանման կրվել բազմաթիվ անգամ շատ թշնամու դեմ և... հաղթել: Մինչև Հայոց այս ժամանակին հասնելը, որքան անգամ ականատես եղանք նման հաղթանակների... Հիշե՛լ է պետք և չմոռանա՛լ:

Հայոց դաստիարակության նշանաբանը բոլոր ժամանակներում՝ եղել է սա.

«Ըստ հայրենի ազնվականութեանն, ըստ մայրենի աստուածապաշտութեանն»:

Եկեղեցական դաստիարակության **«գլխադասներն, գլխոնարհամիտն, գիեզն, գերկայնամիտն»** որակները ընդհանուր դաստիարակության միայն մի մասն են եղել: Մնացածը ամփոփվել են **«աներկիւղք, քաջասիրտք, քաջանունք, բարենշանս, բարեհամբաւք բարեգործք, յաջողակք ի գործ պատե՛րազմաց»** իմաստների մեջ:

Մատաղ սերնդի դաստիարակությունն իրագործվել է ընտանիքում, դպրոցում, բանակում, հասարակության ներսում: Դաստիարակների և ուսուցիչների պարտականությունն էր **«խրատել և հրահանգել ըստ իւրեանց իմաստութեան և արուեստի»**: Իսկ ընտանիքում մանկանց դաստիարակությունն իրենց ձեռքը վերցրած կանայք **«իբրև գրաջայրս՝ զառաջիկայ զօգտաբեր շքեղաբար**

հրահանգս մանկանցն հոգացեալ լնուին»:

Սա վերաբերվում էր հասարակության բոլոր խավերին, որոնք բարոյականության որակները նման դաստիարակությամբ պահպանել են սերնդից-սերունդ: Երբ երեխան հանձնվում է ուսուցչի խնամքին, նա պարտավոր է դաստիարակության կարող ուժով վստահեցնել ծնողին. **«Յիս թող, յայսմ յետէ ես եմ երաշխաւոր»:**

Ներսէս Շնորհալին համոզված էր, որ երեխաներին պետք է դաստիարակել դեռ շատ վաղ մանկության օրերից, խրատել ու նրանց սրտի մեջ մտցնել բարություն, ազնվություն, մարդասիրություն:

Մխիթար Գոշը դաստիարակներից պահանջում էր

դեռ փոքր հասակից երեխաներին սովորեցնել բարեգործություն անել և ուրիշներին հարգելու, սիրելու շնորհքը:

Եսայի Նչեցին երեխաներին խրատում էր, թե ինչպես պետք է վարվել, երբ գալիս է օտարը: Եթե նա գալիս է որպես բարեկամ՝ ընդունել նրան ցանկալի հյուրի նման, իսկ նրանք, ովքեր իշխելու, տիրելու նպատակով են գալիս՝ երկրից

դուրս շարտել որպես ավազակների:

Հովհաննէս Երզնկացին քարոզում էր երեխաներին դաստիարակել այնպես, որ նրանք ենթարկվեն մեծերին, իրենց ծնողներին և ուսուցիչներին, լինեն խոնարհ, հնազանդ: Իսկ մեծերը, ուսուցիչները փոքրերի հանդեպ պետք է ցուցաբերեն ներողամտություն, համբերատարություն և մեծահոգություն:

Այնպես պետք է պահել երեխային, որ նա մեղքի ականատես չլինի, հայիոյանք ու զազրախոսություն չլսի: Չպետք է թողնել, որ երեխան դատարկ շրջի և չար օրինակներ տեսնի: Երեխայի միտքը կակուղ մոմի է նման: Բարի խրատ ու իմաստություն սերմանելը նրա մտածմունքների մեջ՝ կազատի նրան վատթար արատներից: Երեխայի միտքը նաև աղբյուրի մաքուր, զուլալ ակն է և չպետք է թողնել. որ կամ ճապաղի և ցամաքի, կամ աղտոտվի ու պղտորվի: Չարության արմատներն այնպես պետք է հանել երեխայի հոգուց, ինչպես հանվում են հողից մոլանիւտի արմատները:

Դաստիարակությունը կարող է իսկական մարդ ստեղծել և, ընդհակառակը, նա կարող է գազան ծնել: Վատ դաստիարակությունն, ի վերջո, մարդուն դարձնում է զզվելի:

Հայոց հնադարյան **բարոյախոսությունն** անցնելով մշտապես անհանգիստ ժամանակների թոհուրթոհի միջով՝ հասել էր այս միջնադարին իր արժեքավոր իմաստությամբ: Իսկ բոլոր ժամանակների **ուսուցիչները** գիտակցել են, որ **դաստիարակությունը** պայքար է տարբեր մարդկանց, տարբեր խմբերի և տարբեր ազդեցությունների միջև, և որ ամեն մեկը կամ ամեն մի խումբ ձգտում է դաստիարակության գործն իր ձեռքն առնել:

Գրիգոր Տաթևացին դաստիարակներին և ծնողներին խորհուրդ է տալիս, որ երեխաների մեջ հավատ և բարեպաշտություն սերմանելուց բացի՝ արիեստներ սովորեցնեն, որպեսզի հետագայում ապրեն իրենց աշխատանքով, ապահով լինեն և չդիմեն գողության: **Գրիգոր Տաթևացու և Առաքել Սյունեցու «Սահմանադրութիւն դաստիարակութեան»** աշխատությունը մանկավարժության, կրթության և դաստիարակության հարցերի արժարժումն է և լուծումները:

«Սահմանադրութիւն դաստիարակութեան»-ը, որն իր մեջ կրում է ավանդաբար ժառանգված բարոյականության գիտակցումի ողջ խտացումը, ասում է.

«Ամբաստանելի և գարշելի են հայիոյողները, ստախոսները և գողերը, սրանք ոչ միայն պետք է ենթարկվեն անարգանքի, հասարակական պարտավանքի, այլև պետք է խստիվ պատժվեն, որպեսզի երեխաները հեռու մնան չարագործություններից, ունենան վարքի բնավորության առաքինի ու ազնիվ գծեր: Երեխային պարկեշտ դաստիարակել, որպեսզի չլինի որկրամոլ, արբեցող և պճնվող... Չլինի շատախոս և շատ շրջիկ... Ուսուցանել, որ երեխան ժուժկալ լինի և համբերող, լինի առաքինի, հանդեպ՝ քաղցի, ծարավի, մերկության, վատ կացարանի, նեղության, վշտի...»

...Ուսուցանել չորս առաքինությունը. խոհեմություն, արիություն, ողջախոհություն և պայքարելու կարողություն ընդդեմ խորամանկության,

տգիտության, հանդգնության, երկչոտության, շռայլության, բղջախոտության և ժլատության»:

Բայց մարդու դաստիարակման, նրա վարքի և հոգեվիճակի փոփոխման համար բավական չեն նույնիսկ լավագույն խրատները, խորհուրդները, կանոններն ու օրենքները: Այս բոլորն իրականացնելու համար պետք է ազգովի ջանալ... Եվ առաջին հերթին նրանք, ովքեր կոչված են կրելու ազգի բարոյական դաստիարակության բեռը: Նրանք, որ տանում են մանուկին դպրոց, և նրանք, որ օգնում են դուրս գալու նրան այնտեղից որպես հասուն մարդ:

Հայոց մեջ հատկապես անընդունելի, մերժելի, խիստ դատապարտելի էր հայիոյանքը, հիշոցը: Եվ հայիոյանքներին վերջ տալու համար հատուկ կանոններ են մշակվել, որոնք պահանջում էին հասարակական հսկողություն, ժողովրդի բոլոր խավերի մասնակցություն:

«Եվ ամեն տեղ մեծ ու փոքր հիշոցի առջև քաղաքների, գյուղերի և ագարակների դիմաց դարպասներ դնեն: Անօրեն հիշոցասացին, աններելի անօրենին, որն անարգում է հավատը, ստեղծողը, կնունքը, բերանը, երեսը, գերեզմանը, այդպիսիների լեզուն հատեն և կան ծակելով լար անցկացնեն և մի ամբողջ օր շրջել տան, ապա ըստ հայիոյանքի չափի՝ տուգանք առնելով աղքատներին նվիրեն»:

Դպրոցում կարգապահության և ազնվության վարժված երեխան վաղը դառնալու է կարգապահ և ազնիվ պետական պաշտոնյա, զինվոր և հրամանատար, ուսուցիչ ու արհեստավոր, իր հողը արժանի սերմանող ու մշակող, իր ակունքներին արժանի մարդ...

Քանի դեռ կա **ազգի բարոյական դաստիարակության համընդհանուր գիտակցությունը**, սերնդե-սերունդ այն նորոգելու կարևոր խնդիրը, բոլոր ժամանակներում այն անխաթար պահելու սկզբունքը, դաստիարակության ա՛յդ կերպը, ա՛յդ տեսակը, որը գիտակցական, մտային զարգացման արդյունք է, իր ոգեղենի ընտրության զգացումնային պարտադրանք, որով շարունակաբար կերտվել է **Հայոց ազգի բնավորության ամուր և հուսալի հիմքը՝** նրա վրա մշտապես կբարձրանա Հայոց **Լինելիության տաճարը:**

Սերնդի դաստիարակությունը չի սահմանափակվել **մտային և ոգեղեն** տիրույթներում միայն: Այն իր մեջ ներառել է նաև մարմնական կոփվածության բացառիկ կարևոր խնդիրը:

Քաջավարժների ազգ են հայերը, և դա ապացուցվել է հազարամյակների ընթացքում կուտակված նրա փորձով:

Հիշենք **Հայոց Այրուծիի** քաջասիրտ ու քաջավարժ հեծյալներին, որոնց տե՛րը դառնալու համար միմյանց դեմ կռվել են ժամանակի հզոր պետությունները... Որովհետև Հայոց Այրուծին պարտություն չունեին: Միայն թե մի՛ հարցրեք, թե ինչու ունենալով անպարտ այրուծի՝ Հայաստանն այդքան պարտվել է նվաճողներից: Մինչև այստեղ հասնելը, բազմաթիվ էջեր են գրվել այս մասին: Թե պարտվել են, նաև հաղթել են ու ապրել: Արժանապատվությա՛նք են ապրել:

Վկա այս 12-րդ դարը. բուն Հայաստանի ազատագրումը և Կիլիկիայի Հայոց

Քաջավորության ստեղծումը: Ուրեմն, չենք կասկածում, որ քաջակորով ու քաջասիրտ էր այս ազգը, որն իր զավակներին մտքի ու ոգու վարժանքներ պարտադրելուց բացի՝ պարտադրում էր մարմնի վարժանքներ:

Հովհաննես Իմաստասեր Սարկավազը վկայում է **«հանդիսական ուսուցման»** մասին: Սա հրապարակային մարզանքների

ուսուցում էր, որ ղեկավարում էին հմուտ գուպարադիները՝ մարզիչները: Հայոց մարզական խաղերը գոյություն են ունեցել այն հնագույն ժամանակներից, երբ ձևավորվել է Հայոց Ազգը: Հիշենք. Հայկի զինակիցներն արդեն պատրաստ էին 300 մարտիկով Բելի ահռելի բանակի դեմ Հայոց հաշվին հաղթանակ գրանցել:

12-րդ դարի հեղինակ **Գրիգոր Տղան** իր **«Ողբ Երուսաղեմի»** պոեմում մեկ-մեկ թվում է Հայոց բոլոր մարզական խաղերը և վկայում, որ դրանք կային Հայոց կենցաղում անհիշելի ժամանակներից:

Բոլոր խաղերը, մարզումները, մրցումները տեղի էին ունենում հատուկ թատերական, կրկեսային հրապարակներում, ասպարեզներում, ծիարշավարաններում: Ջինվորական և մարմնամարզական դաստիարակությունը գերազանցապես ծառայել է երկրի պաշտպանության, օտար նվաճողների դեմ կռվելու գործին: Խաղերն ու մարզանքները չեն եղել միայն մարմնի առողջության կամ զվարճանքի, հաճույքի համար, որոնք ցուցադրվում էին տոնախմբությունների և զանազան հանդեսների ժամանակ: Մարզանքները նախևառաջ եղել են քաջավարժ մարտիկներ պատրաստելու լավագույն միջոց: Պատանիների համար մարզական խաղերն ու մրցումները զինավարժությունների նախնական փուլն էին: Հայերը մշտապես բախվելով օտար նվաճող ուժերի հետ, այնուամենայնիվ, կարողացել են պաշտպանել իրենց Հայրենիքը, որովհետև **Հայրենասիրական** դաստիարակությանը զուգակցել են **Ջինվորական** դաստիարակությունը:

Հովհաննես Իմաստասերի վկայությամբ, արվեստապես վարժությունը, տևական վարժությունը՝ տվորություն էր, կենցաղ:

Հայոց բոլոր ժամանակներում ապրած արքաները, նախարարները, իշխանները մեծ տեղ էին տալիս զինվորական կրթությանը:

Նրանք դեռ ընդամենը 4-5 տարեկան իրենց զավակներին և ընդհանրապես ժողովրդի բոլոր խավերի մանուկներին վարժեցնում էին առողջ և ամուր, ճարպիկ մարմին ունենալու զինավարժություններով: Եվ այնպիսի կոփվածություն ու հմտություն էին ձեռք բերում, որ իրավունք էին ստանում մասնակցել հունական օլիմպիական խաղերին:

Սովսես Խորենացին պատմում է, թե ինչպես Տրդատը դեռ **«Պատանի հա-**

սակում խրոխտ ձի էր հեծնում և քաջաբար արշավում, հաջող էր զինավարժության մեջ, սովորել էր պատերազմական ուրիշ վարժություններ: Հետո, Պելոպոնեսյան Հեփիստեսի մեհենական պատգամի համաձայն, մրցման կովի մեջ նա գերազանցեց Հռոդոսցի Կլիտոստրացոսին, որի վզից միայն բռնելով հաղթում է: Նույնպես արգեացի Կերաստոսին, որովհետև սա ձեռքով եզի պճեղը հանեց, իսկ Տրդատը երկու վայրենի եզների եղջյուրներից մի ձեռքով բռնելով քաշեց հանեց այդ եղջյուրները, և նրանց գետին տապալեց»:

Մեծ կրկեսի մեջ, մրցության ժամանակ կառք վարելիս, սրընթաց սլանալիս կառքից Տրդատը վայր է ընկնում, բայց նա իսկույն կառքը բռնելով կանգնեցնում է, որը ապշահար է անում ներկաներին:

Փալստոս Բուզանդը վկայում է, որ **Վարազդատն** ու **Ներսեսը** իրենց քաջությանը և զինվորական կրթությանը ընդհանուր հիացումների առարկա են եղել: Հունական դասական մարզական խաղերի ժամանակ, եթե մասնակցել է Վարազդատը, ապա հաղթողը եղել է միայն նա: Պատմիչները ոգևորությամբ են խոսում, թե ինչպես Վարազդատը Արեք քաղաքում առյուծ սպանեց բռունցքի հարվածով... **Սմբատ Բագրատունին** Կոստանդնուպոլսի կրկեսում բռունցքի հարվածով սպանեց արջին, ապա բռնելով ցուլի եղջյուրներից, վիզը ոլորելով գետին գլորեց: Սմբատ իշխանը ձիու վրա նստած, երկու ձեռքով բռնում է ծառի հաստ ճյուղից, սրունքներով սեղմում է ձիու իրանը և ձին կտրելով գետնից՝ բարձրացնում է վերև: Այս տեսարանից «**ներկա եղողները զարմանքով ահաբեկվել են**»:

Մամիկոնյան իշխանական տոհմի մասին **Փալստոս Բուզանդը** պատմում է, թե նրանք մանկությունից միաժամանակ ստանում էին մտավոր և մարմնական կրթություն «**զիրահանգ հոգեպես և մարմնապես**»: Նրանք իրենց ժառանգներին տալիս էին «**օգտակար, շքեղ և լավ հրահանգներ**»:

Բոլոր Մամիկոնյաններն էլ հրաշալի մարզված են եղել, բայց **Գայլ Վահանի** որդի **Արտավազը**, ինչպես նաև **Սմբատը** անիրական քաջության մարզվածության օրինակ են եղել: Նույն Մամիկոնյանների մասին խոսելիս **Սեբեոսը** վկայում է, որ որպես «**Հայրենի ազգի սովորություն**» նրանք ավանդաբար սերնդից-սերունդ էին փոխանցում «**վարժ և կիրթ հրահանգող**» զորավարական արվեստը:

...Երբ կառուցվում էր Աղթամարի տաճարը Վասպուրականում, նրա պատերի բազմապիսի զարդաքանդակների մեջ պատվավոր տեղ էին գրավում մարմնամարզությանը վերաբերող պատկերները: Տաճարի պատերին քանդակված այս տեսարանները խոսում վկաներն են այն ճշմարտության, որ Հայոց մեջ ոչ միայն ընդունված, այլև խորապես գիտակցված էր մարմինը մարզելու և այն կոփված ու դիմացկուն դարձնելու կարևորությունը: Նման զարդաքանդակներ կային նաև ուրիշ վանքերի ու եկեղեցիների պատերին...

Երիտասարդներին ու պատանիներին մարզում էին գուպարադիները, որոնք մարմինն ու միտքը, հոգին հայրենասիրությամբ կոփելու գերազանց դաստիարակներ և ուսուցիչներ էին:

...Հիշենք **Գնել Արշակունուն**, որին նախարարները սիրում ու գնահատում

էին, վստահում էին իրենց զավակներին նրան, որովհետև գիտեին, որ Գնել իշխանը իրենց զավակների հոգու և մարմնի փնտրված դաստիարակն ու մարտիկն է:

Հայաստանի բազմաթիվ վայրերում կային հատուկ մարզարաններ, հրապարակներ, ձիարշավարաններ. «**կռվանոց տեղեր**»:

Հիշենք **Նավասարդյան** տոներին կազմակերպված մրցումները, որտեղ յուրաքանչյուրը կարծես պատասխանատու հաշվետվություն էր ներկայացնում, թե ինչ էր արել Նավասարդից՝ Նավասարդ:

Մրցումների ժամանակ քաջավարժների վնասվելը կանխելու համար ինչպես **Մխիթար Գոշի**, այնպես էլ **Սմբատ Սպարապետի** դատաստանագրքերում սահմանված հատուկ օրենքները պատասխանատու էին դարձնում նրանց, ովքեր պատճառ էին դարձել նման վնասվածքների:

Այս մասին այսքանը: Եվ քանի դեռ խաղաղ են Բուն Հայաստանն ու Կիլիկիա Հայոց Աշխարհը, քանի դեռ մանր-մունր կռիվները հայերի, սելջուկների, արաբների, բյուզանդացիների, խաչակիրների միջև նորից չեն վերածվել աշխարհավեր պատերազմների և քանի դեռ Արևելքից չի արշավել նոր արյունոտ թշնամին, ոգեղենի մասին մեր գրույցը քիչ ընդարձակենք:

Նախ խոսենք պատմիչների մասին. նրանց միջոցով հնագույն մեր հիշողությունը հասավ մինչև մեր օրերը... Ապա կխոսենք և նրանց մասին, ովքեր ստեղծեցին ժամանակի բանաստեղծությունն ու երգը: Կառուցեցին: Ապա և բժշկեցին հոգու և մարմնի բոլոր ցավերը:

Պատմագիրներն ու ժամանակագիրները հաջորդաբար մեկը մյուսին են փոխանցել ժամանակի մեջ ընթացող Հայոց կյանքը, ինչպես այն եղել է ու կար: Որքե պատմիչի ընդհատված պատմությունը շարունակել է մյուսը, հաճախ չթողնելով իր անունը, և այդ պատճառով պատմության ասպարեզում մնացել է որպես **Անանուն Շարունակող:**

Հայոց մեջ այս ասպարեզը պատկանել է տաղանդավոր պատմագիր-ժամանակագիրներին, որոնք ոչ միայն գիտնականի սթափությամբ, այլև ականատեսի վկայությամբ, տեսածն ու լսածը վերլուծելու, փաստերը համադրելու և եզրահանգումներ կատարելու բարձր ունակությամբ այսօրվա ուսումնասիրողներին առատ նյութ են մատուցում: Այսպես նաև 11-13-րդ դարերի պատմագրությունը:

Հայոց ժամանակը լի է եղել աղետներով, բայց և սքանչելի վերելք՝ հաղթանակներով, և պատմագրությունը համապատասխան զգայնությամբ ու տրամադրությամբ արձագանքել է դեպքերին: Չոր ու ցամաք փաստերի կողքին երբեմն հանդիպում ենք մարդկային խորին ապրումների և հոգեվիճակների նկարագրությունների, որով և անցյալի Հայոց կյանքը դառնում է լիարյուն շոշափելի, մոտ ու հարազատ, ընդունակ հուզելու մինչև հոգու խորքը և ափսոսանքի դառը զգացումով պաշարելու, կամ ուրախության սքանչելի պահեր պարգևելու և արժանապատիվ հպարտության հուզումով համակելու:

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՅԻ

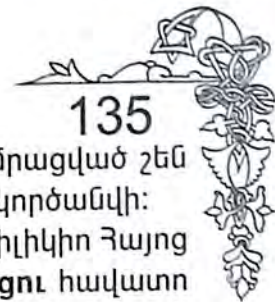
Եթե անտարբեր մեկը չես և եթե ունես բարոյական գիտակցումը հայ լինելու՝ **Արիստակես Լաստիվերտցու «Պատմությունը»** չի թվա ողբասացի գրչի արգասիք, ինչպես կարծում են ժամանակակից որոշ ուսումնասիրողներ, այլ թելադրել կտա դաժան իրականության մեջ ապրած ժողովրդի և նրա ճշմարիտ զավակի ցավի ու մորմոքի անտանելի չափը:

Բյուզանդացիների և սելջուկների գազանությունների, նրանց կատարած սրածությունների ու ավերումների, երկրի ամայացման մասին 11-րդ դարի ականավոր մատենագիր **Արիստակես Լաստիվերտցու** նկարագրությունները կարող են արյունը սառեցնել երակներում: «Ո՛հ, քանի՜ դառն է պատմութիւնս»:

Այս մատյանը եղեռնագործությունների վկայությունների ժողովածու է, որին ենթարկվել է հայ ժողովուրդը անբարո թշնամիներից, բայց նաև նրա կորույթի և հերոսության անուրանալի պատմությունն է...

Եվ **Բուն Հայաստանում** և **Կիլիկիայում**, երբ ազնվականությունն անընդհատ կռիվների մեջ էր՝ լեռների բարձր հեռուներում ծվարած վանքերի դպրոց-վարդապետարաններում, կամ քարանձավներում՝ առանց ընդհատումի, շարունակվում էր ուսման գործը: Ի հեճուկս գազազած թշնամու՝ նախճիրի ենթարկվող Հայաստանում չէր դադարում մտավոր շարժումը: Այս մասին բազմիցս ասել ենք:

Ազգի ուժը իր ներքին բարոյականության մեջ է: Եթե չկա այդ ներքին ուժը,

ինչքան էլ նա պատսպարվի պարիսպներով և աշտարակներով ամրացված շենքաղաքների, բերդ-ամրոցների ներսում՝ նա անխուսափելի պիտի կործանվի:

Այս գիտակցումը օրենքի ուժ էր ստացել և՛ Հայաստանում, և՛ Կիլիկիո Հայոց թագավորության մեջ, դառնալով նաև **Արիստակես Լաստիվերտցու** հավատո հանգանակը: Նա, թե թշվառության, թե փառավոր օրերի ճշգրիտ վերարտադրողն էր: Եթե բաց թողնենք Սբ. Գրքից բերված երկար մեջբերումները և դատողությունները, չենք կարող չխոստովանել, որ **Արիստակես Լաստիվերտցու** պատմիչի սքանչելի մատյանը ազդու մի գործ է, որտեղ համազգային կյանքի լավ ու վատ ժամանակները տրված են ուժգին, կենդանի, քնարական ոգորումով...

Նա ճշմարիտ քնարերգու բանաստեղծ էր, որ սակայն պատմություն էր գրել: Ի դեպ, որոշ պատմիչների նման ոչ թե պատվիրատու ունենալով, այլ հայրենիքի հանդեպ ունեցած իր հզոր սիրո և հզոր տառապանքի թելադրանքով:

ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌԱՅԵՏԻ

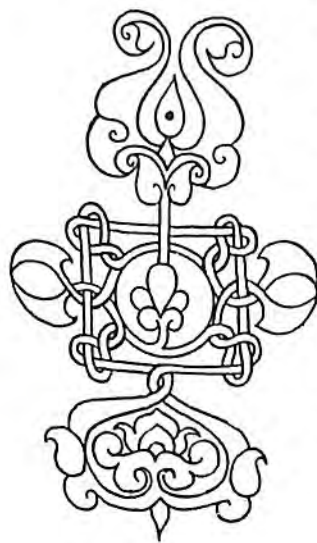
Հասկանալու և գնահատելու համար 11-12դ.դ. իրադարձությունները, որոնք կային Բուն Հայաստանում, Կիլիկիայում, Փոքր Ասիայում, Ասորիքում, Միջագետքում, մենք շատ հաճախ դիմել ենք **Մատթեոս Ուռհայեցի** պատմիչի «**Ժամանակագրություն**» մատյանին:

Մատթեոս Ուռհայեցին մեր միջնադարյան պատմագրության փայլուն անհատներից է: Նա ծնվել է 11-րդ դարի 2-րդ կեսին Ուռհա քաղաքում և վախճանվել 1144 թվականին՝ Հալեպի ամիրա **Ջանգիի** կողմից Ուռհան գրավելու ժամանակ:

Ուռհա, հունարեն՝ Եղեսիա, ճիշտը՝ Եղեսսա, ասորերեն՝ Օրիայ, արաբերեն՝ Ուռհա, հին Օսրոյենեի կարևոր քաղաքներից էր, որի առաջին անունը Օրրոն էր: Այն վերանվանվեց Եղեսիայի ի պատիվ Մակեդոնիայում գտնվող Եղեսսա քաղաքի: Եղեսիան մ.թ.ա. 303թ. վերակառուցվեց **Սելևկոս Առաջին Նիկատորի** կողմից:

216 թվականին **Կարակալա** կայսրը գահընկեց անելով **Օսրոյենեի** թագավորության վերջին թագավոր **Վերջին Աբգարին**, Եղեսիան դարձրեց հռոմեական գաղութ:

363 թվականին հռոմեա-պարսկական հաշտության պայմանագրով այն անցավ Սասանյանների տիրապետության տակ: Եղեսիայի բնակչությունը ասորիներ, հույներ, հայեր էին: Ժամանակի ընթացքում հայերը այնքան ստվարացան այստեղ, որ այն սկսվեց կոչվել «**հայաքաղաք**»: Պատահական չէ, որ դեռևս 5-6-րդ դարերում, թե գուցե և դրանից առաջ, հայերն այն համոզմանն էին, թե Օսրոյենեի թագավորությունը հայկական է, և նրա թագավորները հայեր են: Հիշենք **Մովսես Խորենացուն**, ով 1-ին դարի Օսրոյենեի թագավոր **Աբգար Հինգերորդ Ուկկամային** համարել է Հայոց արքա: Հայերը, այդ թվում

և **Մատթեոս Ուռհայեցի**ն, համոզված էին, որ Եդեսիան կառուցել է **Հայոց Տիգրան Մեծ** արքան:

Արաբ պատմիչ **Իբն ալ-Աթիրի** վկայությամբ նույնպես՝ Ուռհան ամբողջությամբ հայերով էր բնակեցված: Այդ պատճառով էլ՝ սկզբում Բյուզանդիան, իսկ հետո սելջուկները Ուռհայի քաղաքագլուխ՝ դուկի պաշտոնը 11-րդ դարի 30-ական թվականներից սկսած հանձնել են հայերին:

Հիշո՞ւմ եք. քաղաքը բավական երկար ժամանակ գտնվում էր նաև **Փիլատրոս Վարաժնունու** տիրույթներում:

Հայերը Ուռհայում և նրա գավառներում, տնտեսական, քաղաքական, մշակութային կյանքում մշտապես մեծ դեր են ունեցել և դեռ անտիկ շրջանից կապված են եղել Բուռն Հայաստանի հետ:

Ուռհան անչափ գեղեցիկ քաղաք էր, ամուր պարիսպներով, բազմամարդավաններով շրջապատված: Երբ 1144 թվականին Ուռհա խուժեցին Ջանգիի հրոսակները, քաղաքի պաշտպանների առաջին շարքերում հայերն էին՝ «**Թորգոմյան ժողովուրդը**», «**Հայոց ազգաց ցեղը**», որի սխրանքները **Ներսես Շնորհալին** իր «**Ողբ Եդեսիո քաղաքի**» պոեմում համեմատում է **Վարդանանց** քաջերի սխրանքի հետ:

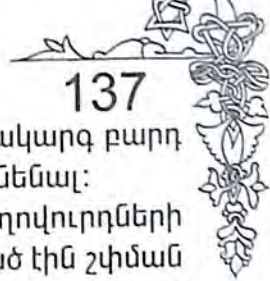
Մատթեոս պատմիչը իր մասին ընդամենը մի քանի տող է թողել: Գիտենք միայն, որ վանական էր Ուռհա քաղաքից: Կյանքի վերջին տարիներին ապրել է նաև Քեսունում և վախճանվել ծեր հասակում, 1144 թվականին: «**Ժամանակագրություն**»-ը սկսել է գրել 1113 թվականին և իր իսկ խոստովանությամբ, մեծ ջանքեր է թափել ավարտելու համար:

«**Վարդապետների ու հմուտ գիտնականների գործ էր, և ոչ իմ, տկարիս և սակավագետիս...**»

...Մեղում կամ շերամը իրենց փոքրության հակառակ տիտանական աշխատանք են կատարում. ահա նույն ձևով և ես՝ տկարս, հանդգնեցի հզոր հռետորներին ու իմաստուններին, խորաթափանց գիտուններին ու քաջակիրք հետազոտողներին ասել դա, հանձն առա նրանց ներկայացնել իմ երկասիրությունը, որպեսզի քննության քուրայից անցկացնեն...

...Ինչպես է նա, ծիծեռնակը ոչնչից, շյուղով և իր պատրաստած շաղախով բարձր տեղում, առանց հիմքի ամրագույն բույն շինում, որը և ժառանգություն է թողնում իր ձագերին: Մյուս հաղթամարմին թռչունները չեն կարող այդ բանն անել... ինչ այդ փոքրիկ թռչունը...

...ճարտարամիտ ու քաջագիտակ մարդիկ կարող են հմտորեն և լուսավոր քննությամբ հետազոտել Աստծո Հին ու Նոր Կտակարանները, բայց ծշմարիտ, առանց վարանելու կարող են ասել. ուրիշը չէր կարող անել այն, ինչ մենք քննության ենթարկեցինք և շարադրեցինք, չէին կարող գտնել, ինչի բերել բոլոր ժողովուրդների թագավորների, հայրապետների և իշխանների մասին բովանդակ նյութը, ժամանակագրական հերթականությամբ շարադրել այն, քանի որ կենդանի չեն, չկան նրանք, ովքեր դեպքերի ականատեսներ են»:

Եվ, իսկապես. **Մատթեոս Ուռհայեցի** պատմիչը ապրելով արտակարգ բարդ մի ժամանակահատվածում, չէր կարող նյութի նման ընդգրկում չունենալ:

Նա պիտի գրեր ոչ միայն Հայոց պատմությունը, այլև օտար ժողովուրդների պատմությունը, որոնց հետ հայերը ճակատագրի բերմամբ ստիպված էին շփման մեջ մտնել: Նա պետք է օգտվեր ոչ միայն հայկական աղբյուրներից, այլև իրեն պարտավոր էր զգույն դիմելու բյուզանդական աղբյուրներին, ֆրանկ խաչակիրների գրվածքներին և նույնիսկ անձամբ դիմել նրանց՝ իմանալու համար ճշմարտությունը:

Նա դեպքերի և դեմքերի սոսկ արձանագրող չէր, այլ ուսումնասիրող: Եվ նա տարբերվում էր մեր մի շարք պատմիչներից նրանով, որ գրել է ողջ հայության պատմությունը: Այսինքն՝ չի գրել միայն, ասենք, Վասպուրականի, Սյունիքի, Շիրակի, Տարոնի պատմությունը...

Մատթեոս Ուռհայեցու համար **հայրենիքը այդ բոլորի ամբողջությունն է՝ առանց ներքին սահմանների**: Հայաստանի արտաքին սահմաններից դուրս ստեղծված հայկական իշխանությունների պատմություններն էլ նրա «**Ժամանակագրություն**» մատյանում իրենց պատշաճ տեղն են գրավել:

Մատթեոս Ուռհայեցին, ինչպես մեր բոլոր պատմիչները՝ մեծ հայրենասեր էր: Նա ատում էր այն ամենը, ինչը իր ժողովրդին և հայրենիքին տառապանք էր պատճառում ու վնաս էր հասցնում:

«**Ո՞վ է ի վիճակի մեկ առ մեկ պատմել Հայոց երկրի ավերածության մասին, զղջման լացի մասին, երկիր, որ անտիրության պատճառով կարծեցյալ պահապանների՝ հունաց թուլամորթ և վատաբարո ազգի մեղքով տառապեց արյունարբու թուրքերի գազանաբարո զորքերից...**»:

Իզուր չէր, որ Բուռն Հայաստանում պետականության վերացումից հետո **Մատթեոս Ուռհայեցին** մեծ հույսեր էր կապում հայկական առանձին իշխանությունների հետ, որոնք հիմնում էին հայրենիքից հեռացած հայ իշխանները և իրենց զենքի ուժով պաշտպանում իրենց մոտ ապաստանած հայրենակիցներին:

Մենք պատմել ենք այս մասին իր տեղում: Չկրկնենք նորից նույնը: Միայն ասենք. **Մատթեոս Ուռհայեցին լավատես էր**: Նա գիտեր, համոզված էր. իր ժողովուրդը, որը բնագործն գիտակցում էր, թե պետականության կորստյան պայմաններում ազգային ավանդույթները, լեզուն, դավանանքը իր գոյատևման առանցքն են՝ ամենասոսկալի թոհուրթոհի մեջ անգամ՝ կարողանալու էր ապրել բոլոր մյուս ժամանակների համար:

Մատթեոս Ուռհայեցին իր մատյանում ընդգրկել է 185 տարվա մի ժամանակահատված. 952 թվականից մինչև 1137 թվականը:

ԳՐԻԳՈՐ ԵՐԵՑ

Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրություն»-ը շարունակել է ու հասցրել մինչև 1163 թվականը: **Գրիգոր Երեցի** մասին հայտնի է, որ նա Քեսուն քաղաքից էր: Երբ **Մելիք Մահմադը** հարձակվել է քաղաքի վրա, նա սրտապանդել է բնակիչներին և նրանց հետ միասին հերոսաբար պաշտպանել Քեսունը:

...«**Ես նվաստ երեց Գրիգորս...**»:

Ամեն բանով համեստ այս պատմիչը նույնպես հառնում է մեր դեմ որպես ճշմարիտ հայրենասեր, որի սիրտը ամեն անգամ արյունոտվում է Հայոց սխալների և Հայոց պարտությունների համար:

Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրություն»-ը և Գրիգոր Երեցի «Շարունակություն»-ը մեկ դար հետո չափազանց օգտակար եղավ **Սմբատ Սպարապետին** իր «**Տարեգիրքը**» շարադրելիս:

Միքայել Չամչյանը նույնպես իր «**Հայոց պատմություն**»-ը գրելիս մեծապես օգտվել է այս մատյաններից:

Բյուզանդագետները, արաբագետները, թուրքագետները, խաչակրաց արշավանքների և Արևելքի խաչակրաց պետությունների պատմությամբ զբաղվողները իրենց ուսումնասիրությունները գրելիս շարունակ վկայակոչել են **Մատթեոս Ուռհայեցու և Գրիգոր Երեցի** մատյանները:

Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրություն»-ը ֆրանսերեն է թարգմանվել, երբ դեռ նույնիսկ բնագիրը լույս չէր տեսել: Նրանով զբաղվել են ֆրանսիացի հայտնի հայագետ **Սեն Մարտենը** 1811 թվականին և հայագիտության մեծ երախտավոր **Էդուարդ Դյուլոնիեն** 1850 թվականին, որը «**Ժամանակագրություն**»-ը ֆրանսերեն թարգմանեց և հրատարակեց **Գրիգոր Երեցի «Շարունակության»** հետ միասին:

Խաչակիրների արշավանքներին և նրանց Արևելյան պետություններին վերաբերող հայկական աղբյուրների, այդ թվում **Մատթեոս Ուռհայեցու և Գրիգոր Երեցի** տվյալները ընդգրկվեցին խաչակրաց պատմությանը նվիրված ֆրանսերեն բազմահատոր ժողովածուի մեջ՝ «**Հայկական փաստաթղթեր**» վերնագրի տակ: Բացի այս՝ այս մատյանները, որպես հավաստի սկզնաղբյուրներ Եվրոպական շատ ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում են եղել:

Կարդանք ժամանակակից երեք ուսումնասիրողների կարծիքները, երբ նրանք «**Ժամանակագրություն**»-ը համեմատել են ասորական և արաբական հայտնի սկզբնաղբյուրների հետ:

Ա. Լյուդերս, գերմանացի պատմաբան.

«**Մատթեոս Ուռհայեցին մանրամասների մեջ ավելի լավ է կողմնորոշվում, քան ասորական ժամանակագիրները**»:

Մ.Ա. Ջաբորով, ռուս պատմաբան.

«**Բոլոր հիմքերը կան Մատթեոս Ուռհայեցու՝ Կիլիկիայի քաղաքական պատմությունը՝ ընդհանրապես լավատեղյակ հեղինակի ցուցմունքները ճշմարտությանն ավելի մոտիկ համարել, քան թե արևմտյան պատմիչների վկայությունները**»:

Ս. Ռենսմեն, անգլիացի պատմաբան.

«**Խաչակրության մասին նրա տեղեկությունների մեծ մասը, հնարավոր է, որ նա քաղել է իրերին անտեղյակ ֆրանկ գինավորներից, բայց իր հայրենի քաղաքի և նրա շրջակայքի վերաբերյալ դեպքերին նա լիակատար տեղյակ է**»:

Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրություն»-ը 1962 թվականին լույս է տեսել նաև Անկարայում թուրքերեն լեզվով:

Մինչև այսօր այս գրքերը համաշխարհային պատմագիտության հետաքրքրությունների շրջանակում են գտնվում: Ի դեպ, առաջին անգամ «**Ժամանակագրություն**»-ը և «**Շարունակություն**»-ը ծեռագիր մատյաններից տպագիր գրքերի վերածվեցին 1869 թվականին:

ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

«Այս **Ներսեսը** իմաստությամբ ավելի էր լցված, քան այն ժամանակ շատերը՝ ոչ միայն հայ վարդապետների մեջ, այլև հույների ու ասորիների: Այնքան իմաստուն էր, որ նրա իմաստության համբավը տարածվեց բոլոր ազգերի մեջ: Թեոքա անունով մի կոստանդնուպոլսեցի իմաստասեր լսելով արա հռչակը՝ իր գրքերը բառնալով գրաստների վրա՝ եկավ փորձելու և վերահասու լինելու նրա իմաստությանը: Եկավ, շատ օրեր զրուցեց նրա հետ ու գտավ ամեն բանի մեջ հմուտ, նաև սուրբ հոգով լցված: Եվ երբ գնաց Կոստանդնուպոլիս քաղաքը, հարցրին նրան, թե՝ «Ինչպես էր լուրը, ճիշտ էր, թե՝ ոչ»: Նա ասում է. «Ինչպես լսեցինք, այնպես էլ տեսանք»:

«...Եվ որովհետև նա հանձարեղ մարդ էր, շատ բան կարգավորեց եկեղեցիներում. քաղցր եղանակով շարականներ, մեղեդիներ, տաղեր ու ոտանավորներ...»

...Նա սքանչելի եղանակով գրեց սուրբ պատարագի քարոզը, նույն խոհականությամբ շարականների տները, իր անվանատառերով երկու գանձեր..

...Նա գրեց նաև հրեշտակապետների ճառերը Դիոնիսիոս Արիոպագացու ոճով, նաև Աստծու բազմաթիվ նահատակների ճառերը թարգմանեց: Եվ այսպիսի բարի վայելչությամբ փոխադրվեց ամենքի հույս Քրիստոսի մոտ ցանկալի ու երանելի մահով:

...Այսպես էր կամենում սուրբը. եթե հնարավոր լինի, ոչ ոք չպետք է աշխարհաբար լեզվով խոսի, այլ միայն գրաբար, ոչ նույնիսկ գինարբուքների և մյուս ուրախությունների ժամանակ: Այդ պատճառով նա երգեր գրեց ու սովորեցրեց նրանց, որոնք բերդապահներ էին, որպեսզի դատարկահունչ վայրաբար երգերի փոխարեն երգեն: Եվ քանի որ **Ներսեսը** ամեն բանի մեջ հանձարեղ էր, գրեց նաև խորիմաստ առակներ ու հանելուկներ, որպեսզի սուտ զրույցների փոխարեն ասեն գինարբուքներում ու հարսանիքներում: Եվ ինքը՝ Աստծու այս արժանավոր մարդը, հեզ էր և ամեն բանով պարկեշտ...»:

Այս տողերը գրել է երախտավոր **Կիրակոս Գանձակեցի** պատմիչը իր «**Հայոց պատմություն**» մատյանում, որը ներկայացրինք չափազանց կրճատ ձևով, պարզապես առնչվելու համար **Ներսես Շնորհալի** բանաստեղծից և մեծ մտավորականից գրեթե մեկ դար հետո ապրած մեկ այլ մտավորականի գնահատանքին:

Ներսես Չորրորդ Կլայեցին ծնվել է Պահլավունիների իշխանական ընտանիքում 1100 թվականին, որը համընկնում է **Ռուբինյան Թորոս Առաջին** իշխանապետի գահակալության թվականին: Ներսեսի հայրը՝ **Ապիրատ Պահլավունին**, **Գրիգոր Մագիստրոսի** որդիներից մեկն էր և տերը Ծովք բերդի, որը բարձրանում էր Սև լեռան ամեն կողմից սեպացած ճյուղերից մեկի բրգածև ու քարակարկառ գագաթի վրա՝ Մարաշից դեպի արևելք և Այնթափից դեպի հյուսիս-արևմուտք:

11-րդ դարում բյուզանդացիներից և սելջուկներից հալածված գաղթական հայերի հետ եկած կրոնավորներն ու վարդապետները Սև լեռան վրա կառուցեցին վանքեր: Սև լեռը Կիլիկիայի և Ասորիքի միջև հարավից դեպի հյուսիս ձգվող Ամանոսի լեռնաշղթայի ճյուղերից էր, որը գնում խառնվում էր դեպի արևելք ձգվող Տավրոսին:

...Ետ շրջենք մեր զրույցների թերթերը մինչև այն ժամանակները, երբ այս լեռան ընդարձակությունների վրա հիմնվում էին հայկական վանքեր, և Կիլիկիայից արևելք գոյության իր իրավունքն էր հաստատում **Գող Վասիլի** Հայկական Մեծ Իշխանությունը՝ Քեսուն մայրաքաղաքով:

Գրիգոր Մագիստրոսի մյուս որդին՝ **Վահրամ-Գրիգոր Վկայասեր** կաթողիկոսը, իր կյանքի վերջին տարիներին ապրել է այս կողմերի վանքերում և վայելել **Գող Վասիլի** ազդեցիկ հովանավորությունը:

Ահա, այս Վահրամ-Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսի ծեռքի տակ մեծանում և կրթություն են ստանում իր եղբայր **Ապիրատ Պահլավունու Գրիգոր և Ներսես** որդիները, ովքեր հետո իրենց ուսումը շարունակում են Քեսունի մոտ գտնվող Կարմիր վանքի դպրոցում, աշակերտելով **Ստեփանոս Մանուկ եպիսկոպոսին**:

Հետաքրքիր պատմություն է կապված այս ուսուցչապետ-եպիսկոպոսի հետ:

Արդեն Բուն Հայաստանում ձեռնադրված քահանա՝ տասնութ տարեկանում գալով Կարմիր վանք, քննություն տալով, անմիջապես դառնում է վարդապետ և ծերունի վարդապետների թույլտվությամբ՝ սկսում է եկեղեցու բեմից քարոզել: Բայց կային նաև ուրիշ հոգևորականներ, ովքեր չհանդուրժելով 18-ամյա վարդապետի այդօրինակ իրավունքը՝ բողոքեցին **Բարսեղ կաթողիկոսին**: Կաթողիկոսը, խուսափելու համար անարդարացի վճիռ կայացնելուց, ցանկանում է լսել երիտասարդ վարդապետի քարոզը: Լսում է: Եվ այնքան է տպավորվում, որ նրան է ընծայում իր մատանին ու գավազանը և անմիջապես ձեռնադրելով եպիսկոպոս՝ նշանակում է **Գող Վասիլի** իշխանության տակ գտնվող ողջ երկրի հոգևոր առաջնորդ:

Ահա, Բարսեղ կաթողիկոսի ցանկությամբ է, որ այս սրբակյաց վարքի տեղ

եպիսկոպոսի մոտ են իրենց հիմնավոր կրթությունն ստանում **Գրիգոր և Ներսես Պահլավունիները**:

Հիշենք, որ **Բարսեղ հայրապետը նույնպես Պահլավունի էր**:

Կարմիր վանքը դառնում է մի մոր վարդապետարան, որտեղ դավանաբանական առարկաների հետ ուսանում էին նաև բոլոր այն արտաքին գիտությունները, որոնք ուսուցանվում էին Հայոց մյուս վարդապետարան-համալսարաններում:

Ներսեսը դեռ Կարմիր վանքում ուսանում էր, երբ հայրը՝ **Ապիրատ** իշխանը, զոհվեց իր ամրոցը սելջուկներից պաշտպանելիս:

Շուտով զոհվում է նաև Բարսեղ կաթողիկոսը, որի խնամքին էին հանձնված **Գրիգոր և Ներսես** եղբայրները՝ **Վահրամ-Գրիգոր Վկայասերի** մահից հետո:

...Կարմիր վանքում գումարված ժողովը կաթողիկոս է ընտրում տասնութամյա **Գրիգորին**: Կրտսերը՝ Ներսեսը, մնում է կաթողիկոս եղբոր մոտ, շարունակում է ուսումը, ձեռնադրվում քահանա, իսկ հետո՝ եպիսկոպոս:

Կաթողիկոսական նստավայրը Կարմիր վանքն էր, բայց **Գող Վասիլի** մահից հետո, երբ Եդեսիայի կոմսը տիրեց Քեսունի իշխանությանը՝ **Գրիգոր Պահլավունի** կաթողիկոսը իր հայրապետական գահը 1116 թվականին տեղափոխեց հայրական Ծովք ամրոցը: Բայց,

եթե հիշում եք, խաչակիրները այդ ժամանակներում Ասորիքում և Միջագետքում իրենց հաշվին բավական հաջողություններ գրանցեցին և բերդ ու ամրոց գրավեցին, որոնք գտնվում էին հայերի ձեռքին:

Դեռ ամուր էր Փոքր Ասիայում հաստատված սելջուկների Իկոնիա սուլթանությունը, որը կոչվում էր նաև Ռումի սուլթանություն:

Ուրեմն, խաչակիրները մի կողմից էին սպառնում, իսկ սելջուկներն ու Եգիպտոսի արաբները՝ արևմուտքից և հարավից:

Հիշում ենք, որ մինչև Ռուբինյանների իշխանության ամրապնդումը այս վիճակը մշտապես սպառնալիք էր Միջագետքի, Ասորիքի և Կիլիկիայի բերդ-ամրոցների համար, որոնցից մեկը՝ Ծովքը, ոչ այնքան ամուր, անապահով ամրոց էր: Այս է պատճառը, որ **Գրիգոր** կաթողիկոսը մի լատին խաչակիր իշխանից գնեց Հռոմկլա ամուր բերդ-ամրոցը, որը գտնվում էր Եփրատի աջ ափին, Այնթափից դեպի հյուսիս-արևելք, Եդեսիայից արևմուտք:

1150 թվականին կաթողիկոսարանը տեղափոխվեց Հռոմկլա: Ներսեսը, որ մշտապես իր եղբոր անմիջական ու ամենահավատարիմ օգնականն էր, մինչև իր կյանքի վախճանը մնաց Հռոմկլա ամրոցում, որտեղ երկու եղբայրների ջանքերով հսկայածավալ գրադարան հավաքվեց:

Գրիգոր հայրապետը 53 տարի գահակալելուց հետո, ծերության պատճառով իրաժարվեց գահից և երեք ամիս հետո կնքեց իր մահկանացուն:

1166 թվականին Ամենայն Հայոց հովվապետ ընտրվեց 65-ամյա Ներսեսը:

Վախճանվեց 1173 թվականին և շիրմի արժանացավ Զոռնկայի վանքի հանգստարանում իր եղբայր Գրիգորի կողքին:

Շատ ու շատ կաթողիկոսների մանուկատ, հայտնի ու անհայտ շիրիմների մեջ մեր հիշողության խավար բավիղներում կմոռացվեց նաև **Ներսես Զորորդիկայեցի կաթողիկոսի** շիրիմը, եթե նա Զայոց Ոգեղենի տիրույթներում չգրավեր իր անչափ կարևոր տեղը:

Նրա եղբայր Գրիգոր կաթողիկոսը նույնպես ստեղծագործել է, բայց ուրիշ է **Ներսես Շնորհալի** մարդու անհատականությունը: Նա Զայոց եկեղեցու այն հայրերից էր, ով օժտված էր բազմակողմանի բնատուր ծիրքերով ոչ միայն ստեղծագործության ասպարեզում, այլև Զայոց դժվարին կյանքի ներսում ծավալած իր գործունեությամբ:

Հասկանալու համար սա՝ հարկավոր է պատմության ու ժամանակի արահետներով ետ վերադառնալ...

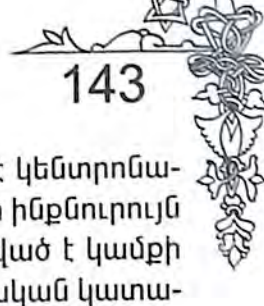
...Փոքր Ասիայի և Միջագետքի երկրներում ապաստանած հայերի վիճակը բնավ էլ նախանձելի չէր: Չկար այն միարար ուժը, որը կարող էր կենտրոնացնել ժողովրդին: Նույնիսկ եկեղեցու համար չափազանց դժվար էր իր վերահսկողությունը տարածել դրսում գտնվող Զայական եկեղեցական թեմերի վրա: Մանավանդ որ Զայաստանից դուրս, Զալեպի՝ էմիրության տարածքում էր գտնվում նաև Զայոց կաթողիկոսների նստավայրը՝ Զոռնկան:

Ցրված օտար տերությունների ու ժողովուրդների ներսում՝ հայկական համայնքները ենթակա էին օտարացման սեփական եկեղեցուց և մշակույթից, որը տանելու էր դեպի էթնիկական ուժացման: 12-րդ դարի աշխարհիկ մտայնությունները իրենց շրջանակների մեջ էին առնում նույնիսկ կրոնավորներից շատերին: Սրանք հոգևոր ծեսերին մոտենում էին ձևականորեն, առանց խորանալու նրանց խորհրդապաշտական իմաստի մեջ: Հեռանալով եկեղեցուց և դավանանքից՝ մարդիկ հեշտությամբ էին ենթարկվում օտար ազդեցությունների. ոչ միայն քրիստոնեական այլադավան հավատներին, այլև մահմեդականությանը: Այս երևույթի դեմ մշտապես պայքարել են Զայոց եկեղեցու լավագույն զավակները:

Նաև Ներսես Շնորհալի՛ն:

...Նա մեծ ջանադրությամբ պայքարում էր պահպանելու համար դարերով ժառանգված ազգային արժեքները... Եվ ինքն իր հերթին ստեղծում էր նոր արժեքներ: Նրա գերագույն նպատակը Զայոց եկեղեցին, պետականությունն ու նրաներին կյանքն ամրապնդելն էր: Նորից ու նորից, առանց դադարի հարկավոր էր Զայոց ամենուրեք ցրված համայնքների առջև բարձրացնել ազգային սովորույթների, դավանանքի, ծեսերի ու կենցաղի, ի վերջո, հայ ժողովրդի՝ ժամանակների հեռավոր խորքերում կազմակերպված ազգային բնավորության կարևորությունը, եկեղեցու ներսում, ժողովրդի բոլոր խավերի ներսում կարգուկանոն ամրապնդելու, բարքերի ու կենցաղի մաքրության անհրաժեշտությունը:

Ահա, այս մտահոգությունն էլ դառնում է «խրատական» գրականությունը՝ ստեղծելու կարևոր պատճառը, որին դիմել են 11-13-րդ դարերի գրեթե բոլոր լուսավորյալ անձինք:

Նաև Ներսես Շնորհալի՛ն:

Նա խորապես համոզված էր, որ երբ ժողովուրդը դեռ զրկված է կենտրոնական պետականություն ունենալու շնորհից, հայ եկեղեցին ժողովրդի ինքնուրույն գոյատևումը ապահովելու միակ հաստատությունն է: Մարդը օժտված է կամքի ազատությամբ, որով ցանկության դեպքում կարող է հասնել բարոյական կատարելագործման:

Հասարակության հինգ հիմնական դասերից՝ հոգևոր, իշխանական, զինվորական, քաղաքային, որի մեջ մտնում էր նաև վաճառականությունը և երկրագործները, յուրաքանչյուրը իր հասարակական դերն ունի: **Ներսես Շնորհալին** գտնում էր, որ եթե այս հինգ դասերը համագործակցեն միմյանց հետ, եթե կայուն օրենքներով կարգավորվեն փոխհարաբերությունները, ապա ազգի և պետության բարօրության խնդիրը լուծված կլինի:

Որակական և բարոյական այս պահանջով է **Շնորհալին** իր «**Թուղթ ընդհանրական**» ստեղծագործությամբ դիմում համայն հայության բոլոր խավերին՝ հոգևորականներին, իշխաններին, զինվորներին, արհեստավոր ու վաճառական քաղաքացիներին, երկրագործներին՝ չմոռանալով նաև կանանց:

«**Թուղթ ընդհանրականը**» իր մեջ ներառել է նույն ժամանակների Զայոց ողջ կյանքը, ոչինչ չհանտեսելով կամ քննության համար ավելորդ համարելով:

Նախ՝ հոգևորականության մասին:

12-րդ դարի կեսերից կուսակրոն հոգևորականության զգալի մասը զբաղվում էր հողագործությամբ: Եկեղեցին և վանական հաստատությունները խոշոր հողատերեր դառնալով՝ տնտեսությունը վարելու համար օգտագործում էին ոչ միայն ազատ կամ կախյալ գյուղացու աշխատանքը... Վանականներն իրենք նույնպես դառնում են հողագործներ...

Հոգևորականության մեջ պահվածքը իր պատճառներն ուներ: Նախ. քաղաքական անապահով վիճակը, ոմանց այլակրոն ու այլադավան ավատատերերի իշխանությունների սահմաններում ապրելը բացառում էր կայուն եկամուտ ունենալու հնարավորությունը: Եվ երկրորդ՝ Բուն Զայաստանում, Կիլիկիայում, ապա հայաշատ ուրիշ վայրերում քաղաքները և հարուստ շուկաները հնարավորություն էին տալիս դրամի վերածել ստացված ապրանքների ավելցուկը: Վանականները լինելով ավելի գրագետ և բանիմաց՝ ավելի լավ էին կազմակերպում այս գործը:

Շնորհալին, մերժելով հանդերձ հոգևորականների աշխարհիկ գործերով զբաղվելու հանգամանքը՝ չէր կարող արգելել նրանց զբաղվելու գյուղատնտեսությամբ, որովհետև, դա, ի վերջո, անհրաժեշտ էր վանքերի նյութական ապահովության համար:

Բայց նրա համար անընդունելի էր, որ վանականները վանքերում ապրելով հանդերձ՝ ունեին իրենց սեփական տնտեսությունները և ավելի շատ դրամով էին զբաղվում: Նրանք այգեգործությունից շատ գինի էին ստանում և «**ազահութեամբ և որկորստութեամբ**» էին ապրում և ոչ թե, ինչպես արժանի էր կրոնավորին, որը բավարարվում էր միայն «**միաբանական կերակրերով և**

հանդերձով»: Նրանք հաճախ նույնիսկ հարբեցողությամբ էին զբաղվում: Գինին վաճառելով արծաթ էին ամբարում և կրոնավորին անվայել **«լույծ և մեղկ կյանք»** էին վարում: Այդպիսիները հաճախ թողնելով միաբանությունները՝ առանձին էին բնակվում, ամենևին էլ ոչ ճգնավորական վարքով, այլ **«վասն ազահութեան ախտի»**, այսինքն որկրամոլությամբ, հարբեցողությամբ, անառակությամբ, և չէին խորշում նույնիսկ **«դիվական երգեր»** երգելուց:

Շնորհալին գիտեր. սրանք չեն լսելու իր խրատները, ուստի պատվիրում էր, որ գոնե իրենց եկամուտներից մաս հանեն կարոտյալներին:

Երբ չափ ու սահմանը կորցրած կրոնավորները իրենց անպատշաճ գործերի կամ խոսքերի համար նկատողություն են ստանում, թողնում են իրենց եղբայրակիցներին և փախչում գիշերով: Շրջում են վանքից վանք, կամ շուկաներում ու փողոցներում և չարչիական առևտրով զբաղվում: Սակավ չէին նաև գող, ստահակ քահանաները: Եպիսկոպոսներից ոմանք էլ իրենց կարևոր ու պատշաճ դիրքերում չէին: Նրանք զբաղվում էին ծիավարությամբ և նետածությամբ, ոչ բնավ զինվորի հետ հավասար թշնամուց հայրենիքը պաշտպանելու համար, այլ որ աշխարհիկ տերերի հետ և նրանց հավասար մասնակցել կարողանան որսորդությանը և դրան հետևող զինարքուններին:

Բացենք **Մանուկ Աբեղյանի «Երկերի»** 4-րդ հատորը և կարդանք 153 էջը:

«Ներսես կաթողիկոսի այս մեծ գրությունը որքան իր բովանդակությամբ շատ կարևոր պատմական փաստաթուղթ է, նույնքան և արժեքավոր մի գրական երկ է: Իբրև բանաստեղծի գործ՝ դա բնականաբար հորինված է գեղեցիկ ձևով, հեղինակին հատուկ հաճելի ոճով: Մարդ այդ կարդալով՝ երբեմն հրապուրվում է նրա կարգավորյալ ու թեթև, միաժամանակ և պատկերավոր մտածողությամբ:

Նա միտքն արտահայտում է սովորաբար կարճ ասացվածներով, հստակ ու սրտալի խոսքերով, խուսափելով բառերի և քերականական ձևերի կրկնությունից: Չի մոռանում իր աստիճանին պատշաճ խրատական եղանակը.

զրուցում է մեղմ, հանդարտ ու ծանր, ոչ հրամայողաբար, ոչ ինքնագով մեծությամբ, այլ համեմատաբար՝ իրեն էլ ոչ արդար համարելով»:

«Թուղթ ընդհանրականը» գրված չէ միայն որպես խրատ և ուսուցում հոգևորականության համար: Ժողովրդի ամենագնազան դասերն իրենց բաժին խոսքն ունեն այստեղ:

Հետաքրքիր են այն պատվիրանները, որոնք **Շնորհալին** տալիս է կանանց:

Կանայք պետք է **«պարկեշտութեամբ և բարեձևութեամբ»** ապրեն, ամոթխածությամբ և պատկառանքով զարդարեն իրենց անձը և ոչ թե ոսկով ու արծաթով: Ամեն տերիտասարդներին գայթակղեցնելու համար չայլագուհեն իրենց երեսը, չպարապեն կավատությամբ, չհետևեն կա-

խարդությամբ և դեղատվությամբ զբաղվող աղանդավորներին:

Մյուս դասերին նույնպես խրատում է չապականվել **«պղծալից պոռնկութեամբ և շնութեամբ»**, չհարբել գինով, որ մայրն է բոլոր արատների, վեճերի, աղտեղի բաների, որոնք հաճախ պատճառ են դառնում սպանությունների: Եվ, ապա, լեզուն չաղտոտել հիշոցներով...

Պատասխանատու լինել հատկապես մանուկներին կրթելիս. ամեն կերպ նրանց հեռու պահել աղտեղի բաների մասին խոսելուց և հիշոցներ տալուց:

...Իշխաններին և զինվորներին ուղղած նրա խրատներից հետևում էր, որ արքունական և իշխանական բանակները հիմնականում կազմվում էին ազատ վարձու զինվորներից, որոնք իրենց ծառայության համար վարձատրություն էին ստանում:

Ներսես հայրապետը հորդորում է չկտրել զինվորների և այլ ծառայությունների մեջ գտնվող մարդկանց աշխատավարձը, չոտնահարել նրանց իրավունքները, որովհետև նրանք երկուստեք պարտավորություններ ունեն միմյանց նկատմամբ: **«Մի զվարձս վաստակաւորաց ձերոց հատանէք իշխանաբարո»:**

Մի հետաքրքիր մանրամասնություն, որն առաջարկում է **«Թուղթ ընդհանրականը»:**

Բուն ավատատիրական կախվածությունը տիրոջից վեր էր ածվել ժամանակավոր փոխալսմանավորվածության: Հասարակության մեջ մեծ թիվ կազմող ազատ մարդիկ կարող էին զինվորական վարձու ծառայության մեջ մտնել: Բայց որտեղից էին այս ազատ մարդիկ հայտնվել: Բանն այն էր, որ ծառան ազատորեն կարող էր հեռանալ ավատատիրոջից, նույնիսկ այդ մասին նախօրոք չհայտնելով նրան: Սա չէր համարվում երդմնազանցություն և օրենքով ենթակա չէր աշխարհիկ կամ հոգևոր իշխանությունների դատապարտմանը: Ավատատիրոջից հեռացածը կարող էր մեկ այլ ավատատիրոջ մոտ մտնել զինվորական ծառայության:

11-ից մինչև 15-րդ դարերը օտար, նույնիսկ մահմեդական բանակներում ծառայող հայ զինվորները մեծ մասամբ պահպանում էին իրենց ազգային լեզուն և դավանանքը: **Շնորհալին** սրանց դիմելով, գրում է, որ ով էլ լինի նրանց վարձողը, պարտավոր են ծառայել հավատարմությամբ և առանց նենգության:

...Բայց **Շնորհալին** գիտեր, որ անկախ իր տված խրատից, Հայոց բանակը քաջարի բանակ է եղել: Նա շատ անգամ, նույնիսկ փոքրաթիվ՝ հաղթել է շատ և շատ մեծաքանակ, անպարտելի համարված բանակների: Շնորհալին գիտեր նաև՝ իրոք քաջարի և իրոք հերոսական Հայոց բանակը երբեք բարբարոսաբար չի գործել, ինչպես ժամանակին Հունաստանի, Հռոմի, Պարսկաստանի, իսկ այնուհետև Բյուզանդիայի բանակները, որոնք համարվում էին քաղաքակիրթ երկրների բանակներ, բայց ահավոր բարբարոս էին իրենց նախնիների, գերեզմանների բանակներ, քաղաքների, նվաճված ժողովուրդներին ստրկական ճնշումների ենթարկելիս: Բարբարոս և նույնիսկ արյունախում էին մանավանդ, երբ իրենց կրոնն ու դավանանքն էին պարտադրում պարտված ժողովուրդներին:

Հայ ժողովուրդը, նույնիսկ երբ հաջողություն է ունեցել արշավանքներում և այս կամ այն երկիրը դարձրել է հարկատու, իր կրոնի գերիշխանությունը չի տա-
րածել այլադավանների վրա: Հիշենք, թեկուզ, Արարատյան թագավորության
շրջանը, երբ նրա արքաների գերագույն խնդիրն էր բաժան-բաժան ցեղերը մի-
ացնել մի ընդհանուր, միասնական հայրենիքի մեջ՝ երբեք նվաճվածին չպար-
տադրելով պաշտել արքունի դիցարանի աստվածներին:

Հիշենք. նրանք նույնիսկ այդ ցեղերի աստվածներից շատերին ներառում էին
գլխավոր դիցարանում և տաճարներ կառուցում նրանց համար:

Այդպես նաև, երբ Հայոց ազգը քրիստոնյա էր արդեն: Երբևէ իր շահերից ելնե-
լով չձգտեց իր դավանանքը փաթաթել ուրիշ ազգերի պարանոցին, չնայած դրա
հնարավորությունը բազմիցս է ունեցել:

...Իսկ ինչ վերաբերում է հայ զինվորականության շարքերում հոգևորականու-
թյան ներկայությանը, ապա դա մշտապես է եղել, վաղուց անտի:

Մեր պատմիչները վկայել են, որ երբ Հայրենիքը հայտնվել է վտանգի մեջ՝ ժո-
ղովուրդը, արհեստավոր քաղաքացին և գեղջուկը աշխարհագրային բանակներ
են կազմել՝ օգնելու համար զորաբանակներին: Ահա, այս աշխարհագրայիննե-
րի շարքերում քաջաբար կռվել են նաև հոգևորականները և հաճախ զոհվել հե-
րոսի մահով:

Երբ **Շնորհալին «Թուղթ ընդհանրական»**-ում դժգոհում է, որ հոգևորական-
ները զինավարժությամբ են զբաղվում՝ խոսքը միայն ու միայն նրանց մասին է.
ովքեր հանուն հաճույքի, փառամոլության, հանուն խրախճանքների և ոչ հոգևոր
կյանքի կամ հանուն հայրենիքի պաշտպանության են տրվում նման պարապ-
մունքների:

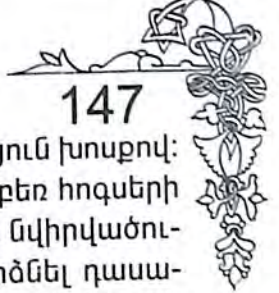
Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրական» աշխատությունը Հայոց միջ-
նադարյան կյանքի իրական, մանրամասն վերլուծությունն է գեղարվեստական
խոսքի, բանաստեղծական սքանչելի պատկերներով, որը խրատական գրակա-
նությունը դարձնում է բարձրաճաշակ գեղարվեստական ստեղծագործություն:

Ներսես Շնորհալին շատ երիտասարդ էր, երբ գրեց **«Վիպասանություն»**
սքանչելի պոեմը:

Սա նախնիների հիշատակին ներբողված երախտագիտության խոսք է՝ գրված
բանաստեղծական մեծ ներշնչանքով, որտեղ թեթև, դյուրըմբռնելի գեղեցկու-
թյամբ, հեռավոր անցյալից մինչև իր ապրած ժամանակների Հայոց պատմության
դրվագներն են ամփոփված: Նա, առհասարակ, սիրում էր գրել չափածո ներբող-
ներ և խորագույն հավատով առ Աստված ուղղված օրհներգություններ, ինչպես
ավել կամ պակաս տաղանդով գրում էին շատերը:

Բայց ահա, **Մխիթար Հերացի** բժշկապետի խնդրանքով գրած տիեզերագի-
տական **«Յաղագս երկնի ու զարդուց նորա»** պոեմը հայ գրականության մեջ
բոլորովին նախատիպը չունեցող նորույթ էր...

Երկնքի, արեգակի, լուսնի, յոթ մոլորակների, տասներկու կենդանակերպերի
մասին իմաստասիրական և բանաստեղծական խորհրդածությունների հորին-
վածք է սա, որը դարանոցներում դասավանդման նյութ է դարձրել երկնքի

«պատմությունը»՝ սահուն և ընտիր ոտանավորով, մատչելի և զգայուն խոսքով:

Ներսես Շնորհալի ուսուցչապետը իր հովվապետական ծանրաբեռ հոգսերի
մեջ մի կարևոր նպատակ ևս ուներ, որին հետևում էր անմնացորդ նվիրվածու-
թյամբ. մանուկներին բանաստեղծությամբ դյուրին, մատչելի դարձնել դասա-
վանդվող նյութը: Որքան էլ որ բարդ լինի այն՝ բանաստեղծական խոսքի
սքանչելի գեղեցկությամբ հաճելի դարձնել մանկանը, որ նա սիրով ուսանի և ոչ՝
բռնադատությամբ:

Սա, իրոք, **Ներսես Շնորհալի** իմաստուն մարդու հրաշալի գյուտն էր, որի
արդյունքն էր, ահա, այս **«Յաղագս երկնի ու զարդուց նորա»** պոեմը:

Մանուկ սաներին տրվող դասերը հաճելի դարձնելու համար և որպեսզի զվար-
ճալի լինի դրանք յուրացնելը՝ Ներսես Շնորհալին հորինել է նաև երկու շարք
«...ի դիմաց այբբենից տառից», այսինքն՝ այբուբենի կողմից գործերը:

Մեկը՝ **«Խրատ ուսումնականաց մանկանց»** Հայոց տառերի քանակով քառ-
յակներից է կազմված:

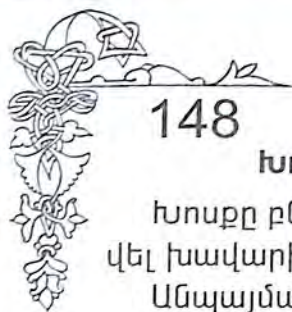
Այս գործը մինչև այսօր մեր գրականության մեջ, յոթ հարյուր տարի անց, թող-
նում է նույն զգացմունքային տպավորությունը: Սա մանուկներին դյուրությամբ
ուսուցանելուց բացի, սքանչելի **աղոթք է Արարչին, Բնությանը, Լուսին ու նրա
պաշտումին, Ոգեղենի խորախորհուրդ իմաստին:**

**«Առավօ՛տ լուսոյ՝ն
Արեգա՛կն արդար,
Առ իս լոյս ծագեա՛:
Բղխու՛մն ի հօրէ,
Բղխեա՛ ի հոգւոյս
Բան քեզ ի հաճոյս:
Գա՛նձդ ողորմութեան,
Գանձիդ ծածկելոյ
Գտող զիս արա՛»:**

Այսպես, յուրաքանչյուր տառով 36 երեքտողյան տուն, որը հարկավոր է
կարդալ հանդարտ, քնարերգական տրամադրությամբ, յուրաքանչյուր բառով
ըմբռնելով ամբողջի սքանչելի իմաստը, այդ իմաստի մեջ ապրելով **«դավա-
նողի»** հոգեզննման հանդեպ ունեցած հավատն ու հույսը, զարմանալի **«Բա-
նի»** հանդեպ ունեցած անպարփակ սերը:

**«Ի քէն, Տէ՛ր, հայցեմ,
Ի մարդասիրեդ՝
Ինձ բժշկութիւն:
Լէ՛ր կյանք մեռելոյս,
Լո՛յս՝ խաւարելոյս,
Լուծանող՝ ցաւոյս:
Խորհրդո՛ց գիտող,
Խաւարիս շնորհա՛**

Խոսքը բնավ էլ մարմնի բժշկության մասին չէ, այլ հոգու, որը կարող է ընկղմվել խավարի մեջ և չըմբռնել լույսի խորհուրդը...

Անպայման պետք է մեկիկ, մեկիկ կարդալ այս բառերն ու տողերը և անպայման գրաբար, որ շատ հասկանալի է ու անչափ գեղեցիկ: Աշխարհաբար թարգմանությամբ ինչ-որ բան է կորցնում բանաստեղծության քնարական գեղեցկությունը, նույնիսկ այդ սահուն ու սքանչելի խոսքը դարձնում անհանգ, ոչ բանաստեղծական: Օրինակ՝

«Ձայնիւս աղաչեմ
Ձեռօքս պաղատիմ
Ձիր բարեաց շնորհեա»

«Ձայնովս աղաչում եմ
Ձեռքերովս՝ պաղատում
Ձիրք շնորհիր բարիքների»:

Պարզ երևում է տարբերությունը, կարիք չկա նոր օրինակներով ապացուցել: Գրաբար պետք է կարդալ նաև **Ներսես Շնորհալու** մյուս շարականներն ու տաղերը: Նրա բանաստեղծական գրաբարը սկզբի տառից մինչև վերջին կետը հասկանալի է: Վարդանանց հերոսների հիշատակին նվիրված «**Նորահրաշ պսակաւոր**», «**Ձարթի՛ք, փառք իմ, զարթի՛ք**», «**Հաւատով խոստովանիմ**», «**Յիշեսցուք**», և մյուս բոլոր տաղերը, շարականները, ներբողները՝ անչափ գեղեցիկ ու հասկանալի... Ապա, նաև «**Աշխարհ ամենայն Առ իս նայեցեալ...**», որը նույնպես այբբենական կարգով 36 երեքտողյան տներով է գրված...

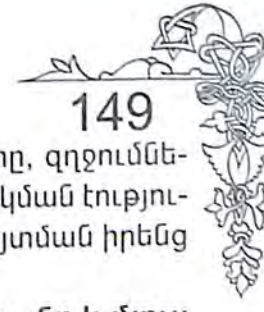
Իսկ վիպերգերը չափածո խոսքի այդ ժամանակների մո՛ր արտահայտություններ են, վիպերգության ասպարեզում քնարական նոր դրսևորումների սքանչելի մոուլձներ, որտեղ ողբերգությունը բանաստեղծի մտքի, մարդկային առանձնակի հոգեբանության խորագույն ընկալումներն է բացահայտում... «**Վիպասանութիւն**», «**Ողբ Եղեսիոյ**», «**Բան հաւատոյ**», «**Յիսուս որդին**» վիպերգերում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմություններից, հերոս նախնիների քաջագործություններից, կործանումների նկարագրություններից, ողբերգական ճակատագրի հետապնդումներից առանձին՝ կա խորին հավատ հանուր **Հայրենիքի** ազատության հանդեպ:

Ներսես Շնորհալի ստեղծագործողը լավատես էր, ըստ ամենայնի...

Նրա խանդաղատանքն ու սերը առ **Հայրենիք** անչափելի խորն է, անպարագրելի ընդարձակ...

Ինչպես **Գիրգոր Նարեկացին** իր «**Մատյան Ողբերգությունով**», **Գրիգոր Մագիստրոսը** իր «**Հազարատողյանով**», այնպես էլ **Ներսես Շնորհալին** իր «**Յիսուս որդին**» չորս հազար տողանոց վիպերգով անդրադարձել է բոլոր քրիստոնյա դարերի ամենամեծ ողբերգությանը, այդ դարերի առասպելներին, նրանց միջոցով նաև պատմությանը, որոնք ամփոփված են Հին ու Նոր Կտակարաններում և որոնք նա նորից կյանքի է կոչել քնարական խառնվածքի տեր բանաստեղծի հոգու և մտքի ինքնաբուխ տաղանդով:

«**Յիսուս որդին**» Աստծո հետ խոսք է, սրտի մեղմ ու տխուր, հանդարտ ու սքանչելի ողբերգ՝ առանց հուսահատական աղաղակի:

Նարեկացու և **Շնորհալու** զգացումները, զղջումները, ինքնադատապարտման ու ինքնագրկման էությունը նույնն է, սակայն տարբեր՝ արտահայտման իրենց ուժով:

Մի կողմից «**Ապաշխարության հորդ եռանդ և մյուս կողմից՝ հանդարտ, չափավոր... սահուն և սիրուն**»- գրում է **Մանուկ Աբեղյանը**:

Դարեր շարունակ «**Յիսուս որդին**» վիպերգով աղոթել են, արտասվել և, **Ներսես Լամբրոնացու** գնահատմամբ, եղել ոչ միայն «**կարծր սրտեր ծնլող**», այլ նաև դասագիրք, որով ուսումնասիրել են «**Հին Կտակարանի**» պատմությունը, եկեղեցու դավանաբանությունը և «**Բարոյական խրատներ առել**»:

Իսկ մեծ բանաստեղծ և բանասեր վարդապետ **Ղևոնդ Ալիշանի** գնահատմամբ «**Յիսուս որդին**» «**Ընտիր և արդարև գերընտիր, միանգամայն և իսկաշնորհ և բազմաշնորհ գրված մըն է...**»:

«**Ողբ Եղեսիոյ**» վիպերգը նույնպես «**արդարև գերընտիր է**»:

...Հիշո՞ւմ եք Եղեսիա-Ուռհա քաղաքի պատմությունը: Թե ինչպես իր ողջ գավառով հանդերձ կարողացել էր ազատվել սելջուկների տիրապետությունից և թե ինչպես 11-րդ դարի վերջին նրա տերն ու կառավարիչն էր **Թորոս** անունով հայ իշխանը, որը քաջարի մի այդ լինելով հանդերձ՝ դյուրահավատություն ունեցավ գրկաբաց ընդունել խաչակիրներին: Իսկ սրանք էլ եվրոպական իրենց երկրի մի ու խարդախ բնավորությանը հարազատ՝ սպանեցին Թորոս իշխանին, գրավեցին Եղեսիան իր գյուղերով ու շենքերով և դարձրին առանձին կոմսություն:

Եղեսիո խաչակիր տերերը միանգամայն ապահով զգալով՝ անփութ են դառնում նրա պաշտպանության հարցում և իրենց օրերն անցկացնում են խրախճանքների ու գինարբուքների մեջ: Եվ, ահա, եղերական մի օր, երբ Եղեսիայի վերջին խաչակիր կոմսը՝ **Փրանկ Ջոսլինը**, առևանգելով մի հայ իշխանի դստեր՝ գնում է Եփրատի մյուս ափը խրախճանելու՝ **Հալեպի** ամիրա **Ջանգին**, որը տեր էր դարձել գրեթե ողջ Միջագետքին, ահռելի մի զորաբանակով արշավում է Եղեսիա և պաշարում քաղաքը:

Բնակիչները ներսից քաջությամբ և անձնագոհությամբ պաշտպանում էին քաղաքը մի ամբողջ ամիս, սպասելով, որ վերջապես կոմս Ջոսլինը սթափվելով իր գինարբուքներից, մյուս խաչակիր տերությունների զորքերի հետ կփութա օգնության: Սակայն ապարդյուն էր այդ սպասումը:

Քաղաքը, վերջապես, պարտված ընկնում է թշնամու բազմամարդ ու կատաղի ուժի առջև, ենթարկվում սոսկալի ավերմունքի, բնակիչների դաժան կոտորածի, աներևակայելի կողոպուտի ու գերեվարության:

Այն քչերը, որոնց հաջողվեց ազատվել կոտորածից, հասան Կիլիկիա և սոսկալի նկարագրություններով պատմեցին այդ աղետի մասին:

Ազատվածներից էր նաև Ապիրատ անունով մի իշխան, որն անծամբ Ներսես Շնորհալուն պատմեց եղբրական կործանված եղեսիո մասին:

Այս պատմությունների տպավորության տակ բանաստեղծը գրում է «Ողբ եղեսիոյ» վիպերգը:

Մանուկ Աբեղյանը գրում է.

«Իսկական բանաստեղծական հղացմամբ և արվեստով գլուխ բերված մի մեծ քնարական քերթվածք է Շնորհալու այս երկը, նրա գլուխգործոցը: Դրա նյութը ոչ կրոնական է, և ոչ կրոնավորներին է վերաբերում, այլ աշխարհիկ է: Բայց դա մի արևելյան արաբական հեքիաթ չէ, առանց ժամանակի, տեղական և ազգային գույնի, որի մեջ գեղեցիկ չափածո բանաստեղծությամբ, լալագին եղանակով պատմված լինի կորցրած սիրուհու մասին... Մեր այս կրոնավոր բանաստեղծը հեռու է աշխարհիկ սիրուց: Նրա այս քերթվածքի նյութը պատմական է. դրա մեջ վիպերգվում է հեղինակի՝ իրեն օրով կատարված մի պատմական եղելություն: Այս դարերում ամենամեծ նորությունն էր այդ. բանաստեղծությունն հորինել ժամանակակից քաղաքական դեպքերի մասին: Բայց միանգամայն այդ երկը իր մեջ լայնորեն անդրադարձած ունի հեղինակին ժամանակակից իրականությանը, հասարակական և ազգային իրական կյանքի պատկերը լի է հայրենասիրական ոգևորությամբ, հարուստ և փայլուն նկարագիրներով, լինի խաղաղ և բարօր կյանքի, բնության ու շեն քաղաքների, թե քաջամարտիկ կռիվների, որ քրիստոնյաներն ինքնապաշտպանության համար մղում են այլազգիների դեմ, և թե վերջիններիս գործած վայրագությունների: Եվ այս ամենի վրա ընդարձակ ծավալով սփռված են հեղինակի հույզերն ու խոհերը, նրա զգայուն սրտի կսկիծն ու մորմոքը, նրա հույսերն ու տենչերը, որոնք միայն իրենը չեն, այլ նաև իր ժամանակի քրիստոնեությանն ընդհանրապես և հայությանը մասնավորապես»:

...Եղեսիա քաղաքն ինքն է պատմում իր սեփական ողբերգության մասին, որը հանդես է գալիս որպես անմխիթար մի եղբրամայր և իր գլխին եկած չարիքի ցավն ու աղետուր վիշտն է հղում ընթերցողին... Այնքան աղերսալի գուր ու խանդաղատանք կա բանաստեղծի զգայուն տողերում, նաև այնքան լուսավոր հույսի թախծալի բռնկումներ խորին տառապանքի ընդերքից:

Կարդանք այս մեծածավալ վիպերգի ընդամենը մի քանի տողը և ամբողջ ընթերցելու հրավիրենք նրանց, ովքեր գիտեն բանաստեղծական խոսքի մեծագույն արժեքը:

«Նըստիմ ի սուգ ի տան մըթին
Որպես օրեն է սգաւորի.
Եւ փոխանակ որդան զգեստի՝
Սև ըզգենամ գոյն տըխրալի.
Հեղում արտօսը անչափելի,
Յորդ և առատ՝ նըման գետի.
Քանզի առակ եղէ յերկրի,

Տիեզերաց նախատելի.

Եւ անցաւորք ճանապարհի

Վա՛յ ի վերայ ա՛սեն վայի...»:

...Երբ կոչ է անում իր զավակներին պաշտպանել իրեն, երբ թշնամին արդեն կործանում է իր պարիսպները:

«...Հա՛պա եղբայրըք սիրելիք,
Մի՛ զարհուրիք, առձայն էին.
Չմահն ընտրեցէք դուք քաջութեան,
Որ քան ըզկեանս է գովելի...
...Ուրախ լիցին արդարք ի տէր,
Մինչ հատուցման լինին դատեր...
...Բայց դու՛ք որդիք իմ սիրելիք
Չէք ինձ մեռեալ, այլ կենդանիք.
Քանզի յերկրի հաւատացեալք,
Եւ ի յերկինքս պըսակիք...»:

Նրա լավատեսական տենչանքն այնքան շոշափելի է և արդար...

« ... Լինի աշխարհ քրիստոնէից
Անչափ՝ անբաւ բարեւք լըցած:
Լինի առատ պըտուղ բազմաց,
Սերմանց՝ ամեն պըտղաբերաց.
Մարդիկ ցընծան զուարճացած,
Յուտել յըմպելն պարարած.
Որք վա՛յ ասեն, վա՛յ մեռելոց,
Եղուկ կարդան գերեզմանաց,
Թե է՞ր չսպասիք յօրըս կենաց,
Յանգիւտ բարիս հասարակաց»:

Ներսես Շնորհալի և
Մխիթար Հերացի

Մի կարևոր մանրամասն. բանաստեղծը համոզված է, թե մահմեդական և քրիստոնեական կռվի մեջ քրիստոնեությունը պիտի հաղթի, բայց ոչ հանուն դավանանքի ճգնավորական ոգու, աշխարհը մերժելու և այն ունայն համարելու համար, այլ աշխարհի բարիքները արժանի կերպով վայելելու համար, կյանքի, բնության զվարթությունն ըմբոշխնելու համար:

Նա իր ժամանակի հայության սպասելիքների ու երազանքների երգիչն էր: Նա իր ժամանակի առաջին բանաստեղծն էր, ով գրել է խաչակրության մասին: 12-րդ դարի առաջին բանաստեղծն էր, ով գրել է խաչակրության մասին: «Ողբ եղեսիոյ» վիպերգից չորս հարյուր տարի հետո միայն իտալացի Տորկվատո Տասսոն գրեց իր «Ազատագրված Երուսաղեմը» վիպերգը:

Երբ ուզում ես հանճարի մասին կիսատ-պռատ գրված ակնարկին վերջակետ դնել, զգում ես, թե որքան անհանգիստ է խիղճդ՝ ոչ մեծին արժանի այս տողերի համար: Արդարացումը միայն այն է, որ թվատ ակնարկի նպատակը նորից

Ուրեմն վերջացնենք՝ հիշելով նաև, որ նրա իմաստուն, զգայուն գործերի կողքին նա ամենայն սիրով, ժողովրդական բանահյուսության սկզբունքներով գրել է նաև իր «Առակը»՝ 120 առակ-հանելուկներ, որպես զվարճալի ու սրամիտ դասեր...

Այսպես. աշխարհը հյուրանոց է, մարդիկ հյուր են. կուգան ու կերթան, ոչինչ չթողնելով, ոչինչ չտանելով իրենց հետ...

Այսպես գվարճալի տողերով գրել է **Ներսես Շնորհալի** մեծ բանաստեղծն ու մտածողը, մեծ հայրենասերն ու սքանչելի մարդը՝ չմտածելով, թե իրենից հետո դարերի մեջ ու դարերի համար թողնելու է **ինքն իրեն ամբողջությամբ ... ինքն իրեն մեզ համար ու մեր ժառանգների համար...**

ԻՆՉՊԵՍ ԿԱՌՈՒՑԵՑԻՆ ԱՅՍՏԵՂ

Որևէ նոր բան, թերևս, չպետք է կարողանանք ավելացնել այն ամենին, ինչ պատմել ենք Բուն Հայաստանի կառույցների մասին: Այնտեղ էլ, այստեղ էլ հայերն են կառուցել՝ բնաշխարհի հանդեպ ունենալով խորին զգայնություն, որով հասկացել ու գնահատել են նրա ընձեռած հնարավորություններն ու հաղթահարել նրա մատուցած դժվարությունները: Բայց, համենայնդեպս...

Արևելքի ու Արևմուտքի ծովային և քարավանային առևտրական ուղիների հանգույցում էր գտնվում այս երկիրը, որը հայերը դարձրին իրենց և կառուցեցին սքանչելի քաղաքները և դժվարամատչելի, ամրակուռ բերդ-ամրոցները՝ Տարսուրը, Ադանան, Մսիսը, Այասը, Կոռիկոսը, Սիսը...

Իսկ ամրոցները... այնքան շատ էին... Ոչ միայն մեծերն ու հզորները, այլ նաև նրանց միջև ընկած փոքրածավալները, որոնք նույնպես անառիկ էին և պաշտպանում էին մեծ ամրոցների միջև ընկած տարածքները: Իսկ այդ տարածքները սահմանվում էին այնպես, որ մեկ ամրոցի բարձր կետից մյուսին լուսարձակով կամ դրոշով տրվող ազդանշանը՝ անգնե աչքով տեսանելի էր:

կամ դրոշմով տրվող ազդանշանը՝ անգն աչքով տեսանելի էր:

Ամրոցներն ու դղյակները կառուցվում էին դժվարամատչելի բարձունքների զառիթափ գագաթներին: Նրանց հատակագծերը անկանոն էին, հարմարեցված տեղանքին, որոնք ռազմավարական բոլոր առանձնահատկությունները հասցնում էին առավելագույնի: Այդպիսին էին Սիս, Ճանճիբերդ, Կանչիբերդ, Լեռնկլա, Լամբրոն ամրոցները: Երկրաչափական կանոնավոր հատակագծերով կառուց-

ված ամրոցները քիչ էին, բայց, այնուամենայնիվ, դրանք կային: Դրանցից էր, օրինակ, Գուգլակը:

Ամրոցների տարածքները բաժանված էին տարբեր մակարդակների և դրանք պարեգոտված էին աշտարակավոր հզոր պարիսպներով, որոնց հաստությունը երբեմն վեց մետրի էր հասնում և հնարավոր դարձնում դրանց միջով գաղտնուղիներ անցկացնել:

Վաղտուղիներ անցկացնել։
Աշտարակները գլանաձև էին, մեծ տրամագծով, սնամեջ, բաժանված սենյակներով։ Բայց կային նաև ավելի փոքր տրամագծով հոծ աշտարակներ, որոնք քանդել ընդհանրապես անհնար էր։ Եթե կային ուղղանկյուն կամ քառակուսի աշտարակներով պարիսպներ, ուրեմն բյուզանդական ժամանակներից էին մնացել։ Գլանաձև աշտարակները թշնամու հարձակումների դիմաց մեծ դիմադրողականություն ունեին։ Իսկ ամրոցները առհասարակ անառիկ դարձնելու նպատակով պարիսպների ստորոտից դեպի ցած, ժայռալանջերը տաշվում, դարձվում էին ողորկ։

ջերը տաշվում, դարձվում էին ուրիշ:

Սա Հայոց հնագույն պաշտպանական կառույցների ընդունված հնարանքն էր, որին մինչև հիմա հանդիպում ենք Արարատյան թագավորության ժամանակ կառուցված Վանի ամրոցում և 5-րդ դարում կառուցված Բաղաբերդում: Լամբրոնի, Պապեռոնի, Սուդի, Գուգլակի ժայռալանջերը հղկված էին 10-15 մետր բարձրությամբ: Ի դեպ, երկրաշարժերից աշտարակները պաշտպանելու նպատակով դրանք կառուցվում էին որոշ

Սա Յուսուպովի Բջնի և Ամբերդ

անրողների աշտարակները:

Եթե, ի վերջո, մեծ դժվարությամբ հաղթահարելով ճանապարհի ծանր ռիտմները, հասնենք որևէ ամրոցի պարիսպների մոտ, երկար պիտի փնտրենք դարպասը՝ ներս մտնելու համար, որովհետև ամրոցների դարպասների մատուցները և ներքին անցումները անծանոթ այցելուի համար չափազանց դժվար է գտնել: Իսկ, եթե ճանապարհը շատ բարձր զառիվեր լանջին է, ուր ամրոցի պարիսպներին կարելի է հասնել միայն գրեթե ուղղաբերձ աստիճաններով, ուրեմն եթե հեծյալ ես, մոուլգո պիտի թողնես ներքևում, ինչ-որ մի տեղ, որովհետև հեծյալը ի վիճակի չէ հաղթահարել նեղիկ ու բարձր աստիճանների վերելքը:

հեծյալը ի վիճակի չէ հաղթահարել նեղիկ ու բախժալտ անառիկությունը։
Կիլիկիո բոլոր ամրոցներից ամենահզորներն էին **Անազարբան** և **Սիսը**։
Առավելն, անշուշտ, Սիսն էր։ Կիլիկիո Հայոց **Կոստանդին** **Չորրորդի** ոսկյա
դրամին դրվագված է եռաշտարակ կառույց, որի վրա գրված է. «**Սիսն՝ արքա
ամրոցաց**»։

Ամրոցաց»: Հարթավայրի Կիլիկիայի քաղաքները նույնպես հզոր պաշտպանական պարիսպներ ունեին, հրակնատավոր բազմաթիվ աշտարակներ, ջրով լցված խանդակներ, իսկ դարպասների առջև՝ շարժական կամուրջներ:

Իբն-Հաուկուլի վկայությամբ, Տարսուն հարթավայրային քաղաքն ունեցել է քարե կրկնակի պարիսպ: Իսկ **Յակուտի** վկայությամբ, խոր ջրառատ ու լայն խանդակով գոտեվորված պարիսպը ուներ վեց դարպաս՝ շարժական կամուրջներով:

Ե՛վ լեռների բարձունքներին բազմած ամրոցներում, և քաղաքներում շքեղորեն էին կառուցված ապարանքները՝ ընդելուզումներով, զարդապատկերներով ու զարդաքանդակներով, ոսկեզօծ շքեղ սենյակներով և դահլիճներով, որտեղ կատարվում էին հանդիսավոր ընդունելություններ: Միսի, Անագարբայի, Լամբրոնի, Լևոնկլայի ապարանքները հայտնի էին ոչ միայն Արևելքում, այլ նաև Արևմուտքում:

Միսի **Լևոն Մեծի** թագավորական պալատը կոչվում էր «**դարպաս**», թե՛ ինչո՞ւ, հայտնի չէ: Դարպասը բազմահարկ էր: Հյուսիս-արևմուտքում և հարավի կողմերում մուտքերն էին: Օտարերկրյա դեսպանների վրա հեքիաթային, ցնցող տպավորություն էր թողնում թագավորի ընդունելության սև մարմարյա սյունազարդ դահլիճը, ձեռագրերի թանգարանը և գրադարանը: Ամբողջ պալատը, ոտից գլուխ, զարդարված էր բարձրաքանդակներով, քանդակազարդերով, մարմարյա երեսապատումներով, խճանկարային ընդելուզումներով, ոսկեզօծումներով: Միահարթ տանիքից, որպես պատշգամբից, կարելի էր ըմբռնել բնության սքանչելի տեսարանները... Երբ ծաղկում էին ծառերը, կամ երբ խոշոր փաթիլներով հանդարտորեն ծյուռն էր իջնում աշխարհի վրա:

Լևոն Մեծի այս պալատն ամբողջությամբ սքանչելի, դրախտանման պարտեզով և շատրվաններով էր շրջապատված:

Կիլիկիո Հայոց բոլոր քաղաքները՝ Անագարբան, Ադանան, Տարսունը, Այասը, Կոռիկոսը և մյուսները շքեղ պալատներ ունեին, բայց Լևոն Մեծ արքայի Միս քաղաքի ապարանքը անկրկնելի էր...

Ապարանքներից բացի, ամրոցներում և քաղաքներում պարտադիր էին եկեղեցիները, որոնք, եթե Լեռնային Կիլիկիայում էին, շատերը փորված էին ժայռերի մեջ, շքեղորեն մշակված և որմնաքանդակներով զարդարված:

Պարտադիր էին նաև բաղնիքները, որոնք հատակի ու որմերի միջոցով տաքացվում էին ծխով և երեսապատված էին մարմարով և խճանկարազարդ սալերով: Ամրոցներում, տարբեր մակարդակների վրա, ժայռերի մեջ փորվում էին ջրամբարներ, որտեղ ջուրն ամբարվում էր քողարկված գաղտնի խողովակաշարերով՝ բերված լեռնային առատ աղբյուրներից և նույնիսկ ձորերի միջով հոսող գետերից ու գետակներից: Ավելի հեռու տեղերից ջուրը բերվում էր բազմաթիվ ջրանցույթներով: Քաղաքները շքեղ էին ոչ միայն իրենց թագավորական կամ իշխանական պալատներով, այլ նաև իրենց միջնաբերդերի հզորությամբ, իրենց ներքին և արտաքին բնակավայրերի հարմարավետությամբ, առևտրական հրապարակներով, փողոցներով, բաղնիքներով, արհեստագործական թաղամասերով, եկեղեցիներով...

Նույնատիպ քաղաքների մենք հանդիպել ենք **Բուռն Հայաստանում**: Ե՛վ այնտեղ, և՛ այստեղ հայ կառուցողների տաղանդի ուժն է գործել: Ե՛վ այստեղ, և՛

այնտեղ տիրել են նույն ճաշակը, նույն գեղեցկությունը, նույն հարմարավետությունը, նույն գեղագիտական ըմբռնումները:

Սովորական մարդու սովորական տունը գառիվեր կառուցված քաղաքներում տեղադրված էր դարավանդաձև, խիտ-խիտ, հաճախ մի տան տանիքը՝ մյուսի բակն էր: Այս տները բացարձակ գեղեցկորեն ներդաշնակում էին լեռնային բնապատկերին, դարավանդաձև բարձրացող պտղատու և խաղողի այգիների կանաչությամբ...

...Քաղաքները բացի եկեղեցիներից, ունեին դպրոցներ և հիվանդանոցներ, իրենց առանձին ջրմուղով ու լոգարաններով...

Ամրոցից ամրոց և քաղաքից քաղաք ծիով, թե կառքով, համբերատար ավանակով, թե ոտքով գնալու համար ճանապարհորդը պիտի անցներ անթիվ, անհաշիվ կամուրջներով: Ցածուն՝ ձորի հատակով սլացող գետերի, կամ վերևում, բարձունքները միացնող ժայռերի, կամ էլ դաշտավայրով դանդաղորեն հոսող հանդարտ, ջրառատ գետերի վրա՝ միաթռիչք, կամ բազմաթռիչք կամառակապ ամուր և հուսալի՝ հայ վարպետների կառուցած կամուրջները:

...Անցնենք այս կամուրջներով և ուխտի գնալու Կիլիկիո բազմաթիվ վանքերը, որոնք նույնպես պաշտպանված էին կամ բնական պատնեշներով, կամ ամուր պարիսպներով և առանձին էին ամրոցից ու քաղաքից: Այնտեղ գործում էին Հայոց մեջ և օտարներին հայտնի մտքի ու ոգու դարատները, գրադարաններն ու ձեռագրատները:

Հեթում Առաջին թագավորը Միսում կառուցել էր Սբ. Սոփիայի Կիլիկիո մայր տաճարը: Ինչո՞ւ օտար այս անունով: Որովհետև **Սոփիա** նշանակում է **Իմաստություն**: Այս տաճարը տուրք չէր օտարամոլությանը, այլ **Իմաստությանը** նվիրված պաշտամունքի կենդանի վկան էր: Եվ այն ամենամեծածավալն էր Կիլիկիո եկեղեցիներից: Իզուր չէր, որ 1441 թվականից մինչև 1921 թվականը Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության աթոռանիստն էր...

Ժամանակի այս չնչին ակնթարթի մեջ մի՞թե հնարավոր է, թեկուզ ամենուր հանդիպող, նույնիսկ ամենափոքրիկ խաչքարի մասին որևէ ավարտուն բան ասել: Պարզապես կրկնենք. Կիլիկյան Հայաստանում շարունակվել են Մայր երկրի ճարտարապետության իմաստությունն ու գիտելիքները, սքանչելի ավանդույթները: Կիլիկիան կառուցել են հայերը: Վկա՝ բոլոր կառույցներին փորագրված Հայոց քարագործ վարպետների ու ճարտարապետների Հայոց տառերով նշանները, որոնք նրանց ինքնության նշաններն են, նրանց ինքնատիպ ստորագրությունները:

Բացենք Հայկական Հանրագիտարանի 5-րդ հատորի Կիլիկիայի ճարտարապետությանը նվիրված բաժինը և կարդանք ճարտարապետության պատմաբան, 250 հետազոտությունների ու գիտական հոդվածների հեղինակ **Հովհաննես Խալփախյանի** հոդվածից մի կարճ հատված:

«...Լեռնային քարաշեն ամրոցների և դղյակների կառուցման հայկական արվեստը արտացոլվեց խաչակիրների շինարարության մեջ, որ նրանք իրագործեցին Ասորիքի և Պաղեստինի իրենց նվաճած տարածքներում: Խաչա-

կիրները առաջին իսկ արշավանքներում պատշաճորեն գնահատեցին իրենց համար անծանոթ ամրոցների բարձր պաշտպանունակությունը: Նվաճված տարածքը արագ յուրացնելու համար հարկավոր էր ոչ միայն օգտագործել բյուզանդական ժամանակաշրջանի ամրոցները, այլև կառուցել նորերը: Այս նպատակով խաչակիրները դիմում էին հայ վարպետներին: Վենետիկի և Կիլիկյան Հայաստանի միջև կնքված պայմանագրի վերջում հատուկ լրացում է արված այն մասին, որ վաճառականները պարտավորվում են այսուհետև հայ քարգործներին չառևանգել՝ վենետիկյան կառույցներում աշխատեցնելու համար:

Հատկանշական է նաև պատմաբան Վիլհելմ Տյուրոսացու տեղեկությունն այն մասին, որ 1124-ին Տյուրոս քաղաքի պաշարման ժամանակ նրա ամրությունների կործանման աշխատանքների համար օգտագործել են Անտիոքի հայ ինժեներ Ավետիքին: Կրակ դը Շեվալիե ամրոցի (XI դ. Ասորիք) կառուցող վարպետների նշանների ցանկում (Պ. Դեշամպի ժողոված), բազմիցս հանդիպում ենք հայկական հուշարձանների վրա փորագրված նույնանման նշանների, որոնք վկայում են հայ վարպետների մասնակցությունը տվյալ ամրոցի կառուցմանը: Այս ապացույցները հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ խաչակիրները սերտ հարաբերությունների մեջ լինելով Կիլիկյան Հայաստանի հետ և տիրելով հայկական մի քանի ամրոցների, հնարավորություն ունեին մանրամասն հետազոտել նրանց կոմպոզիցիոն-հատակագծային և կառուցվածքային առանձնահատկություններն ու սկզբունքները և հայ շինարարի ձեռքերով դրանք օգտագործել իրենց ամրության կառույցներում: Առանց Կիլիկիայի ամրոցների և դղյակների մանրագնին հետազոտության, դժվար է լուսաբանել դրանց նշանակությունն Արևելքում խաչակիրների ծավալած շինարարության համար:

...Կիլիկյան նախօրինակներից էր փոխառնված (Լևոնկլա) տեղանքին օրգանապես կապված աշտարակավոր պարիսպների կրկնակի և եռակի համակարգը՝ Կրակ դը Շեվալիե, Սայոն, Մարգատ ամրոցներում, նաև կիսաբլուր և գլանային աշտարակները, որոնք հաճախ լրացուցիչ կցվում էին նախկինում կառուցված ամրոցներին:

...Արևելքում խաչակիրների ամրաշինական կառույցների շինարարական տեխնիկան փոխառնված է Կիլիկյան Հայաստանի ամրոցներից: Լևանտայում շինարարության մեջ տարածում գտած լեռնային դղյակի տիպը և քարավեստի տեխնիկան խաչակիրները տարան Արևմտյան Եվրոպա, ուր Կիլիկյան տիպի ամրոցները սկզբնապես վերարտադրվում էին միանգամայն այլ բնապայմաններում: Այսպիսով, լեռնային դղյակի տարրերը յուրակերպ կիրառվեցին հարթավայրային ամրություններում:

Ֆրանսիայում՝ Նորմանդիայում, խաչակրաց արշավանքներից հետո Ռիչարդ Առյուծասիրտը կառուցեց Շատո-Գաիար անառիկ ամրոցը, որն օրինակ ծառայեց Եվրոպայի հյուսիսային մասերի կառույցների համար: Այս ժամանակաշրջանում են կառուցվել նաև Ավինյոնի, Էգ-Մորտի ամրություն-

ները, Կարկասսոնի և Կուսիի գլանային աշտարակները, Գենտում կառուցված ֆիլիպ Էլզասցու դղյակը, որը 24 ուղղանկյուն որմնամրույթներից բացի ունի մեծաչափ կիսաբլուր պահակային աշտարակներ:

Պիրենեյան թերակղզու XII դ. կեսին կառուցված «Տաճարականների» Տոմար դղյակը հարմարեցված է տեղանքին և ունի կիսաբլուր, հոծ և սնամեջ որմերով աշտարակներ:

Խաչակրաց արշավանքները որոշակի ազդեցություն ունեցան Արևմտյան Եվրոպայի, Պիրենեյան թերակղզու, Ֆրանսիայի, Անգլիայի նաև պաշտամունքային շինարարության վրա: Լևանտ այցելած տարբեր օրհներդ խաչակիրների կառուցած եկեղեցիների մեծ մասը պատկանում է հայկական կենտրոնակազմ տիպին: XII դ. վերջին - XIII դ. սկզբին Սեզովիայում կառուցված եկեղեցի-ամրոցն ունի բոլորածն հատակագիծ...»:

Այսպես թվարկվում են Մոնտմաժուրի, Մոնտմորիլոնի, Էյնպտի, Լան, Տոռես դել Ռիոյի, Լոնդոնյան Տենպլի, Լուվրի, Նորտհամպտոնի, Քեմբրիջի եկեղեցիներն ու մատուռները, որոնք Կիլիկյան հայկական կառուցողական սկզբունքների ազդեցությունն են կրում և պատմական մեծ արժեք են ներկայացնում:

Տևտոնյան ուխտի խաչակիրների միջոցով Հայոց կառուցողական արվեստի ազդեցությունը հասել է մինչև Մերձբալթիկա, և սա նույնպես անուրանալի պատմական փաստ է...

Մենք, շատ անգամ մոլորվելով անտեղյակության խավարում, ցաքուցրիվ խոսեցինք նրանց մասին, ովքեր կառուցեցին իրենց տունն ու երկիրը և կյանքի առաջադրած բոլոր խնդիրները պարզաբանող գրքեր գրեցին և մեզ թողեցին իրենց պայծառ կռահումները, իրենց ոգու քնարական պոռթկումները, իրենց վշտի հեծեծանքները, մարդասիրության իրենց վեհ ըմբռնումները, իրենց

սքանչելի հայտնատեսությունները, որ ունեցան բոլոր ասպարեզներում տաղանդաշատ իրենց հոգու սլացքներով:

Նրանք գրեցին իրենց գրքերը, բայց այդ գրքերը մինչև 21-րդ այս անհասկանալի դարը հասան ընդօրինակող **Գրիչ ու Ծաղկող** վարպետների անմնացորդ ջանքերով ու մեծագույն տառապանքներով, շատ անգամ մարիսի չնչին լույսի չնչին կարողությունից դուրս կորզելով աշխարհի ճոխ ու սքանչելի գույների համապարփակ էությունը, նրա բուն իմաստը: Գրեցին ու ծաղկեցին, ապա ավարտելով՝ հուզախռով հոգու դողն ընծայելով մատմեարին, գրեցին հիշատակարան:

Գրիչը գրչության պարագաներով

...«Եւ արդ, ես յամենայն թշուառականս եւ անարժան գրիչս, յամենայն ժամ զեղկելի անձն իր ողբամ դառնապես, եւ աղաչեմ զամենեսեան յիշել յերկնագնաց յաղօթս ձեր զիս զանարժանս եւ զծնաւղսն իմ...»:

...«Եւ արդ, ես՝ անպտուղս ի բարեաց եւ մեղաւորս յարդարոց, անյիշելիս ի գրչաց եւ անկարգս ի կարգաւորաց բազմամեղ սուտանուն երեց, ըստ իմում տկար անձամբս յանձն առի եւ ամենակարող զօրութեամբն աստուծոյ աւարտեցի զբոլոր բովանդակ Մաշտոցս ի ստոյգ եւ յընտիր աւրինակէ...»:

...«Աւարտեցաւ եղանակաւոր տառս որ կոչի Շարակնոց ի սուրբ անապատս որ կոչի Վանդիր, ընդ հովանեաւ սուրբ Փրկչիս և սուրբ Կաթողիկէիս... Գրեցի եւ զարդարեցի ոսկով եւ զանազան երանգաւր...»:

...«Արդ, գրեցաւ եւ ծաղկեցաւ տառ ձեռամբ նուաստ մեղսամած անպիտան...»:

Ես թերթում եմ **Աստղիկ Գևորգյան** գիտնականի և ծաղկողի «Հայ մանրանկարիչներ, մատենագիտութիւն IX-XIX դ.դ.» կոթողային, հսկայածավալ գրքի երկու հատորները և փորձում գտնել այնտեղ ամփոփված հարյուրավոր հիշատակարաններից գոնե մեկը, որտեղ գրիչը, ծաղկողը, նկարիչը, կազմողը իր անձի թերագնահատումը հասցրած չլինի ինքնամերժումի: Ինչո՞ւ: Մի՞թե նրանք

չունեին իրենց գործի կարևորության գիտակցումը: Ունեին, անշուշտ. գործինը՝ միայն, իրենց անձինը՝ ոչ: Իրենց անձը արարչագործման ձեռքին «չնչին» մի կատարող, որին ի վերուստ թույլատրվել է մերժեմալ. «սքանչելի բանին, եղանակավոր տառին, աստվածապարզ և գույնին»:

Աստղիկ Գևորգյան գիտնականն ու մանրանկարիչը իր հսկայածավալ ուսումնասիրության առաջաբանում գրում է.

«Հայ մանրանկարչությունը, որը շուրջ տասնչորս հարյուրամյակի (6-19-րդ դ.դ.) պատմությունն ունի, իր ոճական առանձնահատկությունների, գեղարվեստական բարձր մակարդակի, ընդգրկված թեմաների և դրանք ստեղծող տաղանդավոր նկարիչների շնորհիվ, այսօր համաշխարհային ճանաչման է արժանացել ու գիտական բազմաթիվ ուսումնասիրությունների նյութ դարձել: Հրատարակված աշխատություններն ու ալբոմները, որոնք վերաբերում են հայ գրչության տարբեր օջախներում ստեղծված մանրանկարչական ժառանգությանը կամ առանձին անվանի նկարիչների, մեծապես նպաստել են որպեսզի միջնադարյան այդ հուշարձաններն ըստ արժանվույն գնահատվեն»:

Դարեր շարունակ գաղթերի պատճառով տեղից տեղ թափառած շատ մատյաններ Ի՞նչ երկար ու արկածալի ճամփաներով են անցել, մինչև հանգրվանել են **Մատենադարանում**, կամ աշխարհի որևէ գրադարանում ու թանգարանում: Եվ շատ հաճախ, ուսումնասիրողների մանրակրկիտ ջանքերով պարզվել է, որ մի մատյանի թերթը կամ թերթերը հանված սեփական տեղից հայտնվել են մի ուրիշ մատյանում, որտեղ ոչ բովանդակությամբ և ոչ ոճով չեն համապատասխանում միմյանց:

Այդպես ահա հայտնաբերվեց **Թորոս Ռոսլինի** 1254թ. նկարազարդած Ավետարանը, որը պատվիրել էր Կիլիկիայի կաթողիկոս **Կոստանդինը**՝ իր սան Լևոն Երրորդ թագավորի համար: Այս Ավետարանը ճամփորդելով դարերի միջով, թերթահան վիճակում հասել էր **Մատենադարան**, ի դեպ որպես անհայտ նկարչի գործ: Ձեռագրին պատկանող **Լևոն Երրորդ թագավորի** պատկերը փակցված էր մեկ այլ ձեռագրում, իսկ խորաններից մեկը ցուցադրվում էր որպես Կիլիկյան անհայտ ձեռագրից պոկված պատառիկ: Մնացած խորանները միացված էին 1700թ. ընդօրինակված մի Ավետարանի: Վերջապես **Թորոս Ռոսլինի** մեզ հայտնի առաջին մատյանը ստացավ իր արժանի տեսքը, երբ հանված էջերը Լևոն Երրորդ թագավորի և խորանների հետ գտան իրենց տեղերը: **Թորոս Ռոսլինի** այս սքանչելի մատյանը Մատենադարանում կրում է 8321 համարը:

Հետաքրքիր է մեկ ուրիշ մատյանի՝ Որոտանի Աղուտ վանքում 1296 թվականին գրված Ավետարանի ճակատագիրը: Ձեռագրի բացակա թերթերը, որոնց վրա նկարված են խորաններ և **Մատթեոս Ավետարանչի** պատկերը՝ գտնվում են Նյու Յորքի Մորգանի գրադարանում, իսկ կիսատ, թալանված էջերով Ավետարանը գտնվում է **Մատենադարանում** և կրում է 789 համարը: Հուսանք, որ մի օր օտարության անդամստաններից պիտի վերադառնան այս Ավետարանի նկարազարդ էջերը ևս և պիտի գտնեն իրենց տեղը:

Հավերժական իր թափառումների ճանապարհներին հայր նախ ամուր բռնել է իր զավակի ձեռքը, կամ շալակն առել այն պարկի հետ, որի մեջ **Գիրքն** էր: Ու երկուսին էլ տարել է աշխարհից աշխարհ, հորիզոնից-հորիզոն՝ փորձելով ամեն գնով փրկել իր թանկագին գանձերը՝ **զավակին ու Գիրքը**:

Ուսումնասիրողները այս մատյանների հիշատակարաններից քաղել են տեղեկություններ, որոնք հուշել են, թե որևէ ձեռագիր վերջնական ավարտին են հասցնում **«Ծաղկողը»**, **«Նկարողը»**, **«Ոսկողը»**, **«Ղեղիչը»**, **«Գունողը»**, **«Աստկերահանը»**, **«Ղուգողը»**: Շատ հաճախ նկարագարողումը կատարում էր մեկ նկարիչ, և նա այդ ժամանակ հիշատակարանում գրում էր՝ **«զնկարող եւ զծաղկող սուրբ Աւետարանիս»**: Ուրեմն, նկարչի ու ծաղկողի աշխատանքները տարբեր բնույթի են եղել. ծաղկողը զարդանկարողն էր, իսկ նկարողը՝ տեղումնական, դիմապատկերների ու նկարների հեղինակը:

Գրչատներում ձեռագիր մատյանի ստեղծմանը մասնակցում էին մեկից ավելի վարպետներ, որտեղ յուրաքանչյուրը կատարում էր իրեն վերապահված գործը:

Վարպետաց վարպետ **Մարտիրոս Խիզանեցու** նկարագրված ձեռագրի հիշատակարանից իմանում ենք, որ մատյանը գրելուց հետո ուրվանկարները նույնպես կատարել է ինքը՝ վարպետը, իսկ ոսկեզօծումն ու գունազարդումը՝ նրա օգնականները:

Ծաղկող-նկարիչների մեծ մասը մասնագիտական կրթություն ունեին և սովորել են կամ առանձին վարպետների արվեստանոցներում կամ գրչության դպրոցներում:

Հատուկ ձեռնարկ-մատյաններ են հասել մեզ, որտեղ բացահայտվում է, թե ինչպես են աշխատել հնադարյան վարպետները, ինչպես և ինչից են պատրաստել ներկերն ու թանաքները:

Նկարել սովորելու առաջին պայմանը ընդօրինակելն էր: Եղել են հատուկ տետրեր, որոնցում վարպետ ծաղկողը

ուրվանկար պատկերներով վարժեցրել է իր սաներին:

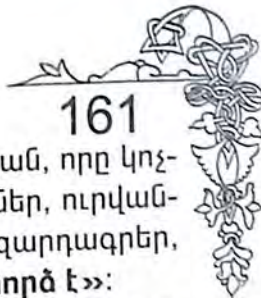
Վենետիկի Մխիթարյան Միաբանության Մատենադարանում պահվող փոքրածավալ, ընդամենը 59 թերթից բաղկացած ձեռնարկը 13-15 դ.դ. գրչության տարբեր դպրոցների տարբեր բարդության գծային մանրանկարների պատկերներ է պարունակում: Մատյանում նկարչության վերաբերյալ գրավոր տեղեկություններ կան գունազարդման, ներկերի բաղադրությունների ու մշակման, լույս ու ստվերի, ոսկու օգտագործման մասին:

Ղևոնդ Ալիշանն այս մատյանը անվանել է **«Պատկերուսույց գրքի»**:

Այս մատյանը միակը չէ: Մատենադարանի 3833 ձեռագիրը նույնպես նման մի ձեռնարկ է, որտեղ վարպետի ուրվագծած օրինակների կողքին կան աշակերտի կատարած նկարներ և դրանց մոտ գրված վարպետի խորհուրդներն ու դիտողությունները:

Սբ. Ստեփանոս
Նախավկա.
Ծաղկող՝ Մինաս

Մանրանկարիչ **Սահակ Ծաղկարարից** պահպանվել է մի մատյան, որը կոչվում է **«Խրատը Ծաղկարարութեան»** և որտեղ կան ձեպանկարներ, ուրվանկարներ, ծաղկազարդեր, գլխազարդեր, կիսախորաններ, զարդագրեր, տերունական նկարներ, որոնցից շատերի մոտ նկարիչը գրել է. **«փորձ է»**:

Նկարազարդման համար ոսկի օգտագործելիս, գծանկարելուց հետո, նկարի այն մասերին, որոնք պետք է ծածկվեին ոսկով, քսում էին **«աստառ ներկը»**, մեծ մասամբ օխրա կամ կարմիր, ապա այս «աստառը» օծում էին սխտորաջրով և ապա նոր միայն վրան փակցնում ոսկյա նրբագույն թերթիկը: Նկարը գունազարդելիս «աստառի ներկ» էին օգտագործում հիմնական գույնի տակ՝

մագաղաթի յուղայնության պատճառով: **«Պատկերուսույց գրքում»** յուրաքանչյուր գույնի համար առաջարկվում էր նրան համապատասխան **«աստառ գույն»**, որից հետո միայն կարելի էր օգտագործել **«երես-ցուքը»**՝ հիմնական գույնը:

Հիմնական գույնից հետո նկարը մշակվում էր **«բացուածքով»** ու **«շուքով»**, այսինքն՝ լույս ու ստվերով:

Ուրվանկարի համար օգտագործվել են արժիճե մատիտներ, եղեգնյա գրիչներ: Ծաղկողները հաճախ են իրենց նկարների մոտ պատկերել գրչական ու նկարչական պարագաներ՝ ներկամաններ, կարկին, կոկիչ, մկրատ, շեքրոն՝ հատուկ տախտակ, որի վրա ամրացվում էր մագաղաթը:

13-րդ դարից 21-րդ դար են հասել 39 անուն ծաղկող-նկարիչներ, ովքեր կրթություն են ստացել և ստեղծագործել Կիլիկյան Հայաստացի և ստեղծագործել Կիլիկյան Հայաստացի, **Կիրակոս, Սիմոն, Գրիգոր**

Սողոմոն թագավոր. ծաղկող՝ Սարգիս Պիծակ տանում. **Թորոս Ռոսլին, Թորոս Փիլիսոփա, Կիրակոս, Սիմոն, Գրիգոր Պիծակ, Սարգիս Պիծակ** և մյուսները:

Նույն ժամանակահատվածում Վասպուրականի, Սյունիքի, Բարձր Հայքի, Ղրիմի հայ գաղթածախի գրչատներում ձեռագրեր են ընդօրինակել և նկարազարդել 67 նկարիչ. **Թորոս Տարոնացին, Մոմիկը, Ավագը, Գրիգոր Տաթևացին, Զաքարիա Աղթամարեցին, Հովհաննես Խիզանեցին, Ծերուն Ծաղկողը, Մինասը, Գրիչ Նատեցի որդիներ Ավետիսը, Ստեփանոսը, Առաքելը, Կիրակոսը** և էլի շատ մյուսները, ովքեր հայտնի են, և ովքեր անհայտ, քանզի եղել են և, ի դժբախտություն մեզ, կորսվել են նրանց և՛ անունները, և՛ գործերը...

Հիշենք մի քանի գրչատներ, որոնք իրենց կարևոր գործը կատարեցին մանրանկարչության և, առհասարակ, գրքի ստեղծման ասպարեզում:

Բարձր Հայքի Երզնկայի Ավագ վանքի գրչատանը մատյանները գրվում էին

անհայտ հանգրվան, որի ուր լինելը նրանք չէին էլ պատկերացնում:

Անին շքեղ էր: Անին հարուստ էր: Անին մայրաքաղաք էր, որտեղ ծաղկում էին արհեստներն ու արվեստները, դպրոցները... Անին ազատ էր իր ընկալումներում և պատկերագրական ավանդույթների հարցում նույնպես, որտեղ անվարան կարող էին մուտք գործել աշխարհիկ երանգները, անգամ՝ Ավետարան ծաղկելիս: Համոզվելու համար բացենք Անիում 1211 թվականին գրված և նկարագրված **Հաղպատի Ավետարանը**: Նույնիսկ տերունական **«Մուտքը երուսաղեմ»** նկարը կարծես նկարչի ապրած ժամանակների կենցաղային մի տեսարան լինի, ժամանակակիցների դիմանկարներով, նրանց՝ խնամքով նկարված զգեստներով, որոնք մեծ արժեք են այսօրվա ազգագրական պրպտումների համար:

Սյունիքի երկու՝ Գլաձորի և Տաթևի մեծ համալսարանները մշտապես սերտ կապերի մեջ էին, ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Կիլիկիայի բոլոր դպրոցների և համալսարանների հետ:

Մենք հիշում ենք, որ գրչության և նկարագրողման արվեստը այստեղ ուսուցվում էր մյուս առաջնակարգ առարկաների հետ հավասար ուշադրությամբ:

Սյունիքի մանրանկարիչները իրենց անջնջելի հետքն են թողել Ոգեղենի այդ տիրույթներում: Սքանչելի նկարիչներ **Մոմիկը**, ով նաև ճարտարապետ էր ու խաչքարի վարպետ, ապա **Թորոս Տարոնացին**, իմաստասեր գիտնական **Գրիգոր Տաթևացին**, ով նաև հրաշալի նկարիչ էր, կարողացան ճաշակի մեծ զգայնությամբ կոթողայնությանը զուգակցել շքեղ զարդանախշերի նրբին գծերն ու գույները: Մանրանկարների խորքում առկա բուսական և երկրաչափական զարդաների բազմազանության վրա, երբեմն պատկերվող խստահայաց, կենդանի ու վեհաշուք մարդկային կերպարները ուժեղանում են ներքին, հոգեբանական ազդեցությամբ և անխառն գույների սքանչելի համադրությամբ:

Վասպուրականի դպրոցը մանրանկարչության ամենախոշոր դպրոցներից մեկն էր, որը բարգավաճեց 13-րդ դարից մինչև 17-րդ դարին ժառանգություն թողեց ժամանակների թոհուրեհից մազապուրծ եղած 1500 ձեռագիր մատյան: Այս մատյանների մանրանկարների թեմաները աստվածաշնչանից մինչև ժողովրդական կենցաղային պատկերներն են, կրոնական խորհրդապատկերային պատկերացումներից մինչև հեթանոսական բնապաշտություն: Մանրանկարների զգայուն, հնչեղ գույների ողջ ներկայանակը, կերպարների՝ առանց մանրամասների վերացարկված կերպը, բացահայտում են ամբողջի հիմքում ընկած գաղափարը: Չծանրանալով մանրամասնությունների վրա, Վասպուրականի մանրանկարիչները հիմնական բովանդակության և առանձին պահերի դրսևորմանը հասնում են շարժուն գծերի, միմյանցից զատվող թվացյալ չեզոք, սակայն հնչեղ գույների համադրությամբ: Այսինքն. ամբողջի մեջ և ամբողջի շնորհիվ դրսևորվում է մասնակին:

Վասպուրականի տաղանդաշատ մանրանկարիչներ **Սիմեոն Արժիշեցին**, **Չաքարիա Աղթամարեցին**, **Կիրակոսը**, **Ծերունը**, **Հովհաննես Խիզանեցին** և

գեղեցիկ երկաթագրերով և կոթողային էին իրենց երևույթով. ներդաշնակ գույներով, ծավալուն զարդաներով, լուսնագարդերի հորինվածքներով, որոնց խորքերում երբեմն կարելի է հայտնաբերել հեթանոս խորհրդապատկերներ:

Երզնկայի Ավագ վանքի գրչատանն ստեղծված մատյանները մեծադիր են: Այստեղ է գրվել և նկարագրվել Հայոց ամենաստվար ձեռագիր մատյանը՝ **«Մշո ճառընտիրը»**: Այս մատյանի ճակատագրական թափառումների պատմությունը զարմանալի է ու թախծալի՝ շատ մատյանների պատմությունների նման:

...**«Մշո ճառընտիր»** հսկայածավալ մատյանը գրվել է 1200-1202 թվականներին՝ Բարբերդի **Աստվածատուր** տանուտերի պատվերով: Գրիչը՝ **Վարդան Կարնեցին** է, ծաղկողը՝ **Ստեփանոսը**, որին օգնել է նաև գրիչը՝ Մատյանը գտնվում է **Մատենադարանում** 7729 համարի տակ:

«Մշո ճառընտիրը» 660 թերթ է ունեցել: Նա հանգրվանել է Մատենադարանում առանց կազմի, երկու մասի բաժանված: Առանց կազմի նրա քաշը 28 կիլոգրամ է: Մատյանի յուրաքանչյուր թերթը մի երկնքի կամ արջառի կաշի է: Ձեռագիրը ճառերի, վարքերի, վկայաբանությունների ժողովածու է, որոնք դասավորված են ըստ տարվա տոների, որից էլ՝ ժողովածուն ստացել է **«Տօնական»** անունը:

Ձեռագիրը զարդարված է ճոխ լուսնագարդերով, գլխագարդերով, զարդագրերով: Պահպանվել են տերունական երկու նկարներ: Ողջ մանրանկարչական ձևավորումը իր վառ գույներով նմանվում է Հայոց շքեղ գորգերին:

Մատյանն այժմ 601 թերթ ունի: Նրա 17 թերթերը պահվում են Վենետիկում, մեկ թերթը՝ Վիեննայում, իսկ 1977 թ. Մոսկվայի Լենինի անվան գրադարանից ստացվեց երկու թերթ, որոնք նրանից անջատվել էին 1918 թվականին:

«Մշո ճառընտիրը» առաջին անգամ հափշտակել է Բարբերդի մի սելջուկ դատավոր: Երկու տարի թաքցնելուց հետո սելջուկը այն վաճառում է Մշո Առաքելոց վանքին 4000 արծաթ դրամով, որը հավաքել էին վանքի միաբաններն ու բնակիչները:

Մինչև 1915 թվականը Մատյանը **Մշո Առաքելոց** վանքում էր: Ջարմանալի նկատվում է այս պահից... Ժողովուրդը մորթվում էր կամ քշվում անապատ՝ այնտեղ մեռնելու համար: Նրանք, որոնց հաջողվում էր փախչել և մի կերպ ազատվել իրենց շալակին տանելով մանուկներին, նրանց հետ շալակած տանում էին մազաղաթյա մատյաններ:

Կանայք էին, որոնցից շատերը նույնիսկ գրել-կարդալ չգիտեին: Ահա, այսպես, այս հսկայածավալ գիրքը, որն անհնար էր տանել մենակ, երկու կին կիսելով առնում են իրենց շալակներին և իրենց զավակների հետ Մուշի Առաքելոց վանքից հասցնում Թիֆլիս, Հայոց Ազգագրական ընկերություն, որտեղից էլ մատյանի երկու կեսերը եկան ու հանգրվանեցին Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

Հնարավոր է պատկերացնել այդ երկու կանանց զարհուրելի երթը Մշո Առաքելոց վանքից, ջարդի, կոտորածների, արյունոտ նախճիրի միջով, դեպի

էլի շատերը մեզ ժառանգություն են թողել իրենց արվեստի կոթողային նմուշները, որոնք ամբողջությամբ ներթափանցված են որքան վերացարկված, նույնքան էլ ժողովրդային պարզ ընկալումների և երևակայության դրսևորումներով:

Արցախի և Ուտիքի մատենական գեղանկարչությունը նույնպես հասել է բարձրագույն հուզականության գույն-երանգների անխառն համադրությամբ, լավատեսական տրամադրությամբ շնչող դիմանկարներով, երբ գունաշարի անխառն հարաբերակցությամբ, մանուշակագույնի առատությամբ և սպիտակի նուրբ ընթացքով դեպի եզրագծերը՝ իսկապես մագաղաթին հաղորդում են քնարական տրամադրություն:

Նախիջևանի դպրոցի մանրանկարչությունը սերտ աղերսներ ունենալով Արցախի, Ուտիքի և Վասպուրականի մանրանկարչության հետ, այնուամենայնիվ, հաճախ տարբերվում է նրանով, որ պատկերները գրեթե վերածվում են խորհրդանշանների. «**Մկրտությունը**» պատկերվում է միայն յուղի անոթը նկարելով, «**Խորհրդավոր ընթրիքը**»՝ սկուտեղով, որի մեջ ընդամենը երկու ծուկ է: Սա հնամենի ավանդույթներից եկած ծն է, ուր խորհրդանշների կամ գաղտնագրերի միջոցով կատարվում է իմաստի մեկնաբանությունը: Խորանների, անվանաթերթերի պատկերազարդումներում շատ են երևակայական կենդանիները, նույնիսկ հնագույն հեթանոսական հավատալիքներից եկող խորհրդանշանները: Իսկ դիմանկարները գունային գուսպ, քիչ դեղնասառը կառուցվածքի հետ՝ սրբապատկերային տրամադրություն են ստեղծում:

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԳՐԻՉՆԵՐՆ ՈՒ ԾԱՂԿՈՂՆԵՐԸ

Կիլիկիա. այստեղ 12-րդ դարի սկզբից Հայոց վանքերի գրադարաններում հավաքվում էին **Բուն Հայաստանի** ձեռագրերը, ընդօրինակվում և նկարազարդվում էին ամենաբազմազան բովանդակության գրքեր:

Կիլիկիո մանրանկարիչները պահպանելով հանդերձ Բուն Հայրենիքից բերված ավանդույթները, բարձրագույն ներդաշնակությամբ իրենց տաղանդի անուրանալի ծիրքով կարողացան առաջ անցնել եվրոպական Վերածննդի արվեստի կանխորոշումներից: Խորքի զգացողություն, կերպարների հոգեբանական խտացումներ, գեղարվեստական զանազան բովանդակությունների ներդաշնակություն, գունային անսահման տարբերակների համադրություն, իրական կյանքի մանրամասներով հագեցված նուրբ դիտողականություն...

Դրազարկում, Հռոմկլայում ծաղկազարդված 12-րդ դարի երկու Ավետարանները իրենց ոճերով դեռևս կապված են Մայր Հայաստանի ձեռագրերի հետ: Բայց հետո ձեռք են բերում իրենց ինքնուրույն ճաշակը:

Կիլիկյան Հայաստանի առաջին նշանավոր մանրանկարիչներն էին **Կոստանդինը և Գրիգոր Մլիճեցին**, ովքեր կապված էին Սկևռա և Մլիճ գրչատների հետ: Հայտնի են **Ներսես Լամբրոնացու** պատվերով **Գրիգորի** ընդօրինակած և ծաղկազարդած «**Նարեկը**» և «**Սկևռայի Ավետարանը**», **Կոստանդինը** ծաղկած «**Ավետարանի**» մանրանկարները, որոնք արդեն կանխորոշում էին Կիլիկյան դպրոցի առանձնահատուկ ոճը:

...**Կոստանդին Առաջին կաթողիկոսի** և արքայական ընտանիքի անդամների պատվերներով նկարազարդված ձեռագրերը սքանչելի են իրենց գեղագիտական զգայնությամբ:

ԹՈՐՈՍ ՌՈՍԼԻՆ

Սակայն Կիլիկյան բոլոր տաղանդաշատ մանրանկարիչների մեջ ամենաբարձր կատարելության հասավ **Թորոս Ռոսլինի** տաղանդը, որը բացեց ոգեղեն, վեհաշուք կատարելության հասած արվեստի շքեղ գաղտնիքները:

Թորոս Ռոսլին մարդու, նկարչի, առհասարակ ստեղծագործողի պատկերացումներն ու ներշնչանքները դուրս էին մինչև իր ժամանակները հայտնի բազմազանությունից: Նրա հերոսների ոչ միայն վեհությունն ու հանդիսավորությունը, ոչ միայն նրանց հոգեբանական նկարագիրը, այլև մարդկային ամենատարբեր ապրումների խորին զգայնությունը, թեմաների դասավորությունը նույնպես՝ կարծես զգուշորեն հեռանում են ավանդական պատկերացումներից: Նրա նկարներում մարդկանց կերպարները տեղավորված են այնպես, որ ապահովում են խորության պատրանքը: **Թորոս Ռոսլինի** պատկերագրությունը ոչ միայն պատմողական է, այլև խորապես հոգեբանական: Ի դեպ, նրանցից ոմանք հիշեցնում են Աղթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցու որմնանկարներն ու որմնաքանդակները:

Զարդարվեստի ասպարեզում ևս, այնուամենայնիվ, Ռոսլինը, շարունակելով ավանդները, խորաններում և անվանաթերթերում ներմուծում է այնպիսի պատկերներ, որոնք պարզ կամ չափազանց բարդ իրենց դրսևորումներով՝ հնագույն կերպարները բացահայտող խորհրդանշաններ են. ծաղիկ բռնած այծագլուխ հավատալիքները բացահայտող խորհրդանշաններ են. ծաղիկ կանաչ, առյուծ հեմարդ, երկար վարսերով մերկ կանայք, առյուծ հեծած մերկ մարդ...

Խաչելություն.
մանրանկար «Կեռան
թագուհու Ավետարան»-ից:

1272թ. գրված և նկարազարդված «**Կեռան թագուհու Ավետարանի**» մարդկանց իրանները կարծես ավելի են ձգված հագուստների նրբագեղ ոսկե ծալքագծերի պատճառով: Տեսարանները հասցված են մեծ հուզականության: Եվ ամեն ինչ հայտնվում է իրենց արտահայտություններում, կեցվածքները խորացնում են հուզականությունը: «**Խաչելություն**» պատկերում Քրիստոսը մարդկայնորեն տառապում է, իրեշտակները լացակումած են, Տիրամայրը հասել է նվաղումի, նրան պահում են ողբերգական զգայնությամբ լեցուն յուղաբեր կանայք:

«**Պայծառակերպություն**» պատկերում առաքյալներից մեկը պառկած է՝ ծածկելով լուսից կկոցվող աչքերը, մյուսը՝ չդիմանալով ճառագվող լուսի ուժգնությանը՝ ընկնում է երեսնիվայր...

«Կեռան թագուհու Ավետարան»-ում և «Վասակ արքայազնի Ավետարան»-ում առաջին անգամ մանրանկարչության փորձառության ընթացքում ճշգրտորեն պատկերվել են արքայական տան անդամների դիմանկարները:

Թորոս Ռոսլինի դիմանկարները և՛ խոհական են, և՛ հերոսական, և՛ տազնապահույժ ու եղերգական, որը հասնում է մինչև ողբերգության:

Թորոս Ռոսլինը իր բազմաթիվ մատյանների և՛ գրիչը, և՛ նկարիչն է եղել: Սակայն նրանց հիշատակարաններում չենք գտնում նրա ծննդյան և մահվան տարեթվերը: Գիտենք, որ ապրել է 13-րդ դարի երկրորդ կեսին, աշխատել է Զոռնկլայի վանքին կից գրչատանը և Սիս մայրաքաղաքում: Գիտենք, որ աշակերտել է Զոռնկլայի տաղանդաշատ ծաղկողներ **Կիրակոսին** և **Յովհաննեսին**:

Թորոս Ռոսլինի գրած ու նկարազարդած բազմաթիվ մատյաններից ընդամենը յոթն են կարողացել հաղթահարել անհանգիստ, վայրիվերո, մութուկույս ժանր ժամանակների քառսը և հասել 21-րդ դար: Այդ յոթից ընդամենը երկու լրիվ Ավետարան և **Յեթում Առաջին թագավորի** Ավետարանի մանրանկարների պատահիկներն են գտնվում Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում՝ 10450, 10675, 5458, 8321 համարների տակ: Յոթից մեկը գտնվում է Բալթիմորի **Ուոլտերս** պատկերասրահում, երեք Ավետարան և մեկ «Մաշտոց» երուսաղեմի **Սբ. Զակարյայ** վանքի մատենադարանում, իսկ «Վասակ արքայազնի Ավետարանը»՝ Վաշինգտոնի **Ֆրիր** պատկերասրահում:

Թորոս Ռոսլինը երբեք չի կրկնել ինքն իրեն, թեև հաճախ անդրադարձել է ավետարանական նույն պատմություններին...

Մասնագիտական խորին ուսումնասիրությամբ թերևս կարելի է միայն սպառել մեծ նկարչի տաղանդաշատ կարողության մասին պատմությունը... Այստեղ միայն այսքանը, որպես չնչին հավաստում սքանչելի **Ամբողջի**:

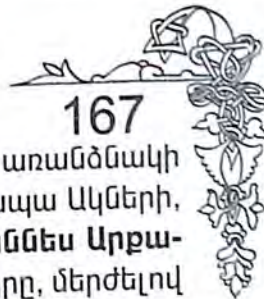
ՈՒՐԻՇ ԲԱԶՄԱՇՆՈՐՅԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ուրիշ բազմաշնորհ անուններ էլ կան Դրազարկի, Սկևռայի, Ակների, Գռների, Բարձրաբերդի, Զոռնկլայի գրչատներից մեզ հասած: Հիշել ենք արդեն, **Գրիգոր Մլիճեցուն**, **Կոստանդինին**: Մյուսներն էին **Վարդանը**, **Կիրակոսը**, **Յովհաննեսը**, **Գրիգոր Պիծակը** և էլի ուրիշներ: Բազմաթիվ են նրանք, ինչպես բազմաթիվ են բարձրարվեստ մանրանկարներով զարդարված ձեռագրերը, որոնց ծաղկողների անունները մեզ չեն հասել:

Գրիգոր Մլիճեցու պատկերազարդած **Նարեկացու «Մատյան ողբերգության»** ձեռագրում, նուրբ ծաղկազարդումներից բացի, նա ստեղծել է նաև բանաստեղծի չորս դիմանկար: Դիմանկարների պատճառով այս «Նարեկը» անչափ սիրելի է և անչափ կարևոր հայ մարդու զգայուն ընկալումների համար:

Գրիգոր Մլիճեցու նկարազարդած «Նարեկը» գտնվում է Մատենադարանի 1568 թվահամարի տակ: Գրիգոր Մլիճեցին, ինչպես նաև **Վարդանը** ու **Կոստանդինը**, Սկևռայի մանրանկարչական դպրոցի ստեղծագործողներ էին:

Յովհաննես Արքաեղբոր անվան հետ են կապվում Ակների, Գռների, Բարձրաբերդի գրչատները: Նա շնորհալի գրիչ էր և ծաղկող: Արտագրել է բազմաթիվ ձե-

ռագրեր և նկարազարդել: Եվ, որովհետև այս նկարազարդումներն առանձնակի մեկնաբանություններ ունեին և ինքնուրույն խումբ էին կազմում, ապա Ակների, Գռների, Բարձրաբերդի գրչատները միասին կոչվում էին «**Յովհաննես Արքաեղբոր դպրոց**»: Սքանչելի գրիչ ու ծաղկող **Յովհաննես Արքաեղբայրը**, մերժելով պալատական կյանքի աշխարհիկ զվարճանքները, գծի և գույնի ներդաշնակությամբ փորձում էր իմաստավորել իր սերը Ոգեղենի հանդեպ:

Զոռնկլան **Կոստանդին Առաջին Բարձրաբերդցու** հովանավորությամբ 13-րդ դարի 2-րդ կեսից դարձավ Կիլիկիայի մանրանկարչության գլխավոր կենտրոնը: Նրբագեղ ու սքանչելի զարդանկարներ, կենդանիների ու մարդկանց նրբակայական կերպարներ, անկաշկանդ, համարձակ աշխատառժ, հոգեբանական ներքին լարվածություն, բազմագույն և բազմերանգ ներկապնակ... Այս խոսքերը ոչինչ չեն ասում մանրանկար-հրաշալիքների մասին: Բացառիկ գեղագիտական հաճույք ստանալու համար հարկավոր է բացել այն ալբոմները, որտեղ փորձ է արված տեղավորել Հայոց մանրանկարչության մի չնչին քանակ և որևէ գեղեցիկ, հոգեպարար երաժշտության տակ երկար մայել այդ պատկերներին, զարդանախշերին, որոնց գույնն ու գիծը կարող են տանել մինչև ներքին անսահմանության զգացում...

Բոլոր **Արժանի**՝ անուններից ընտրենք ևս մեկին և մի քանի խոսք ասենք նրա մասին:

ՍԱՐԳԻՍ ՊԻԾԱԿ

Սարգիս Պիծակը ծաղկող **Գրիգոր Պիծակի** որդին էր: Սարգիսը մինչև գաղմայալ հասակը ընդօրինակել է ու ծաղկել: Այսինքն և՛ գրիչ է եղել, և՛ նկարիչ: Նրա վերջին մատյանը «**Բժշկության Ավետարան**» է, որը Մատենադարանի N 6795 ձեռագիրն է:

Սարգիս Պիծակի մասին մի գեղեցիկ ավանդազրույց է պահպանվել:

...**Գրիգոր Պիծակի** մոտ հյուրեր են լինում: Նրա պատանի որդին՝ **Սարգիսը**, հյուրերից առանձին, մի կողմ քաշված՝ զբաղված էր նկարչությամբ, երբ պատուհանի գոգին մի պիծակ է նստում: Սարգիսն արագ նկարում է նրան նույն տեղում: Բայց պիծակը անհանգստացնում է հյուրերին, և նրանք փորձում են նրան նստած տեղից դուրս քշել: Երբ նրանց ջանքերն ապարդյուն են անցնում, և պիծակը շարունակում է նույն տեղում նստած մնալ, **Գրիգորը** ծիծաղում է և հյուրերին ներկայացնում իր որդուն: Հիացած և զարմացած հյուրերը Սարգիսին կնքում են **Պիծակ** անունով:

Սարգիս Պիծակը, ըստ երևույթին, անհանգիստ բնավորության տեր մարդ է եղել: Թափառել է Կիլիկիո Հայոց թագավորության բոլոր վայրե-

րում, աշխատել տարբեր վանքերում. Սիս, Սկևռա, Դրազարկ, Կոպիտաս, ապա և Փոս անապատում: Իր երկար կյանքի ընթացքում նա հասցրել է ծաղկազարդել քառասուն ծեռագիր, պատկերելով իր ժամանակակիցներին՝ Լևոն Զորորոդ Թագավորին, Հակոբ Կաթողիկոսին, Մարիուն Թագուհուն, Ներսես Շնորհալուն և նույնիսկ նկարել երեք ինքնանկար:

Սարգիս Պիծակի կերպարներն են՝ առարկաները, զարդանախշերը, նրանց ոսկյա ուրվագծերը, ծիածանագույն երանգներն իբրև աստվածային լույսի խորհրդանշան, ժամանակակից մարդիկ, կամ ավետարանական երկրորդական կերպարներ՝ իշխաններ, հովիվներ, վաճառականներ, կույրեր, մուրացիկներ՝ զգեստավորված ժամանակակից հագուստներով, իսկ մարգարեները, ավետարանիչները, առաքյալները՝ կանոնիկ հին հունական պարեգոտներով: Գլխազարդերը, լուսնազարդերը, սյուներն ունեն ոսկյա տարածք, որոնք պայծառ ծիածանային գույների հետ ստեղծում են տեսողական պատրանքների շղթա:

Սարգիս Պիծակի նկարները իրենց գունագեղ պայծառությամբ՝ ամենաողբերգական պահերն անգամ ժողովրդի կենսափիլիսոփայության ու լավատեսության անկորնչելի ուժի խորհուրդն են ներշնչում:

Ռուս արվեստաբան, իր ուսումնասիրությունների զգալի մասը հայ միջնադարյան մոնումենտալ գեղանկարչությանը, քանդակագործությանը և մանրանկարչությանը նվիրած երախտավոր գիտնական Լիդիա Դուռնովան այսպիսի գնահատական է տվել հայ մանրանկարչությանը:

«Հին հեթանոսական պաշտամունքային կերպարների արտացոլումից, հելլենիստական վերապրուկներից, վաղ քրիստոնեական գաղափարախոսությամբ և պատկերագրությամբ սնվող ձևաստեղծումից գոյացավ այն ամուր հիմքը, որի վրա բարձրացավ հայ գրքային գեղանկարչության բազմակողմանի ինքնատիպ և հզոր արվեստը, մի գեղեցիկ ու կենսախինդ, իրեն շրջապատող կյանքի նոր պատկերացումներով ու կերպարներով շարունակ հարստացող արվեստ... Իսկ ինչպիսի՞ պայմաններում, ինչո՞վ և ինչպե՞ս էին նկարազարդում միջնադարյան Հայաստանի նկարիչները այս՝ իրենց թողած տպավորությամբ երբեմն այնքան տարբեր հուշարձանները:

Գեղանկարչության հազարամյա պատմության մեջ Կիլիկյան մանրանկարչությունը միանգամայն ուրույն տեղ է գրավում: Հայկական արվեստի մեջ մենք այլևս երբեք և ոչ մի տեղ չենք գտնի այնպիսի շքեղ դեկորատիվ զարդանկարներ, պայծառ, բայց ներդաշնակ ու ազնիվ գույների այնպիսի փայլ, այնպիսի նրբություն ու ճարտարապետություն, մարդկային մարմինները պատկերելու այնպիսի հմտություն, ինչպես եղել է 12-13դ.դ. Կիլիկիայում: Շատ ձեռագրերում պահպանվել են մեծ մասամբ լրիվ, երբեմն շատ ընդարձակ հիշատակարաններ, որոնց մեջ գրության վայրի, ժամանակի, պատվիրատուի անվան, զուտ պատմական տեղեկությունների կամ որևէ մեկի համար աղոթելու խնդրանքի արանքում սպրդում են զանազան տեղեկություններ աշխատանքային պայմանների մասին, թե գրիչներն հաճախ «յոտից մինչև ցգլուխ... առողջութիւն» չունեին, «հիւանդ ի սրտի ցաւէ»

էին և որ «ոչ մարմնոյ կարողութիւն կայր ոչ աչաց լոյս», և որ նրանք գերեվարվել են և ստիպված «ի մէջ դարիպութեան» ու «ի դառն և ի նեղ ժամանակի» են շարունակել իրենց հոգեմաշ աշխատանքը: Այս ամենը գրվել է աշխատանքի կարծեցյալ թերությունները արդարացնելու համար»:

Իրոք, այդ գրիչներն ու ծաղկողները ամենածանր պայմաններում անգամ, ամենատարբեր ժամանակների, ամենատարբեր զավթիչների հարձակումների, նախնիների, գերեվարության բուն միջավայրում ջանացել են իրենց հոգու ողջ ուժը, կամքը ի մի բերելով ստեղծագործել անդադար, ապագայի համար ապահովելով անկորնչելի և սքանչելի ժառանգություն:

Հայոց մշակույթի ընթացքը երբեմն դանդաղել է, սակայն երբեք կանգ չի առել վերջնականապես:

«...Կարաւտ եմ սատարութեան աղաթից արգահատեցէք յիշել զդիւրադրժելի գրիչ առ ներհակս բարոյն Սիմէոն, եւ հասարակաց պարգեւատուն յիշողացդ ողորմեսցի ամէն...»:

Ամեն՝ : Հազար ողորմի յուրաքանչյուրին և բոլորին միասին:

«...Յետինս եւ անարժանս եւ չարժանիս յիշման՝ նկարող ծաղիկս եւ յաւրինող, աղաչեմ յիշել, ով սուրբ վերժանողք...»:

Ինչպե՞ս չի իշել...

«Եւ ոչ բազում հեծել աւգնեցին զիս
Ոչ ազգականք իմ աւգնեցին զիս
Ի ամենայն մեծութենէս տարան զիս
Շալկող և փորող մի...»:

Այսպես է, երբ գալիս է մահը՝ մարդուն որևէ բան չի կարող օգնել. ոչ նրա մեծությունը, ոչ նրա հարստությունը, ոչ նրա սիրված ու պատվված լինելը: Երկրի վրա անշունչ մարմնի վերջին պահերը տնօրինողը միայն «**շալկողն ու փորողն են**»: Ամեն մեկին հավասար բաժին ընկնող այդ «շալկողն ու փորողը» հավերժական ու անմահ՝ բոլոր ժամանակների ու բոլոր ազգերի համար, անփոփոխ ու վերջնական ճակատագրի հավատարիմ ծառաներն են:

Մահ կա աշխարհում: Բայց մինչ մահը մարդուն կյանք է տրված, որը մարդն աշխատում է ապրել ոչ միայն որպես հաղթող, այլ նաև առողջ: Եվ մարդկային հոգեբանության խորքը նայելիս, պարզվում է, որ սա նույնպես համընդհանուր կամք է ու ցանկություն և՛ թագավորի, և՛ գեղջուկի, և՛ իմաստունի, և՛ վերջին գրեհի համար:

Մի քանի խոսք **Հայոց բժշկության** մասին Հայաստանում, Կիլիկիայում և նրանց սահմաններից դուրս:

Հիշո՞ւմ եք, Հայոց համալսարան-վարդապետարաններում ուսումնասիրում էին մարդակազմություն և բժշկություն առարկաները, և նրանք, որոնք ավելի էին հակվում դեպի մարդասիրական այդ գործը, գնում էին կատարելագործվելու հայտնի բժիշկների մոտ և, ի վերջո, դառնում նույնքան փնտրված, որքան նրանց ուսուցիչներն էին:

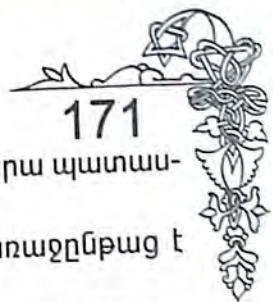
Կային նաև ինքնուս բժիշկներ, ովքեր գեղջկական կամ արհեստավորական իրենց միջավայրում դարձել էին Հայոց բնության շռայլ ընծայումների գաղտնագրերը վերծանողները՝ սերնդից սերունդ փոխանցելով մարմնի և նույնիսկ հոգու բժշկության իրենց գերդաստանի սրբագործված գիտությունը:

Ժողովրդական բժշկության ավանդներն, անշուշտ, համազգային դարավոր փորձի արդյունք էին, որոնք հիմնված էին բնության միջոցները գերազանց ճանաչելու և անսխալ օգտագործելու իմացության վրա:

Միայն Հայաստանում չէր, որ զարգացած էր բժշկության արվեստը: Առաջավոր Ասիայի հնագույն ժողովուրդները կարողացել էին բժշկության փորձ կուտակել իրենց երկրի հնարավորությունների և ազգային ավանդությունների հողի վրա:

Առաջավոր Ասիայի երկրներից հատկապես բարձր մակարդակի վրա էին գտնվում **Հին Եգիպտոսի** և **Հին Բաբելոնի** բժշկությունը: Հակառակ գիտության գաղտնիքները խանդով պահելու Եգիպտոսի իմաստունների ջանքերի՝ բժշկության ասպարեզում Բաբելոնի նվաճումները բացահայտ տարածվում էին Միջագետքում:

Մ.թ.ա. 18-րդ դարի Բաբելոնի թագավոր **Համուրապիի** օրենսգրքում շարադրված

ված են նաև բժշկի պարտականությունները և բուժման ժամանակ նրա պատասխանատվությանը վերաբերող օրենքներ:

Կապված մարմինների մումիացման սովորության հետ՝ մեծ առաջընթաց է ապրել Հին Եգիպտոսի բժշկությունը:

Հնագույն անցյալում **Չինաստանի** բժիշկները պատվաստումներ են կատարել ծաղիկ հիվանդության դեմ, իսկ որպես ցավազրկման միջոց օգտագործել են հաշիշ և օպիում:

Հույները նույնպես **Հիպոկրատի** ժամանակներից սկսած բժշկության ասպարեզի մեծ գիտակներ են տվել: Նրանց բժշկության աստծո՝ **Էսկուլապի** տաճարները ամենուրեք էին Հունաստանում:

Բայց, անշուշտ, Հունաստանի բժշկության պատմության ամենազարմանալի երևույթը **Հիպոկրատն** է:

Հին Հունաստանի արժանավոր այս գավակը ծնվել է մ.թ.ա. 460 թ. և ապրել մինչև 377 թ.: Նա մեծ փիլիսոփա էր բժշկության ասպարեզում և բարենորոգիչ: Նա ծնվել է Կոս կղզում: Նրա մասին ավանդությունը պատմում է, որ բժիշկների ժառանգական ընտանիքի 17-րդ սերունդն էր, և նրա անմիջական ուսուցիչը եղել է իր հայրը: Ծնողների մահից հետո գնում է Աթենք և այնտեղ շարունակում իր ուսումը, ապա ճամփորդում է ողջ Հունաստանով, հետո անցնում Եգիպտոս, Փոքր Ասիա, Լիբանան, շրջում Սև ծովի ափերով և լինում նույնիսկ սկյութացիների մոտ:

Նրա նպատակն էր ծանոթանալ իր ճամփորդած երկրների ժողովրդական բժշկությանը և համընդհանուր եզրահանգման գալ: Այս թափառումների և ուսումնասիրությունների արդյունքը բժշկության մասին նրա աշխատություններն են, որոնցից մի քանիսը հասել են մեզ. «**Օդի, քրի և տեղանքի մասին**», «**Հոդավորումների ուղղումը**», «**Կոտրվածքներ**», «**Գլխի վերքեր**», «**Համաճարակներ**», «**Դիետա սուր հիվանդությունների ժամանակ**», «**Աֆորիզմներ**»...

Հիպոկրատ

Էսկուլապի տաճարի քրմերը կախարդանքի և թուլության արարողություններով էին փորձում բժշկել հիվանդներին, և սա այնպես էր արմատացել բժշկության մեջ, որ նույնիսկ հիվանդներին դեղերի հետ առաջարկում էին համալիլ-հուռութենք, երբ հատկապես անզոր էին զգում հաղթահարել հիվանդությունը:

Հիպոկրատը ամեն կերպ փորձում էր բժշկությունն ազատել Էսկուլապի տաճարի քրմերի ազդեցությունից և նրան ինքնուրույն գործելու հնարավորություն տալ:

Հիպոկրատը համարվում է բժշկության նախահայրը: Առաջինը նա է մարդկանց բաժանել չորս խմբի. սանգվինիկներ, խոլերիկներ, ֆլեգմատիկներ, մելան-

խոլիկներ: Յուրաքանչյուր խումբ որոշակի հիվանդությունների նկատմամբ ունի նախատրամադրվածություն:

Հիպոկրատի ծառայությունը դասական շրջանի բժշկության ասպարեզում անգնահատելի է: Եվ իզուր չէ, որ մինչև այժմ նրա անվան հետ է կապված բժշկի երդումը:

Հիպոկրատն, այնուամենայնիվ, չկարողացավ հիմնավոր վերացնել տալ հմայանք-կախարդանքի, համայիլ-հուռութքների տաճարական բժշկությունը: Նույնիսկ քրիստոնեություն ընդունելուց հետո էլ ժողովուրդների հին պատկերացումները դիվական ուժերի մասին, որոնք, իբր, զանազան հիվանդություններ են ուղարկում մարդկանց՝ արմատախիլ չարվեցին, այլ հակառակը, բուժման կարևոր բաժինը տրվեց զանազան սրբերի, հրաշագործների:

Հեթանոս պատկերացումները մնացին նույնը, միայն շղարշապատվեցին քրիստոնեական պարզագույն հասկացություններով:

Ողջ աշխարհում՝ Հայաստանում նույնպես:

Բայց սա չխանգարեց, որ գիտության և իմաստասիրության պարարտ հողի վրա ծաղկեր իսկական բժշկագիտությունը:

Հայոց ամենահնագույն դիցարանում, այն, որ ամբողջությամբ սեպագրված է **Միերի դռանը՝ Ազոավաքար** ժայռին, գիտենք, որ կա նաև բժշկության աստծո անունը. **Իրմուշինի**: Այս աստվածության կավե արձանիկները դրվում էին հիվանդների անկողինների մոտ, որպեսզի նա պահպանի նրանց այն ոգիներից, որոնք զանազան հիվանդություններ են ուղարկում մարդկանց:

Հայկական դիցարանում կար նաև **Խուտուխնե** աստվածը, որը ոչ միայն առողջության, այլ նաև ուրախության աստվածն էր, ում սիրում էին դիմել Արարատյան արքաները առողջությունն ու սրտի ուրախությունն անխաթար պահելու համար:

Սակայն արքաների առողջությունը կարգավորում էր **Հայկ Գերագույնը**, ում էլ ենթարկվում էին բժշկության մյուս աստվածները:

Բայց ոչ մայր աստվածուհին՝ **Ամենամայրը**:

Ամենամոր պաշտամունքային էությունը իր բոլոր մանրամասներով և տարբերակներով ժառանգվել է հետագայում պաշտված մայր աստվածուհիներ **Արուբանեին**՝ Հայկյան դիցարանում, իսկ Արամազդյան դիցարանում **Անահիտին**, **Աստղիկին** և **Նանեին** ...

Քրիստոնեությամբ սրբագործված **Տիրամոր** պաշտամունքի մեջ առողջության համար խնդրանքը կարևորներից մեկն էր:

Բայց, ի վերջո, ամենակարևորը **Բնությունն էր**, որի հանդեպ մարդու կապվածությունը վերածվել էր խորին պաշտամունքի: Հեռավոր, հնագույն ժամանակների մարդը բնության հետ խոսում էր ծիսա-պաշտամունքային արարողություններով, հմայախոսության ու կախարդանքի զգացմունքային վիճակների մեջ ներքաշվելով, սակայն անպայման օգտագործելով այդ նույն բնության ընծայած ամենատարբեր, ամենաբազմազան, ամենահարուստ բուսական աշխարհի բուժիչ հնարավորությունները:

Հետաքրքիր մի մանրամասն:

Բժշկության պատմության մասնագետ **Լևոն Հովհաննիսյանի** կարծիքով չար ոգիների և նրանց դիվայնության դեմ կախարդանք մոգությամբ պայքարելը Խեթերի երկրից է Հայաստան թափանցել: Հին աշխարհից մեզ են հասել բազմաթիվ բրոնզե և կավե չար ոգիների, թևավոր դևերի արձանիկներ: Նույնիսկ սեպագիր պնակիտներ այն մասին, թե որևէ օտար դեսպան իրավունք չունի հանդիպելու երկրի թագավորին, եթե իր մոտ ունի հմայանք, թովչություն, կախարդանք առաջացնող որևէ համայիլ կամ բույս:

Բայց, եթե հայերը պաշտում էին սրբազան աղբյուրները որպես բուժիչ ջրեր, դա միայն այն պատճառով, որ այդ աղբյուրների մեծ մասը լինելով հանքային, իսկապես և՛ խմելիս, և՛ նրա մեջ լողանալիս շատ հիվանդություններ էին բուժում:

Եթե բազմաթիվ առասպելներ էին հորինվում ծառի, ծաղկի ու խոտի մասին և նրանք համարվում էին սկզբում որևէ հեթանոս աստծո, իսկ հետո որևէ սրբի խորհրդանշան, ապա միայն այն պատճառով, որ այդ ծառը, ծաղիկն ու խոտը բուժիչ էին: Կամ, եթե որևէ տեղ մարդիկ գնացել են ուխտագնացության, համաբուժիչ էին: Կամ, եթե որևէ սրբի բնակատեղի, ուրեմն այդտեղ իսկապես որևէ հիվանդության ռելիվ այն որևէ սրբի բնակատեղի, ուրեմն այդտեղ իսկապես որևէ հիվանդության բուժման համար նպաստավոր է եղել:

Բժշկությունը Հայաստանում նույնպես ամենահին գիտություններից է, անկախ կախարդանք-հուռութքների հետ ունեցած նրա մերձավորությունից:

Հնագիտական, ազգագրական և պատմական նյութերի վկայությամբ, մ.թ.ա. 9-րդ դարից բժշկությունն առանձնակի տեղ է գրավել հայերի մշակութային կյանքում: Բարձր զարգացման աստիճանի վրա են գտնվել անձնական հիգիենան, ծննդաբերությանն օգնելու, ներքին հիվանդություններ, մարմնական վնասվածքներ ապաքինելու կարողությունները: Հայաստանի շռայլ բնությունը և նրա ընծեռած հնարավորությունները, այն ճանաչելու ժողովրդի գերազանց ընդունակությունը հնարավորություն է տվել խնամելու անգամ բորոտությամբ տառապող հիվանդներին:

Հնավայրերից հանված գտածոները փաստում են Հայոց զարգացած բժշկության մասին հատկապես վիրաբուժության ասպարեզում: Ահա, 1926 թվականին Երևանի այժմյան Ավան թաղամասի հնավայրում կատարված պեղումների ժամանակ գտնվեց Արարատյան թագավորության ժամանակների, պատկանող մի գանգ, որի վրա կատարված էր ոսկրաշաղափում՝ տրեպանացիա, 4x1 սմ տրամագծով:

Պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են նաև բժշկական գործիքներ, որոնք հիմա գտնվում են Հայաստանի թանգարաններում:

Հիշենք. Արարատյան թագավորության մեծագույն արքաներից մեկի՝ **Միհռայի** կառուցած ամենատարբեր բժշկական, առողջապահական, հիգիենիկ կառույցներն ու բաղնիքները, որոնք գործում էին հանքային ջրերով և որոնց ջրատար խողովակների մնացորդները պահպանվել են 3000 տարի անցնելուց հետո, ինչպես 3000 հազար տարի անցնելուց հետո անխաթար գործում է նրա կառուցած ջրանցքը:

«Անհրաժեշտությունը ստիպել է մարդկանց փնտրել և հայտնագործել բժշկության արվեստը», -ասել է «Բժշկության հայր» Յիպոկրատը: Եվ այն մինչև հիմա հայտնագործվում է: Որովհետև հին ու նոր հիվանդություններ դեռ կան, որոնք չեն գտել իրենց բուժման հնարավորությունը: Կամ՝ եղել են ու մոռացվել են: Ինչպես մոռացվել է, ասենք, եգիպտացիների՝ հանգուցյալների մոմիացնելու գաղտնիքը...

Հայոց հեթանոս քրմերը կատարելագործվում էին բժշկության մեջ, և տաճարներին կից հյուրատներ և իջևանատներ կառուցելուց բացի, որտեղ խնամվում էին ճամփորդներն ի սեր Վանատուրի՝ ստեղծվում էին հարմարություններ, որտեղ քրմերի ջանքերով բուժվում էին հիվանդները:

Բայց հայտնի է նաև տաճարներից դուրս, 260 թվականին, նախարար Սուրեն Սալահուճու տիկնոջ, իշխանուհի Աղվիթայի կառուցած հիվանդանոց-բորոտանոցը: Հիշո՞ւմ եք այս պատմությունը: Սուրեն Սալահուճին սպանեց իր միակ որդուն, ով դարձել էր քրիստոնյա: Իշխանուհի Աղվիթան իր ծանր վշտի մեջ հեռացել էր հին աստվածների հավատից՝ չգտնելով սակայն Նոր Աստծո դավանանքը, հանուն որի գոհվել էր որդին:

Եվ նա հեռանալով իր ամրոցից՝ գնաց, հավաքեց բորոտության հիվանդության տառապողներին և Արածանի գետի ակունքների մոտ ստեղծեց հիվանդանոց, ինքն էլ դառնալով այդ աշխարհից մերժվածների առաջին բժիշկը:

Հիշո՞ւմ եք. օտարազգի գիտնականների վկայությամբ՝ Եվրոպայում 300 տարի անց միայն կառուցեցին նմանօրինակ հիվանդանոցներ:

Ի դեպ, բորոտներին Հայաստանում բուժում էին նաև հատուկ ճահիճների ցեխով, որը քսում էին վերքերին, հետո լողացնում հանքային ջրում:

Երբ 301 թվականին ավերվեցին հեթանոս տաճարները՝ նրանց տեղերում կառուցվեցին քրիստոնյա վանքեր ու նրանց կից հյուրատներ և հյուրանոցներ:

Փավստոս Բուզանդին վկայակոչելով՝ պատմել ենք նաև **Ներսես Մեծ կաթողիկոսի** աշխարհաշեն գործերի մասին, ով Հայոց Աշխարհի բոլոր կողմերում եկեղեցիներին ու վանքերին կից հիվանդանոցներ կառուցել տվեց, ինչպես նաև ապաստարաններ՝ հաշմանդամների, կույրերի ու ցավագարների համար:

Հիշենք նաև Աշտիշատի եկեղեցական ժողովը 365 թվականին, որի կարևոր որոշումներից մեկն էլ վարակիչ հիվանդությունների տարածումը կանխելու համար բորոտանոցներ, հիվանդանոցներ, ապաստարաններ հիմնելու մասին էր:

Հազարամյակներ շարունակ Հայոց ժողովրդական բժշկությունը ստեղծել է դեղամիջոցների անչափ հարուստ գանձարան: Հայկական Լեռնաշխարհի դեղաբույսերը նույնիսկ հնագույն ժամանակներում մեծ համբավ են վայելել և իրենց պատվավոր տեղը գտել Արևելքի և Արևմուտքի դեղագիտականներում:

Հույն **Հերոդոտոսը**, **Ստրաբոնը**, **Քսենոֆոնը**, հռոմեացիներ **Տակիտոսը**, **Պլինիոս Ավագը**, երբ իրենց ստեղծագործություններում խոսել են Հայաստանի մասին, չեն մոռացել հիշատակել նաև նրա բուժիչ բույսերի, խոտադեղերի ու

բալասանների մասին, որոնցով գեղջուկները բուժում էին վիրավորների վերքերը:

Հին աշխարհի դեղագործներից մեկը, ծնունդով կիլիկիացի **Դիոսկորիդեսը** իր աշխատության մեջ հավատացնում է, որ շատ բույսերի հայկական տեսակների բուժիչ հատկությունները ուղղակի շննցուցիչ են:

Հետաքրքիր է բավարացի **Յոհաննես Շիլքերգերի** վկայությունը, երբ որպես խաչակիր եղել է Հայաստանում և գրառել, թե ինչպես են հայերը պատրաստում բալասան-խոցադեղ, որը չափազանց օգտակար է եղել նույնիսկ ծանր վիրավորվածների վերքերը բուժելիս...

«Բալասանը վերցնում էին բալասանի այգուց, որտեղ աճում էին զանազան ծաղիկներ և խոտեր: Խառնում էին տարբեր բույսերը իրար և եփում: Իսկական բալասանը դեղնավուն է, պարզ ու վճիտ, ունի լավ համ: Կեղծը կարմրավուն է և թանձր:

Մի կաթիլ բալասան լցնում են ձեռքիդ և պահում արևի դեմ: Եթե ձեռքդ արևից այնպես է տաքանում, որ քիչ է մնում այրվի՝ ուրեմն բալասանն իսկական է: Կամ բալասանը լցնում են դանակի վրա և մոտեցնում կրակին: Եթե բռնկվում է, ուրեմն կեղծ չէ:

Այժի կաթը լցնում են արծաթե գավաթի մեջ, լավ թափահարում են, ապա կաթեցնում են բալասանը: Եթե կաթը անմիջապես կտրվում է, նշանակում է բալասանն արժեքավոր է»:

Դժբախտաբար, **Շիլքերգերը** չի գրանցել, թե հայերը հատկապես ինչ բույսերից են պատրաստել այս բալասանը: Ամենայն հավանականությամբ դա պատրաստողների գաղտնիքն է եղել:

Ի դեպ, խաչակիրները ամեն կերպ փորձել են ձեռք բերել այդ հրաշք բալասանը՝ ամենուր իրենց հետ տանելու համար:

Ղազար Փարպեցին վկայում է.

«...Շատ կան զանազան բույսերի արմատներ, որ օգտագործում են ճարտար, հմուտ և գիտուն բժիշկները արագ բուժող սպեղանիներ կամ ըմպելի դեղեր պատրաստելու համար, որոնցով բուժում էին երկար ժամանակ հիվանդությամբ տառապողներին»:

Իսկ **Թովմա Արծրունին** հիշում է, թե ինչպես մ.թ.ա. 1-ին դարում Արտաշես Բարի արքան պարտեզներ տնկել տվեց այնտեղ, որտեղ աճում էին բալասան-բույսեր.

«Արտաճետ քաղաքի ամրոցի շուրջը նա տնկել տվեց զանազան բազմեռանգ և անուշահոտ ծաղիկների բուրաստաններ, որոնք ոչ միայն հաճելի էին աչքի և հոտոտելիքի համար, այլև պիտանի հնարամիտ բժիշկներին դեղեր պատրաստելու համար...»:

Հնագույն ժամանակներից Հայաստանում հատուկ բալասանի այգիներ են տնկվել ու խնամվել ամենուրեք:

Հիշենք նաև Պոնտոսի թագավորին՝ **Միհրդատ Եվպատորին**, **Տիգրան Մեծի** աներոջը, ով թագավորական իր բոլոր գործերից բացի՝ հռչակվեց որպես բույսե-րի պատրաստման մեծ գիտակ: Նա հակաթույներ պատրաստելու համար օգտա-

գործում էր Հայաստանից տարած բույսերը:

Բացի բույսերից, հնագույն ժամանակներից սկսած, բուժման համար օգտագործվել են նաև հանքային նյութեր, որոնցից բուժիչ կապը օտարներն անվանել են **Հայկական Կապ**, որն օգտագործում էին բորբոքումների, արյունահոսությունների, թունավորումների ժամանակ:

Անտիկ աշխարհի հայտնի բժիշկ **Գաղիանոսը** շատ բարձր է գնահատել **Հայկական Կապի** բացառիկ օգտակարությունը, իսկ միջնադարի բժիշկներից **Իբն Սինան** իր «Կանոն» բժշկական գրքում գրում է.

«**Հայկական կամ Անիական կապը զարմանալիորեն ներգործում է վերքերի վրա: Այն առանձնապես օգտակար է թոքախտի և ժանտախտի դեմ: Շա-**

տները փրկվեցին մեծ համաճարակի ժամանակ, քանի որ սովորություն ունեին պարբերաբար խմել այն՝ թույլ գինու հետ»:

Հանքային նյութերից օգտագործվել են նաև բորակը և սնդիկի, երկաթի, ցինկի, արծիռի միացությունները, որոնք արտահանում էին օտար երկրներ՝ որպես զանազան հիվանդություններ բուժելու միջոցներ:

Հնագույն ժամանակներից սկսած հայերը դեղեր էին պատրաստում նաև կենդանիների օրգաններից և հյուսվածքներից:

Նորից դիմենք **Իբն Սինային**.

«**Այդ այն ճարպն է, որ հավաքվում է Հայաստանում ոչխարների դմակի բրդի վրա, որը քարշ է տալիս կաղնջանի վրայով: Այն իր մեջ ներծծում է այդ խոտերի ուժը և կաթ-**

նահյութերը: Երբեմն ճարպը նոսր է լինում, ուստի եփում և թանձրացնում են այն: Այդ ճարպը մաշեցնում է կոշտ ուռուցքները և ուղղում ծոված ոսկորները, եթե նրանով վիրակապ դրվի»:

Հնարավոր չէ, թեկուզ հպանցիկ նկարագրել հայերի դերը բժշկության և դեղագործության ասպարեզներում և ոչ էլ, թեկուզ ամենափոքր չափով, տալ օտարագրիների գնահատականները՝ ժառանգական հնագույն փորձի շնորհիվ այս ասպարեզում Հայոց ձեռքբերումների մասին:

...Աշխարհի բոլոր ժողովուրդները, որոնք շփման եզր են ունեցել միմյանց հետ. առևտրական, ճանապարհորդական, թե պատերազմական՝ մշտապես մշակույթի ասպարեզում միմյանց են տվել ու առել իրենց ձեռքբերումները:

Հայ ուսումնասիրողները խոստովանում են, որ այս ասպարեզում Հայոց գիտելիքները գալիս են աննկարագրելի խոր ժամանակներից և չափել անցած այդ շրջանը անհնար է:

Գրում են նաև, թե ինչպես են հին Հայաստան այցելած հին հույները զարմանքով ու հիացմունքով նկարագրել հայերի դեղամիջոցները և նրանց բուժման ներ-

գործությունը: Չեն մոռանում հիշել նաև, որ դեռ մեր թվարկությունից 3000 տարի առաջ հայերը կատարել են գանգի շաղափում ընկնավորություն հիվանդությունը բուժելու համար:

Այս բոլորը առանձին գլուխներով և բազմաթիվ էջերով նկարագրելուց հետո, հայ ուսումնասիրողները նորից առանձին գլուխներով, բազմաթիվ էջերով ապացուցում են, որ «**հայ դասական բժշկությունը իր զարգացման արշալույսին եղել է «հունական ազդեցության»**» տակ, չմտախոզվելով պատճառաբանել իրենց եզրակացությունը որոշակի օրինակներով: Այս եզրակացության համար բավարար են համարում այն, որ հայերը 5-րդ դարի սկզբին, **Հայոց նոր գրերի** գյուտից հետո, հայ մատենագրության բուռն զարգացումով տվեցին տաղանդաշատ թարգմանիչների սքանչելի մի համաստեղություն, որոնք կատարեցին ամենատարբեր ասպարեզների վերաբերող գրքերի, նրանց հետ նաև բժշկությանը վերաբերող գործերի թարգմանություններ: Թարգմանվեցին **Պլատոնի, Արիստոտելի, Հիպոկրատի, Գաղիանոսի, Ասկղեպիադեսի, Ջենոնի, Նեմեսիս Եմեսացու, Գրիգոր Նյուսացու** բնափիլիսոփայական երկերը: Անշուշտ, այս և ուրիշ ասպարեզների պատկանող գործեր թարգմանելիս հարստանում են սեփական գիտելիքները: Բայց չէ որ օտարներն էլ հայերից են գիտելիքներ ստացել և նույնիսկ օգտագործել են հայ ժողովրդական բժիշկների հսկայածավալ իմացությունը, որ նրանք ունեին բնության ընծայումները ճանաչելու և լավագույնս այն օգտագործելու ասպարեզում: Այդ ընծայումների օգտագործման գաղտնիքները դեպի իրենց երկրներ են տարել քանի՜ օտարներ...

Այս մասին մերօրյա գիտնականները գրում են անշուշտ, բայց պնդելով նաև, թե Հայոց բժշկությունը իր ձեռքբերումներով պարտական է հույներին: Հույների գործերը հայերեն թարգմանվել են, իսկ հակառակը չի եղել: Ինչո՞ւ: Կայսերական մեծապետական վարքագծով առաջնորդվող որևէ նվաճող ուրիշի մշակութային ձեռքբերումները բացահայտ ընդունելու կարիքը չունի:

Որպես նվաճող, մա գիտի միայն պարտադրել նվաճվածին իր կրոնը, դավանանքը, մշակույթը: Բացահայտ պարտադրել, բայց գողունի՝ տիրել ուրիշ ժողովուրդների մշակութային ձեռքբերումներին, ինչի զգալի մասը բաժին է ընկնում բժշկության և դեղագործության ասպարեզին:

Երբեք այսպես չի վարվել հայ ժողովուրդը: Նա վերցնում էր բացեփբաց և վերադարձնում էր բացեփբաց: **Սա նույնպես նրա Ազգային Բնավորության իմաստուն թելադրանքներից է:**

Չեն կարող ասել, թե քանի անգամ ենք հիշել այն ողբերգական փաստը, որ Հայոց հեթանոս տաճարները կործանելիս քրիստոնյա մոլեռանդները նրանց հետ կործանեցին հզոր մի մշակույթ. ամենատարբեր ասպարեզների՝ նաև բժշկության ահռելի ձեռքբերումներ, որոնք բժիշկ քրմերի միջոցով չէին կարող գրանցված չլինել մատյաններում: Կործանվեցին տաճարները, բայց այնտեղ ամփոփված բժշկությանը վերաբերող գրավոր գիտելիքները թաքնվեցին ժողովրդական բժիշկների բանավոր փոխանցվող ժառանգական հիշողության մեջ... մինչև Մաշ-

տոցյան գրերը, երբ թարգմանվեցին հունական գրքերը և ամրագրվեց այն կարծիքը, որ եթե չլինեին հույները, չէր լինի Հայոց բժշկությունը: Իսկ հետո, երբ գար մյուս նվաճողը՝ արաբը իր աշխարհաստան տիրապետությամբ՝ պիտի հիմա էլ թարգմանվեին նրանց գրքերը, որպեսզի զարգանային հայերի բժշկական գիտելիքները, այս անգամ միջնադարում: Իսկ հայերի սեփականը ո՞ր էր: Ո՞ր էր նրանց ահռելի փորձը, որի մասին տարբեր ժամանակների տարբեր իմաստասերների առիթով խոսել ենք: Ճշմարիտ է, աշխարհում կորսված իմաստություններ կան, որոնք հարկավոր է նորից հայտնաբերել... Հայոց կորցրածը առավել է՝ շատ հայտնի պատճառներով. չկրկնենք նորից: Ուրեմն, Հայոց կորցրածը նորից պիտի հայտնաբերվի և հայտնաբերողներն իրենք՝ հայերը պիտի լինեն, որովհետև չկա այնպիսի մի ազգ, որ ցանկանա ուրիշ մի ազգի այդ առաքելությունն իր վրա վերցնել: **Ուրեմն, ժամանակն է ինքներս մեզ չափի ու կշռի մեջ դնենք և օտարասեր լինելով՝ չդառնանք օտարամուլ, որը նույնքան վտանգավոր է, որքան ազգայնամուլը...** Որովհետև մենք որևէ հարցում մոլեռանդ չենք, մենք պարզապես սիրող հոգի ենք... Համազգային սիրող հոգի, որ չենք կարողանում **«Խիստ համեստության»** պատճառով, տեսնել ու գնահատել հազարամյակների ազգային մեր ձեռքբերումները:

Ես հիմա թակելու եմ օտար երկրի առասպելի դարպասները... **Շուներ** երկրի, որը գտնվում էր Միջագետքում և որն արդեն 5000 տարի առաջ անհետացել է ապրող աշխարհից, սակայն, զարմանալի բան, նրա քաղաքակրթության պտուղները հիացմունքով վայելում ենք մինչև այժմ:

Ես պատմել եմ Շուներ երկրի **«Գիլգամեշ»** վիպերգի մասին: Այն մասին, թե ինչպես անմահություն փնտրող հերոսը հասավ **Անմահների և Արդարների երկիր**, որը Հայաստանն էր և որն այն ժամանակ կոչվում էր **Արատտա**:

Պատմել ենք, թե ինչպես անմահություն ստացած մարդը՝ **Ուտնափիշտին**, բացեց անմահության գաղտնիքը **Գիլգամեշին**, և թե ինչպես հերոսը կորցրեց այն:

Քիչ ավելի մանրամասները վիպերգի այս հատվածը.

«Ուտնափիշտինը բարբառում է նրան՝ Գիլգամեշին.

«Գիլգամեշ ես կբացեմ խոսքը նվիրական

եվ ծաղկի գաղտնիքը ես քեզ կպատմեմ:

Այդ ծաղիկն՝ ինչպես մամուռ ծովի հատակին,

Նրա փշերն ինչպես վարդի փշեր քո ձեռքը կծակեն:

Եթե այդ ծաղիկը քո ձեռքը հասնի,

Դու երիտասարդ միշտ կլինես»:

Երբ Գիլգամեշը լսեց այդ՝

Բացեց ջրհորի կափարիչը,

Ծանր քարեր ոտքերին կապեց

Նրան խորքերն օվկիանոսի քաշեցին դրանք:

Նա ծաղիկը որսաց, ձեռքն իր ծակելով,

Ոտքերից կտրեց ծանր քարերը,

Ծովը դուրս հանեց նրան ափ:

Գիլգամեշը բարբառեց նավավար Ուրշանաբիին.

«Ուրշանաբի, ծաղիկն այս նշանավոր ծաղիկ է,

Քանզի նրանով մարդը հասնում է կյանքին:

Պարսպապատ Ուրուկ ես այն կտանեմ,

Կկերակրեմ իմ ժողովրդին, ծաղիկը կփորձեմ,

Եթե ծերունին նրանից պատանի դառնա

Ես կուտեմ նրանից՝ կդառնամ պատանի»:

...Օձը հոտն առավ ծաղկի,

Բարձրացավ որջից, փախցրեց ծաղիկը,

Իսկ Գիլգամեշը նստել ու լալիս է,

Նրա այտերի վրայով արցունքներ են վազում,

Դիմում է նավավար Ուրշանաբիին.

«Ո՞ւմ համար է սիրտս արնաքամ լինում

Ինքս ինձ բարիք ես չբերեցի...

Խորխորատն այժմ ճոճում է ծաղկին,

Այլևս հանել ես այն չեմ կարող.

Ջրհորը բացելիս, կորցրեցի զենքերս

Եվ նավակը ես արդեն ափին թողեցի...»:

Շուներական դյուցազներգության այս հատվածը հետաքրքիր խորհրդանշանային հիշողություն է պարունակում: Փորձենք տողերից հանել այդ խորհրդանշանները և միմյանց կողքի դնել: Ծաղիկը, որը գաղտնիք ու փշեր ունի և երիտասարդացնելու ուժ՝ գտնվում է օվկիանոսի խորքում, որին հասնելու համար պիտի անցնել Ջրհորի միջով: Այս ճանապարհն անցնելու համար հարկավոր է խելք, կամք և ուժ ունենալ:

Խելք, որ օվկիանոսի հատակ հասնելու համար ոտքերին ծանր քարեր կապի, կամք, որ կարողանա հաղթահարել օվկիանոսի անհայտ խորքերն իջնելու վախը և ուժ, որ կարողանա արհամարհելով Ծաղկի սուրսայր փշերը՝ այն արմատախիլ անի, ոտքերին կապված ծանր քարերից ազատվի և բարձրանա լույս աշխարհ

Բայց կա նաև **Օձը**, որը նրանից գողանում է Ծաղիկը և հերոսին զրկում դժվարությամբ ձեռք բերված Ծաղկի միջոցով անմահության իր բաժինը ճաշակելու երազանքից:

...Այս Օձը, արդյոք, չի հիշեցնում Դրախտի այն օձին, որը սադրանքով եվային և Ադամին ճաշակել տվեց արգելված պտուղը և նրանց զրկել տվեց անմահ լինելու Աստծո որոշումից: **Ծաղիկը** ևս անմահության խորհրդանիշ է և դրախտային խնձորից տարբերվում է նրանով, որ այն պետք էր ճաշակել:

Այս դեպքում Օձը թույլ չտվեց, որ մարդն այն ճաշակի: Աստվածները **Գիլգամեշի** համար անմահություն չէին նախատեսել: Եվ Օձը լինելով նրանց կամքի կամակատարը՝ խանգարեց մահկանացուին անցնել անմահության սահմանը:

Բայց, այնուամենայնիվ, եթե ոչ անմահ, գոնե առողջ և երկարակյաց լինելու

համար, հարկավոր էր իմանալ **ջրի** և **ծաղկի** բուժիչ լինելու մասին: Պատմել ենք արդեն. Հայոց իրականության մեջ գոյություն ունեին բազմաթիվ սրբազան աղբյուրներ, գետեր ու լճեր, բազմահազար բուժիչ ծաղիկներ, որոնք ապաքինում էին հիվանդին և առողջություն պարգևում, որոնց մասին տեղյակ էին օտարները: Այդ նույն օտարները փրկության մավը հասցրել էին Հայոց լեռների կատարները, այնտեղից սկիզբ առնող ակունքների մոտ՝ երկիրը կոչել **Արդարների, Անմահների երկիր**, որովհետև այնտեղ էին ապրում անմահ աստվածները և այնտեղ էին նրանք անմահություն պարգևում հերոսին:

Եթե հերոսին անմահություն էին տվել սուր-սուր փշեր ունեցող դժվար հասանելի Ծաղկի միջոցով, դա նշանակում է, որ նախ այդ Ծաղիկը ճանաչելու և նրա հատկությունները կռահելու համար՝ դարերի խորքերից եկող և վաղուց անտի սրբագործված փորձ և իմաստություն պետք է ունենալ:

Հայ ժողովուրդը գիտեր իր հզոր բնության ուժը, նրա ջրի, հողի, հանքի ընձեռած հնարավորությունները և օգտագործում էր դեռ այն ժամանակ, երբ Շուներ երկիրը ստեղծել էր իր Գիլգամեշ հերոսին, այսինքն, գտնվում էր իր ծաղկման ամենափայլուն ժամանակի մեջ, ինչպես Արատտա սրբազան երկիրը, անմահների ու արդարների երկիրը, որտեղ վաղուց վերծանել էին առողջ ապրելու Գաղտնիքը...

Ասել ենք բազմաթիվ անգամ՝ կրկենք մեկ անգամ ևս: Այդ Գաղտնիքը անփոփած էր քրմական մատյաններում, որոնք գտնվում էին տաճարների գրադարաններում: Եվ, եթե հայերն իրենք անփույթ և անհոգի ոչնչացրին այդ տաճարները, իրապես սրբազան իրենց պարունակությամբ, չի նշանակում, թե նրանք չեն եղել և բանավոր չեն փոխանցվել ժողովրդի ժառանգական հիշողությամբ:

Մի հիշեցում ևս: Երբ հույները հազարավոր տարիներ առաջ, վայրենի, բիրտ, հրոսակաբանակներով, անկիրթ, անմշակ «**Ծովի ժողովուրդներ**» անունով տարածվեցին քաղաքակիրթ Մերձավոր Արևելքում և կործանեցին **Խեթական** պետությունը և ուրիշ քաղաքակիրթ երկրներ՝ Հայաստանն ապրում էր իր հզոր բնության և նրա տված բարիքների հզոր պաշտամունքով: **Փռնուգիացիները**, երբ դեռ «**Ծովի ժողովուրդներ**» էին, ամենուր սփռվելով՝ իրենց հետ չէին բերում իրենց քաղաքակրթությունը, այլ կործանում էին իրենց ճանապարհներին հանդիպած քաղաքակրթությունները: Դեռ հազարավոր տարիներ էր հարկավոր, որպեսզի նրանք կերտեին իրենց սքանչելի քաղաքակրթությունը... Բայց մինչ այդ կար **Արատտայի քաղաքակրթությունը, որը գիտեր, եթե ոչ անմահության գաղտնիքը, ապա գիտեր առողջության գաղտնիքը վստահել իր ջրին, ծաղկին, հանքին**: Այդ մասին ոչ միայն նա գիտեր, այլ գիտեր նաև օտար մի ուրիշ հզոր քաղաքակրթության տեր **շուներ ժողովուրդը**, որն իր վիպերգերը հորինելիս չի կարողացել չըջանցել **Արատտա երկրի իմաստությունը**:

Հայոց երկրի բժշկության հնագույն խորհրդանշաններից էին հայտնի **Հարալեզները**, որոնք լիզելով պատերազմի դաշտում ընկած հերոսին՝ նրան հարություն էին տալիս ու նորից կյանք պարգևում:

Հայոց մեջ դժվար չէր հավատալ **Քրիստոսի Հարությանը**: Հարության պաշտամունքը Հարալեզների հավատով վաղուց նրա ժողովրդի գիտակցության մեջ խորհրդապաշտական իմաստ էր ստացել: Սակայն ամեն մահկանացու չէր, որ արժանանում էր Հարալեզների ուշադրությանը: Միայն նա, ով քաջությամբ կռվել էր իր հայրենիքի ազատության համար և զոհվել զենքը ձեռքին...

Սակայն առասպելներից վերադառնալով բուն բժշկությանը:

Ժամանակին **Եզնիկ Կողբացին, Հովհաննես Իմաստասերը, Գրիգոր Մագիստրոսը, Գրիգոր Տաթևացին** լինելով բնափիլիսոփայության մեծագույն կռահումների իմաստասերներ՝ նաև բժիշկներ էին, որոնք ամենակարևոր գործոնն այս ասպարեզում համարում էին փորձը:

Եզնիկ Կողբացին գրել է.

«**Հիվանդություններ կան, որոնք առաջանում են ոչ թե մեղքի պատճառով, այլ անկշիռ խառնվածքներից: Որովհետև մարդու մարմինը հանդիսանում է չորս տարրերի խառնուրդ ... Եվ եթե նրանցից մեկն ավելանա կամ պակասի, ապա կառաջանա հիվանդություն: Իսկ սա առաջանում է չափից ավելի կամ անխտիր ամեն բան ուտելուց, խմելուց, խիստ ժուժկալությունից, տոթ կամ ցուրտ եղանակին աշխատելուց և այլ վնասակար հանգամանքներից**»:

Ի դեպ, այս ամենը նաև նյարդային և հոգեկան հիվանդություն են առաջացնում, ինչպես, օրինակ, **ընկճավորությունը**, որը ուղեղի հյուսվածան հետևանք է և բացառվում է նրա «**սրբազան**» լինելը:

Լևոն Հովհաննիսյանը իր «**Բժշկության պատմությունը Հայաստանում**» գրքում գրում է.

«**Այս նույն ժամանակ Եվրոպայում հոգեկան խանգարումներ ունեցողներին վերաբերվում էին ոչ որպես տառապալների, այլ որպես կախարհների: Այդ առումով միջնադարը Եվրոպայում ամենամռայլ ժամանակներն էին, երբ փորձում էին ամենադաժան միջոցներով մարդու մարմնից հանել սատանային: Իսկ ավելի ուշ նրանց մահվան էին դատապարտում խարույկի վրա կենդանի այրելով: Հետագայում հոգեկան խանգարումներ ունեցող հիվանդների վիճակը քիչ մեղմացավ, բայց հիմնականում մնաց ծանր: Միայն 18-րդ դարում, ֆրանսիացի բժիշկ Պինելի ջանքերով սկսեցին մարդասիրաբար վարվել հոգեկան խանգարումների տեր հիվանդների հետ: Հետաքրքիր է, որ միջին դարերում Հայաստանում հիվանդներին վերաբերվում էին շատ ավելի մարդասիրաբար: Ըստ երևույթին դա նրանից էր, որ Հայաստանում բժշկության հին ավանդույթները ավելի խստությամբ էին պահվում...**

Այդ ավանդույթները Հայաստանում պահպանվել էին և Եզնիկի ժամանակ, այն դեպքում, երբ ամենուր արդեն տիրապետող էր դառնում եկեղեցական խորհրդամուլությունը:

Հայաստանում հնագույն ավանդույթների պահպանումը բացատրվում է նաև նրանով, որ այնտեղ շատ վաղ էին սկսել առանձնացնել հոգեկան հի-

վանդներին և ծանր հարբեցողներին: ...Հայաստանում հատուկ վանքեր կային, որտեղ գոյություն ունեին հոգեկան հիվանդների ապաստարաններ, որտեղ ապրում էին և բուժվում, իսկ եթե ոչ՝ մնում էին այնտեղ մինչև մահը: Ահա, այսպիսի հայտնի վանքերից էր Սևանի վանքը»:

Եզնիկ Կողբացին իր հրաշալի գրքում խոսում է նաև դեղաբույսերի հատկությունների մասին: Նրանց ճիշտ կամ սխալ օգտագործման պատճառով առաջացած օգուտի և վնասի մասին:

«Մուլեխինդն ինքնին հայտնի է որպես մահացու թույն՝ որոշակի պայմաններում, բժիշկներն այն օգտագործում են լեղապարկի հին հիվանդությունները բուժելու ժամանակ: Կաղնչանի մի տեսակը առանձին վերցրած թունավոր է, իսկ մյուս դեղամիջոցների հետ միասին՝ բուժում է լեղապարկի հիվանդությունները, և հիվանդին փրկում մահից...»

...Եթե օգտագործես Մանրագորը առանց խառնուրդի՝ կթունավորի, բայց ուրիշ բույսերի արմատների հետ խառնելիս դառնում է քնաբեր և օգնում անքնությամբ տառապողներին...»:

Եզնիկ Կողբացին մասնագիտությամբ բժիշկ չէր, բայց նա բժշկության գիտակ էր այն աստիճան, որ կարող էր խորհուրդներ տալ հիվանդությունները կանխելու, կամ, եթե դրանք արդեն կային՝ բուժելու: Նրա կարծիքով հիվանդությունը, ինչպես նաև ծերությունը, առաջանում է ժամանակի ընթացքում մարմնի ներսում տեղի ունեցող պայքարով, որի ժամանակ կենսական ուժերը նվազում են, և կյանքի համար վտանգն աճում է:

Եզնիկ Կողբացին միակը չէ «**Ոսկեդարյան**» հեղինակներից, որոնք իրենց երկերում անդրադարձել են բժշկությանն ու բժշկագիտությանը:

Դավիթ Անհաղթը, որն Անհաղթ է կոչվում իմաստասիրական վեճերում անպարտ լինելու համար, նաև բժշկության գիտակ էր: Նրա «**Սահմանք իմաստասիրության**», «**Վերլուծություն «Ներածութեանն Պորփիրիի»**», «**Մեկնությունի «Վերլուծականն Արիստոտելի»**» երկերում խոսվում է նաև մարդակազմության, կենսաբանության, դեղագիտության, հիգիենայի, բժշկական բարոյագիտության հարցերի մասին: **Դավիթ Անհաղթի** գործերում հանդիպում ենք այն վկայությանը, որ Հայաստանում կատարվել է դիախերծում:

Անանիա Շիրակացին ևս անտարբեր չի անցել բժշկագիտության և բնագիտության կողքից, որոնց նվիրված աշխատություններ ունի:

Շիրակացին հատկապես զբաղվել է բուսաբուժության հարցերով: Ձողակերտ վայրում նա հայտնաբերել է **Համասփյուռ** կոչվող տարօրինակ ծաղիկը և նկարագրել նրա բուժիչ հատկությունները: Այս ծաղիկը տարօրինակ է, որովհետև, ինչպես հետազայում նկարագրել է **Մխիթար Հերացին**. «**Մի արմատ ունի և 12 բազուկ է արձակում և ամեն մի բազուկը մի գույնի ծաղիկ ունի. կապույտ, ծիրանի, սպիտակ... և այլն:**»

Ծաղկում է մայիսի վերջին և օգոստոսի վերջին թառամում է: **Հարկավոր է ծաղիկը փնտրել գիշերը, որովհետև գիշերն ավելի լավ է երևում»:**

Իսկ **Ղևոնդ Ալիշանը** այս նույն ծաղկի մասին գրում է.

«**Ջարմանալի, ընծայված պայծառություն: Գեղեցիկ, անուշահոտ ծաղկանց... Մեծ զորություն ունի բժշկության մեջ: Աչքը քաջատես դարձնե: Ծովու վրա լողալ սովորեցնե և իմաստությամբ տգետը լցնե: Ինքն իրեն ծաղկելու զարմանալի հատկություն ունի: Բայց եթե գտնվի բժիշկներին օգուտ լինի»:**

Հարկավոր է մանրամասն թերթել **Ղևոնդ Ալիշան** մեծ երախտավորի «**Հայ Բուսակ**» մեծածավալ գիրքը, որպեսզի վայելենք Հայոց ճոխ բնության հազարավոր ծառ ու ծաղկի մասին մանրամասն տեղեկություններն ու սքանչելի առասպելները, այն մասին նաև, թե ինչպե՞ս և ի՞նչ ցավեր էին բուժում նրանք, ապա Հայոց ո՞ր տարածքում էին սիրում աճել: Այս գիրքը կարդալը ոչ միայն օգտակար է, այլև գեղագիտական հաճույք ստանալու մի անսպառ շտեմարան:

Մի քանի խոսք նաև **Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու** մասին, որպես բժիշկ: Սա այն տաղանդաշատ Գրիգոր Մագիստրոսն է, որ անչափ հունասեր էր և Անի մայրաքաղաքի բյուզանդացիների իշխանության տակ ընկնելու մեջ կար նաև նրա մեղքի բաժինը, նրա անբարեհաճ վերաբերմունքը Բագրատունյաց վերջին թագավորի՝ **Գագիկի** հանդեպ:

Ինչևէ: Նա մեծ գիտնական էր, քաջատեղյակ անտիկ մշակույթին, բանաստեղծ էր, իմաստասեր ուսուցիչ, շինա-րար և բժիշկ... Ապա նաև զորավար՝ արժանի Պահլավունի իր տոհմի քաջությանը:

Նրա մասին իր տեղում պատմել ենք: Հիմա նրան հիշենք որպես բժիշկ:

...Երբ դեռ Անին բարգավաճ էր ու ծաղկում՝ նրա բազմաթիվ դպրոցներից մեկում մարսողական օրգանների գործունեության մասին դասախոսություններ էր կարդում բյուզանդացի բժիշկ **Կյուրակոսը**: Պահպանվել են **Գրիգոր Մագիստրոսի** նամակները ուղղված Կյուրակոսին, ով իշխանի տված հարցերից մեկին պատասխանել է, թե իր նեղ մասնագիտության շրջանակներից դուրս որևէ բանով չի հետաքրքրվում: Մագիստրոսը մատնանշելով բժշկության մեջ միակողմանի լինելու վտանգավորությունը, փայլուն կերպով ապացուցում է այն սերտ կապը, որը գոյություն ունի բնության բոլոր երևույթների միջև: Այս Կյուրակոսի հետ մի քանի տարի տևող գիտական վիճաբանության ընթացքում ի հայտ է գալիս բժշկության մասին Մագիստրոսի խոր և բազմակողմանի իմացությունը:

Նա տեսական հարցերից բացի՝ հանդես էր գալիս նաև որպես բուժող բժիշկ:

Գագիկ թագավորի հիվանդության մասին Սևանի վանահորը գրած նամակում, ինչպես նաև այլ նամակներում նկարագրած ծաղիկ հիվանդությունը, որով հիվանդացել էր իր սիրելի որդին, կամ տենդով տառապող **Սարգիս վարդապետին** ցույց տված գործնական բուժումները բացում են Գրիգոր Մագիստրոս փորձառու բժշկի՝ հիվանդությունը ճիշտ բացահայտելու, ապա մահճաբուժությամբ, դեղագիտությամբ և բուսաբուժությամբ հիվանդին ոտքի կանգնեցնելու կարողությունները:

Տենդով տառապող իր մի հիվանդի նա խորհուրդ է տալիս օգտագործել Հազար կոչվող բույսի սերմերը:

«Եթե նրա կեղևը ծերմակ է, ապա նա թուլություն է առաջ բերում, որ շատ նպաստում է քնելուն: Եթե այն դնես վերքի վրա՝ բարերար է ներգործում տենդային հիվանդի վրա: Եթե նրա սերմը խառնես զաֆրանի հետ և դնես հիվանդի ճակատին՝ կթթևացնի այրող վերքի բորբոքումը: Իսկ ուրիշ շատ տեսակներ, մենք կարծում ենք, օգտակար են ոչ միայն տենդերով տառապող հիվանդներին»:

Հայաստանում բժշկության հիմնական առանցքը եղել է **Փորձը**: Փորձի կուտակումը բերել է լավագույն արդյունքի:

Հովհաննես Սարկավագ Իմաստասեր: 11-րդ դարում դասախոսել է Հաղպատի և Անիի բարձրագույն դպրոցներում:

«Հետազոտողը պետք է յուրացնի ոչ միայն Սուրբ գիրքը, այլև արտաքին աշխարհիկ գիտությունները: Եվ եթե, նույնիսկ, կատարելապես տիրապետի նրանց, միևնույն է, առանց փորձի իմացությունը չի կարող ստույգ լինել: Փորձն է, որ անասանելի և անվիճելի է»:

Հովհաննես գիտնականի այս կարևոր եզրակացությունը ընդհանրապես բոլոր գիտություններին էր վերաբերում, ուրեմն նաև բժշկություն գիտությանը, որը Հայոց բարձրագույն դպրոցների և համալսարանների կարևոր առարկաներից էր:

Փորձի մասին այս շատ կարևոր գաղափարը, որը նպաստեց գիտությունների զարգացման բուռն ընթացքին, Եվրոպայում Վերածննդի մտածողները երեք դար հետո միայն հռչակեցին որպես գիտության առաջընթացի կարևոր գործոն: Այսինքն.

Հայ մտքի զարգացումը երբեք խզումներ չի ունեցել և իր մտքի սեփական հունդը զգել է լուսավոր գաղափարների պարարտ սևահողի մեջ: Վկա նաև **Գրիգոր Տաթևացու** իմաստասիրությունը...

Անիում, երբ այն հարուստ էր ու շքեղ, երբ բազմամարդ էր և սքանչելիորեն կառուցված, որտեղ բարձրագույն դպրոցներում ծաղկում էին աշխարհիկ գիտությունները և դասավանդում էին **Գրիգոր Մագիստրոս Պաիվադունու** և **Հովհաննես Սարկավագ Իմաստասերի** նման գիտնականներ և գրվում էին գիտության բոլոր ճյուղերին վերաբերող աշխատություններ, դեռ **Գագիկ թագավորի** օրոք 990-1020 թվականներին գրվեց սքանչելի «**Բժշկարան**» գիրքը, որի հեղինակի անունը, ի ցավ մեզ, կորսվել է անցած ժամանակների ինչ-որ մի հատվածում:

«**Բժշկարանը**» ստեղծվել է **Աբու Ալի Իբն-Սինայի** ապրած և նրա գրած «**Կանոն բժշկության**» արաբերեն աշխատության նույն ժամանակահատվածում:

Իբն Սինան, կամ **Ավիցեննան**, ինչպես նրան անվանում են Եվրոպացիները, միջնադարյան մեծ փիլիսոփա, բժիշկ, բնախույզ, աստղագետ, մաթեմատիկոս, բանաստեղծ ու թվաբան էր, որի ազդեցությունը անուրանալի էր ոչ միայն Արևելքում, այլև Արևմուտքում: Նրա բազմաթիվ գործերից շատերը պահպանվել են մինչև մեր ժամանակները:

Նրա «**Կանոնում**» շարադրված են բժշկության ընդհանուր տեսությունը, մարդակազմությանը, վիրաբուժությանը, ախտորոշմանը, սուր վարակիչ հիվան-

դությունները փոխանցող անտեսանելի հարուցիչներին վերաբերող ենթադրություններն ու վարկածները: Նրա այս գործը 12-րդ դարում թարգմանվեց լատիներեն և տարածվեց Եվրոպայում: **Իբն-Սինային** մարմնից բացի հետաքրքրել է նաև հոգին: Նա մարդու հոգին դիտում էր որպես «**համաշխարհային ոգու**» մի մաս: Պարսկերեն իր քառյակներում նա հավաստել է նյութի հավերժությունը, բնության և Աստծո միասնությունը, ժխտել է իսլամի դավանանքը, քարոզել է մարմնական պահանջների չափավորում: Նա մեկնաբանել է նաև **Արիստոտելի «Պոետիկան»**, արաբ բանաստեղծ **Իբն-ալ-Ռումի** երկերը:

Հայոց մեջ շատ բարձր են գնահատել բուխարացի **Իբն Սինային**, հատկապես մեծանուն **Մխիթար Հերացին**, **Ամիրդովլաթ Ամասիացին**, **Ասար Սեբաստացին**:

Ահա, **Իբն-Սինայի** ժամանակներում, երբ դեռ Հայաստանում նրա գիրքը հայտնի չէր, կամ դեռ չէր գրվել, Անիում գրվեց «**Բժշկարանը**», որը հետագայում խմբագրվելով՝ Կիլիկյան Հայաստանում ստացավ «**Գագիկ-Հեթումյան բժշկարան**» անվանումը: Այս մատյանը ոչ միայն միջնադարում, այլև հետագայում բժշկության զարգացման վրա մեծ ազդեցություն ունեցավ:

Ինչպես ժամանակին **Անիում**, այնպես էլ Ռուբինյան թագավորության **Սիս** մայրաքաղաքում, բնական գիտությունների համար ստեղծված սքանչելի պայմանները մեծ թափ հաղորդեցին նաև բժշկությանը, որն, այնուամենայնիվ, չէր մոռանում հնագույն ավանդական ձեռքբերումները:

Ընդհանրապես Հայաստանում բժշկության առաջընթացին նպաստել են դիպերծումների ու կենդանահատումների ազատությունը, որի մասին, ինչպես ասացինք, գրավոր վկայություններ են պահպանվել:

Հովհաննես Երզնկացու քարոզներից մեկում հանդիպում ենք շատ հետաքրքիր այս վկայությանը:

«**Փորձառու և իմաստուն բժիշկը ստանալով մահվան դատապարտված հանցագործին, խորը կերպով թմրեցնում է, ապա, դեռ կենդանի, բացում նրան և ուսումնասիրում նրա նյարդերի, մկանների, անոթների, ներքին օրգանների վիճակը... Փաստորեն սպանում է նրան դաժան մահով, մեկ մարդու տառապանքների գնով՝ օգուտ է բերում շատերին**»:

Բայց իրականում մարդը տառապանք չէր զգում... Նա խորը թմրեցված էր լինում և այդպես էլ մեռնում էր առանց սթափվելու:

ՄԽԻԹԱՐ ՀԵՐԱՑԻ

Մեծն Մխիթար: Այսպես են կոչել նրան իր ժամանակի ու հետագայի բժիշկներն ու գիտնականները՝ բոլոր նրանք, ովքեր փորձել են վերլուծել ու հասկանալ նրա մեծությունը: Հայ ժողովրդի դասական փորձը, նրա բոլոր ժամանակների հայտնի ու անհայտ բժիշկների, բնախույզ իմաստասերների մեծ ու փոքր գյուտերը, ինչպես նաև հույների, արաբների այս ասպարեզի ձեռքբերումներն իրենց խտացումն ստացան **Մխիթար Հերացի** մեծ բժշկի ու գիտնականի աշխատություններում, գյուտարարի նրա կոռուսումներում:

Ծնվել է Կիլիկիայից հեռու Յեր քաղաքում, բայց դեռ պատանի եկավ այստեղ, որպեսզի իր կրթությունը կատարելագործի և դառնա բժիշկ:

Դարձավ: Բժշկապետի կոչմանն արժանանալով՝ սկսեց թափառել իր հայրենիքի հեռու և մոտիկ վայրերով, ապա նաև օտար երկրների ճամփաներով՝ վարելով թափառաշրջիկ բժշկի դժվարին մի կյանք, որպեսզի ստացած իր գիտությունը կատարյալ դարձնի, անձամբ փնտրի ու գտնի բոլոր այն դեղաբույսերը, որոնք վաղուց փորձի միջոցով բացահայտված էին կամ անձանոթ էին ու նրա միջոցով պիտի դառնային հույժ ճանաչելի և խիստ օգտակար: Ապա, թափառումներից տուն վերադարձավ և հիվանդների մահիճների մոտ փորձով ստուգելով, կասկածելով և հաստատելով՝ ստեղծեց իր մեծ գիտությունը:

12-րդ դարն էր: **Մխիթար Յերացի** մեծ գիտնականը գրեց իր մարդակազմության, կենսաբանության, ախտաբանության, դեղագիտության մասին աշխատությունները: Նրանց մեծ մասը կորել են, չկան կամ մնացել են առանձին պատառիկներով՝ վկայված ուրիշ ժամանակների բժիշկների երկերում:

Մխիթար Յերացի

Նա բնախույզ էր և լայն հետաքրքրությունների գիտնական. «Վասն շինուածոյ և յօրինածոյ աչացն», «Վասն փոշտանկի, որ է ծվանքն», «Վասն քարանց», «Որոտացոյց և շարժացոյց», ապա դեղագիտությանը և ախտաբանությանը նվիրված աշխատություններ և իհարկե՝ «Ջերմանց Մխիթարութիւն»-ը:

Քարերի մասին նրա «Վասն քարանց» աշխատությունը թանկագին քարերի բուժիչ հատկությունների մասին է: Դեռ հնագույն դարերում թանկարժեք քարերին վերագրում և պատմում էին բժշկության մեջ ունեցած նրանց գաղտնի և երևակայական հատկությունների ու հրաշալի կարողությունների մասին: Նրանք մշտապես օգտագործվում էին նաև որպես հուռուքներ, չարխափան համայիներ: Այդ քարերը միջնադարում եղել են ալքիմիկոսների ուշադրության կենտրոնում, որոնք ինչպես Արևելքում, այնպես էլ Եվրոպայում, փորձում էին մետաղները ոսկի դարձնել:

Մխիթար Յերացին նման խնդիր չի ունեցել: Նրան չի հետաքրքրել նաև թանկարժեք քարերի մասին ծավալուն գիտական նկարագրություններ տալու գաղափարը: Նա քարերի մասին հաղորդելով կարճ աշխարհագրական տեղեկություններ՝ վերլուծում է նրանց բուժիչ հատկությունները...

Մխիթար Յերացու համբավը ոչ միայն Կիլիկյան Հայաստանում էր, այլև օտար երկրներում: Նա ժամանակի բազմակողմանի զարգացած և լուսավոր մարդկանցից էր ոչ միայն բժշկագիտության, այլև իմաստասիրության և աստղագիտության ասպարեզներում: Նրա բարեկամը ժամանակի մեկ ուրիշ լուսավորիչ **Ներսես Շնորհալին** էր, որի «Երկնքի ու նրա լուսատուների մասին» պոեմը նվիրված էր **Մխիթար Յերացուն** և գրված էր նրա խնդրանքով:

12-րդ դարի 80-ական թվականներին **Մխիթար Յերացին**, արդեն հասուն տարիքում, գրում է «Ջերմանց Մխիթարություն» իր գլուխգործոց աշխատությունը:

նը: Եվ սա գրելու համար նա ոչ միայն ուսումնասիրել է Հայոց հին Աշխարհի, հույն և արաբ բժիշկների աշխատությունները, այլև անձամբ շրջել է Կիլիկյան Հայաստանի ճահճոտ վայրերում, ուսումնասիրելով այդ տեղանքներին հատուկ դողերոցը՝ մալարիան և մյուս վարակիչ հիվանդությունները:

Իր մահկանացուն էր արդեն կնքել **Ներսես Շնորհալին**, և կաթողիկոսն էր **Գրիգոր Տղա** իմաստասերը և բանաստեղծը, ում օգնությամբ և խրախուսանքով գրվեց «Ջերմանց Մխիթարություն»:

«Ես կամենում էի, որքան ուժերս ներեն, այս գիրքը գրել համառոտ, միայն երեք տեսակի ջերմերի վերաբերյալ, նախագիտությամբ և ստեղծմամբ: Ես վայելում էի Հայոց սրբազան կաթողիկոս Գրիգորի (Տղա մականվամբ) սերն ու հովանավորությունը, որը և պատճառ եղավ այս աշխատությունը գրելուն... Այս պատճառով էլ ես համաձայնեցի գրել այս գիրքը հանուն անհրաժեշտության և օգտակարության: Մենք գրեցինք այս գիրքը և անվանեցինք «Ջերմանց Մխիթարություն», որ նա մխիթարի բժշկին ուսմամբ, իսկ հիվանդին՝ առողջությամբ»:

Որպեսզի իր գիրքը մասնագետներից բացի պիտանի լինի նաև ժողովրդին, Մեծ բժշկապետը այն գրեց ոչ թե գրաբարով, այլ Կիլիկյան Հայաստանի խոսակցական լեզվով՝ միջին հայերենով:

Յերացին հրաժարվելով այդ ժամանակներում ընդունված հունարեն և արաբերեն բժշկագիտական անվանումներից՝ ստեղծեց և օգտագործեց միայն Հայոց բնիկ բառարմատներից կազմված հայերեն անվանումներ: Նրա ստեղծած բազմաթիվ բժշկագիտական անվանումները այսօր էլ կիրառվում են ժամանակակից բժշկության մեջ:

Մխիթար Յերացին ջերմերի հարուցիչների պատճառ է համարում ինչպես արտաքին միջավայրի անբարենպաստ պայմանները, այնպես էլ ներքին ազդակները, որոնք կարող են լինել հոգեկան ապրումները, անքնությունը, ընդհանուր հյուծումը: Նրա կարծիքով, արյան և մարմնի մյուս հեղուկների մեջ գոյություն ունեցող «բորբոսն» է, որ առաջ է բերում «բորբոսային տենդ»:

Բժշկագիտության պատմության հայ ականավոր գիտնական **Լևոն Հովհաննիսյանը** իր «Բժշկության պատմությունը Հայաստանում» ուսումնասիրության մեջ գրում է. «Անվիճելի և օբյեկտիվ փաստ է, որ մինչև մեր ժամանակների շրջանի բժիշկներից ոչ մեկը չի օգտագործել վարակի էությունը բնորոշող այնպիսի մի տերմին, որն ավելի մոտ լինի ճշմարտությանը, քան այդ արել է **Մխիթար Յերացին**»:

Յերացին փաստել է, որ ջերմերը կարող են պատճառ լինել ուրիշ հիվանդությունների առաջացման: Ջերմերը վնասում են ողջ օրգանիզմը այն դեպքում, երբ մյուս հիվանդությունները միայն մարմնի առանձին մասերն են ախտահարում:

Ջերմը սկսվում է սրտից և զարկերակի միջոցով տարածվում է ողջ մարմնով: Ջերմը մարմնի անբնական տաքություն է, որը խառնվում է նրա բնական տաքությանը՝ չարչարելով, ճնշելով ու զրկելով մարմինը շարժունակությունից:

Յերացին տենդերը բաժանել է «Միօրյա», «Բորբոսային», «Հալումաշ»:

խմբերի: «Միօրյա» տենդերի խմբում նա նկարագրել է մեր դարի ամենատարածված ալերգիկ հիվանդությունը ևս, տալով դրանց մի քանի՝ ֆիզիկական, քիմիական, սննդային, նյարդա-հոգեբանական ալերգիաների ձևերը:

«Բորբոսային տենդեր» բաժնում վարակիչ հիվանդություններ են՝ դոդերոցը, տիֆային և նեխային (սեպտիկ) հիվանդությունները, ժանտախտը, ծաղիկը, կարմրուկը:

Տիֆի մասին Յերացին գրել է.

«Եթե հիվանդը շատ է տանջվում բարձր ջերմությունից և անհանգիստ շուռումուռ է գալիս մի կողմից մյուսը և եթե նրա փորը ուռչում է և մատով փորին բախելիս թմբուկի ձայն է գալիս, հաստատ իմացիր, որ նա մահանալու է, մանավանդ, եթե մարմնի վրա էլ սումախի մեծությամբ սև բծեր դուրս տան: Շրջապատողները պետք է խույս տան և չչվեն նրա հետ»:

Միայն 16-րդ դարում այս մտքին հանգեց իտալացի հանրահայտ բժիշկ Ջիրոլամո Ֆրակաստորոն իր «Վարակի, Վարակիչ հիվանդությունների և բուժման մասին» գրքում:

«Հալումաշ տենդերը» թոքախտն է, ոսկրախտը և այլ ախտեր, որոնց առաջացման պատճառները պայմանավորված են հոգեկան ծանր ապրումներով, գերհոգնածությամբ, վատ սննդով, կլիմայական անբարենպաստ պայմաններով...

Ձաքարիա Աղթամարցի. Հիվանդների բուժումը

Մխիթար Յերացին բժիշկներին խորհուրդ է տալիս յուրաքանչյուր հիվանդի հանդեպ առանձնահատուկ, որոշակի մոտեցում ունենալ և հաշվի առնել հիվանդության շրջանը, հետազոտել արտաթորանքները, արյունը, գարկերակը և ըստ այդմ կանխագուշակել հիվանդության ելքը և մշակել բուժման համալիր՝ դեղաբուժության, սննդաբուժության և մարմնական ուժերի հնարավոր վերականգնման ամբողջական համակարգ:

Ալերգիկ հիվանդությունների բուժման համար Յերացին առաջարկում է Հաստանում աճող հակաբակտերիալ, հակաբորբոքային և հակաալերգիկ հատկություններով օժտված բույսեր:

«Ջերմանց Մխիթարություն» գրքում նա առաջարկում է բարդ դեղատոմսեր, որտեղ օգտագործվում են նունուֆարը, մանուշակը, հիրիկը, խոնդատը, մշտիկը, կղմուխը, օշինդրը, եզան լեզուն, մատուտակը, սորնջանը, դաղձը, ուրցը, տատաշը... բոլորը հնարավոր չէ թվարկել...

Բույսերից բացի օգտագործվել են կենդանական նյութեր՝ կուղբի ձու, եզան լեղի, և այլն... Ապա նաև՝ հանքային նյութեր, հայկական կավ, ծծումբ, ցինկ, բորակ, կապար և այլն, որոնք ունեն ընդհանուր տոնուսը բարձրացնող հակաբորբոքային, հակաանեմիչ հատկություններ:

Տենդային հիվանդություններով տառապողներին առաջարկվում է թարմ կանչորացված բանջարեղենի, մրգերի, պտուղների հատուկ սնունդ, ինչպես նաև նրանց հյութերն ու մուրաբաները: Հատկապես խորհուրդ է տրվում օգտագործել գինձ, ռեհան, կարոս, բամիա, դանդուռ, նուռ, սերկևիլ, խաղող, փշատ, թուզ, ունաբ, սալոր: Առաջարկվում է նաև դյուրամարս սնունդ՝ թարմ ձուկ, հավի միս, մսաջուր, ձվի դեղնուց, կաթ, իսկ թոքախտով հիվանդներին՝ այծի և էշի կաթ:

Մարմնական ուժերի վերականգնման համար հարկավոր է ընդունել ջրաբուժում, շփումներ, լոգանք, ինչպես նաև մերսումներ, մարմնամարզական վարժություններ:

Մխիթար Մեծ Բժշկապետը կարևոր տեղ էր տալիս նաև հոգեբանական գործոնին՝ ներշնչմանը, որի արդյունավետությանը մեծապես օգնում է երաժշտությունը:

«Զբաղեցրու հիվանդին խաղերով և կատակներով ու ամեն միջոցով նրան ուրախացրու. թող որքան կարելի է հիվանդը շատ լսի գուսանների երգը, լարերի հնչյունը և հաճելի մեղեդիները»:

Այսպես, հայ բժշկության ստեղծագործ միտքը Մխիթար Յերացու շնորհիվ 12-րդ դարում հասավ այնպիսի մի բարձրության, որ նա իրավամբ դասվեց միջնադարի մեծագույն բժիշկների առաջին շարքում:

Մի քանի մախադասությամբ ամփոփել Մեծ Բժշկապետի գործունեության ծավալը՝ անհեթեթություն է այն դեպքում, երբ բժշկագիտությամբ զբաղվող շատ գիտնականներ և պատմաբաններ մինչև հիմա գրում են նրա մասին և ուսումնասիրում նրա աշխատությունները... Եվ հայտնի է, որ նրա կռահումներից շատերը արդիական են այսօր նույնպես և չեն կորցրել իրենց գիտական կարևոր արժեքները:

Լևոն Յովհաննիսյանի՝ Մխիթար Յերացու մասին ուսումնասիրության վերջում հայտնաձեռնված եզրակացությունն այսպիսին է.

«**Մենք լիիրավ հիմք ունենք և իրավունք Մխիթար Յերացուն համարելու անչափ մեծ և կոթողային դեմք հայկական միջնադարյան բժշկության մեջ, որի նշանակությունը մեծ է ոչ միայն բժշկության պատմության մեջ, այլ ընդհանրապես Հայաստանի մշակութունը: Մխիթարի վաստակի ծառայության արժեքը միանգամայն արդարացնում է «Մեծ Բժիշկ» կամ «Մեծ Գիտնական» մականունը, որով կնքեցին նրան հետագա սերունդները, հայ բժիշկները, նրա սաները, աշակերտներն ու հետնորդները»:**

Բժշկության պատմության մյուս ականավոր գիտնական Արծրուն Կծոյանը **Մխիթար Յերացուն** այս գնահատականն է տվել.

«**Մխիթար Յերացին փայլուն ներկայացուցիչներից մեկն է յուրօրինակ բժշկական մշակույթի, որը մեծ զարգացում էր ապրում միջնադարյան Հայաստանում: Նա իմաստուն և համարձակ նորարար էր իր ժամանակի թեորետիկ և պրակտիկ բժշկության ասպարեզում: Ունենալով խոր գիտելիքներ և տիրելով բժշկական գիտության բարձունքները՝ նա պայքարել է գիտությունը ազատելու համար նրան շղթայող սխալաստիկ և վերացական դավանաբանությունից: Այդ պայքարի ընթացքում Յերացին արտահայտել է շատ նոր դրույթներ ու կոնսիդերացիաներ, որոնք աչքի էին ընկնում նորարարությամբ և կենդանի ոգով, որը հետագայում հաստատվեց: Մեր գիտնականը մեծ հայրենասեր է, նա կրքոտ կերպով տարածում էր իր առաջավոր գաղափարները, ջատագովում էր գիտության ժողովրդականությանը և այնպիսի գիտական արժեքներ ստեղծեց, որ դուրս եկան ազգային շրջանակներից և ստացան միջազգային նշանակություն»:**

Մխիթար Յերացու «Ջերմանց Մխիթարությունը» առաջին անգամ, մի քանի հայկական ծեռագրերի հետ հայտնաբերվեց 1727 թվականին Կոստանդնուպոլսում, որոնք գնվեցին և տարվեցին Փարիզ: Դրանք այժմ պահվում են ֆրանսիական Ազգային գրադարանում:

«**Ջերմանց Մխիթարությունը**» առաջին անգամ հայերեն հրատարակվեց Վենետիկում 1832 թվականին:

Կարճ ժամանակ անց **Կ. Ֆ. Նեյմանը** իր 62 հատորանոց գրքում հոդված գետնեց **Մխիթար Յերացու** և նրա գրքի մասին:

Իսկ **Լ. Շուլանը**, նույն թվականներին, բժշկության մասին իր հայտնի գրքում տպեց նաև «**Ջերմանց Մխիթարությունից**» առանձին գլուխներ: Իրենց գրքերի մեջ «**Ջերմանց Մխիթարությունից**» հատվածներ գետնեցին նաև եվրոպական հետազոտողներ **Գեզերը** և **Սորվիցը**:

1899 թվականին բժիշկ **Վահրամ Թորգոմյանը** հայերեն և ֆրանսերեն զանազան ամսագրերում հոդվածներ տպեց **Մխիթար Յերացու** և նրա գործի մասին և Փարիզի բժշկական ակադեմիայում հանդես եկավ մի շարք զեկուցումներով: **Թորգոմյանի** հաղորդումները եվրոպայում մեծ հետաքրքրություն առաջ բերեցին բժիշկների, պատմաբանների, բանասերների շրջանում:

1908 թվականին **Էրնեստ Ջեյդելը** սկսեց ուսումնասիրել եվրոպայում աղմուկ հանած միջնադարյան հայ գիտնականի գիրքը: **Ջեյդելը** նույնիսկ հատուկ սովորեց հայերեն՝ գրաբարը և միջնադարյան խոսակցական լեզուն, գիրքն ամբողջությամբ թարգմանեց գերմաներեն, գրեց առաջաբան և ծանոթագրություններ, հայտնեցով այն կարծիքը, թե՝

«**Երբ մենք առանց կանխակալության համեմատենք Յիդելգարդի «Ֆիզիկան», որը գրվել է ընդամենը մի քանի տասնամյակ առաջ, մեր հայ վարպետի ստեղծագործության հետ, ապա մենք ստիպված կլինենք առաջնության դափնին վճռականորեն շնորհել վերջինիս՝ բնությունը հիմնավորապես ճանաչելու, հետևողական և ինքնուրույն և սխալաստիկ, կրոնի խորհրդապատկան լծից կատարելապես զերծ լինելու համար»:**

Ծանոթանալով **Ջեյդելի** թարգմանությանը, մեկ ուրիշ բժիշկ, գիտնական **Հանս Վիրխովը** հայտնել է այն կարծիքը, թե **Մխիթար Յերացին** իր ժամանակի հրաշալի ավանդույթներով խոշորագույն առաջադեմ բժիշկ էր:

Իսկ **Ֆրանսիայի** հանրահայտ հետազոտող բժիշկ **Էմիլ Լեգրեն** իր 1913 թվականին գրած «**Ջերմանցային հիվանդությունները շոգ երկրներում**» գրքում բազմաթիվ անգամ վկայակոչել է **Մխիթար Յերացու «Ջերմանց Մխիթարությունը»:**

Արծրուն Կծոյանի եզրակացությունն այս է.

«**Մխիթար Յերացու գիտական աշխատանքը և ողջ բժշկական գործունեությունը մերժում են արտասահմանյան մի շարք ուսումնասիրողների այսպես կոչված «եվրակենտրոն» ըմբռնումը, որի համաձայն միջին դարերում գիտությունն ապրում էր ահավոր անկում ու լճացում և սկսեց քիչ զարգանալ 16-րդ դարում, այն էլ միայն եվրոպայում»:**

Մխիթար Յերացին արժանավորապես նվաճել է ոչ միայն իր ժամանակի և իր հայրենակիցների, այլև 19-20-րդ դարերի օտար մասնագետների խոր հարգանքը: Եվրոպան դեռ սպասում էր վերածննդին:

Հայոց մոտ երբեք, որևէ ասպարեզում, մինչև այս նկարագրվող ժամանակները, չի ընդհատվել **Հոգևոր կյանքի** շարունակական երթը, անկախ աշխարհաստան պատերազմներից, որոնց ենթարկվում էր ավելի հաճախ, քան խաղաղության բարեբեր հանգստին:

Հայոց յուրաքանչյուր ժամանակը ծնում էր իր տաղանդներին: Նրանցից ոմանք անցնում էին սահմանը և փայլատակում էին համարի տիրույթներից դուրս: Նրանց լույսը կանթեղվում էր իրենցից հետո միմյանց ետևից հեռացող դարերի ներսում՝ նույնիսկ հայրենի սահմաններից դուրս:

Մխիթար Յերացին այդպիսի մեկն էր: Բայց նրանից հետո էլ եկան շնորհաշատ բժիշկներ, ովքեր շարունակեցին Հայոց բժշկության ավանդները:

Խոսքը բուժող բժիշկների մասին չէ, այլ նրանց, ովքեր զբաղվել են գիտությամբ, գրել են բժշկագիտական գրքեր՝ հարստացնելով այդ ասպարեզի գրադարանները:

Գրիգորիսը փայլատակեց **Մխիթար Յերացուց** հետո: Նա հատկապես հայտնի դարձավ ուսումնասիրելով մահճաբուժությամբ հիվանդին օգնելու եղանակները և նրանց տված արդյունքները, փորձի հիման վրա քննելով թոքախտ, թոքաբորբ, թոքերի էխսնոկոկ հիվանդությունների պատճառն ու ախտաբանությունը: Նա գրեց իր նշանավոր «**Քննութիւն բնութեան մարդոյ և նորին ցաւոց**» աշխատությունը, ուր նկարագրված են հին և միջնադարյան բժշկագիտությանը հայտնի հիվանդությունների ախտանշանները, պատճառագիտության և ախտածնության գիտականորեն հիմնավորված մեկնաբանությունները:

Գրիգորիսը մշակել է վարակի տարածման հնարավոր 3 ուղիներ՝ հիվանդի, նրա իրերի հետ անմիջականորեն շփվելու և օդի միջոցով: Տվել է նաև հպավարակայնության գաղափարը:

Հիվանդությունների զարգացման պատճառներից է համարել ժառանգական մախատրամադրվածությունը, նյարդահոգեկան վիճակը, աշխատանքի բնույթը, անձնական հիգիենան և արտաքին միջավայրի պայմանները:

Գրիգորիսը գլխուղեղը համարել է օրգանիզմում ընթացող բոլոր պրոցեսների կարգավորողը: Տվել է համրության մի քանի պատճառները, այդ թվում նաև գլխուղեղի ուռուցքները: Նա առաջինն էր, որ կարծիք հայտնեց գլխուղեղում խոսքի կենտրոնի գոյության մասին: Նա նաև կանանց հիվանդությունների մեծ գիտակ էր: **Գրիգորիսը** 12-րդ դարի վերջին և 13-րդ դարի սկզբին Կիլիկյան Հայաստանի փնտրված բժշկապետներից էր, որ հիմնավոր կրթություն ստանալով և տիրապետելով հունարեն, ասորերեն, արաբերեն, պարսկերեն լեզուներին, ցանկալի ուսուցիչն էր նաև օտարազգի սաների, ովքեր ցանկություն ունեին բժիշկ դառնալու: **Գրիգորիսը** հեղինակ էր նաև մարդակազմությանը վերաբերող մի ստվարածավալ աշխատության, որը, դժբախտաբար, մեզ չի հասել:

Կիլիկիայում, գրեթե այդ նույն ժամանակ, ապրում էր նաև **Աբուսայիդը**, որի ծագումը, ճիշտ է, ասորական էր, սակայն ծնվել, ապրել, կրթություն էր ստացել Կիլիկյան Հայաստանում և խոսակցական ու գիտական իր լեզուն հայերենն էր: **Աբուսայիդից** մեզ հասած գիրքը «**Յաղագս կազմութեան մարդոյ**» աշխատությունն է, որը ուղեղի, զգայարանների, ներքին օրգանների, մկանային, ոսկրա-հոդային և սրտանոթային համակարգերի ախտաբանական բնախոսություն է:

Իսկապես, շատերը կային: Ոմանց անունները իրենց գրքերի հետ անհետ կորել են, բայց նրանց գործերի շարունակական շղթան չի ընդհատվել: Կային դարոցներ, որտեղ դասավանդվում էին բժշկագիտական առարկաներ: Վանքերին կից, կամ առանձին՝ կային հիվանդանոցներ և կային խնամող, հմուտ բժիշկներ, նույնիսկ՝ տոհմական, որոնց զավակները սերնդից սերունդ ժառանգում էին հայրերի սքանչելի արվեստը:

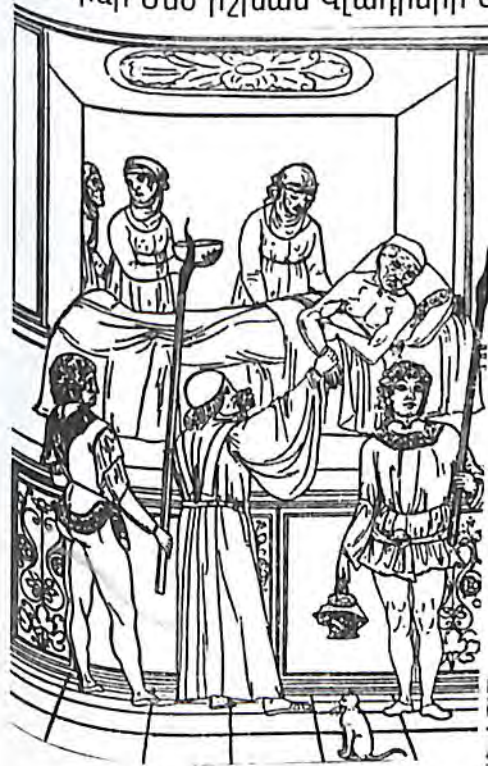
Այդպիսի տոհմերից էր **Ահարոն Եղեսացու** ընտանիքը, որի ժառանգներից մեկը ստեղծել էր գիրք-ծաղկաքաղ «**Ծաղիկ**» վերնագրով:

«**Ես Ստեփանոս՝ որդի բժիշկ Ահարոնի Եղեսիա քաղաքից, որ այլ կերպ**

կոչվում է Ուռֆա, մեղավոր ծառա Աստծո, շարադրեցի այն, որ շատերի հետազոտությամբ օգտակար է ճանաչվել, որ ես էլ ուսումնասիրել եմ իմ հոր և Մխիթար ու Սիմոն բժիշկների մոտ... Եվ անվանեցինք մենք այս գիրքը «**Ծաղիկն**», քանի որ նա մի ծաղկաքաղ է անցյալի հմուտ բժիշկների բազմաթիվ գրքերից»:

Հայ բժիշկների համբավն այնքան մեծ էր ու կարևոր, որ նրանց հրավիրում էին օտար արքունիքներ՝ որպես տիրակալների անձնական բժիշկներ:

18-րդ դարի ռուս գրող և պատմաբան **Նիկոլայ Կարամզինը** իր «**Ռուսական պետության պատմությունը**» աշխատության մեջ բազմաթիվ առիթներով անդրադարձել է հայ-ռուսական հարաբերություններին, Հայաստանի անցյալին, կարևոր տվյալներ հաղորդել Կիևի և Մոսկվայի հայկական գաղութների մասին, լուսաբանել հայ-ռուսական տնտեսական և մշակութային կապերը, ռուսական սկզբնաղբյուրներից հետաքրքիր նյութեր քաղել հայերի ու Հայաստանի մասին: Ռուս պատմագրության մեջ նա առաջինն է արժեքավորել **Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը»**՝ որպես աղբյուր նաև սլավոնների պատմության համար: **Նիկոլայ Կարամզինը** իր «**Ռուս ճանապարհորդի նամակները**» ուղեգրության մեջ գրել է նաև Կիլիկիո Հայոց վերջին **Լևոն Վեցերորդ Թագավորի** մասին, իսկ «**Վեստնիկ Եվրոպի**» ամսագրում հանդես է եկել Օսմանյան կայսրության լծի տակ հեծեծող հայ ժողովրդի ծանր վիճակի մասին հոգվածով: Ահա և, **Նիկոլայ Կարամզինը** պատմում է, թե ինչպես **Վլադիմիր Մոնոմախի** ժամանակ 1113-1125 թվականներին Կիևում լավագույն և փորձառու բժիշկները հայերն էին: Կիևի Մեծ իշխան Վլադիմիր Մոնոմախի օրոք Կիևյան Ռուսիան հզորացել է

այնքան, որ կարողացել է պարտության մատնել պոլովցիներին և ժամանակավորապես միավորել ռուսական անջատ իշխանությունները: Նա նաև կարողացել է թեթևացնել քաղաքային ցածր խավերի և գյուղացիների վիճակը, ճնշել բոյարների ներքին ապստամբությունը և խաղաղություն հաստատել:

Գուցե Կիևյան Ռուսիայի այս համեմատաբար խաղաղ վիճակն էր, որ 11-րդ դարում Հայաստանից հեռացող գաղթական քարավանները ձգվեցին ոչ միայն Մերձավոր Արևելք, Կիլիկիա, Բյուզանդիա, այլև մինչև Ռուսիա, հատկապես Ղրիմ... Դեռ 10-րդ դարում արդեն Ղրիմում այնքան հայ էր կուտակվել, որ **Իգյասլավ Յարոսլավովիչ** իշխանը 1062 թվականին պոլովցիների դեմ պատերազմելիս դիմեց հայերի օգնությանը և ստացավ: Այս կռիվներում Կիևյան Ռուսիան հաղթեց, և հայերի դիրքն ավելի ամ-

րապնդվեց այստեղ: Ռուսական հին տարեգրություններում նույնպես հանդիպում ենք վկայությունների այն մասին, որ Կիևյան Ռուսիայում գործում էին հայ բժիշկներ, որոնց համբավը այնքան էր տարածված, որ նրանցից մեկի օգնությամբ է դիմում անծամբ **Վլադիմիր Մոնոմախ Մեծ իշխանը**: Բժշկի անունը, որն ապրում էր Կիևում և բժշկում էր Մոնոմախին, ցավոք, հայտնի չէ: ...Հայտնի չէ նաև Բաղդադի արքունիքի հայ բժշկի անունը:

ԱՄԻՐԴՈՎԼԱԹ ԱՄԱՍԻԱՅԻ

Քիչ առաջ անցնելով ժամանակից՝ հիշենք նաև մի ուրիշ մեծ բժշկապետի: **Ամիրդովլաթ Ամասիացի**:

Իր իսկ խոստովանությամբ նա շարունակել է «**Մեծ Մխիթարի, բժիշկ Ահարոնի և նրա որդի բժիշկ Ստեփանոսի և նրանց տոհմի, բժիշկ ճոշիկնի, բժիշկ Սարգիսի, բժիշկ Դեղինի, բժիշկ Սիմավոնի, բժիշկ Վահրամի գործը, որոնք շատ գրքեր են գրել դեղորայքների ներգործության ու օգտակարության մասին**»:

Ամիրդովլաթ Ամասիացի Մեծ բժշկապետին, ծնված Ամասիա քաղաքում, հանդիպում ենք 15-րդ դարի սկզբին:

Սրանք այն ժամանակներն էին, երբ Հայաստանի արևմտյան մահանգները ընկան թուրքերի տիրապետության տակ: Մենք այս մասին դեռ կպատմենք: Կպատմենք 1453թ. Կոստանդնուպոլսի անկման մասին, որին, ո՞վ գիտի, գուցե ականատեսն է եղել **Ամիրդովլաթ Ամասիացի Մեծ բժշկապետը**: Նա ինչպես ինքն է գրում, թափառել է զանազան քաղաքներով, անցել է ծովով, շրջել մակերդնացիների երկիրը և բնակություն հաստատել Կոստանդնուպոլսում: Կոստանդնուպոլսում **Ամիրդովլաթը** մեծ ճանաչում է գտնում և հրավիրվում **Մահմեդ Երկրորդի** պալատ, որտեղ դառնում է այս սուլթանի անձնական բժիշկը, գլխավոր վիրաբույժը և ակնաբույժը: Մահմեդ Երկրորդ սուլթանն էր, որ գրավեց Կոստանդնուպոլիսը և վերջ տվեց Բյուզանդական կայսրության գոյությանը:

Ամիրդովլաթ Ամասիացու առաջին աշխատությունը՝ գրված 1459 թվականին Կոստանդնուպոլսում, կոչվում էր «**Ուսումն Բժշկութեան**», որտեղ վերանայված է հայ ժողովրդի վաղնջական ժամանակներից կուտակված փորձը դեղագործության ասպարեզում, ինչպես նաև քննության է առնված **Հիպոկրատի, Գաղիանոսի**, արաբ բժիշկներ **Առ-Ռազիի, Իբն-Սինայի** սաղմնաբանության,

մարդակազմության, բնախոսության, դեղագիտության, ատաբանության և հիգիենիկ հարցերին նվիրված կարծիքները, ինչպես նաև իր՝ հեղինակի ուսումնասիրությունները: Նվիրված ախտաբանության և մահճաբուծության հարցերին:

Այս աշխատության մեջ մանրամասն շարադրված են հեղինակի հայացքները բժշկության բոլոր հիմնական հարցերի մասին, ներկայացված է Մեծ Բժշկապետի գիտական լայնախոհ աշխարհայացքը և աշխարհի բոլոր մեծ բժիշկների երկերի հրաշալի իմացությունը:

«**Օգուտ բժշկութեան**» երկը նույնպես գրված է փայլուն մակարդակով, միջնադարյան հայ բժշկության տեսական և գործնական հարցերի խոր վերլուծությամբ: Դասդասված են ներքին օրգանների՝ ուղեղի, նյարդերի, զգայարանների, սրտի, շնչառական ուղիների, լյարդի, ստամոքսի, աղիների, փայծաղի, միզասեռական և այլ 200-ից ավելի հիվանդությունների, ջերմերի, բարորակ և չարորակ ուռուցքների, թունավորումների, մաշկային և ուրիշ այլ հիվանդությունների դեղաբուժման ու սննդաբուժման անհրաժեշտ գիտական վերլուծումները:

Նույն թվականին **Ամիրդովլաթ Ամասիացին** գրեց «**Ախրապատին**» գիրքը, որտեղ զետեղված են «**պարզ և բարդ**» դեղամիջոցների բառարաններ, որոնցից քառորդ դար անցնելուց հետո ստեղծեց իր երկու նոր ստվար աշխատությունները՝ երկրորդ «**Ախրապատինը**» և սքանչելի «**Անգիտաց անպետը**»:

«**Անգիտաց անպետը**» միջնադարյան հայկական դեղագիտության հանրագիտարան է՝ գրված հայերեն, հունարեն, լատիներեն, արաբերեն, պարսկերեն լեզուներով: 3500-ից ավելի բուժիչ բույսերի, կենդանիների և համքային նյութերի անվանումներ և նրանց հոմանիշներն են հավաքված այստեղ, ինչը և այս երկը դարձնում է հայկական դեղաբուժության գլուխգործոցը և օգտակար է մինչև այժմ այն բժիշկների համար, ովքեր զբաղվում են այդ կարևոր բնագավառի ուսումնասիրությամբ: Ժամանակակից բժշկագիտության պատմությամբ զբաղվող, «**Բժշկությունը Հին և Միջնադարյան Հայաստանում**» գրքի հեղինակ **Ստելլա Վարդանյանը** գրում է.

«Այս գործի հետազոտությունը արդի բժիշկներին հնարավորություն է տալիս ծանոթանալ միջնադարյան հայ բժշկության դեղամիջոցների և առաջին հերթին բուսաբուժության հետ, որը նրա ամենակարևոր բնագավառն էր: Պարզվում է, որ բոլոր հիվանդությունների բուժման համար, որոնց առաջացման մեջ, այսօրվա տվյալներով, որոշակի դեր ունի վարակիչ-ալերգիկ գործոնը, **Ամիրդովլաթ Ամասիացին** օգտագործել է մի շարք բույսեր, դրանք են՝ կոծծուկը, կղմուխը, երիցուկը, բարձրավենյակը, մշտիկը, ուրցը, խնկեղեգը, սև գնդիկը, տատաղը, քարասերմիկը, որոնք հատուկ են Հայաստանի բուսական աշխարհին: Այս բոլոր բույսերը հաճախ են եթերային յուղերով և այլ ակտիվ նյութերով, որոնցով էլ պայմանավորված է նրանց բուժիչ ներգործունեությունը: Նույն փորձնական ճանապարհով էլ հայ բժշկապետը պարզել է մարգացնծուի, երնջակի, կուսածաղկի, արևադարձի, սորնջանի հակաուռուցքային հատկությունները...

...**Ամիրդովլաթը** մեծ նշանակություն էր տալիս նաև հակաթունային (նարդոս, վաղենակ, երկաթախոտ) և տոնուսը բարձրացնող (սղանգ, լոշտակ) հատկություններով բույսերին, որոնք նա միաժամանակ օգտագործում էր որպես վաղաժամ ծերությունը կանխող և առողջությունն ու երիտասարդությունը պահպանելու նպաստող հակասկլերոտիկ միջոցներ: Նույն նպատակով նա կիրառում էր որոշ բուսական, կենդանական և անօրգանական ծագում ունեցող խեժեր (քաղքանը, սեքայինաձը, անգուժատը, ակնամոմը):

...Մարմնի լարվածությունը թուլացնելու և նրա կորովը բարձրացնելու վերքերն ապաքինելու և ուռուցքները բուժելու համար Ամիրդովլաթը խորհուրդ էր տալիս օգտագործել մումիան, բարդ բնական միացություն, որը գոյացել է բույսերի մնացորդներից, կենդանիների աղբից և ածխաջրածինների քայքայումից տարբեր երկրների քարայրներում (Պարսկաստան, Աֆղանստան, Միջին Ասիա): «Անգիտաց անպէտ»-ում կան տեղեկություններ մումիայի արդյունահանման մասին բուն Հայաստանում: Գոյություն ունեն տասը մերձակա քարայրներ, ուր պեղում են մումիա: «Եվ սրանք 10 անուն են կրում»: Թեպետ նա չի հայտնում այդ անունները, սակայն մումիայի հայտնագործումը արդի Հայաստանի բնաշխարհում (Եղեգնաձորի քարայրներ) հաստատում է միջնադարյան հայ բժշկապետի ասածը...»:

«Անգիտաց անպէտի» առաջին ձեռագիրը գտնվում է Բրիտանական թանգարանում: Գրքի հիշատակարանը գրված է ուրիշի ձեռքով:

«Փոխեցավ ի Քրիստոս Ամիրդովլաթ բժիշկն թարգմանող գրոցս ի թվ Ջևե (1496), դեկ. Ը (8), օրն հինգշաբթի»:

Ամիրդովլաթ Ամասիացի Մեծ գիտնականն ու բժշկապետը ստեղծեց բժշկագիտական երկերի մի քանի հատորանոց մեծ հանրագիտարան՝ գրված մատչելի միջին հայերենով: Ամիրդովլաթի գործերը հիմա բազմաթիվ ձեռագիր ընդօրինակումներով ցրված են երկրագնդի բոլոր անկյուններում, փաստելով աշխարհի այն մեծ հետաքրքրության մասին, որ կա նրա գործերի նկատմամբ:

«Շատ դժվարություններ ու փորձանքներ են քաշել անօրենների ու օտարազգիների, դատավորների, թագավորների և իշխանների երեսից: Երկար տարիներ պանդուխտ են եղել. տեսել են ժամանակի չարն ու բարին, փորձանքների են հանդիպել, հարստություն և աղքատություն են քաշել, թափառել են երկրից երկիր և իմ բժշկությունն են արել, շատ դեղ ու ճար են փորձել. ըստ իմ իմացածի, ծառայել են հիվանդներին՝ մեծամեծներին ու իշխաններին, հազարապետներին ու հարյուրապետներին, քաղաքացիներին ու աղքատներին, ծերերին ու մանուկներին...»:

Ամիրդովլաթ Ամասիացու երկարատև կյանքը սխրանքի ու իր գործին նվիրվածության դասական օրինակ է:

Թե պալատում, թե խրճիթում նա ապրել է բժշկի պատվի խոր գիտակցությամբ, բարոյականության բարձր արժանապատվությամբ:

«Բժիշկը պետք է օժտված լինի բանականությամբ և պարտքի գիտակցությամբ: Ոչ մի դեպքում նա չպետք է լինի գինեմուլ, ագահ և շահախնդիր: Նա պարտավոր է սիրել աղքատներին, լինել գթառատ, նվիրված, աստվածավախ, բարոյապես մաքուր: Եթե նա չի կարողանում հասկանալ հիվանդության էությունը, ապա պետք չէ որ դեղ տա հիվանդին, որպեսզի չարատավորի իր անունը: Իսկ եթե նա անգետ է, ապա ավելի լավ է նրան չիրավիրել հիվանդի մոտ և ընդհանրապես նրան բժիշկ չհամարել...»:

Ամիրդովլաթ Ամասիացու այս կարգախոսը ընդունելի ու սիրելի է բոլոր ժամանակների ճշմարիտ բժիշկների համար:

Ամիրդովլաթ Ամասիացուց հետո եկան մյուսները, և շարունակական շղթան մնաց անխաթար. Հովասափ, Ասար, Բունիաթ Սեբաստացիներ, որոնցից Ասարը գրեց «Գիրք բժշկական արհեստին» երկը, որին կցված էր հինգ լեզուներով գրված բառարանը:

Իսկ Բունիաթի գրչին է պատկանում «Գիրք բժշկական տումարի» աշխատությունը:

Եվ էլի ուրիշները...

Իրենց աստվածավախ նվիրվածությամբ շղթան հասցրին մինչև 18-րդ դար, մինչև այն ժամանակները, երբ արդեն Եվրոպայի և Ռուսաստանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում կրթություն ստացած հայ բժիշկները հայ ազգային, ավանդական բժշկության սքանչելի Փորձի հետ կարողացան իրենց նոր խոսքն ասել մարդասիրական արվեստի այս ասպարեզում: Նրանց անունները կհիշենք, երբ հասնենք իրենց ժամանակին...

Հիմա միայն պիտի խնդրեն. անմեղադիր լինել Հայոց Մեծ մշակույթի այս ասպարեզի մասին անկատար իմ խոսքի համար:

13-րդ դարն էր...

Կային նաև ուրիշները. ուրիշ պատմիչներ ու ժամանակագիրներ, ուրիշ իմաստասերներ ու բանաստեղծներ, ուրիշ ճարտարապետ-կառուցողներ, ուրիշ գրիչ-ծաղկողներ, ուրիշ ուսուցիչներ, բժիշկ-բժշկապետներ, ովքեր Հայոց Լիներ-լիության սևահողում իրենց իմացության ու տաղանդի սերմը նետեցին: Դարերի հարահոս երթում շատերը փարթամորեն պտղակալեցին, իսկ շատերը վայրագ հողմերի բերանն ընկած հալածվեցին և հին կորուստների վրա նոր կորուստներ բարդեցին: Բայց նրանց ամեն մեկի ներկայությունը մշտապես գաղտնորեն կա մեր էության, մեր գիտակցության, մեր զգացմունքների, մեր հիշողության զգայուն խորքերում, արարումի հանդեպ ունեցած մեր պաշտումի խորանին մոտիկ: Նրանք մշտապես կենդանի՝ ժամանակի մեջ հաստատել ու գնահատել են տվել Հայոց ազգային բնավորության անկորնչելի ու սրբազան տեսակը, որի խիղճն ու միտքը գործում են բարոյականության զորավոր ընկալումով՝ Ոգու գոյության անժխտելի ներկայությամբ:

Հայոց Անցյալը Ոգու մշտական պայքար է եղել: Չորավոր է եղել նրա տոկալու կամքը և ստեղծագործական երկունքը, հայրենասիրության չխամոող եռանդը: Նա իր քաղաքական պարտություններում անգամ՝ հաղթել է: Որովհետև, եթե երկիրն ազատ չէր՝ ազատ էր Ոգին:

13-րդ դարն էր:

Հայոց Ազգը դեռ չէր ավարտել իր առաքելությունը: Նա դեռ երկար ճանապարհ պիտի անցներ մութ ու լույս ժամանակների միջով: Դեռ պիտի անցներ, դեռ պիտի հասներ 21-րդ դար. ամհասկանալի ու անծանոթ 21-րդ դար...

Հիմա 13-րդ դարն էր: Նախճիրի ահռելի թափով դեպի Հայոց Աշխարհն է արշավում նոր բարբարոս վրամաբնականների ցեղը:

Ամիրդոպլաթ Ամասիացու այս կարգախոսը ընդունելի ու սիրելի է բոլոր ժամանակների ճշմարիտ բժիշկների համար:

13-րդ դարն էր:
Հայոց Ազգը դեռ չէր ավարտել իր առաքելությունը: Նա դեռ երկար ճանապարհի պիտի անցներ մութ ու լույս ժամանակների միջով: Դեռ պիտի անցներ, դեռ պիտի հասներ 21-րդ դար. անհասկանալի ու անծանոթ 21-րդ դար...
Հիմա 13-րդ դարն էր: Նախճիրի ահռելի թափով դեպի Հայոց Աշխարհն է արշավում նոր բարբարոս վրանաբնակների ցեղը:

13-րդ դարի սկզբներին մոնղոլական բանակը կազմում էր հարյուր հազար մարդ, իսկ խանական անձնական թիկնազորը տասնհազարանոց մի ուժ էր, որը նաև պետության ռազմավարչական պաշտոնավարության պատրաստման դպրոց էր: Խանական այս թիկնազորը կազմված էր քոչվոր ազնվականների որդիներից, որոնցից էլ նշանակվում էին բանակի բարձրաստիճան հրամանատարները և նվաճված երկրներում վարչական պետական պաշտոնյաները:

Չինգիզ խանի աշխարհակալ նվաճումներն սկսվեցին 1209 թվականին: Նախ նա նվաճեց Սիբիրի և Միջին Ասիայի արևելյան մասի ժողովուրդներին. բուրյաթներին, յակուտներին, օյրաթներին, կիրգիզներին, ուլուկներին:

Քաղաքակիրթ առաջին երկիրը Չինաստանն էր, որը կարողացավ գրավել Չինգիզ խանը: Չինաստանի վերջնական նվաճումը ավարտեցին Չինգիզ խանի հաջորդները: Եվ մինչև մոնղոլական բանակները արշավում էին Արևելք և Արևմուտք, փորձեց քիչ ճանաչել այս խորհրդավոր երկիրը, որը այդքան հեռու գտնվելով Հայաստանից՝ նրա հետ կապեր է ունեցել: Բայց անկախ որևէ բանից՝ **Չինաստանը** հնագույն քաղաքակրթության տեր երկիր է և, նախքան վաչկատուն ցեղերի բանակների սմբակների տակ պարտություն և ավերմունք ապրելը, պատմենք նրա մասին:

ՉԻՆԱՍՏԱՆ

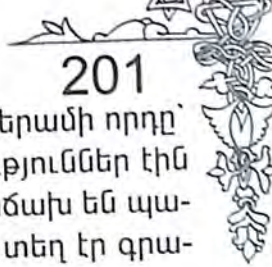
Սա մի բարձրադիր երկիր է, բլրաշատ հարթավայրերի և ներքին լեռնաշղթաների բարդ զուգակցումով: Հարավ-արևմտյան մասը գրավում է Տիբեթի բարձրավանդակը, որը շրջապատված է Հիմալայների, Կարակորումի, Կունլունի և Սինո-Տիբեթական լեռների համակարգերով, որոնց մի քանի գագաթները հասնում են մինչև 7000 մետրի:

Դեպի հյուսիս լեռները կտրուկ ցածրանալով՝ տեղ են բացում Կաշգարյան, Զունգարական, Ալաշանյան և Գոբի ընդարձակ անապատային հարթավայրերի համար, որոնք նորից միմյանցից լեռներով են բաժանվում:

Լեռնազանգվածներից ու անապատներից բացի՝ այս հսկա տարածքը նաև ընդարձակ հարթավայրերի ու հովիտների երկիր է: Արևելքում և հարավ-արևելքում Չինաստանի ափերը ողողում են ճապոնական, Դեղին, Արևելա-Չինական և Հարավ-Չինական ծովերը: Հզոր գետերի երկիր է Չինաստանը. Յանցզին, Հուանհեն, Սիցզյան... Իսկ հարավային սահմանի երկայնքով հոսում է Ամուրը:

Ուրիշ էլի շատ գետեր կան Չինաստանում, ինչպես նաև մեծ ու փոքր լճեր, բայց ամենամեծն ու հզորը սրանք են:

Չինաստանը նաև մերձարևադարձային և արևադարձային մշտականաչ անտառների երկիր է: Այստեղ բարեխառն եղանակը և Մեծ Դաշտավայրի հողը, որը գետերի բերած տիղմի շնորհիվ դառնում է արտակարգ արգավանդ՝ նպաստեցին գյուղատնտեսության զարգացմանը, ինչն իր հերթին բերեց մ.թ.ա. 14-րդ դարում **Ին** թագավորության բարգավաճմանը: Հուանհե գետի միջին տարածքում կազմակերպված այս պետության կարևոր ձեռքբերումներից էր մ.թ.ա. 14-րդ դարի ստեղծված հիերոգլիֆային գիրը: Այս նույն ժամանակ էր, որ չինները, բացի կո-

րեկ, ցորեն, գարի, բրինձ մշակելն ու ստանալը, բազմացնում էին շերամի որդը՝ որպես մետաքսի հումք: Ի դեպ, շերամի թրթուրի ոգուն զոհաբերություններ էին կատարում, իսկ ոսկորների վրա գուշակության գրառումներում հաճախ են պատահում մետաքսե թելեր արտահայտող հիերոգլիֆ նշաններ: Մեծ տեղ էր գրավում նաև անասնապահությունը:

Նույնիսկ, այդ հեռավոր, հնագույն ժամանակներում փղին և եղնիկին ձեռնածու էին դարձնում: Փղերին օգտագործում էին տնտեսության մեջ և պատերազմների ժամանակ: Փղի ոսկորները մշակվում էին և նկարազարդվում, կամ օգտագործվում գրառումների համար: Ահա, այդպիսի մի քանի գրառումներից պարզվում է, որ **Ինի** թագավորներին որպես հարկ նրան ենթակա ցեղերը փղեր են ուղարկել: Ամենավաղ գրավոր տեքստերը գուշակության արձանագրություններ են, որոնք գրվել են կրիայի զրահի կամ խոձանագրություններ են, որոնք գրվել են կրիայի զրահի կամ խոձանագրությունների վրա, որևէ սուր գործիքով: Ցանկանալով իմանալ ինչ-որ կարևոր մի բան՝ տիրակալի կարգադրությամբ հարցունք գրվում էր կրիայի զրահի վրա, որը պահվում էր կրակի վրա: Գուշակը մեկնաբանում էր «**աստվածության**» պատասխանը՝

ելնելով զրահի վրա առաջացած ճաքերից:

Ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում գուշակությունը, որը, փաստորեն, չինական հնագույն դավանանքի մասն էր կազմում...

Չինական առասպելներում աստվածները կենդանակերպ էին, այսինքն՝ կես-մարդ, կեսկենդանի: Այս դիցարանում գլխավոր աստվածը **Շան-դին** էր: Բոլոր աստվածներն ու ոգիները ենթարկվում էին սրան: Սա նաև չինացիների նախահայրն էր, ինչպես հայերի մոտ՝ **Հայկը**: Սակայն հայերի աստվածները երբեք կենդանակերպ չեն եղել, բացի Հարալեզներից: Հիշո՞ւմ եք, կենդանակերպ էին եգիպտական աստվածները:

Շան-դին ներկայացնում էր նախ երկնքի աստվածային ուժը: Չինացիները հավատում էին, որ ամեն բան նախանշված է «**երկնքի կամքով**», որին մարդիկ հավատում են դառնում գուշակության միջոցով: Երկրի տիրակալն ընդունվում է որպես երկնքի որդի: Չինների դավանանքի համար շատ կարևոր էր նաև նախնիների պաշտամունքը: Նրանք հավատում էին, որ նախնիների ոգիներն ազդում են ժառանգների կյանքի և ճակատագրի վրա:

Հնագույն այս կրոնի համար մեծ կարևորություն էր ներկայացնում բնության և նախնիների ոգիների համար զոհաբերություններ կատարելը: Երկնքի և երկրի համար ռությունները հետաքրքիր կերպով առանձնացված էին: Երկնքի և երկրի համար միայն թագավորներն իրավունք ունեին զոհաբերություն կատարել: Ազնվական խավը զոհաբերություն էր կատարում միայն նախնիների ոգիներին, իսկ հասարակ ժողովուրդը՝ մնացած աստվածներին:

...Ըստ չինական առասպելաբանության՝ հնագույն ժամանակներում ոչինչ չի եղել՝ ոչ երկինք և ոչ երկիր: Տիեզերքն ամբողջությամբ իրենից ներկայացնում էր մռայլ, անկերպարանք **Քաոս**: Եվ, ահա, այդ Քաոսում ծնվում են երկու ոգի՝ **Ինը**

Մեկ ուրիշ առասպել պատմում է, որ Քաոսից ծնվեց առաջին մարդը՝ **Պան-Գուև**, որը կացնով խփեց խավարին, որի շնորհիվ այն, ինչ թեթև էր, մաքուր՝ անմիջապես վերև բարձրացավ և դարձավ երկինք, իսկ ծանրը և կեղտոտը իջնելով ներքև՝ դարձավ երկիր: Միայն թե պարզ չէ, թե այդ կացինը որտե-

դից հայտնվեց անլույս քառս-խավարում ծնված մարդու ձեռքին: Հետաքրքիր է, որ կազմակերպվող չինական փիլիսոփայությունը իր ուղղությունն ու գաղափարաբանությունը հաստատելիս անդրադարձել է հնագույն դավանանքին՝ նրանով ապացուցելու համար իր ճշմարտացիությունը:

«Երգերի գրքում» ասված է.

«Երկինքը ստեղծեց հինգ սկզբնականը, և ժողովուրդը օգտվում է բոլոր նրանցից: Առաջին սկիզբը ջուրն է, երկրորդ՝

դը՝ կրակը, երրորդը՝ ծառը, չորրորդը՝ մետաղը, հինգերորդը՝ հողը, որն ընդունում է սերմը և տալիս բերք...»:

Երկիրը կառավարում էին ստրկատեր ազնվականությունը և ստրկատեր թր-
նությունը: Այս արտոնյալ խավի մեջ էին նաև կախարդները, գուշակները:

Մեծ էր ստրկատեր բարձր զինվորականության դերը, ովքեր կազմակերպում էին ընդարձակ երկրի սահմանների պահպանությունը:

Կային նաև ազատ հողատեր գյուղացիներ, ովքեր անձամբ էին մշակում իրենց հողը: **Շուգզինի** հայտնի «**Փաստաթղթերի գիրքը**» այս խավն է անվանում ժողովուրդ և աննշան մարդիկ: Այս ազատ հողագործները փաստորեն հասարակության հիմնական արտադրող ուժն էին, և այդ պատճառով ստրկատեր ազնվականությունը ստիպված էր լինում հաշվի նստել սրանց հետ:

Իսկ ստորուկները գտնվում էին անասունից էլ վատ վիճակում: Նրանց կարող էին վաճառել, նվիրել, սպանել: Նրանց խարանում էին, որպեսզի փախուստի ժամանակ հեշտությամբ բռնեն ու պատժեն: Իսկ պատժում էին՝ պատահոտելով նրանց քթանցքները, կտրելով ականջները, կաշվե թոկերով կապելով ոտքերը պարանոցից՝ նրանց կատարել էին տալիս ամենածանր և ամենակեղտոտ աշխատանքները: Գուշակության մի գրքում ասվում է. «**Ձոհաբերվում է վիրավոր ստրուկը**»: Իսկ երաշտի կապակցությամբ գրված է. «**Այրում ենք ստրուկին, որպեսզի երկրի վրա բարեհաճի թափվել անձրևը**»:

Եվ, իսկապես, պեղումների ժամանակ մեծ քանակությամբ մարդկային այրված ոսկորներ են գտնվել: Չինացիները, քաղաքակիրթ լինելով հանդերձ, նման բարբարոս պաշտամունք են ունեցել: Ոսկրե գուլշակության տախտակների վրա հանդիպում են այսպիսի տողեր. «**Կփախչե՞մ, արդյոք, իմ ստրուկները**», կամ՝ «**Ես կկորցնե՞մ իմ ստրուկներին**»: Ուրեմն, քիչ չեն եղել դեպքեր, երբ ստրուկները փորձել են փախչել իրենց տերերից: «**Ինի ժողովուրդը հառաչում էր, թախծում էր և դժգոհում էր**»:

Ի՞նչ թագավորությունը իր տիրապետության ողջ ժամանակահատվածում

անընդհատ կռիվներ է մղել չինական մյուս հարևան ցեղերի հետ։ Նրանցից շատերը հնազանդվել են և մտել Ինի կազմի մեջ։ Սրանցից շատերը վերածվել են ստրուկների, մյուսները փորձել են ազատագրվել և այսպես կռիվները երբեք չեն ավարտվել։ Ժամանակավոր հաղթանակներն անգամ երբեք կայուն խաղաղության չեն բերել այդ պետությամբ։ Եվ, ահա, ցեղերի առանձին-առանձին ապսթյուն չեն բերել այդ պետությամբ։ Եվ, ահա, ցեղերի առանձին-առանձին ապսթյուն չեն բերել այդ պետությամբ։

առաջնորդներին հաղթելու մյուս ցեղերին և վարժանովիզի մե.
Զժող ցեղը սկզբում կարողացավ դաշնակից ցեղերին հպատակեցնել և ուժե-

Չժուռ ցեղը սկզբում կարողացավ դաշնակից ցանրված հայերին պահպանել իրենց տարածքները։ Չժուռն օգտագործեց իր բոլոր զորությունները և հաստատեց Չժուռի թաղանաթ աչմբան, որ տապալեց ինի թագավորությունը և հաստատեց Չժուռի թագավորությունը։ Չժուռն տիրապետեց հնագույն ժամանակի մի մեծ հատված մ.թ.ա. 12-րդ դ. մինչև 3-րդ դար՝ գրեթե 900 տարի։

մ.թ.ա. 12-րդ դ. մինչև 3-րդ դար՝ գրեթե 900 տարի.

Զծուռ թագավորության մասին մեզ բավական տեղեկություններ հասնում են ինչպես ժամանակներում գրված «**Երգերի գիրք**», «**Պատմական ավանդությունների գիրք**» ստեղծագործությունների շնորհիվ: Այս թագավորությունն էլ էր ստորադասված թագավորությունների շարքին:

կատիրական՝ սրան հատուկ կառավարման բոլոր նմանությամբ:

Այս շրջանում գրված բազմաթիվ երգերը որակապես
նախկին իրավիճակը: Ահա, թե ինչ է երգում փայտահատը:

«Դուք չեք ցանկում, դուք չեք հնձում
... անհայտնում ասորան եկանուտ...

Դուք չեք գնում որսորդության

Դուք չեք գնում որսորդության
Սակայն ձեր բակում որսեղից են այդքան

Փորսուղի մորթիներ կախվում...

Դուք չեք ցանու՜մ, դուք չեք հնձու՜մ,

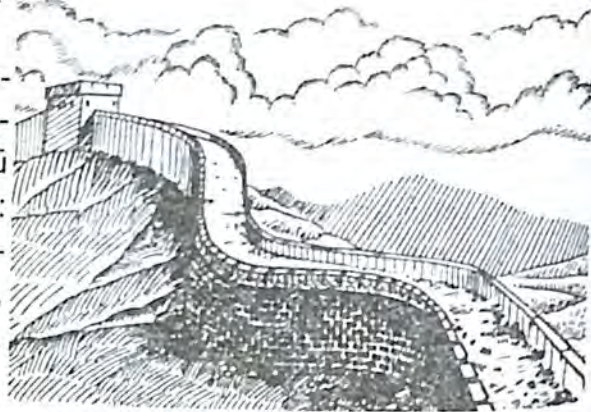
Դուք չեք ցանկում, դուք չեք հնձում,
ինչպես եք տեր դառնում ցորենի անհաշիվ, հսկա խրճերին»:

Բայց և այնպես, Չժու պետության ժամանակ երկիրն առաջընթաց ապրեց բոլոր առումներով: Կառուցվեցին քաղաքներ և ավելի աշխուժացան արհեստներն ու առևտուրը: Իսկ, այսպես կոչված «**Չժան-Գոյի**» ժամանակաշրջանում՝ մ.թ.ա. 5-3 դ.դ., մեծ ծաղկում ապրեց **կոնֆուցիականությունը, դաոսիստականությունը, ֆայցզյան ուղղությունը**, որոնք պայքարում էին միմյանց դեմ առաջնության համար:

Նույնպես, ֆալցադաները հաճախում են զրոյան համար:
 ԶԺան-գոյի ժամանակաշրջանում չինական մի շարք պետությունների միջև
 պատերազմներն ավարտվեցին **Ցին** թագավորության հաղթանակով, որը մ.թ.ա.
 221-207 թվականներին ստեղծեց Չինաստանի առաջին կենտրոնացված կայս-
 րությունը: Կայսրության հիմնադիրն էր **Ցին Շի Հուանդին**, որի օրոք էլ կառուց-
 վեց **Չինական Մեծ պարսպի** զգալի մասը՝ վաչկատուն, քոչվոր ցեղերից
 պաշտպանվելու համար: Երկրի հյուսիսում կառուցված այս բերդապարիսպը Չի-

նաստանի հնագույն ճարտարապետության մեծագույն հուշարձանն է:

Հետագայում այն բազմիցս վերակառուցվել է ու նորոգվել: Ձգվում է արևելքից դեպի արևմուտք՝ Շանհայգուան քաղաքից մինչև Լաոդունյան ծովածոցը: Երկարությունը հինգ հազար կիլոմետրից ավելի է, բարձրությունը՝ 6,6 մետր, առանձին հատվածներում՝ 10 մետր, լայնությունը՝ 5-6 մետր:

Չինական պարսպի ամբողջ երկայնքով կառուցվել են պաշտպանական ամրություններ, պահակային աշտարակներ, իսկ լեռնային գլխավոր անցումներում՝ ամրոցներ: Չինական Մեծ պարիսպը պահպանվել է մինչև մեր օրերը: Անշուշտ՝ մշտական հոգածության շնորհիվ:

Չինական մյուս հզոր կառույցը 1782 կմ երկարությամբ Մեծ ջրանցքն է, որն իր գոյությունը կարողացավ պահպանել գրեթե 2000 տարի:

Ցին արքայատան դեմ ուղիղ ելավ հին ազնվականությունը, որը կենտրոնացված պետության ստեղծումից հետո կորցրել էր իր արտոնությունների մի մասը: **Լյոն Բանի** գլխավորած ապստամբությունը տապալեց Ցին արքայատունը:

Հիմնվեց **Հան** արքայատան կայսրությունը, որն իր գոյությունը պահպանեց մինչև մ.թ. 220 թվականը, այսինքն՝ գրեթե 400 տարի: Մինչև Չինաստանի նվաճումը մոնղոլների կողմից և մոնղոլական **Յուան** դինաստիայի հիմնումը, 1000 տարվա ընթացքում Չինական գահին տիրեցին ևս չորս արքայատոհմեր:

Մինչև մոնղոլական տիրապետության ժամանակները, գրեթե երկհազարամյա իր գոյության ընթացքում, չին ժողովուրդը մեծ ավանդ է տվել համաշխարհային քաղաքակրթությանը՝ բնական և տեխնիկական գիտությունների ասպարեզներում: Ամենավաղ ժամանակներում են կատարվել կողմնացույցի, սեյսմոսկոպի, որը ցույց էր տալիս երկրաշարժի էպիկենտրոնը, արագաչափի, թղթի, վառոդի, գրքի տպագրության գյուտերը: Մաթեմատիկայի, աստղագիտության, աշխարհագրության ասպարեզներում ևս չին գիտնականները կատարել են իրենց կարևոր հայտնագործությունները: Իսկ բժշկությունը մեր թվարկության սկզբներին արդեն այնպիսի հաջողությունների էր հասել, որ քնաբեր միջոցների օգտագործումով կատարում էին վիրահատություններ: Հնագույն բժշկական գրքերում ամփոփված են ասեղնաբուժության և այրել-դաղելու միջոցով բուժելու ցուցումներ: 10-րդ դարում չինացիներն արդեն օգտագործում էին բորակը վառող պատրաստելու համար, սկզբում հրավառությունների, իսկ 11-րդ դարից սկսած՝ նաև հրաձգության մեջ: Բայց, անշուշտ, ամենահրապուրիչը գրքի գյուտն էր...

Մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակում չինացիները գրության համար սկսեցին օգտագործել բամբուկի շերտածոդերը: Հիշո՞ւմ եք. սկզբում գրում էին ոսկորի, հատկապես կրիայի զրահի վրա: Յուրաքանչյուր բամբուկե շերտածոդի վրա տեղավորվում էր մոտավորապես քառասուն հիերոգլիֆ բառ: Շերտածոդերը շա-

րում էին թելի վրա և հանգույցով միացնում: Նույնիսկ ոչ մեծ գիրք ստանալու համար հարկավոր էր այնքան շերտածոդեր, որ կարելի էր տեղափոխել միայն մի քանի սայլով: Մ.թ.ա. 3-րդ դարից սկսած չինացիները գրության համար օգտագործում էին մետաքսը: Բայց սա էլ հարմար նյութ չէր: Եվ չինացիները հայտնաբերեցին թուղթը, որի շնորհիվ գրավոր խոսքը լայն տարածում ստացավ:

Չինական առաջին պատմաբան մատենագիրներից մեկը՝ **Բան Գունը**, որ ապրել է մեր թվարկության 32-92 թվականներին, կազմելով «**Հան դինաստիայի պատմությունը**», հատուկ տեղ է հատկացրել «**արվեստների ու բանասիրության նկարագրությանը**», որտեղ թվարկել է հինգ հարյուր իննսուներեք ստեղծագործություններ՝ դրանք դասակարգելով վեց բաժիններում. կանոնիկ գրքեր, ծագործություններ՝ դրանք դասակարգելով վեց բաժիններում, պոեմներ, զինփիլիսոփաների ստեղծագործություններ, բանաստեղծություններ, պոեմներ, զինվորական արվեստի մասին տրակտատներ և բժշկական գրքեր: Ի դեպ, «**արվեստներ**» չինական պատկերացումը ընդգրկում է ծիսակատարությունների իմացությունը, երաժշտությունը, նետածությունը, կառք վարելը, զեղագրությունը և հաշվելը: **Բան Գունի** օրոք «**կոնֆուցիականությունը**» հռչակված էր որպես պաշտոնական պետական գաղափարախոսություն, և պատմաբանը իր պես պաշտոնական պետական գաղափարախոսություն, և պատմաբանը իր թվարկման մեջ առաջին տեղը հատկացնում է **Կոնֆուցիոսի** ստեղծագործություններին և հնագույն թագավորությունների 300

թյուններին և հնագույն թագավորություններին, երաժշտություններին, ծիսակատարություններին, երաժշտությունը կարգավորող ստեղծագործություններից թյունը կարգավորող ստեղծագործություններին, ապա նաև **Լու** թագավորական ժողովածուներին, ապա նաև **Լու** թագավորության տարեգրությանը, որը գրել է ինքը՝ Կոնֆուցիոսը:

Այս ստեղծագործությունները և հատկապես «**երգերի գիրքը**» կոնֆուցիական ուսմունքի հիմքն են և դարերի ընթացքում ունեցել են պարտադիր արժեք և նշանակություն յուրաքանչյուր կրթված չինացու համար: Կեցության հարցերի շուրջը բանավիճելիս Կոնֆուցիոսի ուսմունքը հանգում է մարդասիրական դեկլարման խնդրին, որը երկրում հանգստություն և խաղաղություն պահպանե-

լու գլխավոր նախապայմանն է:

«**Երգերի գրքից**» երեք փոքրիկ նմուշ, գրված մ.թ.ա. **Վեյ** թագավորության ժամանակ...

«...Մկներ, մեր հացը դուք մի կերեք:
Բայց կրծում եք ազատ, ամենուրեք:
Մկներ խժռում եք, մեղք եք գործում, մկներ:
Երբեք չի կշտացնի մեր հացը ձեզ:
Ի՞նչ եք ասում, մկներ, կորչելու միտք չունե՞ք...
Լուկ մի ելք է, մի դուռ է մեր սրտի հետ խոսում.
Քանզի չար տերեր են այստեղ մեզ վարձելու՝

Ուրիշ վայր է, մի տեղ, որտեղ արդարությունն է մեզ սպասում»:

Մի հատված «Վերադարձ արշավանքից» երգից.

Մի քանի տող ևս «Փոքր ներբողների» գրքից:

Ինչո՞ւ եմ այս տողերը տարբերվում ժամանակակից մարդու խոհերից:

Ինչո՞վ են այս տողերը տարբերվում ժամանակակից մարդու խոհերից:
 Բան Գունի «**Տարեգրության**» հաջորդ բաժինը հնագույն շրջանի փիլիսոփայական մտքի մեկ այլ խոշոր ուղղության՝ դաոսիստների ներկայացուցիչներին է նվիրված: Ավանդությունը նրանց նախահայրն է համարում կիսաառասպելական ծեր ճգնավոր **Լաո Ցզիին**, ով ապրել է Կոնֆուցիոսի օրոք՝ մ.թ.ա. 6-րդ դարում և նրա հետ բանավիճել կեցության մասին:

Ի՞նչ է ՆՇԱՆԱԿՈՒՄ ԴԱՌ

Սա Դաոն է: Մի քանի փոքրիկ մեջքերումներ միայն «Դաո Դե Յզին» գրքից՝ առանց մեկնաբանության:

...հոնչն է ապելի մոտ՝ փափոքը, թե՞ կյանքը:
...հոնչն է ապելի մոտ՝ փափոքը, թե՞ հարստու-

Ի՞նչն է ավելի թանկ՝ կյանքը, թե՛ հարստությունը: Ի՞նչն է ավելի ծանր վերապրելը՝ ստանալը, թե՛ կորցնելը: Ով շատ է խնայում՝ ենթարկվում է շատ կորուստների:

Նա չատ է կորցնում: Շատ կուտակողը ենթարկվում է շան գողությանը, իսկ Ով գիտի չափը, նա չի մատնվի անհաջողության: Ով գիտի սահմանը, նա չի կորցնում իր հարստությունը: Նա կդառնա հավերժական:

...Կատարյալ իմաստունը մշտական սիրտ չունի: Նրա սիրտը կազմված է
 ժողովրդի սրտերից: Ես բարուն բարություն եմ անում, անբարիին նույնպես
 բարություն եմ անում: Այդ ձևով դաստիարակվում է բարությունը: Անկեղծ-

ներին ես հավատարիմ եմ և ոչ անկեղծներին նույնպես հավատարիմ եմ: Այս ձևով դաստիարակվում է անկեղծությունը: Կատարյալ իմաստունը համ-գիստ է ապրում աշխարհում և իր սրտում հավաքում է ժողովրդի կարծիքը: Նա ժողովրդին նայում է իբրև իր զավակների: ...Երկիրը կառավարվում է արդարությամբ, պատերազմը մղվում է խորամանկությամբ: Խելոք զորավարը ռազմատենչ չի լինում: Խելոք զինվորը կատաղի չի լինում: Թշնամուն հաղթել կարողացողը չի հարձակվում: Մարդկանց կառավարել կարողացողը ստոր վիճակներում չի դնում իրեն:

...Ես երեք հարստություն եմ թանկ գնահատում. առաջինը՝ մարդասիրու-թյունը, երկրորդը՝ խնայողությունը, իսկ երրորդը այն է, որ չես հանդգնում առջևում լինել: Ես մարդասեր եմ, այդ պատճառով կարող եմ խիզախ լինել: Ես խնայող եմ, այդ պատճառով կարող եմ շռայլ լինել: Ես չեմ հանդգնում լինել առջևում, այդ պատճառով կարող եմ խելոք առաջնորդ լինել: Ով գտնվում է առջևում և հրում է ետևում կանգնածներին՝ նա կործանվում է: Ով մարդասիրությամբ է պատերազմ մղում՝ հաղթանակում է և նրա կառու-ցած պաշտպանությունը անմատչելի է: Երկինքը փրկում է նրան, մարդա-սիրությունը՝ պահպանում:

...Ժողովուրդը քաղցում է այն պատճառով, որ իշխանությունները չափազանց շատ հարկ են վերցնում: Ժողովրդին դժվար է կառավարել այն պատճառով, որ իշխանությունները չափազանց գործարար են: Ահա ինչու է կառավարելը դժվար: Ժողովուրդը ատում է մահը այն պատճառով, որ չափազանց շատ է ձգտում կյանքին: Ահա ինչու են մահը ատում:

...Մեծ զայրության հետո մնում են նրա հետևանքները: Ինչպե՞ս կարելի է դա բարի կոչել: Կատարյալ իմաստունը երդում է տալիս՝ ոչ ոքի չվիրա-վորել: Բարիները ձգտում են համաձայնության, իսկ անբարիները՝ շահամոլության: Երկնային Դաոն բոլորի նկատմամբ նույն կերպ է վերաբերվում, նա միշտ բարիների կողմն է:

...Կատարյալ իմաստունը ոչինչ չի կուտակում: Նա ամեն ինչ անում է մարդկանց համար և ամեն ինչ տալիս է մյուսներին: Երկնային Դաոն բոլոր էակներին օգուտ է բերում և չի վնասում ոչ մեկին: Կատարյալ իմաստուն Դաոն գործողություն է առանց պայքարի»:

Եվ կոնֆուցիական, և դաոսիստական գրականությունը չեն տարանջատվում իմաստասիրականի, պատմականի, գեղարվեստականի: Սրանք բոլորը հանդես են գալիս միասնական և իրենց խոր հիմքում ունեն հնագույն հավատալիքների, առասպելների, հեքիաթների, ավանդազրույցների պատառիկներ, որոնք կարծես թե օգնում էին հասկանալ այս կամ այն փիլիսոփայական երևույթը:

ԲՈՒԴԴԱՅԱԿԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Բուդդայական փիլիսոփայությունը Չինաստան է թափանցել մեր թվարկու-թյան 1-ին դարից, սակայն այստեղ զարգացել է յուրացնելով զուտ չինական ազ-գային մտայնությունները, որի պատճառով էլ առաջացել են բուդդայականության

զանազան հոսանքներ և աղանդներ:

Կոնֆուցիականությունն ու դաոսիզմը բուդդայականության դեմ պայքարի ընթացքում, այնուամենայնիվ, ընդունել են նրա առանձին գաղափարները: Օրի-ննքացքում, այնուամենայնիվ, ընդունել են նրա առանձին գաղափարները: Օրի-նակ, 3-րդ դարում արդեն, դաոսիզմը հիմնականում ընդօրինակել էր բուդդայա-կանության ծեսերը, վերածվել մոգության մի տարատեսակի և սպառվել որպես փիլիսոփայական դպրոց:

Իսկ ի՞նչ էր **բուդդայականությունը**. կրոնափիլիսոփայական մի ուղղություն՝ սկզբնավորված մ.թ.ա. 6-5-րդ դարերում Հնդկաստանում: Այն հետագայում պիտի դառնար համաշխարհային երեք կրոններից մեկը՝ ձևավորված լինելով քրիստո-նեությունից և հատկապես իսլամից շատ առաջ:

Բուդդայական դավանանքը շարադրված է «**Վինայա**», «**Սուտտա**», «**Աբի-դանմա**» կանոնների սուրբ գրքում:

Ըստ ավանդության, այս կրոնի հիմնադիրը **Սիդդհարթհա Գաուտամա** ար-քայազնն է, ով վեց տարի ապրել է մենության մեջ և նրան հայտնի է դարձել «**չորս ազնիվ ճշմարտությունների**» մասին ուսմունքը՝ մարդկանց փրկելու և «**Նիրվանային**» հասնելու ուղիները: Երբ նա սկսել է քարոզել այդ ուսմունքը, հա-մարվել է **Բուդդա**՝ «**լուսավորված**», «**պայծառության հասած**», իսկ մահից հետո աստվածացվել է՝ **Բուդդա Շակյե Մունի** անունով: Սկզբում բուդդայակա-նությունը բրահմայականության աղանդներից մեկն էր: **Բրահմայականությու-նը** հին Հնդկական կրոն է, որի պաշտամունքը սկզբնավորվել է մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակում, և որի դավանանքի դրույթները շարադրված են Վեդաներում: Ըստ այս ուսմունքի՝ մարդու մահից հետո նրա հոգին լքելով մարմինը՝ վերա-բնակվում է մեկ այլ մարմնի մեջ, համապատասխան նախորդ կյանքում ունեցած արարքին կամ արատավոր վարքագծի, և դա կրկնվում է այնքան ժամանակ, քան կրկնվում է մեկ այլ մարմնի մեջ, համընդհանուր հոգու հետ՝ ազատվելով միայն հոգին մաքրվում ու միաձուլվում է համընդհանրացումներից: Այս կրոնը մեծ

նորանոր վերակենդանացումներից: Այս կրոնը մեծ տեղ է հատկացնում ճգնավորական կյանքին, աս-կետականությանը: Բրահմայականության գաղա-փարախոսությունը **Բրահման, Շիվին, Վիշնու** աստվածների ուսմունքն է: Բրահման՝ գլխա-վոր և արարչագործ աստված, Շիվին՝ ավերող և ստեղծող, Վիշնուն՝ պահպանող և հովանավորող: Բայց, ինչպես ասացինք, մ.թ.ա. 6-5-րդ դարերում բրահմայականությունը զիջեց իր տեղը բուդդայա-կանությանը, որը ծավալվեց ոչ միայն իր հայրենի-քում, այլ դուրս գալով նրա սահմաններից՝ տարածվեց Ինդոնեզիայում, Տիբեթում, Կորեա-յում, Ճապոնիայում, Չինաստանում: Եվ երբ 13-րդ դարում մոնղոլները գրավեցին Չինաստանը, տեղ-դարձան նաև այստեղ հաստատված բուդդայա-կան կրոնական դավանանքին:

Բուդդայականության բարոյականության պահանջը ներքին «**ինքնակատարելագործումն**» է և «**ինքնախորասուզումը**», հոգեկան և մարմնական պահանջների արհամարիում ու «**խեղդում**», որի շնորհիվ, մի շարք վերածնունդների ընթացքում կարելի է հասնել հավիտենական ու բացարձակ անդորրի, երանելի վիճակի, Նիրվանայի և, ըստ էության, միանալ Բուդդային: Ի տարբերություն քրիստոնեության և մահմեդականության՝ բուդդայականությունը չունի Արարիչ Աստծո և Փրկչի գաղափարը: Աստված, որպես բարձրագույն էություն՝ հավասար է Նիրվանայի հասած մարդկանց՝ բուդդաներին:

Հիմնաստանի մասին խոսեցինք, որովհետև այն հնագույն քաղաքակրթության արդյունք լինելուց բացի, առնչություններ է ունեցել հայերի հետ դեռ մեր թվարկության 2-րդ դարում: Չիմաստանից **«Մետաքսի ճանապարհով»** դեպի միջին Ասիա և Մերձավոր Արևելք մետաքս և այլ **«զարմանալի»** ապրանքներ արտահանող հայ վաճառականները հասան Չիմաստան և այնտեղ հիմնեցին հայկական փոքր գաղութներ: 13-րդ դարում, երբ մոնղոլների նվաճումները ծավալվել էին ամենուրեք, դեռ նրանց առաջին արշավանքների ժամանակ Հայաստանից գերեվարված հազարավոր հայեր բերվեցին Չիմաստան և բնակեցվեցին նրա հյուսիսային գավառներում: Բայց հայերը շատ արագ, սեփական նախաձեռնությամբ թափանցեցին երկրի խորքը և ծովափնյա շրջանները: Հատկապես ծովափնյա քաղաք **Կանտոնը՝ Գուանչժոուն**, դարձավ հայերի ավելի հոծ բազմության կենտրոն, որտեղ կառուցվեց եկեղեցի: Շանհայում կային հայկական առևտրական կենտրոններ:

Հիմա վերադառնանք մոնոլուսկան արշավանքներին:

1220 թվականի աշունն էր: Չինգիզ խանը պաշարել էր Սամարղանդը, բայց 20.000-անոց մի զորաբանակ **Ջեքե և Սուբադայ** զորավարների գլխավորությամբ ուղարկեց հետախուզելու Անդրկովկասը՝ գլխավոր արշավանքը նախապատ-
րաստելու համար:

[illegible]

«Բայց այստեղ ես ձեզ պիտի պատմեմ զարհուրելի անցքերի մասին: Յետապնդվելով թաթարների կողմից՝ Խորեզմի սուլթան Ջալալեդդինը՝ Խորեզմշահի որդին, գալով Պարսկաստան ու անցնելով Ատրպատականով, մտնում է Հայոց Աշխարհը. որտեղ հասնում է ավերում է, թալանում ու կոտորում՝ չխնայելով ոչ մարդու, ոչ անասունի: Ապա գալով Այրարատյան մա-

1230 թվականի ամռանը միացյալ այս ուժերը երկնքային շուրջ

Ազատվելով Ջալալ ադ-Դինից՝ հայ ժողովուրդը սկսած պատերազմը պիտի շարունակեր մոնղոլների հետ:

Խոսքը տանք **Կիրակոս Գանձակեցի** պատմիչին, ով ոչ միայն ականատեսն էր այս անցքերի, այլև անմիջական մասնակիցը:

«...Նեստորների ազգի կողմից մեր Հայոց Աշխարհի կործանումը մեր աչքերով տեսանք և ավերը, և տառապանքը, որ բերին մեր ամբողջ երկրի վրա»:

Եվ նրանց գալու պատճառը այսպես եղավ:

Քանզի հյուսիս-արևելքի հեռավոր երկրում, որ բարբարոսական լեզվով կոչվում է Ղարադորում, ապրում է բարբարոս մի ազգ, որը կոչվում է թաթար, որի թագավորի անունն է Չինգիզ ղան: Եկավ նրա մեռնելու ժամանակը: Վախճանվելուց առաջ կանչեց ամբողջ զորքին և իր ունեցած երեք որդիներին ու ասաց զորքին. «Ահա ես մեռնում եմ, իմ որդիներից մեկին, ում կամենում եք իմ փոխարեն ընտրեցեք ձեզ համար թագավոր: Ես իմ երեք որդիների բարիքների ու գործերի մասին ձեզ կասեմ: Այս իմ Չաղատա անդրանիկ որդին է. սա մի կռվող ու զորասեր մարդ է, բայց բնավորությամբ հպարտ է ու մեծամիտ, քան նրան վիճակված բախտը: Իսկ իմ երկրորդ որդին նմանապես հաղթող է պատերազմներում, բայց բնավորությամբ ազահ է: Իսկ իմ կրտսեր որդին շնորհալի է իր մանկությունից, բնավորությամբ առատաձեռն է ու ձիրքերով հարուստ. սրա ծնվելուց հետո օրստօրե ինձ համար ավելացան իմ փառքն ու մեծությունը: Այժմ, ահա, ասացի ձեզ ամենը ճշմարտությամբ, ում կամենաք երեքից՝ այստեղ երկրպագեք: Եվ նրանք մոտեցան, երկրպագեցին կրտսերին, որի անունն էր Յոքթա խազան: Յայրը թագը դրեց նրա գլխին ու մեռավ: Իսկ երբ նա ստանձնեց թագավորական իշխանությունը, անթիվ բազմությամբ, իբրև ծովի ավազ, անհամարելի զորք հավաքեց իր բուն ցեղից, որին մուղալ-թաթար են անվանում, խազարներից, ղատիացիներից, անկիտաններից և այլ բարբարոս ցեղեր՝ ժողովրդով ու բանակներով, իրենց կանանցով, որդիներով ու վրաններով: Սրանց երեք մասի բաժանեց. մեկին ուղարկեց հարավային կողմը՝ գլխավոր վերակացու նշանակելով իր հավատարիմ սիրելիներից, մյուսին ուղարկեց արևմուտք և հյուսիսի կողմերը իր որդուն նրանց հետ դնելով, իսկ երրորդին ուղարկեց հյուսիս-արևելք՝ վերակացու կարգելով ավագներից Չարմաղան անունով մի մարդու: Սա իմաստուն էր ու խորագետ պատերազմական գործերում: Պատվիրեց նրանց՝ ավերել, քանդել բոլոր երկրները, աշխարհի թագավորությունները և չվերադառնալ իր մոտ, մինչև ավարտեն ամբողջ աշխարհի նվաճումը իրենց իշխանության ներքո: Եվ ինքը այստեղ մնաց երկրում՝ զբաղվելով ուտել-խմելով, զվարճություններով, շինարարությամբ՝ անհոգ բոլոր կողմերից: Իսկ նրա զորքերը գնացին աշխարհի զանազան կողմերը, ավերեցին երկրներ, գավառներ, վերացրին ազգերի պետություններ, գրավեցին ինչք ու ստացվածքներ, գեղեցիկ նորահասակ կանայք, մանուկներ ստրկական ծառայության համար: Կան որ ուղարկում էին հեռավոր օտա-

Րուբյան՝ իրենց երկիրը, իրենց թագավորի մոտ, կար որ պահում էին իրենց մոտ իրենց ընտանիքների պետքերին ծառայելու:

մոտ իրենց ընտանիքների պետքերին ծառայելու։
Իսկ այն գործը, որ գնաց արևելք և որի գլխավորն էր Չարմադան Նու-
նը, հարձակվեց Ջալալեդդին սուլթանի վրա, որ իշխում էր Խորասանին ու
շրջակա գավառներին։ Չարկեց, ջարդեց նրան ու նրա գործերը և նրան
փախստական դարձրեց։ Եվ իրենք հերթականությամբ ավերեցին Պարսից,
Ատրպատականի, դիլմանների բոլոր երկրները, կարգով մաքրեցին ամեն
ինչ, որպեսզի ոչ մի բան չմնա նրանց համար արգելք ու խոչընդոտ։ Գրավե-
ցին մեծամեծ, հոյակապ ամեն ինչով լիքը քաղաքներ Ռեն, Սպահան և վերս-
տին իրենց անուներով շինեցին։ Այսպես էին վարվում իրենց անցած
երկրների հետ։ Եվ ապա եկան հասան Աղվանից աշխարհը իրենց ամբողջ
ընտանիքներով ու բազմությամբ այնտեղ կանգ առնելով՝ իրենց վրանները
խփեցին Մուղան կոչված բերրի ու արգավանդ դաշտում, որ լիքն էր ամեն
բարությամբ՝ ջրով, փայտով, մրգով, որսով։ Այստեղ էին ապրում ամբողջ
ծմեռը, իսկ գարնանը ամեն կողմ ոչնչացնում ու ավեր էին սփռում և կրկին
վերադառնում, այնտեղ բանակում էին»։

Այնուհետև **Կիրակոս Գանձակեցին** պատմում է իր հայրենի քաղաքի կործանման մասին: Նա վկայում է, որ այդ ժամանակ Գանձակում քիչ քրիստոնյաներ էին մնացել, գերակշռողը մուսուլման արաբներն ու սելջուկներն էին: Եվ, ահա, որովհետև սրանք անարգում էին քրիստոնեական հավատը, նախքան մոնղոլների այստեղ հասնելը՝ տեղի է ունենում երկրային մի աղետ:

«Հանկարծ գետինը պատռվեց, դուրս եկավ սև ջուր: Եվ քաղաքին կիպ մոտ մի չափազանց մեծ սոսի ծառ, որին ճանդարին էին կոչում, հանկարծ տեսան՝ ինքն իրեն շրջված: Այդ տեսարանի վրա ամբողջ քաղաքը հուզվեց: Դարձյալ տեսան այն կանգնած. ինչպես առաջ էր: Այս տեղի ունեցավ երկու անգամ և ապա ընկավ ու այլևս չկանգնեց...

...Հանկարծակի հասան թաթարական զորքերը և քաղաքը բոլոր կողմե-
անգամ և ապա ընկավ ու այլևս չկանգնեց...

...Քաղաքի բնակիչները, երբ տեսան, թե քաղաքը թշնամիների կողմից
Բաբաններով ամեն կողմից փլցրին քաղաքի պարիսպները:
Գրավվեց, յուրաքանչյուրը մտավ իր տուն և շենքը այրեց իր վրա, որպեսզի
չընկնի թշնամիների ձեռքը: Թշնամիները այս տեսնելով՝ առավել ևս կատա-
ղեցին. սուրը գործի դնելով ամենքին սրո ճարակ արին՝ տղամարդկանց,
կանանց ու մանուկներին: Նրանցից ոչ ոք չազատվեց: Միայն գործի մի փոք-
րիկ գունդ գիշերը ճեղքեց պարսպի մի կողմը և փախավ: Մնացին նաև շատ
քչերը որոնց պահեցին ու խոշտանգեցին՝ պահված գանձերի տեղն իմանա-
լու համար: Ապա ոմանց սպանեցին, մի մասին գերեվարեցին: Իրենք փորե-
ցին վառված տները ու հանեցին ինչ-որ թաքցված գտան: Եվ այս երկար
...

...Եվ չորս տարի քաղաքն այսպես ամառի մնաց, ապա, վերաշինելու հրա-
ժամանակ անելուց հետո՝ հեռացան:

...Ամբողջ երկիրը լցվել էր դիակներով, և չկար մեկը, որ թաղեր դրանք...
Երկիրը թափուր դարձավ իր բնակիչներից, իսկ նրա վրա օտար ուրդիներ

Այս առասպելը չի՞ հիշեցնում **Մարիամ** կույսի հղիանալու և **Հիսուսին** ծնելու գրույցը: Ահա, սրանք էին, որ եկան՝ իրենց հետ բերելով ոչ միայն նախճիր և ողբերգություն, այլ, նաև մի սև սարսափ, որը երկար ժամանակ պիտի տիրեր շատ

«Անկասկած է, որ եթե հազար տարվա ընթացքում որևէ այլ աղետ չլինի, մոնղոլական արշավանքների ու տիրապետության հետևանքները ուղղել հնարավոր չէ և աշխարհն իր նախկին գորությանը չի վերադառնա, որպիսին եղել է մինչև այդ դեպքերը»:

Բաթու խանը Ռուսաստան արշավեց ոչ միայն մոնղոլական բազմաբյուրեղյոր բանակով, այլ նաև այն զորագնդերով, որոնք ներկայագնում էին նվաճված

երկրների զինական ուժերը: Այս հսկայածավալ բանակը դա-
ժանությամբ անմրցելի Բաթու խանի առաջնորդությամբ կոր-
ծանեց Ռյազանը, Կոլոմնան, Մոսկվան, Վլադիմիրը: Ռուս
իշխանները կենաց ու մահու կռիվ էին մղում, բայց այդ արշա-
վող հորդայի դեմ անգոր գտնվեցին: Եվ սրանք կարողացան
անցնել Դնեպրը, վերցրին, թալանեցին ու կործանեցին նաև
Կիևը: Ապա, արշավող հորդան բաժանվեց երկու մասի: Մի մա-
սը Բաթու խանը նետեց Յուճգարիա, մյուսը՝ **Սուբեդեյ խանը**
տարավ դեպի Լեհաստան: Ամայացնելով, ավերակների վերա-
ծելով Լեհաստանն ու Սիլեզիան՝ նրանք առաջ էին սլանում: Լի-
գինցի մոտ նրանք ջախջախեցին լեհական և գերմանական
իշխանների միացյալ ուժերը: Մյուս կողմից մոնղոլները ներ-
խուժեցին Յուճգարիա և հասան մինչև Վենետիկ: Բայց այնքան

մեծ էին նրանց կորուստները և այնքան էին թուլացել, որ չկարողացան ավելի խորանալ Եվրոպայում և ստիպված ետ վերադարձան Ռուսաստան: Ռուսաստանի մասին դեռ կպատմենք, ինչպես պատմեցինք Չինաստանի մասին: Հիմա վերադառնանք Հայաստան, ուր արշավեցին **Չարմաղանի** հորդանները:

Հայաստանն ու Վրաստանն այլևս միասնական չէին կարող կազմակերպել իրենց դիմադրությունը: Սա հնարավորություն տվեց Չարմադանին միանգամից փոքրիկ ջոկատներով հարձակվել և կարճ ժամանակամիջոցում գրավել կարևոր քաղաքներն ու գավառները: Նա իր ուժերը կենտրոնացնում է մոնղոլական հավաքատեղի դարձած Մուղանի դաշտում և երկրի տարբեր մասերում միաժամանակ ծավալելով ռազմական գործողություններ, ջլատում է տեղական զինված ուժերը, նրանց զրկում միավորվելու հնարավորությունից, որով և հասնում է դյուրին հաղթանակների:

Նրանք գրավեցին նաև **Վահրամ Գագեցի** իշխանի բերդին ու ամրացանքը, որոնց թվին էր պատկանում Տավուշ բերդը, որտեղ մյուսների հետ գերեվարվեց նաև **Վանական Վարդապետը** իր աշակերտների հետ, որոնց մեջ էր նաև **Կիրակոս Գանձակեցին**, որին որպես ականատես հաճախ ենք դիմում:

Հետաքրքիր է **Վանական Վարդապետի** գերեզմանի վանքում գտնվող **Վանական Վարդապետը** աշակերտել է **Մխիթար Գոշին** Նոր Գետիկ վանքում: Գոշի մահից հետո **Վանական Վարդապետը** Նոր Գետիկից գնում է Տավուշ և այնտեղ հիմնում **Խորանաշատ** վանքի դպրոցը, որը մեծ հռչակ է ձեռք բերում հենց երբ **Վանական Վարդապետը** ուսուցչի շնորհիվ:

Կիրակոս Գանձակեցին սկզբում նույնպես եղել է Նոր Գետիկի վանքում և հենց իր՝ Վանական Վարդապետ ուսուցչի շնորհիվ։

Կիրակոս Գանձակեցին ապա 17 տարեկան հասակում աշակերտել է Վանական Վարդապետին։ Եվ նրա հետ էլ գնացել է Խորանաշատ և շարունակել նրան աշակերտել այնտեղ։ Վանականը «մարմնով վայելչահասակ էր, խոշորադեմ, լայնամորուք և փառահեղ, մեծաշուք և պատկառազուր, քաղցրախոս և շնորհալից, մտքով բեղմնավոր ու պերճախոս, ժուժկալ ու անձանձիր ուսուցանող»։

Ի դեպ, Կիրակոս Գանձակեցուն վարդապետ է ծեռնադրել ինքը՝ Վանական Վարդապետը։

Երբ 1225 թվականին **Զալալ ադ-Դինը** գրավում ու ազատում է Կարդապետը, **Վանական Վարդապետը** կարողանում է ցաքուցրիվ անելով միաբաններին, **Վանական Վարդապետը** կարողանում է ազատվել, իր հետ ազատելով վանքի գրքերը և իր աշակերտներին, որոնց մեջ էր նաև **Կիրակոս Գանձակեցին**: Այս, բարձրանում է Տավուշի Լորուտ գյուղի բարձունքի մի քարայր և տեղավորելով այնտեղ իր դպրոցը՝ շարունակում է իր սքանչելի ու բարի գործը, իր ուսուցչությունը: 10 տարի շարունակ նրան հաջողվում է պահել քարանձավային դպրոցը:

1236 թվականին, երբ մոնղոլական բանակը գրավեց Տա-
վուշը, շրջապատեց նաև **Վանական Վարդապետի** դպրոց-
քարանձավը, ուր մոնղոլներից փախչելով՝ հավաքվել էր
նաև շրջակա գյուղերի բնակիչների մեծ մասը: Նրանք ոչ
սնունդ և ոչ ջուր ունեին և տոսկալի վիճակի մեջ էին: Մոնղոլ-
ները լուր տվեցին քարայրում գտնվողներին, որ եթե հնա-
գանդվեն և իջնեն, կխնայվի նրանց կյանքը:
Վանական Վարդապետը իջնում է նրանց մոտ:

«...Նրանց գլխավորը կանգնած էր այրի դիմաց մի բլրակի վրա. տոթի պատճառով նրա գլխին ամպիովանի էին բռնել, որովհետև մեզ արգելափակեցին վարդավառի տոնին: Երբ մոտեցան զորապետին, սրանց տանող-

ները հրամայեցին երեք անգամ ծնկաչոք երկրպագել, ինչպես ուխտեր ծնկելու ժամանակ, որովհետև այդպես էր նրանց սովորույթը:

Եվ երբ եկան նրա առջևը, հրամայեց արևելյան կողմի վրա իրենց խաբանին՝ արքային երկրպագել... իսկ հետո մեղադրեց ասելով թե «Երբ դու լսեցիր մեր՝ ձեր սահմանները գալու լուրը, ինչո՞ւ մեզ ընդառաջ չեկար սիրով ու խաղաղությամբ...

Վարդապետը պատասխանեց ու ասաց. «Մենք ձեր բարեկամությունը չգիտեինք, ընդհակառակը, ահուդողով պաշարված էինք ձեր երկյուղից, ձեր լեզուն չգիտեինք, իսկ ձեզանից ոչ ոք չեկավ մեզ մոտ կանչելու համար... Երբ կանչեցիք՝ եկանք...

Մենք ոչ զինվոր ենք, ոչ հարստության տեր, այլ օտարական ու պանդուխտ մարդիկ ենք, հավաքվել ենք տարբեր տեղերից, մեր կրոնի ուսման համար: Արդ, ձեր առջև եմ, ինչ կամենում եք արեք, կամ կյանքով կամ մահով...»:

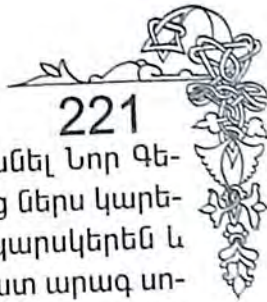
Վանական Վարդապետը իր պատկառագրու արտաքինով տպավորություն է գործում բարբարոս մոնղոլի վրա և քարանձավից իջածներին թողնում է կենդանի: Նրանց քշում են գերության, ազատելով միայն Վանական Վարդապետին, ով իր սաների և մյուս հոգևորականների հետ ինքնական գնում է գերության:

«Մուլար Նուինը հրամայեց մեզ գնալ իր ետևից: Իսկ սուրբ Վարդապետը եկավ մեր ետևից, հուսալով, թե հնար կլինի և մեզ ազատել: Մեզ իր հետևից ման էր տալիս երկար ժամանակ նեղություններով ու տառապանքներով, հետիոտն և մինչև իսկ ոտաբոբիկ: Իսկ մեզ հսկելու նշանակած մարդիկ պարսիկներ էին՝ ծարավի քրիստոնյաների արյան: Նրանք ավելի էին կեղեքում մեր կյանքը ուղեգնացության բոլոր տառապանքներով. այնպիսի արագությամբ էին մեզ տանում, ինչպես երիվարները ասպատակության են քշում: Իսկ եթե պատահում էր, որ մեկը մարմնական տկարության կամ խեղության պատճառով ընթացքից քիչ ետ էր ընկնում, անխնա ջարդում էին մարմինը: Փուշ անգամ չէին կարողանում ոտքերից հանել...

Ոչ ոք անգամ ջուր չէր կարող խմել...

Վարդապետին չթողեցին մեզ մոտ, այլ առանձին, մեզանից հեռու, ուրիշներին հանձնեցին զգուշությամբ հսկելու: Ապա ինձ էլ բաժանեցին իմ ընկերներից, վերցրին իրենց հետ գրագրության համար՝ թուղթ գրելու ու կարդալու: Իսկ երբ ամառն անցավ ու եկավ աշուն, և նրանք պատրաստվում էին մեր հարազատ երկրից հեռավոր օտարության հեռանալու, ապա բոլորը մահը աչքի առաջ առնելով՝ սկսեցին գիշերները քիչ-քիչ փախչել ազատվել, ուր որ կարող էին: Քրիստոսի շնորհներով այսպես բոլորն ազատվեցին, բացի երկու քահանաներից, որոնք ցերեկով կամեցան գաղտնի գնալ, բայց չկարողացան դուրս արժնել: Նրանց բռնեցին, բերին բանակ ու մեր առջև, ի սարսափ ու զարհուրանք մեզ, սպանեցին, քանի որ այդպես էին վարվում բոլոր փախչողների հետ...»:

Ի վերջո, փրկագնով ազատվում է Վանական Վարդապետը: Նույն գիշեր

փախչում է նաև Կիրակոս Գանձակեցին: Նրան հաջողվում է հասնել Նոր Գետիկ, որը նույնպես ավերվել էր, բայց պատսպարվել նրա պատերից ներս կարելի էր: Գանձակեցին մոնղոլների մոտ գրագրությունը վարում էր պարսկերեն և լի էր: Գանձակեցին մոնղոլներին, երբ նրանց մեջ լինելով՝ շատ արագ սոհայերեն, իսկ քիչ անց՝ նաև մոնղոլներեն, երբ նրանց մեջ լինելով՝ շատ արագ սովորում է նաև այդ լեզուն: Նա խառնվածքով եռանդուն, ազգային ու դավանանքի անկախության ազնիվ գիտակցությամբ օժտված հայրենասեր էր, բարձր կրթության տեր գիտուն վանական: Նա ոչ միայն այս դաժան ժամանակների ականատեսն էր, այլև մեկնաբանն ու վերլուծողը:

«Մեր այս ձեռնարկումը թող ոչ ոք հանդգնություն չհամարի, այլ ընդունի իբրև բարի նախանձի գործ, որովհետև մեր մտածումները մեզ տանջում են՝ լռության չմատնելու այնպիսի տագնապալի աղետներ, որ լսեցինք մեր ականջներով ու տեսանք աչքերով»:

Նոր Գետիկն ընտրելով այն վանքը, որտեղ պիտի ապրեր, ստեղծագործեր ու վախճանվեր, այնուամենայնիվ, անհանգիստ վանականը անընդմեջ շարունակվող պատերազմների, ասպատակությունների, գերեվարությունների թոհուրթոհում շրջում էր Հայոց Աշխարհի ամենատարբեր վայրերում, ինչպես նաև Կիլիկիայում, որի մասին պատմում է ականատեսի վկայությամբ:

Նա իր ճամփորդությունների ժամանակ հանդիպում է ամենատարբեր խավերի մարդկանց. ազնվական, թե ոչ, գրուցում, հարցուփորձ անում, անձամբ տեսնում այն, ինչ կատարվում էր այդ անագործային ժամանակներում և գրում իր ճշմարիտ պատմությունը գալիքի համար, որին իր պայծառ լավատեսությամբ հավատում էր, թե պիտի լինի խաղաղ, օրհնությամբ և բարությամբ լի:

Ահա, իր շրջագայություններից մեկի ժամանակ, նա Նիզ գավառի Վարդենիս գյուղում 1255 թվականին հանդիպում է Կիլիկիո Հայոց Հեթում թագավորին՝ Մանգու խանի մոտից վերադարձի ճանապարհին: Թագավորը նրան պատմում է բարբարոս ցեղերի մասին: Լսածները շատերը Գանձակեցին իր մատյանում օգտագործում է որպես հավաստի տեղեկություններ:

Իսկ երբ նա գրում է Հուլավուի կողմից Բաղդադի գրավման մանրամասները՝ վերջում ավելացնում է, թե այդ ամենը պատմել է Հասան իշխանը, որին Պոռոշ էին անվանում և ով «ականատես ու ականջալուր էր այս դեպքերին և մեծ պատվով հարգված էր խանի աչքում»:

...«Ձեռքս երթայ դառնայ ի հող, գիրս մնայ յիշատակող»...

Հնագույն ժամանակների Հայոց մտավորականության այս սքանչելի կարգախոսը, որին հանդիպում ենք մեր սրբազան մատյաններում, կարգախոսն էր նաև Կիրակոս Գանձակեցի վարդապետի, ով ամբողջ կյանքը անմնացորդ նվիրեց իր գործին ու գաղափարին: Կիրակոս Գանձակեցու առաջին գրական գործը իր գործին ու գաղափարին: Կիրակոս վարդապետը քաջատեղյակ լինելով հայ «Տոնապատճառ-Տոնացույցն» է՝ Հայսմավուրքը: Անշուշտ, նրանից առաջ էլ Հայսմավուրքը եղել է: Բայց Կիրակոս վարդապետը քաջատեղյակ լինելով հայ եկեղեցական գրականությանը, նորից է հավաքում տոնական գրվածքները, որոնք ընդգրկված չէին Հայսմավուրքում, և վերադասավորելով՝ լրացնում, ամբողջացնում է ևս հարյուր յոթանասուն ճառով: Ավարտելուց հետո իր կատարած

աշխատանքի մասին գրում է հիշատակարան: Նա գրել է նաև բազմաթիվ դավաճանական բովանդակությամբ ճառեր ու նամակներ:

Բայց, իհարկե, ամենամեծ ու պատասխանատու իր գործը «**Հայոց Պատմություն**» է, որը գրեց երեսուն տարի շարունակ, մինչև իր մահը, տքնաջան աշխատանքով, «**սուրբ ու մաքուր սրտով ու անչար կերպով ականջ դնելով վերին ու ներքին աստվածային խոսքերին և պատմական գրվածքներին, որոնք կարող են որոնողին հասցնել որոնելիին**»:

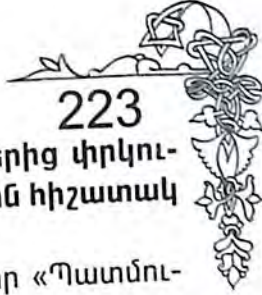
Չնայած մոնղոլների արշավանքների մասին իրենից առաջ արդեն գրել էր իր ուսուցիչ **Վանական Վարդապետը**, **Կիրակոս պատմիչն** այն կարծիքին էր, որ մի մարդը չի կարող գրելով սպառել այն, ինչ արեցին մոնղոլները Հայոց Աշխարհում իրենց ահավոր, ավերիչ արշավանքների ժամանակ:

Կիրակոս Գանձակեցու արժանիքները, որպես ազնիվ հայրենասեր, շեշտ առ շեշտ բացվում են նրա «**Պատմության**» էջերում: Հայրենիքի, պետական անկախության, ազատության ըմբռնումները մտավորականի իր գաղափարների կիզակետում էին:

Ազգային արժանապատվությունը, պատմիչի կարծիքով, բնավորության այն կարևոր գիծն է, որով պիտի առաջնորդվի անհատն առանձին և ազգն ամբողջությամբ:

Նա մեծ մարդասեր էր: Եվ իր լուսավոր գաղափարները բխում էին մարդու հանդեպ ունեցած հավատից: Նա ատում էր եսասիրությունը, ծուլությունը, փառաբանում աշխատասիրությունը, ուրիշների համար ստեղծելու ձգտումը: Իր ուսուցիչ **Վանական Վարդապետի** մնացած բոլոր արժանիքների մեջ Գանձակեցու համար ամենագնահատելիին նրա **ուսուցիչ լինելու** հանգամանքն է, նրա անսահման ջանքերը, որով կարողացել է բազմաթիվ սաների ուսուցանել ու դաստիարակել: Եվ իր ուսուցչի օրինակով նա ամփոփում է մի մեծ խրատ. մարդու մեծությունը ուրիշին օգնելու և նրան բարձրացնելու մեջ է: Սա քրիստոնեական առաքելություն լինելով հանդերձ՝ նախ մարդկային առաքիություն է:

Մոնղոլների արշավանքների և նրանց աշխարհակալ նվաճումների պատմությամբ զբաղվող օտար պատմաբանները **Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց Պատմությունը»** շատ կարևոր աղբյուր են համարում, որովհետև նրանից վերցրած տեղեկությունները համարում են անառարկելի հավաստի: Նրա գործը արժեքավոր է դառնում նաև այն պատճառով, որ այն սոսկ ճակատամարտերի ու թագավորների ժամանակագրություն չէ: Ժողովուրդների և ասիական շատ ցեղերի մասին, որոնց հետքն անգամ չի մնացել, նրա տեղեկությունները իրոք անգնահատելի են: Այդ ժողովուրդների ու ցեղերի կենցաղի, սովորույթների, պաշտամունքային արարողությունների, արտաքինի, սննդի, ռազմավարական միջոցների, լեզվի և կենցաղային շատ մանրուքների նկարագրության կարելի է հանդիպել պատմիչի գրքում: Անշուշտ այս ամենը պիտի բարձր գնահատվեր 13-րդ դարն ուսումնասիրող ժամանակակից մասնագետների կողմից: **Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց Պատմությունը»** բազմաբովանդակ հուշարձան է նաև հայ և մյուս ժողովուրդների մղած ազատագրական պայքարի մասին:

«...Հուսով ակնկալում ենք մեզ պատած այս նեղություններից փրկություն, դրա համար մտադրվեցինք մեր ազգի եկող սերունդներին հիշատակ թողնել...»:

Աքանջելի պատմիչը վախճանվեց 1271 թ., չհասցնելով գրել իր «Պատմության» վերջին էջերը և «Հիշատակարանը»: Օրհնություն նրա խնկելի հիշատակին:

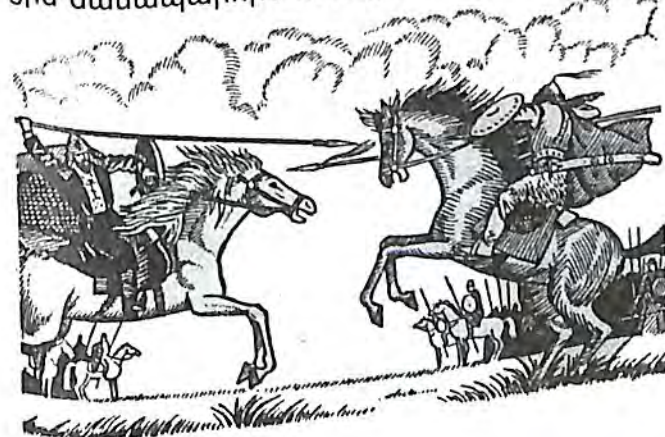
ՄՈՆԴՈՒՆԵՐԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒՄ ԵՆ ԳՐԱՎԵԼ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԸ

Մոնղոլները շարունակում են գրավել Հայոց Աշխարհը: Նրանցից **Ղատաղա Նուինը** գրավեց Գարդմանը, Չարեքը, Գետաբեկը, Վարդանաշատը իրենց գավառներով: Իսկ **Չատատա Նուինը** գրավեց Լոռե քաղաքը:

Հետաքրքիր է այս քաղաքի գրավման պատմությունը: ...Երբ Լոռե քաղաքի տեր **Շահնշահ Չաքարյանը՝ Չաքարե Չաքարյանի** որդին, լսում է մոնղոլների մոտենալու մասին, իր ընտանիքով փախչում է Վրաստան, իսկ քաղաքի պաշտպանությունը թողնում է իր աներոջ ընտանիքին: Երբեք այսպես չէր վարվի նրա հայրը՝ **Չաքարե Չաքարյանը**: Տոհմի ժառանգի արյան մեջ ինչ-որ կարևոր բան պակասել էր: Ինչ-որ կարևոր բան, որ մարդուն դարձնում է մեծ հայրենասեր, անպարտ ռազմիկ, և, ամենակարևորը, արժանապատվության գերագույն իմաստին արժանի:

Մի խոսքով. **Շահնշահը օրհասական պահին թողեց իր հայրենի քաղաքը ու ժողովրդին և ազատեց միայն իր անձն ու ընտանիքը:** Իսկ աներոջ ընտանիքն էլ «...բանի որ կնաբարո մարդիկ էին՝ զբաղված ուտելով ու խմելով և հարբեցողությամբ, հույսները դրել էին պարիսպների ամրության վրա»:

Նրանք նույնիսկ իրենց նեղություն չտվեցին կազմակերպել քաղաքի և ժողովրդի պաշտպանությունը: Եվ մոնղոլներն առանց դիմադրության հանդիպելու, իրենց պարսպակործան մեքենաներով խորտակում են պարիսպները, ապա **Շահնշահի** քաղաքը, սրի քաշում խուճապահար փախչող բնակիչներին, ապա **Շահնշահի** ազգականներին և հանում այն բոլոր գանձերը, որ **Չաքարյանները** կուտակել էին այդտեղ: Գրավելով Լոռու ողջ գավառը՝ մոնղոլները նետվեցին առաջ, գրավեցին ճանապարհին հանդիպած բոլոր քաղաքները մինչև Տփլիս, որը նույնպես նվաճեցին: Իսկ **Իվանե Չաքարյանի** որդի **Ավագ Չաքարյան իշխանը** գավառի ժողովրդի մի մասի հետ անրացել էր Կայեն բերդում: **Նուինը** պաշարեց բերդը և պատվիրակություն ուղարկելով պահանջեց, որ Ավագը հանձնվի և հպատակություն հայտնի: Ավագը փոխանակ կռվելու, պաշտպանվելու և եթե դրա հարկը լինե՛ր՝ ար-

Ժամապատվությամբ մեռնելու, թշնամուն է ուղարկում մեծամեծ նվերներ և իր... աղջկան: Սակայն մոնղոլին չեն բավարարում Ավագի ընծաները դստեր հետ միասին և պաշարման օղակը ավելի է սեղմում: Ավագ իշխանը գլխավոր հրամանատար **Չարմաղանի** մոտ է ուղարկում իր հավատարմատարին և առաջարկում իր անմիջական հպատակությունը նրան: Չարմաղանը համաձայնվում է և հրաման է ուղարկում Նոյին զորավարին, որ թողնի Կայեն բերդի պաշարումը, իսկ Ավագին էլ հրամայում է անմիջապես այցելել իրեն: Ավագը հարուստ նվերներով ներկայանում է Չարմաղանին: Չարմաղանը նրան ընդունում է այն չափի պատվով, ինչպես կընդուներ մի պարտված երկրի տիրոջ: Մոնղոլ և հայ իշխանների միջև կնքված պայմանի համաձայն Ավագը հպատակություն է հայտնում նվաճողին, պարտավորվում է մեծ հարկ վճարել և... որը, անշուշտ, անթույլատրելի կլիներ իր հայրենասեր նախնիների համար՝ իր զինական ուժով պարտավորվում էր մասնակցել մոնղոլների ռազմական գործողություններին ու նվաճումներին ոչ միայն դրսում, այլ նաև Հայաստանում:

Հիշո՞ւմ եք. նման մի օրինակ ունենք արաբների արշավանքներից, երբ սպարապետ **Սմբատ Բագրատունին** Հայոց՝ միայն տեղացիներին հայտնի ճանապարհներով, Բուղայի արաբական զորքերը առաջնորդում էր Հայաստանի խորքը և թշնամուն օգնում նվաճելու սեփական հայրենիքը, որին պարտավոր էր պաշտպանել որպես հայ մարդ, հայ իշխան և հայ սպարապետ:

Հիշո՞ւմ եք. նրա այս հսկայական ծառայությունը հաշվի չառավ **«անշնորհալի»** թշնամին: Նրան էլ մյուս հայ իշխանների հետ, որոնք քաջաբար պաշտպանել էին իրենց գավառներն ու ժողովրդին, շղթայակապ տարան Դամասկոս: Սակայն սպարապետն էր, որ եկեղեցասիրության համար օտար բանտում օրուգիշեր աղոթքներով անցկացնելու համար՝ եկեղեցու կողմից հռչակվեց որպես **«խոստովանող»**, և սրբացվեց նրա հիշատակը:

Եվ հիմա սա, այս Ավագը, Հայոց այրուծիով և հետիոտն աշխարհագրորդ պիտի գնար մոնղոլ զորքերի առջևից և նախճիրի պիտի ենթարկեր յուրայիններին: Եվ իսկապես, սա արդեն այնպիսի հնազանդություն էր, որ Չարմաղանը հրամայում է վերադարձնել նրանից խլված բոլոր բերդ-ամրոցները:

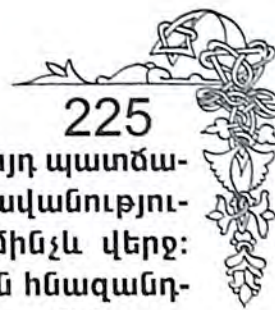
Ավագը դեռ չէր սպառել իր առաքելությունը մոնղոլների մոտ:

Չարմաղանը լավ գիտեր Ավագի կարևոր դիրքը վրաց արքունիքում: Ավագը պետք է ազդեր ոչ միայն դեռ քիչ թե շատ դիմադրող հայ իշխանների, այլև վրաց թագուհի Ռուզուդանի վրա, որը թշնամու ահից թաքնվել էր լեռնային հեռու մի ամրոցում, փոխանակ կազմակերպելու ընդհանուր դիմադրությունը:

ՄՈՆԴՈԼՆԵՐԸ ԵՎ ԱՆԻՆ

Կիրակոս Գանձակեցին իր գրքի «ԻԵ» գլուխը վերնագրել է. **«Անի քաղաքի մասին, թե ինչպես Տերը մատնեց նրան Չարմաղանի ձեռքը»**:

«Այս Անի քաղաքը լցված էր մարդկանց ու անասունների բազմությամբ և պատնեշված էր շատ ամուր պարիսպներով: Եվ անչափ եկեղեցի կար նրա մեջ, մինչև որ խոսքի մեջ երդվելիս այսպես էին երդվում. «Անիի հազար ու

մի եկեղեցին վկա»:

Ամեն բանով խիստ հարուստ էր քաղաքը, այդ պատճառով առատությունն ամբարտավանեցրեց նրանց, իսկ ամբարտավանությունը կորստի է մատնում, ինչպես սովոր էր անելու սկզբից մինչև վերջ: Չարմաղուն պատգամավորներ ուղարկեց նրանց մոտ, որ իրեն հնազանդվեն: Քաղաքի գլխավոր իշխանները չհամաձայնվեցին պատգամին պատասխանել առանց Շահնշահ Չաքարյանին հարցնելու, որովհետև քաղաքը ենթարկվում էր նրա իշխանությանը: Իսկ քաղաքի ամբոխն ու ռամիկը սպանեցին պատգամավորին: Այլազգիների զորքերն այս տեսնելով՝ կատաղեցին. քաղաքը բոլոր կողմերից պաշարեցին, հմտորեն կանգնեցրին բազմաթիվ բաբաններ՝ քարծիգ մեքենաներ և ուժգնապես ճակատամարտելով քաղաքի դեմ՝ գրավեցին այն: Այլև քաղաքի իշխաններից ոմանք օգնեցին թշնամուն՝ իրենց կյանքի փրկությունը ձեռք բերելու համար: Նրանք քաղաքից դուրս կանչեցին բազմությանը, խոստացան ոչ մի չար բան չանել նրանց: Եվ երբ բազմությունը դուրս եկավ նրանց մոտ, թաթարները նրանց իրենց մեջ բաժանեցին և սրերը քաշելով անողորմաբար համահավասար կոտորեցին՝ թողնելով սակավաթիվ կանայք, մանուկներ և արհեստավոր տղամարդիկ, որոնց քչեցին գերության: Ապա իրենք մտան քաղաք, գրավեցին բոլոր ինչքերն ու ստացվածքները, կողոպտեցին նաև բոլոր եկեղեցիները, ավերեցին ու քանդեցին ամբողջ քաղաքը, եղծեցին ու ոչնչացրին նրա վայելչության փառքը»:

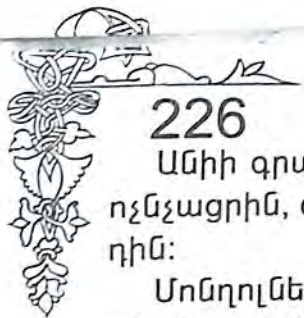
1236 թվականն էր:

Մոնղոլների կողմից Անիի գրավման մասին գրել են նաև ուրիշ պատմագիրներ, ժամանակագիրներ և նույնիսկ օտար ճամփորդներ ինչպես եվրոպացի կրոնավոր **Ուիլյամ Ռուբրուկը**, ով ավելի ուշ Չինաստան, Մոնղոլիա կատարած իր ուղևորության ժամանակ անցել է Հայաստանով ու Անիով:

...Դեպի Անի կատարած մոնղոլական արշավանքին ըստ մոնղոլների հետ կնքած պայմանագրի իր զորքով մասնակցեց նաև Իվանեի որդի Ավագ Չաքարյանը: Նրա հորեղբայրը՝ **Չաքարեն**, և իր հայրը՝ **Իվանեն**, 1199 թվականին ազատագրեցին Անին, որ ճիշտ 37 տարի անց նրանց անիջական ժառանգներից մեկը օգնի նենգ ու սաստիկ բարբարոս թշնամուն գրավել այն ու ավերել:

Անին գրավելիս մոնղոլական զորքերի հետ էր նաև Սյունիքի **Էլիկուն իշխանը**: **Ստեփանոս Օրբելյանի** վկայությամբ՝ Սյունիքի Էլիկուն իշխանը որ ամրացել էր Հրաշկա բերդում և հարկադրված է եղել ընդունել մոնղոլ զորավար **Ասլան Նուլինի** պարտադրանքը. հանձնվել, ենթարկվել, հարկ տալ և իր զինջոկատով մասնակցել Անիի գրավմանը: Անի արշաված մոնղոլ և **«հարկադրաբար»** նրան միացած տեղական զորքերը 20 հազարից ավելի էին:

Ի դեպ. Հյուսիսային Հայաստանի գավառների, Շիրակի հազարավոր բնակիչներ առնելով մոնղոլների մոտենալու լուրը՝ շտապեցին պատսպարվել Անի անառիկ քաղաքում, նրա ամրակուռ պարիսպների ետևում: Բայց, իրականում, քաղաքն անառիկ է դառնում իր պաշտպաններով: Այս անգամ քաղաքն անառիկ չէր:

Անիի գրավումով մոնղոլները քաղաքային բնակչության հետ հազարներով ոչնչացրին, գերեվարեցին այնտեղ ապաստանած շրջակա գավառների ժողովրդին:

Մոնղոլների այս արշավանքը որոշեց Անիի հետագա ճակատագիրը: Նա այնպիսի հարված ստացավ, որ այլևս չկարողացավ սթափվել: Ընդամենը մի կարճատև պաշարումով, ապա և դավաճանության և ինչ-որ տեղ նաև դյուրահավատության հետևանքով՝ հրաշալի, հոյակապ Անին, այնքան հարվածներ տարած և սակայն մշտապես նորից հառնած Հայոց մայրաքաղաքը, տապալվեց: Իրենք՝ հայերն օգնեցին, որ այն տապալվի: Իր գավակները: Ուրեմն, տապալումը վերջնական էր: Մոնղոլները ավերումի ենթարկեցին շքեղ քաղաքը: Իսկ կոտորածը արժանի էր ավագակաբարո զորքերի զարհուրելի խժոժություններին, գերեվարությանը՝ անդարձ ու կործանարար, ինչպես մահն ինքը...

...Անին դեռ ինչ-որ ժամանակ այդպես ապրեց խղճալի ու հաշմանդամ... Տնքաց իր ավերակների խորքերից, մինչև վերջապես դարձավ բնակարան օձերի ու կարիճների: Դարձավ **Մեծ լռության** ահարկու տեղ:

Մի քանի խոսք **Կարս** քաղաքի մասին **Կիրակոս Գանձակեցի** ականատեսի պատմածից:

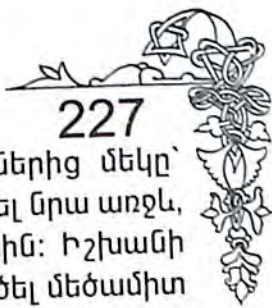
«**Երբ այս քաղաքն իմացավ, թե թաթարներն ինչպես վարվեցին Անիի բնակիչների հետ, փութաց ու աճապարեց քաղաքի բանալիները տարավ նրանց ընդառաջ, որ գուցե խնայեն իրենց: Բայց որովհետև նրանք ավարի համար տոչորում էին և ոչ ոքից երկյուղ չունեին, նույն աղետները նաև նրանց վրա թափեցին... Ահ, գուր և որոգայթ լինի ձեզ, ով երկրի բնակիչներ, ով փախչի ահից՝ կընկնի գուրը, իսկ ով ելնի գուրից՝ որոգայթով կբռնվի... Իսկ ով փախչի սրանից՝ օձը կխայթի նրան: Այսպես եղավ Կարսի տառապած բնակիչների համար»:**

Երզնկան, Խլաթը, Ուռհան՝ Եդեսիան, Մծբինը, Ամիդը մոնղոլները գրավեցին **Բաշա** զորավարի գլխավորությամբ և **Ջաքարյան, Օրբելյան** հայ իշխանների «**դաշնակցային պարտավորությամբ**», որոնք մարտի էին նետվում առաջինը՝ իրենց վրա կրելով պաշտպանվողների հիմնական հարվածը: Այսպես ավարտվեց Հայաստանի հյուսիսային, հարավային և արևմտյան շրջանների նվաճումը:

1245 թվականն էր:

Չարմաղանը որոշ ժամանակ անց **Ավագին՝ Իվանեի** որդուն, ուղարկեց արևելք՝ մեծ խաքանի մոտ, որովհետև սա իր հավատարմությունը հաստատել էր Անիի և մյուս քաղաքների նվաճման ժամանակ:

Ավագը գնաց, ներկայացավ մեծ խաքանին և հաստատեց իր հնազանդությունը: Խաքանը լսեց նրան, հավանեց, թաթար ցեղից մի կին էլ նվեր տվեց և ետ ճամփեց իր երկիր, որ նա՝ Ավագ Ջաքարյան իշխանը, օգնի մոնղոլներին ազատ, առանց գլխացավանքի տիրելու և վայելելու Հայոց Աշխարհը: Մոնղոլները չէին խնայում այն հայ իշխանների արժանապատվությունը, որոնք հնազանդորեն ծառայում էին իրենց: Նույնիսկ՝ հավատարիմ ծառայած խաքանի շնորհը վայելող Ավագ Ջաքարյանի...

...Մի օր, երբ Ավագ իշխանին այցի եկավ մոնղոլ մեծավորներից մեկը՝ **Ջուղբուղան**, իշխանը չհասցրեց նստած տեղից արագ ոտքի ցատկել նրա առջև, և **Ջուղբուղան** ձեռքին բռնած ծիու մտրակով զարկեց նրա գլխին: Իշխանի և **Ջուղբուղան** ձեռքին բռնած ծիու մտրակով զարկեց նրա գլխին: Իշխանի սպասավորները, իրենց տիրոջն անարգելու համար՝ ցանկացան ծեծել մեծամիտ մոնղոլին, սակայն իշխանը, չնայած սաստիկ զայրացել էր՝ արգելեց: Իսկ **Ջուղբուղան** իր հերթին կատաղել էր, որ իշխանի մերձավորները ցանկացան իրեն ծեծել: Եվ մի մեծ խուճապ առած՝ վերադարձավ իշխանին սպանելու:

Բայց Ավագին հաջողվեց փախչել և ապաստանել Վրաց թագուհու մոտ, որ դեռ թաքնվում էր անմատչելի լեռներում: Չարմաղանը, որ Ավագի պաշտպանն էր, դարձել էր դևերից հալածված, անուժ և ողորմելի համր մեկը, որին ոչ ոք այլևս բանի տեղ չէր դնում:

Ասում են՝ խաքանն իմացավ այս դեպքի մասին և հրամայեց Ավագին վերադարձնել և նրան հանձնել իր բերդերն ու ամրոցները, իր իշխանությունը:

Ավագը վերադարձավ: Սակայն թալանված տեսավ իր բոլոր գանձերը, որոնք պահված էին իր բերդերում:

Մինչ այդ Ավագը կարողացավ համոզել **Ռուզուղանին**, որ նա ենթարկվի խաքանին և առանց վախի վերադառնա իր մայրաքաղաքը: Այդպես էլ եղավ:

Այս նույն **Ջուղբուղան** էր, որ արշավեց վերին Խաչեն, կողոպուտի ու ավերածության ենթարկեց անպաշտպան շրջանները, գրավեց Հավքախաղաց անմատչելի բերդը, անողոր սրի քաշեց այդտեղ պատսպարված բնակչությանը: Ապա հասավ Ներքին Խաչեն, որի բնակչությունը հերոսական դիմադրություն կազմակերպեց: Մոնղոլները երկար ժամանակ չէին կարողանում հնազանդեցնել Խաչենը, բայց խոխանաբերդի առումից հետո Խաչենի նվաճումն ավարտվեց:

Ասլան մոնղոլը պիտի նվաճեր Սյունիքը: Սակայն, **Էլիկուն Օրբելյանը** մեծաճանաչ զորավարով գալիս է նրան ընդառաջ և ընդունում Ասլանի բոլոր պարտադրանքները, և հայտնում իր խորին հնազանդությունը: Սրանից հետո էր, որ **Էլիկուն Օրբելյանը** մոնղոլների հետ մասնակցեց Անի քաղաքի գրավմանը:

Հաղթական մոնղոլական զորքերը շարժվեցին դեպի Իկոնիայի սելջուկյան պետության վրա:

Կարճելով պատմությունն՝ ասենք. սրանք նույնպես պարտվեցին: Իկոնիայի պարտությունից և Փոքր Ասիայի արևելյան շրջանները նվաճելուց հետո մոնղոլները հասան **Կիլիկիայի Հայոց թագավորության** սահմանները:

ՎԵՐԱԴԱՐՉ ԿԻԼԻԿԻԱ

Երբ **Ջաթել** արքայադուստրը համաձայնվեց ամուսնանալ **Կոստանդին** պայլի **Հեթում** որդու հետ, **Հեթումյան** և **Ռուբինյան** տների բարերար միավորում էր, բայց կարողացավ թագավորական իշխանությունն ամրապնդել՝ պետական բարձր պաշտոններն ու գործակալությունները կենտրոնացնելով **Հեթումյանների** ձեռքում: **Հեթում Առաջին թագավորի** հայրը՝ **Կոստանդին պայլը**, նշանակվեց թագավորահայր և ավագ պարոն: Սպա-

Հիշո՞ւմ եք, ինչպես **Բաթու խանը** արշավեց Ռուսիա, ապա Եվրոպա: Իր գրաված հսկա տարածքը ընդգրկում էր արևմուտքում՝ ստորին Դանուբից և Ֆիննական ծոցից մինչև արևելք՝ Իրտիշի ավազանն ու ստորին Օբը, հարավում՝ Սև, Կասպից և Արալյան ծովերից ու Բալխաշ լճից մինչև հյուսիս՝ Նովգորոդյան երկիր: Բուն Ռուսական հողերը չէին մտնում Ոսկե Հորդա խանական իշխանության

Կիլիկիան մտնելով մոնղոլական պետության ազդեցության ոլորտը՝ պահպանել էր իր ներքին և արտաքին կյանքի ինքնուրույնությունը: Այսինքն. Կիլիկյան Հայկական թագավորությունը չի մտել մոնղոլական հսկայածավալ պետության

կազմի մեջ և մնացել է ինքնուրույն պետություն: Նա նույնիսկ չի հրաժարվել իր ավանդական արևմտյան կողմնորոշումից: Ավելին. երբ Եգիպտոսի վրա հարձակվելու համար **Լյուդովիկոս թագավորը** ժամանեց Կիպրոս, նրան ներկայացան **Յեթում արքայի** պատվիրակները և նրանց հետ մահմեդական Սիրիան խորտակել պատրաստվող մոնղոլ խանի դեսպանները: Ֆրանսիական ժամանակագիրները վկայում են, որ Յեթումի պատվիրակները եկել էին մեծագին նվերներով և բերել իրենց արքայի պատրաստակամությունը՝ խաչակիր թագավորի դիտավորությունների համար տրամադրելու Կիլիկիո թագավորության ողջ տարածքը:

Ի դեպ. դեռ 1228 թվականին, երբ **Բուև Յայաստանը** ենթարկվում էր մոնղոլների նախճիրներին, մի հայ եպիսկոպոս, որի անունն անհայտ է և որին ուղղակի կոչել են **Արմեն**, հասնում է Անգլիա, որպեսզի այնտեղ ներկայացնի մոնղոլների ավերիչ արշավանքները: Յայտնի չէ, արդյոք օգնություն խնդրելու, թե՞ պատկարվելու համար: Բայց, ահա, հայտնի է նաև, որ **Յեթում Առաջին Կիլիկիո արքան**, մոնղոլների հետ կնքելով ռազմա-քաղաքական դաշինք՝ իր գործը չհամարեց ավարտված: Նա 1252 թվականին նամակագրական կապ հաստատեց Անգլիայի թագավոր **Յենրիխ Երրորդի** հետ, օգնություն հայցելով նոր ռազմական ուժի՝ Եգիպտոսի մամլուքների դեմ, որոնք քրիստոնյաների հանդեպ նույնքան դաժան ու անողորմ էին, որքան մոնղոլները, և նրանցից առաջ սելջուկները, կամ ավելի առաջ՝ արաբները:

Մանգու խանը գրավելով Բաղդադի խալիֆայությունը և Սիրիան՝ իր եղբայր **Հուլավունին** նշանակել էր մոնղոլական խանության արևմտյան տիրույթների տիրակալ:

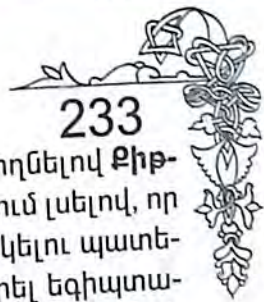
Յեթումը, ըստ նրա հետ կնքված դաշնագրի, պիտի մասնակցեր Բաղդադի գրավմանը, սակայն այդ նույն ժամանակ նա նորից ստիպված էր սանձահարել Իկոնիայի սելջուկների և թուրքմենների ասպատակությունները:

Յեթում արքան միացավ Հուլավունին, երբ սա ձեռնարկեց Սիրիայի նվաճումը:

Յեթում պատմիչը, որի մասին հետո քիչ ընդարձակ կպատմենք՝ գրում է:

«Հուլավուն մի տարի հանգստանալուց հետո պատվիրակություն ուղարկեց Յայոց թագավորի մոտ, որովհետև ծրագրում էր արշավել Սուրբ երկիր: Այն ժամանակ Յեթում արքան տասներկու հազար հեծելազորով և քառասուն հազար հետևակով ճանապարհվում գալիս է Հուլավունի մոտ և ասում նրան. «Տեր, Յալեայի սուլթանը գերիշխում է Ասորիքի և ապա Երուսաղեմի վրա, ուստի պետք է նախ գրավել գլխավոր քաղաք Յալեայը, և այն ժամանակ կդառնանք ամբողջ Ասորիքի տերը»: Հուլավուն հավանություն է տալիս ռազմական արշավանքի Յեթումի առաջարկած ծրագրին և իր զորավարներին հրամայում է նախ գրավել Յալեա քաղաքը, որին մասնակցում է Յեթումն իր զորքերով»:

Յալեայը նվաճելուց հետո հայ-մոնղոլական զորքերը գրավում են Դամասկոսը: Սակայն Հուլավուն չկարողացավ ավարտել Սիրիայի և Պաղեստինի նվաճումը:

Ղարաղորումում մեռավ **Մանգու խանը**: Հուլավուն իր փոխարեն թողնելով **Քիթ-բուղա** զորավարին՝ ճանապարհվում է Ղարաղորում, բայց Թավրիզում լսելով, որ մեծ խան է ընտրվել **Խուբիլայը**՝ վերադառնում է Սիրիա՝ շարունակելու պատերազմը: Բայց մինչ այդ Քիթբուղան խայտառակ պարտություն էր կրել Եգիպտական սուլթանից: Այս ճակատամարտում մոնղոլների հետ զոհեր են տալիս նաև հայերը:

Հուլավուն նորից պիտի վերսկսեր արշավանքը Սիրիայի դեմ, բայց 1262 թվականին պատերազմ սկսվեց **Ոսկե Հորդայի** դեմ:

Պատերազմական թատերաբեմը Սիրիայից տեղափոխվեց Ատրպատական: 15 տարի շարունակ պիտի ընթանար պատերազմը Ոսկե Հորդայի դեմ, որը Եգիպտոսի հետ սերտ հարաբերություններ էր հաստատել... Այս երկուսի դաշինքի նպատակն էր Յյուսիսից և Հարավից միասնական ռազմական գործողությամբ տապալել մոնղոլական այս իշխանությունը, որով շատ ավելի կկարևորվեր Ոսկե Հորդա մոնղոլ-թաթարական տիրակալությունը:

Կիլիկիայի Յայոց թագավորությունը մոնղոլների այս իշխանության միակ պատմեշն էր Եգիպտոսի դեմ:

Այսպես պիտի սկսվեր երկարատև ու դաժան մի պայքար Կիլիկիայի և Եգիպտոսի մամլուքների միջև:

ՈՎԵՐ ԵՆ ՄԱՄԼՈՒԷՆԵՐԸ

Մամլուք բառացի նշանակում է որևէ մեկին պատկանող ստրուկ, արաբական մուլք՝ սեփականություն բառից: Սրանք վաղ հասակում գերված կամ գնված և վարժեցված սպիտակամորթ ստրուկներ էին:

Եգիպտոսի **Էյուբյան** տան սուլթանները 13-րդ դարի սկզբներին մամլուքներից ստեղծեցին հատուկ զինվորական ընտրանի, որը դարձավ խաչակիրների դեմ պայքարող գլխավոր ուժը:

Եգիպտոսի սուլթան **Նաջմ ադ Դինի** այրին, ըստ արաբ պատմիչների, ծագումով հայ **Շաջար ադ Դորը**՝ Մարգարտածառ անունով, 1250 թվականին մամլուքների ձեռքով սպանեց գահաժառանգին և հռչակվեց «Իսլամների սուլթանուհի»: Այնուհետև, թե ինչու՝ հայտնի չէ, Բաղդադի Աբբասյան խալիֆի պահանջով ամուսնացավ մամլուքների զորապետ **Այբակի** հետ և գահը զիջեց նրան: Իշխանության գլուխ անցնելով՝ մամլուքների 12-հազարանոց վերնախավը վերածվեց Եգիպտոսի ռազմա-ավատատիրական ավագանու:

Պատմության բավիղներով քայլելիս մենք դեռ շատ անգամներ կհանդիպենք Եգիպտոսի մամլուքների բանակներին:

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԵՎ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՍՐՎՈՂ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Կիլիկիայի զինակցությունը մոնղոլների և Անտիոքի դքսության հետ չէր կառող չնյարդայնացնել Եգիպտոսին: Կիլիկիայի և Եգիպտոսի հարաբերությունները ծայր աստիճանի սրվեցին, երբ Ոսկե Հորդայի դեմ սկսված պատերազմի ընթացքում մոնղոլները, փաստորեն, անգոր գտնվեցին օգնել հայերին մամլուք-

Բայց հենց իրենք՝ անգլիացի պատմիչներն են վկայում, որ Անգլիան երբեք չի

Բայց սա Հայոց թագավորությունն էր, և սրանք իմացի էին, որոնք վերաբերում էին կենցաղային շատ հարցերուն, կամ միմյանց նկատմամբ իրենց վերաբերմունքի մեջ խոցելի ու անընդունելի լինել, բայց, երբ խնդիրը վերաբերվում էր օտարների հանդեպ ունեցած հավատարմությանը՝ գերազանց դրսևորումներ էին ցուցաբերում: Նման օրինակների մույնպես հանդիպել ենք պատմության քառուղիներուն: շրջելիս: Այսպես. առիթ էր պետք Եգիպտոսի սուլթանին Կիլիկիայի վրա հարձակվելու համար: Առիթը սահմանամերձ հողերը Եգիպտոսին տալու **Հեթում արքայի** մերժումը դարձավ:

**ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԱՍԼՈՒԲՆԵՐԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՎՐԱ:
ՄԱՌԻԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ: ՈՂՋ ԿԻԼԻԿԻԱՆ ՆԱԽԾԻՐԻ ԱՍՊԱՐԵՁ:**

1266 թ. օգոստոսն էր: **Բեյբարս** սուլթանի կատաղի մամլուքները հասան Կիլիկիա: Հայոց թագավորը իր բանակը բաժանեց երեք մասի: Մի մասի հետ նա մեկնեց մոնղոլների մոտ՝ օգնություն խնդրելու: Երկրորդ մասը պաշտպանելու էր Կիրճերը, որտեղից կարող էին թափանցել մամլուքները: Երրորդ մասը՝ թագավորի **Լևոն** և **Թորոս** որդիների հրամանատարությամբ, ամրացավ Սև Լեռների կիրճերում, այդ կողմից արգելելու թշնամու մուտքը Կիլիկիա:

Մոնղոլները չեկան օգնության:

Եգիպտական զորքերը ներխուժեցին Կիլիկիա և Սև Լեռների մոտ՝ **Մառի** կոչվող վայրում ճակատամարտ տվեցին:

Մառիի ճակատամարտը

Արաբ պատմագիր **Մակրիզին** նկարագրելով այդ սոսկալի ճակատամարտը և վկայելով, թե ինչպես հայերը մեծ զոհեր ու գերիներ տվեցին, թե ինչպես զոհվածների մեջ էր արքայազն **Թորոսը**, իսկ գերիների մեջ՝ արքայազն **Լևոնը**, շարունակում է այս ողբերգական պատմությունն այսպես.

«Մահմեդական բանակը հետապնդեց փախստականներին, ջարդելով ու գերելով բոլոր նրանց, ում բռնում էր և ամեն կողմ հրդեհ էր տարածում: Նա գրավեց մի շատ զորեղ ամրոց, որը պատկանում էր Տաճարականներին: Տղամարդիկ բոլորն էլ խողխողվեցին, գերի առնված կանայք բաժանվեցին գինվորների մեջ: Միջնաբերդը բոցերի ծարակ դարձրին իր պարունակած բոլոր գանձերով: Հաղթողները մտան Սիս քաղաք, հիմնահատակ քանդե-

ցին այն: Այդ գավառում զորքը մնաց մի քանի օր, ամենուրեք տարածելով նախճիր, հրդեհ և վերցնելով բազմաթիվ գերիներ:

...Այնուհետև ուղղվեցին դեպի Մասիա, Ադանա, Այաս և Տարսոն: **Ջարդեցին բնակիչներին, գերիներ վերցրին, մեծ թվով բերդեր ավերեցին և ամեն ինչ հրդեհի մատնեցին, իրենց հետ տանելով մեծ ավար»:**

Վարդան Վարդապետը Սիսի կողոպուտի մասին գրում է, որ եգիպտական զորավարը հանկարծակի մտավ Կիլիկիա, գրավեց և կողոպտեց Սիս մայրաքաղաքը, այրեց շատ եկեղեցիներ և գետնափոր տներից մեկում գտավ բազմաթիվ ամաններ, որոնցից մեկում, ասում են, գտնվում էր վեց հարյուր հազար կարմիր ոսկեդրամ: Մամլուքները Կիլիկիայից տարան քառասուն հազար գերի:

«Հայ ժողովրդի պատմություն» գրքի 3-րդ հատորում այս դեպքերը **Սմբատ** սպարապետի «Տարեգիրք», «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հանրի մասին», **Վարդան Վարդապետի** «Պատմություն», **Գրիգոր Ակնեցու** և **Մաղաքիա Աբեղայի** «Վասն ազգին նետողաց» և այլ աղբյուրներից ելնելով՝ այսպես են մեկնաբանվում.

«Կիլիկիայի բանակի պարտությունը Մառիի ճակատամարտում իր պատճառներն ուներ: Դրանցից առաջինը և գլխավորը, անշուշտ, եգիպտական բանակի քանակական զգալի գերակշռությունն էր: Նրա հարվածող ուժը հասնում էր 30.000-ի, մինչդեռ Հեթումի ուղարկած զորքի թիվը 15.000-ից չէր հասնում: Պակաս նշանակություն չունեին նաև իրար հակադրվող պետությունների տնտեսական հզորությունը և բանակների ռազմատեխնիկական հագեցվածությունը: Մամլուքներն ունեին լավ զինված և մասնագիտացված զորքեր, որոնք մշտապես տարված էին հարստություն և գերիներ ձեռք բերելու մարմաջով:

Մյուս կողմից՝ նկատելիորեն թուլացել էր հայկական բանակի կորովն ու մարտական ոգին երկրի ներսում սրված հակասություններից: Մասնավորապես սուր էին կենտրոնական իշխանության և կենտրոնախույս ուժերի՝ խոշոր հողատեր իշխանների միջև եղած հակասությունները: Գրիգոր Ակնեցին (Մաղաքիա Աբեղան) գրում է, որ Հեթում Առաջինը մերժեց սուլթան **Բեյբարսի** պահանջները, հույսը դնելով իշխանների միասնության վրա, մինչդեռ Հեթումի 50 մեծ իշխաններից միայն 12-ը թշնամու դեմ հանեցին իրենց զորքերը, որոնցից շատերն էլ առանց կռվելու լքեցին մարտի դաշտը և փախան, ավելի մտահոգված լինելով իրենց բերդերի և տիրույթների ապահովությամբ»:

Մի ցնցող փաստ ևս. երբ 1271 թվականին Մարկո Պոլոն Այասի վրայով Մոնղոլիա գնալիս անցնում է Կիլիկիայով՝ իր ճամփորդական նոթատետրում այսպիսի տողեր է գրում. «Հին ժամանակ այս երկրի ազնվականները (Կիլիկիայի իշխանները) նշանավոր էին իրենց քաջությամբ և զինվորական գործերով, բայց հիմա ողորմելի են և վատոգի, ամենևին քաջություն չունեն, լավ խնողներ են»:

...Քաջություն չունե՞ն... լավ խնդրե՞ր են... Պատճառ չունենք չհավատալու Մարկո Պոլո ճանապարհորդին, ով ամեն առիթով գովաբանել է հայերին: Սա մի իրողություն էր, որ խոր հիմքեր ուներ, որոնք մեզ այժմ տեսանելի չեն: Գուցե մի օր, Հայոց այդ ժամանակահատվածում ապրած մեծերի օգնությամբ հասկանանք սա: Դեռ չշտապենք և չհեռանանք նյութից, որի մասին խոսում էինք:

1268 թվականի Մառիի պարտությունից հետո հայերը չկարողացան հարվածից սթափվել: Ֆրանսիացի պատմաբան Ռ. Գրուսեն ասում է. «**Հայկական բանակների պարտությունը, որոնք հանդիսանում էին ֆրանկների իրական պահապանը Հյուսիսային Սիրիայում՝ ֆրանկ տիրապետության անկման նախերգանքը դարձավ**»:

1268 թվականին եգիպտական զորքերը գրավեցին Անտիոքը և տապալեցին խաչակիրների այս իշխանությունը:

Անտիոքի գրավումից հետո միայն **Հեթում Առաջինը** բանակցություններ սկսեց եգիպտոսի սուլթանության հետ՝ հաշտություն կնքելու նպատակով:

Եգիպտոսը պահանջեց, որ իրեն հանձնվեն սահմանամերձ մի քանի բերդեր և ազատ արձակվելով եգիպտոս վերադարձվեր մոնղոլների կողմից գերված եգիպտական զորավար **Սոնկուր ալ-Աշկարին**:

Արաբ պատմիչ **Աբուլ-Ֆիդան** գրում է.

«**Ապա Սսի տերը ներկայացավ Աբադային՝ թաթարներին և նրանցից խնդրեց Սոնկուր ալ-Աշկարին: Նա էլ հանձնեց նրան և Սոնկուր ալ-Աշկարը վերադարձվեց ալ-Մալիք ալ-Ջահիրի (Բեյբարսի) ծառայությանը, որը նրան հանձնեց Դարպասակը, ինչպես և մյուս վայրերը, Բեհեսնքից բացի: Ալ-Մալիք ալ-Ջահիրն էլ ազատ արձակեց Սսի տեր Հեթումի որդուն՝ Լևոնին ու վերադարձրեց իր հողերը**»:

Հաշտությունից մեկ տարի անց **Հեթում Առաջինը** հրաժարվեց գահից, այն հանձնելով Լևոն որդուն: Ապա, գնաց, մտավ վանք «**Եղբայր Մակար**» անունով և մի քանի ամիս անց մահացավ:

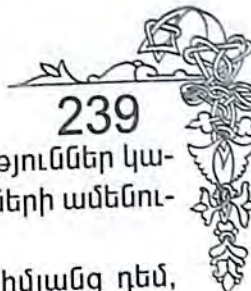
ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԵՎ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԻՋԵՎ:

ԼԵՎՈՆ ԵՐՐՈՐԴ

1270 թվականն էր:

Վահրամ Ռաբունին Լևոն Երրորդի թագադրման արարողությանը արտասանած իր քարոզում անդրադառնալով իշխանների կենտրոնախույս տրամադրություններին՝ նոր օծված թագավորին հորդորում է չանսալ նենգ իշխանների բանասարկություններին: Իշխաններին էլ խորհուրդ է տալիս նկատի ունենալ մամլուքների մշտական վտանգը՝ հոգ տանել երկրի պաշտպանության մասին, ենթարկվել թագավորին, մշտապես զբաղվել զինավարժությամբ և վերջ տալ... հարբեցողությանը...

Ուրեմն, այս արատը որքան էր խորացել Հայոց իշխանական դասի ներսում, որ թագադրման արարողության քարոզում անգամ՝ խոսվում է այդ մասին և նշվում

նրա չարիք լինելը: 13-րդ դարի 70-80 թվականներին մեծ փոփոխություններ կատարվեցին Մերձավոր Արևելքի միջազգային դրության մեջ: Մոնղոլների ամենուրեք զարհուրանք տարածող ուժը թուլանում էր:

Նրանց գրեթե բոլոր իշխանությունները պատերազմում էին միմյանց դեմ, հատկապես հյուսիսային և արևելյան սահմանագծերի վրա, որտեղ Ոսկե Հորդահաճական արշավանքներից նեղված Իրանի իշխանությունը անգոր էր դարձել յի մշտական արշավանքներից նեղված Իրանի իշխանությունը անգոր էր դարձել մեծ ուժեր կուտակել Սիրիայում՝ Եգիպտոսում հզորացող մամլուքներին հարվածելու համար: Իսկ մշտական բախման մեջ գտնվող մահմեդականների և խաչակիրների պայքարն ավելի էր սրվել:

Եգիպտոսն, ամեն գնով, Արևելքում պիտի ոչնչացներ խաչակիրների վերջին տիրույթները: Հռոմի պապը և Արևմուտքի տիրակալները իրենց հերթին ամեն կերպ պիտի դիմագրավեին Եգիպտոսին:

Այս երկկողմանի ծրագիրն իրագործելու համար Կիլիկիան պիտի դառնար ռազմական գործողությունների հենակետ և՛ Եգիպտոսի, և՛ Արևմուտքի համար:

Եգիպտոսի սուլթանության դաշնագիրը Կիլիկիո հետ՝ մնացել էր միայն թղթի վրա գրված: Մամլուքների ավարառու արշավանքները դարձել էին այլևս անգսպելի:

Հայերի դաշինքը մոնղոլների հետ նույնպես ոչինչ չէր խոստանում: Թուլացել էր Իկոնիայի սուլթանության ուժը, բայց չէր վերացել նրա վտանգը:

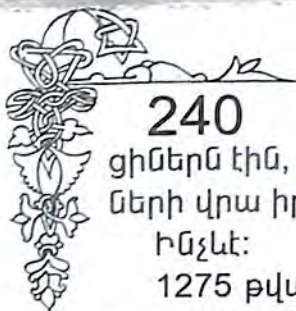
...Լևոն Երրորդ **թագավորը**, ամելանելի վիճակից դրդված, 1274 թվականին ռազմական օգնություն պահանջեց Լիոնում անցկացվող եկեղեցական ժողովից, որտեղ քննարկվում էին հունական և հռոմեական եկեղեցիների **Ունիայի** միության և նոր խաչակրաց արշավանքներ կազմակերպելու հարցերը: Ժողովին դիմում էր ներկայացրել նաև մոնղոլ **Աբադա խանը**՝ խոստանալով դաշնակցել խաչակրաց արշավանքներին:

Այս ժողովից օգնություն չստանալով՝ **Լևոն Երրորդը** համառորեն 1278, 1279, 1282 թվականներին նորից ու նորից դիմումներ է հղում Եվրոպա:

Մերօրյա պատմաբան **Սարգիս Բուռնազյանը** այդ տարիների իրադարձությունները մեկնաբանում է այսպես.

«**Խաչակրաց արշավանքների շուրջ ստեղծված աղմուկի հետևանքն այն եղավ, որ Կիլիկիայի և Եգիպտոսի հարաբերություններն էլ ավելի սրվեցին. Եգիպտոսը Կիլիկիայի բանագնացների ուղևորությունը Եվրոպա դիտեց որպես 1268 թ. հաշտության պայմանագրի խախտում և սկսեց հարձակումներ գործել Կիլիկիայի վրա: Դժվար չէ եզրակացնել, որ Կիլիկիան մեկուսացված էր: Այլ էր Եգիպտոսի սուլթանության դրությունը: Նա Արևելքում ուներ դաշնակիցներ: Առաջավոր Ասիայի մահմեդական ժողովուրդները պաշտպանում էին Եգիպտոսի սուլթանությանը, որոնք հանձինս Բեյբարսի, տեսնում էին խալիֆայության ժառանգորդին՝ համայն մահմեդականության պաշտպանին**»:

Սա, անշուշտ, այսպես էր, միայն մի վերապահումով. 1268 թ. Եգիպտոսի և Կիլիկիայի միջև կնքված պայմանագրի առաջին խախտողները իրենք՝ եգիպտա-

ցիներն էին, պայմանագրից անմիջապես հետո Կիլիկիայի սահմանամերձ շրջանների վրա իրենց չղաղարող ասպատակություններով:

Ինչևէ:

1275 թվականին մանլուքները նորից հանկարծակի ներխուժեցին Կիլիկիա, ասպատակեցին երկիրը, ավերեցին Մսիս քաղաքը, հասան Կոռնիկոս նավահանգիստ, այնուհետև թեքվեցին հյուսիս և պաշարեցին Սիս մայրաքաղաքը:

Ի վերջո, հայերը կարողացան կազմակերպվել և դուրս վռնդել մանլուքներին Կիլիկիայից: Ուրեմն, հակառակ տարածված կարծիքի, մանլուքները անպարտելի չէին: Հարկավոր էր միայն ճիշտ ժամանակին հավաքվել միմյանց շուրջ՝ թշնամուն հարվածելու համար:

Բայց մանլուքները համառ էին: Նրանք պետք է գրավեին Կիլիկիան: Նրա վրայով անարգել պիտի դուրս գային դեպի Իկոնիայի սուլթանություն և նվաճեին այն: Մանլուքները տեսնելով, որ բացի առանձին ավերումներից ու ասպատակություններից, չեն կարողանում ծնկի բերել Կիլիկիո Հայոց աշխարհը, հրավիրեցին թուրքմեններին միանալ իրենց՝ թալանից բաժին ունենալու ակնկալիքով:

...**Սմբատ սպարապետի** հրամանատարությամբ հայերը նորից պարտության մատնեցին մանլուքների և թուրքմենների միացյալ ուժերը և դուրս բռնեցին երկրի սահմաններից: Թշնամուն հետապնդելիս զոհվեց լուսավոր մարդը, հրաշալի մտավորականը, քաջարի զորավարը՝ **Սմբատ սպարապետը**:

...Քիչ ընդհատենք Արևելքում տիրող քաղաքական, ռազմական այս ծանր խժոժությունների պատմությունը և մի քանի խոսք նվիրենք մեծ Հայրենասերի խնկելի հիշատակին, ոչ բնավ նրա անձին արժանի, այլ մեր կարողության համեմատ:

ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏ ԳՈՒՆԴՍԱՔԼ

Նա 68 տարեկան էր, երբ 1276 թվականին Սարվանդիքարի ճակատամարտում, որտեղ նա ապահովեց Հայոց հաղթանակը, զոհվեց:

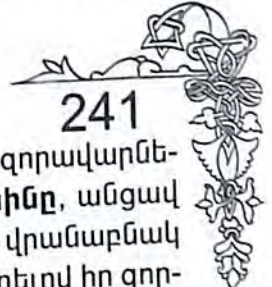
Սմբատ սպարապետը ծնվել է Պապեռոնի Բերդատեր իշխան, սպարապետ և պայլ, այսինքն՝ թագավորատան խնամակալ **Կոստանդին Հեթումյանի** և **Տամա Վիծիի**՝ **Ներսես Լամբրոնացու** քրոջ ընտանիքում:

Հիշում ենք, որ երբ **Հեթումյանները** դարձան գահատեր, 18-ամյա **Սմբատը**՝ **Կոստանդին** խնամակալի և սպարապետի ավագ որդին, **Հեթում թագավորի** մեծ եղբայրը, դարձավ սպարապետ:

Հեթումյանների ոչ արտաքին և ոչ ներքին քաղաքականությունը չէր տարբերվում **Ռուբինյանների** կառավարումից:

Երկու արքայատների հիմնական խնդիրն էր պահպանել կենտրոնացված պետությունը և ապահովել Հայոց անկախությունը:

Եվ այս իրականացնելու համար ժամանակի փայլուն կրթություն ստացած իր որդիների ամենափորձված խորհրդատուն **Կոստանդին պայլն** էր: Նրա անմիջական, իմաստուն ղեկավարությամբ, որպես զորավար ու որպես դիվանագետ իր դասերն առավ նրա **Սմբատ** որդին:

Սմբատ Հեթումյանը Հայոց պատմության հայտնի ականավոր զորավարներից մեկն էր, ում կյանքը նույնպես, ինչպես **Ջաքարե Ջաքարյանին**, անցավ ծիու թամբին, պատերազմների մեջ, որոնք մղվեցին սելջուկների, վրանաբնակ ծիու թամբին, պատերազմների մեջ, որոնք մղվեցին սելջուկների, վրանաբնակ ծիու թամբին, պատերազմների մեջ: Մարտի առաջնորդելով իր զորքերը՝ նա ոչ միայն ղեկավարել է կռիվները, այլև առաջին շարքերում մարտնչել է իր զինվորների հետ հավասար ու առավել քաջությամբ, որից և ոգևորվել ու խրախուսվել են մարտիկները:

Կիրակոս Գանձակեցին նրան անվանում է «**Սմբատ քաջ**»:

Հատված Սմբատ Սպարապետի կողմից կառուցված Սմբատակալ ամրոցից

Բայց չէ որ հայերը մահ պարտվել են: Ինչպե՞ս: Երբ թշնամին նենգորեն, գողի նման հանկարծակի, բազմաքանակ զորքերով ներխուժել է սահմաններից ներս և պաշարել այս կամ այն քաղաքը, բերդն ու ամրոցը: Բայց, ի վերջո, նրանք ասպատակությունից բացի ոչնչի չեն հասել: Նրանք արագորեն դուրս են նետվել երկրից, տանելով իրենց հետ ավար ու գերիներ, որ վաճառեն Արևելքի հայտնի ստրկավաճառության շուկաներում: Նրանք արագորեն դուրս են նետվել երկրից, երբ **Սմբատ սպարապետը** հավաքելով իր բանակը՝ սուրացել է ասպատակողին ընդառաջ:

Իսկ ի՞նչ է նշանակում հավաքել բանակը: Միթե՞ այն մշտապես հավաքված չի եղել:

Երբ կռիվներն ավարտվել են և համեմատական խաղաղություն է եղել, յուրաքանչյուր բերդատեր իշխան իր զորախումբը տարել է իր հետ: Մի մասն էլ պաշտպանել է սահմանային լեռնանցքները: Բանակը ընդհանուր զորակոչի էր հավաքվում միայն այն ժամանակ, երբ պատերազմի ամիջական վտանգն անխուսափելի էր:

Սմբատ սպարապետը ոչ միայն քաջ ու հմուտ զորավար էր, այլ նաև՝ մեծ դիվանագետ: Նա արդեն 40 տարեկան էր, երբ մեկնեց Ղարաղորում, այնտեղ նախապատրաստելու համար **Հեթում Առաջինի** այցը և դիվանագիտական

Երբ որպես զորապետ, ապահով տեղից, ինչպես կարգն էր, ղեկավարում էր մարտը և տեսնում, որ զորքը կռվի որևէ հատվածում տեղի է տալիս թշնամու գերազանց ուժերի դեմ, նա թողնելով զորապետի իր տեղը, մխրձվում էր ռազմի թոկուրդի մեջ... Ձինվորները տեսնելով սպարապետին, որը կատաղի արագությամբ աջուձախ իր սրի բերանին է տալիս թշնամուն աղաղակելով «**Օն անդր, քաջերս...**»՝ նորից նետվում էին առաջ՝ ապահովելով հաղթությունը:

նրբությամբ նախօրոք մշակելու Հայոց համար ընդունելի պայմանները:

Սմբատ սպարապետի մասնակցությամբ են մշտապես կազմվել Արևմուտքի և Արևելքի օտար պետությունների հետ կնքված պայմանագրերը կամ նրանց ուղղված նամակներն ու զանազան գրությունները: Սակայն **Սմբատ սպարապետի** դիվանագիտական տաղանդը, ամենայն իմաստությամբ, բացահայտվեց մոնղոլների հետ դեմ առ դեմ ունեցած բանակցությունների ժամանակ:

Գոյուկ խանի հետ նրա հանդիպման մասին **Կիրակոս Գանձակեցին** գրում է.

«**Կիլիկիայի Հայոց արքա Յեթումը** իր եղբայր **Սմբատ զորավարին** ուղարկեց դանի մոտ մեծ նվերներով: Եվ նա ապահով երկար ճանապարհ անցնելով՝ մեծարվեց դանից, մեծ փառքով վերադարձավ հրովարտականերով, որով նրան էր տրվում բազում գավառներ, շատ բերդեր, որ առաջ **Լևոն արքային** էին և նրա մահից հետո խլվել էին **Ռումի Ալադին** սուլթանից»:

Սմբատ սպարապետը Գոյուկ խանի հետ բանակցել է ոչ միայն **Կիլիկիայի**, այլև **Բուն Հայաստանի** մասին: Այդ բանակցությունների արդյունքում, քիչ թե շատ, տանելի է դառնում Հայոց գավառների վիճակը **Բուն** երկրում: Խանն այնքան է սիրում **Սմբատին**, որ նրան պատվում է՝ իր մոտ ազգական մի իշխանագլուխ օրիորդի նրան հարսնացու տալով:

Սմբատը այս օրիորդին բերում է **Կիլիկիա**, մկրտել տալիս Հայոց լուսավորչական ծեսով և ամուսնանում նրա հետ: Այս մոնղոլուհուց նա ունենում է **Վասիլ** անունով որդուն:

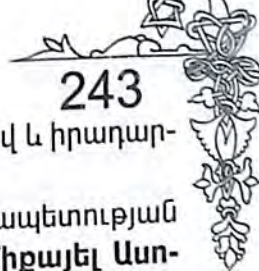
Այսպես, **Սմբատ սպարապետը** դրեց հայ-մոնղոլական դաշինքի հիմնաքարը, որը վերջնական, իրավական ձևակերպում ստացավ, երբ **Յեթում Առաջինը Սմբատ սպարապետ** իր եղբոր ուղեկցությամբ, վեց տարի անց նրա առաջին այցելությունից հետո, գնաց Մոնղոլիա՝ հանդիպելու **Մանգու խանին**:

Ինչպես արդեն ասել ենք, նրանք անցան **Բուն Հայաստան**ով, հանգրվանեցին հայ իշխանների մոտ, որոնց հետ խորհրդակցեցին Հայոց հոգսաշատ հարցերի շուրջը: Գիտենք նաև, որ հայ-մոնղոլական բանակցությունների արդյունքում **Կիլիկիայի Հայոց** թագավորությունը երկար տարիներ ապահովեց իր ինքնուրույնությունը, նաև օգնեց **Բուն Հայաստանում** պահպանելու հայկական պետականության վերջին բեկորները, խնամելու իր կրթական օջախները, թեթևացնելով նրանցից գանձվող հարկերը:

Սմբատ սպարապետը իր զորավարական և դիվանագիտական տաղանդով և ծավալած գործունեությամբ արդեն իր արժանի տեղը կարող էր գրավել մեր պատմական հիշողության մեջ: Սակայն երկու ասպարեզ ևս նրան դարձնում են միակը շատ տաղանդավոր զորավարների, դիվանագետների, պատմիչների և իրավագետների մեծ շրջանակում, որովհետև նա միակն էր, որ այդ բոլորն էր միաժամանակ:

Միջնադարյան մեր մատենագիտության մեջ **Սմբատ սպարապետը** այդ շրջանի միակ պատմիչն էր, որ հոգևորական չէր:

Կիլիկիո Ռուբինյան և **Յեթումյան** շրջանների մասին նրա «**Տարեգիրք**» մատյանում ընդգրկված տեղեկություններն անգնահատելի են: Այն ամփոփում է

951 թվականից մինչև 1276 թվականն ընկած 325 տարվա դեպքերով և իրադարձություններով հարուստ մի ժամանակահատված:

«**Տարեգրքի**» սկզբնական շրջանի մասին գրելիս, մինչև սպարապետության պաշտոն ստանալը, **Սմբատն** օգտվել է **Մատթեոս Ուռհայեցու**, **Միքայել Ասորու**, **Գուլիելմոս Տյուրոսացու** տեղեկություններից:

Սմբատ սպարապետը իր պատմությունը գրել է իբրև ականատես և իբրև իրադարձությունների եռանդուն ու գործունյա մասնակից:

Սմբատ սպարապետը եղել է երկրի կառավարման բուն կենտրոնում, ներքին և արտաքին քաղաքականության խնդիրների քննարկման անմիջական մասնակից: Բայց նա նաև լինելով վերին աստիճանի զարգացած մի անձնավորություն՝ էր բավարարվում զորավարական և քաղաքական գործչի գործունեությամբ միայն: Նա նաև տաղանդավոր թարգմանիչ էր, իրավագետ-օրենսդիր, պատմագիր և բանաստեղծ:

«**Տարեգիրքը**» անչափ կարևոր տեղեկություններ տալով հանդերձ՝ մեծ հպարտությամբ պատմում է նաև հայ թագավորների, իշխանների մասին, որոնք պետության ամրապնդման և անկախությունն ամեն գնով պաշտպանելու համար ոչ իրենց ջանքերն էին խնայում և ոչ իրենց կյանքը: «**Տարեգրքի**» յուրաքանչյուր դրվագ խոսում է հեղինակի մեծ հայրենասիրության մասին: Նա կենտրոնացված ուժեղ միապետության կողմնակից է և արհամարհանքով ու ատելությամբ է գրում բոլոր նրանց մասին, ովքեր ելնում են գահակալի դեմ իրենց շատ կասկածելի բոլոր նրանց մասին, ովքեր ելնում են գահակալի դեմ իրենց, թե ինքը՝ հեղինակը, «**ինքնուրույնության**» համար: Ի դեպ, անկախ նրանից, թե ինքը՝ հեղինակը, ինչ վերաբերմունք ունի այս կամ այն գահակալի հանդեպ:

Սմբատ սպարապետը ևս, իր շատ հայրենակիցների նման, սկզբում մեծ հույսեր ու սպասելիքներ է ունեցել խաչակիրների Արևելքում հայտնվելու կապակցությամբ: Բայց պատմիչի վերաբերմունքը շատ արագ փոխվում է, երբ խաչակիրները ցուցադրում են իրենց բարբարոս էությունը, իրենց ագահ բնավորությունը, Արևելքի ժողովուրդների հանդեպ իրենց անկիրթ պահվածքը:

Սմբատ սպարապետի «Տարեգիրքը» մեր այն պատմագրական աղբյուրներից է, որը թանկագին տեղեկություններ է պարունակում ոչ միայն Հայոց և հատկապես **Կիլիկիո** 12-13-րդ դարերի մասին, այլ նաև անչափ գնահատելի վերլուծությամբ՝ օտարների հավաստի պատմության հետաքրքիր ժամանակագրություն է՝ կարևոր ու հարուստ տեղեկությունների մասին:

Իրավունքների, միջավատատիրական հակամարտությունների մասին: Բայց, իհարկե, անգնահատելի ախտեղ **Կիլիկյան Հայաստանի** ներքին հարաբերությունների ընդհանուր վիճակի բացահայտումն է, քննարկումը, որն ինչ-որ չափով առնչվում է խաչակիրների հանդեպ ունեցած ավատատեր ազնվականության վերաբերմունքին:

Խաչակիրներից հուսախաբ պատմիչը համոզված գրում է, որ հայերն այլևս իրենց հույսը չպետք է կապեն խաչակիր իշխանությունների հետ, որոնց միջև հակամարտություններն այն աստիճան էին սրվել, որ միմյանցից վրեժխնդիր էին լինում իրենց թշնամիների միջոցով ու նրանց զենքով:

Հուլիսը պետք է դնել միմիայն սեփական ուժերի համախմբվածության վրա, սեփական հայրենասիրության վրա:

Պատմիչը իր «**Տարեգրքում**» հանգամանորեն անդրադարձել է հայ-բյուզանդական, հայ-արաբական, հայ-վրացական, հայ-սելջուկյան հարաբերությունների պատմությանը, մոնղոլների հետ կնքած ռազմա-քաղաքական կապերին, **Հեթում թագավորի**՝ Ղարաղորում կատարած ճանապարհորդությանը, Մեծ Հայքից դեպի օտար երկրներ հայերի արտագաղթին, ինչպես նաև քաղաքագետի իմաստությամբ մերկացրել է խաչակիրների արկածախնդիր, վտանգավոր գործելակերպը: «**Տարեգիրքը**», սակայն, մախ և առաջ կիլիկյան հայ իշխանների, նրանց տիրույթների, իրավունքների պատմությունն է, նրանց միասնական ջանքերի կամ հակամարտությունների պատմությունը:

Սմբատ սպարապետ պատմիչի «**Տարեգիրքը**» 13-րդ դարի ընդհանրական պատմությունը ներկայացնող մեծարժեք սկզբնաղբյուր է: Իզուր չէ, որ այն մինչև հիմա եվրոպական պատմագետների մեծ հետաքրքրությունների կենտրոնում է:

1862 թվականին «**Տարեգիրքը**» ֆրանսերեն է թարգմանել **Վիկտոր Լանգլուան**: Լանգլուան 19-րդ դարի ֆրանսիացի արևելագետ և մեծ հայագետ գիտնականներից էր: Նրա հայագիտական ուսումնասիրությունները վերաբերում են Հայաստանի և Կիլիկիո Հայոց թագավորության պատմությանը, դրամագիտությանը, մշակույթին: Նրա «**Ակնարկ Ռուբինյան Դինաստիայի հայ թագավորների դրամների մասին**», «**Հայաստանի միջին դարերի դրամագիտությունը**», «**Հայաստանի տեղը աշխարհի պատմության մեջ**», «**Վավերագրեր Փոքր Հայաստանի Լուսինյանների պատմության մեկնաբանման համար**», «**Ճանապարհորդություն Կիլիկիայում և Տավրոսի լեռներում**», «**Խորհրդածություններ Հայաստանի և Ֆրանսիայի միջին դարերի հարաբերությունների շուրջը**»... գրքերը անգնահատելի կոթողներ են եվրոպական հայագիտության անդաստանում: Եվ ոչ միայն եվրոպական, այլ նաև մեր, 21-րդ դարի հայ պատմագիտության համար:

1869 թվականին **Սմբատ սպարապետի «Տարեգիրքը»** նորից ֆրանսերեն է թարգմանվել **Դյուլորիեի** կողմից: Ֆրանսիացի հայագետ **Էդուարդ Դյուլորիեն** զբաղվել է հայ մատենագիրների երկերի ուսումնասիրությամբ ու թարգմանությամբ, ապա լույս ընծայել Հայոց պատմությանը վերաբերող հետազոտություններ: Քննել և հրատարակել է Վենետիկի, Վիեննայի մատենադարանների հայկական ձեռագրերից կազմված նյութեր: Նրա հայագիտական հետաքրքրությունների ոլորտի մեջ էին **Մատթեոս Ուռհայեցին, Միքայել Ասորին, Սամվել Անեցին, Ներսես Շնորհալին, Վարդան Արևելցին, Ստեփանոս Տարոնեցին, Սմբատ սպարապետը** և նրանց գործերը, հատկապես նրանց տեղեկությունները խաչակիրների մասին: **Դյուլորիեն** մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել նաև հայ հնագույն երգերի ու ավանդությունների, տոմարի, կրոնի, մի խոսքով՝ Հայոց ներքին կյանքի հանդեպ: Այս հետաքրքրությունների շրջանակում էր նաև **Սմբատ սպարապետի «Տարեգիրքը»**:

«**Տարեգիրքը**» 1905 թվականին գերմաներեն է թարգմանել գերմանացի հայագետ-լեզվաբան **Յոզեֆ Կարստը**: Կարստին հետաքրքրել է Հայոց և հատկապես Կիլիկիո հայերենի պատմական քերականությունը: Նա բազմաթիվ աշխատություններ ունի հայերի և հայերենի վերաբերյալ: «**Հայոց ազգագրական դիրքը**» աշխատության մեջ կատարել է հայերենի և ասուրերենի, շումերերենի, ուրալ-ալթայան, ինչպես նաև այլ լեզուների համեմատություններ: Հրատարակել է «**Ալարոդյաններ և Նախաբասկեր**» գիրքը, որտեղ այն կարծիքն է հայտնել, որ Հայաստանից են դուրս եկել Կովկասից մինչև Պիրենեյներ տարածված ցեղեր: Խոսելով հայերենի բարբառների մասին՝ նա նշում է դրանց ուսումնասիրման կարևորությունը միջազգային լեզվի պատմության հարցերում:

Գերմանացի հայագետ **Յոզեֆ Կարստի** հատուկ ուշադրության կենտրոնում են եղել նաև **Սմբատ սպարապետի** գործերը: Նա երկհատորանոց աշխատություն է նվիրել **Մխիթար Գոշի և Սմբատ սպարապետի Դատաստանագրքերի** թարգմանությանը, ուսումնասիրությանը և աղբյուրներին:

Մոնղոլների՝ Միջին Ասիայից Իրան ներխուժելու պատմության մասին հատվածը «**Տարեգրքից**» ռուսերեն է թարգմանել արևելագետ, աղբյուրագետ, բանասեր, պատմաբան, Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր, Ռուսաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի թղթակից անդամ **Քերովբե Պատկանյանը**:

...Երբ մեր պատմության ընթացքը քայլ առ քայլ անցնելով հասնենք 19-րդ դար՝ մյուս երախտավորների հետ կփորձենք ըստ արժանվույն ճանաչել նաև **Քերովբե Պատկանյանին**:

Իսկ հիմա փորձենք չհեռանալ **Սմբատ սպարապետ** անձնավորությունից և նրա ապրած ժամանակից:

Սմբատ սպարապետի անունով պահպանվել են նաև արձանագրություններ, նամակներ, որոնցից հատկապես արժեքավոր է 1247 թվականին Կիպրոսի թագավոր **Հենրիխ Լուսինյանին** գրած ֆրանսերեն նամակը: Լուսավորյալ ու տաղանդավոր այս մարդը նաև չափածո գործերի հեղինակ է, որոնցից իր դանդաղոր այս մարդը նաև չափածո գործերի հեղինակ է, որոնցից իր պատմա-փիլիսոփայական բովանդակությամբ նշանավոր է Եգիպտոսի սուլթանության դեմ 1266 թվականի Մառիի ճակատամարտի մասին գրած «**Ի ճաշոց Գրիս**» պոեմը: Զբաղվել է նաև քերականությամբ:

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում է պահվում նրա պատվերով գրված «**Ավետարանը**», որտեղ նրա ձեռքով քերականական շտկումներ են արված և ճիշտ ընթերցանության համար դրված են առողջանության նշաններ:

Սմբատ սպարապետը իր գործերը գրել է դյուրին, խոսակցականին մոտ հայերենով:

ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏԸ ԵՎ ԻՐ «ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐՔԸ»

«**Դատաստանագիրք**» է գրել նաև **Սմբատ սպարապետը**, որովհետև նա նաև մեծ իրավագետ էր և ուներ Կիլիկյան Հայկական պետության հասարակական հարաբերությունները կարգավորելու մտահոգությունը:

Իրավագետ պատմաբան Խոսրով Թորոսյանը գրում է.

«Թեև հայկական թագավորության մեջ մինչ այդ գործում էին Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը» ու «Անտիոքի ասիզները», սակայն չէին բավարարում պետության իրավական գործունեության պահանջները:

Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» կազմումից հետո անցած ժամանակահատվածում, շուրջ 80 տարի, փոփոխվել էին ավատատիրական հարաբերությունները:

Բացի այդ Կիլիկյան հայերենի և այդ «Դատաստանագրքի» լեզվի միջև առաջացած մեծ տարբերության պատճառով այն դարձել էր անհասկանալի: Սահմանափակ էին կիրառվում նաև «Ասիզները», հիմնականում՝ սյուզերեն-վասալ տնտեսական հարաբերությունները կարգավորելու համար, որոնք Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքում» սակավ են կիրառվել:

...Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագրքի» իրավաքաղաքական արժեքն ու պատմաճանաչողական նշանակությունն այն է, որ հաստատում է օրինականությունն ընդդեմ կամայականության, հաշվի առնելով, որ ուժեղ կենտրոնացված թագավորական իշխանության պահպանումը հնարավոր է միայն օրինականության պահպանմամբ՝ գտնելով, որ թշնամիներով շրջապատված երկրի արտաքին անվտանգությունն ու քաղաքական գոյությունը հնարավոր է ապահովել միայն պետական իշխանության հզորությամբ»:

«Դատաստանագրքում» նշված հանցակազմերն են՝ դավաճանություն, լիտեսություն, սպանություն, գողություն, մարմնական վնասվածքների պատճառում, անարգում, գերեզմանահանություն, բռնաբարություն, սրբապղծություն և այլ հանցանքներ...

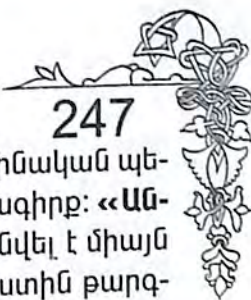
«Դատաստանագիրքը» զանազանում է մեղքի ձևերը. դիտավորություն և անզգուշություն: Դիտավորության դեպքում պատիժն ավելի խիստ է: Նախատեսված են՝ մահապատիժ, աքսոր, արտաքսում, մարմնական պատիժներ, տուգանքներ: Պատժատեսակն ու պատժաչափը տարբերվում են ըստ սոցիալական և կրոնական պատկանելության:

Սմբատ սպարապետի «Դատաստանագիրքը» իր բովանդակությամբ ու գաղափարներով առաջնակարգ տեղ է գրավում միջնադարյան իրավունքի հուշարձանների շարքում:

Ի վերջո, Սմբատ սպարապետի «Դատաստանագիրքը» Կիլիկիայի պամաններին համապատասխան փոփոխված, կրճատված, կամ ավելացված և գրաբարից կիլիկյան աշխարհաբարի թարգմանված Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքն» է:

Մենք գիտենք, որ իր ժամանակին, 12-րդ դարում Ներսես Լամբրոնացին կաթողիկոսի գրապահոցում չգտնելով այլ օրենքներ, բացի «Կանոնագրքից», ստիպված թարգմանում է բյուզանդական օրենքները, իրենից նույնպես ավելացումներ անելով: Բայց քանի որ այս օրենքները վերաբերում էին եկեղեցունմանցին անօգտագործելի:

Սմբատ սպարապետը նախքան «Դատաստանագիրքը» գրելը, թարգմա-

նել է «Անտիոքի ասիզները», որոնք Արևելքում հաստատված լատինական պետության օրենքներն էին: Ասիզը նշանակում է դատավարական օրենսգիրք: «Անտիոքի ասիզների» բնագիրը մինչև այժմ չի գտնված: Այն պահպանվել է միայն Սմբատ սպարապետի թարգմանությամբ: **Ղևոնդ Ալիշանը** այն վերստին թարգմանել է ֆրանսերեն և 1876 թվականին հրատարակել Վենետիկում:

Այսպիսով, համաշխարհային իրավական գիտության այս հուշարձանի պահպանման գործը կատարել են երկու մեծանուն հայերը. մեկը 13-րդ դարում, մյուսը՝ 19-րդ դարում:

«Ասիզների» թարգմանության արժեքը միջնադարյան ընդհանուր իրավագիտության բնագավառում անչափ կարևոր էր խաչակիրների կողմից Արևելքում ստեղծված պետությունների հասարակական-քաղաքական կարգը պարզաբանելու համար: Անկախ «Անտիոքի ասիզների» Կիլիկիայում կիրառվող ոլորտից՝ այն կարևոր աղբյուր է արևմտյան ավատատիրությունը ուսումնասիրող գրականության մեջ: Եվ այս տեսակետից չափազանց մեծ է **Սմբատ սպարապետի ծառայությունը համաշխարհային իրավագիտության ասպարեզում:**

Սմբատ Սպարապետը միջնադարյան այն կրթված ու պատրաստված, իմաստասեր ու բանաստեղծ, թարգմանիչ ու իրավագետ օրենսդիր, դիվանագետ ու լայնախոհ միջազգային գործիչն էր, որ այս ամենի հետ ուներ նաև անձնական քաջություն, մեծ զորավար լինելու սքանչելի տաղանդ:

Հրաժեշտ տանք նրա խնկելի կերպարին և փորձենք նորից քայլել Կիլիկիայի Հայոց պատմության ոտնահետքերով:

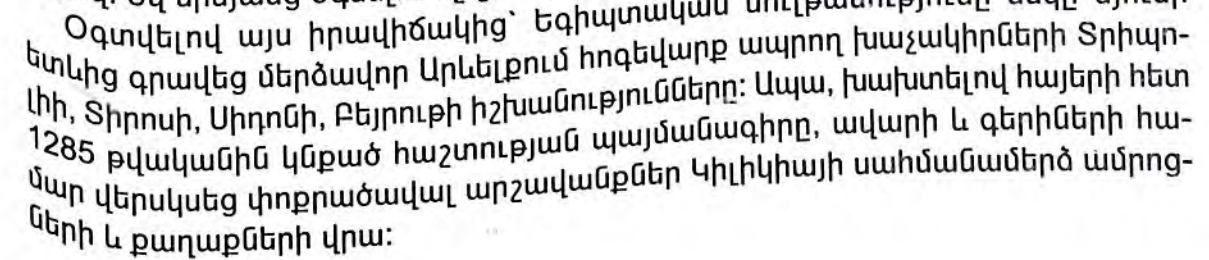
ՄԱՍԼՈՒՔՆԵՐԻ ՆՈՐ ԱՍՊԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՆՈՐ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ

1279 թվականին մամլուքները նորից ասպատակեցին Կիլիկիայի սահմաններ՝ շրջանները և նույնիսկ գրավեցին Հռոմկլան: Բայց Հայոց զորքերն այս անգամ ևս կարողացան դուրս չալտել նրանց:

Այս նույն թվականին էր, որ Կահիրեում հեղաշրջում եղավ: Սուլթանի գահը գրավեց **Կալաունը**:

Մեկ տարի անց **Աբադա խանի** եղբոր՝ **Մանգու Թիմուրի** առաջնորդությամբ մոնղոլները արշավեցին Սիրիա, որոնց 25-հազարանոց զորքով միացավ Կիլիկիո թագավոր **Լևոն Երրորդը**: Երբ արդեն հաղթանակն ակներև էր, թե ինչ պատճառով հայտնի չէ, Մանգու Թիմուրը իր մոնղոլական բանակով լքեց ռազմադաշտը և դիմեց փախուստի: **Լևոն Երրորդը** իր զորքով թշնամու ահռելի ուժի դեմ մենակ մնալով՝ կարողացավ բանակի մնացորդները ազատել կռվի ահաբեկող թոհուրեհից և հաղթանակը թողնելով մամլուքներին՝ հեռացավ մարտադաշտից:

Այս հաղթանակից հետո մամլուքներին հաջողվեց հասնել Կիլիկիո Այաս մահաճախին, ասպատակել ու ավերել: Նորից դուրս չալտեց երկրից: **Լևոն Երրորդը** նրանց մեծ ջարդ տալով՝ միայնակ երկար ժամանակ չեն կարող Բայց **Լևոն արքան** գիտեր, որ հայերը միայնակ երկար ժամանակ չեն կարող

1289 թվականից Կիլիկիո Յայոց գահին էր **Լևոն Երրորդի** որդի **Յեթում Երկրորդը**: **Յեթում թագավորը** զորք ուղարկեց պաշտպանելու Ամանոսյան լեռնանցքները, միաժամանակ դիմելով մոնղոլներին ռազմական օգնության համար: Մոնղոլները մերժեցին:

Յեթում Երկրորդը պատգամավորներ ուղարկեց նաև Եվրոպա: Յետաքրքիր է Անգլիայի թագավորին ուղարկած նրա նամակը, որտեղ նկարագրում է խաչակիրների պետությունների տապալումը Լևանտում և Կիլիկիայի վրա կախված վտանգի մասին:

Պատմական որևէ հիշողություն չի պահպանվել այն մասին, որ Անգլիայի թագավորը որևէ կերպ պատասխանել է **Յեթում Երկրորդ Կիլիկիո թագավորի** նամակին: Իր հերթին **Նիկողայոս Զորորդ** պապը բարեխոսական նամակներ է գրում Ֆրանսիայի **Ֆիլիպ Գեղեցիկ** և Անգլիայի **Էդվարդ** թագավորներին, որոնք նույնպես մնացին անհետևանք:

Պապը հորդորանքով լի նամակներ է ուղարկում նաև **Յուրընկալների** և **Տաճարականների** ուխտերին, որպեսզի նրանք իրենց պատկանող նավատորմիդներով, իրենց ծովակալներով և «**հավատարիմ քրիստոնյաներով**» օգնության փութան Յայոց թագավորին:

Սակայն օգնության այս կանչերը ևս ապարդյուն էին:

Արևելքի և Արևմուտքի այս խառնաշփոթությունների մեջ բացվել էր Եգիպտոսի աստեղային պահը... և նրանք կրակը նետելով հայերի հետ կնքած պայմանագիրը, նորից ներխուժեցին Կիլիկիա, նորից գրավեցին Յոննկա կաթողիկոսանիստ ամրոցը և գերելով կաթողիկոսին ու ժողովրդին՝ հեռացան:

Այս դեպքը պատճառ դարձավ, որ կաթողիկոսարանը տեղափոխվի Սիս մայրաքաղաք:

Երկիրը նոր ավերածություններից փրկելու համար **Յեթում Երկրորդը** ստիպված, առանց կռվի, մամլուքներին զիջեց Մարաշ, Թիլ-Յատան, Բեհեսնի ամրոց՝ քաղաքները:

Եվ ահա, գլուխ չհանելով օր օրի բարդացող միջազգային իրավիճակից, 1294 թվականին իր եղբայր **Թորոսին** հանձնելով գահը՝ **Յեթում արքան** մտավ Դրազարկի վանք որպես կրոնավոր: Ըստ երևույթին Կիլիկիո թագավորների համար սա կարծես դարձել էր ընդունելի սովորույթ. իրենց վերջին տարիներն ապրել ասկետական կյանքով:

Մեկ տարի գահին մնալուց հետո **Թորոսը** նույնպես հրաժարվեց թագավորական ծիրանից և մտավ վանք: Գահից հրաժարված **Թորոս** եղբոր և հայ իշխանների խնդրանքով **Յեթումը** հեռացավ վանքից և նորից ուսերին վերցրեց թագավորական ծանր պատմունքներ:

...Այս ընթացքում էր, որ Կիլիկիան զերծ մնաց մամլուքների հարձակումներից... Եգիպտոսում, բացի գահակալական ներքին պայքարից, սկսվել էր մի զարհուրելի համաճարակ, ըստ երևույթին՝ ժանտախտ, որի հետևանքը եղավ նույնքան զարհուրելի սովը:

Եգիպտոսի սուլթան **Մելիք Աշրաֆը**, երկրում տիրող սովն ու համաճարակը դիտելով որպես ի վերուստ ուղարկված պատիժ՝ հայրենի և օտար պատմիչների վկայությամբ, իր հոժար կամքով Կիլիկիային վերադարձրեց նրանից խլած սահմաններ՝ ամրոցները:

Իսկ **Յեթում Երկրորդն** այս ընթացքում ջանում էր վերականգնել հայ-մոնղոլական զինակցությունը մամլուքների դեմ: Եվ նա հանձն առավ այցելել **Բայդու խանին**, անձամբ կարգավորելու համար այս խնդիրը:

Նա Իրան՝ մայրաքաղաք Մարաղա հասավ անպատեհ ժամի. **Ղազան խանը** ապստամբել էր **Բայդու խանի** դեմ:

Կիլիկիո թագավորը ստիպված եղավ երկու ամիս, իր երկիրը թողած, օտար այս քաղաքում սպասել, մինչև այս խաներից մեկը կդառնար Իրանի իշխանության տերը:

Քանի դեռ **Յեթում Երկրորդ** Յայոց թագավորը համբերությամբ սպասում էր օտարի դռներին, քիչ ետ գնալով պատմության արահետներով՝ ծանոթանանք այն վիճակին, որ կար **Բուև Յայաստանում**:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԲՈՒՆ ՅԱՅԱՍՏԱՆ

1256 թվականին մեծ բանակով Իրան ժամանած **Հուլավու խանը՝ Մանգու խանի** եղբայրը, հնազանդեցրեց տեղական ավատատերերին և հիմնադրեց **Հուլավյան** մոնղոլական պետությունը, որը պատմության մեջ մտավ «**իլխանուլթուն**» անունով: **Իլխան** նշանակում է ժողովրդի տեր: Պետության կենտրոնը դարձավ **Ատրպատականը**, մայրաքաղաքը սկզբում Մարաղան, իսկ հետո՝ Թավրիզը:

Յիմադրելով Մոնղոլական անկախ պետություն՝ **Հուլավուն** կարճ ժամանակում կարողացավ նվաճել Մերձավոր Արևելքում շուրջ 700 տարի իշխող **Բաղդադի խալիֆայությունը**: Յիշո՞ւմ եք. **Հուլավուն** սա կարողացավ իրագործել **Յեթումի Առաջին** Կիլիկիո Յայոց թագավորի բանակի, **Բուև Յայաստանի** և **Վրաստանի** միասնական զինված ուժերի միջոցով, որոնց առաջնորդում էին **Շահնշահ Ջաքարյանի** որդի **Ջաքարեն** և **Պռոշ սպարապետը**:

Այս կռիվներին մոնղոլներին մեծ օգնություն ցույց տվեց նաև **Սադուն Արծրունին** և իր զինջուկատը, հատկապես Սասունը գրավելիս:

Մոնղոլները Սասունը տվեցին կառավարելու **Արծրունուն**՝ նախօրոք թալանելուց և ժողովրդին սրի քաշելուց հետո, որովհետև սասունցու բնավորության համաձայն՝ նրանք պաշտպանվել էին մինչև վերջին նետն արձակելը և քաղցից նվաղելը: Այսպես. հայերի օգնությամբ **Հուլավուն** տեր դարձավ մի հսկայածավալ իշխանության, որի մեջ էին մտնում ողջ Իրանը, **Ատրպատականը**, Արևելյան **Վրաստանը**, **Յայաստանը**, **Ռումը**, **Քուրդիստանը**, Իրաքը: **Հուլավուներից** կախյալ երկրներն էին Արևմտյան **Վրաստանը**, **Տրապիզոնը**, Կիլիկյան Յայոց պետությունը: Իր խիզախությամբ և ռազմավարական տաղանդով **Հուլավուի** բանակում հատկապես մեծ ազդեցություն ուներ Յայոց զորքի սպարապետ **Պռոշ իշխանը**: **Հուլավուն** քանի որ շատ էր հավանել Դարոյնքի դաշտը, այն որոշեց իր ամա-

Գանձակեցի Կիրակոս պատմիչը գրում է.

Հուլավուի տիրապետության ժամանակ Հայաստանը ընկղմվեց ամենախսկական մղձավանջի մեջ աշխարհագրին հետևած ծանր հարկերի և փոքրասիական երկրների նվաճումների ժամանակ Հայոց զորքերի՝ կռվի առաջին գծում լինելու հետևանքով:

«...Եկանք Շահնշահի երկիրը, երբեմնի ամենագորավոր իշխանի, բայց հիմա հարկատու թաթարներին, որոնք կործանում են բոլոր ամրոցները: Շահնշահը ինձ ճաշի հրավիրեց, այնտեղ հանդիպեցի Շահնշահի որդի Ջաքարեին, որը հարցրեց. «Եթե ձեզ մոտ գամ՝ դուք կպահե՞ք ինձ»: Որովհետև նա այնքան ծանր է զգում թաթարների տիրապետությունը, որ թեև ամեն բան առատորեն ունեւ, սակայն նախընտրում էր թափառել օտար երկրներ, քան կրել նրանց տիրապետությունը»:

Նույն վիճակն էր Վրաստանում:

Կիրակոս Գանձակեցու և վրաց ժամանակագիրների վկայությամբ՝ **Լաշայի** որդի **Դավիթ թագավորը**, որը հնագանդվել էր թաթարներին, նեղվեց ծանր հարկապահանջությունից, թողեց Տփլիս քաղաքը և մի քանի գավառատեր իշխանների հետ փախավ Աբխազիայի անառիկ վայրերը։ Բայց մա այնպես արագ ու տագնապահար փախավ, որ իր **Գոնցա թագուհուն** և նորածին **Դեմետրե** որդուն չկարողացավ իր հետ տանել։

Արդուներ, որ Հուլավյան խանության Վրաստանի և Հայաստանի ոստիկանն էր, մեծ զորքով ճանապարհի ընկավ Դավիթ թագավորին բռնելու՝ հանդիպած գավառների բնակիչներին անխնա կոտորելով ու գերի վերցնելով: Բայց հանկարծակի նրա վրա հարձակվեց վրացական 400 հեծյալների մի գունդ, որը ջարդեց **Արդուների** զորագունդը և ստիպեց նրան հեռանալ:

Արդունը, այնուամենայնիվ, կարողացավ խարդավանքով կալանավորել **Գոն-
ցա թագուհուն**, նրա դստերը, **Շահնշահ Զաքարյանին** և խաչենի տեր **Հասան
Զալալին**՝ հարկերը չվճարելու պատրվակով:

Նրանց ազատագրելու համար ահռելի փրկագին նշանակվեց:

...Հասան Ջալալը ի վիճակի չէր վճարել իր փրկագինը և նրան «անասելի խոշտանգումներով» տանջեցին՝ փայտի մեջ դնելով պարանոցը և ոտքերը երկաթե շղթաներով կապելով:

Ի դեպ, **Արդունը** դարձել էր մահմեդական, և նրա ատելությունը քրիստոնյաների հանդեպ առանձնահատուկ էր, իսկ խաչների տեր **Հասան Ջալալի** հանդեպ

Հասան Զալալի Ռուզուբան դուստրը մոնղոլ բարձրաստիճան ազնվական
 Զարմաղանի որդի Բորա Նուխի կինն էր: Լսելով հոր չարչարանքների մասին՝
 գնաց Հուլավուի կին Տողաս խաթունի մոտ, որպեսզի հորն ազատի Արղունի
 ձեռքից: Սակայն Արղունն իմացավ այդ մասին և նույն գիշեր իշխանին տվեց դա-
 հիճների ձեռքը:

Ահա մի ավանդապատում **Հասան Ջալալ** բարեպաշտ իշխանի մասին: Սրա-

«Կյանքն ավարտելով և հավատը պահելով, այսպես վախճանվեց այս անարատ ու աստվածապաշտ մարդը... Նրա Աթաբեկ որդին հավատարիմ մարդիկ ուղարկեց, որպեսզի գողանան հոր խոշտանգված և գազանաբար սպանված մարմինը: Այն պարսիկը, որի տանը երկաթե կապանքների մեջ պահում էին իշխանին՝ աստվածային նշաններ տեսավ, երբ նրան սպանեցին, նրա մարմնի վրա պայծառ լույս իջավ: Եվ սա տեսնելով պարսիկը խնամքով տարավ և իջեցրեց այն ցամաք ջրհորը, որպեսզի օրեր հետո պատվով թաղի նրան: Այս պարսիկն էր, որ իշխանի հարազատներին ու նրան փնտրողներին ցույց տվեց նրա մարմինը և պատմեց սքանչելի տեսիլքը: Հարազատները նրան տարան տուն և թաղեցին Գանձասար վանքում, իր հայրենի շիրմատանը: Նրա մասունքները բերողները ողջ ճանապարհին տեսան, որ նրան տեսիլքը նշխարների վրա»:

տեսան լույսի նույն տեսիլքը նշխարների վրա»։
Խաչենի իշխանությունը Հասան Ջալալի մահից հետո Հուլավուի հրամանով
ստանձնեց նրա որդի Աթաբեկը։ Պատմիչների վկայությամբ՝ սա նույնպես քաջ
և առաքինի մարդ էր։ Այսպես եղերորեն սպանվեց նաև Շահնշահի որդի Ջաքա-
րե իշխանը։ Շահնշահը շատ որդիներ ուներ. Ջաքարե, Ավագ, Սարգիս, Ար-
տաշիր, Իվանե... Երբ ծերացավ՝ նա իր իշխանությունն հանձնեց Ջաքարե
ավագ որդուն։ Ջաքարեն մոնղոլական զորքի հետ գնում էր պատերազմների և իր
քաջության, զինվորական գործի մեծ հմտության համար մեծարվեց և՛ Հուլավու
խանից, և՛ Արղուն ոստիկանից։

Բայց մի անգամ, մի չնչին դեպք նրա մահվան պատժառը դարձավ։ Արդուհից մեծ գործով վրաստանում էր։ Նրա հետ էր նաև **Զաքարեն**։ Արդուհից գաղտնի՝ **Զաքարեն** գնաց իր կնոջը տեսության՝ Ուտիք, որը մեծ Հայքի Տայք նահանգի գավառներից էր։ Այստեղ պատսպարվել էր **Զաքարեի** կնոջ հայրը՝ իշխան **Սարգիսը**, որ ապստամբել էր մոնղոլների դեմ վրաց թագավոր **Դավիթի** հետ միասին։ Արդուհն իմացավ, որ **Զաքարեն** այցելել է իր կնոջը, ապստամբ իշխանի աղջկան, գուցե՝ իշխանին։ Արդուհն այս մասին հայտնեց Հուլավու խանին։ **Զաքարեին** կապանքներով նետեցին նրա ոտքերի մոտ, և սա այլ սուտ չէր։ **Զաքարեին** կապանքներով նետեցին նրա ոտքերի մոտ, և սա այլ սուտ չէր։ **Զաքարեին** կապանքներով նետեցին նրա ոտքերի մոտ, և սա այլ սուտ չէր։

Չաքարե իշխանը երկի գգուն էր իր մոտալուծ վախճանը և այդ պատճառով ֆրանսիացի **Ռուբրուկի** հետ խոսելիս տվել էր նրան ճակատագրական՝ «**Եթե ձեզ մոտ գամ՝ դուք կպահե՞ք ինձ**» հարցը:

Այս քաղաքականությունը մոնղոլները վարում էին՝ թույլ չտալու համար որևէ իշխանական տան չափից ավելի հզորացում:

Բյուզանդացիների այս բայլը կարելի է բացատրել մանկության դեմ հայ-բյուզանդական հակադրության գանկով:

Չանդակյան գինակցություն ստեղծելու ցանկությամբ:

Ինչևէ: **Յեթումը** իր **Թորոս** եղբոր հետ մեկնեց Բյուզանդիա՝ մասնակցելու քրոջ հարսանիքին, գահին տեղապահ նշանակելով իր Սմբատ եղբորը:

Մինչև **Յեթում թագավորի** Յուլավյան իշխանություն մեկնելը՝ նա իր եղբայր Թորոսի հետ ներկա էր գտնվել նաև իր մյուս քրոջ՝ **Ջաբելի**՝ Իգաբելի, ամուսնության հանդեսին **Կիպրոսի Յենրիխ Երկրորդ** թագավորի եղբայր **Ամորիի** հետ:

ԿԻԼԻԿԻՈ ԹԱԳԱԿՈՒՎ ԽԺԴԺՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մինչև **Յեթումն** ու **Թորոսը** Բյուզանդիայում վայելում էին հարսանեկան հանդեսի ուրախությունը՝ գահին տեղապահ նշանակված **Սմբատը** իր դժգոհ եղբայրների և նույնիսկ **Գրիգոր կաթողիկոսի** պաշտպանությամբ և աջակցությամբ իրեն հռչակեց թագավոր:

Վերադառնալով Կիլիկիա և տեսնելով, որ զրկված է գահից՝ **Յեթումն** անմիջապես մեկնեց Կիպրոս, հուսալով օգնություն ստանալ՝ վերագտնելու կորցրած թագավորությունը: Սակայն, մերժվելով, շտապեց նորից վերադառնալ Կոստանդնուպոլիս, որտեղից ընդամենը որոշ գումար ստանալով՝ դառնացած հեռացավ:

Նա չէր կարող առանց պաշտպանության մտնել Կիլիկիա և այս անգամ շտապեց **Ղազան խանի** մոտ: Բայց Ղազան խանի մոտ, նրանից առաջ թանկարժեք նվերներով արդեն եղել էր **Սմբատը**, ամուսնացել նրա ընտանիքի մի օրիորդի հետ և նրա կողմից ճանաչվել որպես Կիլիկիո թագավոր: **Յեթում** և **Թորոս** եղբայրները ստիպված վերադարձան Կիլիկիա: Սմբատն անմիջապես բանտարկեց նրանց Բարձրաբերդում, ապա նրանցից հիմնովին ազատվելու համար՝ սպանել տվեց **Թորոսին**, իսկ **Յեթումին** հրամայեց կուրացնել:

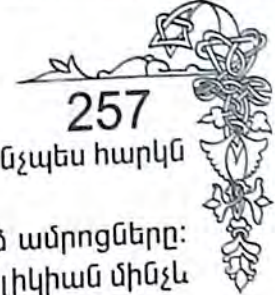
Եգիպտոսը քնած չէր: Նա շատ լավ իրազեկ էր, թե ինչ է կատարվում Կիլիկիայում: Խարդավանքն ու դավաճանությունը թագավորական բուն ընտանիքում էր: Եվ մի՞թե նա չպետք է օգտվեր առիթից: Եգիպտական զորքերը պաշարեցին Յամուս ամրոցը: **Սմբատը** շտապեց օգնություն խնդրել **Բոնիֆացիոս Երկրորդ** պապից, ով իր հերթին թղթեր հղեց Ֆրանսիայի և Անգլիայի թագավորներին՝ «**Յայաստանի թագավորին**» օգնելու համար: Մի՞թե պարզ չէր, որ սրանց պատասխանը լռությունը պետք է լիներ: Մինչ այս, մինչ այն՝ **Յեթում Երկրորդ** կուրացած նախկին թագավորի չորրորդ եղբայրը՝ **Կոստանդինը**, նեղված **Սմբատի** անողորմ ու ամբարտավան վարքից և օգտվելով դժգոհ իշխանների՝ Սմբատի հետ ունեցած անհամաձայնությունից, որոշեց գահընկեց անել **Սմբատին**:

...Սիսի մոտ տեղի ունեցավ եղբայրասպան մի ճակատամարտ, որտեղ արյունակից եղբայրները անխնա սպանում էին մեկ-մեկու...

Հաղթանակ տարան **Կոստանդինի** կողմնակիցները: **Սմբատը** ձերբակալվեց և բանտ նետվեց, իսկ կուրացած **Յեթումն** ազատվեց:

Կիլիկիո թագավոր դարձավ **Լևոն Երրորդի** չորրորդ որդի **Կոստանդին Երկրորդը**:

Իսկ եգիպտական ասպատակությունները նոր թափ առած շարունակվում էին Կիլիկիայում: Չբաղված լինելով եղբայրասպան պատերազմներով՝ հայերը չէին

կարողանում պետության սահմանների պահպանությունն անգամ ինչպես հարկն է կազմակերպել:

Մամլուքները գրավեցին Դաշտային Կիլիկիայի սահմանամերձ ամրոցները: Եգիպտոսի սուլթանը **Կոստանդինից** պահանջեց, որ Դաշտային Կիլիկիան մինչև Պյունամոս գետը զիջի Եգիպտոսին: **Կոստանդինն** ստիպված համաձայնվեց: Բայց մեկ տարի անց այդ ամբողջ տարածքը հայերը կարողացան ետ վերցնել:

...Իսկ **Յեթում Երկրորդի** տեսողությունն այդ նույն ժամանակ դանդաղորեն վերականգնվում էր: Ասում են՝ բժիշկը, ով կատարել էր Սմբատի հրամանը՝ կուրացնել եղբորը, ժամանակավորապես էր միայն վնասել գահընկեց արված արքայի տեսողությունը:

Եվ հայ իշխանները, նրանք, ովքեր օգնել էին **Կոստանդինին** գահ բարձրանալ, աջակցեցին **Յեթումին** գահընկեց անել Կոստանդինին և նորից, երրորդ անգամ, տիրել Կիլիկիո թագին:

Յեթում Երկրորդը իր եղբայրներ **Սմբատին** և **Կոստանդինին** ուղարկեց Բյուզանդիա, որտեղ նրանք կալանվեցին և նետվեցին Կոստանդնուպոլսի արքայական պալատի խոր նկուղի անպատուհան զնդանը: Շուտով նրանք երկուսն էլ մեռան զնդանի անթափանց խավարի մեջ:

Երեք տարի տևեց եղբայրասպան պայքարը իշխանության համար, որը նոր թափ հաղորդեց մամլուքների նոր նախճիրներին:

...Երրորդ արշավանքը Սիրիայի **Ղազան խանը** կատարեց հայ-վրացական և Կիլիկյան բանակների օժանդակությամբ:

Մամլուքները Կիլիկիան ավերելով հասել էին մինչև Այաս և նորից պահանջում էին սահմանամերձ բոլոր քաղաքներն ու բերդերը, իսկ Կիլիկիայի զորքերը օգնում էին մոնղոլներին գրավելու Սիրիան... Գուցե այն հույսով, որ եթե մամլուքները պարտվեն Սիրիայում, մոնղոլները հայերին կօգնեն վերջնականապես մաքրելու հաշիվները նրանց հետ: Բայց մոնղոլների մոտ էլ անպակաս չէին գահատիրական զգվռտոցները, և **Ղազան խանը** չկարողանալով շարունակել պատերազմը՝ վերադարձավ Իրան՝ ճնշելու **Գայդա խանի** ապստամբությունը:

Ղազան խանը հաղթեց Գայդա խանին, բայց շուտով մեռավ: Մոնղոլական իշխանության ներսում ծայր առած երկպառակություններն անկառավարելի դարձան: Կիլիկիային ռազմական օգնություն ցույց տալ նրանք այլևս չէին մտածում: Բայց հայ-մոնղոլական զինակցությունը պիտի ձգվեր այնքան, մինչև վերջնականապես ավարտվեր Յայոց հետ մշտապես կրկնվող մի ծանր ողբերգությամբ:

ԼԵՎՈՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

Մամլուքները 1305 թվականին, հերթական արշավանքների ժամանակ խոշոր պարտություն կրեցին Յայոց զորքերից և ստիպված եղան հաշտություն կնքել: Այս նույն թվականին **Յեթում Երկրորդը** վերջնականապես հրաժարվելով գահից, դարձավ վանական և, որովհետև ժառանգ չունեց, գահը հանձնեց **Թորոս** եղբոր որդուն՝ **Լևոն Չորրորդին**: Նոր օծված արքան մանկահասակ էր, և վանական

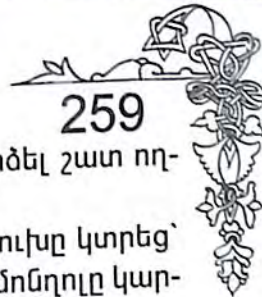
Հեթումը դարձավ թագավորահայր՝ իր գործունյա մասնակցությունը բերելով և՛ եկեղեցական, և՛ աշխարհիկ գործերին:

Լևոն Չորրորդի պատվիրակները նույնպես ուղևորվեցին **Հռոմ** և **Փարիզ**: **Կլեմենտ Հինգերորդ** պապը խոստացավ օգնել Կիլիկիո հայերին, եթե նրանք դառնան կաթոլիկ: Սիսում ստիպված նորից եկեղեցական ժողով հրավիրվեց՝ քննելու այս հարցը: Լատինասերների բուռն ճնշման տակ ընդունվեց պապի առաջարկը: Սակայն այս որոշումը մնաց թղթի վրա: Այն ոչ մի կերպ չէր կարող կատարվել, որովհետև սրան դեմ էին ոչ միայն **Բուռն Հայաստանի** եկեղեցականները, այլև՝ ժողովուրդը: Այս ժողովի ամենաբացասական արդյունքը եղավ այն, որ երկրում առաջացան երկու իրարամերժ խմբավորումներ՝ **ունիթորներ** և **հակաունիթորներ**: Երկրի առանց այն էլ քայքայվող միասնությունը ավելի խարխվեց: Մահմեդական պետություններն էլ Սիսի այս եկեղեցական ժողովը դիտեցին որպես հայերի՝ խաչակիրներին նորից Արևելք բերելու փորձ:

...Մահմեդականությունը ընդունած և Կիլիկիայում գտնվող մոնղոլական ջրկատի հրամանատար **Փիլարդուն** որոշեց յուրովի վերջ տալ հայերի ներքին հակասություններին:

1307 թվականի նոյեմբերի 18-ին նա Անագարբա է հրավիրում **Լևոն Չորրորդ** թագավորին, **Հեթում թագավորահորը**, **Օշին սպարապետին**, Հեթումի եղբորորդի **Թորոս իշխանին** և 40 այլ ականավոր ազնվականների՝ հյուրասիրություն և մեծ պատիվներ տալու, ինչպես նաև հարկերի մասին խորհրդակցելու համար:

Հայոց «խելոք» և բարձրաստիճան այրերից որևէ մեկի մտքով չի անցնում, որ այս մահմեդականը բոլորին միանգամից հավաքելով կարող է նենգ դավադրության ուստյան հյուսել: Ոչ մեկը չհիշեց Հայոց պատմության այն սոսկալի էջերը, երբ օտարի եղերական ստորությամբ տապալվել է Հայոց ազնվականության փարթամ ծառը: Որևէ մեկը չհիշեց անգամ այն սոսկալի 703 թվականը՝ **Կրակի տարին**, երբ ճիշտ նման նենգությամբ խրամի և Նախճավանի հրկիզվող եկեղեցիներում կենդանի խորովվեցին 1200 հայ իշխաններ ու ազատներ: Նորից **Հայոց**

հյուրահավատ բնավորության գործոնն էր, որը պատճառ է դարձել շատ ողբերգությունների...

Փիլարդուն մոնղոլը ոչ թե թշնամի, այլ դաշնակից ժողովրդի գլուխը կտրեց՝ հոշոտել տալով Հայոց թագավորին և նրա իշխաններին: Փիլարդուն մոնղոլը կարծում էր, թե այսպես հանգիստ կարող է տիրանալ Կիլիկիո գահին:

Այս պատմությունը շարադրել են և՛ հայրենի, և՛ օտար պատմիչները. այն միանգամայն վավերական է:

Փիլարդունի հաշիվները սխալ դուրս եկան:

Թագավորի հորեղբայր **Օշինը** (սա սպարապետ Օշինը չէր, որ մյուսների հետ զոհվել էր), **Լևոն Երրորդ** թագավորի հինգերորդ որդին, որին մեր այս պատմության ընթացքում չէինք հանդիպել, Հայոց զորքերի գլուխն անցած՝ հարձակվեց մոնղոլների վրա և դուրս նետեց Կիլիկիայից:

Փիլարդունի կատարած ոճիրի դեմ բողոքելու գնաց Հեթում երկրորդի վեցերորդ եղբայրը՝ **Ալինախը**: **Օլջեթու խանը** հայերի մոտ արդարացրեց Փիլարդունի, իսկ հետո սպանել տվեց նրան:

Այսպես եղբորդեն ավարտվեց հայ-մոնղոլական կեսդարյա զինակցությունը: Արյունոտ այս դեպքերից հետո, երբ Կիլիկիայից դուրս վճռվեց վերջին մոնղոլը, **Օշինը**՝ Լևոն Երրորդի հինգերորդ որդին, օծվեց Հայոց թագավոր:

1308 թվականն էր:

ԱՎԻՆՅՈՆԻ ՊԱՊԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ

Կիլիկիան այլևս չէր մասնակցում մոնղոլների՝ Եգիպտոսի դեմ տարած արշավանքներին: Սակայն սրանով չչտկվեցին հայ-եգիպտական հարաբերությունները: Հայերի արևմտյան կողմնորոշումը, ինչն այնքան նյարդայնացնում էր Եգիպտոսի սուլթանությանը և մյուս մահմեդական պետություններին, քանի զնում՝ խորանում էր: Հետզհետե ավելանում էր նրանց թիվը, ովքեր հարում էին ունիթորներին, այսինքն՝ ջանում էին հայ եկեղեցին ենթարկել Հռոմի պապին:

Իսկ Հռոմի պապերը Եվրոպայում այլևս այն ուժն ու կարողությունը չունեին, ինչպես անցյալում: Նրանց նստավայրը 1309 թվականին Ֆրանսիայի թագավոր **Ֆիլիպ Չորրորդի** ճնշմամբ Հռոմից տեղափոխվել էր Ֆրանսիա՝ Ավինյոն: Պապերը, փաստորեն, դարձել էին Ֆրանսիայի թագավորների խամաճիկները...

Ավինյոնը Ֆրանսիայի հարավում մի ոչ մեծ քաղաք էր՝ գինու, խաղողի, մրգերի հայրենիքը:

Պապերի նստավայր դառնալուց հետո այն պարսպապատվեց և այնտեղ կառուցվեցին պապական պալատի վիթխարի համալիրը և տաճարը՝ Նոթր Դամ դե ռուզվեցին պապական պալատի վիթխարի համալիրը և տաճարը՝ Նոթր Դամ դե ռուզ՝ պապերի դամբարանով: Կառուցվեց նաև Սեն-Բենեդե կամուրջը, որի մնացորդները մինչև հիմա կան, ապա և ուրիշ պալատներ, հյուրանոցներ, եկեղեցիներ:

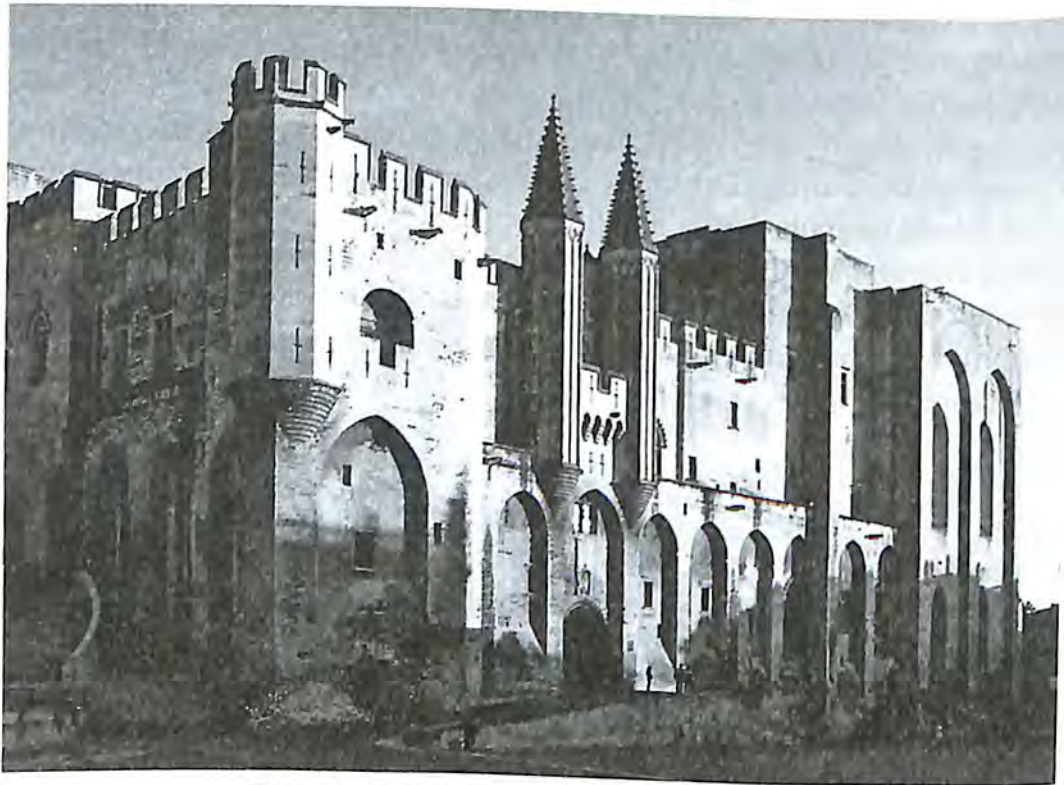
Պապական աթոռը Ավինյոն փոխադրվեց **Ֆիլիպ Չորրորդի** դրածո **Կլեմենտ Հինգերորդի** ժամանակ: Այս տեղափոխությունից հետո հոգևոր բարձրաստիճան պաշտոնյաներ նշանակվում էին ֆրանսիացի հոգևորականները:

1377 թվականին **Գրիգորիոս Տասնմեկերորդ** պապը օգտվելով Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև 100-ամյա պատերազմում Ֆրանսիայի անհաջողություններից, պապական աթոռը վերադարձրեց Ռոմ:

Սակայն 14-րդ դարում Ռոմի պապերի նստավայրը Ավինյոնն էր, և Հայոց թագավորների և կաթողիկոսների պատգամավորներից բացի, այստեղ էին գալիս նաև հայ վաճառականներն ու արհեստավորները:

Ավինյոնի հետ է կապված հայ նշանավոր գյուղատնտես **Հովհաննես Ալթունյանի՝ Ժակ Ալթընի** գործունեությունը: Նա 14-րդ դարում առաջին անգամ այստեղ բերեց **տորոնի** մշակման և ստացման գաղտնիքը:

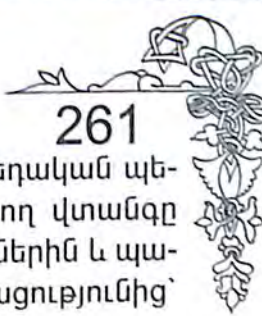

Պապերի նստավայրը Ավինյոն քաղաքում

Ֆրանսիացի հայագետ, հայերեն լեզվի մասնագետ **Ֆեդերիկ Մակլերի** վկայությամբ, պապերի պալատի արխիվներում պահպանվել են հայերին վերաբերող բազմաթիվ փաստաթղթեր, որոնք մասամբ ոչնչացվել են, մասամբ էլ՝ փոխադրվել Ռոմ: Հայերի մասին փաստաթղթեր են պահպանվել Ավինյոնի քաղաքային գրադարան Կալվե թանգարանում և Վոկլուզի դեպարտամենտի արխիվում, հիմնականում՝ **Հովհաննես Ալթունյանի** մասին:

Հայերն Ավինյոնում ունեին իրենց առևտրական գրասենյակները, որոնց միջոցով պապերին են հասցրել Չինաստանից այստեղ բերված ապրանքները:

Պապերի հետ բանակցելու, եվրոպական պետություններից ռազմական օգնություն ստանալու խնդրում կաթոլիկ եկեղեցու առաջնորդների միջնորդությամբ հայցելու համար բազմիցս այստեղ են հասել Հայոց թագավորների և

կաթողիկոսների դեսպանները: Գիտենք արդեն, որ հարևան մահմեդական պետությունների կողմից Կիլիկիայի Հայոց պետությանը սպառնացող վտանգը Հայոց գահակալներին հարկադրում էր դիմել Եվրոպայի արքունիքներին և պապերին, ովքեր փորձում էին օգտվել Կիլիկյան Հայաստանի դժվար կացությունից՝ կաթոլիկությունն այնտեղ տարածելու համար:

Սա նենգ քաղաքականություն էր, որովհետև, եթե նույնիսկ հայերը ընդունեին պապերի առաջարկը՝ նրանցից որևէ օգնություն չէին ստանալու:

1307 թվականին Սիսում կայացած եկեղեցական ժողովի՝ Ռոմի պապերի պարտադրանքին մվիրված որոշումները մնացին թղթին: Եվ ահա, 1316 թվականին, այդ ժողովից 9 տարի անց, **Հովհաննես Բասներկուերորդ** պապը Ավինյոնից **Օշին թագավորին** գրած նամակում պահանջում էր նորից եկեղեցական ժողով հրավիրել և հաստատել Սիսի ժողովի հայ և կաթոլիկ եկեղեցիների միության՝ Ունիայի վերաբերյալ որոշումները:

Սակայն, չնայած **Օշին թագավորի** և **Կոստանդին Երրորդ** կաթողիկոսի ջանքերին և նույն թվականին Ադանայում գումարված եկեղեցական ժողովի որոշումներին՝ կաթոլիկ դավանանքը Հայոց մեջ տարածելու փորձն անհաջողության մատնվեց:

Հայաստանում գիտեին, թե որքան սին էին պապերի զինական ուժ խոստանալու բարբառանքները: Եվ բացի այս՝ Կիլիկիայի բնակչության մեծ մասը, հատկապես հոգևորականության ցածր խավը, խոշոր հողատերերի զգալի մասը, քաղաքային և գյուղական աշխատավոր զանգվածները դեմ էին իրենց ազգային հավատի աղավաղմանը: Փաստորեն, այս պահին Կիլիկիայում տեղի էր ունենում այն, ինչ ժամանակին Բուև Հայաստանում բյուզանդական քաղկեդոնիկ դավանանքի ճնշումների ժամանակ:

Հիմա, Ադանայի ժողովից հետո, թագավորի և կաթողիկոսի արքունիքներից բացի, որևէ տեղ չէին ընդառաջում կաթոլիկությանը: Ավելին. ամենուրեք բողոք էր ու ընդվզում:

Սամվել Անեցու «Պատմության» Շարունակողը գրում է, թե ինչպես.

«Սիս մայրաքաղաքում հավաքվել էին աբեղաների, կրոնավորների, սարկավազների բազմություն, այլև վարդապետներ, եպիսկոպոսներ և ժողովրդի արանց և կանանց բազմություն, որպեսզի հանձն չառնեն սուրբ հաղորդությունը խախտել և այլ նորաձև օրենքներ: Օշին թագավորը կաթողիկոսի և իշխանների համաձայնությամբ բռնել տվեց նրանց և վարդապետներին՝ բանտարկեց բերդում: Թագավորը սպանեց տղամարդկանց և կանանց, ինչպես նաև սակավ թվով կրոնավորների, իսկ աբեղաներին գցեց նավ և աքսորեց Կիպրոս կղզին և շատերն այնտեղ մեռան...»:

Սիսի և Ադանայի եկեղեցական ժողովների որոշումներին դիմադրում են նաև **Բուև Հայաստանի** հոգևորականներն ու Երուսաղեմի **Սարգիս Եպիսկոպոսը**: Սա էր պատճառը, որ Երուսաղեմի թեմը անջատվելով Կիլիկյան կաթողիկոսությունից՝ դարձավ **Երուսաղեմի հայկական պատրիարքություն**:

Այս ցույցերն ու բողոքները անտեսելով՝ 1316 թվականին պապականություն

նը **Օշինից** նորից պահանջեց ժողով հրավիրել, որը տեղի ունեցավ լատինասեր **Կոստանդին կաթողիկոսի** նախաձեռնությամբ: Հետաքրքիր է, որ այս ժողովին չէին մասնակցում ոչ միայն **Բուռն Հայաստանի** գավառների, այլև Կիլիկիայի ու հարևան հայաշատ երկրների աշխարհիկ ու հոգևոր ներկայացուցիչները: Այս ժողովում ընդունված որոշումները նույնպես մնացին թղթի վրա, և նորից դրա դեմ բռնկված ժողովրդական ցույցերն ու բողոքները դաժանորեն ճնշվեցին **Օշին թագավորի** կողմից:

Ֆրանսիացի հնագետ, երկրաբան, ազգագրագետ և պատմաբան **Ժան Ժակ Մարի դը Մորգանը** 19-րդ դարի վերջերին երկար ժամանակ լինելով Հայաստանում, ուսումնասիրելով և պեղելով նրա հնավայրերը՝ գրել է «**Հայ ժողովրդի պատմությունը**» աշխատությունը, որտեղ փորձել է բացատրել նաև **Օշին թագավորի**՝ իր ժողովրդի հանդեպ կիրառած այդ դաժան միջոցների պատճառը:

«**Ներքին խաղաղությունը պահպանելու ստիպողական անհրաժեշտությունը, որով հնարավոր էր դիմադրել արտաքին վտանգին, Օշինին ստիպեցին բուռն կերպով գործել ցուցարարների դեմ, որոնք ազգի շահերը զոհաբերում էին դատարկ և չնչին ծեսերին**»:

Մորգանը խորապես սխալվում էր, երբ դարերով մաքրագործված, Հայոց ազգային բնավորության գիտակցական և զգացումային բովով անցած ու ճշտված հավատի ծեսերը համարում էր «**դատարկ ու չնչին**»: **Մորգանը** խորապես սխալվում էր նաև կաթոլիկության զավթողական քաղաքականությունը համարելով հայ ժողովրդի փրկության գրավականը: Եվրոպայի և պապական քաղաքականությունը ոչ միայն չպիտի փրկեր Բյուզանդիայի կայսրությունն ու Կիլիկիայի Հայոց թագավորությունը մահմեդականության հարվածներից, այլ պետք է այնքան թուլացներ այդ երկրները իր ոչ ճիշտ, ոչ գիտակից ձեռնարկումներով, որ պիտի ականա ճանապարհի հարթեր Արևելքի հորդանների առջև դեպի Արևմուտք:

Բայց այս մասին հետո, երբ գա ժամանակը: Հիմա դառնանք **Օշին թագավորին**, որը շարունակում էր լատինամոլ իր քաղաքականությունը լատինամոլ Հայոց կաթողիկոսի հետ:

Այս **Կոստանդին կաթողիկոսը** ինչ-որ բանով չի՞ հիշեցնում **Պետրոս Գետադարծ** անփառունակ կաթողիկոսին:

Այսպես, ուրեմն. անկախ թագավորի և կաթողիկոսի ջանքերից՝ **ժողովուրդը** հասկանում էր, որ Հռոմի կամքը կատարելը չի փրկելու իր երկիրը, այլ, հակառակը, պիտի խորացնի նրա ողբերգական միայնությունը զավթումի ահավոր ցանկությամբ բռնված Արևելքի ու Արևմուտքի զինավառ հրոսակների դիմաց: Եվ Ավինյոնում գերված պապը, տեսնելով, որ հնարավոր չէ հայերին ոչ համոզելով և ոչ պարտադրելով ընդունել տալ կաթոլիկությունը՝ նամակ է գրում թագավորին և կաթողիկոսին, որ Կիլիկիայում կաթոլիկ դարձած հայերին հատուկ ուշադրության և հովանավորության արժանացնեն և, որն ամենաահավորն է, ամենուրեք բացեն լատինական դպրոցներ, որպեսզի հայ երեխաներին միայն լատիններեն լեզվով լատինական կրթություն տրվի:

Այսինքն. փոխանակ իրական ռազմական օգնություն ցույց տալու, փորձում էին ավելի խորացնել երկրի ներքին հակամարտությունը, որով նպաստում էին Կիլիկիայան Հայոց թագավորության կործանմանը: Այն շուտով տեղի էր ունենալու: Արդեն սկսվել էր նրա երկարատև, ծանր հոգեվարքը: Նորից էին սկսվել մամլուքների, Իկոնիայի սելջուկների, կարաման-թուրքմենների հարձակումները, որոնք գործում էին միասնական համաձայնությամբ: Հայերը դեռ կարողանում էին սրանց հարձակումների դեմն առնել: Այդպես, երբ սելջուկներն ու թուրքմենները հասան Տարսոն ու փորձեցին գրավել՝ մեծ ջարդ ստանալով ետ սլացան: Բայց որքան քաջ էին կռվում հայերը, այնքան հաճախակի ու կատաղի էին դառնում մամլուքների ու սելջուկների հարձակումները:

ԼԵՎՈՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Օշին թագավորը մեռավ 1320 թվականին: Գահին հայտնվեց նրա մանկահասակ **Լևոն** որդին:

Լևոն Հինգերորդի իշխանության ժամանակ մեծ փոփոխություններ տեղի ունեցան միջազգային ասպարեզում: Հուլավուների մոնղոլական իշխանությունը քայքայման եզրին էր հասել: Եվրոպայում մոլեզմում էր անգլո-ֆրանսիական Քայքայման եզրին էր հասել: Եվրոպայում մոլեզմում էր անգլո-ֆրանսիական Քայքայման պատերազմը, որի արձագանքները թափանցում էին Արևելք՝ այն-տեղ հավերժական դարձած պատերազմներին նոր երանգներ փոխանցելով:

Հարյուրամյա պատերազմը սկսվեց 1337 և ավարտվեց 1453 թվականին: Խաչակրաց արշավանքներից հետո Ֆրանսիայում բուռն զարգացում ապրեցին քաղաքները, որոնք առևտրական աշխույժ երթուղալ ունեին Արևելքի հետ, քերելով այնտեղից համեմունքներ, շաքար, բամբակ, պերճանքի առարկաներ և արտահանելով մետաղներ, մահուդ, վուշե կտավ, քաթան:

Այս առումով Հյուսիսային Ֆրանսիան համեմատաբար ետ էր մնում հարավայինից, բայց այստեղ էր արտադրվում մահուդը և վուշը: 13-րդ դարում հայտնի էին հյուսիս-արևելքում գտնվող Շամպայն նահանգի տոնավաճառները, որտեղ առևտուր էին անում նույնիսկ հեռավոր երկրներից եկած վաճառականները:

Բայց նաև՝ ճորտ գյուղացիության կախվածությունը ավատատեր սինյորից և նրա շահագործումը այնքան ահավոր էր, որ 13-րդ դարի կաթոլիկ մի մեծապաշտոն եկեղեցական գրել է.

«**Ջգուշացիր արթնացնել հնազանդների ատելությունը: Նրանք կարող են ձեզ այնքան չարություն պատճառել, որքան օգուտ են տալիս: Հուսահատությունը վտանգավոր զգացում է: Նրանք կարող են սպանել տերերին և այրել նրանց ամրոցները**»:

Ահա, այսպիսի մի խոշոր գյուղացիական ապստամբություն պայթեց 13-րդ դարի կեսերին, հայտնի՝ «**Հովիվների ապստամբություն**» անունով: Գյուղացիության այս հզոր շարժումը համընկավ 1251 թվականին խաչակիրների 7-րդ անհաջող արշավանքի հետ:

Տարբեր գավառներում մեծ թվով քաղաքների հայտնվելը և սրանց միջև

վոր ասպետների ոսկյա խթանները, որը կազմեց մի մեծ դեզ:

Ֆլանդրիայի համար այս պայքարը պատճառ դարձավ Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև ռազմական բախումների, որը տևեց մեկ դար և կոչվեց «**Յարյուրամյա պատերազմ**»:

Ձանալով միասնական Ֆրանսիա ստեղծել՝ թագավորները մշտապես դրամի կարիք էին զգում: Ֆիլիպ Չորրորդ Գեղեցիկը ոչ մի բանի առջև չէր կանգնում այդ դրամը ձեռք բերելու ճանապարհին: Նա, նույնիսկ, արժեքը թողնելով նույնը՝ փոքրացրեց ոսկեդրամների չափը և ժողովրդի կողմից վաստակեց «**դրամանեզ թագավոր**» անունը:

Այս թագավորը առանց պապի գիտության եկեղեցու եկամուտների վրա հարկեր դրեց և մեծ փոխառություններ վերցրեց Տաճարականների ուխտից՝ չմտածելով վերադարձնելու մասին:

Բոնիֆացիոս Ութերորդ պապը խիստ անհանգստացած ու զայրացած թագավորի այս գործելակերպից՝ Ֆիլիպ Չորրորդին ենթարկեց եկեղեցական բանադրանքի: Բայց անցել էին այն ժամանակները, երբ պապի բանադրանքը սարսափով էր լցնում բանադրվողի սիրտը: Եվ երբ պապական դեսպանը հասավ Փարիզ թագավորին հանձնելու համար նրա բանադրված լինելու հրամանը՝ նրան նետեցին զնդան: Այս դեպքից քիչ անց թագավորն ինքը, ազնվականության և Ֆրանսիայի բարձրաստիճանների հետ միասին պապի դեմ ահավոր մեղադրանքներ հարուցեց: Հռոմ հասած Ֆրանսիայի թագավորի պատվիրակները և զինջուկատները բռնեցին պապին, բազմաթիվ անարգանքների ենթարկեցին և գահընկեց արեցին:

Շուտով **Բոնիֆացիոս Ութերորդ** պապը մեռավ:

Ֆրանսիական թագավորի անմիջական մասնակցությամբ պապ ընտրվեց ֆրանսիացի **Կլեմենտ Հինգերորդ**, իսկ պապական նստավայրը Հռոմից տեղափոխվեց Ավինյոն: Այս մասին արդեն պատմել ենք, ավելացնենք միայն՝ «**Պապերի Ավինյոնյան գերության**» պատճառը ահա այս էր:

Կլեմենտ Հինգերորդ

Հետաքրքիր ավարտվեց նաև խաչակիր ասպետների՝ Տամպլիերների՝ Տաճարականների ուխտի և Ֆիլիպ Չորրորդ Գեղեցիկ թագավորի միջև ծագած խնդիրը: Ասացինք, որ թագավորը ահռելի պարտքեր էր վերցրել նրանցից և չէր էլ փորձում վերադարձնել: Ընդհակառակը. մտածում էր, թե ինչպես կարող էր տիրանալ նրանց հեքիաթային ողջ հարստությանը, որ կուտակել էին խաչակրաց արշավանքների ժամանակներից, երբ Երուսաղեմում հիմնեցին իրենց այս ուխտը: Նրանք իրենց հարստությունը կուտակել էին ոչ միայն Մերձավոր Արևելքում, այլ նաև եվրոպական շատ երկրներում ձեռք բերած հարուստ տիրույթներից ստացած եկամուտներից, ապա և վաշխառուական եռանդուն գործունեությունից, որ ծավալել էին նրանք Մերձավոր Արևելքում և Եվրոպայում: Ամենուրեք իրենց անունով հիմնադրել էին

բանկեր, որոնք թագավորներին անգամ մեծ տոկոսներով վարկեր էին տալիս:

Մի ժամանակագիր սրանց մասին գրել է.

«**Տամպլիերները իրենց գրադարաններում և գրասենյակներում ավելի շատ տարբեր տեսակի գրագրությունների և հաշիվների մատյաններ ունեին, քան դավանաբանական տրակտատներ**»:

Տամպլիերների ուխտի հիմնական ծգտումը քաղաքական անկախություն ստանալն էր: Եվ, որովհետև սրանք անմիջապես ենթարկվում էին Հռոմի պապականությանը: Եվ, որովհետև սրանք անմիջապես ենթարկվում էին առանց վերադարձնելու ազատին, ապա Ֆիլիպ Չորրորդը ոչ միայն ուզում էր առանց վերադարձնելու ազատվել տամպլիերներից վերցրած պարտքից, այլև ուզում էր նրանց զրկել պապերի վեղավանավորությունից և կախման մեջ դնել Ֆրանսիայի թագավորական իշխանությունից, և, ինչպես արդեն ասացինք, տիրել նրանց ողջ զարմանահրաշ հարստություններին, որոնք պահվում էին Աստված գիտի որ անառիկ ամրոցների տուրքներին, որոնք պահվում էին Աստված գիտի որ անառիկ ամրոցների նկուղներում, և որոնց մասին առասպելներ էին շրջում Եվրոպայում և Մերձավոր Արևելքում:

1307 թվականի հոկտեմբերին Ֆիլիպ Չորրորդը մեղադրելով տամպլիերներին, որ սրբապիղծ ծեսեր են կատարում և խրախուսում ամենատարբեր անբարո սովորույթներ՝ հրամայեց Ֆրանսիայով մեկ ձերբակալել բոլոր ասպետ-տամպլիերներին և գրավել նրանց գանձերը՝ հօգուտ թագավորական գանձարանի: Նրանք համատարած մեղադրվեցին հերետիկոսության մեջ և գործը տրվեց Ֆրանսիական Ինկվիզիցիայի ձեռքը:

Ձերբակալված տամպլիերներն այնպիսի ահավոր տանջանքների ենթարկվեցին, որ համձն առան բոլոր տեսակի գոյություն ունեցող և հնարովի մեղքերն ու արատները:

1312 թվականին արդեն, Ֆիլիպ Չորրորդը պապին ստիպեց հայտարարել Տամպլիերների ուխտի բացարձակ ոչնչացման մասին:

Մենք իր տեղում բավականաչափ պատմել ենք տամպլիերների մասին: Պատմել ենք, թե ինչպես ոչնչացվեցին նրանք: Ինչպես նրանց վերջին մեծ մագիստրոսը ողջակիզվեց խարույկի վրա: Հիշում ենք նաև նրա անեծքը՝ ուղղված **Ֆիլիպ Գեղեցիկին և Կլեմենտ Հինգերորդ** պապին: Եվ թե ինչպես մեկ տարի անց երկուսն էլ մեռան խորհրդավոր պայմաններում:

Այս դեպքից քիչ անց **Կապետինգները** արու գավակ չունենալու պատճառով որպես արքայատոհմ անհետացան ասպարեզից:

Թագավորական գահին անցավ **Վալուաններին**, որոնք Կապետինգների հեռավոր շառավիղն էին:

Բայց ֆրանսիական գահի հավակնորդ էր նաև Անգլիայի թագավոր **Էդվարդ Երրորդը**, մոր կողմից ֆիլիպ Չորրորդ Գեղեցիկի թոռը:

Ֆրանսիական գահին տիրելու երկու թագավորների հավակնությունը, Ֆլանդրիան տիրելուց բացի, ևս մի պատճառ էր, որ երկարեւ «**Յարյուրամյա պատերազմ**»:

Պատերազմի առաջին շրջանում անգլիացիները մի շարք հաղթանակներ տարան և նույնիսկ Պուատիեի մոտ ջախջախելով ֆրանսիական ասպետական

գործը՝ գերեցին **Հովհան Երկրորդ Բարի** թագավորին: Ֆրանսիան, ստիպված, ծանր պայմաններով հաշտություն կնքեց և ահռելի փրկագին տալով՝ գերությունից ազատեց իր թագավորին:

Այնպիսի մի վիճակ էր, որ արհեստավորները ստիպված էին ծայր աստիճան աղքատացման պատճառով փակել իրենց արհեստանոցները: Պատերազմի պատճառով կանգ առած առևտուրը, ծանր հարկերը քաղաքացիներին ապստամբության մղեցին:

Ապստամբեցին նաև գյուղացիները:

Ուրեմն, միայն պարտությունները չէին հաշտության պատճառը, այլ նաև երկրում ամենուրեք ծավալված ապստամբական շարժումը:

Թագաժառանգ **Կառլոսը** գաղտնի հեռացավ Փարիզից, որովհետև նա չէր կարող կատարել ապստամբների պահանջները: Նա Փարիզից հեռու ավատատերերի օգնությամբ գործ հավաքեց և փակեց Փարիզ տանող բոլոր ճանապարհները:

Քաղաքին սով էր սպառնում:

Ահա, այս ժամանակ էր, որ ավատատերերի դեմ ելան **ժակերները**: Այսպես էին կոչվում ֆրանսիացի գյուղացիները, ինչը նշանակում էր **Ծակ Պարզամիտ**:

Ահա, այս «պարզամիտների» ապստամբությունն էր, որ ցնցեց Ֆրանսիան: Ավատատիրական ահավոր շահագործումը, գյուղացիական տնտեսության վերջնական և հիմնական քայքայումը՝ Հարյուրամյա պատերազմի ժամանակ՝ անտանելի ծանրությամբ նստեցին գյուղացիության ուսերին: Ապստամբությունը ծագեց տարերային, առանց որևէ մեկի կողմից ղեկավարվելու, շատ քիչ մարդկանցով, բայց կարճ ժամանակ անց դարձավ վեցհազարանոց մի բանակ, որին գալիս էին միանալու էլի հազարավորները:

Ազնվականությունը դաժան հաշվեհարդար տեսավ ապստամբների հետ: Ձուկվեց ավելի քան 20 հազար գյուղացի: Դեռ ավելին կլինե՞ր զոհերի քանակը, եթե հողատեր-ավատատերերը չվախենային, որ արտերը հնձող չի լինի: Բայց, ժակերիան այնուամենայնիվ թողեց իր հետքը: Տերերը երկար ժամանակ չէին համարձակվում ավելացնել հարկերը: Ճորտը ճորտատերից այլևս չէր շահագործվում ու հալածվում այնպես, ինչպես նախքան ապստամբությունը:

...Սեփական ժողովրդի հետ դաժան հաշվեհարդար տեսնելուց հետո ֆրանսիական կառավարությունը կարողացավ իր վերագինված բանակներով շարունակել պատերազմը Անգլիայի դեմ... Եվ նույնիսկ հաղթանակներ գրանցել իր հաշվին: 100 տարի տևեց այս պատերազմը՝ երբեմն մեկին, երբեմն մյուսին տա-

լով հաղթության ուրախությունը: Նրանցից շատերը մոռացվեցին, բայց մի հաղթության մասին ոսկե տառերով գրվեց Ֆրանսիայի պատմության գրքում:

Ժաննա դը Արկ

սավոր հիշողություն... Այդպես էլ ահա, ժաննա դը Արկը: Երկուսի տարբերություն այն էր, որ Այծեմնիկը զոհվեց կռվում: Բայց, եթե չզոհվե՞ր էլ անեցի աղջիկը, ոչ ոք նրան չէր հանձնելու թշնամու ձեռքը, ինչպես ֆրանսիացիները հանձնեցին իրենց հերոսուհուն և սառնարյուն ականատես եղան նրա չարչարանքներին և ողջակիզմանը, որին ենթարկեցին նրան անգլիացիները...

Ժողովրդի մեջ ժաննայի համբավը անուրանալի էր: Նրան դիմում էին խնդրանքներով ու նամակներով: Թագավոր դարձած Կառլոսը նրան ազնվականի կոչում տվեց և զանազան նվերներով պատվեց, սակայն նա հրաժարվեց հարստությունից և պատիվներից՝ խնդրելով միայն, որ իր հայրենի գյուղը ազատվի հարկերից:

Ֆրանսիական ազնվականությունը վախեցած գյուղացի հասարակ աղջկա ժողովրդականությունից, և որ թագավորը լսում է նրան՝ դավաճանությամբ պատ-

Գարնանը, 1430 թվականին, անգլիացիների դեմ բուրգունդյան Կոմպեն ամ-

...Սի գեղջկուհի, 19-ամյա **Ժաննա դը Արկը** առաջնորդեց իր հրամանատարության տակ հավաքված ժողովրդին և կյանքի ու մահու կռիվ սկսելով անգլիացիների դեմ, ազատագրեց Օռլեանը և դարձավ Ֆրանսիայի ազատության խորհրդանիշը՝ վաստակելով նաև «**Օռլեանի կույս**» անունը: Ժաննա դը Արկը կարողացավ թագաժառանգ **Կառլոսին** վերջապես թագավոր օծել տալ և ժողովրդական եռացող կրքերը ի մի բերել՝ հանուն Ֆրանսիայի կռվելու և հաղթելու ներշնչանքը նրան պարգևելով:

Հանուն թագավորի նաև, որովհետև պատերազմի թոհուրոհում բզկտվող երկրին միավորող ձեռք էր պետք, ինչպես ունեին անգլիացիները, որոնք դրանով և ոչ որքան քաջությամբ, հաղթում էին:

...Հիշո՞ւմ եք անեցի հայ աղջկան՝ **Այծեմնիկին**, նրա կռիվը, հաղթանակն ու մահը, որը մնաց մեր պատմության էջերում, որպես լու-

րոցի մոտ, բուրգունդացիները փակեցին արդեն հաղթող ֆրանսիական զորքի ճանապարհը... Ժամնա դը Արկը գերի ընկնելով բուրգունդ ֆրանսիացիների ձեռքը՝ մեծ գնով վաճառվեց անգլիացիներին: Անգլիացիները աղջկան բերեցին Ռուան և փակեցին զնդանում՝ շղթայելով պարանոցն ու ոտքերը:

Երկար օրեր նրան զնդանում տանջելուց հետո, տարան դատարան և մեղադրեցին, որ նա ուղարկված է սատանայից, և դրա ապացույցն այն է, որ նա կրում է տղամարդու հագուստ և հեռացել է ընտանիքից: Դատարանը նրան համարեց հերետիկոս, կախարդուհի և բարձրացնելով կառավարան՝ ողջակիզեց:

Կառլոս Յոթերորդը, որին ժամանա այդքան ծառայություններ էր մատուցել, ոչինչ չարեց նրան փրկելու համար, թեև դա նրա համար դժվար չէր:

Ժակերների ուրվականը դեռ թափառում էր Ֆրանսիայում, և ժամնայի ահռելի հեղինակությունը ժողովրդի ներսում ազնվականությանը վախ էր ներշնչում:

Մի քանի տարի անց Կառլոս Յոթերորդը վախենալով, որ իրեն կմեղադրեն «**կախարդուհի հերետիկոսից**» թագադրված լինելու համար՝ հրամայեց **Ժամնա դը Արկին** համարել անհիմն դատապարտված: Իսկ Բուրգունդիայի դուքսը, նա ով ժամնային հանձնել էր անգլիացիներին, անցավ Կառլոսի կողմը, վախենալով, որ Անգլիան կգրավի Ֆլանդրիան և ձեռքը կմեկնի դեպի իր տիրույթները:

Ժամնայի մահից հետո հայրենասիրական մեծ վերելքը, որ նրա շնորհիվ էր բարձրացել, անկում չապրեց: Անգլիացիները պարտություն պարտության ետևից էին կրում: Հարյուրամյա պատերազմը ավարտվեց Ֆրանսիայի հաղթանակով 1453 թվականին, **19-ամյա Ժամնա դը Արկի** եղբրական մահից 22 տարի անց:

Նախքան Եվրոպային հրաժեշտ տալը՝ մի հպանցիկ այցելություն տանք նաև Անգլիային և տեսնենք՝ ինչպիսին էր նա, բացի այն, որ Հարյուրամյա պատերազմ էր մղում ֆրանսիացիների դեմ և... անարդյունք ընդունում էր Կլիկիայի թագավորական դեսպաններին:

Ինչպես Ֆրանսիայում, այստեղ ևս, բուռն զարգացում էին ապրում ապրանքա-դրամային հարաբերությունները, և կառավարելի է դառնում ներքին շուկան:

Արդեն 14-րդ դարի սկզբներին Անգլիայում արագորեն զարգանում էր բրդեղենի արդյունաբերությունը և մետաղագործությունը, որով և կարևորվեց քաղաքների դերը երկրի կյանքում: Անգլիան միջազգային առևտրի մասնակից է դառնում բրդեղենով: Նա մահուդի արտահանման առաջին պետությունն էր: Այս ժամանակահատվածում նա իր բուրդը այլևս չէր արտահանում Ֆլանդրիա, այլ ինքն էր կազմակերպում մահուդի իր արդյունաբերությունը:

1348-49 թվականների ահավոր ժամտախտը՝ «**սև մահը**», մեծ հունձք կատարեց Եվրոպայում, Անգլիայում: Գյուղերում և քաղաքներում զգացվում էր աշխատող ձեռքի կարիք, ինչը **եղուարդ երրորդին** ստիպեց օրենք հրատարակել, որով երկու սեռի 12-ից 60 տարեկանները, ովքեր չունեին սեփական հող և ապրուստի ուրիշ միջոցներ՝ ընդունվեին վարձակալական աշխատանքի այնպիսի վճարով, որ կար ժամտախտից առաջ: Վարձակալական աշխատանքից հրաժար-

վողները, կամ աշխատանք տվողները, ովքեր, ըստ օրենքի, չէին վճարում՝ կարող էին հայտնվել բանտում: Այսինքն. նրանք, ովքեր ժողովրդի ծայր աստիճանի հասած աղքատությունից օգտվելով կփորձեին ձեռք բերել էժան աշխատուժ՝ ենթակա էին պատժի: Իսկ աշխատանքից խուսափողներին, ովքեր գերադասում էին թափառաշրջիկությունը մեծ ճանապարհների ավազակների նման, շիկացած երկաթով խարանում էին ճակատները: Սակայն այս օրենքը չփրկեց, որ հարուստների և աղքատների միջև խորանա հակասությունը, որն, ի վերջո, հանգեցրեց հակամարտության:

Ժամանակի այս հատվածում էր, որ Անգլիայի ամենատարբեր հասարակական խմբեր պահանջում էին բարենորոգումներ կաթոլիկ եկեղեցու ներսում, պարզեցնել թանկարժեք արարողությունները, զրկել նրան հողային տիրույթներից և ազատել նրանց պապին ենթարկվելու անհրաժեշտությունից:

Օքսֆորդի Համալսարանի պրոֆեսոր **Ջոն Վիկլեֆը** գտնում էր, որ պետությունը չպետք է ենթարկվի եկեղեցուն, այլ հակառակը, եկեղեցին պետք է ենթարկվի պետությանը: Որ թագավորը իրավունք ունի եկեղեցական տիրույթները տնօրինելու ըստ իր հայեցողության:

Վիկլեֆը մերժում էր կաթոլիկ եկեղեցու սրբազան լինելը, մեղքերին թողություն տալու նրա իրավունքը, խոստովանության գաղտնի ծեսը և ինդուլգենցիա վաճառելը:

Այս ինդուլգենցիան թղթի մի կտոր էր, որ վաճառում էր եկեղեցին, որով գնողը ազատվում էր մեղքերից: Սա հրաշալի միջոց էր նորից մեղքեր գործելու և նորից ներվելու:

Վիկլեֆը ճշմարիտ հավատի միակ աղբյուրը համարում էր «**Սուրբ Գիրքը**», և որպեսզի այն դառնա բոլորի համար մատչելի՝ լատիներենից թարգմանեց անգլերեն:

Վիկլեֆի գաղափարները պաշտպանեցին թագավորն ու կառավարությունը, հատկապես եկեղեցական տիրույթները սեփականացնելու հարցում:

Պապերի Ավինյոն տեղափոխվելուց հետո Անգլիան զգում էր պապերի թշնամանքը իր նկատմամբ, որը, փաստորեն, օգնում էր ֆրանսիացիներին հաղթանակի հասնելու:

Թագավորը դժգոհ էր, որ անչափ հարուստ եկեղեցին երբեք չի վճարում պետության հարկերը, և սա այն կարևոր պատճառն էր, որը հնարավորություն կտար Գրավել եկեղեցուն պատկանող տիրույթները:

Եկեղեցուց դժգոհ էին ոչ միայն թագավորն ու ազնվականությունը: Դժգոհ էին նաև քաղաքացիներն ու գյուղացիները: Եկեղեցին ամեն կերպ աշխատում էր պահել ճորտությունը: Գյուղացին ստիպված էր աշխատել ոչ միայն իր տիրոջ համար, այլև պարտադիր հարկ վճարել եկեղեցուն: Եվ, ահա, հայտնվեցին ժողովրդական քարոզիչներ, «**լուլարդներ**», աղքատ քահանաներ, որոնք թափառում էին կան տեղից տեղ և քարոզում հարուստ և շքեղ ապրող իշխանատեր եկեղեցու դեմ: Այս քարոզներն, ի վերջո, շրջվեցին նաև խոշոր ավատատերերի դեմ:

«**Երբ Ադամը վարում էր և Եվան հյուսում, որտեղ էին ազնվականները**»,

- ասում էին թափառող քարոզիչները:

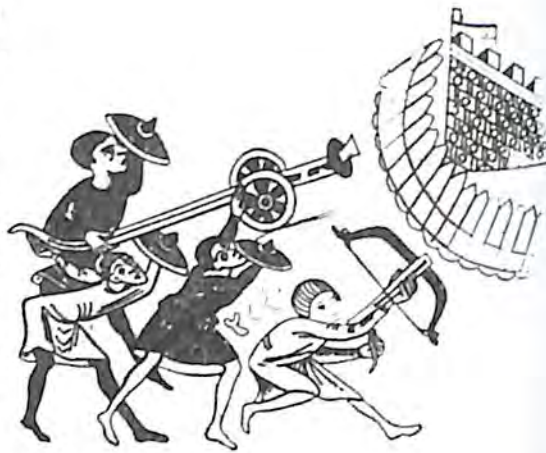
...Ապստամբությունը, որը պայթեց Անգլիայում, նույնքան դաժանորեն ճնշվեց, ինչպես Ֆրանսիայում:

Այնուհետև Անգլիայում սկսվեց «Կարմիր և Սպիտակ վարդերի» պատերազմը, որը տևեց գրեթե 30 տարի: Սա **Պլանտագեններին** ասպարեզից վերացնելուց հետո **Յորկերի և Լանկաստերների** արքայատոհմերի միջև գահի համար մղվող ներքին պատերազմն էր: Այս պատերազմը նույնքան դաժան էր, նույնքան անխնա, որքան որևէ օտար թշնամու դեմ տարվող պատերազմը: Հարազատը՝ հարազատին, ազգականը՝ ազգականին, չխնայելով անգամ արքայական ընտանիքի երեխաներին, նրանք մորթում էին մեկ-մեկու և մեկ-մեկու դիակի վրայով փորձում էին հասնել արդեն արյան ճապաղիքի մեջ լողացող գահին:

Բայց, սրանք գահին չտիրացան: Նրանք պարզապես ոչնչացրին մեկը մյուսին: Եկան **Տյուդորները**, որոնք հիմնեցին նոր արքայատոհմ:

... Անգլիացի թատերերգու **Շեքսպիրը** իր ողբերգություններից շատերում է նկարագրել այս արյունալի դեպքերը: Այդ ողբերգություններում ոչինչ չափազանցված չէ: Մարդկային հոգին զգայուն հոգեբանի ու իմաստասերի մեծ կարողությամբ, հանճարեղ բանաստեղծի կրքով ու նրբությամբ վերլուծող **Շեքսպիրը** դարերի հեռուներից մեզ է հասցրել միջնադարի ահարկու պատկերը, ուր մինչև հիմա առաջադրվում են մարդկային բնավորության անլուծելի գաղտնիքները: Ներքին ու արտաքին պատերազմների, ապստամբությունների, պապական եկեղեցու հետ տարվող հետզհետե սրվող պայքարն ավարտվեց անգլիական բողոքական եկեղեցու կազմակերպումով, որը տեղի ունեցավ ավելի ուշ, 16-րդ դարում: Անգլիայում մինչ այդ հիմնվել էին **Օքսֆորդի և Քեմբրիջի** համալսարանները, առաջընթաց էր ապրում գրականությունը, փիլիսոփայությունը: Իր պատվավոր տեղն ուներ թատրոնը: Կառուցվում էին հսկա չափերի տաճարներ, եկեղեցիներ, ամրոցներ ու ապարանքներ: Անգլիական գոթական ոճը ապրում էր իր աստեղային ժամը՝ հասնելով տեխնիկական կատարելության:

...Վերջին հեթանոսների՝ Հայոց ընտանիքում տեղի ունեցած գահակռիվը ընդամենը մի դրվագ էր Անգլիայում և աշխարհում տիրող գահակռիվների ցնցող իրադարձությունների ընդհանուր միջավայրում:

ԻՍԿ ԱՅՍՏԵՂ՝ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ

Ահա, այսպիսին էր իրադրությունը Ֆրանսիայում և Անգլիայում, Հռոմի պապերի մոտ այն ժամանակ, երբ Կիլիկիայի հայ թագավորները իրենց դեսպաններին էին ուղարկում՝ նրանցից օգնություն հայցելու համար:

Մի՞թե այս երկրները պիտի թողնեին իրենց գործերը, իրենց պատերազմները, ապստամբությունները սեփական երկրներում, միայնց դեմ արյունոտ ուշտ դաժան տեսնելը և պիտի գային պաշտպանելու Կիլիկիո Հայոց թագավորությունը մամուլներից ու թուրքմեն-սելջուկներից, երբ մանավանդ գիտեին, որ խաչակրաց արշավանքները այլևս անգոր էին նոր երկրներ ու հարստություններ ծնոք բերել Մերձավոր Արևելքում:

Կիլիկյան իշխանությունները պիտի համապատասխան եզրակացության հանգեին և չհավատային այլևս Եվրոպայի ստահող խոստումներին, որոնք մի վատացրին նրանց հարաբերությունները հայերի հետ:

Գիտենք արդեն. պապերը կորցրել էին իրենց նախկին կշիռը միջազգային խնդիրների լուծման հարցում: Նրանք միայն ենթարկվում էին Ֆրանսիայի թագավորներին՝ որպես Ավինյոնի գերիներ: Բայց, ահա, նրանք չէին դադարում հայերից պահանջել, որ դառնան կաթոլիկ:

Նույնիսկ **Կլեմենտ Վեցերորդ** պապը **Լևոն Հինգերորդին** ուղարկեց մի փաստաթուղթ, որը բաղկացած էր 117 կետից: Այս 117 կետով բացահայտված էին Հայոց եկեղեցու այն մոլորությունները, որոնցից անհապաղ պետք էր հրաժարվել՝ հանուն ճշմարիտ հավատի՝ կաթոլիկության: **Կաթոլիկության, որը Ինկվիզիցիայի կարող էր ենթարկել իր հավատացյալին և ինդուլգենցիա վաճառել նրան ամենաստոր վաշխառուի մահ:** Մենք գիտենք նաև, թե հենց իրենք՝ կաթոլիկ հավատի երկրներում ինչպես էին վերաբերվում իրենց դավանանքին... Բայց սա չէր խանգարում, որ Կիլիկիո ամեն մի նոր թագավորի հետ՝ պապերից նոր պահանջ ներկայացվեր Հայոց Աշխարհին: Իսկ Հայոց Աշխարհն էլ փրկվելու համար ծեռքը գցած փրփուրներից՝ չէր նկատում, որ ջրանդուռն է գնում:

Ի դեպ, այն 117 կետից բաղկացած փաստաթուղթը, որը ներկայացվեց հայերին և կոչվում էր «**Հայոց եկեղեցու մոլորությունները**»՝ գրել էր մի հայ կաթոլիկ, Ուրմիացի եպիսկոպոս **Ներսես Բալենցը**:

Սա հետո դարձավ Մանազկերտի արքեպիսկոպոսը՝ որպես պարզ և այն «**անթերի**» մերկացումների, որ կաթոլիկ հայը ջանադրաբար կազմել էր Հայոց եկեղեցու դեմ, Ավինյոնի գերի պապի հանձնարարությանը:

Բայց պապերի և Եվրոպայի թագավորների հանդեպ իրենց անհեռատես վաթազոծի հետ միասին, հայերն, այնուամենայնիվ, համառորեն մնում էին իրենց **Պապանքին**:

Ինչո՞ւ: Կգա ժամանակը և կխոսենք այս մասին:

Եթե Իրանի մոնղոլ **Հուլավյան** իշխանությունը անկում էր ապրում, եթե սրվել էին միջազգային հարաբերությունները Եվրոպայում, և պապերն այլևս անգոր էին

վերջ տալ ներքին և արտաքին պատերազմներին, ապա Եգիպտոսի սուլթանությունը քաղաքական մեծ փորձով օժտված սուլթան **Մելիք-Նասիրի** 50-ամյա տիրակալության ընթացքում ապրեց մեծ բարգավաճում:

Մելիք-Նասիրը տեղյակ էր Եվրոպայի իրավիճակին և Կիլիկիայում տիրող ներքին անմիաբանությանը:

Ասել ենք արդեն, որ **Օշին թագավորի** մահից հետո գահին նրա մանկահասակ որդի **Լևոն Չորրորդ**ն էր: Սակայն պետության կառավարումը փաստորեն գտնվում էր 10-ամյա Լևոնի խնամակալ **Կոռիկոսի Օշին իշխանի** ձեռքում:

Օշին իշխանն ամուսնացավ Լևոնի մոր՝ այրիացած **Յովհաննայի** հետ, իսկ Լևոնին ամուսնացրեց իր աղջիկ **Ալիսի** հետ: **Օշինը** ստանալով պայլի՝ խնամակալի տիտղոս, սպարապետությունը հանձնեց իր եղբայր **Կոստանդինին**:

Կոռիկոսի իշխանների՝ տերության այս աստիճան լծակները իրենց ձեռքն առնելը չէր կարող դուր գալ պետության կառավարման մոտ կանգնած մյուս ազդեցիկ իշխաններին: Սրանք պատրաստվեցին դավադրության՝ հովանավորությամբ Օշին վախճանված արքայի քույր **Ջաբելի**: Նա Տիրոսի իշխան **Ամորի Լուսինյանի** այրին էր, իր չորս որդիների հետ ապրում էր Կիլիկիայում, իսկ հինգերորդը՝ **Գվիդոնը**՝ Բյուզանդիայում էր:

Օշին պայլը իմացավ դավադրության մասին և դաժան հաշվեհարդար տեսավ մասնակիցների, Ջաբելի ու նրա երկու որդիների հետ, որոնց զնդան նետեցին, որտեղ և նրանք մահացան:

Ջաբելի երկու որդիներին՝ **Ջիվան** և **Բոհենունդ Լուսինյաններին** հաջողվեց փախչել և ապաստան գտնել Յոռոս կղզում, խաչակիր ասպետների սուրբ **Յովհաննեսի** ուխտի կոմանդորի մոտ: Նրանց հորեղբայրը՝ Կիպրոսի թագավոր **Յեն-րիխ Լուսինյանը**, զորք հավաքեց **Օշին պայլի** դեմ կռվելու համար, բայց րոսը, որովհետև, այնուամենայնիվ, միայն այս երկու պետություններն էին մնացել որպես Եվրոպայի պատվար Եգիպտոսի զավթողական նվաճումների հանդեպ:

Այս նույն ժամանակ էր, որ **Մելիք-Նասիրը** իրար ետևից ասպատակում էր Կիլիկիան, բայց հայերի դիմադրությամբ ետ էր շարտվում, միշտ հասցնելով մեծ բանակությամբ ավար և գերի տանել իր հետ:

Տեսնելով, որ չի կարողանում վերջնականապես ձեռքի տակ առնել Կիլիկիան, Մելիք-Նասիրը համաձայնության գալով թուրք-սելջուկների և թուրքմեն-կարամանների՝ Իկոնիայի սուլթան **Թիմուրթաշի** հետ, որի անունը նշանակում էր երկաթե քար, որոշեց հանկարծակիի բերելով հայերին՝ վերջնականապես կոթ՝ ծանման հասցնել նրանց թագավորությունը:

Սամվել Անեցին գրում է.

«Եկավ Թիմուրթաշը, Չուպանի որդին և Սիս երկրում մեծ վնաս պատճառեց, բազմաթիվ մարդկանց սպանեց և բազմաթիվ մարդկանց գերի բռնեց Ռում»:

Իսկ մեզ ծանոթ կաթոլիկ **Ներսես Բալենցը** այս մասին գրում է.

«1321 թվականին Թիմուրթաշը 30.000 հեծյալ և բազմահազար հետևակ զորքերով ներխուժեց հայկական երկիր, Կիլիկիա և մեծ ավերումներ կատարեց, սպանություն և թալան: Նա մեծ ջանքեր թափեց, որ գրավի երկրի ամրոցները, բայց չկարողացավ: Թուրքմենները մեծ վնասներ կրեցին հայերից, երբ անցնում էին լեռնանցքներով»:

Հենց այս ժամանակ ծովի կողմից Այասի վրա հարձակվեցին մամլուքները:

«...1322թ. ապրիլի 20-ին սուլթան Նասիրի զորքը 40 հազար հեծյալ և անչափ հետևակ եկավ երկիրը Հայոց և գալով Եգեիո, որն Այասն է, 23 ապրիլի առավ նավահանգստի բերդը, քանզի ծովը ցամաքել էր, ներս քաշվել և արաբները ծովի կողմից հարձակվեցին... և գերեցին անթիվ մարդ և անբավ ավար տարան. ապա նստեցին պաշարելով ներսի բերդը, բաբան դրին և ամեն ինչ քանդեցին...»

Գիշերը կրակ գցեցին բերդը և իրենք քաշվեցին դեպի ծով: Այսպիսով կորավ Այասը իր երկու բերդերով ընկնելով արաբների ձեռքը», - վկայում է **Բալենցը**:

Մեծահարուստ նավահանգիստը, միջազգային առևտրի կարևորագույն տարանցիկ փոխադրումների կենտրոն Այասը՝ ավերվել, քարուքանդ էր եղել:

Հայոց զորքերը հասան Այաս, բայց կռիվը անհավասար էր: Հայերը թվով քիչ էին և պարտվեցին Եգիպտական հեծյալ բանակից, որովհետև զորքերի մի մասը կռվում էր Թիմուրթաշի բանակի դեմ:

Երկու ահռելի բանակների դիմաց, միևնույն է, նրանց քաջությունը նույնն էր, քաջությունը լի ու լի բավարար էր: Անբավարար էր երկրի պաշտպանության կազմակերպումը... որովհետև երկիրը բզկտվում էր ներքին կռիվներից...

Վենետիկցի ճանապարհորդ **Սանուտոն** իր ճամփորդական նոթերում գրում է.

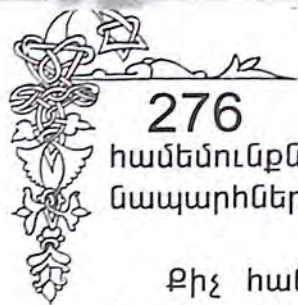
«Հայկական թագավորությունը բզկտվում էր չորս գազանների ժանիքներով. մի կողմից առյուծի, այսինքն՝ թաթարների, որոնց Հայոց թագավորը մեծ հարկ էր վճարում, մյուս կողմից՝ ընծառյուծի, այսինքն՝ Եգիպտոսի սուլթանի, որն ամեն օր քարուքանդ էր անում երկիրը և ոչնչացնում էր քրիստոնեականներին, երրորդը՝ գայլը, այսինքն՝ Իկոնիայի թուրքերը, որոնք ավերում էին յանտեսությունն ու թագավորությունը և չորրորդը՝ օձը, այսինքն՝ ծովահենները մեծ ծովի, վենետիկցիները և ճենովացիները, որ ամեն օր ջարդոտում էին քրիստոնյա Հայաստանի ոսկորները»:

Ավելի պատկերավոր թերևս հնարավոր չէ ասել:

Ֆրանսիայի թագավոր **Ֆիլիպ Չորրորդ Գեղեցիկին** հղած իր նամակում **Սանուտոն** խորհուրդ է տալիս Հայաստանը պաշտպանելու համար ուղարկել... երեք հարյուր հեծյալ և 1000-անոց մի հետևակ, որովհետև «չափազանց մեծ վնաս ու անոթ կլինի ողջ քրիստոնեությանը, եթե այդ երկիրը կործանվի»...

Սանուտոն նույն խորհուրդը տալիս է նաև Կիպրոսի և Յոռոսի տերերին:

Սանուտոն նաև խորհուրդ էր տալիս Եվրոպայի վաճառականներին, որ դարեն Եգիպտոսին վաճառել մետաղներ, անտառանյութ և հաց: Նա խորհուրդ էր տալիս շրջափակել Եգիպտոսի ափերը, Ալեքսանդրիայում չգնել հնդկական էր տալիս շրջափակել Եգիպտոսի ափերը, Ալեքսանդրիայում չգնել հնդկական

համեմունքներ և Հնդկաստանի հետ առևտուր անելու համար օգտվել այն ճանապարհներից, որոնք անցնում են Կիլիկիայով և Հուլավունների երկրով:

Քիչ հանգստանալուց պատերազմների թոհուբոհից և փորձենք անցնել Արևմուտքի և Արևելքի առևտրական ճանապարհներով, հասկանալու համար, վերջապես, թե ինչ էր այս **Սանուտո** օտարերկրացու խորհրդի իմաստը... Հասկանալուց նաև, անկախ պատերազմներից, ներքին ու արտաքին բզկտումներից, ի՞նչ էր ներկայացնում **Հայոց Կիլիկիան** այս պահին՝ որպես հեռու-մոտիկ ճանապարհների մի կարևոր հանգուցակետ:

ԿԻԼԻԿԻԱՆ ՈՐՊԵՍ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԻ ՀԱՆԳՈՒՅՑ

Քաղաքներից, որտեղով անցուղարձ էին անում քարավանները, տանել-բերելով հեռավոր աշխարհների հեքիաթային հարստությունները, ծանր ժամանակների այս հատվածում, երբ Սիրիայի ափամերձ քաղաքները կորցրին իրենց նշանակությունը, մեծ կարևորություն ստացան Այասի և Ալեքսանդրիայի նավահանգիստները Միջերկրական ծովում և Տրապիզոնը՝ Սև ծովի հարավային ափին, որպես միջազգային առևտրի հանգույցներ:

Մոնղոլները կտրված էին Սիրիայի նավահանգիստներից, բայց Կիլիկիայի Այասով դուրս էին գալիս Միջերկրական ծով:

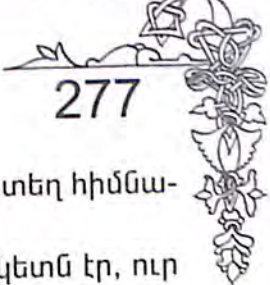
Իրանի Հուլավունների համար նպաստավոր էր Չինաստան, Միջին Ասիա, Հնդկաստան քարավանային ճանապարհներով, ապա Տրապիզոնով՝ Սև ծովով, իսկ Այասի միջոցով՝ Միջերկրական ծովով, ապրանքներ հասցնել Եվրոպա և իրենց կարևոր տեղն ապահովել միջազգային առևտրում:

Քարավանային ճանապարհներն այժմ ձգվում էին Թավրիզից Երզրումի վրայով՝ Տրապիզոն և Այաս: Անիի և Դվինի ճանապարհները 13-րդ դարում կորցրել էին իրենց միջազգային նշանակությունը, բայց փոխարենը Կիլիկյան Հայաստանն էր դարձել Եվրոպայի և Ասիայի միջև ապրանքափոխանակության մեծ հանգույց:

Ֆրանչեսկո Բալդուչի Պեգոլուտտին իր շատ հետաքրքիր «Առևտրի փորձը» գրքում մանրամասն նկարագրել է Այաս-Թավրիզ առևտրական ճանապարհը: Այս վաճառականը Ֆլորենցիայի հանրահայտ «**Բարդի**» բանկային տան առևտրական գործակալն էր Անգլիայում, Կիպրոսում, Կիլիկիայում, որտեղ **Լևոն Հինգերորդ** թագավորից իր առևտրական տան համար ստացել էր արտոնություններ:

Թավրիզից ճանապարհը շարունակվում էր մինչև Պարսկական ծոց, որտեղից սկսվում էր ծովային ճանապարհը մինչև Հնդկաստան, ապա՝ Չինաստան:

Այաս-Թավրիզ քարավանային ճանապարհի վրա էին գտնվում մի քանի կարևոր հանգուցակետեր, ինչպես՝ Կեսարիան, որին հասնում էին՝ անցնելով Կիլիկիայի լեռնանցքային Գուգլակ դարպասով: Ի դեպ, այստեղով են անցել Եվրոպական ճանապարհորդներ **Ռուբրուկը** և **Մարկո Պոլոն**: Կարևոր առևտրական հանգուցակետեր էին նաև Սեբաստիան, Երզնկան, Երզրումը, Խոյը, որոնցով ճա-

նապարհը հասնում էր մինչև Թավրիզ:

Այս քաղաքները նաև արհեստագործության կենտրոններ էին, որտեղ հիմնականում ապրում էին հայ արհեստավորներն ու վաճառականները:

Եվրոպական վաճառականների համար Թավրիզը վերջնական կետն էր, ուր նրանք բերում էին վաճառելու իրենց երկրների ապրանքները և գնում Հնդկաստանից բերված համեմունքներ, թանկարժեք քարեր, Իրանում, Իրաքում, Հայաստանում և Ասիայի այլ երկրներում արտադրված ապրանքներ:

Թավրիզում խաչածնվում էին ոչ միայն Միջերկրական, այլև Սև ծովից եկող գնացող ճանապարհները:

Պեգոլուտտին գիրքը հետաքրքիր է ոչ միայն նրանով, որ նա, մանրամասն նկարագրելով այս ճանապարհները, կարևորում է Արևելք-Արևմուտք և Արևմուտք-Արևելք աշխույժ առևտրի մեջ Կիլիկյան Հայաստանի ունեցած դերը, այլ նաև հնարավորություն է տալիս հասկանալ Կիլիկյան թագավորության մի քանի կարևոր պահերը, որոնք բացահայտում են նրա վերելքների ու վայրէջքների ամբողջ ողբերգությունը:

Այս ճանապարհների մասին է գրում նաև **Մարկո Պոլոն** իր «Ճանապարհորդություն» գրքում:

ՄԱՐԿՈ ՊՈԼՈՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Երբ մոնղոլների սրարշավ նվաճումների համբավը, մոնղոլական վաճառական ցնցողի ոտնադուրսի արձագանքները տարածվեցին աշխարհում, Եվրոպան ցնցվեց ահից: Եվ որոշեց, որ մոնղոլական մեծ խանի մոտ պիտի ուղարկի իր դեսպանին՝ հավաստիացնելու համար, թե բարեկամ է:

Առաջին դեսպանը՝ ուղարկված **Ինկեմսի Չորրորդ** պապի կողմից՝ հոգևորական **Ջիովանի դե Պլանո Կարպինին** էր, իսկ 1253թ. Ֆրանսիայի **Լյուդովիկոս Իններորդ** թագավորի կողմից մոնղոլական խանի մոտ ուղարկված եպիսկոպոս **Ուիլյամ Ռուբրուկին** պարտական ենք ոչ միայն իր բոլոր թանկարժեք վկայությունների համար առհասարակ, այլ նաև՝ Հայաստանի մասին թողած տեղեկությունների:

1269 թվականին առևտրի ճանապարհներով մոնղոլական խաքանի պալատ հասան վաճառական **Պոլո** եղբայրներ **Նիկկոլո** և **Մաֆֆեոն** վենետիկցիները:

Նրանք վերադարձան հայրենիք՝ տանելով իրենց հետ մեծ խան **Խուբիլայի** հանձնարարությունը՝ ուղղված պապին:

Եղբայրները հասնելով Կիլիկիայի Այաս նավահանգիստ՝ Հայոց արքա **Հեթում Առաջինից** ստացան հանդերձավորված մի մեծ թիանավ և մեծ հարգանքով ճանապարհվեցին հայրենիք:

Պապական գահին **Ալեքսանդր Չորրորդն** էր, հայտնի **Բորջիան**:

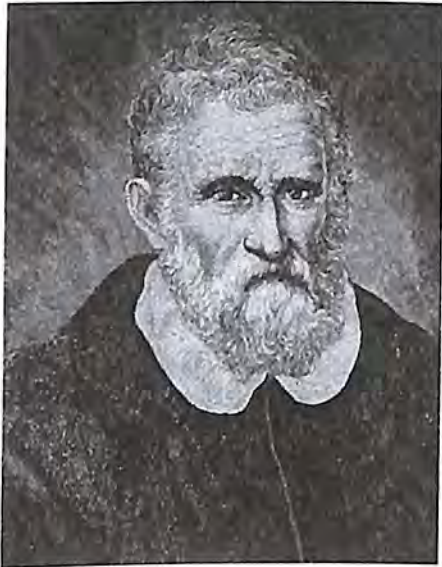
Պոլո եղբայրները մորից վերադարձան Խուբիլայի մոտ, այս անգամ էլ նրան տանելով պապի հավաստիացումները: Եղբայրների հետ էր նաև **Նիկկոլոյի** որդի **Մարկոն**, որին պարտական ենք իր «Ճանապարհորդություն» սքանչելի գրքի անչափ կարևոր և հետաքրքիր տեղեկությունների համար:

Այս անգամ էլ Խուբիլայի մոտ գնալու ճանապարհը Պոլոնները ընտրել էին Հայոց Կիլիկիայի Այաս նավահանգիստը, որտեղ հասան նավով, ապա Կեսարիայով, Սիվասով՝ Սըվասով, Էրզրումով, Թավրիզով և այլ քաղաքներով հասնելով Պարսկական ծոց՝ նավեցին Չինաստան:

Վաճառական եղբայրները երկար տարիներ մնացին Խուբիլայի արքունիքում, իսկ **Մարկո Պոլոն** նույնիսկ պաշտոն ստանալով՝ սկսեց ծառայել Մեծ խաքանին: Նրա վկայությամբ, պալատում ապրում ու ծառայում էին տարբեր ազգությունների աստղագետներ, բժիշկներ, զինվորականներ, որոնց կողքին մեծ թիվ էին կազմում հայերը, նաև **Մար-Սարգիսը**, որ 1278 թվականին Չինաստանում կառուցում է քրիստոնեական առաջին երկու եկեղեցիները:

25 տարի ապրելով Չինաստանում՝ 1292թ. **Մարկո Պոլոն** վերադառնում է մի մեծ առաքելությամբ: Նա պիտի ուղեկցեր մոնղոլական արքայադուստրերից մեկին, որ որպես հարսնացու էր ուղարկվում Պարսկաստանի մոնղոլ տիրակալ **Արղունին**:

Հետաքրքիր է այն ճանապարհը, որով անցավ Մարկո Պոլոյի նավը: Երկար և զարմանալի ճանապարհ... Հնդկաստանի արևմտյան ափերին հասնելով՝ իջնում է մինչև Մադագասկար, ապա նոր միայն Աֆրիկայի արևելյան ափերով՝ մինչև Պարսից ծոց...

Երբ տեղ հասան, Արղունն արդեն վախճանվել էր՝ չարժանանալով արքայադստեր սիրուն: Հանձնելով նրան Արղունի որդի **Հասանին**՝ Մարկո Պոլոն շարունակեց իր ճանապարհը դեպի Հայրենիք: Այս անգամ Տրապիզոնով՝ Սև ծով և ապա Վենետիկ:

Թողնելով մի կողմ այս ճանապարհների նկարագրությունները՝ ասենք միայն, որ երբ Մարկո Պոլոն հասավ հայրենի Վենետիկ՝ վենետիկցիների և ջենովացիների միջև պատերազմ էր՝ Միջերկրական ծովում միանձնյա տիրապետություն չափելու համար: Որպես հայրենասեր վենետիկցի՝ նա իր սեփական նավով մասնակցեց կռվին:

Վենետիկցիները պարտվեցին: **Մարկո Պոլոն** գերի ընկնելով՝ նետվեց բանտ: Ահա, բանտում էլ գրեց իր հռչակավոր «**Ճանապարհորդություն**» գիրքը, որտեղ շատ հետաքրքիր տեղեկություններ կան հայերի մասին:

Մեկ տարի հետո, երբ խաղաղություն կնքվեց երկու քաղաքների միջև, Մարկո Պոլոն ազատվեց բանտից և վերջապես վերադարձավ հայրենիք: Նա ամուսնացավ, ունեցավ երեք դուստր, ապրեց ևս 25 տարի և մինչև իր վախճանը զբաղվեց վաճառականությամբ:

Նրա «**Ճանապարհորդություն**» գիրքը վաճառականի չոր ու ցամաք գրառումներ չեն: Նա բազմակողմանի հետաքրքրությունների տեր անձնավորություն էր: Նրա հետազոտությունները տարածվում էին այն ողջ անսովոր Աշխարհի վրա,

որն առաջին անգամ բացվեց եվրոպացիների աչքերի առջև, և դարձավ ինչ-որ չափով ճանաչելի:

Մեղմ, սակայն պերճախոս արտահայտություններով նա պատմում է բոլոր այն երկրների մասին, որտեղ եղել էր և տեսել սեփական աչքերով կամ լսել հավաստի վկաներից: Ե՛վ երկրների աշխարհագրությունը, և՛ ժողովուրդների սովորույթները, և՛ կենդանական աշխարհը, պետությունները ղեկավարելու կերպը, հավատալիքները, աստվածները, կուռքերը...

Ընդհուպ մինչև այն մասին, թե ինչպես են աղոթում հնդկական տաճարներում, ինչպես են Տիբեթի լեռներում խարույկի մոտ գիշերող ճամփորդները, ինչպես են Ցեյլոնում օվկիանոսի հատապաշտպանվում վայրի գազաններից, ինչպես են Սիբիրում ճամփորդում շներով և ինչ կից մարգարիտներ հավաքում, ինչպես են Սիբիրում ճամփորդում շներով և ինչ կից մարգարիտներ են տոնում Մեծ Խանի ծծնդյան օրը, կամ՝ որ Խամի բնակիչները, որպես գերագույն հարգանքի նշան, օտարական ճամփորդին են զիջում իրենց կանանց և աղջիկներին:

Մարկո Պոլոն առաջինը պատմեց եվրոպացիներին այն ահռելի **Արևելյան Աշխարհի** մասին, որը տարածվում էր Վոլգայից մինչև Ճապոնիա, Սիբիրից մինչև Մադագասկար և Յավա...

Պատմեց Չինաստանի գետերի, հարթավայրերի աշխույժ կյանքի, տրոպիկական Սումատրա երկրի բնության մասին:

Պատմեց նաև **Հայաստանի** մասին: **Բուն Հայաստանի և Հայոց Կիլիկիայի** մասին: Նա իր գրքի առաջին գլուխը, նախաբանը հենց այդպես էլ անվանել է. «**Աշխարհի բազմազանության մասին**»:

«**Տիրակալներ, կայսրեր, թագավորներ, հերցոգներ, մարկիզներ, կոմսեր, ասպետներ, քաղաքացիներ և բոլոր նրանք, ում ցանկալի է իմանալ տարբեր ժողովուրդների աշխարհի զանազանակերպ երկրների մասին, վերցրեք այս գիրքը և ստիպեք ձեզ կարդալ այն: Դուք այստեղ կգտնեք ամեն տեսակի արտասովոր պատմություններ Մեծ Հայաստանի, Պարսկաստանի, թաթարների, Հնդկաստանի և էլի ուրիշ երկրների մասին...»:**

Իրոք, արժե կարդալ այս գիրքը: Միանում ենք Մարկո Պոլոյի գիրքը անպայման կարդալու առաջարկին: Իսկ հայերի մասին նրա ընդարձակ պատմություններից առաջարկում ենք ընդամենը այս հատվածները:

«**Մեծ Հայաստանը ահռելի երկիր է...**

Այս քաղաքը կոչվում է **Արգինկա (Երզնկա)**, ուր հյուսվում են աշխարհի **Լավագույն բեհեզները**:

Այստեղ պատրաստվում է նաև աշխարհի ամենալավ բոկարանները (բուկոտն բառից՝ կոշիկ): Եվ ահա ասում են ձեզ, ամառը գալիս են այստեղ թաթար ամբոխները, որովհետև ողջ ամռան ընթացքում այստեղ լայնարձակ թաթարավայրեր կան անասունների համար և ապրում են այստեղ թաթարները իրենց անասունների հոտերի հետ ամռանը, իսկ ձմռանը նրանք չկան, ող իրենց անասունների հոտերի հետ ամռանը, իսկ ձմռանը նրանք չկան, ահավոր ցուրտ է և ձյուն, անասունները չեն դիմանում և ձմեռը թաթարները իրենց անասունների հետ գնում են այնտեղ, որտեղ տաք է, կա կանաչ

...Տարսոնը լավ համբավ ունի: Այստեղ բերում են ապրանքներ Չնդկաստանից, Մոսուլից, Բաղդադից և ուրիշ տեղերից: Այստեղ օտարերկրյա ապ-

Իսկ օտարերկրացի ճանապարհորդ, քահանա Ռուբրուկը Չինաստանից

Արևելքի և Արևմուտքի 13-րդ և 14-րդ դարերի հեղինակները **Այասը** գնահատել են որպես կարևորագույն նավահանգիստներից մեկը Արևելքի համաշխարհային առևտրի ճանապարհի վրա:

Այս ավազակային հարձակումների պատճառով Կիլիկիայի և Վենետիկի կառավարության միջև հարաբերությունները սրվում էին և հաճախ նույնիսկ թշնամական դառնում: Որովհետև ավազակները հարձակվում էին նաև այն օտար նավերի վրա, որոնք ապրանք էին բերում Կիլիկիա:

Վենետիկը չէր ցանկանում զրկվել նման հարուստ շուկայից, որտեղ կարող էր գտնել հումք, վաճառել իր ապրանքները և օգտվել միջազգային տարանցիկ ճանապարհներից: Այդ պատճառով էլ նա առանց տրտուների վճարեց Այասին պատճառված վնասը:

Միջազգային առևտրում մեծ համարում ունեցող ջենովացիները նույնպես, քիչ ավելի ուշ, քան վենետիկցիները, զգացին Կիլիկյան Հայաստանի նավահանգիստների կարիքը: Բայց լավ վաճառական լինելուց բացի, ջենովացիները նաև լավ ծովահեններ էին և այս ասպարեզում արժանի մրցակից Վենետիկին:

1268 թվականին Ջենովայի ադմիրալ **Գրիմալդին** թալանեց Կոռիկոսի ափին կանգնած առևտրանավը, որի տախտակամածին էին գտնվում իրենց երկրների ապրանքամատակարարման գործակալ 37 հայ, արաբ, սիրիացի վաճառականներ:

Հայոց արքայի պահանջով Ջենովան ստիպված էր վճարել 22.700 մուսուլմանական ոսկի՝ որպես կատարված վնասի հատուցում: Նաև, ժամանակավորապես արգելվեց ջենովական առևտրական նավերի մուտքը Հայոց նավահանգիստներ:

Ջենովան նույնպես չէր ուզում կորցնել Կիլիկիայի շուկաները և նրա տարանցիկ ճանապարհները:

Բացի Վենետիկի և Ջենովայի վաճառականներից, Այաս էին գալիս նաև Սիցիլիայից, Պիզայից, Ֆլորենցիայից, Կատալոնիայից, Հարավային Ֆրանսիայի Մոնպելե, Նիմ, Մարսել քաղաքներից:

Իսկ Ֆլորենցիայի **«Բարդի»** բանկիրական տունը **Լևոն Հինգերորդին** պարտք տալով՝ ազատվեց մաքսատուրք վճարելու հոգսից:

Կիլիկիայից օտար վաճառականները գնում էին ընտանի կենդանիներ, գեյթունի յուղ, գեյթուն, խաղող ու զանազան մրգեր, գինի, լեռների ընդերքներից հանված մետաղ, նավախարխիսի հավաքածու, արհեստագործական զանազան արտադրանք, հատկապես բամբակագործության հետ կապված, կաշեղեն ամրանքներ, կոշիկեղեն:

Այս ապրանքները միայն Եվրոպայի և Ասիայի ճանապարհներով չէին գնում վաճառվելու, այլև Տրապիզոնի միջոցով հասնում էին Դրիմ և վաճառվում Ոսկե Հորդայում:

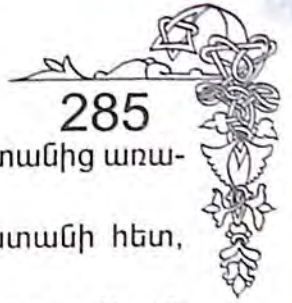
Ի դեպ, Դնեստրի մոտ կատարված պեղումների ժամանակ գտնված գանձի հետ եղել է նաև կիլիկյան դրամ և ճամփորդական ոսկյա շերեփ, որը պատրաստված էր Կիլիկիայում: Կիլիկիայի արհեստագործական ապրանքները Դոն գետով թափանցել են նաև Ռուսիա:

Կիլիկիայից արտահանվող ապրանքներից հատկապես հարգի էին մուրք դիպակները, գորգերն ու կարպետները:

Թերթենք նորից **Մարկո Պոլոյի** տպավորությունների գիրքը.

«Հայերը հյուստում են աշխարհի ամենաուրախ և ամենագեղեցիկ գորգերը, և նույնպես մեծ քանակությամբ մետաքս, որդան կարմիր և ուրիշ գույներով և առատությամբ ուրիշ կտորեղեն»:

Հետաքրքիր է, որ անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուներով գորգը կոչվում է

«կարպետ»: Եվրոպայում գորգ սկսեցին օգտագործել, երբ Հայաստանից առաջին անգամ ներմուծեցին այն:

Այաս-Թավրիզ ուղին Կիլիկիան կապում էր նաև Բուն Հայաստանի հետ, նպաստելով նաև նրա առևտրի աշխուժացմանը:

Կիլիկիայի Այաս, Տարսոն, Սիս, Ադանա, Մամեստիա քաղաքները ոչ միայն խոշոր շուկաներ էին, այլև արհեստագործության մեծ կենտրոններ: Այդ քաղաքներում խաչածակում էին Արևելքի ու Արևմուտքի զարմանալի տարբեր ու հետաքրքիր մշակույթները:

Կիլիկիայում կտրված ոսկյա փողը պարունակում էր 7 գր մաքուր ոսկի և կոչվում էր դահեկան, իսկ արծաթյա փողը կոչվում էր դրամ կամ թագավորական: Իտալացիները այս դրամը կոչում էին տակոլին: Կիլիկիայում կտրված փողը շատ հարգի էր ու ընդունված միջազգային առևտրի երկրներում:

Կիլիկիայի թագավորական գանձարանը իր եկամուտների մեծ մասը ստանում էր միջազգային առևտրի մաքսատուրքերի գանձումից:

Հայ վաճառականության ճանապարհները ձգվում էին Չինաստանից մինչև Ժայռ Եվրոպա՝ ծովերով և ցամաքներով: Առևտրական այս ճանապարհներին տիրելու համար Եգիպտոսը պիտի կործաներ Կիլիկիան:

Նրանց միջև կյանքի ու մահու գոտեմարտը նաև այն պատճառով էր, որ հայերը համառորեն չէին փոխում իրենց բարեկամական վերաբերմունքը Եվրոպայի հանդեպ, որտեղից դեռ **դյուրահավատորեն** սպասում էին զինական օգնություն:

Կիլիկիան ուներ և՛ առևտրական, և՛ ռազմական նավեր, որոնք կառուցվում էին իր նավահանգստային քաղաքներում... Բայց, երբ գար վերջին պահը, այդ նավերն օգտագործելու էին փախուստի համար:

ՆՈՐԻՑ ՄԱՍԼՈՒՔՆԵՐԸ, ԿԻԼԻԿԻՈ ՏԵՐԵՐԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԸ

Ընդհատեցին պատերազմների մասին մեր պատմությունը քիչ հանգստանալու և խաղաղ ու կարևոր մի ասպարեզ նկարագրելու համար:

Վերադառնանք:

Մամլուքները կործանել էին Այասը: **Մանկահասակ թագավորը, Օշին Այալը** և նրա եղբայր **Կոստանդին սպարապետը** իրենց գորքերով քաշվել էին Լեռները և ամրացել անառիկ բերդերում:

Բայց դեռ կար ժողովրդի զայրույթն ու վճռականությունը: Կազմվեցին մի քանի զնդեր, որոնք փորձեցին թշնամուն դուրս շարտել երկրից: Գուցե այս դեպքում **«տերերը»** դուրս գան իրենց ապահով թաքստոցներից:

...Մահն աչքերի առջև ունենալով՝ հանդուգն քաջերի մի խումբ դարան էր մտել մի կիրճի մոտ, որտեղից անցնելու էր Եգիպտական հեծելազորը: 6000

հեծյալ կոտորեցին այս մի բուռ հայ քաջերը, գերի վերցնելով նաև մեծ քանակությամբ զինաթափվածքներին:

Մեկ ուրիշ խումբ, որ բաղկացած էր 600 կռվողներից, Ջայհան գետի ափին հարձակվելով Այասից վերադարձող մամլուքների վրա՝ մեծ ջարդ տվեցին

նրանց: Սակայն ստիպված էին ընկրկել նրանց բազմաթիվ անգամ մեծ ուժի դեմ և նահանջել մինչև Մսիս, ուր և տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտություն կրեցին:

Բայց ի՞նչ պարտություն էր դա. **բարոյականության անսխալ հաղթանակ, արժանապատվության իմաստավորում, մեծագույն խրատ ամրոցներում փակվածների համար**, որոնք դավաճաբանական վեճերի, ներքին գահակալական կռիվների պատճառով տանուլ էին տալիս մի հարուստ երկիր, փոխանակ միավորվելու, մեծ ու վճռական կռվի կոչելու ժողովրդին:

Իսկ երկիրը տարին տարու վրա ավելի էր թուլանում, որովհետև անընդհատ թալանվում էր և կորցնում նյութական ապահովության չնչին չափն անգամ: Մամուլքների ու սելջուկների խոշոր հարձակումները կրկնվում էին 5-10 տարին մեկ, իսկ մանր-մունր կռիվները մշտապես էին:

Այասը հիմա այնպիսի քարուքանդ վիճակում էր, որ չէր կարողանում ամբողջությամբ կատարել այն մեծ առաքելությունը, որն ուներ որպես Արևելք-Արևմուտք տարանցիկ առևտրի խոշորագույն կենտրոն: Ուրեմն, այստեղ տանուլ էին տրվել Կիլիկիո տնտեսական շահերը, որով կարողանում էին Եգիպտոսի սուլթաններին տալ անցյալում կնքված պայմանագրային հարկերը և վերագինել բանակը:

Եվրոպան շատ լավ հասկանալով Այասի կործանման վնասը հենց իր շահերի համար, դեռ միայն հեռվից խորհուրդներ և խոստումներ էր տալիս՝ ավելի կատաղեցնելով մամուլքներին:

Իսկ կարծես զառամախտով տառապող պապերը, երբ մուսուլմանների շրջապատում գտնվող միակ քրիստոնյա աշխարհը կործանվում էր՝ հրամայում էին հայերին դառնալ կաթոլիկ, միայն այդ դեպքում խոստանալով զինական օգնություն ցույց տալ:

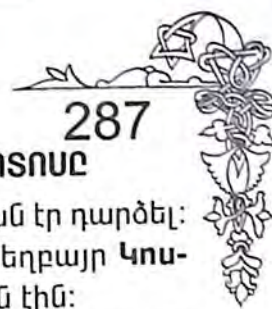
Բայց հայերը, կարծես, չէին հասկանում, որ դա հերյուրանք է, փչոց: Որ Զարյուրանյա պատերազմի մեջ գտնվող Եվրոպան, Ֆրանսիայում գերության մեջ ապրող պապականությունը չի կարող նոր խաչակրաց արշավանք սկսել հանում Կիլիկիո Զայոց թագավորության:

Նրա ինչի՞ն էր պետք հայերով բնակեցված Կիլիկիան: Նրանք նորից Արևելք կգային միայն այն դեպքում, երբ իրենց գործերը բարեհաջող լինեին:

Բայց մի՞թե բարեհաջող էին:

...**Լևոն Զինգերորդը** ստիպված նորից հաշտության բանակցություններ սկսեց Եգիպտոսի հետ: **Կոստանդին կաթողիկոսի** գլխավորությամբ 1323 թվականին Կահիրե ժամանած պատվիրակությունը **Նասիր** սուլթանի հետ հաշտության պայմանագիր կնքեց, ըստ որի Կիլիկիան Եգիպտոսին պիտի վճարեր 1.200.200 արծաթ դրամ՝ Այասի նավահանգստից ստացված տարեկան եկամտի 50 տոկոսը և օտարականներին վաճառվող աղի եկամտի կեսը:

Այս պայմանով Եգիպտոսը պարտավորվում էր ետ քաշել զորքերը Կիլիկիայից, իր ծախսերով վերաշինել ավերված քաղաքները, բացի Այասի ծովային ամրոցից:

ԼԵՎՈՆ ԶԻՆԳԵՐՈՐԴ ԹԱԳԱՎՈՐԸ, ԼԱՏԻՆԱՍԵՐՆԵՐԸ ԵՎ ԵԳԻՊՏՈՍԸ

Լևոն Զինգերորդը մանկահասակ թագավորն արդեն 19 տարեկան էր դարձել: Նա ատում էր իր խնամակալ Կոռիկոսի տեր **Օշին պայլին**, նրա եղբայր **Կոստանդին սպարապետին**, որոնք հայադավան խմբի ղեկավարներն էին:

Եվ, ահա, ինչ-ինչ մեղադրանքներով՝ Օշինը և Կոստանդինը մահապատժի ենթարկվեցին Ադանա քաղաքում:

Ամուսնական անհավատարմության մեղադրանքով սպանվեց նաև Լևոնի դժբախտ կինը՝ **Ալիսը**, Օշին պայլի դուստրը: Օշին պայլը այնքան էլ ճիշտ հաշվումներ չէր արել իր դստերը ամուսնացնելով մանկահասակ թագավորի հետ, որ չգիտեր, թե ինչպես կվերաբերվեր իրեն պարտադրված կնոջը, երբ մեծանար և իր Գլխի տերը լիներ գահի վրա:

Ազատվելով Օշին պայլից, Կոստանդին սպարապետից և իր Ալիս կնոջից, **Լևոն Զինգերորդը** 1330 թվականին ամուսնացավ Սիցիլիայի թագավոր **Ֆիլիպ Առաջինի** դստեր՝ **Կոստանցիայի** հետ:

Լևոնը արքունիք հրավիրեց բանտում մեռած իր հորաքույր **Ջաբելի** որդիներին: **Ջիվան Լուսինյանը** ստացավ պայլի պաշտոն, իսկ նրա եղբայր **Բոհեմունդը** դարձավ անտեր մնացած Կոռիկոսի տերը:

Լատինասերների կուսակցությունը Լևոն Զինգերորդ թագավորի այս միջոցառումների հետևանքով մեծ չափով ուժեղացավ:

Այս ընթացքում մամուլքները, անկախ հայերի հետ կնքած պայմանագրից, նորից հարձակվեցին Այասի վրա և նորից թալանեցին:

Լևոնը Տարսոնի եպիսկոպոս **Ստեփանոսին** ուղարկեց Եվրոպա՝ օգնություն աղերսելու համար...

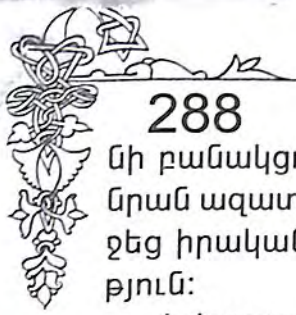
Պատասխանը եղավ այն, որ Եգիպտոսի սուլթանի հրամանով 1335-1337 թվականներին Զալեպի ամիրա **Ալթուն Բուղան** ասպատակեց Կիլիկիայի սահմանամերձ շրջանները:

Ալթուն Բուղայի զորքերը գրավեցին Մամեստիան, Ադանան, Այասը և Տարսոնը: Զրկիզեցին իրենց ճանապարհին հանդիպած բնակավայրերը և բազմահազար հայերի քչեցին ստրկության շուկաները:

Լևոն Զինգերորդը նորից պատվիրակություն ուղարկեց **Մելիք Նասիր** սուլթանի մոտ՝ նորից հաշտություն խնդրելու համար: Սուլթանը բանտարկել տվեց պատվիրակության կազմում գտնվող **Բոհեմունդ Լուսինյանին**, արքունի պալատի մերձիկի պետ իշխան **Սիրունին** և քարտուղար **Վասիլին**, նոր միայն առաջարկելով իր պայմանները, ըստ որում՝ Այասը, Ջայհանից արևելք գտնվող հողերն իրենց բազմաթիվ բերդերով ու քաղաքներով անցնում է Եգիպտոսին: Այսինքն, արաբ պատմիչ **Իբն Վարդինի** դիպուկ բնորոշմամբ՝ «**անհոգի մի դիակ էր դառնում այդ երկիրը**»:

Պայմանագրի կարևոր կետերից մեկն այն էր, որ **Լևոն Զինգերորդը** երդվելով Ավետարանի վրա՝ իր հարաբերությունները ընդմիշտ պիտի խզեր պապի և Ֆրանսիայի թագավորի հետ:

Սակայն երդվելով հանդերձ՝ **Լևոն Զինգերորդը** շուտով վերսկսեց իր գաղտ-

նի բանակցությունները **Բենեդիկտոս Տասներկուերորդ** պապի հետ: Վերջինս նրան ազատեց Եգիպտոսի պայմանագրային երդումից և դրա փոխարեն պահանջեց իրականացնել **Ունիան**, խոստանալով տնտեսական և ռազմական օգնություն:

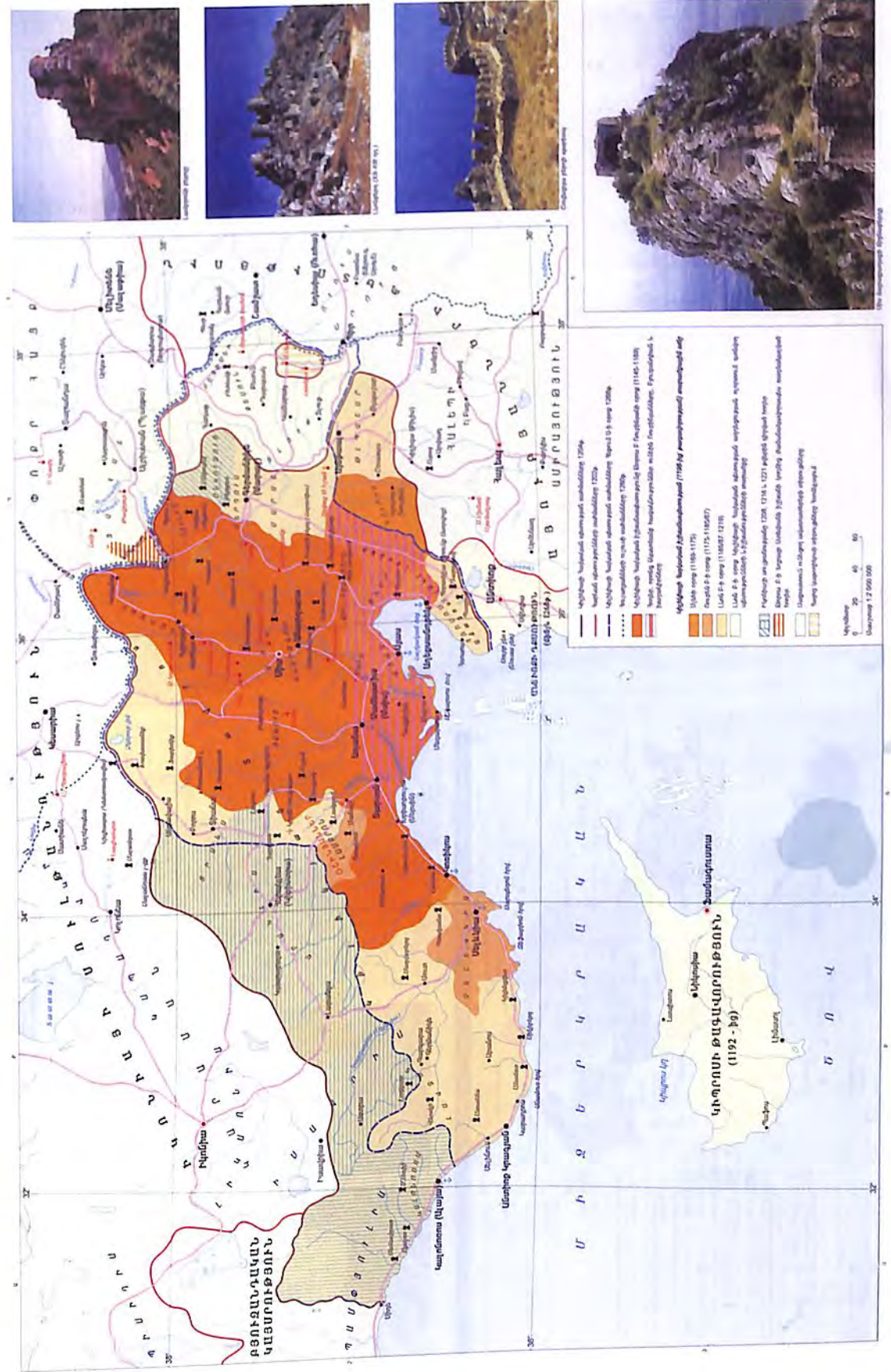
Եվրոպայից հասնող լուրերն այն մասին, որ իբր այնտեղ պատրաստվում են խաչակրաց նոր արշավանքի և դրա համար Կիլիկիան պետք է օգտագործվի որպես ռազմական հենադաշտ՝ իրոք Եգիպտական ատելության ու զայրույթի կրակը այնպես բորբոքեց, որ նա որոշեց վճռականապես վերջ տալ Հայոց պետությանը:

Իսկ այստեղ բոլորը չէին, որ լատինասեր էին **Լևոն Յինգերորդի** և նրա շրջապատի նման: Նրանք դավանում էին Հայոց հավատին և թագավորի երկդիմի քաղաքականությունը Եգիպտոսի և միաժամանակ Արևմուտքի հետ համարում էին չափազանց վտանգավոր:

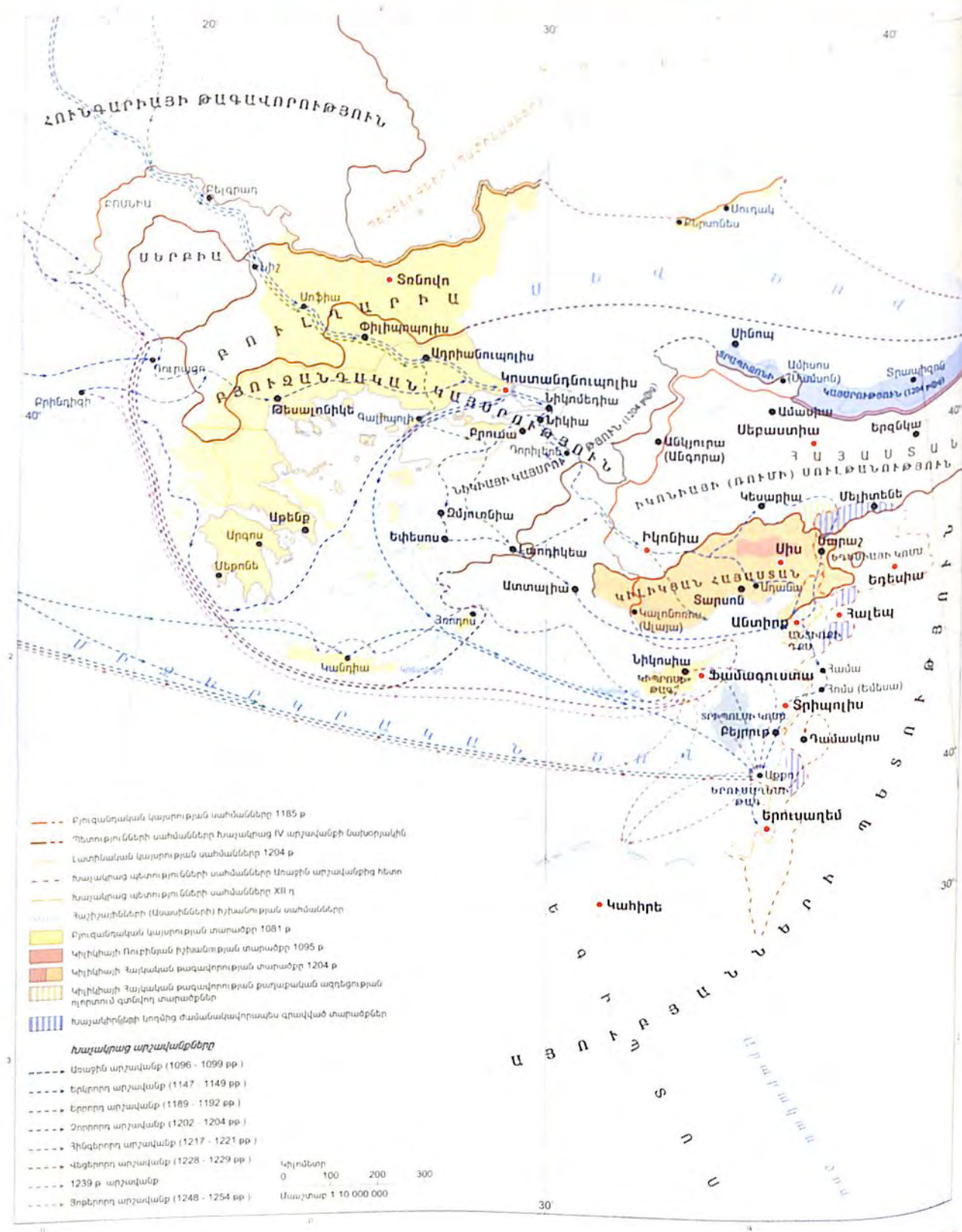
1432 թվականին **Լևոն Յինգերորդը** անսպասելի մեռավ: Նա ընդամենը 31 տարեկան էր:

Ֆրանսիացի կրոնավոր **Դարդելը** իր «Ժամանակագրություն» աշխատության մեջ պնդում է, որ նրան սպանեցին հակալատինադավները:

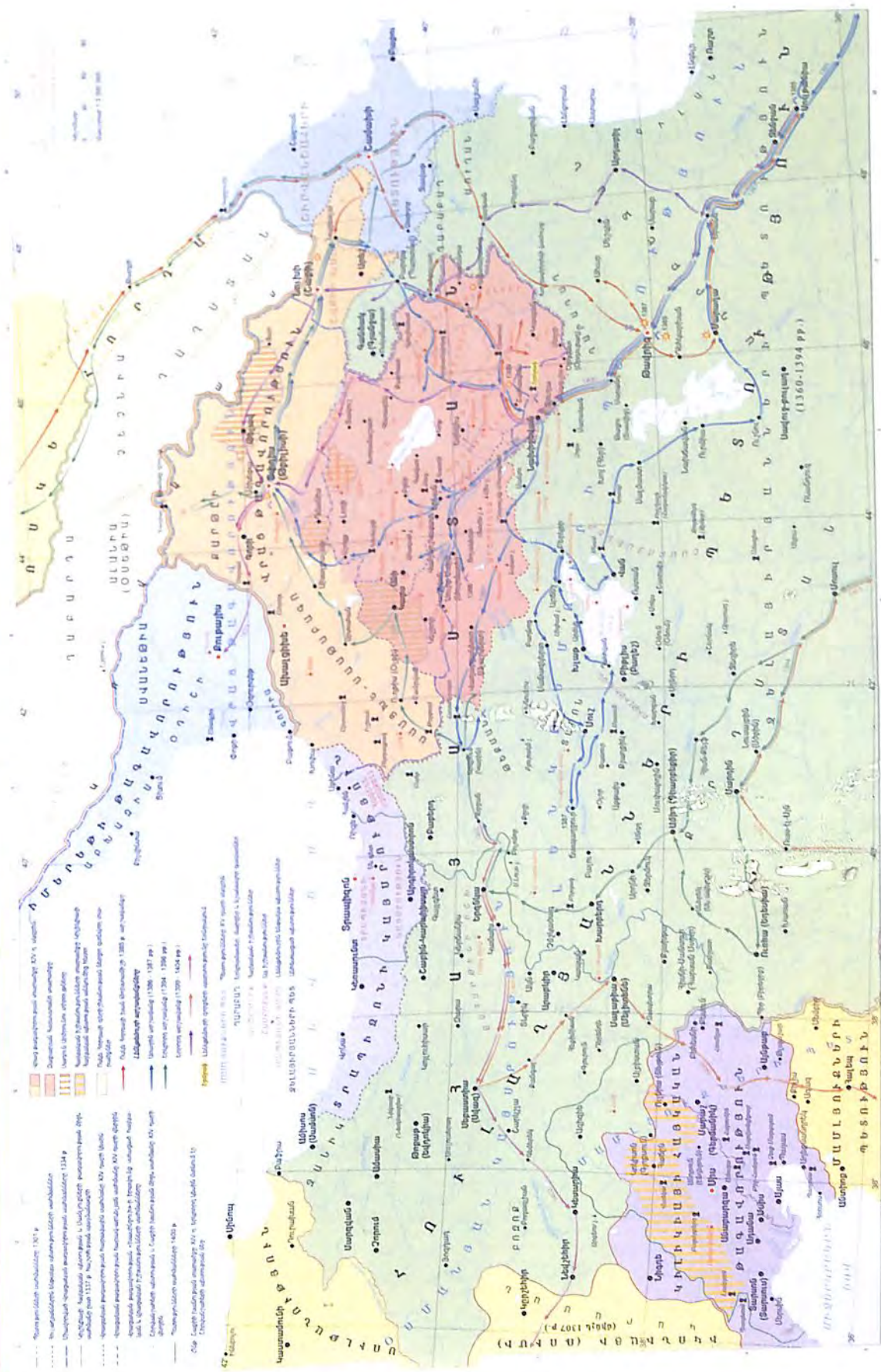
Լևոն Յինգերորդը մեռավ՝ չհասցնելով Հայոց եկեղեցին ենթարկել տալ պապերի իշխանությանը:

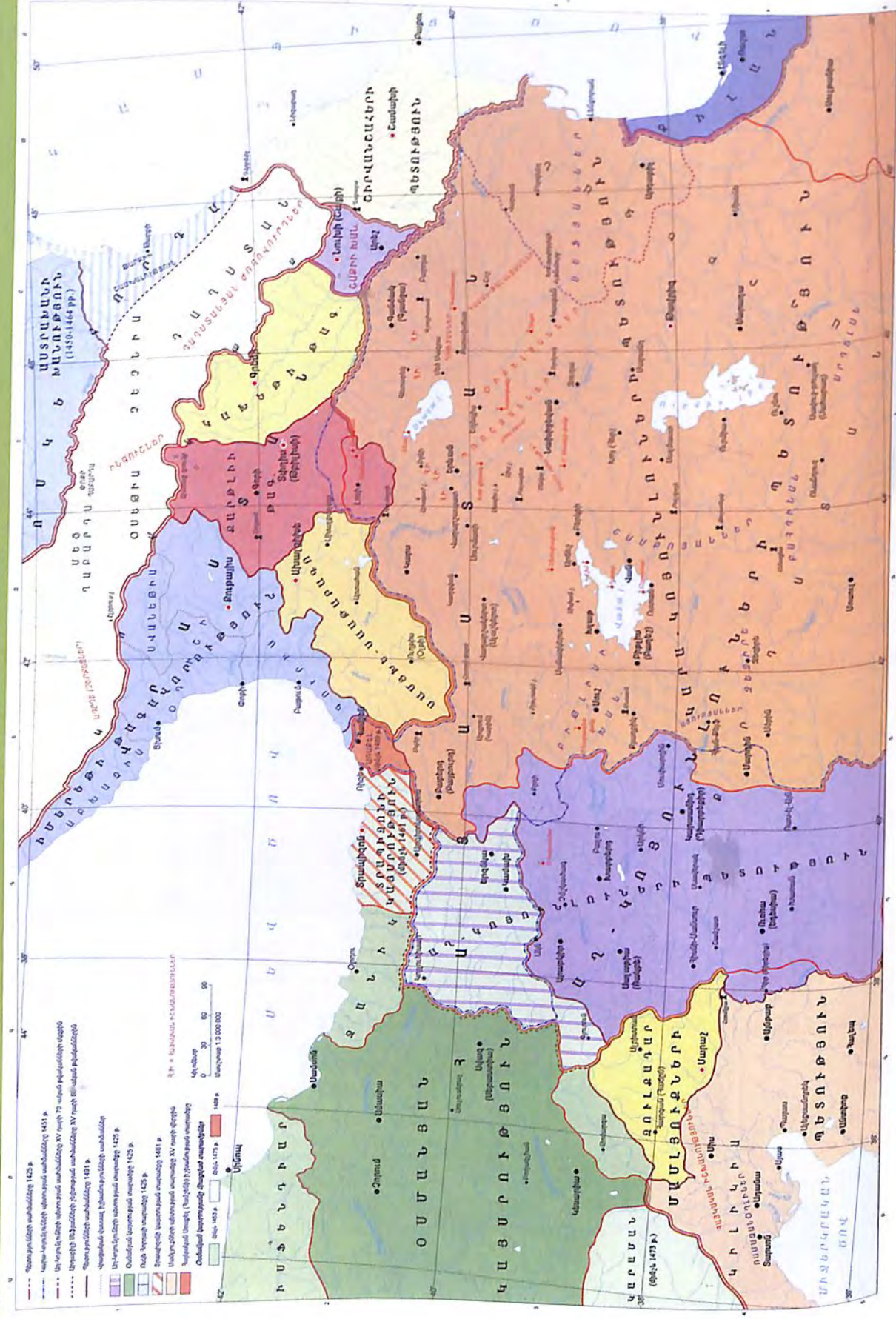
ՄԵՐԶԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼԸ ԵՎ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԽԱԶԱԿՐԱՑ
ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

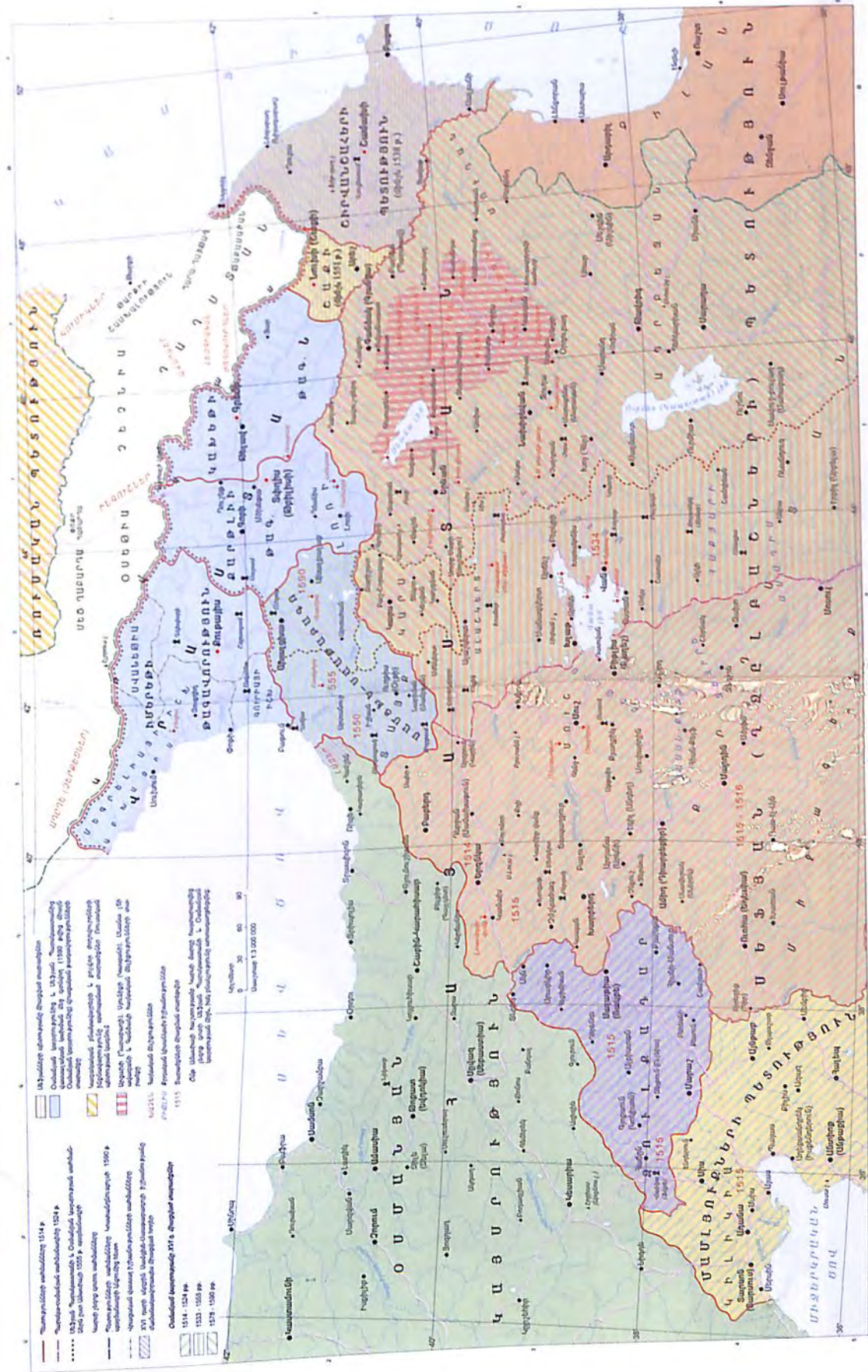
התחלת הליכה לרגל ארץ ישראל

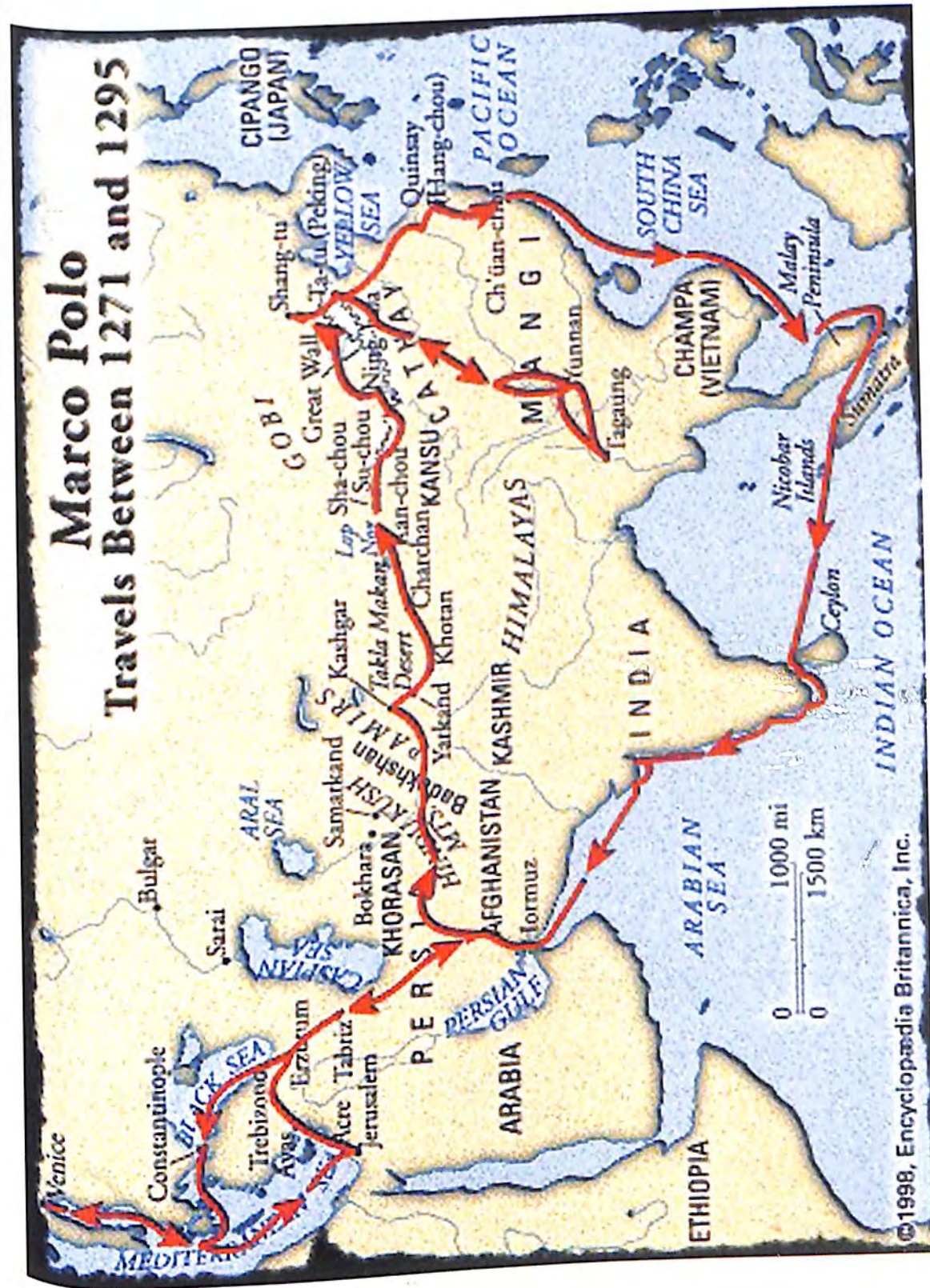
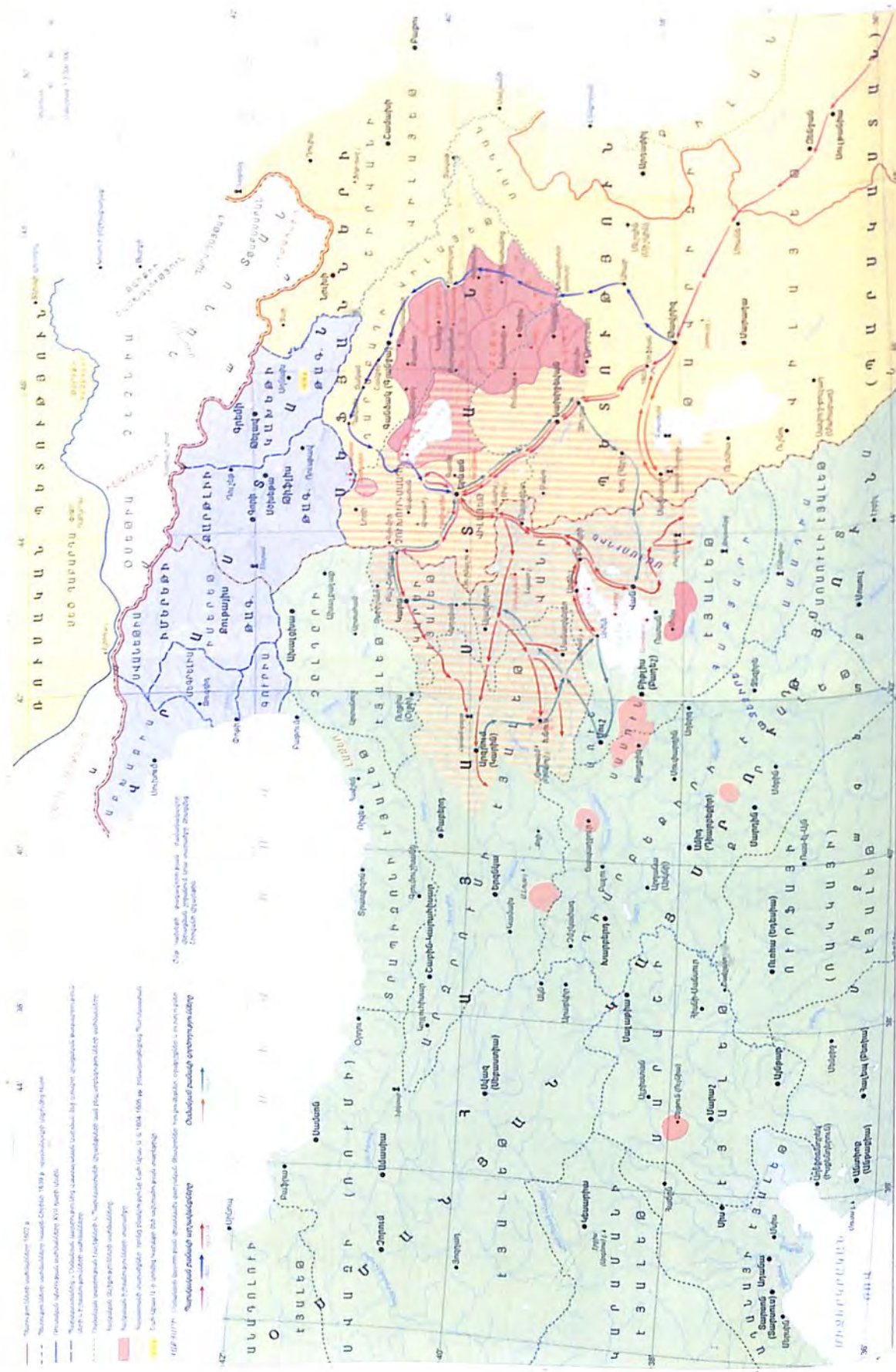

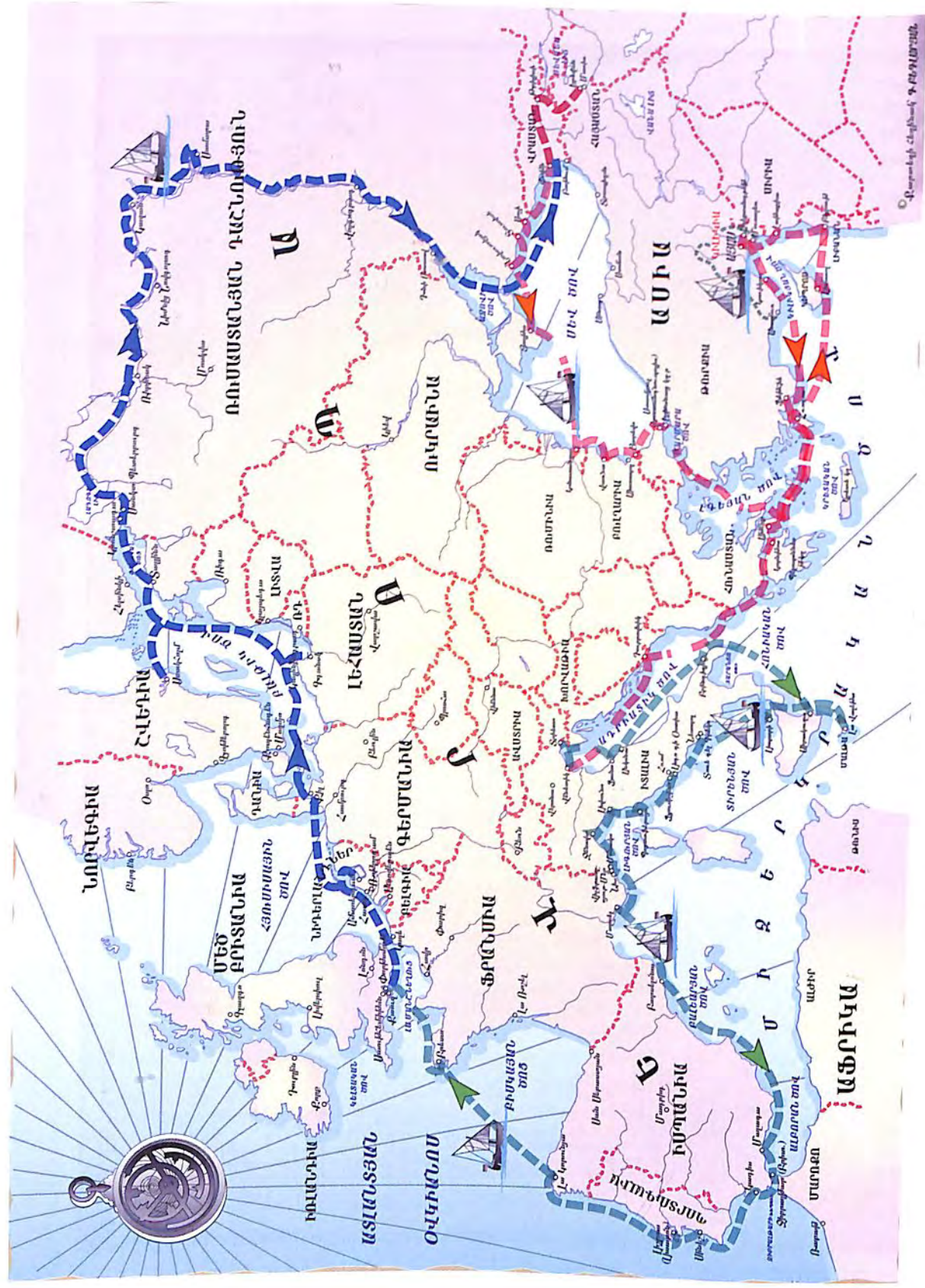
դԱՄԱՆԻ ԱՄ ԵՂՈՒՏՈՒՄԵՆԷ

TRANSITION IN TRANSITION

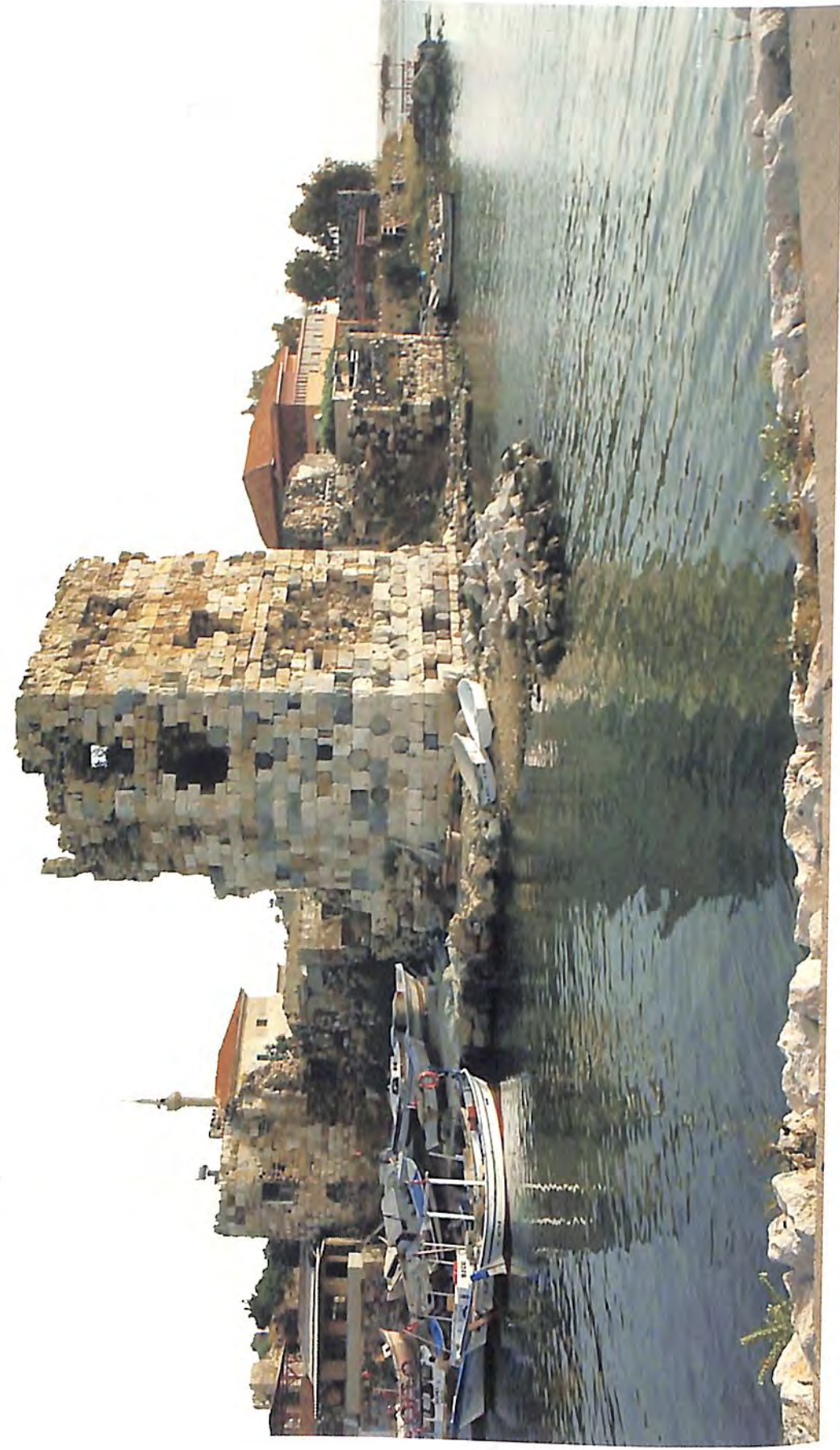

«Կիլիկիա» նախ ծածկության ժամանակի քարտեզ

Կիլիկիա. Կոնստանդնուպոլսի թերակղզու Միջերկրական ծովի ափին

Կիլիկիա. Այաս

Կիլիկիա. Լաոն-բերդ

Կիլիկիա. ամրոց Անզավարտ

Հորմակա

Հորմկայի համալիրայտկերը

Լսոն VI-ի շիրինը Փարիզում

Ուրբանոս II-ի կոչը խաչակիրներին

Խաչակիր ասպետ

Լևոն Յինգերորդի մահից հետո թագավորական գահը Ռուբինյան-Յեթումյաններից անցավ Կիպրոսի **Լուսինյան** հարստության ձեռքը:

Սրա պատմությունն այսպիսին է:

...Երբ Լուսինյանները որպես թագավորներ հաստատվեցին Կիպրոսում՝ Կիլիկիայի հայ թագավորների հետ ոչ միայն քաղաքական, այլև ազգակցական կապեր հաստատեցին:

Ասել ենք արդեն, որ **Լևոն Երրորդի** դուստրերից մեկը՝ **Ջաբելը**, ամուսնացած էր **Ամորի Լուսինյանի** հետ և ուներ հինգ որդի, որոնցից երկուսը իր հետ միասին մեռան բանտում, երկուսը՝ **Ջիվանն** ու **Բոհեմունդը**, կարողացան ասիլ գտնվել, իսկ հինգերորդը՝ **Գվիդոն Կի Լուսինյանը**, Բյուզանդիայում էր կայսազատվել, իսկ հինգերորդը՝ **Գվիդոն Կի Լուսինյանը**, Բյուզանդիայում էր կայսրուհի **Ռիթայի**՝ **Քսենիայի** մոտ: Նա Լևոն Երրորդի մյուս դուստրն էր և իր հարազատ մորաքույրը: **Ժան Դարդելը**, որ Կիպրոսի Լուսինյանների ժամանակագիրն էր և լավ տեղյակ էր ընտանեկան անցուղարձեռին՝ գրում է.

«Լևոն թագավորի մահից հետո երկրի մարդիկ միահամուռ որոշեցին, որ իշխան **Ջիվան Լուսինյանը** ղեկավարի իրենց: Բայց նա դեսպաններ ուղարկեց իր եղբայր **Գվիդոն Կի Լուսինյանի** մոտ հաղորդելով, որ Լևոն թագավորը, իրենց քեռին մահացել է անգավակ՝ **Գվիդոնին** նախօրոք դարձնելով իր ժառանգը: Եվ ինքը իշխան **Ջիվանը** հանուն իր եղբոր սիրո, երկիրը կկառավարի այնքան, մինչև **Գվիդոնը** վերադառնա Չայաստան»:

Գվիդոնը եկավ Կիլիկիա՝ իր հետ բերելով 300 ֆրանկ ասպետներ:

Գվիդոն Կի Լուսինյանը 1343 թվականին **Կոստանդին Երրորդ** նոր անունով, «հայկական ծեսով» օծվում է Կիլիկիայի Չայոց թագավոր:

Սա նույնպես, առավել քան մյուսները, պետք է շարունակեր արևմտասեր քաղաքականությունը: Ի վերջո, նա ֆրանսիացի **Ամորի Լուսինյանի** որդին էր, և թաղաքականությունը: Ի վերջո, նա ֆրանսիացի **Ամորի Լուսինյանի** որդին էր, և թաղաքականությունը: Ի վերջո, նա ֆրանսիացի **Ամորի Լուսինյանի** որդին էր, և թաղաքականությունը:

Պապերը երբեք չէին մերժում ընդունել հայերի պատվիրակներին: Սա նույնպես խոստացավ օգնել, եթե հայերն անհապաղ ի կատար ածեն եկեղեցական ժողովների ընդունած որոշումները:

Գվիդոն Կի Կոստանդին Երրորդ թագավորը ոչ միայն հայերին ստիպեց ընդունել կաթոլիկություն, այլ նաև պահանջեց, որ արքունիքում վերանա... հայերեն լեզուն:

Իսկ այս ընթացքում եգիպտացիները, թուրքմենները, կարամանցիները, սելջուկները նորից սկսեցին իրենց միաժամանակյա հարձակումներն ու ավերումները, կողոպուտներն ու գերեվարությունը: Նրանք ասպատակություններ կատարելով՝ հեռանում էին, նորից ու նորից վերադառնալու համար:

Գվիդոն Լուսինյան Կոստանդին Երրորդի արտաքին և ներքին քաղաքականությունից զգված հայ իշխանները իշխան **Օշին Բակուրյանի** գլխավորությամբ և ժողովրդի օժանդակությամբ 1345 թվականին սպանեցին նրան Ադանայի իր պալատում: **Գվիդոնից** բացի, ապստամբները սպանեցին նաև նրա եղբայր, Կոռնի-

կոսի կոնս **Բոհեմունդին** և այն 300 ֆրանկ ասպետներին, որոնց իր հետ Բյուզանդիայից Կիլիկիա էր բերել Գվիդոն Կի Լուսինյանը:

Հայերն այս անգամ ևս Կիլիկիան ֆրանկացնելու ջանքերը խափանեցին:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՉՈՐՐՈՐԴ ԿԻԼԻԿԻՈ ԹԱԳԱՎՈՐ

Իշխանական խորհուրդը թագավոր ընտրեց մեծ մարաշախտ **Կոստանդինին**: Սա ինչ-որ հեռավոր ազգակցական կապեր ուներ Հեթումյանների հետ:

Կոստանդին Չորրորդը թագավորեց 1345 թվականից մինչև 1363 թվականը: Անասելի դժվար ժամանակներ էին: 1337 թվականից սկսած Դաշտային Կիլիկիայի մեծ մասը գտնվում էր Եգիպտոսի տիրապետության տակ: Եգիպտոսը սակավ առ սակավ պոկոտում էր Կիլիկիո հողը և դարձնում իր սեփականությունը:

Հայկական զորքերը քաջարի իշխան **Լիպարիտի** առաջնորդությամբ մեկ այստեղ և մեկ այնտեղ ջախջախում էին մամլուքների զորքերը: **Լիպարիտ զորավարը** մույնիսկ կարողացավ վերագրավել Այասը:

Կիլիկիայի **Կոստանդին Չորրորդ թագավորը** փորձեց նոր հաշտություն կնքել Եգիպտոսի հետ՝ համաձայն լինելով ավելի ծանր պայմանների:

Կոստանդին Չորրորդը միջնորդ խնդրեց Վենետիկի դոժին:

Բայց սա ինչո՞ւ պիտի իր շահերը ավելի բարձր չդասեր, քան Կիլիկիայի ապահովությունը: Նա շատ լավ գիտեր. Կիլիկիայի կողմից հաշտարար միջնորդի դերում հանդես գալը պիտի խաթարեր Վենետիկի և Եգիպտոսի առևտրական հարաբերությունները: Եվ դոժը հրաժարվեց հայերի՝ իրեն տված պատվից: Նրան պետք չէր այդ պատիվը: Նոր հաշտության կնքումը ձախողվեց:

...1348 թվականը սև ժամտախտի տարին էր, որը մահ սփռելով Ասիայում, Աֆրիկայում, Եվրոպայում, իր սարսափելի հունձն արեց մահ Կիլիկիայում... Համատարած մահ, սով, չդադարող պատերազմներ, փախեփախ երկրից՝ գաղթականություն:

«Հայ ժողովրդի պատմության» 3-րդ հատորի համապատասխան էջում գրված է.

«1360թ. Հալեպի Բեկ Թեմուրի զորքերն արշավում են Կիլիկիա և վերջնականապես գրավում են Տարսոն և Ադանա քաղաքները: Ի նշանավորումն այդ քաղաքների գրավմանը, եմիրը թողարկեց հատուկ դրամներ: Այդ քաղաքների կորստով Կիլիկիան գրեթե մեկուսացվեց Միջերկրական ծովից և կանգնեց տնտեսական ու ռազմական անելանելի վիճակի առաջ, քանի որ Դաշտային Կիլիկիան էր ապահովում Կիլիկիայի բնակչության սննդամթերքի հիմնական մասը և ուներ ռազմագիտական խոշոր նշանակություն: Նույն թվականին կարամանցի թուրքմենները հյուսիս-արևմուտքից

ներխուժեցին Կիլիկիա և պաշարեցին Արևմուտքին կապող Կոռիկոս ամրոց-նավահանգիստը: Քաղաքի բնակիչները հուսակտոր դիմեցին Կիպրոսին: Վերջինս թեև քաղաքն ազատեց պաշարումից, սակայն գրավելով այն՝ ենթարկեց իրեն»:

Եվ սա կարծես բավական չէր՝ երկրում նորից բորբոքվեց ունիթորների և հակաունիթորների պայքարը:

Համոզվելով, որ **Հռոմի պապի** բոլոր խոստումները այլ նպատակներ են հետապնդում, **Մեսրոպ կաթողիկոսի** նախաձեռնությամբ Կոստանդին Չորրորդ թագավորը 1360 թվականին Սիսում եկեղեցական նոր ժողով հրավիրեց: Վերջինս չեղյալ հայտարարեց եկեղեցական նախկին ժողովների որոշումները Ունիայի վերաբերյալ և դատապարտեց **պապի** վարքագիծը:

Պապականության ջանքերը Կիլիկիայում հայ և կաթոլիկ եկեղեցիների միություն ստեղծելու ուղղությամբ ձախողվեցին:

1363 թվականին մահացավ **Կոստանդին Չորրորդը**:

Կիլիկիայի մեծ մասը, բացի Լեռնային Կիլիկիայից և Սիս մայրաքաղաքից, գրավված էր մամլուքների և թուրքմենների կողմից:

Կիպրոսի թագավոր **Պետրոս Առաջինը** հույսը դնելով Եվրոպայի աջակցության և իր նավատորմի վրա՝ ցանկանում էր գրավել Կիլիկիան, միացնել Կիպրոսի թագավորությանը, վերացնել հայկականությունն այնտեղ և հաստատել ֆրանկյան իշխանությունը:

Իր ծրագրերը իրականացնելու համար նրան պետք է օգներ մահ Կիլիկիայի հայ լատինասերների արդեն բավական մեծացած խումբը:

Պետրոսն իրեն արդեն տեսնում էր Կիլիկիո գահին բազմած: Նա մույնիսկ կեղծ դրամ կտրեց «**Թագավոր Ամենայն Հայոց**» մակագրությամբ:

Բայց 1365 թվականին, Կիլիկյան գահը երկու տարի թափուր մնալուց հետո, հայ իշխանները թագավոր օժեցին ևս մի **Կոստանդինի**, որը նախորդի ազգականն էր, Հեթումյան արքայատոհմի երկրորդական ճյուղերից մեկի ժառանգը:

Կիպրոսի թագավորը, քանի որ Հայոց գահին նոր թագավոր էր հայտնվել, ցանկացավ նրա հետ համատեղ մամլուքներից խլել Այասը:

Կոստանդին Հինգերորդը չմասնակցեց այդ արշավանքներին: Կիպրական զորքերը ափ ելան Այասի մոտ և ութ օր համառ մարտեր մղելուց հետո՝ նահանջեցին:

Կոստանդին Հինգերորդը չմասնակցեց այդ կռվին, որովհետև՝ նախ չէր ցանկանում խախտել Եգիպտոսի հետ կնքված հաշտության վերջին ծանր պայմանագիրը, և հետո, գիտեր. եթե մույնիսկ Այասն ազատվի եգիպտացիներից՝ այն տիրելու է Կիպրոսի թագավորը, ինչպես, երբ օգնեց կոռիկոսցիներին հաղթել, իսկ հետո Կոռիկոսը հայտարարեց իր սեփականությունը և թալանեց:

Մամլուքները չգնահատեցին **Կոստանդին Հինգերորդի** չեզոքությունը: Նրանց անընդհատ շարունակվող մամր ու խոշոր ասպատակությունները երկ-

րից դուրս էին մղում տանջահար ժողովրդին՝ գաղթականության ծանր հոգետա-
ռապանքով:

Կիպրոսի թագավորը տեսնելով, որ սեփական ուժերով չի կարող հաղթել
Եգիպտոսի սուլթանությանը, անձամբ մեկնեց Եվրոպա՝ ռազմական օգնություն
խնդրելու և Եգիպտոսի դեմ դաշնակցություն ստեղծելու համար: **Պետրոս
Առաջինը** վերադարձավ ձեռնունայն և սպանվեց իր ապստամբ լատին պարոն-
ների կողմից:

Հայ լատինասերների համար մեծ կորուստ էր Կիպրոսի թագավորի մահը:
Բայց նրանք չհուսահատվեցին: Եվրոպայի օգնությունը հուսալով՝ փորձեցին
Կոստանդին Չորրորդ թագավորի այրուն՝ **Մարիամին**, որը Կոռնկոսի իշխան
Օշինի և **Ժաննա Անժույացու** աղջիկն էր, ամուսնացնել Եվրոպացի որևէ իշխա-
նի կամ թագավորի կի հետ և այդ խնամիական կապով «փրկել» Կիլիկիան կոր-
ծանումից:

Այդի Մարիամն ինքը այդ առիթով նամակներով դիմեց պապին, Նեապոլին և
Վենետիկին:

Նախկին թագուհու դեսպանները դեռ արքունիքների դռներն էին ծեծում և չէին
հասցրել վերադառնալ հայրենիք՝ երբ մամլուքները 60.000-ամոց բանակով
պաշարեցին Սիսը:

Սիսի համար մղվող մարտերում Հայոց զորքի առաջնորդը նորից **Լիպարիտ
զորավարն** էր: Նա ավելի քան քսան տարի երբեք չկարողացավ կիրակի ունենալ
կռիվներից: Կիլիկիո վերջին քսան տարիների հաղթանակները նրա անձնական
սխրանքներին են պարտական: Բայց այս վերջին օրհասական կռվում նրա հրա-
մանատարության տակ կռվող բանակը, ինչպես արդեն ամեն կողմից կոտորակ-
ված երկիրն ինքը, չափազանց փոքր էր:

Եթե հանկարծ հրաշք լիներ ու միավորվեր Հայոց բանակը հին օրերի նման
ճշմարիտ հայրենասեր և ուժեղ արքայի խելամտությամբ, եթե այդ արքան իր այդ
միասնական դարձած բանակը հանձներ իր իմաստուն և խիզախ **Լիպարիտ զո-
րավարին**, եթե...

Լիպարիտ իշխանը սպանվեց Սիսը պաշտպանելիս: Ժողովուրդը պատմեց
նրա մասին ու տաղերգեց նրա քաջությունն ու հայրենասիրությունը անսահման
խանդաղատանքով: Իսկ **Հովհաննես Թևկուրանցին** գրեց «Տաղ քաջի Լիպա-
րիտի» սքանչելի քերթվածքը:

Սիսի համար մղվող կռիվներում զոհվեցին նաև անձնուրաց քաջությամբ
կռվող **Հեթում** և **Ջարմանդուխտ** ամուսինները: **Հեթումն** առաջնորդում էր գեղ-
ջուկների աշխարհագորը, որը թշնամուն հարվածներ էր հասցնում և՛ թիկունքից,
և՛ ճակատից: Եվ երբ **Հեթումը** մի կատաղի կռվում զոհվեց, նրա կին **Ջարման-
դուխտը**, որ կռվում էր ամուսնու կողքին՝ վիատված աշխարհագորին տարավ
իր ետևից և կռվեց այնքան, մինչ բազմաթիվ նետերից խոցված՝ ընկավ:

Մամլուքները մտան Սիս, հրդեհեցին քաղաքը, բայց չկարողացան գրավել
միջնաբերդը, այնքան ուժգին էր մի խումբ քաջարի զինվորների դիմադրությունը:

Մամլուքները հասկացան, որ անգոր են միջնաբերդը գրավել և նահանջեցին:

Սիսը մնաց հայերին:

Պատմիչները վկայում են, որ **Կոստանդին Հինգերորդը** փորձում էր խաղա-
ղություն պահպանել Եգիպտոսի հետ, բայց նրան խանգարում էին լատինամու-
կները՝ Մարիամ թագուհու ղեկավարությամբ. նա չէր դադարում իր դեսպանների
միջոցով ծեծել պապի և թագավորական արքունիքների դռները:

Կոստանդին Հինգերորդը պետական մեծ գործիչ չէր, սակայն փորձում էր խու-
սանավել Եգիպտոսի հարցում և նոր պայմանագիր կնքել նրա հետ: Իմանալով
այս մասին, **Մարիամ թագուհու կողմնակիցները**, թագավորի շուրջը ընդհա-
նուր դժգոհության մթնոլորտ ստեղծելով՝ դավադրաբար սպանեցին: Ապա, պատ-
վիրակություն ուղարկեցին Կիպրոս՝ **Լևոն Լուսինյանին** Կիլիկիա հրավիրելու և
Թագավորությունը նրան հանձնելու համար:

Մինչև **Լևոն Լուսինյանի** Սիս հասնելը, իշխանությունը ժամանակավորապես
հանձնվեց այրի **Մարիամ** նախկին թագուհուն, ում այդպես էլ չէր հաջողվել
ամուսնանալ Եվրոպացի որևէ թագավորի հետ՝ Կիլիկիան որպես օժիտ նրան
հանձնելու գնով:

ԼԵՎՈՆ ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ

Լևոն Լուսինյանը Ջիվան Լուսինյանի երկու որդիներից մեկն էր, այսինքն՝
Ֆրանկ Ամորի Լուսինյանի և նրա հայ կին **Ջաբելի** թոռը, **Լևոն Երրորդ** թագա-
վորի ծոռը:

Լևոն Լուսինյանը ամբողջությամբ ֆրանսիացի էր, թեև ծնվել էր Կիլիկիա-
յում: Իր հորեղբոր՝ **Գվիդոն Կի Լուսինյան** թագավորի սպանությունից հետո
նրան երեք տարեկան հասակում տարել էին Կիպրոս: Նրա խոստովանահայր
Հովհաննես Ժան Դարդելը վկայում է, որ նա հավատարիմ մվիրված կաթոլիկ
էր:

Մինչև **Լևոն Լուսինյանը** կուղևորվեր հայերից ստանալու համար նրանց վեր-
ջին թագավորության վերջին գահը՝ Կիպրոսի և Ջե-
նովայի միջև ծագած կռվում Ջենովան գրավեց
Ֆամագուստան և Կիպրոսին ստիպեց վճարել
40.000 բյուզանդ ռազմատուգանք:

Այս կռվում գերի ընկնելով՝ **Լևոն Լուսինյանը** կա-
րողացավ ազատվել ջենովացիներից 9000 դուկատ
փրկագին վճարելով: Փրկավճարը նա կարողացավ
տալ՝ վաճառելով իր անձնական արծաթյա ամանե-
ղենը և իր կնոջ՝ **Մարգարիտ Սուասոնի** կալվածքը
գրավ դնելով:

Վերջապես Կիպրոսի թագուհի **Էլիոնորայի**
աջակցությամբ և Եվրոպացի 100 զինվորի ուղեկցու-
թյամբ, շրջանցելով մամլուքների գրաված հողերը՝ գաղտագողի հասավ Սիս:

Լևոն Լուսինյանը 29 տարեկան էր:

Հայ իշխաններն ու **Պողոս կաթողիկոսը** պահանջեցին, որ **Լևոնը** թագավոր

օծվի ըստ Հայոց օրենքների և ծեսի: Լևոնը մերժեց այն՝ պատճառաբանությամբ, թե Կիլիկիան պաշարված է թշնամիներով, ուստի հարկավոր է օծվել կաթուղի արարողությամբ, որպեսզի հայերը վստահություն ներշնչեն եվրոպացիներին և սրանք օգնության շտապեն հայերին: Միամիտ էր Լևոն Լուսինյանը, թե՞ միամիտ էր ձևանում:

Վերջապես համառող կողմերը գալիս են ընդհանուր համաձայնության: Լևոնը նախ թագավոր է օծվում լատին ծեսով, ապա Պողոս կաթողիկոսի ձեռքով՝ Հայոց արարողությամբ:

Լևոն Վեցերորդ Կիլիկիո Հայոց թագավորի տիրույթների մեջ էին մտնում Սիս քաղաքը, Անագարբա և Վահկա բերդերը, ապա Լեռնային Կիլիկիայի մի քանի շրջանները: Այն մի կողմից շրջապատված էր թուրքմեն կարամանցիների, մյուս կողմից՝ Հալեպի ամիրայի, իսկ երրորդ կողմից՝ Եգիպտոսի մամլուքների զորքերով:

Երկրում սով էր: Ութ տարի թշնամիների ասպատակությունների հետևանքով Սիսի դաշտերը մնացել էին անմշակ:

Մնացյալ մի բուռ երկիրը փրկելու համար **Լևոն Վեցերորդը** թուրքմենների առաջնորդ **Դավուտ Բեկին** մեծ կաշառք տալով համոզում է, որ սա թույլ տա դրսից սննդամթերք բերել Սիս:

Դավուտ Բեկը կաշառքն առնելով համաձայնում է, ապա ձերբակալում Հայոց թագավորի դեսպաններին, բռնագրավում տարվող մթերքը:

Սակայն հայերը գիշերը հարձակվելով թշնամու պահակախմբի վրա, ճանապարհ են բացում, ետ խլելով մթերքը՝ հասցնում են Սիս:

1375 թվականին մամլուքների զորքերի հրամանատար **Աբուբաքրը** 15.000-անոց բանակով, առաջին պաշարումից 5-6 տարի անց, նորից պաշարեց Սիսը:

Հայերն այս անգամ ևս թշնամու գերազանց ուժերին խիզախորեն էին դիմադրում: Բայց մամլուքների 15.000-անոց բանակին Հալեպից **Իշիկ Թիմուրի** հրամանատարությամբ եկավ, միացավ ևս 15.000-անոց մի բանակ:

Հայերը դրսից որևէ օգնություն ստանալու հույս չուներին: Առաջին հրկիզումից 5-6 տարի անց՝ քաղաքը, որն արդեն վերականգնվել էր, այս անգամ բնակիչները հրկիզվելով՝ պատսպարվեցին միջնաբերդում: Թշնամու զորհները կատաղի էին, բայց պաշտպանների նույնքան կատաղի դիմադրության շնորհիվ դրանք ավարտվում էին անհաջողությամբ:

Գրոհներից մեկի ժամանակ վիրավորվեց **Լևոն Վեցերորդը**:

Հայ պաշտպանների հետ էին նաև այն 100 ֆրանսիացի վարձկան զինվորները, ովքեր **Լևոն Լուսինյանի** հետ եկել էին Կիպրոսից:

Սրանք հրապուրվելով թշնամու առաջարկած գանձից՝ որոշում են հանձնել միջնաբերդը: Բայց, երբ միջնաբերդը գրեթե թշնամու ձեռքին էր՝ հայերը հուսափառ քաջությամբ ետ գրավեցին աշտարակը և թշնամուն շարտեցին պարիսպներից հեռու, իսկ դավաճան վարձկաններին կոտորեցին:

Նրանք, այդ անվեհեր պաշտպանները, անկախ թշնամու ահռելի քանակու-

թյունից, անպայման կհաղթեին, որովհետև նրանք իրենց վերջին տան համար իրենց վերջին ափ հողի համար ու իրենց մնացորդ կյանքի համար էին մահվան գոտեմարտ մղում:

Բայց սովն ավելի սոսկալի, քան թշնամու բանակը՝ սողոսկեց միջնաբերդ:

...Նրանք մեռնում էին, երբ քաղցից թուլացած ձեռքերից վայր էր ընկում զեն-

քը: Այդպես, դեռ երկար, համառորեն մաքառեցին...

1375 թվականի ապրիլի 16-ին Լևոն Վեցերորդ Լուսինյան թագավորը

ստիպված եղավ հանձնել սովահար միջնաբերդը...

Լևոն Վեցերորդը իր ընտանիքի հետ, **Մարիամ թագուհին**, **Պողոս կաթողիկոսը** և միջնաբերդում պատսպարված մյուս իշխանները գերության շղթաներով տարվեցին և հանձնվեցին Կահիրե՝ սուլթանին:

Սիսի անկումը Կիլիկյան Հայկական թագավորության երեքհարյուրամյա գոյության ավարտն էր:

17-րդ դարի ժամանակագիր **Մարտիրոս Ղրիմեցին** գրել է.

«Այդ դառը բաժակը հայերը խմեցին հագարացի դաժան ժողովրդի պատճառով, և այստեղ ավարտվում են իմ պատմությունները Հայոց արքայապետների մասին»:

Բայց համաժողովրդական պատերազմը դեռ շարունակվում էր: Այստեղ ու այնտեղ պարտիզանական կռիվներ էին բռնկվում: Սիսի անկումից հետո քաջերի այդ կռիվը հատկապես երկարեց Ջեյթունում:

1375 թվականն էր:

ՈՐՆ ԵՐ ԿԻԼԻԿԻՈ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐԾԱՆՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌԸ

Կիլիկյան Հայկական ամուր կազմակերպված թագավորությունը դանդաղորեն կործանվեց, նախ, երբ առանձին ավատատեր իշխանների ինքնակալական հավակնությունների պատճառով սկսեց փլվել կենտրոնաձիգ իշխանությունը: Ապա, նաև այն պատճառով, որ օտարների հետ խառն ամուսնությունները նպաստեցին օտարամուտ սովորությունների, օտարասեր հակումների հաստատմանը, հատկապես թագավորական և իշխանական տներում դեպի օտար դավանանքը ունեցած վայրիվերո, անպատասխանատու, ճորտական վերաբերմունքի ձևավորմանը:

Կիլիկյան թագավորությունը կործանվեց նաև մոնղոլների արշավանքների, Սիրիային տիրելու համար նրանց և մամլուքների կռիվների պատճառով:

Կիլիկյան թագավորությունը կործանվեց նաև Եգիպտական սուլթանության ջղայնության պատճառով, որը նա տածում էր հայերի հանդեպ դեպի Արևմուտք ունեցած նրանց անդավաճան կապվածության համար:

Կիլիկյան թագավորությունը կործանվեց նաև պապական քաղաքականության պատճառով, որը Կիլիկիան դարձրել էր դավաբանական պարտադրանքների մարտահրապարակ:

Ամենամյա թալանչիական, ավարառու արշավանքները քայքայել էին երկրի

տնտեսությունը, կանգնեցրել առևտուրը: Թշնամու արշավանքների պատճառով, որոնք երբեմն կազմակերպվում էին մի քանի կողմից միաժամանակյա հարձակումներով՝ խափանում էին հողագործի ու արհեստագործի աշխատանքը: Սովը իր ետևից քարշ էր տալիս գաղթականության ծեռքից բռնած՝ ամայացնելով երկիրը սեփական ժողովրդից, նոսրացնելով բանակը սեփական զինվորներից...

...Արդյոք կկործանվեր Հայոց վերջին թագավորությունը, եթե երկրի ներսում **միասնություն** լիներ: Արդյոք **Հայոց Լինելիության գաղտնիքը** այս բառի բուն իմաստի մեջ չէ՞:

Հայոց կյանքը ժամանակի վայրիվերումներով լի իր երկար ճանապարհն անցավ, ծանրորեն փոխեց իր քայլերը հարատևության լույսունուրի մեջ, ճակատագրի երբեմն անընթեռնելի գրքի էջերում կարդաց իր լինելիության գաղտնագիրը... Երբ կարդաց ու հասկացավ՝ **հաղթե՛ց**: Իսկ երբ կարդացածի ու հասկացածի հանդեպ անտարբեր գտնվեց՝ **պարտվեց**: Ավելին. տանուլ տվեց՝ մեծ հաշվով անդարձանելի ցավ, անդառնալի կորուստ գրանցելով գալիքի հաշվին, սերունդների հաշվին: Ժառանգների՝ հաշվին:

Արաբ պատմիչները ուրախությամբ գրանցեցին Սիսի կործանման լուրը:

«Երբ սուլթան Մելիք-Աշրաֆին հասավ այս լուրը՝ նա ապրեց մեծ հրձկանք այս մեծ հաղթանակի կապակցությամբ»:

...Հայ պատմիչները ողբացին և լալահառաչ տողեր թողեցին Հայոց պատմության բազմահատոր մատյանում:

ԱՆՀԱՅՐԵՆԻՔ ՈՒ ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐԸ

Այսպես. Հայոց վերջին թագավորը **Իշիկ-Թեմուրի** հսկողությամբ տարվեց Կահիրե և հանձնվեց Եգիպտոսի սուլթանին:

Սուլթանը միջազգային դիվանագիտական խաղերի մեջ պիտի շահեր իր շատ կարևոր խաղը և հանդես գար հաղթողի այն վարքագծով, որով շահելու էր նույնիսկ հետագա սերունդների հիացական գնահատականը՝ որպես մեծ մարդասեր: Նա առանց փոխհատուցման ազատեց բոլոր մեծամուկ գերվածներին. թագուհի Մարիամին, կաթողիկոսին, մյուս իշխաններին: Ազատեց ու ճամփեց ուր ուզում եք գնացեք, անհայրենիք թափառականներ... **«Վերջին թագավորին»** էլ ազատեց, միայն թե նա իրավունք չուներ թողնելու Եգիպտոսն ու Կահիրեն և գտնվելու էր **Սեյֆ-է-Դին** էմիրի աջալուրջ հսկողության տակ. **«Քեզ հետ կվարվենք թագավորի պես, ով երկիր չունի, հայրենիք չունի, ժողովուրդ չունի»:**

Կահիրեում գտնվող Հայոց գաղութը հոգաց իր գահընկեց թագավորի ամբուստը՝ օրը նրան տալով 60 արծաթ դրամ: **Լևոն Վեցերորդ Լուսինյանի** ճակատագիրը իր գերվելու պահից մինչև իր մահը՝ 1393 թվականը, իսկապես անհայրենիք, անժողովուրդ թափառականի կյանք էր... Թափառական, որն, այնուամենայնիվ, կրում էր արքայական զգեստներ ու զարդեր, ուներ ապրուստի սեղան և մի երկու ծառա, բայց իր հոգեբանությամբ չէր տարբերվում մեծ ճանա-

պարհների թափառաշրջիկներից, ովքեր ապրուստի համար ձեռք են մեկնում հանդիպածներին:

Ֆրասիացի քահանա, **Լևոն Վեցերորդի** խոստովանահայր **Ժան Դարդելը** իր **«Ժամանակագրություն»** գրքում մանրամասն նկարագրում է **Լևոն Լուսինյանի** կյանքի վերջին 18 տարիները, իր տարած աշխատանքը՝ նրան սուլթանի ձեռքից ազատելու և Եվրոպա տանելու պատմությունը:

Սուլթանը չէր ցանկանում, որ Լևոն Լուսինյանն անցնի Եվրոպա, որովհետև կասկածում էր, թե նրա այնտեղ հայտնվելը կդառնա խաչակրաց նոր արշավանքի ձեռնարկման առիթ:

Սուլթանի պարտադրանքով գահընկեց արված թագավորը իր ձեռքով թուղթ էր գրել, ըստ որի նա չի ուզում ապրել որևէ այլ տեղ՝ քան Կահիրեում, սուլթանի Բարեխնամ ձեռքի տակ:

1377 թվականին ազնվականների, հասարակ քաղաքացիների, քահանաների մի մեծ ուխտավորների խումբ Երուսաղեմ այցելելուց հետո անցան Կահիրե: Ուխտավորների հետ էր նաև **Ժան Դարդելը**:

Դարդելը Կահիրեում այցելեց **Լևոն Լուսինյանին**: Դարդելի վկայությամբ, Լևոնն արդեն բազմիցս նամակներ էր գրել Բյուզանդական կայսրին, Ֆրանսիայի թագավորին, Եվրոպայի մյուս տիրակալներին և պապին՝ աղաչելով, որ նրանք հարուստ նվերներով պատգամավորներ ուղարկեն Կահիրե՝ սուլթանի մոտ, և խնդրեն նրան իր ազատագրման համար: Եվ հիմա նորից նա Դարդելի միջոցով նույն խնդրանքով դիմեց Եվրոպա:

1377 թվականին գրեթե միաժամանակ Կահիրե ժամանեցին Բյուզանդական կայսր **Հովհաննես Հինգերորդի** և Նեապոլի թագուհի **Ժաննայի** դեսպանները:

Նրանց միջնորդությունը հաջողություն չունեցավ: Բայց, ահա, քիչ ժամանակ անց Արագոնիայի թագավոր **Պեդրո Զորրորդի** դեսպան **Ֆրանսուա Սակլոզը** հասավ Կահիրե, որ խնդրի սուլթանին ետ վերադարձնել մամլուքների կողմից թալանված արագոնյան վաճառականների ապրանքները: Լսելով Լևոն Լուսինյանի մասին՝ նրա դառը ճակատագիրը խիստ ունեցեց արագոնյան դեսպանին, և նա խնդրեց սուլթանին ազատել Լևոնին՝ վկա- իրականացնելով սուլթանին հղված իր թագավորի բանավոր խնդրանքը:

Սուլթանը պահանջեց, որ Արագոնիայի թագավորը հատուկ դեսպան ուղարկի Հայոց թագավորին ազատելու մասին գրավոր խնդրանքով:

Իր դեսպանի միջոցով ստանալով սուլթանի պատասխանը և Դարդելի միջոցով՝ Լևոն Լուսինյանի աղաչանքով լի նամակը, Արագոնիայի թագավորը դեռ ութ ամիս երկար-բարակ ծանրութեթև անելուց հետո Լևոնի խնդրանքը՝ կարգադրեց իր երկրի եպիսկոպոսին, որ սա առանձնացնի եկեղեցական հասույթի մի մասը Հայոց գերված թագավորի փրկագնի համար: Սակայն Պեդրո Զորրորդը շրջանցեց պատրաստական Դարդելին և գերադասեց իր դեսպանին ուղարկել Կահիրե: Պահպանվել է արագոնացի թագավորի 1380թ. սեպտեմբերի 3-ին Եգիպտոսի սուլթանին գրված նամակը:

Այս նույն ժամանակ Լևոն Լուսինյանի հավատարիմ զինակիր ասպետ **Սոխլեր**

Դյուլկարտը Երուսաղեմից կարողացավ անցնել Եվրոպա և անարդյունք թակել **Կլեմենտ Յոթերորդ** պապի, **Կառլոս Վեցերորդ** և **Ռիչարդ Երկրորդ** թագավորների դռները:

Իսկ Դարդելն անծամբ հաջողություն չունենալով Արագոնիայում՝ անցավ Կաստիլիա: Այստեղ ևս մեկ տարի շարունակ դիմեց **Խուան Առաջին թագավորին**, որ նա դեսպանություն ուղարկի Կահիրե, սակայն թագավորը զբաղված էր մեկ կոմս **Աստուտուրիի** ապստամբությունը ճնշելով և մեկ Պորտուգալիայի հետ պատերազմելով:

Վերջապես **Խուան Առաջինը** հրամայեց սուլթանի համար նվերներ պատրաստել. ոսկեջրած արծաթյա հրաշալի անոթ, ոսկյա սկիի կափարիչով, չորս կտոր կարմիր մահուդ, 3000 կոբեմու մորթի և չորս որսորդական բազե:

Խուան Առաջինի դեսպանները Դարդելի գլխավորությամբ Եգիպտոս գնալու ճանապարհին եղան Բարսելոնայում, որտեղ նրանց միացավ նաև Պեդրո Զորորդի դեսպան, սուլթանին նվերներ տանող **Բոննանատ Սապերան**:

1382թ. սեպտեմբերին, երբ դեսպանների այս խումբը հասավ Կահիրե՝ Լևոն թագավորին գտավ մենակ, վշտահար, դժբախտ և սոսկալի ընկճված: Քանի դեռ **Դարդելը** Եվրոպայում զբաղված էր թագավորին և նրա ընտանիքին ազատելու հոգսով՝ մահացել էին Լևոնի սիրելի կին թագուհի **Մարգարիտը** և դուստր **Մարիամը**:

Սուլթանն ընդունեց երկու թագավորների առատ ընծաները և ազատեց մեծավոր ու ծայրաստիճան ընկճված մարդուն, որ իր վշտահար հոգու խորքերում դեռևս փայփայում էր Կիլիկիայում նորից իր գահը հաստատելու հույսերը:

Լևոնին ազատելուց հետո, սուլթանը որոշեց նորից նրան գերել և շտապ Ալեքսանդրիա ուղարկեց իր լրտեսներին: Բայց նրանք ուշացան:

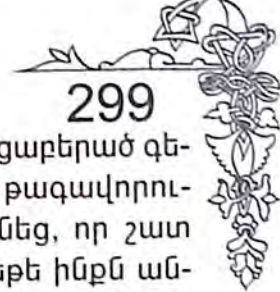
Լևոն Լուսինյանը բարեհաջող հասավ Զոռոս, որտեղից անցավ Վենետիկ, իսկ այնտեղից էլ, շրջանցելով Զոռնը, հասավ Ավինյոն և ներկայացավ **Կլեմենտ Յոթերորդին**: Պապը հանդիսավոր ընդունելություն կազմակերպեց նրա պատվին... Նա այնքան «**չարչարանք ու տառապանք էր կրել եգիպտական գերության մեջ**»:

Կլեմենտ Յոթերորդ պապը **Լևոն Վեցերորդ Լուսինյան** թագավորին պարգևատրեց «**Ոսկյա Վարդ**» շքանշանով: Այս մասին Վատիկանի գործարքների ցուցակում 151 համարի տակ գտնվող փաստաթղթում ասված է.

«**Այսօր ծախսերի թվում գրված է փետրվարի 26-ին վճարված փողի գումարը, որը տրվել է ոսկերիչ վարպետ Զովան Բարտոլիին՝ Ոսկյա Վարդ պատրաստելու համար, որի համար ծախսվել է 1 մարկա 3 ունցի 19 դրախմ ոսկի 20 կարատ բարձր հարգի դրոշմով: Կիրակի օրը այդ Վարդը հանձնվել է Զայոց թագավորին**»:

Նույն տարվա մայիսին **Լևոն** այցելեց Արագոնիայի թագավորին, որտեղ նույնպես արժանացավ ջերմ ընդունելության:

Օգոստոսին **Լևոն** այցելեց Կաստիլիայի թագավորին: Այստեղ նույնպես նրան ընդունեցին գրկաբաց:

Լևոն Վեցերորդը սրտապնդվելով Կաստիլիայի թագավորի ցուցաբերած գեղեցիկ վերաբերմունքից, խնդրեց նրան օգնել վերականգնել իր թագավորությունը: **Խուան թագավորը** Լևոնի այս խնդրանքին պատասխանեց, որ շատ կցանկանար դեպի Արևելք գնալ խաչակրաց նոր արշավանքով, եթե ինքն անծամբ շրջապատված չլիներ թշնամիներով: Բայց խոստացավ տալ նրան վեց թիանավ՝ թշնամու հետ կռվելու անհրաժեշտ հանդերձավորումով, եթե նա՝ Լևոնը, ցանկանա գնալ և ետ նվաճել իր հայրենիքը:

Ապա, Կաստիլիայի բարեսիրտ թագավորը Զայոց անհող, անհայրենիք թագավոր **Լևոն Վեցերորդ Լուսինյանին** նվիրեց **Մադրիդ** քաղաքը երկու ուրիշ քաղաքների հետ, որոնք բերում էին 100.000 արաբական դրախմ տարեկան եկամուտ:

Այս նվիրատվության փաստաթուղթը պահվում է Մադրիդի արխիվներում:

Մադրիդի պատվարժան հասարակությունը բողոքեց թագավորին, որ նա քաղաքը հանձնել է մի օտարականի:

Թագավորը նրանց այսպես է պատասխանում.

«**Այս քաղաքի պատգամավորները մեզ հաղորդեցին, որ Մադրիդի հանձնումը հայկական թագավորին՝ վնաս է քաղաքին և հակառակ այն արտոնություններին, որոնք նվիրել են իմ նախնիները և ես, քանզի այս քաղաքը պատկանում է թագավորական գահին և խնդրել են, որ Մադրիդը, ինչպես առաջ, մնա թագավորի թագի ներքո: Մենք խրախուսում ենք այս խնդրանքը և նշում, որ այս քաղաքը մենք տվել ենք Զայոց թագավորին, որովհետև նա մեզ դիմեց օգնության խնդրանքով, քանի որ նա կորցրել է իր թագավորությունը՝ պաշտպանելով սուրբ կաթոլիկական դավանանքը, և մենք Մադրիդը, նրա եկամուտները և իրավունքները տվեցինք նրան, որպեսզի նրան ապահովենք մինչև նրա կյանքի վերջը: Մեր ցանկությունն է, որ Լևոնի իրավունքը Մադրիդ քաղաքի վրա ընդհատվի նրա մահվան հետ: Մենք երդվում ենք, որ երբեք հետո այդ քաղաքը չի տրվի որևէ մեկին մեր երկրից կամ օտարականի**»:

1384 թվականի փետրվարին **Լևոն Վեցերորդը** Կաստիլիայից գնաց Նավարրա՝ Արագոնիա, որտեղ ևս արժանացավ մեծ պատիվների և նվերների: Արագոնիայի թագավորը նրան խոստացավ 200 զինվոր, եթե ցանկանա ետ գրավել իր թագավորությունը:

Իսպանիայի թագավորների համար ոչինչ չարժեին այս նվերներն ու պատիվները, որոնց արժանացնում էին **արմեն գահընկեց թագավորին**: Եվ զինակցելու այս չնչին և ծիծաղելի խոստումները նույնպես ոչինչ չարժեին: Բայց եթե հանկարծ, ինչ-որ հրաշքով իրականանար Զայոց գահի վերանվաճումը, ապա ժամակին Զայոց թագավորին ցույց տված այս պատիվներն ու խոստումները ետ կվերադառնային խոշոր հաշվով:

Նրանց քաղաքական և առևտրական ազդեցությունը Միջերկրական ծովում Կիլիկյան թագավորության բարեկամության շնորհիվ անպայման նոր բարգավա-

ծում կապրեր: Որով և Հայոց թագավորին եգիպտական գերությունից ազատելու նրանց ջանքերը կվարձատրվեին:

Ի դեպ. այս նույն ժամանակ Կաստիլիան, Արագոնիան և Պորտուգալիան առանց դադարի միմյանց հետ պատերազմների մեջ էին: Երբեմն նրանց կռիվներին էին խառնվում նաև Գրանադայի արաբները, երբեմն անգլիացիներն ու ֆրանսիացիները, երբ Հարյուրամյա իրենց պատերազմը գտնվում էր համեմատական դադարի վիճակում: Այնպես որ, թե Արագոնիայի, թե Կաստիլիայի թագավորների՝ Լևոն Վեցերորդին տված խոստումները իրականում նրանց համար ոչինչ չարժեին:

Իսպանիայից Լևոնը մեկնեց Ավինյոն, ապա, 1384 թվականի հունիսի 30-ին՝ Փարիզ: **Դարդելն** այսպես է նկարագրում **Լևոն Վեցերորդի** Փարիզ կատարած այցելությունը.

«**Դուրս եկան նրան դիմավորելու ֆրանսիական թագավոր Կառլոսը արքայազների, դուքսերի, կոմսերի, բարոնների, ասպետների, կարդինալների, եպիսկոպոսների և բազում այլ ազնվականների ու հասարակ ժողովրդի հետ: Եվ բոլորը զարմանում էին, որ թագավորը դուրս է եկել իր մայրաքաղաքից և ընդառաջ էր գնում Հայոց թագավորին**»:

Լևոն Լուսինյանի պատվին Լուվրում տրվեց հանդիսավոր ճաշկերույթ՝ արքունիքի և ֆրանսիական վերնախավի մասնակցությամբ: Հայոց տարագիր թագավորին ապրելու համար տրվեց Փարիզի մերձակայքում գտնվող **Սեն Օուեն** թագավորական պալատներից մեկը:

Լևոն Լուսինյանը Ֆրանսիայում ապրեց մինչև իր վախճանը: Ֆրանսիական թագավորը 6000 ֆրանկ տարեկան թոշակ նշանակեց նրան, որը Լևոնն ստացավ 10 տարի շարունակ, յուրաքանչյուր ամիս՝ 500 ֆրանկ:

...**Լևոն Լուսինյանը** իր վերջին բնակավայրը ընտրեց Ֆրանսիան, որովհետև նա ինքը ֆրանսիացի էր, եթե հաշվի չառնենք իր հայրական տատի՝ Լևոն Երրորդ թագավորի դուստր Զաբելի հայկական արյան ներկայությունն իր երակներում: Նա ֆրանսիացի էր իր դաստիարակությամբ, դավանանքով, լեզվով, մտածողությամբ և զգացողությամբ: Սա էր երևի պատճառը, որ թագավոր դառնալով Կիլիկիո գահին՝ այնքան էլ չէր վայելում Հայոց դավանանքին հավատարիմ ազնվականության հարգանքը և նույնիսկ ժողովրդի համակրանքը, որ, ընդհանրապես, տիրասեր էր:

Ֆրանսիայի թագավոր **Կառլոս Վեցերորդի** նման ընդունելությունը բխում էր Լևոնի ֆրանսիացի լինելու հանգամանքից, որի կողմնորոշումը դեպի Արևմուտք էր, իսկ ավելի որոշակի՝ դեպի Ֆրանսիա:

Լևոն Լուսինյանը այդպես չէր ընդունվի Ֆրանսիայի արքունիքի կողմից, եթե նա լիներ Կիլիկիայի հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանը: Կար Կիլիկիայի շահն առանձին՝

Ռիչարդ Երկրորդ

առանց նրա հայ բնակչության: Եվ սա միանգամայն ծեռնտու էր Արևմուտքին՝ ընդհանրապես, և Ֆրանսիային՝ մասնավորապես:

Հարյուրամյա պատերազմի բուռն շրջանն էր, և 1385 թվականի վերջին **Լևոն Լուսինյանը** ֆրանսիական թագավոր **Կառլոս Վեցերորդի** կողմից որպես դեսպան ուղևորվեց Անգլիա:

Լոնդոնում մեծ պատիվներով նրան ընդունեց **Ռիչարդ Երկրորդը**: Վեստմինստերում Լևոնը հանդես եկավ Անգլիայի թագավորի և նրա բարձրաստիճան միևստրում Լևոնը հանդես եկավ Անգլիայի թագավորի և նրա բարձրաստիճան ազնվականության առջև Հարյուրամյա պատերազմին վերջ տալու կոչով: Իր ճառում նա մեղադրեց անգլիացիներին, որ նրանք փոխանակ իրենց զենքն ուղղեց Արևելքի թշնամու դեմ՝ միմյանց դեմ են սանձազերծել ավերիչ պատերազմը և կոչ արեց երկու թշնամի կողմերին կնքել խաղաղություն:

Ռիչարդ Երկրորդը իր պատասխան ճառում հավաստիացրեց **Լևոն Վեցերորդին**, որ ինքը կկնքի խաղաղություն, երբ ֆրանսիական կողմը կատարի իր հոր առաջադրած պայմանները:

Պահպանվել են փաստաթղթեր, որոնք հաստատում են, որ **Ռիչարդ Երկրորդը Լևոն Վեցերորդին** տարեկան 1000 ֆունտ եկամուտ է նշանակել, մինչև իր գահին վերադառնալը:

Լևոն Վեցերորդը հույս ուներ վերադառնալ իր գահին... Եվ դրան հավատում էին Արևմուտքի թագավորները... Այդ դեպքում ինչո՞ւ ապարդյուն անցան Արևմուտքի նոր խաչակրաց արշավանք կազմակերպելու նրա ջանքերը...

...**Դարդելի** վկայությամբ՝ Հայոց **Վերջին թագավորը**, մենավոր, ծայրահեղ հուսահատ մարդը 1393 թվականի նոյեմբերի 29-ին, 51 տարեկան հասակում մեռավ Փարիզում և թաղվեց այնտեղ:

ԻՍԿ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ...

Հայոց Վերջին թագավորը մեռավ և հնարավոր չէր նոր գահակալի պատվին գոչել. կեցցե թագավորը:

Սակայն Լեռնային Կիլիկիայում շարունակվում էր հայերի կյանքի ու մահու կռիվը թշնամու դեմ: Այդ կռիվների արդյունքում Լեռնային Կիլիկիայի վայրերում իրենց անկախ իշխանությունները կարողացան պահպանել Օշինի որդի **Թորոս իշխանը**, **Ստեփանոս իշխանը**, **Կոստանդին Զորրորդ** թագավորի թոռնորդի **Թորոս իշխանը** և Սիսի **Կարապետ իշխանը**, որ նույնպես **Կոստանդին Զորրորդի** թոռներից էր:

Որպես երկրի կառավարիչ, ընդհանուր համաձայնությամբ, նշանակվեց Կոստանդին Զորրորդ թագավորի թոռ **Կոստանդին զորավարը**, ով մնաց այդ պաշտոնում 1375 թվականից մինչև 1424 թվականը:

Այսինքն. Կիլիկյան Հայոց թագավորության անկումից հետո դեռ 50 տարի հաջորդ, թուրքմենների ու մամլուքների դեմ անընդհատ կռիվների մեջ լինելով, կարողացան պահպանել իրենց ինքնուրույն գոյությունը:

Սակայն հետո պարտվեցին: Պարտվեցին հոգնածությունից և հուսահատվեցին չդադարող կռիվներից: Թուրքմեններն ու մամլուքները ոչ միայն Հայոց դեմ

էին կռվում, այլև սկսել էին միմյանցից իրենց հաշիվները մաքրել Կիլիկիո հողի, պատերազմներից ծայր աստիճան քայքայված, ծայր աստիճան բզկտված ժողովրդի տան վրա:

Եվ գաղթականությունը, Հայոց պատմության այդ չարագույժ, մշտական ուղեկիցը նորից հավաքեց իր քարավանները՝ հեռանալու ասդին ու անդին. Կիպրոս և Հռոդոս, Իտալիա և Ֆրանսիա, Ղրիմ և Ռուսիա, Բյուզանդիա և այլուր...

Այլուր:

Հեռացան «**թագավորազունք և իշխանք**»: Արհեստավորն ու գեղջուկն էլ հեռացավ. ով կարող էր: Մնացողը՝ մնաց: Մնաց աղքատ, տնանկ ու սնանկ, հալածված ու տանջահար, սակայն զարմանալի կորովի լինելիության իր համառությամբ: Այսպես. բազում տառապանքների բավիղներից անցնելով՝ ապրեց, ծնեց ու սնեց իր ժառանգներին մինչև 20-րդ դար: Մինչև 20-րդ դարի եղերական 15 թվականը: Հետո՝ գլխատվեց:

300 տարի ապրեց, բարգավաճեց, անկում ապրեց Կիլիկիայի Հայոց թագավորությունը: Բայց մինչ այս թագավորությունը, հայ ժողովուրդը կար այնտեղ: Թագավորությունից առաջ և հետո նաև, մինչև... Չկրկնենք. սա ուրիշ ժամանակների, ուրիշ պատմություն է: Համբերենք, գուցե կհասնենք նրան՝ 15-րդ դարից 20-րդ դար: Հուսանք, թե կհասնենք:

Հիմա խորհենք. արդյոք, այդ 300 տարիների Հայոց պատմության մատյանում Կիլիկիո թագավորության ռազմական ու քաղաքական, հզոր վերելքի ու անկումի էջերը գրվեցին միայն: Մաշված մագաղաթներին մի քանի հիշատակներ մնացին, և ժողովրդի հիշողության մեջ վաղուց անցած-գնացածի հանդեպ թեթև մի ափսոսանք, որը բնավ էլ չի արժեքավորվում ժամանակի վայրիվերումներում, թե սա՝ այս 300 տարին, այն արժեքն է, որը Հայոց բոլոր ժամանակների **Ոգեղենի տիրույթներում** իր պատվավոր տեղն ունի և կազմում է նրա անքակտելի ու կարևոր մասը:

Ժողովուրդների պատմությունը միայն նրանց քաղաքական, ռազմական, հարուստ կամ աղքատ ապրելակերպի պատմությունը չէ: Որևէ ժողովուրդ համաշխարհային հիշողության մեջ է մնում նախ և առաջ իր **ոգեղենի արժանի հայտնագործումներով**: Այդ հայտնագործումների չափն ու կշիռն են որոշում նրա տեղը մարդկության համընդհանուր պատմության մեջ և դարձնում հավերժական ժամանակի արժանավոր ուղեկիցներից մեկը:

300 տարի ապրեց, բարգավաճեց, անկումի ահավոր գահավիժումն ունեցավ Կիլիկիայի Հայոց թագավորությունը:

Բայց ինչպիսին էլ լինեն Հայոց քաղաքական կյանքը՝ **նրա ստեղծագործական մտքի ու տաղանդի համար իր էության խորքերում մշտապես ազատ է եղել ընդարձակ ասպարեզը**: Եվ սա մեկ անգամ ևս հաստատելու համար թողնենք պատերազմների արահետները և ետ դառնալով՝ նորից մտնենք **Հայոց Ոգեղենի** տիրույթներից ներս, որպեսզի Կիլիկիո պարտության դառնությունը քիչ տանելի դարձնենք արժանապատիվ մտածումներով:

Մեր այսօրվա մշտապես կենդանի հիշողության համար ամենից առաջ պարտական ենք մեր սքանչելի պատմիչներին, ովքեր առանց թողնելու, որ կտրվի ժամանակների հաջորդական շղթան, մեկը մյուսին հանձնեցին Հայոց պատմությունը ոգեկոչելու պարտականությունը:

Մենք սիրով ու հավատով, ժամանակ առ ժամանակ պատմել ենք նրանց մասին, վկայակոչել նրանց իմացությունը դարի և ժամանակի վերլուծումները քննելիս:

Վերջին անգամ մեր հանդիպումը **Վանական Վարդապետի և Կիրակոս Գանձակեցու** հետ էր:

Մենք փորձել ենք հասկանալ մեր պատմիչների տողերում ամբարված ցավի և հպարտության մշտապես ներկա զգացումը: Եվ, հիմա, նախքան պատմության այս հատվածի մատյանի վերջին էջը փակելը՝ խոսենք նաև մյուսների մասին, ովքեր ապրեցին այս անագորույն դարերում և մեզ կտակեցին իրենց ոգու փալատակումները:

ՈԳԵՂԵՆԻ ՏԻՐՈՒՅԹՆԵՐՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐ

ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉ

Ծնվել է Կիլիկիայում և ապրել 13-րդ դարի 2-րդ կեսից մինչև 14-րդ դարի սկիզբը: Կոռնիկոսի բերդատեր իշխանն էր, **Հեթումյան** տոհմի զարմից, **Հեթում Երկրորդ թագավորի** դեսպաններից մեկը մոնղոլական իշխանության արքունիքում և հայկական գործերի հրամանատարը՝ հայ-մոնղոլական բանակում Եգիպտոսի և Իկոնիայի սուլթանությունների դեմ պատերազմելիս:

Որպես կրոնավոր ապրել է Ֆրանսիայի Պուատյե քաղաքում և այնտեղ էլ մահացել:

Ի՞նչը ստիպեց 13-րդ դարի Հայոց քաջարի զորավարին և բանիմաց դեսպանին, գրողին ու պատմաբանին, ով ոտից գլուխ աշխարհական էր և աշխարհիկ էին նրա բոլոր գործերը, կյանքի վերջին տարիներին դառնալ կրոնավոր, հեռանալ Կիլիկիայից, գնալ ապրել Կիպրոսում, այնուհետև Ֆրանսիայում և **Կղեմես Հինգերորդ** պապի պատվերով գրել «**Թաթարաց Պատմություն**» գիրքը:

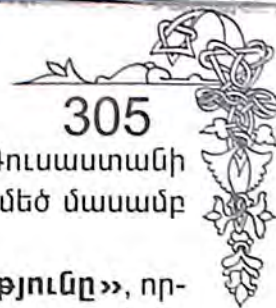
Խաչակրաց մոր արշավանք կազմակերպելու ծախսողումից հետո **Հեթում պատմիչը** ստիպված է եղել ապաստանել Կիպրոսում և դառնալ կրոնավոր: Ինչո՞ւ է ստիպված եղել: Գուցե արդեն ընդունել էր կաթոլիկ դավանանքը և սեփական հայրենիքում իրեն հանգիստ չէր զգում: Եվ այդ պատճառով սպարապետությունը հանձնելով իր որդի **Օշինին**՝ հեռացավ հայրենիքի՞ց:

Պապը պատահական չէր ընտրել Հեթումին՝ գրելու թաթար-մոնղոլների պատմությունը: Հեթումն արդեն գրել էր «**Ժամանակագրություն**» մատյանը և երեք ազգաբանական աշխատություններ:

«**Թաթարաց պատմություն**» գործը Հեթումը գրել է

հին ֆրանսերեն լեզվով, որն անմիջապես թարգմանվել է լատիներեն: 1842 թվականին միայն այն թարգմանվում է հայերեն և հրատարակվում Վենետիկում Մխիթարյան միաբանության երախտավոր գիտնական **Մ. Ավգերյանի** կողմից:

Գրքի ֆրանսերեն բնագրի խորագիրն է. «**Արևելքի երկրների պատմության ծաղկաքաղ**»: Որովհետև այն ոչ միայն թաթարների, այլև միջնադարյան Արևելքին նվիրված պատմություն է՝ այնտեղ գտնվող 14 երկրների տարածքային և ազգային բնավորությունների հետաքրքիր վերլուծումներով: Ահա այդ երկրների ցանկը. Չինաստան, Ույգորիա-Տարաս, Թուրքեստան, Խորեզմ, Կոմանիա, Հնդկաստան, Պարսկաստան, Մարաստան, Վրաստան, Միջագետք, Խալդիա, Իկո-

նիա, Ասորիք, Հայաստան: Նաև Ասիայի, Կովկասի, Հարավային Ռուսաստանի պատմությունը, նրանց կենցաղը և նույնիսկ մշակույթը՝ կապված մեծ մասամբ մոնղոլական արշավանքների հետ:

15-19-րդ դարերում **Հեթում** պատմիչի այս սքանչելի «**Պատմությունը**», որպես միջնադարյան Եվրոպայի ուսումնասիրության կարևոր աղբյուր, թարգմանվել է նաև իտալերեն, անգլերեն, իսպաներեն, հոլանդերեն, գերմաներեն:

Թարգմանվել են և անմիջապես տպագրվել:

Արևելագետ **Ս. Միրնին** գտնում է, որ **Մարկո Պոլոյի «Ճանապարհորդություն»** գրքից հետո **Հեթում** պատմիչի երկը Միջնադարյան Եվրոպայում ամենից շատ տպագրված գիրքն է:

Հեթումի «**Պատմությունը**» իր ժամանակների Արևելքի երկրների ոչ միայն քաղաքական, ազգագրական, այլև աշխարհագրական տեղեկությունների հանրագիտարան է: Հեթումը ականատես պատմիչ լինելուց բացի, շատ իրադարձությունների անմիջական գործող անձ է: **Հեթում Երկրորդ** թագավորի հանձնարարությամբ, բացի մոնղոլ իշխանների արքունիքներում դիվանագետ լինելուց, նա շատ է ծամփորոգել, եղել է բազմաթիվ երկրներում, ապա և որպես զորավար կռվել Եգիպտոսի դեմ հայ-մոնղոլական արշավանքների ժամանակ:

Այդ նույն ժամանակների պատմիչներ **Ռուբրուկի, Ասցելինի, Կարպինինի**՝ մոնղոլների մասին երկերի հետ համեմատած՝ **Հեթումի «Պատմությունը»** ավելի խորն ու ընդգրկուն է: Այս ճանապարհորդների մեծ նպատակներից մեկը կաթոլիկ դավանանքի մոր հետևորդներ հավաքագրելն էր, ինչը նրանց խանգարում էր ճիշտ լուսաբանել մոնղոլների և ընդհանրապես Արևելքի պատմությունը: Եվ էր ճիշտ լուսաբանել մոնղոլների և ընդհանրապես Արևելքի պատմությունը: Եվ էր ճիշտ լուսաբանել մոնղոլների և ընդհանրապես Արևելքի պատմությունը: Եվ էր ճիշտ լուսաբանել մոնղոլների և ընդհանրապես Արևելքի պատմությունը: Եվ էր ճիշտ լուսաբանել մոնղոլների և ընդհանրապես Արևելքի պատմությունը:

Ըստ նույն պատմաբան **Ս. Միրնիի** գնահատման, **Հեթումն** ուներ ավելի լայն աշխարհայացք, քան **Մարկո Պոլոն** և, փաստորեն, լրացնում էր նրան:

«**Հեթումի «Պատմությունը»** հնարավորություն է տալիս եվրոպացիներին՝ ծանոթանալու Արևելքի երկրների քաղաքական փոխհարաբերությունների պրոբլեմներին, որոնք դուրս են մնացել Մարկո Պոլոյի տեսադաշտից: Միջնադարյան հրատարակիչները հավանաբար հաշվի առնելով այդ հանգամանքը Պոլոյի «Ճանապարհորդության» հետ տպագրում էին և **Հեթումի երկը**: Նրանք համոզված էին, որ **Հեթումի** հանգիստ ու պարզ ոճը և Արևելքի իրադարձությունների մասին նրա շարադրանքը ավելի հավատ է ներշնչում ընթերցողներին, քան «Ճանապարհորդության» զբաղեցնող, գրավիչ պատմությունները...»:

Հեթում պատմիչի քաղաքական ընդհանրացումները մեծ ազդեցություն են ունեցել Եվրոպայի՝ մոնղոլների մասին ունեցած պատկերացումների վրա: **Հեթում պատմիչին** առանձնապես բարձր են գնահատել 15-16 դարերում, երբ Արևելքի մասին կրոնավորների գրվածքները այլևս դադարել են հետաքրքրել ընթերցողներին:

Ֆրանսիացի արևելագետ **Պ. Պոլենը** գրում է.

«Յեթումի «Պատմությունը» օգնում է մասնագետներին բացահայտել վերծանել Մ. Պոլոյի «Ճանապարհորդության» անհասկանալի տեղերը»:

Իսկ ռուս պատմաբան Վ. Իկոնովը վկայում է.

«Եվրոպական երկրները Ռուսաստանի, նրա տարածքի և նրանում բնակվող ժողովուրդների մասին տեղեկություն են քաղել Յեթումի «Պատմություն» գրքից»:

Եվրոպական երկրների համար Եգիպտոսի մամլուք սուլթանության հանդեպ համընդհանուր հաղթանակի հասնելու՝ Յեթում պատմիչի առաջադրած քաղաքագիտական խորհուրդները չափազանց կարևոր և գնահատելի են համարվում: Ըստ Յեթումի, անհրաժեշտ է Եգիպտոսին տնտեսական չեզոքացման ենթարկել: Յեթումն առաջարկում էր նաև համայն քրիստոնյաների դաշինքի անհրաժեշտության գաղափարը՝ որպես մուսուլմանական աշխարհի դեմ հաղթանակի երաշխիք:

Այս գաղափարը հասկանալի դարձնելու համար նա պատմում է մի ավանդապատում՝ կապված Չինգիզ խանի հետ:

Չինգիզ խանը մահից առաջ կանչում է իր բոլոր որդիներին, որոնք երկու տասնյակից ավելի էին, և խրատում է, որ նրանք «միասնաբան և միախոհ» լինեն: Եվ, որպես օրինակ, յուրաքանչյուրից մի նետ վերցնելով, խուրձ է դարձնում: Ապա, խուրձը տալիս է ավագ որդուն և հրամայում, որ այն կոտրի: Ավագ որդին չի կարողանում քսան նետից կազմված կապը կոտրել: Որդիներից որևէ մեկը չկարողացավ կատարել հոր հրամանը, բացի կրտսեր որդուց, որ քանդեց քսան նետերի խուրձը և մեկիկ-մեկիկ հեշտությամբ կոտրեց: Եվ այդ ժամանակ Չինգիզ խանն ասաց իր որդիներին. «Քանի դեռ միասին եք, ինչպես այս նետերն էին, ձեզ ոչ ոք չի կարող հաղթել, բայց երբ բաժան-բաժան լինեք՝ հեշտությամբ կպարտվեք: Ուրեմն՝ որքան ժամանակ որ լինեք մի սիրտ և մի ոգի, ձեր ինքնակալությունը կտոկա և տևական կլինի, բայց բավական է բաժանվեք, որ ձեր տերությունը ոչինչ դառնա»:

Անշուշտ, ակնարկը բավական պարզ էր ու թափանցիկ:

Յեթում պատմիչի «Պատմությունը» ոչ միայն Եվրոպայի և Ռուսաստանի պատմագիտության համար է արժեքավոր աղբյուր, այլ նաև միջնադարի պատմության շատ հարցեր ուսումնասիրող ժամանակակից հայ պատմաբանների համար մյուս հայ պատմիչների գործերի հետ կարևոր և անփոխարինելի աղբյուր է:

Յեթում պատմիչի գրչին է պատկանում նաև «Պատմությունը Քրոնիկոնի» թարգմանությունը, որը ընդգրկում է 1294 տարվա իրադարձությունների նկարագրություն՝ սկսած 1 թվականից: Սա Ջոռմի կայսրերի ու պապերի, ֆրանսիարշավանքների, նրանց հիմնադրած լատինական թագավորությունների և իրադարձությունների մասին տեղեկությունների ժողովածու է: 1173 թվականից հեմանրամասն է դառնում 12-րդ դարի վերջին տասնամյակներից սկսած:

ՄՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ

13-րդ դարի երկրորդ կեսին և 14-րդ դարի առաջին տարիներին Յայոց բազմաժանր մատենագիտության ասպարեզում իր անչափ կարևոր տեղն ապահովեց Ստեփանոս Օրբելյան բացառիկ տաղանդի տեր գիտնականը, իմաստասերը, զգայուն մարդասերն ու մեծ հայրենասերը:

Նշանավոր Օրբելյան իշխանական տան արժանավոր զավակը սերունդներին թողել է մի ժառանգություն, առանց որի անշուշտ պիտի պակաս լինեին Յայոց պատմագրությունը հատկապես Սյունիքի և ընդհանրապես Բուն Յայաստանի և Կիլիկիայի մասին:

Յիշում եք, թե ինչպես Օրբելյանները հայտնվեցին Յայաստանում: Մենք այդ մասին իր տեղում պատմել ենք:

Ստեփանոսն իր մասին պատմում է, որ սերվել է «Սիսական մորից և Օրբելյան հորից»: Տարսայիձ Օրբելյան իշխանը տիրում էր Բաղաքից մինչև Արարատ և քաջ ու հայրենասեր լինելուց բացի՝ բարձր կրթության տեր անձնավորություն էր:

Ստեփանոսն ինքը պատմում է, որ Օրբելյան ազգանունը առաջացել է Օրբեթ ամրոցի անունից, ուր մեր թվարկության առաջին դարերին ապաստան են գտել ճենաց աշխարհի արքայական տնից այստեղ հասած մի խումբ փախստականներ՝ գահակալական պայքարում պարտված մի արքայազնի գլխավորությամբ, որոնց սերունդները տեղի անունից ստացան Օրբուլ, այսինքն՝ Օրբեթեցի անվանումը: Ապա սա էլ Օրբել ձևով դարձավ տոհմանուն: Յայաստանում հաստատված նրանց սերունդները կոչվեցին Օրբելյաններ:

Տաթև. Ստեփանոս Օրբելյանի արձանագրությունը

...Ինձ միշտ շփոթեցրել է այս ճենաց աշխարհը: Գիտնականներն այնպիսի մի խառնաշփոթ են ստեղծել սրա շուրջը, այնքան հակասական և ոչ համոզիչ կարծիքներ հայտնել՝ վերջնական ճշմարտության իրավունքով, որ իսկապես տարակուսանք են ապրում ճենաց աշխարհի տեղանունը լսելիս:

Գիտնականների մի մասը պնդում է, որ ճենաց աշխարհը Չինաստանն է: Եվ սա բավական արմատացած կարծիք է:

Մամիկոնյան տոհմի շուրջն էլ մույն խառնաշփոթն էր:

Օրինակ, Խորենացին պատմում է, որ Պարսից «Շապուհի ժամանակ է եկել Մամիկոնյան ցեղի նախնին, արևելյան հյուսիսային քաջատոհմիկ և գլխավոր աշխարհից ճենաստանից, որ ես բոլոր

Յիշենք, որ **Խորենացին** վկայել է Բգդոխին և Մամգունին, ոչ թե Մամիկին ու Կոնակին: Յիմա, իսկապես, որտե՞ղ է գտնվում ճենաց աշխարհը, մանավանդ այս նույն Չանրագիտարանի 12-րդ հատորի 586 էջում, **Օրբելյաններին** նվիրված հոդվածում կարդում ենք.

«Հենց այդ ժամանակներում կռիվ, շփոթ ու մեծ խռովություն ընկավ ճե-
նաստան աշխարհի թագավորության մեջ, որը գտնվում էր արևելյան կող-
մում, Խալանդրաց աշխարհից այն կողմ, Խազրաց և Հոնաց աշխարհների
սահմանակցությամբ՝ երկայնակի ձգվելով մինչև Եմավոն լեռը: Ճենքակուր
կոչված թագավորի մահից հետո թագավորազուները սկսեցին պատերազ-
մել միմյանց դեմ: Եվ երբ մի կողմը ուժեղ դուրս գալով հաղթեց, փախուստի
դիմեց մյուսը, որի գլխավորը հաջողակ մարդ էր՝ գեղեցկազարմ, ուժեղ,
մարմնեղ, հասակով երիտասարդ: Նա, վերցնելով իր ընտանիքը, թագավո-
րական գինձորական ջոկատով ու գանձերով, օդի մեջ խաղացող երիվար-
ներով սրաթռիչ կերպով անցան բազմաթիվ երկրներ... Եվ անցնելով
Դարիալի կիրճը՝ կարծես երկնային թելադրանքով, եկան Քարթլի աշ-
խարհ...»:

...Եկվորները տեղացիներից ընդունվեցին պատշաճ հարգանքով և ստացան Քարթլոսի ձեռքով կառուցված Օրբեթ ամրոցը: Հիմա նորից դառնանք և փնտրենք ճենաց աշխարհի տեղը: Կարդանք Ստեփանոս Օրբելյանի «Սյունիքի պատմությունը» գրքի «Ծանոթագրություն» բաժնի 1214 հոդվածը:

«Քերովբե Պատկանյանը այն կարծիքն է հայտնել, որ ճենաստանը մեզ հայտնի Բուն Չինաստանը չէ: Այդ երկիրը գտնվում էր ավելի այս կողմ, Վուգայի ափերից ոչ հեռու, դեպի արևելք, ինչպես որ ցույց է տալիս նրա սահմանների այսպիսի նշումը պատմիչի կողմից»:

Այս նույն ծանոթագրությունը հաղորդում է նաև, որ.

«Կա և այն կարծիքը, ըստ որի, այդ աշխարհը թոխարների երկիրն էր, Չինաստանի սահմանի մոտ»: (Անձնական հաղորդում ակադ. Ս. Տ. Երեմյանի կողմից):

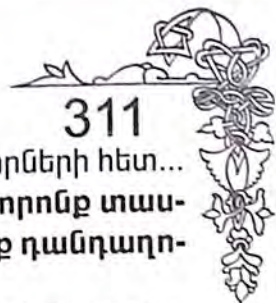
Վերևում Օրբելյանի հիշած երկրներն ու ցեղերը հոների հետ միասին վաչկատուն, թափառական ցեղեր էին, որոնք եկել էին Ուրալից, բնակվել Վուգայի, Կասպից ծովի ափերին, Հյուսիսային Կովկասում, Սև ծովի հյուսիսային ափին: Եվ անընդհատ ավերիչ արշավանքներ են կատարել դեպի Եվրոպա, Ասիա, Կովկաս:

Հիմա որտե՞ղ է այս ճենաց աշխարհը: Ինչո՞ւ է այսքան խառնաշփոթ այս ճեն-Բակուրի հայրենիքի տեղը գտնվելու վերաբերյալ, որտեղից իբր եկել են Մամիկոնյան և Օրբելյան տոհմի նախահայրերը: Ի վերջո. Չինաստանը որտե՞ղ, և Վուգան որտե՞ղ... Կամ, Պարսկաստանը որտե՞ղ, և Դարիալի կիրճը որտե՞ղ... Կամ, ի՞նչ կապ ունեն պարսից Արտաշիր և Շապուհ արքաները վրաց տանուտների հետ, որոնք լավ են ընդունել փախստականներին: Կամ՝ Տրդատ թագավորի հետ, որից նույնպես լավ են ընդունվում և բնակության տեղ ստանում:

Ինչո՞ւ են այս երկու՝ հայ Մամիկոնյան և վրաց Օրբելի տոհմերի մասին այս առասպելները հյուսվել, անհնար է բացատրել: Բայց հաստատապես կարելի է ասել՝ Մամիկոնյանները Հայոց մեծ և փառապանծ իշխանական տան գավառներն էին և իրենց էությանը, ոգով, բնավորությանը այնքան էին հայ, որ ավելի դժվար է պատկերացնել: Ինչպես նաև Օրբելիները վրացիներ էին, որ Հայաստան գալուց հետո հայացան՝ անընդհատ ամուսնանալով հայերի հետ:

Տարօրինակ է. բայց Հայոց բնավորության մեջ կա մի զարմանալի գիծ. իր լավագույններին դուրս հանել իր աշխարհից, դարձնել որևէ ազգացեղի ժառանգ, ապա բերել Հայաստան և ապրեցնել նրան որպես հայ: Այսպես՝ Մամիկոնյանները, Օրբելյանները... Չնոռանանք նաև Կամսարականներին ու Բագրատունիներին: Մենք նրանց մասին մանրամասն պատմել ենք իրենց տեղում: Հիմա կարճենք այս ճեն-Բակուրյան պատմությունը և վերադառնանք Ստեփանոս Օրբելյանին ու նրա հրաշալի «Սյունիքի պատմությունը» գրքին:

Գուցե այս ճեն-Բակուրի հայրենիքը փնտրենք Պատմական Հայաստանի հյուսիս-արևմուտքում, որն անհիշելի ժամանակներից կոչվել է Մամգուն-Տայք, ապա և՛ ճանիկ: Պոնտական լեռնաշղթայի ճանիկ լեռնագագաթի հովանու տակ այս Մամգուն-Տայք-ճանիկում ապրել են ճաները, որոնք հնագույն հայկական ցեղերից էին: Ավանդազրույցի պատմության ժամանակը մեր թվարկության առա-

ջին դարերն են և կապված են Արտաշիր, Շապուհ, Տրդատ թագավորների հետ...

Բայց ճաները հին էին, ինչպես Հայոց Աշխարհի շատ ցեղեր, որոնք տասնհազարամյա հեռուներում առանձին էին միմյանցից, բայց որոնք դանդաղորեն միացան մեկ ընդհանուր հայրենիքի ներսում:

Եթե բացենք «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան» հանրագիտարանի 3-րդ հատորի 668 էջը՝ կհանդիպենք բազմաթիվ ճանիկ տեղանունների, որոնք ցրված գտնվում են Հայոց Աշխարհի ամենատարբեր և միմյանցից հեռու գավառներում: Իսկ, բացելով նույն հանրագիտարան-բառարանի 2-րդ հատորի 632 էջը, կարող ենք կարդալ **Խաղտիքի** աշխարհին նվիրված հոդվածը, որն անչափ կարևոր է **Մամգունի և ճանիկի** տեղը հաստատելու համար: Ուրեմն, ըստ այդ հոդվածի, **Խաղտիքը**, կամ **Խաղտյաց գավառը**, **Խաղտյաց աշխարհը** կոչվել է նաև **ճանիկ**, **ճանիկա**, **ճանիս** և այլ նման անուններով: **Խաղտիքը գտնվում է Սև ծովի հարավ-արևելյան կողմում, ծովի և ճորոխ գետի միջև, մինչև Տրապիզոն**: Խաղտիքը հյուսիսից Պարիսարի և Համշենի, իսկ հարավից Անտիպոնտական լեռներով է շրջապատված և կենտրոնական մասը կոչվել է Խաղտո կամ Խաղտաց ձոր:

Այստեղով է հոսում ճորոխ գետը, որը հոսում է նաև Տայքով: Տայքն ու Խաղտիք գավառները սահմանակից են:

Բացենք հանրագիտարան-բառարանի 5-րդ հատորի 27 էջը.

«Տայքի մասին հնագույն տեղեկությունները պահպանվել են 12-9-րդ դ.դ. մ.թ.ա. ասորեստանյան սեպագիր արձանագրություններում՝ որպես **Նա-հրի 23 «երկրներից»** մեկը: Այստեղ Տայքն անվանված է **Դայանեի, Դայանի: 9-8-րդ դ.դ. մ.թ.ա. Տայքի տարածքը միավորվում է Հայկական Ուրարտական թագավորության մեջ: Տայքը հիշատակված է նաև հետագայի հունական աղբյուրներում (Քսենոփոն, Ստրաբոն)»:**

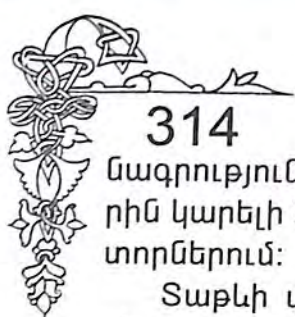
Հետաքրքիր է, որ Տայքը ութ գավառ է ունեցել, որոնցից մեկը **ճակքն** է:

Ուրեմն, Տայքը և Խաղտիքը հարևան գավառներ են: Հույները Խաղտիքի բնակիչներ, այն հնագույն ժամանակներում, համարում էին արմենո-խալիբներին, որոնց անվամբ երկիրը կոչվում էր **Արմենոխալիք**: (Ըստ Դ. Ինժիճյանի տառադարձության՝ **Արմենոգալիպք**): Գերմանացի գիտնական **Լեհման Հաուպտը** այս անունը՝ Արմենոգալիպքը, կապում է ուրարտացիների՝ արարատցիների հետ: **Նիկողայոս Ադոնցը** Խաղտիքը բացատրում է հայկական **խաղ** արմատով, որ հնագույն արիական լեզվով նշանակել է «մետաղ»: Այս հնագույն ժամանակներում Խաղտիքում բնակվող բազմաթիվ ցեղերից մեկը **ճաներն** էին, որոնց քաղաքական դերի ուժեղացմամբ ողջ երկիրը սկսում է կոչվել **ճանիկա...** Ուրեմն՝ հայկական այս ցեղը տարածված է եղել և՛ Տայքում, և՛ Խաղտիքում: Եվ ուժեղ ու հզոր ցեղ է եղել... Այն հնագույն ժամանակներում Տայքը կոչվել է նաև **Մամգուն...** Մամգունները այս ճաների առաջնորդներն են եղել, որոնք հետո դարձել են **Մամիկոնյաններ...** Ինչո՞ւ ոչ: Ինչո՞ւ պետք է **ճանիկան** Հայաստանում չլիներ, և ինչո՞ւ է պետք նրան տեղավորել սարերից այն կողմ գտնվող Չինաստան, և ինչո՞ւ է պետք նրան տեղավորել իր արմատները այստեղ է նետել և նույն: Մամիկոնյանների տոհմածառը իր արմատները այստեղ է նետել և

Բայց այս հեռավոր դարերի խորքը կատարած ճամփորդությունը կարևորվում է այնքանով միայն, որ երկու փառապանծ իշխանական Հայոց տոհմերի մասին ավանդագրույցը կարողանա՞նք հասկանալ միայն որպես մի հեքիաթ, երբ պատմելիս **հեքիաթասացները սիրում են իրենց հերոսներին տանել յոթ սարից այն կողմ և կամ բերել յոթ ծովերից այն կողմ գտնվող խորհրդավոր ու անժանոթ աշխարհներից:**

«Ուսանեցի աստվածային դպրության կրթարանում, մի փոքր զգացի գիտության քաղցր նյութի ճաշակը և աստծով համակված, աշխարհալույս ռաբունապետ Ներսեսից իրավունք ստացա ու տիաս խակությամբ նստեցի վարդապետական աթոռին»:

Նրա առաքելությունը տարածվում էր նաև մշակութային միջավայր, որը մշտապես եղել է ազգի կենսահաստատման առիավատաշյան: Նրա շինարարական գործունեությունը ոչ միայն կրոնական օջախների բարգավաճման համար էր, այլև այդ օջախներում գործող դպրոց-համալսարանների գրչության ու երաժշտության, առհասարակ, մշակույթի բոլոր բնագավառների հանդեպ ունեցած մտահոգությունն էր: Լինելով խոշոր ավատատեր և ինքն անձամբ մեծ միջոցներ տրամադրելով կառուցողական-մշակութային գործին՝ կազմակերպում էր նաև մյուս ավատատերերի նվիրատվությունները, որոնց մասին բազմաթիվ արձա-

նագրություններ են թողնվել եկեղեցիների պատերին: Այս արձանագրություններին կարելի է ծանոթանալ «**Դիվան հայ վիճագրության**» ժողովածուների հատորներում:

Տաթևի վանքի Աբ. Գրիգոր կործանված եկեղեցու վերստին կառուցումը, թերևս, **Ստեփանոս Օրբելյանի** սքանչելի գործերից մեկն էր, բայց հատկապես զորավոր էր նրա դերը ձեռագիր մատյանների ընդօրինակման և ընդհանրապես մատենագիտության ծավալման ասպարեզում: Չհիշենք մեկիկ-մեկիկ, նրանք շատ են: Իսկ նրա թողած սեփական գրական ժառանգությունը հայ միջնադարյան մատենագիտության ոսկե շրջալի մեծ ու կարևոր օղակներից մեկն է: Ըստ բնույթի՝ դրանք երեք կարգի են՝ պատմագիտական, դավանաբանական և գեղարվեստական: Պատմագիտական երկերն են. «**Յիշատակաց մատենանը**», նույն ինքը՝ «**Պատմութիւն նահանգին Սիսական**» կամ «**Սյունիքի պատմությունը**» և «**Ժամանակագրությունը**»:

Դավանաբանական են **Գրիգոր Անավարզեցուն** ուղղված «**Թուղթը վասն հաւատոյ և կարգաց եկեղեցւոյ յարևելեան աշխարհէս առ կաթողիկոսն Դայոց Տէր-Գրիգորոյ**» նամակը, «**Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաթնակաց**», «**Պատճառ ժողովոյն քաղկեդոնի**» թղթերը:

Գեղարվեստական է **Խաչատուր Կեչառացու** խնդրանքով պատմական հենքով գրված «**Ողբ ի սուրբ կաթողիկէն**» քերթվածքը:

Ստեփանոս Օրբելյանը կատարյալ գիտեր հունարեն, վրացերեն, պարսկերեն, թաթարերեն: Նրա հունարենից և վրացերենից կատարած թարգմանությունները ամեն իմաստով կատարյալ են:

Ստեփանոս Օրբելյանը ընդհանրապես լայնախոհ քննող, միայն փաստերի վրա իր շարադրանքը կառուցող գիտնական էր:

Իսկ «**Սյունիքի Պատմությունը**» գրքի առաջին էջերը նրա իմաստասիրական դավանանքի և՛ ծրագիրն է, և՛ ամփոփումը:

«**Բոլոր գոյացությունների սկիզբը՝ սերը, բոլոր շնորհների սկիզբը՝ խոհականությունը:**

...Աստված ստեղծել է մարդուն՝ ամեն ինչով նման իրեն, ու նրա մեջ դրել երեք բաներ՝ արարչությունը, սերը, խոհականությունը, այսինքն՝ բանականություն, որոնցով մարդը ըստ ամենայնի կարողանում է նմանվել Աստծուն: Դրել է արարչությունը, որով մարդը արարչակից է լինում ստեղծողին. սերը, որով միշտ տենչում է ցանկալիին և շարունակ ձգտում է հասնել ու վայելել այն. խոհականությունը, որով տարբերվում է անբանականներից և կարողանում է խորհել ու զանազանել պիտանին ու անպետքը, վնասակարն ու օգտակարը, ուսմամբ և ջանասիրությամբ հասնել կատարյալ հասունության...»:

«**Սյունիքի Պատմությունը**» գրքի նախաբանը խորքում դավանաբանական իմաստասիրություն լինելով հանդերձ՝ միանգամայն աշխարհիկ ընկալումների հնարավորություն է ընձեռում՝ վսեմ և աստվածամեծար սիրո խորհուրդը մեկնելով...

«**Սյունիքի պատմությունը**» մատենագրական գլուխգործոց է, և հեղինակը

պատահական չէ այն «**Յիշատակաց մատենան**» անվանել:

Նա խորապես զգում էր իր կոչումը, հայ պատմագիտության ասպարեզում իր կատարելիք գործը և այդ գործի անհրաժեշտությունը: Նա երազել է ու ձգտել ստեղծել մեծ ընդգրկումների երկ: Եվ դա նրան հաջողվել է:

Նա գիտեր. «**Սյունիքի պատմությունը**» պետք է գրվեր, որովհետև դա անչափ կարևոր էր Հայաստանի պատմությունը ամբողջական դարձնելու համար: Սյունիքը Հայոց մեծագույն «**աշխարհներից**» էր և հիրավի նշանավոր իր դիրքով, հնագույն նախարարական տնով, իր ամենամեծաքանակ այրուծիով, իր զինանշանով: Պաշտպանական պատերազմների ժամանակ Հայոց ընդհանուր բանակին էր միանում Սյունիքի 19.400-անոց զորքը:

Սյունիքը հարուստ երկիր էր իր հանքերով: Նա այլևայլ արդյունահանումներ ունի հետ երկրին տալիս էր ժամանակի համար շատ կարևոր պղինձ և արծաթ:

Սյունիքն անցել է ավատատիրական բոլոր փուլերով և Հայրենիքի ռազմական, քաղաքական, տնտեսական, մշակութային ընդհանուր գոյության մեջ հիմնական իր առանձնահատուկ տեղն ունի:

Պատմության քառուղիներով անցնելիս մենք շատ ենք զրուցել Սյունիքի, նրա տերերի, նրանց լավ ու վատ, ճիշտ ու սխալ գործերի մասին: Բայց մինչև **Ստեփանոս Օրբելյան** երախտավոր պատմիչի այս գործը, փոքրիշատե ամփոփ մի պատմություն չի եղել Հայոց այս ընդարձակ երկրամասի մասին: Անշուշտ, ընդհանուր պատմության, հայ մատենագրության մեջ նա ունեցել է իր բավական ընդարձակ տեղը, բայց՝ ցաք ու ցրիվ, բազմաթիվ անցքերի բացթողումներով:

Իսկ **Ստեփանոս պատմիչի** այս գործը շատ մեծ ու ընդարձակ ընդգրկում ունի: Նա մեծ գիտնական էր և իր գործի հանդեպ ընթերցողի վստահությունն է լիովին ապահովում՝ սկզբնաղբյուրների տեղին ու քննաբար օգտագործումով շեշտելով նյութի հավաստիությունը: Հեղինակը լոկ փաստեր արծաճագրող ժամանակագիր չէ, այլ՝ գիտնական պատմագիր: Բայց ոչ միայն սա. նա իր աշխատության մեջ բերել է մեծ քանակությամբ այնպիսի վավերագրերի պատճեններ ու ընդօրինակումներ, որոնց բնօրինակներն այժմ անդառնալի կորած են: Ուրեմն, այսօր դրանք բնօրինակների դեր ունեն և իրական նյութ են նոր ուսումնասիրողների համար: Դրանք հուսալի աղբյուր են ավատատիրական Հայաստանի տնտեսական հարաբերությունների, եկեղեցական և աշխարհիկ կալվածատիրության, ժողովրդի ծանր կացության և նրա ընթուստացման, երկրի քաղաքական, մշակութային կյանքի ուսումնասիրությունների համար:

Ստեփանոս Օրբելյանը առաջին պատմիչն էր, որ գիտական բարձր մակարդակով վերծանել ու օգտագործել է նաև վիճագիր արձանագրությունները, մեր քարեղեն մատյանները: Նա մեծ ցավով է խոսում այն մասին, որ շատ վիճագիր արձանագրություններ ու գրչագիր փաստաթղթեր են արդեն մաշվել ու անընթեռնելի դարձել: Ուրեմն, որքան գնահատելի է, որ հեռու ժամանակներից մինչև մեր ժամանակները նորից եղծված ու անընթեռնելի դարձած, կամ թշնամու կողմից դիտմամբ ոչնչացված վիճագիր շատ արձանագրություններ և գրչագիր փաստաթղթեր են պահպանվել պատմիչի սքանչելի գրքի շնորհիվ:

Գիտենք, վանքերի հիմնական գործն ու նպատակը դավանանքին ծառայելն էր: Բայց վանքերը նաև, ըստ ամենայնի, երկրի մշակութային զարգացման համար:

Սբ. Յովսիսիմէ եկեղեցի

Ահա մի քանի փոքրիկ օրինակ:

«Սրանից շատ ժամանակներ առաջ, վաղ օրեր ու երկար տարիներ ի վեր այն նեղլիկ ձորակում մի հարմար տեղում կառուցված էր մի եկեղեցի՝ կրաշաղախ քարերով՝ սուրբ Կարապետի անվամբ, հույժ սքանչելակերտ, հայտնապես ահագո՛ւմ՝ մերձակա շրջակայքի նկատմամբ։ Նրա մոտ բխում էր քաղցրահամ մի աղբյուր։ Ամբողջ ձորը զարդարված էր այգիներով ու մրգաբեր թանձրախիտ ծառերով։ Նույն ձորում, խիտ քարակույտերի մեջ կար նաև մի այլ եկեղեցի՝ կառուցված Փոկաս սուրբ հայրապետի անվամբ։ Եվ եկեղեցու մեջ, բեմի տակից մի քիչ ջուր էր բխում, հետո էլ բուժիչ ձեթ էր

Սա Վայոց Ձորի Թանահատի վանքը է:

Այս սուրբ վանքում Մխիթար անունով վանահայր է եղել, որ ծգնությամբ անցել է առաքինությունների բոլոր աստիճաններով և վայրենի գազաններով՝ արջերն ու գայլերը հնազանդեցնում էր սուրբ եկեղեցուն, ծառայեցնում էր վանքին, որը և ցույց է տալիս արձանագրությունը, թե՝ «դարձրեց հարկատու մեքորային», այսինքն՝ եկեղեցուն: Գայլերը զգուշությամբ պահպանում էին ոչխարների հոտերը և տավարի նախիրները, իսկ արջերն իրենց մեջքով բեռ էին կրում: Սուրբ հայր Մխիթարը շարունակ անտառ էր գնում, նստում վանքի դիմաց, նրա մոտ հավաքվում էին բոլոր վայրի գազանները և իբրև հասկացող՝ յուրաքանչյուրն իր կարիքների համաձայն, խնդրում էր և աղոթք ու ողորմություն: Սուրբ հայրը վանքը կարգի գցեց և շատ տարիներ անց վախճանվելով՝ փոխադրվեց իրեշտակների շարքը»:

«Այս վանքը կառուցեց Սյունյաց Գագիկ իշխանի որդի Վահանը: Այս վահանը հանկարծակի չար դեկից զարկվելով, տանջվում էր: Հոգեկան հիվանդություն ստացած այս Վահանը գիտակցելով աշխարհական կյանքի համար իր անօգտակարությունը, կրոնավորի սքեմ հագնելով երկար ժամանակ ճգնում էր Տանձափարախի սուրբ վկայարանում և Շատանյա վանքի

խստակրոն, մեծահռչակ տեղում: Եվ, ահա, կատարվում է հրաշքը: Վահան իշխանորդին մաքրվում է պիղծ ոգուց: Եվ որպես խորին շնորհակալություն իր բուժման համար՝ կառուցում է Վահանավանքը: Նախ՝ աղոթքներով տի-վիրում իր կրոնակից վանականներին, սկսում է եկեղեցու շինարարությունը ու կանգնեցնում աստծո փառքի տուն՝ հույժ գեղեցիկ կառուցվածքով, գմբե-թահարկ, եռախորան, ամուր միացված տաշածո վեմերով, և դարձնում կրո-նավորների տուն:

...Վահանը իր անունով վանքը կոչում է Վահանավանք, որն այնուհետև օրըստօրե ճոխանում է որպես բազմամարդ բաղաբ: Նույն Վահանը շատ ծգ-նություն ու ջանադիր աշխատանք կատարելուց հետո վախճանվում է ու թաղվում է սուրբ տաճարի դռանը»:

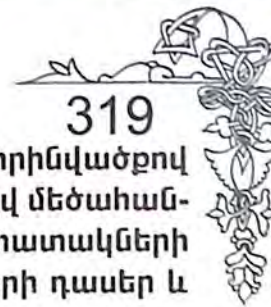
Անշուշտ, Վահանը իր բարեպաշտության համար էր ազատվել դիվահար մո-լազարությունից: Եվ սրա պատճառով էր, որ Սյունյաց աշխարհը նվեր ստացավ Վահանավանքի նման մի շքեղ տաճար: Հետագայում վանքին կից կառուցվում են բազմաթիվ շինություններ: Եկեղեցու բակում կառուցվում է մեծ աղոթատուն, ապա մի մեծ սեղանատուն ու խողովակով ջուր է հասցվում մինչև այստեղ: Գեղե-ցիկ հորինվածքով է կառուցվել նաև եկեղեցու գավիթը՝ մեծամեծ հղկված վեմե-րով, երեսուն կանգուն բարձրությամբ: Վանքի դռանը կամար կանգնեցվեց երկու խորաններով: Այս վիմակերտ մահարձաններով մեծ աղոթատանը թաղված են Աղվանքի և Բաղիքի շատ թագավորներ ու թագուհիներ, Սիսական աշխարհի փա-ռապանձ իշխաններ:

«Երկար ժամանակ անց Բաղիքի Գրիգոր թագավորի օրոք, ինչպես և Շահանդուխտ թագուհու, Կատայի, Սենեբերին թագավորի կողմից բազմա-թիվ ու գեղեցիկ կառուցումներով ավելի գեղեցկացվեց Վահանավանքը...»:
...Այնտեղ ընդամենը մի գեղեցիկ ու նրբագեղ կամար էր կանգուն մնացել...
Եվ շիրմաքարեր...

ԳՆԴԵՎԱՆՔ

Վանքը կառուցվել է 936 թվականին:

«Երանելի ու բարեպաշտ տիկին Սոփիան գնում է Գնդեվանք կոչված խորածոր վայրը՝ այնտեղ գտնվող մենակյացների մոտ ուխտի: Այնտեղ կա- յին վաղ ժամանակների սուրբ նահատակների մեծաթիվ շինարներ: Չիմացանք, թե դրանք ովքե՛ր կամ որտեղից էին: Այնտեղ բազմաթիվ ու մեծամեծ բժշկություններ էին լինում: Տիկինը տեսնելով ու տեղը խիստ հավանելով, մտադրվում է եկեղեցի կառուցել և նրա մեջ հաստատել կրոնավորների դասեր: Դրա համար էլ նահատակները գիշերը երևալով՝ խնդրում են կատարել այդ մտադրու-թյունը: Ապա, տիկինը վեր կենալով շտապ կերպով բե-րել է տալիս ճարտար քարգործ վարպետներ, սկսում

շինարարությունը: Կանգնեցնում է Աստծո տունը, նկարակերտ հրինվածքով զարդարում նրա առաստաղն ու պատերը: Նավակատիկ անելով մեծահան-դես տոնախմբությամբ օրհնում են այն և անվանում սուրբ նահատակների անվանակոչությամբ ու նրա մեջ հաստատում սպասավորների դասեր և կրոնավորների բազմություններ...

Երանելի տիկինը վանքն անվանում է Գնդեվանք, որից վերև քարափի Գլխին հիմնում է և գյուղը՝ կալվածք տալիս վանքին, ազատ բոլոր տեսա-կի հարկերից, նույն ձևով էլ՝ մյուս կողմի Ատշար գյուղը:

...Ամբողջ ձորը վերից վար, մինչև Գոլոշտ քարը հրամայում է դարձնել քաղցրահամ միրգ տվող ծառերի խիտ տնկարաններ, մեծ բարությամբ գե-ղեցիկ այգիներ է տնկում, որպեսզի առատորեն վայելեն սուրբ միաբաններն ու բոլոր կարիքավորները: Գրում է հիշատակի այսպիսի արձանագրություն. «Ես՝ Սյունյաց աստվածապահ տեր Սմբատի կին և Գրիգոր Դերենիկի դուստր տիկին Սոփիա, կառուցեցի այս եկեղեցին իմ հոգու հիշատակի և իշ-խանաց իշխան Սմբատի ու մեր որդիների արևշատության համար և սա խանաց իշխան Սմբատի ու մեր որդիների արևշատության համար և սա զարդարեցի թանկարժեք պարագաներով ու սրան կալվածք տվեցի երկու Գյուղ, որոնք ոչ ոք չպիտի համարձակվի անջատել կամ խլել այս սուրբ եկե-ղեցուց, հակառակ դեպքում անխախտելի նզովքներով անիծվի Աստծուց և աստվածագումար սրբերից: Վայոց ձորը անակն մատանի էր, շինեցի սա և ակ դրեցի վրան»»:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ ՊԱՏՄԻՉԸ ԵՎ ՍՅՈՒՆՅԱՑ ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ՏՈՒՆԸ

Սյունյաց իշխանական տունը՝ սկսած Սիսակ նահապետից, բազում քաջա-գործությունների տեր է, և այդ մասին Օրբելյան պատմիչը նույնպես խոսում է հպարտությամբ:

«Եվ այնքան անվանի եղան, որ մինչև անգամ արտոնվեց նրանց արծա-թե կահույք ունենալ և մարգարտե վարսակալ օգտագործել ու վարազագիր մատանի դնել, նաև կարմիր կոշիկ հագնել ու բռնել ոսկե գավազան՝ վրան նշված տոհմի անունը և պատվաստիճանը»:

Հայոց Տրդատ Առաջին թագավորը նախարարական տներին տարբեր պաշ-տոններ տալով ապահովում էր երկրի կառավարումը: Սյունյաց նախարա-րությանը տրվեց երկրի արևելյան կողմի կառավարումը և ամբողջ զորքերի հրամանատարությունը: Իսկ երբ Տրդատ Երրորդը վերակազմեց Հայոց պե-տական աստիճանակարգը, պալատական ժողովների կամ խրախճանքների ժամանակ թագավորի աջ և ձախ կողմերում նստում էին 400 իշխաններ: Ամենա-պատվավոր տեղերը նախարարական գահագլուխ ու իշխաններին էր, որոն-ցից մեկը Սյունյաց իշխանն էր: Մեծ հայրենասիրությամբ տոգորված պատմիչը հատկապես համակրանքով է պատմում հայրենիքի ազատության համար զոհ-ված զինվորների մասին, որոնց նա «սուրբ» է անվանում:

Հնագույն, այժմ արդեն վաղուց մոռացված աղբյուրներից օգտվելով՝ արձա-նագրում և սերունդներին է հաղորդում շատ սրբացած հերոս զինվոր նահատակ-

Վշտագնած մեր հայ ժողովրդի համար վերանորոգիչ ու զորացուցիչ է՝ ազատարար գերիներին և ընդհանրապես բոլորին»:

Տարսայիճ իշխանի մահից հետո Սյունիքի իշխանապետությունը

ստանձնում է նրա **էլիկում** ավագ որդին, իհարկե՝ մոռնալ տիրակալների հովանավորությամբ: Բայց այս ժամանակ էլ սկսվում է **Օրբելյան** ընտանիքի ներքին անհամաձայնությունը իշխանապետական գահին տիրելու համար: **էլիկումը**, չխորացնելու համար այս պայքարը, իր իշխանապետական իրավունքները կիսում է իր ոչ համամայր **Ջալալի** և հորեղբոր որդի **Լիպարիտի** հետ: Սակայն պատմիչը դժգոհ չէր այս իրավիճակից, որովհետև, ի վերջո, գործերը տարվում էին խաղաղությամբ և նույն տոհմի ձեռքում էր ոչ միայն աշխարհիկ, այլև հանձինս իրեն՝ հոգևոր իշխանությունը նաև:

Պետք է անպայման կարդալ **Ստեփանոս Օրբելյան** պատմիչի «**Սյունիքի պատմություն**» սքանչելի գիրքը՝ մեկ անգամ ևս համոզվելու համար, թե ինչպես «**դառն օրերում, սովախեղդ ու մահաշունչ ժամանակներում**» անգամ ժողովուրդը, այնուամենայնիվ, ելնում է պայքարի զենքով, եթե հաջողվում է, իսկ եթե ոչ՝ ավերումներից ու նախճիրից հետո, երբ հեռանում էր թշնամին, դեռ չծածկված լեռան ուլորանի ետևում, իշխանից մինչև գեղջուկ, սկսում էին վերակառուցել թշնամու ավերածը: Սա նույնպես կռիվ էր: Սա ուժեղ, բարոյական բոլոր հատկանիշներով առլեցուն ժողովրդի դժվար կռիվն էր... Սա մեծ տառապանքի ու չարչարանքի մեջ իր գիտակցության սթափությունը պահպանած ժողովրդի կռիվն էր: Այդ կռիվը երբեք պարտություն չի կրել, որովհետև **Լի-նելիության իմաստությունը այն ժողովրդի հետ է, որը իր գոյության սկզբունքները գաղտնագրերով է գրանցել մշտնջենության ու հավերժության մատյանում: Ստեփանոս Օրբելյան** պատմիչի գիրքը բարձր է գնահատվել նաև օտարների կողմից: Լատիներեն այն թարգմանել է **Լա Կրոզը**: Գիրքը լույս է տեսել Բեռլինում: Հաջորդը՝ հայագետ **Սեն Մարտենի** ֆրանսերեն թարգմանությունն է: Երկրորդ անգամ ֆրանսերեն է թարգմանել արևելագետ **Մ. Բրոսեն**, որը հանձնարարություն էր ստացել Ռուսաստանի Կայսերական Ակադեմիայի կողմից: Այս թարգմանության շնորհիվ էր, որ «**Սյունիքի պատմությունը**» ամբողջությամբ դուրս եկավ համաշխարհային ասպարեզ:

Ռուսերեն գիրքը առանձին-առանձին թարգմանել են **Քերովբե Պատկանյանը, Զուչակ Հովհաննիսյանը, Մկրտիչ Էմինը**:

Ստեփանոս Օրբելյանի մյուս աշխատությունը՝ «**Ժամանակագրություն**» փոքրիկ մատյանը ըստ լեզվաբան, բանասիրական գիտությունների դոկտոր **Աշոտ Աբրահամյանի**՝ «**Յուրովսանն լրացնում է պատմիչի պատմագիտական ժառանգության պատկերը, որն այսօր շատ թանկ է հայագիտության համար**»:

...Մեծ երախտավորն ու մվիրյալը, մեծ հայրենասերն ու գիտնականը ոչ միայն ծնունդով, այլև իր ողջ մտածողությամբ, հոգեբանությամբ ու բնավորությամբ իր ժողովրդի արժանավոր ու խնկելի գավակն էր: Ստեփանոս պատմիչը իր մահկանացուն կնքեց 1303 թվականին և շիրիմվեց Վայոց ձորի Ամաղուի Նորավանքում:

«**Ձեռքս երթայ դառնայ ի հող, գիրս մնայ յիշատակող**»:

Օրհնված լինի:

ԻՄԱՍՏԱՍԵՐՆԵՐ ԵՎ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՐԶՆԿԱՑԻ

Նա բանաստեղծ էր ու փիլիսոփա, անվանի ու փնտրված ուսուցիչ, գիտնական և իր ժամանակի հրաշալի գործիչ:

Հայոց դպրության գանձարանում իրենց պատկառելի տեղն են գրավում նրա իմաստասիրական, տիեզերագիտական, քերականական, կանոնական, մեկնողական, քերթողական գործերը, ներբողները, թղթերը, խրատները, ճառերն ու քառոցները:

Իր հայրենի Երզնկա քաղաքը գտնվում էր Բարձր Հայքի Եկեղյաց գավառում, և ապրել է ոգեղենի հարուստ կյանքով, դպրոցներով, արհեստագործական եղբայրություններով, առևտրով:

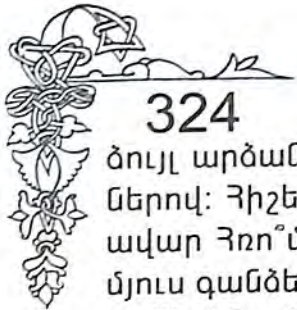
Երզնկան կար հնագույն ժամանակներից: Յուրաքանչյուր մոր նվաճողի հետ ավերվում, ապա արագ կառուցվում էր: Այս քաղաքը Հին Երիզան էր, որը գտնվում էր Արևմտյան Եփրատի միջին հոսանքի Եկեղյաց գավառի Երզնկա դաշտի արևմուտքում՝ Գայլ կամ Երզնկա կոչվող գետի գետաբերանի մոտ, որը վաղեմի պաշտամունքային վայր էր, հնուց բազմաթիվ կործանարար երկրաշարժերի տեղի, հարուստ հանքային հորդաբուխ ու եռուն բուժիչ ջրերով, որոնցով նույնիսկ իջևանատներ, բաղնիքներ, պալատներ էին տաքացնում:

Երկիրը հարուստ էր նավթով, հացահատիկի, բրնձի, այգեգործության, բամբակի արգավանդ դաշտերով, տաք, բարեխառն օդի մի փոքրիկ հայրենիք:

Մինչև 13-րդ դար, 2000-ամյա իր գոյության վերջին 800 տարվա ընթացքում, երկրաշարժերին զոհ են գնացել մի քանի հարյուր հազար մարդ: Այս ահավոր երկրաշարժերի պատճառած աղետները մանրամասն նկարագրել են մեր միջնա-երկրաշարժերի պատճառած աղետները մանրամասն նկարագրել են մեր միջնադարյան մատենագիրները և օտար ճանապարհորդները: Նրանք սարսափով են նկարագրել ավերածությունները և հիացնումքով պատմել, թե ինչպես երզնկացի-

ները զոհերին թաղելուց հետո, առանց ժամանակ կորցնելու, վերաշինել են քաղաքը, և նա արագ հառնել է ավերակներից: Հայերի այս բնավորության հանդեպ ունեցած գնահատանքի արդյունք է ասույթ դարձած նրանց խոսքը. «**Հայի համբերություն պետք է ունենալ քսան երզնկա կառուցելու համար**»:

Եվ քանի դեռ Երզնկայում ենք, հիշենք, որ առաջին անգամ նրա անվանը հանդիպում ենք մ.թ.ա. 8-րդ դարի սեպագիր արձանագրություններում, իսկ պատմագիրների առաջին վկայությունը վերաբերում է մ.թ.ա. 1-ին դարին, երբ այն ավան էր, կոչվում էր Երիզա և Հայոց կրոնական կարևոր կենտրոններից էր: Հիշենք. այստեղ էր գտնվում Անահիտ մայր աստվածուհու գլխավոր տաճարը իր բազում գանձերով, թանկագին իրերով, աստվածուհու ոսկե-

ծույլ արծանով, ընդարձակ կալվածքներով, հսկայաքանակ բուծվող անասուններով: Հիշենք. Անահիտի ոսկեծույլ արծանը մ.թ.ա. 30 թ. հափշտակել և իբրև ավար Հոռոմ, թե՞ Եգիպտոս է տարել Անտոնիոսը՝ կողոպտելով նաև տաճարի մյուս գանձերը:

Հիշենք. նավասարդյան տոներին որքան բազմամարդ են եղել Հայոց Աշխարհից այստեղ հասած ուխտավորների՝ թագավոր-թագուհու, արքայական շքախմբի, իշխան-զորականի, մյուս տաճարների քրմերի, գեղջուկ-ճորտուկի խմբերը:

Հիշենք, թե ինչպես կործանվեց Երիզան, երբ քրիստոնեությունը հաղթական քայլերով իր անգիջում առաջնորդների հետ հասավ նաև այստեղ: Հայոց Աշխարհի ողջ տարածքում կործանվող հին աստվածների տաճարների հետ հիմնահատակ կործանվեց նաև Անահիտ աստվածուհու տաճարը, որ նրա ամուր հիմքերի վրա կառուցվի քրիստոնեական Աստվածամոր անունը կրող եկեղեցին:

Հիշենք. երբ 387 թվականին Հայաստանը բաժանվեց Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև՝ Երզնկան բաժին ընկավ Բյուզանդական կայսրությանը, որը դարձավ նրան ենթակա նույնանուն ընդարձակ իշխանության կենտրոնը: Նրա այս կարգավիճակը պահպանվեց մինչև սելջուկյան արշավանքները:

13-րդ դարում, անկախ հույների, արաբների, սելջուկների ներկայությունից՝ քաղաքի բնակչության մեծագույն մասը հայեր էին:

Արաբ հեղինակ **Իբն-Բաթուտան** հաստատել է սա և փաստել նաև, թե Երզնկայի շուկաները բարեկարգ էին, հարուստ և գտնվում էին հայերի ձեռքին:

Իտալացի ճանապարհորդ-վաճառական **Մարկո Պոլոն**, որ Չինաստան մեկնելիս եղել է Երզնկայում, գրել է.

«Այս մի մեծ երկիր է: Սկսվում է մի քաղաքից, որը կոչվում է Արգինկա, ուր հյուսում են աշխարհի լավագույն բեհեզները: Նա մի վայր է գոյություն ունեցող բնական աղբյուրների լավագույն բաղնիքներով: Երկրի ժողովուրդը հայեր են, որոնք հայատակվում են թաթարին: Բազմաթիվ քաղաքներ և գյուղեր կան երկրի մեջ, բայց նրանց քաղաքներից ամենից ընտիրը Արգինկան է, որը արքեպիսկոպոսական թեմ է... Մի ավանում՝ կոչված Պայպուրթ, որ անցնում ենք Տրապիզոնից Թավրիզ գնալիս, կա արծաթի հանք...»:

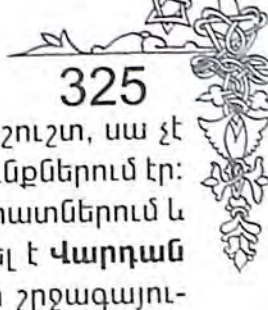
Իրոք. դարեր շարունակ Երզնկան գտնվել է քարավանային բանուկ ճանապարհների վրա: Այսպիսին էր, երբ եկան մոնղոլները և դարձան նրա տերը:

Բայց նրա ճշմարիտ տերը հայ ժողովուրդն էր, որը ստեղծում էր նրա հարստությունը և հեղինակն էր նրա հոգևոր կերտվածքի:

Հովհաննես Երզնկացին նույնպես նրա հոգևոր կերտվածքի պատասխանատուներից էր:

13-րդ դարի երկրորդ կեսին իր իմաստասիրական եզրահանգումներով **Հովհաննես Երզնկացին** ընդհանրացրեց բնական գիտությունների նվաճումները:

Նրան կոչում էին նաև **Պլուզ**: Պլուզ բառը բացատրվում է և որպես կապուտաշյա, և որպես կարճիկ: Թե **Հովհաննես** փիլիսոփան և բանաստեղծը հատկապես այս երկուսից որի համար էր արժանացել **Պլուզ** մականվանը՝ դժվար է ասել:

Հնարավոր է, որ նա և կարճահասակ էր, և կապուտաշյա: Բայց, անշուշտ, սա չէ կարևորը, այլ այն, որ նա իր անձով Հայոց մտավոր և հոգևոր բարձունքներում էր:

Հովհաննես Պլուզ Երզնկացին սովորել է հայրենի քաղաքի դպրատներում և սուրբ **Մինասի** անապատում՝ Կարնո ծորի մի վանքում: Աշակերտել է **Վարդան Արևելցուն**: Ստանալով վարդապետական գավազան՝ սկսում է իր շրջագայությունները Հայաստանում, Կիլիկիայում, որտեղ նրան ընդունում են մեծ ուրախությամբ և որտեղ երկար ժամանակ զբաղվում է ուսուցչությամբ:

Եղել է Երուսաղեմում, Թիֆլիսում, մի խոսքով՝ ամենուրեք... Եվ ամենուրեք մասնակցել է Հայոց պետականության ամրապնդման պայքարին, մշակել ունիթորության դեմ գործող կանոնները: Գրել է 100 չափածո և արձակ երկեր: Երզնկայի «**Եղբայրություն**» կազմակերպության հոգևոր ղեկավարն է եղել, որի համար նույնպես կանոններ է գրել:

Այս կանոնները եղբայր արհեստավորներին պարտավորեցնում էին միմյանց սատարել: Նման արհեստավորական միություններ Հայոց բոլոր քաղաքներում կային: Նրանց դերը հատկապես կարևորվում էր, երբ երկիրը, քաղաքը գտնվում էր օտար տիրապետության տակ: Սա ժողովրդի ինքնահաստատման ու ինքնապաշտպանման միջոցներից մեկն էր...

Բայց նա, նախ և առաջ, իմաստասեր էր:

Հովհաննես Երզնկացին, ինչպես բոլոր միջնադարյան մտածողները, բնության բնական երևույթները մեկնաբանելիս, որպես ելակետ ընդունում է Աստծու անառարկելի գաղափարը որպես բոլոր իրերի արարիչ, որպես «**լինելիության և ապականության, գոյացման և ոչնչացման պատճառ**»: Սակայն բնության հիմքում ընկած է նյութը, որը, ի տարբերություն առանձին վերցրած գույների, չի ենթարկվում ոչնչացման: Նա իր բնությամբ հավիտենական է: Սա, անշուշտ, համաճարեղ կռահում է, որը բնափիլիսոփայական մոր ընկալումների համար ճանապարհ է հարթում:

Բաժանելով նյութը չորս տեսակի՝ իմաստասերը ամենից բարձր է դասում «**առաջին նյութը**», որը չի ենթարկվում զգայական ընկալման: Նա այն «**անոչնչանալին**» է, որից «**սկիզբ են առնում բոլոր իրերը: Եթե չլինեք նյութը, որտեղի՞ց պիտի առաջ գար հնարավորությունը, և եթե չլինեք հնարավորությունը, որտեղից պիտի առաջանար իրականությունը: Այս իսկ պատճառով պարզ է, որ սրանց շնորհիվ գոյացան բոլոր արարածները**»:

Այնուհետև.

«**Մարդն աշխարհը ճանաչում է չորս ձևով. բանականությամբ, փորձելով, զգայությամբ, հավատալով**»: Առաջին տեղում է գտնվում բանական ճանաչումը՝ «**խելացն իմացումը**», որ սակայն կարող է գործել հենվելով զգայական ճանաչողության վրա, բայց ոչ անմիջականորեն. բանականության և զգայության միջև գտնվում է փորձը: Նա կամրջի դեր է կատարում զգայական ընկալումների և վերացական մտածողության միջև:

Մեզ շրջապատող աշխարհը զգայապես ընկալվող աշխարհ է, և մարդը ստեղծված է այնպես, որ նրա հիմն գգայարաններից ոչինչ չի կարող խուսափել:

Աշխարհում անճանաչելի բան չկա, որովհետև գոյություն ունեցող իրերի թվում չկա որևէ բան, որ ենթակա չլինի այս հինգ զգայարաններին: Զգայարանների միջոցով աշխարհի բոլոր գոյերը իրենց ողջ բազմազանությամբ՝ գույներով, ձևերով, հոտերով, ձայներով, որակներով՝ **«ինչպես քաղաքի դարպասներով մտնում են մեր մտքի հրապարակը»:**

Փորձնական գիտելիքները և դիտարկումները **Հովհաննես Իմաստասերին** հնարավորություն են տվել բացատրել հոգեկան աշխարհը, հոգու սերտ կապը նյութական մարմնի հետ: Ուղեղին հասնում է ամենամուրբ կերակուրը, արյան լավագույն մասը: Առանց այդ **«կենդանական զորության»** և սննդի, հոգեկան գործունեությունն անհնարին է:

Երզնկացին պաշտպանում է նաև **«մարմնի հաճախ ոտնահարվող իրավունքները»:** Մարմինը ոչ չար է, ոչ էլ արհամարհանքի արժանի: **«Մարմինը չար չէ, եթե այդպես չլիներ, ապա կստացվեր, որ հոգին ավելի չար է, որովհետև նա է մարմնի առաջնորդը և դաստիարակը»:**

Հովհաննես Պլուզը երաժշտությունը համարել է մարդկային իմացության ձևերից մեկը, որն անմիջաբար կապված է **«լսողական»**, այսինքն՝ ձայնային աշխարհի հետ: Մարդու հոգու և մարմնի վրա երաժշտության ունեցած հնագույն փորձին ավելացրել է միանգամայն առանձնահատուկ իր բացատրությունը: Նա գտնում էր, որ երաժշտությունը երկու տեսակ է լինում. **«աստվածային»**, որը կատարվում է տաճարներում և **«մարդկային»**, որը կատարվում է **«ուրախական հանդեսներին»:** Նա ստեղծել է ուսմունք երաժշտի գիտակցության մեջ ծագող **«անմարմին»** ելևէջների և կատարման ընթացքում մարմնավորվող ձայների մասին: Նա գրել է շարականներ, որտեղ աղոթքը միահյուսել է զուտ ազգային մաղթանք-խնդրանքներին: Եվ օժտված լինելով սքանչելի ձայնով և կատարողի շնորհով՝ գեղեցկորեն ներկայացրել է դրանք:

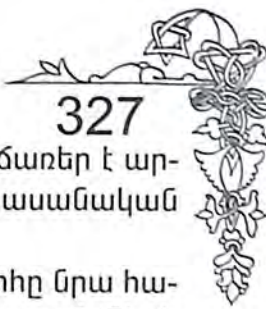
Նա նաև քերականագետ էր:

Նա մեծագույն խնամքով ուսումնասիրել է բժշկությունն ու դեղագործությունը, մարդու մարմնի և ուղեղի կառուցվածքը, ներքին օրգանները, արյան շրջանառությունը, մարդու մարմնում կատարվող նյութական փոփոխությունները և բացատրել դրանք արտաքին ազդակներով և հոգու հետ ունեցած սերտ կապով:

Մեր ժամանակների փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր **Սեն Արևշատյանը** գրում է.

«Հովհաննես Երզնկացու բնափիլիսոփայությունը մի նշանակալից երևույթ էր հայ միջնադարյան փիլիսոփայության մեջ: Հենվելով բնական գիտությունների նվաճումների վրա, Երզնկացին ուժեղացրեց մատերիալիզմի շիթը իր ժամանակի գաղափարախոսության մեջ և հանդիսացավ հայ փիլիսոփայության մեջ բնագիտական ուղղության ամենացայտուն դեմքերից մեկը»:

Այո: Բայց նա նաև բանաստեղծ էր: Նա գիտնական վարդապետ էր, որ պարապում էր և ուսուցչությամբ, և՛ գիտությամբ, և՛ գրականությամբ ու ձեռագրեր արտագրելով, և՛ թարգմանչությամբ ու մեկնությամբ:

Ամեն տեղ, ուր նա հասել է իր ճամփորդությունների ժամանակ, ճառեր է արտասանել՝ հիացնելով ունկնդիրներին իր քարոզչությամբ և ճարտասանական արվեստով:

Նա իմաստաբան քերթող էր, բայց և չափազանց զգայուն: Աշխարհը նրա համար, անկախ ժամանակների խառնաշփոթ պատերազմներից՝ հառաչանքների հովիտ չէ, այլ զվարթ մի վայր, որը պարզապես լի է հակասություններով:

**«Աշխարհս է կանաչ մարգեր,
Մենք ի մէջն ենք կաքու ծագեր.
Գըրողն է եկել Բազա,
Կու կըրէ մէկ մէկ դար ի վեր»:**

Ծնունդի ու մահվան միջև մարդու ճակատագիրը վեր ու վար է թավալվում՝ նրա հրաշալի շինվածքը արագ և անսպասելի քայքայելով:

**«Աշխարհ է ի ծով նըման,
Ով որ գայ՝ անթաց չի մընայ.
Յայս ծովս ես ի նաւ մըտայ,
Գնաց նաւս, և ես չիմացայ:
Եզրեր մոտեցեր է նաւս,
Վախեն թէ քարի դիպենայ,
Քակտի իմ աղուոր շինուածս,
Ու տախտակըս մէկմեկանայ:**

**Երթամ աղաչեմ զաստուած,
Որ հանէ դիհաց մի քամի,
Այս մըթանըս լոյս մի տայ
Զմեզ քարի երկիր մի հանի»:**

Մարդը որքան էլ ապրի, պիտի աշխարհից հեռանա առանց նրանից կշտանալու՝ թագավորները, իմաստունները և որևէ այլ մեկը:

Յուրաքանչյուրին, որ տանում գերեզման են դնում և հողով իր աչքն են լցնում՝ այն միևնույն է, եթե փոշիանա էլ, չի ասելու թե՛

**«Հերիք է՛ւ այլ չի պիտի»...
«Ելայ ժողվեցի զիմ մեղքն
Ու դըրի առջևս ու լացի,
Յանդէնըն քարւան կ'երթայ,
Շալկեցի 'ւ իր հետ գընացի.
Հրեշտակն այլ ի դէմս ելաւ,
Թ' «Ո՞ւր կերթաս ողորմ ու լալի.
Այդ շալակդ որ դու ունիս,
Անդէնին քեզ տեղ չի ընկնի»:**

Որքան էլ գիտուն ու փիլիսոփա, և որքան էլ կրոնավոր՝ հոգու և մարմնի միմյանց հակառակ ու **«չարկամ»** լինելու պատճառով՝ մշտապես առկա է բանաստեղծի տարակուսանքը: Հոգին ու մարմինը հնարավոր է հաշտ պահել միմյանց

հետ: Հնարավոր է մարմինը թողնելով՝ հոգու հետ գնալ: Ոչ ոք չի կարողացել հոգու հետ վեր սլանալ, քանի որ հոգու տունը **«հեռի է»**: Կենդանի մարդը մի թույլ էակ է՝ կազմված չորս տարրերից, որոնք իրար նման չեն, նույնիսկ միմյանցից անկախ՝ հակառակ ազդեցություն ունեն մարդու վրա: Մարդն ունի հինգ զգայարան, որոնց **«դռերը բաց է թողնված և չի կարելի փակել»**: Մարդը ուզի-չուզի պիտի կատարի մարմնի կամքը, որը հնարավոր չէ համուսն հոգու փրկության մեռցնել: Ուրեմն. մարմնի և հոգու վեճը հավերժական է:

**«Հոգին հողվորտովն անցաւ
Ու զմարմինն ի հող անիծեց,
Թէ՛ «Չմեղքն ես ու դու՛ արած,
Յանդէնն իմ երեսն ամաչեց»:
Մարմինն ի հողուն ի դուրս
Այս խօսօք զհոգին վճարեց,
Թ՛ «Ես հող էի՝ և ի հող դարձայ.
Քո ամալն է՛ ըզքեզ բըռնեց»:**

Բայց, այնուամենայնիվ, մարդ էլ կա, մարդ էլ, և յուրաքանչյուրի բնավորությունն արժանի է իրեն:

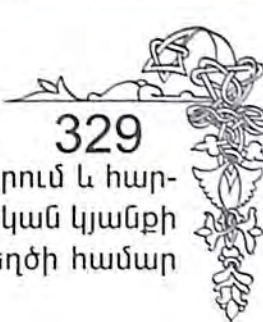
**«Մարդ կայ, որ հազար արժէ,
Հազար կայ որ մէկ չարժէ,
Ան մարդն որ հազար արժէ
Անգէտին մոտ փող մի չարժէ...»:**

Մտադրություն չունենք **Հովհաննես Երզնկացի** բանաստեղծին ու փիլիսոփային ներկայացնել իր մեծությանն ու խորությանը արժանի չափի մեջ: Պարզապես հպանցիկ մի խոսք, հպանցիկ մի հիշեցում, որ ահա, 13-րդ դարի թոհուրոհի մեջ կար այս սքանչելի մտավորականը, որը **Հայոց չմարող Ոգեղենի** անդատանում իր բաժին ցանքը հերկեց և **«լալ ու հառաչի»** մեջ իր պայծառ, զրնգուն քնարը հնչեցրեց: Գուցե կիսատ այս խոսքը ոմանց կմղի նորից բացել **Հովհաննես Երզնկացի Պլուզի** գիրքը և կարդալ հեռավոր դարերից մեզ ժառանգված նրա սքանչելի քերթվածքները: Արժանի է: Նրանք գրված են իր ժամանակի խոսակցական լեզվով, որն ավելի է հասկանալի, քան ի ցավ շատերիս՝ ոսկեղենիկ գրաբարը:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԵՐԶՆԿԱՅԻ

Երզնկա սքանչելի քաղաքի 13-րդ դարի Հայոց Ոգեղեն կյանքի գեղեցիկ արտահայտություններից մեկն էր **Կոստանդին Երզնկացի տաղերգուն**: Ինչպես շատերը, ովքեր ստացել էին բարձր կրթություն, նա նույնպես մանուկ հասակում մտնում է վանք և ուսանում Տիրաշեն մենաստանում: Ապա, ավարտելով՝ թողնում է վանքը և դառնում աշխարհական:

Բնության ու սիրո օրհներգուն է նա: Բնության զարթոնքը, նրա լուսեղեն շքեղությունը, կենդանությունը, երբ Աստված ինքն է սիրով լցված և քաղցր է նայում

իր ստեղծած արարածներին, երբ լուսաբացը անմահությամբ է բուրում և հարբեցնում է հոգիներին այնպես, որ թվում է՝ մահն անգամ հավիտենական կյանքի է փոխված և արեգակի ծագումն՝ ինքն ամբողջությամբ բանաստեղծի համար սքանչելի հարության անառարկելի խորհուրդն է...

«...Տե՛ր...

Խընդրեն ի յէն, տուր ինձ

Սէր ի սիրուն առաւօտուն...»:

Այս բանաստեղծն էլ, բացառությամբ որոշ տաղերի, գրել է ժամանակի խոսակցական լեզվով:

Միջնադարյան գրականության մեջ աշխարհիկ տրամադրությունների խտացում կար: Այդ տրամադրություններն ավելի վաղ էին ծնունդ առել, բայց **Կոստանդին քերթողը** բոլորովին ինքնուրույն է հին ընկալումների իր անդրադարձներում: Վարդն ու սոխակը, արևն ու լուսինը, առավոտն ու լույսն ընդհանրապես՝ անկախ իրենց փոխաբերական իմաստից, նախ և առաջ, բնության բոլոր սքանչելի երևույթների միաբանություններ են:

Մոնղոլական արշավանքներին նվիրված որևէ բանաստեղծություն նա չի գրել: Կարծես նրանք՝ նվաճողները, իսպառ գոյություն չեն ունեցել: Բայց ծանր ժամանակների, ապականված մարդկության ուժի և մաքուր հոգիների հալածանքների անհանգստությունը մշտապես իր հետ են եղել:

Անշուշտ, ամեն բանաստեղծ իր ժամանակի ծնունդն է, բայց նրանք, ովքեր դարերի երթի հետ անցնում են հետագա ժամանակների միջով և կենդանի հառնում յուրաքանչյուր նոր ժամանակի անդատանում՝ Արարչից ընծայված անմահության կնիքն ունեն: Եվ նրանց տառապանքը բոլոր ժամանակների մտածող և զգացող մարդու տառապանքն է: Որովհետև, բոլոր ժամանակների համար նույնն են մարդկային արատները և նույնը՝ մարդկային հոգու լավագույն դրսևորումները: Եվ գայլերն են

նույնը, և գառները: Եվ չարությունն է նույնը, և բարությունը: Բարոյականության պակասը, կամ ընդհանրապես բացակայությունը, շատ որոշակի տառապանքի աղբյուր է նրա համար: Նա անխնա է ուրիշների արատների հանդեպ, բայց ավելի անխնա է սեփական անձը դատապարտելիս: Իր ներաշխարհի հետ ունեցած անհամաձայնությունն անհանգիստ, բուռն խառնվածքից դժգոհ լինելու բացառիկ, ինքնաժխտումի հասնող իրողությունն է, որ բանաստեղծի անհատականությունը դարձնում է գնահատելի մեծություն:

«Հոգիս է խիստ յօժար

Բանից իմաստնոց լըսել.

Մարմինս է հեշտասէր,

զի յաշխարհէս է ինք ծընել.
Ի յերկուքիս միջին
մոմ եմ՝ ի մէջ հըրոյն վառել...»:

Կոստանդին Երզնկացին իր ողջ քնարերգութիւնը հայ ժողովրդի բանահյուսական բարոյագիտության ամուր հիմքերի վրա է կառուցում: Նա համոզված է, որ «**Ի վուր սիրտ որ լոյս ծագել, նա ի մոտ խաւար չօթի**»: Այս լույսը բարոյակամության լույսն ինքն է, որը թելադրված է ժողովրդի հետ խոսելու պահանջով:

«Իսկ որ սուրբ է, անարատ.
և յերեսաց չէ ինք գործով,
Թէ գովեն զինք՝ ոչ խընդայ
կամ տըրտմի բամբասելով,
Թե աղատ իր հանդիպի.
կամ թագաւոր ոսկի թաճով,
Հաւասար մէկ տեսանէ՝
նըման միմեանց ոչ զատելով»:

Նա շատ անգամ է կրկնում ժողովրդական բարոյական փորձի իմաստնացած բանաձևերը՝ հաղորդելով նրան զգացմունքային ու մտային նոր լիցքեր:

Նա քրիստոնյա էր, դավանանքի ամենայն ըմբռնումով, սակայն նրա էությունը շռայլորեն բացված է հեթանոս զգացողությունների առջև: Որովհետև հուզական իր ողջ ներաշխարհով **բնապաշտ** է:

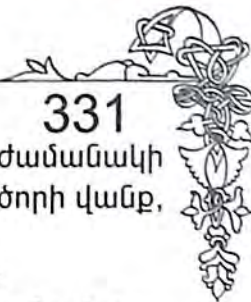
Բնությունը բարձր է ամեն ինչից, իսկ բնության ոգեղեն արտահայտությունը ամենակարող, աստվածային սերն է: Նա առաջինն էր Հայոց միջնադարյան միջավայրում, որ երգեց անհատի սիրո վայելքն ու տառապանքը:

«Հոգի, աչերուս իմ լոյս,
երբ որ ի դիմացս ելնուս
Փախչիս, երբ որ զիս տեսնուս,
Խղճա քո գերոյս, իմ լոյս:
Քո սիրոյդ հիւանդ եմ ես,
...Ար-եկ աչերուս իմ լոյս...»:

Երզնկա քաղաքի բանաստեղծ **Կոստանդին** մարդը հարազատ է մեզ իր քրիստոնյա և հեթանոս զգացմունքներով, իր տաղանդով և Ոգեղենի օրհնյալ շնչով, իր խոցելի անձով... Բարոյականության հանդեպ ունեցած իր սքանչելի զգայնությամբ:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ ԾՈՐԾՈՐԵՑԻ

Երզնկացի այս Հովհաննեսը նույնպես 13-րդ դարի անվանի եկեղեցականներից էր, որը միաժամանակ փիլիսոփա, մեկնիչ, քերական ու բանասեր էր: Նրան հաճախ են նույնացրել **Հովհաննես Պլուզի** հետ: Նույնիսկ՝ հայ բանասիրության երախտավոր **Մանուկ Աբեղյանը**: Բայց նրանք տարբեր էին և իրենց անձերով, և գաղափարներով: Եկեղյաց գավառի դպրավանքերում ուսում առնելով՝ գալիս է

Գլաձորի համալսարան և **Եսայի Նչեցու** հետ միասին դառնում ժամանակի փնտրված ուսուցիչներից մեկը: Հետո տեղափոխվում է Արտեզ՝ Ծործորի վանք, որից ստանում է իր վերջնական՝ Ծործորեցի մականունը:

Ասում են՝ մահից հետո շիրմի է արժանացել Հաղպատի վանքում:

Ծործորեցին եղել է կաթոլիկության գաղափարները Հայաստանում ջանադրաբար տարածողներից մեկը: Նա նույնիսկ մասնակցել է 1316 թ. Ադանայի ժողովին, սերտ կապեր պահպանել **Բարդուղիմեոս Բոլոնացի** պապի հետ և կրել **Թովմա Աբվինացու** ազդեցությունն այնքան, որ թարգմանել է նրա «**Գիրք խորհրդոց եկեղեցւոյ**» աշխատությունը:

Սակայն նա հայ մտքի և աշխարհայացքի կրողներից էր:

...Աշխարհը ճանաչելի է բնագոյով, փորձով և բանականությամբ: Հոգին բնության մի մասն է, իսկ մարդը՝ հոգու և մարմնի ներդաշնակ ամբողջություն:

Հովհաննես Ծործորեցին գրել է գիտափիլիսոփայական երկերի առաջաբաններ, մեկնություններ, քարոզներ, թղթեր, բանաստեղծություններ, ընդօրինակել իմաստասիրական երկեր: Կատարել է քերականական, գրական, գրականագիտական հասկացությունների սահմանումներ, նախորդ թարգմանիչների գործերի պատմաբանասիրական, բնագրային ճշգրտումներ՝ համեմատելով հայերեն թարգմանվածը լատիներեն բնօրինակների հետ:

Նա նաև չափածո գանձերի, երգերի, շարականների, խրատական բանաստեղծությունների, հանելուկների հեղինակ է, որոնք գրվել են ազատ չափ ու հանգով, հասկանալի, առանց խրթաբանության:

Հովհաննես Ծործորեցու կատարած մեկնությունները հետապնդում էին մի գերագույն նպատակ. սաներին հասկանալի դարձնել բարդ ու խրթին իմաստասիրական ու քերականագիտական գործերը:

Հովհաննես Երզնկացի Ծործորեցին միջնադարյան Հայ իրականության մեծագույն ուսուցիչներից մեկն էր:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿԵՉԱՌԵՑԻ

«Աշխարհս էր ի ծով նըման,
Ջիս ի վայր տարաւ յանդիման.
Կենցաղս էր յալեանց նըման,
Ջիս ի մեջ էառ քան զընդան.
Սերն էր անդընդոց նման,
Ջիս ի վայր քարշեց փոշիման.
Աւուրքս էր ծաղկի նըման,
Որ անցաւ երազի նըման»:

Կեչառիսի միաբանության վանահայր **Խաչատուրը** իր ժամանակի նշանավոր վարդապետ բանաստեղծներից էր: Նա նաև նկարիչ էր:

Կեչառիսի վանքը հռչակված էր որպես կրթական կենտրոն, որպես «**մի լուսավոր ջահ**»:

Անուշ քաղցր աղբիւր էի,
Զիս ի ցեխ մեղաց խառնեցի,
Պայծառ ի վառ աստղ էի,
Յանփարատ խաւար գընացի...»:

Բանաստեղծ կրոնավորը, որքան էլ սրբակյաց՝ գիտի, որ անհնար է ապրել՝ բացառելով իրական կյանքը: Եվ Աստծո հետ խոսելիս նա խոստովանում է սա... Կյանքը վաղանցուկ, կարճատև երազ է... Չյուն, որ գարնան գալու հետ հալվում է...

Եվ ահա՝

«Չոգիս դատախազ լինի մարմնոյս

Ի եղուկ տայ սրտիս

Թե՛ է՞ր կուտեցեր զչարիս

Յանցաւոր այս սուտ աշխարհիս:

Կամ է՞ր կորուսեր դու զիս

Ի անշէջ կրակ դրիր յիս,

Այն օրն, որ հաշիւ լինի,

Դու այրիս, 'ւ անգերծ տանջես զիս...»:

Չոգին դատախազ է դառնում և դատում է մարմնի մեղքերը: Սակայն մարմինը առարկելով հավատացնում է հոգուն, թե մարմինը ծառան է հոգու և վարվել է ըստ նրա հրամանի, այնպես որ՝ պետք չէ հողածին մարմնին մեղադրել:

Բայց և այնպես.

«Այս կյանքս է յերազ նըման

և խաբող յանդիման,

Բնութիւնս որ հասաւ մարդոյս,

սատանայ յանդունդս ի զնդան,

Գրոց թէ ականջ դընես և ունիս

միտըս բանական,

Դատաստանին ակն կալ զի տալոց էս

անց պատասխան:

Եկ, որ օրինակ բերեմ զառաջին

մարդիկն որ անցան

Ձինչ գործեցին, զայն տարան՝

թէ բարի կեցան, թէ մեղան...

Ահաս օր մահու նոցա, նա թողին

զաշխարիս ու անցան,

Ընդ շատ չարչարանք ի ներս և

միայն պատանք թէ տարան...»:

Կարելի է երկարորեն խոսել **Խաչատուր Կեչառեցի** բանաստեղծի մասին, մեջ բերել հատվածներ և փորձել հասկանալ այս վարդապետի կյանքի ու մահվան, մեղքի ու պատժի, բարու և չարի մշտնջենական ներկայության հանդեպ ունեցած վերաբերմունքը... Բայց, պարզապես բացենք բանաստեղծի հատորյակը, ընթերցենք առանձին և ընկալենք յուրովի, որովհետև ճիշտը հենց այն զգացողությունն է, որն ունենում է անհատ ընթերցողը, երբ մենակ է մնում բանաստեղծի տողերի հետ:

ՖՐԻԿ

Որտեղացի՞ է այս բողոքող ու ըմբոստ հոգին՝ հայտնի չէ, բացի այն, որ **«Երևի Արևելյան Հայաստանից էր»:** Բոլոր ուսումնասիրողները կարծիք են հայտնել, թե **«...Նրա կյանքի վերաբերյալ եղած տեղեկությունները, ցավոք, կցկտուր են ու հակասական: Դրանք հիմնականում ցրված են տաղերգուի երկերի մեջ, մասամբ էլ՝ կողմնակի աղբյուրներում»:** Ֆրիկով զբաղվող բանասերները տարբեր ու հաճախ իրարամերժ եզրակացությունների են հանգել՝ հեղինակի հետ կապված այս կամ այն փաստի առթիվ:

Բայց, երբ բանաստեղծը գալիս է հեռավոր 13-րդ դարից՝ հետը բերելով իր քերթողական հրաշալի ժառանգությունը և նրա տողերի միջից լսվում է նրա մտքի, զգացմունքների, օտարի զարհուրելի լծի տակ ապրող հայ մարդու շիկացած հոգու ծիչը, աղաղակը, տառապանքի քուրայում չարչրկված նրա բացարձակ վշտի մորմոքը՝ թվում է, թե այնքան էլ կարևոր չեն նրա կենսագրության մանրամասները: Չնայած՝ նրա տողերի միջից հավաքելով ցաքուցրիվ, սեփական կյանքի մասին թողած տեղեկությունները, իմանում ենք, որ հայրը **Թագվոշն** է եղել, հորեղբայրը՝ **Դողոնան**, որ ինքը **«Ճարտար աշխարհական է»**, որ հարուստ է եղել, սակայն մոռնող տիրակալների կողմից կողոպտվել է, ծանր պարտքերի տակ է ընկել և հարկի դիմաց գրավ են տարել որդուն... Իսկ

մինչ այդ ինքն է գերի ընկել և ազատվել է փրկագնով:

Իմանում ենք նաև, որ ծնվել է մոնղոլական արշավանքների սկզբին, մանկությունից սիրել է ուսումը, երբեք հոգևոր կոչում չի ունեցել, բայց լավ ծանոթ է **Հին Նոր Կտակարաններին:** Մահացել է 14-րդ դարի առաջին քառորդում՝ ապրելով մի երկար և տառապանքով լեցուն կյանք:

Բանասերները նրա մահվան ժամանակը նշել են՝ ելնելով վերջին բանաստեղծություններում առկա ժամանակի այս կամ այն միջադեպից:

Իր ժամանակի մյուս բանաստեղծների նման՝ նա ևս ահավոր ատելություն է տածել դեպի մոնղոլ հորդաները և բուռն հայրենասիրություն՝ իր չարչրկված հայրենիքի հանդեպ:

**«...Որքա՞ն արիւն հեղուն յերկրի,
Քանի՞ առնեն բան խոտելի,
Որքա՞ն տանջեն զմեզ յաշխարհի
Եւ կեղեքեն զկեանս մեր յայտնի...
...Տէր, դու տեսար երկնից ի վայր,
Ձինչ քո ծառայքն քարշեցին...
Քըսան տարի դար քաշեցաք.
Որ հալեցաւ ոսկր ու մորթին:
Լոկ շնչաւոր եմք մընացել
Խելք, զգայարանք ի մեզ չերեին»:**

Հայ ժողովրդին անժանոթ չէին օտարների պատճառով կրած տառապանքները: Սակայն, թերևս, այս տարօրինակ անունը կրող բանաստեղծն է առաջին անգամ ժողովրդի անմխիթար վիճակը կենդանի խռովքով արծագանքում:

**«Հիմիկ դժարեց բաներս,
Որ թաթարն եղաւ թագաւոր.
Ձրկեց զամենայն աշխարիս.
Ու գողերն եղիր մեծաւոր»:**

Բայց միթե՞ միայն օտարի լուծն էր ժողովրդի ապրելը դարձնում անտանելի դժվար: Օտարի շահագործումին, նրա հարկահանության ծանր, անտանելի կեղեքումների հետ վաշխառու և առևտրական նորահարուստների կեղեքումներն էին: Քայքայվում, հողագրկվում և ընչազուրկ էր դառնում Հայոց քաղաքների ու գյուղերի աշխատավորը: Խորացող շերտավորման հետևանքով երկրի հարստությանն աստիճանաբար կուտակվում էր փոքրամասնության ձեռքին: Եվ գրկվածների բազմությունները այստեղ-այնտեղ թափառելով, գյուղերից քաղաքներ լցվելով՝ քարշ էին տալիս իրենց անհասկանալի, մշուշոտ գոյությունը...

**«Մէկին հազար ձի եւ ջորի,
Մէկին ոչ ուլ մի, ոչ մաքի.
Մէկին հազար դեկան ոսկի,
Մէկին ոչ փող մի պղնձի...
...Մէկին հազար գառնով մաքի,
Մէկին ոչ մեկ չորքոտանի,
Մէկին բեհեզ եւ ծիրանի,
Մէկին բըրդէ շաւ մի չընկնի»:**

Այսպես երկար շարանով **Ֆրիկ բանաստեղծը** տողեր է կերտում աշխարհում ապրող մարդկանց միջև եղած հակասության մասին:

Բայց ամենից զարմանալին այն հարցումներն են, որ **Ֆրիկ** անհաշտ մարդն ուղղում է Աստծուն:

**«Աստուած արդար եւ յիրաւի,
Եւ ողորմած յամենայնի.
Առ քեզ հանդէս գամ ի վեճի,
Թէ դու լըսես քո ծառային...»:**

Եվ, հետո, կասկածանքի տակ առնելով «Հին Կտակարանի» ողջ առասպելաբանությունը, տարակուսում է, թե ինչպես մի Ադամից ու Եվայից այդքան բազում են շեշտում:

**«Մէկն ասէ ես եմ առաջի,
Մէկն թէ չկայ ինձ նըմանի:
Եւ այս ազգերս, որ ենք յերկրի,
Նոյն այս կերպիւս ենք ի վեճի,
Ամ ցոյց թե ո՞ր մ'է պիտանի...»**

**Ձերկիր տըւել ես Մահմէտի.
Եւ կես երկրին՝ սատանայի.
Գիշերն խաբած սատանայի,
Ցորեկըն ծորտ ենք Մահմէտի:
Որ ոչ ունիմք դաշտ փախըստի,
Ոչ քարանձաւս ապաւինի.
Ձի պատեալ են շուրջանակի
Սպանող գազանք եւ վայրենի...»:**

Եվ այսպես **«Գանգատ բանք վիճման ընդ Ամենագորին Աստուծոյ»** քերթվածքում նա երկար տալիս ու առնում է իր բողոքն ու կասկածանքը առ Աստված: Բանաստեղծի ցավը նաև այն է, որ անարժանները, եթե հարուստ են, մեծարվում են, իսկ չունևորները դատապարտված են ոչ միայն անընդհատ կեղեքման, այլև խորին արհամարհանքի:

Մարդկության ներսում առկա դաժան շերտավորման մասին նման ճշմարտացի ընդհանրացումներ քիչ կարելի է գտնել ոչ միայն այս ժամանակի հայ, այլև համաշխարհային գրականության մեջ:

Ֆրիկը մեծ է: Մեծ է իր մտածողության ինքնուրույնությամբ և յուրօրինակությամբ, երբ քննում է աշխարհում գոյություն ունեցող և անհավասարություն առաջացնող պատճառները և ծառանում նրանց դեմ, ովքեր ծնում են անտանելի անարդարությունը:

**«Մտօքս յայս բանիս վերաց
Շատ ատեն ի հոգս եմ անկած.
Ասեմ, թե այս է՞ր լինի
Որ զամէն հաւասար չէ զուգած»:**

Բանաստեղծի կռիվը նաև ճակատագրի հետ է, և երկմտանքը՝ Աստծու արդար և իրավ **«դատավորի»** համբավի նկատմամբ է:

**«Որքա՞ն տանջեն զմեզ մեր յայտնի.
Եվ դու ներես յամենայնի,
Ի անտես առնես զմեզ ի վըշտի»:**

**Եվ՝
«Էյ՝ չարիս, ամ քեզ ի՞նչ ասեմ,
Քան զամէն ես խիստ դու մոլոր.
Ըզվատին տունըն կու ծեփես ոսկով դու բոլոր,
Չաղէկն ի երկիր ի ներս վտարես,
Որ ժողվէ կըտոր...
...Ծուռ է զինչ որ դու կառնես
Ո՞վ լինի հաւան քեզ այդոր...»:**

Արդյոք ժամանա՞կն էր թելադրում, որ մարդու երկատության տվայտանքները, որոնք բխում էին հոգու և մարմնի հավերժական վեճից, ավելի խտանան, դառնան քերթվածքների նյութ, որպես իրական և հանդերձյալ աշխարհների, երկ-

նավոր և երկրավոր կյանքի, մահվան և ունայնության, մեղքի, քավության խորին զգացողություն, որի կախարդական շրջանակի մեջ իր խելահեղ պտույտն է կատարում անպատասխան մնացած հարցերի թնջուկված կծիկը: Այդ հավերժական դարձած վեճի մեջ հաղթողն ո՞վ է, արդյոք, և պարտվողը՝ ով. մարմին՞նը, թե՞ հոգին:

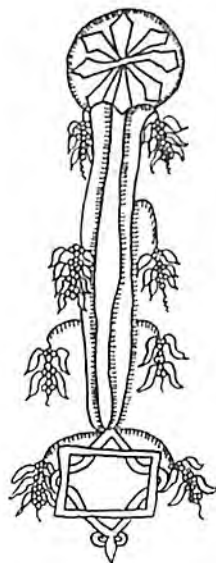
Սակայն գալիս է օգնելու միտքը, որը սրբագործում է քրիստոնեական դավանանքով պատճառաբանված ընտրությունը. հոգին է կարևորը: Հոգին է գերադասելին, որովհետև այն հավերժական է: Պետք է մտածել հոգու փրկության և հանդերձյալ կյանքի մասին և այս իմաստով կարևոր է ոչ միայն սեփական անձին տրվող խրատը, այլև բոլոր նրանց, որոնք գերադասում են հոգալ մարմնի, երբեմն նույնիսկ ստոր պահանջները. ազահությունը, եսամոլությունը, փառատենչությունը, ուրիշներին հարստահարելու ձգտումը, անբարոյականությունը, որկրամոլությունը, խրախճանասիրությունը, արյուն հեղելու վայրի կիրքը...

Այս քննարկվող ժամանակներում չկա մի բանաստեղծ Հայոց մեջ, որ մարդասեր չլինի և նրանց հետ նաև՝ Աստծու և ճակատագրի հետ վեճի մտած Ֆրիկ բանաստեղծը, որը ոչ միայն իր սեփական տառապանքի բեռն է տանում, այլ բոլոր չարչրկվող, կյանքի շքերթից դուրս մեծված, հարստահարված, տնանկ ու սնանկ մարդկության ծանր բեռը: Եվ նրա քարոզը, խրատը՝ մարդու հանդեպ իր տածած հասարակ, սովորական սիրո արդյունքն է միայն:

**«Աղքատատիրութիւնն ու պահք և աղօթքն
ընկերք են իրանց,
Սիրէ՛ զադ երեք բանիկդ, որ փըրկիս
ի մեծ տանջանաց.
Մի՛ զմարմինդ ի ձեռք առնուլ, հայ գընաց
օրերդ ի ձեռաց,
Այս օրերս, որ մենք ունիմք, հա՛յ հատաւ
եւ այլ չի մընաց:
Ձարթիք, մի անհոգ կենաք՝ զծեզ
մեղաց աղտըն լըւացէք,
Աղքատաց ողորմեցէք՝ ւ այնով
զծեր մեղքըն քաւեցէք.
Դարծի՛ք ի մեղաց ճափէդ
ի յանդէնն ձեզ տեղ շինեցէք,
Ձմարմինդ ի կամաց հանէք, մի թողուք
հանգիստ՝ նեղեցէք...»:**

Խորապես ողբերգական այս կերպարն իր դժվար ժամանակի, իր դժվար ապրած կյանքի դժվար խոհերն ու ապրումները դարերի միջով հասցրել է մեզ իր մեծ տարակուսանքով հանդերձ: Եվ ոչինչ ժամանակավրեպ չէ, ոչինչ հնացած չէ և անցած չէ...

**«Սիրտ իմ, ընդէ՞ր ես խըռովել,
Աչք իմ, ընդէ՞ր ես խաւարել,**

**Խելք իմ, ընդէ՞ր ես ճապաղել
Միտք իմ, ընդէ՞ր ես շիւարել:
Է՞ր չես զմահու օրն անդիճել,
Ի հրեշտակի գալոյն վախել,
Ձիոգոյ, քակտիլն է՞ր չես յիշել,
Յաստածոյ է՞ր ես հեռացել:
Ձիւր պատուիրանն ես մոռացել,
Դիմաց հոգոյդ ես քարացել,
Տուն ու տաճար ես դու շինել,
Գանձ ու դումաշ ես դու ժողովել:
Վերայ գըլխոյդ մոխիր մաղել.
Իսկի տեսե՞լ ես կամ լըսել,
Ինչ մեծատուն մարդ է մեռել,
Իսկի դեկան իր հետ տարել...»:**

Եվ իսկապես. ով է իր հետ տարել, որ դու տանես... Հիշյա՛, ուրեմն Ֆրիկ բանաստեղծին, որն ապրել է միջնադար կոչվող հեռավոր այն ժամանակներում և իր ժողովրդի ապրումներից ու տառապանքներից հյուսած տողեր է ժառանգություն թողել՝ իր վեճն Աստծու հետ, ի վերջո, վերածելով աղոթքի խոստովանության.

**«Աստուած ահեղ, անքըննելի,
Անբավ, անյայտ՝ ւ անժամանակ,
Աստուած անտես, և՛ ինքդ տեսնող
Ամենեցուն եւ ժամանակ...»:**

ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՑԻ

«Վա՛յ որ կտրէ գվարծս մշակին ու գրկէ զորքն և զայրին և զաղքատն. զի դժոխքն է տեղի և դադարք նորա... Վա՛յ է այնոցիկ որ սղավաճառ լինին և մեղանչեն ի չափս և ի կշիռս, և որք խառնեն զջուրն ի կաթն և ի գինին և ծախեն. հուր գեհենական է բնակութիւն և դադարք նոցա...»:

Երբեք եղե՞լ են այնպիսի ժամանակներ, երբ չեն եղել կեղեքողը, խարդավողը ու կեղծողը և սրանց զոհը...

Ամենակատարյալ հասարակության ներսում անգամ, եթե բուռն կերպով չեն ծաղկում ու բարգավաճում մեղքն ու արատը, միևնույն է՝ նրանք մշտապես այս կամ այն չափով ներկա են:

Եվ նրանք, ովքեր ամեն կերպ աշխատում են ինչ-որ չափով թոթափել տալ մեղքի ու արատի ծանր բեռը կեղեքողի ու կեղեքվողի ուսերից, անշուշտ, հասարակությանը չեն կարողանում հասցնել այն կատարյալ վիճակին, որտեղ բացառվեն մեղքն ու արատը ընդհանրապես: Բայց դա չի նշանակում, թե նրանք չեն ջանա-
ցել ինչպես հարկն է:

Նրանք ամենատարբեր միջոցներով՝ քարոզներով ու խրատներով, առակներով և վարքաբանությամբ, կանոններով և օրենքներով աշխատել են ետ պահել

Վարդան Այգեկցին էլ բարոյականության իր ճշգրիտ չափանիշն ունենալով, փորձում էր հասկանալի ու պարզ միջոցներով՝ առակի խրատաբանությամբ մերժելի դարձնել մեղքն ու արատը:

Վարդան Այգեկցու այս առաւելները շատ արագ դուրս գալով եկեղեցուց՝ բե-

Եվ այս է պատճառը, որ **Այգեկցու** առակագրքերը ստացել են «Աղվեսա-գիրք» անունը:

Պատմենք երկու առակ «Աղվեսագիր» քից» և հրաժեշտ տանք Վարդան Այգեկցի հրաշալի վարդապետին, ով 13-րդ դարում գրեց իր սքանչելի առակները, բայց որոնք կարծես մեր օրերում են գրված, և նրանց հերոսները... մենք ենք:

«Մի թագավոր մի որդի ուներ և հրաման արեց նայիպներին, թե ամեն ո՞ր ձեզանից մեկը թող տանի իմ որդուն և պատվի: Եվ տանում էին:

Մի այրի կին մի որդի ուներ և նա պահեց յուր հնձանը և գինին: Ամեն առավոտ և երեկո հացի վրա երկու թաս գինի էր տալիս որդուն: Եվ այրի կնոջ որդին մի գիշեր դուրս եկավ, սպանեց թագավորի առյուծին, և թագավորը առավոտյան հրամայեց, թե ով որ սպանել է իմ առյուծին, եթե գա և ինձ պատմի՝ նրան չեմ պատժի: Եկան այրի կինը և նրա որդին: Թագավորը

Այս տողերը նվիրված են Քրիստոսին և որպեսզի ընթերցողը չհիշի, նա հա-
ջորդ տողերով հավաստիացնում է, թե խոսքը հոգևոր սիրո մասին է: Բայց խոս-
տովանենք, որ 15-րդ դարի այս բարձրաստիճան հոգևորականը, մեղմ ասած,
շատ ավելի է աշխարհական իր զգացողություններով, քան՝ կրոնական:

Ինչևէ: Չխորանանք բանաստեղծի ճշմարիտ կամ մտացածին, հայտնի կամ անհայտ, սիրո աստվածային, գուցե և ամենամարդկային, հողեղեն իր զգացումները քննելիս: Որևէ մեկը չի կարող առանց սխալվելու դա անել: Ուրեմն՝ վստահենք նրա հավաստիացումներին միայն:

Առաքել Սյունեցու երևակայությունը, հատկապես հավատալիքների աշխարհին վերաբերող ստեղծագործությունները գրելիս, չափազանց գունագեղ է: Համդերծյալ կյանքի մտապատկերները և ներաշխարհի բացահայտումները գրված են այնպես, կարծես նա ինքն է վերադարձել անդրաշխարհից ականատեսի իր թարմ տպավորությամբ... Մարդը հոգեվարքի մեջ է, հետո երևում է հրեշտակը և պահանջում նրա հոգին: Ստանալով այն՝ երկինք է բարձրանում: Բայց նրա ճանապարհը կտրում են չար ոգիները, սատանաները, որոնք շանթ ու որոտ արձակելով, խելագար քրքջոցներով փորձում են հրեշտակից խլել մեռածի հոգին... որովհետև այն մեղավորի հոգի է: Խեղճ հոգին սարսափից այնպես է թալկանում, որ թվում է, թե մեռնելուց հետո նորից պիտի մեռնի: Բայց հրեշտակը կարողանում է սաստել չար ոգիներին և բարեհաջող հասցնել նրան երկինք:

Առաքել Սյունեցին իր «**Դրախտագիրք**» պոեմում քրիստոնեական բարոյականության խրատի իմաստը կատարյալ դարձնելու նպատակով, մերթ իր՝ հեղինակի բերանով, մերթ մեռյալներին պատմել տալով՝ նկարագրում է հանդերձյալների «**առօրյան**» գերեզմանից մինչև ահեղ դատաստան, մինչև վերջնական հանգրվան՝ դրախտ կամ դժոխք: Այնքան առօրեական, բնական, տեսանելի է հանգուցյալների բանաված հոգիների անձկությունը, աղերսանքը, նաև նրանց հորդորը ապրողներին՝ կարծես ամեն կերպ օգնել ցանկանալով դեռ լույս աշխարհում գտնվող հարազատներին... Հանդերձյալ կյանքը այնքան տխուր է, տանջալից: Այնտեղ միայն ծանծրային է թագավորում, և կարող է այն աշխարհի հանդեպ, որտեղից իրենց հոգիները տեղափոխվել են այստեղ՝ այնքան անփարատելի է...

Այստեղ «**Այլ միշտ ծմեռն է և գիշեր ու ճար չկայ մեզ... Մենք կամք խիստ դառն և լալագին ու այլ ճար չկայ մեզ...**»:

Առաքել Սյունեցու նպատակը մարդկային հոգու նորանոր ծալքեր բացահայտելու ցանկությունն է և ավելի, քան խրատը, իրականության ճանաչումով անիրականի բացահայտումը:

Մարդկային հասարակության իրական դեմքը պարզելով՝ նա դյուրին է դարձնում հանդերձյալ կյանքի ճանաչումը, որից խուսափել դեռ չի հաջողվել ոչ մի մահկանացուի:

«**Ոմանք զմարդիկ գերի վարեն,**

Եվ այլք գընեալ Ծառայս պահեն...
Ոմանք լինին կատագերգուք,
Այլ խեղկատակք անկար խաղուք,
Այլ մոլեգնեալք և ծաղածուք,
Եվ այլք գուսանք՝ Դիվաց պարուք...
Կառառ առնալ 'լ երեսպատել...
Կշոք խաբել, զչափն այլայլել...»:

Առաքել Սյունեցու կերպարները, թե մեռած, թե ողջ, այնքան վշտահար են, այնքան ընկճված և հաշտված անդրշիրիմյան աշխարհ մեկնելու անհրաժեշտության հետ...

Դրախտի մասին դրվատական տողերը չեն ցրում ճնշող տպավորությունը: Սյունեցու գործերը կարդալիս՝ կարելի է պատկերացնել միջնադարյան մարդու հոգեվիճակը...

Միջնադարյան մարդու կրկնակի ծանր հոգեվիճակը պայմանավորված է իրական կյանքում կողոպտիչներից, զրկողներից, խարդավողներից, ստողներից, արյունոտ պատերազմներից նրա կրած հալածանքներով, ապա նաև՝ սրբերի խստությունից ու չար ոգիների հետապնդումներից, խոշտանգումներից այնտեղ՝ հանդերձյալ աշխարհում նրան սպասվող չարչարանքների հեռանկարից:

Եվ մարդկային այս անփարատելի վիշտը այնպես կենդանի ու գունագեղ է պատկերել կրոնավոր բանաստեղծ **Առաքել Սյունեցին**:

Միջնադարյան գրականության լավագույն նմուշներից է նաև **Առաքել Սյունեցու «Աղամագիրքը»**, որի բովանդակությունը «Հին Կտակարանի» Աղամի և Եվայի դրախտից արտաքսվելու ավանդությունն է. Պոեմը կառուցված է Աստծու, Աղամի, Եվայի մեռնախոսություններով և երկխոսություններով:

«**Աղամ ասէ - Ջեղ արեգակն էի մարմնով,
ճառագայթեալ պայծառ հոգով,
Աստուածատիպ Ծաղկեալ լուսով,
Ընդ հրեշտակաց պարակցելով:
Եւա ասէ - Եւ որպէս հարսըն զարդարեալ,
Եւ յառագաստ լուսոյ բազմեալ.
Որպէս դըշխոյ փառօք հըրճուեալ,
Նորանշոյլ ճառագայթեալ**»:

Եվ այսպես՝ մի ողջ պոեմ:

«**Աղամագիրքը**» վիպական գեղեցիկ քերթվածք է, որը հատկապես իր ժամանակի համար առավել, քան անհրաժեշտ էր ոչ թե նրա վրա աղոթելու և մեղքերը ողբալու, այլ՝ կարդալու, սովորելու և բանաստեղծական խոսքից հաճույք ստանալու համար:

Նախքան նորից պատերազմների արյունոտ թոհուրոհի մեջ մտնելը, նախքան նորից նախճիրի ու դաժանության խորքերն ընկղմվելը, այցելենք սրբազան մի վայր, որպեսզի նրանից ներշնչանք ստանալով կարողանանք շարունակել մեր ճանփորդությունը հաջորդ ժամանակների ծանր ոլորանները ելնել-իջնելով...

Վարդան Այգեկցին Կիլիկիացի էր: Նախքան նորից Կիլիկիայից հեռանալը՝ հիշենք. 13-րդ դարում առակներից բացի ժողովրդի բոլոր խավերի հուզական ներաշխարհի վրա մեծ ներգործություն են ունեցել երգն ու վիպական բանահյուսությունը, որոնց շատերի ստեղծագործական ծնունդը կապվում է Կիլիկիո Հայոց Աշխարհի հետ:

Հեթում Առաջին արքայի որդի **Լևոնի** գերության առթիվ հորինված «**Աւաղ գլեռնն ասեմ**» անչափ հուզիչ քնարական երգը, «**Սասնա ծռեր**» դյուցազների-գության Կիլիկյան տարբերակներից մեկում «**Մըսրա թալանի**» երգը բանահյուսական գոհարներ են, որոնցով գեղեցկորեն բացահայտվում է ժողովրդի տարողունակ ապրումների ներաշխարհը՝ հատկապես սիրելի և կատարողների, և ունկնդիրների համար:

Կիլիկիայում բացառիկ էր նաև աշխարհիկ ժողովրդական և գուսանական երգարվեստից սքանչելիորեն փոխառված, կենսական միտումներով հարուստ հոգևոր երաժշտությունը: Այս ընթացքում է, որ արտակարգ ծաղկում է ապրում խազագիտությունը: 13-րդ դարի 1-ին տասնամյակներում հայտնի են եղել բազմաթիվ «**Շարակնոցների**», «**Գանձերի**», «**Մանրուսումների**» ժողովածուներ: Ազգային դպրության հետ անբաժանելիորեն կապված են եղել երգը, միայնակ ու խմբային երգեցողությունը, երաժշտության տեսությունը, խազագրությունը, ծիսական երգեցողության մատյանների ստեղծումը:

Ապագա բանաստեղծ-երաժիշտների կրթության ու դաստիարակության բոլոր քայլերն իրագործվել են Կիլիկյան Հայոց թագավորության վանական կենտրոններում և նրանց կից արվեստանոցներում:

Չկար այնպիսի վանք և դպրոց, որ չունենար իր երաժիշտ ուսուցիչ-վարդապետը, էլ չենք խոսում Արքակաղինի, Դրագարկի, Մլիճի, Ակների, Սկևռայի, Կարմիր Վանքի, Հռոմկլայի, Սիսի դպրոցների մասին: Կարմիր Վանքը այն կենտրոնն էր, որտեղ ուսումնասիրվում էին հատկապես 5-11-րդ դարերի երաժշտական հին ավանդները և հատուկ հոգ էր տարվում այդ ժառանգության յուրացման համար: Սկևռան 12-րդ դարից սկսած հայ գրչության, իսկ Արքակաղինը՝ «**Մանրուսման**» խոշոր կենտրոններ էին:

«**Մանրուսումը**» Հայոց միջնադարյան երաժշտական ծիսական մատյան է, բազմադրվագ զարդուկորուն երգեցողությունների ժողովածու, որն ունեցել է նաև դասագրքի նշանակություն: «**Մանրուսումները**»՝ նրանցում հոծ խազերի առկայության պատճառով, կոչվել են նաև «**խազագրքեր**»:

Իսկ Հռոմկլան, Դրագարկը և Սիսը իրավամբ եղել են հայ երաժշտարվեստի Կիլիկյան ողջ դպրոցի նոր ճաշակի արմատավորման ու տարածման կենտրոններ:

Ահա, այս ասպարեզի մի քանի երախտավորների անուններ. **Ներսես Շնորհալի, Գրիգոր Երկրորդ Վկայասեր, Գրիգոր Երրորդ Պահլավունի, Ներսես Լամբրոնացի, Գրիգոր Սկևռացի, Գրիգոր Անավարզեցի, Թորոս Թափրոնեցի, Գրիգոր Խուլ:**

Գրիգոր Խուլը գիտնական երաժիշտ էր, խազագետ-տեսաբան: Նա 13-րդ դարի սկզբին վերանայել, կազմել ու խմբագրել էր «**Շարակնոցը**», որն անընդհատ, մինչև 18-րդ դարը, ընթերցանակվել և եղել է պաշտոնապես վավերացված ժողովածու:

Բնավ մտադրություն չունենք և տեղն էլ չէ Հայոց հնագույն երաժշտության, նրանով զբաղվող երախտավորների մասին ընդարձակ խոսք ասել: Դա երաժշտագետների գործն է, ովքեր դրանով զբաղվում են ջանադրությամբ:

Ասենք միայն. նրանց ժառանգությունը մեծ ժողովրդականություն է վայելել ոչ միայն ուշ միջնադարի ողջ ընթացքում, այլ նաև եկել միախառնվել է մեր ժամանակների Հայոց ազգային-հայրենասիրական երգի ելևէջներին: Նրանք իրենց նակների Հայոց ազգային-հայրենասիրական երգի ելևէջներում, որն ի դժբախելևէջներում երբեք չեն հանդուրժել օտար-անհարազատություն, որն ի դժբախտություն ազգիս, որոշ անգրագետ ու անհասկացող, իրենց երգիչ ու երաժիշտ համարող թյուրիմացությունների ծանր ձեռքով աղտոտվում է դարերի խորքից անաղարտ ու զուլալ մինչև 21-րդ դար իր ճամփան անցած Հայոց Մեղեդին:

Սրբազան Մեղեդին:

Նրանք մշտապես եղել են. մատենադարանները, որոնք կոչվել են մաս գրադարաններ, արկեղք գրոց, գանատուն, մշխարանոց, դիվան, ջամբռ: Նրանք եղել են հեթանոս տաճարներում, քրիստոնյա վանքերում, արքայական և նույնիսկ իշխանական տներում, եթե տան տերը իմաստասեր էր, կամ առնվազն՝ հետաքրքրասեր:

Բազմիցս ակնարկել ենք, որ հեթանոս տաճարների կործանումի հետ կործանվեցին մաս նրանց գրադարանները... Ուրեմն՝ նրանց մասին որոշակի ինչ-որ բան ասել դժվար է, բացի այն, որ նրանք եղել են:

Բայց, ահա, **Ղազար Փարպեցու** վկայությամբ 5-րդ դարից էջմիածնի կաթողիկոսությանը կից գործել է մի գրադարան, ուր պահվել են հայերեն ու հունարեն մատյաններ:

Մենք գիտենք, որ միջնադարյան Հայաստանում խոշոր վանքերին ու մենաստաններին կից ձեռագրատներն ու գրչության կենտրոնները շարունակ ավերվել են թշնամական արշավանքների ժամանակ:

Հիշենք **Ստեփանոս Օրբելյանի** վկայությունն այն մասին, թե ինչպես 1170 թվականին սելջուկներն ավարի մատնեցին մոտ 10.000 ձեռագիր: Սա հարյուրավոր դեպքերի ընդամենը մի հիշատակումն է:

Ամեն մի վանք թալանելուց ու քարուքանդ անելուց հետո թշնամին հրո ճարակ է դարձրել գրապահոցներում հավաքված մատյանները:

Վանականները գրքերը փրկելու համար գրապահոցներ են դարձրել լեռների անմատչելի քարանձավները:

1500 տարի, Մաշտոցյան շրջանից առ այսօր, յուրաքանչյուր նվաճողի նախճիրի հետ ոչնչացվել, կրակների մեջ այրվել, գերի տարվել, գաղթողների հետ գաղթել ու աշխարհով մեկ ցրվել է **Հայի Գիրքը**:

Հայոց Մեծ Եղեռնի տարիներին, քաղաքակիրթ համարված 20-րդ դարում, բարբարոսի կանքով ու նրա արյունոտ ձեռքերով կործանվեցին Հայոց մշակութային բազմաթիվ կենտրոններ և նրանց հետ մաս հազարավոր ձեռագիր մատյաններ:

Բայց, միևնույն է, **Հայոց Գիրքը** նույնքան համառ է իր գոյապահպանությամբ, որքան նրան ստեղծող ժողովուրդը: 25.000 հայերեն ձեռագրեր 5-18-րդ դարերի հայ պատմիչների, փիլիսոփաների, մաթեմատիկոսների, երաժիշտների, բժիշկների երկեր, ինչպես մաս հիմ աշխարհի և միջնադարի հույն, ասորի և այլ ազգերի հեղինակների ստեղծագործությունների թարգմանություններ, այդ թվում՝ միայն հայերեն թարգմանությամբ պահպանված, համաշխարհային նշանակության ձեռագիր հուշարձաններ:

Միջնադարից մեզ ժառանգություն հասած մատյանները հանգրվանել են **Վեներտիկի և Վիեննայի Մխիթարյան, Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց** մատենադարաններում, ցրված կան աշխարհի շատ օտար գրադարաններում, պահոցներում, թանգարաններում:

Բայց, անշուշտ, հնագույն մատյանների հիմնական պահոցը **Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանն է՝** Երևան քաղաքում: Աշխարհում առկա ավելի քան 25 հազար Հայոց ձեռագրերի կեսը գտնվում է այստեղ:

Մագաղաթյա ձեռագիր գիրքը պաշտամունքի առարկա է եղել ժողովրդի գրեթե բոլոր խավերի համար: Եվ հաճախ իրենց կյանքի գնով ազատել են այն ոչնչացումից:

Մագաղաթը ասորերեն բառ է, որ նշանակում է գալարված մատյան. **magaleta**:

Հունական մի ավանդություն պատմում է, որ մագաղաթը ստեղծվել է փոքրասիական Պերգամոն քաղաքում մ.թ.ա. 197-159 թ.թ. թագավոր **Եվմենես Երկրորդի** օրոք: Քաղաքի անունով կոչվել է **Պերգամենոս**:

Սա պապիրուսի համեմատությամբ թանկ էր, սակայն՝ անհամեմատ դիմացկուն, գրվել է երկու երեսին էլ և ստացել գրքի այն ձևը, որն արդեն 2000 տարուց ավելի նույնն է:

Հայերը պերգամենոսը օգտագործել են մագաղաթ անվանումով: Մագաղաթը ստացել են մանր և խոշոր եղջերավոր մատղաշ անասունների մորթուց: Մագաղաթի մշակման ձևերի ու դեղատոմսերի մասին բազմաթիվ ձեռագրեր ունենք Մատենադարանում՝ գրված հայ վարպետների ձեռքով:

Մինչև 8-9-րդ դարերը հայերս բացառապես օգտագործել ենք միայն մագաղաթ, իսկ այնուհետև՝ մաս թուղթ: Ասել ենք, որ մագաղաթյա ամենամեծ մատյանը **«Մշո ճառընտիրն»** է, իսկ ամենափոքրը, որն ընդամենը **մի լուցկու չափ է՝**

պատրաստված է նորածին ուլիկի մորթուց... Մինչև տպագիր գիրքը մատենադարաններում պահվել են միայն ձեռագիր մատյաններ, հիմա պահվում են մաս հնատիպ գրքեր:

Մատենադարան

Ուխտող ընդունելի, սիրելի մայր:

Բայց անառարկելի ճշմարտություն է նաև այն, որ իսկական **Հանճարը** և **Տաղանդը** կարիք չունեն թմբկահարումների...

Նրանք դրա ժամանակն էլ չունեն... Նրանք կան իրենց գոյությանը առանձին և կարևոր որպես Աստվածային Ոգու անհրաժեշտ գոյություն: Նրանք եղել են Հայոց բոլոր ժամանակներում...

Փառապանք և անագորոջն բոլոր ժամանակներում: Եղել են ու իրենց գոյությանը հաստատել, թե Ոգեղենի իշխանությունն է միակ անկորնչելի իշխանությունը...

Նրա ներկայությունն է Ազգի հավերժության առհավատչյան, նրա տառապանքները, նրա ապրումը, նրա կամքը...

Նա շատ անգամ չի խոստովանում, բայց հաստատապես գիտի, որ **իր Առաքելությունը Ոգեղենի դաշտը հերկելն է** և այնտեղ մշտապես կենդանի սերմ նետելը:

Հայտնի է. ազնիվ սերմի հետ, կողք-կողքի արմատ է նետում նաև մոլախոտը...

Մոլախոտի պատճառով պիտի մերժե՞նք Կենաց Հացը:

Հայոց Ոգու հանդես ունեցած սիրազեղ պաշտամունքով ու խորին հավատով ասում են, ահա, որ երբեք չի խզվել ոգեղեն կապը անցյալի ու ներկայի միջև: Չի խզվելու կապը նաև ներկայի ու ապագայի միջև: Որևէ ներկայի, որևէ ապագայի...

Մատենադարանի գրապահոցներում ապրում են սրբացած մասունք-մագաղաթյա մատյանները: Ապրում են նաև նրանց ստեղծողները, ովքեր, դարեր շարունակ, **Հայոց Ոգու Տաճարին** մի-մի սրբատաշ քար ավելացրին... մի կտոր հացով... և մի կուն ջրով...

Ողորմի նրանց խնկելի հիշատակներին...

Եվ փառք:

ԿՈՐԾԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ՔԱՍՄՈՒՄ

Կործանումների քառսում ծնվեց այն պետությունը, որի մայրաքաղաքը պիտի դառնար, չգիտես հույն, չգիտես հռոմեացի Բյուզանդական կայսրության թագն ու պսակը՝ Կոստանդնուպոլիսը:

Նենգ՝ իր բնավորությամբ, ստոր՝ իր պահվածքով, խարդախ՝ իր դիվանագիտությամբ և մեծամիտ՝ իր հավակնություններով կայսրությունը պիտի տապալվեր նրանից ավելի նենգ, ստոր, խարդախ ու մեծամիտ մի վաչկատուն ցեղի կողմից, որ հասցրել էր դառնալ նստակյաց:

Օղուզ վաչկատուն ցեղը, որ թուրքերի նախնիների ցեղն է, գիտենք, որ Միջին Ասիայից արևմուտք սկսեց թափանցել սելջուկների զարհուրելի արշավանքների ժամանակ և հասավ մինչև Կապադովկիա: Սակայն Միջին Ասիայից սրանք ողջ ցեղախմբով, հիմնավոր ու անվերադարձ արևմուտք շարժվեցին մոնղոլների հաղթական զորքերի ետևից և շարունակ փարթամ արոտավայրեր ձեռք բերելու կռիվներում հաղթելով ու հաղթվելով, իրենց հորդայի ունեցած-չունեցածով, անասուններով, մայր ու մանուկով, տասնամյակների դեգերումների մեջ պատառնալով, մայր ու մանուկով, տասնամյակների դեգերումների մեջ պատառնալով դարձած իրենց վրաններով՝ 13-րդ դարի կեսերին մտան Փոքր Ասիա:

Օղուզների ցեղապետ **Էրթոդուլը** ծառայության մտավ Իկոնիայի սուլթանի մոտ, իր հորդայի համար բնակության տեղ ստացավ Անկարայից արևելք և Բուրսայից արևմուտք ընկած երկրամասում:

Էրթոդուլին հաջորդում է իր **Օսման** որդին, որը բեկի կոչում է ստանում և Իկոնիայի սուլթանից նշանակվում Բյուզանդական կայսրության սահմանամերձ շրջանների կառավարիչ:

Իկոնիայի **Գիյաս-ադ-դին** թուլամորթ ու վախկոտ սուլթանի դեմ յուրայինների 1299թ. բարձրացրած ապստամբությունից օգտվելով՝ Օսմանն իրեն հայտարարում է իր կառավարմանը հանձնված տարածքների տերը: Այսպես սկսվում է օղուզ հորդայի անկախ գոյությունը:

14-րդ դարի սկզբներին սելջուկյան սուլթանության փլատակների վրա 10 կիսաանկախ իշխանություններից օղուզների իշխանությունն ամենաուժեղն էր: Նրանք իրենց առաջին անկախ ցեղապետ **Օսմանի** անունով սկսեցին կոչվել օսմանցի:

Օսմանցի օղուզ այս թուրքերը անընդհատ մեծ ու փոքր կռիվներով ու պատերազմներով բյուզանդական զորքերին ու թուրք ուրիշ ցեղերի հաղթելով՝ հետզհետե ընդարձակեցին իրենց տիրույթները, որպեսզի դարավերջին միահեծան տեր դառնան ողջ Փոքր Ասիային և ընդարձակվեն մինչև Մարմարայի ափերը:

Հետո նրանք անցան Հելոսպոնտոսը և գրավեցին Գալիոպոլիսն, ապա՝ Բուլղարիան: Ահաբեկված դեպի Եվրոպա խորացող թուրքերի վճռական կամքից, համաեվրոպական ուժերը մի կերպ իմի բերելով՝ 1396 թ. Հունգարիայի **Սիգիզմունդ թագավորի** առաջնորդությամբ խաչակրաց նոր արշավանք ձեռնարկվեց:

Նիկոպոլի մոտ խաչակիրները ջախջախվեցին **Բայազիդ Առաջին** սուլթանից: Սիգիզմունդը կարողացավ թաքնվել Կոստանդնուպոլիսի պարիսպներից ներս:

Բուլղարիայից բացի՝ թուրքերի իշխանության տակ հայտնվեցին նաև **Սերբիան և Բոսնիան**:

Բալկաններում իր ողջ տիրույթները կորցրած Բյուզանդիան դեռ հորջորջվում էր կայսրություն, որի տիրույթն ընդամենը Կոստանդնուպոլիս մայրաքաղաքն էր՝ նրան հարող չնչին տարածքով:

Բայազիդ Առաջինը փորձեց այլևս գոյություն չունեցող կայսրության մայրաքաղաքն առնել սովահարությամբ: 1394 թվականից, ծովի և ցամաքի կողմից յոթ տարի շարունակ թուրքերը շրջապատեցին Կոստանդնուպոլիսը և թույլ չտվեցին, որ այնտեղ անգամ հացի մի հատիկ մտնի:

Քաղաքում սկսված սովը հետզհետե խորանում էր: Եվ զարմանալին այն էր, որ նման պայմաններում չէին դադարում գահակռիվները:

14-րդ դարի բյուզանդական պատմիչ **Դիմիտրի Կիդոնիսը** գրում է.

«Շարունակվում էր մոլեգնել հին չարիքը, որն ընդհանուր քայքայման պատճառ էր դարձել: Ես նկատի ունեմ երկպառակությունը կայսրերի միջև՝ հանուն ուրվականատիպ իշխանության, որի պատճառով ստիպված էին ծառայել բարբարոսին...»:

Այսինքն. Բյուզանդիան հարկ էր տալիս Բայազիդին: Իսկ այդ ընթացքում թուրքական զորքերը ամայացրին Կոստանդնուպոլիսի շրջակայքը: Երբեմնի կայսրության փառահեղ մայրաքաղաքի վիճակը դառնում էր աղետալի:

Կայսր **Մանուիլ Երկրորդը** փորձեց ստանալ Եվրոպայի օգնությունը: 1399 թ. նրան հաջողվեց իր թիկնազորի հետ անցկատ դուրս գալ շրջափակումից և նավով ճանապարհ ընկնել դեպի Եվրոպա:

Իտալիան, Ֆրանսիան և Անգլիան նրան ընդունեցին մեծ պատիվներով, բայց թուրքերի դեմ նոր խաչակրաց արշավանք ձեռնարկելու նրա առաջարկը անուշադրության մատնեցին:

Սա չի՞ հիշեցնում **Լևոն Վեցերորդ** Կիլիկիո վերջին արքայի թափառումները Եվրոպական արքունիքներում, նրան ցույց տրված ընդունելություններն ու պատիվները և զինական օգնություն ցույց տալու նրա խնդրանքներին բանի տեղ չդնելը:

Անգլիայի թագավոր **Հենրիխ Չորրորդի** արքունական փաստաբանը վկա լինելով թագավորական նստավայրում **Մանուիլ Երկրորդի** պատվին կազմակերպված շքեղ ընդունելությանը՝ գրում է.

«Ես մտածում էի, թե որքան ցավալի է, որ քրիստոնյա այդ մեծ տիրակալը սարացիների (մուսուլմանների) պատճառով հեռավոր Արևելքից եկել հա-

սել է ամենածայր Արևմուտքի կղզին, որ օժանդակություն ստանա նրանց հանդեպ... Օ, տեր, ի՞նչ պատահեց Հռոմի անցյալի փառքին»:

1402 թ. **Մանուիլ կայսրը** շտապեց վերադառնալ, որովհետև լսել էր, որ թուրքական զորքերը, սուլթանի առաջնորդությամբ, մեծ հարձակում են պատրաստում Կոստանդնուպոլիսի վրա, որը երկարատև սովից արդեն բոլորովին ուժաթափ էր եղել:

Բայազիդի այս հարձակումը կարող էր ճակատագրական լինել: Բայց նախախնամությունը անսպասելի շրջադարձ էր պատրաստել ցնցող իրողություններով լեցուն այս ժամանակի համար:

1402 թ. Փոքր Ասիա ներխուժեց **Թիմուրը**՝ Արևելքի ամենաարյունոտ ռուկատաղի բռնակալներից մեկը: Իր ճանապարհին ամենուրեք մահ և կործանում տալով՝ հուլիսի 28-ին Թիմուրը հասավ Անկարա և նրա մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ջախջախեց սուլթան Բայազիդի զորքերը:

Բայազիդը գերի ընկավ և մեռավ գերության մեջ:

Բյուզանդական կայսրության վերջնական կործանումը հետաձգվեց գրեթե 50 տարով:

Ո՞Վ ԷՐ ԹԻՄՈՒՐԸ ԿԱՍ ԹԵՄՈՒՐԸ

Չինգիզ խանը իր **Ջաղաթա** որդու տիրապետության տակ էր դրել միջինասիական երկրամասը, որը սրա անունով կոչվեց **Ջաղաթայան** պետություն: Այս Ջալաթայան պետությունը 14-րդ դարի կեսերին պառակտվել էր գահատիրական ղաթայան պետությունը 14-րդ դարի կեսերին, ուր իշխում էր դեռ քոչվոր կռիվներից և բաժանվել երկու մասի. Մոգոլիստանի, որ իշխում էր դեռ քոչվոր կյանքով ապրող մոնղոլական ցեղերի ավագանին, և Մավերաննահրի, որն արդեն կիսով չափ նստակյաց էր և բավական մերձեցել էր տեղաբնիկ պարսիկ ավագատերերի հետ:

Բայց նրանք էլ բաժանված էին առանձին տիրույթների, որոնք իրենց կալվածքները ընդարձակելու, կողոպուտի և գերեվարության համար շարունակ պայքարում էին միմյանց դեմ:

Ահա, սրանցից մեկի՝ **Բարլաս** ցեղի առաջնորդ **Թարազայի** որդին էր **Թեմուրը**, որը բավական երկարատև պայքարից հետո, երեսունչորսամյա հասակում, 1370 թ. իրեն հռչակեց Մավերաննահրի տիրակալ: Նա Սամարղանդը դարձրեց իր աթոռանիստը և որոշեց տիրել ողջ աշխարհին:

Թեմուրը փառասեր էր, ուներ մահ կազմակերպչական մեծ տաղանդ: Նա գիտեր, որ իր կամքը և փառասիրական ձգտումների ուժը իրեն կդարձնեն աշխարհի տիրակալ:

Իր թալանչիական արշավանքներից մեկի ժամանակ նա վիրավորվեց աջ ոտքից և ողջ կյանքում կաղ մնաց: Նրան վիրավորեցին **Լենկ Թեմուրը**: Տաջիկերեն լենկ նշանակում է հորջորջեցին **Լենկ Թեմուրը**: Նրան, նրա անունը Կաղ Երկաթ կաղ, իսկ թեմուր՝ երկաթ: Ուրեմն, նրա անունը Կաղ Երկաթ էր: Եվրոպայում նրան կոչում էին **Թամերլան**:

Թովմաս Մեծոփեցի պատմիչը իր «Պատմութիւն Լանկ Թամուրաց և յաջորդաց իւրոց» մատյանում ամենայն մանրամասնությամբ պատմում է **Լենկ Թեմուրի** կոտորածների և ավերածությունների մասին, որ նա կատարել է Հայաստանում, և հայերի դիմադրության ու նրանց քաջության մասին նաև, որոնք կյանքի ու մահու այդ թոհուրեոհում պայծառ հիշողության վայրկյաններ են գրանցել: Դիմադրությունը կազմակերպում են ոչ միայն աշխարհիկ տերերը, այլ նաև հոգևորականներն ու ժողովուրդն ինքը:

[illegible]

Բայց սա միայն սկիզբն էր:

Այստեղ քիչ ընդհատելով **Լենկ Թեմուրի** ու նրա ժառանգի հաջորդ արշավանքների պատմությունը, պիտի նորից վերադառնանք «**անառիկ ամրոց Անի**», որը վաղուց այլևս այն փառահեղ մայրաքաղաքը չէր, բայց դեռ համարվում էր Հայաստանի ամուր բերդերից մեկը: Մենք վաղուց տեղեկություն չունենք նրա անցուդարձից, և արժան վերադառնալ:

19-րդ դարում այս ավանդավանդունքը
հասնում էին անեցիկների ժառանգներ...

Ուսմանը համարում էին անեցիկների ծառայություն:

«Թողնելով Ալաշկերտը, մենք ծանապարհորդեցինք չորս օր և չորս գիշեր անբնակ ամայի մի շրջանից մյուսը և, վերջապես, շաբաթ օրը, սեպտեմբերի 5-ին ապահով հասանք Անի քաղաքը: Այա հաջորդ երկուշաբթի գնացինք Վերև, Անիի բերդը, մեր հարգանքները մատուցելու կառավարչին: Նա որդին էր այն Չաղաթայ ազնվականի, որի մասին հիշատակած ենք մեր առաջին ճամփորդության մեջ, և կոչվում էր Դուլադայ բեկ, որին Թիմուրը վստահել էր Ավնիկի հողամասի իշխանությունը, երբ նա գրավել էր Վրաստանը և Հա-լաստանը: Անիի ներկա կառավարիչ Դուլադայ բեկի որդին այստեղ էր մնում, որպես իր հոր տեղակալ, և ներկայանալով նրան, մենք որպես նվեր

Ասե՛նք միայն. հիմնական կոճվը Հայոց հողի վրա ծափալվել էր **ակ-կոյունու՜ով**:

Իսկ սուներները, բացի Ղուրանից, ընդունում են նաև Սուենան՝ Մուհամմեդի գործերի մասին բանավոր ավանդությունների՝ հադիսների ժողովածուն, որով և

առօրյա կյանքում ղեկավարվում են նրանց համայնքները: Դարեր հետո սրանց գաղափարախոսությունը պիտի վերածվեր պանիսլամիզմի գաղափարախոսության: Այս մասին կխոսենք իր տեղում:

Ահա կարա-կոյունլուներն ու ակ-կոյունլուներն էին իրենց շիա և սունի գաղափարախոսությամբ միմյանց կոկորդ կրծում Հայոց հողի վրա՝ բուն ժողովրդի ճակատագրի անիվը խելահեղ պտույտի ենթարկելով:

Սրանցից բացի, կային նաև քրդական ցեղեր, որոնք օգտվելով այդ խառնաշփոթ ժամանակներից, եկել, հաստատվել էին Հարավային Հայաստանի Բաղեշ, Ռշտունիք, Խիզան գավառներում՝ որպես կիսաանկախ ամիրայություններ:

Կարա-կոյունլու **Իսքանդար** շահը գիտեր, որ իր ընդարձակ պետության ամրապնդման համար հարկավոր է սանձել կիսաանկախ այս ամիրայությունների կենտրոնախույզ ձգտումները:

Քրդական հայտնի **Շամքո** ցեղը, որը տիրում էր Վասպուրականի հարավային գավառներին, զսպվեց կարա-կոյունլուներից, որոնք տեր դարձան նրա տան գրեթե բոլոր տիրույթներին:

Իսքանդարը գրավում է նաև Երզնկան, Արճեշի և Արծեկի շրջանները, հաղթում ակ-կոյունների ու Բաղեշի բուրդ ամիրաների միացյալ ուժերին, ապա պաշարում Բաղեշի բերդը: Նա միաժամանակ պատերազմում էր երկրի տարբեր մասերում դեռ իրենց կիսաանկախ գոյությունը պահպանած հայկական իշխանությունների դեմ: 1426 թ. Իսքանդարը վերջ տվեց Արտազի՝ Մակի իշխանությանը, որի տերը ազնվական չէր, այլ՝ հարստացած ավատատեր:

Իսքանդարը գրավեց նաև Շիրվանը, թեմուրյանների Սուլթանիե, Ջենջան ու Ղազվին քաղաքները: Սակայն Լենկ Թեմուրի որդիներից մեկը՝ **Շահռուխը**, Սալմաստի մոտ ջարդում է

Իսքանդարին: Թեմուրյանները այս հաղթանակից հետո նորից ասպատակում են Հայաստանի ամենատարբեր վայրերը, հատկապես Վասպուրականը և Քաջբերունքի գավառը:

«...ավերալ Քաջբերունոյ՝ կին և տղայ ոչ մնաց, այլ զամենայն առեալ տարավ ի Սամըրղընդ», - գրում է ականատես **Դավիթ Գրիշը**:

Հնարավոր է այս հավերժական դարձած ասպատակությունների, սպանությունների, գերեվարության բուն միջավայրում դեռ պահպանել գոյությունը և նույնիսկ գրքեր արտագրել և հիշատակարաններ թողնել:

Հնարավոր էր: Սրանք նրանք էին, որ ճակատագրի կամեցողությամբ ողջ էին մնում և ոչ մի կերպ չէին ուզում գաղթել: Նրանք բարձրանում էին անմատչելի լեռները և ծվարելով նրանց ծերպերում՝ համառորեն գրում էին իրենց գրքերը...

Գրքերը գրում էին խոտաճարակ դարձած այս խեղճ գրիչները: Երկիրը մնում էր անմշակ, և սովը հարթավայրերից սողում էր դեպի ծերպերում թվացյալ ապահովությամբ ապրողներին՝ գրիչ-ծաղկողին և սեղմում իր «սիրազեղ սրտին»...

Ջարմանալի, առավել ևս՝ տարօրինակ, տրամաբանության ոչ մի գրված ու չգրված օրենքով Հայոց Աշխարհում կենդանի հայ չպիտի մնար: Բայց մնացին: Ու դեռ **Աստվածատուր Գրիշը**, Կոտայքի Արծնի գյուղից, սիրտ է ունեցել գրիչն առնել ձեռքը և գրել.

«...Անգութ, և անագորոյն, և անողորմ, զորքերով անասելի ավերած ի վերայ աշխարհիս Հայոց: Ձի զոր սրով կոտորեաց, և զոր անողորմ գերի վառեաց և կորոյս, և զոր սովամահ եղան, և զոր մահն տարավ, և զորս գայք և գազանք կերան և պատառեցին, և մնացե արքն այսր և անդր փախեան բնաջինջ...»:

1437 թ. **Իսքանդարի** դեմ ելավ իր **Ջհանշահ** եղբայրը, որը հնազանդվել էր Թեմուրի որդի **Շահռուխին**: Իսքանդարը պարտվեց և սպանվեց: **Թովմա Մեծոփեցին** վկայում է, որ նրա մահից հետո հպատակ ժողովուրդները շունչ քաշեցին:

Ջհանշահի իշխանության տարիները, համեմայն դեպս, այնքան խաղաղ էին, որ 1441 թվականին Հայոց եկեղեցու կյանքում տեղի ունեցավ կարևոր մի իրադարձություն. **Կաթողիկոսական աթոռը հազարամյա դեգերումներից հետո վերադարձավ Վաղարշապատ՝ Էջմիածին**:

Դեռ 13-րդ դարի վերջերին, երբ Հռոմկլան, որ երկու հարյուր տարի Հայոց կաթողիկոսության նստավայրն էր, 1292 թվականին գրավվեց և ավերվեց Եգիպտոսի Սուլթան **Մելիք-Աշրաֆի** կողմից: Կաթողիկոսարանը հաստատվեց Սիսում: **Փոլիսան Որոտնեցին**, այդ դեպքերից գրեթե կես դար անց, փորձում էր կաթողիկոսարանը տեղափոխել Քանձասար, որպես համեմատաբար ավելի ապահով մի վայր **Հասան-Ջալալյան** իշխանական տան պաշտպանության ներքո:

Սակայն այն ժամանակ այդ տեղափոխումը չհաջողվեց: Երբ 1426 թվականին Կիլիկյան Հայաստանի թագավորության վերջին հայ իշխանավորը՝ **Կոստանդինը**, չկարողացավ երկիրը պաշտպանել Եգիպտոսի **Սուլթան**ի հարձակումներից, բազմահազար ժողովրդի հետ թողեց Սիսը և գաղթեց Կիպրոս: Կաթողիկոսարանը տեղափոխելու խնդիրը նորից դարձավ հրատապ:

Եկեղեցական գործիչ և պատմաբան **Մաղաթիա Օրմանյանը** «Ազգայնապատում» կոթողային իր աշխատության մեջ գրում է:

«Այլևս պատճառ մը ալ չկար, որ հայրապետական աթոռը յուր պանդխտությունը շարունակեր, որուն միակ արդարացում ազգային քաղաքական իշխանության Վաղարշապատէ դուրս եղած ըլլալն էր»:

Այս տեղափոխությունը հնարավոր եղավ Սյունյաց իշխան **Բեշքեն Օրբելյանի** որդի **Ռոստոմի** շնորհիվ, որին հաջողվել էր դառնալ **Իսքանդար** կարա-կոյունլուի ամենամերձավոր խորհրդականը և նշանակվել էր Արարատյան երկրի կառավարիչ: Վաճառքի անվան տակ նա Էջմիածնի վանքին է նվիրում յոթ խոշոր

գյուղեր. Վաղարշապատը, Օշականը, Բաթռիշը, Նորագավիթը, Աղավնատունը, Թեղնիսը և Մուղնին: Սա արվեց, որպեսզի էջմիածնի վանքը տնտեսապես ամրապնդվի և հնարավոր լինի կաթողիկոսարանը այնտեղ տեղափոխել:

Ռոստոմ Օրբելյան իշխանն, անշուշտ, հեռահար երազանքներ էր փայփայում՝ կապված երկրի անկախությունը վերականգնելու հետ, որին պիտի նպաստեր Այրարատի կենտրոնում վերահաստատված կաթողիկոսական աթոռը:

Ռոստոմ Օրբելյանը պաշտոնական փաստաթղթերում մեծարվում էր որպես «**վեհանձնյա ամիր և իշխան, մեծափառ, ազնվաշուք, բարձրաստիճան, բարձրագույն վստահելի ծառա և ամենաազնիվ վեզիր, նորին կայսերական մեծության սուլթանի մտերիմ**»՝ տիտղոսներով:

1441 թվականին **Թովմա Մեծոփեցու և Յովհաննես Կոլոտիկ Յերմոնեցու** նախաձեռնությամբ էջմիածնում գումարվեց մեծ ժողով, որին մասնակցում էին 12 եպիսկոպոս, 18 վարդապետ, 300-ից ավելի քահանաներ, տանուտերեր և «**բազմութիւն ժողովրդեա**»:

Սուլթան Ջհանշահի հրամանով Այրարատյան այդ ժամանակվա կառավարիչ **Յաղուբ-Բեկը** ժողովականներին դիմավորում է «**փողով և թմբուկով և զուռնով**» և երևանից ճանապարհ դնում դեպի էջմիածին:

Ռոստամ Օրբելյանի անունը չի հիշատակվում այս կարևոր իրադարձության ժամանակ: Ամենայն հավանականությամբ նա արդեն կնքել էր իր մահկանացուն:

Այսպես. հազարամյա դեգերումներից հետո 1441 թվականին Յայոց հոգևոր կենտրոնը նորից դառնում է էջմիածինը:

Էջմիածին տեղափոխված հայրապետական աթոռի առաջին կաթողիկոսը **Կիրակոս Վիրապեցին** էր: Երկու տարի անց նրան փոխարինեց **Գրիգոր Մակվեցի Ջալալբեկյանը**:

ԲՅՈՒՋԱՆԴԻՈՆԻ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

1402 թվականից, երբ **Լենկ Թեմուրը** ջախջախեց **Բայազիդին**, անցել էր գրեթե կես դար:

Թեմուրից պարտվելուց հետո Բայազիդ Առաջինի որդիների՝ օսմանյան գահի հավակնորդների կատաղի գահապայքարը և միաժամանակ խոշոր ավատատերերի միջև ծավալված կռիվները 1416 թվականին ապստամբությամբ ոտքի հանեցին Փոքր Ասիայի գյուղացիությանը, որը և բավական երկար ժամանակ թուրքական նոր նվաճումների դադարեցման պատճառ դարձավ:

Սուլթան **Մուրադ Երկրորդը** կարողացավ հաղթել գահի բոլոր հավակնորդներին, ճնշել ապստամբությունը և օսման-թուրքերի դիրքն ամրապնդել Փոքր Ասիայում ու Բալկաններում:

Եվ 1422 թվականին, իր ողջ բանակով, հայտնվեց Կոստանդնուպոլսի տակ: Թուրքերի՝ Բալկաններում տարած հաղթանակները Եվրոպային ստիպեցին տազնապել այն աստիճանի, որ Լեհաստանի և Յունգարիայի թագավոր **Վլադիսլավ Երրորդ Յագելլոնի** առաջնորդությամբ չեխերի, վալախների, սերբերի, լեհերի, հունգարների միացյալ ուժերով կազմակերպվեց նոր խաչակրաց արշավանք:

Սկզբում խաչակիրները հաղթում էին թուրքերին: 1444 թվականի նոյեմբերի 10-ի մի ճակատամարտում խաչակիրները հիմնովին ջախջախվեցին: Այս պարտությունը երկար դարեր թուրքերի իշխանության տակ դրեց բալկանյան ժողովուրդներին և վճռորոշ եղավ Բյուզանդիայի և նրա մայրաքաղաքի ճակատագրի համար:

Այս նույն թվականին էր, որ Օսմանյան պետության գահին բազմեց **Մուհամմեդ Երկրորդը**, ով իր բազմաթիվ հաջող նվաճումների համար վաստակեց **Աշխարհակալ** մականունը:

Սա խելացի, գաղտնապահ, իշխանատենչ, երկաթյա կամքի տեր, խարդավող ու դաժան մարդ էր: Նրա մայրը սուլթանի հարձերից մեկն էր, և այդ պատճառով նա ավելի քիչ էր համապատասխանում գահին, քան սուլթանուհուց ծնված ժառանգները:

Մուհամմեդը ոչնչացրեց իր բոլոր եղբայրներին, նույնիսկ իննամսական մանկանը, ապա նաև գահի ամենահեռավոր հավակնորդներին և իր դաժանությամբ իր ենթականերին սովորեցրեց ապրել ահուդողի մեջ:

Երբ իտալացի **Բելինին** նկարում էր սուլթանի դիմանկարը՝ սուլթանը հրամայեց նրա ներկայությամբ գլխատել պալատականներից մեկին՝ նկարչին ցույց տալու համար, թե ինչպես են կրճատվում գլխատվածի պարանոցի մկանները... Բելինիի վրա այս միջադեպը ցնցող տպավորություն էր թողել:

Սուլթանը տիրապետում էր մի քանի լեզուների, զբաղվում էր աստղագիտությամբ, մաթեմատիկայով և ֆիզիկայով:

Նրա գերագույն նպատակն էր՝ ոչնչացնել Բյուզանդիա պետությունը:

Բյուզանդիայի Կոստանդին Տասնմեկերորդ Պալեոլոգ կայսրը փորձեց Կոստանդնուպոլսի նկատմամբ Մուհամմեդի ախորժակը զսպել օսմանյան գահի ամենաուղղակի հավակնորդ արքայազն **Օրհանի** միջոցով: Սա փրկվել էր եղբայրների ճակատագրին արժանանալուց. որովհետև այդ ժամանակ գտնվում էր բյուզանդական արքունիքում:

Կոստանդինը Մուհամմեդի մոտ ուղարկեց դեսպաններ, որոնք սուլթանին պիտի «վախեցնեին», թե բյուզանդական արքունիքում ապրում է օսմանյան գահի ճշմարիտ տերը, և եթե...

Մուհամմեդը բանի տեղ չդրեց պատվիրակների միջոցով Կոստանդինի ուղերձը, կամ գուցե և՛ սպառնալիքը:

Սուլթան Բայազիդը Բոսֆորի Ասիական ափին կառուցել էր Անադոլու Հիսար ամրոցը:

Մուհամմեդը Բոսֆորի հակառակ ափին՝ նեղուցի ամենանեղ տեղում սկսեց կառուցել ևս մեկ ամրոց՝ Ռումելի Հիսար անունով:

Այս ամրոցը ցանկացած ժամանակ կարող էր քաղաքը կտրել Սև ծովից, որի ափերից հաց էր մատակարարվում Բյուզանդիոն:

Ամրոցը կառուցվեց չորս ամսում վեց հազար մարդու աշխատանքով, որոնք թվում ընտիր քարագործ վարպետներ էին հավաքված Օսմանյան թագավորությանը ենթակա բոլոր երկրներից:

Հինգ հսկա աշտարակներ ուներ այս ամրոցը և բարձր պարիսպներ, որտեղ տեղավորված էին հեռահար հրանոթներ:

Ամրոցի կառուցումն ավարտելուց անմիջապես հետո սուլթանը հրաման տվեց, որ յուրաքանչյուր նավ, որ կանցնի նեղուցներով, ենթարկվի մաքսային քննության: Նրանք, որոնք կխուսափեն քննությունից, հրանոթային կրակով կոչնչացվեն: Վենետիկյան մի նավ, որը չենթարկվեց այդ հրամանին, տեղնուտեղը ոչնչացվեց, իսկ նրա անձնակազմը մահապատժի ենթարկվեց:

Այս դեպքից հետո ամրոցը ստացավ նոր անուն՝ «**Բողազ քեսեն**», այսինքն՝ կոկորդ կտրող:

Երբ նոր էր սկսվել ամրոցի կառուցումը, բյուզանդական կայսրը Մուհամմեդի մոտ նորից դեսպաններ ուղարկեց, բողոքելով, թե հողը, որի վրա կառուցվում է ամրոցը, պատկանում է Բյուզանդիային, և թուրքերն իրավունք չունեն այնտեղ որևէ բան կառուցելու:

Մուհամմեդը հարկ չհամարեց ընդունել այս նոր պատվիրակներին ևս: Երբ ամրոցի կառուցումն ավարտվել էր, Կոստանդինը ևս մեկ պատվիրակություն ուղարկեց, որը պետք է սուլթանից պահանջեր ամրոցի միջոցով որևէ վնաս չտալ մայրաքաղաքին: Մուհամմեդը, զգված բյուզանդական պատվիրակների ելուժուտից, նրանց զնդան նետել տվեց, իսկ հետո էլ հրամայեց գլխատել:

Վերջապես Կոստանդինը հասկացավ, որ իր մայրաքաղաքը ժայթքումի պատրաստ հրաբուխի վիճակում է գտնվում: Նա փորձեց վերջին անգամ բանակցու-

թյուններ վարել սուլթանի հետ: Կայսրը պատրաստ էր շատ զիջումների, միայն թե մայրաքաղաքը մնար անձեռնմխելի: Մուհամմեդը պահանջեց Կոստանդնուպոլսի՝ փոխարենը կայսրի բնակության համար երկրորդական մի քաղաք առաջարկելով:

Կայսրը գերադասեց ճակատամարտում մեռնել՝ որպես բյուզանդական հնագույն մայրաքաղաքի տիրակալ:

Կայսրի որոշումը՝ որոշում, բայց այդ նույն ժամանակ Կոստանդնուպոլսի ոչ միայն արքունիքում, այլև ողջ քաղաքում, տարբեր քաղաքական և եկեղեցական շրջանակներում տիրում էին դավանաբանական երկպառակտումներ:

Մի քանի տարի առաջ **Հովհան Ութերորդ պապը** հունական և բյուզանդական հոգևորականության մի մասի հետ հասավ այն բանին, որ կաթոլիկ և ուղղափառ եկեղեցիների միջև համաձայնություն կնքվեց: Սա, փաստորեն, նշանակում էր, որ ուղղափառ եկեղեցին անմիջական կախման մեջ էր գտնվելու կաթոլիկ եկեղեցուց: Ուղղափառ եկեղեցու հայրերը նման զիջման գնացին, մտածելով, որ կաթոլիկ աշխարհը օգնելու է իրենց՝ թուրքերի դեմ պայքարում:

Բյուզանդիան օգնություն չստացավ: Սա զայրույթ և անհամաձայնություն առաջացրեց ոչ միայն հոգևորականության, այլև ազնվականության և քաղաքացիների շրջանում:

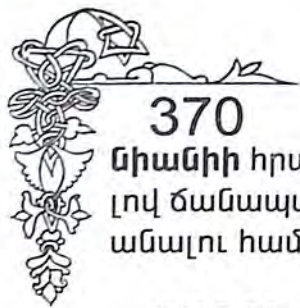
Սուր պայքար էր սկսվել և՛ արքունիքում, և՛ դրսում: Կայսրը մեծ դժվարությամբ էր կարողանում այնպիսի հովվապետ ընտրել, որն անձամբ համաձայն լինի կաթոլիկության առաջնությանը: Կրքերն ավելի բորբոքվեցին, երբ 1452 թ. Կոստանդնուպոլիս եկավ Հռոմի պապի պատվիրակ կարդինալ **Իսիդորը**:

Սբ. Սոֆիայի տաճարում այս կարդինալը կայսրի, ազնվականության և ժողովրդի ներկայությամբ կաթոլիկ ծեսով պատարագ մատուցեց: Քաղաքում հուզումներն այն աստիճան ահագնացան, որ նույնիսկ գրգռված ամբոխը գոռում-գոչումով հայտարարում էր. «**Ավելի լավ է քաղաքում թուրքերի փաթթոցը իշխի, քան լատինական խույրը**»:

Ժողովուրդը գնում էր միայն այն եկեղեցիները, որոնք հունական՝ ուղղափառ ծեսով էին վարում արարողությունները:

Կոստանդնուպոլսում տիրող այս իրավիճակը նմա՞ն չէ, արդյոք, Կիլիկյան Հայաստանի այն իրավիճակին, երբ հոգեվարքի մեջ գտնվող երկիրը օգնության աղաղակներ էր հղում Եվրոպա և Վատիկան, իսկ պապը, իմանալով, որ չի օգնելու, այնուամենայնիվ, դեսպան էր ուղարկում և պարտադրանք, որ կիլիկյան հայությունը մինչև վերջին մարդը դառնա կաթոլիկ: Պապի համար քիչ էր, որ Հայոց վերջին թագավորը ոտից-գլուխ երդվալ կաթոլիկ էր: Մենք գիտենք, թե ինչպես ավարտվեց Հայոց խնդիրը: Կիլիկյան Հայոց պետությունը Եգիպտոսի սուլթանության հարվածների տակ կնքեց իր մահկանացուն: Նույնը լինելու է և Բյուզանդիոնի հետ՝ կատաղի օսման-թուրքերի հարվածների «**օգնությամբ**»:

Իսկ Եվրոպայից Կոստանդնուպոլիս եկավ ընդամենը երեք ջենովական նավ՝ պարենով և յոթ հարյուր վարձկան ջենովացի զինվորներով՝ **Ջեովանի Ջուստի-**

Միանիի հրամանատարությամբ: Նաև երկու վեներտիկյան նավեր դանդաղ լողալով ճանապարհի ընկան դեպի պաշարված քաղաք և այդպես էլ տեղ չհասան՝ միանալու համար կյանքի ու մահվան պայքարի մեջ մտած պաշտպաններին:

1452-53 թ.թ. ձմռանը թուրքական հեծյալ զորքերը սկսեցին տերուտնօրինություն անել Կոստանդնուպոլսի Գալատեյայի դարպասների մոտ, իսկ ջենովացիները շտապեցին թուրքերին ուղարկել իրենց բարեկամական զգացումների հավաստումները:

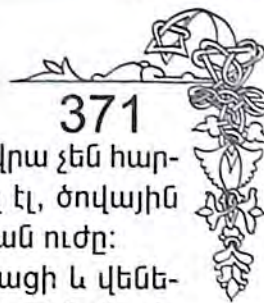
Սուլթանի մտահոգությունը միայն ու միայն իր զորքերի մարտունակությունն էր, նրան հարձակողական տեխնիկայով ապահովելը: Նա հիմնել էր տվել մի քանի արհեստանոցներ, որտեղ ծովվում էին տասնյակ բրոնզե հրանոթներ հունգար զինագործ վարպետ **Ուրբանի** ղեկավարությամբ: Սրանցից մեկը այնպիսի հսկա չափերի էր, որ եղիրնից քաղաքի պարիսպների մոտ հասցրին 60 եզներով՝ երկու ամսվա ընթացքում:

1453 թ. մարտին դեպի Կոստանդնուպոլիս շարժվեց թուրքական ահռելի բանակը, որը բյուզանդական նույն ժամանակների պատմիչ **Դուկի** վկայությամբ 400-հազարանոց էր, իսկ թուրք պատմաբանների կարծիքով՝ 150-հազարանոց էր: **Մուհամմեդը** ուներ նաև 80 զինվորական և 300 բեռնատար նավեր: Վերջինները փոխադրում էին զինվորներ, հանդերձանք, զենք, պարեն:

Ապրիլի 5-ին վերջին զինջուկատների հետ քաղաքին մոտեցավ նաև սուլթանը:

Ֆեոդոսյան պարիսպների կենտրոնում էր գտնվում սուրբ Ռոմանի դարպասը: Այստեղ սուլթանը կենտրոնացրել էր հրետանու հիմնական ուժերը, այդ թվում նաև Ուրբանի ահռելի հրանոթը և առավել մարտունակ զինուժը, որին անձամբ պիտի ղեկավարեր ինքը՝ սուլթանը: Բացի դրանից, թուրքական ողջ զորաջոկատները տեղակայված էին պաշարման ամբողջ գծով: Աջ թևը, որը ձգվում էր մինչև Ոսկյա դարպասները, կազմված էր Փոքր Ասիայից հավաքված զորքերից: 100-հազարանոց այս զորախմբի հրամանատարն էր փորձառու զորավար **Իսահակ փաշան**: Եվրոպական տիրույթներից, Բուլղարիայից, Սերբիայից և Հունաստանից հավաքված զորքերը, մոտ 50 հազար զինվոր՝ գտնվում էին պաշարման ձախ թևում, որը ձգվում էր մինչև Ոսկեղջյուրի ափերը: Ձախ թևի հրամանատարն էր Մուհամմեդի մեկ ուրիշ փորձառու զորավարը՝ **Կարաջա բեյը**: Իր զորքերի թիկունքում սուլթանը տեղավորեց հեծելազորը: Բլուրների վրա տեղավորված ուրիշ զորամիավորումները՝ **Սահան փաշայի** հրամանատարությամբ, պիտի հետևեին Ոսկեղջյուրի մուտքին: Դեպի նեղուց այս մուտքը երկաթյա ծանր շղթաներով փակել էին պաշարվածների նավերը: Բայց այդ նավերն ընդամենը 30-ն էին և երբեք չէին կարող համեմատվել **Մուհամմեդի** նավատորմի իզոթության հետ:

Ուժերն իսկապես անհավասար էին: Քաղաքի յուրաքանչյուր պաշտպանին ընկնում էր 20 թշնամի: Բյուզանդական զորահրամանատարները գլուխ էին կոտրում լուծելու համար այն խնդիրը, թե ինչպես իրենց ունեցած զինական ուժը

ձգեն ամբողջ ամբողջությունների գծով: Հույսով, որ թուրքերը քաղաքի վրա չեն հարձակվի Մարմարա ծովի կողմից՝ բյուզանդացիները հենց այստեղ էլ, ծովային պատմեշը պահպանելու համար տեղավորել էին ամենաքիչ զինական ուժը:

Ոսկեղջյուրի պաշտպանությունը պիտի իրականացնեին ջենովացի և վենետիկցի ծովայինները, մյուս հատվածները՝ բյուզանդացիներն ու լատին վարձկանները:

Քաղաքի պաշտպանները գրեթե հրետանի չունեին, որովհետև այն մի քանի հրանոթները, որոնք գտնվում էին նրանց տրամադրության տակ, պարզապես անպետք էին:

Ապրիլի 6-ի վաղ առավոտյան թուրքերը պատրաստվեցին հարձակման: Բայց մինչ այդ Մուհամմեդը պաշարված քաղաք ուղարկեց սպիտակ դրոշով բանագնացներ:

Նրանք Կոստանդնուպոլսի պաշարվածներին հանձնեցին ուղերձը, որտեղ նա բյուզանդացիներին առաջարկում էր հանձնվել՝ խոստանալով պահպանել նրանց կյանքն ու ինչքը: Հակառակ դեպքում...

Սուլթանի առաջարկը մերժվեց: Եվ ահա, այդ ժամանակ որոտացին թուրքերի բոլոր հրանոթները: Հրանոթներ, որոնք հնարավոր չէր գտնել եվրոպայում, և որոնց վարպետը՝ **Ուրբանը**, եվրոպացի էր:

Բյուզանդացի պատմիչ **Կրիստովուլը**, որն այս իրադարձությունների բուն կենտրոնում է եղել՝ գրել է.

«**Հրանոթները որոշեցին ամեն բան**»:

Սա չափազանցությունն է:

Հետաքրքիր է, որ սկզբում քաղաքը պաշարած զորքերը հաջողություն չունեին: Քաղաքի պարիսպների ամբողջությունը, անփորձ թուրք հրանոթածիզները և ամենակարևորը, Ուրբանի ահռելի հրանոթի՝ կրակելիս կտոր-կտոր լինելը և հենց իր՝ վարպետ-հեղինակին վիրավորելը բավական ջղայնություն պատճառեցին սուլթանին: Բայց, այնուամենայնիվ, մյուս հրանոթների անընդհատ հարվածներից սկսել էին խարխուլել պարիսպները և քանդվել աշտարակները:

18 ապրիլի:

Մուհամմեդը հրամայեց սկսել հարձակումը: Առավոտյան թուրքերը նետվեցին դեպի արկերից բացված պարիսպների քանդված մասերը: Պարիսպների տակ փորված խրամատները լցնելով մեռած մարմիններով, ավազով լեցուն պարկե-րով, քարերով՝ թուրքերն առաջ էին նետվում: Բյուզանդացիները նրանց դիմա-վորում էին նետերով, նիզակներով, քարերով, եռացրած ձյուրով, որ թափում էին պարիսպներից:

Թուրքերը փորձեցին պարսպի տակով խրամատ փորել դեպի քաղաք: Պաշտպանները գետնի տակից տարօրինակ ձայներ լսելով, հասկացան թուրքերի մտադրությունը և նրանց ընդառաջ գնացին՝ իրենք ևս գետնի տակ հանդիպա-կաց խրամատ փորելով, ապա վառող լցնելով պայթեցրին՝ ոչնչացնելով մեծ քանակությամբ թուրքերի:

Կոստանդնուպոլսի պաշարումն ու կռիվը այսպես է նկարագրել ականատես Նեստոր Իսկանդերը.

«Կրակող հրանոթների և երկարափող, ծանր հրացանների աղմուկից, զանգերի զանգահարությունից և կռվող մարդկանց բղավոցներից, զենքերից ցայտող բոցեղեն կայծակներից, քաղաքի բնակիչների, կանանց և երեխաների ողբ ու լացից, թվում էր, թե երկինքն ու երկիրը միացել էին և տատանվում էին: Հնարավոր չէր լսել մեկ-մեկու. մարդկանց բղավոցները, լացը, հեկեկանքը, աղաղակները միացել էին կռվի աղմուկին, զանգերի զանգահարությանը և դարձել միասնական հզոր որոտ: Անթիվ կրակներից, հրանոթների ու հրացանների կրակոցներից խտացած ծուխը ծածկել էր քաղաքը և զորքերը: Մարդիկ չէին տեսնում միմյանց: Շատերը խեղդվեցին վառողի ծխից»:

Թուրքերը հասկացել էին, որ հեշտությամբ չպետք է կարողանան գրավել քաղաքը, որ չնայած Կոստանդնուպոլսի պաշտպանները սակավ են, բայց նրանցից յուրաքանչյուրը պատրաստ է կռվել՝ չխնայելով սեփական կյանքը:

Սուլթանի զայրույթը հասավ գագաթնակետին, երբ շատ անսպասելի թուրքերը պարտվեցին ծովամարտում: Այն երեք ջենովական նավերը, որոնք քաղաքին զենք ու պարեն էին տանում Հռոմի պապի հանձնարարությամբ, և մեկ էլ ցորենով բարձված բյուզանդական մի մեծ նավ, կռվի մեջ մտնելով թուրքական նավերի հետ՝ այրեցին նրանց «**հունական կրակով**» և հաղթեցին:

Թուրքերը կորցրին իրենց նավերից շատերը: Հաղթանակ տարած նավերը կարողացան անցնել թուրքական արգելապատնեշը և մտնել Ոսկեղջյուրի ծոցը:

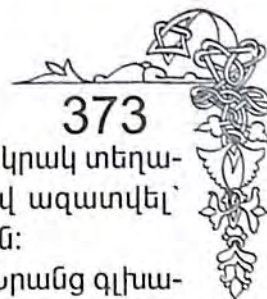
Սուլթանը, ով այդ ծովամարտին հետևում էր Բոսֆորի ափից, տեսնելով, թե ինչպես չորս, այն էլ ոչ զինվորական նավեր կարողացան հաղթել իր փառապանծ հսկա նավատորմիդը և քաղաք զենք և հաց հասցնել, համակվեց այնպիսի մի զայրույթով, որ հրամայեց նավատորմիդի հրամանատար **Բալտա Օղլուն** զրկել բոլոր պաշտոններից, կոչումներից, ունեցվածքից և պատժել զանազանությամբ:

Սակայն Մուհամմեդը շատ արագ կարողացավ իր պարտությունը սրամիտ լուծունով հաղթանակ դարձնել:

Նա հրամայեց նավերը ցամաքի վրայով հասցնել Ոսկեղջյուր: Կառուցել տվեց մի հսկա տախտակամած, որի վրա առատորեն յուղ լցվեց և յոթանասուն ծանր նավեր պարաններով մեկ գիշերվա ընթացքում հարավային ափից քաշվեցին դեպի հյուսիսային ափ և նորից իջեցվեցին ջուրը, բյուզանդական նավերի թիկունքում: Ստացվեց, որ այն հզոր երկաթյա շղթաները, որոնք փակել էին նեղուցի բերանը, որևէ կերպ այլևս չէին կարող պաշտպանել այն:

Աննկարագրելի էր այն սարսափը, երբ պաշարվածները քաղաքի պարիսպների վրայից տեսան թուրքական նավատորմիդը՝ յոթանասուն ծանր նավերը Ոսկեղջյուրի ջրերում:

Բյուզանդական նավի հրամանատար, վենետիկցի **Կոկկոն** փորձեց աննկատ մոտենալ թուրքական նավերին և այրել դրանք «**հունական կրակով**»: Սակայն, ինչպես լինում է նման դեպքերում, ինչ-որ մեկը կարողացել էր այդ մասին տեղ

յակ պահել սուլթանին: Կոկկոյի նավի վրա թուրքերը հրանոթներից կրակ տեղացին և խորտակեցին: Նրանց, որոնց հաջողվել էր ջուրը նետվելով ազատվել՝ թուրքերը հավաքեցին և քաղաքի դիմաց խոշտանգելով՝ սպանեցին:

Կայսրը հրամայեց մույն կերպ վարվել 260 թուրք գերիների հետ: Նրանց գլխատեցին և գլուխները շարեցին քաղաքի պարիսպների վրա:

...Սակայն քաղաքը պարտվում էր: Եվ պարտվում ոչ այն պատճառով, որ պաշտպանները 20 անգամ թվով քիչ էին, կամ արդեն չէր բավարարում պարենը: Քաղաքը չէր դիմանում շարունակվող ներքին պառակտումներին: Կայսրը քաղաքի պաշտպանությունը հանձնել էր իտալացի վարձկան զորավարներին, և, մույնքի պաշտպանությունը հանձնել էր իտալացի վարձկան զորավարներին, և, մույնքի իսկ, կարծես քաղաքի ողջ իշխանությունն էր հանձնվել նրանց ձեռքը: Բայց անհավատն այն էր, որ Կոստանդնուպոլսեցի ջենովացիներն էին դավաճանաբար պահում իրենց: Նրանք քաղաքի ներսից օգնում էին սուլթանին՝ լուրեր հաղորդելով և դրսում գտնվող հայրենակիցների միջոցով նրա զորքերին պարեն և զենք մատակարարելով:

Ջենովացի մի քանի վաճառականներ օգնում էին նաև Կոստանդնուպոլսեցիներին, որ եթե հանկարծ բյուզանդացիները հաղթեն՝ ապահովեն իրենց ավանդական կարևոր վիճակը քաղաքում, պահեն իրենց առևտրական տները և նեղուցներից ազատ օգտվելու իրավունքը:

Քաղաքում քաոս էր տիրում նաև այն պատճառով, որ հավերժական թշնամի դարձած վենետիկցիներն ու ջենովացիները անընդհատ արյունահեղ ընդհարումներ էին ունենում միմյանց հետ... հաշվի չառնելով, թե ինչ զարհուրելի վիճակի մեջ էր գտնվում պաշարված բնակչությունը:

Այս բոլորին ավելանում էր նաև բյուզանդական հոգևորականության անբարյացակամությունը կայսեր հանդեպ, որովհետև նա ցանկանում էր եկեղեցական ունեցվածքը օգտագործել պաշտպանության համար: Այդ խառը վիճակն էր տիրում քաղաքում, երբ ազնվականության մի մասը դավաճանությամբ ուզում էր արժանանալ սուլթանի բարեհաճությանը: Նույնիսկ կայսրին հավատարիմ շատերը փորձում էին նրան համոզել հանձնվել: Սակայն կայսրը մերժում էր այդ խորհուրդները և անընդհատ շրջում էր ամրություններում, անձամբ ստուգում էր խորհուրդները և ամեն կերպ աշխատում էր անձնական օրինազորքերի մարտունակությունը և ամեն կերպ աշխատում էր անձնական օրինակով բարձրացնել պաշտպանների քաջության ոգին: Ուրեմն, դեռ կային մի բուռն պաշտպաններ, որոնց խիզախ հայրենասիրությունը դեռ պահում էր քաղաքը:

Թուրքերի ճամբարում մույնպես խաղաղ չէր: Սուլթանին մոտ գտնվող մարդկանց միջև երկարած գլոդ պաշարումի պատճառով անհամաձայնություն էր առաջացել: Մանավանդ՝ լուր էր տարածվել, թե պաշարվածներին օգնության է շտապում հունգարական բանակը՝ թուրքերին թիկունքից հարվածելու համար: Խոսում էին նաև վենետիկյան նավատորմիդի մասին, որը մույնպես նավում էր դեպի Կոստանդնուպոլիս: Մեծ վեգիր **Խազիլ փաշան** համոզում էր սուլթանին, որ նա թողնի պաշարումը: Ասում են, թե մեծ վեգիրի այդ ցանկությունը բնավ էլ անշահախնդիր չէր: Մեծ վեգիրը իր պնդումը պատճառաբանում էր եվրոպական

Ավարտվում էր պաշարման երկրորդ ամիսը: Մեծ հարձակումներ եղան մայիսի 7-ին և 18-ին: Պաշտպանները կարողացան ետ վանել սոսկալի հարձակումները: Մուհամմեդն անընդհատ նորանոր միջոցներ էր գտնում քաղաքի պարիսպները կործանելու համար: Ամենուր պարիսպների տակ գետնուղիներ էին փորվում: Երկու կողմից էլ մարդկային կորուստներն ահռելի էին: Անընդհատ, բազմաթիվ տեղերից պարիսպներին հենած աստիճաններով թուրքեր վերև էին բարձրանում: Պաշտպաններին հաջողվում էր պարիսպներից ետ հրել և տապալել վերև սողացող զինվորներով ծանրաբեռնված աստիճանները:

...Բոլոր տաճարների հոգևորականները սրբապատկերներով և խաչվառներով, հսկա թափորով, կայսրի հետ մեկտեղ, այդ նույն տաճարների ամենաբազմազան զանգերի տազնապահար, անընդմեջ զանգահարությունների ուղեկցությամբ մաղթանք կատարելով՝ անցնում էին քաղաքի փողոցներով: Ի դեպ. և՛ ուղղափառ, և՛ կաթոլիկ հոգևորականները թափորում միասին էին: Քաղաքացիները մոռացել էին վեճերն ու երկպառակտումները:

Ոսկեդջյուրի ծոցում կանգնած իտալական և բյուզանդական նավերը արագ

հավաքեցին խարիսխները և փորձեցին անվնաս դուրս գալ ծոցից: Թուրքերից հալածված քաղաքացիները լցվեցին նավահանգիստ, ապա ջուրը, որպեսզի հասնեն փախչող նավերին: Անշուշտ, շատ քչերին հաջողվեց հասնել այն քսան նավերից մեկնունեկին, որոնց հաջողվեց դուրս գալ շրջապատումից միայն այն պատճառով, որ թուրքական նավատորմի ղեկավարները լքել էին իրենց նավերը և լցվել քաղաք՝ վախենալով ավարից անմասն մնալ:

1453 թվական, Մայիսի 29:

Պատմիչ **Դուկը** վկայում է, որ դիմելով իր զինվորներին, սուլթանը հայտարարել է.

«Ես ուրիշ ոչ մի ավար չեմ ուզում, բացի քաղաքի շենքերից ու պարիսպներից: Ուրիշ բոլոր գանձերն ու գերիները ձեր ավարն են»:

Երեք օր ու գիշեր քաղաքը գտնվում էր Մուհամմեդի զորքերի տրամադրության տակ: Այդ ողբերգական օրերի նկարագրությունը կարելի է կարդալ **Գեորգի Ֆրանծիսի «Մեծ ժամանակագրություն»** գրքում:

«Նրանց, որոնք աղաչում էին խնայել իրենց, թուրքերը թալանում էին և գերի վերցնում: Իսկ նրանց, որոնք դիմադրում էին՝ սպանում էին: Շատ տեղեր դիակների առատությունից չէր երևում հողը...

...Եվ կարելի էր ամենուրեք ականատես լինել նման տեսարանների. գերի վերցված անհամար ազնվական, անվանի կանայք, աղջիկներ, աստծուն նվիրաբերված միանձնուհիներ, լսել նրանց ողբը, լացն ու կականը... Հաշվի չառնելով նրանց ճիչերն ու աղաղակները թուրքերը նրանց վարսերից ու հյուսերից քարշ տալով հանում էին տաճարներից ու եկեղեցիներից... Երեխաների սարսափահար աղաղակները երկինք էին հասնում, որոնց ևս քարշ տալով դուրս էին բերում եկեղեցիներից և հետո թալանում սրբազան ու սուրբ եկեղեցիները: Նույնը տներում, փողոցներում, ամենուրեք. լաց, հեկեկանք, արցունքներ, ամենուրեք տղամարդկանց ու կանանց ցավի տնքոցներ, զարհուրելի աղաղակներ: Թուրքերը բռնում էին, քարշ տալիս ստրկության, միմյանցից հեռացնում հարազատներին, բռնաբարում: Ոչ մի անկյուն չմնաց, որ խուզարկված ու թալանված չլիներ...»:

Բյուզանդիայի գերիների երկար շարանը ձգվեց դեպի Օսմանյան պետության ամենատարբեր քաղաքների ստրկավաճառության շուկաները:

Պատմիչ **Դուկը** իր **«Բյուզանդական պատմություն»** գրքում Սբ. Սոֆիա տաճարի թալանի մասին այսպես է պատմում.

«Թուրքերն, ամենուրեք սպանելով ու գերի վերցնելով, վերջապես հասան Սբ. Սոֆիայի դռներին, որոնք փակ գտնվելով, անմիջապես կացիներով այնտեղ հավաքված: Ամեն մեկը սկսեց իր գերիներին ջոկել... Ո՞վ կարող է աղաղակների մասին... Ո՞վ կպատմի, երբ տիրուհուն վերցրին իր աղախնու ջիկների հետ... Բռնաբարեցին թալանչիները, այդ աստծուց վիժվածքները...»

կապեցին տղամարդկանց պարաններով, կանանց իրենց գլխաշորերով... մեկ վայրկյանում կտոր-կտոր արեցին սրբապատկերները, թալանելով նրանց զարդարանքները, մանյակները, ապարանջանները, ինչպես նաև սուրբ սեղանի ծածկոցները: Թանկարժեք, արծաթյա, ոսկյա, անգին գոհարեղենով բանված սրբազան անոթները մեկ վայրկյանում տարան՝ թողնելով տաճարը դատարկ, թալանված, պղծված...»:

Նման ճակատագրի արժանացան Կոստանդնուպոլսի բոլոր մեծ ու փոքր տաճարները, ապարանքները, տները: Շատերը հրդեհվեցին: Սարսափելի վնասվեցին ճարտարապետական և մշակութային հուշարձանները: Կրակն են նետվել և ցեխի մեջ կոխտովել հարյուրավոր ձեռագիր թանկարժեք մատյաններ: Ջարդուփշուր են եղել մարմարյա սյուներ և պատեր, հրաշալի, բազմերանգ խճանկարներ: Թուրքերը գերի տարան 60 հազար մարդ: Թուրքական նավերը՝ ծանրաբեռնված ահռելի քանակությամբ թանկարժեք ապրանքներով, հազիվ էին իրենց պահում ջրի երեսին:

Հիշո՞ւմ եք. 1204 թվականին խաչակիրները ինչպես թալանեցին Բյուզանդիան՝ մայրաքաղաքը: Նույն բարբարոսությամբ: Բայց այս անգամ Կոստանդնուպոլսի ավերումը նշանակում էր մի հզոր կայսրության հաշիվների փակումը ժամանակի հետ: Մյուս կործանված, հավերժության գիրկն անցած երկրների ու ժողովուրդների կողքին ճակատագիրը ապահովեց նաև Բյուզանդիայի և բյուզանդացու տեղը: ճակատագրի հեգնանքը նաև այն էր, որ նրա անմիջական ժառանգորդը դարձավ նրան կործանողը:

Մուհամմեդ Երկրորդը Կոստանդնուպոլիս մտավ երեք օր հետո: Հրամայեց ավարտել թալանը: Սուլթանը և նրան ուղեկցող թափորը շրջեց քաղաքում, ապա գլխավոր փողոցով հասավ և մտավ Սբ. Սոֆիա: Մուհամմեդը զննեց տաճարը և հայտնեց իր կամքը, որ հաղթանակի պատվին այն վերականգնվի որպես... մզկիթ: Ապա, քաղաքը հայտարարեց Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք և սուլթանական նստավայր:

Աշխարհի քարտեզի վրա այն հայտնվեց նոր անունով. **Ստամբուլ**, թուրքերեն՝ **Իստամբուլ**: Ասում են, թուրքերեն լեզվի հնչյունաբանությամբ ենթարկվելով՝ Կոստանդնուպոլիսը ձևափոխվեց Իստամբուլի: Մենք դեռ շատ առիթներ ենք ունենալու հանդիպելու այս Իստամբուլին: Դեռ Հայոց պատմության որքան ողբերգական էջեր են գրվելու կապված վաշկատուն օղուզ թուրքի՝ օսմանների **«քաղաքակրթված»** սերունդների հետ:

Ամեն պատմություն՝ իր ժամանակին:

ՀԱՅՈՑ ԻՇԱԽԱՆԱԿԱՆ ՏՆԵՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԲԵԿՈՐՆԵՐԸ

Հիմա նորից Հայաստան վերադառնանք:

15-րդ դարի վերջին Հայոց Տունը դեռ շարունակում էր ապրել:

Չկար թագավորություն, չկային իշխանական տներ և ծանր հոգեվարքի մեջ գալարվելով՝ Հայաստանը դեռ համառում էր մեռնել, ինչպես մեռան շատերը... և Բյուզանդիան նույնպես:

Գիտենք, թե ինչպես կործանվեցին թագավորությունները: Իսկ իշխանական տները՝ Արժե մի քանի խոսք շնչալ նրանց մասին:

Հայոց ծաղկուն քաղաքները այնպիսի հարված էին ստացել մոնղոլների և միջինասիական խաշնարած ցեղերի Անդրկովկաս հորդունով, որ նրանցից շատերը պարզապես վերածվեցին գյուղերի, իսկ որոշներն էլ անմարդաբնակ դառնալով՝ ընկղմվեցին հողի ընդերքը, այստեղ-այնտեղ թողնելով հոյաշեն շինության մի հատված կամ բեկոր, որը դեռ զարմանքի առիթ է դառնում օտար ճանապարհորդի համար, թե՛ սա այսքան սքանչելի, որտեղի՞ց հայտնվեց այս համատարած ամայության մեջ, ովքե՞ր են սրա կառուցողները, ո՞ր են հիմա անհետացել:

Բայց արդյո՞ք անհետացել էին:

Մեր պատմության այս հատվածը կսկսենք իշխանական տներից, հետո կգանք, կհասնենք բուն ժողովրդին:

Դարեր հարատևող ճնշման ու հալածանքի ներքո Հայոց իշխանական տները 15-րդ դարի վերջերին արդեն կորցնելով իրենց քաղաքական և տնտեսական դիրքերը, հողագրկման, մասնատման, անհետացման շարունակական ընթացք էին ապրում, որն առավելագույնի հասավ մոնղոլական իշխանությունների քայքայման շրջանում և ավարտվեց թուրքմենական ցեղապետերի հաստատման ժամանակաշրջանում:

Մամիկոնյանները դեռ 11-12-րդ դարերում մասնատվելով և ուրիշ տոհմական անուններ կրելով, Բյուզանդիայում և Վրաստանում ապաստանելով՝ անհետացան Հայոց ասպարեզից և կորսվեցին:

Բագրատունիները վերջին՝ **Գագիկ Երկրորդ** թագավորի մահից հետո, որպես սոսկ իշխաններ՝ դեռ հիշվում էին 14-րդ դարի սկզբին: Այնուհետև նրանք նույնպես անհետացան Հայոց ասպարեզից:

Պաիկավունի իշխանական տան շառավիղներին հանդիպում ենք Կիլիկիայի Հայոց թագավորությունում, հանձնիս **Ներսես Շնորհալի**, նրա եղբայր **Գրիգոր** և սրա որդի **Գրիգոր Չորրորդ Տղա** կաթողիկոսների, ապա նաև **Վասիլ իշխանի** թոռ **Գրիգոր Հինգերորդ**, **Քարավեժ**, **Շահան-Չորավարի** որդի **Գրիգոր Վեցերորդ Ապիրատ** կաթողիկոսների:

Կային նաև այլոք, որոնք որևէ ասպարեզում աչքի չեն ընկել. ոչ որպես բարձրաստիճան հոգևորական, ոչ գիտնական և ոչ հայտնի ավատատեր իշխան:

Ջաքարյանների վերջին սպարապետ է հիշվում 1345-1380 թվականներին

Ջազան իշխանը: Մոնղոլների տիրապետության տակ նրանց տոհմային իրավունքները պահպանելու ջանքերը ապարդյուն անցան, և նրանք նույնպես, մանրվելով և տկարանալով, անհետացան:

Մոնղոլների տիրապետության ժամանակ **Ջաքարյանները** կոչվում էին **Արդուք**, որը չաղաթայերեն հոմանիշ էր **Երկայնաբազուկ** տոհմականը:

18-րդ դարի վերջերին նրանք ընդունվեցին ռուս ազնվականության շարքերը որպես **Արդության-Երկայնաբազուկներ**: Սանահինի կալվածատերերն էին այս Երկայնաբազուկները, որոնք իրենց սերված էին համարում Ջաքարյաններից: Կա՞ն նրանց ժառանգորդներն այժմ՝ հայտնի չէ: Իրողությունը, սակայն, այն է, որ 15-րդ դարի վերջերին արդեն **Ջաքարյան** տոհմը նույնպես մանրվել ու պատմության ասպարեզից անհետացել էր:

Օրբեյան տոհմի իշխանապետության վերջին նստավայրը Որոտնաբերդն էր, որը 1386 թ. երկար պաշարումից հետո գրավեց **Լենկ Թեմուրը**:

Երբ 15-րդ դարում Սյունիքը ռազմաբեմ էր դարձել միմյանց դեմ պատերազմող թուրքմեն ցեղախմբերի՝ կարա-կոյունլուների, ակ-կոյունլուների և թեմուրյանների համար, **Օրբեյանները** լքելով Հայաստանը 1437 թ. գաղթեցին Վրաստան: Հիշենք **Բեշքեն Օրբեյանին**, որ Վրաստան գաղթելով՝ շուրջ 6000 ընտանիք տառապ իր հետ:

Բեշքենի որդի **Ռոստամը** դառնալով կարա-կոյունլուների ցեղապետ **Իսքանդարի** վեզիրն ու խորհրդականը, փորձեց վերականգնել **Օրբեյանների** իշխանապետությունը: Սակայն այս ծրագիրը չիրականացավ **Լենկ Թեմուրի** որդի **Շահռուխի** արշավանքների պատճառով: Այնուհետև նրանք որևէ դեր չեն ունեցել Հայոց կյանքում: Թերևս, ինչպես մյուս տոհմերի աղքատացած ժառանգները, այստեղ-այնտեղ դարձել էին չնչին գյուղատերեր:

Մինչև 1490 թ. որպես Վայոց Ձորի եպիսկոպոս է հիշատակվում **Եղիշե Օրբելյանը**: Այսպես Հայաստանում սփռված քոչվոր ավագանու ծանր ճնշումների ներքո իրենց քաղաքական և տնտեսական դիրքերը կորցրին նաև իշխանական մեծ գերդաստաններ Խաչենի **Հասան-Ջալալյանները**, Ծարի **Դոփյանները**, Վայոց Ձորի ու Կոտայքի **Պռոշյանները** և մյուսները, որոնք ավել էին կամ պակաս իրենց հարստությամբ և Հայոց կյանքում ունեցած իրենց դիրքերով:

15-րդ դարի սկզբներին մեռավ Խաչենի **Ջազա իշխանը**, որը դեռ կարողացել էր մի կերպ պահել **Հասան-Ջալալյանների** նախկին տիրույթների մնացորդները: Նրա մահից հետո Հասան-Ջալալյանները «քարշ էին տալիս իրենց գոյությունը, որպես սակավազոր գյուղատերեր՝ ի ներքո ձեռին անօրինաց», -կարդում ենք 15-րդ դարի հիշատակարաններից մեկում:

Իսկ երբ Փոքր Սյունիքի Ծարի իշխան **Հասան Դոփյան** ու իր երեք որդիները **Լենկ Թեմուրի** դեմ կռվելիս զոհվեցին, նրանց մահից գրեթե 50 տարի հետո՝ 1450 թ. Հասանի թոռնորդի **Այտին Դոփյանին** հաջողվեց նյութական մեծ միջոցներ ծախսելով՝ այլազգիներից ետ ստանալ Դոփյանների իշխանական կալվածքների մի մասը: Սակայն հաջորդ հիսնամյակին Դոփյան ընտանիքը բաժանվում է երեք մասի՝ **Ուլիբեկենց, Այտենցոց, Ջհանշեցոց**, որով և վերջնականապես

Վասպուրականի Արտեզ գավառում մինչև 1426 թվականը տիրում էին կաթոլիկ հայ իշխանական տան ներկայացուցիչները, որոնց ազնվականության սկիզբը հնարավոր է ետ տանել ընդամենը մինչև 13-րդ դարը: 13-րդ դարից այն կողմ՝ նրանք որպես իշխանական տուն և Մակու ամրոցի և Արտազ գավառի տերեր՝ անհայտ են:

Մակու ամրոցն անառիկ էր: Երբ Լենկ Թեմուրը չկարողացավ գրավել այն, առաջարկեց, որ **ազգությամբ հայ, դավանանքով՝ լատին, անունով սելջուկ՝ Նուր-ադ-դին** իշխանը ընդունի իր գերիշխանությունը՝ 20 հեծյալից բաղկացած մի ջոկատ տրամադրելու պարտավորությամբ: Այս Նուր-ադ-դինի **Սոյուրդաթ-միշ** որդին մահմեդականություն ընդունելով դարձավ Լենկ Թեմուրի թոռ **Օմար-Միրզայի** մերձավոր զինակիցներից մեկը: Մյուս որդին «...գենքի մարդ **չլինելով, ավելի հայ լեզվի քերականության ուսանող ու վարդապետ էր**»: Այսպես վկայում է իսպանացի **Ռուի Գոնզալես դե Կլավիխոն**: Նա իր ճանապարհորդության ժամանակ հյուրընկալվել էր Մակու ամրոցում:

Դեռ 15-րդ դարի 80-ական թվականներին Համշենի գավառում իր գոյությունն էր մի կերպ պահում ավատատեր մի իշխանություն ևս:

«Այս երկրամասը շատ լեռնոտ է, ունի մի քանի լեռնանցքներ, որոնցով անկարող են անցնել կենդանիները: Որոշ տեղերում ժայռից ժայռ անցնելու համար՝ փայտե կամուրջ են կապել: Բեռնակիր կենդանիները այս երկրամասում, ըստ մեծ մասի, անկարող են շարժվել և մարդիկ ստիպված են ամեն ինչ կրել իրենց ուսերին: Հացահատիկ այստեղ քիչ է աճում...»:

Համշեն գավառի վերջին տիրակալը **Դավիթ իշխանն** էր: Երբ 15-րդ դարի վերջին տասնամյակներին թուրքերը վերջ տվին Տրապիզոնի իշխանության ինքնուրույնությանը, գրավեցին նաև Համշենը՝ փակելով ակ-կոյունլուների վերջին ճանապարհը դեպի Սև ծով: Հայտնի է, որ Դավիթ իշխանը փախել է դեռ ակ-կոյունլուների տիրապետության տակ գտնվող Սևեռի փախչալիկ մոտ:

15-րդ դարի հիշատակարաններից հայտնի է նաև **Յովհաննես Յամշենցին «Վթազավորական ազգե»**՝ սերված Յամշենի իշխանական գերդաստանից: Նա 15-րդ դարի 60-90 թվականներից Երզնկայի շրջակա վայրերից մեկում բարձրագույն դպրոց է հիմնել և եղել է նրա ուսուցչապետը:

15-րդ դարի հիշատակարաններում պահպանվել են տեղեկություններ Հայոց նախկին փառահեղ իշխանական տների ժառանգների մասին, որոնք դեռ մի

Սրանցից շատերը բռնի հավատափոխ եղան, կամ որպես գերի տարվեցին Սամարղանդ: Բայց ոմանց հաջողվեց վերադառնալ և նորից ձեռք բերել գյուղատիրոջ կարգավիճակ, ինչպես **Վաչուտյան** իշխանական տան «**ուժասպառ շատիկները**», որոնք դեռ հիշատակարաններում հորջորջվում էին որպես «**Այր Ռավիդները**», որոնք դեռ հիշատակարաններում հորջորջվում էին որպես «**Այր հսկայազոր** ի մրցմունս պատերազմաց, դիւցազնական ի յազատաց և պալազատ ի յիշխանաց»:

Մի քանի էություն մահ պարուն-տերերի մասին:

Յայ իշխանական տների վերացման հետ եկեղեցին կամա թե ակամա, հետզ-հետե իր վրա վերցրեց մնացյալ ժողովրդի ներքին գործերի տնօրինությունը: Սա մի պարտականություն էր, որ ձեռնտու էր նաև օտար տիրակալներին, որովհետև ինչպես և Բագրատի Բագրատի կարգավորելու պահանջը կար:

տեղի ժողովրդի ներքին գործերը կարգավորելու պատճառով վաղ:

Իշխանական տները ոչնչացվեցին, որպեսզի նրանց զինական ուժը ոչնչանար: Բազմաթիվ օրինակներ գիտենք, որ նույնիսկ ամենաանելանելի պահերին, այս-տեղ ու այնտեղ մեծաթիվ թշնամու դեմ կյանքի ու մահվան կռիվ են մղել իշխա-նական տները՝ ավելի շատ միայնակ, քան միավորված, սխրանքի սքանչելի էջեր գրանցելով իրենց հաշվին: Նրանք չհաշտվելով վաչկատուն ցեղերի տիրապե-տության հետ՝ կռվել և համառել են հնազանդվել: Համառել են հրաժարվել իրենց տոթյան հետ՝ կռվել և համառել են հնազանդվել: Համառել են հրաժարվել կամակա-զինական ուժից, հատկապես այրուծիից, և դառնալ օտարի ստրուկ կամակա-տարներ:

Այդ իշխանական տները դարեր ձգվող անազիրույն պայթալուսն փորձաքննում և իրենց գինական ուժը, և՛ իրենց հարուստ տիրույթները՝ թողնելով մանրիկ գյուղերին և փոքր քաղաքներին:

Քոչվոր տիրակալները փայլուն կերպով կատարել էին հայ ժողովրդին իր սե-

[illegible]

Օտարը շատ լավ հասկանում էր, որ հանգիստ իր հարկը առնելու համար, այնուամենայնիվ, ինչ-որ մի կազմակերպություն էր հարկավոր, որին ստորուկ, սակայն իր ազատությունը չմոռա-

ցած ժողովուրդը անվերապահորեն հավատա և ենթարկվի:

Հայ ժողովրդի համար, այս պայմաններում, միայն իր եկեղեցին էր, որին հավատացյալի իր ջերմեռանդությամբ պիտի փարվեր բնագոյրեն և ենթարկվեր անվերապահորեն: Ճիշտ էր նրա այս ընտրությունը: Իսկ օտար տիրապետող պիտի գոնե քիչ կարողանար հասկանալ, որ եթե օգնի եկեղեցուն իր ժողովրդի միարար ուժը լինելու՝ պիտի շահի: Որովհետև, որքան էլ վաշկատուն ու քոչվոր էությամբ, տիրակալի իր հոտառությամբ հասկացել էր մի հոգնած ու ջախջախված ժողովրդի համար քրիստոնյա եկեղեցու կարևոր պատվիրաններից մեկի՝ «... **չարին մի**» կարգախոսի ուժը:

Հայ իշխանական տների վերացմանն ու նրանց տիրույթների բռնագրավմանը զուգընթաց՝ եկեղեցին աստիճանաբար իր վրա էր վերցրել հայ ժողովրդի ներքին գործերի տնօրինության պարտականությունը:

Օտար տիրակալները սկսեցին սիրաշահել եկեղեցուն՝ նրա կալվածքները թողնելով անձեռնմխելի: Մանավանդ որ, միևնույն էր, այդ կալվածքներից նույնպես անխնա հարկեր էին գանձվում:

Եկեղեցական կալվածատիրության համար ստեղծված համեմատաբար տանելի պայմանները պատճառ դարձան, որ իշխանական տների այլևս անգոր տները իրենց պատկանող կալվածքները դնեն վանքերի իրավասության տակ և հարազատներից ոմանց հոգևորական դարձնելով, փաստորեն, նրանց համար ապահովեն այդ կալվածքների վրա կառավարիչ լինելու կարգավիճակը: Այսպես կյանք մտավ «**պարոն-տեր**» կոչումը, որը տրվում էր նրանց, որոնք շարունակում էին տիրել իրենց հայրենական կալվածքների թեկուզև չնչին մասին՝ լինելով միաժամանակ և՛ «**պարոն**», այսինքն աշխարհիկ ավատատեր, և՛ «**տեր**», այսինքն՝ հոգևոր առաջնորդ:

Պարոն-տեր էին Աղթամարի ու Գանձասարի կաթողիկոսները, Սյունյաց մետրոպոլիտները, Վայոց Ձորի, Հաղպատի, Սանահինի, Կեչառիսի և շատ այլ վանքերի թեմերի առաջնորդները:

Այսպես, վանական և աշխարհիկ տները միաձուլվելով, գերադասեցին հոգևորականի սքեմով «**Տեր**» լինել, քան չնչին մի գյուղակի՝ գյուղապետ:

Երկրագործությունից բացի՝ վանական տնտեսությունները զբաղվում էին անասնապահությամբ, մեղվապահությամբ, ձկնորսությամբ, արհեստագործությամբ: Բոլոր հարկերը տալուց և ապրուստը ապահովելուց հետո՝ տնտեսության մեջ կուտակված ավելցուկը վաճառվում էր:

Հայ հպատակների միջև ծագած վեճերը, եթե դրանք վերաբերում էին ընտանեկան հարաբերություններին ու համայնքի ներքին խնդիրներին՝ անպայման լու-

ծում էին դատական պարտավորությունը նույնպես իրենց վրա վերցրած եկեղեցու հայրերը:

Հետզհետե պարոն-տերերը, կարծես սթափվով առաջին ծանր հարվածներից, իրենց եկեղեցական պարտավորություններին զուգընթաց ավելի ընդարձակեցին աշխարհական գործերը: Նրանք սկսեցին պահել զինվորական ջոկատներ, որոնցով, անհրաժեշտության դեպքում, պաշտպանում էին իրենց գույքն ու պատիվը չափ ու սահման չճանաչող, մշտապես ընչաքաղց օտարների ոտնձգություններից: Աղթամարի կաթողիկոսները իրենց զինված ջոկատներով կարողանում էին ետ մղել Աղթամարը մշտապես թալանել ցանկացող քրդերի զինավառ հրոսակներին: Իսկ Ամիդի առաջնորդի քաջարի զինվորները, որոնք մահ հոգևորականներ էին, հարձակվում էին թշնամու զորախմբերի վրա և ազատում գերի տարվող հայրենակիցներին:

Նույնը մահ Տաթևի մետրոպոլիտը, ով նույնիսկ այլազգի ճորտեր ուներ և կարողանում էր Տաթևը հեռու պահել թալանից ու ասպատակությունից:

Անշուշտ, պարոն-տերերի տիրույթներն ու կալվածքները օտարներից նվաճված Հայոց տիրույթների հետ համեմատած՝ ընդարձակ չէին: Նույնիսկ, կարելի է ասել՝ չնչին էին: Ուրեմն, չնչին էր մահ նրանց քաղաքական ու տնտեսական կշիռը հայրենիքում, սակայն դրան հակադարձ՝ որքան մեծ էր ու անտարողունակ Հայոց ինքնությունը դարերի ընթացքում ստեղծած Ոգեղեն արժեքներով պահպանելու եկեղեցու դերը:

Եվ նորից կրկնենք. հայ ժողովուրդը ապրեց ահավոր սրածումների, գերեվարության և գաղթականության միջավայրում, որովհետև անկախ այս ամենից, անկախ օտար բռնակալների լուծը կրելուց՝ շարունակում էր ղեկավարվել դարերի ներսում մշտապես սրբագործված սովորություններով և բարոյական ծանրակշիռ կարգուկանոնով:

Երբ անկում ապրեցին Հայոց ծաղկուն քաղաքները, ամայացան այդ քաղաքներով անցնող միջազգային քարավանային ճանապարհները՝ միևնույն է. հայ վաճառականները անցնում էին միջօրեականից միջօրեական մոր բացված քաղաքականությունները և ամենուրեք սպասված ու փնտրելի էին իրենց ապրանքների զանազանությամբ, որակով, իրենց ազնիվ պահվածքով:

Նրանք հրեա վաճառականները չէին, որոնց Թալմուդի օրենքները պարտադրում էին, որ. «**Հրեային խստորեն արգելվում է խաբել իր մերձավորին և արդեն խաբելություն է համարվում, եթե նա գրկում է նրան արժողության մեկ վեցերորդ մասից: Ով խաբել է իր մերձավորին, նա պարտավոր է ամբողջը հետ վերադարձնել: Ինքնին հասկանալի է, որ այս ամենը իրավացի է հրեաների դեպքում: Հրեային թույլատրվում է խաբել ակումին և նա պարտավոր չէ ակումին վերադարձնել այն որքանով որ նրան խաբել է, քանի որ Սուրբ գրքում գրված է. «Մի խաբեք ձեր մերձավոր եղբորը», իսկ ակումը մեր եղբայրը չէ, այլ ինչպես նշվում է. նրանք շներից վատ են»:** Օրենք 37, «Հարյուր օրենք թալմուդից» (Շուխան Արուխ):

Ակումը հեթանոսն է, արաբը, մահմեդականը, բայց ամենից առաջ՝ քրիստոնյան:

յան: Ընդհանրապես՝ օրենքը վերաբերում է ոչ հրեա բոլոր ժողովուրդներին:

Հրեա վաճառականները նույնպես անցնում էին աշխարհի բոլոր առևտրական ճանապարհներով: Բայց փնտրելին՝ Չինաստանից մինչև Արևմտյան Եվրոպա, Ոսկե Հորդայից մինչև Եգիպտոս, հայ վաճառականներն էին: Նրանց, առևտրի մեջ իրենց բացառիկ ազնվության համար, վերապահված էր առաջնակարգ դեր: Նրանք առևտրական կայուն հանգրվաններ էին ստեղծել հեռավոր Չինաստանում, Թավրիզում, Ղրիմում, Տրապիզոնում, Հալեպում և իտալական քաղաքներում: Աշխարհի բոլոր կողմերից բերվող ու տարվող սքանչելի ապրանքների հետ նրանք տանում էին մշտապես ամենուրեք գնահատված հայ արհեստավորների ձեռքի հրաշալի գործերը:

1394-1427 թ.թ. ճանապարհորդ **Շիլդերգերը**, անցելով Եվրոպայի, Աֆրիկայի և Ասիայի բոլոր հայտնի ու անհայտ ճանապարհներով, գրում է. «**Հայ արհեստավորները գեղեցիկ կտավներ էին գործում թավշից, ծիրանիից և մետաքսից, նմանապես թանկագին ոսկեզօծ կտավներ՝ քան հեթանոսները**»:

Կարելի է պատկերացնել, թե որքան վտանգավոր և զանազան արկածներով լի է եղել վաճառականի կյանքը: Քուրդ ու թուրքմեն քոչվոր ցեղապետերը իրենց գործախմբերով մշտապես պատրաստ էին կողոպտելու ճանապարհներով երթևեկող քարավանները: Եվ վաճառական քարավանատերերը ևս ստիպված էին շրջել զինված ջոկատների ուղեկցությամբ: Մենք դեռ կպատմենք վաճառական սքանչելի դասի մասին առանձին և մանրամասն այս գրքի մյուս հատորներում:

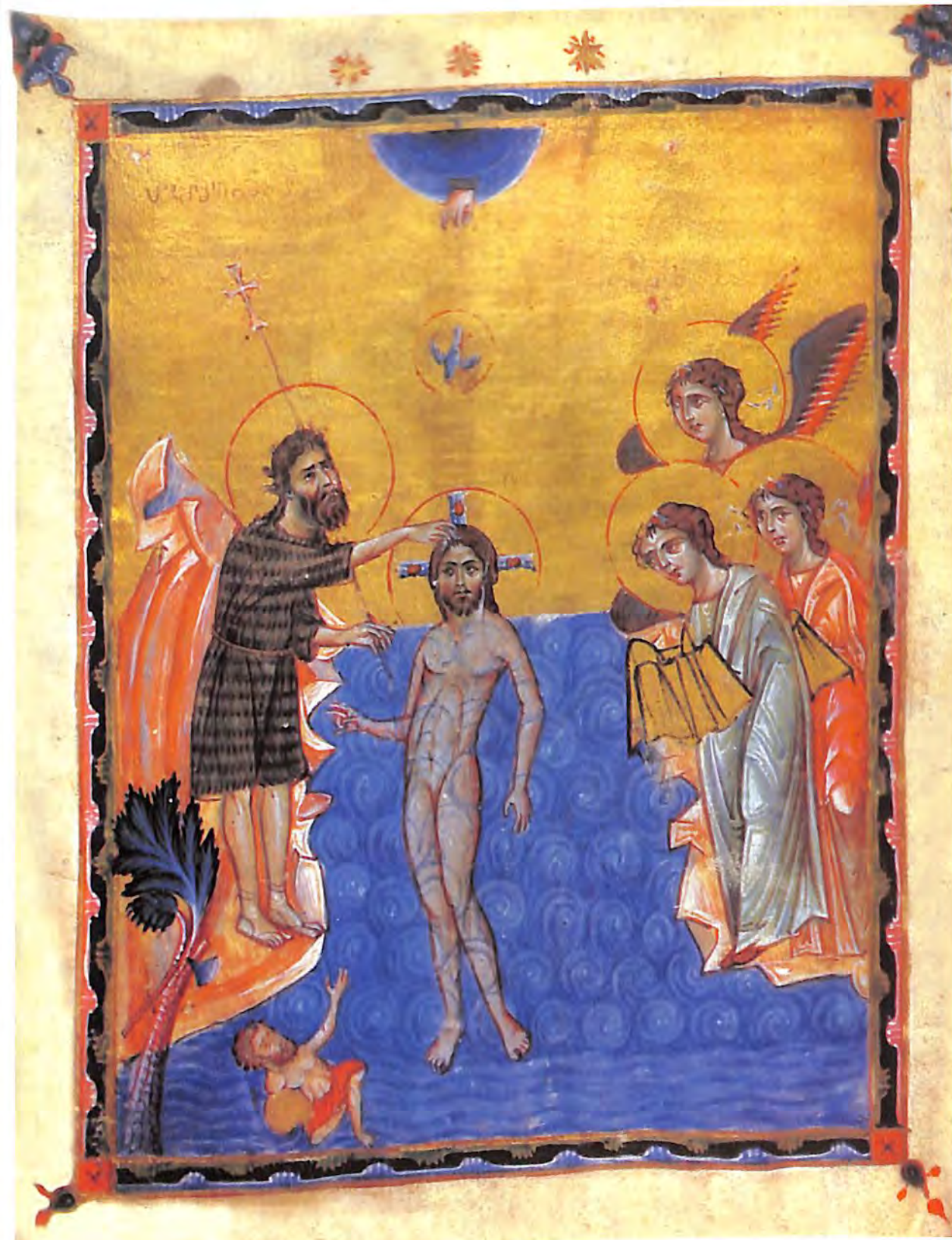
Այսպես.

Ծանր հարկահանության տակ կքած ժողովուրդը իրական և անիրական միջոցներով փորձում էր դիմագրավել վերջնական ոչնչացմանն ու անհետացմանը: Եվ կարողացավ լուծել ողջ մնալու բարդ խնդիրը, եթե ոչ հզոր բանակների արշավանքներով ու հաղթանակներով, ապա բոլոր ժամանակների ամենափորձված միջոցով. աշխատանքով, ստեղծագործելով, զավակներին իր բնավորության լավագույն միջոցներով դաստիարակելով՝ իր բուն Հայրենիքում, թե օտարության մեջ թափառելիս:

Ավարտվում էր 15-րդ դարը: Բոլոր առումներով՝ հայի համար ժամանակը ապրելու ժամանակ էր:

Բայց նա դեռ չէր ավարտել իր առաքելությունը: Երկիր մուկորակի հարատև շարժման մեջ իր բաժին ընթացքը նա դեռ պիտի անցներ:

Բացվում էին 16-րդ դարի դարպասները: Նա պիտի մտներ այդ դարպասներից ներս՝ հոգնած ու տառապած: Նա պիտի իր չարչրկված ուսերին տաներ **Հույսի** կիսամեռ մարմինը ու տեղ պիտի հասցներ: Նա չգիտեր որտեղ է այդ տեղը, բայց հավատում էր, որ այն կա: Իր մեծ **Սրտով**, իր պայծառ **Ոգով**, իր անխորտակ **Հավատով** պիտի տեղ հասցնի իր մեռնող **Հույսը**, ապա ծունկի պիտի գա նրա առաջ աղոթելու. «**Ես քեզ տեղ հասցրի, որովհետև իմ դժվար ճանապարհին մշտապես ինձ հետ էին իմ Հավատը և Սերը... որովհետև իմ ապրելու իրավունքը Արարչագործ Ընծայում է, և ես պարտավոր եմ հավատարիմ լինել նրան**»:

Թորոս Ռոսլին. «Մկրտություն»

Թորոս Ռոսլին. «Ղազարոսի հարությունը»

Թորոս Ռոսլին. «Իջեցում խաչից»

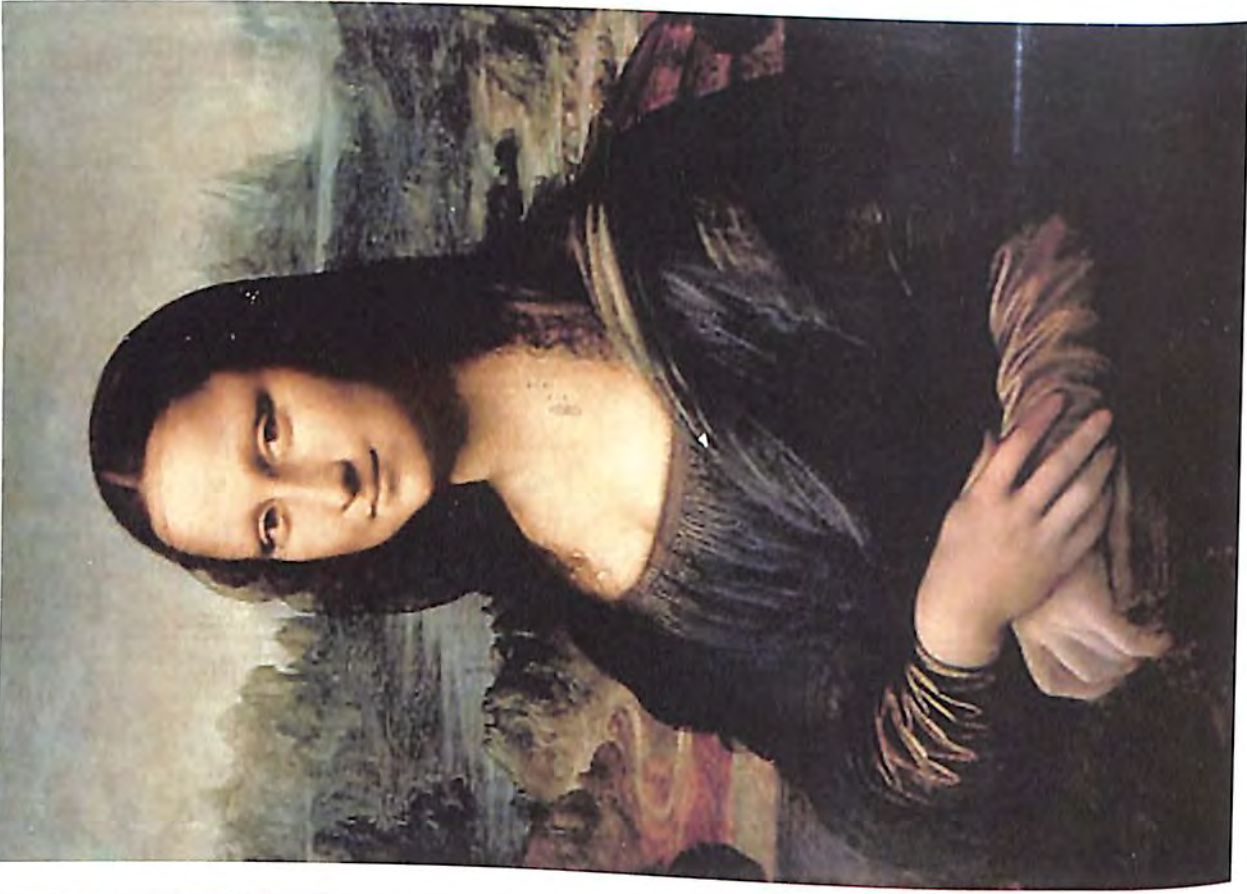
Սարգիս Պիծակ. «Ավետում և Տյառն ընդառաջ»

Սարգիս Պիծակ. «Ծնունդ»

Լեոնարդո դա Վինչի. «Կինը կապեցիտով»

Լեոնարդո դա Վինչի. «Զոկոնդա»

Տիցիան. «Վիոլանտա»

Տիցիան. «Ապաշխարող Մարիամ Մագդաղինացի»

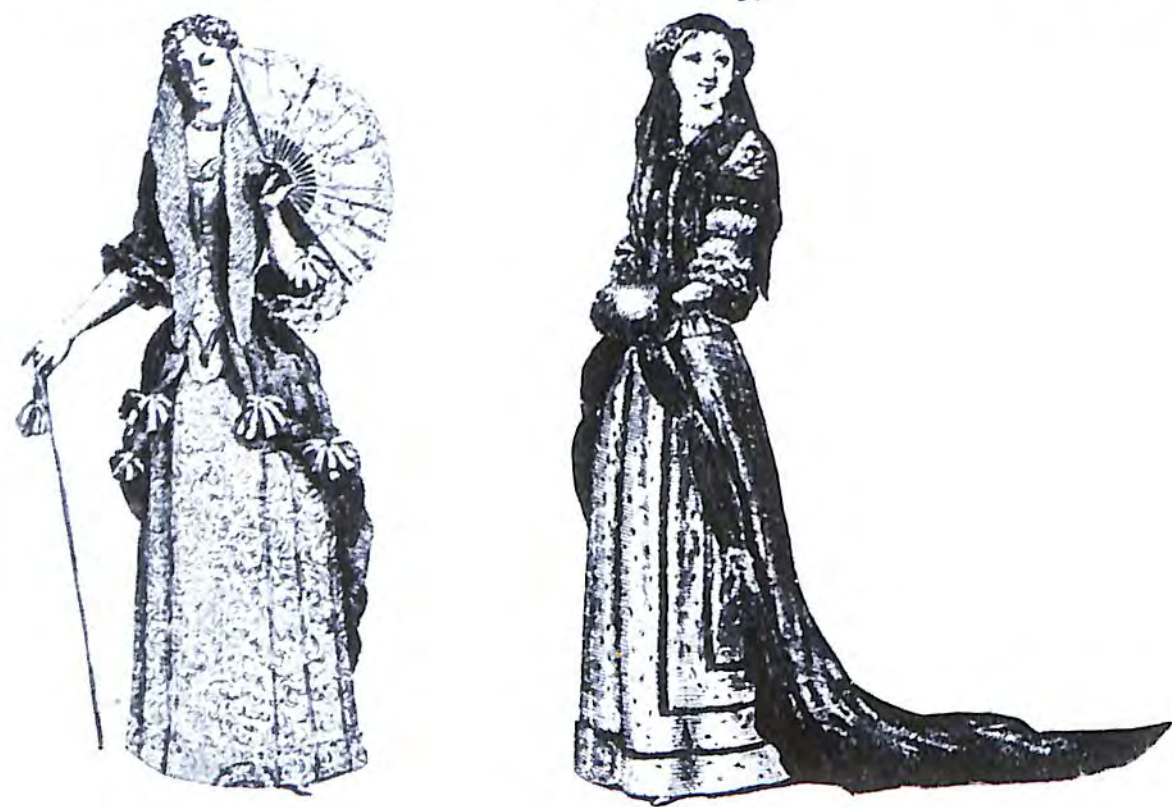
Ուաֆալել. «Անթուսիկյան Տիրամայր»

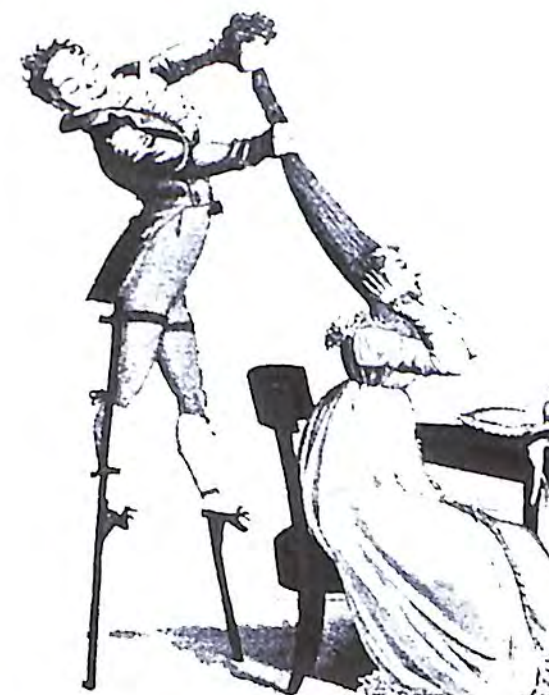
Ուաֆալել. «Գալաթեայի հաղթանակը»

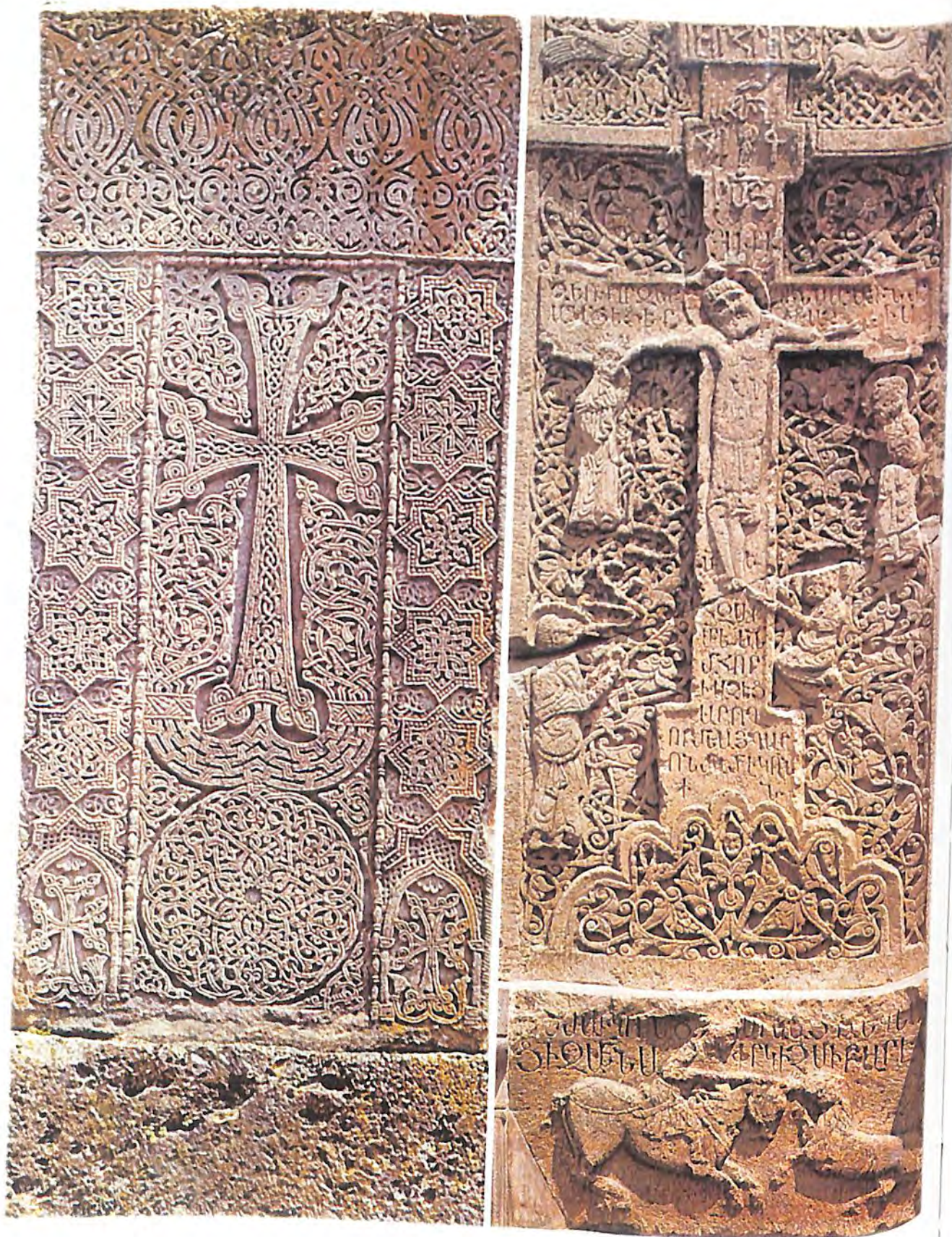
Միքելանջելո. «Դավիթ»

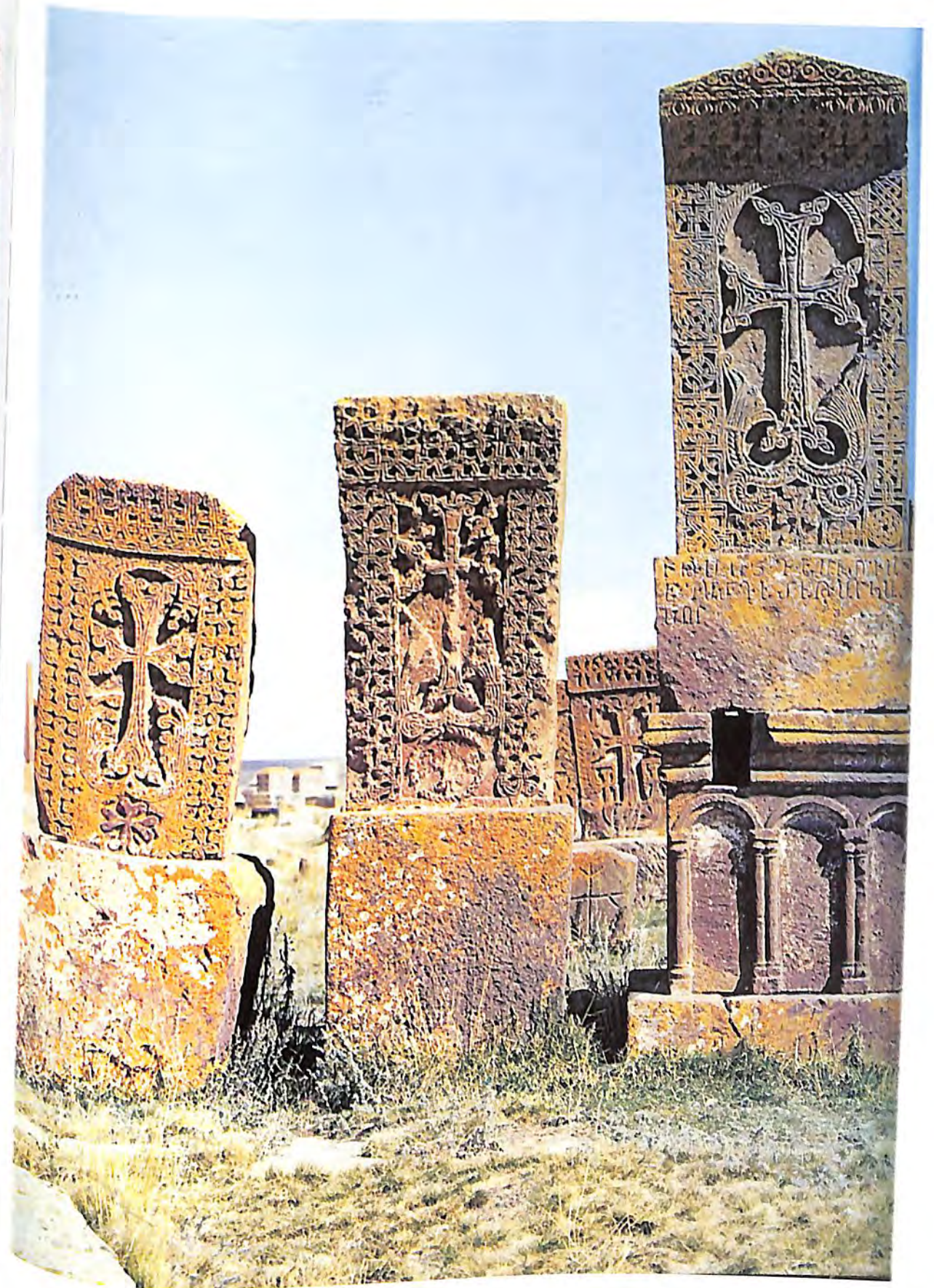
Քննարկվող ժամանակի եվրոպական նորաձևություններ ,

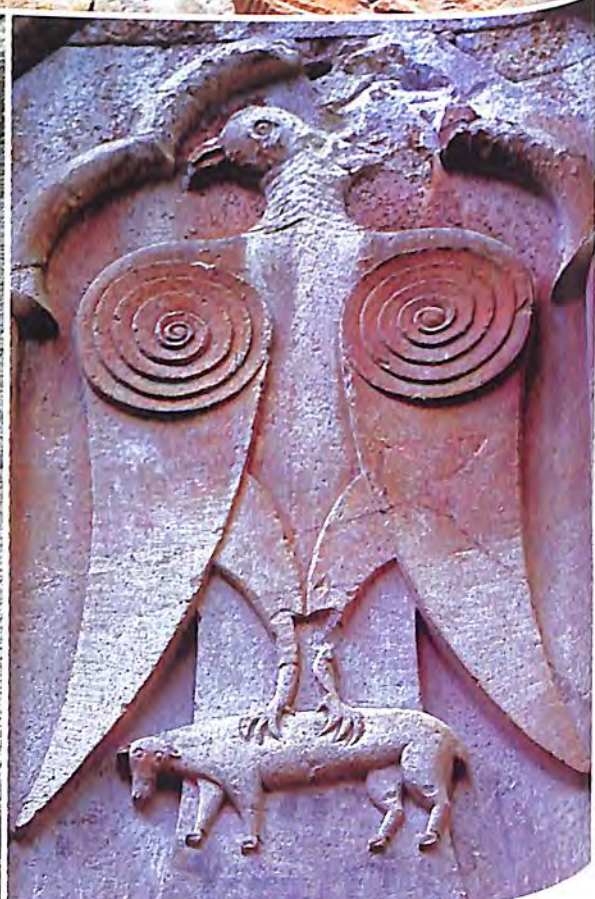
մազահարդարումներ և... ծաղրանկարներ

Քարե «ասեղնագործություն»

Քարե «ասեղնագործություն»

Քարե «ասեղնագործություն»

Քարե «ասեղնագործություն»

Արցախյան գորգի նմուշ

Տասնհինգերորդ դարի դարպասները փակվեցին՝ ետևում թողնելով ողբերգական վայրիվերումների, կործանված կայսրությունների ու թագավորությունների ավերակները, որպեսզի բացվեն նոր ժամանակների դռները դեպի Նոր կայսրություններ ու թագավորություններ, իրենց հաղթական երթերով, չղադարող ավերումներով, նոր պատերազմներով, ժողովուրդների նոր հալածանքներով ու տեղաշարժերով:

Կործանված Բյուզանդական կայսրության փլատակների վրա, հզորության գարիուրելի իր թափով արագորեն բարձրանում էր **Օսմանյան կայսրությունը**: Հասկանալու համար Արևելքում կատարվող դեպքերի հոգեբանությունը՝ մի պտույտ կատարենք Արևմուտքում:

Դեռ 15-րդ դարի կեսերից իմաստասերները փորձել են սահմանագիծ անցկացնել Միջին դարերի և Նոր ժամանակի միջև, քանի որ տարաբնույթ կարգերի, տնտեսական ձևերի, հասարակական ուժերի շերտավորումների մասին նոր աշխարհայացք էր ձևավորվում, որին նպաստում էին նաև ժամանակի աշխարհագրական նորագույն մեծ հայտնագործումները:

Ամենամեծ և կարևոր հայտնագործումը ջենովացի ծովագնաց **Քրիստոփոր**

Կոլումբոսին էր, որ հետևելով երկրի գնդաձևության մասին անտիկ ուսմունքին՝ որոշեց գտնել Հնդկաստան տանող ամենակարճ ճանապարհը: Եվ Իսպանիայի արքայատան հովանավորությամբ 1492 թվականին երեք նավով դուրս գալով Իսպանիայի Պալոս նավահանգստից՝ հոկտեմբերի 12-ին հասնում է Ամերիկայի ափամերձ Բահամյան կղզիներին: Հոկտեմբերի 12-ը համարվում է Ամերիկայի հայտնագործման օրը, եվրոպացիների համար, անշուշտ, քանի որ այս մայր ցամաքը Աշխարհի ստեղծման հենց սկզբից «**հայտնագործված**» էր որպես տեղաբնիկների հայրենիք:

Հաջորդ իր երեք նավարկությունների ժամանակ **Կոլումբոսը** հայտնաբերեց Մեծ և Փոքր Անտիլյան կղզիախմբերը, Կենտրոնական և Հարավային Ամերիկայի ափերը: Կոլումբոսի հայտնագործություններից հետո ամերիկյան ցամաքը ընդգրկվեց մարդկության աշխարհի պատկերացումների ոլորտում: **Սկսվեց Աշխարհագրական Մեծ հայտնագործումների դարաշրջանը...** Տեղաբնիկների համար, որոնք ապրում էին այս հսկա մայր ցամաքում, սա, իհարկե, ողբերգություն էր: Նրանք կոչվում էին հնդիկներ, որովհետև եվրոպայում կարծում էին, թե հայտնաբերվել է Հնդկաստանը, և անխնա բնաջնջվում էին իրենց սեփական հայրենիքում: Սա ուրիշ պատմություն է, որին մի օր, մանրամասն պիտի անդրադառնանք, երբ Ամերիկայի մայր ցամաք հասնեն նաև հայ վտարանդիները և տարագիր գաղթականները:

Կոլոմբոսի հայտնագործությունից հինգ տարի անց ծովագնաց **Մագելանը** Աֆրիկայի շուրջը պտտվելով գտավ դեպի Հնդկաստան տանող ծովային ճանապարհը, որի շնորհիվ առևտրական խոշոր շահերը Միջերկրական ծովից տեղափոխվում են Ատլանտյան և Հնդկական օվկիանոսներ և վերացնում այն դժվարությունները, որոնք ստեղծել էին թուրքերը, երբ 1453 թվականին գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը և փակեցին առևտրական այն մեծ ուղիները, որոնք Միջին Ասիայից, Պարսկաստանից, Հայաստանից անցնելով Սև և Միջերկրական ծովերով, հասնում էին Եվրոպայի գրեթե բոլոր երկրները:

Աշխարհագրական այս գյուտերը ստեղծեցին նոր գաղութատիրություններ: Հեռավոր գաղթավայրերից ոսկին ու արծաթը առատությամբ հոսում էին դեպի Եվրոպա: Ամհատների ձեռքում կենտրոնանում են մեծամեծ դրամագլուխներ: Ավատատիրությունը չէր կարող դիմանալ նման մի շարժման: Նոր քաղաքական կարգը կառուցվում էր ժամանակի տնտեսական դրության, առևտրական գերիշխանության ձգտումներին համապատասխան՝ ազգայնական սկզբունքների վավերացումով: Ավատական իշխանական տների քայքայումով ամրապնդվում էր քաղաքների իշխանությունը:

Սակայն **Նոր ժամանակը** միայն տնտեսական հեղափոխությամբ չի կարևորվում: Սա միայն ժամանակի մի կողմն էր: Տեղի էր ունենում մտավոր և հոգևոր մի ընթացք, որը շրջում է միջնադարյան աշխարհայացքի բուն էությունը: Դեռ Իտալիայում 14-րդ դարից սկսած և ապա Եվրոպայում 15-րդ դարից թափ առած այս մտավոր և հոգևոր վերելքը 16-րդ դարի իտալացի ճարտարապետ, նկարիչ, Պիզայում, Ֆլորենցիայում, Արեցցոյում սքանչելի ճարտարապետական անսամբլների հեղինակ, ինչպես նաև հեղինակ Վատիկանի Ռեջա դաիլիճի և Ֆլորենցիայի Պալացցո Վեկքիոյի որմնանկարների, արվեստի պատմաբան, իտալացի արվեստագետների սքանչելի կենսագիր **Ջորջո Վազարիի** բնորոշումով ստացավ **Ռենեսանս՝ Վերածնունդ** անվանումը:

Ի՞նչ էր սա:

ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ

Երկիրը, որտեղ սկզբնավորվեց այն, Իտալիան էր, այսինքն՝ այն երկիրը, որի պատմական կյանքը սկսվել էր դեռևս մ.թ.ա. 8-րդ դարում և որը նախքան **Վերածնունդը** ունեցել էր և՛ բազմադարյան **Անտիկ** շրջան, և՛ տևական **Միջնադար**... Ընդ որում, Իտալական Անտիկ շրջանն իր մեջ կրում էր ոչ միայն լատինական, այլև հելլենական մշակույթը:

Վերածնունդը վերելք էր ապրում **Հումանիզմի**, այսինքն՝ **Մարդկայության** գաղափարախոսությամբ, որն իր հայացքն ուղղել էր դեպի երկրային կյանք և ջատագովելով մարդու ազատությունը՝ վեհացնում էր մարդասիրությունը, կարևորում մարդու առաքելությունը, միաժամանակ նաև՝ նրա իրավունքները: Հումանիզմը առաջարկում էր հոգևոր մշակույթի՝ փիլիսոփայության, արվեստի, գրականության, բնական և հասարակական երևույթների արժեքավորման, մարդու էության բացահայտման, աշխարհիկ կյանքի իմաստավորման չափա-

նիշներ, որոնք հաճախ հասնում էին պատրանքայնության:

Անշուշտ, այս գաղափարները առկա էին նաև ժողովուրդների զարգացման վաղ շրջանում, բանահյուսության, դիցաբանության, մույնիսկ աղանդավորական որոշ շարժումների հավատամքներում, և, իհարկե, առանձին մտածողների աշխարհայացքներում: Սակայն, որպես հայացքների ամբողջական համակարգ, հումանիզմի գաղափարները ձևավորվել են **Վերածննդի** դարաշրջանում: 14-15-րդ դարերում այն նախ տարածվեց Իտալիայում, **Պետրարկայի, Դանթեի, Բոկաչչոյի, Լեոնարդո Դա Վինչիի, Ռաֆայելի, Միքելանջելոյի** և էլի հայտնի և անհայտ ստեղծագործողների միջոցով:

Ֆրանսիայում **Վերածննդի** գաղափարների կրողներն էին **Մոնտենը և Ռաբլեն, Անգլիայում՝ Շեքսպիրը և Բեկոնը, Իսպանիայում՝ Գուտեն, Դյուրերը, Նիդեռլանդներում՝ Էրազմ Ռոտերդամցին...**

Հումանիստները մերժում էին ավատատիրական աշխարհայացքը, եկեղեցու դոգմաները, նրանց վերահսկողությունը մարդու գործողության և մտքի վրա: Հումանիզմի գաղափարները պիտի ժառանգվեին 17-18-րդ դարերին և **Վոլտերի, Ռուսսոյի, Դիդրոյի, Զելվեցիուսի, Զոլբախի** միջոցով հասցվեին մինչև 19-րդ դարի ուսուցիչներին, ովքեր պետք է ժխտեին մասնավոր սեփականությունը՝ այն դիտելով որպես մարդ անհատի ստրկացման աղբյուր:

Սեփականության ժխտումը հանգեցնում է **Ուտոպիայի** գաղափարին: Ի՞նչ է սա: Բացատրվում է հումարենով. «տեղ, որ գոյություն չունի», «բարի տեղ», կամ՝ «օրհնյալ երկիր»...

Ուտոպիայի գաղափարն ինքնին անիրականանալի գաղափար էր, որովհետև բարոյական ասպարեզում անկատար մարդկությունը ի վիճակի չէ իրագործելի դարձնել այն: Այդ պատճառով էլ նա դուրս չեկավ ֆանտաստիկ գրականության սահմաններից:

Վերածննդի մշակույթը մարդուն հռչակեց տիեզերքի կենտրոն, բնության առավել կատարյալ ստեղծագործություն: Մարդը, նրա ապրումները, ներաշխարհը, երկրային կյանքը դարձան Վերածննդի գրականության և արվեստի գլխավոր թեմաները: Ձևավորվում է ազատ, բազմակողմանի զարգացած ստեղծագործողի տեսակը, որի կենսախիճը լավատեսությունը փաստում է մարդու անսահմանափակ հնարավորությունները:

Վերածնունդը նորից բացահայտեց Անտիկ մշակույթի բնության և մարդու՝ գեղեցիկի և բարոյականության նորովի ըմբռնումները: Սակայն Վերածնունդը Անտիկ ստեղծագործական շրջանի պարզ պատճենահանումը չէր: Սա ավելի բարդ և ավելի խոր երևույթ էր ոչ միայն արվեստի, այլ առհասարակ աշխարհընկալման իր խնդիրներով, որտեղ արվեստը գիտություն էր, իսկ գիտությունը պահանջում էր ոչ միայն մտքի փայլատակումներ, այլ ներկայացնում էր նաև փորձով ստուգելու պահանջ:

Վերածննդի հզոր տիտաններից **Լեոնարդո Դա Վինչին** այն համոզմունքին էր, որ գեղանկարչությունը իմաստություն ու փիլիսոփայություն է միաժամանակ:

Վերածնունդը տարերային ու փոթորկածին ինքնահաստատումն էր անհատի, որը միաժամանակ հզոր խորք էր հաղորդում պատմությանն ու մշակույթին:

Սակայն, **Վերածննդի** ստեղծագործողը հասնելով ինքնահաստատման՝ սրությամբ և խորությամբ զգում էր մարդ-անհատի անկատարությունը, որը հասնում էր երբեմն ամենախսկական ողբերգության: Նրա անօգնականության և անպաշտպանության պատճառով... Թափանցել մարդկային հոգու գաղտնաբանները՝ վկայելու համար նրա սահմանափակությունը:

15-րդ դարում առաջին անգամ լատիներեն թարգմանվեցին Հին Հունաստանի գրեթե բոլոր բանաստեղծները և փիլիսոփաները:

Հայոց Աշխարհում թարգմանչական սքանչելի ավանդույթը սկիզբ էր առել 5-րդ դարում, **հազար** տարի առաջ և այդ **հազար** տարիների ընթացքում, անկախ քաղաքական վայրիվերումներից, երբեք չէր դադարել, ընդգրկելով ոչ միայն հունարենը և լատիներենը, այլև ասորերենը, պարսկերենը՝ ժամանակների ասպարեզում գտնվող ամբողջ գրական, իմաստասիրական, գիտական գրականությունը: Այս մասին, այսինքն՝ Հայոց թարգմանչական արվեստի մասին, դեռ առիթ կունենանք խոսելու: Հիմա դեռ թափառում ենք Եվրոպայում:

Վերածննդի մշակույթը շրջանցել էր քրիստոնեական դավանանքի պարտադրանքները՝ մտնելու համար աշխարհիկ կյանք, որտեղ բարոյականը չի մտահոգում նրան ի հաշիվ ֆիզիկական կյանքի:

19-րդ դարի ֆրանսիացի փիլիսոփա, գրող, գեղագետ, գրաքննադատ, պատմաբան և ըստ ամենայնի հետաքրքիր մտածող **Հիպոլիտ Տենը «Գեղարվեստի փիլիսոփայություն»** գրքում **Վերածննդի** արվեստագետների մասին գրում է.

«Այն, ինչ որ նրանք կամենում են տեսանելի պատկերել, դա, նախ և առաջ, մարդկային բնական մարմինն է, ես ուզում եմ ասել առողջ, գործունակ և եռանդուն մարմինը, ներդաշնակ ինչպես Օլիմպոսի մարմնական աշխարհը, այսինքն աստվածայինի և հերոսականի՝ գերագույնի և կատարյալի գաղափարը...

Վերածննդի արվեստագետները ստեղծեցին մի անգուգական ցեղ, ազնվազարմ հսկա մարմինների ցեղ, որոնք ապրում էին ազնվորեն և գուշակել տալիս ավելի հպարտ, ավելի հուժկու, ավելի անդորրավետ, ավելի գործնական, կարճ՝ ավելի լավ մարդկություն, քան մերն է: Իր ավագ քրոջ՝ հունական քանդակագործության հետ միացած այս ցեղից է, որ ծնունդ են առնում Ֆրանսիայի, Իսպանիայի, Ֆլանդրիայի այն իդեալական կերպարանքները, որոնցով մարդը բնությանը սովորեցնում է, թե ինչպես էր պարտավոր նա ստեղծել իրեն և թե ինչպես նա չի արել այդ...»:

15-րդ դարի վերջին Իտալիան գլուխգործոցների առատ հունձք տվեց: Նա միաժամանակ ունեցավ հանճարների մի սքանչելի բույլ՝ **Լեոնարդո դա Վինչի, Միքելանջելո, Ռաֆայել, Ջորջոնե, Տիցիան, Վերոնեզե, Կորրեջիո...** և էլի ուրիշներ, ովքեր հանճարեղ չէին, բայց տաղանդավոր էին, ապա ավելի նվազ տաղանդավորների մի հսկա բանակ, ոչ միայն նկարիչների, այլև մեծ թվով գերազանց քանդակագործների և ճարտարապետների: Հասարակությունը

հետզհետե դուրս էր գալիս բարբարոսությունից, ռազմատենչ բնագոյների ոլորտից, և մարմնի վայելքների հագեցումից բացի՝ նա պահանջ էր զգում նուրբ և ազնիվ ապրելակերպի: Նա փորձում էր կատարելագործել իր ճաշակը: Եվ Իտալիայում սա կատարվեց ավելի վաղ, քան որևէ այլ տեղ: Թերևս պատճառն այն էր, որ Իտալիան մշտապես գեղեցիկի հանդեպ ունեցել է բնածին, նույնիսկ՝ բնագոյական զգացողություն: Հասկանալու համար **Վերածննդի** բարձրաստիճան միջավայրը՝ դիմենք այդ միջավայրի հարազատ ծնունդ կոմս **Բալթազար Կաստիլիոնեի «Օրագրությանը»**:

«Մեր պալատականը միջակից ավելի տեղյակ պետք է լինի գրականությանը, զոնե գեղեցիկ կոչվող գրականությանը, և իմանա ոչ միայն լատինական լեզուն, այլ նաև հունարենը, որովհետև այդ լեզվով բազմաթիվ և բազմատեսակ աստվածային գրվածքներ կան... Նա հմուտ պետք է լինի բանաստեղծների, ինչպես նաև հռետորների և պատմաբանների գրվածքների և նաև վարժված լինի գրելու չափածո և արձակ, գլխավորապես, մեր ժողովրդական լեզվով, որովհետև, բացի այն բավականությունից, որ նա կգտնի դրանց մեջ, նա հաճելի խոսքերի պակասություն չի զգա, երբ զրույց ունենա տիկիների հետ, որոնք, սովորաբար, սիրում են այդ տեսակ բաներ: Նա պետք է նաև երաժիշտ լինի: Երաժշտությունը ամեն մարդու հոգսերը սփոփում է և հանգստություն է տալիս: Նա գոհունակություն է պատճառում տիկիներին, որոնց քնքուշ և նրբագագ սրտերը շատ շուտ են ըմբռնում ներդաշնակությունը և լցվում են նրա քաղցրություններով: Մի բան էլ կա, որին ես մեծ կարևորություն եմ ընծայում. մեր պալատականը այդ բանն էլ չպետք է աչքաթող անի. դա գծագրության ծիրքն է և նկարչության ճանաչողությունը:

...Իսկ արքունիքում ապրող տիկիներ պետք է ամեն բանից առաջ որոշ սիրալիություն ունենա, որով նա կարողանա շնորհալիորեն խոսակցել ամեն տեսակ մարդկանց հետ: Նաև մի որոշ մտավոր աշխուժություն, որով կարող է ցույց տալ, թե հեռու է թանձրամտությունից: Նրա կրթությունը տղամարդու կրթությունից շատ էլ ցածր չէ... Նա նույնպես պետք է ծանոթ լինի գրականության, երաժշտության, նկարչության հետ, լավ պարի և հաճելի խոսի: ...Նա պետք է պարկեշտ լինի, հանդարտաբարո և համեստ վարմունք ունենա...»:

Եվ այլն... այսպես երկար ու մանրամասն: Մենք դեռ կհիշենք այսքան գեղեցիկ նկարագրված կյանքի մասին պատմությունները, երբ նրա մյուս երեսն իր սարսափազդու այլանդակությամբ հառնի մեր առջև:

Հիպոլիտ Տենը գտնում է, որ 1500 թվականի Վերածնության արվեստի մեծ գործերը բացատրելու համար բավական չեն **Ռաֆայելի** և նրա ժամանակակիցների սուր իմացականությունը, հանճարի բարձր դրսևորումները, այլ նաև պետք է իմանալ այն միջավայրը, ուր ծաղկեց և հովանավորություն ստացավ այս զարմանալի մշակույթը:

«Վերածնության արվեստագետները պայծառատեսներ էին, իսկ, ասենք, Իտալիան կառավարում էին փոքրիկ բռնապետներ, որոնք իշխանություն էին ձեռք բերել ուժով և պահպանում էին ուժով: Իրենց ազատ ժամերին նրանք կառուցել և նկարել էին տալիս: Հարուստներն ու ազնվականները մտածում էին իրենք ևս այդ բռնապետների նման զվարճանալ, գեղեցիկ սիրուհիներ ձեռք բերել, ունենալ արձաններ, նկարներ, շքեղ հագուստներ, իշխանի մոտ տեղավորել իրենց արքայականներին, որպեսզի իրազեկ լինեն, թե որևէ մեկը իրենց չի մատնում կամ սպանել ուզում:

Ոչ էլ կրոնական գաղափարներն են նրանց տանջում կամ զբաղեցնում: Նրանք ասում են, երբ գնում են եկեղեցի. «Գնանք հարմարվելու ժողովրդական մոլորությանը... Եթե մենք ստիպված լինենք ամեն բանում հավատալ Աստծու խոսքին, ամենաթշվառը կլինենք մարդկանց մեջ և չենք կարող

զվարճության մի վայրկյան անգամ ունենալ: Պետք է ընտրել պատշաճ կերպարանք և ամեն բանի չհավատալ...»:

Բազմաթիվ փիլիսոփաներ գաղտնի կամ բացեիքաց հակառակ են հայտնության և հոգու անմահության դոգմաներին: Խորշում են կրոնական ասկետիզմից և սեփական անձը խոշտանգումների ենթարկելու վարդապետությունից. «...Սիրելի բարեկամ, մի անգամ, որ իջանք խավարի հովիտը, մենք այլևս չենք լսելու ալելույա...»: Այս զգայականությունը ամենուր էր»:

Կարդանք նաև Լորենցո Մեդիչիի բանաստեղծությունը.

«Որքան գեղեցիկ է երիտասարդությունը: Սակայն նա թռչում է: Ով ուզում է երջանիկ լինել, թող երջանիկ լինի իսկույն և եթե:

...Ոչ մի վստահություն վաղվա վրա:

Ահավասիկ Բաքոսը և Արիանը՝ գեղեցիկ և սիրավառ մեկը մյուսի համար: Որովհետև ժամանակը թռչում է և մեզ խաբում, իսկ նրանք միասին երջանիկ են շարունակ: Այս հավերժահարսերը և ուրիշները առայժմ զվարթ են: Ով ուզում է երջանիկ լինել, թող երջանիկ լինի իսկույն և եթե:

...Ոչ մի վստահություն վաղվա վրա:

Այս փոքրիկ, ուրախ սատիրները՝ հավերժահարսերի սիրահարները, հարյուր դարաններ են լարել նրանց քարանձավների և անտառների մեջ. այժմ Բաքոսը բոցավառեց նրանց: Նրանք պարում են, դրանք դեռ ցատկոտում են գալիքին սպասելով: Ով ուզում է երջանիկ լինել, թող երջանիկ լինի իսկույն և եթե:

...Ոչ մի վստահություն վաղվա վրա:

Տիկիներ և ջահելներ, կեցցե՛ Բաքոսը և կեցցե՛ Սերը: Թող ամեն մարդ նվազե, պարե ու երգե, թող սիրտը բոցավառվի սիրո քնքշությամբ: Հոգ՝

նությունն ու ցավը պետք է դադար առնեն: Ով ուզում է երջանիկ լինել, թող երջանիկ լինի իսկույն և եթե:

...Ոչ մի վստահություն վաղվա վրա:

Որքան գեղեցիկ է երիտասարդությունը: Սակայն նա թռչում է»:

Այս զգայականության և այս անաստվածության դեմ իրենց ողջ ուժով որոտում էին այդ նույն ժամանակաշրջանի բարոյախոսներն ու քարոզիչները: Սրանցից էր Սավոնարոլան:

«Ձեր կյանքը խոզի կյանք է, որ դուք ամբողջությամբ անց եք կացնում անկողնում, բամբասանքների մեջ, զբոսավայրերում, շվայտությունների և ցոփության մեջ»:

ԲՈՐՋԱՆԵՐ ԵՎ ՄԵԴԻՉԻՆԵՐ

Եվ, իսկապես, Ֆերրարայի և Միլանի դուքսերի՝ Բորջաների ցինիկ զվարճությունների, Ֆլորենցիայի Մեդիչիների աներկյուղ սանձարձակությունների մասին կարդալով՝ կարելի է պատկերացնել, թե ինչ սահմանների էր հասել մարդ արարածի նողկալի նկարագիրը: Այս նկարագիրը ավելի վատ էր Հռոմում՝ պապերի և կարդինալների պալատում:

Թերթենք Ալեքսանդր Վեցերոդը պապի տաներեց եպիսկոպոս Բուրքինարդի «Օրագիրը», որտեղ նկարագրված է բարձրաստիճան հոգևորականության կյանքը: Այն հոգևորականության, որից ոյուրահավատ հայերը իրենց ողբերգական տառապանքի մեջ փորձում էին օգնություն ստանալ. ինչպիսի՝ միամտություն:

Ալեքսանդր Վեցերոդը Բորջաների ընտանիքից էր, և նա հայտնի էր որպես երկրի վրա բոլոր չարագործությունները իր մեջ կրող սոսկալի մի դև: Նրա մայրը հովհաննա Բորջան էր, հայրը՝ Կալիստրատոս Երրորդ Բորջան՝ Հովհաննայի եղբայրը: Քրոջ և եղբոր այս ոճրագործ կապից ծնված Ալեքսանդր Վեցերոդը կրում էր մոր ազգանունը, որովհետև մոր օրինական ամուսին Լեիզոլոն չտանելով կնոջ խելքից-մտքից դուրս անառակ վարքն ու բարքը՝ հրաժարվեց որդեգրել նրա որդուն և բաժանվեց: Ալեքսանդր Վեցերոդը մինչև պապական աթոռին հասնելը ուսումնասիրել էր «Իրավունք» առարկան և հայտնի դարձել որպես պերճախոս իրավաբան: Նրա սիրուհին մի իսպանուհի էր, որը ծնել էր նրա գավակներ Ցեզարին, Ջովանիին և Լուկրեցիային:

Ալեքսանդր Վեցերոդը Բորջա պապի ժամանակ Հռոմը վերածվեց ամենահսկական սպանդանոցի: Անհմար է մի քանի նախադասությամբ նկարագրել այդ խարդախ, անկուշտ, անառակ, հանցագործ մարդու արարքները: Պետք է կարդալ նրա տաներեց Բուրքինարդի «Օրագիրը» պարզապես զարմանալու համար, որ նման ճիվաղ էր բազմած աշխարհի բոլոր կաթոլիկների սրբազան խորհրդանիշ սուրբ Պետրոսի գահին:

Իտալիան բաժանված էր բազմաթիվ մանր պետությունների, որոնք միմյանց դեմ անընդհատ, չդադարող պատերազմներ էին մղում: Բորջա պապը որոշել էր արդեն բաժան-բաժան եղած Իտալիան նորից բաժանել իր ապօրինի զավակ-

ների միջև: Բայց զավակները իրենք էլ իրենց հերթին ուզում էին մեկը մյուսից առաջ անցնել: Եվ Բորջայի կրտսեր որդի Ցեզարը սպանեց ավագ եղբորը: Իսկ նրա դուստր Լուկրեցիան համարվում էր երկրորդ Մեսալինա, որը դեռ պատանի հասակից մասնակցում էր հոր և եղբայրների բաքոսական խնջույքներին:

Պապի տաներեց եպիսկոպոս Բուրքինարդը գրում է.

«Շատ հաճախ, խնջույքից հետո նա նախագահում էր կարդինալների սրբազան ժողովում հետերայի թափանցիկ շղարշով: Այդ տեսքով զվարճանալով՝ անվայել հարցեր էր տալիս անվայել գործերի մասին և միաժամանակ կարդինալների ներկայությամբ քնքշանքով շոյում էր պապին և նրանից ընդունում նման քնքշանքներ...»

Ամոթ, խայտառակություն... Սարսափ:

...Այսօր նորին սրբությունը որպեսզի զվարճացնի տիրուհի Լուկրեցիային՝ հրամայեց...»:

Ավելի լավ է լռել այս մասին մարդկային մեր արժանապատվությունը չվիրավորելու համար:

Ով ցանկանում է, կարող է վերցնել Բուրքինարդի «Օրագիրը» և կարդալ...

Այս պապը ոչ միայն մարմնով, այլ նաև հոգով ու մտքով էր անառակ: Ողջ կաթոլիկ աշխարհը թալանելու համար նա հայտարարեց, որ նոր խաչակրաց արշավանք է կազմակերպելու «տիրոջ գերեզմանը փրկելու»: Եվ երբ ամեն կողմից ոսկին ու արծաթը լցվեցին խրախճանքների պատճառով դատարկված նրա գանձարանը՝ նա մոռացավ խաչակրաց նոր արշավանքի մասին:

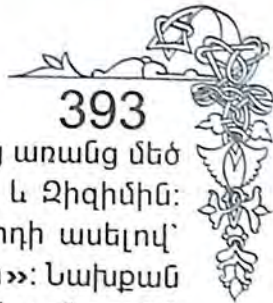
Արժե պատմել քաղաքական մի ստորության մասին ևս, հիշելու համար, թե Հայոց միամիտ հայացքը դեպի ուր էր ուղղված:

...Սուլթան Բայազիդը վախենում էր, որ մի օր իր եղբայր Ջիզիմը, որը գտնվում էր պապի պալատում, նրա հովանավորության տակ, կարող է եգիպտոսի սուլթանի միջոցով տապալել իրեն և գրավել Օսմանյան գահը: Բայազիդը նամակ ուղարկեց Հռոմի պապին...

«Ես պարտավորվում եմ վճարել 300 հազար դուկատ, միացնելով դրան մի քանի քաղաք և Հիսուս Քրիստոսի պատմությանը, եթե Ձերդ սրբությունը այս աշխարհից վերացնի իմ եղբայր Ջիզիմ սուլթանին: Այդ ժամանակ Ջիզիմը կազատվի երկրային կյանքի դառնություններից և նրա հոգին կտեղափոխվի ավելի երջանիկ աշխարհ: Սա մեծ ծառայություն է, որը կարելի է մատուցել գերուն, քանի որ Մուհամմեդի օրենքով նա ինքը պիտի մահը գերադասի ստրկությունից: Եվ դուք էլ, հարգարժան տիրակալ, ձեր կրոնի հանդեպ ոճիր չեք կատարում, որովհետև քրիստոնյաներին հրամայված է ոչնչացնել հերետիկոսներին և անհավատներին...»:

Բայազիդի առաջարկությունը ընդունելի էր պապին, որովհետև Ֆրանսիայի թագավոր Կառլոս Ութերորդը և՛ իր, և՛ սուլթան Բայազիդի թշնամին էր և մտադրություն ուներ նրա եղբայր Ջիզիմին օգնել՝ գրավելու Օսմանյան կայսրության գահը:

Եվ ահա, Կառլոս Ութերորդը արհամարհելով պապական բանադրանքն ու

նզովքը՝ գրավեց Լոմբարդիան և շարժվեց դեպի Հռոմ, որը վերցրեց առանց մեծ ջանքերի: Պապը ստիպված եղավ Կառլոսին զիջել չորս քաղաք և Ջիզիմին: Ջիզիմը քիչ անց մեռավ ահավոր ջղածգունների մեջ, Բուրքինարդի ասելով՝ «այնպիսի կերակուրից, որն անպետք էր նրա ստամոքսի համար»: Նախքան Ջիզիմին Կառլոսին հանձնելը՝ պապը նրան հյուրասիրել էր «խելամտորեն կատարելով իր տված, իրար հակասող երկու խոստումները. Ջիզիմին հանձնել Կառլոսին և ազատել սուլթան Բայազիդին մրցակցից»:

Երբ Կառլոսը հեռացավ Իտալիայից, պապը, իբր խորհրդակցության համար, հրավիրեց բոլոր այն թագավորիկներին և իշխաններին, ովքեր նպաստել էին Կառլոսի իտալական հաղթանակներին: Նրանք տեղնուտեղը դաշունահարվեցին, և նրանց բոլորի հարստությունը և տիրույթները անցան Բորջաների ձեռքը:

Հատված Բուրքինարդի «Օրագրից».

«Նրա համար մեծագույն հաճույք էր մարդկային արյուն թափելը, որով բավարարում էր իր վագրային բնույթը: Մի անգամ նա հրամայեց ցանկապատել Սբ. Պետրոսի հրապարակը, այնտեղ քշել տվեց ռազմագերիներին՝ տղամարդկանց, կանանց, երեխաներին: Պապի որդի Ցեզարը միջոց հեծած սլանում էր նրանց միջով՝ կոտորելով անպաշտպան մարդկանց և դիակներով ծածկելով հրապարակը: Իսկ սուրբ հայրը և Լուկրեցիան հրժվում էին այդ տեսարանով»:

Կարդանք նաև ականատես Տոմազիի նկարագրությունը Բորջա պապի և նրա զավակների որսորդության մի տեսարանից:

«Չորս օր նրանք անցկացրին Օստիի անտառում, ազատորեն տրվելով ցանկասիրական մղումներին, խրախճանքները փոխարինում էին խրախճանքներին և այնտեղ այնպիսի անառակություն էր թագավորում, ինչպես կարող է միայն հորինել այլասերված երևակայությունը: Վերադառնալով Հռոմ, նրանք սրբարանը վերածեցին զազրելի հասարակաց տան»:

Ալեքսանդր Վեցերորդը թալանում էր միամիտ քրիստոնյաներին խաչակրաց նոր արշավանքի ծախսերը հոգալու պատրվակով, հնարում էր եկեղեցական նորանոր հոբելյաններ, որոնց ժամանակ հավատացյալները հասնելով Հռոմ՝ բերում ու պապի գանձարանն էին լցնում իրենց նվիրատվությունները, հավատաքննության միջոցով հաշվեհարդար էր տեսնում բոլոր նրանց հետ, ովքեր քիչ թե շատ հարուստ էին, թունավորում էր կարդինալներին և տիրում նրանց հարստությանը, մեռածների տեղը մեծ կաշառքով նոր կարդինալներ էր ընդունում...

Բորջաների ահավոր թույնը իր համբավը դարերի միջով հասցրել է մեզ: Իրեն հավատարիմ մի քանի քիմիկոսների հետ նրան հաջողվել էր ստեղծել չափազանց նուրբ թույների մի ողջ զինանոց: Բավական էր, որ նրա մարդիկ մոտենային դրսում զբոսնող մարդկանց և թեթևակի ծակեին թունավոր ասեղով, որպեսզի նրանք տեղնուտեղը մեռած ընկնեին: Նրա ամենասիրելի թույներից էր գույնից, հոտից զուրկ այն թույնը, որի միայն մի կաթիլը շաքարը մեկ ստանում էր անտեղյակ դատապարտվածը, որպեսզի մեռնի դանդաղ, միշտ նշանակված

ժամկետին, առանց կասկած հարուցելու, թե թունավորված է:

Նրա որդի **Ցեզար Բորջան** մի կողմը թունավորված դանակով վարպետությամբ կտրում էր խնձորը, մի կեսը ինքն էր ճաշակում, մյուս կեսը հրամցնում էր հյուրին... Խեղճը հյուրասիրությունից հազիվ տուն հասած՝ մեռնում էր:

Բորջանների գինուց, որին նուրբ չափերով թույն էր խառնվում, մեռնում էին մի երկու տարուց հետո: Սկզբում թափվում էին ատամները, մազերը, մաշկը, իսկ հետո՝ մեռնում երկար, տանջալից հոգեվարքով:

Լուկրեցիա Բորջան իր հոր դուստրն էր և սիրուհին միաժամանակ և սիրում էր թույների խորհրդավոր ուժն անձամբ փորձել շատերի վրա:

...Այդ օրը Ալեքսանդր Վեցերորդը և իր որդի **Ցեզարը** կարդինալներից մեկի համար պատրաստել էին իրենց հայտնի գինին: Ծառաներից մեկի անտեղյակությամբ՝ գինին մատուցվեց պապին և իր որդուն, որոնք շոգից նեղվելով, մախքան ճաշկերույթը, զովացուցիչ պահանջեցին: **Ցեզարը** գինին բացեց ջրով, իսկ պապը խմեց միանգամից: Պապը մեռավ ահավոր տանջանքներով ու սոսկալի ջղածգուններով: **Ցեզարը** ողջ մնաց, սակայն 10 ամիս գամվեց անկողնուն:

Հաջորդ օրը ժողովուրդը լսելով պապի մահվան լուրը, իր ուրախությունն ու հրճվանքն արտահայտեց ամենաբուռն ցնծությամբ: Սակայն Ալեքսանդր Վեցերորդ **Բորջա** պապը **Վերածննդի** տաղանդների մեծ հովանավորներից մեկն էր:

Նրա դուստր **Լուկրեցիա Բորջան** ապրեց մինչև խոր ծերություն և հովանավորեց հատկապես այն նկարիչներին, ովքեր նկարում էին... կրոնական թեմաներով:

19-րդ դարի ֆրանսիացի գրող, քննադատ **Պոլ Սեն-Վիկտորը** իր «Մարդիկ և աստվածները» աշխատության մեջ այսպես է ներկայացրել **Բորջա** երևույթը:

«Պատմաբանը, որքան հնարավոր է, պետք է սառնարյուն մոտենա խնդրին: Մի՞թե բնախույզը սարսափահար է լինում, երբ ուսումնասիրում է վայրի գազանին: Հենց այդպիսի գազան էր **Ցեզար Բորջան**, որին խորթ էին մարդկային բարոյականության գաղափարները, որովհետև նա ծնվել էր չարագործ լինելու համար: Հզոր, մեծ չարագործները, որոնք աշխարհը իրենց ոճիրների դաժանությամբ ընկղմում էին սարսափի մեջ, թեկուզև հպանցիկ, երբեմն խղճի խայթեր էին ունենում: Եղել են պահեր նրանց կյանքում, երբ նրանք ապրել են հոգեկան տագնապ և սարսափով են հիշել իրենց կատարած ոճիրները:

...**Ցեզար Բորջան** հոգեկան որևէ տագնապից անտեղյակ էր: Նա անկեղծորեն հավատում էր, թե վեր է կանգնած օրենքներից: Նրա կրքերը սահման չէին ճանաչում և դաժանությունը նույնպես անսահման էր: Նա իր գազանային բնազդների ստրուկն էր»:

Այսպես: Բորջանները մեզ չէին հետաքրքրի, եթե հովանավոր չլինեին **Վերածննդի մշակույթին**:

Մեդիչիները նույնպես սիրում էին իրենց շրջապատել գիտնականներով, արտիստներով, նկարիչներով, արվեստագետներով և լինել նրանց հովանավորը:

Մեդիչիները Ֆլորենցիայի տիրակալներն էին և բանկիրները: Նրանց պալատները ներծծված էին մերկությունների, հեշտասեր զգայնությունների գրգիռով: Նրանք ներողամիտ էին իրենց նկարիչների ստահակությունների հանդեպ և ներում էին նրանց անառակությունները, քանի որ իրենք ևս անառակ էին:

...**Լևոն Տասներորդ Մեդիչի** պապը իր ընտանիքի հարազատ գաղափարախոսն էր, որը կրոնի կարևոր առաքելությունը համարում էր ժողովրդին զսպված պահելը...

Նա մերժում էր հոգու անմահությունը, սակայն օրենք հրատարակեց ուղղված համալսարաններում դասավանդող փիլիսոփաներին. «**Պայքար մղել այն ուսմունքների դեմ, որոնք հեռանալով եկեղեցու դավանանքից՝ քարոզում են, թե հոգին նույնպես մահկանացու է ինչպես մարմինը**»:

Այս պապը նույնպես սիրում էր զվարճանալ և երբեք չէր հրաժարվում ազատ հաճույքներից: Անասնական ավյունը եռում էր նրա երակներում:

Պատմում է Ֆերրարայի դուքսի քարտուղար **Ալֆոնս Պաուլուցոն**, ով իր տիրոջը զեկույցներ էր ուղարկում **Լևոն Տասներորդ** պապի զվարճանքների մասին: Ե՛վ որսորդության, և՛ թատրոն այցելելու, և՛ ցլամարտի ու բուլդոգին մերկ կանանց վազքի մրցումներին նվիրված տեսարաններն ու խրախճանքները նկարագրելուց հետո նա եզրակացնում է, թե. «**արքունիքը բարոյական որևէ մտահոգությունից զուրկ է, հաճույքը նպատակ է դարձված, և պապն ինքը իր առաքելության մեջ բացարձակ աղավաղված մի երևույթ է**»:

Վերածննդի բուռն վերելքի ժամանակներն էին: **Մեդիչիները** հովանավորում էին տաղանդներին: **Լևոն Տասներորդը**՝ նույնպես: Նրա ժամանակ աներևակայելի ծաղկում ապրեց գիտությունը, գրականությունը: **Ռաֆայելը, Միքելանջելոն, Կորրեջոն, Արիստոն** և շատ ուրիշները ժամանակաշրջանին աներևակայելի փայլ տվեցին: Պապը, որը ահռելի ներ էր ծախսում իր զվարճանքների համար՝ փառաբանվեց նաև իր շռայլ առատածեռությամբ՝ նկարիչներին, քանդակագործներին, ճարտարապետներին հովանավորելու համար:

Ի դեպ. **Մեդիչիների** գերիշխանությամբ խաղաղություն հաստատվեց **Ֆլորենցիայում**: Նրանք թագավորում էին, գործարաններ կառուցում, զարկ տալիս վաճառականությանը, բանկեր հիմնում, դրամ վաստակում, որպեսզի խելահեղ վայելքների մեջ այն վատնեն և հովանավորեն **Վերածննդի** մշակույթը:

15-րդ դարում **Մեդիչիները** եղան ոչ միայն **Ֆլորենցիայի** կառավարիչներ և հռոմի պապեր, այլև բավական հաջողությամբ կարողացան պայքարել ավատատեր ավագանու դեմ և դառնալ ողջ **Տոսկանայի** տիրակալ դուքսերը: Նրանց տոհմը թագուհիներ է տվել ֆրանսիական գահին. **Հենրիխ Երկրորդի** կին **Եկատերինա Մեդիչի** և **Հենրիխ Չորրորդի** կին **Մարի Մեդիչի**:

Մեղիչիները բանաստեղծ էին, փիլիսոփա, արվեստի ջատագովներ:

Սակայն, ինչպես ժամանակին **Սավոնարոլան**, այնպես էլ **Նիկոլո Մաքիավելին**, հաշվի չառնելով սրանց հզորությունը, իր գրվածքներում արհամարհանքով ի ցույց էր հանում նրանց կյանքի մութ կողմերը:

Ո՞վ էր Մաքիավելին:

Մաքիավելին քաղաքագետ էր, պատմաբան, գրող, ռազմական տեսաբան, որի անձի շուրջը մինչև հիմա վիճում են ուսումնասիրողները:

Ծնվելով աղքատացած ազնվականի ընտանիքում, այնուամենայնիվ, կարողանում է դառնալ Ֆլորենցիայի Տասի խորհրդի անդամ՝ հիմնականում կատարելով դիվանագիտական հանձնարարություններ:

Երբ 1512 թվականին Ֆլորենցիայում հաստատվեց Մեղիչիների բռնատիրությունը՝ Մաքիավելին հեռացվեց ծառայությունից և աքսորվեց Ֆլորենցիայի մոտ գտնվող իր կալվածքը, որովհետև չէին կարող հանդուրժել նրա քաղաքական ծաղրագրությունները:

«Իտալական վեհապետները կարծում են, թե իշխանի արժանիքն այն է, որ գրվածքների մեջ կարողանա մի սուր պատասխան գնահատել, մի գեղեցիկ նամակ գրել, իր խոսքի մեջ աշխուժություն և նրբություն ցուցաբերել, մի խարդախություն նյութել, զարդարվել թանկագին քարերով և ոսկով, ուրիշներից ավելի մեծ շքեղությամբ բնել և ուտել և իր շուրջը համախմբել ամեն տեսակ հեշտանքներ...»:

Մաքիավելին կարևորում էր Իտալիայի միավորումը՝ որպես նրա հզորության միակ երաշխիք: Խոշոր ազնվականությունը և բարձրապաշտոն հոգևորականությունը չպետք է հանդուրժեին նրա այս գաղափարները:

Մաքիավելին գտնում էր, որ ժամանակն է, որպեսզի Իտալիան հրաժարվի

Մաքիավելի

մանր ու խոշոր քաղաք-պետություններից և ստեղծի միացյալ ուժեղ պետականություն, որի համար ընդունելի են նույնիսկ ամենածայրահեղ միջոցները՝ բռնությունը, խաբեությունը, սպանությունը, դավաճանությունը: Մաքիավելիի ուսմունքի այս դրույթը պատճառ դարձավ, որ նրա հակառակորդները, հատկապես ճիզվիտները, նրան մեղադրեցին բարոյականության օրենքները արհամարհելու մեջ և նշավակելով այդ ուսմունքը՝ նրան տան **մաքիավելիականություն** անունը: Որպես **Վերածննդի** արգասիք, շատերի նման Մաքիավելին ևս զբաղվում էր գրականությամբ: Հեղինակ էր բազմաթիվ կարճավալային երգերի, սոնետների, նովելների և գրական այլ երգերի: Նրա «**Մանդրագոր**» կատակերգությունը խրախուսում է անկաշկանդ, ազատ սերը և սոսկալի ծաղրում անապարհությունը: Նրա տաղանդը բացահայտվել է նաև ռազմագիտության ասպարեզում, որին նվիրված ուսումնասիրություններ ունի:

Սակայն վերադառնանք **Վերածնունդ** երևույթին... որովհետև, որքան էլ որ տարօրինակ է, սա մեզ պետք է հասկանալու համար **Հայոց բնավորության մի շերտը ևս...**

Ի վերջո, ինչպես էր բացատրում **Ռենեսանս** երևույթը **Հիպոլիտ Տենը**՝ այս շրջանի փայլուն գիտակը:

«**Վերածնունդը մի պահ էր, որը գտնվում է միջնադարի և նորագույն ժամանակների միջև, թերի մշակույթի և խիստ զարգացած մշակույթի, մերկ բնազդների թագավորության և հասուն գաղափարների թագավորության միջև: Մարդը երկյակ բնույթ ունի. ունի լարված և երկարատև երազներ, ինչպես բարբարոսը, ունի սուր և նուրբ հետաքրքրություններ, ինչպես քաղաքակրթված մարդը: Առաջինի պես նա որոնում է զգայական հաճույք, երկրորդի պես որոնում է կոպիտ հաճույքից այն կողմ: Այն գեղեցիկ ձևերը, որոնք նա տեսնում է մեծ արվեստագետների երկերի մեջ, երևան են բերում միայն այն տարտամ կերպարանքները, որոնցով լի էր իր գլուխը և բավարարում է այն խուլ բնազդները, որոնցով հագեցված է իր սիրտը»:**

Այսինքն՝ ամեն բան արդարացված էր մարդկության անկատարելությամբ: Պապերի աշխարհը նույնպես, որն այնպես ներողամտորեն բացատրում էր իր ժամանակի սքանչելի նուրբ դաստիարակություն ստացած **Հիպոլիտ Տենը**: Բայց միթե նրանք արժանի էին նման արդարացման: Սուրբ Պետրոսի գահին բազմող պապերից շատերը թուրքերի դեմ նոր խաչակրաց արշավանք կազմակերպելու կեղծ խոստումներով հայտարարում էին նոր հարկերի հավաքում:

Հիշենք. հայերն ինչպիսի հավատով էին նորից ու նորից սպասում այդ արշավանքներին, չնայած՝ խաչակիրներից վնասից ու խարդավանքից բացի ոչինչ չէին ստացել: Ուրեմն ինչո՞ւ էին սպասում... Քրիստոնյա Եվրոպան դեռ մինչև մրուրը չէր հիասթափեցրել նրան...

Հատկապես պապերը՝ Աստծո փոխանորդները երկրի վրա... Իսկ պապերը Եվրոպայի ջերմեռանդ հավատացյալներից ստանալով ահռելի հարստություն՝ մոռանում էին, որ պիտի գնան Արևելք՝ անհավատներից տիրոջ գերեզմանը փրկելու: Հարստություն կուտակելու երկու ճանապարհ ևս ունեին պապերը. **Ինկվիզիցիա և Ինդուլգենցիա:**

ԻՆԿՎԻԶԻՑԻԱ

Հայերեն թարգմանված՝ **Հավատաքննություն:** Ինկվիզիտոր՝ **Հավատաքննիչ:**

«**Քրիստոնեական հանրագիտարան**»-ում կարդում ենք.

«**Ճիշտ չէ պնդել, թե Ինկվիզիցիան հայտնվեց 13-րդ դարում պատրաստի տեսքով, իր բոլոր սկզբունքներով և սահմանադրումներով: Դա արդյունք, կամ ավելի ճիշտ՝ մեկ քայլ առաջ էր զարգացման ընթացքում, որի սկիզբը ծագել է, համենայնդեպս, չորրորդ հարյուրամյակում**»:

Ֆրանսիացի գիտնական **Ժան Գիրոն** գտնում է, որ.

«**Ինկվիզիցիան միայն մի ազգի կամ մի գավառի չէր միայն հայտնի: Նա**

գործում էր բոլոր քրիստոնեական երկրներում, որտեղ հերետիկոսությունը ելնում էր եկեղեցու դեմ... Այսպիսով, նրա գործունեության թափը կախված էր երկրներում տիրող պայմաններից»:

Ժան Գիրոն սխալվում էր. բոլոր քրիստոնյա երկրները չէ, որ աղանդավորության կամ այլադավանության դեմ պայքարել են Ինկվիզիցիայով:

19-րդ դարի գերմանացի պատմաբան **Շլուսերը** իր 18 հատորանոց **«Աշխարհի պատմություն»** աշխատության մեջ գտնում է, որ Ինկվիզիցիան ծնավորվեց 1198 և 1230 թվականներին: Նա պատմում է, որ **Ինոկենտիոս Երրորդ** պապը հիմնադրեց հատուկ եկեղեցական դատարան՝ Ինկվիզիցիա, հերետիկոսներին հետապնդելու և պատժելու համար, եպիսկոպոսների անմիջական մասնակցությամբ, որոնց անձը համարվեց անձեռնմխելի: Նրանք պատասխանատու էին միայն պապին: Նշանակվեց հատուկ պապական լեգատ՝ պատվիրակ: Հատուկ հրամանագրերով հաստատվում են այն օրենքները, որոնք հերետիկոսներին դատարան էին բերում:

Ինկվիզիցիայի դատարաններ կազմակերպվեցին ամենուրեք: Այս դատարաններում կարող էին հայտնվել բոլոր խավերի մարդիկ, եթե նույնիսկ հեռավոր կասկած էր առաջանում նրանց հանդեպ:

Ինկվիզիցիայի դաժանությունը հատկապես կատաղի դարձավ, երբ 1229 թվականին պապական լեգատ նշանակվեց դոմինիկյան ուխտի հիմնադիր **«սուրբ» Դոմինիկը**: Հավատաքննության բոլոր դատարաններից բարձր էր

«Սրբազան դատաստանատունը»՝ գաղտնի արտակարգ դատարանը, որի սպասավորները հանդիսավոր երդվում էին խստագույն գաղտնապահություն պահպանել իրենց գործունեության վերաբերյալ: Ինկվիզիցիայի գաղտնիքները հրապարակողներին նույնպիսի դաժան պատիժ էր սպառնում, ինչպես հերետիկոս համարվածներին: Հավատաքննությունը դատարկ տեղում չառաջացավ: Ամենատարբեր ժամանակներում, ամենատարբեր ժողովուրդների մոտ հետապնդվել են աղանդները, որոնք քրիստոնեության դավանանքի մեջ փորձել են խմբագրումներ կատարել: Հայաստանում նույնպես հետապնդվել և հալածվել են պավղիկյան և թոնդրակյան, իսկ Բյուզանդիայում՝ բոգոմիլների աղանդները: Բայց այն, ինչ դարեր շարունակ կատարեց իրավական կարգավիճակ ստացած Ինկվիզիցիան՝ պապերի անմիջական ղեկավարությամբ և աշխարհիկ իշխանությունների հովանավորությամբ, դուրս էր նույնիսկ հիվանդ երևակայությունից:

Ովքե՞ր էին հերետիկոսները, որոնք դաժանորեն հետապնդվում էին և պատժվում:

Անցյալ դարերում Եվրոպայի պատմության բավիղներում շրջելիս հանդիպել ենք հարկերից ու պատերազմներից ծայր աստիճան նեղված գյուղացիության

ապստամբությունների, որոնք երբեմն աղետալի չափերի էին հասնում:

Ահա այս շարժումները ճնշելու համար առաջին անգամ կազմակերպվում է ապստամբների համախումբ մահապատիժ՝ խարույկի վրա այրելու միջոցով:

Հօգուտ եկեղեցու բռնագրավվում է դատապարտվածների ունեցվածքը: Երբ 1198 թվականին **Ինոկենտիոս Երրորդը** դարձավ պապ, պապական գահին տվեց քրիստոնեական ողջ աշխարհի ճակատագիրը տնօրինողի կարգավիճակ: Նա տիրակալների հետ համաձայնություն էր կնքում, բանադրում այդ տիրակալներից նրանց, ովքեր համաձայն չէին իր գործելակերպին: Իր լեգատներին ուղարկում էր եկեղեցական և աշխարհիկ բարձրաստիճան տերերի նոտ: Նրա այս դեսպանները օժտված էին անսահման իրավունքներով և ահաբեկչության էին ենթարկում Իտալիայի, Գերմանիայի, Ֆրանսիայի գավառները և այլն, որ, ի վերջո, Պորտուգալիայի թագավորները ընդունեցին իրենց վասալական կախումը պապից: Ինոկենտիոս Երրորդն էր, որ կազմակերպեց խաչակրաց չորրորդ արշավանքը:

Հիշո՞ւմ եք. այս արշավանքի մասնակիցները գնացին Արևելք՝ մուսուլմաններից Տիրոջ գերեզմանը փրկելու և ճանապարհին, 1204թ., ավերեցին քրիստոնյա Բյուզանդիան, թալանեցին Կոստանդնուպոլիսը, նժույգներով մտան Սուրբ Սոֆիայի տաճարը և պղծեցին այն, ապա գռվելով նրա հարստությունը՝ ջարդուփշուր արեցին նրա ներսի այն ողջ մշակութային ձեռքբերումները, որոնք չկարողացան տանել իրենց հետ:

Բյուզանդիայից թալանված հարստության մեծ մասը լցվեց այս պապի գանձարանը: Այս պապն էր, որ գերմանացի ասպետներին կոչ արեց խաչակրաց արշավանք սկսել իրենց ցեղակից պրուսների դեմ:

Ի վերջո, այս պապն էր, որ խաչակրաց արշավանք հայտարարեց քրիստոնեական ողջ աշխարհի ներսում՝ նպատակ ունենալով ոչնչացնել բոլոր այլախոհներին: Եվ ամենից առաջ՝ **Կաթարներին և Ալբիգոյցներին**:

Ովքե՞ր էին սրանք:

ՊԱՎՂԻԿՅԱՆՆԵՐ-ԿԱԹԱՐՆԵՐ-ԱԼԲԻԳՈՅՑՆԵՐ

Հիշենք Հայաստանում ծագած **Պավղիկյան** շարժումը, որի դեմ պայքարի ելավ հայ եկեղեցին, և Բյուզանդիան նույնպես, երբ սրանք անչափ հզորանալով՝ տեր դարձան Հայաստանի և Բյուզանդիայի սահմանների մոտ գտնվող ամրոցներին, կազմեցին խոշոր համայնքներ, բանակ, որը երբեմն միանում էր արաբներին, կռվելու համար Բյուզանդացիների դեմ և երբեմն՝ հակառակը: 9-րդ դարում այս շարժումը հասավ բարձր վերելքի, սակայն նույն դարի 70-ական թվականներին էլ ճնշվեց այնպես, որ սրանցից շատերը գաղթեցին Թրակիա և Մակեդոնիա, որտեղ նրանց գաղափարների առաջնորդությամբ սկսվեց **Բոգոմիլների** շարժումը: Ահա, այս **պավղիկյանների** գաղափարներն էլ **բոգոմիլների** միջոցով հասան Արևմտյան Եվրոպա, վերածվելով **Կաթարների և Ալբիգոյցների** աղանդավորական շարժումների:

Նրանք մերժում էին եկեղեցական ծեսերը, սրբերին, ինդուլգենցիան,

պահանջում էին վերացնել եկեղեցուն տրվող տասանորդի հարկը, նրա հողային տարածքների ավատատիրական հարստությունը: Կաթոլիկ եկեղեցին համարում էին Սատանայի՝ Չարի ստեղծածը, որին նույնքան հզոր աստված էին համարում, որքան երկնային Բարի Տիրոջը: Այս գաղափարների հետևողները հիմնականում գյուղացիությունն ու քաղաքային արհեստավորությունն էր, սակայն երբեմն սրանց էին միանում և նույնիսկ առաջնորդում ազնվական ավատատերերը, երբ այլևս անտանելի էին համարում եկեղեցու բռնատիրությունը աշխարհիկ իշխանությունների վրա: Ինոկենտիոս Երրորդ պապը ամենախսկական խաչակրաց արշավանք սկսեց կաթարների և ալբիգոյցների դեմ:

16-րդ դարի ֆրանսիացի պատմաբան Ժան Պոլ Պերրենը իր «Ալբիգոյցների պատմությունը» գրքում գրում է.

«Ողջ քրիստոնեական աշխարհը ցնցվեց ամենուր հանդիպող ահավոր տեսարաններից. մարդիկ կախաղան հանված, կիզված խարույկների բոցերում, տանջահարված խոշտանգումներից, միայն այն բանի համար, որ իրենց պատկերացումները Աստծու մասին տարբեր էին և հրաժարվում էին հավատալ մարդկանց կողմից հորինված եկեղեցու դատարկ ծեսերին ու արարողություններին...»:

Այս համատարած արյունահեղումն ավելի անգուսպ դարձավ, երբ պապի գործակալներին միացան «նողկալի հոգևորականներ» Դոմինիկը, Սիմոն դե Մոնֆորը, Ֆրանցիսկ Ասսիզեացին:

Շրջանցելով բազում գրքերում գրանցված բազում պատմությունները՝ խոսենք կոմս Ռայմոնդի դեմ հրահրված խաչակրաց արշավանքի մասին: Կոմս Ռայմոնդը համարվում էր հերետիկոս, քանի որ մերժում էր պապական անսահմանափակ իշխանությունը:

...Սիմոն դե Մոնֆորը ահռելի բանակով պաշարեց Բեզեր քաղաքը, որը գտնվում էր կոմս Ռայմոնդի տիրույթներում: Մի ամիս պաշտպանվելուց հետո Բեզերը հանձնվեց՝ հավատալով Մոնֆորի խաղաղություն հաստատելու կոչին: Հանձնվելուց հետո մոլեռանդ պապականները մահվան երախը նետեցին քաղաքի ողջ բնակչությանը, անգամ՝ նորածիններին: Մոնֆորի համար դավանանքը միայն ծածկույթ էր: Նա պարզապես հավակնում էր Ռայմոնդի տիրույթներին և նրա Թուլուզիայի կոմս տիտղոսին: Մոնֆորի ահռելի բանակի զինվորների մեծ մասը ոճրագործներ ու մեծ ճանապարհների ավազակներ էին, որոնք արժանի էին կախաղանի: Իհարկե, կային նաև մոլեռանդ քրիստոնյաներ, ովքեր անկեղծորեն հավատում էին, թե հանուն եկեղեցու փառքի՝ փրկում են աշխարհը հերետիկոսներից և դրանով արժանանում հոգու փրկության և մեղքերի

թողության: Բեզերը գրավելիս Մոնֆորի զորքի հետ էր նաև Դոմինիկը, ով խաչը ծեռքին ոճրագործ ավազակներին առաջնորդում էր թաղամասից թաղամաս և ոգևորում թալանի, հրդեհումների, բռնաբարությունների ու սպանությունների կոչով: Երբ զորավարներից մեկը պապական գործակալ Արնոլդ Ամալրիկին փորձեց բացատրել, թե քաղաք Բեզերում բոլորը հերետիկոս չեն և համատարած ոչնչացումի թոհուբոհում հնարավոր չէ ջոկել մեղավորն ու անմեղը՝ Ամալրիկը գոչեց.

«Սպանեք, բոլորին սպանեք: Աստված կճանաչի յուրայիններին»:

Այս կոչը կատարվեց տառացիորեն:

Բեզերը վերածվեց մոխրակույտի: Նրա 60 հազար բնակիչները թաղվեցին դեռ ծխացող ավերակների տակ: Այսպես, Հավատաքննության դրոշի ներքո արշավեցին պապական զորքերը և քարուքանդ արեցին Հարավային Ֆրանսիայի Կարկասսոն, Թուլուզ, Ալբի և ուրիշ քաղաքներ:

Հատկապես մեծ ոգևորությամբ էր սպանում և տանջամահ անում Դոմինիկը: Ինոկենտիոս Երրորդ պապն իրեն կարող էր հաղթող համարել: Նրա կողմից հրավիրված Լատերանյան 4-րդ տիեզերական ժողովի 3-րդ կանոնում ասված է.

«Մենք բանադրում ենք և նզովքի տալիս բոլոր տեսակի հերետիկոսությունը, որը ելնում է սրբազան հավատի դեմ՝ ուղղափառ և կաթոլիկ: Մենք դատապարտում ենք բոլոր հերետիկոսներին, ինչ աղանդի էլ որ պատկանելիս լինեն: Բոլոր դատապարտված հերետիկոսները պիտի տրվեն աշխարհիկ իշխանություններին, որպեսզի նրանք ի կատար ածեն պատիժը: Եթե հիկ իշխանություններին, որպեսզի նրանք ի կատար ածեն պատիժը: Եթե աշխարհիկ կառավարիչը, որին եկեղեցին զգուշացրել էր և նրանից պահանջել, որ նա հերետիկոսների դեմ ընդունի պատժի խստագույն միջոցներ և կառավարիչը համապատասխան ջանք չի գործադրում իր տիրույթները «վարակիչ» հերետիկոսությունից մաքրելու՝ ուրեմն այդ կառավարիչը ինքը կենթարկվի բանադրանքի և նզովքի: Եվ պապը իրավունք ունի նրա վասալներին ազատել նրա իշխանությունից և նրա տիրույթները հայտառարել ազատ, որպեսզի կաթոլիկները գրավեն այդ տիրույթները ի փառս հավատի մաքրության»:

Ինոկենտիոս Երրորդը հասկանում էր, որ հերետիկոսության այդ չափի տարածման պատճառներից մեկը հոգևորականության բարոյական անկումն է: Նաև այս պատճառով՝ հին կուսակրոն վանականության ուխտերի քայքայումը:

Տիեզերական այս ժողովը որոշում ընդունեց վերականգնել քայքայված այդ ուխտերը: Եվ դրանցից մեկը կազմակերպվեց որպես «Աղքատ վանականության ուխտ», որի հիմնադիրն էր Դոմինիկ դե Գուսմանը, որը կաթարների

ոչնչացման գործում մեծ երախտիք ուներ: Արտաքինով նրանք աշխատում էին նմանվել կաթարներին, որպեսզի կարողանան լրտեսել՝ նրանց հետ ապրելով: Նրանց խորհրդանիշը շունն էր՝ Domini վառվող ջահը բերանին, որովհետև իրենց համարում էին Տիրոջ շներ՝ Domini Ganes, որը համապատասխանում էր ուխտի հիմնադիր Դոմինիկի անվանը:

Հերետիկոսների ոչնչացման ասպարեզում այս ուխտի կատարած արյունալի

ծառայությունները հաշվի առնելով՝ պապական գահը Դոմինիկ դե Գուսմանին մահից 13 տարի անց հայտարարեց սուրբ և բազմեցրեց եկեղեցու մյուս սրբերի շարքում:

Ֆրանցիսկյանները նույնպես եկեղեցու աղքատ քարոզիչներ էին: Սրանք ևս ովքեր քարոզում էին հնազանդություն, սեր տառապանքների հանդեպ, աղքատ ապրել և ատելություն ամեն տեսակ հերետիկոսության դեմ: Այս ուխտի կազմակերպիչն ու հոգևոր հայրն էր **Ֆրանցիսկ Ասսիզեացին**: Իր ժամանակին նրա մասին գրված գրքերից հանված նրա կերպարը **Լև Տաքսիլը** ամբողջացնում է այսպես.

«Ողորմելի հիմար էր, որ իր խելագար տեսիլքներով և գուշակություններով աներևակայելի կերպով ազդում էր անկիրթ և սնոտիապաշտ մարդկանց վրա: Իբր թե նա հասկանում էր կենդանիների լեզուն և լրջորեն զրուցում էր նրանց հետ: Հիվանդագին հուզավառության նույնների ժամանակ Ֆրանցիսկի մարմինը ցնցվում էր ինչպես ջերմախտով հիվանդի մարմինը: Նրա խոսքը դառնում էր անհասկանալի ու անիմաստ, որը համարվում էր վերուստ երևան եկած ոգևորություն: Հավատացյալներին հուզավառության մեջ նետելու նրա կարողությունը միանգամայն ձեռնտու էր պապին, որը շատ լավ գիտեր, թե ինչպես օգտագործել այդ խենթին: Նա համարվեց սուրբ հատկապես իր առաքինի վարքի համար: Ցանկանալով հաղթել ցանկասիրության դեհին և պաշտպանել կրթի հրդեհից սպիտակ շապիկն իր կուսության՝ Ֆրանցիսկը ձմեռը ընկղմում էր սառցաջրի մեջ: Բայց սա էլ երբեմն չէր օգնում Ֆրանցիսկին: Եվ ահա մի օր, երբ ահավոր գայթակղությունը պատեց նրան մի գեղեցիկ աղջկա պատճառով, որը եկել էր նրա մոտ օրհնություն ստանալու, նա այդ աղջկա ներկայությամբ լրիվ մերկացավ, ապա ինքն իրեն արյունոտելու աստիճան մտրակահարեց և վազեց բակ, որտեղ թավալվեց ձյան մեջ, աղաղակելով, թե սուրբ հոգին մտավ իր մեջ: Ապա յոթ հսկա ձնե մարդ պատրաստեց՝ ներկելով իր սեփական արյունով: Այդ միջոցին Ֆրանցիսկի հոգին նրան ասաց. «Ձնե՛ մարդ կանանցից ամենախոշորը և գեղեցիկը քո կինն է, չորսը՝ սիրուհիները, երկուսը՝ աղախիները: Շտապիր, տար նրանց քո կրակարանի մոտ, որովհետև նրանք մեռնում են ցրտից»: Ձյունե կանայք հալվեցին կրակարանի մոտ և Ֆրանցիսկի հոգին նորից խոսեց նրա հետ. «Օ՛, իմ մարմին, ընդունիր այս դասը որպես խրատ և տես, թե ինչպես պիտի հալվեն և գոլորշիանան քո ցանկասիրության բոլոր ուրախությունները հոգու դիմաց»:

Պապական գահը ամեն կերպ հովանավորում էր դոմինիկյաններին և ֆրանցիսկյաններին: Նրանք, փաստորեն, պապի լրտեսներն էին ամենուրեք: Նրանց ղեկավարները շատ արագ կարողացան եկեղեցական բարձր պաշտոնների հասնել, առատորեն պարգևատրվում էին կարգինալական կոչումներով, և եղան ոմանք, որ նույնիսկ պապ ընտրվեցին:

Մի քանի տասնյակ տարիներ հետո այս երկու ուխտերի աղքատությունից մնաց միայն նախնական հագուստը, որով կարելի էր ջոկել նրանց մյուս

մահկանացուներից: Նրանք, ի վերջո, տեր դարձան հսկայական հարստությունների, տիրույթների, ամենատարբեր գանձերի: Երկու ուխտերն անընդհատ զգվռտում էին միմյանց հետ, մրցակցում, որը ձեռնտու էր պապին, քանի որ, այսպիսով, կարողանում էր և՛ մեկին, և՛ մյուսին վերահսկել:

16-րդ դարում արդեն, այս ուխտերն այնպիսի մի անկումի են հասնում, որ պապական իշխանությունը ստիպված եղավ հանում իր փրկության հիմնել նոր, իր բոլոր արատներով բազմաթիվ անգամ այդ երկուսին գերազանցող **ճիզվիտների** ուխտը:

Ճիզվիտներ, եզվիտներ, հիսուսյաններ՝ «Հիսուսի ընկերություն»:

Հիմնադրեց իսպանացի ազնվական **Իգնատիոս Լոյոլան**, և 1534 թվականին հաստատեց պապը: Նպատակը Հռոմի պապի իշխանության ամրապնդումն էր և կաթոլիկության պաշտպանությունն ու տարածումը: Ճիզվիտները սահմանում էին խստագույն կարգապահություն, կրտսեր անդամների անվերապահ հնազանդության սկզբունքով: Միջամտում էին պետական, գիտական, կրթական ու դատարակչական կյանքին և միսիոներական գործունեություն ծավալում աշխարհի բոլոր անկյուններում: Ճիզվիտների նշանաբանն էր. «Նպատակն արդարացնում է միջոցները»: Նրանք այս ահավոր և անմարդկային կարգախոսով հասան նաև Հայաստան: Մենք դեռ կհանդիպենք նրանց:

Իր «Միջին դարերի Ինկվիզիցիայի պատմությունը» գրքում Գ. Լին վկայում է.

«13-րդ դարից սկսած կաթոլիկական եվրոպան ծածկված էր Ինկվիզիցիայի դատարաններով: Նրա գործունեությունն անընդհատ էր, ինչպես բնության օրենքները... Ինկվիզիցիան իրենից ներկայացնում էր իսկական համաժողովրդական ժանդարմություն: Նրա ձեռքերը երկար էին, նրա անսխալականությունը անվիճելի և առանց մեծ դժվարության կարելի է հասկանալ, թե ինչ միստիկ սարսափ կարող էր ներշնչել Ինկվիզիցիան՝ մի կողմից այն խորհրդավորությամբ, որով նա պատել էր իր գործունեությունը, մյուս կողմից՝ իր չափազանց զգոն աշալրությամբ: Ժողովուրդների մտապատկերում Ինկվիզիցիան ամենատես, ամենահզոր և ամենակարող էր: Նա կաթվածահարում էր ահաբեկչությամբ: Ինկվիզիցիայի դատարանն իր բացառիկ կազմակերպվածությամբ չէր ենթարկվում որևէ քննության նույնիսկ պապի լեգատների կողմից, որոնց իրավունքներն անսահմանափակ էին: Պապականությունը ստեղծեց Ինկվիզիցիան և կարող էր, ցանկության դեպքում, նրա վերջը տալ: Սակայն այդ հրեշի աշխարհ ցանկության դեպքում, նրա մտածում ազատվել նրանից: Հակառակը, նետելով Հռոմի պապերը չէին մտածում ազատվել նրանից: «սրբազան տրիբունալով» կարգաչափազանց հարմար և օգտակար էր «սրբազան տրիբունալները: Իսկ վորել եկեղեցու և իր հոտի միջև ծավալվող հարաբերությունները: Իսկ հավատաքննիչները անձեռնմխելի էին: Նրանց տրված էին անսահմանափակ իրավունքներ: Եթե որևէ կասկածյալ կամ արդեն դատապարտված մեկը մեռնում էր մինչև խարույկ բարձրանալը՝ հավատաքննիչը իր «ար-

դարացի» զայրույթը թափում էր նրա զավակների և նույնիսկ թոռների վրա: ...Պատմությանը իր դաժանությանը հայտնի հավատաքննիչ Թոմաս դե Տորկվեմանդը իր 18 տարվա գործունեության ընթացքում ավելի քան հարյուր հազար մարդ կենդանի նետեց խարույկ՝ բռնագրավելով նրանց ունեցվածքը»:

Ամերկակայելի է, բայց Ինկվիզիցիայի խոշտանգումների նկարագրությունը 1400 հատոր է կազմել: 1965 թվականին այդ հատորները Գերմանիայի Ֆեդերատիվ Հանրապետությունից գնեց Ամերիկյան Միջիգանի համալսարանը, որը կապված էր Կենտրոնական Հետախուզության Կենտրոնի հետ:

1915 թվականի Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչները, որոնցից շատերը սովորել էին Գերմանիայի համալսարաններում, ուսումնասիրում էին Ինկվիզիցիայի խոշտանգումների անմարդկային ձևը՝ իրենց խաթարված երևակայությամբ այն «կատարելագործելով» քաղաքակիրթ 20-րդ դարի ընծեռած հնարավորություններով: Երբ հասնենք 20-րդ դար՝ ստիպված կլինենք նորից հիշել հավատաքննությունը:

Նախքան հեռանալը հավատաքննության «Սրբազան դատարանից»՝ դեռ քիչ էլ պատմենք նրա լրտեսների, մատնիչների մասին, որոնք նույնպես կատարելագործված հասան 20-րդ դար:

Ուրեմն. «Սրբազան դատարանը» ուներ լրտեսների և մատնիչների մի հսկա բանակ: Մատնիչները կոչվում էին «ազգականներ» և անպատժելիության կարգավիճակ ունեին: Սրանք անպաշտպան ժողովրդի հետ կարող էին վարվել ամենաստոր ու նենգ ձևով և, կարելի է պատկերացնել, թե ինչպիսի շորթումներ էին կատարում, երբ նրանց թակարդն ընկած մեկին սպառնում էին հանձնել հավատաքննության դատաստանին: Եվ բոլորովին պարտադիր չէր, որ այդ խեղճերը հերետիկոս լինեին: Նրանք, ովքեր մատնությամբ օգնում էին Ինկվիզիցիային՝ ստանում էին երեք տարվա **Ինդուլգենցիա**:

Ի՞նչ էր սա:

12-13-րդ դարերում լայնորեն տարածվեց **ինդուլգենցիայի** առևտուրը, որը մեղքերի թողության վկայական էր՝ տրված կաթոլիկ եկեղեցու կողմից: Ինդուլգենցիաների վաճառման գործը շատ հմտորեն էր կարգա վորված:

Յուրաքանչյուր գավառում, եկեղեցիներում և վանքերում հատուկ գործակալները վաճառում էին Քրիստոսի «թողությունները»: Դրանք վաճառվում էին ցանկացած քանակությամբ՝ ողջերի ու մեռածների համար: Հատկապես այս գործում անչափ ջանադիր էին դոմինիկյանները:

Սրանք թափառում էին քաղաքից քաղաք, գյուղից գյուղ և բնակչությանը պարտադրում այս թղթի կտորները, որոնք, իբր թե, մեղքերին թողություն տալու ուժ ունեին:

Ահա այդ թղթերի վրա գրված տեքստերից մեկը.

«Թող ների մեզ աստված Հիսուս Քրիստոսը, որը մահ ընդունեց խաչի վրա մեր մեղքերի պատճառով: Հզորությամբ և իշխանությամբ Հիսուս Քրիստոսի երանելի առաքյալներ սուրբ Պետրոսի և սուրբ Պողոսի և իշխա-

նությամբ մեր սուրբ հոր, ազատում են ձեզ եկեղեցու հանդեպ գործած ձեր զանցառումներից, բոլոր մեղքերից, արարքներից, ինչպես անցյալում կատարած, այնպես էլ ապագայում կատարվելիք, որքան էլ որ նրանք մեծ լինեն, թող լինեք դուք մասնակիցներ մեր մարտական եկեղեցու խիզախումներին: Ես ձեզ մասնակից եմ դարձնում սրբազան գաղտնիքներին, անմեղության մաքրությանը, որը հավասար է մաքրությանը կնքված նորածինի և թող դժոխքի դռները փակ լինեն ձեզ համար և թող ձեր մահից հետո ձեզ համար բացվեն դրախտի երանելի դռները: Ամեն»:

Մեծ երևակայություն չպետք է ունենալ հասկանալու համար, թե եկեղեցին և ինդուլգենցիայի վաճառականները ինչ հարստություն էին դիզում: Նույնիսկ ճանապարհների ելուզակներն ու ծովահենները շատ հանգիստ կարող էին զբաղվել իրենց «արհեստով», եթե գրպաններում ունեին այս թղթերը, մանավանդ, որ անձնապես պապի գանձարան էին մուծում թալանի որոշակի տոկոս:

Եվրոպան վերածվել էր ինդուլգենցիայի անամոթ առուծախի ահռելի վաճառատեղ-շուկայի, որտեղ հոգևորական անառակները, հարբեցողները, չարչիները, գողերը թալանում էին ապուշներին, ովքեր իրենց վերջին դրամը տալիս էին հանում, գոնե մի քանի ամսվա հոգու փրկության:

Ահա, երեք տարվա հոգու փրկության համար այս ցանկալի փրկության համար այս ցանկալի ինդուլգենցիան էին նվեր ստանում մատնիչները: Մատնիչներ կարող էին լինել 14 տարեկան տղաներ և 12 տարեկան աղջիկներ, նույնիսկ ավելի պակաս տարիքի երեխաներ, որոնք միաժամանակ կարող էին մեղադրվել հերետիկոսության մեջ և կրել նույն պատիժը, ինչ-որ մեծերը՝ ընդհուպ մինչև խարույկների բոցերի մեջ խորովվելը:

Գրում է Գ. Լին.
«Դյուրին է պատկերացնել, թե ինչ սարսափներ էին պատում համայնքին, երբ այնտեղ հանկարծ հայտնվում էին հավատաքննիչները: Ոչ ոք չէր կարող գիտենալ, թե հատկապես իր մասին ինչ է ասվել հավատաքննիչին: Ոչ ոք չէր կարող պատկերացնել, թե ով է իր անձնական թշնամին...

Եվ կաթոլիկները, և՛ հերետիկոսները միատեսակ հիմք ունեին հուզվելու, թե պատահական ասված իր մի խոսքը կարող է հասցվել հավատաքննիչին՝ իր մտերիմների և ընկերների միջոցով: Եվ սարսափի ահռելի զգացումով՝

Նա նույնպես պայքարում էր աղանդավորների դեմ, բայց մի՞թե կարելի է այդ պայքարը համեմատել պապական եկեղեցու բարբարոս և արյունահեղ վրիժառուության, չափը կորցրած, ոչ մի արժեք չճանաչող, դարեր շարունակ սեփական

Յիշո՞ւմ եք, որ Ֆրանսիայի թագավոր **Ֆիլիպ Կեղևցիկը** ռալֆարլիմանք 1309 թվականին պապերի գահանիստը **Հռոմից** տեղափոխվեց Ավինյոն: **Գրիգորիս Թաանեկերորդ** պապը, օգտվելով Հարյուրամյա պատերազմում Ֆրանսիայի անհաջողություններից, պապական աթոռը 1377 թվականին վերադարձրեց Հռոմ:

Դրանք թույներ էին, որոնք հայտնի էին դեռ դասական ժամանակներից, որոնք դեղագիրները հնագույն ձեռագրերից հասել էին մինչև այս դարաշրջանը և որոնք հարստանում էին ալքիմիկոսների և դեղագործների նորանոր հայտնագործումներով»։

Ֆիլիպ Չորրիորդյան, որը քննյիլն Ինքնա

...Ֆրանսիական արքունիքում, որտեղ **Եկատերինա Մեդիչին** թագուհի դարձավ, իր հետ բերած ծառաների ողջ բանակով ավելի նպաստեց բարքերի անկումին: Նրան շրջապատում էին կախարդներ, բախտագուշակներ, ալքիմիկոսներ, պարֆումերներ, դեղագործներ: Գաղտնիք էր, թե Մեդիչիների ընտանիքը ինչ աստիճանի ոճրագործ էր: Եկատերինա թագուհին իր ընտանիքի արժանի դուստրն էր: Նա իր սաղիստական մոպաների ժամանակ ծեծ ու ջարդի էր ենթարկում «**նրբակիրթ գումարտակի**» աղջիկներին, որոնք նրա վավաշոտ ու շվայտ գինարբուքների մասնակիցներն էին: Նրա իսկույնը ռեալի ոճագործ

...**Հենրիխ Չորրորդի** հանրահայտ սիրուհի դքսուհի **Գաբրիել դ'Էտրե դը Բոֆորը** հղիության 9-րդ ամսում ծնելով մեռած երեխա մեռավ սուսկալի հոգեվարքով:

Ֆրանսիացի պատմաբան Յու. Մեգերը իր «Ֆրանսիայի պատմություն» գրքում գրում է.

«Դքսուհի դը Բոֆորը մահից հետո այնպես էր այլանդակվել, նրա դեմքը այնպես ահավոր էր փոխվել, որ հնարավոր չէր առանց սարսափի նայել նրան: Նրա թշնամիները օգտվեցին դրանից և հավատացրին ժողովրդին, թե սատանան է նրան այդպես այլանդակել, որովհետև դքսուհին տրվել էր սատանային, որպեսզի միայն ինքն օգտվի թագավորի բարյացակամությունից:

...Հենրիխ Չորրորդի երկրորդ կինը՝ Մարի Մեդիչին, որն իր ընտանիքի բոլոր անդամների նման գիտեր ամենատարբեր թույների գաղտնիքները և եկատերինա Մեդիչիի նման քիչ չէր զբաղվել սրան ու նրան թունավորելով՝ իր անձնական բժիշկ Մաստնի վկայությամբ մեռավ «...շատ ուժեղ նյութի պատճառով, որը մարմին թափանցեց բերանի միջոցով, ըստ երևույթի կերակրի, խմիչքի կամ դեղերի հետ խառնած»:

Կարելի է թունավորվել՝ հոտոտելով պտուղները, հագնելով թույնով օծված ձեռնոցներ և կոշիկներ, ասպետական մրցումների ժամանակ հարված ստանալով միզակի թունավորված ծայրից:

Հիշենք Շեքսպիրի ողբերգությունները՝ «Համլետը», «Մակբեթը»... որևէ չափազանցություն չկա այդ ողբերգություններում, նույնիսկ գարշելի վիուկների պահով, ովքեր իրենց թունավոր թուրմերը եփում էին հին կաթսաներում և թովջությամբ ամրապնդում նրանց ուժը: Որովհետև այդ նույն ժամանակներում տարածված էր այն նախապաշարումը, թե թույները մոգական միջոցներով օգտագործելիս՝ մեծ ուժ են ստանում, և նրանք՝ «վիուկները, կախարդները, դյուբոդ-հմայողները, թունավորողները, չար, խորամանկ, նենգ դավադիրները իրենց սև գործը կատարում են սատանային գործակցած, որովհետև նրա ստրուկներն ու վասալներն են»:

13-16-րդ դարերում թունավորումներից, չար կախարդանքներից հալածված լինելու այս սարսափը հասավ 17-րդ դար և հիմնավորապես տեղավորվեց **Լյուդովիկոս Տասներեքերորդի** և կարդինալ **Ռիշելյեի**, ապա նաև՝ **Լյուդովիկոս Տասնչորսերորդի** արքունիքներում:

Պետք է խոստովանել, որ ալքիմիան և աստղագուշակությունը, և, ընդհանրապես, որևէ կախարդություն, միայն անգրագետ ու անտեղյակ մարդկանց ասպարեզը չէր: Սրանցով զբաղված էին **Վերածննդի** բարձր կրթություն ստացած մարդիկ նաև, ովքեր ապրում էին պալատներում:

Սնոտիապաշտությամբ տառապում էին հասարակության բոլոր խավերը՝ գիտնա-

կանների ու փիլիսոփաների հետ միասին: Ֆլորենցիայում գործող «**Պլատոնական ակադեմիայի**» գործիչներից բանաստեղծ **Պոլոցիանոն** երկար ժամանակ չդադարող տեղատարափ անձրևը բացատրեց նրանով, որ դավադիր մեկը նախքան իր մահը սատանայի հետ պայման էր կապել վնասել քաղաքին: Քաղաքացիները բանաստեղծի հավանությամբ բացեցին մեռածի գերեզմանը, դիակը հանելով երկար քարշ տվեցին քաղաքի փողոցներով և վերջում նետեցին գետը: Որից հետո... տեղատարափը դադարեց:

Վերածննդի մշակույթի հայտնի դեմքերից մեկը՝ **Բենվենուտո Չելլինին**, հավատացնում էր, որ կախարդների թովջությամբ Կոլիզեյի ողջ տարածքը լցվել է անհաշիվ չարքերով, որից ինքը քիչ էր մնում մեռնել:

Վերածննդի ողջ ընթացքում գուշակում էին դիակների վրա, սիրո ըմպելիքներ էին հորինում, կանչում էին սատանաներին, կատարում էին մոգական արարողություններ շենքերի հիմքերը դնելիս, զբաղվում դիմագիտությամբ, ձեռնագուշակությամբ, ծովն էին նետում խաչը ահավոր զագրախոսությամբ, ավանակներին կենդանի թաղում էին հողում, որ երաշտի ժամանակ անձրև գար: Հասարակ բան էր հավատն առ ուրվականներ և չար աչք ու ամեն տեսակ թովջություն: Հավատում էին սև հեծյալների, որոնք պիտի հայտնվեին և կործանեին Ֆլորենցիան... Կախարդում էին երեխաներին, անասուններին, պտուղները: Հավատում էին, որ կանայք կապվում են սատանաների հետ և դառնում կախարդներ և վիուկներ: Տղամարդկանց գրավելու համար կանայք օգտագործում էին զանազան թուրմեր, որոնց բաղադրության մեջ մտնում էին մազեր, գանգեր, ատամներ, մեռած մարդկանց աչքեր, մաշկ, մանուկների պորտեր, նույնիսկ գերեզմանից հանված մեռած մարդու միս, որը գաղտնի տալիս էին ուտելու իրենց սիրելիներին: Իսկ ասեղներով և հերակալներով մոմե արծանիկները ծակծկելը հասարակ բան էր:

Մենք պատմեցինք, թե ինչ բարոյագուրկ կյանքով և անգսպելի կրքերի բովում էր ապրում բարձրախավ հասարակությունը: Այդ նույն կյանքով էին ապրում նաև **Վերածննդի** շատ տաղանդներ, որոնց ստեղծագործությունների առջև այսօր էլ չենք դադարել գլուխ խոնարհելուց:

...Քանդակագործ **Բենվենուտո Չելլինին** պարծենալով պատմում էր, թե այնպես է հասցրել երիտասարդ **Միքելանջելոյի** դեմքին, որ զգացել է, թե ինչպես են իր բռունցքի տակ նրա քթի ոսկորը և դրջիկը «**փափկում**»:

...Քանդակագործ **Լեոնե Լեոնին** սարսափելի այլանդակեց մի գերմանացի ոսկերչի դեմքը, որի համար դատապարտվեց հարկադրական աշխատանքի, բայց դոժի հրամանով անմիջապես ազատվեց, որից հետո դանակահարեց **Տիցիանի** որդի **Հորացիոսին**:

Անհավատալի բռնկում բնավորությամբ և ոսկերիչ **Բենվենուտո** անգուսպ փառասիրությամբ էր հայտնի քանդակագործ և ոսկերիչ **Բենվենուտո Չելլինին**: Նա սպանում էր իր մրցակիցներին, ախոյաններին, իրեն վիրավորողներին, որոնք իսկապես այդպիսին էին, կամ կասկածամտության պատճառով

անխնա ծեծում էր սիրուհիներին, քարուքանդ անում իր շուրջն ամեն բան: Նրա ողջ կյանքը լեփ-լեցուն էր անհավատալի կրքերով ու արկածներով: Նա թափառում էր երկրից երկիր, ամենուրեք վեճ ու կռիվ սարքելով, ոչ ոքից չվախենալով: 19-րդ դարի իտալացի պատմաբան Սանկտիսը սարսափով գրում է. «Նա զրկված էր բարոյական զգացումի ստվերից անգամ, չէր տարբերում բարին չարից, և նույնիսկ պարծենում էր ոճրագործություններով, որոնք չէր գործել»:

Անշուշտ, էլի անուններ կարելի է տալ, որոնք չնչին փառասիրությունից դրդված՝ կռվում էին միմյանց հետ, մեղադրում միմյանց, հայիոյախոսությամբ լուտանքներ թափում միմյանց գլխի:

Անհմար է, սակայն, այդ անսահման արատների ու ոճրագործ կրքերի գեխությունը ամբողջությամբ անջատել այն տարերային անհատականությունից, փառաբանված տիտանիզմից, որն ինքը **Վերածնունդն** էր:

Վերածննդի անհատների ստեղծած ողջ գեղագիտությունը, գեղեցկությունը իրողություն էր: Վերածննդի աներևակայելի մարդկայնությունը արվեստում, գիտության մեջ, դավանանքում և բարոյականության ընթացքում, նրա ողջ նրբագույն հոգեբանությունը ուներ նաև իր հակառակ կողմը, ճիշտ է... Սակայն դա չկարողացավ աղարտել **Վերածննդի** չորսդարյա կյանքը:

Սքանչելի **Վերածննդի**, որը հետագա ժամանակներին **Ոգու** խիզախումների ու սլացքների ուժը պարզեց:

Փորձենք քիչ ճանաչել այն արվեստը, առանց որի մարդկությունը դեռ երկար կխառխափեր եվրոպայի միջնադարյան խավարի բավիղներում: Բնավ հավակնություն չունենք ամբողջական վերլուծումների: **Վերածննդի** մշակույթի յուրաքանչյուր անհատի մասին դարեր շարունակ բազմաթիվ հատորներ են գրվել: Պարզապես, հիշենք նրանց անունները, ովքեր իրենց բացառիկ տաղանդով դուրս գալով համամարդկային ասպարեզ, վերջնական ու ապահով տեղ գրավելով անխափան ժամանակի ներսում՝ դարձել են հարազատ նաև հայերիս:

Ուսումնասիրողները **Վերածնունդը** բաժանում են **Վաղ**, **Բարձր** և **Ուշ** շրջանների:

ԴԱՆԹԵ ԱԼԻԳԻԵՐԻ

Հայազգի խորհրդային պատմաբան, արվեստաբան, գրականագետ, թատերագետ, թարգմանիչ, ակադեմիկոս **Ալեքսեյ Կարապետի Ջիվելեզովը** գրում է.

«Դանթեն պատմության ասպարեզ մտավ երկու դարաշրջանների միջև, երբ ամեն ինչ եռում էր, և՛ հասարակարգը, և՛ հավատը, և՛ գաղափարները, և՛ մարդկային կրքերը, և՛ գրական ձևերը. ամեն ինչ այլ տեսք էր ընդունում տանջալից խմորումների ընթացքում: Դանթեն պայքարում և ջանում էր հաղթահարել անցման ժամանակաշրջանի բոլոր դժվարությունները, ապրում ճգնաժամի ճնշող ծանրությունը: Նրա կյանքն ունեցավ աղետալի

վախճան, բայց նա աշխարհին տվեց այնպիսի մի երկ, որ հիմա էլ հուզում է մարդկությանը և նրա մեջ ազնիվ ու վսեմ զգացմունքներ արթնացնում»:

Իտալացի բանաստեղծ **Դանթե Ալիգիերին**՝ «միջնադարի վերջին բանաստեղծը և նոր ժամանակների առաջին բանաստեղծը» ծնվել է 1265 թվականին Ֆլորենցիայում, վաղուց ասպետական վաղեմի շուքը կորցրած թվականին Ֆլորենցիայում, վաղուց ասպետական վաղեմի շուքը կորցրած թվականին Ֆլորենցիայում: Նրա առաջին «Նոր կյանք» փոքրիկ գրքույկը, որը ազնվականի ընտանիքում: Նրա առաջին «Նոր կյանք» փոքրիկ գրքույկը, որը գրել էր 18 տարեկանում, ոգու մի յուրատեսակ կենսագրություն է՝ սիրո հետ ծնված:

Բեատրիչե Պորտինարին իր հոր հին բարեկամի դուստրն էր, ում հանդեպ նրա սերը դիմացավ ժամանակի անխնա վայրիվերումներին՝ որպես միակ անգուցական զգացում ողջ կյանքի համար: Մանկությունից մինչև խոր ծերություն այդ սերը եղավ նրա ուղեկիցը, թելադրեց նրան իր կամքը հեռվից հեռու և հոգու արիություն ներշնչեց նրա պայքարին, որը սաստկությամբ տարվում էր կյանքի և մահվան սահմանագծում՝ հանուն Ֆլորենցիայի ներքին ու արտաքին ազատության:

Բեատրիչեն ամուսնացած էր ուրիշի հետ և բազմաթիվ երեխաներ ուներ: Նա մեռավ երիտասարդ հասակում և սակայն չդադարեց լինել բանաստեղծի հավատի խորհրդապատկերը:

Քիչ թե շատ հասկանալու համար **Դանթե Ալիգիերիի** կյանքը՝ հիշենք իր ապրած ժամանակի Իտալիան, որտեղ յուրաքանչյուր քաղաք պետություն էր՝ առանձին իր սեփական շահերով և կյանքով: Չկար ներքին համախմբվածություն, դեռ ավելին, արտաքին շուկայում առաջնություն ձեռք բերելու համար դառնում էին կատաղի մրցակիցներ, և նրանց միջև եղած պայքարը հաճախ, ծովում և ցամաքում, վերածվում էր զինված ընդհարումների:

Իտալիայի բոլոր քաղաք-պետություններում գոյություն ունեին երկու կուսակցություն, որոնք համաձայն էին երկրի միավորմանը: Սակայն նրանց միջև հիմնական տարածայնությունն այն էր, որ մեկի կարծիքով Իտալիան պետք է համախմբվի Հռոմի պապի կենտրոնական իշխանության ներքո, և սրանք «Սևերն» էին, մյուսի կարծիքով՝ կայսերական աշխարհիկ իշխանության ներքո, որոնք էլ «Սպիտակներն» էին:

Դանթե Ալիգիերին այս վերջին կուսակցության կողմնակիցն էր և պայքարի ջանադիր մասնակիցներից մեկը, որն Իտալիան ցանկանում էր պապական իշխանությունից ազատ տեսնել: Այս գաղափարի արդյունքն էր նրա «Միապետության մասին» աշխատությունը: Ֆլորենցիայում պապի օգնությամբ հաղթում են «Սևերը» և դաժան դատաստան տեսնում «Սպիտակների» հետ: Դանթեն 1302 թվականին արքայազնի մեջ ասված էր, որ եթե նա վերադառնա Ֆլորենցիա, կենթարկվի մահապատժի: Նրա տունը

Դանթե

Այս խոսքերը դրոշմված են **Դժոխքի** դռան ճակատին: Դժոխքի, որտեղ դատում են մեղավորներին, որտեղ թանձր խավարի մեջ ոռնում է մոլեգին հողմը, որտեղ անդադար կաղկանձում է Դժոխքի եռագլուխ Ցերբեր շունը, մշտապես տեղում է ծյուն և կարկուտ, բարձրանում կրակի հրեղեն բոցեր, եռացող արյան գետեր և եռացող կուլարի լճեր, խավարչտին անդունդներ, որտեղ վխտում են գալարվող օձեր, կանացի գլուխներով գիշատիչ թռչուններ, սառցակալած կան շիկացած պատերից ներս տանջահարության են ենթարկվում հեշտասերները, որկրամուկները, բռնակալները, Աստծու և բնության բռնադատիչները, Աստծուն անարգողները, վաշխառուները, սողոմականները, խաբեբաները, դավաճան-

«Օ՜, ցավերի օջախ ստրուկ Իտալիա,
Դու անդէկ նավ ահեղասաստ հողմերում,
Դու պղծանոց, ոչ տիրուհի վեհանձնյա:
...Նայիր թշվառ, քո ափերը ծովանիստ,
Ապա նայիր քո խորքերը և տես թե
Կա՞ անկյուն, որ լինի խաղաղ ու հանգիստ...»:

Դանթեն ստեղծել է իր «**Դժոխքն**» ու «**Քավարանը**» կարծես ճանաչելուց, դատապարտելուց, խղճի դատաստանի ենթարկելուց հետո՝ ներելու և արդարացնելու համար: Դանթեն **Մեծն Վերգիլիոսի** հետ մենակ չի իջնում ու բարձրանում Դժոխքի ու Քավարանի պարունակներով. նրա հետ է նաև իր **Կարեկցանքը**: Նրա հզոր ստեղծագործությունն ավարտվում է «**Դրախտում**»: Մարդկանց այլասերումն ու արատները ժամանակավոր են... Աշխարհը գնում է դեպի վերելք: Դեռ իրականության մեջ տիրում են քաոսն ու խավարը, դեռ չարիքի տեսիլքներն են ապրում այնտեղ, բայց բանաստեղծը տեսնում է հեռվում առկայծող **Աստվածային լույսը**...

Դանթեին **Վերածննդի** հետ կապողը **Հումանիզմն** է. Մարդասիրությունը: Սակայն կա տարբերություն Դանթեի և Վերածննդի հումանիզմների միջև: Դանթեի համար մարդու մեջ արժեքավոր է բացառապես հոգևոր կողմը, հոգևոր աշխարհը: Վերածննդի նույնիսկ ամենաակնազարկող դեմքերի համար կարևոր է ոչ միայն հոգևոր տարերքը, այլև նյութականը...

Իտալական դանթեագետ **Միքելե Բարբին** գրում է.

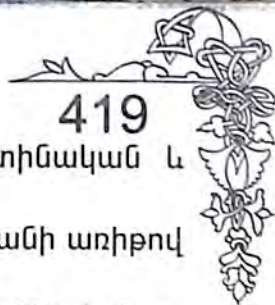
«**Կարելի՞ է արդյոք Դանթեին համարել Վերածննդի նախակարապետ: Եթե Վերածնունդն ասելով հասկանանք մշակույթի և արվեստի ծաղկումը միջնադարյան ամենախավար ժամանակներից հետո՝ Դանթեն ավելին է, քան մի նախակարապետ: Նա սկզբնավորող է և մեկը ամենասքանչելի ուսուցիչներից**»:

Դանթե բանաստեղծից գրեթե կես դար հետո ծնված, **Վերածննդի** արժանավորներից մեկը, նույնպես Ֆլորենցացի **Ջովաննի Բոկաչչոն** իր «**Դանթեի կյանքը**» գրքում այնպիսի համակրությամբ ու խորին ակնածանքով է խոսում նրա մասին, ինչպես կարող է խոսել մեկը, ով գիտի գնահատել հանճարը և խոնարհվել նրա առաջ: Բոկաչչոն, իր իսկ խոստովանությամբ, այս գիրքը գրել էր, որպեսզի Ֆլորենցիա քաղաքի տերերին դատապարտի Դանթեի հանդեպ անարդար, տմարդի վարմունքի համար: Դանթեին, որ Ֆլորենցիայի հպարտությունն էր, դարձրին վտարանդի և թողեցին մեռնելու օտարության մեջ:

... Այս գրքից հետո Ֆլորենցիան ուզեց քավել իր մեղքը: Քաղաքի կառավարիչները 1373 թվականին խնդրում են Բոկաչչոյին դասախոսություններ կարդալ «**Աստվածային կատակերգության**» մասին:

Հայերը Դանթեի ստեղծագործություններն սկսեցին թարգմանել 19-րդ դարի սկզբներից:

Վենետիկի Մխիթարյան Միաբանությունը իր հրատարակած ընդհանուր պատմության և գրականության դասագրքերում տեղ է տվել նաև Դանթեին: Իսկ Մխիթարյանների «**Բազմավեպ**» հանդեսը, որը մեծ նպաստ ունի հայ ընթերցողին հին հունական և հռոմեական, եվրոպական ժողովուրդների անցյալի և ներկայի գրականության հետ ծանոթացնելու գործում՝ տպագրել է հոդվածներ, ուսումնասիրություններ Դանթեի մասին, կատարել նրա գործերի թարգմանությունները: «**Բազմավեպը**» այն կարծիքին է, որ իտալական գրական լեզուն Դանթեից սկսվեց, Պետրարկայի գեղեցկագույն բանաստեղծություններով

ազնվացավ, Բոկաչչոյի արձակ ստեղծագործություններով լատինական և հունական վսեմությունն ստացավ:

1985 թվականին լրացավ Դանթեի ծննդյան 600-ամյակը: Հորեյանի առիթով ծննդավայր Ֆլորենցիայում կանգնեցվեց նրա արձանը:

«**Բազմավեպը**» արձագանքում է այս իրողությանը՝ ակնարկներ և հոդվածներ տպագրելով նրա մասին: Գրվում է նաև Մխիթարյան միաբան **Գարեգին Զարպիանալյանի «Պատմություն մատենագիտության միջին և նոր դարուց Արևմուտ»** դասագիրքը, որտեղ Դանթեն ունի իր պատվավոր տեղը:

Դանթեն հայերի կողմից մեծարվել, վերլուծվել և թարգմանվել է հատվածաբար ու ամբողջական, գրաբար և արևմտահայերեն, վերջապես նաև գրական արևելահայերենով... Հիմա մենք ունենք «**Աստվածային կատակերգության**» ամբողջական թարգմանությունը՝ տպագրված ծանոթագրություններով և վերլուծություններով, բանաստեղծի կյանքի ու կենսագրության հիմնավոր տեղեկություններով: Գիրքն իտալերենից հայերեն է թարգմանել **Արբուն Տայանը**:

Առանձին գրքերով հայերեն լույս են ընծայվել ոչ միայն «**անմահ և իմաստուն հանճարի**» գրչին պատկանող ստեղծագործություններ, այլ նաև՝ նրա մասին գրված ուսումնասիրություններ: Շատերից հիշատակենք մեկը՝ **Աղոլֆոս Բատովանիի «Փառքի զավակները**» աշխատությունը, որը թարգմանեց և տպագրեց «**Բազմավեպը**»: Աշխատությունը նվիրված է **Դանթեին, Միքելե Լանջելոյին, Բեթհովենին** և համաշխարհային մյուս հանճարներին: Հայերեն գիրքը լույս տեսավ առանձին հրատարակությամբ:

Ուշադրություն դարձնենք այս հրատարակման տարեթվին. 1919 թվական: Թարգմանությունը կատարվել է Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտի և Հայոց ցեղասպանության դեռ անավարտ արհավիրքների ժամանակ: Եվ թարգմանիչ **Ս. Տեր-Մովսիսյանը** գրքի առաջաբանում գրում է, որ գրքի լույս ընծայումն ուղղված է 20-րդ դարի մարդկության հրեշների, ոճրագործների դեմ: Որ եթե մի պահ հայացք նետենք մեր դարի հանցագործների վրա, որոնք նոր ոճիրներ ստեղծեցին, «**որոնք քարացան անմեղ մանուկներու սրբազան ճիչերու առջև, ու բարձրացնենք զայն բնության պարծանք բերող իսկական հանճարներու վրա, որոնք սիրտ կրթող ու միտք սրող գործեր կերտեցին, ո՞ր թախծոտ ոգին կատաղության սուր շեշտեր չարձակեր մեր դարուն հրեշներու ետևեն, որոնց համար Տանթեն անզոր պիտի ըլլար արժանավոր տեղ մը սահմանելու անդրձիորիմյան աշխարհի մեջ**»:

Ուզում են Դանթե Ալիգիերիի մասին այս կցկտուր և անավարտ պատմությունն «ավարտել» բանաստեղծուհի **Մարի Աթմաճյանի «Տանթեի Դժոխքը**» ստեղծագործության մի քանի տողով, որտեղ եղեռնի ողջ սոսկումը նկարագրելուց հետո՝ հարցնում է.

«**Եկու՛ր, իմ Տանթե,
Քաղցր իմ Վերգիլիոս,
Ո՛չ, մի՛ սարսափիք,
Ալիսի ափին դիտեցե՛ք հիմա**

Սըղոցված թևե՛րն, տաշված եղունգնե՛րն
Հայ վարդապետին...

Այս գանգը փշուր ու կացնահար՝
Հայ ուսուցչին...

Մարմինը ծեղքված գեղանի հարսին...

Եվ փեռեկտըված իրանը մաքուր՝

Հերմինե կույսին...

Փորված աչքերով պարմանին այս որբ՝

Նետված, գետափին...

Տանթե, կըսարսռա՞ս,

Կու լա՞ս, Վերգիլիոս...

Ու ջղաձգական քայլերով արդեն

Դուք ետ կըքաշվեք...

Ո՛վ քերթողահայր, ինչո՞ւ կըպրկես

Ձեռքերդ սարսափով՝ ոճիրին դիմաց...

Բաղդատե հիմա երկու Դժոխքներն

Առանց ցնցվելու... ո՞րն է ահավորն...»:

Դանթե Ալիգիերի հանճարեղ մարդը Իտալիայինն է և համայն աշխարհինն է: Բայց Դանթե Ալիգիերին նաև մերն է՝ հայերինս: Քանի հարյուր տարի է անցել, և նա կա: Այսօր ավելի շատ: Որովհետև մարդկությունը այսօր առավել, քան երբևէ, վստահ չէ, թե անդրաշխարհային դժոխքը հանճարի երևակայության արդյունքն է միայն: Այն միշտ եղել է **Երկրի** վրա՝ ավել կամ պակաս սոսկալի... Երբ 20-րդ դարում թուրքական ցեղի մարդակերպ հրեշները հորինեցին **ցեղասպանությունը**, **Վերածննդի** հետ կողք-կողքի գործող հավատաքննության՝ Ինկվիզիցիայի դաժանությունները պարզապես նսեմացան...

Եվ, երբ այսօր կարդում ենք **Դանթե Ալիգիերիի «Աստվածային կատակերգությունը»**, հավատում ենք, որ հանճարը նաև **Տեսանող** էր, որի հայացքը կարողացել է թափանցել բոլոր ժամանակների մարդկության ոճիրների խորքը՝ հաստատելու համար այն պարզ ճշմարտությունը, թե այդ ոճիրներին վերջ՝ վախճան չկա, որ, ընդհակառակը՝ հրադատության բոցկլտացող բյուր-բյուրավոր խարույկների փոխարեն, մի կոճակի սեղմումով Աշխարհն ամբողջությամբ կվերածվի մի հրաբուրբոք խարույկի... Եվ չեն լինի այլևս նրանք, որ կարող են առաջն առնել տիեզերական այդ աղետի... Եվ ոչ մի **Դրախտի** հույս, **Երկրային**, թե **Երկնային**՝ անգոր կլինի փրկել **Մարդու Աշխարհը**: Աստված մի՛ արասցե:

ՖՐԱՆՉԵՍԿՈ ՊԵՏՐԱՐԿԱ

Թերթենք բանաստեղծի սոցետների գիրքը, որով նա իր տաղանդի անգուգական հմայքով պարտադրում է գլուխ խոնարհել իր սքանչելի սիրո առջև, որին նվիրել է իր կյանքն ամբողջությամբ: Այսօր, առավել քան երբևէ թանկ է **Պետրարկա** բանաստեղծի սիրո պատմությունը **Լաուրա** կնոջ հանդեպ:

որովհետև, ի դժբախտություն մարդկությանը, սիրո վեհագույն հասկացությունը փոխակերպվում է վավաշոտ կրքի գովերգումի միայն, որի պատճառով դեպի խորտակում են գնում դարերի ընթացքում սիրո ասպարեզում մարդկության սքանչելի ձեռքբերումները...

Համաշխարհային մշակություն բազմաթիվ են սիրո երգիչ բանաստեղծները: Նրանց հետ և նրանց կողքին՝ նաև մե՛րը: Բայց խոսքը հիմա **Վերածննդի** և նրա սքանչելի բանաստեղծ **Պետրարկայի** մասին է, որ համարվում է **Հումանիզմի** նախահայրը և ով Միջնադարի քրիստոնեական դավանաբանության **«Աստվածային իմացություն»** անառարկելի պնդումը փոխեց **«Մարդկային իմացություն»** հասկացության: Եթե **Դանթեն** Վերգիլիոսի առաջնորդությամբ խորանում էր Դժոխքի բավիղների մեջ՝ այնտեղից իր ճանապարհը հարթելով դեպի Դրախտի լուսավոր էությունը, ապա **Պետրարկան** թափառում էր քաղաքի շրջակայքում և այնտեղ որոնում իր ոգևորությունը:

Դանթեն և Պետրարկան տարբեր են իրենց կյանքի ճշմարտությունը փնտրելիս, բայց նրանք **Վերածննդի** հանճարներն էին, ովքեր նույն կրքոտությամբ մերժում էին ժամանակի նենգամիտ բարքերը և վկայում մարդեղենացած Աստվածային սիրո սքանչելի գաղափարի կարևորության մասին:

...**Պետրարկան** հոգևորականի կոչում ստանալով փոխադրվում է Ֆրանսիայի հարավում գտնվող Ավինյոն քաղաքը, որը Հռոմի պապերի նստավայրն էր դարձել **Ֆիլիպ Գեղեցիկ** թագավորի հարկադրմամբ: Բանաստեղծ հոգևորականի գնահատականը եկեղեցական միջավայրին՝ ավելի քան պերճախոս է: Մենք արդեն առիթ ենք ունեցել ծանոթանալ այս գնահատանքի մի փոքր հատվածի, կարդանք շարունակությունը:

«Սա նոր Բաբելոն է, դավաճանների բույն, որ լի է ամեն տեսակ չարիքներով, ինչպիսիք միայն գոյություն ունեն աշխարհում. գինու, մահճի, և ուտելեղենի գերի, որտեղ տռփանքն ու հեշտասիրությունը հանդես են բերում իրենց բարձր արվեստը: Նրա ննջարաններում կույսերն ու ծերունիները անձնատուր են լինում ցոփությունների, իսկ նրանց կենտրոնում կանգնած է Բեհզեբուղը՝ մուշտակներով, հրավառություններով ու հայելիներով... Խաբեությունների օջախ, դաժան բանտ, որտեղ կործանվում է բանին, որտեղ տիրում է միայն չարը, դժոխք՝ ապրողների համար... Ընչաքաղց Բաբելոնն այնպես է ծանրացել Աստվածային բարկությամբ, ամոթալի և հանցավոր մոլություններով, որ արդեն սկսում է պայթել...»:

Պետրարկան, ի վերջո, չկարողանալով տանել Ավինյոնի հոգևորականների անլուր պղծությունները՝ հեռանում է այդ միջավայրից և առանձնության մեջ տրվում բանաստեղծության հմայքին՝ ըմբռնվելով դասական հնադարի

փիլիսոփաների, գրողների սքանչելի ստեղծագործությունների Ոգեղեն լույսը:
Պետրարկան, որ անչափ ցավագին էր ընդունում մարդու էության ներհա-
կությունները, հայրենասեր էր բառի ամենատարողունակ իմաստով:

Նրա մեծագույն երազանքն էր Իտալիան տեսնել ներքին պառակտումներից
ազատագրված և միասնական՝ Հին Հռոմեական հզորությունը վերականգնած...

**«Հեգ Իտալիան է իր վերջին շնչում,
Ինչո՞ւ չի զգում ցավն այս վշտաքամ,
Դարձել է պառավ, ծույլ ու թուլական....»:**

Պետրարկան համարվել է սիրո ընծեռած թախծի առաջին երգիչը **Վերա-
ծննդի**, որտեղ **Գեղեցիկն** ու **Առաքինին** միմյանց կապված են անխախտելի
միությանը:

Դե Սանկտիսը համեմատելով երկու հանճարների սիրո զգացումները՝ գրում
է.

**«Բեատրիչեն մաքուր, կուսական՝ ավելի Դանթեի երևակայության մեջ է,
քան սրտում, ավելի շատ նման է անուրջի, ուրվականի, աներկրային
իդեալի, քան որոշակի իրականության: Սերն ինքը զուրկ է երկրային բովան-
դակությունից. մի հայացք, թեթևակի բարև. ահա սիրո ամբողջ պատ-
մությունը: Դանթեի սերը զուրկ է զգայականությունից, նա հոգևոր
ընկերություն է, առաքինության աղբյուր: Դանթեն Բեատրիչեին բարձրա-
ցրել է մինչև տիեզերք... Իսկ Պետրարկան ամբողջ տիեզերքը կենտրո-
նացրել է Լաուրայի հանդեպ իր սիրո մեջ՝ ստեղծելով իրեն պատկանող
աշխարհը: Այդ աշխարհը ավելի փոքր է, լոկ մի ոչ մեծ հատված է Դանթեի
հսկայական ընդհանրացման ներսում, բայց ամբողջական է, լիարժեք,
իրական աշխարհ, որը շարժման մեջ է և ենթարկվում է վերլուծության:
Սակայն այս սիրո կերպարը նույնպես հեռու է զգայականությունից»:**

«Ինձ ղեկավարողը ոչ թե կիրքն է, այլ առաքինությունը», - բացատրում է
իր սերը բանաստեղծը:

Յուրաքանչյուր բանասեր կամ գրականագետ, անցյալում թե հիմա, փորձում
է յուրովի վերլուծել բանաստեղծին՝ այդ վերլուծումները շատ հաճախ
նույնացնելով սեփական անհատականությանը...

Ուրեմն, հասկանալու համար Ոգեղենի տիրույթներում անմահության
արժանացած **Մեծերին**, պետք է բացել նրանց գրքերը և... կարդալ:

**«Երջանի՜ կ հոգի, երբ վառ գարունքին
Ինձ էիր դարձնում աչքերդ հստակ,
Կյանք էիր տալիս հառաչին կուտակ,
Որը ապրում է հուշիս մեջ անգին:
Քայլում էիր դու դանդաղ, քնքշագին,
Մանուշակներ ու խոտեր ոտքիդ տակ,
Ոչ թե որպես կին, այլ սուրբ հրեշտակ,
Ինձ համար ներկա, կենդանի կրկին:
Բայց, երբ գնացիր դու Տիրոջ խոսքով,**

**Քո նուրբ շղարշը այս երկրում մնաց.
Որը տրվում է Բարձրյալի կամոք,
Քեզ հետ Ամուրն էլ աշխարհից գնաց,
Մաքրություն, արև հանգան քո ձեռքով,
Եվ մահը արդեն ինձ քաղցր թվաց»:**

Պետրարկայի՝ ոչ միայն Լաուրային նվիրված բանաստեղծությունները, այլև
իմաստասիրական գործերը, **Դանթեի «Աստվածային կատակերգության»**
հետ բացահայտում են **Վերածննդի** ժամանակների հակասական էությունը:
Վերածննդի ժամանակների էությունն են բացահայտում նաև մյուսները:

ՋՈՎԱՆՆԻ ԲՈԿԱՉՉՈ

Վերածննդի գրականության մեջ իր անմահության բաժինն է վերցրել
Ջովաննի Բոկաչչոյի հարյուր նովելից բաղկացած **«Դեկամերոնը»**:

Նովելը կարճ պատմվածք է, որ կար մինչև Բոկաչչոն, սակայն այն փայլեց նրա
գրչի տակ, որպես առանձնահատուկ, իտալական ժողովրդական լեզվով գրված,
վերջնական իր ձևն ստացած գրական տեսակ:

Ժամանակի ոչ մի մարդկային բնավորություն մոռացված չէ այստեղ, ինչպես
մոռացված չէր **Դանթեի «Աստվածային կատակերգությունը»** պոեմում: Միայն
թե այստեղ Դանթեի ողբերգական կերպարները շրջվել ու դարձել են
զավեշտական, կատակերգական:

...Ժամտախտի զարհուրելի հունձքի ժամանակ, համատարած սև մահվան
տիրապետության բուն միջավայրում, ուրախ ծաղրի ելևէջներով պատմված
նովելներ, որտեղ իրենով իսկ մերժելով կեղծ, երկերեսանի բարեպաշտությունը՝
հաղթանակում է կյանքի խնդությամբ լի բերկրանքը:

«**Դեկամերոնը**» տաղանդի գրչով ստեղծված անմահ կոթող է բոլոր ժամանակների գրական անդաստաններում: «**Երեք հաղթապատկեր**»՝ այսպես են **Դանթեն, Պետրարկան և Բոկաչչոն** կոչվել Իտալիայում, և այսպես է նրանց ընդունել ողջ քաղաքակիրթ Աշխարհը: Իհարկե, կային նաև ուրիշ անուններ գրականության ասպարեզում, սակայն նրանցից և ոչ մեկը չի հասել այս երեքի բարձրությանը: Ուրեմն, լռենք նրանց մասին և փորձենք քիչ ծանոթանալ **Վերածննդի** մյուս հոգևոր դրսևորումների հետ:

ՋՈՏՏՈ

Ջոտտո դի Բոնդոնեն Վաղ Վերածննդի այն նկարիչներից էր, ով առաջինը հրաժարվեց վաղուց ի վեր իր իրավունքը հաստատած սրբապատկերների սառած, քարացած կերպարներից:

Դանթեն **Ջոտտոյին** համարել է ժամանակի մեծագույն նկարիչ: Անկախ այն բանից, որ Ջոտտոն միայն եկեղեցիներ էր նկարազարդում, և նրա որմնանկարները դավանաբանական բովանդակություն ունեին. նրա պատկերած մարդիկ, առանձին-առանձին, գլխավոր գործող անձեր էին մեկ ընդհանուր ողբերգական իրավիճակում, որոնք բացահայտում էին մեկ կարևոր ընդհանուր մտահղացում: Յուրաքանչյուր դեմք որմնանկարում դառնում էր որոշակի ապրումի անհատ կրողը և ավանդույթի ուժ առած դավանաբանական առասպելները մարդկային խորագույն ապրումների շնորհիվ ստանում են միանգամայն ժամանակակից հնչեղություն: Քրիստոսի, Մարիամ Աստվածամոր, Հուդայի արտահայտիչ կերպարները պատկերված են մարդկային ողբերգության խորագույն ապրումով:

Ջոտտոն Վաղ Վերածննդի իրապաշտ ապրումների առաջին նկարիչն էր, որ ունեցավ իր անմիջական հետևորդները՝ միմյանցից ավելի կամ պակաս տաղանդով:

Հետո եկան նրանք՝ **Բարձր Վերածննդի** գեղանկարչության վիթխարի հանճարները, ովքեր դարերի պղտոր հորձանուտի մեջ հաստատեցին մարդու արարչագործ ուժի անմահությունը:

ԼԵՈՆԱՐԴՈ ԴԱ ՎԻՆՇԻ

Նա գեղանկարիչ էր, քանդակագործ, մաթեմատիկոս, ճարտարագետ ու ճարտարապետ, մեխանիկ: Նրան իր ժամանակը պարտական էր ֆիզիկայի կարևոր գաղտնիքների ամենատարբեր բացահայտումների և իր 6700 էջանոց 17 հատոր գրառումների համար ուր ամփոփված են իր գիտական նկատառումները բոլոր այն ասպարեզների մասին, որոնցով նա զբաղվել է: Իր գեղարվեստական և գիտական գործունեությամբ **Լեոնարդո դա Վինչին** հիմնադիրն է **Բարձր Վերածննդի**:

...«**Գեղանկարչության գիտությունը**» նա հասցրեց իր բարձրակետին, համարելով, որ գիտելիքների ճշմարիտ աղբյուրը բնության անմիջական հետա-

զոտումն է: Արվեստների գլուխգործոցը գեղանկարչությունն է, որն ընդունակ է «**պատկերել այն ամենը, ինչ տեսնում է աչքը բնության մեջ**»:

Նա հորինեց աշխատանքային և ռազմական նոր մեքենաներ, կատարելագործեց հները, զբաղվեց մոնումենտալ քանդակագործությամբ, որոնցից, դժբախտաբար, որևէ մնուշ չի հասել մեզ: Նրա համարձակ ճարտարապետական նախագծերը չեն իրականացվել և մեզ են հասել իր 17 հատոր գրառումների շնորհիվ: Նույն այդ գրառումներում բնության և տիեզերքի դիտարկումները ներկայացնում են զարմանալի **Վերածննդի** զարմանալի մի մարդու, ում բոլոր զբաղմունքներում առկա է հանճարի կնիքը...

Բայց 21-րդ դարի բնակիչը նրան առաջին հերթին ճանաչում է որպես գեղանկարիչ, ում մասին կարող է վստահաբար ասել, թե նա նաև այս էր և այն էր:

Նա առաջինն էր **Վերածննդի** վարպետներից, որ գեղանկարչությանը հոգեբանական խորություն հաղորդեց՝ կերպարներին տալով չափազանց արտահայտիչ շարժում: Առաջինն էր, որ մշակեց ներդաշնակ հորինվածքի կառուցվածք, ոչ միայն գծանկարային հեռանկարի, այլ նաև նկարում շոշափելիորեն առկա օդի միջոցով, որ կարծես նկարի շրջապատը լցնում է հազիվ ըմբռնելի մշուշով:

Որպես գեղանկարիչ **Լեոնարդո դա Վինչին** սերունդներին քիչ բան է թողել... Բայց միթե հանճարի արժեքը թողած ժառանգության քանակով է հաշվվում, այլ ոչ ժառանգության բուն էությամբ: Հանրահռչակ «**Ջոկոնդայի**» դիմանկարը, «**Մադոննա Լիտա**»՝ Աստվածամայրը մանուկ Հիսուսի հետ նկարը կյանքի հավերժ կենսականության հիմն են: Միլանի Սանտա Մարիա դելլե Գրացիե տաճարի սեղանատան **«Խորհրդավոր ընթրիք»** ահռելի որմնանկարում... մեծագույն ճշմարտությամբ, իրականության խորին զգացումով են պատկերված մարդկային ամենատարբեր հոգեվիճակները, զգացմունքները, իրենց մեջ մատած անհայտ մատնիչի անձից տարածվող անբացատրելի անհանգստությունը, մոտալուտ աղետի շոշափելի ներկայությունը, ինչը դիտողին ստիպում է ընկնել պատրանքային զգացողության մեջ, թե մարդիկ, ովքեր հավաքվել են իրենց ուսուցչի մոտ վերջին ընթրիքի՝ ողջ են այս որմնանկարում, շնչում են և անհանգիստ են՝ ամեն մեկը իր ապրումի համաձայն...

Այսպես նաև՝ հանճարի մյուս կերպարները:

Այս գեղանկարչի կերպարների ներքին գեղեցկությունների հետ պարտադիր էր նաև արտաքին գեղեցկությունը...

Հիշենք միայն նրա «Սիքստինյան Աստվածամայրը», որն իր մանուկ որդուն դեպի տառապանքների աշխարհ է տանում՝ որպես զոհ հանուն մարդկության փրկության... Եվ բազմաթիվ մյուս կերպարները, որտեղ ստեղծագործական իրական ընկալումները հասցված են խորին ընդհանրացումների: Սրանք ընդհանուր բառեր են, որոնցով կարելի է էջեր լցնել՝ մանրամասնելով կամ ամբողջացնելով: Սակայն այս բառերը անգոր են նկարագրելու և բացատրելու համար: Այդ բառերով չի կարելի բացատրել ինչպես **Լեոնարդո դա Վինչիին** և **Ռաֆայել Սանտիին**, այնպես էլ հաջորդներին:

ՄԻՔԵԼԱՆՁԵԼՈ ԲՈՒՈՆԱՐՈՏԻ

Քանդակագործ, գեղանկարիչ, ճարտարապետ և բանաստեղծ, ում քանդակներն ու որմնանկարները աստվածաշնչային կերպարները ազատեցին եկեղեցու դավանանքի ավանդական իմաստից՝ հանուն մարդու կենդանի գեղեցկության, հանուն նրա ուժի և գորեղության, հզոր կամքի, նրա ահեղ վեհության...

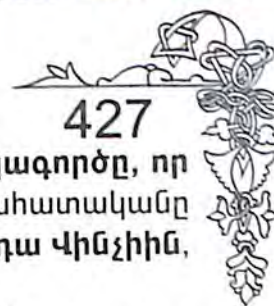

Ակնածանք մարդու գեղեցկության հանդեպ, ակնածանք տիտանական կերպարի հանդեպ: Այդպիսին են նրա «**Դավիթ**» և «**Մովսես**» քանդակները... Նրա «**Շղթայված ստրուկ**» և «**Մեռնող ստրուկ**» անավարտ քանդակները, որոնք, միևնույն է, թողնում են ցնցող տպավորություն: Մեղիչիների դամբարանի ողբերգական քանդակները, հատկապես՝ «**Գիշերը**»,

որին նա նվիրել է իր սքանչելի բանաստեղծությունը, որովհետև նա նաև բանաստեղծ էր.

«Բերկրանք է քնելը,
Բերկրանք է քարանալը...
Օ, այս դարը ոճրագործ,
Ամոթալի...
Չապրել ու չզգալ՝
Նախանձելի վիճակ,
Խնդրում եմ լռիր...
Մի արթնացրու ինձ...»:

Ծերության շրջանում նա հաճախ է դիմել քերթողական արվեստին... Խոհական ու ողբերգական է նրա քնարերգությունը... Միայնության մեջ պարփակված մարդու զգայուն տողեր...

Մի անտիկ քանդակի մասին Միքելանջելոն ասել է. «**Քանդակագործը, որ կերտել է սա, գիտեր ավելին, քան բնությունը**»: Այս գնահատականը վերաբերում է նաև Բարծր Վերածնության հանճարներ **Լեոնարդո դա Վինչիին**, **Ռաֆայել Սանտիին** և իրեն՝ **Միքելանջելո Բուոնարոտիին**...

Հիշենք նաև Միքելանջելոյի Վատիկանի Սիքստինյան մատուռի առաստաղապատկեր-որմնանկարները...

Նաև այն, որ նա ճարտարապետ-կառուցող էր և ժառանգություն է թողել սերունդներին Հռոմի Սբ. Պետրոսի տաճարը և Կապիտոլիոնի անսամբլը: Խոստովանելով իմ անգորությունը **Բարծր Վերածննդի** երեք հանճարներին պատշաճը հատուցելու՝ առաջարկում եմ վերցնել նրանց մասին գրված բազմաթիվ գործերից գոնե մի երկուսը, կարդալ և դիտել ալբոմներում զետեղված նրանց գործերը... Անշուշտ, նրանք չեն կարող փոխարինել իրականին, բայց ինչ-որ չափի պատկերացում տալ կարող են...

Զմոռանալով նաև **Ջորջոնե** և **Տիցիան** գեղանկարիչներին, բանաստեղծ **Արիստոյի** «**Մոլեգին Ռուլանդը**» և խելագարված **Տորկվատո Տասսոյի** «**Ազատագրված Երուսաղեմը**»:

ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ ՖՐԱՆՍԻԱՅՈՒՄ

Վերածնունդը Ֆրանսիա եկավ **Ֆրանսուա Վիտյի** քնարերգությամբ և **Ռաբլեի** պայծառ անհատականությամբ: Ռաբլեն ժամանակների ընդարձակ հորիզոններում իր տեղն ապահովեց «**Գարգանտուա և Պանտագրուել**» վեպով, որը իր ահռելի սարկազմով ժամանակի բարքերն ու դավանանքները և մարդկային այլազան բնավորություններն է արևերես հանում, ապա սպանիչ ծաղրի ենթարկում այդ բարքերի աղետալի կոպտությունն ու տևական գազանությունները:

Ֆրանսիական **Վերածննդի** հզոր անհատականություններից էր նաև **Միշել դե Մոնտեն**: Նրա «**Փորձեր**» ստեղծագործությունը հիրավի հասարակական մտքի խոշորագույն հուշարձան է:

Իսկ **Ռենե Դեկարտը** այն գիտնականն էր, ում իմաստասիրական աշխատությունները, մաթեմատիկային, երկրաչափությանը, ֆիզիկային և բնախոսությանը նվիրված գործերը դարձան **Վերածննդի** անուրանալի հաղթանակները:

Հիշենք նաև **Պիեռ Կորնել** դրամատուրգին և **Նիկոլա Պուսեն** գեղանկարչին:

Կային նաև ուրիշ շատերը՝ ավել կամ պակաս տաղանդներ, ովքեր գիտության, գրականության, փիլիսոփայության և արվեստի ասպարեզներում արհամարհելով հրադատության բոցկտացող խարույկները, իրենց կարևոր խոսքն ասացին **Վերածննդի** հզոր ժամանակի ներսում:

ՌԵՆԵ ԴԵԿԱՐՏ

Ֆրանսիական **Վերածնունդը** մի առանձին փայլ տվեց

ման իր գեղեցիկ ձևերով և լուծումներով հայտնի ճարտարապետությանը: Իսկ քանդակագործությունն ու գեղանկարչությունը գուցե և չհասնելով համաճարների ետևից, իրենց անուրանալի տեղը գրավեցին համաեվրոպական Ոգեղենի տիրույթներում:

ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ ԱՆԳԼԻԱՅՈՒՄ

Ջեֆրի Չոսերը իր «**Քենտերբերյան պատմվածքներ**» ստեղծագործությանը հաստատեց **Վերածնունդը** Անգլիայում: Չոսերը իրավամբ համարվում է «**Անգլիական քնարերգության հայր**» և իրապաշտության հիմնադիրը անգլիական գրականության մեջ:

Վերածննդի սկիզբը Անգլիայում համարվում է 14-րդ դարը, որի համամարդկային խնդիրներից մեկը եղավ Օքսֆորդյան և Քեմբրիջյան համալսարանների մտավոր ազատագրումը եկեղեցու սխուլաստիկ կապանքներից: Ազատագրումը՝ հանուն առաջադեմ իմաստասիրության և աշխարհիկ մտածողության:

ԹՈՄԱՍ ՄՈՐ

Վերածննդի Հումանիզմը իր անուրանալի ծնակերպումն ստացավ **Հենրիխ Ութերորդ** թագավորի վարչապետ՝ կանցլեր **Թոմաս Մորի** ստեղծագործություններով, հատկապես նրա «**Ոսկե գիրք, այնքան օգտակար, որքան զվարճալի պետության լավագույն կարգի մասին Ուտոպիա նոր կղզում**» վեպով, որտեղ լիովին բացահայտվում են հումանիստ գրողի գաղափարները:

Արդեն մեկ անգամ ասել ենք, որ **Ուտոպիա** հունարեն նշանակում է «**տեղ, որը գոյություն չունի**»:

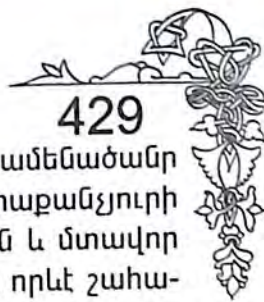
Թոմաս Մորը գրում է.

«**Այնտեղ, որտեղ կա անհատական սեփականություն, երբ ամեն բան չափվում է փողով, այնտեղ դժվար թե երբևէ հնարավոր է արդարացի հաջողությամբ վարել պետական գործերը**»:

Եվ, ահա, նկարագրվում է մի երջանիկ երկիր, որը կոչվում է Ուտոպիա, որտեղ չկա սեփականության զգացողություն, որտեղ մարդիկ բոլորը հավասար աշխատում են, բարիքներ ստեղծում և յուրաքանչյուրն այդ բարիքներից օգտվում է այնքան, որքան հարկավոր է իր ապրուստի համար: Ուտոպիայում ժողովուրդը ղեկավարվում է մեկ տարով ընտրված կառավարիչով: Ոսկու հանդեպ արհամարհանքը երջանիկ երկրի բնակիչները արտահայտում են ոճրագործների համար շղթաներ և գիշերային գարշանոթներ ծուլելով:

Սա մի երկիր է, որտեղ տիրում է սոցիալական և քաղաքական հավասարություն, որտեղ ստրուկ են դառնում նրանք, ովքեր խախտել են երկրի

Բարոյական օրենքները, և դատապարտվում են ոսկե շղթաների ու ամենածանր սև աշխատանք կատարելու: Սա երկիր է, որտեղ պարտադիր է յուրաքանչյուրի աշխատանքը, որտեղ ջնջված են գյուղի և քաղաքի, ֆիզիկական և մտավոր աշխատանքի սահմանները և մերժվում է մարդու կողմից մարդու որևէ շահագործում...

Իրոք, մի՞թե սա այն երանելի երկիրը չէ, որը դարերի հարահոս երթում մարդկության երազանքի սքանչելի հանգրվանն է եղել... որը, ավա՜ղ, «**...մի տեղ է, որը գոյություն չունի**»:

Այո, բայց երազանքը ծնվում է մարդու կամքից և անկախ և ազատ է ճախրելու մինչև աներևակայելի հեռուներ... Բայց **Թոմաս Մորը** գրող լինելուց բացի, Անգլիայի վարչապետն էր՝ կանցլերը, այսինքն, թագավորից հետո երկրորդ կարևոր դեմքը պետության կառավարման համալիրում:

...Հենրիխ Ութերորդը **Թոմաս Մորին** իր «**Ուտոպիայի**» համար դատապարտեց «**սարսափելի մահապատժի**», բայց հաշվի առնելով պետության ներսում նրա կատարած բարեփոխումները՝ «**գթասրտորեն**» նրան դատապարտեց գլխատման:

Անգլիայում սկսվել էր **Ռեֆորմացիան** կաթոլիկ եկեղեցու դեմ: Ասում են, թե **Թոմաս Մորը** դեմ էր այդ շարժմանը: Իսկ շարժումը ղեկավարում էր թագավորը... Ասում են՝ թագավորի զայրույթի հիմնական պատճառներից մեկն էլ սա էր... Եվ նա չզլացավ լուսավոր գլուխը կառավարանի զամբյուղի մեջ նետել:

ՈՒԻԼՅԱՍ ՇԵՔՍՊԻՐ

Նրա երկերից յուրաքանչյուրը «**հանճարի գլուխգործոց է**», դարի ճշմարիտ բացահայտում, որն իր մեջ է ներառում մարդկային բացահայտում, բանականության, ոգու ողբերգությունը՝ հզոր խռովքների ահավոր ցնցումներով: Արյունալի պայքարի նկարագրություն, ուր կործանվում են հսկաները և հաղթանակում ստոր կրքերի, գիշատիչ փառասիրության, ընչաքաղցության, մախանձի տեր ոչնչությունները:

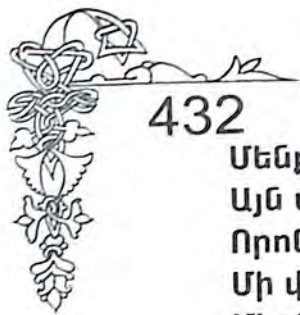

Ե՞րբ չի եղել այդպես՝ այն ժամանակներից ի վեր, երբ Աստծու աշխարհում ճառագել է **Մարդկային գիտակցությունը**: Բայց **Հանճարի** բացահայտումները մի նոր որակի են բերում այդ գիտակցությունը:

Կործանվել են հերոսները, բայց մի՞թե նաև նրանց գաղափարները... Մի՞թե մշտապես մահվան անդունդներից կրկին ու կրկին չեն հառնել մարտնչող **Բարության** ազնիվ գաղափարների տեր, հոգով ու մտքով առնական ճշմարիտ **Հերոսները**: Մենք գիտենք, թե Աշխարհն ինքն ամբողջությամբ ինչպես է **Ժամանակի** ներսում տապկլտվում **Կործանողի** զարհուրելի հարվածների տակ... Ուրեմն. **Հանճարի** գրչի տակից դուրս եկած ոչ մի դեպք ու դիպվածի նկարագրություն չափազանցություն չէ: Եվ ոչ մի կերպար խտացումի արդյունք չէ:

Նա ծնվել էր 1564 թվականին Անգլիայի **Ստրատֆորդ** քաղաքում, արիեստավոր ու մանր առևտրական սովորական մի ընտանիքում։ Ստրատֆորդի դպրոցն ավարտելուց հետո, 16 տարեկանում գնում է Լոնդոն՝ դառնալու դերասան և դրամատուրգ, ապա նաև «**Գլոբուս**» թատրոնի բաժնետեր, արժանանալու համար ազնվական տիտղոսի, փառքով պսակելու **Շեքսպիր** անունը, որը չէր խամրելու դարերի ամենակույլ խոռոչում, այլ հառնելու էր որպես մշտնջենապես կենդանի Հանճար աշխարհի լավագույնների հետ միասին, որպես

«Լինել թե չլինել, այս է խնդիրը,
Ո՞րն է հոգեպես ավելի ազնիվ,
Տանել գոռ բախտի պարսաքարերը և սլաքները,
Թե զենք վերցնել ցավ ու վշտերի մի ծովի ընդդեմ,
Եվ, դիմադրելով՝ վերջ տալ բոլորին:
Մեռնել, քնանալ, ոչինչ ավելի.
Եվ մտածել, թե մի պարզ բնով

Մենք վերջ ենք տալիս

Այն սրտացավին և բյուր բնական անձկություններին,

Որոնց ժառանգն է մեր հեգ մարմինը,

Մի վախճան է դա՝ հոգով բաղձալի:

Մեռնել, ննջել, ննջել... գուցե երազել...

Ա՛յ, ցավն այդտեղ է.

Քանզի այդ մահվան քնի ժամանակ

Ի՞նչ կերպ երազներ պիտի գան գուցե՝

Երբ այս մահացու կապանքը մեզնից

Թոթափած լինենք:

Ահա, ինչ-որ մեզ խորհել պիտի տա,

Ա՛յս նկատումն է,

Որ այսչափ երկար տևել է տալիս թշվառությունը:

Թե ոչ, ո՞վ արդյոք կուզեր հանդուրժել

Աշխարհի այնքան նախատինքներին և մտրակներին,

Հարստահարչի անիրավության,

Մեծամիտ մարդու արհամարհանքին,

Քամահրած սիրո տվայտանքներին,

Օրենքի բոլոր ձգձգումներին,

Պաշտոնյաների աներեսության,

Այն հարվածներին, որ համբերատար արժանավորը

Ստանում է միշտ անարժաններից,

Այնինչ կարող է մարդը իր հաշիվը

Իր ձեռքով փակել

Մի մերկ դաշույնով:

Ո՞վ կհոժարեր այսքան բեռ կրել

Հեծծել ու քրտնել տաղտուկ կյանքի տակ,

Եթե երկյուղը մի ինչ-որ բանի մահվանից հետո,

Այն անհայտ երկրի, որի սահմանից

Ոչ մի ուղևոր չի վերադառնում,

Չձգեր կամքը երկբայության մեջ,

Եվ մեզ չստիպեր

Տանել ավելի այն չարիքները, որ այստեղ ունենք,

Քան թե սավառնել դեպի նոր ցավեր,

Որոնց անգետ ենք:

Խոհեմությունն այսպես ամենքիս վախկոտ է դարձնում,

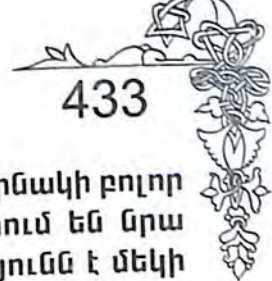
Եվ հենց այս կերպով վճռականության բնածին գույնը

Ախտանետվում է խորհրդածության գունաթափ ցուլից,

Եվ շատ ձեռնարկներ, մեծ ու կարևոր,

Շեղվում են այսպես իրենց հոսանքից

Եվ գործ կոչվելու անարժան դառնում»:

Վահրամ Փափագյանը գրում է.

«...Կամա թե ականա գալիս են այն եզրակացության, որ հեղինակի բոլոր կերպարները առանձին վերցրած՝ մարդկությունից են և կրում են նրա գծերը իրենց մեջ: Իսկ այս գործը՝ «Համլետ»-ը, մարդկությունն է մեկի մեջ...

Գույների, կիսաստվերների, կոնտրաստների անբավ հարստությունն ընկալելու գերագույն երջանկությանը ընթերցողը հասնելու է միշտ ավելի խոր, միշտ ավելի անհատակ անդունդների մեջ իջնելով, իր սեփական հոգու ծանր մտատանջությամբ ծալելով կարդացված էջը էջի վրա և հանգելով այն համոզման, թե ինքն իրեն կարդաց... Թե իրենից դուրս մի էակ չէր, նախ՝ հեղինակը, ապա՝ ուրեմն և կերպարը»:

Հայերն իրենց ազգային ընկալումներով ամբողջությամբ Գրողի գաղափարների, նրա հումանիզմի և մարդագիտության չափանիշների թերևս լավագույն կրողներից են, որ 1792 թվականից սկսած, ահա, երկու հարյուր տարուց ավելի, իրենց կյանքի բոլոր ելևէջների ժամանակ նրա հետ են, թե բուն Հայրենիքում, թե Սփյուռք կոչվող դրսում՝ ոչ միայն տաղանդավոր դերասանական կատարումներով, այլ նաև բազում ուսումնասիրողներով:

Հայերի համար, որ զրկված էին սեփական հայրենիքում ազատ լինելու իրավունքից, և կարծես հավերժաբար գտնվում էին բարոյական ծանր ճնշման տակ, այդ չափանիշները, համամարդկայինից բացի, իրենց խիստ ազգային-անհատական ազդեցությունն ունեն: Գրողի վերլուծումները, մտածողություններն ու գաղափարները միանգամայն համապատասխանում էին Հայոց ձգտումներին, արժանապատվության գիտակցումին, բնավորության երբեմն խուլ ու մութ դարձած բավիղներից ելք գտնելու տառապանքներին:

Որքա՞ն առիթներ է ունեցել հայը համլետյան դառը եզրահանգումների առջև հայտնվելու.

«Այս հոյակապ կառուցվածքը, երկիրը, ինձ մի ամայի հրվանդան է թվում: Այս սքանչելի ամպիոլանին, եթերը, նայեցեք, մեր գլխին կախված այս հրաշալի երկնականարը, այս վեհաշուք ձեղունը՝ ոսկե կայծերով նախշված՝ այս բոլորը աչքիս ուրիշ բան չէ, եթե ոչ զարշ ու ժահահոտ գոլորշիների մի համադրություն: Ի՞նչ հրաշակերտ է մարդը: Որչափ ազնիվ է նրա դատողությունը: Որչափ ընդարձակ են նրա ընդունակությունները: Կազմվածքը և շարժումը որչափ բարեձև և հիանալի: Կաց ու նիստով կարծես մի հրեշտակ: Խոհականությամբ կարծես մի Աստված: Աշխարհի գեղեցկությունը: Կենդանիների կատարելատի՛պը: Այդ բոլորով հանդերձ՝ ի՞նչ է իմ աչքիս հողի այդ գերագույն գտվածքը: Մարդը չի հիացնում ինձ...»:

Հայերն առ Շեքսպիր իրենց խանդաղատանքը բազմաթիվ գրքերով են արտահայտել, տաղանդաշատ դերասանների անգուգական խաղով, ովքեր եղել

են նաև նրա սքանչելի մեկնաբանները, ինչպես **Պետրոս Աղամյանը, Վահրամ Փափազյանը**:

Բազմաթիվ են եղել նաև շեքսպիրյան հայ թարգմանիչները, ովքեր արևմտահայեր են, արևելահայեր են: Գրաբար նույնպես թարգմանել են մեծ դրամատուրգի գործերը: Սակայն, բոլոր հայ տաղանդավոր թարգմանիչներից բացառիկը **Յովհաննես Մասեհյանն** է: Մենք կպատմենք նրա մասին, երբ հասնենք 19-րդ դարի վերջին տասնամյակներին, որովհետև նրա շեքսպիրյան թարգմանություններում Հայոց շքեղաշուք լեզուն փայլեց իր բազմաշերտ գեղեցկությամբ ու հմայքով...

Բայց այս մասին հետո:

Հիմա դեռ շարունակենք **Հայոց Բնավորության և Շեքսպիրյան** գաղափարների, իրավիճակների ու հերոսների հարազատության մասին խոսել:

Թեկուզ՝ «**Լիր արքա**» ողբերգության հետ ունեցած հարազատության մասին: Հիշենք մեր պատմության դրվագները. **Բագրատունի Սմբատ** թագավորի եղերական վախճանը, **Գագիկ Արծրունու** ողբերգական սխալները, **Սենեքերիմ** արքայի՝ հանուն իր անձի կասկածելի հանգստության՝ սրբազան Հայրենիքից հրաժարումի սոսկալի հետևանքները... Մի՞թե Հայոց մեջ պակաս են եղել ցավի, հուսահատության հառաչը, անսահմանորեն տառապող հոգու աղաղակը, խռովարարի պայքարը, նրա անհաշտությունը սեփական եսի հետ, նրա ընդվզումը սեփական կուրության դեմ, որը նրան կատարել է տալիս ճակատագրական սխալներ: Լինել, թե չլինելու, պայքարելու, թե հանձնվելու Դանեմարքայի արքայազնի հարցը այնքան հարազատ է Հայոց սրտին, ինչպես հարազատ են Լիր արքայի սխալների ողջ հանրագումարը, և նրա ողբերգական պայծառացումը, ժողովրդի ամենօրյա թշվառության ամբողջական պատկերը, որն, ի վերջո, գլխավոր հերոսին բերում է հոգեբանական մտորումների:

«**Խեղճ, մերկ աղքատներ, ուր էլ որ լինեք՝
Այս ժամտ մորիկից մտրակված, տանջված,
Ինչպե՞ս կարող եք ձեր անտուն գլխով
Եվ սովալլուկ ձեր ստամոքսով
Եվ պատառոտված ցնցոտիներով
Պատասպարել ձեզ այսպիսի օդից:
Օ՛հ, ես այդ մասին շատ չեմ խորհել.
Դե՛ղ խմիր, ճոխությունը կըրիր մի անգամ՝
Ինչ-որ կրում են չքավորները,
Որ դու էլ թափ տաս քո ավելորդը
Խեղճերի համար, և ցույց տաս նրանց
Գեթ մի ավելի ողորմած երկինք»:**

Կան նաև հարցեր, որոնք հավերժական որոգայթ են լարում անկատար մարդկության անկատար միտքը մշտապես լարման մեջ պահելու համար: Ո՞վ է այս աշխարհում մուրացկանը, վարձակալը, դահիճը, գողը, դատավորը: Ի՞նչ է տիրակալի ու ժողովրդի կենսափորձն առանձին-առանձին միմյանցից զատված,

սակայն, այնուամենայնիվ, ինչ-որ տեղ, ինչ-որ պահի միմյանցից անբաժան...

Շեքսպիրի այս գործում աշխարհով մեկ արձագանքվող իրավագուրկ կյանքի բազմազանությունն է, որը ողբերգության մեջ գտնում է իր զգացմունքային ուժը՝ թագավորից մինչև մուրացիկը: Հերոսների ողբերգական ճակատագիրը իրա-թագավորից մինչև մուրացիկը: Հերոսների ողբերգական ճակատագիրը իրա-վագուրկների ու նվաստացածների խորքերից հառնում է որպես ինքնա-վեհացման, ինքաբացահայտման կարևոր, անխուսափելի վիճակ, որը բերում է մեղքի խորին գիտակցման, խղճի հարուցած չարչարանքների:

Այս այսպես. բայց կա նաև այն անհատի կերպարը, ով ոճրագործությունը հասցնում է այնպիսի կատարելագործության, որ խղճի կամ մեղքի գիտակցումի տեղ չի մնում ոչ նրա զգացումներում և ոչ մտքի ոլորտում: Նա պատրաստ է ամենասոսկալի հարվածները հասցնելու, սառնասրտորեն իր ճանապարհից՝ սրբելու ամենայն ինչ, որ կարող է ամենաչնչին խոչընդոտը լինել իր նպատակներին հասնելու համար: Մի՞թե **Աշխարիը** մշտապես առատ չի եղել նման հրեշներով... Մի՞թե մարդկությունը ինքն իր գլխին փորձանք չի բերել՝ առանց դադարի սեփական ներսից դուրս նետելով **Չարի** զավակներին, ովքեր խավարեցրել են **Աստվածային** լույսի աղբյուրը:

«**Ռիչարդ Երրորդ**» ողբերգության հերոսը չարագործում է ոչ ի սեր չարագործության, այլ ծայրահեղ փառատենչությունից: Եթե չընդհանրացնենք և համաշխարհային չափանիշների մեջ չդնենք այս **Չարագործ կերպարը**, պիտի համաշխարհային չափանիշների մեջ չդնենք այս **Չարագործ կերպարը**, պիտի ընդունենք, որ նա Անգլիական գահի տերերից ոչ մեկից վատ չէր և, ըստ շեքսպիրագետների վերլուծության, նույնիսկ նրանցից շատ ավելի համառ ու մեծ էր և, մանավանդ, հոգեպես նրանցից շատ ավելի զորեղ ու ամբողջական էր: Լայսինքն, եթե նրանք հասարակ չարագործներ էին, **Ռիչարդ Երրորդը** կատարյալ էր այդ ասպարեզում: Հիշենք **Կարմիր և Սպիտակ վարդերի**՝ գահին տիրելու զգվռտոցը, որ տևեց 30 տարի **Պլանտագենետների** թագավորական տան երկու ճյուղերի՝ **Լանքաստերների** և **Յորքերի** միջև, որն ավարտվեց միմյանց ոչնչացնելով՝ դեպի գահ ճանապարհ բացելով **Թյուդորների** համար:

Ռիչարդ Երրորդը պատմության անդաստանում բնավ էլ պատահական անձնավորություն չէր: Մի քիչ ավելի ու մի քիչ պակաս նրանք կային բոլոր ժամանակներում և տարածքներում: Նրանք կան մշտապես և, դժբախտաբար, հայտնի չէ, թե կլինի՞ ժամանակ, որ չլինեն բնավ:

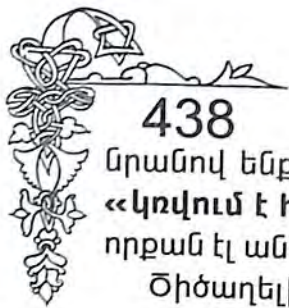
Ահա և «**Մակբեթը**»:

Պատկերային շղթայի միասնությունը, որտեղ բոլոր մակդիրները, համեմատությունները, փոխաբերությունները հանգեցնում են տիրաբար իշխող մեկ տությունները, փոխաբերությունները հանգեցնում են տիրաբար իշխող մեկ մտքի. ոճիր է կատարվելու:

Մասեհյանը «Մակբեթի» վիուկներին, ինչպես և Համլետի հոր Ուրվականին, դասում է թատերական տպավորություն ստեղծելու միջոցների շարքին: Այսինքն, այս տեսարաններում չպետք է մի այլ բան տեսնել, քան մի խորհրդանիշ կամ մի հնար, արտահայտման մի ձև, որ գրականագիտության մեջ բանաստեղծական մեծագույնը՝ փոխաբերություն է կոչվում: Վիուկները Մակբեթի երևակայության մեծագույնը են, նրանց հետ ունեցած զրույցը իր ներքին երկխոսությունն է

Իսպանիան թերևս այն երկիրն էր, որտեղ Ինկվիզիցիան՝ Հավատաքննությունը, իր գերագույն իրավունքներն էր բանեցնում հանուն պապականության:

Անկախ այս ամենից՝ **Դոն Կիխոտը** ողբերգական կերպար է: Նա չէի վախժող աշխարհի սիրտը նվաճել իր ծիծաղելիությամբ: Նա մեզ այսօր, 21-րդ դարի մարդուն, այնուամենայնիվ, հասկանալի է իր զգայուն մարդասիրությամբ, մարդու հանդեպ ունեցած իր զուլալ հավատով: Իզուր չէ, որ մինչև հիմա հաճախ

նրանով ենք չափում մարդասերի ու ճշմարտասերի արարքները, որ անտեղի «կոչվում է հողմաղացների դեմ...», որովհետև պայքարը անիրավության դեմ, որքան էլ անտեղի՝ իր հետքն է թողնում բարության կարոտ մարդկության սրտում: Ծիծաղելի՞ է... բայց որքան սիրելի նաև:

ԼՈՊԵ ԴԵ ՎԵՉԱ

Ջարմանալի այս գրողը 1800 կատակերգությունների և 400 մի գործողությամբ թատերգությունների հեղինակ է: Նա ազնվական էր, «Անպարտ Արմադայի» զինվոր, ծերության հասակում դարձավ հոգևորական, նույնիսկ անդամ «Սրբազան Հավատաքննության» և թե անմեղին, թե մեղավորին ուղարկում էր խարույկի բոցերի միջով համբառնելու և կանգնելու «կաթոլիկ Աստծո» դատաստանի առջև: Բայց **Լոպե դե Վեգան** մեծ դրամատուրգ է, որի գործերում կյանքն իրական է իր բոլոր դրսևորումներով: Նրա համակրանքը ժողովրդի կողմն էր, որն այլևս չտանելով թագավորի բռնակալությունը՝ ոտքի էր ելնում նրան հաղթելու, պատվի, զգացմունքների և կամքի ազատությունը հաստատելու համար: **Լոպե դե Վեգան**, անշուշտ, **Վերածննդի** և **Հումանիզմի** անառարկելի մեծերից է... որ, սակայն, ինչ-ինչ պատճառներով կարող էր ծառայել Հավատաքննության մարդատյաց օրենքներին...

ԳԵՂԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ

15-րդ դարում Իսպանիայում **Վերածննդի** փայլատակումներ եղան նաև գեղանկարչության ասպարեզում. էլ **Գրեկո, Խոսե Ռիբեյրա, Դիեգո Վելասկես**: **Վելասկեսը Ֆիլիպ Զորրորդի** պալատական նկարիչն էր: Մյուս իսպանացի նկարիչներից առանձնանում էր նրանով, որ իր հզոր տաղանդը ազատագրեց հոգևոր թեմաներից: Նա սիրում էր նկարել առասպելական, պատերազմական, կենցաղային տեսարաններ և դիմանկարներ...

Վելասկեսը Իսպանիայի **Վերածննդի** լավագույն գեղանկարիչն էր և դիմանկարիչը՝ հոգեբանական կերպարներ ստեղծելու սքանչելի վարպետը:

ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅՈՒՄ

1445 թվականին գերմանացի **Յոհան Գուտենբերգը** ստեղծեց գրքի տպագրության մեքենան: Դժվար է գերազնահատել այն ահռելի ձեռքբերումները, որոնք հնարավոր եղան այս գյուտի շնորհիվ, հատկապես աստվածաբանությունից ազատ գիտությունների ասպարեզում: Թանկարժեք և հազվագյուտ ձեռագրերի փոխարեն ասպարեզում հայտնվեցին տպագրված գրքեր՝ ամենաքիչը 1000 օրինակ միանգամից:

Գերմանական հին համալսարաններում տիրում էր միայն աստվածաբանական-դավանաբանական ավանդույթը, որը բացառում էր աշխարհիկ որևէ գիտություն: Բայց Իտալական **Վերածնունդը** թեկուզ դանդաղ, բայց, այնուամենայնիվ, թափանցել էր Եվրոպա, այդ թվում նաև՝ Գերմանիա: Համալսարան-

ներում հայտնվում էին երիտասարդ հումանիստ դասախոսներ, ովքեր սաներին իրենց ճնշված ու ողորմելի վիճակի պատճառը բացատրում էին Գերմանիայի մասնատվածությամբ, մանր ու խոշոր իշխանապետությունների միմյանց հետ հավերժական դարձած կռիվներով և Հռոմի պապից ուղարկված հարկահավաքների անգուսպ թալանով: Գերմանիայի **Հումանիստները**, հիացած վաքների անգուսպ թալանով, աշխատում էին ստեղծել իրենց Իտալական **Վերածննդի** ձեռքբերումներով, աշխատում էին ստեղծել իրենց ազգային, առանձնահատուկ մշակույթ: Եվ սա իրականացնելու համար առաջին հերթին հարկավոր էր ազատագրվել սեփական հոգևորականության և պապական դեսպանների հոգևոր և մարմնական ճնշումներից:

Բազելի համալսարանի աստվածաբանության պրոֆեսոր **Յոհան Գեյնլին** փորձում էր նորովի բացատրել աստվածաշնչային առասպելները և միաժամանակ մերժում էր կաթոլիկական դավանանքի «սրբերին»: **Գեյնլիի** աշակերտները նորահնար տպագրական մեքենայի շնորհիվ հրատարակում էին հումանիստների թարգմանած անտիկ շրջանի հեղինակներին և տարածում ողջ Գերմանիայով մեկ: Բազելի համալսարանի պրոֆեսոր էր նաև **Սեբաստիան Բրանտը**: Իր «**Հիմարների նավը**» սատիրական ստեղծագործության սրամիտ բանաստեղծություններով և նույնքան սրամիտ նկարագրողություններով և կաթոլիկ հոգևորականության ահարկու ծաղրի էր ենթարկում իշխանների և կաթոլիկ եկեղեցու շահամոլությունը, աղավաղված քրիստոնեական դավանանքի էությունը:

Գերմանիայում կայսրը հեղինակություն չուներ: Ազնվականները տգետ էին ու ապերասան: Թագավորում էր բռնացքի իրավունքը և ինքնադատատան կատարելու սովորությունը: Ժամանակակիցների հուշերից կարելի է եզրակացնել, թե ազնվականները և «**եկեղեցու ուսյալները**» մինչև ուր էին հասցրել հարբեցողությունն ու գռեհկությունը:

Ահա այս միջավայրում հայտնվեց **Վերածննդի** գրականության գերմանացի հումանիստ մեծ գրողը:

ԷՐԱՋՄ ՌՈՏԵՐԴԱՄՑԻ

Նա իր ժամանակի ամենաբարձր կրթություն ստացած մարդկանցից մեկն էր: Նա քաջ ծանոթ էր Իտալական **Վերածննդի** ձեռքբերումներին, կատարելապես տիրապետում էր հին լեզուներին: Լինելով գերմանացի՝ ծնվել էր Հոլանդիայում, ապրել Ֆրանսիայում, Անգլիայում, ի վերջո, իր հայրենիք Գերմանիայում: Գրող էր, գիտնական և թարգմանիչ: Մի կողմ թողնելով նրա ողջ գիտական և թարգմանական գրականությունը, թերթենք միայն «**Գովք Հիմարության**» սքանչելի ստեղծագործությունը, որտեղ ամսահման սարկազմով քննության են առնվում ժամանակի քաղաքականությանը և դավանաբանությանը վերաբերող կարևոր խնդիրներ:

Ռոտերդամցին ամենուրեք տեսնում էր գռեհկություն, դատարկ ձևակա- նություն, հավատամքի չպատճառաբանված, անիմաստ օրենքներ և ամենից ահավորը՝ հիմարություն, այսինքն՝ ընդհանրապես խելացի մտածողության բացակայություն: Ազնվականները պատկանում են խելագարների դասին, որոնք

գրկված են որևէ գիտակցական նպատակից և որսորդությունից բացի՝ որևէ բանով անկարող են զբաղվել։ Մեծամիտ պարծենկոտությամբ գոռոզանում են իրենց ազնվական ծագումով, իրենց նախնիների նկարների ու արձանների առջև **«պատրաստ են այդ ազնվական անասուններին հավասարեցնել աստվածներին»**։ Բայց միայն սրանք չեն, որ արժանացել են **էրազմ Ռոտերդամցու** սպանիչ ծաղրին։ Չկա մի խավ և հատկապես եկեղեցական, որ իր բաժինը ստացած չլինի... Պարզապես հարկավոր է վերցնել **«Գովք հիմարության»** զարմանալի գիրքը, կարդալ մեծագույն ուշադրությամբ և ըմբռնվել մեծատաղանդ գրողի գրչի խրախճանքը, որովհետև այն **Վերածննդի** ազատ գաղափարների ամենափայլուն խտացումն է։

ԱԼԲՐԵՆՏ ԴՅՈՒՐԵՐ

Գեղանկարիչներն ու քանդակագործները նույնպես Գերմանական **Վերածննդին** տվեցին իրենց անուրանալի տաղանդները։

Այս սքանչելի նկարչին դասել են Իտալական **Վերածննդի** տիտանների շարքին։ Իր փորանկարներում, որտեղ նա մշակել է աստվածաշնչային թեմաներ և, հատկապես, Հայտնության դրվագները՝ գուշակել են տալիս բուռն դեպքերի ժամանակահատվածի, ահավոր դատաստանի անխուսափելիության գաղափարը։ Առհասարակ նրա կտավների տարածքներում մարդու հոգևոր ազատագրության հզոր շունչն է տրոփում։

Կարելի է երկար կանգնել Դյուրերի նկարների դիմաց և նայել սքանչելի տարածականության մեջ, տաղանդի ուժով կյանքի կոչված նրա բնապատկերները, ապա մարդկային զանազանակերպ բնավորությունների այդ պատկերասրահում փորձել հասկանալ **Վերածննդի** ևս մի հանճարի նկարագրած ու

հաստատած մարդու բարդ և հակասական աշխարհը։

ՌԵՖՈՐՄԱՅԻԱ

«Մարդն իր մեղավոր հոգու փրկության» համար եկեղեցու միջնորդության կարիքը չունի։ Փրկությունը ձեռք է բերված Քրիստոսի՝ մարդկանց մեղքերը քավող զոհի հանդեպ ունեցած ներքին հավատի միջոցով, որով և մերժվում էր կաթոլիկ եկեղեցու և հոգևորականության անհրաժեշտությունը։ Մերժվում էր կաթոլիկ եկեղեցու սեփականատեր լինելու իրավունքը, բարձրաստիճան հոգևորականության շվայտ կյանքը, եկեղեցական պաշտոնների առուծախսը, թողության գրերի՝ ինդուլգենցիաների առուծախսը։

Ռեֆորմացիայի այս ուսմունքը ձևավորվել է 1517 թվականին **Մարտին Լյութերի** շնորհիվ։ Հավատի մասին ուսմունքը ամփոփված էր նրա 95 թեզերում։ **Լյութերի** գաղափարները բռնկուն ներգործություն էին ունենում

բյուրգերների, ասպետների, գյուղացիների, քաղաքացիների և ամենաստորին խավերի վրա։ Նաև մանր ազնվականության, աղքատ քահանաների, գաղտնի գործող աղանդավորների, գիտության և գրականության գաղափարների վրա։

Լյութերը բացեիքաց հայտարարում էր, թե իր ուսմունքը շատ հարցերում հետևում է **Յան Զուսի** ուսմունքին, ում այնպես դաժանորեն հավատաքննիչներն այրեցին խարույկի վրա։

Հռոմի դեմ պայքարի ոգևորության մեջ **Լյութերը** կոչ էր անում զենքը ձեռքին **«նետվել կարդինալների, պապի, հռոմեական Սոդոմի այդ ողջ ոհմակի վրա և ձեռքերը լվանալ նրանց արյունով»**։

Գերմանական Հաբսբուրգների արքայատան կայսր Կառլոս Հինգերորդը համարվում էր նաև Իսպանիայի և **«Սրբազան Հռոմեական կայսրության»** ձևական տերը։ Նա պապի հետ միասին **Լյութերից** պահանջեց

հրաժարվել իր ուսմունքից և ժողովրդին՝ ընդդեմ եկեղեցու բորբոքելուց։ **Լյութերը** հրաժարվեց և հրապարակայնորեն այրեց իրեն ուղղված պապական կոնդակը։ Այս նույն ժամանակ էր, որ հայտնվեց **Թոմաս Մյունցերը**։ Նրա կոչը։ Այս նույն ժամանակ էր, որ աղանդային գոռի շարժումը, որը առաջնորդությամբ սկսվեց գյուղացիության և քաղաքային գոռի շարժումը, որը պահանջում էր վերականգնել կրոնական համայնքի անդամների վաղքրիստոնեական հավասարությունը։ Այս շարժմանը հարեցին նաև **անաբապտիստները**։ Սրանք պատկանում էին այն աղանդին, որոնք պահանջում էին, որ մկրտությունը կատարվի հասուն տարիքում, **«ներքին կատարելագործումից հետո»**։

1524 թվականին գյուղացիական այս պատերազմը ծայր առավ ողջ Գերմանիայում։ Ապստամբությունը դաժանորեն ճնշվեց։ **Թոմաս Մյունցերը** գերի ընկավ և ենթարկվեց մահապատժի։

Լյութերական Ռեֆորմացիայի արդյունքը Գերմանիայում եղավ այն, որ կաթոլիկ եկեղեցու արարողությունների շքեղությունները, սրբապատկերների և սրբերի մասունքների պաշտամունքը արգելվեց։ **Լյութերական եկեղեցին** կաթոլիկ եկեղեցու խորհուրդներից վերցրեց մկրտությունը և հաղորդությունը։

Հանդիսավոր պատարագը փոխվեց քարոզով։ **Լյութերականությունը բողոքականության** մի տարատեսակ էր, որը չէր ընդունում ոչ միայն սրբերի ու իրեշտակների, այլև Աստվածամոր պաշտամունքը։

Օգտվելով Ռեֆորմացիայի և գյուղացիական պատերազմների ընձեռած կաթոլիկ եկեղեցու հորինած քավարանի պաշտամունքը, հնարավորություններից՝ բարձր ազնվականությունը յուրացրեց եկեղեցական հողատարածքները և հարստությունները։

Ուրեմն, Ռեֆորմացիան միանգամայն ձեռնտու էր նաև ազնվականությանը։

ԿԱԹՈՒԿՈՒԹՅԱՆ ՓԼՈՒՀՈՒՄԸ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ
Ռեֆորմացիան տարածվեց Եվրոպայում, Դանիայում՝ **Լյութերականությունը**, Շվեյցարիայում՝ **Կալվինականությունը**։

Ժան Կալվինը ծնվել էր Ֆրանսիայի հյուսիսում, ավարտել Բուրժեի համալսարանի իրավաբանական բաժինը, Լյուքեմբուրգի գաղափարների ազդեցությամբ հրաժարվել կաթոլիկությունից: Դավանանքի իր նոր ըմբռնումները շարադրել է իր «**Քրիստոնեական հավատի խրատագրում**» գրքում: Բնակվում էր ժնևում և այստեղ փորձում իրականացնել նոր կրոնի ծրագիրը:

Ըստ **Կալվինի** ուսմունքի՝ Աստված մարդկանց մի մասին նախասահմանել է փրկություն և դրախտ, իսկ մեծամասնությանը դատապարտել կործանման ու դժոխքի: Մարդկանց տրված չէ իմանալ, թե որ խմբին են պատկանում իրենք: Այդ որոշում է նրա ապրած կյանքը և վերջնական տեղը գործունեությունը:

Կալվինական բողոքական եկեղեցում բացակայում են զոհասեղանը, մոմերը, երգեհոնը: Հոգևորականները հատուկ զգեստ չունեն: Նրանց պարտականությունն է հասկանալի լեզվով աղոթել, ընթերցել Հին և Նոր Կտակարանները և սաղմոս երգել: Խորհրդածեսերից ընդունում էին միայն մկրտությունն ու հաղորդությունը՝ ինչպես լյութերականները:

ՌԵՖՈՐՄԱՑԻԱՆ ԱՆԳԼԻԱՅՈՒՄ

Հետաքրքիր է Անգլիայում կատարված Ռեֆորմացիայի պատճառը:

Անգլիական գահին, Կարմիր և Սպիտակ վարդերի 30-ամյա պատերազմի արդյունքում, **Թյուդորներն** էին. նրանք կարողացան ամրապնդել թագավորական բացարձակ միապետությունը, ինչին նպաստեց կրոնի բարենորոգումը:

Հենրիխ Ութերորդը ցանկանում էր բաժանվել իր կնոջից՝ **Եկատերինա Արագոնացուց**: Սա Գերմանիայի կայսր **Կառլոս Հինգերորդի** ազգականուհին էր: Հենրիխ Ութերորդը դիմեց պապին ամուսնալուծում ստանալու համար և մերժվեց: Այս մերժմանը հաջորդեց անգլիական պառլամենտի որոշումը՝ «**Ազատել Անգլիայի եկեղեցին Հռոմի պապի իշխանությունից և Անգլիայի եկեղեցու ղեկավար հռչակել թագավորին**»:

Փակվեցին բոլոր տաճարները և նրանց պատկանող հողերն ու հարստությունը գրավվեցին հոգուտ թագավորի և ազնվականության:

Ռեֆորմացիան Անգլիայում կատարվեց ահավոր դաժանությամբ: Բոլոր անգլիացիներից պահանջվեց անվերապահորեն ենթարկվել **Նոր եկեղեցուն**, որը բողոքականության մի նոր տարբերակն էր, սակայն, շատ քիչ փոփոխությամբ պահպանեց կաթոլիկությունը: Այն իրեն հռչակեց որպես **Անգլիական եկեղեցի**:

Անգլիական եկեղեցու ներսում ծնունդ առավ նաև **պուրիտանությունը**, մաքրակրոնությունը: Նրանց քարոզն էր՝ խնայողություն, աշխատասիրություն, գործարար համառություն:

Նրանք բացեիքաց պայքարում էին միապետության և ազնվականության դեմ, որի պատճառով էլ ենթարկվեցին ծանր հալածանքների: Այս հալածանքներն էլ նրանց ստիպեցին կտրել-անցնել օվկիանոսը և իրենց տունն ու եկեղեցին հիմնել **Հյուսիսային Ամերիկայում**:

Պետք է ասել, որ 15-րդ դարում, ինչպես խոստովանում էին իրենք՝ անգլիացի տարեգիրները, «**Անգլիան կոպիտ գեղջուկների, որսորդների, ֆերմերների**

ու զինվորների մի երկիր էր միայն: Գյուղական ազնվականների տները հարթածածկ խրճիթներ էին՝ կոպիտ ցեխով ծեփված և լույսը ստանում էին միայն ցանցավոր փոքրիկ պատուհաններից: Միջին դասակարգի մարդիկ ընդունում էին հարդե ներքնակների վրա՝ մի լավ, կլոր փայտի կտոր գլխաթափում դնելով: Բարձրը միայն ծննդկան կանանց համար էին: Իսկ ամանեղենը միայն փայտից էր»:

ՖՐԱՆՍԻԱՆ ԵՎ ՌԵՖՈՐՄԱՑԻԱՆ

Ֆրանսիացիները Հարյուրամյա պատերազմից ժառանգություն էին ստացել ամայացած մի երկիր: Ասում են, թե **Շարլ Յոթերորդի** օրոք գայլերը մտնում էին Փարիզի արվարձանները: Պատերազմի ավարտից հետո զինվորների մեծ մասը դարձավ արկածախնդիր «**կաշի քերթողներ**», որոնք ապրում էին գյուղացու հաշվին և կողոպտում նրան մինչև վերջին ծեղը: Ահա, այդ մարդասպաններից էր հայտնի **Ժիլ դը Ռեցը**՝ Կապույտ Մորուք

կոչված ճիվաղը: Ֆրանսիայում տիրում էին կոչված ճիվաղը, լյութերականները, անաբապտիստները, կալվինականները, որոնք կոչվեցին **հուգենոտներ**:

Ի վերջո, **հուգենոտների և կաթոլիկների** միջև պատերազմ սկսվեց: Սա ամենախսկական գահակռիվ էր, և դավանանքի դոգմաները շատ քիչ դեր էին կատարում:

Կաթոլիկներին գլխավորում էին Լոթարինգիայի **Գիզ** դուքսերը, հուգենոտներին՝ **Բուրբոնները**:

Հուգենոտների հաջողություններից անհանգստացած **Գիզերը և Եկատերինա Մեդիչի** թագուհին 1572 թվականի օգոստոսի 24-ին Փարիզում կազմակերպեցին հուգենոտների ջարդը, որն ստացավ հայտնի

24-ին Փարիզում կազմակերպեցին հուգենոտների ջարդը, որն ստացավ հայտնի **Բարդուղիմեոսյան գիշեր** անունը:

Եկատերինա Մեդիչին և Գիզ դուքսերը **Կառլոս Իններորդից** հուգենոտներին ոչնչացնելու թույլտվություն ստացան: Հուգենոտների ազնվական պարագլուխները հավաքվել էին Փարիզում մասնակցելու **Հենրիխ Նավարացու**՝ ապագա **Հենրիխ Չորրորդ** թագավորի հարսանյաց հանդեսի տոնախմբություններին: Կոտորածը սկսվեց Սբ. Բարդուղիմեոսի տոնի ժամանակ և շարունակվեց մի քանի օր: Սպանվեց ավելի քան 3000 հուգենոտ:

Հենրիխ Նավարացին և արքայազն **Կոնդեն**, նրանք նույնպես հուգենոտներ էին, փրկվեցին կաթոլիկություն ընդունելով: Բարդուղիմեոսյան գիշերը ավելի բորբոքեց պայքարը կաթոլիկների և հուգենոտների միջև:

Սակայն պարզ էր. կաթոլիկ եկեղեցին կորցրել էր իր մենաշնորհը Եվրոպայում:

Պապը չպիտի հանդուրժեր կաթոլիկության և իր իշխանության դեմ բարձրացած **Ռեֆորմացիան**: Եվրոպայի գրեթե բոլոր երկրներում Ռեֆորմացիան ահռելի հարված էր հասցրել կաթոլիկ եկեղեցուն, նրա ավատատիրական իրավունքներին:

Պապին օգնության հասան **ճիզվիտները**:

Մոլեռանդ, խորամանկ, ճարպիկ, օձային ճկունությամբ նրանք կարողանում էին թափանցել ամենուր՝ թագավորական արքունիքներից և իշխանական հյուրասրահներից մինչև ամենահետին խրճիթները: Գերազանց ուսումնասիրած լինելով վերևում և ներքևում գտնվողների արատները, թուլությունները՝ իրենց քսու խարդավանքների ցանցն էին նետում նրանց, ենթարկելով իրենց կամքին, դարձնելով պապականության և ուխտի հնազանդ կատարածուներ:

Ճիզվիտների ուխտը դարձավ կաթոլիկ եկեղեցու այն կազմակերպությունը, որով պապական իշխանությունը սկսեց իր ահավոր պայքարը Ռեֆորմացիայի դեմ: Հռոմում հաստատված **«Հավատաքննության նոր տրիբունալը»** ճիզվիտների անմիջական մասնակցությամբ դարձավ **«հավատուրացության»** գլխավոր պատժիչ հիմնարկությունը:

Հազարավոր զոհեր նետվեցին հավատաքննության բանտերը և ենթարկվեցին հրեշավոր տանջահարության, կտտանքների, խոշտանգումների... Եվրոպայով մեկ խարույկների բոցերի մեջ այրվեցին կաթոլիկության դեմ պայքարող հազարավորները, նրանց հետ մահ՝ լուսամիտ մարդիկ, ովքեր դավանանքը փորձում էին ազատագրել պապականության ճիրաններից: Խարույկների բոցերի մեջ այրվողների ճենճերահոտը տարածվել էր ողջ Եվրոպայով:

Բայց մի՞թե այդ խարույկները, թեկուզ բյուր-հազար և էլի ավելի՝ ընդունակ են մոխրի վերածել մարդկության լավագույն երազանքները:

Միևնույն է. **Վերածննդի** սքանչելի ոգորումները շարունակում էին մարդկությանը նվիրել մտքի և ոգու նորամուտ բացահայտումներ:

ԿՈՂԵՌՆԻԿՈՍ

Լեհ գիտնական **Նիկոլայ Կոպեռնիկոսը** 1507 թվականին գրեց **«Երկնային մոլորակների բոլորածիր շրջապտույտի մասին»** իր հայտնի աշխատությունը, որտեղ ապացուցում է, որ բոլոր մոլորակները, այդ թվում և Երկիր մոլորակը, պտտվում են արևի շուրջը, որով դրվեց

«Արևակենտրոն» համակարգի գիտության հիմքը: Մինչ այդ՝ ծովային հեռավոր ճամփորդությունները նպաստել էին աստղագիտության զարգացմանը: Կատարվել էին կողմնացույցի, մանրադիտակի, հեռադիտակի գյուտերը, կատարելագործվել էր ժամացույցը:

Կոպեռնիկոսն իր գիրքը գրելուց հետո երկար տարիներ այն չիրատարակեց: Նա գիտեր, թե իրեն հա-

վատաքննությունն ինչ դատաստանի կտա մահ մի գիրք գրելու համար:

Կոպեռնիկոսի գիրքը իրատարակվեց այն գրվելուց 36 տարի անց: Գրքի առաջին օրինակը ստացվեց գիտնականի մահվան օրը:

Եվ, քանի որ գիտնականը վախճանվել էր և նրան չէին կարող նետել խարույկի բոցերի մեջ՝ Ինկվիզիցիան իր կատաղի հալածանքն սկսեց գրքի դեմ՝ իրապարակավ այրելով և ոչնչացնելով դրանք: Նույնիսկ բողոքական **Լյութերը**, որ, փաստորեն, առաջինը սկսեց կաթոլիկ եկեղեցու դեմ իր ելույթները, օրինակ բերելով **«սուրբ գրվածքները»**, զայրությամբ մերժում էր **Կոպեռնիկոսի** գյուտը և նրան համարում հերետիկոս: Իրենց առաջնորդին հետևելով՝ բողոքական եկեղեցին նույնպես մերժեց ու հալածեց Տիեզերքի, Արևի ու Երկրի մասին ճշմարտությունը հաստատող գիրքը: Բայց **Կոպեռնիկոսի** ուսմունքն արդեն դուրս էր պրծել կաթոլիկ եկեղեցու արգելքների ու հալածանքների սահմաններից, որպեսզի **Վերածննդի** գիտական մտքի համար դառնա ուղեցույց:

ՋՈՐԴԱՆՈ ԲՐՈՒՆՈ

Այս գիտնականը տիեզերքի մասին իր իմացությունը Կոպեռնիկոսից ավելի հեռու տարավ: **Ջորդանո Բրունոն** ապացուցեց, որ Երկիրը բոլորովին էլ տիեզերքի կենտրոնը չէ և գտնվում է անընդհատ շարժման մեջ: Նա հաստատեց, որ տիեզերքը լեցուն է անհաշվելի, անհամար երկնային մարմիններով, և Արևը ընդամենը աստղերից մեկն է: Այդ բոլոր արևներն ունեն իրենց շուրջը պտտվող Երկրի նման մոլորակներ, որոնք նույնիսկ բնակեցված են կենդանի արարածներով: **Երկիր** մոլորակը ընդամենը մեկն է մյուս անհաշվելի մոլորակների կողքին, որոնք շարժվում են անպարագիծ, անպարփակ տարածության մեջ:

...**Ջորդանո Բրունոն** հավատաքննության կողմից մեղադրվեց որպես հերետիկոս և նետվեց զնդան, որտեղ ութ տարի շարունակ ենթարկվեց զարհուրելի կտտանքների, սակայն չիրաժարվեց իր գաղափարներից: Հավատաքննիչները պարտված նրա համառությունից՝ Հռոմի Ծաղիկների իրապարակում նրան նետեցին խարույկի բոցերի մեջ:

ԳԱԼԻԼԵՈ ԳԱԼԻԼԵՅ

Գալիլեո Գալիլեյը՝ առաջին փիլիսոփա մաթեմատիկոսը, իր կատարելագործած աստղադիտակի միջոցով Տիեզերքում հայտնաբերեց անգն աչքի համար անտեսանելի բազմաթիվ աստղեր, Լեռներ Լուսնի վրա, Յուպիտերի արբանյակները, Վեներայի փուլերը, Արևի բծերը...

Գալիլեյը այդ բոլորի մասին գրեց իր շատ հետաքրքիր **«Աստղերի բանբեր»** գրքում: Նա գրեց մահ **«Երկխոսություն տիեզերքի երկու գլխավոր՝ Պողոտեոսյան և Կոպեռնիկոսյան համակարգի մասին»** աշխատությունը,

որտեղ համախմբեց մինչ այդ գոյության իրավունք ստացած «Արևակենտրոն» համակարգի մասին գիտելիքները:

1633 թվականին Գալիլեյը կանչվեց Ջոռն: Ջնդանուն նրան սոսկալի կտտանքների ենթարկեցին և դատապարտեցին խարույկի բոցերի մեջ կենդանի այրվելու: Եվ նա սոսկալի տանջանքների գեհեներից անցնելով՝ հրաժարվեց իր գիտական բացահայտումներից: Նրան դատապարտեցին ապրելու ինչ-որ մի տեղ, առանց այդ տեղը լքելու իրավունքի՝ աքսորյալի կարգավիճակով:

Բայց նա գրում էր, չնայած նրան արգելել էին ձեռքը գրիչ վերցնել: Նա շարունակում էր իր գիտական ուսումնասիրությունները՝ նորանոր հայտնագործություններ կատարելով մաթեմատիկայի և մեխանիկայի ասպարեզում:

Ավարտենք մեր ճամփորդությունը Եվրոպայում և վերադառնանք Հայրենիք:

Անշուշտ, իմաստ ունեին մեր թափառումները Եվրոպայում, ուր **Վերածննդի** ոգորումները մարդկությանը նվիրեցին **Մտքի** և **Ոգու** սքանչելի բացահայտումներ: Սքանչելի էր նաև այն, որ **Վերածննդի** բուռն վերելքի շրջանում Եվրոպան գեղեցկորեն կառուցվում էր: **Վերածննդի** ճարտարապետությունը տաղանդավոր կերպով հարություն էր տվել հունա-հռոմեական դասական շինարվեստի գեղագիտական ձևերին: Դասական կատարելության վեհակերտ համաչափությունները և կենսահաստատ ուժը միանգամայն համապատասխանում էին **Վերածննդի** մարդու նոր ճաշակին: Գոթական բարդ դինամիկային հակադրվում էին կառուցվածքի պարզությանը և խստորոշ ծավալների հստակ, լուսավոր ու ընդարձակ մասնատումները: Նոր, կանոնավոր հատակագծերով կառուցվում էին քաղաքներ, փողոցահայաց վեհաշուք ճակտոնով և բակերում՝ կամարաշարերով պալատներ, դարավանդաձև պարտեզներով վիլաներ, բազիլիկատիպ և կենտրոնակազմ եկեղեցիներ ու կապելլաներ՝ մատուռներ, որոնք մոնումենտալ հավասարակշռվածությամբ անխաթարելի էին բնական միջավայրի ներդաշնակությանը: Եվրոպան, իրոք, գեղեցկանում էր ճարտարապետական սքանչելի դրսևորումներով:

Դեռ երկար կարելի է ըմբռնել այն ողջ անկողոպտելի հարստությունը, որ **Վերածնունդը** ժառանգություն թողեց համայն մարդկությանը, առանց ազգային անջրպետների, որն անկախ հավատաքննության հետապնդումների, անկախ Եվրոպայում բոցկլտացող խարույկների մեջ մոխրացող տաղանդավոր զավակների տառապանքների, այսօր էլ իր սքանչելի լույսով օծում է 21-րդ դարի զարհուրելի ոճիրներից սարսափահար մարդկությանը:

Անհնար է հաշվել այն հարյուրավոր գրքերը, որոնք պատկանում են փիլիսոփաների, բանասերների, արվեստաբանների գրչին և որոնք **Վերածննդի**, նրա արժանավոր զավակների ու նրանց գործերի մասին են: Դարեր շարունակ գրվել են նրանք և դեռ կգրվեն, փորձելով հասկանալ **Վերածննդի** բուռն իմաստը, նրա հակասությունները, նրա հանճարներին, որոնք եկան կուտակվեցին՝ իրենց լույսի փայլատակումն ընծայելով ոչ որոշակի այն երկրին, կամ ժամանակի այն հատվածին, որն իրենցն էր, այլ նաև բոլոր ժամանակների բոլոր ժողովուրդներին, որոնք համամարդկային ու համաշխարհային իրենց ընկալումներով

գիտեն գնահատել **Մտքի** ու **Ոգու** հզոր միացումից բռնկված լույսը:

Եվ ես, որ մի չնչին հյուլեն եմ այն ժողովրդի, որ գիտի պաշտամունքի հասցնել ոչ միայն իր ազգային, այլ նաև համամարդկային Ոգու ընծայումները՝ անգոր եմ ի մի բերել այն ողջ հարստությունը, որն ընծայվեց մարդկությանը՝ որպես **Վերածննդի մշակույթ**: Մարդկային կյանքը շրջապատող բոլոր սպառնալիքների զարհուրելի ճնշումը, նրա հոգին չարչրկող զգայնությունները, նրա անփարատելի տառապանքը, նրա միտքը կաշկանդող անձկությունները, մխիթարության կարոտ նրա խոցելի էությունը իր պաշտպանությունը կարող է գտնել **Ոգեղենի** շնորհիվ միայն:

Որովհետև Ոգեղենն է ստեղծագործող ու արարող մարդուն բարձրացնում մինչև Արարիչ-Աստված:

Վեցնետիկուն նստենք մի արագընթաց առագաստանավ և հասնենք Կիլիկիո
Հայոց ծոցի մի նավահանգիստ...

Կիլիկիո Չայոց ավերված թագավորության ճանապարհներով հասնենք Բուն Չայաստան: Վաղուց այնտեղ չենք եղել: Արդյոք ի՞նչ պիտի տեսնենք, ի՞նչ ավերածությունների նորից պիտի հանդիպենք:

ճանապարհը կարճելու համար՝ խորհենք, թե **Վերաժնունդ** կոչվող երևույթը, որի մասին այդքան երկար պատմեցինք, արդյոք **Ոգեղեն** որևէ կապ ունենք, թե չունենք 13-16-րդ դարերի Հայոց Հայրենիքի հետ:

ԵՂԵՂ Է ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ

Ուսումնասիրողներից ոմանք պնդում են, թե **Վերածնունդը** չի սահմանափակվել Եվրոպայի շրջանակներում: Այն համաշխարհային պատմական երևույթ է և տարբեր ժամանակաշրջաններում, որոշակի դրսևորումներով և առանձնահատկություններով արտահայտվել է նաև Արևելքի երկրներում: Սակայն այս պնդումը, որը հայտնի է **Արևելյան Վերածնունդ** անունով՝ հանընդհանուր ճանաչում չի գտել:

Ըստ այդ նույն ուսումնասիրողների՝ **Արևելյան Վերածնունդը** ընդգրկել է հատկապես Չինաստանը և Հնդկաստանը, իսկ ըստ հայ ուսումնասիրողների՝ նաև Հայաստանը, կապված կենտրոնացած պետությունների՝ Բագրատունիների Վասպուրականի, Կարսի, Ջաքարյանների իշխանապետության, Կիլիկյան Հայաստանի ստեղծման հետ: Ուսումնասիրողները գտնում են նաև, որ **Հայկական Վերածնունդը** թե՛ ամբողջությամբ, և թե՛ մանրամասներով դեռևս գիտական բազմակողմանի ուսումնասիրման կարիք ունի:

Մենք ստիպված ենք պատմության անիվը ետ շոջելով փորձել հաստատել կամ մերժել Հայոց Աշխարհում կատարված **Վերածննդի** փաստը:

Մենք չենք հեռանա մինչև Հայոց հեթանոս այն ժամանակները, որն, ըստ
ամենայնի, դասական է համարվում, այլ կաշխատենք քրիստոնյա դառնալուց
հետո, արագ քայլով անցնել դարերի միջով մինչև 13-րդ դարը, այսինքն մինչև
այն ժամանակները, երբ Իտալիայում սկիզբ առավ **Վերածնունդը**։
...301 թվականին անդարձ լորձանք։

...301 թվականին անդարձ կործանվեց Հայոց հեթանոս մշակույթը: Ոչ թե մոռացվեց, այլ՝ կործանվեց: Այդ մասին, երբեք:

Սա 5-րդ դարն էր:

Սա 5-րդ դարն էր։
Երբ խոսում էինք **Եվրոպական Վերածննդի** մասին, ասացինք, որ այս ժամանակ, այսինքն՝ 13-րդ դարում, Եվրոպայում սկսեցին թարգմանել հույն և լատին հնագույն գրականությունը։ Իտալիայում **Վերածննդի** կարևոր պահերից

մեկը համարվում է հենց սա. դասական ժամանակների հեղինակներին թարգմանություններով մոռացումից փրկելը:

...Հայ գրչության, հայագիր դպրոցների ստեղծումը ողջ Հայոց Աշխարհում Մեսրոպ Մաշտոց և Սահակ Պարթև Լուսավորիչների ջանքերով՝ ապահովեցին Ոգեղեն կապը անցյալ դարերի հետ այն առումով, որ դաժանաբար քարուքանդ եղած Հայոց հեթանոս տաճարների և նրանցում անփոփված գիտության ոչնչացումը բնավ էլ չհաստատեց այն «խավարի թագավորությունը», որը տիրել է եկեղեցական եկեղեցույ՝ նախքան վերածնունդը:

Հայոց Ազգային Բնավորության կարևոր ու ըստ ամենայնի հիմնական գծերից մեկը Ոգեղեն հիշողությունը իր էության ներսում պահելն է: Խոսքն առանց ապացույցների ոչինչ չարժի: Չենք պատրաստվում նորից ասարմենու իր տեղում արդեն պատմածը:

Այսպես. Հայաստանում եղել է հեթանոս շրջանի մեծ մշակույթ, որը կործանվել է **մեր սեփական ձեռքերով**: Սակայն կարճ ժամանակից հետո հառնել է **Հայոց Ոսկեդարը**:

Հայ ժողովուրդը իր երկրի ծանր պահին մտավոր հզոր երկունքի պահ ապրեց եկեղեցու ներսում գործող, հայրենիքի հոգսերով և նրա մեծ ցավերով ապրող, իրենց կյանքը նրան անմնացորդ նվիրաբերած իմաստուն այրերի շնորհիվ: Քրիստոնեական եկեղեցին իր վրա էր վերցրել հեթանոս տաճարների հետ կործանված Հայոց մտավոր կյանքի վերականգնման և վերաիմաստավորման կարևոր խնդիրը: Սա ճշմարիտ **վերածնունդ** էր, որը մենք անվանել ենք այլ բառերով. **Հոգևոր Հառնում**:

[illegible]

Ստեղծվեց նաև ինքնուրույն գրականություն, որն ստացավ **Ոսկեդարի** գրականություն անունը:

Թվենք միայն այն նվիրյալների անունները, ովքեր ստեղծագործեցին այն ժամանակի մի կարծ հատվածում. **Կորյուն, Եզնիկ Կողբացի, Ագաթանգեղոս, Փավստոս Բուզանդ, Մովսես Խորենացի, Եղիշե, Ղազար Փարպեցի**. Նրանք տարբեր էին իրենց ստեղծագործական ընդգրկումներով, սակայն սերունդներին հայրենասիրությամբ տոգորելու իրենց հրաշալի կարողությամբ, իրենց գեղագիտական հավատամքով՝ միասնական էին:

Կարիք կա՞ նորից մեկնաբանել նրանցից յուրաքանչյուրի արածը: Պարզապես բացեք այս գրքի համապատասխան էջերը և կարդացեք նրանց մասին առանձին-առանձին:

Հայոց ամենահեռավոր անկյուններում անգամ բացվեցին դպրոցներ, որտեղ նույն հարկի ներքո հավաքվում էին սովորելու և՛ իշխանագույն, և՛ գեղջուկ ու արհեստավորի որդիները: Հայ կինը նույնպես ուսանում էր **Սահակ-Մաշտոցյան** դպրոցների ծրագրերով: Դպրոցները **Հայոց Վերածննդի՝ Հոգևոր Հառնումի** կարևոր հիմքն էին: Հայոց դպրոցը, Ոսկեդարից սկսած, ամենաանագորույն ժամանակներում անգամ եղել է ինքնությունը հաստատելու կարևոր ձեռնարկումների բաղկացուցիչ մասը:

Կարդացեք նաև 6-րդ դարում ապրած **Դավիթ Անհաղթ Իմաստասերի** մասին: Նա օտար իմաստասերների հետ աշխարհի օրինաչափությունների, տիեզերքի և մարդկային էության փիլիսոփայական ընկալումների մասին գիտական վեժի բռնվելիս հաղթում էր բոլորին և այդ նույն օտարներից ստանում **Անհաղթ** պատվանունը:

Թերթենք նորից տեղեկություններ **Անանիա Շիրակացի** մեծ գիտնականի՝ մաթեմատիկոս, տիեզերագետի մասին, ում, ի դեպ, Հայոց եկեղեցին իր իմացաբանական և տիեզերագիտական գյուտերի համար խարույկների բոցերի մեջ չի այրել... Նրանք՝ **Դավիթ Անհաղթը** և **Անանիա Շիրակացին** նույնպես Հայոց Վերածննդի՝ **Հոգևոր Հառնումի** արգասիքն էին:

Բայց կային նաև բանաստեղծներ, շարականագետ երաժիշտներ, ճարտարապետներ, նկարիչ-ծաղկողներ, գրիչներ... Կային ուսուցիչներ, ովքեր Մաշտոցյան գրերը ստանալուց անմիջապես հետո ամենուրեք իրենց հիմնադրած դպրոցներում դասավանդում էին բոլոր այն առարկաները, որոնք սաներին դարձնում էին ըստ ամենայնի գիտակ և որոնցից շատերը, ըստ Եվրոպական Վերածննդի չափանիշների, կարող են համարվել տաղանդավոր ու հանճարեղ...

...Եվ նրանցից շատերը հոգևորականներ էին, կաթողիկոսներ և եկեղեցու բարձրաստիճան պաշտոնյաներ... Պատմության քառուղիներով անցնելիս՝ նման լուսավոր քանիսներին ենք հանդիպել:

Եվրոպական Վերածննդի մյուս կարևոր և նույնիսկ առաջնային բաղադրիչ է համարվում քաղաքների զարգացումը, ավատատիրության քայքայումը և բուրժուական հասարակարգի զարգացումը, որը բուռն թափով սկսվեց 13-րդ դարում:

Հայաստանն այս առումով ևս և՛ ժամանակով, և՛ քաղաքական պատմության առանձնահատկություններով տարբեր է Եվրոպայից: Նա ավելի է ենթարկվել

օտարների նվաճումներին և մշտապես եղել է ազգային-ազատագրական պայքարի բովույն:

Հայաստանը նվաճողների համար միայն հարստահարության, հարկերի, գերեվարության, օտար բանակների համալրման աղբյուր չէր: Նա, նաև դեպի ավելի լայն նվաճումներ տանող ռազմական ճանապարհ էր, հենադաշտ հարձակման և պաշտպանության համար: Հայաստանը նաև Արևելքի և Արևմուտքի միջև առևտրի տարանցիկ ճանապարհ էր:

Պատերազմները մշտապես տնտեսության քայքայման, մշակութային արժեքների ոչնչացման պատճառ են դարձել...

Հարյուրամյակների ընթացքում Հայոց Աշխարհը այնքան քիչ խաղաղության օրեր է ունեցել: Բայց նույնիսկ պատերազմների, կործանումների ու նախծիրների անընդմեջ, անդադար զարհուրանքի միջավայրում նորից արագ վերաշինվում էր ավերվածը և կառուցվում էին նորերը. եկեղեցիներ, ամրոցներ, ճանապարհներ, կամուրջներ, պարիսպներ, որոնք փլվել էին թշնամու հզոր բաբանների հարվածների տակ: Կառուցվում էին քաղաքներ, ուր քարավանների երթևեկով իրար էին կապվում աշխարհի ծայրերը:

Այսպես կառուցվել են **Արտաշատը, Արմավիրը, Կարինը, Դվինը, Ուռհան, Խլաթը, Բաղեշը, Հերը, Բագարանը, Երևանը, Գառնին, Արուշը, Նախիջևանը, Փայտակարանը, Գանձակը, Արծնը, Կարսը, Անին...** և էլի ուրիշները՝ մի քիչ մեծ և մի քիչ ավելի փոքր:

Հիշո՞ւմ եք՝ 7-րդ դարն էր: Հայոց Աշխարհն ապրում էր աշխարհավեր պատերազմների, կորուստների, գերեվարության, ճակատագրի մշտնջենական հրաբուխների խառնարանի մեջ: Եվ հենց այդ արյան հեղեղների մեջ կառուցվեցին **Զվարթնոց, Հռիփսիմե, Մրեն** ու **Թալին** տաճարները:

Հայոց կռիվը կիրակի չուներ:

Հայոց կառուցումը նույնպես կիրակի չուներ: Հայոց **Ոգեղեն Հառնումը** մշտապես կենդանի բոլոր ժամանակների ներսում է: Այս դեպքում **կառուցելը** ևս, ինչպես **դպրոցը**, ինքնության համար մղվող պայքարի անչափ կարևոր գործոններից մեկն էր: Եվ Հայոց եկեղեցին սրբերի շարքին էր դասում նաև աշխարհիկ հերոսներին ու կառուցողներին:

Տաճարներն ու ապարանքները, ամրոցներն ու ամբողջական քաղաքները կործանվել են թշնամու ձեռքով, ենթարկվել բնության հզոր արհավիրքների, փշրվել են ժամանակի անկուշտ երախում՝ մշտապես տեղ բացելով նոր ժամանակների, նոր կառուցումների համար:

Որոշ ուսումնասիրողներ այն կարծիքին են, որ Հայոց **Վերածնունդը** կապված է Անիի ժամանակաշրջանի հետ, երբ 9-րդ դարում տեղի ունեցավ հայ ժողովրդի քաղաքական անկախությունը՝ Հայկական Ազգային պետականության վերածնունդով:

Որ՝ «**Անիի, ինչպես և Վասպուրականի ու Կիլիկիայի հայկական պետականության շրջանակներում առաջացան սոցիալ-տնտեսական այնպիսի տեղաշարժեր, որոնք ամբողջությամբ վերցրած պայմանավորեցին փիլիսո-**

փայտության և գիտության, գրականության ու արվեստի Վերածնունդը Հայաստանում»:

Որ՝ «Անիի Հայաստանում կար 50 տեսակ արհեստ: Մետաղամշակման հետ կապված արհեստներ՝ դարբնություն, զինագործություն, ոսկերչություն և այլն, բրդի, բամբակի զանազան տեսակի արտադրանքներ, կամուրջների, բերդերի, ջրմուղների, ճարտարապետական հուշարձանների շինարարության հետ կապված արհեստներ: Կաշեգործության, փայտամշակման հետ կապված արհեստներ, բրուտագործություն, ներկարարություն և այլն: Միայն ձեռագրերի հրատարակությունը, իսկ Հայաստանը հսկայական թվով ձեռագրերի ստեղծման երկիր էր, պահանջում էր մագաղաթի ու կաշվի, ոսկու և արծաթի, ներկելու ու մանրանկարչության արվեստի տարբեր մասնագետների մասնակցություն: Ձարգացած էր նաև հանքարդյունաբերությունը:

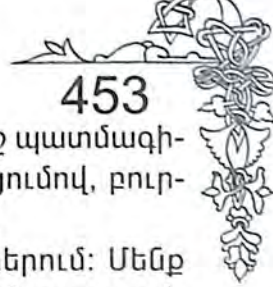
Այս նշանակում էր, որ Հայաստանում արտադրվող արտադրանքը չէր սահմանափակվում բուն արտադրողների և ներքին շուկայի պահանջմունքները բավարարելու շրջանակներով, ինչպես այդ հատուկ էր ֆեոդալական հասարակության էկոնոմիկայի զարգացման նախնական ստադիային, այլ այդ արտադրանքը, որպես ապրանք, դուրս էր գալիս երկրի սահմաններից, որոշակի տեղ էր բռնում միջազգային շուկայում»:

Ամեն բան ճիշտ է սովետահայ գիտնական Վազգեն Չալոյանի «Հայկական Ռենեսանս» գրքի այս էջերում:

Սակայն, մի՞թե Անին, որն ամեն առումներով զարգացում ապրեց՝ շարունակական մի երևույթ չէր: Որքան անգամ առիթ ենք ունեցել կրկնելու. երբ կործանվեց հեթանոս Հայաստանը՝ 4-րդ դարից սկսած նրա ավերակների հիմքերի վրա նորից հառնեց նոր Հայաստան, որը, ճիշտ է, բազմիցս վերելքների ու վայրէջքների ժամանակներ ապրեց, բայց այդ վերելքների ու վայրէջքների միջև այլևս այնպիսի խզում չառաջացավ, որ վաղ միջնադարից մինչև 9-րդ դար՝ Անիական Հայաստան ընկած ժամանակահատվածը համարվի անլույծ խավարի ժամանակահատված:

Մի՞թե մինչև Բագրատունիների թագավորությունը Հայոց ապրանքները չէին արտահանվում օտար, նույնիսկ՝ հեռավոր երկրներ: Կամ այդ երկրներից եկած ապրանքները չէին վաճառվում Հայոց քաղաքների շուկաներում: Մի՞թե մինչև Բագրատունիների թագավորությունը Հայաստանում բարձունքի չէին հասել այն հիսուն արհեստները, որոնց մասին խոսում է Չալոյանը: Մենք հրճվում ենք, որ Հայոց Վերածնունդը ոչ թե 13-րդ դարում է սկսվել, ինչպես Իտալիայում, այլ 9-րդ դարում, մոռանալով, որ Հայաստանում, եթե եղել է Վերածնունդ, ապա նրա տարեթիվը պետք է համարել Մաշտոցյան գրերի գյուտի ժամանակը և Հայոց ողջ տարածքում դպրոցների հիմնադրումը:

Ձեռագրերն էլ՝ մագաղաթի նախնական մշակումներով և այլն, մի՞թե 9-րդ դարի արդյունք էին և ոչ թե Մաշտոցյան ժամանակների, երբ ստեղծվեցին ինքնուրույն և թարգմանական գործեր... Ինչի՞ վրա էին դրանք գրվում և ինչպե՞ս էին բազմացվում:

Մարքսը, Էնգելսը և հետագայի մարքսիստները, խորհրդային ողջ պատմագիտությունը Վերածնունդը բնորոշել են ավատատիրության քայքայումով, բուրժուազիայի զարգացումով, հզոր ապստամբական շարժումներով...

Ապստամբություններ են եղել նաև Հայաստանի տարբեր վայրերում: Մենք հիշում ենք Պավղիկյան աղանդի, ապա ավելի ուշ՝ Թոնդրակեցիների ապստամբությունները:

Վազգեն Չալոյանի գրքում կարդում ենք.

«Տարբեր սոցիալական խավերի միջև եղած հակասությունների ծայրաստիճան սրվածության և եկեղեցու, որպես ֆեոդալական կարգերի, ընդհանրացման ու սանկցիայի պայմաններում միջնադարյան ռեվոլյուցիոն օպոզիցիան չէր կարող ֆեոդալական ստրկացման դեմ հանդես գալ այլ կերպ, քան բացահայտ կրոնական հեթանոսության ձևով: Սակայն պայքարն, ըստ էության, ընթանում էր անհավասարության դեմ, հանուն նոր ձևի հասարակական հարաբերությունների: Ահա, այդպիսի բացահայտ կրոնական հերետիկոսություն էր Հայաստանում առաջացած այսպես կոչված Թոնդրակյան շարժումը՝ Ռեֆորմացիան»:

Բայց սա ի՞նչ Ռեֆորմացիա էր: Մի՞թե Թոնդրակեցիների ապստամբությունը հանգեցրեց եկեղեցու դեմ ժողովրդի համընդհանուր պայքարի, ինչպես եվրոպայում կաթոլիկության դեմ, նրա հավատաքննության դեմ, պապական, եկեղեցական բարձր պաշտոնյաների, մեղմ սասած՝ ոչ քրիստոնեաբար ապրեցողների թողության՝ ինդուլգենցիայի թղթերի դեմ, ահռելի հարկերի դեմ, որը քանում էր կաթոլիկ եկեղեցին ժողովրդից խաչակրաց նոր արշավանքներ կատարելու անվան տակ: Այս բոլորի դեմ կատարվեց **Եվրոպայի Ռեֆորմացիան**, որի արդյունքում կաթոլիկությունից անջատվեցին **Անգլիկան եկեղեցին** և **Բողոքականությունը** իրենց տարբեր արտահայտություններով:

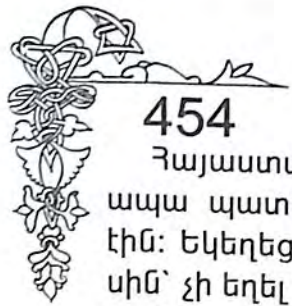
Թոնդրակյան ապստամբական շարժումը որևէ կերպ չփոխեց Հայ Առաքելական եկեղեցու կանոնակարգված դավանանքը:

Հունամիստները Եվրոպայում Ռեֆորմացիայի միջոցով մերժեցին կաթոլիկ եկեղեցու դոգմաները, նրա վերահսկողությունը մարդու մտքի, զգացմունքների և գործունեության վրա:

Ի՞նչը պիտի մերժեին հայ հունամիստները՝ սկսած **Մեսրոպ Մաշտոց** ու **Սահակ Պարթև Լուսավորիչներից**: Եթե **Հունանիզմ** նշանակում է **Մարդասիրություն**, ապա ինչո՞վ նրանք այդպիսին չէին, և բոլոր նրանց ժառանգորդները՝ սկսած 5-րդ դարից...

Գերմանացի Ֆրիդրիխ Էնգելսը գրել է.

«Վերածնության շնորհիվ չբացան միջնադարյան ուրվականները, խորտակվեց եկեղեցու հոգևոր դիկտատուրան, սկսվեց ավելի ու ավելի արմատանալ արաբներից անցած և նորագյուտ հունական փիլիսոփայությամբ սնվող այն կենսախիճը ազատամտությունը, որը նախապատրաստեց 18-րդ դարի մատերիալիզմը»:

Հայաստանում, եթե ուրվականներ էին պտտվում, ապա պատերազմների, նախծիրների ուրվականներ էին: Եկեղեցու հոգևոր դիկտատուրա, որպես այդպիսին՝ չի եղել Հայաստանում:

Հակառակը՝ պատերազմների անագորույն ժամանակներում եկեղեցին է եղել ազգային հոգևոր հարստությունների խնամողն ու պահպանը, անկախ այն բանից, որ այնտեղ էլ երբեմն հակասությունների առիթներ են ծագել:

Պապերի «սրբազան որջերում» կատարվածը չի կարելի համեմատել հայերի՝ քիչ վերապահումով, ոչ մի եկեղեցական բարձրագույն պաշտոնյայի կյանքի, գաղափարների, ապրելակերպի հետ:

Երբ իտալացի **Ջորջո Վազարին** այս երևույթը կոչեց **Ռենեսանս՝ Վերածնունդ**, կասկածում ենք, թե նա նկատի ուներ ապստամբությունները, հերետիկոսությունը կամ աղանդավորական շարժումները: **Ջորջո Վազարին** միջնադարի եվրոպական խավարից մտքի, զգացմունքների, տաղանդների ու հանճարների միաժամանակյա բուռն, սքանչելի հայտնությունն է համարում **Վերածնունդը**:

Վերածնունդը մարդու անսահմանափակ կարողությունների ժամանակաշրջան էր: Այս գիտակցումը միանգամայն ընդունելի է Հայոց համար: Խնդիրը՝ ճիշտ ժամանակի տարածք գտնելն է:

Հայոց համար այն 5-րդ դարն էր:

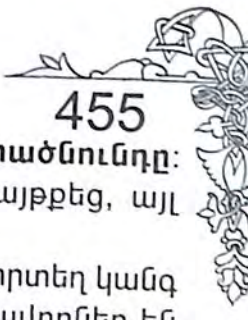
ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻՆ ՄԵԾ ԷՐ ԲՈԼՈՐ ՄԵԾԵՐԻՑ

Գրիգոր Նարեկացին հանճար էր, որը ծնվել էր 10-րդ դարում: **Գրիգոր Նարեկացուց** առաջ շատերն էին ծնվել, ովքեր նույնպես հանճարներ էին, եթե ոչ քերթողական արվեստում, ապա ուրիշ ասպարեզներում:

Դավիթ Անհաղթ Իմաստասերը, Անանիա Շիրակացի գիտնականը, Ջվարթնոց կառուցող **Հովհան ճարտարապետը, Հռիփսիմե** տաճարի հեղինակ **Կոմիտաս կաթողիկոսը**, ժողովրդի ազգային բնավորությունից ծնված «**Սասնա ծռեր**» դյուցազնավեպը:

Իտալացի հանճարեղ **Դանթե Ալիգիերին** իջավ Դժոխք և այնտեղ հանդիպեց բոլոր նրանց, որոնք արժանի էին Դժոխքի տանջանքներին: Բայց նա ինքը իր սեփական անձը հասցրեց մինչև Դրախտ: Այսինքն, ինքն իր համար պատրաստել էր հավերժ լուսավոր տարածք՝ առանց չարչարանք-տառապանքի:

Գրիգոր Նարեկացին մեծ է բոլոր մեծերից և հանճարեղ բոլոր հանճարներից և **Հումանիստ** այս բառի ոչ միայն Արևմտյան, այլև Արևելյան հասկացությամբ: Նա մարդկության ահռելի մեղքը վերցրել էր իր սրտի վրա, իրեն միայն պարտավոր համարելով մեղքերի անլուր Դժոխքից խոստովանելու Աստծո ահեղ դատաւտանի առջև: Նա իրեն արժանի չէր տեսնում Դրախտին:

Բայց **Գրիգոր Նարեկացի** հանճարով չէր սկսվում **Հայոց Վերածնունդը**: Որովհետև **Գրիգոր Նարեկացու** հանճարը դատարկ տեղում չժայթքեց, այլ երկարատև ժամանակների լուսավոր խտացումներից հառնեց:

Սահակ-Մաշտոցյան **Ոգեղեն Հառնումից** մինչև այս 16-րդ դարը, որտեղ կանգ ենք առել հասկանալու համար անցած-գնացածը, որքան երախտավորներ են եկել ու հարատևել հազարամյա այս ժամանակահատվածում... Լուսավոր ու խնկելի այրեր, որոնցից ամեն մեկը եկավ իր ժամանակին, որպեսզի կապի դարերի հանգույցները իրար՝ դարձնի անխզելի և դեռ հեթանոս ժամանակներում կուտակված Հայոց մշակութային ահռելի ներուժը, նրա աշխարհաճանաչողության փորձը, կառուցողական տաղանդը, իմացաբանական ու մշակութային ձեռքբերումները, դավանանքն ու բնավորությունը հասցնի 16-րդ դար:

Արդյոք հետո ի՞նչ է լինելու:

...Մամլուքներից քարուքանդ եղած Հայոց Կիլիկիայով բարձրանում ենք դեպի ահռելի կերպարամափոխությունների ենթարկված Հայաստան, որտեղ արդեն մի քանի դար է ինչ տանջալից մաքառում է տեղի ունենում:

Հայաստանի տերերը երկու բռնակալ պետություններ՝ Թուրքիա և Պարսկաստան:

Փակվել են 15-րդ դարի ծանր դռները:

Գնանք, փնտրենք Հայոց ճակատագիրը գալիք դարերի բավիղներում:

ՀԱՅԵՐԸ ՆՈՐ ԻՇԽՈՂՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

16-րդ դար: Հայաստանը երկու միմյանց թշնամի, սակայն իսլամ դավանանքի տեր պետությունների տիրապետության տակ էր: Դարեր շարունակ Հայոց ճակատագրի անիվը իր խելահեղ պտույտը պետք է կատարի այս երկուսի արյունոտ թաթերի հարվածների տակ: ճանաչենք նրանց:

ԹՈՒՐԷԻԱ ԿԱՍ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՈՒԹՅՈՒՆ

Բյուզանդիայի ավերակների վրա արագորեն բարձրացավ ու տարածվեց այս կայսրությունը, իր մեջ առնելով բազմաթիվ քաղաքակիրթ ազգեր, դարերի ընթացքում նրանց կուտակած հարստություններով, մշակութային ձեռքբերումներով... Երեկվա վաչկատուն թափառական ցեղը իրեն ենթարկելով սրանց՝ դանդաղորեն տեր էր դառնում նրանց մշակութային ազդեցություններին և դառնում վերջնական նստակյաց և... քաղաքակիրթ:

Սակայն նրա հավատամքը իսլամն էր, և նա ղեկավարվում էր Ղուրանի թելադրանքով, Ղուրանի ավանդությունների և աստվածաբանական բացատրությունների վրա հիմնված **Շարիաթով**՝ օրենքներով:

Սուլթանները ոչ միայն մարմնավոր, այլև հոգևոր տերեր էին, մարգարեի հաջորդները, սրբազան օրենքները պահպանողներն ու բացատրողները: Սուլթանների իրավունքները անսահմանափակ էին: Սուլթանը, ով կոչվում էր նաև **Փադիշահ**՝ թագավորների թագավոր, կատարյալ վեհապետ լինելու համար

պիտի ունենար նաև կրոնական բացարձակ նվիրագործություն հանձնում արգարեի հաջորդի՝ **խալիֆ** կոչումով: Այսինքն՝ նա ամբողջ իսլամական հոտի քահանայապետն էր...

Նրա իշխանությունը սուրբ էր և անձեռնմխելի: Յուրաքանչյուր մուսուլմանից թուրքիայում պահանջվում էր, որ նա իր ամբողջ կյանքում ենթարկվի կրոնի կանոններին և ղեկավարվի այն ցուցումներով, որ Ղուրանը սահմանել է յուրաքանչյուր դեպքի և կարիքի համար: Ղուրանի և Շարիաթի պաշտպանը շեյխ-ուլ-իսլամն էր, և սուլթանը, խալիֆ լինելով հանդերձ, որևէ պետական-կրոնական գործ կատարելիս նրանից պետք է նախօրոք թույլտվություն՝ **ֆեթվա** ստանալ: Բայց այս անսահման իրավունքների տեր շեյխ-ուլ-իսլամը նշանակվում և արձակվում էր սուլթանի հրամանով:

Մուհամմեդ Երկրորդի սուլթանության ժամանակ շեյխ-ուլ-իսլամի համաձայնությամբ օրինականացվեց այս օրենքը. «**Իմ փառավորված որդիներից և թոռներից ով գահ բարձրանա, իրավունք ունի սպանելու իր եղբայրներին, որպեսզի ապահովի աշխարհի հանգստությունը**»:

Վկայակոչելով այլ ուսումնասիրողների՝ Լեոն գրում է.

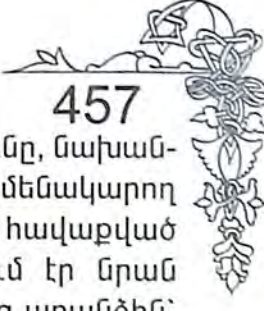
«**Թուրքաց գահը դարերի ընթացքում մի սպանդանոց է եղել, ուր, ինչպես և Արևելյան հին գահերի վրա, առանց որևէ խղճահարության մորթվել են հարյուրավորները լոկ այն պատճառով, որ կրում էին իրենց երակներում արքայական արյուն և կարող էին աչք դնել գահին: Յուրաքանչյուր սուլթան իր առաջին գործն էր համարում ազատվել գահի ավելորդ թեկնածուներից: Սուլեյման Մեծը սպանեց իր որդուն, Մուհամմեդ Երրորդը խեղդել տվեց իր 19 եղբայրներին**»:

Բարձր Դուռը՝ Օսմանյան պետության կենտրոնը՝ գտնվում էր Կոստանդնուպոլսում՝ Ստամբուլում:

Պետական գործերի գերագույն տնօրենը սուլթանի տեղակալ մեծ վեզիրն էր, նա իշխում էր ամեն ինչի վրա և ամենքի վրա՝ բացի սուլթանից: Նա տնօրինում էր մուլնիսկ կրոնական գործերը, բարձրագույն դատավոր էր, արձակում էր մահվան վճիռներ, զորքերի գլխավոր հրամանատարն էր, պետության կնիքը պահողը, ֆինանսների կարգադրիչը:

Վկայակոչելով հայ պատմաբան **Գաբրիել Այվազովսկու «Պատմություն Օսմանյան պետության»** գիրքը, ապա օտար մի քանի ուսումնասիրողների աշխատությունները և ճանապարհորդական տպավորությունները, արժե մի քանի խոսք ասել **հարեմի** մասին, իսլամական աշխարհի բարոյական և ֆիզիկական այլասերումի այդ որջի մասին, որը սուլթանական պալատի ու նրա արժանիքի անխզելի մասն էր:

Հարյուրներով աշխարհի չորս ծագերից բերված զանազան ազգերի գեղեցկուհիները ցեղային-կրոնական, ամենատարբեր խավերի անձնական համակրանքների ու հակակրանքների դաժան մարտադաշտում իրենց ուժերն էին չափում առաջնություն գրավելու և տիրելու սուլթանի մտքին ու կամքին և հաճախ դառնում պալատական հեղաշրջումների պատճառ:

Հարեմի գեղեցկուհիների խարդավանքը, սուտը, վրեժխնդրությունը, նախանձը չէր պարփակվում միայն այդտեղ: Այդ փակ և գաղտնի, սակայն ամենակարող աշխարհը, իր ներքինապետի և ամենատարբեր ազգերից այստեղ հավաքված հարյուրավոր ներքինացված ծառաների հետ միասին՝ պահվում էր նրան հատկացված հատուկ հարկով, որը հավաքվում էր մյուս հարկերից առանձին՝ ապահովելու համար հարեմի շքեղ ճոխությունը:

Հարեմի բոլոր կանայք հավասար իրավունքներ էին վայելում, սակայն սուլթանն ուներ իր սիրելիները...

Հարեմի բոլոր կանանց մեջ միակը, որ պաշտոնական դիրք ուներ և առանձին եկամուտ՝ սուլթանի մայրն էր, **վալիդե**: Վալիդե սուլթանուհու տիտղոսին և նրա դիրքին արժանանալու համար գահի թեկնածուների մայրերը արյունալի դավադրությունների պատճառ էին դառնում իրենց որդիներին թագավորեցնելու համար: Սուլթանների լսողությունը մշտապես բաց էր իրենց սիրած կանանց բամբասանքների առջև...

Ասում են, մուլնիսկ **Սուլեյման Մեծի** նման հզոր սուլթանը գտնվում էր իր **Ռոքսանա** ռուս կնոջ անառակելի ազդեցության տակ, որի դավադրությունները արյունահեղ աղետների պատճառ դարձան: Սուլեյմանից հետո նրա մի քանի հաջորդները հարեմից ժառանգություն ստացած անարի ու թույլ բնավորություն ունեին և հաճախ զոհ էին դառնում հեշտամոլության ու անառակության:

Սուրադ Երրորդը Սաֆիե վեներելիցի իր կնոջը գերադասում էր հարեմի բոլոր գեղեցկուհիներից: Նրա մայրը՝ **Նուր-Բանուն**, անչափ ատում էր այս կնոջը: Այս երկու կանանց միջև խարդավանքներն ու կռիվները հասան այն աստիճանի, որ դուրս գալով հարեմի պատերից՝ սկսեցին ազդել պետական գործերի վրա: Սուլթանուհի մայր Նուր-Բանուն Սաֆիեի ազդեցությունը որդու վրա չեզոքացնելու համար աշխարհի բոլոր ծայրերից մեծ քանակությամբ այնքան գեղեցիկ ստրկուհիներ բերել տվեց, որ հարեմը մեծացավ ահռելի չափերով և այն պահելու համար կառավարությունը ստիպված եղավ կտրել իր գնից շատ ցածր արժեքի դրամներ: Զինվորականությունը դա չընդունելով՝ ապստամբություն բարձրացրեց: Իսկ Սուրադ Երրորդը, իր մոր թեթև ձեռքով ընկղմվեց այնպիսի մի ծրագրեց: Իսկ Սուրադ Երրորդը, իր մոր թեթև ձեռքով ընկղմվեց այնպիսի մի ծրագրեց: Իսկ Սուրադ Երրորդը, իր մոր թեթև ձեռքով ընկղմվեց այնպիսի մի ծրագրեց: Իսկ Սուրադ Երրորդը, իր մոր թեթև ձեռքով ընկղմվեց այնպիսի մի ծրագրեց:

Հարեմի գեղեցկուհիները կարողացան մուլնիսկ գահ բարձրացնել խելագար **Մուստաֆա Ապուշին**: Շեյխ-ուլ-իսլամը ստիպված եղավ հաստատել, թե սուլթանի ապուշությունը նրա սուրբ լինելու նշան է:

...Հեշտամոլությունից առաջացած ուժասպառությունը **Իբրահիմ սուլթանին** դարձրել էր արյունոտ մի բռնակալ, որն ամեն մի չնչին առիթով կարող էր սպանել տալ մուլնիսկ իր հավատարիմ պաշտոնյաներին: Այսպես, նրա հրամանով գլխատվեց ծովակալ **Յուսուֆ փաշան**, որը նվաճել էր Կրետե կղզին, սակայն սուլթանի հաշվով՝ բավարար չափով պատերազմական ավար չէր բերել:

Հարուստ թալանի համար «**հարեմի թուլամորթ տարփածուն**» երկու անգամ կոտորել տվեց իր պետության մեջ ապրող քրիստոնյաներին:

16-րդ դարում Եվրոպայում բարձրանում էր բուրժուազիայի դասակարգը, բայց

Թուրքիայում տիրում էր ստրկատիրությունը: Ստրկատիրության աղբյուրը գերեվաճառությունն էր: Կովկասի սահմաններում շատ հայտնի էր Դերբենդի գերեվաճառության շուկան: Հայտնի էին նաև Ստամբուլի և Կահիրեի շուկաները: Միջազգային համբավ ստացած այս շուկաներում հանդիպում էին Թուրքիայի և Պարսկաստանի վաճառականները: Ծախում և առնում էին այստեղ քշված գերիներին՝ ամենատարբեր ազգերի, ամենատարբեր հասակների տղամարդիկ, կանայք, երեխաներ, որոնք գնվում էին ոչ միայն որպես ծրի աշխատող ձեռքեր, այլ նաև գեղեցիկ ստրկուհիների միջոցով իրենց տգեղ վաչկատուն ցեղը գեղեցկացնելու միտումով:

Գերիները միայն պատերազմի ժամանակ չէին բռնվում: Խաղաղ ժամանակ էլ հափշտակվում էին մարդիկ և վաճառվում ստրկավաճառության շուկաներում: Սակայն.

Բոլոր ստրկացված ժողովուրդների ամենամեծ ողբերգությունը **տղաժողովներն ու աղջկաժողովներն** էին: Հայերի համար նույնպես: Ժողովուրդը միայն դրամով, կալվածքներով, աշխատանքով չէր տալիս հարկերը, այլ նաև **գեղեցկությամբ**: Հայ ժողովրդի բոլոր տառապանքների մեջ, թերևս, ամենածանրն ու ողբերգականը այս էր: Միայն թուրքը չէր, որ հավաքում տանում էր նրա զավակներին, պարսիկը նույնպես տանում էր, աղջիկներին՝ հարեմ, տղաներին՝ ենիչե-րության...

Հայոց Աշխարհում պարբերաբար կրկնվող տղաժողովներն ու աղջկաժողովները՝ երեք դար հարատևած ահավոր այդ մարդահարկը կես միլիոն մանուկ հավաքագրեց ենիչեի ու հարեմական կին դարձնելու համար:

Պիտի թերթել պատմիչ **Առաքել Դավրիժեցու «Պատմությունը»**, Մատենադարանում պահվող այդ շրջանի մատյանների հիշատակարանները, որպեսզի նորից ու նորից տրվի իր պատասխանը դեռ չգտած հավերժական հարցը՝ **ինչպե՞ս այս ժողովուրդը հասավ մինչև 21-րդ դար**:

Ուրիշ էր ժողովրդի մորմոքը, կսկիծը, հոգու բաց վերքից անդադար հոսող արյուն-շարաֆը, երբ մանկանը քաշում-տանում էին՝ դարձնելու անհոգի, դաժան, բիրտ, վայրի գազան, զենքը ձեռքին **ենիչեի**:

Ենիչեի, որն էլ հետո պիտի դառնար այն երկիրը, որտեղից նրան մանուկ ժամանակ խլել տարել են: Պիտի դառնար, որ նորից բաց գերեզման դարձներ արյան հեղեղ գետի հորդությամբ մայր հողի վրա և սուրը մխրճեր հենց մոր սիրտը, սմբակների տակ կոխկռտեր հենց իր հորը, քրոջը որպես հարձ վերցնել, հետո վաճառեր ստրուկների շուկայում մի զույգ մուճակով, կամ՝ մի ծխամորժով:

Դարը 16-րդն էր՝ Քրիստոսի ծննդից հաշված: **Մուրադ Երրորդ սուլթանը** իր որդու՝ **Սուլիսմանեղ Երրորդի** թլպատությունը տոնեց շքեղ արարողություններով և հանդեսներով: Ոչինչ չխնայվեց: Ապագա սուլթանի հետ այդ օրը թլպատվեցին յոթ հազար հայ և բալկանացի մանուկներ՝ նրա հետագա անձնական ենիչեական զորքը...

Հայոց համար տղաժողովի վիշտն ուրիշ էր, տղաժողովի ցավն ուրիշ էր, տղաժողովի աղետն ուրիշ էր: Հաճախ, այստեղ ու այնտեղ, որևէ գյուղում ու

ավանում գյուղացին վերցնելով իր աշխատանքի գործիքը, իր բահն ու փոցխը, փորձում էր թուրք կամ պարսիկ կատաղի հեծյալ ջոկատից պաշտպանել իր մանուկներին: Գյուղն ամբողջությամբ քարուքանդ էր արվում, վերջին մարդը կոտորվում: Եվ պատահական անցորդը կարող էր հասկանալ, որ այդ ավերումն ու կոտորածը եղել է տղաժողովի ու աղջկաժողովի պատճառով, որովհետև սպանվածների մեջ չկան մանուկների դիակներ:

Թուրքիա այցելած ճանապարհորդները գտնում էին, որ **«Ստորին խավերի թուրքերը տգետ են, ծուլ, ֆանատիկոս, իսկ բարձր խավերը՝ բթացած վավաշտությունից՝ անշարժ ու անմիտ նստում են չիբուխը ձեռքին մի մռայլ տխրությամբ, որ անառակ կյանքի հետևանք է»**:

Ուրեմն, ինչպե՞ս էին կարողանում ազգերին պահել ստրկության մեջ:

Չմոռանանք թուրքական ցեղի նվաճողական տաղանդը: Առաջին սուլթանները գիտեին այդ տաղանդը կանոնավոր ու կարգապահ զորքի միջոցով կազմակերպել: **Նրանք ստեղծեցին Ջինվորական այնպիսի դասակարգ, որը կարիք ուներ մշտական ավերիչ պատերազմների**:

Սուլթանները հավաքում էին 500-600-հազարանոց բանակ, որտեղ առաջնակարգ տեղը պատկանում էր տղաժողովների ժամանակ քրիստոնյա ժողովուրդներից հավաքած ու իսլամացրած երեխաներից արդեն մոլեռանդ ու դաժանացած երիտասարդ ենիչեիների գնդերին:

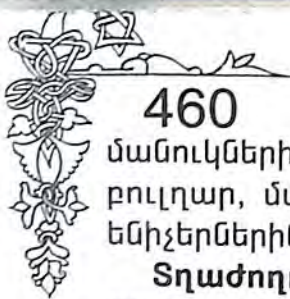
Ենիչեիները օսմանյան նվաճումների մեջ մեծ և անփոխարինելի ուժ էին, անպարտելի ուժ՝ անսահմանափակ իրավունքներով օժտված, որ ունեին արտոնյալ ու բացառիկ դիրք պետության մեջ:

Սուլթանները գիտեին գնահատել ենիչեությունը: Ինչո՞ւ: Նրանց զորքերի մյուս տեսակները նույնպես քաջ էին և դաժան, ինչպես և պետք է լինեին նվաճողի զորքերը: Բայց ենիչեական զորքն ուրիշ էր, որովհետև նա կազմված էր միմիայն քրիստոնյա տարբեր ազգերի զավակներից, որոնց շատ փոքր հասակում գերելով՝ դաստիարակել էին իսլամի ոգով: Սակայն նրանցից յուրաքանչյուրը գեղեցիկ էր, որովհետև հատուկ ընտրվում էին գեղեցիկները, յուրաքանչյուրը իր գեղեցիկ էր, որովհետև հատուկ ընտրվում էին գեղեցիկները, յուրաքանչյուրը իր ներսում կրում էր իր ցեղի, իր ազգի ժառանգական այն առողջ հատկությունները, որոնք առանձնացնում էին նրանց թուրքերից: Սա չի նշանակում, որ նրանք պակաս դաժան էին: Ո՛չ: Նրանք իրենց հարազատների գրկից խլված լինելով ամենավաղ մանկության շրջանում՝ ոչ մի հիշողություն չէին կարող պահպանել:

Բարձրախավ մահմեդականները ամեն կերպ, նույնիսկ կաշառքով, աշխատում էին իրենց զավակներին խցկել ենիչեական զորքի շարքերը: Սակայն դրանք էին իրենց ջանքեր էին: Սուլթանները երբեք թույլ չէին տալիս, որ ենիչեության անհնար ջանքեր էին: Սուլթանները երբեք թույլ չէին տալիս, որ ենիչեությունը շարքերը համալրվեն իրենց ցեղի անհատներով՝ համոզված, որ ենիչեությունը կդադարի լինել այն, ինչ իրականում կա:

Ինչո՞ւ էին սուլթանները այդքան փայփայում ենիչեությունը: Ամեն մի նոր սուլթան առատ **«բաշխիչ»** էր բաժանում ենիչեներին, որովհետև նրանց հովանավորությամբ էին հաստատվում գահին:

...Սլավոն, հունգար, հույն, բուլղար, մաջար, վրացի, հայ ամենագեղեցիկ

մանուկներին էին ընտրում ենիչեր դարձնելու համար: Սլավոն, հունգար, հույն, բուլղար, մաջար, վրացի, հայ ամենագեղեցիկ աղջիկներին էին տալիս այս ենիչերներին, որոնցից նրանք զավակներ էին ունենում:

Տղաժողովների ու աղջկաժողովների այդ հավաքներով, առանց մի կաթիլ թուրք-օղուզական արյուն ունենալու իրենց երակներում, նրանք ծնում էին թուրք նոր ազգը:

Եվ ընդամենը մեկ-երկու դար էր պետք, որ մոռացվեր թուրք վաչկատուն ցեղի իսկական կերպարանքը, որն այնքան մանրամասն ու հաջող նկարագրել են մեր պատմիչները... Երբ առաջին անգամ նրանք հայտնվեցին մեր կողմերում:

Այս ահավոր մանկաժողովները կատարվեցին տարեց տարի՝ մինչև 1750 թվականը:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

Գրեթե 1000 տարի առաջ մարտնչող արաբների հարվածների տակ կործանվել էր Սասանյան Պարսկաստանը: Արաբները ոչնչացրել էին նրա հին կրոնը՝ զրադաշտը, հանուն իսլամի: Սակայն պարսիկները վերցնելով իսլամը՝ կարողացան իրենց հին պաշտամունքի թելադրանքներով ստեղծել **շիա** իսլամի դավանանքը: Մենք իր տեղում պատմել ենք իսլամի **սունի** և **շիա** երկու ուղղության մասին: Կենդանի պահելով իրենց լեզուն և դիմանալով արաբական, սելջուկյան, մոնղոլական հարվածներին, ժամանակի հազարամյա մի հատվածում՝ 16-րդ դարի սկզբին, ազգային և քաղաքական վերածնունդ ապրեց **Նոր Իրանը**:

...14-րդ դարից սկսած **Արդեբիլ** քաղաքում իշխում էր **Շեյխ-Սեֆի-ադ-դին** դերվիշական տոհմը: Նրա առաջնորդը քարոզում էր **շիա** իսլամ և կոչ անում ժողովրդին, որ կռվի ելնեն «**սուրբ հավատն**» աղավաղողների՝ սունի աղանդի դեմ:

Շեյխ-Սեֆի-ադ-դինի գաղափարներին հետևող նրա ժառանգներին հաջողվեց կազմակերպել **Ղզլբաշ**՝ կարմրագլուխ կոչվող զորքը և գրավել նախկին Սասանյան Պարսկաստանի այս ու այն գավառը:

Կարճ ժամանակ անց 7000-ամոց մի բանակով **Սեֆյանների** տոհմի ժառանգորդ 20-ամյա **Շեյխ Իսմայիլը** հարձակվեց Շիրվանի վրա, հաղթեց **Շիրվանշահին**, վերցրեց Շամախը, գրավեց Բաքուն, Գյուլիստանը, Նախճավանը, Իրաքը, Թավրիզը և իր սահմանները հասցրեց մինչև Եփրատ՝ իր տիրապետությունը տարածելով նաև Հայաստանի վրա: Ապա իրեն ենթարկեց Ֆարսը, Խորասանը, Արևմտյան Քրդստանը մինչև Միջին Ասիա, փաստորեն, վերականգնելով 1000 տարի առաջ անհետացած Սասանյան Պարսկաստանի սահմանները՝ Եփրատից մինչև Օքսուս գետի այն կողմը, Պարսից ծոցից մինչև Կովկասյան մեծ լեռնաշղթան:

Արդեբիլի համեստ շեյխերի տոհմը համաշխարհային ասպարեզ է մտնում **Սեֆեվի** հարստության անվան տակ:

Շեյխ Իսմայիլը թողնելով իր շեյխական տիտղոսը դառնում է **Շահ Իսմայիլ**: Սեֆյանները մի վտանգավոր թշնամի ունեին. Օսմանյան կայսրությունը, որն

իր հերթին նույն ատելության զգացումն ուներ Նոր Իրանի հանդեպ:

...Իսկ Հայաստանը իր դիրքով երկու արյունարբու թշնամիների միջև էր գտնվում: Երկու անհաշտ թշնամիները իրենց չղադարող պատերազմներին կրոնական կերպարանք տվեցին: Թուրքերը հերձված հայտարարեցին շիիզմը, կրոնական կերպարանք տվեցին: Կրոնական մոլեռանդությունը հասել էր իր գագաթ-պարսիկները՝ սունիզմը: Կրոնական մոլեռանդությունը հասել էր իր գագաթ-նակետին: Այլևս չափ ու սահման չճանաչող շիա և սունի դավանանքները իրենց արյունահեղ վեճերը մշտապես լուծում էին քրիստոնյա Հայաստանի տարածքում: Պարսկական բռնապետությունը ոչնչով չէր տարբերվում թուրքականից: Ինչպես արդեն ասել ենք, Թուրքիայի սուլթանը, որպես մարգարեի «**հաջորդ**», դարձել էր համայն իսլամության խալիֆ, այսինքն՝ կրոնական գերագույն պետ, մարգարեի փոխանորդ:

Բայց Սեֆյանները նույնպես իրենց ամենաուղիղ գծով համարում էին մարգարեների ազգականներ: Եվ շահը չկրելով խալիֆի կրոնական տիտղոսը՝ այնուրեմե իրեն համարում էր «**աստծո տեղակալ այս աշխարհում**»: Այսինքն՝ հանդերձ իրեն համարում էր «**աստծո տեղակալ այս աշխարհում**»: Այսինքն՝ աստված նրա միջոցով է բաժանում մահկանացուներին իր շնորհներն ու պատիվները: Որևէ տարբերություն չկա շահի և սուլթանի միջև: Շահն էլ, սուլթանի նման, մահվան երախտ էր մետում մոտիկ ու հեռու հավակնորդներին ու թեկնածուներին, իսկ եթե խնայում էր, ապա անպայման պետք է կուրացնել տար:

Շահի հարեմն ու կանանցը իր ներքինապետով, հարճերով, մայր թագուհիով և հազարավոր ծառաներով չէր տարբերվում սուլթանի կանանոցից:

Իրանում էլ իրական կառավարողը մեծ վեզիրն էր, մի տարբերությամբ. նա զորքերի գլխավոր հրամանատար չէր: Չորքերի գլխավոր հրամանատարի շատ կարևոր պաշտոնը **սիփան-սալարինի** պաշտոնն էր: Իսկ հոգևոր գործերի բարձրագույն կառավարիչը **սադր-ալ-սուդուրն** էր, որը համարվում էր իմամի փոխանորդ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆՈՐԻՑ ՌԱԶՄԱՂԱՇՏ

16-18-րդ դարերում Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Իրանի միջև, չհաշված մեծ ու փոքր ընդհարումները, տեղի ունեցան վեց արյունահեղ պատերազմներ՝ Հայաստանը, Վրաստանը, Աղվանքը, Միջագետքը, առևտրի տարանցիկ ճանապարհները գրավելու համար: Առաջին արյունահեղ պատերազմը սկսվեց 1514 թվականին և երկարեց մինչև 1555 թվականը:

Այս առաջին պատերազմի ժամանակ էր, որ տեղի ունեցավ **Վանի աղետը**:

Իրանում **Շահ Թահմազի** տիրակալության ժամանակն էր: 1507-1508 թվականներին, գիտենք՝ **Շահ Իսմայիլը** գրավեց ակ-կոյունլուների տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի զգալի մասը, Քրդստանը, Իրաքը: Իսկ թուրքերի սուլթան **Սելիմը** 1512 թվականին ջախջախելով Շահ Իսմայի-

լի գորքերը՝ գրավեց Թավրիզը, Հայաստանի արևմտյան մասը, Քրդստանը, Իրաքի հյուսիսային մասը, Բաղդադը, Վրաստանի մի քանի շրջաններ և Վանը...

Ահա, այս ժամանակ է, որ Վասպուրականը դառնում է պատերազմական գործողությունների վայր, և ժողովուրդը ենթարկվում է աննկարագրելի աղետների: Այս աղետները մանրամասն նկարագրել է ժամանակների ականատես-վկա **Հովհաննես քահանա Արծիշեցին**:

Ղզլբաշները պաշարեցին թուրքերից գրաված Վանի միջնաբերդը, որը տևեց մի քանի ամիս և մեծ աղետ դարձավ Վասպուրականի համար: Վանը և շրջակա գավառները սովի մատնվեցին: Ժամանակակից հիշատակագիրը միայն Վանում սովից ու թշնամու հարվածներից մեռածների թիվը 16 հազար է հաշվում:

Հովհաննես Արծիշեցին Վանի հայերին պատահած արհավիրքը համեմատում է Լեոնկ Թեմուրի հասցրած պատուհասի հետ:

Փոփոխական հաջողություններից հետո 1555 թվականի մայիսի 29-ին հաշտության պայմանագիր կնքվեց Թուրքիայի և Իրանի միջև, որի արդյունքում Թուրքիան ստացավ Վասպուրականը, Ալաշկերտի հովիտը, Արևմտյան Վրաստանը, իսկ Իրանին հասավ Իրաքը՝ Բաղդադով, Արևելյան Հայաստանը, Արևելյան Վրաստանը, Շիրվանը:

Կարսի շրջանը, բերդն ավերելուց հետո, հայտարարվեց չեզոք:

1578 թվականին պատերազմը վերսկսվեց և ավարտվեց 1590 թվականին:

1602 թվականի **Երրորդ** թուրք-իրանական պատերազմը **Շահ-Աբասի** պատերազմն էր:

1616 թվականի **Չորրորդ** պատերազմին միացան նաև Ղրիմի թաթարները՝ այն ձգվեց մինչև 1619 թվականը, 1623 թվականին Շահ-Աբասը վերսկսեց պատերազմը, որը տևեց մինչև 1639 թվականը:

...Հայոց Աշխարհը պատերազմող բանակների խելագար արշավանքներից, անգուսպ նախճիրներից քարուքանդ, ժողովուրդը, եթե չէր մեռնում արշավող բանակների սմբակների տակ, ապա քարշ էր տալիս զարհուրելի մի գոյություն, ախտահարված մարդկային բոլոր զգացմունքներով՝ ապուշության հասցնող սարսափի տիրակալության տակ:

Մենք անգոր ենք մանրամասնել այս բոլոր պատերազմները: Նրանցից յուրաքանչյուրի մասին հատորներով ուսումնասիրություններ կան, որոնք պատկանում են Արևելքի և Արևմուտքի պատմաբանների գրչին:

Ասենք միայն. կարծես հավերժության իրավունք էին ստացել չղադարող արշավանքները, կոտորածները, գերեվարությունը, սովը, ժամտախտը: Նորից ու նորից ամայանում էին քիչ թե շատ վերականգնված Հայաստանի քաղաքներն ու գյուղերը: Թուրք և ղզլբաշ հրոսակախմբերը մեկ-մեկու փոխարինելով «մորեխի նման ընկնում էին Հայոց կանաչ դաշտերի վրա, լափում, չորացնում նրանց կենսաբեր ծիլերը»:

Եվ դեռ պարբերաբար կրկնվող տղաժողովներն ու աղջկաժողովները... Գերեվարությունը կամ կամավոր գաղթը: Ապա նաև **Ջալալիների**... պատերազմող կողմերից առանձին՝ Ջալալիների խժոժությունները:

Ովքե՞ր էին սրանք:

Ժամանակի ամենագարհուրելի չարիքներից մեկը: Բազմաթիվ գրքեր են գրվել սրանց մասին, նույնիսկ հակասական կարծիքներով: Հայկական աղբյուրները Ջալալիներին անիշխանության արդյունք են համարել...

Ջալալիների շարժման առիթը զորքերի դժգոհությունն էր սուլթանից, մեծ վեզիրից, իրենց հրամանատար փաշաներից: Եվ կառավարության դեմ այդ դժգոհությունը տուն վերադարձող մի զորաբանակի դրդեց ապստամբության: Նրանք կոչվեցին Ջալալիներ, այսինքն՝ ապստամբներ: Ասում են, թե իրենց անունը նրանք ստացել են նաև ղեկավարներից մեկի՝ **Շեյխ Ջալալի** անունից:

Նրանք մեծ հրոսակախմբեր կազմելով՝ ավազակային ավարի ու ավերածության էին ենթարկում արդեն թալանված ու արդեն ավերված Հայաստանը: Նրանք սարսափի մեջ էին պահում Կիլիկիայից մինչև Կասպից ծով ընկած տարածքները: Ջալալիների, երբեմն մի քանի տասնյակի հասնող հրոսակախմբերի առաջնորդները բարձրաստիճան փաշաներ և կուսակալներ էին: Ջալալիների՝ ամենուրեք արագ տարածվող ահռելի չարիքի պատճառած դժբախտության նկարագրությունները կարելի է կարդալ **Գրիգոր Դարանաղեցի վարդապետի «Ժամանակագրություն»**, **Գաբրիել Այվազովսկու «Պատմություն»**, մեր օրերի պատմաբան **Մանվել Ջուլալյանի «Ջալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ»** գրքերում, **Բարսեղ Վարագեցու «Հիշատակարանում»**:

Ջալալիների ամենաարյունալի առաջնորդներից մեկը **Աբդալ-Հալիմ Գարա Յազըճին** էր, որ ենիչերական գնդի հրամանատար էր և, հավաքելով քրդերին ու թուրքմեններին, ամրացավ Եդեսիայի բերդում, ապա իրեն հայտարարեց թագավոր: Երբ երկու տարի հետո պարտվեց և սպանվեց՝ նրա տեղը գրավեց իր եղբայր **Դելի Հասանը**, և Ջալալիների տարածած մղձավանջն ավելի խտացավ: Նրա հրամանատարության տակ 36 հազար Ջալալի կար: Բացի անխնա թալանից՝ նա ժողովրդից գլխահարկ էր պահանջում, որ իր ավազակներին ռոճիկ տա: Այնտեղ, որտեղ ժողովուրդը դիմադրում էր՝ Ջալալիների վրեժխնդրությունն անցնում էր բոլոր սահմանները:

ԿԱՅԻՆ ՆԱԵՎ ՔՐԴԵՐԸ

Նրանք սունի դավանանքին էին պատկանում, և նրանց մեծագույն մասը, թե՛ Քրդստանում, թե՛ Հայաստանում ապրում էին ցեղային անկախ կյանքով:

Շահ Իսմայիլը կարողացել էր նրանց հպատակեցնել: Սա ձեռնտու չէր **Սուլթան Սելիմին**, և նա վճռեց քրդերին «ազատել» Իրանից և ենթարկել Թուրքիային: Շատ քուրդ ցեղապետեր միացան թուրքական բանակին, բայց կային նաև ցեղապետեր, որոնք կողմնակից էին շահին: Եվ, փաստորեն, քրդերը սկսեցին կռվել քրդերի դեմ: Քուրդ մուլա **Իդրիսին** հաջողվեց ստեղծել քրդական ցեղի միություն, որի մեջ մտնում էին գրեթե բոլոր այն ցեղերը, որոնք ապրում էին Հայաստանում, Վանա լճից արևմուտք՝ Բաղեշ, Խլաթ, Արծկե, Արճեշ, Սասուն, Չմշկածագ, Բալու, Ճապաղջուր...

Շահ Իսմայիլը Միջազգետքում կորցրեց իր բոլոր քաղաքներն ու բերդերը, այդ թվում նաև՝ համբավավոր Մոսուլը:

Սրանով ավարտվեց Քրդստանի և քրդության կցումը Օսմանյան պետությանը: Այսպես, Հայաստանը կրելով թուրքական տիրապետության ճորտությունը՝ պիտի կրեր նաև քրդերի ճնշումները:

Քրդական ուժը Թուրքիայի համար պիտի դառնար Իրանի դեմ կռվելու առաջապահ բանակ, ուստի մոլլա Իդրիսը քրդերին բնակեցնել տվեց ողջ պարսկա-թուրքական սահմանագծի երկարությամբ: Իսկ այդ սահմանագիծն անցնում էր Հայաստանի միջով: 16-րդ այս աղետալի դարում էր, որ քրդական նորեկ ցեղեր հաստատվեցին Հայաստանում, մինչև Մասիս և դեռ հեռու՝ հյուսիս ու արևմուտք, դեպի Երզրում:

Հայ երկրագործ ժողովրդի ներսում նորից բուն էր դնում խաշնարած ցեղը՝ այս անգամ քուրդը:

Հայաստանն այլևս հաստատուն մի մրցադաշտ էր, որտեղ աղետների հորձանուտը տնօրինում էր հայության խամրող ճակատագիրը:

16-րդ դարի ավարտին էր, որ նորից մի զարհուրելի սով, թշնամու կատարած ավերումների հետ հարվածեց Արևմտյան Հայաստանին:

Երաշտ էր: Անձրև չտեղաց երկրի վրա և հողին պահ տրված սերմը մեռավ ծարավից: Հետո եկավ սովը... սաստկությամբ եկավ և «բազումը մեռան ի սաստկությունե սովոյն և եղև տրտմութիւն մեծ՝ մարդոյ և անասնոյ...»:

«Երբ մենք հասնում ենք իմ կոտորածներին՝ դառնում եմ անհույս...»:

Հիվանդները մնացին անթաղ։ Սովին հետևեց մահտարածամը՝ ժանտախտը
«Երբ մենք հասնում ենք իմ կոտորածներին՝ դառնում եմ անհույս...»:

Այսպես, նորից ծանր մի հոգեվարք ժողովրդի մնացած փշրանքների համար, որը համառում էր մեռնել...

...Իսկ արդեն լսվում էր նաև **Շահ-Աբասի** բանակի պայտազարկը, որն արձագանքվելով Հայոց բարձր լեռների ու խոր ձորերի ծերպերում՝ նոր սարսափով էր լցնում Հայոց Աշխարհը:

Խուդաբանդա շահի այս որդին գահ բարձրացավ 1586 թվականին հեղինակությունից իսպառ զրկված, անդամահատված երկրում, որին հաղթանակած ուրբիան փաստորեն իր կամքն էր թելադրում: Պարսկաստանը զրկվել էր իդրկովկասից և Ատրպատականից և նույնիսկ մեծ վտանգի տակ էր գտնվում ա դավանանքը: Երկրի բուն ներսում նույնպես պակաս չէին ապստամբական շրջափոխումները, ինչն ավելի էր խարխուլում պետության հիմքերը: **Շահ Իսմազին** իր որդի **Հայտալը** սպանել տվեց թույն խմեցնելով և բաղնիքում հղղելով: Նույն օրը Հայտալին սպանել տվեց իր **Իսմայիլ** եղբայրը, որը այնպես խեղդվեց տարիուկես ցուփակյաց կյանք վարելուց հետո:

Գահ բարձրացավ Թաինագի մյուս որդի **Խուդաբանդը**, որը ընդունակ չեղավ երկրի համար որևէ դրական գործ կատարել: Եվ, ահա, գահին էր նրա որդի **Շահ-Աբասը**: **Շահ-Աբասը** բռնապետ էր, սակայն շատ արևելյան բռնապետերից տարբերվում էր նրանով, որ նա իր կիրառած բոլոր միջոցները ծառայեցնում էր իրանը հզորացնելու խնդրին: Նա գիտեր, որ Օսմանյան կայսրության ներսում, Ջալալիների ավագակային շարժումների պատճառով, ծայր է առել անիշ-խանությունը: Աբասը տեսնում էր, զգում, որ հասել է վրեժխնդիր լինելու պահը, մանավանդ՝ անտանելի էին դարձել թուրքական կեղեքումները, խելքից-մտքից դուրս հարկապահանջությունը: Հուսահատության վերջին էին հասել ոչ միայն հայերը, այլ նաև քուրդ մի քանի մանր ցեղեր, որոնք ցանկանում էին նորից վերականգնել իրենց համագամանքը:

Հայերը, իրենց ոչնչով չպատճառաբանված դյուրահավատությամբ, փրկիչ էին համարում Շահ-Աբասին: Նրանք անգամ հեռավոր կերպով պատկերացնել չէին կարող, թե այդ դյուրահավատությունը ինչ աղետ կարող էր լինել հայության վերջին ասպակների համար:

Այս նույն ժամանակ Շահ-Աբասին այցելեցին անգլիացի բարձր կրթության տեր, ազնվական ծագումով **ԱՆՏՈՆԻ** և **ՌՈՔԵՐՏ ՇԵՐԼԻ** եղբայրները: Շահը մեծամեծ պատիվներով ընդունեց եղբայրներին իրենց շքախմբի հետ: Անտոնին հանձնարեց համարժեց պաշտպանական ծառայությանը, իսկ Շերլին՝ անգլիական բարձր կրթության:

Միաժամանակ Շերլի եղբայրները համոզում էին Շահ-Աբասին պատերազմ սկսել Թուրքիայի դեմ: Եղբայրների՝ Իրանի բանակում և արտաքին դիվանա- գիտության ասպարեզում գործունեությունն ու խորհուրդները սերտորեն կապ- ված էին Եվրոպայի արտաքին քաղաքականության հետ, որն այդ ժամանակ չէր եղել ինքնուրույն իզոլյացիայի, այլ հարկում էր հաշվառել ինչպես իր, այնպես էլ արտաքին իրավիճակը:

Հահագրգռված էր Թուրքիայի թիկունքում հզոր դաշնակից ուսմանը լսելու։
Շահ-Աբասն այնքան ոգևորվեց Եվրոպայի հետ դիվանագիտական հարաբե-
րություններ սկսելու հեռանկարից, որ Անտոնի Շերլիի գլխավորությամբ, մեծա-
մեծ ընծաներով դեսպանություն ուղարկեց Եվրոպա՝ Շահնշահի անունից
միացյալ ուժերով պատերազմ հայտարարելու համար Օսմանյան կառավա-
րության դեմ։

կանխեցին դիվանագիտական բանակցությունները:

Անդրկովկասի գանազան կողմերից հայ, վրացի, աբազա-դաբազա դիմումներ հիմունի ետևից էին ուղարկում Շահ-Աբասին, որ նա փութացնի իր արշավանքը Թուրքիո դեմ: Բացի դիմումներից՝ գյուղերի ու գավառների բնակիչները թողնելով իրենց բնակավայրերը՝ գաղթում էին Պարսկաստանի մայրաքաղաք Իսֆահան, որտեղ համարվում ու տեղավորվում էր նրանց:

Մաղաքի արքեպիսկոպոս Օրմանյանը իր «Ազգապատում» կոթողային

«Իր ձեռք առած միջոցներուն մէջ նշանաւոր էր՝ քրիստոնէից եւ յատկապէս Հայոց հանդէպ ցուցած բարեացականութիւնը, որով ամէն ժամանակ անոնց, կրկին նպատակներով: Մէկը

տեսակ պաշտպանութիւն առատացուց անոնց, վրիլմ մականազանդող: Յէզը

անոնց առեւտրական եւ արհեստագիտական յաջողակութիւններով իր երկիրը ճոխացնել եւ զօրացնել, եւ միւսը հայերուն սիրտը իր կողմը շահելով՝ օսմանեաց դէմ կատարելիք ձեռնարկին համար ազդեցիկ օգնականներ շահիլ»:

Ուրեմն, Հայոց մեջ դեռ ազդեցիկ օգնականներ կայի՞ն... որոնք, հնարավորության դեպքում, կարող էին մտածել զոնե քիչ թե շատ ստրկական վիճակից սթափվելու և աշխարհիկ և հոգևոր վերելք ապրելու մասին...

Քանի դեռ Շահ-Աբասը զբաղված էր թուրքերի դեմ պատրաստությամբ՝ պատմենք Էջմիածնի միաբանությունում ծայր առած անգլուսա պայքարի մասին, որն սկսվել էր հովվապատեկան աթոռի շուրջը:

Հայոց եկեղեցին մշտապես սատարել է ժողովրդին, հատկապես նրա ծանր պահերին, երբ գրկված է եղել ինքնուրույն պետականությունից, աշխարհիկ տերերի պաշտպանությունից:

...16-րդ դարի ավարտին Հայոց եկեղեցու հովվապետի վարքագիծը ավելի քան դավաճանական էր: Սովորություն էր դարձել կաթողիկոսական իշխանությունը բաժանել երկու և նույնիսկ երեք մրցակից հոգևորականների միջև:

Այս պահին խոսքը **Դավիթ, Մելիքսեդեկ, Սրապիոն** միաժամանակյա կաթողիկոսների մասին է:

Ովքե՞ր էին նրանք: Եվ նրանց ի՞նչ արարքներն էին, որ վրդովմունքով էին լցրել Հայոց այդ դժբախտ ժամանակի պատմության էջերը:

Դավիթ Չորրորդ Վաղարշապատեցին կաթողիկոս էր ընտրվել 1590 թվականին:

Երբ թուրքերը Իրանից խլեցին Հայաստանը, նրան դրեցին այնպիսի ծանր հարկապահանջության տակ, որ պարզապես անհնար էր քայքայման վերջին եզրին հասած երկրի համար ի կատար ածել այն: Հարկը ծանրացել էր նաև Մայր աթոռի վրա:

Եվ, ահա, **Դավիթ կաթողիկոսը** մտածում է, որ այդ վիճակից դուրս գալու ամենաճիշտ որոշումը որևէ մեկին աթոռակից ընտրելն էր, որը կարող էր օգնել հարկերը վճարելու համար դրամ գտնել:

Դավիթ Չորրորդ կաթողիկոսը իր պաշտոնը կիսում է **Մելիքսեդեկ Գառնեցի եպիսկոպոսի** հետ, որը «այդ փառասեր եւ հետեւող նախագահ իշխանութեան» անչափ տենչում էր կաթողիկոս դառնալ:

Դավիթ կաթողիկոսի սպասելիքները չարդարացան. «եղեն երկու կաթողիկոսք եւ երկու մսխոք»:

Երկու կաթողիկոսների անձերին առանձին ծառայող հոգևորականների ունձացած բանակը նպաստում է, որ եկեղեցու ծախսերը դառնան կրկնակի, կրկնակի դարձնելով հարկապահանջության պարտքերը:

Եվ Էջմիածնի երկու կաթողիկոսները, ճնշված ծանր տուրքերի տակ, թափառում էին ժողովրդի մեջ, աշխատելով միջոցներ հավաքել իրենց գլուխը պահելու համար:

Առաքել Դավրիժեցու վկայությամբ՝ նրանք չէին համարձակվում օրվա

լույսով դուրս գալ, երկու օրից ավելի չէին կարողանում մնալ մի գյուղում, որովհետև ամենուրեք նրանց ետևից հասնում էին ոչ միայն հարկահավաքները, այլ նաև անհատ պարտատերերը՝ իրենց անողոր պահանջներով:

Դավիթ և Մելիքսեդեկ կաթողիկոսները խորհրդակցելով՝ ստեղծված վիճակից դուրս գալու միակ ելքը համարեցին երրորդ մեկին կաթողիկոս օծելը՝ համոզված լինելով, որ այդ երրորդը կբերեր իր կաշառքը և օծման արարողության ժամանակ տրվող նվիրատվությունները:

Երկու կաթողիկոսները միաձայն որոշեցին իրենց աթոռակից ընտրել **Սրապիոն Ուռհայեցի** վարդապետին: Նա հենց այդ նույն ժամանակ ժառանգություն էր ստացել և հարուստ մարդ էր համարվում:

Երեքի հանդիպումը տեղի ունեցավ Ջուղայում:

...**Սրապիոնը** մտադրություն չուներ իր հարստությունից զրկվել հանուն երկու կաթողիկոսների բարեկեցության:

Սրապիոնը Ջուղայից գնաց Էջմիածին՝ կաթողիկոսական գահին բազմելու, **Մելիքսեդեկը** ուղևորվեց Շահ-Աբասի մոտ, որն արդեն հայերի հանդեպ իր ծրագրի ծրագիրն էր մտմտում: Մելիքսեդեկին Շահնշահը արժանացրեց իր ծրագրի լուսաբանմանը, իսկ Հայոց կաթողիկոսը ոչ միայն չահաբեկվեց իր դժբախտ ժողովրդի գլխին կախված վերահաս նոր չարիքից, այլ օգտակար եղավ բռնակալին իր մատնություններով և խորհուրդներով:

Իսկ **Դավիթ կաթողիկոսը** իր ուղեկից հոգևորականներով նորից գնաց թափառելու Հայոց գյուղերով և քաղաքներով՝ ապրելով վերջին աղքատության հասած ժողովրդի հաշվին և որքան հնարավոր է նրանից կորզելով Էջմիածնի գլխին կուտակված հարկերը:

Առաքել Դավրիժեցի պատմիչը **Դավիթ և Մելիքսեդեկ** կաթողիկոսներին է համարում հետագա զարհուրելի չարիքի պատճառը:

«Խորհեցան խորհուրդ, և ոչ տերամբ, ըստ գրեցելումն, ի կորուստ անձանց իւրեանց, այլ ի կործանումն և ի տապալումն աշխարհին և ի ջնջումն ազգին իւրեանց»:

Շահ-Աբասը բարձր գնահատեց Մելիքսեդեկ կաթողիկոսի «ծառայությունները» իր գահին:

Շահ-Աբասը իր արշավանքին նախապատրաստվել էր ամենայն մանրամասնությամբ: Նրա բանակը դուրս եկավ մայրաքաղաք Սպահանից 1603 թվականի սեպտեմբերին: Կարճ ժամանակ անց թուրքերից ետ խլվեց Թավրիզը: Թուրքերը չկարողանալով դիմադրություն ցույց տալ՝ ետ քաշվեցին, որպեսզի կարողանան ամրանալ իրենց գլխավոր ռազմական հենարանում՝ Երևանի բերդում:

Պարսիկներն արագորեն հետևելով նահանջող թուրքերին հասան Երևան և պաշարեցին բերդը՝ նախօրոք գրավելով Նախիջևանը, Օրդուբադը, Ագուլիսը: Շահ-Աբասի բանակում գտնվող գերմանացի **Գեորգ Թեկտանդեր Ֆոն դեր Յաբելը**, որը գերմանական կայսր **Ռուդոլֆի** կողմից որպես պատվիրակ ուղարկված էր Իրան՝ գրում է.

«Բոլոր քաղաքներն ու գյուղերը, որ մենք հանդիպում էինք ճանապարհ-

հին, շտապում էին ընդունել պարսիկների գերիշխանությունը: Ես անձամբ ականատես եղա Մեդիայում՝ Մարանդի, Յայաստանում՝ Նախիջևանի և Ջուլֆայի ու այլ բազմաթիվ քաղաքների հպատակությանը... Բոլոր կողմերից խառնիճաղանջ բնակչությունը վազում էր ընդառաջ... Տղամարդիկ, կանայք, երեխաները երգում ու պարում էին: Թագավորը ոչ մի դիմադրության չհանդիպեց: Ջուլֆայում, որը բազմամարդ էր և բացառապես բնակեցված հայերով՝ սրտագին ընդունելություն տեղի ունեցավ: Թագավորին մեծարելու համար ջահեր վառեցին... Այստեղ տները, որոնք կտուրներ չուներ և զարդարվում են պատշգամբներով, պծնվեցին ավելի բան հիսուն հազար ջահերով, որոնք վառվեցին ամբողջ գիշերվա ընթացքում»:

Սակայն Շահ-Աբասը չէր եկել փրկելու հայ ժողովրդին, այլ՝ հաստատելու իր նույնքան ստրկական լուծը, որքան թուրքականն էր: Երևանի պաշարումը տևեց ինը ամիս: Շահը պարզապես խնայելով իր բանակը՝ թույլ տվեց, որ ժամանակը և պաշարներն սպառվեն, որով և կվճռվի բերդի ճակատագիրը: Նա երբեմն-երբեմն հարձակումներ էր գործում և խնայելով իր զորքը՝ հարձակվողների առաջին շարքերում կանգնեցնում էր տեղացի հայերին: Ընդհանրապես, Երևանի պաշարման ընթացքում պարսից զորքերը պարապ չէին մնում: Նրանք «հրային լավայի պես» անցան Շիրակի, Էրզրումի, Բասենի, Խնուսի, Արծեշի գավառներով: Քանդեցին, հրդեհեցին, կողոպտեցին, 23 հազար հայ գերեվարելով՝ բերեցին, թափեցին Արարատյան դաշտ: Պատերազմի ասպարեզը ողջ Արարատյան երկիրն էր՝ Նախիջևանի գավառի արևելյան սահմաններից մինչև Շիրակի լեռները:

ՇԱՀ-ԱԲԱՍԸ ԵՎ ՋՈՒՀԱՆ

Հիմա պիտի պատմենք **Ջուղայի** մասին: **Մեծ Հայքի Վասպուրական** աշխարհի **Գողթն** գավառի քաղաք **Ջուղայի** մասին, որը բազմել էր **Արաքսի** ձախ ափին, այնտեղ, ուր Արաքսին է միանում **Երնջակ** վտակը, ապառաժ ժայռի անմատչելի չոր լանջի վրա՝ 2000 բնակարանով, 10-12 հազար բնակչությամբ:

Մովսես Խորենացին վկայում է, որ Ջուղան, երկու այլ ավանների հետ միասին, Մարաց թագավոր Ածդահակին հաղթելուց հետո հիմնադրել է Հայոց **Տիգրան Երվանդունի** արքան: Ավելի ուշ ժամանակների ավանդության համաձայն՝ Ջուղան կառուցել են Անեցի այն հայերը, որոնք Անին ավերվելուց ու դատարկվելուց հետո գաղթել են այս կողմերը:

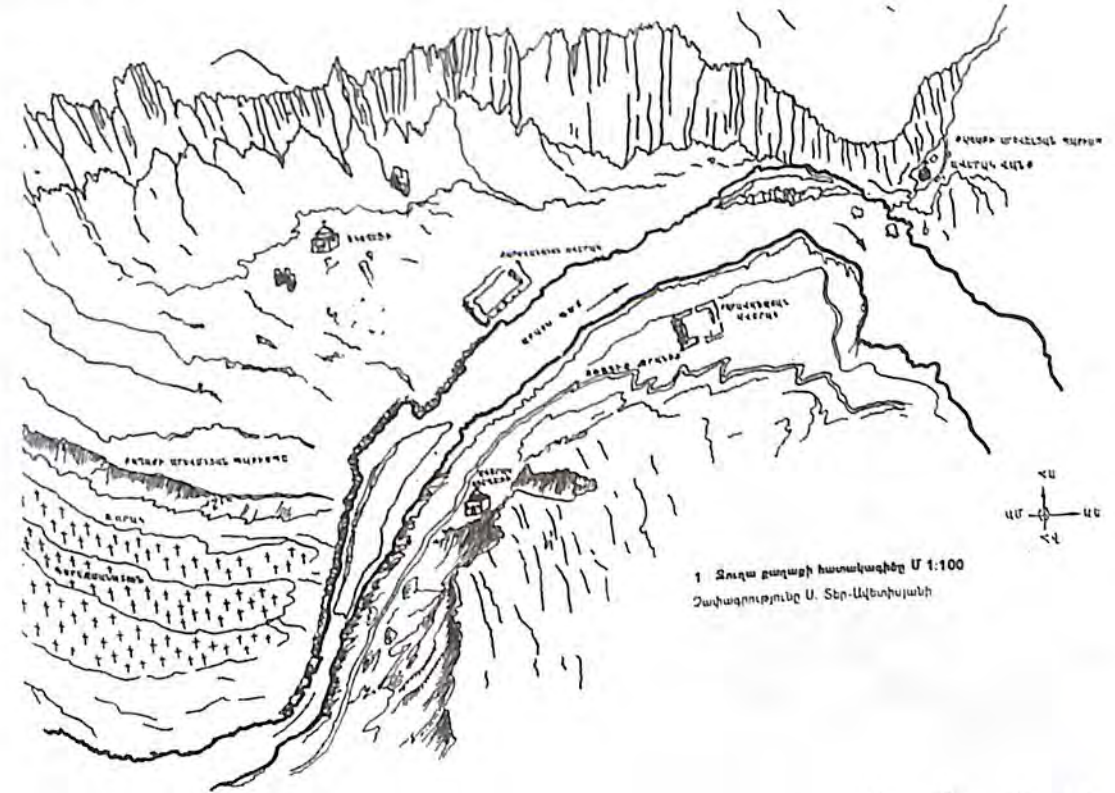
Ինչո՞ւ է բնակավայր կառուցելու համար ընտրված այս ամառի ժայռը: **Լեռն** գրում է.

«...Չենք կարող ասել, թե առևտրական ձեռներեցություն ջուղայեցիների մեջ զարգացրեց Արաքս գետը՝ իբրև հարմար ջրային հաղորդակցության միջոց, որովհետև Արաքսը նավարկելի գետ չէ, մանավանդ **Ջուղայից դեպի** **Կասպից ծովը**, քանի որ Մեդրիի քարավազները բացառում են գետի վրայով գնալու ամեն մի հնարավորություն: Մնում է ուշադրություն դարձնել **Ջուղան** տնտեսապես նպաստավորող մի այլ հաղորդակցական հարմարության

վրա: Այդ այն է, որ նա գտնվում է հին և մեծ այն ճանապարհի վրա, որ կապում է ամբողջ Ատրպատականը Անդրկովկասի հետ»:

Եվ, իրոք, Ջուղան գտնվում էր միջազգային կարևոր նշանակություն ունեցող գլխավոր մայրուղու վրա:

Բայց մի՞թե այդ մայրուղու վրա չկային ավելի բարենպաստ տեղեր, որտեղ կարող էին բարգավաճել Անի քաղաքից տարագրված հայ վաճառականները: Կային, անշուշտ:

1 Ջուղա քաղաքի հատակագիծը Մ 1:100
Չափագրությունը Ս. Տեր-Ավետիսյանի

Բայց, եթե այս վաճառական համայնքը որոշել էր չհեռանալ և մնալ Հայրենիքում, ուրեմն պիտի այնպիսի տեղ ընտրեր, որ նույն այդ առևտրական ճանապարհով անցուղարձ անող վաճառու հրոսակները իրենց խաշների համար չգտնեին կանաչ խոտի մի ծեղ անգամ:

Ապառաժոտ, չոր, առանց ծառի ու կանաչի այդ փոքրիկ ու խոժոռ աշխարհը՝ հենց այս տեղն էր:

Ջուղայեցին վաճառական էր, բայց Արաքսի ժայռոտ ափին այս փոքրիկ քաղաքից միջազգային առևտրի էին գնում ջուղայեցի վաճառականները և առևտրական գրասենյակներ բացում վենետիկում և Իտալիայի մյուս քաղաքներում... Նրանց քարավաններն անցնում էին Արևելքից Արևմուտք՝ անխաղաղ կապ ստեղծելով նույնիսկ այն ժամանակ, երբ միմյանց էին բախվում թշնամի բանակները: Եվրոպայի վաճառականները հիացնումքով էին խոսում ջուղայեցի այս հայ վաճառականների մասին: Նրանք գործառնություններ էին

կատարում ասիական շուկաներում՝ Տոկիոյում, Սիամում, Տիբեթում, Բիրմայում, Չինաստանում, Հնդկաստանում, Աֆղանստանում, Ինդոնեզիայում, Թուրքիայում և Պարսկաստանում, ապա իրենց նավերը հասցնում Վենետիկ, իսկ այնտեղից եվրոպայի խորքերն էին տանում իրենց քարավանները։ Նրանք այդ շուկաներում վաճառում էին գորգեր, ներկեր, մետաքսյա նուրբ գործվածքներ, բրդյա կտորեղեն, համեմունքներ, արդուզարդի առարկաներ, ոսկեղեն, արծաթեղեն, թանկարժեք գոհարեղեն, զենքեր, պատրաստի հագուստներ։

Ջուղան 16-րդ դարում Հայաստանի ամենախոշոր առևտրա-արհեստավորական ու վաճառաչաի քաղաքն էր։ Ջուղայի մասին չթաքցված հիացմունքով են խոսել եվրոպացի ճանապարհորդները։

Անգլիացի **Նյուերին** 1581 թվականին այցելելով Ջուղա՝ վկայում է, որ քաղաքն այդ ժամանակ ուներ 3000 տուն, 15-20.000 բնակիչ և յոթ եկեղեցի։

Մեկ այլ անգլիացի՝ **Կարդվրայդը**, նկարագրելով նրա առևտրական և արհեստավորական կյանքը, հիացմունքով խոսում է նաև քաղաքի գեղեցիկ դիրքի, շինությունների, պաշտպանական պարիսպների մասին։

Ջուղայեցի հայուհի

Առաքել Դավրիժեցի պատմիչը նույնպես նկարագրում է Ջուղան՝ հաստատելով օտարերկրացի ճանապարհորդների նկարագրությունները։

Ջուղան, ինչպես արդեն ասացինք, կառուցված է մի հսկա ժայռի հարավ-արևմտյան լանջին մինչև վերև՝ բարձունքը, որտեղ և տարածվել է։ Բայց Ջուղայի մի մասն էլ Արաքսի աջափնյակին է կառուցված։ Փաստորեն, Արաքսը հոսում է Ջուղայի միջով և քաղաքի երկու մասերը միմյանց կապված են հնգաթռիչք կամրջով։ Ջուղայի այս կամուրջը Հայոց ավանդապատումներում իր պատվավոր տեղն ունի։

Ահա, այդ ավանդապատումներից մեկը.

...Կամուրջը կառուցել է մի հարուստ ջուղայեցի վաճառական։ Նա Հայոց Աշխարհի տարբեր ծայրերից հմուտ շինարարներ է բերել։ Ինչպես նաև շաղախի համար՝ մեծ քանակությամբ ձվեր, որոնք սկսել է մեկ-մեկ կշռել և փոքր ձվերը մի կողմ դնելով՝ հրաժարվել է նրանց համար նույն գինը վճարել։ Ծառաները զարմացել են նրա ժխտության վրա։ Զգալով դա, վաճառականը նստել է ծիծ, քշել գետի մեջ և բռնով ոսկի դրամ լցնելով ջրի մեջ ասել է. «**Ես ոչ թե դրամն եմ ափսոսում, այլ վաճառականության օրենքն եմ սովորեցնում**»։

Ճշմարտությունն այն է, որ այդ սքանչելի կամուրջը կառուցվել է **Երվանդունի Օրոնտես** Հայոց իշխանապետի ժամանակ։ Բայց չգիտեն, որ աղբյուրը քննելով

«Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանուններ» բառարանի չորրորդ հատորի 427-րդ էջում «**Ջուղայի կամուրջ**» հոդվածում գրվում է.

«**Կամուրջի կառուցումը վերագրվում է Ալ. Մակեդոնացուն (4-րդ դ. մ.թ.ա.), կամ հռոմեացի զորավար Պոմպեոսին (1-ին դ. մ.թ.ա.)**»։

Նվաճողները գալիս էին քանդելու և ոչ կառուցելու համար։ Եվ, եթե հարկ էր լինում իրենց զորքերի երթևեկը կանոնավորելու համար կառուցել, ապա դա չէր արվում շքեղաշուք, քանդակազարդ, բազմակամար. «**Երեք տակ՝ բարձր և հիանալի տեսողացն, զոր մեծն Աբբասը քակեց իր ժամանակին՝ յորում զՋուղայ քշեց, և այժմ աւեր կայ. և ճանապարհորդք նաւաւ անցանեն ի Ջուղայա և գնան ի Դավրեժ**», - պատմում է Աբրահամ Կրետացին։

Ժողովուրդը Ալեքսանդր Մակեդոնացու և այս կամրջի մասին էլ ավանդապատում ունի։

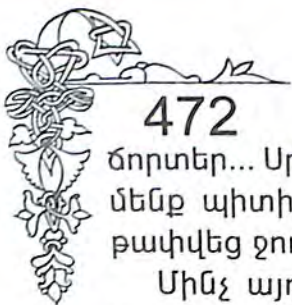
«Հայոց թագավորը լսում է, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացին պարսկական արշավանքից հայրենիք վերադառնալիս մտադիր է այցելել Հայաստան։ Ի պատիվ Մակեդոնացու՝ նա որոշում է գեղեցիկ կամուրջ կառուցել Արաքսի վրա, որպեսզի Մակեդոնացին այն ափից ուղիղ մտնի Ջուղա։ Այդպես էլ անում է։ Ալեքսանդր Մակեդոնացին նոր կառուցած կամրջով մտնում է Ջուղա։ Հայոց թագավորը մեծ հանդեսով դիմավորում է նրան և մի ծոխ խնջույք տալիս նրա պատվին, որին ներկա են լինում շատ մեծամեծ հայեր։ Աշխարհակալ կայսրը բաժակ է բարձրացնում խմելու Հայաստանի կենացը և ցանկություն է հայտնում վայելելու նրա գովաբանված գինին, խաղողն ու ծիրանը։ Հայոց թագավորը հրամայում է սեղանին դնել մի սկուտեղ լիքը խաղող, ծիրան և ուրիշ պտուղներ։ Սպասավորները անմիջապես կատարում են թագավորի հրամանը։ Մակեդոնացին մեկնում է ձեռքը, որ վերցնի պտուղները, բայց պարզվում է, որ դրանք լոկ նկարներ են, վարպետորեն նախշված սկուտեղի վրա։ Գարնան ժամանակ էր և հնարավոր չէր թարմ պտուղներ դնել սեղանին։

Մակեդոնացին քահ-քահ ծիծաղում է և ասում. «Ես ուզում էի փորձված այգեպաններ տանել Հայաստանից, որ իմ երկրում խաղող ու ծիրան աճեցնեն. հիմա ուզում եմ, որ դուք ինձ տաք նաև վարպետներ, որոնք այդքան հմուտ նկարել գիտեն»։ Եվ Մակեդոնացին Հայաստանին հրաժեշտ է տալիս, փորձված այգեգործների հետ տանելով նաև լավ նկարիչներ...»։

Ավանդապատումն՝ ավանդապատում է և ունի պատմողի ու հորինողի երևակայությունը։

Հայտնի է, որ Մակեդոնացին Հայաստանում չի եղել։ Հայաստան է արշավել նրա զորավարներից մեկը ոսկու և արծաթի հանքերին տիրանալու համար։

Սակայն չարաչար պարտվել է ու սպանվել **Երվանդունի Օրոնտեսի** կողմից։ Այս ավանդապատումի մեջ թանկ և հիշատակելի է այն, որ նվաճողները միշտ էլ հարստությունից բացի երկրից տարել են նաև ամեն գործի տաղանդավոր վարպետների, իրենց երկիրը շենացնելու համար։ Հաճախ տարել են որպես պարտված երկրի ճորտեր՝ տաղանդավոր ու ստեղծագործող մտքի տեր

ճորտեր... Սրա ապացույցները շատ են մեր պատմության էջերում: Բայց քիչ հետո մենք պիտի հանդիպենք ավելի արյունոտ և ավելի դաժան պատուհասի, որ թափվեց ջուղայեցիների գլխին:

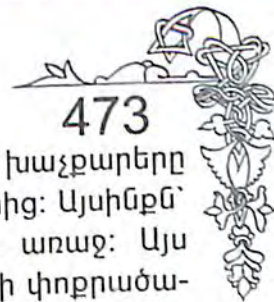
Մինչ այդ՝ ևս մի քանի խոսք Ջուղա քաղաքի մասին: Քաղաքն ուներ 10 թաղամաս, հարավից պաշտպանված էր Արաքս գետով, հյուսիսից՝ բարձրաբերձ քարաժայռերով, իսկ մյուս կողմերից ամրացված էր պարիսպներով: Քաղաքն ուներ շքեղ ու հարմարավետ առանձնատներ, իջևանատներ, հյուրանոցներ, պանդոկներ, ծածկած շուկա, բաղնիք, եկեղեցիներ ու վանքեր:

Ջուղայեցիները միայն վաճառականներ չէին: Նրանք նաև հմուտ ու ճաշակավոր շինարարներ էին, արհեստավորներ և մեծ հակում ունեին դեպի արվեստներն ու գիտությունը:

Անգամ Ջուղայի գերեզմանատունը պատմության մեջ արժանացել է առանձնահատուկ հիշատակման:

Հազվագյուտ, սքանչելի հազարավոր տապանաքարերով և խաչքարերով շիրիմները տարածված լինելով քաղաքի հարավ-արևելյան կողմի երեք բլուրների ու նրանց ձորալանջերի վրա՝ հեռվից նայողին թվում են զինվորների հոծ խմբեր: Օտար ճանապարհորդների վկայություններով այստեղ հաշվվում էր մինչև 10 հազար խաչքար: Նույնիսկ Ջուղայի կործանումից հետո 1648 թվականին ճանապարհորդ **Ալեքսանդր Ռոդեսի** հաշվումներով եղել են այդ 10 հազար լավ պահպանված խաչքարերը:

Ամենավաղ շրջանի խաչքարերը թվագրվում են 9-10 դարերից: Այսինքն՝ Անիի կործանումից շատ առաջ: Այս շրջանի խաչքարերը ավելի փոքրածավալ են, սակայն քանդակագործ ու վիճարկված: Խաչքարերի հաջորդ խումբը, որոնց կարելի է համարել միջին շրջանի հուշարձաններ, վերաբերում են 15-րդ դարի կեսերից մինչև 16-րդ դարի կեսերը և իրենց կազմությամբ և հար-

դարանքով, վիճարչությամբ ու պատկերաքանդակներով արվեստի աչքի ընկնող նմուշներ են: Երրորդ և ամենաստվար խմբի խաչքարերը ստեղծվել են 16-րդ դարի կեսերից մինչև 17-րդ դարի սկիզբը, մինչև 1605 ողբերգական թվականը և աչքի են ընկնում մշակման կատարելությամբ ու բազմազանությամբ, իրական և երևակայական զարդաձևերով, հորինվածքների բարդությամբ: Վերացարկված թանգակի այս սքանչելի նմուշները մինչև հիմա խանդավառության զգացումով են համակում դիտողին:

Ջուղան նաև միջնադարյան Հայաստանի մշակույթի և գրչարվեստի կենտրոններից էր: Ամենափրկիչ վանքում, Սբ. Սարգիս, Սբ. Աստվածածին, Սբ. Գևորգ, Սբ. Հովհաննես և մյուս եկեղեցիներում բազմացվել ու նկարազարդվել են մեծ թվով ձեռագրեր: Պահպանվածներից ամենահինը ընդօրինակել է **Սարգիս Գրիչը** 1286 թվականին: 14-րդ դարում հայտնի էին գրիչ և ծաղկող **Խաչատուր Բահանան**, գրիչ ու ծաղկող **Մարիամը**: 16-րդ դարի վերջին և 17-րդ դարի սկզբին հայտնի են եղել տաղանդավոր մանրանկարիչներ **Հակոբ Ջուղայեցին**, **Հովհան Ղարգամարգեցին**... և էլի շատերը, որոնց մատյանները փրկվելով սարսափներից ու ոչնչացումներից՝ հասել են **Մեսրոպ Մաշտոցի երևանյան Մատենադարան**: Հայտնի են նաև 16-րդ դարի հայ տոմարագետներ **Ազարիա** և **Սիմոն Ջուղայեցիները**:

Այսպես. Հայոց ընդհանուր մղձավանջային գոյության մեջ Ջուղան բարգավաճում էր իր լեռան ժայռեղեն կրճեին, Արաքս գետի ափին, Արևելք-Արևմուտք կարևոր ճանապարհի մի հատվածում: Արտաքին և ներքին շուկաներից հավաքված հարստությունը դիզվում էր Ջուղայում, չոր ու անպտուղ այս տեղը դարձնելով միանգամայն ցանկալի ու նախանձելի վայր:

Կարդանք **Լեոյի** գնահատականը.
«Եթե վերցնենք 16-րդ դարի այն ընդհանուր տեսարանը, որ ներկայացնում էր Հայաստանը, այս փառավոր վաճառականական գաղութը կղզիացած հրաշքի պես մի բան կերևա մեզ: Ավերակների մի երկար դարաշրջան, սկսած թաթարական արշավանքներից, ամեն չափ ու սահման անցած Լենկ Թեմուրի օրով, պահպանում էր իր սարսափները խաշնարած թուրքմենների տիրապետության տակ: Պարսկա-թուրքական արյունոտ իրականությունն էլ արդեն մեզ հայտնի է: Եվ, ահա, այսպիսի ժամանակներում, այսպիսի

պատմական միջավայրում, ջուղայեցիների այդ հարուստ և գեղեցիկ անկյունը ծաղկում էր հայրենի ժայռերի կրծքին: Այս հրաշալի երևույթը մի վկայություն է, որ ջուղայեցին ոչ միայն առևտուր անելու տաղանդ ուներ, այլև այդ առևտրի համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծելու շնորհք ուներ: Ասիական սանձարձակ բարբարոսությունների կրկեսում խաղաղ կուլտուրական աշխատանքի իրավունքներ ձեռք բերել, այս ավելի խոշոր մեծագործություն էր, քան քարավաններով Հիմալայներից մինչև Եվրոպա չափելը: Այս մեծ նվաճումը Ջուղայեցին անում էր ոչ թե, իհարկե, զենքի գործությամբ, այլ խելքով, ճարպկությամբ, հենված իր ամենամեծ ուժի՝ դրամի վրա: Եվ որովհետև այսպիսի անսովոր, ապշեցուցիչ օրինակ միայն ջուղայեցին էր տալիս զարմանալի խոշոր չափերով՝ դիտողն ստիպված է լինում հարց տալ, թե ինչպես կարող էր այսպիսի մի համայնք կազմվել հայ հողի վրա»:

Իրենց ազատությունը ջուղայեցիները գնում էին մեծ կաշառքներ տալով օտար տերերին, որոնք հասկանում էին, թե իրենց համար հարստանալու ինչ հորդաբուխ աղբյուր է Ջուղա քաղաքը: Այդ պատճառով նրանք աշխատում էին անվնաս պահել այն:

Սակայն նման փրկագինը կարող էր մի օր շրջվել և մահացու հարված հասցնել նրան, ով իր ազատությունը գնել էր իր հարստությունը կիսելով բռնակալի հետ:

...1604 թվականին Ջուղան ամենայն շքեղությամբ դիմավորեց և ընդունեց Իրանի Շահնշահին: Առաքել Դավրիժեցին ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է Շահ-Աբասի պատվին ջուղայեցիների կազմակերպած ընդունելությունը:

...Նախ, ջուղայեցիները կոտորեցին թուրք զինվորներին, որոնք մշտապես գտնվում էին Ջուղայում իբր կարգ պահպանելու համար: Շահ-Աբասին ջուղայեցիների մատուցած առաջին նվերը այս թուրքերի գլուխներն էին:

Հետո մեծամեծ վաճառական խոջաները, ծերերը, երիտասարդները, պճնված թանկագին զենքերով և ոսկեթել հանդերձներով՝ ընդառաջ էին գնում շահին: Նորահաս մանուկները ոսկե բաժակներով անուշահամ և ազնիվ գինի էին մատուցում: Վառվող մոմերով, խնկով ու կնդրուկով քահանաները և աշխարհական երգիչները հարմարեցրած երգեր էին երգում և նվագում հյուրի պատվին: Շահի ճանապարհը զարդարված էր. Արաքսի ափից մինչև խոջա Խաչիկի փառավոր ապարանքը, ուր պիտի իջներ շահը, փռված էին գորգեր, մետաքս ու ոսկեհուռ այլ կտորներ, որոնց վրայով քայլում էր Շահնշահը:

Խոջա Խաչիկը ոսկե մատուցարանի վրա ոսկու կտորներ ընծայաբերեց շահին, և նրա օրինակին հետևեցին մյուս խոջաները: Շահ-Աբասը ընդունում էր այդ ընծաները, խնում ոսկե թասերով մատուցվող անմման հոտավետ գինին և վայելում ջուղայեցիների համադամ կերակուրները:

Երեք օր տևեց այս հյուրասիրությունը:

Շահ-Աբասը վայելում էր ջուղայեցիների հյուրասիրությունը և իր մտքում որոճում շնորհակալության այն ձևը, որ պիտի տար ջուղայեցիներին՝ ի պա-

տասխան նրանց շքեղ ընդունելության:

Ասում են, որ Շահ-Աբասն ինքը վաճառական էր՝ այս բառի ամենախսկական իմաստով: Նա ինքն անձամբ մասնակցում էր իր երկրի առևտրին: Մետաքսի արտահանությունը դեպի Եվրոպա Շահ-Աբասը դարձրել էր իր մենաշնորհը: Պարսկաստանում և հարևան երկրներում արտադրվող մետաքսի գնողը նա էր: Վաճառականները, որոնց մեջ կային և ջուղայեցի խոջաներ, անձամբ շահից էին ապրանք վերցնում և տանում վաճառելու Եվրոպա, փաստորեն, դառնալով նրա գործակալները: Եվ միշտ էլ շահը զգում էր հավատարիմ գործակալների անհրաժեշտություն: Նա գիտեր, հավատարիմը միայն հայ վաճառականներն էին, որոնց նա չափազանց գնահատում էր:

...Հիմա Ջուղայում, խոջա Խաչիկի ապարանքում խնջույքի նստած շահը վավերացրեց իր որոշումը, որը քանի օր է, ահա, որոճում էր իր մտքում:

ՀԱՅԵՐԻ ՍՏՐԿԱՑՄԱՆ ԵՎ ԲՈՆԱԳԱՂԹԻ ՄԱՍԻՆ

Պիտի թերթենք օտարագգի ճանապարհորդ, Ավգուստինյան հոգևորական հայր իսպանացի Անտոնիո դե Գոուվայի գիրքը, որը նա նվիրել է Շահ-Աբասի կողմից թուրքիայի դեմ ձեռնարկված պատերազմի սկզբից՝ 1602 թվականի աշնանից մինչև 1608 թվականն ընկած ժամանակահատվածը: Այն բացառիկ արժեք ունի նյութերի ընդգրկումով, առատությամբ ու խորությամբ: Աշխատության երրորդ գիրքը վերնագրված է. «Հայերի ստրկացման ու նրանց բռնագաղթի մասին»:

«Այստեղ նպատակահարմար է խոսել հայերի տանջանքների մասին, որ նրանք կրեցին Պարսկաստանի թագավորի և Մեծ Սուլթանի միջև տեղի ունեցած պատերազմից, ինչպես նաև նրանց բռնագաղթի մասին: Սա կարևոր է այն իմաստով, որ բոլորին պարզ դառնա, թե ինչպիսի դժբախտություններ են եկել այս տանջված ու հալածված խեղճ ազգի գլխին: Եվ սա ասում են այն մտքով, որ կլինեն մարդիկ, որոնք կարդալով իմ այս գրածը, երևի կխղճահարվեն և կմտածեն օգնության ձեռք մեկնել, կամ սփռված փանքի ձև գտնել այդ ժողովրդի ցավը թեթևացնելու, կամ գոնե Աստծո ողորմությանը դիմել, որպեսզի նա այդ ազգի մարդկանց տա ինչպես ժամանակավոր կորով, նույնպես և երկնային նկատմամբ հոգևոր հույս ու հավատ, որոնք ներկայումս բացակայում են նրանց մոտ, բայց նրանք դրա կարիքը մեծապես զգում են:

...Եվ մենք այստեղ գործ ունենք մի այնպիսի ազգի հետ, որն ապրում է իր հնագույն հողի վրա և իր իսկ տան մեջ, ու, ահա, հենց այնտեղից է, որ նա բռնի ուժով ու հարկադրաբար տեղահան է արվում Պարսկաստանի թագավորի կողմից, ինչպես նաև նրանց կողմից, ովքեր նրանց շարունակաբար հալածել են այնպիսի մի բավականությամբ, որ նրանք ստիպված են եղել և այսօր էլ ստիպված են հեռանալու այն վայրերից, որտեղ իրենք ծնվել ու մեծացել են, թողնելու այն եկեղեցիները, որտեղ իրենց նախնիներն են

...Թուրքերն իրենց դաժանությամբ մեծապես ավելացրել էին գանձվող հարկերը, որի պատճառով էլ հայերը նախընտրում էին ավելի մեղմ իշխանություն գործադրող պարսիկների ազդեցության ներքո լինել: Սակայն այդ խեղճերին շատ քիչ է պատահել իրենց ցանկությունը իրականացած տեսնել: Ընդհակառակը, հաճախ փոխանակ լավանալու՝ նրանց վիճակն ավելի է վատացել և նրանք մշտապես նվաճված ու գերեվարված են եղել սրա կան նրա կողմից: Հազիվ հայերը մի քիչ շունչ էին քաշում տեղի ունեցած պատերազմներից և սկսում վերականգնել թուրքերի կողմից ավերված քաղաքներն ու տները, երբ Պարսկաստանի թագավորի խելքին փչում էր նորոգել պատերազմը»:

Օսմանյան բանակը նահանջում էր: Ստամբուլում սուլթան Մուհամմեդի մահվան պատճառով՝ գահակալիվներ էին սկսվել: Երևանի բերդապահ զորքը ոչ մի տեղից օգնություն չստանալով, ինն ամիս պաշարված մնալուց հետո, անձնատուր եղավ:

Շահ-Աբասը Պարսկաստանի սահմանամերձ մի լայնատարած մաս վերածեց
անապատի, որպեսզի թշնամին չկարողանա տեղական օգնություն ստանալ: Եվ
այդ պատճառով գաղթեցրեց ամբողջ ազգաբնակչությանը, շատ մարդկային

Գերեվարությունն անդարձ էր:

Արարատյան երկիրն ամբողջովին, Ապարանը, Լոռին, Շիրակը, Կաղզվանի ձորը, Մակուհ, Աղբակը, Խոյը, Սալմաստը, Ուրմին դատարկվեցին: Մարդկանց հանում էին իրենց տներից և հրդեհում: Ոչնչացվում էր հացի պաշարը, խոտը, տնային կենդանիները: Ոչինչ չպետք է մնար թուրքերին: Իսկ գերության ջշվողները տեսնելով իրենց տների ու խղճուկ պաշարների հրդեհներին զոհ դառնալը՝ մեծ տխրությամբ համադրում էին անիրական:

Վկայում է ԱՆՏՈՆԻՈ ՌԵ ԳՐՈՒՎԱՆ.

«Քաղաքները կողոպտվեցին ու այրվեցին, եկեղեցիները սրբապաշտվեցին...»

Ինչ որ սուրբ էր՝ արժանանում էր վատթարագույն վերաբերմունքի: Մի կողմ թողնելով այն բոլոր վիրավորանքները, որոնք հասցվեցին եկեղեցիներին և վորանքները, որոնք հասցվեցին եկեղեցիներին և այլ սրբություններին և խոսելով յուրաքանչյուր անհատին հասցված վնասների մասին, մենք պետք է խոստովանենք, որ շատ երկար ժամանակ տևած կողոպուտները այդ խեղճերին զրկեցին նույնիսկ իրենց մարմինները ծածկող հագուստներից: Գողերը նրանց վրա թողնում էին միայն այն, ինչ համարվում էր անարժեք: Ամեն ինչ կողոպտելուց հետո նրանք ստրկացնում էին ինչպես արու, այնպես էլ եգերեխաներին՝ կամ իրենց ծառայեցնելու համար, կամ էլ վաճառելու նպատակով:

Երիտասարդ կանանց ու աղջիկներին գերեվա-
րելուց ու վայրենաբար իրենց զգայարանների պա-
հանջը ազահորեն բավարարելուց հետո կամ
վաճառում էին, կամ էլ տանում հանրատներ, որտեղ
վաճառում էին: Սա սրտաճնլիկ մի տեսարան էր... Իսկ

Նրանց միջոցով փող էին վաստակում: Սա սրտաճնկիկ մի տեսնարան էր... Իսկ այդ աղջիկներն ու կանայք իրենց գեղեցկությամբ ու վսեմ կեցվածքով կարող են հմայել նրանց դիտող ամեն մարդու: Արդարև, այս ազգին վաճառում էին իրենց գեղեցկությունը շատ գեղեցիկ են...»:

Իսկ ո՞ր էին տղամարդիկ...

Շահ-Աբասը նրանց քշել էր տալիս իր պաշարած քաղաքների շուրջը լսված մատներ փորելու ու բարձր հողաթմբեր պատրաստելու: Միայն Երևանի պաշարունը իրականացնելու համար պետք եղավ 12 հազարից ավելի աշխատող: Նրանք մեռնում էին սովից, ցրտից, հակառակորդի ռմբակոծությանից, քանի որ պարսիկները հարձակումների ժամանակ նրանց քշում էին գործի առջևից: Գյուղերում արդեն առաջին հավաքագրումից հետո երկրորդի համար սակավորամարդ չէր մնացել:

«Նրանք կողոպտված ու մերկացած քշվեցին գերության: Ցանկանալով անմարդաբնակ դարձնել բոլոր այն գավառները, որտեղից թուրքեր պիտի գային, որպեսզի նրանք ոչ մի ապաստան չգտնեն, ոչ էլ ուտելիք իրենց և իրենց ձիերի համար՝ բնակչությանը ամենայն խստությամբ գերության քշեցին... Այս խեղճ ու հալածական տարագրյալների շփոթը, ողբն ու կոծը անչափ էր և այնքան մեծ, որ ամենաանգութ մարդկանց սիրտն անգամ կշարժեր... Կային բազմաթիվ խեղճ կանայք, որոնց ամուսինները մեռել էին խրամատներ ու թումբեր կառուցելիս, շրջապատված էին հինգ կամ վեց մանուկներով, այնպիսի հասակի, որ չէր կարելի նրանց գրկում տանել և ոչ էլ նրանք կարող էին ոտքով գնալ: Այդ մանուկների ողբերը սիրտ էին շարժում: Տարագրյալները քաղաքների դռների առաջ գետին էին ընկնում, համբուրում հողը, հրաժեշտ էին տալիս իրենց հայրենիքին և բնակարաններին սրտամորմոք բառերով՝ կարծես թե պատերը զգացնունք ունեին... Վերջապես դուրս էին գալիս իրենց հին հայրենիքից այնպիսի՝ աղաղակներով և ողբերով... 60 հազար ընտանիքից ավելի էին տարագրյալները»:

Տարագրյալների քարավանները խիտ խտությամբ գրավել էին Գառնիի լեռների ստորոտից մինչև Արաքս գետը:

Բայց նույնիսկ այս աստիճանի ստրկության հասած ժողովուրդն էլ երբեմն փորձում էր իր տունը պաշտպանել և ընդդիմանում էր:

...Գառնի գյուղի ժողովուրդը վերցրեց սրեր, բայց ավելի շատ փայտերով ու քարերով զինվեց և հարձակվեց գերեվարների վրա, և... ջարդեց նրանց: Սակայն քար ու փայտով ու մի քանի տասնյակ սրով զինված հազար գյուղացին ինչ կարող էր անել հրացանով զինված կատաղի, պատերազմների արյան մեջ թրժված պարսիկ հազարների դեմ:

...Գառնեցի ապստամբները անխնա կոտորվեցին. մայր ու մանուկով, ջահել՝ ահելով... Մինչև վերջին նորածինը:

Տեղահանության հերթը հասավ Ջուղային: Շահ-Աբասը այս գործը գատեց ընդհանուր գերեվարությունից և առանձին հրովարտակով հանձնեց իր պաշտոնյաներից մեկին, հավատուրաց **Հանիս Թահմազ-Ղուլի** բեկին: Շահ-Աբասը իր հպատակներից մեկի նկատմամբ իր հատուկ համակրանքը ընդգծելու համար նրանց անվանում էր **հանիս**՝ մտերիմ: Նման շնորհի էր արժանացել նաև այս վրացին, որը հավատուրաց քրիստոնյային հատուկ դաժանությամբ պիտի կատար ածեր Ջուղայի տեղահանությունը: Նա իր մոտ հավաքեց Ջուղայի բոլոր մեծահարուստ խոջաներին և հայտարարեց, որ Պարսկաստան գաղթելու պատրաստության համար երեք օր է տալիս: Պիտի գաղթեն հարուստ և աղքատ, մեծ ու փոքր: Ջուղան պիտի դատարկվի... Եթե չհնազանդվեն՝ Ջուղան կդառնա մի մեծ, ընդարձակ շիրմատուն: Քաղաքում շրջում էին մուսնետիկներն ու աղաղակում. «Հրաման է Շահ-Աբաս մեծ թագավորից ձեզ, Ջուղայի բոլոր բնակիչներից, դուրս գալ ձեր բնակությունից և գնալ պարսից աշխարհը: Մինչև երեք օրը ձեզ ժամանակ է, որ դուրս գաք: Ով որ երեք օրից հետո

այստեղ գտնվի, նրան կսպանեն և նրա ընտանիքն ու ինչքը կգերեն. իսկ ով որ փախչի և թաքնվի, ամեն մեկը, որ ցույց կտա այդպիսին, փախստականի ապրանքը նրանը կլինի, իսկ գլուխը՝ թագավորին»:

Խուճապը, տագնապը հասավ ահռելի չափերի: Բեռնակիր անասուններ և գրաստներ չկային տեղափոխության համար: Փորձեցին թաքստոցներում պահել ունեցվածքը, սակայն շրջակա գյուղերի մահմեդական խուժանը և զորքի մի մասը բնակիչներին դուրս վռնդելուց հետո գիշանգողների նման ոչինչ չթողնելով՝ թալանեցին: Կարելի է պատկերացնել ժողովրդի համայնական կսկիծը, որ ծավալվում ու խտանում էր Արաքսի ափին: Քահանաները կողպելով իրենց եկեղեցիների դռները, բանալիները նետեցին Արաքսի ալիքների մեջ, հույսով, որ մի օր ետ են դառնալու և ջրերի խորքում գտնելու են դրանք:

Երբ ողջ տեղահանված ժողովուրդը, հարուստ և աղքատ, մեծ ու փոքր, հիվանդ ու ծեր, կուտակվել էր Արաքսի ափին, եկավ Շահ-Աբասը և լսելով, որ ողջ ժողովուրդը տեղահանված է, սակայն քաղաքը դեռ կանգուն է՝ զայրացած հրամայեց անմիջապես հրկիզել մինչև քարե հիմքերը:

Ջուղան կործանվեց խելահեղ հրդեհների բոցերի մեջ: Քաղաքի երկնքի երեսը մայեց ամմիջապես հրկիզել մինչև քարե հիմքերը:

Ջուղան կործանվեց խելահեղ հրդեհների բոցերի մեջ: Քաղաքի երկնքի երեսը մայեց ամմիջապես հրկիզել մինչև քարե հիմքերը:

Երբ հրդեհված քաղաքի մոխիրը դանդաղ նստեց ավերակների վրա և այն ծածկեց իր տակ՝ Շահ-Աբասը հրաման տվեց գերիներին անցկացնել գետի մյուս ափը: Շահնշահը շտապում էր: Աշուն էր: Գերի ժողովրդին անխնա նետեցին Արաքսի սառն ալիքների մեջ: Եվ բացվեցին դաժան տեսարաններ պղտոր կոհակների մեջ հուսահատորեն թափափող, վտանգի ճիրաններում հայտնված բազմության վրա, որի աղաղակները... ավելի նման էին մահացու խոցված կենդանու հոգեվարքի հռնդոցի: Գետը կատաղորեն խլում էր իր բաժին զոհերին:

Ու քաշում դեպի իր պղտոր ընդերքը: Բազում զոհերին: Եվ պատկերացրեք. նույնիսկ Արաքսի ալիքների մեջ կես մեռած ու կես ողջ՝ նրանք դարձյալ ենթարկվում էին կողոպուտի: Պարսից զինվորներից շատերը, որոնք ուժեղ ձիեր ունեին, հարձակվում և գետի ալիքների դեմ կռվող հարազատների ձեռքից խլում-տանում էին գեղեցիկ աղջիկներին ու տղաներին: Հասնելով մյուս ափ անհետանում էին՝ տանելով իրենց հետ հափշտակած մարդկային որսը: Իսկ նրանք, որոնք դիմադրում էին թշնամուն տալ իրենց վերջին գանձերը՝ զավակներին, թրատվում էին...

Ջուղայի հարուստ խոջաներին Շահ-Աբասի հրամանով հատուկ հոգացողությամբ անցկացրին գետի մյուս ափը: Նրանց տրամադրվել էին ձիեր և ուղտեր: Բայց նրանց էլ ենթարկեցին նույն ճակատագրին: Կողոպտեցին նրանց ապրանքները և խլեցին տարան նրանց սիրասուն զավակներին:

Շահ գյուղի Նախավկայի վանքի քահանա, այս ամենին ականատես **Ստեփանոսը** գրեց իր երկար ողբը.

«Ափսո՛ս քեզ, հայոց խեղճիկ ժողովուրդ,
Ցիրուցան եղած անմեղ, անխորհուրդ...»

Տեղահանված հայերի բեկորները միատեսակ բախտի չարժանացան:

Սինչև 17-րդ դարի վերջը, գլխավորապես Վրացիների և Գեօրգիանցիների ասպարեզ էր: Հաճախ էին հոլթյան և Սեֆյան Իրանի միջև ահեղ պատերազմների ասպարեզ էր: Հայաստանի կոշիկները նաև, երբ, իբր, համեմատական խաղաղություն էր: Հայաստանի

ներսում Թուրքիայի և Իրանի միջև սահմանները հաճախ էին փոփոխվում՝ նայած այս կամ այն կողմի ուժի գերակայության:

Գիտենք արդեն. Շահ-Աբասը դատարկեց Արարատյան երկիրը իր բուն բնակիչներից: Սակայն որքան էլ անմարդաբնակ էր դարձել երկիրը, այնուամենայնիվ, կային նաև փախածներ, թաքնվածներ, որոնք կարողացել էին աննկատ մնալ ավերակների մեջ, քարափների ծերպերում և ապրել: Երբ որևէ տեղից հեռանում էր պատերազմի, նախճիրի, ալան-թալանի թոհուրեփոհ և թեկուզ կարճ ժամանակով լռություն էր տիրում՝ թաքնված-պահվածները դուրս էին գալիս թաքստոցներից, որպեսզի անմիջապես հոգան ավերվածը վերականգնելու խնդիրը:

Բայց կար ևս մի պատճառ, որ Արարատյան երկիրը նորից բնակեցվեց:

Շահ-Աբասը Երևանի բերդը գրավելուց հետո ողջ Արարատյան երկրի կառավարումը հանձնեց պատերազմներում իրեն դրսևորած **Ամիր-Գունա խան Ղաջարին**: Նրան էր շահը հանձնարարել կազմակերպել Երևանի նահանգի բնակչության գաղթը: Սակայն խան Ղաջարին բոլորովին էլ շահագրգռված չէր ամայացնել երկիրը, որը հանձնվում էր իր իշխանությանը, և որի ժողովուրդը պիտի իր գանձարանը լցներ հարստությամբ: Եվ, եթե սկզբում շտապ ծախսերի ժամանակ խստորեն կիրառվել էր տեղահանության հրամանը, ապա հիմա Ամիր-Գունա խանը ամենայն ջանադրությամբ աշխատում էր վերաբնակեցնել հատկապես Երևանի շրջակայքի ամայացած գյուղերը: Եվ ստանալով Շահ-Աբասի հատուկ թույլտվությունը, մի քանի անգամ արշավելով Կարսի, Էրզրումի, Վանի և Մուշի շրջանները, Խոյ, Մարանդ, Սալմաստ քաղաքները՝ մեծ թվով գեղջուկ ընտանիքներ բռնի գաղթեցրեց ու բերեց բնակեցրեց Արարատյան դաշտի ավերակ, անմարդաբնակ գյուղերում: Արևմտյան Հայաստանում մղված այս հաղթական կռիվների համար Շահ-Աբասը Ամիր-Գունա խան Ղաջարին շնորհեց «**Սարու ասլան**»՝ խաբարյալ առյուծ տիտղոսը:

Սակայն.

Պատերազմների, տեղահանությունների, ջալալիների և մյուս պատերազմների պատճառով երկիրը երկար ժամանակ մնացել էր անմշակ:

1605 թվականից սկսվեց այն հայտնի ահարկու սովը, որը տևեց մինչև 1610 թվականը: Սովն, արդեն, ինքնին սոսկալի էր, բայց նրա սկսած գործը եկավ և ավարտեց մորեխը:

Առաքել Ղավրիժեցի պատմիչի վկայությամբ սովի տարածման սահմանները Կոստանդնուպոլսից մինչև Երևան, Բաղդադից մինչև Դերբենդ էին ձգվում: Եվ սովը այն սովն էր, երբ մարդակերությունը սովորական երևույթ էր դարձել: Ահա, այս ժամանակներից են մեզ հասել **մարդագելի** առասպելները:

...Գայլերն ու բորենիները, նույնիսկ օրը ցերեկով հարձակվում էին մարդկանց և օրորոցի մեջ քնած մանկանց վրա... Բորենիներից և գայլերից ետ չէին մնում ջալալիները... Այս մարդագել դարձած տականքները գերադասում էին լափել մատաղ երեխաներին:

Այսպես. օտարի դաժան տիրապետություն, սով, անիշխանություն... Անտիրական մի ժողովուրդ, որն իր դժբախտ ճակատագրի բերումով դատապարտված

էր աշխարհից իսպառ անհետանալ, ինչպես շատ փառավոր ազգեր, որոնք կային ու հիմա չկան...

Այս բոլոր պատմությունները կարդալիս կամ լսելիս՝ խորին ափսոսանքով անդրադառնում ես այն ողբերգական փաստին, որ **Հայոց քաջարի Ոգին**, որ գիտեր դիմադրել ամենաարյունարբու և կատաղի թշնամու բանակներին նույնիսկ բազմաթիվ անգամ նվազ քանակությամբ, այս անագորույն 16-17-րդ դարերի ընթացքում իսպառ կորցրել էր, եթե ոչ **Հայրենիքը**, ապա գոնե իր սեփական անձը պաշտպանելու անհրաժեշտ բնագոյը:

Իսկապե՞ս այդպես էր:

ՄԵԼԻՔՆԵՐ

...1610 թվականին Արարատյան երկրում մոլեգնող մարդակեր դարձած ջալալիների դեմ ելավ Գեղարքունյաց **Մելիք-Շահնազարի** որդի **Մելիք-Ավրին**: Հայ քաջերի մի փոքրիկ խմբով, ծանր մարտերում պարտության մատնելով ջալալիների հրոսակախմբերին, լեռնային շրջանները մաքրեց նրանցից:

Ովքե՞ր էին **մելիքները**:

Առիթ ենք ունեցել մի քանի խոսքով, առանց մանրամասնելու, հիշել նրանց: Հիմա՝ քիչ ընդարձակ...

Հիշո՞ւմ եք. Լենկ Թեմուրի արշավանքը եղավ վերջին հարվածը, որը Հայոց Աշխարհից ընդմիշտ վերացրեց իշխանական տները, մանրելով նրանց մինչև ջնջին տանուտերություն, որոնք զուրկ էին զինական ուժ պահելու իրավունքից և հնարավորությունից: Նրանք քարշ էին տալիս գյուղատերի ջնջին կարողությունն ու իրավունքը իրենց անցյալ փառավոր տոհմերի աճյունների վրա:

Ոչնչացվել էր հայ ազնվականությունը: Եվ տիրող բռնակալների առջև, այլևս ռազմական դիմադրող կարողությունը: Եվ սիրապահար, անկարող ու ջնջին, ինքնապաշտպանության բնագոյից զրկված ժողովուրդը իր պարանոցը համակերպված հնազանդությամբ դնում էր օտար բռնակալների հնազանդության ծանր շղթաների տակ:

Այդպես էր:

Սակայն պարզվում է, որ անգամ այս իրականության մեջ, այստեղ ու այնտեղ, դեռ մնացել էին հին ազնվականության փշրանքները, որոնք կոչվում էին **մելիքներ**, և ճիշտ է՝ սահմանափակ, բայց, այնուամենայնիվ, իրենց նեղլիկ տարածքներում պահպանել էին ազգապետական ինքնավարության իրավունքները: Մելիքների մի մասը հին ազնվականության հետ կապ չուներ: Նրանց ընտրում էին գյուղական համայնքները, և նրանք ընդամենը վարում էին և նուտերի պաշտոն: Քաղաքներում մելիքները թաղական վերակացուներ էին և ենթարկվում էին **քալանթարին**՝ հայ համայնքի ընդհանուր կառավարչին: Երևանում կար ինն թաղ և ինն մելիք: Այդ ժամանակ գրված մի հիշատակարանում կարդում ենք Երևանի մելիքների մասին. «**Այժմ հնազանդ են քալանթարին և դողան առջևն իբրև գնդար**»:

Գյուղերի և քաղաքների մելիքներից ավելի բարձր էին գավառների մելիքները:

Երևանի խանը յուրաքանչյուր հայաբնակ գավառի համար նշանակում էր մի մելիք, որը կարող էր նույնիսկ իր կամքը թելադրել:

Մելիքների այս աստիճանը ամենաբարձրն էր: Սրանք էլ, ահա, կատարեցին պատմական կարևոր նշանակություն ունեցող դերը:

Նրանցից մեկը **Մելիք-Շահնազարի** որդի **Մելիք-Ավրին** էր, որ ծանր մարտերում հաղթեց և դուրս վճռեց ջալալիներին... Այս հաղթանակը գնահատեց նաև Շահ-Աբասը, և, երբ Թիֆլիսի բերդը գրավելուց հետո ձեռք բերած ամբողջ ավարը փոխադրեց Երևանի բերդ՝ ճանապարհին անցնելով Սոթքի Մազրա գյուղով՝ հյուրընկալվեց Մելիք-Շահնազարի կողմից: Շահը լսելով **Մելիք-Ավրին** հաղթանակների մասին՝ հրովարտակով Գեղարքունիքի մելիքությունը որպես ընտանիքի ժառանգություն նվիրեց **Շահնազարյան** տոհմին՝ այդ ժառանգության վրա ավելացնելով ևս մի քանի գյուղ և ավան:

Մելիքները պարսկահպատակ Հայաստանում էին, իսկ թուրքահպատակ Հայաստանում...

Թուրքահպատակ Հայաստանում նախկին իշխանական տներից ոչինչ չէր մնացել: Սակայն կային կիսաանկախ մի քանի լեռնային փոքրիկ գավառներ, որոնք դեռ ղեկավարվում էին հին իշխանական կարգով:

Բարձրաբերձ լեռների գագաթներին մերձ տարածքներում, որոնք կարծես մի-մի արծվաբույն լինեին, իրենց ազատությունն էին պահում լեռնորդիները, որոնց նվաճելու փորձերը թուրքերի համար ավարտվում էին ծախողունով:

Այդ լեռնային փոքրիկ ու ազատ համայնքներից ամենանշանավորը **Ձեյթուն**ն էր, Կիլիկիայի նախկին **Հայոց Ազատ թագավորության** մի անկյունը Տավրոսի լեռներում...

...Կիլիկիայի Հայոց թագավորության կործանումից հետո այստեղ հավաքվեցին կիլիկյան իշխաններից ոմանք իրենց զինական ջոկատների մնացորդներով: Եվ, երբ Հայոց ողջ Աշխարհում նվաճողները փոխարինում էին միմյանց և միմյանց չզիջելով ավերակների կույտերի էին վերածում երկիրը՝ **Ձեյթունի ինքնավար անկախությունը** զանազան կողմերից իրեն էր ձգում Կիլիկիայի հայությանը: Ձեյթունում տիրում էր ռազմական կարգ և ազատության արժանապատիվ գիտակցություն: Թուրքերը ոչ միայն չկարողացան հպատակեցնել Ձեյթունը, այլ նույնիսկ չկարողացան հարձակվել նրան:

Լեոն իր «**Հայոց պատմություն**» գրքի 3-րդ հատորում գրում է.

«**Ձեյթունի անցյալն ամբողջովին պատերազմական ավանդությունների մի հյուսվածք է, ուր հաղթություններն ավելի շատ են, քան պարտությունները: Թեև թուրք կառավարության հետ եղան զանազան բանակցություններ, ընդունվեցին մի քանի պայմաններ, որոնք գոնե ձևականորեն պիտի ցույց տային, թե այդ լեռնաշխարհը Թուրքիայի տիրապետության տակ է գտնվում, բայց և այնպես, Ձեյթունը պահպանեց իր հին կառավարաման ձևը: Առանձին-առանձին չորս կառավարական իշխաններ կառավարում էին մի դաշնակցությամբ, որն ընդհանուր խորհրդակցությամբ և համաձայնությամբ առաջ էր տանում երկրի պաշտպանության գործը: Լեռնցի այս**

ժողովուրդը սաստիկ կրոնասեր էր: Հռչակված մի սրբություն ունեին զեյթունցիները. մի ձեռագիր պատկերազարդ Ավետարան, որը կոչվում էր «**Սուրբ Բարսեղի Ավետարան**»: Այդ սրբությունը զեյթունցիները իրենց հետ տանում էին պատերազմ»:

17-րդ դարում զեյթունցիները, ի վերջո, համաձայնվում են մի որոշ գումար տալ թուրք կառավարությանը, բայց ոչ որպես ուղղակի հարկ, այլ իբրև նվեր Առֆիա մզկիթին:

...Սասունի, Սոկսի և Շատախի գավառները Վասպուրականում, Ձեյթունի նման լեռնային բարձունքներում պարփակված ազատ համայնքներ էին, սակայն՝ միմյանց հետ առանց որևէ ներքին կապի: Իսկ Դիարբեքիի նահանգի մի քանի գավառներում հայերն իբրև քաջ լեռնցիներ կարողանում էին քրդերի հետ միացած պահպանել իրենց ազատությունը: Այստեղ հայ գյուղերը քրդախոս էին և շատ դժվարությամբ էին պահպանում իրենց քրիստոնեական դավանանքը:

Նրանք ճարպիկ հրացանածիգներ էին և հետևակ զինվորներ:

Հ. Ինձիճյանը «Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի» գրքում գրում է.

«**Նրանք զինվորական գործին իրենց երեխաներին վարժեցնում էին հինգ տարեկան հասակից: Այս լեռնցիները հաղթանդամ էին, բարձրահասակ և շատ ուժեղ: Շրջում էին զինված: Նույնիսկ ավազակության, հագնում էին Լուսնյակ գիշերներին, երբ դուրս էին գալիս ավազակության, հագնում էին ռոտից գլուխ սպիտակ շորեր, որպեսզի ճանապարհորդներին թվա, թե մարդիկ չեն, այլ սպիտակ քարի կտորներ: Պատերազմի ժամանակ իրենց տան ունեցած-չունեցածը թաղում էին գետնափոր գաղտնի փոսերի մեջ, կանանց և երեխաներին փակում էին ամրացրած ավանում, իսկ իրենք գնում էին պաշտպանելու լեռնանցքները: Կռվի ժամանակ կանայք ու երեխաները ավանի մեջ ուրախության ձայներ բարձրացրած՝ երգեր էին երգում թշնամու դեմ: Այնքան սիրելի էր նրանց համար պատերազմը, որ թշնամիների գալստյան լուրը ավետիս էին համարում... որովհետև մահաբեր թշնամուն սպանելու առիթ էր ներկայանում»:**

16-17-րդ դարերում և Արևմտյան, և Արևելյան Հայաստանի լեռնային գոտիներում դեռևս մնացել էին հայկական մանր իշխանություններ, որոնց մեծք դեռ առիթ կունենանք հանդիպելու:

Այսպես. գրեթե 81 տարի Հայաստանը Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Իրանի միջև ահեղ պատերազմների թատերաբեմ էր:

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱ

Գիտենք, որ Արարատյան երկրից հանված գերյալներին, նրանց, որ մի կերպ տեղ հասան, Շահ-Աբասը քշեց չորացնելու Պարսկաստանի ճահճուտների ահռելի տարածքները: Իսկ ջուղայեցիներին տեղավորելով իր մայրաքաղաք Սպահանի մատույցներում, հողեր տրամադրեց և հրամայեց նոր բնակավայր կառուցել ու աշխատել հանում Շահնշահի գանձարանի:

Շահ-Աբասը լավ էր ճանաչում հայի բնավորությունն ու նրա քանքարը և իզուր չէ, որ մեծ հույսեր էր կապել նրանց հետ: Եվ իրոք.

Քիչ ժամանակ անց կառուցվեց **Նոր Ջուղան**: Կառուցվեց բոլորովին դատարկ տեղում, աներևակայելի արագությամբ, նույնքան արագությամբ զարգանալով ու վերելք ապրելով և ծավալելով կարևոր հասարակական գործունեություն: Դանաչենք **Նոր Ջուղան**՝ արժանի է:

Քաղաքը կառուցվեց որոշակի մի նախագծով՝ գլխավոր պողոտայով ու նրան հատող փողոց-թաղամասերով: Գլխավոր այդ պողոտան ուղղաձիգ ձգվում էր արևելքից արևմուտք, ուներ 3276 քայլ երկարություն, 16 քայլ լայնություն և քաղաքի նշանավոր քաղաքապետ խոջա **Նազարի** պատվին կոչվել է **Նազարի խիավան**: Այս պողոտայի վրա էին գտնվում բազմաթիվ վաճառատներ ու արհեստանոցներ: Պողոտան բաժանված էր երկու հատվածի՝ արևմտյան կողմը **Սաֆրագենց դուռ**, որտեղ ապրում էին առաքելական եկեղեցու դավանանքին հավատարիմ հայերը և արևելյան՝ **Շահրիմանյանց դուռ** կոչված կողմը, որտեղ ապրում էին հռոմեադավան հայերը:

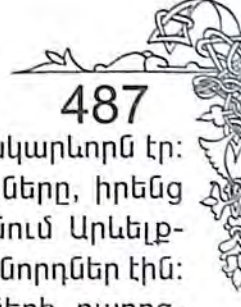

Ձանդարուղ գետից դեպի հարավ ձգվում էին տասը ուղղաձիգ ու լայնարձակ փողոցներ, որոնք հատվելով Նազարի խիավանի հետ, բաժանվում էին 20 ինքնուրույն հատվածների, յուրաքանչյուրը որպես ինքնուրույն մի թաղամաս: Նոր Ջուղայի այս թաղամասերի գլխավոր խնդիրն է եղել համայնքի հողի ու ջրի տնօրինումը, պետական հարկերի ու տուրքերի հավաքումը, որը բաշխվում էր ըստ տասնյակի մեջ ընդգրկված ընտանիքների նյութական հնարավորությունների:

Նոր Ջուղայի տասնյակների ավագները իրենց մշտական տեղն են ունեցել համայնքի ղեկավարության մեջ և գեղջավազից հետո եղել են ամենահեղինակավոր անձինք, ընտրվել են մեծահարուստ գերդաստաններից, իրավունք են ունեցել դատելու բոլոր հասարակ վեճերը: Իսկ ավելի կարևոր հարցերը վճռում էին համայնքի ղեկավարները եկեղեցու հայրերի հետ միասին:

Գիշերները թաղերը, որոշակի հերթականությամբ, պահպանում էր բնակիչներից կազմված պահապանների խումբը, որի պարտականությունն էր մինչև լուսաբաց շրջել թաղում և կանխել ամեն մի պատահար կամ գողություն:

Քաղաքի ինքնավար ղեկավարների կարևոր պարտականություններից էր ջրամատակարարման գործի կազմակերպումը: Ի դեպ, Նոր Ջուղայի բոլոր թաղամասերի ներսում լավ մշակված պարտեզներ կային, որով և ավելի էր կարևորվում ջրամատակարարման գործը: Նոր Ջուղայի կյանքը չէր տարբերվում

Հին Ջուղայի կյանքից: Արտաքին առևտուրը նորից այստեղ ամենակարևորն էր: Գաղթից հետո շատ արագ նշանավոր խոջայական գերդաստանները, իրենց մեծաքանակ գործակատարների հետ միասին, առևտուր էին անում Արևելք-Արևմուտքի գրեթե բոլոր երկրների հետ և միջազգային առևտրի միջնորդներ էին:

Ջուղահայ համայնքի ղեկավարները լուծում էին նաև եկեղեցիների, դպրոցների, առհասարակ մշակույթի հետ կապված խնդիրները: Իսկ քաղաքապետը համայնքի անունից բանակցություններ էր վարում Իրանի կառավարիչների հետ:

1620 թվականին արդեն, դաժան բռնագաղթից դեռ երկու տասնամյակ չանցած, Նոր Ջուղան այնքան էր բարգավաճել, որ 30 հազար բնակիչ ուներ և դարձել էր Իրանի առևտրական կապիտալի կենտրոն: Իսկ Շահ-Աբասը չեղյալ էր համարել Անգլիայի հետ կնքած իր պայմանագիրը և ամբողջությամբ Նոր Ջուղայի հայ վաճառականներին հանձնել իրանական հուժմեղաքի արտահանման մեծաշնորհը:

Հայ վաճառականները հիմնում են նաև «**Նոր Ջուղայի հայ առևտրական ընկերությունը**», որն իրավունք ուներ առևտրական լայն գործունեություն և առևտրական ծավալել, պայմանագրեր կնքել օտարերկրյա պետությունների և առևտրական ընկերությունների հետ: Նոր Ջուղայի հայ վաճառականները հաճախ կատարել են նաև Շահնշահի դիվանագիտական հանձնարարությունները:

Նոր Ջուղայի բնակիչները իրենց հետ հին հայրենիքից բերել էին ու այստեղ հաստատել արհեստագործության գրեթե բոլոր ճյուղերը: Հատկապես նշանավոր էին գորգագործները, մետաքսագործները, ոսկերիչները, ներկարարները, երաժշտական գործիքներ պատրաստողները:

Նոր Ջուղան շատ արագ դարձավ հայկական մշակույթի կենտրոն: Երբ ավարտվեց Սբ. Ամենափրկիչ վանքի կառուցումը՝ Սյունյաց դպրոցի սաներից և ավարտվեց Սբ. Ամենափրկիչ վանքի վարդապետը հրավիրվեց որպես վանքի առաջնորդ և **Նաչատուր Կեսարացի** վարդապետը հրավիրվեց մի դպրոց, ուր դասավանդվում էր նա էլ 1630 թվականին հիմնեց սքանչելի մի դպրոց, ուր դասավանդվում էր երաժշտություն, քնարերգություն, քերականություն, իմաստասիրություն, բնական գիտություններ, մաթեմատիկա և այլն... Դպրոցն այնքան բարձր է եղել կան գիտություններ, մաթեմատիկա, որ այն կոչվել են **Համալսարան**:

Նոր Ջուղան իր խնդիրները կատարելիս, որ այն կոչվել են **Համալսարան** և ուսուցման իր խնդիրները կատարելիս, որ այն կոչվել են **Համալսարան** և Նոր Ջուղայի **Հայկական** իր համակիր հայ գործիչների ջանքերով հիմնվում է Նոր Ջուղայի **Հայկական տպագրությունը**, ի դեպ, առաջինը, ընդհանրապես, ողջ Պարսկաստանում: Ջուղայի հայկական տպագրությունը ժամանակի ընթացքում լույս է ընծայում հարյուրավոր հոգևոր և աշխարհիկ բովանդակության գրքեր:

Նոր Ջուղայում շատ արագ կառուցվեցին հայ միջնադարյան ճարտարապետական կառույցները: Եկեղեցիները կառուցվեցին հայ միջնադարյան ճարտարապետության ավանդական ոճով: Եվ նրանք իրենց կարևոր պարտավորությունը համարում էին հայ համայնքի կրթության և առողջության խնդիրների տնօրինումը:

...Սբ. Ամենափրկիչ վանքի կառուցման մասին պահպանվել է մի գեղեցիկ ավանդություն: Այս վանքի գմբեթը երկառաստաղանի է: Կառուցողի անունը չի պահպանվել, բայց, ահա, նրա վարպետության համբավը հասել է մեզ:

Վանքն իրենց ծախսերով կառուցող մեծահարուստները վարպետից պահանջում են, որ նա մի տարում ավարտի շինարարությունը: Բայց վարպետը գիտեր, որ երկառաստաղանի գմբեթը կառուցելիս, առաջին առաստաղը ավարտելուց հետո, գրեթե մեկ տարի պետք է թողնել, որ առաստաղը նստի, որից հետո միայն կարելի է ձեռնարկել երկրորդ առաստաղի շինությունը: Նա գիտեր, որ հակառակ դեպքում առաստաղները երկար չեն դիմանա և կփլվեն: Եվ, որպեսզի ազատվի փողատերերի հետապնդումներից, որոշում է մեռնել, սակայն մայրը նրան խորհուրդ է տալիս մեկ տարով հեռանալ Նոր Զուղայից: Կառուցողը հեռանում է: Մեծահարուստները քաղաքում չեն գտնում մի վարպետի, որ համաձայնվի ավարտին հասցնել ուրիշ վարպետի կիսատ գործը:

Մի տարի անց վարպետ ճարտարապետը վերադառնալով՝ ավարտին է հասցնում սքանչելի կառույցը:

Մեզ է հասել մի ուրիշ ավանդություն՝ կապված նորջուղայեցիների, Շահ-Աբասի և Էջմիածնի վանքի հետ:

...Շահ-Աբասը գիտեր, թե հայի համար ինչ են Արարատ սրբազան լեռը և Էջմիածինը: Երբ նա գերեվարեց ժողովրդին և հրի մատնեց նրա սիրելի քաղաքներն ու գյուղերը՝ նրա աչքը կտրելու համար հայրենիք տանող ճանապարհներից՝ հղացավ մի վայրենի գաղափար:

Երբ արդեն Սպահանի մոտ բարձրացել էր Նոր Զուղան, և Հայոց կյանքը կամաց-կամաց հունի մեջ էր ընկնում, Շահնշահը մտածեց, թե հայերի երջանկությունը կատարյալ կլինի և ինքը կարժանանա նրանց ամենօրյա օրհնանքին, եթե հնարավորություն ունենային տեսնելու Արարատը և աղոթելու Էջմիածնի վանքում:

Շահ-Աբասը չէր կարող Արարատ լեռը տեղափոխել Պարսկաստան, և նա որոշեց տեղափոխել Էջմիածնի վանքը, քանդելով և նրա քարերը բերել տալով Նոր Զուղա և այդ քարերով այնտեղ մի նոր Էջմիածին կառուցելով: Ընդ որում, որոշել էր նաև շատ հող բերել տալ Հայաստանից... վանքը այդ հողի վրա կառուցելու համար:

Զուղայի Ամենափրկիչ վանքը

Շահ-Աբասի համար նման ձեռնարկ գլուխ բերել դժվար չէր: Գերի ժողովուրդը, որին արգելված էր վերադառնալ հայրենիք՝ իմացավ շահի այդ մտադրության մասին և սարսափեց: Սակայն Նոր Զուղայի վաճառականները կարողացան համոզել բռնակալին հրաժարվել իր սրբապիղծ որոշումից:

Վերադառնալով Սբ. Ամենափրկիչ վանքին, որը կառուցել, ավարտել էր

տաղանդավոր և իմաստուն ճարտարապետը և հիմա պետք է զարդաբանվեր գեղեցիկ պատկերներով: Առհասարակ, Նոր Զուղայի հայկական կերպարվեստի դպրոցը հայտնի էր իր բացառիկ ոճով, որը մեծ ազդեցություն է ունեցել Սեֆյան արվեստի վրա: Ոչ միայն որմնանկարչությունը, այլ նաև դեկորատիվ արվեստի ամենաբազմազան ձևերը:

Քանդակագործությունը հիմնականում սահմանափակվել է գերեզմանաքարերի կերտվածքներով: Ողջ հասակով պատկերված հանգուցյալի բարձրաքանդակները մինչև այժմ պատմում են նրա մասին, ոչ միայն իր ծնված ու մեռած տարեթվով, այլ նաև իր արհեստի ու գործի մանրամասներով. վաճառականը՝ տարեթվով, արհեստավորը՝ իր գործիքներով, զինվորը՝ իր զենք ու զրա-հով, հոգևորականը՝ իր հանդերձանքով...

Բայց դեկորատիվ արվեստը բազմազան է իր գույների և ձևերի անսահմանափակ օգտագործումով:

Այսպես նաև Սբ. Ամենափրկիչ վանքի և **Հովսեփ Հարեմաթացու** եկեղեցու ներքին պատկերազարդումը, որը կատարում է Նոր Զուղայում մեծ համբավի տեր վարպետ **Հովհաննես Սրբուզը**, իմաստասեր, գրող ու աստվածաբան, մի շարք գրքերի հեղինակ, որը կրում էր «**տիեզերալույս**» պատվանունը և արաբերեն ու պարսկերեն էր թարգմանել **Ավետարանը**:

Սրբուզը վանքի պատկերազարդումն ավարտել է երկու տարում: Այն ամբողջությամբ պատված է որմնանկարներով և հիացրել է ներսի ճոխ հարավարումով, պատերի շքեղ նկարազարդումներով: Անընդհատ վերամոտոգումները չեն խախտել նկարազարդման ընդհանուր կերպը: Պատերի ներքին մասը երիզող ծաղկազարդ հախճապակին, սպիտակի վրա նրբագեղ կապույտ ճյուղերի ոլորապտույտ հյուսվածքներով, ոճավորված կանաչ տերևներով՝ սքանչելի է:

Հախճապակյա շերտից անմիջապես վերև տեսարաններ են Գրիգոր Լուսավորչի կյանքից: Իսկ ավելի վերև, շրջանակաձև երիզների մեջ տեղավորված են յոթ նկարներ Հայոց եկեղեցու խորհուրդների թվով, իսկ մյուս սրահում՝ Զրիստոսի կյանքի հետ կապված ավետարանական թեմաներով նկարներ:

Ասում են, որ **Սրբուզը** եկեղեցու նկարազարդումները կատարել է 20-22 տարեկան հասակում, երբ դեռ «**տիեզերալույս**» և «**թագավորաց աստվածաբան**» չէր: Սակայն երիտասարդ լինելը չի խանգարել, որ նրա նկարազարդումները լինեն «**յոյժ գեղեցիկ յօրինուածովք**», «**ճաշակ վայելչութեանց**» և «**մինչև ցայսօր ի հիացումն և յափշտակութիւն կրթեն զմիտս տեսողանացն**»:

Ի դեպ, **Հովհաննես Սրբուզը** միայն փիլիսոփա, գրող, դավանաբան, թարգմանիչ ու նկարիչ չի եղել, այլև կոշկակար՝ «**զի գկոշիկ ինքն էր կարեալ**», ջուլհակ՝ «**զվերարկուս ևս ինքն էր հալ**» «**զշապիկն ինքն էր գործեալ**», դերձակ՝ «**զվերարկուս ևս ինքն էր ձևեալ և արարեալ**», ժամագործ՝ «**գիտեր յօրինել ժամացոյցս**»:

Սրբուզի՝ Սբ. Ամենափրկիչ վանքի նկարազարդումների համբավը հասնում է մինչև արքունիք, և **Շահ Սուլեյմանը** անձամբ գալիս է Նոր Զուղա՝ տեսնելու նկարչի այդքան գովաբանված աշխատանքները:

Շահը դիտելուց հետո հեռանում է անչափ տպավորված...

Նոր Ջուղայում կառուցված բոլոր եկեղեցիները նկարագարված էին: Բացի **Մրջուզից**, որն, ի դեպ, նշանակում է «անարժան», հայտնի նկարիչներ էին **Մինասը**, **Կարապետը** և էլի ուրիշներ, որոնց անունները չեն պահպանվել:

Մինաս նկարչի մասին **Առաքել Դավրիժեցի** պատմիչը հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս: Երիտասարդ տարիներին **Մինասը** մեկնել է Հալեպ և այնտեղ ուսանել եվրոպացի վարպետի մոտ, ապա վերադարձել է Նոր Ջուղա և զբաղվել պատկերահանությամբ:

Մինասը շատ արագ էր նկարում և սիրում էր դիմանկարներից բացի նկարել բնության տեսարաններ: Աշխատում էր թղթի, փայտի, պղնձի, պատի ծեփի, կտավի վրա՝ յուղաներկով, ածուխով, նաև ոսկով ու լաջվարդով նկարագարողում էր գրքեր:

Մինասը նաև հմուտ բժիշկ էր և վերքերի համար սպեղանի պատրաստող վարպետ:

Մինասը, **Մրջուզի** նման, ժամանակի բազմակողմանի զարգացած մարդկանցից էր:

Մինասը նկարագարել է նաև Նոր Ջուղայի մեծահարուստների ապարանքները, որոնք նրա վրձնի շնորհիվ դառնում էին գեղանկարչորեն սքանչելի:

Շահ Սեֆին, երբ տեսնում է խոջա **Սաֆրազի** տան նկարագարողները, և, երբ **Մինասը** շահի պատվերով շատ կարճ ժամանակում ու անչափ նման նկարում է արքունիքում գտնվող ռուս բազեակրին, այն դեպքում, երբ իր պալատական նկարիչները դա չեն կարողանում անել՝ շահը կարգադրում է **Մինասին** նշանակել արքունական թոշակ և դարձնել արքունական նկարիչ: **Մինասը** հրաժարվում է այդ պատվից և վերադառնում է Նոր Ջուղա: Սակայն նա մշտապես հրավիրվում էր մայրաքաղաք՝ մասնակցելու պարսկական պալատների և ապարանքների ձևավորման աշխատանքներին, որոնց մասին մեծ գովեստով է խոսում 17-րդ դարի հայտնի ճանապարհորդ **Շարդենը**:

Այսպես, 17-րդ դարում անցում է կատարվում մանրանկարչությունից դեպի մեծածավալ գեղանկարչություն, սակայն սա չի նշանակում, որ բացառվել է մանրանկարչական արվեստը:

Սբ. Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանում պահպանվում են ոչ միայն դրսից այստեղ բերված մանրանկարներով զարդարուն մագաղաթյա մատյաններ, այլև նաև Նոր Ջուղայի գրիչ ու ծաղկող վարպետների մատյաններ, որոնք նրբագույն աշխատանքի ու ճաշակի արդյունք են և փայլում են սքանչելի գեղեցկությամբ:

Արդեն ասել ենք, որ հայ վաճառականները հիմնել էին «**Նոր Ջուղայի հայ առևտրական ընկերությունը**», որ առաջատար դեր էր կատարում Պարսկաստանում:

...1673 թվականի փետրվարի 7-ին **Գրիգոր Լուսիկովը** ներկայանում է Սպահանի Ռուսաստանի Դեսպանատուն, և երդվելով հայերեն Ավետարանի վրա, Նոր Ջուղայի համայնքի անունից պարտավորվում է այսուհետև հրաժարվել

Թուրքիայի վրայով եվրոպական երկրների հետ առևտուր անելուց և Իրանի ողջ մետաքսը Ռուսաստան ներմուծել ու Ռուսաստանի վրայով միայն արտահանել եվրոպական երկրներ: Հատուկ նշվում է, որ հայերն իրենք և Իրանի մյուս վաճառականները նույնպես այլևս չպետք է մետաքս վաճառեն եվրոպայից Իրան ժամանող օտարազգի վաճառականներին և իրենք պետք է մետաքսի ողջ արտադրանքը Իրանից դուրս բերեն միայն ռուսաստանյան ճանապարհով:

Բայց ինչպե՞ս էր ջուղահայ վաճառական համայնքը կարողացել առևտրականներին հրաժարեցնել տալ հին ճանապարհներից և արգելել օտարերկրացիների մուտքը մետաքսի հունք ձեռք բերելու համար: Ինչպե՞ս էին կարողացել պաշտպանվել մրցակիցներից:

Կարողացել էին, որովհետև տաղանդավոր էին իրենց գործի մեջ, ժամանակակից լեզվով ասած՝ մեծ տնտեսագետներ էին և այդ ասպարեզի սքանչելի հոգեբաններ: Նրանք վաճառում էին փոխադարձ համաձայնությամբ սահմանված գներով, նրանց ապրանքները որոշակի որակ ունեին՝ երաշխավորված հասարակական վերահսկողությամբ և հատուկ դրոշմանշանով: Նրանք միասնաբար էին որոշում այն ապրանքների գները, որոնք պիտի գնեին կամ վաճառեին օտար երկրներում:

Այսինքն, վարում էին որոշակի մշակված տնտեսական քաղաքականություն: Հեռավոր շատ երկրներում ստեղծել էին իրենց առևտրական ֆակտորիաները և իրենց ազդեցության ոլորտում գտնվող բոլոր վաճառականներին պարտադրում էին խստորեն հետևել կանոնակարգված տնտեսական քաղաքականությանը:

Ջուղայի առևտրական համայնքը կազմակերպչական հզոր ջիղ ուներ: Շահ-Աբասի ժամանակներից ի վեր հավաքվող հունքի ձեռքբերման մենաշնորհը գտնվում էր ջուղահայերի ձեռքին, և այդ պատճառով նրանք կարողանում էին իրականացնել իրենց ստանձնած պարտավորությունները՝ դեպի Ռուսաստան ուղղելով ոչ միայն իրենց ենթակա վաճառականների քարավանները, այլև Արևելյան Հայաստանի և Անդրկովկասի մյուս առևտրական կենտրոնների հայ վաճառականներին առաջնորդելով դեպի շահութաբեր այդ բնագավառը:

Նոր Ջուղայի վաճառականները մշտապես գորավիզ էին միմյանց իրենց գործունեության ասպարեզում: Եթե պետք էր՝ համագործակցում էին, հանդես էին գալիս որպես միմյանց վկաներ, իրենց ստորագրություններով հաստատում տարբեր գործարքների մասին գրվող փաստաթղթեր, հանձն էին առնում որպես լիազոր-ներկայացուցիչ դրան ստանալ կամ հանձնել ուրիշների... Նրանց ստորագրություններով հաստատված գրությունները և՛ Նոր Ջուղայում, և՛ նրա հետ տնտեսապես կապված օտար կենտրոններում հաշվի էին առնվում որպես հրավական ուժ ունեցող փաստաթղթեր:

Նոր Ջուղայի քարավանները մեկնում էին աշխարհի ամենատարբեր ուղղություններով՝ վաճառելով տարածք և հայրենիք բերելով հեռավոր երկրների ապրանքները: Այս քարավանները ամիսներ, նույնիսկ տարիներ շարունակ ճանապարհներին էին՝ երկրից-երկիր թափառելով նրանք Նոր Ջուղայից կարող

էին հասնել Հնդկաստան և ավելի Արևելք, հետո Ռուսաստանով մինչև Ամստերդամ, ապա Եվրոպայի ճանապարհները չափչփելով, վերջապես հասնում էին Նոր Զուղա, որպեսզի անմիջապես նոր քարավան կազմելով՝ ճանապարհ ելնեն:

18-րդ դարի ճանապարհորդներ **Տուրնըֆորն** ու **Տավերնիեն** մանրամասներ են հաղորդում հայ վաճառականների ճամփորդությունների մասին: Նրանք վկայում են, որ հայ վաճառականները ճամփորդելիս իրենց հետ վերցնում էին անկողին, զանազան ամանեղեն, ուտելիք՝ պաքսիմատ, ապուխտ, յուղ, ալյուր, գինի, օղի, չոր միրգ և այլն: Նրանք չափազանց սակավապետ էին: Իրենց հետ ուռկան էին ունենում և ճանապարհին հանդիպած գետերում ծուկ էին որսում:

Գրում է **Տուրնըֆորն**.

«Այս հայերը, ինչպես իրենց, այնպես էլ Զուղայի վաճառականների համար աշխատելիս, անխոնջ էին ուղևորությունների ժամանակ և արհամարհում էին եղանակների խստությունները: Հատերին ենք տեսել, նույնիսկ ամենահարուստներին, որ ոտքով անցնում էին գետերը, մինչև պարանոցը խրված ջրի մեջ, փրկելու համար իրենց և բարեկամների հակերը...»

Այս ազնիվ մարդիկ երբեք չեն փոխում իրենց վարվելակերպը, միշտ նույնն են, խույս են տալիս աղմկահույզ օտարականներից և հարգում նրանց, ովքեր խաղաղ են, սիրով պատսպարում և կերակրում են նրանց: Երբ լուր են ստանում որևէ քարավան անցնելու մասին, գինով և այլ խմիչքներով մեկ-երկու օրվա ճանապարհ ընդառաջ են գնում իրենց հայրենակիցներին»:

Նոր Զուղայի վաճառականները իրենց հետ հրազեն և սառը զենք էին կրում և կարողանում էին հետ մղել ավազակների հարձակումները: Նրանք իրենց երթուղիների վրա կայուն հանգրվաններ էին կառուցում գիշերելու կամ վատ եղանակից պատսպարվելու համար: Մինչև այժմ այդ հանգրվանների կիսաքանդ պատերին նշմարվում են հայ ջուղայեցի վաճառականների անունները, ովքեր կառուցել են դրանք:

Մենք դեռ կհանդիպենք այս արիասիրտ վաճառականներին, երբ ստիպված լինենք հայ գաղթականության ետևից շրջել աշխարհե-աշխարհ:

Նոր Զուղային հրաժեշտ տալուց առաջ մի քանի խոսք ավելացնենք համայնքի հոգևորականության մասին:

Հոգևորականությունը համայնքի ղեկավարության գործում ուներ իր պատվավոր տեղը՝ Զուղայի թեմի առաջնորդի գլխավորությամբ, որը միաժամանակ Աբ. Ամենափրկիչ վանքի վանահայրն էր:

Նոր Զուղայի բարձրաստիճան հոգևորականները կարողացել էին հայ եկեղեցու նվիրապետության շրջանակի մեջ առնել ոչ միայն Իրանի սահմաններում գտնվող հայկական գաղթօջախները, այլև Բասրայի, Սուրաբի, Մադրասի և Կալկաթայի հայությանը:

Նոր Զուղայի եկեղեցիները հոգում էին ողջ համայնքի կրթության ու առողջապահության գործը: Քահանաները, ավագերեցները, որոնք ուսուցիչներ

էին, նրանցից շատերը մատյանների հիշատակարաններում կոչվում էին «**դպրաց դաստիարակ ուսուցիչ մանկանց**» կամ «**այր գիտնական և ճարտար ի բժշկութեան**»:

Սակայն Մելիքսեդեկ կաթողիկոսի՝ հովվապետին անհարիր պահվածքը բարոյական մեծ կորուստ պատճառեց հայ եկեղեցուն և հոգևորականությանը: Ամենադժվարին ժամանակներում անգամ հայ հոգևորականությունը պահում էր ուսուցման ու կրթության ջահը, և նրա ձեռքին էր հայ ժողովրդի ոգեղենի տիրույթները պահել-պահպանելու սքանչելի առաքելությունը:

Հիմա, այդ հոգևորականությունը անկման եզրին էր կանգնած: Արդյոք հոգնե՞ց բոլոր ժամանակների նախնիների դեմ պայքարելու իր ջանքերից: Արդյոք անհավասար մարտում վիրավոր ասպետի նման բաց վերքերից արյունաքամվելով մեռնո՞ւմ էր նրա Ոգին, թողնելով ապրելու միայն նրա խոցոտված, քամվելով մեռնո՞ւմ էր նրա Ոգին, որը ջանում էր դեռ քարշ տալ իր գոյությունը վախեցած խղճուկ մարմինը, որը ջանում էր դեռ քարշ տալ իր գոյությունը անգրագիտության, տգիտության խոպանում: Հայոց հոգևորականության մեծագույն մասը ոչ միայն չէր կարողում, այլ ընդհանրապես չգիտեր Հայոց գիրը: Հայ ժողովրդի գլխին թափված բոլոր դժբախտություններից ամենաահավորը հոգևորականության համատարած անգրագիտությունն էր: 5-րդ դարից մինչև այս 17-րդ դարը, 1200 տարի, պահած-փայփայած, շատ անգամ կյանքի գնով փրկված **Հայոց Դպրոցը** մեռնում էր, նախքան վերջնական կմեռներ **Հայոց Ազգն** հնքը:

Մի՞թե, իսկապես, ի չիք էր դառնալու ազգի հազարամյակներ գոյատևած և ըստ ամենայնի նրա պաշտպան ցեղային բնագոյը, որն ապրում էր նրա **Ոգեղեն ոգորումների** ներսում:

Մի՞թե ամեն կործանումից հետո նորից վեհորեն հառնած նրա **Ոգին** խոստովանելու էր իր պարտությունը և չիրիմվելու էր հավիտյան:

Բայց, ճիշտ չէ՞, որ ամենաահարկու ժամանակներում անգամ, եթե չորացել է հնքը՝ գետը, փոքրիկ առվակները, որոնք գոյանում էին լեռների ծերպերում թաքնված փոքրիկ աղբյուրներից, այստեղից-այնտեղից հավաքվելով՝ նորից գալիս միանում էին՝ դառնալով հորդահոս մի գետ:

Արդյոք, ծերպերում թաքնված այս աղբյուրնե՞րն էլ էին չորացել:

ՄԵԾ ԱՆԱՊԱՏ

...Երկու հոգևորականներ, Արարատյան երկրից **Սարգիս Եպիսկոպոսը** և Տրապիզոնից **Կիրակոս քահանան**, ովքեր Երուսաղեմն ընտրել էին իրենց ճգնավորական կյանքի համար՝ հանդիպում են:

Այս հանդիպումը թերևս Հայոց ճակատագրական այն պահերից մեկն էր, երբ պետք է գտնվեր կարևոր մի խնդրի լուծումը:

Երկու հոգևորականներ իրենց երազանքների ծալքերը քննելիս հասկացան, որ պիտի ձեռնամուխ լինեն մեռածին հարություն տալու աստվածահաճ գործին:

Ճգնավորները հասնում են Սյունիք, Տաթևի վանք, որից ներքև, Որոտան գետի ափով ծորի մեջ քանդված, թալանված **Մեծ Անապատ** վանքն էր գտնվում:

Աշխարհիկ կյանքի թոհուբոհից հոգնած, ոգեղեն լույսի մարմնող թրթռները իրենց հոգում պահած հոգևորականները եկան հավաքվեցին Սարգիս եպիսկոպոսի և Կիրակոս քահանայի շուրջը: Եկան նաև աշխարհականներ և Մեծ Անապատում դարձան նորընծա:

1610 թվականն էր: Մեծ Անապատի խստակյաց, զրկանքներով, պահեցողությամբ ապրող, աշխարհիկ կյանքը խստագույնս մերժած այս միաբանությունը իր առջև կարևոր և պատասխանատու խնդիր էր դրել:

Լեոն գրում է.

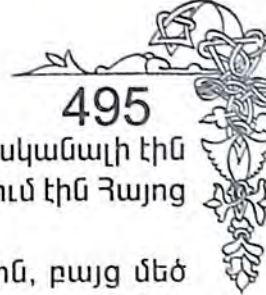
«Կար մի շատ թանկագին պարտադիր օրենք միաբանների համար. հոգու փրկությունը որոնել գրքերի ընթերցանության մեջ: Ամեն մեկը պարտավոր էր կարդալ, միշտ կարդալ: Իսկ սա մեծագույն բարիք էր, որ կարելի էր անել այդ ժամանակ հայ ժողովրդին: Ահա ինչը բարձրացրեց Մեծ Անապատը, դարձնելով նրան մի ամբողջ դպրոց, որ մենք կանվանենք Սյունյաց դպրոց: Գիտենք արդեն, որ 5-րդ դարից հետո Հայաստանի մեջ մեծ կրթական դեբ էր կատարել մի քանի դարերի ընթացքում Սյունյաց դպրոցը: Տաթևի դպրոցի Մեծ Անապատը այսպիսով հանդիսանում էր երկրորդը Հայոց պատմության մեջ և նա թեև առաջինից ավելի սակավակյաց էր, բայց նույնպես խոշոր դեբ է կատարել իբրև կազմակերպիչ ազգային դաստիարակության»:

Այս ճգնավոր միաբաններն իրենք սովորելուց հետո դուրս էին գալիս Որոտանի ձորից, ցրվում զանազան կողմեր, այս կամ այն վանքում հիմնում փոքրիկ միաբանություններ և ամենուրեք տարածում գրագիտություն և գրասիրություն: Եվ առայժմ պարզ գրագիտությունից հեռու չէր գնում անապատականների ուսուցումը: Բայց ի՞նչ բարոյական մաքրություն, համարձակ և իրենց գործի կարևորության գիտակցությամբ էին օժտված այս վանական քարոզիչները. նրանք պայքարի էին ելել համընդհանուր տգիտության խավարի դեմ: Սա նրանց բարոյական կյանքի անշահախնդիր կռիվն էր այդ ժամանակ տիրող հոգևորականության մի մասի անբարո կյանքի դեմ: Եվ այս կռիվն ամենուր էր: Անապատական հոգևորականների աշակերտներն արդեն ամենուրեք էին և հարկ չկար, որ նոր աշակերտները կրթություն և իրենց ապագա գործի խորին գիտակցության դաստիարակությունն ստանալու համար հասնեին Տաթևի ձորում գտնվող **Մեծ Անապատ**: Արդեն այստեղ ու այնտեղ բացվել էին դպրոցներ. Չարեքի վանքում, Էջմիածնում, Նոր Զուղայում և այլուր:

...Բաղեշը գտնվում էր Օսմանյան կայսրության տարածքում, բայց իրականում այնտեղ տիրում էին քրդերը: Բաղեշի հայության թիվն այնքան մեծ էր, որ կառուցվել էր չորս վանք:

Այդ չորսից մեկը **Ամրդուլու** վանքն էր, որի վանահայրը, մեր նկարագրած ժամանակում, **Բարսեղ վարդապետն** էր:

Մեծ Անապատի ծավալած կրթական գործունեությունից անկախ, որի նպատակը դեռ մոռացված գրագիտությանը հարություն տալն էր, Բարսեղ վարդապետը որոշեց ձեռնարկել մի շատ ավելի դժվարին գործ: Բռնությունների վերջին երկու դարերի ընթացքում Հայոց դպրոցի բոլոր բարձր գիտական

ձեռքբերումներն այնպես հիմնավոր էին կորսվել, որ նույնիսկ անհասկանալի էին դարձել թարգմանական և յուրային այն բոլոր գործերը, որոնք կազմում էին Հայոց ընդհանուր բարձրագույն կրթության պատկերը:

Բարսեղ վարդապետն ինքն էլ անտեղյակ էր այդ գիտելիքներին, բայց մեծ ցանկություն ուներ դավանաբանական գիտությունից զատ իմանալ, հասկանալ նաև «**արտաքին գիտությունների**» գաղտնիքները:

Բարսեղ վարդապետը չունեի որևէ ուսուցիչ: Այդ ուսուցիչն ընդհանրապես չկար: Նա գիտեր, որ միայնակ պիտի հաղթահարեր իր առջև ծառացած բոլոր դժվարությունները: Այդ խնդիրը կատարելու համար նա միայն մի միջոց ուներ. կարդալ, մտածել, վերլուծել նույնը այնքան, մինչև իր մտքի առջև կբացվեն տվյալ գիտության դռները:

Բարսեղ վարդապետը այսպես հաղթահարեց Դավիթ Անհաղթի իմաստասիրական աշխատությունները և իր կրած տառապանքների գնով ապացուցեց իր աշակերտներին, որ ցանկության դեպքում, ծանր աշխատանքների գնով կարելի է վերականգնել իսպառ մոռացվածը և վերլուծել ոչ միայն ազգային իմաստասիրական արժեքները, այլև օտար **Պլատոնին և Արիստոտելին**:

Բայց գիտության ծարավ համառ այս վարդապետն արդեն շատ ծեր էր շարունակելու համար իր գործը: Այդ գործի շարունակությունը նա վստահեց իր աշակերտներին: Այսպես սկսվում է **Բաղեշի դպրոցի** ինքնուրույն առաջընթացը:

Սա չափազանց հերոսական գործ էր, եթե մանավանդ հիշենք, որ **Բարսեղ վարդապետի** հիմնած դպրոցը գտնվում էր ցեղային կյանքով ապրող վայրենի քրդերի միջավայրում, որոնք առհասարակ զուրկ էին գիր ու գրչից և անգամ գաղափար չունեին նրանց գոյության մասին:

Հայաստանի ամենահարավում, Տավրոսի լեռնազանգվածների մի անկյունում գործող այս դպրոցը կարողացավ կապեր հաստատել **Սյունյաց դպրոցի** հետ: Այդպես, **Մեծ Անապատի** դպրոց ուսուցչություն անելու գնաց Բարսեղ վարդապետի աշակերտներից վարդապետ **Ներսես Մոկացին** իր սաներից մեկի՝ **Մելիքսեթ** միաբանի հետ, որն Արարատ երկրի Վժան գյուղից էր:

Հետո նրանք դպրոց հիմնեցին Վանա լճի Լիմ կղզում, քանի որ Ներսես վարդապետը Վասպուրականից էր:

Լիմ կղզու դպրոցը Սյունյաց և Բաղեշի դպրոցների լավագույն միաձուլումն էր: Այս դպրոցի ամենաջանասեր ուսուցիչն ու աշակերտը եղավ միաժամանակ **վարդապետ Մելիքսեթ Վժանեցին**:

Առաքել Դավրիժեցու վկայությամբ՝ **Մելիքսեթ կրոնավորը** տասը տարի շարունակ գիտության համար «**ինքն իրեն խաչ հանելով**» կարողացավ դառնալ այն գիտուն անձը, ում ներկայությունը այնքան շատ էր պետք Հայոց դպրությանը: **Մելիքսեթ վարդապետի** հաջորդ պարտավորությունը, որ նա վերցրեց իր վրա՝ Հայոց Աշխարհի կողմերում շրջելով ուսուցանելն էր:

Մեծ Անապատից և Բաղեշի դպրոցներից ոչ միայն Հայոց Աշխարհ, այլև օտարության մեջ գերեվարված ժողովրդի մոտ գնացին ուսուցիչներ, ովքեր հիմնում էին նոր դպրոցներ և փորձում էին վերականգնել Հայոց խաթարված

բարոյական ամենակարևոր արժանիքներից մեկը՝ **դպրութիւնը**:

Մեծ Անապատի դպրոցից էին մաւ շրջիկ ուսուցիչ դարձած **Մովսէսը**՝ Սյունյաց երկրի Բաղք գավառի Խոտանան գյուղից և **Պողոսը** Մոկաց աշխարհից:

Նրանք ամենուր վերականգնում էին ամայացած եկեղեցիների միաբանութիւնները և եկեղեցիների ներսում պարտադիր դպրոցներ էին հիմնում:

Ժողովուրդը սիրեց նրանց, որպէս անարժաթասեր, սակավապետ, պահեցող... Նրանք մշտապէս հոգևորականներին հորդորում էին լինել ճշմարիտ անապատականներ և արժանի իրենց կոչմանը: Վերջ տալ կաշառակերությանը, սրբավաճառությանը, որկրամոլությանը, ժողովրդից հարկեր հավաքելիս դաժան վարվելու իրենց սովորությանը: Այս քարոզների և պահանջների պատճառով **Մովսէս Խոտանացու** ու **Պողոս Մոկացու** դեմ հոգևորականներից ոմանք թշնամությամբ բորբոքվեցին և անգիջում պայքար սկսեցին նրանց դեմ:

Բայց երկու վարդապետները հաշվի չառնելով այս թշնամութիւնը՝ շարունակում էին իրենց գործը... որովհետև նրանք մենակ չէին, նրանց հետ էր ժողովրդի սերն ու մեծագույն հարգանքը: Մեր պատմագրության մեջ հայտնի է մի արյունալի միջադէպ, որ կապված է մի հայ ուսուցչի և **Շահ-Աբասի** հետ:

...Ագուլիսում **Մովսէս Խոտանացին** և **Պողոս Մոկացին** բացեցին դպրոց և որպէս ուսուցիչ նշանակեցին դեռ պատանի, սակայն միանգամայն արժանի այդ վեհ պաշտոնին, վերին աստիճանի գրագետ **Անդրեաս քահանային**:

Երբ Շահ-Աբասը թուրքերի դեմ մի հերթական կռիւից վերադառնալիս մտավ Ագուլիս, ժողովուրդը հային արժանի իր սրտաբացությամբ, մոռանալով Հին Հուդայի հետ պատահածը, շքեղ հանդեսներով, երգ ու տաղով, ոսկյա բաժակներով զինի և օշարակ մատուցելով դիմավորեց բռնակալին: Ժողովրդի հետ նրան դիմավորելու գնացին եկեղեցական թափօրը և **Անդրեաս քահանայի** դպրոցի մանուկ սաները՝ սքանչելի շարականներ երգելով:

Շահ-Աբասը տեսավ Անդրեաս քահանայի խմբի բոլոր սաներին սափրած, վերքոտ գլուխներով և մտածեց, որ դիտմամբ է արված սաներին տգեղ ցույց տալու համար, որպէսզի ինքը՝ շահը, իր համար գեղեցիկ մանկահասակ տղաներ ընտրել չկարողանա: Շահ-Աբասը հրամայեց գլխատել Անդրեասին: Անդրեասը կարող էր փրկվել միայն, եթե ընդուներ մահմեդականություն: Անդրեասը հրաժարվեց ուրանալ իր հավատքը: Ագուլեցի և Յոլմացի մեծահարուստ խոջաները ամեն միջոց գործադրեցին՝ մեղմելու շահի հրամանը, փրկելու համար թշնամ քահանային: Բայց բռնակալը խուլ գտնվեց:

Անդրեաս ուսուցիչը նահատակվեց: Իր նահատակությամբ դասվեց սրբերի կարգը: Ժողովուրդը անհունորեն պաշտեց իր պատանի **«նորընծա սրբին»**:

Սակայն պատմությունը չավարտվեց միայն Անդրեասի նահատակությամբ: Ինչ-որ մեկը շնչացել էր Շահ-Աբասի ականջին, թե **Մովսէս Խոտանացին** և **Պողոս Մոկացին** են եղել Անդրեասի ուսուցիչները և նրանք են հանձնարարել քահանային սափրել տալ իր սաների գլուխները և կեղծ վերքեր առաջացնել:

Շահի զինվորները ձերբակալում են նրանց: Բայց այս անգամ շահի դատաստանը քիչ այլ էր. նա որոշեց, որ երկու վարդապետները մահից ազատվելու

համար պետք է վճարեն 300 թուման: Վարդապետները գնում են ժողովելու այդ գումարը: Նրանց վայելած սերն ու հարգանքը այնքան մեծ էր ժողովրդից, որ չորս ամսվա ընթացքում հավաքվեց այդ գումարը: Նույնիսկ ավելի, որով վարդապետները գերիներ գնեցին և ազատ արձակեցին:

Վերադառնալիս **Մելիքսեդեկ կաթողիկոսին**: Հիշո՞ւմ եք, սա նույնպէս փորձում էր ժողովրդից հավաքել էջմիածնի գլխին ծանրացած հարկերը: Սակայն ժողովուրդը ատելով նրան՝ ոչ մի լումա չէր տալիս կաթողիկոսի հարկահավաքներին, որոնք նրա անունով փորձում էին ձեռք բերել այդ գումարը:

Կաթողիկոսը տեսնելով, որ **Մովսէս Խոտանացի** վարդապետը ավելի համարում ունի ժողովրդի մոտ, քան ինքը՝ այնպիսի հալածանքներ է սկսում նրա դեմ, որ մեղմ ասած՝ վայել չէր Ամենայն Հայոց հովվապետին: **Մելիքսեդեկ կաթողիկոսը** փակում է **Մովսէս Խոտանացի վարդապետի** բացած դպրոցները:

Տեսնելով, որ ծայր աստիճան հասած հալածանքները չեն կարողանում կոտրել համառ վարդապետի կամքը՝ փոխում է նրա հետ վարվելու քաղաքականությունը և փորձում է սիրաշահել և օգտվել նրա ժողովրդականությունից:

Կամենալով շատ ուխտավորներ հավաքել իր նշանակած մյուռնօրհնության հանդեսին՝ հայտարարում է, թե այս արարողությունը կատարելու է **Մովսէս Խոտանացին**, չնայած որ մյուռնօրհնության ծեսը կատարելը կաթողիկոսի իրավունքն է: Ինչևէ: **Մովսէս Խոտանացու** անունն արդեն չափազանց սիրելի էր իրավունքն է: Ինչևէ: **Մովսէս Խոտանացու** և, օգտվելով նրա համբավից, Մելիքսեդեկը նրան դարձել Հայաստանում և, օգտվելով նրա համբավից, Մելիքսեդեկը հաճախեց աթոռակից կաթողիկոս օծվել՝ մի պայմանով, որ Մովսէսը հանձն առնի Շահնշահին վճարել այն չարաբաստիկ հարյուր թումանը:

Մովսէս Խոտանացին հրաժարվեց: Տեսնելով, որ չի կարողանում ազատվել շահի **«դուլերից»**, ովքեր նրան հետապնդում էին պարտքն ստանալու համար, Մելիքսեդեկ կաթողիկոսը կարողացավ գաղտնի հեռանալ Հայաստանից և հասնել Լեհաստան:

Ղևոնդ Ալիշանի վկայությամբ, հակառակ տեղի հայերի բուռն դիմադրությանը, Ամենայն Հայոց հայրապետը այստեղ ևս կատարեց իր սև գործերը: Նա եպիսկոպոս ձեռնադրեց **Նիկոլ Թորոսովիչ** անունով մեկին: Սա ընդամենը 22 տարեկան էր, իրենից ոչինչ չէր ներկայացնում, որդին էր մեծահարուստ **Հակոբ Թորոսովիչ** վաճառականի, ով ինչ-ինչ պատճառով սիրված ու հարգված չէր համայնքի կողմից: Մենք դեռ առիթ կունենանք խոսելու այս դեպքերի մասին:

Այս գործի առիթով **Լեոն** եզրակացնում է.

«Այսպէս, Հայաստանի իրականությունից ընդմիշտ հեռանում է մի բարձրաստիճան եկեղեցական հանցագործ, որը հայ հոգևորականության անկման ամենաբարձր խտացումն էր ներկայացնում և որ մարդկային ցած կրքերի զոհ էր բերում ամբողջ հայ ժողովրդի դարավոր աշխատանքի պտուղը. նրա ազգային ինքնությունը եկեղեցու հեղինակությունը, բարոյական ուժը»:

Ինչո՞ւ ենք փորձում այսքան մանրամասն շարադրել Հայոց մեջ առկա այս

երևույթը, երբ մի կողմում չար, ընչաքաղց, անօրեն, խոտան ու անպիտան, բարոյականության ազգային ընկալումները բոլորովին կորցրած հոգևորականությունն է, իսկ մյուս կողմում ազգային ցավերով ապրող, նրա մտային ու զգացումնային վերելքը դպրոցներով նորից կարգավորելու սրբազան գործը ջանադրությամբ կատարող հոգևորականները: Իսկ ժողովուրդը, որքան էլ հալածված, ճնշված, կիսամեռ, գաղթական, կամ՝ ոչ, անմիջապես կարողանում է ջոկել ազնիվ սերնդը որոնից և ամեն մեկին իր արժանին հատուցել: **17-րդ դարն էր: Ահավոր անկումի խորքերից նորից հնչում էին ազնիվ ձայներ: Անշուշտ, ինչ-որ տեղ խաթարվել էր Հայոց ազգային բնավորությունը... Նա ավելի սարսափահար էր, քան՝ քաջ, նա ավելի զգուշավոր էր, քան՝ սրտաբաց, նա ավելի շողոքորթ էր, քան՝ արժանապատվության զգացումով լեցուն:** Սակայն հոսահատության գեշ ապրումը չունենալու համար դեռ պիտի պատմենք նրանց մասին, ովքեր ապրելով անապատականի ճգնավորական կյանքով՝ նորից լույսի էին կոչում **Հայոց Դպրոցը՝ Հայոց Ապրելու Առհավատյան:**

...Երբ Մելիքսեդեկը փախուստով մեկնեց Հայաստանից՝ Ամենայն Հայոց հովվապետական Մայր աթոռը թափուր մնաց: Ասում են՝ այդ ժամանակ Շահ-Աբասի կարևոր հանձնարարությամբ Երևան էր եկել **Բայինդուր բեկ** անունով մեկը: **Ամիր-Գունա խանը** այլևայլ տեղեր նրան զբոսանքի տանելով՝ տանում է նաև **Անանիա** առաքյալի վանքը Երևանի Կոզեռն թաղամասում, որի վանահայրն էր **Մովսես Խոտանացին:**

Վարդապետը իր հյուրերին, որպես շատ թանկագին ընծա՝ մատուցում է սպիտակ մոմեր, որն այդ ժամանակ չափազանց հազվագյուտ բան էր: Մովսես

վարդապետը Երուսաղեմում եղած ժամանակ սովորել էր մեղրամոմը սպիտակեցնելու եղանակը և պաշտամունքային արարողությունների ժամանակ եկեղեցում վառել էր տալիս այս ճերմակ, անչափ գեղեցիկ մոմերը: Եվ, տեսնելով Բայինդուր բեկի զմայլանքը ի տես մոմերի, վարդապետը նրա միջոցով շահին նվեր է ուղարկում 21 ճերմակ մոմ, որոնց տեսքն այնքան է գրավում Շահ-Աբասին, որ Սպահան կանչել տալով վարդապետին՝ պահանջում է իր մայրաքաղաքում բացել արիեստանոց և մոմագործ վարպետների մոմը սպիտակեցնելու

գաղտնիքը: Մի քանի ամսում **Մովսես վարդապետը** բարեհաջող կատարում է այդ խնդիրը և Շահ-Աբասը շատ գոհ նրանից՝ կամենում է առատորեն վարձատրել: Նոր Զուղայի մեծ վաճառական խոջա **Նազարը**, ով վայելում էր շահի մտերմությունը, նրան համոզում է, թե այս վարդապետը անշահասեր հոգևորական է և դրամական վարձատրությամբ շնորհակալություն հայտնել պետք չէ: Լավագույն ընծան ժողովրդի համար կլինի այն, որ նա նշանակվի Էջմիածնի վանքի լուսարարապետ:

...Հաստատվելով Էջմիածնում՝ **Մովսես Խոտանացու** առաջին գործը լինում է Հովհաննավանքում դպրոց բացելը և ավերված Մայր Աթոռի կիսախարխուլ շինությունների վերականգնումը ձեռնարկելը: Եվ ուսուցիչներ ուղարկելը այս ու այն կողմ՝ եկեղեցիներում և վանքերում դպրոցներ բացելու առաքելությամբ:

Վարդապետի եռանդուն գործունեությունը հույս ներշնչեց ժողովրդին, որ ինքը վառված չէ և իր հոգևոր առաջնորդի հետ միասին դեռ կարող է նորոգել իր տունը ու երկիրը: Երբ մահացավ Շահ-Աբասը, **Մովսես վարդապետը** գնաց Սպահան, ու երկիրը: Երբ մահացավ Շահնշահին՝ Աբասի թոռ **Սեֆիին**, և աղերսագիր ներկայացրեց ներկայացավ նոր Շահնշահին՝ Աբասի թոռ **Սեֆիին**, և աղերսագիր ներկայացրեց նրան Էջմիածնի վանքի վրա դրված չարաբաստիկ 100 թուման տարեկան տուրքը վերացնելու խնդրանքով:

Շահ Սեֆին ազատեց Էջմիածինը այդ ծանր հարկից, հարգելով նաև Նոր Զուղայի վաճառականների խնդրանքը, ովքեր նրա գահակալման առիթով բազում հարուստ և սքանչելի նվերներ էին ընծայել:

1629 թվականին հայ ժողովրդի մեծի ու փոքրի, աղքատի ու հարուստի միածայն խնդրանքով ու պահանջով **Մովսես Խոտանացին** օծվեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Նա ընդամենը երեք տարի եղավ այդ պաշտոնում և, այնուամենայնիվ, հասցրեց զբաղվել շինարարությամբ և նորանոր դպրոցներ բացել: Նրա մահվան կապակցությամբ **Առաքել Դավրիժեցին** գրում է, թե ինչպես նրա կենդանությամբ ցնծում էր ժողովուրդը, այնպես ուժգին էլ ապրեց խոր տրտմություն նրա մահվան պատճառով: Վշտացած էին ոչ միայն քրիստոնյաները, այլ նաև մահմեդականները և «**քաղաքապետ ինքն Թահմազդուլի խան, որդին Ամիր-Գունայ խանին, և ամենայն իշխանք**», մասնակցեցին նրա հուղարկավորությանը, «**ողբացին զմեռանիլն նորին զի այնպիսի աստուածահաճոյ և աշխարհաշէն այդ պակսեցաւ յաշխարհէ...**»:

Այսպես:

ՈԳԵՂԵՆԻ ՊԱՅԱՆՁԸ

Մեզանից շատերը սովոր են մտածել, որ 16-րդ և 17-րդ դարերում Հայոց **Ոգեղենի** տիրույթներում անթափանց մի խավար էր տիրում, և որ ժողովուրդը կորցնելով իր մտավոր կյանքը՝ հետաձգել էր ապրում և այդ ընթացքը տևեց մինչև 19-րդ դարի վերջը:

Այդպես չէր: Երբեք, դեռ մույնիսկ ամենաանագորույն ժամանակներում Հայոց **Սոթի և Ոգու** հորդառատ գետը չի նվազել չորանալու աստիճան: Միշտ էլ նրա հունով անպայման վազել է մի առվակ, որը թույլ չի տվել **Կենաց ջրի** պակասից ճաքճքվի նրա հունը: **Հայոց Հոգևոր Կյանքը** նրա դպրությունն էր: Անշուշտ, վտանգ կար, թե նա այլևս անընդունակ է ժողովրդի անմխիթար կյանքի ներսում ոչ թե բարգավաճել, այլ անգամ գոյության չնչին պահը ապահովել:

Ապահովվել է:

Հայությունը, որ նախորդ դարերում մեռնում էր միջինասիական ցեղերի նախաճիրներից, թվում էր, թե հիմա ևս շարունակում էր իր ծանր հոգեվարքը թուրքերի ու պարսիկների արյունոտ բախումների արանքում և ընդունակ չէ այլևս

իրեն ետ պահել վերջնականապես մահվան անդունդ նետվելու պարտադրանքից: Ընդունա՛կ էր: Այդ խավարամած դարերում ևս եղել են Ոգու սքանչելի բռնկումներ, որոնք մինչև հիմա հիացմունքի պահեր են պարգևում մեզ՝ հաստատելով այն անառարկելի ճշմարտությունը, թե **Ազգը ի վերուստ նախանշված իր առաքելությամբ դեռ անցնելու ճանապարհ ունի:**

Քաղաքական զարհուրելի աղետները կարողացել են դանդաղեցնել Ոգեղեն զարգացման բնական ընթացքը, սակայն չեն կարողացել վերջնականապես սպանել հայ ժողովրդի՝ լույսի հանդեպ ունեցած ծգտումը: Բազմիցս համոզվել ենք. ամենազարհուրելի ավերակներն անգամ հառնել են հայի համառող **Կամքի** ուժով: Հիշենք **Սիմեոն Ապարանցի** գրող վարդապետին, ով իր մի բանաստեղծության մեջ նկարագրելով պատերազմների արյունոտ աղետները, այնուամենայնիվ, հորդորում է չհուսահատվել.

«Չէ պարտ կտրել զթել յուսոյն.

Քան զԻսրայել ի Բաբելոն,

Այլ յոյս առնուլ զմանկունս հրոյն,

Եւ երգեսցուք զերգս նոցան»:

Պետք է խոստովանենք՝ «ժամանակագրությունը», որպես գրականություն, այս դարերում աղքատ էր, քան եղել էր անցյալում: Սակայն նրանք կային:

Հովհաննես Արժիշեցի քահանան, **Թադևոս Սեբաստացի** վարդապետը, **Հովհաննիսիկ** վարդապետը թողել են բավական ընդարձակ գրականություն:

Գրիչները նույնպես մատյանները արտագրելիս վերջում ավելացնում են մի քանի տող իրենց ժամանակի դեպքերի մասին:

16-րդ դարում բանաստեղծներն իրենց լավատեսությամբ, կյանքի հանդեպ ունեցած բուռն խանդավառությամբ՝ ոչնչով չէին զիջում համեմատաբար խաղաղ ժամանակներում ապրած բանաստեղծներին:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹԼԿՈՒՐԱՆԳԻ

«Ես զքեզ տեսայ նման լուսոյ,
Ձէտ արեգակն որ նոր կելնու,
Սիրտս այրեցաւ բարկ կրակով
Ես մնացի խև կապելու...

...Սէրն կու տանի զամօթն երեսէն,
Ի հաբեղայէն և ի վարդապետէն,
Երեց սարկաւագ կու ձգէ ի կարգէն,
Տանի զխելքն ի գլխուն, զամօթ երեսէն...

...Մարդ որ սիրոյ կու հանդիպի,
Նա քան զկրակ կու լինի վառ,
Այլ ոչ աղօթք ի միտ կուգայ,
Ոչ Յասմաւուր կարդայ ու ճառ»:

Սիրո բուռն բանաստեղծություններ գրողը կաթողիկոս էր, Սիսի կաթողիկոս **Հովհաննես Թլկուրանցին**, որի բանաստեղծությունները անվերապահորեն

վկայում են նրա մոլեռանդության հասնող երկրպագումը կյանքին, բնությանը, կանացի գեղեցկությանը: Իբրև հոգևորական, այն էլ բարձր պաշտոնի՝ պարտավոր էր մերժել աշխարհային ամեն մի վայելում և քարոզեր մարմնավոր հույզերի ոչնչությունն ու կորստաբերությունը: Սակայն անգամ վանքերի ծանր պատերի մեջ փակված ճգնավոր վանականը ազատ չէ սիրո ազդեցությունից...

Մինչև այժմ հանդիպած ու ճանաչած բարձրաստիճան հոգևորականներից, թերևս, **Հովհաննես Թլկուրանցին** միակն է, որ բացեիքաց, առանց երկերեսության, սրտաբաց անկեղծությամբ կարող է իր քերթվածքներում փաստել վանական մարդու սիրո իրավունքը:

Որքան կյանքի հանդեպ անհագուրդ, լիարժեք էր նրա սերը՝ նույնքան ուժգնությամբ ատում էր մահվան անհրաժեշտությունը: Եվ նրա խոսքերը, ուղղված Աստծո գահին, լի են դառնությամբ, որովհետև Աստված ստեղծել է մահը, որով գեղեցկությունը մի գարշելի բանի է վերածվում:

Բանաստեղծի անհանգստությունն ու ատելությունը, նրա սարսափն ու զայրույթը մահվան հանդեպ՝ բացատրվում է միմիայն նրա կենսասիրությամբ:

Գիտակցական կյանքի ամենավաղ շրջանից սկսած՝ գալիք մահվան գաղափարը հետապնդում է մարդուն, որը խանգարում է նրան ամբողջությամբ տրվելու սիրո և գեղեցկության վայելումին:

Մահ կա աշխարհում, և որքան էլ այս անբեկանելի ճշմարտությունը թունավորում է նրա մտածումները, աշխարհը, միևնույն է. «**խև Հովհաննես Թլկուրանցու**» համար ավելին է, քան Ադամի անմահության դրախտը: Կյանքի հանդեպ այս անհագուրդ սիրո տրամադրությունը, կյանքի գեղեցկության հանդեպ անժխտելի հիացումը, հույզի, զգացումի, ոգևորության չմարող լույսը ցոլարձակում է պատերազմների, պարտությունների, քարուքանդի, ողբով ապրող ժողովրդի բուռն միջավայրում:

Հովհաննես Թլկուրանցու, որ սիրում է ինքն իրեն **խև** անվանել, կենսասիրությունը մշտապես տառապանքների բովում չարչրկվող իր ժողովրդի անընկճելի բնածին կենսասիրությունն է, սիրո հանդեպ նրա մշտնջենական հավատը:

Թլկուրանցին գրեթե չունի խրատական երգեր, ինչն այդ ժամանակների համար խիստ ընդունելի էր: Սակայն գրել է գողտրիկ մի դյուցազներգություն, որի հերոսը **Լիպարիտ** անպարտելի ու քաջազն զորավարն է՝ նա, որ կռվում է Կիլիկիայի թշնամիների դեմ և անպայման հաղթում, բայց որն, ի վերջո, անհավասար կռվում բազմաթիվ անգամ շատ թշնամուց՝ սպանվում է:

Հիշո՞ւմ եք. **Լիպարիտ** այս սքանչելի իշխանի մասին իր տեղում մենք պատմել ենք: Ժողովուրդը անչափ սիրելով իր հերոս իշխանին՝ նրա մասին հյուսել է ավանդավեպեր: Ահա, այս ավանդավեպերից էլ ոգևորվելով՝ **Հովհաննես Թլկուրանցին** գրում է «**Տաղ քաջի Լիպարիտին**» դյուցազներգությունը:

Իր կենդանության օրոք նա արդեն սիրված ու հայտնի բանաստեղծ էր, և նրա տաղերը շատ արագ դառնում էին ժողովրդի սեփականությունը: Եվ, երբ 1512 թվականին վենետիկում սկսվեց հայերեն տպագրության գործը՝ առաջին չորս

գրքերից մեկը «Տաղարանն» էր, որի բանաստեղծությունների մեծ մասը քնարերգու կաթողիկոս **Հովհաննես Թևկուրանցու** երգերն էին:

Նա առաջին բանաստեղծն էր, որ տեսնում էր իր գործերը տպագրված:

16-րդ դարի բանաստեղծները շատ էին և տաղանդավոր: Բոլորի մասին գրել չենք կարող: Սակայն երկուսի մասին պետք է խոսել:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԹԱՄԱՐԵՑԻ

Ասում են, որ նա սերում է Արծրունյաց թագավորական ընտանիքից և կաթողիկոսության ժառանգական կրողն էր, թեև 16-րդ դարում «**թագավորական տուն**» ասվածը ընդամենը ժողովրդի հիշողության մեջ ապրող անցյալ ժամանակների կորսված հասկացություն էր: Գրիգորը նույնպես կաթողիկոս բանաստեղծ էր: Նա տեսել ու ապրել էր Վասպուրական երկրում թուրքերի անվերջ շահատակությունների ցավը, կրոնական հալածանքները, ահռելի հարկահանությունը: Նա նաև գրիչ և ծաղկող էր: Թափառում էր Աղթամարի, Մեծովի, Արճեշի, Ունկայի, Վարագա վանքերում, մատյաններ էր արտագրում և նկարագարում: Բայց ամենից շատ բանաստեղծ էր: **Գրիգոր Աղթամարեցու** բանաստեղծությունների նյութը ներառում էր հոգևոր երգերի գրաբարյան որոշակի ոճից ու թեմաներից մինչև ժողովրդական տաղերգական ստեղծագործությանը հարազատ տաղաչափությունն ու լեզուն: Նրա տաղերում նույնպես, հարկավ ոչ այն չափի, որքան **խև Հովհաննեսի** ստեղծագործություններում, կնոջը նվիրված գունագեղ բանաստեղծական գեղեցիկ հնարքներ կան, որտեղ այլաբանությունը իր մեջ է ներհյուսում հույզերի ու թեմաների վերացական իմաստները: Արդյոք Աղթամարեցին, իբրև կաթողիկոս, ցանկանում էր քողարկել իր տաղերի աշխարհիկ իմաստները՝ դժվար է ասել: Սակայն անժխտելի է, որ տաղերը մարդու, բնության, կյանքի հանդեպ իրենց կատարյալ սիրո ու կարոտի տաքուկ խանդավառմանը դուրսն էին ժողովրդի սեփականությունը: Նրա բանաստեղծության խոհական առանցքը մարդկային կյանքի կարճատևության ողբերգությունն է, բազմերանգ զգացմունքների խտացումը, սիրո անհագուրդ ծարավը, հավատը նրա հանդեպ ու երկյուղը, որը ներշնչում է հանդերձյալ կյանքը: Արդյոք միջնադարի մարդիկ, այն էլ բարձրաստիճան հոգևորականները, արդեն չէին հավատում հանդերձյալ կյանքի շքեղաշուք գոյությանը և գերադասում էին կյանքն այնպես, ինչպես որ կա՞: Որովհետև և՛ դժոխքը նրանք տեսնում էին երկրի վրա՞...

Ինչևէ: Կարդանք.

«Յամեն առաւօտ և լոյս
Գաբրիելն ասէր հոգոյս
«Արի՛, ել ի յայս այգոյս»,
Այս իմ նորատունկ այգոյս:
Քար են բերել սարերոյս,
Փուշ են կրեր ձորերոյս,
Պատ են բոլորեր այգոյս,

Կասեն՝ թ' «Արե՛կ, ե՛լ այգոյս»:
Ինչպե՞ս ելնեմ ի յայգոյս,
Գէմ չար փուշ կայ պատերոյս:
Ջուր են բերեր լեռներոյս
Աղբւիր են շիներ այգոյս,
Դեռ չեմ խըմեր ի ջրոյս,
Կասեն, թ' «Արե՛կ, ե՛լ այգոյս»:
Ուռ են տընկեր այս այգոյս
Ջտակն են ջրեր այս տընկոյս,
Դեռ չեմ կերեր ի պըտղոյս,
Կասեն, թ' «Արե՛կ, ե՛լ այգոյս»:
Այս իմ նորատունկ այգոյս:
Հընձան են շիներ այգոյս,
Կարաս են թաղեր գինոյս,
Դեռ չեմ խմեր ի գինոյս,
Կասեն, թ' «Արե՛կ, ե՛լ այգոյս»:
Յայս ուրախարար տեղոյս:
Տուն են շիներ մէջ այգոյս,
Ոսկով նաշխած չարտըխնուս,
Դեռ չեմ վայլեր շենքերոյս,
Կասեն, թ' «Արե՛կ, ե՛լ այգոյս»:
Այս իմ նորաշէն տներոյս:
...Գաբրիելն եկավ հոգոյս,
Յահեն կապեցաւ լեզուս,
Խաւարաւ աչերես ի լալոյս,
Աւա՛ղ իմ կարճ արևուս,
Կասեն, թ' «Արե՛կ, ե՛լ այգոյս»:
Առին գիոգիս ի մարմնոյս
Հանցեին գիս յիմ այգոյս,
Մահ է, որ ելնեմ այգոյս
Այս է իմ նորաշէն տներոյս»:

Սակայն այս մռայլ վերջաբանը բանաստեղծին չի խանգարում գարուն ու սեր երգելու հոգեզմայլ արբեցողությամբ, և ...խոստովանելու, թե արևից կանաչած աշխարհից՝

«Գինով եմ, գինով, հարբեր եմ սիրով
Գինով եմ, գինով, ցերեկս արևով,
Գինով եմ, գինով, գիշերս երազով»:

Անշուշտ, կյանքի հանդեպ, որը մի սքանչելի պարտեզ է, և որի տերն է մարդը, որտեղ նա գիշեր-ցերեկ իր տունն է կառուցում, այսինքն, իր այնտեղ ապրելու իրավունքն է հաստատում՝ խորին ցավ պիտի պատճառի այնտեղից ելնել-գնալը,

այնտեղից հեռանալը, երբ դեռ ամենաքիչ չափով իսկ չի հագեցրել սիրո ու կարոտի բազմազան զգացմունքներն ու ապրումները նրա համդեպ: Կյանքը սքանչելի է, անկախ այն բոլոր տառապանքներից, որ միջնադարյան մարդուն էին մատուցում չղադարող պատերազմները, բնական աղետները, մարդկային խարդավանքները: Նման լուսավոր, պայծառ սեր **Կյանքի** համդեպ, նման խորին խանդավառության կարող է ունենալ միայն նա, ով գիտի գնահատել արարչագործվածի անսահման պարզեցված բնության մեջ ապրող բոլոր արարածներին, այդ թվում նաև՝ մարդուն:

Այսպես. 16-րդ դարը ոչ միայն չի ապրել ամլության դաժան անեծք, այլև ի հակակշիռ նրան մատուցված բոլոր ողբերգությունների՝ ծնվել է տարօրինակ այդ ժամանակների **Հայոց Սիրո Մեծ Բանաստեղծը**:

ՆԱՅԱՊԵՏ ՔՈՒԶԱԿ

Նրան մոռացել էին երեք դար: Նրա սիրո և պանդխտության սքանչելի հայրենները այդ դարերի ընթացքում շուրթից-շուրթ և սրտից-սիրտ էին անցնում առանց նրա անունը հիշելու: 1902 թվականին Հայոց երախտավորներից մեկը,

գրող, քննադատ, բանասեր, հրապարակախոս, մեծ գործիչ, փարիզաբնակ **Արշակ Հովհաննեսի Չոպանյանը** հրատարակեց «Նահապետ Քուչակի դիվանը», որով հայ ժողովուրդը նվեր ստացավ իր սքանչելի բանաստեղծի ու երգչի անունը: Սակայն դեռ մինչև հիմա բանասեր գիտնականները տատանվում են կասկածանքների ծովում, և նրանցից ոմանք մերթ փորձում են մերժել նրա գոյությունը կամ ամբողջովին, կամ նրան բաժան բաժան անելով և անջատելով **Նահապետ Քուչակ** անձից՝ դարձնելով **Նահապետ Խարակոնիսցի**: Խարակոնիսը մի գյուղ է Վանի մոտ:

Հնարավոր է, որ Վասպուրականում ապրել է մի ուրիշ Նահապետ երգիչ, Խարակոնիս գյուղից կամ Վանից, և վասպուրականցիները մինչև 20-րդ դարը հիշում էին նրա մասին մի ավանդապատում, որը 1904 թվականին պատմել են **Խրիմյան Հայրիկին**:

Ահա այդ ավանդապատումը.

«Վասպուրականի Սբ. Թեոդորոս վանքի պատի տակ է գտնվում **Քուչակ** Խարակոնիսցու գերեզմանը: Մի անգամ **Քուչակը** կանչում է գյուղացիներին, բարձրանում Սբ. Թեոդորոս վանքի կատարը և ասում. «Ես այստեղից ինձ ցած կնետեմ, ուր որ ընկնեմ, այնտեղ էլ թաղեք»: Գյուղացիները կարծում են, թե նա կատակում է և ուշադրություն չեն դարձնում նրա խոսքերին: Բայց նա, իրոք, ցած է նետվում վանքի կատարից և տեղնուտեղը մահանում: Այդտեղ էլ թաղում են նրան»:

...Քրիստոնյային ոչ վայել արարք: Հայի դավանանքը չի ընդունում ինքնասպանությունը, իսկ այստեղ... Մի խոսքով. տարօրինակ արարք կյանքի հրաշալիքներին երկրպագող երգչի համար:

Միանգամայն հնարավոր է, որ վասպուրականցիները, որոնք այնքան զգայուն են սիրո երգի և առասպելի համդեպ՝ Նահապետ երգչին դարձրին իրենց հայրենակիցը: Միանգամայն հնարավոր է, որ Նահապետ Խարակոնիսցի երգիչ ևս եղել է: Արդյոք քիչ անուններ են կորսվել դարերի ընթացքում: Բայց **Նահապետ Քուչակն** առանձին է. **Հայրենի սքանչելի վարպետը առանձին է**, որի հայրենների ոճն ու բառապաշարը թելադրում են, որ նա **Ակն** քաղաքից է:

Հայրենը չորստողյան բանաստեղծություն է, որը ժամանակակից ուսումնասիրողներից **Լևոն Խաչիկյանը** և **Ասատուր Մնացականյանը** համարել են 10-16-րդ դարերի արդյունք: Այո:

Բայց **հայրենի** շքեղաշուք հնարավորությունները ամենայն հզորությամբ բացվեցին **Նահապետ Քուչակ** բանաստեղծ-երգչի ստեղծագործություններում: Դժբախտաբար մենք չգիտենք **Նահապետ** բանաստեղծի կենսագրությունը: Բայց վստահաբար կարելի է ասել, որ աշխատավոր ժողովրդի զավակ էր նա: Ապրել էր նրա հետ մերս-մերսի և փայլատակել արտակարգ իր տաղանդով, սիրո իր ըմբռնումների սքանչելի բացահայտումներով:

Երբ մենք խոսում ենք մեր կրթված վանական ստեղծագործողների մասին, հաճախ մոռանում ենք ժողովրդական երգիչներին, որոնց անունները չեն պահպանվել, սակայն պահպանվել են արվեստի, ճաշակի, զգացմունքների, տաղանդի զանազան աստիճաններ ներկայացնող նրանց սիրո, պանդխտության, աշխատանքի բազմաթիվ երգերը:

Սակայն նրանցից և ոչ մեկը հավասար չէ **Նահապետ** բանաստեղծին: Այս բանաստեղծը առանձին է, ավելի բուռն և ազատ, ավելի խոհական ու իմացական, ավելի քան՝ տաղանդավոր:

Եթե նրան համեմատենք **Վերածննդի** սիրո երգիչ **Պետրարկայի** հետ՝ առաջնությունը պիտի տանք մեր հայրենակցին: Եթե նա հեթանոս լիներ՝ պիտի երկրպագեր միայն սիրո աստվածուհու տաճարում:

«Սերը երբ ի աշխարհս եկավ, եկավ իմ սիրտս թառեցավ,

Հապա իմ սրտես ի դուրս՝ երկրե երկիր թափեցավ,

Եկավ ի գլուխս ելավ, և ըղեղս ելավ թառեցավ,

Աչիս արտասունք ուզեց, նա արյուն ի վար վաթեցավ»:

Սերն այս բանաստեղծ-երգչի համար անսահման ու անպարագիծ տիեզերք է, որը գովերգելու համար անհաշվելի են նրա երանգները: Սիրո հզոր խորհրդի առջև նա ջերմագին մի քուրմ է, որը սիրո աստվածուհուն փառաբանում է պաշտամունքի հաղթական մեղեդիով:

«Կանչեմ այդ ծովին վրա, ծովն ի ակեն թանաք դառնա

Ձինչ ի շամբ եղեգ որ կա, ամեն ինչ գրիչ պիտենա,

Ձինչ երեց ու աբեղա դանուշման որ գիր գիտենա,

Գրե, չկարնա կարդալ զինչ ի իմ սիրտն կա դուսա»:

...Նրա երևակայությունն այնքան անհուն է, երբ իր բոցավառ սիրո զգացմունքներն է արտահայտում.

«Լուսին պարծենաւ ասես. «Լուս կուտամ աստնվորիս»,
Ահա, հողեղեն Լուսին ի գրկիս և երեսն երեսիս,
Թե չես ավտալ այս գերուս ետ տանիմ ըզփեշ կապայիս,
Վախեն սիրո տեր լինիս, լուս պակաս տաս աստնվորիս...»:

Լեռն գրում է.

«Դա մի հրաբորբոք պաշտամունք է, բայց չափավորված, վայելչացրած, ինչպես այդ կարող էր անել նույն արևելցու կիրթ, ազնիվ ճաշակը և մի քրիստոնյա ժողովրդի բարոյական զգացմունքը: Մեզ հիացնում է այդ խանդավառությունը, այդ ոգևորության բարձր թռիչքը, մենք զգում ենք նրա մեջ հարավի ջերմությունը, նրա լույսերի առատությունը: Բայց այդ համարձակ թռիչքի մեջ, այդ քնքուշ համեմատությունների մեջ մենք չենք տեսնում զգացմունք վիրավորող չափազանցություն և աններդաշնակություն: Սերը Նահապետ Քուչակի երգերի մեջ մի սրբություն է, որի ամենահաղթ սեղանի առաջ անուշահոտություններ է ծխում սքանչացած և պարզ, զարմանալի պարզ սիրտը: Գարնան հավերժական թովչության մանկական զվարթություն է բուրում այդ ժողովրդական քնարից»:

«Երնեկ ես անոր կուտամ, որ առել իր յարն է փախել,
Ոնց որ գկամուրջն անցեր, ջուրն եղել գկամուրջն է տարեր.
Ձնիկ-եղենմիկ եկեր զոտվընուն հետքն է կորուսել.
Առեր իր պաղչան մըտեր ցորեկով գդընչիկն է պագեր»:

Կամ՝
«Հա՛յ իմ փոքրիկ շամամ, քո ծոցուդ ա՛մ ե՞րբ տիրանամ,
Քո ծոցդ է ի ծով նըման, ծովըն դեղ կ'ասեն ի ջերման.
Փոքրիկ մըտերմիկ լինամ, ու մըտնում ի ծոցդ ու լողամ.
Ծովուդ ալ ի դուրս ելնում, ուներու՛դ շուքըն քնանամ...»:

Որքան էլ օրինակներ բերենք՝ այն չէ: Հարկավոր է վերցնել Նահապետ Քուչակի հայրենների ժողովածուն, կարդալ ու ըմբռնել սքանչելի բանաստեղծական գեղեցկությունը: Եվ ապրել ոչ միայն սիրո, այլև պանդխտության երգերի ողջ հուզական աշխարհը:

«Գնամ ու գնամ» կասեր իմ մանչուկն, ես ավատալու չի,
Երբ «Բարով մնա՛» ասաց, ես ավոտ չավոտ մնացի,
Երբ ոտքն ի զանգուն ի դիր, ես հայրան ի վայր մնացի,
Այլ բան չկարցի ասել. «Ո՛ւր կերթաս, ճամփեքդ ի բարին,
Ան ճամփով որ դու երթաս՝ վարդ ու մարտ առջևդ բուսնի,
Ան քաղաք որ դու մտնուս, գրողին ձայնն չի հասնի՝
Ան մեջլիսն որ դու նստիս, գավաթներդ գինով լցվի.
Ծովերն այլ գինի դառնա ու նավերն տօստողանի»:

Պանդխտության երգերից բացի կան նաև խրատական երգեր, որտեղ իր

ստեղծագործական բնավորության համաձայն պահպանել է իր հոգու անկախությունը: Նա շատ լավ գիտի, որ բարեպաշտությունը հարկավոր է հոգու փրկության համար, սակայն հոգին ի զորու չէ մոռանալ մարմինը:

Նահապետ Քուչակ անձնավորությունը իր էության մեջ խտացրել է Հայոց սրտի, զգացմունքների, խղճի գերազանց ձեռքբերումները, որոնք 16-րդ դարից մինչև այժմ զարմացնում են իրենց կատարելությամբ:

«Ձերկու ընկերացն ասեն, մեկն հողն է, մեկն՝ հոգին,
Հոգին թէ ի վեր քաշե, հողն ծանտր ի վար կու հակե.
Վախեն թէ հողոյս լսեն, նա հոգվոյս լույսն պակասե,
Հետ հոգվոյն, ա՛մ, ո՞վ թռչի, երբ նորա տուն հեռի է»:

...Երբ բացեք Բանաստեղծի գիրքը և կարդաք, յուրաքանչյուրն այնտեղ անպայման կգտնի իր բաժին «ոսկին»...

Այսպես. Հայաստանը 16-րդ դարում ընկղմված չէր խոր խավարի ընդերքում: Հակառակը. շենշող ու լուսապայծառ Սիրո գովերգունի դար էր, որտեղ բոցկլտում էր կյանք պարզևող **Լավատեսության ջահը**: Առանց այդ ջահի պարզևած լույսի՝ անհնար պիտի լիներ տեսնել **Աշխարհի Գեղեցկությունները**, ու նորից նոր հայտնաբերել Սիրո զմայլելի կերպարը:

Բայց պիտի խոստովանենք. չդադարող պատերազմների բուն միջավայրում խաթարվել էին վանքերի ներսում **Գիրք** ստեղծելու աշխատանքները:

Չդադարող մշտական ալան-թալանի մեջ կար մագաղաթի պակաս, չդադարող սրածունների ու գերեվարությունների պատճառով պակասել էին նաև **Գրիչն** ու **Ծաղկողը**: Եվ հրդեհների մեջ հաճախ ու հաճախ էր մոխրացել **Հայոց Գիրքը**: Եվ այս պայմաններում նորից հառնող դպրոցներին **Գիրք** էր հարկավոր: Դպրոցները շնչահեղձ էին լինում գրքի պակասից: Ինչ-որ բան պետք է արվեր այդ վիճակից դուրս գալու համար:

Գիտենք արդեն, Եվրոպայում թափ էր առել գրքի տպագրության գործը: Անկախ երկու ահարկու թշնամիների միջև բաժանված լինելու հանգամանքից, Հայաստանը իրեն չէր համարում այն աստիճան ստրկացած, որ նորից չմտածեր իր **մտավոր** ու **հոգևոր** վերելքի մասին: Վկա՝ դպրոցների արագաթափ վերականգնումը: Հայաստանին **Գիրք** էր պետք, և նա այն ստանալու էր:

ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Տպագրությունը բոլորովին նոր և շատ կարևոր առաջադրանք էր տվել մարդկությանը: Նա գրագիտությունը կարողացել էր դարձնել զանգվածների սեփականությունը:

...Շարժական տառերով տպագրության հայրենիքը Չինաստանն է, որը գիտենք, թե մարդկությանը որքան սքանչելի գյուտեր է նվիրել:

1041-1049 թվականներին դարբին **Բի Շենը** կամ **Պի Չենգը** կավից պատրաստեց չինական գաղափարագրերը և նրանց շարվածքով սկսեց գրքեր տպել: Հետո կապարե և պղնձե, բրոնզե տպատառերը փոխարինում են կավից պատրաստվածներին:

1392 թվականին Կորեայում նույնպես սկսեցին ծուլել մետաղյա տառեր: Իսկ 16-րդ դարում արդեն այս մետաղյա տառերով տպագրում էին ճապոներեն և նույնիսկ՝ ուլգուրերեն:

Չինական տպագրության այս արվեստը թափանցեց նաև Մերձավոր Արևելք: Եգիպտոսում գտնվել է արաբական և դպտիական հին փաստաթղթերի դիվան: Փաստաթղթերը մագաղաթյա են և թղթյա՝ տպագիր բնագրերով: Մասնագետները կարծում են, որ դրանք 11-12-րդ դարերի բնագրեր են:

Սակայն ինչ-ինչ պատճառներով 17-րդ դարում արդեն Արևելքում տպագրության արվեստը մոռացվել էր: Չարմանալի է՝ բայց փաստ է:

Բայց, բարեբախտաբար, Արևելքի տպագրական արվեստը մինչև իր հայրենիքում կնքած վերջնական մահը՝ թափանցել էր Եվրոպա և բոլորովին նոր կերպարանք ստանալով՝ տարածվել ամբողջ աշխարհում:

...Ասում են՝ արևմտաեվրոպական առաջին տպագրիչը Հոլանդիայի **Հառլեն** քաղաքի տիրացու **Լորենց Յանսեն** է՝ հայտնի **Յոզեֆ Կոստեր** անունով: Նրա արձանը մինչև հիմա կանգնած է իր հայրենի քաղաքում: Պահպանվել են նրա տառերով սկսել է տպագրել 1430-ական թվականներին: Պահպանվել են նրա տպագրած «**Մարդկային փրկության հայելի**» և «**Քերականություն**» գրքերը:

Բայց Բելգիայի **Բրյուգգե** քաղաքը Եվրոպայի առաջին տպագրիչն է համարում իր համաքաղաքացի **Ժան Բրիտոնին**: Նա «**առանց ուսուցիչների հնարեց զարմանալի այս արվեստը**» և 1445 թվականին հրատարակեց «**Պոկտրինալե**» կրոնական վարդապետության քարոզագիրքը:

Իսկ Ֆրանսիայի Ավինյոն քաղաքի դիվանում գտնվող մի փաստաթղթի համաձայն Պրահայից այստեղ եկած հրեա ոսկերիչ **Պրոկոպիոս Վալդ Ֆոգելը** 1440-ական թվականներին «**Արվեստական գրով**» բնագրեր է բազմացրել, որոնցից, սակայն, որևէ օրինակ չի պահպանվել:

Այս նույն ժամանակ իտալական Ֆելտր քաղաքում տպագրության փորձեր է կատարել **Պանֆիլիո Կաստալդին**: Նրա արձանն էլ իր երախտագետ համաքաղաքացիները կանգնեցրել են հայրենի քաղաքում, ինչպես **Կոստերի** արձանը՝ նրա հայրենի Հառլեն քաղաքում:

Յոհան Գուտենբերգ

Բայց, այնուամենայնիվ, Եվրոպական տպագրությունը 1440-ական թվականներին սկիզբ է առել գերմանիայի Մայնց քաղաքում **Յոհան Գուտենբերգի** շնորհիվ: Նրա կիրառած տառածուլական և տպագրական արվեստը իր աշակերտների միջոցով տարածվեց ոչ միայն Եվրոպայում, այլև ողջ աշխարհում, որովհետև ճարտարվեստով ամենաարդյունավետն էր:

Ն. Վ. Վարբանեցը իր «**Հինգ հարյուր տարի Գուտենբերգից հետո**» գրքում գրում է.

«**Գուտենբերգը լուծեց տեխնիկական խնդիրների մի ամբողջ համալիր: Չնայած տպագրության հետագա մեքենայացմանը, տպագրական ճարտարվեստը մինչև այժմ էլ հիմնված է գուտենբերգյան նախնական սկզբունքների վրա**»:

Գուտենբերգյան տպագրությունը տարածվելով ողջ աշխարհում՝ մոտաօրոճեց նաև իր նախնական հայրենիք Չինաստան:

Այս մասին **Լյու Գո Ցզյունը** իր «Պատմություն չինական գրքի մասին» աշխատության մեջ վկայում է, թե ինչպես «...ի վերջո, իրենց ժամանակակից տեսքով թղթի արտադրությունն ու տպագրությունը նորից եկան Չինաստան»:

Բայց մեզ համար, թերևս, ամենաթանկագին հիշողությունները այն վկայու-
թյուններն են, որոնք փաստում են, թե տպագրության գաղափարը Արևելքից
Եվրոպա բերելու գործում կարևոր դեր են կատարել հայ վաճառականները և
ծովագնացները:

...17-րդ դարի մոլորվացի գիտնական և քաղաքական գործիչ **Նիկոլայ Սպաֆարին** գտնվում էր ռուսական ծառայության մեջ և 1675-1678 թվականներին Չինաստանում գլխավորել է ռուսական մի դեսպանությունը:

Նա իր դիտարկումներն է շարադրել «Աշխարհի Ասիա կոչվող առաջին մասի նկարագրությունը» գրքում, որտեղ գրում է.

«Եվ այն հաստատու է, որ մետաքսի արտադրությունը չինացիներից են մյուս պետությունները սովորել, և ոչ միայն այդ, այլ նաև թնդանոթներ ծուլելը, ծովագնացությունը՝ մագնիսի օգնությամբ, ինչպես և գրքեր տպագրելը չինացիներից են սովորել եվրոպայում: Երբ կալմիկները և թաթարները գրավեցին Չինաստանը և նրանց հետ Չինաստան եկան հայր Օդերիկը, Անտոն Յայը և Մարկոս Պոլոս Վենետիկցին, և ճշմարիտ նրանք Չինաստանից եվրոպա բերեցին այդ արվեստները»:

Կալմիկներն ու թաթարները մոնղոլներն էին, որոնք, ինչպես հիշում ենք, արշավեցին Չինաստան և 13-14-րդ դարերում այնտեղ հաստատեցին իրենց իշխանությունը, իսկ Մարկոս Պոլոսը՝ Մարկո Պոլոն է։

Ղևոնդ Ալիշանը իր «Հայ-Վենետ» աշխատության մեջ վկայում է, որ 14-րդ դարում Վենետիկի հանրապետությունում եղել է մի հայազգի ծովագնաց-նավապետ Բարսեղի որդի Անտոն անունով: Օտար աղբյուրներում նա հիշատակվում է իբրև Անտոն Հայ կամ Հայտոն անունով:

Անտոն Հայի մասին, բացի Ալիշանի և Նիկոլայ Սպաֆարի բուն գրքից՝ կարդում ենք նաև Ն. Կուտոնովի Սպաֆարի աշխատությանը կից ծանոթագրություններում, որտեղ ասվում է, որ Հայ Անտոնը ծովային ճանապարհներով վերադառնալից հասել է Հեռավոր Արևելքի երկրներ՝ մինչև Հիմաստան:

Ահա այս վեներտիկցի **ԱՄԽՈՆ ՀԱՅՆ** է, որ Հիմնաստանից Եվրոպա է բերել տպագրությամբ բնագրեր բազմացնելու գաղտնիքը:

Սա տպագրության արվեստի հետ հայերի ունեցած ամենավաղ առնչության
հիշատակումն է:

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՌԱՀՎԻՐԱՆ
ՀԱԿՈԲ ՄԵՂԱՊԱՐՏ

Հայ հնագույն հրատարակության և **Հակոբ Մեղապարտի** տպագրած գրքերից պարզեցին հայերեն տառերի օգնական **Գաբրիել Մենևիշյանը** գրում է.

«Առաջինը, թեև ոչ այնչափ մաքուր, բայց յուր դեղին երեսներովը՝ բովանդակ հայությունն սպիտակեբես կհանե՝ գիտության և մարդկության առջև, թանի որ 62 տարի ետքը միայն Գուտենբերգի առաջին տպարանին (հաստատյալ 1450-ին) փառացը մասնակից կընե հայությունն իբր խոսուն վկայմեծածայն հնչեցնելով, թե գիտցած են Հայք օգտակարն ու պիտանին և արդեօրեակողմանք ձեռք առնելու»:

Հայ բանասիրությունն ու մատենագիտությունը առաջնեկի պատիվը տվեց
Հակոբ Մեղապարտ երախտավորի հրատարակած «Աղթարք», «Ուրբաթա-
գիրք», «Պարզատումար», «Տաղարան», «Պատարագտետր» գրքերին:

«Աղթարը» հայոց հնագույն գուշակությունների, հատկապես հայտնի ժողովածու է:

հատկապես աստղագուշակության օրհրդաձևով։

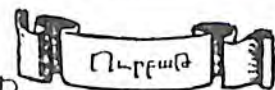
Դարերի ընթացքում այս աղթարական ժողովածուները իրենց մեջ ներառել են և՛ հայկական, և՛ օտար ազգերի զանազանակերպ գուշակությունների և կանխատեսումների հարուստ հավաքածուներ։ Աղթարքները նաև հնագույն հավատալիքների, ինչպես նաև սնոտիապաշտությանը տուրք տվող կենդանակերպերի պատկերներով հավաքածուներ են։

Սուրբ Գրքի իրատարակած «Աղթարքի»

ծուներ են:
Հակոբ Մեղապարտի հրատարակած «Աղթարքի» վերջին հատվածը կոչվում է «**Բժշկարան և հեքիմարան ըստույգ և զարմանալի**» և ընդգրկում է տարբեր հիվանդությունների բուժման առաջարկներ, դեղեր, բալադությունների բուժման առաջարկներ, դեղեր, բալադությունների, որտեղ կարելի է գտնել բազմաթիվ օգտակար խորհուրդներ և դեղամիջոցներ:
 «Աղթարք» երկրորդ գիրքն էր, որ հրատարակվել է 1870 թվականին:

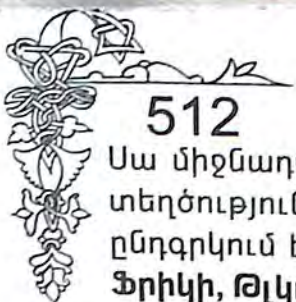
[illegible]

«Գիր» անելու սխեման
 «Պարզատունար»:
 Սա նույնպես տարբեր բնագրերի ժողովածու է, որի
 սկզբում զետեղված է տարեցույց-տոնացույցը և նորից
 զանազան նշաններով գուշակություններ անելու բնագրեր:
 «Տաղարան» ժողովածուն բոլորովին այլ բնույթ ունի:

ԼՂ-ը բաժնաւոր կանգնորդ է շահութիւններու հաշիւներէն իր զօրութեան հետ: Եւ ասանկ հաշարցելու ապաշխարութեան հաշիւներէն իր զօրութեան հետ: Եւ ասանկ հաշարցելու ապաշխարութեան հաշիւներէն իր զօրութեան հետ:

 արդամբադքեզայ
 րնամերյ յի քիւտր
 զաւրուցեանց որը
 զգալահսկալեցեր։
 Լգրիւացիրաւտուծիւ հաւատ
 ապարտեցեր։ Մեծէսդուտիւ
 Լահպատուսիւ աւցելոցսքեզ
 Լգլալաղաջահաւաճիւ յիջքոց
 Լգալախնայիւ։ Իս ոստողանի

Սա միջնադարյան հոգևոր և աշխարհիկ բանաստեղծությունների ու երգերի ժողովածու է, որն ընդգրկում է **Գրիգոր Լուսավորչի, Նարեկացու, Ֆրիկի, Թլկուրանցու, Մկրտիչ Նաղաշի** ստեղծագործությունները և **Ներսես Շնորհալու** հանելուկները: Այս տաղարանի օգտակարությունը դժվար է գերազնահատել:

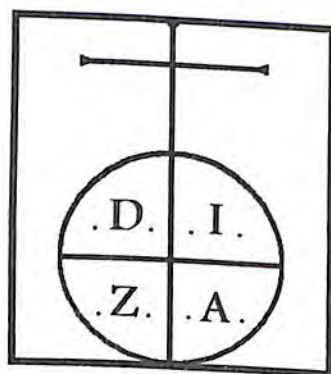
«**Պատարագատետրը**» Առաքելական եկեղեցու պատարագի խորհրդի գրչագիրն է:

Ուրեմն, ըստ բովանդակության, **Հակոբ Մեղապարտի** հրատարակած հայ հնագույն գրքերից երեքը միջնադարում հայ ժողովրդի մեջ տարածված աշխարհիկ գրքերն են: «Տաղարան»-ը մեծ մասամբ աշխարհիկ, մասամբ եկեղեցական լավագույն տաղարաններից մեկն է: Իսկ վերջինը եկեղեցու ծիսական բնագրերից է, որի սկիզբը հասնում է մինչև **Սահակ-Մաշտոցյան** գործունեության շրջանը:

Ո՞վ էր **Հակոբ** այս տպագիրը, որ իր հրատարակած գրքերի հիշատակարաններում իրեն «**Մեղապարտ**» է անվանում. «...գրեցաւ ծեռամբ մեղապարտ **Հակոբին**...»:

Միջնադարյան մեր բազմաչարչար գրիչները հաճախ են իրենց անվանել **Մեղապարտ**: Այդպես են անվանել իրենց նաև հին տպագրիչները.

«**Յիշեսցիք աստանօր և զիս զմեղապարտ տպագրող գրքոյս, զմահտեսի Գրիգոր դպիրս**»... կամ «**զմեղապարտ Պաղտասար չնչին դպիրս**...»:

Հակոբ Մեղապարտի տպարանանիշը

Հայ ազգային գործիչ, գրող, բանասեր և սքանչելի մարդ **Թեոդիկը** 1912 թվականին իր «**Տիպ և Տառ**» աշխատության մեջ գրում է.

«Ա՜ռ քեզ, **Մեղապարտ Հակոբ**, կը վերընծայեմ իմ հիացումս ու պաշտումս՝ անփոխարինելի ծառայությանդ համար, զոր չորս դար առաջ լռիկ մնչիկ մատուցիր հայկյան սերունդին, ի օտար աշխարհի կամովին պանդխտելով, հոն անանուն և աննշան ապրելով և հայ տպագրության նախախայրիքը տալով մեզ իբրև մասունք նվիրական՝ մեր մտավորական

Հակոբ Մեղապարտ

տաճարին: Հայ ազգը մեղապարտությանց հանդեպ երախտապարտ պիտի մնա հավետ և տխուր մականունի մը պես՝ անվանդ լծված այդ ածականն ալ պարտի այլևս բազմերախտի վերածել անպայման»:

Մեկ ուրիշ գրականագետ, արվեստաբան **Գարեգին Լևոնյանը** իր «**Հայ գիրք** և տպագրության արվեստը» աշխատության մեջ արտահայտում է մի կարծիք, որը, մեղմ ասած, պարզապես անընդունելի է: Արժե՝ ծանոթանալ:

«Ո՞վ է եղել այդ **Հակոբը**, մինչև այժմ դեռ պարզված չէ, բայց հավանական է, որ նա եղած լինի սոսկ մի առևտրական, որպիսիները այդ ժամանակում անպակաս չեն եղել Իտալիայի վաճառաշահ քաղաքներում՝ գաղթած Ջուդայից և այլ կողմերից: Ազգը լուսավորելու կամ տպագրության գյուտի բարիքներից օգտվելով հայ ժողովրդին ծառայելու փափագը չէ եղել անշուշտ **Հակոբի** գլխավոր նպատակը. նրա՝ այդ թվականներին միմյանց հետևից տպագրված մի քանի գրքերը (**Պարզատումար, Աղթարք, Ուրբաթագիրք**), ցույց են տալիս, որ ինքը եվրոպայում նստած, փոխանակ մի ավելի կարևոր բան հրամցնելու իր սիրելի ազգին և հայրենյաց, վերցրել տպագրել է միջնադարյան ավելորդապաշտության ծեռնարկներ ու վաճառքի հանել, թեկուզ արդեն տգիտության մեջ խարխափող ժամանակի սակավաթիվ հայ ընթերցողների միտքն ավելի մթագնելու պատճառ դառնալով:

Մեղապարտին պետք է որ մենք քաշենք «հասարակական դատաստանի» առաջ, տեսնենք, թե ինչն է դրդել նրան հրատարակել միջնադարյան այնպիսի դատարկ, սնոտիապաշտ գրքեր, ինչպիսիք են **Պարզատումարը, Ուրբաթագիրքը, Աղթարքը**:

Այդ մարդը՝ **Հակոբ Ջուդայեցին** ապրում էր Լեոնարդոյի, Միքելանջելոյի, Տիցիանի օրերում և ո՞վ գիտի վեներտիկի Սբ. Մարկոսի հրապարակում քանի՝ անգամ պատահած լինի այդ հանձարներին, և ուրեմն ի՞նչ շահեր են դրդել նրան այդպիսի մի ժամանակում թողնել լուսավորը, առաջադիմականը և իր ազգի մեջ առաջինը լինելով՝ տպագրել ծայրահեղ խավարի ու հետադիմության արգասիքներ: Ուրբաթագրքի մեջ ճարպիկ հրատարակիչը կախարդական միջոցներով մարդուն դևերից, չար աչքից, չար լեզվից ազատելու համար որոշ ռեցեպտներ ունի, միայն մարդու ով լինելու անվան տեղը բաց թողած, այնպես որ պետք էր այդ գիրքն առնողը իր անունը գրեր»:

Պարզապես, այն ինչ ասում է այս բանասերը **Հակոբ տպագրիչի** մասին՝ անպատշաճ է: Եվ, ահա, ինչպես է պատասխանում Գ. Լևոնյանին իր «**Հայ գրքի պատմություն**» աշխատության մեջ **Ռաֆայել Իշխանյանը**:

«Այս «**հասարակական դատաստանը**», բնականաբար, չունի իրավական հիմք, բայց այն գուրկ է նաև փաստական հիմքից: Նախ Գ. Լևոնյանը հետևողականորեն մեջտեղ է բերում **Հակոբի** միայն սնոտիապաշտական բովանդակություն ունեցող հրատարակությունները, «մոռանում» մյուսնե-րի մասին, ապա նա հաշվի չի առնում, որ **Հակոբն** ինքը չէ այդ երեք գրքերի հեղինակը, որ նրանք, ինչպես վերև ասացինք, միջնադարում հայության մեջ

տարածված բնագրեր էին, Հակոբը պարզապես տպագրել է եղած գրագիր մատյանները... Ամենը նույնությամբ եղել է գրագիր մատյաններում: Տարբեր ժամանակների ձեռագիր համայնություն և Ուրբաթագրքերում, ըստ սովորության, որոշ մաղթանքների մեջ գնողի անվան տեղը բաց էին թողնում, և այնտեղ մատյանը ձեռք բերողը գրում էր իր անունը, որ չար աչքից կամ դևերից ազատ մնա...

...Կարելի է ավելացնել, որ 15-16-րդ դարերի եվրոպական հրատարակությունների մեջ կախարդանքներ, աստղագուշակություն պարունակող և այլ սնահավատության լի գրքեր պակաս չի եղել: Եվ լավն ու վատը գուգահեռաբար տպագրության այդ հատկությունը պահպանվել է մինչև մեր հարյուրամյակը: Բոլորովին անտեղի է նաև առհասարակ Հակոբի չարաշահման մասին խոսելը, շատ ավելի հավանականն այն է, որ իր բազմաթիվ անգրագետ ու գրագետ անհայտ ու նշանավոր ժամանակակիցների նման ինքը Հակոբն էլ է հավատացել գուշակությունների և հմայումների: Ուստի ժամանակը հաշվի չառնել, փաստերն ու օրինաչափությունները մի կողմ դնել և հայ առաջին տպագրիչին դատաստանի ենթարկել, պատշաճ չէ:

Ինչ վերաբերում է Իտալիայի Վերածնության դարաշրջանին, որի ընթացքում գործել է Հակոբը, Լեոնարդոյին, Միքելանջելոյին և այլոց, ապա մեծարգո բանասերի ասածը դարձյալ անհրաժեշտ համոզականություն չունի: Կենսագրական փաստերից կարելի է տեղեկանալ, որ 15-16-րդ դարերի Իտալական Վերածնության հռչակավոր դեմքերն էլ գերծ չեն եղել սնահավատությունից, և դեռ պետք է ապացուցել, որ նրանցից ոչ մեկը համայնություն չի գործածել:

...Հիմք չկա Հակոբից պահանջելու, որ նա տպագրեր Սբ. Մարկոսի հրատարակում իրեն հանդիպած Լեոնարդոյի, Միքելանջելոյի կամ մի ուրիշ ականավոր Իտալացու երկերը և կամ այդ հանդիպումների շնորհիվ հրատարակեր «Լուսավորը, առաջադիմականը»: Այս բնորոշումները, ինչպես և դատապարտության մասին արված դատողությունները, ցավոք որոշակիությունից զուրկ, տպագրության դերը և ժամանակները հաշվի չառնող անտեղի ասված խոսքեր են»:

Ընդմիջելով Ռաֆայել Իշխանյանի խոսքն, ասենք, որ գերմանացի գուտենբերգը, որին պարտ ենք տպագրության գործը, սկզբից ևեթ սկսել է տպագրել սնահավատային այնպիսի բնագրեր, ինչպիսին էին «**հոգու փրկություն ինդուլգենցիայի**» թերթիկները: Հիշենք նաև, որ կախարդության նկատմամբ հավատն այնպես ամուր էր նստած **Վերածննդի** մարդկանց ուղեղներում, որ կաթոլիկ եկեղեցին հավատաքնության՝ Ինկվիզիցիայի անվան տակ կախարդ համարված խեղճերին նետում էր խարույկի բոցերի մեջ կենդանի այրվելու:

Այսպես. **Հակոբ Մեղապարտը** Հայոց առաջին տպագրիչ-հրատարակիչն է, հայ տպագրության նախահայր սկզբնավորողը, **1512 թվականին** Վենետիկում հայ առաջին տպարանի հիմնադիրը:

Հակոբ Մեղապարտի գործն առավել գնահատելի է այն պատճառով, որ նա գործել է մի երկրում, որտեղ **Վերածնունդը՝ Վերածնունդ**, սակայն գիտենք, թե ինչ խանդով էր գործում այնտեղ պապական գրաքննությունը: Ինչ ծանր ու դժվարին գործ էր նույնիսկ բնիկ իտալացիների համար Ինկվիզիցիայի աչալուրջ հսկողության տակ կազմակերպել հրատարակության գործը, ուր մնացին՝ օտարները, որոնց վրա հատուկ քննիչներ ու հսկողներ էին կարգված:

Ուրեմն, որքան դժվարություններ ու խոչընդոտներ պիտի հաղթահարեր **Հակոբ Մեղապարտ հայը**, որ կարողանար մայրենի լեզվով գրքի տպագրությունը կազմակերպել Իտալիայում: **Հակոբ Մեղապարտը և մյուսները...** ովքեր պիտի շարունակեին նրա գործը հայրենի երկրից հեռու եզերքներում:

Սակայն պետք է խոստովանել, որ անկախ կաթոլիկ եկեղեցու աչալուրջ գրաքննությունից՝ ամենատարբեր ազգերի ներկայացուցիչներ Վենետիկում իրենց մայրենի լեզուներով գրքեր են հրատարակել և հայ հրատարակչի Վենետիկում եղած ժամանակ այնտեղ գործել է մոտ 250 տպարան և եղել են հարյուրավոր գրախանութներ: Ահա, այդ տպարաններից մեկն էլ եղել է **Մեղապարտի տպարանը**, որի գոյությունը կասկածի տակ են առնում որոշ հայ բանասերներ, հայտնելով այն կարծիքը, թե Հայոց լեզվով գրքերը տպվել են Իտալացիների տպարաններում:

Այն հարցին, թե **Հակոբը** տպագրիչ է եղել, թե դրամատու, պատվիրատու, իսկ **Գ. Լևոնյանի** կարծիքով նույնիսկ «**ջուղայեցի խարդախ վաճառական, որ փող շահելու և հարստանալու միակ նպատակով տպագրել է տվել սնահավատության վերաբերող գրքեր**»՝ պատասխանենք Ռաֆայել Իշխանյանի գրքից ևս մի հատվածի մեջբերումով.

«**16-17-րդ դարերի հայ տպագրիչներն առնվազն պատշաճ կրթություն ստացած անձինք էին՝ բոլորը հոգևորականներ...**»

Այս առիթով կարևոր ենք համարում նշել, որ 16-17-րդ դարերում հայ վաճառականների հսկայական զանգվածի մեջ առանձին անհատներ են ունեցել պատշաճ գրագիտություն, մյուսները թույլ գրագիտության տեր էին, որ բնավ բավարար չէր այն շրջանում տպագրական գործով զբաղվելու համար: Հնատիպ գրքերի հիշատակարաններում իրենց աշխատանքը տպագրիչները բնութագրելիս գործածել են շինեցաւ, գրեցաւ, տպեցաւ, ավարտեցաւ, կազմեցաւ և սրանց նման բառեր, ապա նաև իրենց անունից առաջ դրել են ձեռամբ բառը:

Ձեռամբը նշել է այն անձին, որին այսօր կոչում ենք տպագրիչ...»: **Հակոբը** ճարպիկ, կիսագրագետ վաճառական չէր: Նա պատշաճ կրթություն ստացած անձնավորություն էր և դրա ապացույցը նրա հրատարակած գրքերի գրագիտությունն է: Անշուշտ, հայ հնագույն տպագրության հրամական վաճառականներն էին: Եթե չլինեիր հայ վաճառականության դրամական օժանդակությունը, 16-17-րդ դարերի հայերեն տպագրված գրքերը չէին լինի: Բազում փաստեր կան, որոնք վկայում են, թե հայ վաճառականները նյութապես օգնել են ոչ դրամ շահելու, այլ միայն ազգին բարերարություն անելու, հոգու

փրկության համար, որովհետև նրանք ազգային բնավորության խորքերից եկող պաշտամունք ունեին գրի ու գրքի նկատմամբ: Եվ նրանք, ովքեր կարծում են, թե հայ վաճառականները գիրքը դիտում էին որպես շահութաբեր ապրանք, դրան կուտակելու աղբյուր՝ խորապես սխալվել են և անհարկի նսեմացրել հայ վաճառականության ազգօգուտ գործ կատարելու մղումը:

Հայ գիրքը երբեք եկամտաբեր չի եղել, այն միշտ գոհողություններ է պահանջել: Հայ վաճառականությունը այնպիսի հսկայական, համարձակ առևտրական ձեռնարկումների տեր էր և այնպիսի եկամուտներ էր շահում, որ կարիք չունեին ինքն իրեն եվրոպայում գործող տպագրիչների թշվառ վիճակին դատապարտելու: Նրանք, ինչպես արդեն ասացինք, նման բարերարությունն անելով՝ ակնկալում էին հոգու փրկություն ստանալ:

...Հայոց Աշխարհին և նրանից դուրս հայաբնակ վայրերին մեսրոպատառ գիրք էր պետք: Քանի որ պատմական ահարկու անցուդարձերի մեջ չափազանց պակասել էր ձեռագիր մատյանների «արտադրությունը», ուրեմն, այն ձեռագրից պետք է դառնար տպագիր:

Եվ առաջինը, որ կազմակերպեց այդ դժվարին գործը օտար երկրում՝ Հակոբ իրեն Մեղապարտ անվանած նվիրյալն էր:

Տպագրիչ Հակոբը մեսրոպյան գրի անխոնջ մի մշակ էր 16-րդ դարի 10-ական թվականներին, որը Հայաստանի համար այն սոսկալի, լինել-չլինելու արյունոտ ժամանակներում մայրենի լեզվով գրքեր տպագրեց՝ «նոր ուժ ներարկելով Հայոց դպրությանը» և ճանապարհի հարթեց մյուսների համար:

Փառք նրա անվանը և գործին: Նաև նրանց անվանը և գործին, ովքեր պիտի գան նրանից հետո:

ԱՔԳԱՐ ԴՊԻՐ ԹՈՒՍԱՏԵՑԻ

Հակոբ Մեղապարտից հետո, գրեթե կես դար անց, Աքգար Դպիրը երկրորդ տպագրիչն էր, որ շարունակեց մեսրոպատառ գրքի հրատարակության գործը:

Պիոս Չորրորդ պապին ուղղված բացատրագրում նա ներկայացել է այսպես. «Անունս Աքգար, հայազգի, ծնած եմ քաղաք մը որ կը կոչվի Թոքատ»: Իսկ ըստ նրա որդի Սուլթանշահի մի նամակի՝ Աքգարի հոր անունը եղել է Ամիրբեկ, մոր անունը՝ Եվա: Աքգարն ունեցել է երկու որդի, ավագը մահացել է, իսկ կրտսերը՝ Սուլթանշահը, Հռոմում ստացել է Մարկանտոնիոս անունը:

Աքգարը հոգևորական է եղել՝ դպիր, ուսյալ մի անձնավորություն, ծածկագրերի քաջատեղյակ մասնագետ նաև:

Աքգար Դպիր Թոխատեցու կենսագրությունն առնչվում է Հայոց պատմության այն պահին, երբ Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսը թուրքական և պարսկական ճնշումներից հուսահատված, որոշեց օգնություն հայցել քրիստոնյա Արևմուտքից: Միքայել Սեբաստացու նախորդ Ստեփանոս Հինգերորդ Սալմաստեցի կաթողիկոսը մույնպես փորձել էր Հայաստանը ներկայացնել Արևմուտքի ուշադրությանը: Նա Հայաստանի ազատագրության խնդիրը իրական հիմքերի վրա դնելու նպատակով 1547 թվականին Էջմիածնում հրավիրել է

արևելահայ մելիքների՝ «Տերացն Հայոց» և բարձրաստիճան հոգևորականների գաղտնի խորհրդաժողով, որտեղ ընդունվել է Վենետիկի դոժին ուղղված «Աղերսագիր տերանց Հայոց» փաստաթուղթը: Այստեղ հայ ազատագրական շարժման գործիչները Վենետիկի Հանրապետությանը ներկայանալով որպես «պաշտպան բովանդակ քրիստոնեության»՝ նրանից ակնկալել են փրկություն և ազատագրում: Դիմումագրեր են ընդունվել նաև Պողոս Երրորդ պապին ուղղված, որ պետք է գլխավորեր ու հովանավորեր հայերի ազատագրության գործը: Այս Հայոց պատվիրակությունը Արևմուտք մեկնեց Ստեփանոս Հինգերորդ Սալմաստեցու ղեկավարությամբ, մեկ տարի բանակցություններ վարեց Վենետիկի դոժի, Հռոմի պապի, Գերմանիայի Կառլոս Հինգերորդ կայսրի և Լեհաստանի Սիգիզմունդ Երկրորդ Ավգուստոս թագավորի հետ: Սակայն, առանց որևէ արդյունքի, պատվիրակությունը խորապես հիասթափված՝ կաթողիկոսի հետ վերադարձավ Էջմիածին:

Ստեփանոս Հինգերորդ Սալմաստեցին ժամանակի բարձր կրթության տեր անձնավորություններից մեկն էր, մատենագիր և աստվածաբան, նա հմուտ էր նաև լատիներեն, հունարեն, պարսկերեն, թուրքերեն, արաբերեն լեզուներում: Նախքան հայրապետական օծում ստանալը նա ուսուցիչ և ուսուցչապետ է եղել զանազան վանական դպրոցներում: Իր աթոռակալության շրջանում աշխատել է բարձրացնել Մայր աթոռի հեղինակությունը, միաբանությունը համալրել է կարող ուժերով, վերաբացել է հոգևոր վարժարանը, կատարել շինարարական աշխատանքներ, զբաղվել մատենագիտությամբ, մեկնաբանել Նոր Կտակարանը, գրել Քրիստոսի ու ավետարանիչների վարքերը և հորինել գեղեցիկ տաղեր: Ստեփանոս Հինգերորդ Սալմաստեցին համարվում է 16-18-րդ դարերում Հայոց ազգային և մտավոր զարթոնքի նախակարապետը:

Միքայել Առաջին Սեբաստացի

Ահա, այս սքանչելի հայրապետի վախճանից հետո, 1567 թվականին կաթողիկոսական գահին նրան է հաջորդում Միքայել Առաջին Սեբաստացին:

«Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարանում կարդում ենք. «Հաջորդել է Ստեփանոս Հինգերորդ Սալմաստեցուն, որի աթոռակիցն է եղել 1545-ից: Շնորհիվ կազմակերպչական մեծ կարողությունների՝ կարգավորել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության հարաբերությունները Աղվանքի և Աղթամարի կաթողիկոսական աթոռների հետ, պաշտպանել Սբ. Էջմիածնի գահերեցությունն ու իրավասությունները: 1557-ին Շահ Թահմազ Առաջինից ստացած հատուկ հրովարտակով Սբ. Էջմիածնի վիճակներ է պահպանել, Խոյը, Սալմաստը և Զակամը, որոնց նկատմամբ հավակնություններ պանը, Խոյը, Սալմաստը և Զակամը, որոնց նկատմամբ հավակնություններ

է ունեցել Աղվանից կաթողիկոսությունը: Նման հրովարտակ է ստացել նաև սուլթան Սուլեյման Առաջինից, որով Վասպուրականը, Ամիդը, Արճեշը, Խլաթը, Սուշը և Բաղեշը հաստատվել են Մայր Աթոռի վիճակներ»:

Բայց Միքայել Առաջին Սեբաստացի կաթողիկոսի կարևոր մտածումը, ինչպես իր նախորդինը, Հայոց Աշխարհի ազատագրության մտահոգությունն էր: Եվ նա Սեբաստիայի Սբ. Նշան վանքում գաղտնի ժողով հրավիրելով արևելահայ և արևմտահայ աշխարհիկ ու հոգևոր նշանավոր անձանց՝ որոշում է ընդունել տալիս. դիմել Հռոմի պապին Հայաստանի ազատագրության հարցով:

Միքայել Առաջին Սեբաստացին 1562 թվականի մայիսի 20-ին **Աբգար Դպիր Թոխատեցուն** երկու դիմումագրով ուղարկում է Հռոմ:

Ահա, այսպես Հայոց պատմության ասպարեզ է մտնում մեր երկրորդ տպագրիչ **Աբգար Դպիր Թոխատեցին**: Ի դեպ, հայրապետի հրավիրած այս նույն ժողովում քննվել է **Աբգար Դպիրի** ծագման հարցը և հաստատվել նրա... թագավորագն լինելը:

Միքայել կաթողիկոսը և մյուս ժողովականները նույնպես շահագրգռված էին, որ **Աբգար Դպիրը** արքայական ծագում ունենար. նման մի դեսպանն օտար երկրում ավելի լավ կընդունվեր:

Ղևոնդ Ալիշանը միանգամայն լուրջ է վերաբերվում **Աբգարի** թագավորական ծագմանը, իսկ բանասերներից ոմանք՝ ոչ: Բայց, ի վերջո, այն գործը, որ հետագայում կատարեց **Աբգար Դպիրը**, նրա ծագումն այդտեղ բացարձակ որևէ կարևորություն չէր ներկայացնում:

Պարզապես **Աբգար Դպիրը** հանուն Հայաստանի ազատագրության անձնագրության պատրաստ մեկն էր: Կաթողիկոսը լավ էր ճանաչում այդ ազնիվ մարդուն, ծանոթ էր Հայոց ազատագրության մասին նրա գաղափարներին: **Աբգարին** պատահական չվստահվեց դեսպանի կարևոր առաքելությունը:

Աբգար Դպիրը Սեբաստիայից մեկնում է որդու՝ **Սուլթանշահի** և **Ալեքսանդր** երեցի հետ 1562 թվականի մայիսին, իր հետ դիմումագրից և նամակներից բացի տանելով «մյուռոն, խաչ ոսկի, մատանի օրհնեալ, զնշխարս Սբ. Թեոդորոսի վկայի, զցանկ ամենայն տեղեւաց և մենաստանաց, և ամենայն ժողովողեան Հայոց ազգի մերոյ, յաւելեալ ի սոսին զպատճեն վերոյ գրեալ կոնդակի»:

Միքայել կաթողիկոսի նամակը, որը **Աբգար Դպիրի** միջոցով Հռոմ ուղարկվեց, Հռոմի պապին հայտնում էր հայ եկեղեցու և հայության հպատակության հաստատում և գերությունից ազատվելու օգնության խնդրանք: Այս նամակը ծածկագրված էր, և միայն **Աբգարը** կարող էր այն վերծանել: Պապին ուղարկված

Աբգար Դպիրը և իր որդի Սուլթանշահը

երկրորդ նամակը փաստում էր **Աբգար Թոխատեցու** թագավորագն լինելը:

...Հայրենիքից հեռանալուց երկու տարի անց միայն Աբգարը հասավ Հռոմ և ներկայացավ պապին: Պապը նրան ընդունեց շատ ջերմ և «առաջին խուռն ամբոխին՝ համբուրեալ զերեսս, ասելով, թե ի Հայոց թագաւորն գտի ոմն մի»: Պապի հանձնարարությամբ **Աբգար Դպիրը Ալեքսանդր երեցի** հետ կազմում է Հայոց դավանագիրը և ներկայացնում նրան: Բանասիրության մեջ ակնարկվում է, որ **Աբգարը** հայ եկեղեցու դավանանքը ներկայացրել է հնարավորին չափ այն մոտեցնելով կաթոլիկ եկեղեցու դավանանքին:

Ի դեպ, Հռոմում հայերը եկեղեցի և հյուրանոց ունեին, որը վկայում է նրանց այնտեղ համայնք ունենալու մասին: Հետագայում **Աբգարի** որդի **Սուլթանշահը** կարգվում է Հայոց եկեղեցու և հյուրանոցի տնօրեն:

Պիոս Չորրորդ պապը **Աբգար Դպիրին** ետ՝ Հայաստան է ճանապարհում կաթողիկոսի համար նվերներ տալով և հրավիրելով նրան Հռոմ՝ անձամբ նրա հետ բանակցելու համար: Որպես ուղեկից **Աբգարի** հետ գնում է մի լատին նորընծա եպիսկոպոս. սա փոքրիշատե հայերեն գիտեր: Իսկ **Սուլթանշահին** պապը որդեգրելով՝ կոչում է **Մարկանտոնիոս**, պապական իր մոտ՝ ուսում տալու նպատակով: Իսկ Հայաստանը Հռոմի միջոցով թուրքերից ու պարսիկներից ազատելու գաղափարն այնքան անհրատես երագային էր...

Աբգար Դպիրի տպարանանիշը

Եվ **Աբգար Դպիրի** հիասթափությունն այնքան իրական... Նա հասկացել էր, որ ջանքերն ապարդյուն են, որ պարզապես մեկ անգամ ևս ապացուցվեց տես լինելու փաստը: **Աբգարն** անմիջապես չմեկնեց իր հայրենիք: Նա մնաց Վենետիկում: Նա որոշել էր. ինչ էլ լինի՝ դատարկածեռն չվերադառնալ: Նա իր առնել է իրենից 50 լիբր առնելու էր: Նա Վենետիկում շարունակելու էր Հայոց տարի առաջ ընդհատված տպագրական գործը և դրանով նպաստելու էր Հայոց դպրոցների բարգավաճմանը, որը շատ կարևոր էր այդ ժամանակների համար: Վենետիկում **Հերոնիմոս Բրիոլի** դոժից ստանալով իրավունք՝ ծուլել է տալիս երկու տեսակ տառեր իր կարևոր գործը սկսելու համար: 1565 թվականի վերջերին **Աբգարը** Պիոս Չորրորդի և Վենետիկի դոժի պատկերներով կարողացավ հրատարակել մի օրացույց. «**Խառնայինթուր տոււմարի գեղեցիկ և պիտանի**»: Այդ «**Խառնայինթուր**» օրացույցից պահպանվել է մի օրինակ, որը գտնվում է Միլանի **Ամբրոսյան** գրադարանում: Հաջորդ գիրքը, որ տպագրում է Աբգարը, «**Սաղմոսարան**» է, որի հիշատակարանում կարդում ենք, թե տպագրությունը կատարվել է «**Հայոց հոգետանը**», որը գտնվում էր Վենետիկում: 1235 թվականին **Մարկոս Ծիաննի** ջանքերով սա բացվել է որպես Հայոց Տուն՝ տեղի հայերի հավաքատեղի և հյուրանոց հայ վաճառականների, ուխտագնացների և պանդուխտների համար:

Ղևոնդ Ալիշանը իր «Հայ Վենտ» ուսումնասիրության մեջ վկայում է, որ մի կարդինալ՝ Կառլոս Բորրոմեոսը, շատ է օգնել Աբգարին հայերեն տպագրության թույլտվություն ստանալու գործում: Կարդինալը Միլանի արքեպիսկոպոսն էր և Միլանի Ամբրոսյան գրադարանում պահվող աբգարյան «Սաղմոսարանի» մի ընտիր օրինակը Աբգարն ինքն է երախտագիտությամբ նվիրել բարերար կարդինալին: Ըստ երևույթին «Խառնայինթուրի» այս գրադարանում պահվող օրինակը ևս Աբգարի նվերն է կարդինալին:

1568 թվականին, այս անգամ Կոստանդնուպոլսում, Աբգար Դպիր Թոխատեցին տպագրում է «Քերականութիւն» գիրքը: Թե՛ նա երկու տարի որտեղ է եղել և ինչով է զբաղվել՝ հայտնի չէ: Միայն ակնարկներ կան այն մասին, որ «Սաղմոսարանը» տպագրելուց հետո՝ տպագրական սարքերն առած նա մեկնել է Կոստանդնուպոլիս, որտեղ ձերբակալվել է թուրքական իշխանությունների կողմից որպես վենետիկյան լրտես: Թուրքիայի և Վենետիկի միջև այդ ժամանակ պատերազմներ էին մղվում Կիպրոսը յուրացնելու համար: Աբգար Դպիրը ազատվեց՝ Կոստանդնուպոլսի հայ համայնքի կողմից մեծ կաշառք տալով «օրինապահներին», որոնք հենց այդ կաշառքի համար էլ ձերբակալել էին նրան:

Ազատվելով կալանքից՝ Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում, Հայոց Աթոռի կողմից նկատվելով, Աբգար Դպիրը կարողացավ կազմակերպել տպագրության գործը: Եվ առաջին հրատարակված գիրքը, ինչպես արդեն ասացինք, «Քերականութիւնն» էր, այնուհետև միմյանց ետևից լույս ընծայվեցին «Տօնացոյց», «Պարզատումար», «Աղօթամատոյց-պատարագամատոյց», «Տաղարան», «Մաշտոց» գրքերը:

Գրում է Ռաֆայել Իշխանյանը.

«Աբգարի մասին պահպանված վավերական նյութին ծանոթանալով պարզում ենք, որ նա ոչ միայն ճարպիկ, հնարամիտ անձ է եղել, այլ նաև անձնագուհի, հետևողական ու մանավանդ՝ ազնիվ ազգային գործիչ, թեև իր գլխավոր նպատակների իրականացման ուղիներում ձախողակ և բավական ողբերգական անհատ: Բայց և, նկատի ունենալով ժամանակը, կարող ենք ասել, որ նա հաջողակ էր իր ոչ հիմնական գործունեության՝ տպագրական աշխատանքի ասպարեզում:

Այն դժվար տարիներին 7-8 գիրք տպագրելը ինքնըստինքյան այնպիսի հաջողություն էր, որին պետք է հասնեին մոտ 100 տարի անց:

Եվ այդ հաջողությունն արդյունք էր զարմանալիորեն մեծ կամքի ու բազում հմտությունների: Աբգար Թոխատեցու՝ մեծ մարդու, պայծառ հայրենասերի տպագրական աշխատանքը երկու կարևոր արդյունք ունեցավ հայ տպագիր գրքի պատմության ճանապարհին:

1. Աբգարը, թեկուզ կեսդարյա ուշացումով, շարունակեց Հակոբի սկսած գործը, նոր խթան տվեց Հայոց տպագրության զարգացմանը: Ըստ որում, նրա տպագրական աշխատանքն անմիջականորեն շարունակեց որդին՝ Սուլթանշահը:

2. Աբգար Դպիրը Հայոց տպագրական գործը Իտալիայից «մղեց» դեպի

Արևելք, բավական մոտեցրեց հայրենիքին: Ավելին. հայաշատ Կոստանդնուպոլիսը իբրև Հայոց հիմնավոր բնակավայր, իսկ 16-րդ դարի 60-ական թվականներին նաև իբրև հայ մշակույթի խոշոր կենտրոն՝ Աբգար Թոխատեցու ձեռքով ու նրա ջանքով ստացավ ազգային տպագրություն, որն այդ քաղաքում պետք է մեծ ծաղկման հասներ 18-19-րդ դարերում»:

ՍՈՒԼԹԱՆՇԱՀ ԱԲԳԱՐՅԱՆ ԹՈՒՍԱՏԵՑԻ

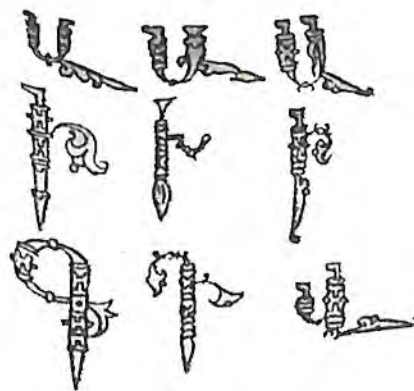
Աբգար Դպիրի որդի Սուլթանշահը, որին որդեգրել էր Պիոս Չորրորդ պապը, Հռոմում ստանալով լատինական հիմնավոր կրթություն, օժվել էր սարկավագ և պաշտոնավարում էր Վատիկանում: Նա նաև էջմիածնի և Կիլիկիո Հայոց կաթողիկոսների նվիրակն էր Վատիկանում և «Հայոց Տուն» հավաքատեղ-հյուրանոցի կառավարիչը:

Սուլթանշահը նույնպես Աբգար Դպիրի նման փորձել էր պապին հետաքրքրել Հայաստանի ազատագրման և նրա պետականությունը վերականգնելու հարցով: Սակայն մեկ անգամ ևս համոզվել էր, որ Հռոմը կամ քրիստոնյա որևէ պետություն Հայաստանին չի օգնելու, եթե չունի իր կարևոր և հիմնավոր պետությունը: Եվ, հիասթափվելով Հայաստանը ազատագրելու իր քաղաքական ջանքերից, որոշում է Հռոմում կազմակերպել հայ տպագրության գործը: Նա արդեն բավական փորձ ուներ, որովհետև մասնակցել էր Աբգար Դպիրի «Սաղմոսարան» և «Տօնացոյց» գրքերի հրատարակման աշխատանքներին:

Մինչ Սուլթանշահի տպագրական աշխատանքների մասին պատմելը՝ ծանոթանանք նրա մի նամակի բովանդակությանը՝ հասցեագրված Հայոց Գրիգոր Կաղարշապատեցի կաթողիկոսի աթոռակից Թադևոսին:

Սուլթանշահը գրում է, թե հայերը Հռոմում ունեն եկեղեցի և հյուրատուն, որի վերակացուն է ինքը, որ ինքը ապրում է բարեկեցիկ, պապից և Հայոց կարդինալ Սանտա Սեվերինայից ռոճիկ է ստանում և սիրված է բոլորի կողմից: Նյութական որևէ կարոտություն չունի, բայց Իտալիա եկած շատ հայեր՝ տարբեր աստիճանի հոգևորականներ, հարուստ և աղքատ աշխարհականներ թվառ վիճակում են: Ինքը պատսպարում ու մխիթարում է նրանց, բայց անկարող է բոլորին նյութական անհրաժեշտ օգնություն ցույց տալ: Հայերը տարածված են Իտալիայի բոլոր կողմերում, շատերը տառապում են բանտերում և իրենից են ազատվելու օգնություն խնդրում: Նրանք որևէ հանցանք չեն գործել՝ բանտերում են հայտնվել թափառաշրջիկության և մուրացկանության համար:

Եվ ահա ինքը, մտատանջվելով իր ազգի ամոթալի վիճակի համար, երկար մտածումներից հետո որոշեց դիմել Հայոց կաթողիկոսին, որպեսզի Իտալիա եկող կարոտյալ հայերին կնքված պետք տա և այդ վկայությամբ Հռոմ ներկայաթուղթ նպաստ, վերադառնալ ցանկացողներին:

ներին՝ օգնել, իսկ ով ցանկանում է ընդմիշտ բնակվել Իտալիայում՝ նրանց տրվի հողամաս և այգի: Բայց, ամեն դեպքում, ինքը կարոտյալներին հարկ եղածի չափ չի կարողանում օգնել. «**Ձի ես մի մարդ եմ և աղաղակող առ իս բազում**»:

Ապա **Սուլթանշահը** հայտնում է իր խնդրանքը. ուղարկել իր թագավորական ծագումը հաստատող վկայագիր, ինչպես ժամանակին տվել են իր հորը՝ **Աբգար Դպիրին**: Այդ վկայագիրը ցանկացել է ունենալ **Գրիգոր Տասներեքերորդ** պապը, որպեսզի կարողանա նրան նվիրել բերդեր կամ քաղաքներ, որոնց եկամուտներով կարող է պատշաճ օգնություն ցույց տալ Իտալիա ժամանած պանդուխտ հայերին: Իսկ ինքը իր համար ոչինչ չի ուզում, որովհետև. «**ոչ վասն ի փափաքիմ, այլ վասն հայոց**»:

Սուլթանշահը գրում է նաև, որ ինքն անընդհատ ջանում է մեծացնել պապի և կարդինալի բարյացակամությունն էջմիածնի նկատմամբ: Ապա խնդրում է, որ իր թագավորազարմ լինելու վկայագիրը ուղարկվի ծածկագրված և հաստատված կաթողիկոսի և 20 եպիսկոպոսների ստորագրությամբ և կնիքով:

Սուլթանշահը փափագում է նաև, որ կաթողիկոսն անձամբ այցելի Ղոնդ՝ պապին հանդիպելու համար:

...**Սուլթանշահի** այս նամակը չի հասել էջմիածին, մնացել է Կոստանդնուպոլսում. ինչո՞ւ, հայտնի չէ: **Սուլթանշահը** ապարդյուն սպասելով Հայաստանից իր արքայական ժառանգ լինելու վավերագրին, այնուամենայնիվ, պարապ չի մնում: Նա մեծ ջանադրությամբ աշխատում է Ղոնդում կազմակերպել հայ տպագրության գործը: **Գրիգոր Տասներեքերորդ** պապը ընդառաջելով **Սուլթանշահի** խնդրանքին՝ թույլատրում է նրան ձեռնարկել Հայոց տպատառերի ձուլումը, որը իրականացնում է ֆրանսիացի հայտնի փորագրիչ-տառաձուլ **Ռոբերտ Գրանժոնը**: Ձուլվել են փոքր բոլորագիր, վերնագրեր շարելու բոլորագիր, խոշոր գլխագրերի տառեր: Այս տպատառերը և զարդագրերը Ղոնդում օգտագործվել են շուրջ 200 տարի: Երբ տառերը պատրաստ էին, **Ղոնդում** **Տերգնցու** ընկերակցությամբ 1584 թվականին **Սուլթանշահը** տպագրում է «**Տոմար Գրիգորյան յալիտենական**» գիրքը, ապա 2 հատված «**Հայոց Ծիսաբան Մաշտոցից**». «**Կանօն օրհնութեան աղի եւ ջրի**» և «**Օրհնութիւն աղի եւ ջրի յաւուրս կիրակեից**» հատվածները, որոնք գետեղում է լատիներեն մի գրքի մեջ: Այս գրքի հիշատակարանում **Սուլթանշահը** բացատրում է, որ Հայոց եկեղեցու կողմից ընդունված ծիսակատարությունների մասին տպագրել է ցույց տալու համար, որ հայ եկեղեցին դավանական տարբերություն չունի կաթողիկականից...

Թե երբ է մահացել **Սուլթանշահը**, հայտնի չէ: Սակայն նա շարունակեց իր հոր մեսրոպատառ տպագրության գործը և ստեղծեց այնպիսի տառեր, որոնցով շուրջ 200 տարի պիտի հայերեն գրքեր տպվեին: Նորից դիմենք **Ռաֆայել Իշխանյանին**՝ **Սուլթանշահի** մասին վերջին գնահատականն ստանալու համար:

«**Հարց է առաջանում, թե այնուամենայնիվ, Ղոնդի այդ տպագրությունը, որը նաև արդյունք էր որոշ հայերի առերես կամ իրական կաթողիկոսություն ընդունելուն, և որով Ղոնդը հետապնդում էր հայերին դավանափոխելու նպատակով, Հայոց մշակույթին ու ազգապահպանությանը ինչ-որ օգուտ**

բերե՞ց, թե ոչ: Կարծում ենք, որ բերեց: Բավական է նշենք, որ միայն մինչև 1800 թվականը Ղոնդում տպագրվեցին ավելի քան 50 անուն հայերեն գրքեր, մի քանի հազար ընդհանուր տպաքանակով:

Այսօր մեկ առ մեկ աչքի անցկացնելով այդ հրատարակությունները, ցավով նկատում ենք դավանաբանական միտումի քարոզչական կնիքը նրանց մեծ մասի վրա, բայց փաստ է նաև, որ նրանք հայատառ են ու հայալեզու և ապա այդ հրատարակությունների մեջ կան այնպիսի գրքեր՝ ինչպես հայերեն այբբենարաններ, հայ ճարտասանական ու լեզվաբանական աշխատություններ և այլն: Չի կարելի չնկատել նաև, որ 16-րդ դարում Ղոնդում սկսած և շատ երկար գոյատևած մեսրոպատառ այդ տպագրությունն իր որոշ դերը կատարեց հայ տպագրության ընդհանուր զարգացման գործում»:

ՂՈՎՀԱՆՆԵՍ ՏԵՐԶՆՑԻ

Ո՞վ էր այս **Ղովհաննեսը**, որտեղից հայտնվեց Ղոնդում և ի՞նչ արեց այնտեղ: **Տերգնցին** ինքը իր մասին վկայել է նամակներում, «**Տոմար Գրիգորեան**», «**Սաղմոսարան**» գրքերի և «**Պատմութիւն Փարեզի և Վեննայի**» սիրավեպի հայերեն տարբերակի հիշատակարաններում:

«**Սաղմոսարանի**» հիշատակարանը **Տերգնցու** ձեռքով գրված չափածո աքրոստիկոս է, որը պատմում է իր ծնողների, կնոջ, զավակների մասին: Կնոջ մահից հետո իր յոթնամյա **Խաչատուր** որդու հետ հայրենի Ամիդ քաղաքից եկել է Ղոնդ, բայց այստեղ որոշ ժամանակ ապրելուց հետո, որոշում է վերադառնալ հայրենիք, սակայն ճանապարհին որդու հետ ձերբակալվում են և բանտ նետվում: **Տերգնցին** գրում է, թե ինքը որևէ հանցանք չի գործել, որ արժանաճար բանտարկության. «**վնաս ինչ ոչ գործեցի զի արժանի լինի բանտին**»:

Այսպես ինքն ու որդին մնում են «**խաւարչտին, անլուսամուտ բանտում, ծարաւ եւ մերկ վեր գետին**»: Հետո հայր և որդու շղթայակապ Ղոնդ են վերադարձնում, բանտից բանտ տեղափոխվում՝ ենթարկելով մեծ չարչարանքների, «**մերկիկ, սովով եւ ծարաւով**»:

Ղոնդի «**Գժիցոն**» կոչվող բանտում նրանից խլում են որդուն, այլևս աննկարագրելի վշտի մեջ ընկղմելով խեղճ կալանավորին. «**Ինչ անցք որ ինեւ անցին, ոչ էր դժուր ինձ և կսկիծ, քան զայն գորդիս դիմեն առին**»:

Վերջապես, նրա անմեղությունն ապացուցվում է, ոչ առանց **Սուլթանշահի** միջամտության և ազատվելով բանտից՝ գտնում է որդուն և նորից մտադրվում է հայրենիք վերադառնալ, սակայն **Սուլթանշահի** հետ սկսում է զբաղվել տպագրական գործով: «**Տոմար**» և «**Դաւանութիւն ուղղա-**

Ղովհաննես և Խաչատուր Տերգնցիներ

փառութեան» երկու գրքերը տպելուց հետո նա որդու հետ գնում է Վենետիկ, որտեղ պատվիրում է նոր տպատառեր, զարդագրեր, իր և որդու միասին փորագիր պատկերի տախտակը և իտալացի **Ջուան Ալբերտիի** տպարանում **«Սաղմոսարան»** տպագրելուց հետո հայտնվում է Ֆրանսիայի Մարսել քաղաքում, որտեղ էլ հայերեն ոտանավորով վերաշարադրում է և տպագրում **«Պատմութիւն Փարեզի և Վեննայի»** ասպետական սիրավեպը, որը միջնադարյան եվրոպայում շատ էր տարածված: Այս սիրավեպի հիշատակարանը պատմում է, թե նա ինչպիսի հոգեկան տվյալտանքներ ու ապրումներ է ունեցել հայրենակարոտ իր վիճակից. **«Ես հուր որ է, տոչորեցայ»**: Գրում է, որ ուզում է հայրենիք վերադառնալ, բայց ճանապարհները փակ են շարունակական, այստեղ ու այնտեղ բռնկվող պատերազմների պատճառով: **Տերգնցու «Սաղմոսարանի»** մի օրինակը իր և որդու պատկերով պահվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

...Արդյոք խեղճ, բանտերում տառապած հայ քահանա **Յովհաննես Տերգնցին** և իր որդի **Խաչատուրը** վերադարձան հայրենիք, թե իրենց մահկանացուն կնքեցին օտար երկրում՝ չարժանանալով այդքան փափագելի հայրենի հողում շիրիմվելու բախտին:

Գրում է **Ռաֆայել Իշխանյանը**.

«Հակոբ Մեղապարտը, Աբգար Դպիրը, Սուլթանշահը և Յովհաննես Տերգնցին» իր որդի **Խաչատուրի** հետ միասին, իրոք մշակութային խոշոր գործիչներ են առանց չափազանցության, քանի որ հայության ու Հայաստանի համար շատ դժվարին դարում, երբ մշակութային բնագավառում ամբողջությամբ համատարած էր դառնում Հայոց մեջ՝ մեսրոպատառ տպագրություն հրամցրին ազգին, զարգացրին այն և դրանով եղան սկսվող նոր ժամանակներում հայ գրի ու գրքի, Հայոց լեզվի պահպանման առաջամարտիկներ: Հայ տպագիր գիրքը նրանք ստեղծեցին անձնական գոհությունների, դիվանագիտական հնարամտությունների ու նոր արվեստի ասպարեզում օտար երկրում ձեռք բերած հմտությունների շնորհիվ:

Մեսրոպատառ գրքի այս մշակները 16-րդ դարում ասպարեզ բերեցին Սահակ-Մեսրոպյան դպրությունը գործածության մեջ պահելու նորագույն եղանակը՝ տպագրությունը, որը միառժամանակ պետք է գրչության արվեստին զուգահեռ առաջադիմեր, ապա մենաշնորհն ամբողջությամբ վերցնեն իր ձեռքը»:

Ողորմի նվիրյալների:

Չնոռանանք. այս նույն ժամանակ Հայոց Աշխարհով պիտի սլանար Շահ-Աբասը:

ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԱՌԱՋԻՆ ԱՂԲԱԿԵՑԻ

Իր չարչրկված հոգին խնամելու պատեհության շարունակությունն ունեցավ հայ ժողովուրդը նաև իր մյուս զավակի՝ **Փիլիպպոս Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի** միջոցով:

Մելիքսեդեկ կաթողիկոսի մղձավանջային ներկայությունից հետո, որը մեծ ավերմունք էր գործել ոչ միայն եկեղեցու ներսում, այլև ժողովրդի՝ դեպի իր հոգևոր հայրերն ունեցած հավատի հարցում, վերականգնվել էր **Մովսես Խոտանացու** և, ահա, ամրապնդվում էր **Փիլիպպոս Առաջին Աղբակեցի** կաթողիկոսի 22-ամյա գահակալության շրջանում:

Ժողովուրդը, որը վաղուց արդեն այլևս իր հույսը չէր կարող դնել անհետացած իշխանական տների վրա, պիտի մշտապես աչքը հառած պահեր եկեղեցուն և իր հովվապետին: Նա հիմա և՛ թագավոր էր, և՛ իշխան, և՛ հոգևոր առաջնորդ:

Փիլիպպոս կաթողիկոսը ճիշտ այդպիսին էր:

Մովսես Խոտանացու աշակերտ, ժառանգել էր իր ուսուցչի բարոյական դաստիարակության անկողնապատելի գանձը, նրա կրթական և շինարարական բարենորոգումներ կատարելու սքանչելի ոգևորությունը: Հանրագիտարանային սեղմ տողերը պատմում են, որ նա վերականգնել է Մայր Աթոռի տնտեսությունը, աշխուժացրել վանական միաբանական կյանքը, վերանորոգել էջմիածնի Մայր տաճարը և նրա հարակից շինությունները, ինչպես նաև Սբ. Գայանեի, Սբ. Հռիփսիմեի, Հաղպատի, Սանահինի վանքերը, Երևանի Սբ. Անանիա անապատը և նույնիսկ կառուցել նորերը: Իսկ 1654 թվականին սկսել է էջմիածնի Մայր տաճարի զանգակատան կառուցումը:

Փորձենք մի փոքր ընդլայնել հայրենամարտի կաթողիկոսի գործունեության մասին մեր գիտելիքները, հավատալու համար, որ եթե ազգի ներսում հայտնվում են **Մելիքսեդեկի** նման հատուկներ չարքեր, դա բնավ չի նշանակում, որ **Ազգային բնավորությունը** հիմնովին աղավաղվել է: Աղավաղված բնավորությունը նա չպետք է կարողանար շարունակել իր դժվարին երթը մինչև 21-րդ դար: Նա ինչ-որ տեղ, ժամանակի մի հատվածում պետք է անհետանար պատերազմների չղադարող թոհուրթոհում, ծուլվեր այլազգիների խառնամբոխին:

Հայ ժողովուրդը գիտեր մաքառել կյանքի ու մահու սահմանագծում: Նա գիտեր մերժել այդ մաքառումի ճանապարհին հայտնված տխեղձ **«առաջնորդների»** և գնալ նրանց ետևից, ովքեր ճշմարիտ բարոյական էին իրենց բնավորության բոլոր դրսևորումով:

Այդպիսին էր **Մովսես Երրորդ Տաթևացին**, որ կոչվում էր **Խոտանացի**, և այդպիսին էր **Փիլիպպոս Առաջին Աղբակեցին**:

Պետք չէ մտածել, թե երբ **Փիլիպպոս կաթողիկոսի** ջանքերով վերաշինվում էին քանդված ու քայքայված՝ երկրում խաղաղություն էր տիրում, որովհետև թուրքն ու պարսիկը ժամանակավոր դադարեցրել էին իրենց հավերժական դարձած պատերազմը: Այդպես չէր: Դեռ նոր էր **Փիլիպպոս Առաջին Աղբակեցին** տեր կանգնել հայրապետական գահին, երբ նորից պայթեց պատերազմը Օսմանյան կայսրության և Իրանի միջև:

1635 թվականն էր: **Մուրադ Երրորդը** հին գինվոր-սուլթանների այն շառավիղն էր, որը պիտի վերսկսեր պատերազմները ոչ այնքան հանուն Օսմանյան կայսրության ընդարձակման, որքան իր սեփական անձի կատարյալ դրսևորման:

Երբ Մուրադ Երրորդ սուլթանը սկսեց պատերազմի պատրաստություն տեսնել և հավաքեց 400-հազարանոց իր զորքը՝ լուր տարածվեց, որ նա արշավելու է դեպի Լեհաստան: Սակայն պատերազմի թատերաբեմը նորից դարձավ Հայկական Լեռնաշխարհը: Սուլթանը Էրզրումի, Կարսի վրայով հասավ Երևան և պաշարեց այն: Ամբողջ մի շաբաթ սուլթանի հրետանին քանդում էր պաշարված քաղաքի հողե պարիսպները, որոնք մի եվրոպացի ճանապարհորդի դիպուկ արտահայտությամբ՝ կարող էին քանդվել նույնիսկ անծրկից:

Երևանի պաշարումն ու գրավումը այսպես է նկարագրում իր «Օսմանյան կայսրության արդի վիճակի պատմությունը» գրքում Թուրքիայում 17 տարի Անգլիայի Կառլոս Երկրորդ թագավորի դեսպան Ռիկոն:

«Երևանի կայազորը բաղկացած էր 15 հազար մարդուց: Ամբողջ ապահովված էր ամեն տեսակի զինամթերքով, այնտեղ չէին պակասում ոչ սննդամթերքը և ոչ էլ արհասիրտ պաշտպանները: Այնուհանդերձ նա հանձնվեց 9-րդ օրվա վերջին՝ պայմանով, որ զինվորները և քաղաքի բնակիչները կենդանի կմնան և իրենց ինչքերը կմնան անձեռնմխելի»:

Հակառակ եվրոպացի այս դեսպանի շարադրանքի, որ իբր քաղաքի հարստությունները չեն հափշտակվել թուրքերի կողմից՝ թուրք պատմագիր Նախման գրում է.

«Սուլթանական դավթարդարները (ֆինանսական հաշվառումներ) ներսի ու դրսի բոլոր գույքերը, ինչպես և առկա և պահված բոլոր հարստությունները հաշվառման ենթարկեցին ու վերցրեցին: Նրանք հափշտակեցին իրենց համար անսպասելի այն գանձերն ու անհաշիվ հարստությունները, որ 30 տարվա ընթացքում կուտակել էին Երևանի տիրակալն ու նրա հայր Ամիր-Գունա խանը: Մտնելով խազինա (պետական գանձարան) ու պահեստներ՝ այդտեղ այնքան հարստություն ու մթերք հայտնաբերեցին, որ բանակին 2 տարի կբավարարեր»:

Իսկ 1657 թվականին Բյուլնում հրատարակված Թուրքիայի պատմությանը վերաբերող մի աշխատության մեջ ասված է, որ «Թուրքերը ոչ միայն չբավարարվեցին քաղաքի բնակչության կոտորածով, այլ ամենավայրագ ձևով կանանց ողջ-ողջ մորթագերծ արեցին»:

Հայաստանի վրայով դեպի Պարսկաստան արշավող օսմանյան բանակի կատարած գազանությունների մասին է պատմում նույնիսկ թուրքերով հիացած Ռիկոն.

«Պարսկաստան արշավելիս թուրքերն անգզուշորեն ընկան ծուղակի մեջ և հենց տեղում կորցրեցին յուրայիններից 12 հազար:

Սակայն այս անհաջողությունը չընկճեց նրանց կամքը և զորաբանակի մնացորդներով շարունակեցին առաջխաղացումը՝ ահռելի ավերածություններ սփռելով ամենուր, որտեղից որ անցնում էին: Ահազանգված ու ահաբեկված գյուղական բնակչությունը ժամանակ էր գտնում փախչելու՝ իր հետ տանելով ամենաթեթև անհրաժեշտ իրերը, մնացածը թողնելով թշնամու տնօրինմանը... Աշխարհի ամենաարգավանդ այս շրջաններում

բնակչությունը դրանից հետո զրկվեց սննդամթերքից»:

Այսպես. Թահմազկուլի խանը՝ Ամիր-Գունայի որդին, առանց դիմադրության հանձնեց Երևանը և սուլթանից կալվածքներ ստանալով Սկյուտարի մոտ՝ դարձավ թուրքահպատակ: Իսկ թուրքական զորքերը գրեթե առանց դիմադրության գրավեցին Մակվի և Բայազետի բերդերը և մտան Թավրիզ:

Սակայն, ի վերջո, Շահ Սեֆին կազմակերպելով 100-հազարանոց իր բանակը՝ օղակեց Թավրիզը: Թուրքերը խուսափելով պաշարումից՝ Խոյի և Սալմաստի վրայով հեռացան դեպի Վան: Նույն թվականի դեկտեմբերին պարսիկները պաշարեցին Երևանի բերդը, որտեղ 15-հազարանոց թուրքական բերդապահ զորքը կարողացավ երեք ու կես ամիս կատաղի դիմադրություն ցույց տալ, որից հետո ստիպված եղավ հանձնվել:

Երևանի գրավումից հետո շահական զորքերը ասպատակում են Արևմտյան Հայաստանի գավառները: Նրանք պաշարեցին Վան քաղաքը, որը պատկանում էր թուրքերին: Քաղաքը պաշտպանվեց, և պարսիկները չկարողացան այն գրավել ոչ ուժով և ոչ էլ սովի միջոցով: Սակայն պաշարման ողջ ընթացքում նրանք ասպատակում էին ամբողջ երկրամասը և այն աստիճան ավերեցին, որ թուրքերը չկարողացան ոչ ձմեռել այստեղ և ոչ էլ սննդամթերք ձեռք բերել:

Այս հանգամանքը, ապա նաև այն լուրը, թե արևմուտքից թուրքերի վրա հարձակում է պատրաստվում, սուլթան Մուրադին ստիպեցին նահանջել:

Շահ Սեֆին կարողացավ նորից վերանվաճել իր կորցրած տարածքները:

...Այս պատերազմում էլ հայ ժողովուրդը դարձավ քավության նոխազ:

Ի վերջո, 1639 թվականի մայիսին Կարս-Ե-Շիրին վայրում երկու պետությունների միջև հաշտության պայմանագիր է կնքվում:

Եվրոպացի ճանապարհորդ Ժան Շարդենի Սեֆյան Իրանին նվիրված բազմահատոր աշխատությունը համարվում է լավագույնը եվրոպական նման-օրինակ գրականության մեջ: Հայերի մասին Շարդենը գրում է.

«Աշխարհում չկա մի այլ երկիր, ուր տեղի ունեցած լինեն այդքան շատ արյունալի ճակատամարտեր... Նա հանդիսացավ ռազմական գործողությունների թատերաբեմը թուրքերի և պարսիկների մղած վերջին պատերազմներում: Թուրքերը կռվում էին ամբողջ Հայաստանը նվաճելու համար, սակայն բավարարվեցին այն բաժանելով պարսիկների հետ, տիրելով նրա մեծագույն մասին»:

Երբ խաղաղություն տիրեց, Փիլիպպոս կաթողիկոսը նորից այս պատերազմում ավերված էջմիածնի վանքը սկսեց վերաշինել:

Եվ երբ բարեկարգություն հաստատվեց էջմիածնում, նա այստեղ փոխադրելով Ռովհաննավանքի դպրոցը:

Փիլիպպոս կաթողիկոսը վերանորոգչական ու շինարարական աշխատանքների հետ միաժամանակ կարողացավ ընդարձակել վանքապատկան կալվածքները և ավելացնել ոռոգման հնարավորությունները: Նրան հաջողվում է նաև

նրանց և ավելացնել ոռոգման հնարավորությունները: Նրան հաջողվում է նաև հատուկ հրովարտակներով Իրանի շահնշահին հաստատել տալ Հայոց եկեղեցու

և հայ համայնքի իրավունքները: Սակայն միատեսակ իրականություն չէր տիրում Երևանի բերդում, որտեղից կառավարվում էր պարսկահպատակ Հայաստանը: Խաները փոխվում էին, և նրանցից ոմանք բարյացակամ վերաբերմունք էին ցույց տալիս դեպի ազգաբնակչությունը և, մասնավորապես, դեպի աշխատասեր հայերը, բայց կային և այնպիսիները, որոնք լինելով ազաի և կոպիտ իշխանավորներ, հաճախ իրենց դեմ էին հանում ժողովրդին և նույնիսկ տեղական զորքը:

Փիլիպպոս կաթողիկոսի հովվապետության ժամանակ բարյացակամ վերաբերմունքի տեր էր **Խոսրով խանը**: Հետաքրքիր մի միջադեպ կապված հայերի, **Փիլիպպոս կաթողիկոսի** և **Խոսրով խանի** հետ.

...**Ղարա-Ղուբաթ** անունով մի պարսիկ, կաշառքներ տալով ստացավ Երևանի գավառի հարկահավաքության տեսուչի պաշտոնը՝ սկսեց ավելորդ հարկահավաքությամբ հարստահարել և ծանր ճնշումների ենթարկել ժողովրդին: Եվ երբ մի անգամ սրա ծառաներից մեկը չափ ու սահման կորցրած չարչարում ու նեղում է գյուղերից մեկի բնակիչներին, սրանք՝ դանակը ոսկորին հասած, գնում են և գանգատվում **Փիլիպպոս հայրապետին**:

Նա թուղթ է գրում այդ ծառային՝ խնդրելով չնեղացնել գյուղացիներին: **Ղարա-Ղուբաթի** ծառան թքում է այդ թղթի վրա և, պատռելով, ոտքի տակ տրորում, որի համար խրախուսանքի է արժանանում իր տիրոջից:

Փիլիպպոս կաթողիկոսը հրավիրում է բոլոր պարսիկ գավառապետներին և տանուտերերին, որոնք հաշվում են, թե հարկահավաք տեսուչը՝ քալանթար **Ղարա-Ղուբաթը**, որքան գումար է վատնել:

Քալանթարը զգում է, թե ինչ վտանգավոր վիճակ է ստեղծվում իր համար և աղերսում է կաթողիկոսին, որ գործը հաշտությամբ ավարտի: Կաթողիկոսը համաձայնվում է՝ պայմանով, որ նա ընդմիշտ հեռանա քալանթարության պաշտոնից, եթե ոչ՝ ստիպված կլինի 7000 թուման մուծել արքունի գանձարան... և գլխատվել:

Հայոց կաթողիկոսը վայելում էր Խոսրով խանի խորին հարգանքը, և նա պարսիկ մի պաշտոնյայի հետ նման կերպ վարվելու համար ուներ խանի պաշտպանությունը: **Ղարա-Ղուբաթը** գիտեր այդ և սպասում էր հայասիրության համար խանից վրեժ լուծելու հարմար առիթի:

Առիթը ներկայացավ: Խոսրով խանը գործով կանչվեց Սպահան: Ժամանակավոր կառավարիչ նշանակվեց **Մահմադը**: Սա **Ղարա-Ղուբաթի** հետ խանի դեմ դավադրություն կազմակերպեց՝ ընդմիշտ մնալու համար այդ պաշտոնին: Մահմադը մտավ իր պահպանությանը հանձնված խանի հարեմը և բռնաբարեց նրա ավագ կնոջը: Ավելի մեծ անպատվություն հնարավոր չէ պատկերացնել, քանի որ արևելցի որևէ տիրակալի ամենամկիրական, ամենաբարձր սրբությունը իր հարեմն է:

Երբ Խոսրով խանը վերադարձավ՝ Մահմադն արդեն փախել էր: **Ղարա-Ղուբաթը** և դավադիր մեկը ևս ամենագարհուրելի պատիժներ կրելով՝ սատկեցին: Խանը չներեց նաև իր անպատված կնոջը, ծեծում էր ու շարունակ տանջում նրան: Կնոջ հայրը, որ պարսից արքունիքում բարձր պաշտոն ուներ, իմանալով

իր աղջկա տանջանքների մասին, կարողացավ Խոսրով խանին պաշտոնանկ անել տալ: Երևան ուղարկվեց նույն Մահմադ խանը...

Այս տիպի պատմության մասին մենք չէինք խոսի, եթե **Մահմադը** չլիներ հայերի նկատմամբ բարյացակամ Խոսրով խանի հակապատկերը: «**Նա եղև թշնամի և հակառակ ազգիս մեր...**»:

Սակայն **Փիլիպպոս հայրապետը** չափի ընկճվեր սրա անբարյացակամությունից և քմահաճույքներից: Նա ամեն առիթով հասկացնում էր խանին, թե նա ամենակարող չէ, և թույլ չի տա, որ իր ժողովրդի հանդեպ ապօրինություններ ցա ամենակարող չէ, և թույլ չի տա, որ իր ժողովրդի հանդեպ ապօրինություններ ցործադրվեն: Իսկ խանը որքան էլ գոռոզ ու չար՝ գիտեր, որ Սպահանում Շահ Սեֆիին հաջորդած **Շահ-Աբաս Երկրորդից** խրախուսանք չի ստանալու հայերին ճնշելու համար, որովհետև նա հայտնի էր որպես քրիստոնյաներ թագավոր, որի մեծագույն բարեկամներն են Նոր Զուղայի մեծահարուստ վաճառականներ **Խոջա Սաֆրազը** և **Խոջա Պտուհը**, ովքեր շահնշահին մշտապես ուրախացնում են հարուստ ու սքանչելի նվերներով:

Իսկ Մահմադ խանի ազահությանն ու անկշտությանը չափ ու սահման չկար: Պատմենք մի գավեշտական դեպքի մասին:

... Այս Մահմադը Էջմիածին այցելած ժամանակ մտնում է վանքի խոհանոց, ուր տեսնելով մի մեծ կաթսա՝ հրամայում է բռնագրավել իր բաղնիքում դնելու համար: Այս հափշտակության մասին լսում է Հովհաննավանքի վանահայր **Ջաքարիա վարդապետը**: Նա գնում է Երևան և, կանգնելով խանի դռանը, աղաղակում է.

«**Արարատյան ամբողջ երկիրը ավերեցիր, այժմ էլ վանքերն են ձեռք առել և ուզում են քանդել ու թալանել: Մենք՝ վանքերի բոլոր միաբաններս կհավաքվենք ու կգնանք շահին բողոքելու: Եվ եթե հիմա ինձ սպանես, երկու հարյուր զաքարիաներ էլ կան, նրանց չես կարող սպանել**»:

Համարձակ ասված այս խոսքերը հասնում են խանի լսողությանը, և սա վախենալով խայտառակությունից, հրամայում է վճարել վանքից տարած կաթսայի գինը:

Չավեշտական և միաժամանակ հայ վարդապետի համարձակ պահվածքի այս հիշողությունը թանկ է հենց նրանով, որ փաստում է, թե հայն արդեն, թեկուզև դանդաղ, բայց, այնուամենայնիվ, դուրս էր գալիս իր ստրկավիճակ թնրությունից:

Վերադառնալով **Փիլիպպոս հայրապետի** պատմությանը, որի ամենաշնորհակալ գործերից մեկը եղավ այն, որ նա հաշտեցրեց Հայաստանյան երկփեղկված եկեղեցին:

Ի՞նչ է նշանակում սա: Հայրապետը եկեղեցու բարեկարգությունը ապահովելու համար երկու մեծ ճանապարհորդություն կատարեց:

Սկզբում կաթողիկոսը գնաց Սպահան, որպեսզի ետ բերի Էջմիածնի մեծագույն սրբություն համարված **Գրիգոր Լուսավորչի Աջը**, որը Սպահան էր տանել տվել **Շահ-Աբասը**, երբ հղացել էր Էջմիածնի վանքի քարերով Նոր Զուղայում մի նոր Էջմիածին կառուցելու «**գաղափարը**»:

Երկրորդ ուղևորությունը, բարեպաշտական նպատակով, կատարեց Երուսաղեմ, որտեղ և հանդիպեց Սիսի կաթողիկոս **ՆԵՐՍԵՍԻՆ**։ Նախքան այս հանդիպմանը անդրադառնալը՝ մի քանի խոսք Սիսի կաթողիկոսության մասին։

Իսկ երբ թուրքերը գրավեցին և Օսմանյան կայսրության նահանգի վերածեցին
Կիլիկիան, Սիսի կաթողիկոսության համար սկսվեց ծանր ու դժվարին շրջան:
Սկսվեցին հաճախակի ասպատակություններ, որոնց ընթացքում գրավվում և
ավերվում էր Սիսը, թալանվում կաթողիկոսարանը:

16-17-րդ դարերում Ամենայն Հայոց և Սիսի կաթողիկոսությունների միջև սկսվել են վեճեր կաթողիկոսական իրավասությունների, եպիսկոպոսների ձեռնադրելու վերաբերյալ: Եվ, ահա, երբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունն առաջին անգամ հանդիպել էր Սիսի **Ներսես կաթողիկոսը** գնաց նրան հանդիպելու: Երկու կաթողիկոսների միջև կնքվեց համաձայնություն հոգևորականների պարտավորությունների և երկու աթոռների իրավասության սահմանների մասին: Հաստատվեց նաև Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի գահերեցությունը:

Երուսաղեմից վերադառնալիս կաթողիկոսը այցելեց Կոստանդնուպոլիսի Կոստանդնուպոլսի Հայոց հոգևորականությունը, ինչպես գրում է Լեոն. «անկման վերջին աստիճանին էր հասել և պատրիարքական աթոռը խայտառակ արարքների մի թատերաբեմ էր դարձել»:

Կազմվել էին կուսակցություններ, որոնք կաշառքների, բռնությունների միջոցով միմյանցից խլում էին պատրիարքական իշխանությունը: Եկեղեցիները կողոպտել էին, նրանց հարստությունները հափշտակել՝ թուրք փաշաներին կաշառելու, նրանց պաշտպանությունը ստանալու համար:

Փիլիպպոս հայրապետին մեծ ջանքեր գործադրելով հաջողվեց վերացնել այս դրությունը և թուրքական մայրաքաղաքում գտնվող Հայոց եկեղեցու վիճակը բարեփոխել: **Փիլիպպոս Կաթողիկոսի** բարձր հեղինակության պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ նրան համարում էին հրաշագործ: Նա շատ լավ ծանոթ էր բժշկության արվեստին և կարողանում էր ոչ միայն ամեն տեսակ հիվանդություններ բուժել, այլև հոգեխախտվածներին ազատել նրանց տանջող «դևերից»:

Քվականի ապրիլի 2-ին սարսափելի մի երկրաշարժ ցնցեց Վան քաղաքը և նրա շրջակայքը: 8 օր անընդհատ շարժվում էր երկիրը: Քանդվեցին քաղաքի ներքին պարսպի մեծ մասը, հաստաբետ ապտերով շինությունները, աղքատ թաղամասերի տները, որոնք իրենց փլատակների տակ թաղեցին անչափ շատերին: Ողջ մնացածները փորում էին փլատակները և հանում մեռածներին ու կենդանի թաղվածներին: Անթիվ էին զոհվածները, բայց շատերն էլ դեռ կենդանի էին, նույնիսկ 10-15 օր շարունակ փլատակների տակ թաղված մնալուց հետո: Այդպես 40 օրից հետո ողջ հանեցին երկու երեխայի, որոնք մնացել էին փլատակներով ծածկված մի անկյունում մի մեծ կճուճ բազուկի թփի հետ միասին: Մի քանի օր անց, երբ քաղաքը ու ձյունով հագեցնելու միակ միջոցը:

Վերականգնվեց նաև Վարազա հռչակավոր վանքը և երկրաշարժից երեք տարի անց նորից հառնեց նախկին ճոխությամբ:

...Քրդերը՝ մուսուլման լինելով, շատ էին հարգում վաղաժամ սուրբ Նշան եկեղեցին իր խաչով հանդերձ, որովհետև նա հայտնի էր սքանչելի հրաշագործություններով: Օգտվելով երկրաշարժի առաջացրած խառնաշփոթից՝ քրդերը, որոնց հիմնական «աշխատանքը» ավազակությունն ու թալանն էր՝ հափշտակում են քանդված Սբ. Նշանի հրաշագործ խաչը և տանելով իրենց հետ՝ դարձնում են իրենց երկրպագության առարկան: Վանի վաճառականներից Սախաս Չելեպին 7000 ղուրուշ առաջարկեց քրդերին, որ նրանք վերադարձնեն Սբ. Նշանի խաչը: Քրդերը մերժեցին: Հայ հոգևորականները սկսեցին ներշնչել քրդերին, թե յուրաքանչյուր սուրբ իր ընտրած վայրն ունի և որից հեռանալ չի սիրում և, եթե հակառակ նրա ցանկության տանում են ուրիշ տեղ՝ նա սկսում է պալատել:

Քեզնից այս ժամանակ հողատնակով հրկանվածում է մի քանի հազար հեկտար հող, որոնցից մի քանիսը արդեն օգտագործվում է արհեստագործական նպատակներով, որոնցից մի քանիսը արդեն օգտագործվում է արհեստագործական նպատակներով, որոնցից մի քանիսը արդեն օգտագործվում է արհեստագործական նպատակներով:

Փիլիպպոս Առաջին Աղբակեցին օգնեց
Ամենայն Հայոց հայրապետ վերականգնելու Վասպուրականի ավերված եկեղեցիներն ու վանքերը, իսկ հետո
վերականգնելու Վասպուրականի ավերված եկեղեցիներն ու վանքերը, իսկ հետո
սկսեց կառուցել Էջմիածնի վանքի զանգակատունը թուրքահայ մեծահարուստ
վաճառական **Անտոն Չելեպիի** միջոցներով: Սակայն հայրապետին վիճակված
չէր զանգակատունը կառուցված-ավարտված տեսնել: Նա մեռավ 1655 թվականի

մարտի 25-ին, 63 տարեկան հասակում և թաղվեց Հռիփսիմեի վանքում:

Նրա աշակերտ **Առաքել Դավրիժեցին** հրաշալի տողերով է գնահատում իր ուսուցիչ, Ամենայն Հայոց հայրապետ **Փիլիպպոս Առաջին Աղբակեցուն**, ով բարի հիշատակ թողնելով իր ժողովրդի սրտում, հեռացավ դեռ շատ գործեր անավարտ թողնելով:

ՀԱԿՈՐ ՋՈՒՂԱՅԵՑԻՆ ԵՎ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Նոր հովվապետը նույնքան պայծառամիտ ու ժողովրդասեր էր, որքան իր նախորդը: Ժամանակագիրների վկայությամբ՝ **Հակոբ Ջուղայեցին Փիլիպպոս** կաթողիկոսի աշակերտն է եղել, ապա նրա տեղապահը և այդ պաշտոնում իրեն դրսևորել է հրաշալի, երբ կաթողիկոսը երկար ժամանակով ստիպված էր լինում բացակայել էջմիածնից:

Հակոբը բնիկ հինջուղայեցի էր և 1605 թվականի բռնագաղթի ժամանակ 7 տարեկան էր, և մանկական վաղ շրջանի այդ ծանր հիշողությունների տպավորությունները մինչև իր 82 տարեկան հասակը, մինչև իր վախճանը մշտապես իր հետ են եղել:

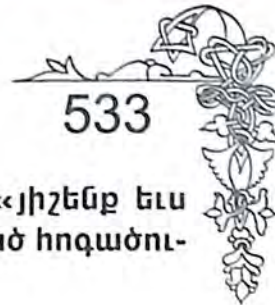
Մինչև էջմիածին գալը և այնտեղ ուսանելը սովորել է Նոր Ջուղայի դպրոցում: 51 տարեկան հասակում դառնալով Ամենայն Հայոց կաթողիկոս, մինչև իր մահկանացուն կնքելը իր բոլոր գործերի համար հասցրեց մեծապես գնահատվել և սիրվել ժողովրդի կողմից:

Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսն ավարտին հասցրեց էջմիածնի վանքի կիսակառույց զանգակատունը և զարդարել տվեց գեղեցիկ քանդակներով:

Բազմաթիվ շինություններ վերականգնելու և կառուցելու, ստորերկրյա ջրաբաշխական աշխատանքների հետ միասին, թե գործածության, թե այգիներն ու արտերը ջրելու համար նա երկու աղբյուր հանել տվեց, ապա երեք տարբեր մեծության արհեստական լճակներ շինել տվեց էջմիածնի շուրջը, զանազան տեղերում: Այս արհեստական լճակները ավելի էին գեղեցկացնում Արարատյան դաշտի բնությունը: Կաթողիկոսը նոր անտառներ տնկել տվեց, իսկ ջրերում ձկներ աճեցրեցին:

Ֆրանսիացի ճանապարհորդ, գիտնական **Տուրնեֆորը** 1701 թվականի ամռանն այցելեց էջմիածին և այն նմանեցրեց մի «երկրավոր դրախտի, որը լի է բրինձով, բամբակով, կտավատով, ձմերուկով, սեխով և ազնիվ այգիներով... Այդ դաշտում շատ զարգացած էր ծխախոտի մշակումը»:

Հակոբ հայրապետը կարողացավ նաև ընդարձակել էջմիածնի կալվածքները: Գնումների միջոցով նա ձեռք բերեց ութ գյուղ, որով վանքի եկամուտները

ավելացան և հնարավոր եղավ բարենորոգումներ կատարել:

Մաղաքիա Օրմանյան արքեպիսկոպոսի խոսքերով ասած՝ «**յիշենք եւս Յակոբ կաթողիկոսի հայկական տպագրության համար ունեցած հոգածութիւնը**»:

Ուրեմն, նորից անդրադառնանք հայ տպագրությանը:

Տպագրության հարցը 17-րդ դարում ավելի կենսական էր դարձել: Նոր բացվող դպրոցներին գրքեր էին անհրաժեշտ: Այլևս այն չափով, ինչպես առաջ էր, գրիչն ու ծաղկողը չէին կարող արտագրելով հասցնել ու բավարարել գրքերի պահանջը:

Վանքերում ու եկեղեցիներում հատկապես խիստ էր զգացվում Հին ու Նոր Կտակարանների պակասը: Օտարազգի կաթոլիկ քարոզիչները, որոնք թափանցում էին Հայաստան և քարոզում իրենց գաղափարները, ավելի գրագետ էին և պատրաստված, քան Հայոց եկեղեցու հոգևորականները: Տպագրության միջոցով վիճակը կարելի էր բարելավել:

Հիշո՞ւմ եք. **Խաչատուր Կեսարացի** վարդապետը Նոր Ջուղայի թեմի առաջնորդ դառնալուց հետո, ամենայն ջանադրությամբ սկսեց զբաղվել հայ դպրությունը օտար այդ երկրի մի փոքրիկ հայրենի կղզյակում իր ծաղկմանը հասցնելու գործով: Նոր կառուցված Ամենափրկիչ վանքն էր, որ դարձավ հայության այս հատվածի դպրության հիմնական վայրը:

Խաչատուր Կեսարացին նորջուղայեցի վարդապետ **Հակոբջանի**, հոգևորականներ **Հովհաննեսի, Միքայելի, Հովսեփի** օգնությամբ, մեկուկես տարվա լարված աշխատանքից հետո ստեղծում է մանր բոլորագիր և գլխագիր հայերեն տպատառեր, պատրաստում տպագրական մամուլ, ներկ, նույնիսկ թուղթ և 1638 թվականին կատարում «**Սաղմոսարանի**» մի փորձնական տպագրություն:

Նոր Ջուղայի տպարանը հիմնադրողներից որևէ մեկը չէր սովորել եվրոպական որևէ տպարանում, որևէ վարպետի մոտ: Մի քանի համառ հայ վանականներ կատարեցին այդ գործը՝ աշխատանքի ընթացքում միայն հետզհետե դառնալով տպագրիչներ: Անշուշտ, նրանց տպագրած գրքերի որակը ցածր էր եվրոպայում տպված գրքերի մակարդակից: Բայց տպարանն աշխատում էր: «**Սաղմոսարանից**» հետո տպագրվեցին «**Հարաց վարք**», «**Խորհրդատետր**», «**Ժամագիրք ատենի**» գրքերը:

Այս գրքերը «**սփռեալ**» տարածվում էին Հայաստանի բոլոր վանքերում և եկեղեցիներում, բոլոր այն բնակավայրերում՝ հայրենի թե օտար, որտեղ հայեր էին ապրում և որտեղ հիմնվել էին դպրոցներ:

Բայց ինչո՞ւ Նոր Ջուղայում և ոչ թե էջմիածնում ստեղծվեց այս տպարանը, փաստորեն, «**տպագրության ինքնուրույն հայկական գյուտ էր**»:

Պատասխանը միանշանակ է. Հայաստանում, եթե նույնիսկ խաղաղ տարիներ էին՝ խաղաղությունը բնավ կատարյալ չէր:

Նոր Ջուղան հարուստ էր իր վաճառականության շնորհիվ: Իսկ Հայոց բուն Հայրենիքը, որքան էլ բարգավաճեր՝ դեռ աղքատ էր: Իգուր չէր, որ նույնիսկ

Խաչատուր վարդապետի տպարանից 130 տարի անց՝ 1771 թվականին, երբ էջմիածնում վերջապես հիմնվեց տպարան՝ նրա ծախսերը հոգաց նորջուղայեցի հարուստ խոջա **Գրիգոր Չիքիկյանը**։ Ի դեպ, **Խաչատուր Կեսարացուն** չի բավարարել իր տպագրած գրքերի որակը և նա Իտալիա է ուղարկել իր աշակերտներից **Հովհաննես Ջուղայեցի** վարդապետին՝ տպագրական արվեստին վարժվելու նպատակով։

Մի տարի ցամաքով և ծովով գնալուց հետո **Հովհաննես վարդապետը** հասնում է Վենետիկ։ Նրա նպատակը գերազանց կատարելությամբ հայերեն նոր տառեր, զարդեր ու պատկերներ պատրաստել տալն էր։

Եվ, որովհետև Վենետիկում չի գտնում համապատասխան վարպետների՝ մեկնում է Հռոմ, որտեղից էլ Լիվորնո։ Հինգ տարի, մեծ ջանքերից հետո, սարքավորել է տպարան և 1050 օրինակով մի **«Սաղմոսարան»** հրատարակել։ Սա, իրոք, հերոսական գործ էր, որովհետև իտալական յուրաքանչյուր քաղաքի կառավարություն կասկածանքով էր վերաբերվում հայերի նման ձեռնարկումներին, մանավանդ՝ Հռոմը և Վատիկանը։

Եվ այս է եղել պատճառը, և ոչ թե լավ վարպետների բացակայությունը, որ նա ստիպված է եղել Իտալիայում թափառել այստեղից այնտեղ, մինչև գտել է հարմար մի վայր իր նվիրական գործը սկսելու համար։

«Սաղմոսարանը» տպագրելուց հետո, իր հետ վերցնելով իր տպարանի բոլոր պարագաները՝ նա երկու տարվա ընթացքում մի կերպ հասնում է Նոր Զուղա։ **Խաչատուր Կեսարացին** մի քանի ամիս առաջ կնքել էր իր մահկանացուն։ **Հովհաննես** վարդապետը նոր տպարանում հրատարակում է մի **«Պարզատունար»** և սկսում Հին Կտակարանի տպագրությունը։

Հովհաննես վարդապետի կյանքի վախճանը ողբերգական էր։ **Հովհաննեսը**, որ արդեն ձեռնադրվել էր եպիսկոպոս և նշանակվել Զուղայի հոգևոր առաջնորդ, դրամ է տալիս մի հայ աղքատ գյուղացու, որպեսզի նա թուրք առևանգիչի ձեռքից ազատի պարտքի դիմաց որպես գրավ պահվող իր դստերը։ Աղջիկն ազատվում է, բայց թուրքը չէր ուզում բաց թողնել աղջկան, իմանալով, որ դրամ տվողը **Հովհաննես** եպիսկոպոսն է՝ սպանում է նրան։

Հովհաննես եպիսկոպոսի եղերական մահից հետո տպարանը երկար ժամանակ մատնվում է անգործության։

Վերջապես, **Ստեփանոս ճգնավորի** ջանքերով մի քանի աստվածաբանական գրքեր են տպվում։ Ի վերջո, չկարողանալով վճարել շահնշահի նշանակած բարձր տուգանքը՝ խափանվում է այդքան դժվարությամբ կազմակերպված գործը։

Հակոբ Ջուղայեցի հայրապետը, որ այդքան երազում էր Նոր Զուղայում կազմակերպված տպագրության միջոցով վանքերի և դպրոցների համար Հին Կտակարան ստանալ՝ չստացավ։

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՆԿՅՈՒՐԱՑԻ

Մյուս տպագրիչը գործում էր Իտալիայում։ Նա **Հովհաննես Անկյուրացին** էր։ Նա Զմյուռնիայում Վենետիկի դեսպանի թարգմանիչն էր և Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքի ներկայացուցիչը հրաշալի գիտեր իտալերեն և լատիներեն լեզուները։

Հռոմում եղած ժամանակ հայերեն Հին Կտակարան տպագրելու համար ծուլել է տվել հայերեն տպատառեր։ Սակայն նրան չհաջողվեց իրականացնել Հին Կտակարանի տպագրությունը։ Նա պարզապես անցնելով Վենետիկ՝ մի հույնի տպարանում առաջին անգամ հրատարակում է **Ներսես Շնորհալու «Յիսուս որդին»** և մի **«Սաղմոսարան»**։

Հովհաննես Անկյուրացին հայ գրքի պակասով խորապես մտահոգված անձ էր։ Նա նույնպես մեծ զրկանքների գնով է պատրաստել տվել տպագրական պարագաները ու հրատարակել երկու հայերեն գրքեր՝ առանց անձնական ու նյութական ամենաչնչին ակնկալություն ունենալու։ Նման գործեր կատարելիս հայերը կարողացել են գնալ անձնական մեծ զոհողությունների ճանապարհով։ Գրքերը տպագրված են բարձր որակով ու ճաշակով... Սակայն նա էլ մյուս տպագրիչների նման խնդրել է ընթերցողներից. **«Իսկ եթե նուազությիւն գտանէք, ներեցէք իմում պակասութեանս, զի կար մեր այս էր»**։ Իսկ նա իր ժամանակի ամենակրթված անձերից մեկն էր։

ՄԱՏԹԵՈՍ ԾԱՐԵՑԻ

Հակոբ Ջուղայեցի հայրապետը ամեն գնով պետք է իրագործեր **«դպրության գենք»** գրքի տպագրությունը։ Եվ նա իր նախորդի՝ **Փիլիպպոս կաթողիկոսի** դպիր **Մատթեոս Ծարեցուն** ուղարկեց Եվրոպա, որովհետև, ինչպես վկայում է Եվրոպացի մի հեղինակ՝ **Ֆ. Դուբիեզը**, **«Հայաստանի պատրիարք Հակոբ Չորրորդը, արվեստների և գիտությունների այդ եռանդուն երկրպագուն, տեղեկանալով, որ Վենետիկի և Զուղայի տպարանների տառատիպերը անպետք են դարձել, Մատթեոս Վան Ցար անունով իր սարկավագին ուղարկեց Նիդերլանդիա՝ այնտեղ ավելի լավ տիպեր կտրելու համար»**։

Հակոբ Չորրորդը իրականում **Հակոբ Երրորդն** էր, և նա **Մատթեոս Ծարեցուն** ուղարկել էր ոչ թե Նիդերլանդիա, այլ՝ Իտալիա։ Բայց այստեղ կարևորն այն է, որ Եվրոպացի գրողը վկայում է **Հակոբ** հայրապետի **«արվեստների և գիտությունների երկրպագու»** լինելը։

Հակոբ Ջուղայեցին իրոք հոգու և մտքի բարձր հատկանիշներով օժտված հոգևորական էր և նախանձախնդիր հայ գրքի բարձրացման գործին։

...**Մատթեոս Ծարեցին** պատմում է, որ Զմյուռնիայից դուրս գալով՝ քառասուն օրից հասել է Վենետիկ։ Այստեղ նրան չի հաջողվում Հայոց տառեր ծուլել տալ, որովհետև որևէ գրածույլ վարպետ չի համաձայնել հայերեն տառեր պատրաստել առանց Հռոմի պապի և կարդինալների ժողովի թույլտվության... որովհետև խիստ պատժով արգելված էր առանց Վատիկանի թույլտվության այլազգիների համար

տառեր ծուլել: **Ծարեցին** մեկնում է Հռոմ և ութ ամիս շարունակ դիմում է պապին և զանազան կարդինալների, «**բայց ոչ եղև հնար**»:

Նա մեկնում է «**հերետիկոս**» Հոլանդիա, որը մերժել էր կաթոլիկությունը և դավանում էր բողոքականություն: Ամստերդամի **Էլզեվիրների** նշանավոր տպագրատան գրաձույլ գերմանացի վարպետ **Քրիստոֆել Ֆոն Դիկին** պատվիրում է հայերեն տառերի այնպիսի տեսականիի ծուլում, որով հնարավոր կլինի տպագրել Հին Կտակարանի նման մեծ ու բարդ բնագիր: Ի վերջո **Մատթեոս Ծարեցին** Ամստերդամում հիմնեց նշտապես գործող տպարան: Որպես առաջին փորձ տպագրվեց **Ներսես Շնորհալու «Յիսուս որդին»**:

Ծարեցին Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի պատվիրակն էր, սակայն էջմիածինը անկարող էր դրամ տրամադրել տպարանին:

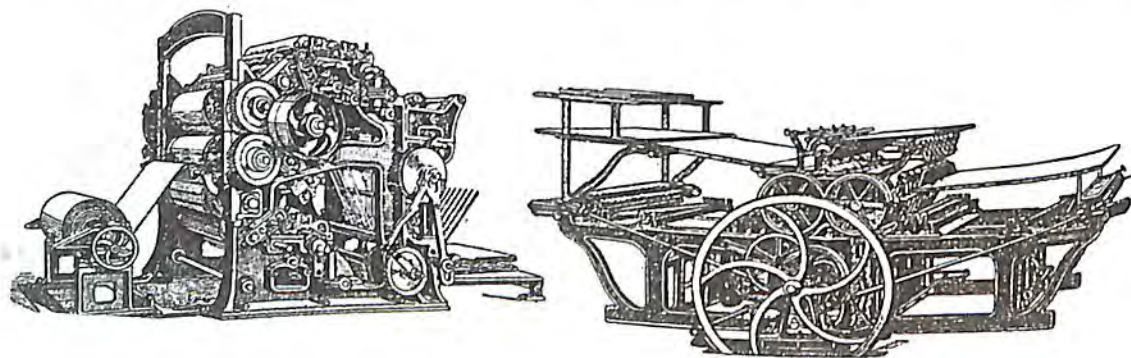
Եվ Ծարեցին Ամստերդամում իր բոլոր տպագրական ձեռնարկումները՝ տառեր պատրաստելը, նկարների փորագրությունները, տպագրական մանուլը և այլ պարագաներ՝ գնել էր տոկոսով դրամ պարտ առնելու միջոցով: Նա որևէ անձնական չափ չուներ. նա ուղղակի ազգային կարևոր պարտավորություն էր կատարում: Բայց դա պարտատերերին բնավ չէր հուզում: Նրանք օրենքի ուժով պահանջում էին պարտք վերցրած դրամը և նրա տոկոսը:

ԱՎԵՏԻՍ ՂԼԻՃԵՆՑ

...Իսկ նա ծանր հիվանդ էր: Նա գիտեր, որ չի տեսնելու նույնիսկ մեծ չարչարանքով ստեղծած գործի անդրանիկ երախայրիքը՝ «**Յիսուս որդին**»:

Եվ, ահա, ծանր հիվանդ պառկած, պարտքատերերից հալածված, խոր հուսահատության մեջ գտնվող **Մատթեոս Ծարեցուն** այցելում է նորջուղայեցի վաճառականներից մեկը՝ առևտրական գործով Ամստերդամում հայտնված **Ավետիս Ղլիճենցը**:

Ծարեցին դրամ խնդրեց վաճառականից պարտքերը վճարելու և տպարանը փրկելու համար: Որպես հատուցում **Ղլիճենցը** կստանար 1200 օրինակ «**Յիսուս որդին**» և 2000 օրինակ «**Սաղմոսարանը**», որն արդեն պատրաստ էր տպագրության:

Տպագրական մեքենաներ

Իսկ իր՝ **Ծարեցու** մահից հետո **Ղլիճենցը** կարող է դառնալ ողջ տպարանի տերը:

...Այս վաճառականին ևս չէր հետաքրքրում չափը, որ կարող էր ստանալ տպարանից: Նրան հետաքրքրում էր տպարանը պարտքատերերից փրկելը և հայերեն գրքեր հրատարակելը:

Ավետիս Ղլիճենց վաճառականը փակում է **Ծարեցու** բոլոր պարտքերը և նույնիսկ որոշում է թողնել իր վաճառականական գործերը և իր բերած նյութական նպաստով աշխատել տպարանում և հայերեն գրքեր տպել:

Մատթեոս Ծարեցին՝ տառապանքներից ու չարչարանքներից վաղ ծերացած նվիրյալը, վախճանվում է օտարության մեջ:

Ավետիս Ղլիճենց վաճառականը դառնում է տպագրիչ և հրատարակիչ: Սակայն չափազանց անձնվեր լինելով հանդերձ՝ **Ավետիսը** չէր կարող շարունակել **Մատթեոս** դպիրի գործը, քանի որ «**բանի սպասաւոր չէր և անհմուտ**» էր Հայոց գրի ու դպրության ասպարեզում: Նա ի վիճակի չէր համեմատական բնագիր պատրաստել, խմբագրել ու սրբագրել, որի համար պահանջվում էր բարձր գրագիտություն, իսկ **Ավետիսը** հմուտ էր ոչ թե բանասիրության, այլ վաճառականության գործում: Նավերը, որոնք Ձմյուռնիայից հասել էին Ամստերդամ՝ պիտի ետ վերադառնային, նրանց հետ մաս, իր նոր ապրանքներով, վաճառական **Ավետիսը**, եթե չէր ուզում սնանկանալ և կորցնել տպարանը, գուցե մաս հայերեն գրքեր տպագրելու իր երազանքը: Վաճառական **Ավետիսը** պարզապես չէր կարող բախտի քմահաճույքին թողնել մեծ տառապանքների գնով հաստատված տպարանը: **Ավետիսը** նամակներ է ուղարկում **Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսին** և իր եղբորը՝ **Ոսկան Երևանցուն**, որը Ուշիի Սբ. Սարգիս վանքի վանահայրն էր: **Ավետիսը** խնդրում է նրան, որ մարդ ուղարկեն Ամստերդամ՝ տպարանն ընդունելու, քանի որ իր համեստ կրթությունը չի համապատասխանում այդ կարևոր աշխատանքին: Այնուամենայնիվ, մինչև նոր տպագրիչը կհասներ Երևանից Ամստերդամ՝ **Ավետիսը** փորձում է **Ծարեցու** մահվան պատճառով ընդհատված տպագրական գործն առաջ տանել: Հայոց դպրոցներին գրքեր էին պետք և մարդը թողած իր վաճառականությունը՝ լծվում է ազգի համար այդ կարևոր գործին...

վերջապես հրատարակվում են կիսատ մնացած «**Յիսուս որդին**», ապա «**Սաղմոսարանը**» և «**Ժամագիրքը**»:

...Իսկ այդ ընթացքում հայրապետը մտածում է, թե ում կարելի է ուղարկել Ամստերդամ՝ փոխարինելու համար **Ավետիս Ղլիճենց** սքանչելի մարդուն... որը սակայն... Մի խոսքով: Շնորհակալ լինեմք **Ավետիս վաճառականին**, որ ազատեց տպարանը Ամստերդամի պարտքատերերի հարձակումներից և շարունակեց **Մատթեոս Ծարեցու** գործը այնքան ժամանակ, մինչև Հայաստանից եկավ հասավ փոխարինողը:

Ոսկան Երևանցին ամենահարմար թեկնածուն էր տպագրության գործը Ամստերդամում ղեկավարելու համար: Նա իր ժամանակի ամենակրթյալ անձնավորություններից թերևս առաջինն էր, շատ լավ գիտեր լատիներեն և վաղուց աշխատում էր հայերեն Յին Կտակարանի տպագրության բնագրի պատրաստման վրա: Նա համառ և մեծ կամքի տեր մարդ էր, Հայոց դպրության ամենաջերմեռանդ ջատագովներից մեկը:

Հակառակ իր ընտանիքի վաճառականական ավանդույթների և ծնողների ցանկությանը՝ դեռ մանուկ հասակից որոշել էր իր կյանքի անցնելիք ուղին և, հակառակ ծնողների ընդդիմությանը՝ գաղտնի հաճախում է Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքում **Խաչատուր Կեսարացու** բացած դպրոցը: Ի դեպ, նրա Երևանցի ծնողները Շահ-Աբասի մեծ գաղթի ժամանակ հազարավորների հետ ստիպված են եղել անցնել Արագը և հայտնվել Սպահանում:

15-ամյա **Ոսկանը** գալիս է Էջմիածին իր կրթությունը շարունակելու և մեծ գիտության տեր **Մելիքսեթ Վժանեցու** մոտ ուսանելու փիլիսոփայություն, երկրաչափություն, աստղաբաշխություն և քերականություն:

Հետո նա ծանոթանում է դոմինիկյան վանական ու գիտնական **Պաուլոս Պիրոմալիի** հետ և նրանից սովորում լատիներեն՝ փոխադարձաբար նրան հայերեն սովորեցնելով: Լատիներենի իմացությունը նրան հնարավորություն է տալիս զբաղվել թարգմանությամբ:

Հակոբ Զուղայեցին գտնում էր, որ **Ոսկան վարդապետը** ամեն առումով այն միակ գիտուն անձնավորությունն է, ով կարող է Հայոց տպագրական գործը շարունակել օտար ափերում:

Ոսկան Երևանցին Էջմիածնից Եվրոպա է մեկնում 1662 թվականի սեպտեմբերի 27-ին:

ՆՈՐԻՑ ՀԱԿՈԲ ԶՈՒՂԱՅԵՑՈՒ ՄԱՍԻՆ

Քանի դեռ **Ոսկան Երևանցին** քանդում է դեպի Եվրոպա տանող, պատերազմների և ելուզակների պատճառով դժվար, երբեմն անանցանելի դարձած ճանապարհների կծիկը, մենք դեռ մնանք կառուցմամբ, դպրությամբ և ժողովրդի ճակատագրով մտահոգ **Հակոբ Զուղայեցի** հայրապետի մոտ: Ինչու էր նա համար նրա օրոք կատարված Հայոց կյանքի անցուդարձին՝ կապված ոչ միայն թուրքերի ու պարսիկների, այլև Արևմուտքի հետ:

Թեև խաղաղ տարիներ էին, բայց հայ ժողովուրդը ապրում էր հարկահավաքության ծանր բեռն ուսերին: Անվճարունակները ենթարկվում էին անզուսպ հալածանքների: Ով ի վիճակի չէր գլխահարկ տալ՝ պիտի մահմեդական դառնար, որովհետև մահմեդականները ազատված էին այս հարկից:

17-րդ դարի կեսերին Իրանում ճանապարհորդած ճիզվիտ **Ալեքսանդր դը Ռոդեսը** վկայում է.

«Պարսիկները շատ են նեղում քրիստոնյաներին՝ թե՛ անձնապես, թե՛

տուրքերով: Անվճարունակ հարկատուներին գանակոծում են՝ մահվան դուռը հասցնելով, կամ թե հավատափոխ անելով նրանց՝ մի բան, որ հաճախ է պատահում»:

Թուրքիայի հպատակության տակ գտնվող Հայոց գավառների վիճակը նույնն էր: Այս խեղճ ու տնանկ, անվճարունակ ծխականներին, օտար աղբյուրների վկայությամբ, օգնության էին շտապում բարձրապաշտոն հայ եկեղեցականները, որոնք մուծում էին սրանց հարկերը և ազատում հավատափոխ լինելու պարտադրանքից:

Եկեղեցին իր միջոցները հայթայթում էր այն հողերի մշակումից, որոնք պատկանում էին վանքերին: Նաև՝ վանքերին պատկանող խանութների, իջևանատների, ձիթհանքերի, ջրաղացների, արհեստանոցների միջոցով ստացվող եկամուտներից: Վանքերն ու եկեղեցիները եկամուտներ էին ստանում նաև «**աջ-համբույրների**», ուխտագնացությունների ժամանակ, քարավանային ուղևորների նվիրատվություններից:

Հոգևորականությունը տուրք էր վճարում կառավարիչներին, սուլթանական ու շահական գանձարաններ... Իսկ եկամուտների ավելցուկով ազատում էր անվճարունակ ծխականներին տանջահարումներից կամ հավատափոխումից:

Էջմիածնի մենաշնորհ իրավունքն էր ողջ Հայաստանում և օտար հողում գտնվող եկեղեցիներին ու վանքերին պաշտամունքի մյուռոն բաշխելը, որի համար մյուռոն ստացող վանքերն ու եկեղեցիները մեծ գումար էին տալիս թե՛ սուլթանին, և թե՛ շահին:

Բայց.

17-րդ դարի կեսերին Թուրքիայում հասունանում էր Էջմիածնի եկեղեցու գերիշխանությունը սահմանափակելու կամ իսպառ վերացնելու խնդիրը: Թուրքահայ հոգևորականները, նրանց հետ մասնատուները, բողոքում էին թուրք պաշտոնատերերին, թե թուրքահայերը, փաստորեն, գտնվում են իրանական հպատակների վիճակում և մեծ քանակությամբ կանխիկ են հանում երկրից՝ արգելք դառնալով օսմանյան «**խարաջի**» վճարմանը և փաստորեն օսմանյան դրամով զինում են իրանցիներին Թուրքիայում լրտեսությամբ նվիրակներին զրպարտում էին Իրանի օգտին Թուրքիայում լրտեսությամբ զբաղվելու մեջ: Թուրքերը բռնում էին անմեղ նվիրակներին, խիստ ու մանրախույզ հարցաքննության ենթարկում: Այս խեղճ հոգևորականները որքան էլ փորձում էին արդարանալ, թե քաղաքական շահագրգռություններից ու դիտավորություններից հեռու են՝ արդյունքի չէին հասնում:

Էջմիածնի ղեկավարությունից հեռանալու գործը ջանադրությամբ առաջ էր մղում հատկապես **Եղիազար Այնթապեցին**՝ Երուսաղեմի պատրիարքը: Նա նույնիսկ Երուսաղեմում մի եկեղեցի հիմնեց Էջմիածին անունով, խորհրդանշորեն Երուսաղեմում տեղավորելով հայրապետական աթոռը և 1664 թվականին հատուկ հրովարտակով ինքն իրեն հռչակեց թուրքահայ թեմերի կաթողիկոս: Իհարկե, այս գործը նա զուլիս բերեց հսկայական կաշառքներ տալով սուլթանին և թուրք պաշտոնյաներին:

Սուլթանը այս նոր կաթողիկոսությունից տարեկան պիտի ստանար 15.000 ստակ տուրք և դրա փոխարեն պիտի թույլատրեր **Եղիազարին** մյուռնոսրինքի և մյուռնաբաշխման իրավունքը՝ արգելելով էջմիածնի նվիրակների մուտքը Օսմանյան կայսրության որևէ հայկական կամ ոչ հայկական գավառ:

Թուրքահայ համայնքներին իր կողմը գրավելու համար **Եղիազարը** օրհնության կոնդակներ էր ուղարկում ամենուր՝ խոստանալով անվճար մյուռնոսրինք:

Քսան տարի շարունակ Եղիազարի այս պառակտիչ գործելակերպը պատճառ դարձավ այստեղ և գավառներում ապրող ժողովրդին բաժանվելու երկու բանակի՝ «**հակոբյանների**» և «**Եղիազարյանների**»: Բանակցելով Բարձր Դռան հետ՝ պայքարող կողմերը փոփոխակի հաջողությամբ կաշառում էին թուրք պաշտոնյաներին՝ սրանց օգնությամբ կառավարական մի հրաման ջնջել տալով և նորը գրելով:

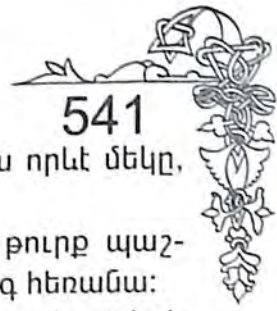
...Երջանկահիշատակ **Փիլիպպոս կաթողիկոսին** հաջողվել էր օտար երկրում և Բուռն Հայաստանում միմյանց դեմ պայքարող շրջանակներում հաշտություն կայացնել, և ընդունելի դարձնել էջմիածնի գերակայությունը: Սակայն **Հակոբ Ջուղայեցու** հայրապետության ընթացքում այդ պայքարը նորից բորբոքվեց և ի վերջո հասցրեց Երուսաղեմի կաթողիկոսության հիմնումին:

Եկեղեցու պառակտվածությունը սանձարձակ կեղեքումների առիթներ էր ընծեռում թուրք և պարսիկ պաշտոնյաներին:

Հարկավոր էր էջմիածնի ընդհանրականության իրավունքը ամեն գնով ճանաչել տալ Թուրքիո սուլթանին: Սա անչափ դժվարին խնդիր էր, որը պիտի մեծ ջանքեր գործադրելով լուծեր **Հակոբ հայրապետը**: Նա իր հետ Կոստանդնուպոլիս տարավ Փիլիպպոս կաթողիկոսի հաստատման հրամանը, ըստ որի էջմիածնի իրավասությունը տարածվում էր և Օսմանյան կայսրության մեջ ապրող բոլոր հայերի վրա: Սակայն առանց կաշառքի այս թուրքը որևէ նշանակություն չէր կարող ունենալ: **Հակոբ կաթողիկոսը** ստիպված եղավ ոչ միայն հայերից, այլև թուրքերից պարտքեր վերցնել սուլթանին կաշառելու համար:

Հակոբ հայրապետն այսպես վերականգնելով էջմիածնի իրավունքը՝ վերադարձավ: Նրան ուղեկցում էր Օսմանյան կառավարության մաքսային մի պաշտոնյա, որը էջմիածին հասնելուն պես պետք է կաթողիկոսից ստանար կաշառքի համար թուրքերից ստացած պարտքերը և վերադառնար:

Սովորաբար Երևանի խաները, քիչ բացառությամբ, բարյացակամ էին տրամադրված դեպի հայերը: Երբ հայրապետը դեռ Կոստանդնուպոլսում էր՝ Երևանի խանը ծագումով լեզգի՝ **Սաֆի** անունով մեկն էր, որը մի օր գրոսանքով հասնելով **Հակոբ կաթողիկոսի** շինած լճակներից մեկին և տեսնելով նրա մոտ տնկված ու գեղեցկորեն փարթամացած այգին, որոշում է, որ այդ ամբողջ տարածքը՝ լճակով հանդերձ, իրեն պետք է պատկանի: Եվ, երբ կաթողիկոսը Կոստանդնուպոլսից վերադարձավ, Սաֆի խանը նրանից պահանջեց այդ ողջ տարածքը նվիրել իրեն՝ խոստանալով նույնիսկ մի չնչին գումար ևս տալ, որպես փոխհատուցում: Կաթողիկոսը հրաժարվում է, բացատրելով, որ այդ կալվածքը

պատկանում է էջմիածնի վանքին և ինքը, ապա և ընդհանրապես որևէ մեկը, իրավունք չունի այդ կալվածքը վաճառել կամ նվիրել:

Խանը չպետք է կուլ տար այս մերժումը: Եվ նա ստիպում է թուրք պաշտոնյային, որ նա պահանջի կաթողիկոսի պարտքը, ստանա և արագ հեռանա:

Սակայն այն կառուցումները, որն արել էր **Հակոբ Ջուղայեցին**, գրեթե դատարկել էին կաթողիկոսական գանձարանը: Նրա ճանապարհորդությունը դեպի Կոստանդնուպոլիս նույնպես նպաստել էին դրան:

Հակոբ հայրապետը խնդրում է խան Սաֆիին, թույլ տալ գնալ Սպահան՝ Հահնշահին ներկայանալու և տեղի հայերից ժողովարարություն անելու Թուրքիո պարտքատերերին վճարելու համար:

Սաֆի խանը արգելում է նրան էջմիածնից դուրս գալ: Բայց հայրապետը առանց այդ արգելքը հաշվի առնելու՝ ճանապարհ է ընկնում դեպի Պարսկաստան: Սաֆի խանը Նախիջևանի մոտ բռնել է տալիս Ամենայն Հայոց հայրապետին և, մեծ ճանապարհի ելուզակի նման կալանավորելով, բերում է Երևան և բանտարկում Ամանիա առաքյալի եկեղեցում, պահապաններ նշանակում՝ թույլ չտալով անգամ էջմիածին վերադառնալ:

Հակոբ հայրապետը խիստ վիրավորված խանի այս արարքից՝ հարցում է ուղարկում նրան.

«**Ես երթալի առ ոտս Շահին, և դու կալանաւոր արարեր զիս որպէս մահապարտ. արդ թէ արժանի եմ մահու՞ սպա՞ն զիս, ապա թէ ոչ՝ ընդէ՞ր կամ ի բանտի՞**»:

Խանը պատասխանում է.

«**Ոչ սպանանեմ զքեզ և ոչ արծակեմ, այլ այդր կաց մինչև մեռցիս**»:

Եռանդուն ու վճռական ծերունին կորցնելով համբերությունը՝ իր սուրհանդակ **Վարդանի** օգնությամբ, նրա հավատարիմ պաշտպանությամբ, նստում է ջորի, հազար ու մի փորձությունից խուսափելով անցնում է Արաքսը և մտնում Պարսկաստան:

...Պատմությունն ավարտվում է այսպես. ձերբակալվում է Սաֆի խանը և խայտառակությամբ պաշտոնազրկվում:

Հահնշահից պատիվներ ստացած **Հակոբ հայրապետը** Երևան է վերադառնում նոր նշանակված խանի հետ, որի անունը նույնպես **Սաֆի** էր:

Այս երկրորդ Սաֆի խանին Հահնշահը հրամայել էր հոգատարությամբ վերաբերվել Հայոց կաթողիկոսին և առանց նրա գիտության որևէ բան չձեռնարկել:

Բայց սա էլ շատ կարճ ժամանակից հետո իրեն դրսևորեց որպես հայատյաց մեկը: Սրա ժամանակ գողությունն ու ավազակությունն այն չափով ծավալվեց, որ սրանից ահաբեկված ապրում էին ոչ միայն քրիստոնյաները, այլև մահմեդականները: Փոքր ու մեծ գողերից, մեծ ճանապարհների ելուզակ-ավազակներից Սաֆի խանը առնում էր իր բաժինը և նրանց նորից ուղարկում իրենց եկամտաբեր գործին:

Մահմեդականները Հահնշահին Սաֆի երկրորդ խանի մասին ամեն բան

պատմող թուղթ ուղարկեցին: Այս խանը նույնպես պաշտոնագրկվեց: Պարսկաստանից նոր խան եկավ, և երկիրը կարծես թե խաղաղվեց:

Հակոբ հայրապետը այդ խառն միջոցին զբաղված էր էջմիածնի պարտքերը վճարելու հոգսերով: Ի վերջո, դա նրան հաջողվեց:

Նա նաև զբաղված էր օտար երկրում **Ռսկան Երևանցու** գլխավորությամբ առաջ տարվող հայկական տպագրության հոգսը հոգալով... որը դեռ չէր հաջողվում նրան:

Բայց մինչև օտար երկրում **Ռսկան Երևանցուն** հանդիպելը դեռ վայելեց **Հակոբ հայրապետի** մտերմությունը, որի մասին **Լեոն** գրում է.

«...Նա հանդիսացավ գլուխ և ոգի մի նշանավոր քաղաքական ձեռնարկության, որից ծնունդ պիտի առնեն հայ ժողովրդի ազատագրական մեծ և դարավոր շարժումը: Միայն այս հանգամանքը բավական է, որ **Հակոբ Զուղայեցին** դասվի Հայաստանի անվանի երախտավորների շարքում»:

Ի՞նչ էր տեղի ունեցել իրականում:

ԿԱԹՈՒԻԿՆԵՐ

14-րդ դարից սկսած Ատրպատականի Սուլթանիա և Մարաղա քաղաքներում հաստատվեցին ֆրանցիսկյան և բենեդիկտյան կաթոլիկ կրոնավորները, որոնք իրենց քարոզներով և լատին աստվածաբանների գործերը հայերեն թարգմանելով կարողացան իրենց ազդեցության տակ գցել Նախիջևանի, Երնջակի, Զահուկի հայերին: Եվ նույնիսկ հայ հոգևորականներից ոմանք նրանց աշակերտելով կաթոլիկ դարձան և կազմեցին Հռոմի եկեղեցու հետ միաբանողների եղբայրություն, որը մեր մատենագրության մեջ հայտնի դարձավ **ունիթոր** անունով: Ֆրանցիսկյան և դոմինիկյան հոգևորականներն էին ղեկավարում այս «եղբայրությունը», բայց, ի վերջո, Սուլթանիան ստացավ իր սեփական արքեպիսկոպոսական աթոռը, որտեղ բազմում էին տեղացի հայ ունիթոր կրոնավորներ: Եվ այսպես, երկու դավանանքների դարավոր անհաշտությունն այժմ կաթոլիկ և հայադավան հայերի փոխադարձ հարաբերությունների մեջ պատվաստում էր թշնամական հարաբերություն:

1622 թվականին **Գրիգոր Տասնհինգերորդ** պապը Հռոմում հիմնեց «**Հավատի քարոզչության Սուրբ Միություն**», որի շնորհիվ կաթոլիկ քարոզչությունը Հայաստանում դառնում է ավելի եռանդուն և համառ:

Նախիջևանի հայ կաթոլիկների համար բացվեց դպրոց, որի ուսուցիչներն էին Եվրոպայից ժամանած լատին կրոնավորները: Սրանցից մեկն էր **Պաուլո Պիրոմալին**, որը հայտնվելով հայ իրականության մեջ՝ նախ ուսումնասիրեց Հայոց հին

գրականությունը, որպեսզի հայերին ապացուցի, թե նրանք թուրքմանացաբար են Հռոմի կողմից հերժվածողների շարքում գրվել, քանի որ սկզբից արդեն կաթոլիկ են եղել:

Հիշո՞ւմ եք. սա այն **Պիրոմալին** էր, որ **Ռսկան Երևանցու** լատիներենի ուսուցիչն էր եղել, իսկ **Ռսկան Երևանցին** էլ նրա հայերենի ուսուցիչը:

Պիրոմալին իր բնավորության մեղմությամբ շահեց հայերի վստահությունը և որպես հմուտ հայագետ՝ ձեռք բերեց Հայոց եկեղեցիներում քարոզելու իրավունք: Նա նույնիսկ էջմիածնում լավ ընդունելություն գտավ: Նա երկար ժամանակ Նախիջևանի ունիթորների եպիսկոպոսն էր, որից հետո անցավ Լեհաստան՝ այնտեղի «մոլորված» հայերին «դարձի» բերելու համար:

Ապա, Հայաստանում հայտնվեց կաթոլիկ միսիոներ **Կղենես Գալանոսը**: Սա իր խառնվածքով առաջինի հակապատկերն էր: Նա հայտնվեց այստեղ՝ քարոզչի իր պաշտոնը քողարկելով բժշկի մասնագիտությամբ: Սովորելով հայերեն՝ նա իր հորինեց կրոնական վիճաբանությունների հայերեն գրքեր և «**որսորդական եռանդով տոգորված**», նույնիսկ բռնություններ գործադրելով, հայերին դարձնում էր կաթոլիկ: Նա գործում էր մեծ կրքոտությամբ և հանդգնությամբ: Նույնիսկ հազմելով հայ հոգևորականի զգեստ՝ մտնում էր Հայոց եկեղեցիներ, նրա բեմերից քարոզում, գրավելով շատերին իր ճարտար լեզվով և ավելի շատ գուցե նաև նրանով, որ համարվում էր հմուտ բժիշկ:

Իր բուռն գործունեության համար վատիկանում նրան կոչում էին «**Աստծո խարազան Արևելքի հերետիկոսների համար**»:

Նա ջանում էր համոզել միամիտ ժողովրդին, թե նրա հավերժական դարձած քաղաքական թշվառությունը հետևանք է այն բանի, որ նա Աստծու կողմից «**պատժված ժողովուրդ է**»: Իսկ պատժվել է, որովհետև Հռոմի եկեղեցու հետ չէ: Հայաստանում մեկ ուրիշ քարոզիչ գրում է, թե «**Աստված վրեժ է լուծում հայերից և հույներից, որովհետև նրանք կաթոլիկ չեն**»:

Կաթոլիկ կրոնավորները ամեն տեղ հայտարարում էին, որ եթե հայերը չեն ուզում մնալ իրենց սոսկալի դրության մեջ, եթե նրանք կամենում են ազատվել ստրկությունից, պիտի իսկույն քավեն իրենց նախնիների մեղքերը՝ հրաժարվեն հերժվածությունից և մտնեն Հռոմի եկեղեցու գիրկը:

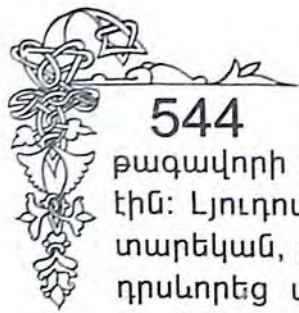
Մենք գիտենք, թե այդ «**գիրկը**» ինչպիսին էր: Մենք ճանաչել ենք 16-17-րդ դարերի կաթոլիկությունը իր պապերի անգապատիր ապրելակերպով և «**սրբազան Ինկվիզիցիայով**» ու «**մեղքերի թողության ինդուլգենցիա-թղթերով**»:

Որևէ կաթոլիկ ելուզակ իր մեղքերի թողությունը կարող էր ստանալ թղթի մի կտորով, իսկ հայ ժողովուրդը «**մեղքերի թողություն**» կստանար իր հոգու դավանանքը դավաճանելով և տուրք տալով կասկածելի «**սրբազնությանը**»:

Ումի՞ց էին ակնկալում հայերը իրենց հոգու փրկությունը... Բայց, արդյո՞ք, ակնկալում էին:

Խոսենք այդ մասին:

Ֆրանսիացի **Լյուդովիկոս Տասնչորսերորդ** Արև-արքայի և պարսկական

թագավորի հարաբերությունները 17-րդ դարում ավելի քան «եղբայրական» էին: Լյուդովիկոսը ծնվել էր 1638 թվականին և դեռ մանուկ՝ ընդամենը հինգ տարեկան, բազմել գահին: Երբ նա, վերջապես, ազատվեց խնամակալներից՝ դրսևորեց այնպիսի մի հզոր բնավորություն, կազմակերպչական ունակություններ, որ դարձավ առաջին տիրակալը Եվրոպայում: Նրա վերակազմավորած հզոր բանակը ապահովեց իր երկրի անձեռնմխելիությունը: Եվ անկախ այն բանից, որ ժողովուրդը երբեմն-երբեմն այստեղ-այնտեղ ապստամբում էր ինչ-որ պահանջներ ներկայացնելով թագավորին՝ նրան հորջորջեց **Արև-արքա**:

Այս Արև-արքան է հեղինակը «**Պետությունը այդ ես եմ**» արտահայտության, որը դարեր շարունակ կրկնեցին բոլոր տիրակալներն ու բռնակալները:

...Երբ թափառում էինք Եվրոպայում, տեսանք, որ իր հզորության մեջ անգամ՝ Լյուդովիկոս Տասնչորսերորդի արքունիքը նույնպես խոցելի էր դարի սարսափ թունավորումների դիմաց:

Սակայն Լյուդովիկոս արքան իր շուրջն ունենալով հիացողների և ատողների մի մեծ բանակ՝ ազատ մնաց նման փորձերից և Ֆրանսիայի տիրակալը եղավ ամբողջ 72 տարի:

Լյուդովիկոս Տասնչորսերորդի խոստովանա- հայրերը ճիգվիտներ էին: Կարծիք կա, որ նա ինքը նույնպես ճիգվիտ էր և հենց ճիգվիտական դիրքերից էր տնօրինում ազգերի ճակատագիրը: Նա ռազմական նվաճումների և առևտրական աշխարհակալության միաժամանակյա ծրագրեր էր մշակում Վերսալի իր պալատում, որը դարձել էր արվեստի ու ամսահման ճոխության, իր գեղա- լույսի և արվեստի ու ամսահման ճոխության, իր գեղա-

գիտական ճաշակին համապատասխան մի վայր, ուր նրա բարյացակամությունը շահելու համար կամ խանդի ահավոր բռնկումների մեջ միմյանց էին թունավորում նրա սիրուհիները: Այդ թույնին արժանանում էին հատկապես քաղաքական ասպարեզում աչքի ընկած ոչ ցանկալի ազնվական անհատները:

Եվ, ահա, Արև-արքան իր աստվածային հայացքին է արժանացնում Նախիջևանի, Երնջակի և Ջահուկի մի բուռ ունիթոր հայությանը:

Կարդանք **Լյուդովիկոս Տասնչորսերորդի** նամակը ուղղված Պարսկաստանի շահնշահին. հետաքրքիր է:

«23 հունիսի, 1667թ.: Ամենաբարձր, ամենասքանչելի, ամենահզոր, ամեն- նավեհ և անպարտելի Իշխան, Պարսկաստանի կայսրին:

Ամենաբարձր, ամենասքանչելի, ամենահզոր, ամենանվեհ և անպարտելի Իշխան, հայր Մաթյոն, սուրբ դոմինիկյան միաբանության վանահայրը, Մեծ Հայքում, Նախիջևան գավառի հայ կաթոլիկների կողմից մեզ մոտ էր ուղարկվել որպես պատվիրակ, հիշեցնելու համար այն պաշտպանության մասին, որ Պարսկաստանի հիշարժան և փառք վայելող հանգուցյալ կայսեր

կողմից նրանց, մեր խնդրանքով, խոստացվել էր իր կենդանության օրոք: Դուք երջանկություն ունեցաք հաջորդելու գահին և պետությանը և, անշուշտ, բոլորովին չէինք կասկածում, որ դրա հետ մեկտեղ պիտի նաև ժառանգեիք այդ մեծ Իշխանի բոլոր առաքինությունները: Նա կաթոլիկների օգտին հրապարակեց մի հրովարտակ, որով թույլ էր տալիս նրանց եկեղեցու ծոցը վերադարձնել բոլոր նրանց, ովքեր ուրացել էին կաթոլիկ- կական հավատը: Բացի այդ, նույն հրովարտակով արգելվում էր կաթոլիկ- ներից արտակարգ տուրքեր վերցնել: Մենք ուզեցինք Ձերդ Բարձրությանը իրազեկ դարձնել այն մասին, որ մենք իսկապես հետաքրքրվում ենք կաթո- լիկների արտոնություններով և մենք մեծ սիրով կպահպանենք այն բոլոր ողորմածությունների հիշատակը, որ նրանք կստանան Ձերդ Բարձրության նից: Եվ մենք կաղոթենք աստծուն, որ ամուր պահի Ձերդ Բարձրության գահը և որ նա ամենաբարձր, ամենասքանչելի, ամենահզոր, ամենանվեհ և անպարտելի Իշխանիդ ավելացնի Մեծությունը երջանիկ ապագայով հանդերձ:

Գրված է Տուրների բանակատեղիում, հունիսի 23-րդ օրը, 1667թ.

Ձեր շատ սիրելի և լավ բարեկամ

Լյուդովիկոս»...

Դեռ 1664 թվականի փետրվարի 7-ին Պարսից շահին գրած իր նամակում Լյուդովիկոս Տասնչորսերորդը գանգատվում էր, որ ունիթորներն էլ, ինչպես մյուս քրիստոնյաները, ենթարկվում են Պարսկաստանում գործադրվող այն օրենքին, որի համաձայն ամեն մի քրիստոնյա, ընդունելով մահմեդականություն, տիրա- նում էր իր քրիստոնյա ազգականների բոլոր կալվածքներին և ունեցվածքին: Խնդրելով վերացնել այս օրենքը՝ Եվրոպայի «ամենաքրիստոնյա» թագավորը ավելացնում է, որ դա պետք է վերաբերի միմիայն ունիթորներին:

Հետո խոսվում է այն մասին, որ հարկավոր է կաթոլիկ հայերին տալ այն նույն իրավունքը, ինչ ունեն մուսուլման դարձած հայերը: Այսինքն՝ կաթոլիկ դարձածները իրավունք ունեն յուրացնելու ազգականների ինչքը:

Կարելի է պատկերացնել, թե ինչ ահավոր սեպ էր խրվում հայ ժողովրդի ազգային կարևոր արժեքներից մեկի՝ դավանանքի մեջ և ինչ նոր հարստահա- ռության դուռ էր բացվում:

Նախիջևանի եպիսկոպոսն անմիջական նամակագրություն ուներ Արև-արքայի հետ, որից և ստանում էր սիրալիր պատասխաններ: Ահա Ֆրանսիայի թագավորի նամակներից մեկը Նախիջևանի հայ կաթոլիկների եպիսկոպոսին.

«18 ապրիլի, 1674թ.

Նախիջևանի տեր եպիսկոպոս, մենք ընդունեցինք մեր շատ սիրելի եղբայր Պարսկաստանի թագավորի կողմից ուղարկված հայրեր Ազարիսին և Անտուանին: Միաժամանակ ստացանք այն նամակը, որ նրանց միջոցով մեզ էիք ուղարկել: Անհուն գոհունակությամբ իմացանք, որ վերոհիշյալ թա- գավորը Ձեզ, ինչպես նաև իր երկրներում գտնվող բոլոր քրիստոնյաներին բաշխում է ամեն տեսակի արտոնություններ և ազատություն: Հավատացեք,

որ Ձեզ հատկապես առիթ ներկայանալու դեպքում, հաճույքով կցուցաբերենք մեր պաշտպանության ու բարեհաճության նորանոր նշաններ: Այնուհանդերձ աղոթում ենք Աստծուն:

Լյուդովիկոս»:

Քրիստոնյաներ ասելով, անշուշտ, Արև-արքան նկատի ունի միայն կաթոլիկներին:

Արժե կարդալ նաև Պարսկաստանի շահնշահի՝ Ֆրանսիայի թագավորին 1685 թվականի նոյեմբերի 5-ին գրած նամակը.

«Աստծուն է տրված գերագույն փառքը:

Լյուդովիկոս կայսր, որ Ձերդ Մեծությանը պատիվ եք բերում թագավորներին, ինչպես նաև Ձեր փառքով և այն երջանկությամբ, որ Դուք ունեք Ձեր մեջ, Ձեր արքունիքով, որը նույնպես բարձր է, որքան Ամիրեի տասներկու տները, Դուք, որ կռիվներում առյուծի առույգությունն ունեք և այնքան հանգիստ խիղճ, որը փայլ է տալիս Ձերդ Մեծության կայսերական գահին, որի վրա նստելու արժանի եք Դուք, ինչպես նաև արժանի եք կրելու այն պսակը, որը ծածկում է Ձեր գլուխը, որովհետև Դուք քաջ եք և արդար:

Դուք քրիստոնյա թագավորների և կայսրերի մեջ ամենամեծն եք, ամենավեհը, ամենաազատամիտը և ամենասքանչելին, ինչպես նաև Ֆրանսիական տերությունների հզոր արքան: Ձերդ Բարձր Մեծությանը տեղեկացնում ենք, որ Կեսարապոլիսի եպիսկոպոսի միջոցով ստացել ենք Ձեր գեղեցիկ նամակը, որտեղ արտահայտվում են Ձեր անկեղծությունը և մտադրությունը, որ Դուք ունեք ամրապնդելու այն կապը, որ ձեռք է բերվել Ձերդ կայսերական մեծության հայրերի և նախնիների, ինչպես նաև մեր շնորհաշատ և վսեմափայլ ընտանիքների միջև:

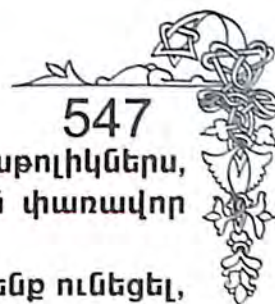
Քանի որ Դուք երաշխավորում եք Նախիջևանի գավառի քրիստոնյա հայերին պաշտպանելու՝ մեր հրամանը ևս այժմ իր լիակատար ուժի մեջ է և կեստ առ կեստ իրագործվում է:

Եթե Ձերդ Մեծությունն այս երկրներում որևէ գործ ունի, իմաց տվեք մեզ այդ մասին և մենք մեր կողմից կարձակենք մեր հրամանները»:

Նամակը ստորագրված էր Շահ Սեֆիի կողմից, կես էջ գրավող տիտղոսաշարով հանդերձ: Խնդիրը համակողմանի լուսաբանելու համար կարդանք նաև Նախիջևանի հայ կաթոլիկների նամակը Լյուդովիկոս Տասնչորսերորդին, որտեղ նրանք իրենց արժանապատվությունը ոտնատակ տալով՝ աշխատում են ջոկվել ոչ կաթոլիկ «հերձվածող» հայերից.

«1 սեպտեմբերի 1682թ.

Փառապանծ, վեհ և միշտ հաղթող բարերարության տաճար՝ թագադրված Յիսուս Քրիստոսի կողմից, Մեծ Լյուդովիկոս, անունով տասնչորսերորդ, Ֆրանսիայի թագավոր, մեր բարձրագույն տերն ու մեր հույսը, ողջուն Յիսուս Քրիստոսի կողմից: Մենք, Մեծ Հայքի Նախիջևան քաղաքի կաթոլիկ հայերս, Պարսկաստանի թագավորի հարկատուներս, բոլոր նրանց նման, ովքեր ապրում են Ձերդ Մեծության փառավոր պաշտպանության ներքո,

Յիսուս Քրիստոսին և նրա առաքյալներին միացած իսկական կաթոլիկներս, ինչպես մեր նախնիները, որոնք ապրել են Ձերդ Մեծության փառավոր պաշտպանության ներքո:

Մենք երբեք այլ արդար, ավելի մեծ ու ավելի ուժեղ առիթ չենք ունեցել, որպեսզի ողորմածությամբ ծունկի գանք Ձերդ Մեծության ոտքերի առաջ ու ճանաչենք իբրև մեր տերը: Ահա, արդեն երեք հարյուր հիսուններեք տարի է, ինչ մենք գտնվում ենք անհավատների լծի տակ և երբեք չենք հեռացել մեր հավատքից: Մեզ վրա դրված հարկերն ու աղի տուրքերը միշտ էլ եղել են շատ բարձր, բայց մենք այս խեղճ գավառում՝ Յիսուս Քրիստոսի տանը, նախընտրել ենք տանել այդ դժվարություններն ու հոժար լինել մեր փոքր եկամուտներին, քան հրաժարվել մեր տեր Յիսուս Քրիստոսի հավատից: Մենք միշտ գրկված ենք եղել հովանավորությունից և միշտ էլ եղել ենք անընդհատ վշտի մեջ, այն միակ հույսով, որ օրերից մի օր քրիստոնյա և կաթոլիկ մի որևէ մեծ արքա մեզ կվերցնի իր հովանավորության տակ: Ապրելով այդ քաղցր հույսով (կարելի է ասել հրաշք էր դա) մենք ականատես եղանք օրհնված աստծո կողմից մի հրեշտակի գալստյան, որը մի արքեպիսկոպոս էր Ֆրանսիայից, օժտված աստծո ողորմածություններով, որն աստծո կողմից մեզ ուղարկվեց որպես մի նոր առաքյալ և Ձերդ Մեծության կողմից որպես մեզ՝ խեղճ քրիստոնյա կաթոլիկներիս՝ ազատագրող: Մենք այդ նոր առաքյալի ժամանումից հետո երբեք չենք դադարել աղոթելու Ձերդ Մեծության առողջության համար, ինչպես նաև նրա համար, որ Ձերդ Մեծությունը ավելի շատ հնարավորություն ունենա մխիթարելու խեղճ հավատացյալներին...

Այս ամբողջ խեղճ քրիստոնյա կաթոլիկ ժողովուրդը ներկայանում է աստծուն, աղոթում նրա առաջ, որպեսզի նա պահպանի Ձերդ Մեծությանը, ինչպես նաև տիկին թագուհուն և Ձեր միակ պայծառափայլ ժառանգին, նույնպես նաև ամբողջ արքունական ընտանիքը...»:

...Եվ այսպիսի շարադրանքով դեռ երկար պարբերություններ:

Լեոյի մեկնաբանությունն այս խնդրի վերաբերյալ.
«Պարզ է, թե որքան խոր ու ցնցող տպավորություն պիտի թողնեին եվրոպայի ամենահռչակավոր թագավորի ջանքերը հայ ժողովրդի այն մասի վրա, որը հավատարիմ էր մնում իր հայրերի դավանությանը: Կաթոլիկությունն առանձին մի գրավչություն պիտի ստանար այդ անպաշտպան, մշտապես հարստահարվող զանգվածների մեջ: Հենց այդ բանի վրա էլ մեծ հույս ուներ դրած կաթոլիկ պրոպագանդան Հայաստանում:

Որքան վատթարանար «հերձվածողների» քաղաքական կացությունը մահմեդական Արևելքում, այնքան լավ «տիրոջ հունձի» համար: Եվ այս պատճառով կաթոլիկ եվրոպայի քաղաքականությունը ոչ միայն չէր աշխատում, որ ասիական անկարգ բռնապետությունների մեջ գեթ մեղմացնի բռնությունը, այլ ինքն էր թելադրում գործադրել բռնություններից ամենազգվելիները, եթե դրանք համապատասխանում էին իր շահերին:

Ահա, օրինակ, թե ինչ միջոցի էր ընդունակ ինքը՝ Հռոմի պապը:

Նրա դեսպանը՝ Անսիբի արքեպիսկոպոսը Սպահանում շահի տված ունկնդրության ժամանակ անում է մի հայտարարություն, թե շահը տեղյակ է, որ պապը Հիսուս Քրիստոսի փոխանորդն է այս աշխարհում:

Գիտի նույնպես, որ աշխարհի բոլոր թագավորները նրան հպատակվում են, կամ պատվում են իբրև Քրիստոսի տեղապահ: Եվ միայն մի բուռ հայեր են, որ չեն հնազանդվում նրան և հանդիսանում են իբրև ամենից անհաշտ հակառակորդներ, համարձակվում են նույնիսկ իրենց եկեղեցիներում անիծել նրան: Եվ որովհետև ինքը՝ պապը, իր հպատակներին ներշնչում է խորին պատկառանք դեպի նորին մեծությունը՝ կարող է տրտնջալ, թե նորին մեծությունը միանման կերպով չի պատասխանում իրեն և կհավատա անկասկած, որ այն ինչ լինում է իր վերաբերմամբ հայերի մեջ, կատարվում է նրա (այսինքն շահի) հրամանով, կամ առնվազն նրա թույլտվությամբ:

Այս եզրվիտական դիվանագիտությունը, որը միանգամայն համապատասխանում է Լուի ԺԴ-ի քաղաքականությանը, պարզապես ձգտում էր գրգռել շահին ոչ կաթոլիկ հայերի դեմ, որպեսզի նա բռնությամբ հարկադրի նրանց հպատակվել Հիսուս Քրիստոսի տեղապահին»:

...Այսպես. Արևելքում գործադրվող Արևմուտքի քաղաքականությունը նենգ էր ու խարդախ և ճիգվիտների, այդ ահարկու կազմակերպության մուտքը Հայաստան նույնքան վտանգավոր էր, որքան թուրքերի ու պարսիկների բռնատիրությունը:

ԾԻԳՎԻՏՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

...Նրանք եկան՝ կաթոլիկ եկեղեցու ամենամոլեռանդ, ամենաահարկու գործակալները, ճիգվիտները, որոնց սոսկալի թաթերի մեջ արդեն ճգնվել էր ամբողջ եվրոպան: Նրանք եկան՝ պապի այդ անհաղթ զինվորները և սկզբում հաստատվեցին Թուրքիայի եվրոպական մասում, Միջերկրական ծովի ափերին: Նրանց հարձակման առաջին թիրախը հույն եկեղեցին էր, որի դեմ հալածանքն այնքան զարհուրելի էր, որ այն համեմատում էին արյունարբու, մոլեռանդ սուլթանների վայրագությունների հետ:

Ֆրանսիան և Ավստրիան թուրքական կառավարությունից ճիգվիտների համար այնպիսի արտոնություններ ստացան, որ նրանք կարողանում էին արագ հաշվեհարդար տեսնել իրենց դիմադրողների հետ: Այսպես նրանք հաշվեհարդար տեսան հունաց պատրիարք **Կյուրեղի** հետ, որին խեղդել տվեցին Եդիպալեի բանտում:

Վերջապես, առաջանալով դեպի Արևելք, 1650 թվականին ճիգվիտները հայտնվեցին հայերի շրջապատում, դեռ Պարսկաստանի գաղթահայերի մեջ Շիրազում, Սպահանում, Նոր Ջուղայում, ապա անցան Հայաստան և Վրաստան, տարածվեցին Երևանում, Թիֆլիսում, Երզրումում, Շամախում, Տրապիզոնում:

Ճիգվիտ կրոնավորները ստացել էին լավ կրթություն, ունեին դաստիարակված մարդու վարվեցողություն և իրենց նպատակի մոլեռանդ ծառաներն էին:

Հայերի մեջ, ինչպես և շատ տեղերում, ճիգվիտները լավ ընդունելություն գտան հատկապես իրենց բժշկական գիտելիքների համար: Իրոք, նրանցից շատերը հմուտ բժիշկներ էին, որոնք կարող էին օգնության հասնել տառապյալներին նույնիսկ համաճարակների ժամանակ՝ չխնայելով իրենց անձը:

Սակայն ճիգվիտները չկարողացան հայերի մոտ լայն համակրության արժանանալ: Պատճառը գուցե այն էր, որ նրանք ամեն տեղ, ուր հայտնվում էին՝ խռովություններ էին ծագում, որը շատ հաճախ վերածվում էր կատաղի թշնամության: Սրանց Հայաստան գալուց հետո սաստիկ հակառակություններ առաջացան կաթոլիկ դարձած հայերի և ոչ դավանափոխ հայերի միջև:

...**Բառնաբե** և **Ռոշ** ճիգվիտ կրոնավորները երդվել էին կաթոլիկ դարձնել ողջ Հայաստանը: Բաղեշի հայ եպիսկոպոսը, ինքն առանց կաթոլիկ դառնալու՝ սրանց խորհուրդ տվեց գնալ Էջմիածին և նախ կաթոլիկ դարձնել Հայոց Հայրապետին, որից հետո հայերը, ինքնըստինքյան, ազգովի կնետվեն Հռոմի գիրկը:

Բաղեշի հայերը չսպասելով իրենց Հայրապետի կաթոլիկ դառնալուն և խորապես զգված ճիգվիտների գործելակերպից, որի պատճառով էլ հայերի միջև կռիվներ էին ծագում, ապա գլխի ընկնելով, որ միմյանց դեմ իրենց չարությունը հրահրողը ճիգվիտներն են, համախմբվեցին և Բաղեշից զենքով դուրս վճռեցին նրանց:

Ուրեմն, հայերը, երբ ցանկանում էին, կարողանում էին պաշտպանել իրենց անձն ու դավանանքը:

Իսկ Շամախում ճիգվիտական առաքելության հիմնադիր միսիոներ **Պոթինեն**, ուր հենց սկզբից դարձել էր ժողովրդի աչքի փուշը՝ սպանվեց: Բայց ճիգվիտներն առանց դադարի ու ընդմիջման փոխարինում էին մեկը մյուսին և նույնիսկ նամակներ հղում Եվրոպա, թե ինչպիսի առատ «**հունձ**» են կատարում հայերի մեջ:

...Երևանյան ճիգվիտական առաքելությունը, որը փաստորեն գործում էր Ամենայն Հայոց Մայր Աթոռի հարևանությամբ, իրոք, նպատակ ուներ ճիգվիտ դարձնելու Հայոց կաթողիկոսին, որով և միանգամից վերջ կդրվեր հայերի «**հերձվածող**» եկեղեցուն:

Ինչպե՞ս ճիգվիտները հասան Երևան և հաստատվեցին այնտեղ: **Լյուդովիկոսը** Պարսկաստանի շահնշահին ուղարկած իր նամակի հետ ուղարկել էր նաև ամենատարբեր շքեղ մզկիթներ, որոնց հետ նաև՝ լուսնի խավարման տեսարանների պատկերներ և մոլորակների շարժումները ցուցադրող սարքեր, որոնց օգտագործումը ցույց տալու համար երկու ճիգվիտ ուղարկեցին Սպահան: Շահնշահը անչափ գոհ սրանց բացատրություններից՝ հայտնեց, թե ուզում է պարգևատրել նրանց այն ամենով, ինչ իրենք կցանկանան:

Ճիգվիտները ցանկացան թույլտվություն Երևանում հաստատվելու համար, որը և շահը կատարեց ուրախությամբ:

Ճիգվիտ **Լոնժոն** Երևանում հաստատվելուց անմիջապես հետո ցանկացավ ծանոթանալ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս **Հակոբ Ջուղայեցու** հետ, որպեսզի ազատ ելունուտ ունենա նրա մոտ: Սակայն ճիգվիտների հանդեպ թշնամաբար

տրամադրված կաթողիկոսը փակեց էջմիածնի դռները նրա առջև:

Շուտով Լոնժոն մեռավ: Ճիզվիտ **Ռուս** Սպահանից շտապեց Երևան՝ փոխարինելու Լոնժոնին: Բայց տարօրինակ բան. **Հակոբ Կաթողիկոսը** հանկարծակի փոխում է իր վերաբերմունքը ճիզվիտների հանդեպ և դառնում է բարյացակամ: Ինչո՞ւ:

Գուցե հիմնական պատճառն այն էր, որ Լյուդովիկոսի գործակալները Արևմուտքի և Արևելքի իրենց բոլոր հասանելի անկյուններում լուրեր էին տարածում, թե Արև-արքան պատրաստվում է խաչակրաց մի նոր արշավանք ծեռնարկել, հարծակվել Թուրքիայի վրա, հաղթել նրան և վերականգնել քրիստոնյա ազգերի ազատությունը:

Այս լուրը, որն անցնում էր երկրե-երկիր և դռնե-դուռ՝ ամենախոր տպավորությունն էր գործում:

Այդ ժամանակ նույնիսկ գրվեցին և հրատարակվեցին գրքեր, որտեղ ապացուցվում էր, որ դժվար չէ նվաճել Թուրքիան, եթե եվրոպական բոլոր պետությունները մի միություն կազմեն փոխադարձ աջակցությամբ: Օսմանյան կայսրության կործանումից հետո ամեն մի պետություն, որը մասնակցել է հաղթանակ ծեռք բերելուն՝ կստանա իր բաժինը: Ֆրանսիային և նրա թագավորին, որպես գլխավոր դերակատարի, տրվելու էին նեղուցները և Կոստանդնուպոլիսը:

Արև-արքան, որը չափազանց ոգևորվել էր այս գաղափարով՝ խաչակրաց արշավանք չսկսեց:

Սակայն Արևելքում չգիտեին, որ Լյուդովիկոսն, իր առաջին մինիստր **Կուլբերնի** խորհրդով հրաժարվել է Թուրքիայի հետ պատերազմելու գաղափարից: Սակայն այն դեռ բորբոքում էր հայերի երևակայությունը:

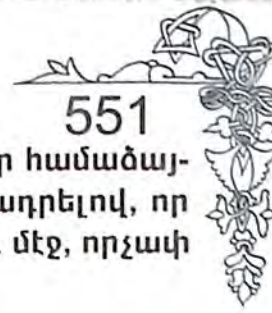
Այս պայմաններում էր, որ ճիզվիտների գործունեությունը, անկախ դիմադրությունից, լայն ասպարեզ մտավ հայ կաթոլիկ հոգևորականության օգնությամբ:

...Հայ կաթոլիկ երիտասարդները տարվում էին Փարիզ, որպեսզի կրթություն ստանան այնտեղ և վերադառնալով «սեր տարածեն դեպի Ֆրանսիան»:

Մոտալուտ խաչակրաց արշավանքի ուրվականը ազատություն և «վերանորոգություն» էր խոստանում հայությանը: Եվ 80-ամյա Հակոբ հայրապետը չէր կարող անտարբեր մնալ... Երբ կաթոլիկ կրոնը Արևելքում տոնի իր հաղթանակը ազգային հպարտ առանձնության մեջ համառելը կարող է վտանգավոր դառնալ: Ջինական ուժով հզոր Օսմանյան Թուրքիային հաղթողը՝ կհաղթի նաև հայերին, որոնք ոչ բանակ ունեն և ոչ զորավար: Ունեն միայն հոգևորականություն, վաճառականություն և բանող ու մշակող ժողովուրդ: Սրանով է բացատրվում **Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի** վերաբերմունքի փոփոխությունը դեպի ճիզվիտները:

Նրանց նոր առաջնորդ **Ռուս** այսպես իրավունք ստացավ քարոզելու **Հայոց եկեղեցու** բեմից: **Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը** իր «Ազգապատում» կոթողային աշխատության Բ հատորում գրում է.

«Եթե Հակոբ կաթողիկոս հեռու էր եկեղեցին հպատակեցնելու եւ ծուլելու

եւ ինքնութիւնը կորսնցնել տալու գաղափարէն, բայց լքած չէր համաձայնութեան օրինաւոր գետին մը գտնելու գաղափար, միշտ ենթադրելով, որ դիմացիները նոյնչափ ուղղամիտ ըլլան իրենց պահանջներու մէջ, որչափ ինքն ալ միամիտ էր իր առաջարկներու մէջ»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

1678 թվականին հայրապետը էջմիածնում խորհրդակցություն է հրավիրում Հայաստանի ազատագրության խնդիրը քննարկելու համար: Խորհրդակցությանը մասնակցում էին վեց եկեղեցական և վեց աշխարհական բարձրաստիճան անձինք: Խորհրդակցությանը ներկա էր նաև Արցախի մելիքներից մեկի՝ ծերունի **Պռոշ իշխանի** երիտասարդ որդին՝ **Իսրայել Օրին**:

Խորհրդակցությունը որոշեց, որ հարկավոր է մի պատգամավորություն կազմել և գնալ Արևմուտք՝ տեսակցել, բանակցել տիրակալների հետ և Հայոց խնդրի վերաբերյալ պատշաճ եզրակացության գալ: Եվ **Հակոբ Կաթողիկոսը**, որն արդեն 80 տարեկան էր, որոշում է ինքը ղեկավարել այդ պատվիրակությունը: Պատվիրակության կազմում էր նաև **Իսրայել Օրին**:

Կոստանդնուպոլիս գնալու ճանապարհին **Հակոբ Ջուղայեցին** մտավ Վրաստան, բանակցելու համար **Գեորգի Տասնմեկերորդ** թագավորի և վրաց կաթողիկոսի հետ, մշակելու համար հայ-վրացական համատեղ պայքարի ծրագրեր, որովհետև, ճիշտ է, Վրաստանն ուներ անվանական թագավոր, բայց իրականում որովհետև, ճիշտ է, Վրաստանն ուներ անվանական թագավոր, բայց իրականում գտնվում էր Պարսկաստանի լծի տակ այնպես, ինչպես Հայաստանը:

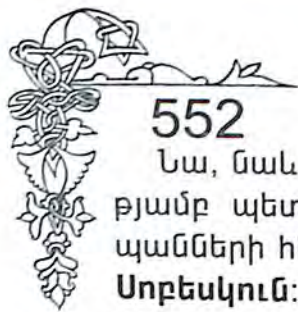
Հայկական պատվիրակությունը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հետ Կոստանդնուպոլսից պիտի ուղևորվեր դեպի Հռոմ:

...Բայց Հայոց պատվիրակությունը Հռոմ չհասավ: **Հակոբ Ջուղայեցին** Կոստանդնուպոլսում վերջնականապես հասկացավ, թե Հռոմի հետ մերձեցումը ինչպիսի վտանգ է սպառնում Հայոց Աշխարհին: Նա չէր կարող թույլ տալ հոգևոր նման դավաճանություն:

Ի դեպ, Կոստանդնուպոլսից **Հակոբ Կաթողիկոսը** նամակ էր հղել նաև Ռուսիոցար **Ալեքսեյ Միխայլովիչին**՝ ակնկալելով օգնություն և հովանավորություն:

Մաղաքիա Օրմանյանը գրում է.
«Ըլլայ իր մտքին համապատասխան սկզբնաւորութիւն չգտնելը, ըլլայ մայրաքաղաքին մէջ հոգեւորական եւ ազգային խոհական դասակարգերուն դժկամութիւնը, ըլլայ եղիազարի յապաղիլը՝ որուն հետ համամիտ գործելու նպատակ ունեցած էր, անոր կարողութենէն եւ ճարպիկութենէն օգտուելու համար, ըլլայ վերջապէս բանակցութեանց երկարիլը, ասոնցմէ որն եւ ըլլայ բուն պատճառը, կամ թէ բոլորն ալ մասնակի կերպով պատճառ եղած ըլլան, իրականութիւնն այն է, որ Հակոբ Կ. Պոլսէ անդին չկրցաւ անցնիլ»:

Իր՝ Եվրոպա ուղևորվելու քաղաքական ծրագրի հետ Հակոբ Ջուղայեցին խնդիր ուներ կարգավորելու Երուսաղեմի հակաթու կաթողիկոս **Եղիազար Առաջին Այնթապեցու** և Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքության հետ վերստին ծագած հարցերը:

Նա, նաև նախքան Հռոմ մեկնելը, ազգօգուտ խնդիրներ լուծելու մտադրությամբ պետք է բանակցեր Կոստանդնուպոլսում գտնվող պապական դեսպանների հետ և նամակներ ուղարկեր պապին և Լեհաստանի թագավոր **Յան Սոբեսկուն**։ Նպատակ ուներ նաև, նախքան Հռոմ ուղևորվելը, Թուրքիայի մայրաքաղաքում ևս մեկ խորհրդակցություն հրավիրել իր այս ծրագրերը քննարկելու համար։ Սակայն ծերունի կաթողիկոսը, թերևս մտքի մի հանկարծահաս պայծառացումով, հասկացավ, թե որքան խաբուսիկ են իր ազնիվ ջանքերը աշխարհի հզորների երկդիմի պահվածքի առջև։

Հակոբ կաթողիկոսը Կոստանդնուպոլիս հասավ 1679 թվականի դեկտեմբերին և վախճանվեց 1680 թվականի օգոստոսի 1-ին... Նրան հողին հանձնեցին Ղալաթիայի գերեզմանատանը։ Նրա շիրիմը ստացավ **Հոգևոր-Տեր** անունը և դարձավ ուխտատեղի։

Ութսունամյա ծանրածանր հոգսերի մեջ հոգնած ծերունին եթե առույգ երիտասարդի պես ձեռնարկում է մի ուղևորություն, ուրեմն հոգու «**զօրութեամբ ճոխացեալ կերպարան մը կը ներկայացնէ ըստ ինքեան**»։ Նա իր ողջ դժվարին կյանքում ոչ միայն աշխատեց կրոնական և կրթական բարեկարգումների վրա, այլ նաև իր սիրելի ազգի ապագան, նրա քաղաքական վիճակը, դրսի հովանավորությամբ և օգնությամբ քիչ թե շատ տանելի դարձնելու բարդ խնդիրները լուծելու վրա։ Սակայն նա երբեք չուզեց զիջողության սահմաններն անցնել իր հարազատ եկեղեցու ինքնությունը, իր տառապած ազգի իսկությունը ոտնակոխ անելով։

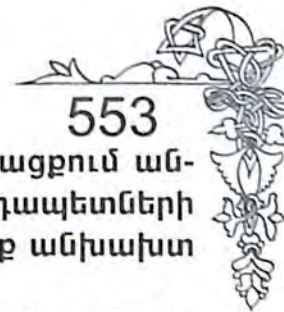
Ավարտել **Հակոբ Զուղայեցի** նվիրյալ հայրապետի պատմությունն առանց հիշելու ավանդությունն այն մասին, թե նրա գերեզմանն ինչպես ընդունելով երկնային շնորհների պարգևը՝ դարձավ սքանչելի բժշկություն պարգևողն ու մխիթարողը՝ չի կարելի։

...Ավանդությունը պատմելով խնդրակատար դարձած, հոգու և մարմնի ցավերը բուժող շիրիմի մասին, հավաստում է նաև, թե ինչպես մի նշանավոր տաճիկ, «**իշխան մեծ առաջի վազրին**» **Փիր Եաղուպին, Հակոբ կաթողիկոսի** հրաշքով անդամալուծությունից բուժվելով, սկսում է խնամել և մշտապես ծառայություն մատուցել նրա գերեզմանին։

Ողորմի իրեն, օրհնված լինի իր երանելի հիշատակը, որ ժողովրդի հիշողության մեջ մնաց որպես հոգու և մարմնի մխիթարիչ։

Իսկ ի՞նչ եղավ հայերի՝ ազգովի կաթոլիկ դառնալու խնդիրը։

17-րդ դարի հայտնի ճանապարհորդ ֆրանսիացի **Շարդենը** գրում է. «**Ես արդեն նկատեցի, որ հայերը միշտ պահպանել են իրենց հին ժամասացությունը, և այս հանգամանքը կարելի է համարել ուղղակի ապշեցուցիչ, եթե չասենք գերբնական, որովհետև նրանք տասն և մեկ դար գտնվում են մահմեդականների տիրապետության տակ և ընդսմին այնքան աղքատ և տգետ, որքան կարող է աղքատ և տգետ լինել մի ժողովուրդ, որ հասցված է այս աստիճանի ստրկության։ Սակայն տանելով մահմեդականների, իրենց տերերի անսահման ճնշումները, ինչպես նաև հռոմեական**

առաքելությունների բոլոր փորձերը, որոնք երկու դարի ընթացքում անպտուղ ձգտում են իրենց միսիոներների, քահանաների և վարդապետների օգնությամբ գրավել նրանց դեպի իրենց դավանանքը՝ նրանք անխախտ մնացին իրենց հավատին։

Ես խոսքեր չունեմ նկարագրելու այն խորամանկություններն ու ծախսերը, որոնց այդ նպատակով դիմում էր Հռոմի աթոռը, սակայն ոչ մի բան ցանկացած հետևանքներին չհասցրեց, որովհետև այն հայերը, որոնք եվրոպայում հեռանում էին իրենց կրոնից, վերադառնալուց հետո իրենց տները՝ իսկույն ավելի երդվյալ հայ էին դառնում, և ատելությամբ վերաբերվում հռոմեական եկեղեցու վարդապետությանը, ինչպես իրենց եկեղեցուն միանգամայն հակասող վարդապետություն»։

Սքանչելի վկայություն։

Սակայն ի՞նչն էր պատճառը, որ չկարողանալով ողջ հայությանը նետել Հռոմի եկեղեցու գիրկը, շարունակվում էր կաթոլիկ զանազան եղբայրությունների ու ճիզվիտների հոսքը Հայաստան։ Մի՞թե Արևմուտքը այդքան տառապում էր Հայոց «**Հոգու փրկության**» համար և միայն հոգևոր նպատակներ էին հետապնդում կաթոլիկ միսիոներները։ Անշուշտ՝ ոչ։

Արևելքի առևտրական ճանապարհներին տիրելու և Արևելքից ստացվող նյութական շահն ունենալու համար էր **Լյուդովիկոս Տասնչորսերորդը** իր ջանքերը միացրել Հռոմի ջանքերին, որը մշտապես կարիք ուներ հպատակ երկրներից ստացվող նորանոր տուրքերի՝ իր ահռելի ծախսերը ծածկելու համար։

Հայերի «**հերձվածող**» հոգին չէր նրանց անհանգստացնողը։ Հայերը, անկախ բոլոր նվաճողների հարվածներից, կարողանում էին դառնալ Արևելքի այդ հատվածի տնտեսական իրականության առաջին դեմքերը։ Իսկ տնտեսական իրականությունն այն ժամանակ վաճառականությամբ էր իր ամրապնդումն ու բարելավումը գտնում։ Իսկ Արևելքի, հատկապես Պարսկաստանի առևտուրը գրեթե ամբողջությամբ գտնվում էր հայերի ձեռքում։ Տնտեսական այս ուժն ունենալու, այն իրենց ենթարկելու ճանապարհին Արևմուտքից եկած նվաճողը զենքից ու բանակից առավել, քաղցած գայլերի ոհմակի նման հայերի վրա էր արձակել իր կապուչինյան, ավգուստինյան, դոմինիկյան, ճիզվիտ միսիոներների, որոնք, նախ և առաջ, առաջնակարգ լրտեսներ էին։

Արևելք ուղարկված երկու միսիոներների՝ **Ռաֆայել Դու Մանի և Ժոզեֆ Մարի դե Բուրժի**՝ Ֆրանսիայի թագավոր **Լյուդովիկոս Տասնչորսերորդի** առաջին մինիստր **Դե Կուլբերին** ուղարկած բավական ընդարձակ նամակներում և անընդամենը քննարկվում են Թուրքիայում, Պարսկաստանում և Հնդկաստանում տիրող դրությունը, պորտուգալացիների, հոլանդացիների, անգլիացիների այս երկրներում առաջնային դիրք գրավելու համար անընդհատ տեղի ունեցող ներքին, գաղտնի ընդհարումները։ Ֆրանսիան ձգտում է այդ միսիոներների հաղորդած լուրերի համաձայն առևտրական ընկերություններ հիմնել տարածքների համապատասխան տեղերում։

Իսկ հայերի մասին այս նույն միսիոներները նույն միսիստրին գրում են.

«Ապա պետք է ասել, որ Արևելքի հերձվածող և հերետիկոս հայ քրիստոնյաների սիրտն էլ ավելի է ամրացել: Այն լեցուն է համառությամբ, մոլությամբ և հռոմեական եկեղեցու դեմ թշնամանքով: Նրանց ամենաեռանդուն հոգևոր առաջնորդներից և եպիսկոպոսներից շատերը երբեմն անգիտակցաբար իրենց ժողովրդին այսպիսի քարոզներ են անում. «Ավելի լավ է մահմեդական լինենք, քան ֆրանկներ և հռոմեացիներ»:

Եվ եթե նրանք մահմեդականների նման այստեղ ձեռք բերեին ժամանակակից տիրապետություն, այս երկրներում մեր ներկայությունը կրոնավորի հագուստի տակ անհնար կդառնար»:

Թվում է, թե ավելի թափանցիկ ասել՝ հնարավոր չէ:

«Այնուհանդերձ ամբողջ Մերձավոր Արևելքը լեցուն է Հիսուսյան (ծիզվիտ) միսիոներներով ու մեսիաններով, կարմելիտներով, կապուչիններով և ուրիշներով: Եվ յուրաքանչյուրը ջանում է կատարել իր պարտականությունը՝ կիրառելով բոլոր տեսակի միջոցները՝ վերադարձնելու համար մոլորված հոգիները մեկ ղեկավարի հովանավորության տակ, որը և սուրբ Պետրոսի օրինական ժառանգորդը և երկրի վրա Հիսուս Քրիստոսի փոխանորդը մեր սուրբ Պապն է»:

Մենք եվրոպացի գրողների վկայություններից գիտենք արդեն, թե պապերը Հիսուս Քրիստոսի ինչպիսի փոխանորդներն էին երկրի վրա:

Եզրակացնենք.

Հայերը կաթոլիկ վեհապետերի թիրախ էին դարձել, որովհետև նրանք իրենց ձեռքում էին պահում Արևելքի, մասնավորապես՝ ամբողջ Պարսկաստանի առևտուրը: Հայերն Արևելքում դարձել էին չափազանց կարևոր տնտեսական ուժ: Արևելքի ապրանքների պահանջը չափազանց մեծ էր Եվրոպայում: Եվ այդ ապրանքները Եվրոպա հասցնելու կարևոր դերը կատարում էին հայ վաճառականները:

Լյուդովիկոսին ուղարկած նամակներում միսիոներ-լրտեսները մանրամասն գրում են ապրանքների մասին, որոնք արտահանվում են հայ վաճառականների կողմից, մանավանդ՝ Բուն Հայաստանում պատրաստվող գունավոր՝ կարմիր, կանաչ, դեղին, սև կաշիների մասին, որոնք իրենց հատկություններով մրցակից չունեն որևէ տեղ՝ Եվրոպայում, թե Ասիայում: Խոսվում է նաև հայկական գոթորի մասին, որը տալիս է պատվական սև գույն, և որի որակի հետ չէր կարող մրցել եվրոպական գոթորը: Հայ վաճառականներն արտահանում էին նաև պարսկական մետաքս, բամբակ և նրանց՝ հայերի ձեռքով կատարված մանածը:

Ամենակարևորը՝

Պարսկաստանի և Հայաստանի ապրանքները միջազգային շուկաներ էին հանվում այնպիսի ուղղություններով, որոնցից ամմիջապես օգտվել չէր կարող Ֆրանսիան: Հայ վաճառականները գնում էին դեպի հյուսիս՝ Ռուսաստանի, Շվեդիայի, Գերմանիայի, Հոլանդիայի շուկաներում վաճառելու իրենց ապրանքները: Իսկ ավելի առաջ Եվրոպա ապրանքները մտնում էին ֆրանսիական

Մարսել նավահանգստի միջոցով: Գնալով դրությունը սպառնալից էր դառնում ֆրանսիական առևտրի համար: Եվ Լյուդովիկոսի համար հայ վաճառականներին կաթոլիկ դարձնելու խնդիրը և նրանց իր կամքը թելադրելը ժամանակի անենահրատապ խնդիրն էր: Որովհետև, եթե հիշում եք, Եվրոպայում կատարված Հումանիստների շարժումը, որը կոչվում էր **Ռեֆորմացիա**, ուղղված էր պապական իշխանության և կաթոլիկ եկեղեցու դեմ, որի արդյունքում Անգլիան հրաժարվեց պապական իշխանությունից և ստեղծեց **անգլիկան եկեղեցին**, իսկ Հոլանդիան ընդունեց **բողոքականություն**:

Հայերին կաթոլիկ դարձնելով Ֆրանսիան պիտի Արևելքում ուժեղացներ իր ազդեցությունը, նորից բացեր հին առևտրական ճանապարհները, որպեսզի, ըստ հիշված նամակներից հանված տողերի՝

«Մի օր ֆրանսիական մեր փառապանծ ազգը ամրակուռ ամրացված լինի Արևելքում և մեր առևտուրն էլ մշտապես լավ պահպանված... Ես Ձերդ Մեծությանն անկեղծորեն պետք է ասեմ, որ վեղարավորների (կապուցիների) նպատակը ավելի շուտ գաղտնապահ լինելն է և ոչ թե գրքերի ու գրությունների միջոցով Մերձավոր Արևելքում կատարած բարի գործերի հրատարակումը...»:

Գաղտնապահ լինում են լրտեսները և ոչ թե Աստծո խոսքը քարոզողները: Այսպես. կաթոլիկ քարոզիչները նաև առևտրական գործակալներ էին: Հայտնի է, որ հատկապես քարոզիչ ծիզվիտները ընդունակ առևտրականներ էին, որոնք իրենց ծավալուն գործունեության համար ընտրում էին գլխավորապես վաճառաշահ քաղաքները և նրանց որսում էին հայ հոգիներ, բայց նրանց չափերը Արևելքում հաստատելն էր: Նրանք որսում էին հայ վաճառականների հոգիներն իրենց ուրախության գլխավոր առիթը հայ վաճառականների հոգիներն իրենց ենթարկելն էր:

Այսպես. ծիզվիտները հասան և հիմնավոր խարխախ ձգեցին Նոր Ջուղայում: Եվ առաջինը, որ դարձավ կաթոլիկ և ենթարկվեց նրանց՝ Նոր Ջուղայի Շահիրմանյան մեծահարուստ վաճառականների ընտանիքն էր:

Ծիզվիտները գրում են Լյուդովիկոս Տասնչորսերորդին. «Մենք մինչև վերջին շունչը կապշտպանենք կաթոլիկ հոտը գայլերից. թող չհուսան, թե խաղաղություն կլինի: Մենք ծնվել ենք կրելով մեր կրթումը և տեղություն սերմեր և պատրաստ ենք դանակներով կռվել... Մենք գառների պես ներս ընկանք, իսկ կառավարեցինք որպես արծիվներ...»:

Կարելի է պատկերացնել, թե ինչպիսին էր հայերի պես մի անօգնական ժողովրդի վիճակը այդ գայլերի և արծիվների միջավայրում:

Պարսից կառավարությունը շարունակ պահանջներ ստանալով ֆրանսիական կառավարությունից՝ ծիզվիտներին և այլ կաթոլիկ հոգևորականներին հովանավորելու և աջակցելու համար, վերջապես հասկացավ, որ անընդունելի են շարունակական գիշողությունները:

Մատենադարանի Արխիվային բաժնի կաթողիկոսական դիվանում պահ-

պանվել են **Սեֆյան** շահերի հրովարտակները, որոնք հրապարակված են ի պաշտպանություն հայ եկեղեցու իրավունքների՝ ընդդեմ կաթոլիկ միսիոներների ոտնձգությունների: Ահա, Պարսկաստանի մեծ վեզիրի պատասխանը ֆրանսիական հյուպատոսի եղբորը, որը դիմել էր նրան կաթոլիկների պաշտպանության պնդումով:

«Ինչո՞ւ համար պիտի մենք արտոնություններ տանք ձեր կրոնավորներին ի վնաս մեր սեփական հպատակների: Ի՞նչ իրավունքով, ի սեր մի բուռ թշվառների, որոնց դուք համարում եք ձեր կաթոլիկներ և որոնք մեզ համար ոչ մի օգտակարություն չունեն, մենք պիտի հալածանքի ենթարկենք հարուստ վաճառականների մի այնպիսի մեծ թիվ, որ իր անդուլ հոգացողություններով և անպակաս առևտրով հարստացնում են երկիրը, բազմապատկում են թագավորների եկամուտները և ինքնահոժար կերպով օգնում են կառավարությանը ամեն ծանր պարագաների մեջ»:

Սակայն միայն կաթոլիկության վտանգը չէր, որ իր ազգային առանձնության մեջ հալածում էր հայ ժողովրդին: Կրոնափոխության հարցում մշտապես կար նաև իսլամի ծանր ճնշումը:

Այսպես, թե այնպես՝ հայ ժողովուրդը կեղեքվում էր: Հայ ժողովուրդը իսլամից հալածված իր միամիտ հայացքը երբեմն-երբեմն ուղղում էր դեպի Արևմուտք, որպեսզի նորից ու նորից հիասթափվի և մնա թևաթափ, ինչպես կատարվեց երանելի **Հակոբ Զուղայեցու** ճակատագրական վերջին ուղևորության ժամանակ:

Հիմա պիտի դառնանք Եվրոպա և փնտրենք այնտեղ հասած նոր **նվիրյալին...**

ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆՅԻՆ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ

Ինչպես արդեն ասել ենք՝ **Ոսկան Երևանցին** էջմիածնից Եվրոպա մեկնեց 1662 թվականի սեպտեմբերի 27-ին:

Ոսկանը Լիվոռնոյում հանդիպում է եղբորը՝ **Ավետիսին**, և նրանից վերցնում **Ամստերդամի** տպարանն իրեն հանձնելու մասին գրություն՝ «**Նորա ձեռագրով իւրով**»: Լիվոռնոյից մեկնելով Հռոմ՝ **Ոսկանը** կատարում է կաթոլիկական դավանանք ընդունելու արարողությունը: Նա հույս ուներ այդպիսով իրավունք ստանալ տպարանը Ամստերդամից Իտալիա տեղափոխել և այնտեղ հայերեն ճիշտ Կտակարանի տպագրության թույլտվություն ստանալ: Սակայն նրա ջանքերն ապարդյուն են անցնում, և նա կրկին մեկնում է Ամստերդամ: Այստեղ նրան էր սպասում էջմիածնից ավելի վաղ հասած **Կարապետ Անդրիանացին**: Նա արդեն նոյեմբերին: Սա հայ հոգևոր հիմնավորը բանաստեղծությունների գիրք է, որն ընդգրկում է նաև **Սահակ Պարթևի** և **Մեսրոպ Մաշտոցի** ստեղծատպագրվում է **հայերեն խազերով** համդերծ:

Կարապետ Անդրիանացին հմուտ գրաշար էր, տպագրիչ: Գրքի բարձրարվեստ շարվածքը, յուրաքանչյուր տողի վերևում հմտորեն դրված

խազերը, գրագետ խմբագրված ու սրբագրված բնագիրը այսօր էլ հիացնում են պատճառում:

...Ամստերդամ հասնելով և տպարանի տնօրինությունն ստանձնելով՝ **Ոսկան Երևանցին** նախապատրաստվում է Հին Կտակարանի հրատարակությանը: Սակայն երկար ժամանակ փորձում է դրան հայթայթել և անընդհատ ձախողվում է, մինչև երեք նորջուղայեցիներ՝ **Ստեփանոսը**, **Թեոդորոսը** և **Պետրոսը** **Ոսկանին** են տալիս Հին Կտակարան տպագրելու «**առատապես զծախս դրամոյն**»:

Մինչև Հին Կտակարանի տպագրությունը երկու փորձնական տպագրություն է կատարվում. «**Գիրք այբուբենից յաղագս նորեկ տղայոց և մանկանց...**» և «**Քերականութեան գիրք համառօտիւք ծայրաքաղ արարեալ յաղագս մանկանց...**»: Այս գիրքը պատրաստել էր ինքը՝ Երևանցին:

Ապա տպագրվում է Հին Կտակարանը:

Շարակնոց. Ամստերդամ,

1664-1665 թթ.

Ոսկանյան Հին Կտակարանը բաղկացած է 1462 երկայուն էջերից, ունի 159 պատկեր, տպագրվել է երկու տարի յոթ անսլա ընթացքում: Տպագրությունը բոլոր առումներով կատարված է մեծ վարպետությամբ, խնամքով և մաքուր: Այսպիսի ծավալի և որակի տպագրություն հայերը մինչ այդ չէին ունեցել:

Այսպես. Ամստերդամում մի քանի հայեր մեծ տառապանքների ու չարչարանքների գնով, միայն իրենց խանդավառությամբ կարողացան կատարել բազմիցս ձախողված գործը, իրենց Հայաստան հայրենիքի պատվերը՝ Հին Կտակարան մատյանի տպագրությունը, որով դարեր առաջ սկիզբ էր դրվել մեսրոպատառ հայ գրականության թարգմանական առաքելությանը:

Ոսկանյան Հին Կտակարանի 5000 օրինակ, բազում արգելքներ հաղթահարելով, հասավ հայրենիքում ապրող և աշխարհում ցրված հայուրենիքում ապրող և աշխարհում ցրված հայուրենիքում ապրող **Ոսկան Երևանցին** այսպես կարողացավ ազգային, հոգևոր կապ ստեղծել ողջ հայության համար...

Ի դեպ. **Ոսկանը** նույն Հին Կտակարանի միմյանցից զանազանվող երկու տարբերակ լույս ընծայեց, մեկը՝ կաթոլիկ հավատաքննիչներին ներկայացնելու համար, մյուսը՝ հարազատ հայկական կանոնին: Սակայն այս զուգությունը չխանգարեց, որ կաթոլիկ կղերը **Ոսկանի** այս հրատարակությունը մոլորություններով լի հռչակեն և արգելեն նրա տարածումը՝ բռնագրավելով նրա օրինակները, որով մեծ վնաս հասցրեցին տպարանի նյութական տնտեսությանը: Կնասն առավել չափերի հասավ, երբ **Ոսկանի** գրքերով բարձրված մի նավ

խորտակվեց փոթորիկի ժամանակ: Բայց միևնույն է, օտարության մեջ մետրոպոլիտառ գրեթե օր քան օր հրատարակված **Գիրքը** ճանապարհ էր ընկել տեղ հասնելու համար:

Ոսկան Երևանցին Հին Կտակարանի տպագրությամբ ահռելի պարտքերի տակ ընկավ, այնքան, որ իր գործընկերների հետ առօրյա, ամենաչնչին ապրուստի համար անգամ ողորմելի գրոշներից զրկվեց:

Բայց մի՞թե նրանք, որ Հայոց ազգապահպան առաքելությանն էին զինվորագրվել՝ կարող էին իրենց Ոգու տոկունությունը ի չիք դարձնել: Նրանք հզոր **բարոյականության** տեր անձինք էին, որոնցով, որքան էլ որ զարմանալի է, նորից նոր ուժ էր ստանում և ամրանում **Ազգի** համապարփակ կյանքը:

Ոսկան Երևանցին Հին Կտակարանից հետո Ամստերդամում հրատարակում է 15 անուն հոգևոր և աշխարհիկ գրքեր: Առաջին անգամ հրատարակում է հին և միջնադարյան երկու հրաշալի հեղինակների՝ **Մովսես Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ը**, **Վարդան Այգեկցու «Գիրք, որ է Աղուեսագիրք»-ը**:

Հեղինակի կենդանության ժամանակ Երևանցին հրատարակում է նաև **Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց»** մատյանը: Այս սքանչելի մատյանում զետեղված էր իր դարաշրջանի ողջ քաղաքական անցուդարձը, որը նաև հսկայական նյութ է մատակարարել մեր գրվածքին:

1669 թվականի կեսերին Ոսկանյան տպարանի դրամական վիճակն այն աստիճան է ծանրանում, որ Հոլանդիայում մնալն այլևս անհնար է դառնում:

Ոսկան վարդապետը փորձեց օգնություն ստանալ հարուստ լեհահայերից, և նամակ հղեց համայնքի հոգևոր առաջնորդ **Նիկոլ Թորոսովիչին**: Սակայն լեհաստանում գտնվող Վատիկանի հավատաքննիչները քննելով Ոսկանյան հրատարակությունները, եզրակացրեցին, թե դրանք **«հերետիկոսական մեծաքանակ»** նյութ են պարունակում և պետք է նրանց ոչ թե խմբագրել, այլ ամբողջությամբ ոչնչացնել և պետք է տպագրել այն գրչագիր բնագրերը, որոնք իրենց կողմից հիմնովին ստուգված կլինեն: **Ոսկան Երևանցին** հասկացել էր նրանց հայտնի և անհայտ նպատակների գաղտնիքը և հրաժարվեց լեհաստան տեղափոխվելու իր ցանկությունից: Այսպես, **Ոսկան Երևանցու** վիճակը ծանր էր ոչ միայն դրամի խրոնիկական բացակայությունից, այլև հավատաքննիչ գրաքննիչների պատճառով: Հոլանդիայում **Ոսկան Երևանցու** տպագրական հոգսերը ջանում էին թեթևացնել հայ վաճառականները: Բայց նրանք էլ արդեն իրենց առավելագույն հնարավորություններն էին օգտագործել:

Սակայն, ինչ գնով էլ լինե՞ր՝ պետք էր տպարանը փրկելու և գործը շարունակելու ելք գտնել: Ոսկան Երևանցին որոշեց տպարանը տեղափոխել Ֆրանսիա: Եվ Ֆրանսիայի թագավորից թույլտվություն ստանալու համար իր հրապարակած Հին Կտակարանի մի օրինակ շքեղորեն կազմել տալով ընտիր կաշվով, ոսկեզօծ նուրբ նկարներով ու զարդերով ձևավորված, մի ծոն-նամակի հետ ուղարկեց նրան: Բայց դա քիչ համարելով՝ ինքն էլ անձամբ ուղևորվում է Փարիզ, տեսակցում **Լյուդովիկոս Տասնչորսերորդի** հետ և տպարանը Ֆրանսիա տեղափոխելու թույլտվություն ստանում:

Երևանցին որոշում է իր տպարանի համար ընտրել Մարսել քաղաքը: Սակայն կաթոլիկ **«Քարոզչության ժողովը»** տպարանը Ֆրանսիա տեղափոխելու իրավունք չտվեց: Երեք տարվա քաշքշուկից հետո՝ վերջապես թույլատրվեց այն հաստատել ոչ թե Մարսելում, այլ Իտալիայի Լիվորնո քաղաքում, որտեղ **Ոսկան Երևանցին** տպագրում է երեք հայերեն թարգմանված կրոնական գրքեր, որոնք հանձնարարված էին կաթոլիկ եկեղեցու կողմից և մեծ տարածում ունեին Եվրոպայում: Այնուամենայնիվ, Երևանցուն հաջողվեց տպարանը տեղափոխել Մարսել, որտեղ հրատարակեց **Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգությանը»**:

Սա Նարեկի առաջին հրատարակությունն էր, որը, սակայն, չավարտված՝ ընդհատվեց: Մարսելում Ոսկանյան տպարանի բոլոր աշխատողների հանդեպ, առանց բացառության, կիրառվող հալածանքները հավատաքննիչ-գրաքննիչների կողմից այլևս անտանելի էին դառնում: **Ոսկան Երևանցուն** մեղադրում էին, որ նա սերտ կապեր է պահպանում ոչ կաթոլիկ էջմիածնի հետ և նրանից պահանջում են նորից ստորագրել կաթոլիկական դավանաթղթի տակ: Մարսելում հայերեն հրատարակությունների դավանաբանական ստուգման համար Վատիկանը այստեղ է ուղարկում գրաքննիչ, հայազգի **Հովհաննես Հոլով Կոստանդնուպոլսեցուն**:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈԼՈՎ

Հոլովը այն կաթոլիկ հայերից էր, որ վայելելով հանդերձ Վատիկանի հովանավորությունը և վստահությունը՝ Հայոց Լեզվի ու խոսքի կատարյալ մվիրյալն էր: Թե 17-րդ դարի այս հայ գործիչը որտեղ է ծնվել, որ թվականին և երբ է Հայաստանից Եվրոպա եկել՝ հայտնի չէ: Հայտնի չէ նաև մահվան թվականը: Բայց տեղյակ ենք, որ սովորել է Հռոմի և Լիոնի դպրոցներում և գիտական, թարգմանչական աշխատանքով է զբաղվել:

Հոլովը գրել ու թարգմանել է մեծ քանակությամբ երկեր, որոնց մի մասը մեզ է հասել տպագրված, իսկ մյուսները՝ ձեռագիր: Նրա առաջին տպագիր երկը՝ **«Պարտեզ հոգևորն»** էր, որի հայերեն թարգմանությունը հրատարակեց **Ոսկան Երևանցին**, երբ իր տպարանը դեռ Լիվորնոյում էր:

1674 թվականին Հռոմում լույս է տեսնում նրա լեզվաբանական **«Ձտութիւն հայկաբանութեան»** գիրքը, որի համար նրան կոչում են **Հոլով**, այսինքն՝ հոլովման մասնագետ քերականագետ: Մյուս գիրքը, որը նույն թվականին լույս տեսավ Ոսկանյան տպարանում, կոչվում է **«Համառօտութիւն ճարտասանական արուեստի»**: Բանասերների կարծիքով այս գիրքը փաստորեն **«հիմք դրեց նոր շրջանի հայ ինքնուրույն գիտական ոճագիտությանն ու ճարտասանագիտությանը և մինչև օրս շատ կողմերով մնում է չգերազանցված»**:

Նա ծնունդով հայ էր, դավանանքով՝ կաթոլիկ, սակայն իր այս աշխատություններով դարձավ հայ բանասիրության խոշորագույն դեմքերից մեկը, ով ստեղծեց նաև մինչև օրս գործածվող մի շարք լեզվաբանական անվանումներ:

«Պարզաբանութիւն հոգեմուագ սաղմոսաց» երկը, որը նրա երկրորդ աշխարհաբար գիրքն է, գրական հայերենը հասցրեց բարձր մակարդակի:

Հոլովի դատողությունները ժողովրդին հասկանալի լեզվով գրելու և աշխարհաբարն իբրև գրական լեզու գործածելու մասին գաղափարները հետագայում, 150 տարի հետո, պիտի օգտագործեին նույն խնդրի ջատագովներ հայ մտավորականներից շատերը:

Հովհաննես Հոլովը Վատիկանից ժամանելով Մարսել՝ կարողացավ հավատաքնության կասկածները ի բաց մերժել և փաստորեն դառնալ Հայոց բարոյական հովանավորը, որը, երևի բոլոր ժամանակներում, հատկապես Ոգեղենի ասպարեզներում, կարևորվել է այնքան, որքան նյութական հովանավորությունը:

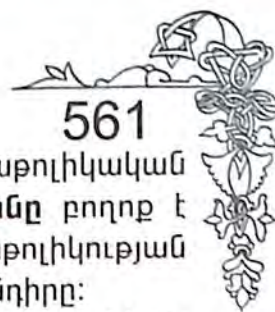
Գուցե և **Հովհաննես Հոլովի** այս հովանավորությունը իր մեծ արդյունքն ունենար, եթե չլիներ **Թադևոս Համազասպյան** և **Թովմաս Հայրապետ** հալ լատինադավ հոգևորականների համառ հետապնդումները:

Թադևոս Համազասպյանը Ոսկանյան տպարանի աշխատակիցներից էր: Մարսելում **Նարեկացու «Մատյանի»** ընդհատումը եղավ ոչ միայն կաթոլիկ գրաքննության, այլ այդ գրաքննությանը նպաստող **Թադևոս քահանայի** խարդավանքների պատճառով: Սրա ամբաստանությունները այն մասին էին, որ **Ոսկանը** իսկական կաթոլիկ չէ, որ նրա հրատարակած և առավել՝ նոր հրատարակվող գրքերի մեջ հռոմեական դավանանքի դեմ լուրջ մեղադրումներ կան: Թադևոսի այս արարքը այնպիսի ցնցող ազդեցություն է թողնում **Ոսկան Երևանցու** վրա, որ նա ծանր հիվանդանում է...

1674 թվականին բազմաչարչար տպագրիչը կնքում է իր մահկանացուն: Սակայն մինչ իր մահը հասցնում է տպագրել **Գրիգոր Նարեկացու** անավարտ «Մատյանը», և մի գրքույկ վաճառականների համար, որն ի վերջո պիտանի խորհուրդների մի ժողովածու էր վաճառականության մասին:

Ոսկան Երևանցու մահից հետո Ոսկանյան տպարանը, անկախ իր ներսում ստորաբար գործող Թադևոս քահանայի խարդավանքներից, կարողանում է դեռ մինչև 1686 թվականը շարունակել իր գործունեությունը և բացի կաթոլիկ եկեղեցու կողմից ճանաչում գտած թարգմանական երկերից, հնարավորություն է ունենում տպագրել հայ վաճառականներին հասցեագրված գրքեր. «Արիեստ համարողութեան», «Գիրք վայելուչ և հարկաւոր», «Գիրք այբուբենից և զկերպ ուսուցանելոց զլեզուն իտալական», «Գրգուկ կարևոր հանապազորեան», «Գիրք աշխարհաց և առասպելաբանութեանց, որ է Աղուէսագիրք» մատյանի վերահրատարակումը: Լույս է տեսնում նաև հայկական Մաշտոց ծիսարանը՝ «Գիրք սրբոյն Մաշտոցայ վարդապետի» նաև «Նուագարան Երանախոյ կուսին Մարիամու» գիրքը:

Հայ և օտար աղբյուրների վկայությամբ՝ **Ոսկան Երևանցու** մահից անմիջապես հետո **Թադևոս Համազասպյանը** Մարսելում փակել ու կնքել է տալիս Ոսկանյան տպարանը: Այդ ժամանակ սկսվել էր «Ատենի» կոչվող ժամագրքի տպագրությունը: Քանի որ **Հովհաննես Հոլովը** Հռոմի կողմից Վատիկանից նշանակված էր Ոսկանյան տպարանի պաշտոնական գրաքննիչ

ուրեմն, հաստատում է, որ «**Ժամագիրքը**» ազատ է հակակաթոլիկական մտքերից և կարող է լույս ընծայվել: **Թադևոս Համազասպյանը** բողոք է ներկայացնում **Հոլովի** որոշման դեմ, ամբաստանում նրան իբրև կաթոլիկության ոչ պաշտպան գրաքննիչի և Մարսելի դատարան ներկայացնում խնդիրը:

Ոսկանյան տպարանի տնօրինությունը Ոսկան Երևանցու մահից հետո ստանձնում է նրա քրոջ որդի **Սողոմոն Լևոնյանը**, որը տպարանի առաջին գրաշարն էր և հմուտ տպագրական գործուն: Սողոմոն Լևոնյանի հրատարակած Մաշտոցի առաջաբանում **Թադևոսի** մասին կարդում ենք, որ նա գործում էր միշտ ընդդեմ Հայոց ազգի, Սուրբ Աթոռ էջմիածնի և արհամարհելով ոչինչ չէր համարում «**զամենայն Հայս**»:

Թադևոսը մեղադրվում էր ոչ միայն **Ոսկան Երևանցու** մահվան համար, այլ նաև որպես հայավնաս գործիչ: Ի վերջո, Մարսելի դատարանը **Թադևոս քահանայի** մեղադրանքներից ելնելով՝ զրկում է **Հովհաննես Հոլովին** հայ տպագրության գրաքննիչի պաշտոնից: Գրաքննիչի պաշտոնը հանձնվում է մեկ ուրիշ կաթոլիկ հայի՝ **Թովմաս հայրապետին**: Սա նույնպես «**ավելի կաթոլիկ էր, քան ինքը՝ Հռոմի պապը**» և կարողացավ անողորքությամբ մեղադրել **Ոսկան Երևանցու** մահից հետո նրա տպարանը ահռելի չարչարանքով պահող **Սողոմոն Լևոնյանին** և այն մի բուռ հայերին, որոնք ամիսում տառապանքով, հայրենիքից հեռու կարողանում էին շարունակել իրենց գործը:

...**Լևոնյանը** մեկնում է Փարիզ: Սորբոնի համալսարանի հայտնի գիտնական **Պիլը** փաստերով ապացուցում է, որ **Թովմաս հայի** գրաքննությունները անհիմն ու անհեթեթ են... անօրինական են: Եվ հայերը հերետիկոսներ չեն:

Բայց Ոսկանյան տպարանն այլևս ուժասպառ՝ դադարում է գործելուց: Այստեղ տպված վերջին «**Ժամագիրքը**» կրում է 1680 թվականի մայիսի 25 թվակիրը:

Այս ողջ պատմության մեջ մխիթարականը **Հովհաննես Հոլով** կաթոլիկ հայ գիտնականի քաղաքացիական արիությունն է, նրա հայրենասիրությունը Ոսկանյան տպարանը հալածանքների օրերին հավատաքնությունից մշտապես պաշտպանելու նրա դիրքորոշումն է:

ԻՆՉ ԷՐ ՈՍԿԱՆՅԱՆ ՏՊԱՐԱՆԸ

Հիշենք նորից. նրա շնորհիվ նոր գրական հայերենը դարձավ գրքի լեզու և այս լեզվով **Ոսկան Երևանցին** ժողովրդի համար տպագրեց համրամատչելի գրքեր: **Ոսկանյան Տպարանին** հրաժեշտ տալուց առաջ փորձեց հասկանալ, որքան իմաստը, որը քառորդ դար շարունակ օտար ափերում դեգերելով, այն **Գործի** իմաստը, որը քառորդ դար հավատաքնության նվաստացնող ճնշում-տանելով օտար դավանանքի ու նրա հավատաքնության թվացող բավիղները աներեր ենթադրելով՝ առաջանում է դեպի այն **Լույսը**, որը Հայոց համար պաշտաները, չարչարանքների՝ երբեմն այլևս անանցանելի թվացող բավիղները աներեր հաղթահարելով՝ առաջանում է դեպի այն **Լույսը**, որը Հայոց համար պաշտաները, չարչարանքների՝ երբեմն այլևս անանցանելի թվացող բավիղները աներեր մուկ է եղել բոլոր հին ու նոր դարերում, բոլոր հին ու նոր աստվածներից առաջ...

Ոսկանյան Տպարանի թողած ավանդը անգնահատելի է իր քառասուն անուն բարձրորակ հրատարակություններով: Նրա աշխատանքի դադարով Հայոց տպագրական գործն այլևս կանգ չառավ: Այդ են հաստատում Ջնյուռնիայում,

Կոստանդնուպոլսում տպագրված գրքերը, որոնք կրում էին Ոսկանյան տպարանի «**Ս. Էջմիածին և Ս. Սարգիս**» տիպանշանը: Երբ Կոստանդնուպոլսի 18-րդ դարում դարձավ հայ տպագրության կենտրոն՝ նրա տարբեր տպարաններում լույս տեսած գրքերը իրենց վրա կրում էին Ոսկանյան տպագրության ազդեցությունը: Շատ են Ոսկանյան հրատարակությունների ընտիր օրինակների արտատպությունները, Ոսկանյան նմանությամբ ծուլված տառերը, գործածված նկարներն ու ընդօրինակությունները և **Ոսկան Երևանցի** երախտավորի անվան հիշատակությունները: **Ոսկան Երևանցու** աշակերտներն, ապա և նրանց աշակերտները ամեն օր մտնում էին հրատարակչական գործի մեջ՝ իրենց ոգևորությամբ, տաղանդով, բանիմացությամբ, համբերությամբ, ամեն տեսակի խարդավանքներին ու կենցաղային չարչարանքներին դիմագրավելու կամքով...

Ի դեպ, **Ոսկանյան Տպարանի** յուրաքանչյուր գիրք հրատարակվել է հազարավոր օրինակներով, որով, ի վերջո, հնարավոր եղավ ինչ-որ չափով վերացնել չափազանց զգացվող մեսրոպատառ գրքի պահանջը: Այդ գրքերը կրոնա-եկեղեցական էին և աշխարհական բովանդակությամբ: Սակայն հայտնի է, որ հոգևոր գրքերը կարդում էին նաև աշխարհականները և ամենակարևորը՝ նրանք գործածվել են որպես հայերենի դասագրքեր: Այդ գրքերը հազարհազարներով էին, նրանց պահանջը չէր դադարում, ուրեմն՝ կարդացողների թիվը քանի գնում, այնքան մեծանում էր: **Ոսկանյան Տպարանը** աշխարհիկ ու հոգևոր մեծաքանակ գրքերի հետ հրատարակեց նաև քերականություններ, այբբենարաններ, աշխարհացույցեր, աղվեսագրքեր, Հայոց պատմության գրքեր և, ընդհանրապես, **գրքեր՝ վայելելու և հարկավոր**: Չմոռանանք, **Ոսկանյան Տպարանը** առաջինն էր, որ հրատարակեց դեռ ապրող ու գործող հեղինակների գործեր, այսպիսով ինքը ևս հաղորդակցվելով ժամանակի առաջադրած խնդիրների քննարկմամբ: Եվ, վերջապես, **Ոսկանյան Տպարանը** առաջինը հրատարակեց **նոր գրական հայերենով գրքեր...**

Ողորմի **Ոսկան Երևանցու** և նրա քաջարի զինակիցների պայծառ հիշատակին:

Ողորմի՛ և փա՛ռք:

ՎԱՆԱՆԴԵՑԻՆԵՐ

Ոսկանյան Տպարանը հեռացավ Ֆրանսիայից: Երկու տարի անգործության մատնվելուց հետո նրա գրաշարներից մեկի՝ **Մատթեոս Հովհաննիսյան Վանանդեցու** շնորհիվ Ամստերդամում նորից սկսեց գործել **Հայոց տպագրությունը**:

Մատթեոս Վանանդեցին իր սեփական միջոցներով տառեր պատրաստել տալով՝ վաճառական **Պողոսի** հետ Ամստերդամում 1685-86 թվականներին հրատարակեց «**Շարական**» և «**Ժամագիրք**» գրքերը: Երկու տարի անց՝ նորից հրատարակեց «**Ժամագիրքը**»:

Դրանի պակասության պատճառով անգործության մատնվելով և յոթ տարի ակամա պարապուրդից հետո՝ նորից շարունակեց ընդհատված գործը:

Ո՞վ էր **Մատթեոսը**: Ինչպե՞ս հայտնվեց Եվրոպայում հեռու Հայաստանի Գողթն գավառի Վանանդ գյուղի այս բնակիչը:

...Գողթնի Սբ. Խաչ վանքի վանահայր **Թովմաս Նուրիջանյան Վանանդեցին**, անհայտ է, թե ի՞նչ պատճառով, գուցե և աշխարհ տեսնելու բուռն ձգտումից, սկսում է մի ճանապարհորդություն, որը նրան հասցնում է նախ Կիպրոս, ապա Իտալիայի Լիվորնո քաղաք, ուր հենց այդ ժամանակ Ամստերդամից տեղափոխվել և ժամանակավոր հաստատվել էր **Ոսկան Երևանցու** տպարանը: **Թովմաս Եպիսկոպոս Նուրիջանյան Վանանդեցուն** ուղեկցում էր նրա քեռորդի երիտասարդ **Մատթեոսը**: Նա աշխարհը տեսնելու հետ միասին սպասավորում էր իր ազգական Եպիսկոպոսին: Լիվորնոյից **Թովմաս Եպիսկոպոսը** շարունակում է իր ճանապարհորդությունը՝ **Մատթեոսին** թողնելով **Ոսկան Երևանցու** մոտ:

Սովորելով տպագրության գործը, այնուհետև **Մատթեոսը** 14 տարի շարունակ, առանց վարձատրության, ողորմելի միջոցներով ապրելով, անտրտունջ, ոգևորված իր գործի կարևորության գիտակցումով, տպագրիչի սքանչելի ընդունակություններով, իր գերազանց վարպետությամբ, ամենայն հավատարմությամբ և բարեխղճությամբ ծառայում է **Ոսկանյան Տպարանում**:

Եվ, ահա, նա հիմա Ամստերդամում էր:

Բայց ոչ **Մատթեոսի** փայլուն գործիմացությունը, և ոչ իր առաքելության հանդեպ անկոտրում հավատը բավական չէին, որ նա միայնակ կարողանար շարունակել օտար ափերում դեգերող Հայոց տպագրության գործը: Այս նույն ժամանակ, ավարտելով իր թափառումները Եվրոպայում՝ **Թովմաս Նուրիջանյան Վանանդեցին** վերադարձել էր Գողթն և դարձել հայրենի գավառի հոգևոր առաջնորդ Եպիսկոպոսը: **Մատթեոսը**

հոգևոր առաջնորդ Եպիսկոպոսը: **Մատթեոսը** իր գործերի մասին և լուր է ուղարկում նրան իր գործերի մասին և խնդրում, որ նա թողնի իր առաջնորդական աթոռը, ճանապարհվի Ամստերդամ՝ իր ղեկավարության տակ վերցնելու տպարանի գործը: Եվ իսկապես, **Թովմաս Եպիսկոպոս Նուրիջանյան Վանանդեցին** թողնելով իր տաքուկ պաշտոնը հարազատ Գողթն գավառում, մեկնում է Ամստերդամ՝ այնտեղ կրելու համար այն բոլոր տառապանքները, որոնք ի վերուստ, չգիտես ինչո՞ւ, նախախնամությամբ, թե ճակատագրի կամեցողությամբ վերապահված է Ոգեղենի տիրույթներում ապրող Հայոց բոլոր նվիրյալներին: 1695 թվականն էր: Հոլանդիայի մայրաքաղաքում նորից իր հաղթական երթն սկսեց Հայոց տպագրությունը: **Թովմաս Եպիսկոպոսի** հետ Ամստերդամ էին եկել նաև նրա եղբորորդիներ **Ղուկաս** և **Սիքայել Վանանդեցիները**: Երկուսն էլ բազմաթիվ

Վանանդեցի Մատթեոսի տպած Շարակնոցից

ՅՈՂԱՆ ՅՈԱԽԻՄ ՇՐՅՈՂԵՐ

«**ՆՐԻԱԴԱՐԱՆ** և **ԻՐԱՒԱՏՈՒԹՅԱՆ ԼԵՂՈՒՆ** հռչակեցին հայերենը»:
 «**ԽՈՍԱՏՈՎԱՆԻԺ և ԽՈՒՏԱՆԺ**» աղոթքը իր մանրամասն բացատրություն-
 ներով: **ՇՐՅՈՒԴԵՐԻ** մյուս ծառայությունը հայագիտությանն այն էր, որ նա գրաբար
 լեզվի քերականության հետ զբաղվեց նաև աշխարհաբարի քերականությամբ:
 Իր «**ԱՐԱՄԵԱՆ ԼԵՂՈՒԻ ԳԱՆԾՐ**» աշխատության մեջ նմուշներ են բերված,
 կենդանի և աշխույժ խոսակցություններ հայ վաճառականների կենցաղից: Եվ
 1711 թվականին հրատարակելով **ՇՐՅՈՒԴԵՐԻ** այս գիրքը՝ **ՎԱՃԱՆՈՒԵՑԻՆԵՐԸ** ոչ

ՀԱՄԱՏԱՐԱՐԻ ԱՇԽԱՏԱՑՈՅՑ

Արդիւան և Պետրոս Սկոնբեկ եղբայրներն են, բայց քարտեզը հայացրել էր Ղուկաս Վանանդեցին: Նա Հայոց մեջ, փաստորեն, առաջին քարտեզագրողն էր: Նրան էր վիճակված գտնել Հայոց հին գրականության անվանումներն ու բացատրությունները: Սա, իրոք, մեկ մարդու համար ծանր աշխատանք էր: Նման

Քաղաքացիությունները: Սա, իրոք, մեկ մարդու համար ծանր աշխատանք էր: Ծանր
մի գործ այժմ անելու համար պիտի աշխատեն շատերը: Բայց **Ղուկաս**

ԼԱ ԿՐՈՋ ՄԱԹՅՈՒՐԵ

Լա Կրոզ Մաթյուրեն 17-րդ դարի վերջի և 18-րդ դարի եվրոպացի հանրաճանաչ արևելագետ-հայագետներից էր, որ ֆրանսիացի լինելով հանդերձ՝ Բեռլինի համալսարանի փիլիսոփայության պրոֆեսորն էր, պրուսական արքունի

Վանանդեցուց: Ակնհայտ էր Վանանդեցի հանրահայտ փիլիսոփա **Լեյբնիցը** մտավորական շրջանակում: Գերմանացի Վանանդեցիների հետ և մշտապես ծանոթ էր և մտերիմ թուվմաս և Ղուկաս Վանանդեցիների ներկայությունը և նամակագրական կապ ուներ նրանց հետ: **Վանանդեցիների** ներկայությունը և նրանց գործունեությունը Եվրոպայի առևտրաշահ քաղաքներից մեկում արդեն

իսկ եվրոպացիներին ստիպում էր փոխել իրենց կարծիքը հայերի մասին: Իսկ այդ կարծիքը ձևավորվել էր նրանց հետ ունեցած պատահական դրվագներից, որոնք հնարավորություն չէին տվել բացահայտելու հնագույն մի ազգի զարմանալի հարուստ ու բազմակողմանի նկարագիրը:

ՎԱՆԱՆՂԵՑԻՆԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բացի կրոնական և աշխարհիկ գրքերից, Վանանդեցիներն սկսեցին տպագրել նաև 60-100 էջանոց աշխարհաբար լեզվով տետրակներ՝ բոլոր խավերի ընթերցանության համար: Գործնական կյանքի համար չափազանց պիտանի էին այս փոքրիկ գրքերը: Նրանց մեջ կային այնպիսիները, որոնք հրատարակված էին հատկապես վաճառականների համար՝ չափի, կշռի, թվի և աշխարհի բոլոր երկրների դրամների մասին: Դրանք չափազանց օգտակար ուղեցույցներ էին աշխարհի բոլոր կողմերում առևտուր անող հայ վաճառականների համար: Վաճառականության համար տպագրվող գրքերը գրված էին պարզ, նույնիսկ բարբառային հայերենով: Սակայն մյուս գրքերի լեզուն, հատկապես նրանք, որոնք տպվում էին որպես դասագրքեր՝ **Ղուկաս Վանանդեցու** ջանքերով չէին կորցնում աշխարհաբարի մատչելիությունը ու գեղեցկությունը:

«**Դուռն իմաստութեան**», «**Ոսկեայ Դուռն դպրատան վասն նորեկ դեռակիրք և խակավարժ մանկանց հայկազունեաց**» գրքերը առաջին էջերում բացատրում էին այն նպատակը, որի համար գրվել և առաջարկվում էին մանուկ ընթերցողին: **Ղուկաս Վանանդեցու** մի գիտական աշխատությունը, որը լույս տեսավ 1702 թվականին, «**Բնաբանութիւն իմաստասիրական կամ Տարրաբանութիւն**» վերնագիրն ուներ: Այստեղ բնության բոլոր երևույթները, նաև աստղաբաշխությունը, բացատրված են գիտական սահմաններով: Բայց այս, գիտական գրքի վերջին էջերում, ինչպես «**Տետրակների**» վերջին էջերում, տրված են օտար աղբյուրներից թարգմանված «**աստղագիտական գուշակություններ**»: 20-րդ դարի մեր ուսումնասիրողներից ոմանք մեղադրում են **Ղուկաս գիտնականին**, թե նա տուրք է տվել սնոտիապաշտությանը, մոռանալով, որ դեռ այդ ժամանակ, և ինչու ոչ՝ մինչև հիմա, Մեծ Գուշակի **Նոստրադամուսի** համբավը կենդանի էր եվրոպայում և սարսուռ էր ազդում իր ճշգրիտ գուշակություններով: 1559 թվականին **Նոստրադամուսը** ժամ առ ժամ գուշակել էր Ֆրանսիայի թագավոր **Հենրիխ երկրորդի** մահը: Գուշակություններն այս դեպքում դուրս են պարզ սնոտիապաշտություն լինելուց: Նա, ինչպես ոգեղեն որևէ ասպարեզ՝ ներշնչումի ուժն ունի: Իզուր չէ, որ եվրոպայի շատ լուսավոր մտքեր, ինչպես, օրինակ, **Նյուտոնը**, **Պասկալը** փորձել են հասկանալ և **Գիտությանը** բացատրել ապագան գուշակելու բացառիկ երևույթը: Խոսքը, անշուշտ, խեղճ ու կրակ խաբեբաների մասին չէ, որոնք փորձում են իրենց ապրուստը վաստակել միամիտներին ստելով: Խոսքը **ներշնչվածության երևույթի** մասին է: Վանանդեցիները տպում են նաև «**Ձիաբուծութիւն յերկինս**» թարգմանական գործը, ապա **Հովհաննես Զուղայեցու** «**Համառոտ քերականութիւն**» և «**Տրամաբանութիւն**» աշխատությունները, «**Հայելի Աստվա-**

ծաշունչ», «**Հին Կտակարան**», «**Պատկերասեր, պատկերատեսաց**» գրքերը: ...Սակայն **Թովմաս Վանանդեցի** եպիսկոպոսի դրամական միջոցներն արդեն սպառվել էին: Հայրենիքի կարոտն էլ մյուս կողմից հանգիստ չէր տալիս ծերունուն: Նա պիտի ամեն գնով հասներ հայրենիք՝ այնտեղ իր հավիտենական հանգիստն առնելու: **Շրյոդերը** որոշեց նրա ուղեկիցը դառնալ և Հայաստանում ավելի լավ ուսումնասիրել Հայոց լեզուն ու հայերի երկիրը: Ճանապարհվելու միջոցին **Թովմաս եպիսկոպոսը** հիվանդացավ: **Շրյոդերը** Արխանգելսկով մեկնեց Մոսկվա՝ այնտեղ սպասելու համար **Վանանդեցիներին**: Քիչ անց նա Մոսկվայում լուր առավ, որ **Թովմասը** վախճանվել է: Շրյոդերը որոշեց մենակ ճանապարհվել Հայաստան: Սակայն նա չկարողացավ թույլտվություն ստանալ ռուսական կառավարությունից: **Շրյոդերը** ստիպված վերադարձավ Հոլանդիա: 1708 թվականը **Թովմաս Վանանդեցու** մահվան տարին էր: Երանյալ եպիսկոպոսի տպարանը Հայաստան տեղափոխելու ջանքերը ապարդյուն անցան: Սակայն **Ղուկասը** համառորեն փորձում էր շարունակել տպագրությունը: Նրա հրատարակած վերջին գիրքը «**Համառոտ ժամագիրքն**» էր: Պարտատերերը 1717 թվականին պարտքերի դիմաց բռնագրավեցին **Նուրիջանյան-Վանանդեցիների** տպարանը: 12 տարի հետո **Մխիթար Սեբաստացին** մի հայ վաճառականի միջոցով կարողացավ գտնել **Վանանդեցիների Տպարանի** հետքերը, գնել պարտքատիրոջից տառերի մայրերը և փոխադրել Վենետիկ: Այսպիսով, **Թովմաս եպիսկոպոսի** տպարանը հայկական ամենահռչակավոր՝ **Մխիթարյան** տպարանի հիմքն է դառնում: Սուրբ Ղազար կղզում 16-րդ դարից մինչև այսօր՝ 21-րդ դարը, գործում է Մեծ երախտավորների հիմնած **Հայոց Տպարանը**: Եվ օտար ափերում, և Հայրենիքում... Բայց սա արդեն ուրիշ ժամանակների պատմություն է: Իսլամական երկու հզոր պետությունների՝ Օսմանյան կայսրության և Իրանի միջև բաժանված **Հայրենիքը** թվում էր ի գորու չէր պահելու այլևս իր ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը: Եվ բոլոր տաղանդներով ու արժանիքներով զրահավորված հայը երկրե-երկիր էր տանում իր անձը, որպեսզի կամ տարրալուծվելով անհետ կորցնի իր արյան թանկագին ժառանգությունը, կամ իր ազգային բնավորության ներանձնական ուժով համառի ծուլվել և դարերի երթի մեջ իր առանձին մշտական տեղն ունենա և կոչվի **Հայ**, և օտարի հետ օտարի լեզվով խոսելով հանդերձ՝ իր տանը, իր հարկի տակ, իր զավակների հետ խոսի հայերեն: Պատճառն այս է ուրեմն, որ եթե մի քանի հայ են հավաքվել մի տեղի վրա՝ կառուցել են եկեղեցի, նրան կից դպրոց և հիմա էլ, ահա, նաև տպարան՝ իրենց զավակների համար Հայոց գիրն ու լեզուն պահելու մեծ առաքելությամբ: ...Երբ գա ժամանակը, մենք կքայլենք գաղթական հայրենակիցների ուղնահետքերով, նրանց հետ կհասնենք Աշխարհի ամենահեռավոր անկյունները, նույնիսկ կկտրենք-կանցնենք մեծ օվկիանոսը, որ վերջապես գուցե հասկանանք, թե ինչն՝ ինչոց է...

Այցելեմք խեղանդամված Հայրենիքի հեռավոր գյուղերը, որտեղ հայը ինքն իրեն փակել է սեփական էության անթափանց խորքում և իր տունը, որ միշտ կառուցել է արևի լույսի մեջ, դարձրել է գետնափոր, որ դառնա անտեսանելի, լինի աննշար որքան հնարավոր է... որ թշնամին գա ու գնա և չնկատի գետնի տակ անցած իր տունն ու տեղը, իսկ ինքը ապրի այնքան ժամանակ, մինչև որ...
Բայց իր օրասիւսի ճոխը փակելով...

Բայց իր օջախի ծուխը գետնին մերձ հողե տանիքից ելնելով մատնում էր իր ապրելու տեղը: Գետնափոր տունը՝ գետնափոր տուն էր, բայց միևնույն է՝ ձեռքերը պիտի բանեին, որ մշակեին դաշտն ու այգին, իրենց շնորհքների համաձայն արհեստի բազում ձևեր կերտեին, որ հետո ամբողջ վաստակը տաներ օտար տիրոջը և թողներ այնքանը միայն, որ չընկնեն սովահար բանողները ու կարողանան նոր բարիքներ ստեղծել:

...Մի՞թե չկային այլևս այն հարյուրները, որոնք ժամանակների ծանր կռիվներում ելել են հազարների դեմ ու հաղթանակ տարել: Մի՞թե Հայոց արյունը ջուր էր դարձել արդեն...

Գոյություն քարշ տալու առաքելություն ունեն միայն այս ահաբեկված, խեղճ ժողովուրդը... Թե ինչ-որ մի բան դեռ կար իր ներսում, որը ննջում էր ծանր մղձավանջով և սպասում էր արթնության պահին...

Եթե բարձրաձայն երգեցի՝ հնարավորություն չկա՝ պիտի երգել իր մտքի
մերսում... Նա սպասում էր իր բարձրաձայն երգեցի՝ պահի՞ն...
Այդպե՞ս էր, արդյոք: Բայց հենց:

Այդպե՛ս էր, արդյոք: Բայց ինչո՞ւ այսքան շատ անտեղի ասված բառեր, որոնք կարող են շփոթության մատնել զգացումները: Կա գրված ու ճշտված պատմություն, որին հարկ է հետևել համբերությամբ, առանց շեղվելու իր ցույց տված ճանապարհից: Գտնելու համար թելը պատումի, որն ընդհատել էինք մեր ազնիվ ու սքանչելի տպագրիչներին ուղեկցելիս, հիշենք, թե ինչպես **Հակոբ Զուղայեցի Հայոց երանելի կաթողիկոսը** իսլամից հալածված իր ժողովրդի միամիտ հույսերին դեսպան դարձած՝ հասավ Կոստանդնուպոլիս՝ այնտեղից եվրոպա մեկնելու համար, որ ստանա աջակցություն և օգնություն, սակայն ապրեց միայն հիասթափության նսեն զգացում: **Հակոբ Զուղայեցու** վերջին այս ճակատագրական ուղևորության ժամանակ, որը արժեցավ նրա կյանքը, հիշո՞ւմ եք. պատվիրակների հետ էր արցախցի **Իսրայել Օրին**, որը հազիվ լիներ 20 տարեկան: Երբ Կոստանդնուպոլսում իր մահկանացուն կնքեց **Հակոբ Զուղայեցի** հայրապետը, պատվիրակները վերադարձան Հայրենիք, իսկ **Իսրայել Օրին** նավարկեց դեպի եվրոպա՝ գտնելու իր փնտրածը, որին անուն էր, տանուն դեպի անհայտ հեռուներ...

Երազանքներն էին ճանապարհի հարթուն պատանու համար, թե՞ պատանին էր իր երազանքներին ուղղություն տալիս:

17-րդ դարի վերջին, Լյուդովիկոս Տասնչորսերորդի արքունիքի քթի տակ, վերսալում մի հայ վաճառական բացել էր պերճանքի շքեղ խանութ՝ պալատ ելումուտ անող ազնվականների համար: Նա իր սքանչելի ապրանքների միջոցով ծանոթություն էր հաստատել թագավորի ազդեցիկ պաշտոնյաների հետ, նույնիսկ մտերմացել այն հույսով, որ նրանց միջոցով մի օր արժանանալու է արքայի ունկնդրության շնորհին:

Ասում էին, որ այս վաճառականը հայ ազնվական մի տոհմից է, որը եկել է Ֆրանսիա, Արև-արքայի միջոցով իրականացնելու համար Հայաստանի ազատությանը: Պերճանքի առարկաների վաճառականը **Իսրայել Օրին** էր: Նա իրեն համարում էր **Խաչենի տեր Խաղբակյան տոհմի Պռոշ իշխանի ժառանգներից**: Հիշո՞ւմ եք. **Խաղբակյան իշխան Վասակն** էր, որ 13-րդ դարում կառուցեց Հիշո՞ւմ եք. **Խաղբակյան իշխան Վասակն** էր, որ 13-րդ դարում կառուցեց

Բջնիի **Կեչառուքի** գեղեցիկ վանքը: Ինչպիսիք լինում
վասակի որդի **Պռոշը** քաջությամբ հռչակված զորավար
էր և **Գեղարդի** վիճափոր վանքը կառուցողը: **Պռոշյան** -
Խաղբակյան տոհմն էլ Հայոց մյուս տոհմերի նման
հարյուրամյակներ տևող հարվածների տակ գրեթե
ոչնչացավ, կամ մանրացավ այնքան, որ նրա
ժառանգները դարձան ընդամենը մանր-մուկ
կալվածքների տեր մեկիքներ: Այս մեկիքներից մեկն էր
Խորայելը, որն իր պատանի որդի **Օրիին** ուղարկել էր
միանալու **Հակոբ Ջուղայեցու** պատգամավորների
խմբին: Ուրեմն՝ հավատամք, որ **Խորայել Օրին**, թող որ

ճանիտանալու եզրին կանգնած, սակայն վաղձմբ ուզող՝ արդեն չհասնող մարդիկ
զավակ էր:

...Կոստանդնուպոլսից **Խորայել Օրլոն** մարտի 1-ին հասնում է Երևան և հայտարարում, որ չքեղ թե՛ նա ինչպես է դրամագլուխ հայթայթում և դառնալով վաճառական՝ իր շքեղ ապրանքների հետ միասին հայտնվում վերսալի տարածքում:

Ինչո՞ւ էր **Օրին** հաստատվել այնտեղ։
Նա գիտեր, որ Ֆրանսիայի թագավորը լավ է վերաբերվում հայ կաթոլիկներին,
որոնց հետ մեծ հույսեր էր կապել ֆրանսիական առևտուրը Արևելք մղելու
գործում։ Եթե **Լյուդովիկոսը** ընդուներ նրան և դիվանագիտական կապ
հաստատեր, ապա ստանալով երաշխիք, ինքը՝ **Իսրայել Օրին**, կկարողանա՞,
եթե ոչ ամբողջ Հայաստանի, ապա **Լեռնային Ղարաբաղի** մանր կալվածատեր
մեկիքներին միավորելով՝ ստեղծել պարսկական լծից անկախ թագավորություն։ Նա ներկայացուցիչն էր Էջմիածնի

Օրին չէր գործում որպես մասնավոր առևտուր, այն ժողովի, որը **Հակոբ Ջուղայեցու** առաջնորդությամբ ուղևորվեց Եվրոպա, բայց կաթողիկոսի մահվան պատճառով կես ճանապարհից ետ վերադարձավ: Բայց կաթողիկոսի մահվան պատգամավորության ազնվական ներկայա-
Հիմա Խորայել Օրին, որպես այդ պատգամավորության ազնվական ներկայա-
ցուցիչ՝ պետք է ֆրանսիական արքունիքին ներկայացնի ժողովի խնդրանքը:

Հանգամանքների բերուկով լիարժեք:

ՊՖալցի մայրաքաղաք **Դյուսելդորֆ**, ուր այդ ժամանակ իշխում էր **Լեոպոլդ**

Ներով: Պահը նույնպես նպաստավորվել է ինչպես հարկային, այնպես էլ
 ընկնելու և տեղում Հայոց ազատագրության հարցը քննելու համար:

1697 թվականի սեպտեմբերի 11-ին Ձենտա գյուղի մոտ ավստրիական բանակը **Եվգենի Սավուաջու** հրամանատարությամբ ահավոր կոտորածի ենթարկեց թուրքական բանակի 20.000 զինվորի, իսկ 10.000-ին էլ խեղդեց գետում: Թուրքերի այս պարտությունը ճակատագրական եղավ Եվրոպայում չափազանց ընդարձակված Օսմանյան կայսրության համար: Խորտակվում էր ողջ Եվրոպան սարսափի մեջ պահող իսլամական ուժը: Ահա, այս պահին էր, որ **Օրին** իր ճարտար լեզվով կարողացավ ոգևորել **Յովհան-Վիլհելմին**, թե թուրքերի պարտությունից հետո դժվար չի լինի իսլամի դեմ հաղթանակ տանել մահ Յայաստանում և ստանալ նրա թագը:

«**հիմքերը դնելու և հատակագիծը**» պատրաստելու: Կյուրֆուստի նամակը՝ ուղղված Հայաստանի «**իշխաններին և տերերին**», լի էր **Իսրայել Օրիի** հասցեին մեծամեծ գովեստներով և հանձնարարականներով առ այն, որ նա կատարում է իր՝ Կյուրֆուստի պատվերը, ուրեմն խորհուրդ է տալիս հավատալ նրա խոսքերին և խոստումներին:

...Գուցե **Օրին** իր գաղտնի երազանքներում Հայաստանի թագավոր էր տեսնում իր սեփական անձը, այն պարզ պատճառով, թե **Հովհան-Վիլհելմը** կամ **Լեոպոլդ կայսրը** չեն կարող և իրենց հայրենիքի, և հեռավոր Հայաստանի գահերին միաժամանակ նստել և ստիպված կլինեն իշխան **Օրին** առնվազն տեղապահ նշանակել:

Իսրայել Օրին, իրոք, օժտված էր դիվանագետ-քաղաքագետի տաղանդով և զգացողությամբ: Իր ճանապարհն անցնում էր Կոստանդնուպոլսով, որտեղ նա սուլթանի պալատական բարձր շրջաններում կարողացավ առանց կասկածանք հարուցելու ներկայանալ որպես ֆրանսիացի ազնվական: Նա նույնիսկ զգուշացավ հանդիպել հայրենակիցների հետ, որպեսզի չբացվի իր անձի գաղտնիությունը: Նա սուլթանի պալատում եռանդուն խոսակցություններ էր վարում վերջին պատերազմի մասին և այն մասին, թե Լյուդովիկոս Տասնչորսերորդ Արև-արքան և ողջ Ֆրանսիան ինչպես են համակրում թուրքերին:

Այսպես, ապահովելով իր ճանապարհը թուրքական կասկածանքներից՝ բռնություններից՝ նա հասավ Էջմիածին:

Եզնիածնուն հայրապետական գահին էր Նահապետ Առաջին Եղեսացին՝
հաջորդը Եղիազար Առաջին Այնթապեցու։
Նահապետ Առաջին Եղեսացին

Նահապետ Առաքին եղեսացին շինարար էր և նրա օրով էր, որ կառուցվեցին Օշականի կամուրջը, Մայր Աթոռի վանատունը, վերակառուցվեցին Էջմիածնի Շողակաթ, Երևանի Ձորագյուղի, Կոնդի, Քանաքեռի եկեղեցիները, Հրազդանից անցկացվեց ջրանցք վանքապատկան հողերը ոռոգելու համար, ընդարձակվեցին Էջմիածնի վանքի կալվածքները:

Իսրայել Օրին հասավ Սբ. Էջմիածին, իր ազատագրական ծրագրերով
ներկայացավ Նահապետ Առաջին Եդեսացի կաթողիկոսին և մերժվեց նրանից:

Պատճառը բոլորովին էլ կաթոլիկական դավանանքին ենթարկվելու խնդիրը չէր, որովհետև **Նահապետ հայրապետը Օրիի** էջմիածին հասնելուց առաջ արդեն բարեկամական նամակագրություն ուներ **Իննուկենտի պապի** հետ, նրանից ընծաներ էր ընդունում և նրան խոստանում հնազանդություն: Ուրեմն՝ խնդիրն այստեղ կաթոլիկություն ընդունելն ու չընդունելը չէր, այլ այն, որ **Նահապետ Առաջին կաթողիկոսը** չէր ուզում հետևել **Հակոբ Ջուղայեցի** հայրապետի ազատագրական քաղաքականությանը, որ նրա մահից ահա քսան տարի անց իր ձեռքն էր վերցրել **Իսրայել Օրին**:

Քե՛ն Պարսից Շահի, և թե՛ Հռոմի պապի հետ՝ Հայոց եկեղեցու ունեցվածքով
և իրենց հետին, Հռոմի պապի դեսպաններին:

կաշառելով պարսիկ կառավարիչներին և հռոմի պապին դժգոհություն հայտնելով:

Մանվել Զուլալյանը իր «**Հայ ժողովրդի 13-18-րդ դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների**» գրքում մեկնաբանում է ժամանակի այս հատվածում Հայաստանում տիրող իրավիճակը այսպես. եթե հայության արևելյան հատվածը իրանական պետության անկման պայմաններում գտնվում էր ժայռահեղ ծանր վիճակում և քաղաքական ուր փոթորիկների շեմին, ապա արևմտահայությունը գտնվում էր ներհամայնքային պայքարի մեջ՝ հայ կաթոլիկների և լուսավորչականների չղադարող անհանդուրժողականության պատճառով:

Հայ կաթոլիկները, գուցե և անգործագրաբար, չեն հասկացել, որ հայ կաթոլիկ աշխարհի՝ Արևելքում հետամտած գաղութային նպատակներին, իսկ հայ լուսավորչական եկեղեցին մեծ ջանքերով փորձում էր ետ պահել հայերին այդ կործանարար ազդեցությունից: Բացի այս կարևոր խնդրից, հայ եկեղեցին փորձում էր չարել հայ համայնքի և Օսմանյան պետության փոխհարաբերությունները:

18-րդ դարի ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականության և միջազգային իրավունքի ֆրանսիայի դերի մասին պատմական ակնարկներում գրում է.

«Կես դարուց ի վեր մեր միսիոներները ողողել էին Արևելքը: Կապու-
լիններն ու ճիզվիտները այլևայլ գարտուղի ճանապարհներով թափանցել
էին արևելյան համայնքի ներսը: Նրանք քրիստոնյա ժողովուրդների մոտ
թմբկահարում էին թագավոր Լյուդովիկոս Տասնչորսերորդ թագավորի
անպարտելիությունը: Միսիոներների հիմնական նպատակը ոչ թե հայերին
հրական օգնություն ցույց տալն էր, այլ Արևելքում Ֆրանսիայի նվաճողա-
կան քաղաքականությանը ծառայելը: Լյուդովիկոս Տասնչորսերորդի
հշխանության վերջին տարիներին այն հետաքրքրությունը, որ Ֆրանսիան
ցուցաբերում էր դեպի Արևելքի կաթոլիկները, ընդունեց նեղմիտ ու
անտանելի բնույթ... Միսիոներների բոցավառ եռանդը շուտով անցավ ամեն
չափ ու սահման և նրանց դեմ հանեց հերձվածող հոգևորականությանը՝
հայերին ու հույներին: Միսիոներների ազդեցության ներքո մեր
քաղաքականությունը հարձակումներ թույլ տվեց այլախոհների նկատ-

մամբ: Դիմեց բռնությունների ու զգվելի արարքների, որոնք պատճառ հանդիսացան կաթոլիկների նկատմամբ սկսած դաժան հալածանքների»:

...Մինչ էջմիածնից հեռանալուց հետո Իսրայել Օրիի ճամփորդության պատմությունը շարունակելը՝ պատմենք մի շատ հետաքրքիր հայի մասին... Նրա կյանքը կարող է արժանանալ արկածային գրականության սիրահարների ուշադրությանը:

ԱՎԵՏԻՔ ԵՎԴՈԿԱՑԻ

Ավետիք Եվդոկացին Կոստանդնուպոլսի և Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքն էր: Չնայած օսմանյան իշխանությունների և մոլեռանդ մահմեդական հոգևորականության հարուցած խոչընդոտներին՝ նա կարողացավ նորոգել Կապոսի Սբ. Հակոբ վանքը, Տիրանաշենի Սբ. Նշան, Երզնկայի Սբ. Մարիամ Աստվածածնի եկեղեցիները: Այս կառուցումների պատճառով ամբաստանվել է և նետվել բանտ: Բայց կարճ ժամանակից հետո ազատվել է:

Ավետիքի պատրիարքության ժամանակ Կոստանդնուպոլսում պայքար է ծավալվել հայ առաքելական և կաթոլիկ համայնքների միջև: Այս պայքարի հիմնական խրախուսիչներից մեկը պատրիարքն էր: Ճիգ՝ կտ կրոնավոր **Մոնիեն** իր «**Ուղեգրության**» մեջ նրան անվանել է «**ամենամեծ հալածիչ**», որ երբևէ ունեցել են կաթոլիկները Արևելքում, իսկ Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպան **դը Ֆերիուլը** նրան կոչել է «**հռոմեական եկեղեցու երդվյալ թշնամի, կաթոլիկության անդրդվելի և անողորհ հալածիչ**»:

Լատինադավ հայերի դեմ նրա անգիջում պայքարը առիթ դարձավ իր հակառակորդների մեքենայություններին, որի արդյունքում 1706 թվականին **Ավետիք պատրիարքը** աթոռագուրկ է արվել և քսորվել Թեմետոս կղզի:

Աքսորից որոշ ժամանակ անց վերադառնալիս՝ դեսպան **դը Ֆերիուլը** ճիգ՝ կտ գրականությունը, սկզբում նետել Սիցիլիայի, ապա՝ Մարսելի բանտերը, հետո՝ բենեդիկտյանների սուրբ Միքայելի վանքը և ի վերջո՝ Փարիզի Բաստիլ բանտը: Հավատաքնության ձեռքին ծանր չարչարանքներ կրելով՝ Ավետիք պատրիարքն իր մի ընդարձակ հիշատակարանում գրում է, թե «**միջի քաւարանի բանտն են այժմ, եւ չեն գիտեր, թէ այլ ի՞նչ գալոց է այս սեւագիր գլխոյս**»:

1710 թվականին, այլևս անկարող մարմնական բոլոր ուժերից զրկված իր անձի չարչարանքները տանել, Փարիզի արքեպիսկոպոս կարդինալ **Նոայի** բանտից, բայց ոչ տնային հսկողությունից հետո ազատվում է վերադառնալ Հայրենիք:

Օրմանյանը գրում է.

«Գրեթէ վեց տարի էր, որ անտանելի վշտով եւ ծախորդութեամբ, քան թէ տարիքով կորացած ծերունի մը, դէմքը խորունկ խորշոմներով կնճռոտած, աչքը գրեթէ մարած, հայկական զգեստներու մնացորդ մը վրան պահած,

եւ տկար մարմինը գավազանի մը օգնութեամբ կանգուն բռնած տնային բանտարկութեան մէջ ութ-ինը ամիս ապրելէն հետո կը վախճանվի անհիշատակ առանձնութեան մէջ...»:

Երանյալ պատրիարքին թաղում են Սբ. Սուլպիկոսի եկեղեցու դամբարանում: Տապանաքարն այնտեղից անհետացել է 1793 թվականի ֆրանսիական հեղափոխության ժամանակ:

Ավետիք Եվդոկացին Եվրոպայի պատմագիտությանը շատ հայտնի անձնավորություն է եղել: Նրա անունը նույնիսկ կապել են նշանավոր Բաստիլի բանտի «**Երկաթյա դիմակով մարդու**» առեղծվածին: «Երկաթյա դիմակով մարդ» անունը կրող բանտարկյալի ինքնության գաղտնիքը բացահայտելու համար ավելի քան 50 հեղինակներ իրենց ուսումնասիրություններում զարգացրել են 14 վարկած, որոնք առնչություններ են հաստատել նաև **Ավետիք Եվդոկացի** պատրիարք անձնավորության հետ: Այսինքն՝ կարծիք է հայտնվել, որ «Երկաթյա դիմակով մարդը» հենց ինքը՝ **Ավետիք Եվդոկացի արմեն** կաթոլիարքն է: Թե որքան է այս վարկածը ճշմարտաման՝ հնարավոր չէ բացահայտել...

...**Ավետիք Եվդոկացին** սքանչելի տաղերի հեղինակ է, նույնքան սքանչելի գրչագիր, ընօրինակել է վեց ձեռագիր՝ հինգը Բաստիլի բանտում, և մեկը Փարիզում՝ տնային կալանքի ժամանակ: Իսկ նրա «**Կենսագրություն-հիշատակարանը**» ոչ միայն սեփական կյանքի պատմությունն է, այլև պատմական հավաստի, արժեքավոր, անչափ գնահատելի սկզբնաղբյուր: Ահա այստեղ է, որ կարդում ենք մեծ սրտի տեր մարդու տողերը, որով ներում է շնորհում բոլոր կարանց, ովքեր մատնելով, չարչարելով, նախատելով, կողոպտելով, արհամարհելով՝ մեղանչեցին իր դեմ և իրեն մատնեցին ճիգ՝ կտների Ինկվիզիցիայի անզուսպ չարչարանքներին:

ՆՈՐԻՑ ԻՍՐԱՅԵԼ ՕՐԻ ԵՐԱՁՈՂԻ ՀԵՏ

...Ծանր էր Հայաստանի և՛ Արևելյան, և՛ Արևմտյան, պարսկահպատակ ու թուրքահպատակ մասերում, երբ **Իսրայել Օրին**, ինչպես հարկն է չընդունվելով Սբ. էջմիածնից, գնաց Արցախ՝ այցելության իր քրոջն ու եղբորը և գաղտնապա- Սբ. էջմիածնից, գնաց Արցախ՝ այցելության իր քրոջն ու եղբորը և գաղտնապա- Սբ. էջմիածնից, գնաց Արցախ՝ այցելության իր քրոջն ու եղբորը և գաղտնապա-

Անգեղակոթի գաղտնի ժողովը

եր **Մելիք Սաֆրագը**: Հայտնվելով Մելիք Սաֆրագին իր ով լինելը և բացահայտելով նպատակի կարևորությունը՝ նրա անմիջական օգնությամբ կազմակերպում է Անգեղակոթի «**Գաղտնի իշխանական խորհուրդը**», որը Հայաստանի անունից լիազորություններ պիտի տար, թե **Հովհան-Վիլիելմին**, և թե իրեն՝ **Իսրայել Օրին**: Խորհրդի մասնակիցները

... Գանձասարը հրաժարվեց ճանաչել կաթոլիկ կղերի իշխանությունը... **Օրին**
որոշեց վերադառնալ Եվրոպա և իր հետ տանել մի հայ հոգևորականի, որը
բանավոր կհաստատեր կաթոլիկ դառնալու հայերի հանգամանքը: Երկար
փնտրտուքի կարիք չեղավ: Գանձասարի մոտ գտնվող Սբ. Հակոբի վանքի
անչափ գրագետ վանահայր **Մինաս վարդապետ Տիգրանյանը** համաձայնվեց
դառնալ Օրիի կարևոր օգնականը Հայրենիքում և Եվրոպայում:
Գանձասարից վերադառնալուց հետո մեկիքները Անգեղակոթում շարունա-

«**Ջինվորական արշավանք** հռենոսի ավարդից միջոցառում է»

Այս **Ծրագիրը** զինվորական և քաղաքական հանդուգն առաջարկ էր: **Օրին** այս **Ծրագրով** նորից ապացուցում էր ոչ միայն դիվանագիտական, այլև հազմագիտական իր հմտությունները, որոնցով կարող էր արշավանքների ծրագրեր առաջարկել ոչ միայն Պֆալցի կյուրֆուրստին, այլև Ավստրիայի

Օրին իր ծրագրում մանրամասն բացատրում էր, թե Հայաստանն ազատագրելու արշավանքի բոլոր ծախսերը՝ պարենավորումը, ճանապարհածախսը,

Իսրայել Օրին Մինաս վարդապետի հետ վերադարձավ Եվրոպա, երբ արդեն այնտեղ բոլորովել էր ժառանգական վեճը:

Հայաստանի ամենասիրելի իշխաններ և տերեր, սիրելի հայեր, Ձեր սիրելի նամակները մեզ հանձնեցին պարոն Իսրայել Օրին, որ մեր և ձեր ամենաազնիվ հավատարմատարն է, և նրան ընկերացած Մինաս վարդապետը, Սուրբ Հակոբի մեծ վանքի վանահայրը՝ աբբան, մի առանձին ունկնդրության միջոցին մեզ բերանացի հավաստիացրեց այն հավատը, որ ձեր պարոնությունները ունեք դեպի մեզ: Ընդունում ենք հավաստիացումը մեր սրտի խորքում և խնդրում ենք, որ բարեկամությունը մեր մեջ միշտ անխզելի մնա, որի վերաբերմամբ պարոն Օրին և աբբա Մինասը բավականաչափ հուսադրեցին: Խոստանում ենք ձեր պարոնություններին, որ ամեն փութաջանություն կգործադրենք ամենաբարեպաշտ գործի կատարելության համար ամեն տեսակ օգնություն, որքան հնարավոր է կանենք, թե՛ մենք ինքներս անձամբ և թե՛ մեր մյուս դաշնակիցների միջոցով: Իսկ պարոն Օրին, որն իսկապես շատ լավ մարդ է, ամենահավատարիմ և անձնվեր մարդը՝ նա այս մեծ կապես պատշաճում է նրան, որ ամեն բանի մեջ հավատաք նրան, և՛ նրա խելքին, և՛ նրա կարողությանը, և՛ նրա հոյակապ գործունեությանը: Աստված ընտրել է նրան այնպիսի մի վախճանի համար, որի կատարումը այն-

Քան համապատասխան կլինի Աստծո փառքին, հոգիներին փրկություն կբերի և բարօրություն քրիստոնեական հավատին և ձեր ողջ Հայաստանին»...

Այսպես, դեռ երկար, բոլորովին դատարկ հավաստիացումներ բազմում է՝ ներկայումս փորձում ենք հասնել միայն մի քանիսին: Այսինքն, առանց որոշակի պարտավորությունների ստանձնման, առանց խնդրի լուծման որոշակի առաջարկի: Մշտապես դիվանագիտական խաղերով Արևելքի դուռն ու պատուհանը բացող ու փակող Եվրոպայի տերերի այս նոր քաղաքական խաղին ապավինելը կնշանակեր մահվան դատապարտել 18-րդ դարի շեմին նոր հասունացող ազատագրական միտքը իրականություն դարձնելու ջանքերը: Նոր հասունացող ազատագրական միտքը, այսինքն՝ այն

Իսրայել Օրին դա հասկացել էր: 1701 թվականի գարնանը, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ կայսերական և կյուրֆուրստական 6-հազարանոց զորքը պիտի բաքու հասած լիներ՝ Եվրոպայում ոչ մի աջակցություն չստացած **Իսրայել Օրին** իր հավատարիմ ուղեկից և զինակից **Մինաս վարդապետի** հետ ուղևորվեց Ռուսաստան:

...1701 թվականի հունիսի 30-ին Ռուսաստանի Շառլոտեթ քաղաքում իրաճանաչող հրամանատար **Շերեմետևը** գեկուցեց **Պետրոս Մեծին** երկու օտարականի

մասին, որոնք Լիտվայի կողմից անցել էին նախաձեռն:

«Մեծ թագավորին, ցար և մեծ իշխան...
ու Փոքր և Սպիտակ Ռուսիայի ինքնակալին, քո ծառա Վոլոդկա Շերեմետևը
Երեսանկյալ երկրպագություն է անում: Թագավոր, սույն 1701 թվականին,
հունիսի 30-րդ օրը, եկան Սմոլենսկի արվարձանը Լիտվայի սահմանի այն
կողմից երկու օտարերկրացի մարդ և մեկ էլ հռոմեական կրոնի մի քահանա:
Այդ օտարերկրացիներին անվանում են. մեկին` Իսրայել Օրի, իսկ մյուսին`
Օրելսովիչ: Նրանք գալիս են քեզ, Մեծ թագավորիդ մոտ, Մոսկվա, ունենա-
լով Հռոմի կեսարական մեծության անձնագիրը` իբրև սուրհանդակ: Եվ ցույց
տվեցին նրանք, օտարերկրացիները, ինձ` քո ծառային, քեզ` Մեծ թագավո-
րիդ, ցարիդ և մեծ իշխան Պյոտր Ալեքսեևիչիդ, համայն Մեծ, Փոքր և
Սպիտակ Ռուսիայի ինքնակալիդ, Հռոմեական կեսարական մեծության
տված հավատարմաթուղթը, կնքած թերթը և երեք անցագիր, գերմանական
և լատինական գրերով, իսկ այդ թղթերը կարդացող և թարգմանող չկա`
Սմոլենսկում թարգման չլինելու պատճառով: Եվ ես, քո ծառան, այդ օտար-
երկրացիներին և քահանային ու նշանակելով իբրև ուղեկցող պրիստավ Բոտկա
և նրանց սայլեր և նշանակելով իբրև ուղարկեցի այս թղթի հետ, որ գրված է
հունիս 30-ին. իսկ այս թուղթը հրամայեցի տալ և օտարերկրացիների ու կա-
թոլիկ քահանայի մասին հայտնել պետական դեսպանատան խորհրդա-
նախագահին»:

Իսկ հետո՝ իսկապես ինչպե՞ս կարող է իրեն համարել հայկական հասարակության անկախ և անկողմնակա ձայնը՝ ինչպես ինքնուրույն և անկողմնակա մեդիա:

Քանի դեռ Իսրայել Օրին և իր ուղեկիցները Վոլոդկա Շերեմետևսկի տված սալյով պրիստավ Րոտկա Եստիֆեևի ուղեկցությամբ Սմոլենսկից ուղևորվում են Մոսկվա՝ քիչ ավելի ընդարձակ պատմենք Ռուսաստանի մասին, ինչը մինչև հիմա անելու հնարավորություն չենք ունեցել:

ԿԻՆՎՅԱՆ ՌՈՒՍԻԱՅԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՊԵՏՐՈՍ ՄԵԾ

Նրանք սլավոնական ցեղեր էին, որոնք լեզվով և ծագման ընդհանրությամբ հարազատության եզրեր ունեին միմյանց հետ: Սակայն իրենց լեզվական առանձնահատկություններով և տարբերություններով, այնուամենայնիվ, բաժանված էին ռուսների, ուկրաինացիների, բելոռուսների, լեհերի, չեխների, սլովակների, սերբերի, բուլղարների, հորվաթների, սլովենների, սլավոնների, մակեդոնների, լուծիկների, կալուբների, բոսնիացիների, չեռնոգորցիների...

Հին սլավոնների մասին տեղեկություններ կարելի է քաղել հունա-հռոմեական պատմիչներ **Պիլինիոս Ավագի, Տակիտոսի, Պտղոմեոսի, Յորդանոսի, Պրոկոպիոս Կեսարացու** գրքերից և վաղ միջնադարյան ժամանակագրություններից:

Հյուսիսային Մերձծովյան շրջաններից մինչև Կենտրոնական, Հյուսիսային և Արևելյան Եվրոպա ընկած տարածքում բնակվել են, ահա, այս անասնապահ և երկրագործ ցեղերը:

2-4-րդ դարերում գերմանական ցեղերից գոթերի և գեպիդների հարավ շարժվելու հետևանքով խախտվել է սլավոնների բնակեցրած տարածքի ամբողջությունը, որն էլ պատճառ է դարձել սլավոնների արևելյան և արևմտյան հատվածների բաժանմանը:

Սլավոնական ցեղերի պատմությունը շրջանցելով՝ հասնենք **Կիևյան Ռուսիա**: Առհասարակ, միջնադարյան Եվրոպայի ժողովուրդների և պետությունների պատմությունը մինչև 10-րդ դար երկու անգամ սերտորեն առնչվել է սլավոնների պատմությանը: Առաջին անգամ 4-րդ դարում, երբ Եվրոպայի երիտասարդ ժողովուրդները, որոնք դեռ ապրում էին ցեղային-համայնական կարգով, նախճիրի ենթարկեցին Հռոմեական կայսրությունը և երկրորդ անգամ, արդեն 9-րդ դարի սկզբին, երբ Արևմտյան Եվրոպայում ստեղծվեց **Կարոլինգների կայսրությունը**:

Սրանից մի քանի տասնամյակ անց առաջացավ սլավոնական առաջին պետությունը՝ **Կիևյան Ռուսիան**, որի կազմի մեջ մտավ արևելասլավոնական ցեղերի մի մասը՝ միավորվելով «**Ռուսական քաղաքների մայր**» Կիևի շուրջը: Կիև քաղաքի հիմնադրման մասին, ինչպես բոլոր հայտնի և մեծ քաղաքների մասին, գոյություն ունի ավանդապատում:

...1113 թվականին կիևյան վանական **Նեստորը** իր «**Պատմություն հին ժամանակների մասին, որտեղից է սկիզբ առել Ռուսական երկիրը և ով էր Կիևի առաջին իշխանը**» ժամանակագրության մեջ օգտագործել է վաղ մատյանները: **Նեստորը** արևելյան սլավոններին բաժանում է երկու հիմնական խմբի: Սրանցից մեկն ապրում էր «**գազանային կյանքով**»՝ արյան վրեժով, մայրիշխանության մնացորդներով, ամուսնական արգելքների բացակայությամբ, կանանց առևանգումներով: Սրանց ապրելակերպի հակառակն էին **Սևերյանները**,

որոնք ապրում էին այն տարածքներում, որտեղ կառուցվել է Կիևը: Դաշտաբնակները «**դատող մարդիկ էին, նրանց մոտ ընդունված էր նահապետական միակնությունը, չէին ենթարկվում արյան վրեժի պահանջին և ընդանրապես աչքի էին ընկնում հանգիստ բնավորությամբ**»:

Սևերյանների իշխան **Կիյը** այցելության է գնում Բյուզանդական կայսրին, որի կողմից ընդունվում է մեծ պատիվներով, և որը նրան ծառայության հրավիրելով՝ Կիյը հանձնարարում է պաշտպանել Դանուբի ամրոցները: Վերադառնալով՝ Կիյը Դանուբի ափին կառուցում է քաղաք, որը նրա անունով կոչվում է **Կիև**: Ուրեմն, ըստ այս ավանդության՝ Կիևը կառուցվել է 6-րդ դարում:

11-12-րդ դարերում **Կիևյան Ռուսիան** Եվրոպայի խոշոր պետություններից էր:

Տարածվում էր Թամանյան թերակղզուց, Դնեստրից և Վիսլայի վերին հոսանքներից մինչև հյուսիսային Դվինայի վերին հոսանքները: Կիևյան Ռուսիայի գոյության ընթացքում արևելյան սլավոնական ցեղերը կազմավորվեցին որպես հին ռուսական ազգություն, հետագայում հանդիսանալով ռուսական, ուկրաինական, բելոռուսական ազգությունների ձևավորման հիմքը:

Պետության ղեկավարը Մեծ իշխանն էր, որի իշխանությունն անսահմանափակ էր: Կար նաև կազմակերպված ավատատիրական խավ՝ բոյարություն:

Հոգևորականությունը նույնպես առանձնահատուկ տեղում էր: Հոգևորականությունը նպաստեցին նաև մի քանի այլ՝ Չեռնիգով, Արիեստներն ու առևտուրը առաջացմանը:

Սնուլենսկ, Ռոստով, Պսկով քաղաքների ուղիները ձգվում էին Արաբական խալիֆայության, Բյուզանդիայի, Արևմտյան Եվրոպայի երկրների միջև: Քաղաքների Կիևյան Ռուսիայի վաճառականների ուղիները ձգվում էին:

Ֆայության, Բյուզանդիայի, Արևմտյան Եվրոպայի երկրների միջև: Քաղաքների բնակչության հիմնական մասը ազատ և կախյալ արհեստավորներն էին:

882 թվականին Կիևյան Ռուսիայի իշխանությունը գրավեց վարյագների առաջնորդ **Օլեգը**: Այնուհետև սկսվեց արևելյան սլավոնների բազմաթիվ ցեղերի միավորումը: Այս միասնությամբ հզորանալով՝ Կիևյան Ռուսիան կարողացավ ապահովել իր հաղթանակները ասիական քոչվոր հորդանների՝ խազարների, պեչենեգների, ղփչաղների դեմ:

Սվյատոսլավ Իգորևիչի օրոք ռուսները սկսեցին հաստատվել Սև ծովի ափերին: Հիշո՞ւմ եք, մենք պատմել ենք, թե ինչպես 980-989 թվականներին **Սվյատոսլավի** որդի **Վլադիմիրի** օրոք Կիևյան Ռուսիան քրիստոնեությունն ընդունեց որպես պետական կրոն՝ շնորհիվ Բյուզանդիայի հայազգի կայսր **Վասիլի** քրոջ **Աննայի**, որի հետ ամուսնանալով՝ ոչ միայն բարեկամական կապեր հաստատեց Բյուզանդիայի հետ, այլ նաև նոր կրոնի շնորհիվ ամրապնդեց իր քաղաքական կապերը Արևմտյան Եվրոպայի երկրների հետ:

1132 թվականին իշխանական տան ներսում մշտական դարձած երկպառակությունները պատճառ դարձան, որ բաժան-բաժան լինի միասնական պետությունները:

թյունը և առաջանալու ինքնուրույն իշխանություններ:

Բայց Կիևյան Ռուսիան նախքան իր տրոհումը մշակութային բավական հետաքրքիր վերելք էր ապրել:

9-րդ դարի 2-րդ կեսին սլավոնական լուսավորիչներ **Կիրիլ և Մեֆոդի** եղբայրները հունական գրերի հետևողությամբ ստեղծեցին սլավոնական այբուբենը, որով ծաղկում ապրեց նրանց գիրը, թարգմանական ու ինքնուրույն գրականությունը, տարեգրությունը, վարքագրությունը: Քաղաքներում գործում էին դպրոցներ, այդ թվում նաև՝ իգական: Կիևյան Ռուսիայի վարպետները քրիստոնեություն ընդունելուց հետո, շնորհիվ Բյուզանդիայի և Հայաստանի հետ ունեցած կապերի, կարճ ժամանակում յուրացրին որմնակարչության և մանրանկարչության արվեստները: Ստեղծվեցին բարդ կառույցներ, հրաշալի տաճարներ, որոնցից թերևս Կիևի Սբ. Սոֆիա և Ոսկե Դարպաս տաճարները առանձնահատուկ տեղ էին գրավում:

Երբ 12-րդ դարում Կիևյան Ռուսիան տրոհվեց, առանձնացան **Վլադիմիր-Սուզդալյան** իշխանությունը՝ Վլադիմիր մայրաքաղաքով, **Գալիցիա-Վոլինյան** իշխանությունը, **Նովգորոդի** հանրապետությունը, **Ռյազանի** իշխանությունը, և մանր ու խոշոր մի քանի քաղաք-պետություններ:

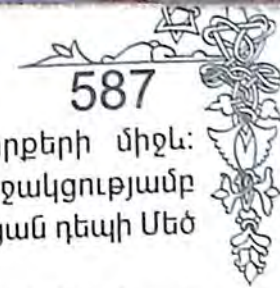
1236 թվականին թաթար-մոնղոլները արշավեցին Արևելյան Եվրոպա, ավերեցին Կամա-Վոլգյան Բուլղարիան, Ռյազանի իշխանությունը, Օկայի և Վոլգայի միջագետքը, որտեղ արդեն սկսել էր ձևավորվել Մոսկվայի իշխանությունը: Սակայն ռուսների իսկական հերոսական դիմադրությունից թուլացած մոնղոլները չկարողացան Գերմանիայի ու Չեխիայի սահմաններից այն կողմ անցնել:

Թաթար-մոնղոլների այս արշավանքի հետ գրեթե միաժամանակ Ռուսիան արևմուտքից հարձակման ենթարկվեց շվեդների և գերմանացիների կողմից: Սրանց նպատակն էր տիրել **«վարյագներից դեպի հույներ տանող»** առևտրական ճանապարհի այն մասը, որը գտնվում էր Մեծ Նովգորոդի հսկողության տակ:

1240 թվականն էր: Հուլիսի 15-ին Նևա գետի վրա տեղի ունեցավ բախտորոշ ճակատամարտ ռուսական և շվեդական զորքերի միջև: Շվեդական զորքերի հրամանատարն էր **Բիրգեր Յարլը**, ռուսական դրուժինաները առաջնորդում էր Նովգորոդյան իշխան **Ալեքսանդր Յարոսլավիչը**, որը հանկարծակիի բերելով շվեդներին՝ Նևայի վտակ Իժորայի մոտ ջախջախեց նրանց: Ռուս քաջարի զորավարը այս հաղթանակից հետո ստացավ **Նևսկի** պատվանունը. **Ալեքսանդր Նևսկի**:

Նևայի այս հաղթանակը թաթար-մոնղոլական արշավանքների թոհուրեփի ժամանակ ապահովեց ռուս-շվեդական սահմանների անվտանգությունը:

Նևայի ճակատամարտից երկու տարի անց տեղի ունեցավ Սառցաջարդ անվանված

ճակատամարտը ռուսական և գերմանական ասպետների զորքերի միջև: Գերմանական խաչակիրները դանիական և շվեդական զորքերի աջակցությամբ անցան ռուսական սահմանը և գրավելով մի քանի քաղաքներ՝ սլացան դեպի Մեծ Նովգորոդ, որպեսզի այն կործանելուց հետո անցնեն Կարելիա:

Ալեքսանդր Նևսկին հարձակվեց խաչակիրների վրա և այնպիսի խուճապի մատնեց նրանց Չադ լճի մոտ, որ նրանց մեծ մասը կոլ գնաց լճի սառույցների տակ: Կռիվն այս պատճառով ստացավ **Սառցաջարդ** անունը:

Մի քանի խոսք **Կուլիկովյան** ճակատամարտի մասին: Մոսկվա 14-րդ դարում կազմակերպվեց **Մոսկվայի** մեծ իշխանությունը՝ Մոսկվա մայրաքաղաքով, որը գլխավորեց ռուսների վերջնական պայքարը թաթար-մոնղոլների լծի դեմ: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ 1380 թվականին **Կուլիկովո** դաշտում Ոսկե Հորդայի խան **Մամայի** դեմ **Վլադիմիրի** և Մոսկվայի **Դմիտրի Դոնսկոյի** իվանովիչ **Դոնսկոյի** ղեկավարությամբ:

Մամայը 100-150-հազարանոց զորքով շարժվեց դեպի Ռուսիայի կենտրոնը: Մամայը 100-150-հազարանոց զորքով շարժվեց դեպի Ռուսիայի կենտրոնը: Մամայը 100-150-հազարանոց զորքով շարժվեց դեպի Ռուսիայի կենտրոնը: Մամայը 100-150-հազարանոց զորքով շարժվեց դեպի Ռուսիայի կենտրոնը:

Այս հաղթական ճակատամարտից հետո ավելի ամրապնդվեց Մոսկվայի ղեկավար դերը Ռուսական հողերի միավորման գործում: Եվ 15-16-րդ դարերում արդեն Մոսկվայի Մեծ իշխանությանն էին միացել Նովգորոդը, Տվերը, Պսկովը, Սմոլենսկը, Ռյազանը:

Սակայն Կուլիկովյան ճակատամարտից դեռ 100 տարի էլ պետք է անցներ, որ Ռուսիան 1480 թվականին վերջնականապես իր վրայից նետեր ծիշտ 244 տարի տևած թաթար-մոնղոլական զարհուրելի լուծը:

Ռուսիան ընդգրկեց վատիչ, կրիվիչ, սլովեն, սեվերյան ցեղերի տարածքները: Ոչ սլավոն ցեղերը նույնպես իրենց տարածքներով մտան նրա պետության կազմի մեջ, ինչպես նաև Հյուսիսի և Պովոլժիեի շատ ժողովուրդներ, որով և Ռուսական պետությունը ամրագրեց իր բազմագլխի բնույթը:

1654 թվականին Ռուսաստանին հասան մինչև Խաղաղ օվկիանոսի ափերը: Ռուս-Սիբիրը: Ռուս երկրագնացները հասան մինչև Խաղաղ օվկիանոսի ափերը: Ռուս-Սիբիրը: Ռուս երկրագնացները հասան մինչև Խաղաղ օվկիանոսի ափերը:

16-րդ դարի կեսին որպես ռուսական առաջին ցար հռչակվեց **Իվան Չորրորդ Վասիլևիչ Ահեղը**: Ռյուրիկովիչների իշխանական տան հիմնադիրը եղել էր Վարյագների ռազմական ջոկատի տեր **Ռյուրիկովիչների** արքայատանը: Կանին գրավել էր իշխանությունը և սկիզբ դրել **Ռյուրիկովիչների** արքայատանը:

Իվան Ահեղը իր տիրապետության սկզբից ևեթ կարողացավ ամրապնդել իշխանության կենտրոնացումը, վերացրեց Կազանի և Աստրախանի թաթարական խանությունները, սկսվեց դեպի Անդրուրալ և Արևմտյան Սիբիր առաջխաղացումը: Ջանքեր գործադրվեցին Բալթիկ ծով դուրս գալու համար:

1604 թվականին Ռուսաստան ներխուժեցին լեհական և շվեդական բանակները և գրավեցին Մոսկվան, որն ազատագրվեց 1612 թվականին միայն **Մինինի** և **Պոժարսկու** գլխավորած աշխարհագործի շնորհիվ:

Ռյուրիկովիչների վերջին ցարը **Ֆեոդոր Իվանովիչ**ն էր: 1598 թվականին Ռյուրիկովիչները հեռացան պատմության ասպարեզից:

Մինչ հաջորդ արքայական տարեգրությանն անդրադառնալը, խոսենք մի երևույթի մասին, որը քիչ գլխացավանք չի պատճառել իշխողներին:

Պատերազմական հաղթություններից և Ռուսաստանը միասնական դարձնելու ջանքերից բացի, այստեղ ևս, ինչպես եվրոպական պետությունների արքունիքների կյանքը, շատ են ներքին դրամատիկ պահերով կապված կեղծ, ինքնակոչ արքայորդիների մասին պատմությունները:

Ռուսաստանում առաջին ինքնակոչի ի հայտ գալը կապված էր **Իվան Ահեղի** որդի **Դմիտրիի** հետ: Ուզորիչուն խորհրդավոր պայմաններում մանուկ արքայորդու սպանությունը զանազան խոսակցությունների առիթ դարձավ: Ասում էին, որ արքայազնը կենդանի է մնացել հավատարիմ մարդկանց շնորհիվ և պահվում է նրանց մոտ:

Մի քանի տարի անց ինքնակոչ Դմիտրին լեհական զինվորական պահակախմբի հետ մտավ Մոսկվա և բազմեց ռուսական գահին:

Ժամանակագիրները նրան անվանել են **Կեղծ Դմիտրի**: Ռուսական գահը Կեղծ Դմիտրին երկար չվայելեց: Շուտով սպանվեց: Բայց **Իվան Ահեղի** որդու կենդանի լինելու առասպելը սրա սպանվելով չավարտվեց: Մոսկվայում հայտնվեց երկրորդ **Կեղծ Դմիտրին**, իսկ հետո՝ երրորդը, և չգիտես ինչու՝ բոլորն իրենց համառորեն ներկայացնում էին որպես Իվան Ահեղի այն որդի Դմիտրին, որին սպանել էին մանուկ հասակում:

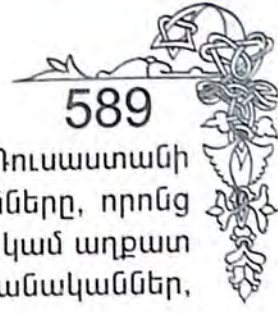

Որոշ ժամանակ անց, երբ արդեն սպանվել էին բոլոր **Կեղծ Դմիտրիները**, հայտնվեցին սրանց որդիները Ռուսաստանի այս ու այն կողմում, Աստրախանից մինչև Լեհաստան: Ապա բավական տարիներ անց նրանք արդեն Կեղծ Դմիտրիի թոռներն էին՝ Իվան Ահեղի ծոռները:

Արդյոք ո՞րն էր պատճառը, կամ ի՞նչ հանգամանքներ էին այսպես առատորեն ծնում կեղծ արքայազների: Երևի «բարի» արքաների մասին ժողովրդական երազանքի ներսում պիտի փնտրել «չար արքայի» դեմ պայքարող հերոսների հայտնվելը: Ժողովուրդը ոչ թե դեմ էր թագավորին ընդհանրապես, այլ դեմ էր չար թագավորին:

Քիչ առաջ անցնելով՝ պատմենք նաև սա:

...Երբ Վոլգայի ափերին սկսվեց գյուղացիական ապստամբություն **Ստեփան Ռազինի** ղեկավարությամբ՝ նրա կողքին էր Ալեքսեյ Միխայլովիչի ինքնակոչ որդին: Իսկ երբ **Պետրոս Մեծը** հրամայեց մահապատժի ենթարկել իր որդի

Ալեքսեյին, որ դիտավորություն ուներ խլել հոր իշխանությունը՝ Ռուսաստանի բոլոր անկյուններում սկսեցին հայտնվել սպանվածի ուրվականները, որոնց բռնում էին, տանջանքների ենթարկում և պարզվում էր, որ նրանք կամ աղքատ բռնում էին, տանջանքների ենթարկում և պարզվում էր, որ նրանք կամ աղքատ թափառաշրջիկներ էին, կամ վանքերից փախած խելապական վանականներ, որոնց մեջտեղից վերացնելուց հետո հայտնվում էին նորերը:

Գալիս էին արքաների կեղծ որդիները և ժողովրդական շարժումների նոր ալիք էր բարձրանում: Ռուսական տարեգրությունները լի են նման պատմություններով: Կեղծ որդիներին բռնում էին, հրապարակում, ժողովրդի աչքի առջև մահապատժի ենթարկում, բայց նորից մի ինքնակոչ հայտնվում էր ուրիշ քաղաքում, դառնալով նոր խռովությունների պատճառ, նորից բռնվում, նորից գլխատվում կամ կախվում, որպեսզի նորից հայտնվի մի այլ տեղ:

1613 թվականին Ռուսաստանում հաստատվեց **Ռոմանովների** արքայատունը: Սա բոյարական հայտնի տոհմ էր, որի ժառանգներից մեկին՝ **Ֆեոդորի որդի Միխայիլին** բոյարների ժողովը ցար հռչակեց:

Ռոմանովների ամենահայտնի ժառանգը դարձավ **Պետրոս Մեծը...** Սակայն մինչև Պետրոս Մեծի մասին պատմելը, մի քանի խոսքով հիշենք այն հայերին, ովքեր կապված էին Ռուսաստանի հետ, ինչ-ինչ առիթներով և ինչ-ինչ գործունեությամբ:

ՀԱՅԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հիշո՞ւմ եք Կուլիկովյան ճակատամարտը, որը տեղի ունեցավ 1380 թվականին: Հիշո՞ւմ եք Կուլիկովյան ճակատամարտը, որը տեղի ունեցավ 1380 թվականին: Դրանից հետո ռուսները փառահեղ հաղթանակ տարան Ոսկե Հորդայի մոնղոլների դեմ: Այս հաղթանակի մեջ իրենց բաժինն ունեին նաև **Անդրեյ Սերկիզովը**՝

Սարգսյանը և **Սիմոն Մելիքովը**: Նրանք զոհվեցին այս ճակատամարտում: Ռուս տարեգիրները հաղորդում են, որ այս երկու հայերն են հաղորդել **Մամայ խանի** Մոսկվայի վրա հարձակվելու լուրը, նրա զորքերի քանակի մասին տեղեկություններ, ապա նաև այն, թե որ ճանապարհներով է այդ ահռելի բանակը սլանում դեպի Մոսկվա: Հայերի հաղորդած այս տեղեկություններն, անշուշտ, օգնեցին ռուսներին կազմակերպելու իրենց պաշտպանությունն ու հարձակումը և ապահովելու հաղթանակը:

1390 թվականին ռուս տարեգիրները մի տխուր դեպքի կապակցությամբ նորից հիշել են հայերին: Բանն այն է, որ այս նույն թվականի հունիսին Մոսկվայում բռնկված ահռելի հրդեհը սկսվել է հայ **Աբրահամի** տանից և ոչնչացրել... առևտրական և արհեստագործական թաղամասի մի քանի հազար շենք: Արդյոք չափազանցություն է: Փայտաշեն Մոսկվայում հաճախ էին հրդեհներ բռնկվում և միմյանց ետևից ոչնչացնում մի քանի թաղամասեր... Բայց, հրդեհներ բռնկվում և միմյանց ետևից ոչնչացնում մի քանի թաղամասեր... Բայց, ահա, այս մեկը սկսվել է ու տարածվել Աբրահամի տանից:

Ակադեմիկոս **Մ. Ն. Տիխոմիրովը** իր «**Հին Մոսկվա**» ուսումնասիրության մեջ վկայում է, որ Մոսկովյան առևտրական գործարքներում վաղուց անտի մշտապես կարևոր դեր էին կատարում հայ վաճառականները, որոնք **Հովհաննես Կարապետի** տոմին անպայման լինում էին Կազանի տոնավաճառներում, գալիս-

Խոջա Ջաքարին և իր ընկեր վաճառականներին արքունիքում ընդունում են

Այս նույն՝ 1666 թվականից սեկագործ Հայրապետ Օտարխանովը՝ որի գլխավոր վարպետ նշանակվեց սեկագործների մեծ մասը հորժարանը արքունիքի սեփականությունն էր, որի արտադրանքի մեծ մասը Գործարանը արքունիքի սեփականության մոսկովյան սեկի արդյուն-
օգտագործվում էր այստեղ։ Հայերի կազմակերպած մոսկովյան սեկի արդյուն-
նաբերությունը մեծապես նպաստեց Մոսկվայի հայ համայնքի բարգավաճմանը։

Մի քանի խոսք ջուղայեցի հայ մեծատաղանդ նկարիչ **Բոգդան Սուլթանովի** մասին: Նրան Մոսկվա էր ուղարկել **խոջա Ջաքարը** ցարի պահանջով:

Բոգդան Սուլթանովը շատ արագ դարձավ Կրեմլի Ջինապալատի գլխավոր

գեղանկարիչը և այդտեղ աշխատեց 37 տարի շարունակ: Սուլթանովի առասպելական աշխատասիրությունը, նրա բացառիկ տաղանդը նրան դարձրին ռուսական գեղանկարչության ամենանշանավոր ներկայացուցիչներից մեկը: Նա մասն հետաքրքիր էր այն պատճառով, որ Ռուսաստան տարավ ոչ միայն հայ գեղանկարչական, այլև կիրառական արվեստի ավանդույթները, նրա բազմակողմանի հմտություններն ու փորձը: Նրա ինքնուրույն պատրաստած ներկերը, «**օլիֆը**» գնահատվում էին որպես լավագույնը լավագույնների մեջ:

1667 թվականից Սուլթանովը ոչ միայն Ջինապալատի գլխավոր նկարիչն էր, այլ մասն ռուսական գեղանկարչական դպրոցի ղեկավարը:

Արվեստաբան **Մանյա Ղազարյանի** «**Հայ կերպարվեստը 17-18-րդ դարերում**» ուսումնասիրության վկայությամբ **Սուլթանովը Ուշակովի** հետ մասնակցել է Կոլոմենսկի հոյաշեն պալատի կառուցմանն ու հարդարմանը, ապա և Ջինապալատի բոլոր հետագա աշխատանքներին: Նա պատրաստել է քսանից ավել ռուս աշակերտներ,

որոնցից շատերը դարձան նշանավոր նկարիչներ: Նրա շնորհիվ զարգացման ղեկավարել է քաղաքի և հատկապես Կրեմլի շենքերի ու պալատների գեղարվեստական հարդարման գործը: Եվ ժամանակ գտել մասն ստեղծելու բազմաթիվ գեղարվեստական կտավներ:

Հետաքրքիր մի մանրամասն նրա կենսագրությունից.

...1696 թվականին, երբ Ազովի բերդի գրավումից հետո **Պետրոս Մեծի** հաղթական զորքերը պետք է վերադառնային մայրաքաղաք, որոշվում է արտակարգ զեղեցկությամբ զարդարել Մոսկվան. կառուցել հաղթական կամարներ, Կրեմլ ձևավորել նկարներով և ողջույնի պաստառներով:

Այս պատասխանատու գործի ղեկավարումը հանձնվեց **Բոգդան Սուլթանովին**: Երբ Պետրոս ցարը հարցնում է, թե երբ Մոսկվան պատրաստ կլինի ձևավորման գործը կավարտվի միայն սեպտեմբերի 18-ին:

Պետրոսը ստիպված եղավ ևս մեկ ամսով հետաձգել իր վերադարձը:

Ռուս ակադեմիկոս **Ա. Ուսպենսկին** այսպես է գնահատել հայ նկարիչ-արվեստագետի հզոր տաղանդը.

«**Մենք գովելի անվամբ, խորին շնորհակալությամբ ու հարգանքով ենք հիշում նկարչին, որը թողեց հայրենական տունը՝ Ռուսաստանում ռուսական նկարչության վերածննդի ու արմատավորման համար: Նա առաջինը ռուսական արվեստը դուրս բերեց սրբանկարչության կանոններով կաղապարված նեղ շրջանակից դեպի աշխարհիկ արվեստի ասպարեզ, նրա մեջ ներարկելով թարմ ու կենսաբեր շիթ, հսկայական օգուտ բերելով ռուսական արվեստին**»:

ՊԵՏՐՈՍ ՄԵԾ

Ասացինք արդեն, որ 1613 թվականին ռուսական գահին հաստատվեց **Ռոմանովների** արքայատոհմը: Ռոմանովների ամենահայտնի ժառանգը դարձավ **Պետրոս Մեծը**: Նա գահ բարձրացավ 1682 թվականին:

Պետրոս Մեծը այն կայսրն էր, ում օրոք Ռուսաստանը թե՛ իր քաղաքական, թե՛ տնտեսական և թե՛ միջազգային հարաբերություններում հասավ այնպիսի բարձրության, հոգեբանական վերելքի, որ մինչ այդ չէր ունեցել և չպետք է ունենար այլևս երկար ժամանակ: Նա իր երկրի համար և՛ զորավար էր, և՛ դիվանագետ: Ստացել էր բազմակողմանի կրթություն, մայրենի լեզվի մեծ տիրապետում էր գերմաներեն, հոլանդերեն, ֆրանսերեն լեզուներին: Արքունի վարպետների մոտ սովորել էր ամենատարբեր արհեստներ, այդ թվում մասն՝ նավաշինություն:

25 տարեկան էր, որ սկսեց ճանփորդել Եվրոպայում՝ այն ճանաչելու և նոր գիտությունների տեղիքներ ձեռք բերելու համար: Քյոնիգսբերգում հրետանային գիտությունների լիով դասընթացն անցնելով՝ կարողացավ այդ գործի կատարյալ վարպետը դառնալ: Կես տարի հյուսն աշխատեց Ամստերդամի նավաշինարաններում, իսկ Անգլիայում ավարտեց նավաշինության տեսական դասընթացը: Նա հանդիպումներ ունեցավ **Լայբնիցի, Նյուտոնի** և այդ ժամանակի հայտնի գիտնականների հետ, որոնցից սովորեց իր կայսերական ավանդական կառավարման իրավունքները բարձրագույն մտածողությամբ իրագործելու կարևորությունը: 1717 թվականին նա Փարիզի գիտությունների ակադեմիայի պատվավոր անդամ դարձավ:

Պետրոս Մեծը այն ցանկալի տիրակալն էր, որ ամեն երկիր կերպեր ունենալ: Նա գիտեր իր երկրի ահավոր հետամնացության մասին: Համեմատությունը Եվրոպայի հետ բնավ Ռուսաստանի օգտին չէր: Եվ նրա խնդիրը դարձավ ավատատիրական-ծորտատիրական կարգերը ամրապնդել մի ուրիշ հարթության վրա: Եվ նրա բարեփոխումները սկսեցին տարածվել հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում: Ռուսաստանում ստեղծվեցին մանուֆակտուրաներ և

1676-81 թվականների պատերազմներ մղվեցին:
կամենում էր զավթել Ուկրաինան: Թուրքիան պարտվեց: Ուկրաինան մտավ
Ռուսական կայսրության կազմի մեջ:

ԻՍՐԱՅԵԼ ՕՐԻԻ ՊԱՏՄԻՓՅԱՆ ՕՍԿԱՐԱՆԻ
Անձամբ կայսրից ընդունելության չարժանանալով՝ **Իսրայել Օրին** նրան մի
«Աղերսագիր» է ուղարկում: **Օրին** քաղաքագետ էր և զարմանալի չէր, որ
Ռուսական կառավարության հետ բանակցելիս իր «Աղերսագրում» նա կայսրին
վստահեց այն դերը, որը սկզբում պետք է կատարեին կյուրֆուրստն ու Ավստրիայի
կայսրը: **Օրին** ռուսաց կառավարության հետ իր բանակցություններում
նվազեցնում էր կյուրֆուրստի ու կայսրի դերը: Նա ստիպված էր համոզել
Ռուսներին, թե հայերը իրենց հույսը դրել են միմիայն Ռուսաստանի վրա, և
Ռուսաստանը պիտի վայելի այս գործից սպասվող քաղաքական և տնտեսական
օգուտները: Իսկ հայ մելիքների և անձամբ իր՝ **Օրիի**, առաջինը եվրոպային
դիմելու անհրաժեշտությունը պարսիկներին անտեղյակության մատնելու խնդիր

Եվ Օրին որոշեց, որ այդ մեկը ինքը պետք է լինի: Նա նորից պիտի գնար Եվրոպա, հանդիպեր **Հովհան-Վիլհելմին** և այնտեղից բացեիքաց՝ առանց գաղտնիության, որպես Պֆալցի դեսպան ուղևորվեր Պարսկաստան, իբր շահից

...Հիմա նա նորից եկվում է ժողովրդական ուսուցչին։ Ինչպե՞ս
քանի դեռ չի լուծվել իսպանական գրավականը արագ, կայծակնային գործեր
համոզված էր. հաջողության գրավականը արագ, կայծակնային գործեր
կարողության մեջ էր։ Իսկ հիմա, անորոշ ժամանակով հետաձգվում էր նրա
ահռելի ջանքերով կազմակերպած գործը։ Իսկ նա շտապում էր... Հայաստանը

Բայց Օրիի առաջին այցելությունից հետո չորս տարի էր անցել և մեկիքները ոչ մի լուր չունեին նրանից: Եվ, ահա, տարածվեց ներքին մի բամբասանք, թե **Խորայել Օրին** մի արկածախնդիր խաբեբա է... Մահացել էր Անգեղակոթի մեկիք հասել էր **Օրին** Ղարաբաղում՝ վերջնականապես քայքայվել էր և մեծ ջանքեր էին պետք Ղարաբաղի մեկիքների սրտում նորից բորբոքելու ազատագրության հույսը:

Իսկ Աղվանից կաթողիկոսական գահին **Եսայի Յասսան-Ջալալյան** կաթողիկոսն էր, որը մեծ ջանքեր էր ներդնելու Հայոց ազգային ազատագրական շարժումը կազմակերպելու գործում:

1701 թվականից գաճասարի կաթողիկոսական գահին էր հայրենասեր պատ-

Այս բանակցությունների քաջքշուկների ընթացքում **Իսրայել Օրին** Ամստերդամից 15-20 հազար ռուբլու արժողությամբ զենք ու հանդերձանք գնեց Աստրա-

խանում 300-400 հայերից կազմված գունդ պատրաստելու համար:

1706 թվականի հոկտեմբերին **Օրին** արդեն Մոսկվայում էր: Նրան հաջողվել էր Եվրոպայում գնած զենքը և հանդերձանքը առանց մաքսային տուրքի բերել Ռուսաստան: Նա հոգացել էր նաև Քյոլնից ուսումնառության համար Մոսկվա բերել իր երկու որդիներին:

Մոսկվայում պատրաստվեց «**Հռոմի պապի դեսպանի**» 50 մարդուց բաղկացած շքախումբը, որտեղ և՛ հայեր, և՛ ռուսներ ու ֆրանսիացիներ, շվեյցարիացիներ ու գերմանացիներ, հոլանդացիներ ու լեհեր կային: Նրանք զինվորականներ էին, քարտուղարներ ու թարգմանիչներ: Կային նաև սրանց ծառայողները և նույնիսկ հատուկ դերձակներ: Բոլորի համար **Օրին** կարել էր տվել համապատասխան հագուստներ և, ընդհանրապես, ոչինչ չէր խնայել, որ դեսպանությունը շքեղորեն, արժանավայել ներկայացներ Եվրոպան պարսից արքունիքում: Օրին, բացի Հռոմի պապի, Պֆալցի իշխանի նամակներից, շահին էր տանում նաև Ռուսաց կայսեր նամակը, նույն խնդրանքով, որ շահը թույլ չտա նեղել քրիստոնյա հպատակներին:

Ուրեմն՝ **Օրին**, փաստորեն, նաև Ռուսական կայսրի դեսպանն էր:

...Պիտի պատկերացնել, թե դեսպան **Իսրայել Օրիի** շքախումբն ինչ տպավորություն թողեց պարսիկների վրա՝ երբ հասավ Շամախ: Շքեղաշուք հագնված ու զարդարված, եվրոպական ամենատարբեր լեզուներով խոսող, շրջապատված նույնքան շքեղ հագնված ծառաների բազմությամբ՝ դեսպանությունն, իրոք, ցնցող տպավորություն թողեց: Տպավորությունն ավելի էր սաստկանում, որովհետև դեսպանությունը գլխավորում էր մի հայ, որը ոչ ավել, ոչ պակաս, հին հայկական իշխանների տոհմից սերված մեկն էր: Պարսիկները՝ չնչին խավերից մինչև բարձր պաշտոնյաները, ուզում էին հասկանալ, թե ինչ նպատակ ու գաղտնիք է թաքնված այս արտասովոր դեսպանության սրտում: Խորհրդավորությունը խտանում էր նաև նրանից, որ Շամախ էին եկել և միացել դեսպանությանը այն նավի ռուս նավորդները, որը **Պետրոս Մեծի** հատուկ հրամանով ծովային ճամփորդության համար հատկացվել էր դեսպան **Իսրայել Օրիին**:

Ուրեմն՝ Ռուսաց ցարը իր հովանավորության տակ էր առել հայազգի դեսպանին: Իսկ Պարսկաստանում հայտնի էր արդեն, թե նա մեկ-մեկու ետևից ինչպիսի հաղթանակներ էր տանում շվեդների դեմ:

Շամախու խանը անկարող այս խորհրդավոր դեսպանության առաքելությունը հասկանալ՝ սպասեց Սպահանի հատուկ թույլտվությանը, որը Շամախ հասավ... երկու տարի անց:

Օրիի դեսպանության փայլը, բազմամարդությունը նրա դեմ հանեցին Սպահանում գտնվող ծիզվիտներին:

Լյուդովիկոս Տասնչորսերորդի կողմից պարսից արքունիքում իբրև Ֆրանսիայի առևտրական շահերը պաշտպանող **Միշել** անունով մեկը սկսեց ներշնչել պարսիկ կառավարողներին, թե հայերն իրենց հին դիվաններում գտել են գուշակություն, թե Հայաստանի թագավորության վերականգնումը պիտի կատարվի մոսկվացիների ձեռքով, թե հիմա հասել է այդ մարգարեությունն

իրականացնելու ժամանակը: Ռուսաց ցարը շքեղ փայլ է տվել հայի ղեկավարած դեսպանությանը, որովհետև հենց այս հայն է լինելու Հայաստանի թագավորը: Իր անունով իսկ՝ **Իսրայել Օրի**, եթե տառադարձվի ֆրանսերենով «**il Sera roi**» կնշանակի. «**Նա թագավոր կլինի**»:

Բայց մինչև թագավոր դառնալը՝ նա հալածելու է կաթոլիկ միսիոներներին: Սա, իհարկե, չափազանց անհեթեթ բամբասանք էր, որովհետև **Օրին** ինքը կաթոլիկ էր և կաթոլիկ աշխարհի բարձրագույն տիրոջ՝ պապի դեսպանն էր: Սակայն նախքան նման բամբասանք հորինելը, կամենալով օգտագործել այս հանգամանքը, նրանք պահանջեցին **Օրիից** ոչ կաթոլիկ հայերի նկատմամբ խստություններ կիրառել: **Օրին** սառնությամբ մերժեց նրանց պահանջը՝ խորին հիասթափություն պատճառելով ծիզվիտներին:

Օրին, լինելով կաթոլիկ, երբեք հակված չի եղել հայ ժողովրդին ամբողջությամբ և թեկուզ նրա մի անդամի կաթոլիկ դարձնել:

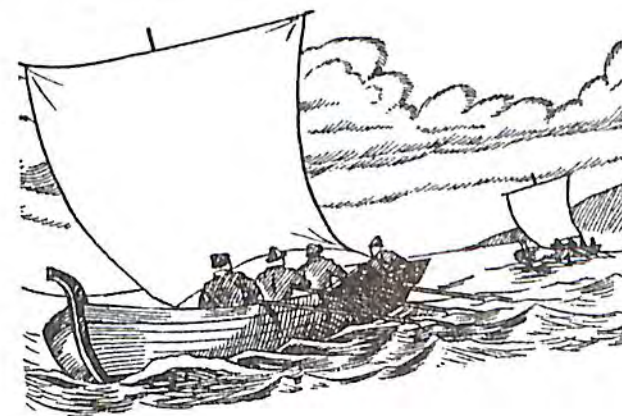
Սակայն ծիզվիտ Միշելի պահվածքը պապի դեսպանի հանդեպ թելադրված էր նաև ուրիշ հանգամանքից, որի մասին դեռ առիթ կունենանք խոսելու:

Շամախում երկու տարի մնալուց հետո, ի վերջո, **Իսրայել Օրին** իր շքախմբով, որն արդեն 200 մարդուց էր բաղկացած, հասավ Սպահան: Շահ **Սուլթան-Հուսեյնը** իր ներքին կասկածանքներով հանդերձ՝ **պապի, Պֆալցի** և **Պետրոս Մեծի** դեսպանին իր շքախմբով ընդունեց մեծ պատիվներով: Շահը **Պետրոս Մեծին** գրեց, թե **Իսրայել Օրին** «**ցույց տվեցինք մեր ողորմած ուշադրությունը, օգնությունը և հարգանքը: Մենք վեհանձնաբար ներում ենք հիշյալ ժողովրդի բոլոր արարքներն ու մեղքերը, այն պայմանով, որ նրանք այսուհետև սխալներ չգործեն**»:

Հայտնի չէ, թե **Իսրայել Օրիի** և շահի միջև ինչ խոսակցություն է տեղի ունեցել, և թե հայերի ո՞ր մեղքերն է ներում բռնակալը՝ նույնպես հայտնի չէ:

Օրին երկար չմնաց Սպահանում: Ընդամենը երեք ամիս: Շահն ամեն կերպ աշխատում էր նրան արագ հեռացնել երկրից: **Օրին** ինքը ևս շտապում էր վերադառնալ: Եվ նույն՝ 1709 թվականի սեպտեմբերին արդեն **Օրին** իր ողջ դեսպանության կազմով Շամախում էր և ռուսական կառավարությունից նավեր էր խնդրում Կասպից ծովով Աստրախան հասնելու համար: Ահռելի դժվարություններ հաղթահարելով և ժամանակի մեծ կորուստ ունենալով՝ վերջապես նա հասավ Նիզովոյ նավահանգիստը:

Պետրոս Մեծի հանձնարարությամբ՝ **Օրին** իր հետ Ռուսաստան էր տանում մետաքսագործ քսան հայ վարպետի ընտանիքներ, որոնց աշխատանքը Մոսկվայում կազմակերպելու համար տանում էր նաև մեծ քանակությամբ մետաքս և հարկավոր գործիքներ, զանազան ապրանքներ՝ որպես ընծա

Վերջապես, մի կերպ տեղավորվելով երկու նավում՝ նա ճանապարհվեց դեպի Աստրախան:

...Ո՞րն էր հիսունամյա քաջառողջ և ժրաջան **Իսրայել Օրիի** մահվան պատճառը. գուցե հանկարծահաս ծանր հիվանդությունը, գուցե հոգնածությունից ծանրացած սրտի աշխատանքը, ինչո՞ւ պիտի նրա մահով այդպես անհեթեթ

Մտածել, թե **Պետրոսը** շվեդական պատերազմի եռուն շրջանում **Իսրայել Օրիի** միջոցով միջնորդություն էր ուղարկում Պարսկաստանում ապրող քրիստոնյաների համար շահնշահից ներողամտություն խնդրելու՝ անհեթեթություն է։ **Պետրոսի** հեռահար նպատակն էր այս դեսպանության միջոցով ուսումնասիրել և ծրագրել ռուսների պարսկական հետագա արշավանքը։ Ինչո՞ւ է։ **Պետրոս Մեծը** իրեն կարող էր թույլ տալ նման խնդիր ունենալու։ Դեսպանությունը որևէ ծախս չէր նստում նրա գանձարանի վրա, ինչպես ծախս չէր նստել պապի գանձարանի վրա։ 200 մարդուց բաղկացած շքախմբի ծախսերը հոգում էր միմիայն **Իսրայել Օրին**... Ինչպե՞ս։ Եթե մանավանդ Եվրոպայից մեկնելիս գրեթե

Միշտ գործակալը: Այս ճիզվիտը սոսկալի թշնամանքով էր լցված հայ վաճառականության հանդեպ, որոնք չունենալով սեփական պետության և կառավարության պաշտպանություն, կարողացել էին իրենց առևտրական

Յարի դեսպանը շահադիտական ախորժակ էր պահել իր վաճառականության ժամանակից... Օգտվելով իր դիվանագիտական դիրքից՝ առանց որևէ

1898 թվականին Պետերբուրգի գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակությամբ լույս տեսավ **Կարապետ Եզյանի** սովորահատոր աշխատությունը՝ և հայ ժողովրդի հարաբերությունների պատմությանը:

...Հետո պիտի գային խորհրդային շրջանի պատմաբանները և կասկածի տակ առնեին այն վավերագրական վերլուծումները, որոնք ազնիվ պատմաբանի բարեխղճությամբ կատարել էր **Եզյանը**: Օրինակ բերելով **Մորիս Մյուռեին**, որը կասկած է հայտնել **Օրիի** ազնվական լինելու վերաբերյալ, իրենք ևս կասկածեցին, չխորհելով անգամ, որ **Հակոբ Ջուղայեցի** կաթողիկոսը, որը եկեղեկաններից ու աշխարհականներից հավաքում էր իր դեսպանական խումբը, Եզյանի առջև պարզերես դուրս գալու համար պիտի ընտրեր նրանց, որոնք եթե արդեն իշխաններ չէին, ապա գոնե նրանց մարած տոհմերի թեկուզև հեռավոր ժառանգներն էին, ովքեր հիմա կոչվում էին մեկիքներ: Ինչո՞ւ չէր կարող **Իսրայել Օրին Պռոշյան** իշխանական մանրացած տան վերջին ժառանգներից մեկը լինել: Մանավանդ որ կալվածքներ ուներ Արցախում, թող որ փոքր, թող որ

Խորայել Օրիի մահը անդարձանելի կորուստ էր Հայոց համար: Չկար մեկը, որ փոխարիներ նրան դիվանագիտական բանակցություններում և կարողանար վարել հարկավոր թղթակցությունները երկրների տիրակալների հետ:

[illegible]

1717 թվականի մարտին դեսպան Վոլոնսկին հասավ Սպահան: Սա այնպիսի գոռոզ ու ջղայնացնող բնավորություն ուներ, որ նույնիսկ կամազուրկ ու թուլամորթ շահին գրգռեց այն աստիճան, որ Պետրոս Մեծի դեսպանին ձերբակալեցին և ստիպեցին հեռանալ Սպահանից: Այնուամենայնիվ, նա հնարավորություն

Գյուղերը։ Սպանեցին 300 հուն վաճառականներ։
Արժեքի ապրանքապահեստները։ Տեղական խմորը ետ մղեցին լեզգիների այս
հարձակումները։ Սակայն դրանք շարունակ կրկնվում էին։ Լեզգիներին ուղևորում
էին թուրքերը իրենց աճող սադրանքներով։ 1720 թվականին լեզգիներն ավերե-
ցին Լոռու գյուղերն ու ավանները, ջարդեցին բնակչությանը և մեծ քանա-
կությամբ գերիներ տարան։ Վարանդայի **Մելիք Բաղիշը** հարուստ նվերներով
գնաց կաշառելու ավարառուներին և ազատեց իր գավառը նախճիրից։ 1722
թվականին լեզգիները Մուղանի կողմից մտան Դիզակի գավառը և ասպատա-
կեցին Խաչենը։ Նրանց դիմադրեց Ջրաբերդը, որի պաշտպանությունը իրենց
ծեռքն էին առել Շամախից եկած հայ երիտասարդների ջոկատները։ Այս դիմա-

Այսպես, հայ-վրացական զորքերը իրենց առաջնորդների հետ Գանձակում երկու ամիս կուտակված մնալուց և ռուսական զորքերին սրտատրոփ սպասելուց

Գրավեց թիֆլիսը և թողեց, որ սկսանք թալանահարել:

Վախժանը թագավորը ստիպված թողեց իր հայրենիքը և ապաստանեց Ռուսաստանում: Իսկ հայերը... Նրանց վիրավորվածությունն ու խաբվածությունը ...

Եսայի կաթողիկոսը գրում է. «Իսկ մենք, անյոյս մնացել առաջնոյ ստացեալ յուսոյն, դարձանք իւրաքանչիւր ի տեղիս մեր, և ամրացաք ի լերինս ուր և դժուարին էր»:

Ուրեմն, հայ գինվորությունը չէր ցրվել, զենքը վայր չէր դրել, ամրացել էր անմատչելի տեղերում, որ կոչվել էր **Սղնախներ**: Սղնախ նշանակում է ամրացված բնակատեղի: **Մեծ Սղնախը** գտնվում էր Մռավի լեռներում, Թարթառ գետի վրա, երկրորդը՝ **Փոքր Սղնախը**՝ Վարանդա գավառի Զիրս լեռներում, երրորդը՝ Կապան գավառի լեռներում: Ապավինած լեռնային անմատչելի ամրոցներին ու բնական ամրություններին՝ սղնախներ կային Հայոց գրեթե բոլոր նահանգներում: Սակայն մենք ավելի շատ բան գիտենք Արցախի և Սյունիքի սղնախների մասին, քանի որ Արևելյան Հայաստանի այս երկու նահանգների ազատագրական պայքարը կապված էր հարևան երկրների և Ռուսաստանի հետ, որտեղ էլ պահպանվել են նրանց մասին վավերագրական հարուստ նյութեր:

Այս սղնախներուն հաճաքված հայ զինվորությունը դառնում էր երկրի գերագույն տերը, կենտրոնացնելով իր ներսում ամբողջ իշխանությունը: Եվ հիմա բանակցություններն ու դիմումները առանձին անհատների անունից չէին վարվում, այլ **Հայոց Սղնախների** անունից, որոնք կառավարում էին առաջնորդների ու հրամանատարների խորհուրդը, որտեղ իր ազդեցիկ տեղն ուներ Գանձասարի կաթողիկոսը:

18-րդ դարի 20-ական թվականներին Արցախում հայտնի էին հինգ մելիքական իշխանություններ, որոնց մարտական ջոկատները սղնախների զինվորական կորիզն էին կազմում: Այս իշխանությունները միասին կոչվում էին **խամսայի** մելիքություններ: Խամսա արաբերեն նշանակում է հինգ: Սրանք կազմում էին այն նահանգը, որը հիմա կոչվում է Ղարաբաղ, և որը մեր պատմության մեջ հայտնի է Արցախ կամ Փոքր Սյունիք անունով:

Ռաֆֆին իր «Խամսայի մեկին»:

Բաֆֆին իր «Խամսայի մեկիթությունները» գրքում այսպես է նկարագրել

«Երկրի անմատչելի դիրքը նպաստում է այստեղ հայոց իշխանության պահպանվելուն դառն ժամանակների փոթորիկներից: Վայրենի բնությունը, դարավոր խուլ անտառներով պատած ահագին լեռները, անդնդախոր ծորե-
րի մթությունը ստեղծել էին այստեղ մի մթին ժողովուրդ, որն իր շրջապա-
տող ժայռերի նման ամուր կուրծք ուներ և իր ծնականի վագրերի նման

Այդ ժողովուրդը ապրում էր իր սիրելի
լեռների այրերի մեջ, քարանձավների
պտուղներով, իր անասունների բարիք-
ներով և, որպես մի դարանամուտ գա-
զան, իր թաքստոցի միջից հարձակում էր
գործում, երբ թշնամին հանդգնում էր
վրդովել նրա խաղաղությունը:

Յուրաքանչյուր մեկիք իր գավառի

տերն էր. նա ուներ իր առանձին բերդը և իր ամրոցները...
...Պատսպարված իրենց անմատչելի լեռների և մթին անտառների մեջ,
նրանք ոչ մի մահմեդականի թույլ չէին տալիս բնակություն հաստատելու
իրենց երկրներում, և ամբողջ Ղարաբաղի ազգաբնակչությունը բաղկացած
էր միայն հայերից, որոնց քանակությունը բազմաթիվ էր»:

Հարց տվեցինք. բոլոր հիասթափություններից ու վիրավորանքներից հետո
ի՞նչ արեցին հայերը:

Զիւլսահատւեցին:

Նրանց **Ոգին** արթնացել էր և տենչում էր ազատություն: Նրանց **Ոգին** այլևս չէր կարող կրավորական հանգստությունը հանդուրժել՝ որպես մի կերպ ապրելու, մի կերպ գոյություն պահպանելու ձև: Հալածանքներից, շահագործումներից հոգնած լեթարգիական քնի մեջ ընկղմված հայի **Ոգին** արթնացել էր և կարիք հուններ բուռն գործունեության: Նա նորից հայտնաբերում էր իր խիզախ էությունը, որին պիտի առաջնորդի թմրության բոլոր կապանքներից ազատագրված իր քաջադի **Ոգին**:

[illegible]

Թերևս նրանք ճիշտ էին: Ճիշտ էր ժամանակին Բյուզանդիան և... մյուսները:
Ճիշտ էր հիմա և Ռուսաստանը: Բազմաթիվ անգամ ասված է, եթե որևէ օտարի հա-

յացքը թեքել է դեպի Հայաստան՝ ծանր ու թեթև է արել իր օգուտը միայն: Եվ երբեք նրա պետքը չի եղել, թե իր բարեկամական հավաստիացումներով, ապա նաև նրա թիկունքի ետև դիվանագիտական խաղեր խաղալով՝ մի ողջ ժողովրդի կարող է նորից նետել մեծագույն տառապանքների ու չարչարանքների զարհուրանքի մեջ:

Բայց գիտենք նաև բազմաթիվ օրինակներով՝ ոչ նվաճող բարբարոսը, ոչ խարդավող «բարեկամը» չեն կարողացել ոչնչացնել ապրելու համառությամբ տոգորված ժողովրդի հավատը: Նա կարող է ինչ-որ ժամանակ ընկղմվել լեթարգիական ծանր քնի մեջ, որպեսզի նրա արթնացումը լինի ազատության համար արժանապատիվ իր կռիվը, իր պայքարը կազմակերպելու պահը:

Այսպես է: Բայց կա նաև իրողության մյուս կողմը: Այո՛, ոչ մի բարբարոս կամ «քաղաքակիրթ» օտար չի կարող ոչնչացնել այս ժողովրդին, բացի ինքն իրենից: Եթե շարունակի դյուրահավատորեն իր հայացքը հառել օտարների՝ նրանց ընդունելով որպես փրկիչներ, փոխարենը բարեկամ դառնալու ինքն իրեն և իր հայացքը հեռուններից ետ բերելով՝ նրա կիզակետը դարձնի իր էության լավագույն դրսևորումները:

Հայոց թագավորությունը կորցնելուց հետո հայ ժողովրդի կյանքը մեծ ու փոքր ճակատամարտերի մի երկար ժամանակահատված է հանուն ազատության և ինքնուրույնության: Այդպես մինչև 16-17-րդ դարերը:

Թաթար-մոնղոլների, թուրքական ցեղերի աներևակայելի նախճիրներից հալածական, թվում էր, թե հաշտվել էր ստրուկի իր վիճակին: Նա իր կենսական ուժերի վերջին կաթիլներն էր քամում Թուրքիայի և Պարսկաստանի զարհուրելի տիրապետության տակ, առանց ոտքի ելնելու և կազմակերպվելու հեռանկարի, երբ հանկարծ ապրում է արթնացումի այս սքանչելի պահը, որը պիտի նորից կյանքի կոչեր կարծես մեկընդմիջտ մեռած հին Այրուծիի քաջարի Ոգին:

18-րդ դարի սկզբին Խորայել Օրին Հայոց սրտի մեջ նետեց ազատագրության վսեմ ոգևորության հատիկը, որը պիտի ոտքի հաներ Արցախ-Սյունիքյան աշխարհի հայությանը:

Եկեք մյուս-մյուս գրքերի հետ կարդանք Եսայի Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսի «Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի» մատյանը: Կարդանք, որ հասկանանք այդ մեծ ու սքանչելի անհատի էությունը: Նա Խորայել Օրինից հետո եղավ այն ոգևորված առաջնորդը, որ վճռական պահին թողնելով իր կաթողիկոսական աթոռը Գանձասարում՝ գնաց հայ զինվորության կողքին լինելու, երբ հայ-վրացական բանակը միասնաբար գնում էր Շամախ՝ Պետրոս Մեծին դիմա-վորելու:

Ապա այս անհաջող ձեռնարկումից չհուսահատվելով՝ խաչը կրծքին, սուրը մեջքին և պատմիչի իր գրիչը ձեռքին, նա հայ զինվորությունը դարձրեց մի մշտական կարգավիճակ՝ հայության ազատագրության խնդիրը վերջնական լուծելու համար:

Իր թողած աշխատությամբ մենք կարող ենք զարմանալ, թե այդ թանձրախիտ անտառների ու լեռնակույտների մեջ կորած երկրում ինչպես էր Եսայի կաթո-

ղիկոսը այդքան բարձր ու կանոնավոր կրթության տեր դարձել: Եվ նա միակը չէր... Մենք դեռ կհանդիպենք նրանց մեր պատմության ընթացքում: Հիմա խոսքը Եսայի կաթողիկոսի մասին է: Նա հոգևորական էր, զորավար և պատմագիր՝ միա-ժամանակ:

Հայրենասեր էր իր բոլոր զգայնություններով, իր բոլոր մտածումներով, իր բոլոր արարքներով:

Նա հոգին էր Սղնախների:

Սղնախների մարտական կորիզը հայ մելիքների ռազմական մանր ջոկատներն էին, որոնք պարսիկների տիրապետության տակ լինելով՝ մշտապես հսկում էին մելիքներին ենթակա գյուղերի ներքին կարգապահությունը և հարկ եղած դեպքում զինական պարտավորություններ կատարում նաև:

Բայց հիմա արդեն հայ զինվորությունը, ի հաշիվ քաղաքաբնակ երիտասարդների, 30 հազար ծիավոր և 10 հազար հետևակից կազմված մի հուժկու բանակ էր:

Զինվորների մի մասը կռվում էր չախմախի հրացաններով կամ ատրճանակներով: Սակայն հրացանները իրենց լեռների երկաթը, զինագործ վարպետները իրենց լեռների երկաթը, պղինձը, արծիձը, արծաթը, աղբորակն ու պղնձը:

Ատրճանակ և հրացան շատ լավ էին ծծումքը դարձնում էին զենք ու զինամթերք: Ատրճանակ և հրացան շատ լավ էին պատրաստում, բայց, ահա, թնդանոթները հաջող չէին ստացվում: Սակայն անկախ նրանից, ունեին թնդանոթ, թե չունեին՝ նրանք հաղթող էին:

Խոստովանենք. միևնույն է, հայ զինվորության հաջողությունները, նրա համառությունն ու քաջությունը բավական չէին դիմագրավելու հարյուր հազարների հասնող կանոնավոր բանակների մեծամասշտաբ հարձակումները: Երբեք իրենց զինվածությամբ չէին կարող համեմատվել պետություն ու Նրանք իրենց զինվածությանը չէին կարող համեմատվել պետություն ու կառավարություն ունեցող զորքերի զինվածության հետ, որոնք եվրոպական երկրների կողմից զինվում էին հանուն իրենց առևտրական շուկաների:

Հայերը հաղթում էին, սակայն կռիվը, որ մղում էին կյանքի ու մահու էր. մինչև Ե՞րբ: Եվ Հայոց հույսը շարունակում էր մնալ Ռուսաստանը, անկախ նրա՝ հայերի ե՞րբ: Եվ Հայոց հույսը շարունակում էր մնալ Ռուսաստանը, անկախ նրա՝ հայերի համար ոչ նպաստավոր պարսիկների ու թուրքերի հետ վարած երկդիմի դիվանագիտության:

Ասպարեզ էին եկել Հայոց ազատագրական շարժման հետ կապված գործիչներ, որոնք բոլոր թեր և դեմ կարծիքների վերլուծություններից հետո՝ այնուամենայնիվ, ռուսական զենքով էին տեսնում հայ ժողովրդի փրկությունը:

Եվ նրանց՝ Իվան Կարապետի, Պետրոս Դի Սարգիս Գիլանենցի, Փարսադան Դուզանենցի միջոցով վերսկսվում է հայերի և Պետրոս Մեծի երկխոսությունը: Հետաքրքիր է 1723 թվականի հունիսի 6-ին Պետրոս Մեծի ձեռքով գրված հրովարտակը.

Նկատեցիք. հրովարտակում ոչ մի խոսք չկա «**ռազմաքաղաքական իրավիճակի**» և հայերի կողմից ռուսական օգնություն խնդրելու մասին: Սակայն կա հրավեր՝ ցանկության դեպքում, երբ վտանգավոր համարեն մնալ իրենց երկրում, Այսինքն, կարող են դատարկել իրենց բուն հայրենիքը՝ հանուն շատ կասկածելի արկածներից ստացել են այս «**մարդասիրական**» հրավերը: Եվ, ահա, հիմա մնան

Յիշո՞ւմ եք. **Պետրոս Մեծը** նման խոստումներ էր տվել Սեֆյանների գահը գրաված **Միր-Մուհամմուդին**: Արդյոք **Պետրոս Մեծի** դիվանագիտությունը քանի՞ երես ուներ: **Պետրոս Մեծը** իր օգնությունն առաջարկում էր **Շահ Թահմասպին**՝ որպես փոխհատուցում. «**Նորին շահական մեծությունը** զիջում է **Նորին կայսերական մեծությանը** ի հավիտենական տիրապետություն **Դերբենդ, Բաքու քաղաքները, բոլոր նրանց պատկանող և Կասպից ծովի վրա գտնվող հողերով, ինչպես և Գիլան, Մազանդարան և Աստրաբադ նահանգները. և սրանք այսուհետև պիտի մշտնջենապես գտնվեն Նորին համառուսական**»

Կայսերական մեծության կազմում և նրա հպատակության մեջ լինեն...»:

Կրճատելով այս երկար ուղերձն ասենք, որ Պետրոսը Շահ Թահմազին խոստանում էր, որ եթե որևիցե կողմից թշնամական գործողություն լինի նրա դեմ, կայսրը պիտի օգնի այդ «թշնամությունները զսպելու համար»:

Շահ Թահմազը մերժեց այս դաշնադրությունը, հայտարարելով, որ կարիք չունի դրսի օգնության և, եթե ռուսներն այդքան բարյացակամ են դեպի Պարսկաստանը, թող երկիրն ազատեն ռուսական զորքերից և թույլ տան, որ միայն ինքը լինի իր երկրի տերն ու տնօրենը:

Սակայն **Պետրոս Մեծը** թղթի վրա գրելով իր պահանջները՝ իրեն իր նշած տարածքների տերը համարեց: Այս նույն ժամանակ օսմանյան մի ուժեղ բանակ, թվով 80 հազար՝ **Իբրահիմ փաշայի** առաջնորդությամբ արշավեց Գանձակ: Հայոց գյուղերն ավերվեցին, շատ հայեր գերի ընկան կամ սպանվեցին, իսկ մի կերպ ազատվածները փախուստով հասան **Մեծ Սղնախ**:

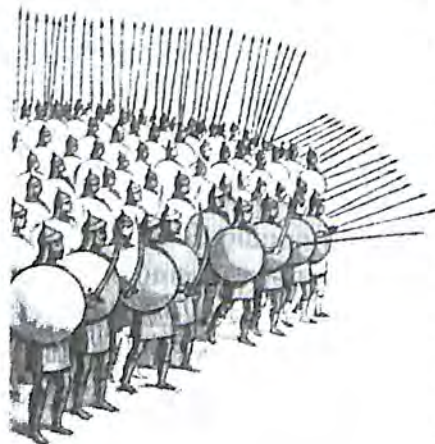
Մեծ Սղնախը պատգամավորներ ուղարկեց **Իբրահիմ փաշայի** մոտ և պահանջեց ազատ արձակել հայ գերիներին: **Իբրահիմ փաշան** կատարեց հայերի այդ պահանջը և աշխատելով Հայոց համբավավոր դարձած զորքերը իր կողմը գրավել, ինքն էլ բանագնաց ուղարկեց զորքերի հրամանատար **Ավան յուզբաշու** մոտ՝ առաջարկելով միանալ իր բանակին պարսիկների դեմ: Հայերը մերժեցին այդ առաջարկը: Ի դեպ, այդ ժամանակ դեռ **Իվան Կարապետը** տեղ չէր հասել և դեռ չէր բերել **Պետրոս Մեծի** հրովարտակը:

...Սղնախներում պատրաստվեցին մեծ պատերազմի: Պատերազմը միայն հայերի մերժումից կատաղած թուրքերի դեմ չէր պատրաստվում: Օսմանյան բանակի գլխավոր զինակիցները և առաջապահիկներն էին կովկասյան լեռնականները, որոնց առաջնորդում էին իրենց ռազմատենչությանը հայտնի ցեղապետեր: Նրանք սլացան դեպի Արաքսի հովիտը, դեպի Ագուլիս և Արցախ: Պարսից զորքերն էլ հարավից արշավեցին դեպի Արցախ: Խառնվել ու ոտքի էին ելել նաև տեղաբնիկ զանազան թուրք ցեղեր, որոնք այս օսմանաիրանյան պատերազմից իրենց շահն էին ունենալու: Հայոց երեք Սղնախների վրա էր ընկած պատերազմական այս նոր հրդեհից ժողովրդին փրկելու պատասխանատվությունը:

Սա դժվար խնդիր էր: Այն ավելի էր դժվարանում ներքին քայքայման՝ Հայոց այդ ամենագարհուրելի թշնամու պատճառով:

Բանն այն է, որ Գանձասարի կաթողիկոսությունը նույնպես բաժանված էր **Երից Մանկանց** հակաթոռ կաթողիկոսությամբ, որի առաջնորդը **Ներսեսն** էր:

Ներսես կաթողիկոսը իր բնավորությամբ անհանդուրժող էր: Նա չէր ընդունում, որ **Եսայի կաթողիկոսը** հայ զինվորության իրական հրամանատարն էր համարվում: Եվ **Սղնախում** իր եղբայր յուզբաշի **Սարգսի** և մի քանի ուրիշ

հրամանատարների միջոցով կարողացավ Մեծ Սղնախից հեռացնել զինվորների մի մասին և նրանցով նոր զինվորական կայան հիմնել: Սա շատ վտանգավոր մի քայլ էր, որովհետև **Երից Մանկանց** կաթողիկոսը հակված էր չդիմադրել թուրքերին և օգտվել **Իբրահիմ փաշայի**՝ թուրքական զորքերին պարսից դեմ միանալու առաջարկին:

Կարապետ եղյան պատմաբանի կարծիքով՝ սա դավաճանություն էր:

Այս միջոցին դավաճանական մի նոր, զարհուրելի դեպք ցնցեց հայերին: Տաթևի մելիք **Դավիթը** ուրանալով քրիստոնեությունը՝ ստացել էր **Բաղր** անունը: Սա ոչ միայն մեծ դաժանությամբ էր վարվում հայերի հետ, այլև հայ զինվորության յուրաքանչյուր շարժում կամ մտադրություն նենգորեն մատնում էր պարսիկներին առանձին և թուրքերին առանձին: Սակայն նրա մատնության դաժանության, նենգության թագն ու պսակը դարձավ այն, որ խաբեությամբ իր մոտ ժանության, նենգության թագն ու պսակը դարձավ այն, որ խաբեությամբ իր մոտ ծաշի հրավիրելով հայ զինվորական ղեկավարներից 55 մարդ՝ բոլորին գլխատել տվեց և ուղարկեց որպես նվեր **Շահ Թահմազին**: Սղնախներում միաձայն որոշում կայացվեց ոչնչացնել մելիք Բաղրին:

Բաղրի դեմ գնաց **Ավան յուզբաշին** և պաշարեց Տաթևի մոտ գտնվող Որոտնա բերդը, որտեղ իր զինական ուժով գտնվում էր Բաղրը: Սակայն Որոտնա բերդը, որտեղ իր զինական ուժով գտնվում էր Բաղրը: Սակայն Որոտնա բերդը չափազանց անառիկ դիրք ուներ և **Ավանը** չկարողացավ այն վերցնել: Եվ նա ստիպված վերադարձավ: Բաղրի վախճանը, ոչ շատ ժամանակ անց, ուրիշ մի քաջի ծեռքով պիտի կատարվեր:

1723 թվականի ամռանը Գանձակն ազատագրելու համար հայերը իջան իրենց Բանակատեղերից և միանալով Գանձակի պաշտպաններին, մեծ զոհեր պատճառելով թուրքերին և լեզգիներին՝ պարտության մատնեցին նրանց:

Կասեցվեց թուրքերի արշավանքը դեպի Երևան: Կասեցվեց թուրքերի արշավանքը դեպի Երևան: Կասեցվեց թուրքերի արշավանքը դեպի Երևան: Կասեցվեց թուրքերի արշավանքը դեպի Երևան:

...Այդ ժամանակ էլ ահա, վերջապես, **Պետրոս Մեծի** դեսպան **Իվան Կարապետը** տանջահար մուրացիկի կերպարանքով տեղ հասավ: Սղնախների օգնությամբ թուրքերի հարձակումից Գանձակն ազատագրելուց հետո, 1724 թվականի մարտի 24-ին կնքվեց պայմանագիր **Շահ Թահմազի**, Ռուսաստանի դեսպան **Իվան Կարապետի** և Գանձակի գավառապետ **Մուհամադ-Կուլի խանի** մասնակցությամբ: Պայմանագիրը հակաթուրքական էր: **Իվան**

Կարապետը չէր պաշտպանում հայության խնդիրները: Նա պարզապես Ռուսաց հզոր պետության կայսր **Պետրոս Մեծի** խոսափողն էր այս բանակցություններում: Համաձայն այս պայմանագրի՝ Ռուսաստանի հովանավորությանը ապավինող և Իրանի տիրապետության տակ գտնվող Անդրկովկասի քրիստոնյա և մուսուլման բնակչությունը պիտի միավորեն իրենց ուժերը երկրամասի վրա կախված գլխավոր վտանգը՝ թուրքական հարձակումները վանելու համար:

Գանձակի մուսուլմանները և Հայոց Սղնախները 200 մարդուց բաղկացած պատվիրակություն ուղարկեցին **Շահ Թահմազի** մոտ, նրան հավաստիացնելու իրենց հավատարմությունը: Սղնախների ղեկավարները շահի մոտից վերադարձան նվերներով:

Սակայն.

Գանձակի պայմանագրի կնքումից ճիշտ երեք ամիս անց, Կոստանդնուպոլսում, ռուսները պայմանագիր կնքեցին սուլթանական կառավարության հետ, ըստ որի թուրքերը որպես Ռուսաստանի տիրապետություն ճանաչեցին Դերբենդից մինչև Մազանդարա ընկած Կասպիականի առափնյա շրջանները: Իսկ Ռուսաստանը ճանաչեց թուրքերի իրավունքները Իրանի Անդրկովկասյան տիրույթների նկատմամբ, ներառյալ Թիֆլիսը, Գանձակը, Նախիջևանը, Ղարաբաղի ու Ղափանի մարզերը, ինչպես նաև Արդեբիլ-Թավրիզ գծից դեպի հյուսիս և Թավրիզ-Քերմանշահ գծից դեպի արևմուտք ընկած իրանական հողերի վրա:

Կա փաստաթղթերի մի ժողովածու, կոչվում է «**Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին**»: Ահա այս ժողովածուից կարելի է ամենահավաստի տեղեկություններն ստանալ Ռուսաստանի և Թուրքիայի այս պայմանագրի զարհուրելի հետևանքների մասին: Ռուսաստանի հովանավորությամբ քաջալերված թուրքերը հրամայեցին իրենց տիրակալության տակ ընկած գավառների բնակիչներին վայր դնել գեները և հպատակվել սուլթանի իշխանությանը:

Հայերը չէին կարող վայր դնել իրենց գեները: Նրանք գիտեին՝ Թուրքիան մեծ պատերազմով է գալու Հայաստանի վրա: Նա չպետք է հանդուրժի ավելի ու ավելի հաստատուն դարձող Հայոց զինական ուժի ներկայությունը և նրա հաղթանակները:

Եվ իսկապես.

Ռուսաստանի հետ պայմանագիր կնքելուց անմիջապես հետո թուրքերը նույն 1724 թվականին, **Արիֆ Ահմադ փաշայի** հրամանատարությամբ հարյուրավոր թնդանոթներով Գյումրիի վրայով մտան Արարատյան դաշտ և Սուրմալուի, Շորագյալի, Ապարանի 300 գյուղերի բնակիչներին քչեցին Թուրքիայի խորքերը, դատապարտելով նրանց դաժան ստրկության: Նրանք գրավեցին Նախիջևանը, Օրդուբադը, Գողթնը, Համադանը և եկան պաշարեցին Երևանը:

...Հազարամյակների միջով քայլելիս անհաշիվ անգամներ ենք հանդիպել կատաղի, բարբարոս, վայրագ թշնամու հսկա ուժերի դեմ Հայոց փոքրաքանակ ուժերով ինքնագոհ պաշտպանությանը... Այսպիսին էր և Երևանի հերոսական պաշտպանությունը: Երևանը պաշարած թուրքական զորքերի թիվը 35 հազար

էր: 35 հազար մարզված բանակի դիմաց կանգնած էին քաղաքի և նրա շրջակա գյուղերի ընդամենը 5 հազար պաշտպան: Բայց եկան, հասան նաև Գանձակի և Լոռու զինական ուժերը՝ պաշտպանները դարձան 10 հազար:

Թուրքերը բերդապարսպի վրա ականներով խռոչներ էին բացում և ներս լցվում քաղաք: Սակայն հայ երիտասարդների հերոսական ջանքերով մեծ զոհեր տալով՝ դուրս էին նետվում: Հայերը կռվում էին կյանքի ու մահու եզրագծում:

Թուրքերին մեծ կորուստներ էր պատճառում նաև Արարատյան դաշտում տարածված ջերմախտը: Թուրք զինվորները հոգնել էին, նրանք ուզում էին դադարեցնել պաշարումը: Բայց նոր, թարմ ուժերով թուրքական բանակը կարողանում էր համալրվել:

Իսկ պաշարված քաղաքում սրվում էր պարենի և զինամթերքի կարիքը: Եվ հաշվի չառնելով հայերի անընդմեջ հաղթանակները՝ Երևանի **Մեհրալի** պարսիկ խանը քաղաքը թշնամու հանձնելու բանակցություններ սկսեց:

Պաշարումից երեք ամիս անց քաղաքը հանձնվեց թուրքերին: Նրանք հանձնված քաղաքի հետ վարվեցին կատաղի մոլեգնությամբ, ինչպես իրենց բնավորության սովորույթն էր: Զինաթափված տղամարդկանց մորթոտեցին, կանանց և երեխաների սովահար բազմությունները քչեցին ստրկավաճառության կանանց: Թուրքերն՝ իրենք, Երևանի պատերի տակ տվել էին 20 հազար շուկաներ: Թուրքերն՝ իրենք, Երևանի պատերի տակ տվել էին 20 հազար սպանված: Երևանը գրավելուց հետո թուրքերը մի ամբողջ տարի չէին կարողանում կոտրել հայ պաշտպանների դիմադրությունը: Բայց, ի վերջո, կարողացան զորքերի ահռելի քանակությամբ և զինվածությամբ գրավել Լոռու բերդը, Ղազախը, Շամշադինը, Բորչալուն և Գանձակը:

Կատաղի էր հայերի դիմադրությունը Ղարաբաղի ու Կապանի լեռնային շրջաններում: Սակայն թուրքերը կարողացան մտնել Վարանդա: Նրանք իրենց զորքերը տեղավորեցին Գավառի 33 գյուղերում: Գյուղացիները միահամուռ հարձակումով ոչնչացրին իրենց տներում տեղավորված ասկյարների մեծ մասին, սպանեցին երկու հրամանատար փաշաների և գերի վերցրին երրորդին:

«**Յոթ գլխանի վիշապն արդեն եկել է և երկրի բոլոր չորս կողմերը կոխել և նրա պոչը մեզ էլ է հասել**», - գրում է **Երից Մանկան** վանքի կաթողիկոս և **Ներսեսը** և համոզում հայրենակիցներին թողնել պաշտպանական կռիվները և հնազանդորեն հպատակվել թուրքերին, որպեսզի հնարավոր լինի ոչնչացման ու գերեվարության առաջն առնել:

Իսկ **Եսայի կաթողիկոսը** խորին հուսահատությամբ դեռ նամակներ էր հղում Ռուսաստան, հրատապ օգնություն աղերսում, առանց որի արդեն վտանգավոր էր համարում դիմադրությունը: Եվ հենց այս հուսահատական պահին հայերը լսեցին, թե ռուսները 60-հազարանոց բանակի հարձակումով պիտի գրավեն Շամախը: Նորից անտեղի ոգևորված հայերը **Իվան Կարապետի** առաջարկով պատրաստվեցին սղնախներից զորքերը շարժել Շամախ՝ ռուսներին դիմավորելու և նրանց միանալու համար: Բայց շատ արագ պարզվեց, որ Կոստանդնուպոլսում կնքված պայմանագրի համաձայն նոր սահմանագիծն անցկացնելու հանձնախումբն է հայտնվել այն կողմերում...

Յանձնարել վերանորոգիչ միապետին կորցնելուց հետո Ռուսաստանի գահին մեկը մյուսի ետևից նստեցին մամր ու խեղճության աստիճանի անընդունակ մարդիկ: Բայց սրանց ժամանակ նույնպես պահպանվեց **Պետրոս Մեծի** նույն

Երբ **Իսրայել Օրիի** ազատագրական պայքարի գաղափարը դանդաղորեն

սթափեցնում էր հայությանը լեթարգիական ծանր քնից և նրա մահից հետո ճշմարիտ առաջնորդ էր պետք՝ նա անմնացորդ եղավ այդ առաջնորդը և ղեկավարեց Ղարաբաղի հայության ազատագրական պայքարը: Հետո՝ նրա անմիջական մասնակցությամբ Հայոց զինված ուժերը միավորվեցին սղնախնե-րում: Նրա անմիջական ղեկավարությամբ Հայոց այդ զորագնդերը Ղարաբաղից դուրս չպարտեցին Ղաղստանի հրոսակներին:

Իսրայել Օրիի մահից հետո էր, որ **Եսայի կաթողիկոսը** խորապես համոզված Ռուսաստանի, մանավանդ **Պետրոս Մեծի** քրիստոնեական խոսքի անկեղծու-թյանը, մանակագրությամբ աշխատում էր Հայոց համար ապահովել Ռուսաց կարևոր հովանավորությունը: Նա էր, որ Գանձասարում, այնուհետև Թիֆլիսում Վրաց թագավոր **Վախթանգի** հետ քննարկեց **Պետրոս Մեծի** Կասպիական արշավանքին համատեղ ուժերով մասնակցելու խնդիրը: Եվ թողնելով կաթո-ղիկոսական աթոռը, 1722 թվականի սեպտեմբերի 22-ին մելիքների հրամա-նատարությամբ, արցախահայոց 10-հազարանոց զործող զորագնդով Գանձակին մերձ Չոլակում միացավ Վախթանգի բանակին... Մի՞թե մեղավոր էր **Եսայի զինվոր դարձած կաթողիկոսը**, որ Հայոց և Վրաստանի զորքերը ետ վերադարձան առանց արդյունքի, որովհետև **Պետրոսը** իր մեծ խոստումը տալով հայերին և վրացիներին, իրեն նեղություն չէր տվել կշռադատելու, թե ինչ կկատարվի այդ երկու ժողովրդի հետ, եթե նրանք Կասպիականի ափերին ռուսների հաղթանակը ապահովելու համար զորքեր հանեն ընդդեմ մի երկրի, որի լծի տակ են ապրում:

Եսայի կաթողիկոսը իմաստուն մարդ էր: Նա կարող էր կշռել ու չափել մեծ տերության՝ փոքրերի հանդեպ ունեցած անպատասխանատու վերաբերմունքի պատճառները և որպես քրիստոնյա չարդարացնելով հանդերձ՝ կարող էր հասկանալ որպես քաղաքագետ: Ռուսաստանը վարվում էր այնպես, ինչպես պահանջում էր իր շահը: Իսկ իր շահը պահանջում էր, որ նա հայերին մշտապես պահի իր խոստումների ուռնակում, հավատացնելով, որ բարենպաստ պահին իր հզոր կամքով նրան կազատի մուսուլմանական պղտոր հորձանքից:

Մի՞թե **Եսայի կաթողիկոսը** այս հիասթափությունից հետո թևաթափ եղավ և քաշվեց իր ապահով Գանձասարը... Ո՛չ: Նա կազմակերպեց հայ զինագնդերի պայքարը, որի շնորհիվ ողջ երկրամասն ազատագրվեց թե՛ պարսկական, թե՛ լեռնական այլևայլ ցեղերի անընդմեջ կրկնվող նախճիրներից:

Իսկ երբ եկան թուրքերը...

Մի փոքր մեջբերում «**Քրիստոնյա Հայաստան**» հանրագիտարանից:
«**Մեծ է Եսայի Հասան-Ջալալյանի** ավանդը **հատկապես օսմանյան բանակների դեմ սղնախների պայքարը կազմակերպելու գործում**: Երբ ռուսները տիրել էին պարսից ծովեզրյա գավառներին, թուրքերը սկսել էին առաջանալ դեպի Հայաստանի խորքերը (1723): Գրավելով Նախիջևանը, Երևանը, Թիֆլիսը, Գանձակը՝ հասել են Ղարաբաղ: Եսայի Հասան-Ջալալ-յանը մերժել է թուրքերին հպատակվելու՝ Հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր Առաջին Համադանցու առաջարկը: 1724-ի փետրվարին Եսայի Հասան-

Ջալալյանը և մի քանի մելիքներ Պետրոս Առաջինին հղած նամակում պատրաստականություն են հայտնել դիմագրավելու թշնամուն՝ մինչև ռուսական զորքերի ժամանումը Ղարաբաղ: Նա ծանուցել է թուրքական զորքերի առաջխաղացման մասին՝ օգնական զորքեր ստանալու ակնկա-լիքով: 1724-ի մարտի 1-ին նոր խնդրագրեր են կազմվել այս անգամ ոչ միայն Եսայի Հասան-Ջալալյանի, այլև մելիքների, հարյուրապետների ստո-րագրություններով, որտեղ օգնական զորքեր ստանալու խնդրանքը հիմնա-վորել են մարտի 1-ի օսմանյան 4700-անոց զորքի դեմ տարած իրենց հաղթանակով: Պետրոս Առաջինի մահից հետո էլ Եսայի Հասան-Ջալալյանը շարունակել է փնտրել ռուսական արքունիքի օժանդակությունը: Սակայն վերջինիս երկդիմի քաղաքականությունից հուսախաբված, հակվել է թուր-քերի հետ բանակցություններ վարելու և համաձայնության գալու մտքին... Պայքարը շարունակելու կողմնակիցները նրան մեղադրել են դավա-ճանության և խաբեության մեջ, ինչի հետևանքով Եսայի Հասան-Ջալալյանը ինքնասպան է եղել»:

Ռուսական կառավարությանն ուղղած մի գեկուցագրում **Մինաս վարդա-պետը** հաղորդում է, թե հայերը վրդովված են կաթողիկոսի դեմ, որ նա ստիպել է նրանց ապարդյուն սպասել ռուսների օգնությանը և կաթողիկոսը «**խոր վշտի մեջ սուզված և չարաչար վիրավորանքներ կրելով վերջացրեց իր կյանքը**»:

Վերջացնել իր կյանքը չի նշանակում ինքնասպան լինել, ինչպես գրված է «**Քրիստոնյա Հայաստան**» հանրագիտարանում: Նա իր գերզգայուն զինվորական ու քաղաքական գործիչ միաժամանակ: Նա իր գերզգայուն էությանը խորապես ապրում էր անելանելի դրության մեջ հայտնված Հայրենիքի ու իր ժողովրդի տառապանքը և գիտակցում այլևս նրան օգնելու իր անգործությունը: Նրա հոգու ցավը պիտի փոխանցվեր իր մարմնեղեն սրտին... «**Խոր վշտի մեջ սուզված**» նրա անձը այլևս չպետք է կարողանար տանել հոգնած սրտի անհամաչափ զարկերի ցավը, որն, ի վերջո, նրան պիտի օգներ հայտնվելու անդեականի ճանապարհին:

Գրված է. «**վերջացրեց իր կյանքը**», այսինքն՝ ավարտեց իր կյանքը... Մեռավ: Վախճանվեց: Հոգին ավանդեց: Նա չէր կարող ինքնասպան լինել՝ ոչ միայն որ քրիստոնյա բարձրաստիճան հոգևորական էր, իսկ քրիստոնեական դոգմաներն անհաշտ են ինքնասպանների հետ, նույնիսկ արգելում են թաղման քրիստոնեական ծես կատարել նրանց հոգու հանգստության համար, այլ որովհետև որքան էլ վշտացած՝ նա ինքնական չէր լքի իր ժողովրդին նրա ամենածանր պահին, երբ «**յոթ գլխանի վիշապը**»...

Ի դեպ. **Լեոն** նույնպես չի խոսում ինքնասպանության մասին: Նա գրում է. «**Մեծ վիրավորանքներ և վշտեր կրեց նա, ինչպես վկայում է Մինաս վարդապետը**: Եվ այդ վշտերի ու վիրավորանքների մեջ էլ նա վախճանվեց 1728 թվականին: Այս մի շատ ծանր հարված էր, որ կրում էր Հայոց ազատագրական գործը, զրկվելով Եսայու պես մի անխոնջ կազմակերպիչ ուժից և ոգևորված գաղափարախոսից»:

Մի խոսքով:

Կատարյալ մկիրյալ էր նա՝ **Եսայի Զասան-Ջալալյան** հայրապետը... Նա շատ ժամանակ չունեցավ զբաղվելու գիտական ու գրչական գործունեությամբ, սակայն Զայոց մշակույթին թողեց «**Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի**» գիրքը, որը 18-րդ դարի առաջին քառորդի Զայոց պատմության այնպիսի կարևորության անգնահատելի սկզբնաղբյուր է, որ թարգմանվել է ֆրանսերեն, ռուսերեն, վրացերեն: Նա նաև հավաքել է Արցախի բոլոր վանքերի ու եկեղեցիների արձանագրությունները, Ավետարանների, Զայսմավուրքների հիշատակարանները առանձին մատյաններով: Արձանագրությունների հավաքածուի հիման վրա կազմել է Ծարի՝ Վերին Խաչենի իշխանական տան տոհմաբանությունը:

Եսայի Զասան-Ջալալյանի, Գանձասարի նվիրյալ կաթողիկոսի անունը հիշելի և օրհնության արժանի անուն է՝ պատմության մեր մյուս նվիրյալների անունների հետ միասին:

Ողորմի՛:

ԴԱՎԻԹ ԲԵԿ

Այս քաջարի մարդու մասին պատմելու համար պետք է հիշողության անիվը
երբ շրջենք, մեկ քայլ հեռավորություն հասնենք:

ետ շրջենք մեկ տասնամյակ, մինչև 18-րդ դարի 20-ական թվականները, երբ Ղափանում ևս ծավալվեց ազատագրական պայքարը, որը նրա ժողովրդին պսակեց հերոսներին արժանի դափնեպսակով:

Հայոց հին մատենագրության մեջ մենք
չենք հանդիպում Ղափան տեղանվան: Հի-
շենք. միջին դարերում Սյունյաց նահանգի
Բաղք և Ձորք գավառները միանում են Կա-
պան մայրաքաղաքով, որի անունով էլ
կոչվում է ողջ գավառը: Այս Կապանն է, որը
հետագայում դառնում է Ղափան և այդ

անունով հայտնվում ուշ շրջանի մատենագրության մեջ:
Հայոց այս մասն էլ խոր ծորերի, վիթխարի, բարձրաբերձ լեռնազանգվածների
և թավուտ անտառների մի աշխարհ է, որն իր անառիկ յոթ բերդերի շնորհիվ
կոչվում է նաև «**Յոթնաբերդ գավառ**»:
Յիշո՞ւմ եմ, 10 տարեկան...

Յիշո՞ւմ եք. 10-րդ դարի վերջին քառորդին այստեղ, հայկական մյուս փոքրիկ թագավորությունների հետ, հիմնվեց նաև **Բաղագ** կամ **Կապանի** թագավորու-
թյունը, որն իր գոյությունը պահպանեց 200 տարի, և որը մյուս հայկական
թագավորությունների նման ընկավ մահմեդական բարբարոս ու ռազմատենչ
ցեղերի կրնկի տակ: Բայց, այնուամենայնիվ, մելիքների կառավարման շնորհիվ,
այս երկիրը կարողացավ պահել իր կիսաանկախ գոյությունը՝ լիներով հանդերձ
վերջին նվաճողի՝ Պարսկաստանի իշխանության ներքո:
17-րդ դարի վերջին, **Իսրայել Օրհի** փամայեց:

17-րդ դարի վերջին, **Խարայել Օրիի** ժամանակ, Ղափանը իր մեջ էր ընդգրկում

Կապան և Ձորք գավառները, Սյունիքի մեծ մասը և նույնիսկ Ղարաբաղի հյուսիս-սային տարածքներից մի զգալի հատված:

Հայոց ազատագրական պայքարում Ղափանն իր առանձնահատուկ տեղն էր գրավում: Նա ևս ուներ կազմակերպված բանակ, որը հայկական ընդհանուր բանակի հարավային թևն էր համարվում:

Հայոց այս դժվար հաղթահարելի երկրի բնակիչները քաջակորով մարդիկ էին։ Նրանք բացի այն բոլոր գործերից, որոնցով առհասարակ զբաղվում է հայ մարդը, նաև լավ վաճառականներ էին։ Նրանց առևտրական քարավանները անցնում էին նաև լավ վաճառականներ էին։ Նրանց առևտրական քարավանները անցնում էին նաև լավ վաճառականներ էին։ Նրանց առևտրական քարավանները անցնում էին նաև լավ վաճառականներ էին։

Ռեպուբլիկի տեսչության պետ Աշխատանքի ստորագրողների կողմից:

Յուլունը» այդ օրերին կատարված դավաճանության գործի մեղադրանքները համարում են շատ բացահայտ և պարզ։
Հայրենասեր վաճառականներից էր նաև Ղափանի և Մեղրիի սահմանի վրա
ապրող **Ռսկան Շահումյանը**։ Նա **Ղևոնդ Ալիշանի** վկայությամբ՝ Վենետիկում
հանում էր միլիոնների արժողությամբ կերպաս, հայելի, ապակյա ճրագարաններ
և արևելյան պերճանքի այլ առարկաներ։ Ահա այս **Ռսկան Շահումյանի** եղբոր՝
Վրթանեսի որդին էր **Ստեփանոս Շահումյանը**, ազատագրական շարժումների
դեկավարներից մեկը՝ քանի դեռ չէր մարել պայքարը։ Հետո նա գնաց Վենետիկ
և մեկնեց Ֆրանսիա՝ տան գործերով։

Ստեփանոս Շահումյանն էր, որ Ղափանի ազատագրական շարժման պատմությունը գրել տվեց Մխիթարյան միաբանության կրոնավոր **Յ. Ղուկաս Ստեփանյան Սեբաստացուն**:

Աշխատությունը կոչվում է «Ընտրյալ պատմություն»։ Ազգային պատմության հարցերի վերաբերյալ իր տեսակետները Հովհաննիսյանը արտահայտել է նաև «Պատմությունների մասին» գիրքում, որը եղեմ ընդդեմ թուրքացի ի մերում ժամա-
րագմացն հայոց խափանու, որը եղեն ընդդեմ թուրքացի ի մերում ժամա-
նակի»: Վերնագիրը կրճատ գրվում է մահ «Դավիթ Բեկ կամ Պատմություն
Ղափանցոց»: Այս գիրքը միակ պատմական հիշատակարանն է ականատեսի և
մասնակցի թելադրանքով գրված՝ Ղափանի հայ զինվորության
պատերազմական կյանքի ու տարիների մասին: Ի դեպ, Ղուկաս Սեբաստացին
պատերազմական կյանքի ու տարիների մասին: Ի դեպ, Ղուկաս Սեբաստացին

Այսպես, ուրիշ աղբյուրների հետ, մենք հիմա պիտի օգտվենք Ղուկաս Սեբաստացու՝ Դավիթ Բեկի մասին գրված այս կարևոր գրքից:

Ո՞վ է Դավիթ Բեկը:

Ո՞վ է **Դավիթ Բեկը**:
Եթե հիշում եք, Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող Անդրկով-

Մի խոսքով, հայտնի է, որ **Դավիթ Բեկը** մերձավոր կապեր է ունեցել վրաց արքունիքում մեծ համարում ունեցող **Փարսադան Բեկի** հետ... Նա մտերիմ է եղել նաև **Վախթանգ թագավորի** և նրա որդու՝ արքայազն **Շահնավազ-Բակու-**

...Դավիթ Բեկը

Երկիրը, իրոք, կանգնած էր օսմանցիների

Նա բացարձակ կարգապահություն էր ստանձնում: Ամուսինը չէր հասկենում, որ նա չէր գիտեր պատժել զանցառուներին, ինչպես գիտեր խրախուսել քաջերին: Նա չէր

Դավիթ Բեկի քաջարի օգնականներն էին Մեծ Գորգին, Փոքր Գորգին, Բարապետը, մելիք Փարսադանը, նրա որդի Բալին, նրա փեսա Տեր Ավետիսը, Թորոս իշխանը, Ստեփանոս Շահումյանը... և էլի շատերը, որոնք Դավիթ Բե-

դիմաց: Սա առասպել է, ոչ էլ Հակոբյանցիություն: Սա իրողություն է:

...Սաֆի-Ղուլի խանը հրավեր է ուղարկում շրջակա թուրք բեկերին, որ միանալով հարձակվեն հայ գյուղերի վրա՝ ասպատակելով թալանեն ու ավերեն:

Թորոս իշխանը 500 մարտիկներով գիշերով հարձակվում է Սաֆի-Ղուլիի զորքերի վրա, փախցնում նրանց, ոչնչացնում թուրքական երեք գյուղ: Թուրքական մնացած գյուղերի տղամարդիկ իրենց կանանց ու երեխաներին ապահովության համար ուղարկելով լեռների բարձունքները՝ հարձակվում են հայ գյուղերի վրա, վրեժ լուծելու մտադրությամբ: Նրանք դեռ առաջին գյուղը չնտած՝ **Թորոս իշխանի** զինյալներից հալածված՝ փախուստի են դիմում: **Թորոս իշխանը** չի շարունակում հետապնդումը, այլ շարունակում է թուրքական բնակավայրերը ոչնչացնել, որպեսզի փախածները չվերադառնան նորից...

Սաֆի-Ղուլին տանուլ տալով իր դեռ չսկսած պատերազմը՝ թուրք բնակիչների մնացորդներին, որոնք զրկվել էին իրենց բնակավայրերից՝ գաղթեցնում է **Օրդուբադ**:

Օրդուբադում հավաքված թուրք փախստականները դառնում են մշտական սպառնալիք: **Թորոս իշխանը** որոշում է մեկ անգամից վերջ տալ նրանց ներկա և հետագա ասպատակություններին: **Թորոս իշխանի** զորքերին է միանում նաև մեկիք **Ֆրանգյուլը**:

Ճակատամարտը հայերի և թշնամու միջև, որոնց ղեկավարն էր **Ֆաթալի խանը** և իր եղբայր **Աղասի խանը**, տեղի է ունենում Եղիվարդ գյուղի մոտ: **Թորոս իշխանի** զինյալները ջարդում են **Ֆաթալի խանի** զորքերը և փախուստի մատնում: Եվ երբ արդեն հաղթանակը հայերի ձեռքում էր, **մեկիք Ֆրանգյուլը** լուր է ուղարկում **Ֆաթալի խանին**, թե՝ «Ինչո՞ւ ես փախչում, ե՛տ դարձիր, դու առջևից հարձակվի՛ր, ես ետևից կխփեմ»:

Հայ մարտիկները, որոնք մտովի արդեն տոնում էին հաղթանակի ուրախությունը՝ ընկան շրջապատման մեջ, **Ֆաթալի խանի** և **մեկիք Ֆրանգյուլի** միասնական ջանքերով: Դաժան, օրհասական կռվում զոհվում է **Թորոս իշխանը**: Չոհվում են նաև հայ քաջորդիներից շատերը, սակայն մնացածները կարողանում են ճեղքել շրջապատումը և իրենց առաջնորդի դին առած հասնել Չավնդուր:

Իր «քաջագործություններից» հետո մեկիք **Ֆրանգյուլը** ուրացավ իր հավատը և դարձավ մահմեդական:

Ասում են՝ Եղիվարդ գյուղի դաշտը դավաճանության պատճառով օրհասական դարձած կռիվներից հետո ծածկվում է **շուշաններով**:

Երբ վիպասան **Բաֆֆին** իր «Դավիթ Բեկ» վեպը գրելիս 1881 թվականին այցելում է դեպքի վայրերը, տեղացի գեղջուկները պատմում են 150 տարի առաջ կատարվածի մասին՝ **Թորոս քաջ իշխանի, դավաճան Ֆրանգյուլի**, հայ մարտիկների թափած արյան մասին և թե ինչպես այդ կռվից հետո դաշտը ծածկվեց շուշաններով, որի պատճառով էլ այն կոչվեց «**Շուշանների դաշտ**»:

Ազգագրագետ, բանահավաք **Երվանդ Լալայանը** իր «Ազգագրական հանդես»-ի 12-րդ գրքում պատմում է այս ավանդությունը:

«**Մեկիք Ֆրանգյուլն** իր մահից հետո չարժանացավ հասարակաց գերեզմանատան անգամ և նրան թաղեցին հեռու այդ գերեզմանատանից: Մինչև

այսօր էլ ժողովուրդը իր նախատական ցույցերով որոշված է պահում դավաճանի գերեզմանը. անցորդը կամ թքում է նրա վրա կամ մի քար է չարտում: Ժամանակ անցնելուց հետո մեկիք **Քարամը** գալիս է Արծվանիկ գյուղը և կամենում է հանել մեկիք **Ֆրանգյուլի** ոսկորները և շների առաջ ձգել, սակայն գյուղացիներն ասում են, թե գերեզմանատանից հեռու ենք գոռել, մեկ էլ շան հոտը վեր մի հանիր»:

...**Ֆաթալի խանը** կարծում է, թե **Թորոս իշխանի** մահը կարող է նորանոր հաղթանակներ բերել իրեն: Բայց իշխանի մնացորդ զորքերը արագ հավաքվում են **Նուբար գորավարի** հրամանատարության տակ և այնպիսի վճռականությամբ արշավում դեպի Չավնդուր սլացող **Ֆաթալի խանին** ընդառաջ, որ սա նախօրոք կարճաժամ դեպի Չավնդուր սլացող **Ֆաթալի խանի** զորքերը և ետ սլանում եկած ճանապարհով: Գզալով իր պարտությունը՝ շրջում է զորքերը և ետ սլանում եկած ճանապարհով:

...**Սաֆի-Ղուլի խանը**, որ մահմեդականներին ապահովության համար գաղթեցրել էր **Օրդուբադ**, հավաքելով 12-հազարանոց մի բանակ՝ խուժեց

Գենավազ և կոտորել, կողոպտել ու հրդեհել տվեց գյուղերը:

Դավիթ Բեկը շտապում էր հասնել Սաֆի-Ղուլիի զորքերի ետևից, որոնք հասցրել էին անցնել Մեղրի գետը: Թշնամու ահռելի բանակը կարողանում է արգելել **Դավիթ Բեկի** փոքրաթիվ զորքերի գետանցումը և հասնում ու պաշարում է Մեղրիի բերդը: Սաֆի-Ղուլիի հաջողությունը այնպես է ոգևորում այդ ամբողջ տարածքում ապրող մահմեդականներին, որ հազարներով գալիս խառնվում են նրա զորքերին: Գալիս են նաև Թավրիզից և Ղարաբաղից՝ բաց չթողնելու համար ավարը, որ պիտի թալանեին Մեղրիի անկումից հետո:

Մեղրին գտնվում էր անելանելի վիճակում: Նա մենակ էր մնացել ահռելի զանակությամբ թշնամու առջև և մինչև դրսից օգնություն ստանալը պիտի կարողանար ինքն իրեն պաշտպանել և չհանձնվել: Ջենք են վերցնում բոլորը՝ ահել ու ջահել, քիչ թե շատ կռվելու ընդունակները:

Պաշարման հինգերորդ օրը թշնամուն հաջողվում է գրոհով գրավել փոքրիկ մի թաղամաս: Պաշտպանները քանդում են կամուրջը, կտրում գետի բոլոր անցքերը, թույլ չտալով, որ թշնամին անցնի մյուս ափը: Թուրքերն այսպես կաշկանդված են մնում ավանի մի փոքրիկ թաղամասում:

Բայանդուր գորավարը, առանց նույնիսկ գիշերն իր զորքին դադար տալու, սլանում է դեպի Մեղրի: Իսկ քաջարի մեղրեցիները արդեն մի մեծ հաղթանակ էին տարել: Գիշերը նրանք անցել էին գետը և...

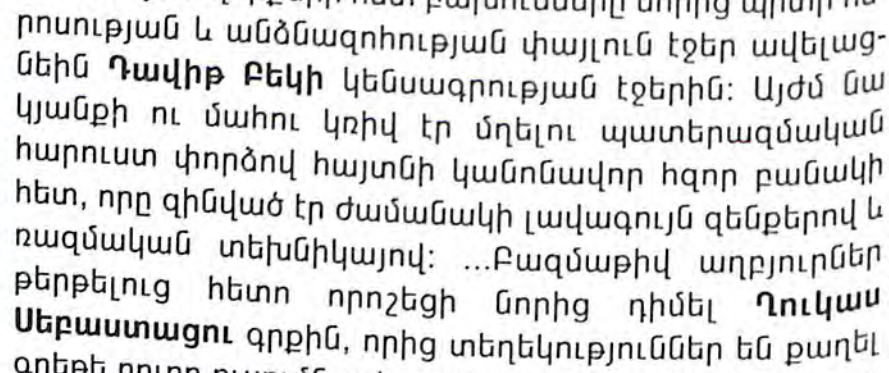
Նկարագրում է **Լեոն**.

«...Նրանք հանկարծակի խուժել էին թշնամու բանակի մեջ, շատերին կոտորել, ավելի շատերին փախցրել: Սաֆի-Ղուլիի օգնականներից մեկը, որ կոչվում էր **Շահիսլամի** որդի, իր 2000 մարդով մինչև **Օրդուբադ** փախավ: Եթե կար մի ուժ, որ փրկեց թուրքերի բանակը վերջնական պարտությունից, այդ նրա բազմամարդությունն էր: Մեղրեցիք չափազանց թույլ էին մի այդպիսի բազմության հետ չափվելու համար, ուստի բավականացան այդ այդպիսի բազմության հետ քաշվեցին իրենց դիրքերը: Ահա, այդ ժամագիշերվա հաղթությամբ և ետ քաշվեցին իրենց դիրքերը: Ահա, այդ ժամանակ Մեղրիի այն թաղերում, որոնք հայերի ձեռքին էին, երևում են Բայան-

«Բայց քանի որ Մխիթար սպարապետը նեղացած էր իր տեր Դավիթից, ուստի, երբ սրանք սկսեցին կոտորել թշնամուն, Մխիթարը հրամայեց զորավարներին հետ գալ պատերազմից, և այդպես արեցին: Սակայն առա-

Ինչևէ: Այս պատմությունը դեռ կունենա իր շարունակությունը: Սակայն փաստ

1726 թվականին Ղարաբաղի սահմաններին հասան օսմանյան զորքերը: **Ղալիթ Բեկի** և Ղափանի հայ զինվորության համար սկսվեց ազատագրական պայքարի մի նոր շրջան: Օսմանյան զորքերի հետ բախումները նորից պիտի հե-

...Թուրքերը երևան քաղաքը գրավեցին երկարատև պաշարումից հետո և բնակչությանը դաժանորեն սրի քաշեցին: Իսկ հետո...

Սեբաստացին գրում է

Սեբաստացին գրում է.
«Տիրոջ 1726 և Հայոց 1175 թվականին անթիվ-անհամար զորքով Սյուն-
յաց աշխարհը մտան և հասան՝ բոլոր կողմերից շրջապատեցին Դավթի
երկիրը՝ Ղափանի Յոթնաբերդ գավառը: Այնժամ գավառի բոլոր բնակիչները
խառնվեցին, խուճապի մատնվեցին, լքեցին Դավթին և գնացին օսմանցի-
ների լծի տակ մտան: Եվ Դավիթը մնաց միայն տասնյոթ սպառազեն այրե-
րեք եպիսկոպոս, տասներեք քահանա, ինչպես Տեր Ավետիքն ու մելիք
Փարսադանը՝ սակավաթիվ մարդկանցով, որովհետև ամբողջ զորքը
հեռացավ նրանցից: Սակայն Դավիթը այս պայմաններում չհուսալքվեց,
չիրաժարվեց իր ծրագրերից, չվախեցավ բարբարոսների բազմությունից,
չդադարեց սխրանքներ գործելուց և Աստծո ողորմածության հույսը չկտրեց,
այլ արիաբար շարունակեց ամրացնել բերդը, պատրաստել պահեստները,
զորականներին հավաքել շուրջը, սովարացնել բանակը և ամենակալ
Աստծուն իրեն օգնության կանչել: Օսմանցիների Ղափան գալու իններորդ
ամսին, որ Դավթի գալստյան հինգերորդ տարին էր, սուլթան Ահմեդի կողմից
եկան Ղափան հասան Պեքիր և Արապ-Ալի փաշաները, բազմաթիվ զորքով,

...Դավթի գորական ջրկառնը 350 ուղիւ էլ...

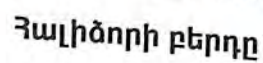
...Վեց օր միմյանց դեմ կռվում էին, ուսկանազորի մի մասը հաղթելով հարյուր կամ երկու հարյուր, երբեմն էլ երեք կամ չորս հարյուր զոհ էր լի-
նում, իսկ սրանցից՝ տեղի ամրության շնորհիվ հազիվ մեկ կամ երկու հոգի:
Բայց յոթերորդ օրը, լուսադեմին, ամրոցը պաշարողները փութով պա-
տրաստվեցին ու մոտեցան պարսպին՝ ուսերին բարձած ահագին մեծ
մեքենաները:

մեքենաները:
...Պետք էր տեսնել կատաղի գորքի աղմուկ-աղաղակի այդ ահավոր տեսարանը, որովհետև, երբ մեքենաները դրեցին, հարյուրավոր ու հազարավոր դրոշակակիրներ առաջ շարժվեցին, ապա ամբողջ գորքը հորդահոս գետի հորձանքի նման ահագին գոչումով թափվում էր, կամ հողմերի ուժգնությունից փոթորկված ծովի ամեհի ալիքների պես հորձանքով գալիս, հրազե-իրար առաջ էին անցնում, և այն մեքենաներից գնդակների շաշյունը, հրազե-նի ճայթյունը ականջ են խլացնում:
...Երբ ժամին, երբ տեսան, որ այնուհետև ապրելու հույս չի

...Եվ օրվա ութերորդ ժամին, երբ տեսան, որ այնուհետև ապրելու հույս չի մնում, Մխիթար սպարապետն ու տեր Ավետիսը խրախույս կարդացին. «Արիացե՛ք, մի՛ երկնչեք, հետևեցեք մեզ, եթե հասել է մեր վախճանը՝ քաջաբար մեռնենք, որովհետև մեզ համար ավելի լավ է արիությամբ պա- ռտաբար մեռնել, քան այստեղ, մեր աչքերի առաջ տեսնել մեր ընտանիքներից դուրս մեռնել, քան այստեղ, մեր աչքերի առաջ տեսնել մեր ընտանիքների ու բարեկամների մահը և այլ դժնդակություններ»։ Այս խոսքերն ասացին և իրենք շտապ դուրս եկան պարսպից գաղտնի դռնով, և հետևյալը հետևեցին նրանց։

Ո՛վ սքանչելի և Աստծո ողորմություն. երեք հարյուր զինյալներ օրվա ութերորդ ժամին ձայնեցին, հորդոր կարդացին, արագ հարձակվեցին յոթանասուն հազարի վրա: Նախ գրոհեցին աջակողմյան գնդին՝ աջ ու ձախ

...Այն օրը օսմանցիների բաճակից ողկած տխուր երգեր հարգելով:

Բայց կա նաև ուրախալի մի պահ: **Դավիթ Բեկի** և **Մխիթար սպարապետի** գծադրությունը նոր հակաքայլերի պատճառ չի դառնում: Օսմանցիների արշավանքներից սարսափած շատերը, երբ լքել էին Դավիթ Բեկին, հավատարիմ մնելիք **Փարսադանի**, տեր **Ավետիսի** հետ **Մխիթար սպարապետը** նույնպես **Դավիթ Բեկի** կողքին էր: Հալիժորի այս հաղթանակը նորից է վերակենդանացնում Հայոց ազատագրական շարժումը: Դավիթ Բեկը հիմա մտածում էր ողջ Դավիթից հալածել ու դուրս նետել թշնամուն: Հալիժորի այս հաղթանակից հետո Դավիթ Բեկը ցանկացավ հետապնդել թշնամուն, սակայն անընդհատ նորացող ու համալրվող օսմանյան բանակը նրան արգելեց այդ քայլին դիմել, որովհետև Հայոց զորքը հաշվվում էր հարյուրներով, իսկ օսմանյան բանակը՝ հազարներով:

Մեղրին նորից ազատագրված էր:

«Դավիթը ելավ Հալիժորից, գնաց Մեղրի ու բանակեց այնտեղ: Ժողվելով իր մոտ Մեղրիի, Չամնդուրի ամբողջ զորքերը, շարժվեց, գնաց բանակեց Կրճիվան ավանում, այնտեղ դասավորեց բոլոր զորքերը, քաջ զորավարների գլխավորությամբ ուղարկեց Ուրդուատ (Օրդուբադ) քաղաքի վրա: Եվ գնացին այնտեղ հասան գիշերով, քաղաքի վրա հարձակվեցին և կոտորեցին օսմանցիներից երեք հարյուր տղամարդ, մնացածները փախան գնացին քաղաքից դուրս մի հարմար տեղ կուտակվեցին: Եվ սրանք վերցնելով ավարը, սեղան բացեցին, որ ուտեն և ըմպեն: Այն ժամանակ, երբ

բազմել էին սեղանի շուրջը զորականներ՝ Դավիթ Բեկը զայրանալով նրանց վրա ասում է. «Ձեր թշնամիները քաղաքից դուրս հավաքված բանակել են, իսկ դուք այստեղ նստած խրախճանում եք»: Անմիջապես թողնելով ուտելը, ձի նստեցին, հարձակվեցին օսմանցոց վրա: Իսկ նրանք այդ տեսնելով՝ կարծեցին, թե պարսից զորքն է և ընդառաջ ելան պատերազմելու, բայց երբ հասկացան, թե Դավիթ Բեկի զորքն է, փախուստի դիմեցին»:

Այսպես. Դավիթ Բեկի միայն ռազմագիտական տաղանդի համբավը կարող էր խուճապահար անել թշնամու զորքը, որն ի վերջո կռվի մեջ էր մտնում վստահ լինելով միայն իր բազմաքանակության վրա...

Դավիթ Բեկ զորավարի անուրանալի մարտավարական տաղանդի շնորհիվ հայ զինվորները մի քանի հարյուրով կարողանում էին հաղթել թշնամու տասնյակ հազարներին...

...Հիմա պիտի պատմենք Ագուլիսի քաղաքապետ Մելիք Մուսիի և ագուլիսցիների մասին: Գիտենք, որ Ագուլիսը վաճառականության համբավավոր քաղաքներից էր, բավական հարուստ, բայց կարծես մի կողմ քաշված, ինքնամոխի կյանքով ապրող: Ագուլիսը դուրսից տրվեց օսմանցիներին, առանց որևէ դիմադրության: Ըստ երևույթին նրա համար միևնույն էր, թե հարկն ում է տալիս՝ պարսիկներին, թե թուրքերին:

Քաղաքը շատ արագ մաքրվեց օսմանցիներից և իր հնազանդությունը հայտնեց Դավիթ Բեկին: Հայկական զորախումբը տեղավորվեց Սուրբ Թովմա Առաքյալի վանքում՝ քիչ հանգստանալու և որոշելու իր հետագա անելիքները:

Օսմանցիները ընդմիշտ չէին հեռացել Ագուլիսից: Առաջին վախից ազատվելուց հետո, նրանք տասն օրվա ընթացքում երեք անգամ հարձակվեցին Հայոց զորաբանակի վրա և երեք անգամ էլ լավ ջարդվեցին: Պարսիկ զորքը տեսնելով Դավիթ Բեկի անընդմեջ հաղթանակները, եկավ օգնության, երևի հաղթանակի վերջնական փառքը հայերի հետ կիսելու համար:

Օսմանյան մեծաքանակ բանակը իջավ Մարաղայի դաշտ՝ հաղթանակ տանելու հաստատ մտադրությամբ:

Պարսիկները, նրանք, որ եկել էին օգնելու հայերին, առաջին իսկ հարձակմանը չդիմանալով՝ փախուստի դիմեցին: Հայերն էլ սրընթաց հարձակումով փախուստի մատնեցին օսմանցիներին: Պարսիկների դավաճանությունը չարիքների ենթ տանում, քան յուրայիններից: Ահա, այսպիսի մի դավաճանություն կատարվեց նաև Ագուլիսում, որը հայ զինվորները ազատել էին օտարների բռնատիրությունից: Մարաղայի դաշտում տարած հաղթանակից հետո... Ավելի լավ է նորից բացենք **Ղուկաս Մեքաստացու** գիրքը և կարդանք այս զարմանալի դավաճանության պատմությունը:

«Սրանից հետո մոտ երկու օր ևս անցավ՝ Ագուլիսի տղամարդիկ և մելիք Մուսին ի հայտ բերեցին իրենց թշնամանքն ու դավաճանությունը, քանի որ քաղաքի մեջ գրոհ տալով հարձակվեցին Դավթի զորքերի վրա: Մինչդեռ նրանք սուրբ Թովմայի վանքում էին, դավադիրները սկսեցին քաղաքից

դուրս հրազենով գնդակոծել նրանց: Բայց իրենք խնայեցին նրանց՝ հայազգի լինելու պատճառով և, քանի որ չէին ցանկանում այդքան քրիստոնյաների արյան հեղեղ, որովհետև քաղաքում կար ավելի քան տասը հազար տուն հայ, ուստի մելիք Փարսադանը դուրս եկավ և ասաց քաղաքի մարդու կանց. «Եղբայրներ՝, հանգիստ եղեք, հրացան մի կրակեք, թույլ տվեք, որ մեր տերը դուրս գա, գնանք այստեղից և ձեր դեմ մեղք չգործենք: Բայց մեր տերը դուրս գա, գնանք այստեղից և ձեր դեմ մեղք չգործենք: Բայց ագուլեսցիք առավել վատթար լինելով խփեցին նաև խաղաղության միջնորդին՝ սպանեցին նրան...»:

Դավիթ Բեկը դաժան հաշվեհարդար կարող էր տեսնել դավաճանների հետ, սակայն ընդունակ չէր գնալ ազգակիցների դեմ, չնայած այն բանի, որ նրանք զենք էին վերցրել օտարներից իրենց ազատագրած հերոսների դեմ և նենգորեն սպանել հաշտության խոսքով իրենց դիմաց հայտնված քաջարի մի զորավարի, որն անգն էր այդ պահին...

...Դավիթ Բեկը իր գինախմբի հետ վերադարձավ Հալիծոր: Զավնդուրի գլխավորները նույնպես ապստամբեցին Դավիթ Բեկի դեմ, և առանց կռվի անձնատուր եղան օսմանցիներին: Թուրքերն իրենց վերակացուները նշանակեցին գավառի զանազան վայրերում և սկսեցին գռվել իրենց հնազանդված ժողովրդին: Սակայն քիչ անց Զավնդուրը նորից ազատագրվեց: 1728 թվականն էր: Վախճանվեց Դավիթ Բեկը: Հայոց ազատագրական շարժումը այս մահով Դավանում իր ծանր հարվածը ստացավ:

Որևէ պատմական աղբյուր կամ ժամանակակից ուսումնասիրություն չի հաղորդում Դավիթ Բեկի մահվան մանրամասները: Կռվում չի զոհվել: Հիվանդացել է ու վախճանվել, թե սիրտը չի դիմացել Հայոց մեջ սկսված դավաճանություններին և... հանկարծամահ է եղել... Հայտնի չէ: Սակայն այն վեց տարիները, երբ նա ղեկավարում էր ազգային ազատագրական մեծ շարժումը՝ ավելի քան ուսանելի էին... Նա ազատագրեց Դավանը օսմանցիներից և անկախ իշխանություն ստեղծեց պարսիկների տիրապետության տակ՝ իրեն հնազանդեցնելով տեղական բոլոր խաներին և ձեռք բերելով սեփական դրամ կտրելու իրավունք:

Լեոն գրում է.
«Մեռնելով Դավիթ Բեկը իր մերձավոր օգնականներին էր թողնում իր ստեղծած մեծ գործը, մնալով Հայոց պատմության մեջ մի փայլուն, առանձնահատուկ երևույթ, որ իբրև ազգային ազատագրության մարմնացում՝ չուներ իր նմանը Կիլիկիայի Հայոց անկախության խորտակումից հետո»:
Ուրեմն. հիշենք և երբեք չմոռանանք այս նվիրյալին ևս՝ Հայրենիքի ազատության խորանին իրենց զոհը բերած հերոսների կողքին:

ՄԽԻԹԱՐ ՄՊԱՐԱՊԵՏ
Նա քաջ զորավար էր. հաղթող էր ու հզոր: Իր գործին ինքնամոռացության աստիճան նվիրված: Մի անգամ միայն սխալ թույլ տվեց, որի համար արագ զոջում և մինչև կյանքի վերջը ափսոսանքի խորին զգացում ապրեց: Եվ

A black and white illustration of a knight in armor riding a horse. The knight is depicted from the waist up, wearing a surcoat and holding a sword aloft in his right hand. He has a beard and a headband. The horse is shown in profile, facing right, with a detailed bridle. The background is a simple, light-colored wash.

որը ժամանակավոր ռազմագայան էր դարձրել։
 Խնձորեսկը ցնծությամբ չընդունեց հաղթանակով վերադարձած իր զորավա-
 ռին։ Խնձորեսկը սարսափի մեջ էր. օսմանցիները ուր որ է կգան և վրեժ կլուծեն
 իրենցից, որ անմեղ-անմեղ ապրում էին իրենց քարայրներում, առանց խառնվելու
 մյուս հայերի կռիվներին։ Նրանք ամեն գնով պետք է ազատվեին իրենց խեղդող
 սարսափից։ Եվ նրանք 1730 թվականին թիկունքից հրացանազարկով սպանում
 են **Մխիթար մեծ հայրենասերին**։ Նրա սպանությամբ չբավարարվելով՝ կտրում
 են նրա գլուխը և տանում նվեր Թավրիզի փաշային։

Ղուկաս Սեբաստացին այսպես է վկայում.

«Իսկ նա այդ տեսնելով՝ շատ զարմացավ և խիստ զայրանալով նրանց այսպիսի անզգամության պատճառով և ասաց. «Ո՛վ անօրեններ ու անբարիշտներ, ինչպե՞ս համարձակվեցիք բոլորովին անտեղի սպանել ձեր տիրոջը և այդպիսի քաջ մարդուն»:

Փաշան հրամայում է կտրել բոլոր նրանց գլուխները, ովքեր տարել էին զոհվածի գլուխը, և ըստ արժանվույն նրանց հատուցեց:

...Իսկ բոլոր զորականները ցրվելով գնացին, նրանցից ոմանք գուգարացոց իշխանի մոտ, մյուսները՝ այլուր...»:

Այն, ինչ արեցին խնձորեսկում՝ դավաճանությունից ավելի նողկալի ոճիր էր, որին անուն տալ անհնար է, որովհետև սովորական մարդկային երևակայության մեջ այն դեռ չի արժեվորվել այնպես, որ դառնա հասկանալի՝ իմաստ ստանալու չափ... Սպանել ազատարարին: Սպանել քաջին, որ քո տունն ազատել է բարբարոս օտարի պիղծ ներկայությունից: Սպանել մելիք Փարսադանին և Մխիթար սպարապետին... Ինչո՞ւ: Մի՞թե Հայոց բնավորության մեջ արդեն սողոսկում է հենց այն որակի ոճիր-դավաճանության լարծուն որդը: Անշուշտ, մի քանի դեպ՝ քերով չափել և որակել գուցե չարժեն... Եվ չարժեն ընդհանրացնել, ասելով, թե դավաճանությունը հատկապես հային արժանի որակ է: Բոլոր արատները, այդ թվում նաև դավաճանությունը, համայն մարդկությանն են: Թույլ տանք մեզ նժարին դնել հայի և օտարի այդ պիղծ արատը և ծանրութեթև անելով որոշենք չափը... Ի վերջո. ամեն մի ժողովուրդ ինքն է պատասխանատու իր արածի ու չարածի համար... Բայց հաստատ է մի բան. ոչ ագուլեսցիները, ոչ խնձորեսկցիները իրենց ոչ թե ձեռքերը, այլ սիրտն ու հոգին չափտի թաթախեին կյանքը Հայրենիքի ազատության զոհասեղանին դրած մելիք Փարսադանի և Մխիթար սպարապետի արյան մեջ: Սակայն ճիշտ չի լինի նաև, որ մի քանի նենգամիտների կազմակերպած դավադրությունը վերագրվի այդ գավառների ողջ ժողովրդին...

...Մխիթար սպարապետի եղբրական վախճանից հետո նրա զորքի մի մասը ցրվեց, մյուսն էլ գնաց միացավ Ղարաբաղի Սղնախներին, որոնք նույնպես այդ ժամանակ ապրում էին իրենց վերջին օրերը:

Մխիթար Սպարապետի տապանաքարը խնձորեսկում

Ամփոփենք.

Իսրայել Օրիի Ռուսաստանի հետ հայերին կապելու ջանքերը իսլամական արևելքում ընդունվեցին մեծ զգուշությամբ և անբարյացակամությամբ: Պարզապես հայերը վաստակեցին վտանգավոր ժողովրդի համբավ: Եվ պարսիկները, և թուրքերը համոզված էին, որ ռուսների նվաճումները հարավ բերողները հայերն են: Հայերը գիտեին թուրքերեն ու պարսկերեն և այդ պատճառով կարողանում էին լավ առաջնորդներ դառնալ ռուսների համար, որոնք եկան ու հաստատվեցին Հասպիականի ափերին: Մահմեդականների այս համոզումը հայերի համար որևէ բան չէր նշանակի, եթե հայերի հարաբերությունները ռուսների հետ ի վերջո չհանգեցներ դառն հիասթափության: Մահմեդականները սա ևս հասկանալով՝ մինչև այդ եղած ճնշումի վրա նորերն ավելացրին, որոնց պատճառով նույնիսկ վաճառականությունը, որը մի առանձին հովանավորյալ վիճակում էր, այնպիսի ավելացավ դեպի ռուսներն ունեցած հայերի համակրանքից առաջացած կատաղի ատելությունը: Գիտենք. երբ սկսվեց Հայոց ինքնուրույն ազատագրական պայքարը, ռուսները որևէ կերպ հայերին օգնություն չցուցաբերեցին, այլ միայն առատորեն խոստումներ տալով՝ այդ նույն ընթացքում մեկ պարսիկների և մեկ թուրքերի հետ պայմանագրեր կնքեցին՝ իրենց քաղաքական առևտուրը կապողով: Սակայն այս հանգամանքն անգամ մահմեդականությանը չհաշտեցրեց հայերի ռուսասիրության հետ:

...Ռուսական կայսրի խոստումները չկատարվեցին, և հայերը, հանձինս **Ղազարի Բեկի**, կարողացան մշակել նոր կողմնորոշում: Ըմբռնելով իր երկրի իրական վիճակը, կարողացան համաձայնություն կայացրեց Պարսկաստանի հետ՝ ապա-շահերը՝ **Ղազարի Բեկը** համաձայնություն կայացրեց: Կրոնական հանգամանքը դարձավ երկրորդական և պատերազմը օսմանցիների հետ ընդունեց քաղաքական կերպարանք:

Բայց **Ղազարի Բեկը** արդեն վախճանվել էր: Իր մահկանացուն էր կնքել նաև **Մխիթար սպարապետը**: Հայոց Սղնախները Ղարաբաղում քայքայվել էին: Այստեղ-այնտեղ միայն դեռ գործում էին ինքնապաշտպանական զինյալ ջոկատներ:

Իսկ ժամանակն արդեն **Նադիր Շահին** էր:

ՆԱԴԻՐ ՇԱՀ

Ո՞վ էր սա: Որտեղի՞ց եկավ: Ինչպե՞ս դարձավ շահ:

Աֆղանական հարստության հիմնադիր **Մահմուդ** շահը ընդամենը երեք տարի մնաց Իրանի գահին: Նա ոչնչով չէր տարբերվում աշխարհում որևէ ժամանակ ապրած նողկալիության աստիճան անգութ որևէ տիրակալից:

Մահմուդը խնջույքի կանչելով պարսիկ բարձրանում ազնվականներին՝ սրախողխող արեց և մեծից փոքր կոտորել տվեց բոլորի ընտանիքները: Այս կոտորել տվեց 3000 պարսիկ զինվոր, որոնք ծառայում էին աֆղանական բանակում: Թագազուրկ ծերունի, նախկին **Շահ Հուսեյնի** աչքի առջև **Մահմուդը** իր ձեռքերով խեղդեց նրա որդիներին ու թոռներին՝ թվով հարյուր մարդ:

Նախկին ավագակ Նադիր Ղուլին, որն այժմ կնքվել էր որպես **Թահմազ Ղուլի**, որ նշանակում է Թահմազի ստրուկ, այժմ խանի տիտղոս ուներ և զորահրամանատար էր: Նա մեծ հաջողությամբ կարողացավ աֆղաններից մաքրել խորասանը և **Շահ Աշրաֆին** փախցնել տալ Աֆղանստան: Հետո, մեծ համ-
Պիսավորությամբ **Շահ Թահմազին** ուղեկցեց Սպահան և բազմեցրեց Սեֆյանների գահին: Աֆղաններին վռնդելուց հետո, որոշ ժամանակ անց, **Թահմազ** շահի այս մեծ բարեկամն ու զորավարը 50-հազարանոց զորքով մտավ Սպահան, գահընկեց արեց **Թահմազին** և Իրանի շահնշահ հռչակեց նրա վեց ամսական որդուն: Ապա **Նադիր խանը** պատերազմ հայտարարեց Թուրքիային: Թուրքերը 100-հազարանոց, պարսիկները 80-հազարանոց բանակով Բաղդադի մոտ բախվեցին իրար: Կարելի է պատկերացնել, թե դա ինչ իրարանցում էր: Թուրքերը պարտվեցին: **Նադիրը** շտապեց հյուսիս, գրավեց Երևանը, Թիֆլիսը, Շիրվանը և ռուսաց կառավարությունից պահանջեց ետ վերադարձնել Կասպյան ափերի պարսկական նախկին տարածքները: Ռուսները շտապեցին կատարել **Նադիրի** պահանջը՝ թողնելով Ռուսիո տիրապետության տակ միայն Բաքուն ու Դերբենդը: Ռուսական կառավարությունը նաև **Նադիրի** հետ Թուրքիայի դեմ միասնաբար կռվելու դաշինք կնքեց: **Նադիրը**, սակայն, չէր կարող բավարարվել

Բայց ե՞րբ է տիրակալներին վառքը սրված լինում։
Հարգելի Մանուկյան պատմաբան, հարգելի Ստեփանյան պատմաբան,
հովանին ենդել։ Նույնիսկ Ալեքսանդր Մակեդոնացին չկարողացավ երկար
հովանին ենդել։ Նույնիսկ Ալեքսանդր Մակեդոնացին չկարողացավ երկար
վայելել իր փառասիրության պտուղները։ Առաջինը **Նադիրի** անծայրածիր
թագավորության սահմաններում ամփոփված Դադստանն էր, որ փորձեց
ազատագրվել։ **Նադիր շահը** մեծ բանակով արշավեց Դադստան ապստամբ
լեռնականներին պատժելու համար։ Սակայն նրա բանակը լեռնային խճողված
կիրճերում շրջափակվելով՝ մեծ կորուստներ ունեցավ։ Դրությունն անելանելի
դարձավ, երբ կորսվեց բանակի պաշարը։ Ջորջը մատնվեց սովի։ Մարդիկ
սկսեցին իրար ուտել։ Նադիր շահին հաջողվեց իր բանակի միայն չնչին մասը
ազատել կորստից և հեռացնել Դերբենդ։ **Նադիրի** այս մի պարտությունը
բավական էր, որ սկսվեին պալատական խարդավանքները։ Նրան հավատացրին,
թե պալատում կազմակերպվում է հեղաշրջում և դավադրության ղեկավարը նրա
որդի **Ռիզա-Ղուլի-Միրզան** է։ Հայրն առանց իրողությունը քննելու՝ կուրացնել
տվեց որդուն։ Երբ դահիճը գնաց նրա մոտ՝ թագաժառանգը խնդրեց հաղորդել
շահնշահին, թե նա իրեն կուրացնելով՝ կուրացնում է ողջ Իրանը։ Որդուն
կործանելուց հետո **Նադիր շահը** քննություն կատարեց։ Հաստատվեց որդու
կատարյալ անմեղությունը։ **Նադիր շահին** դժբախտ թագաժառանգի տանջալից
մտնելու իր առաջին քայլն սկսել էր մի քոսոտ ուղտի օգնությամբ փայտ
վաճառելով և անուրանալի ռազմագիտական տաղանդի ու խանդավառելու
բացառիկ իր օժտվածությամբ հասել էր շահերի գահին 1747 թվականին, 47

տարեկան հասակում դաշունահարվեց իր հավատարիմ երեք սպաների ձեռքով:

Այս բռնակալին ևս հրաժեշտ տալուց առաջ մի քանի խոսք ասեց նրա՝ հայերի հետ ունեցած հարաբերությունների մասին:

...Բաղդադի մոտ կայացած թուրք-պարսկական ճակատամարտերում **Նադիր** խանի բանակի հետ էին հինգ հայ զորահրամանատարներ իրենց զորքերով: Թուրքերի հետ հայկական հողի վրա կռվելիս էլ հայերը կռվում էին **Նադիրի** կողմից: Հայերն իրենց հավատարմությամբ ու քաջությամբ վայելում էին **Նադիրի** վստահությունն ու համակրանքը: Ինչպես տեսանք, նման վստահություն ու համակրանք էր տաժում նա Հայոց կաթողիկոս **Աբրահամ Երրորդ Կրետացու** հանդեպ: Հիշում ենք, որ **Նադիրի** թագավորության ժամանակ Մուղանի դաշտում նրան վստահվեց կատարել օծման ամենակարևոր մասը՝ նորընծա շահնշահի մեջքին թուր կապելու արարողությունը: Ի դեպ, պարսից բանակը զանազան տեղերից Մուղան էր քշել գերիների մի մեծ բազմություն, որոնց մեջ շատ էին նաև հայերը: **Աբրահամ կաթողիկոսը** գնեց կին և տղամարդ բազմաթիվ գերիներ և ուղարկեց Արարատյան երկիր և Նախիջևանի գավառ: Իսկ երբ այդ ընթացքում բավական շատ հղի կանայք ծննդաբերեցին՝ կաթողիկոսը մկրտեց նորածիններին՝ բոլորին տալով **Մուղան** անունը: **Նադիր շահը Աբրահամ կաթողիկոսին «բաբա»**՝ հայր էր կոչում և սիրում էր ամեն առիթով նրան իր սեղանակիցը դարձնել:

Աբրահամ կաթողիկոսը օգտվելով **Նադիր շահի** համակրանքից՝ կարողացավ վերականգնել Էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի կալվածատիրական իրավունքները և, ամենակարևորը, գերությունից ու աքսորից փրկել բազմաթիվ հայ ընտանիքներ: **Աբրահամ կաթողիկոսի** միջնորդությամբ **Նադիր շահը** թույլատրեց մելիք **Հակոբջանյանին** Երևանում դրամատուն հիմնել և արժաթե ու պղնձե դրամներ հատել: **Աբրահամ Երրորդ Կրետացու** գրչին է պատկանում «**Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց և Նատր Շահին պարսից**» աշխատությունը, որտեղ մանրամասն նկարագրվում է և ապրած ժամանակի, և **Նադիրի** կառավարման առաջին տարիների իրադարձությունները:

...Հայտնի է նաև մեկ այլ հայի հետ ունեցած Նադիրի մտերմությունը: Գեղարքունիքի **Թովուզ Մելիքջան Մելիք-Շահնազարյանն** առաջինն իր զորքով միացավ **Նադիրի** բանակին, երբ նա գնում էր պատերազմելու օսմանյան զորքերի դեմ՝ Կարբիի դաշտում: Հայերի քաջությունից գոհ **Նադիրը** կռվից հետո **Մելիք-Շահնազարյանին** նույնպես անվանում է «**բաբա**» և նրան ժառանգական իրավունքների մեջ վերահաստատելուց հետո՝ նշանակում է Երևանի խանից անկախ կառավարիչ նաև մահմեդական տերերի վրա:

Երևանի խանը չէր կարող հանդուրժել մի գյավուրի իշխանության տակ գտնվելու այս «**անպատվությունը**» և բոլոր միջոցներով խանգարում էր նրան իր պաշտոնը կատարելու: **Մելիք-Շահնազարյանը** ստիպված գանգատ է գրում **Նադիր շահին**: Այդ ժամանակ արդեն **Աբրահամ Երրորդ Կրետացին** կնքել էր իր մահկանացուն և հայրապետական գահին էր **Ղազար Ջահակեցին**, որին, չգիտես ինչո՞ւ, չէր համակրում Նադիր շահը: Երևանի խանը լսելով, որ **Մելիք-**

Շահնազարյանը գանգատ է գրել Նադիր շահին, խնդրում է **Ղազար կաթողիկոսին**, որ իրեն ու մելիքին հաշտեցնի: Հաշտեցումը կատարվում է: Խանը և մելիքը ճանապարհվում են Սպահան՝ անձամբ բացատրություն տալու շահին: Երբ **Նադիրը** զայրացած հանդիմանում է խանին, որ սա հաշվի չառնելով տիրակալի իր խոսքը՝ փորձել է հակառակ գործել, **Մելիք-Շահնազարյանը** ընկնում է նրա ոտքերը և աղաչում ներել խանին: Նադիրը կատաղած այդ միջամտությունից, որ նա համարձակվեց ընդհատել իր խոսքը՝ հրամայում է դահճին, որ նա խեղդի մելիքին, իսկ հետո՝ խանին: Շահի շուրթերը դեռ չէին փակվել, երբ երկուսի դիակները գլորվեցին նրա ոտքերի մոտ:

Իր հավատարիմ զինակից **Մելիք-Շահնազարյանի** հետ դաժանորեն հաշվեհարդար տեսնելուց հետո՝ **Նադիր շահը** ապրում է ծանր զղջում նման այն զղջումին, որ նա ապրեց իր թագաժառանգին կուրացնելուց հետո: Ինչ-որ կերպ հատուցելու համար իր կատարած անարդարության գինը՝ Նադիր շահը կանչում է նահատակվածի որդի **Մանուչարին** և մեծամեծ ընծաներ է տալիս նրան: Հոր ճակատագրին արժանանալու վտանգն ունենալով աչքի առջև՝ Մանուչարն, այնուամենայնիվ, հրաժարվում է շահնշահի ընծաներից ու պատիվներից և հայտարարում, թե իր հոր՝ շահին մատուցած ծառայությունները չփրկեցին նրան անարգ մահից, ուրեմն չեն փրկելու և իրեն:

Ասում են, **Նադիր շահը** երկար համոզում էր **Մանուչարին**, որ նրան սիրելու է «**իր որդու**» նման: Արդյոք նա նկատի ուներ իր տարաբախտ թագաժառանգին, որին կուրացրել էր: Բայց փաստն այն է, որ **Մանուչարի** համարձակ պահվածքն ու խոսքերը նրա վախճանի պատճառ չեն դառնում: Նադիր շահը տալով **Մանուչարին** հոր իշխանությունը և խաների վրա տիրելու իրավունքը՝ ուղարկում է հայրենիք: Քիչ ժամանակ անց, երբ յուրայինների ձեռքով սպանվում է **Նադիր շահը**, Երևանի մահմեդական տերերը որոշում են վրեժ լուծել իրենցից ավելի իրավունք վայելող հայից: **Մանուչարին** հրավիրում են խնջույքի և սպանում:

...**Նադիրի** առանձին համակրանքն էր վայելում մի հայ ևս, որը զորավար չէր և չունեւ բանակ, բայց որի տաղանդը ստիպում էր շահին հուզվել մինչև հոգու խորքը: **Թամբուրի Հարութինը** թուրքաց **Մահմուդ** սուլթանի մոտ պալատական թամբուրահար երգիչ էր, երբ 1736 թվականին մեծ վեզիր **Մուսթաֆա** փաշայի հետ Պարսկաստան է ուղարկվել ինչ-որ բանակցությունների: **Նադիր շահին** անչափ դուր է գալիս նրա արվեստը, և **Թամբուրի Հարութինը** սուլթանի պալատական երգչից դառնում է շահնշահի երաժիշտը:

Նադիրը իր արշավանքների ժամանակ երբեք չէր բաժանվում նրանից: Ահա, այսպես, երաժիշտը հայտնվեց Աֆղանստանում ու Հնդկաստանում և հայատառ թուրքերենով գրեց իր հայտնի «**Պատմություն**» արժեքավոր աշխատությունը **Նադիր շահի**՝ Աֆղանստան և Հնդկաստան կատարած արշավանքների մասին:

Հայերը նրան օգնում էին, և նա հայերի հանդեպ լավ էր տրամադրված: Բայց, ահա, նա դարձավ հիվանդագին կասկածամիտ, դարձավ անողորմ, դաժան ու արնախում մի արարած, որը հավասար անգթությամբ տանջամահությամբ սպանում էր և՛ պարսիկներին, և՛ թուրքերին, և՛ հայերին: Ամենուր կտրված

գլուխներից բուրգեր էր կանգնեցնում: Իսկ հայերին տրվող տանջանքներից, չգիտես ինչու, գերադասում էր հանել նրանց մեկ կամ երկու աչքը՝ նայած իր տրամադրության: Հայերի հանդեպ գործադրվող նրա ճիվաղային անգթությունը հասավ իր գագաթնակետին հատկապես նորջուղայեցիների հանդեպ: Հայ վաճառականները մեղավոր էին, որ **Շահ-Աբասը** նրանց ինչ-որ ժամանակ գաղթեցրել է իրենց հայրենիքից ու Սպահան մայրաքաղաքի մոտ բնակության վայր հատկացրել: Այս հանգամանքը կատաղության մոլուցքի մեջ էր նետում շահին: Սպահանը դավադրության բույն էր, ուրեմն, նրան կից Նոր Ջուղան՝ նույնպես: Եվ նա որոշեց. չխնայելով մեծ ու փոքր, կին ու տղամարդ, մայր ու մանուկ՝ ոչնչացնել Սպահանի և Նոր Ջուղայի ողջ հայերին: Նա չհասցրեց կատարել այս ոճիրը:

Դավադիրների դաշույնները խաղաղեցրին կասկածանքներից հիվանդ դարձած նրա անձն ու հոգին: Եթե, իհարկե, հոգի մնացել էր այդ անձի մեջ:

ՆԱԴԻՐ ՇԱՀԻՑ ՀԵՏՈ

Նադիր շահի մահից հետո պարսկական «աշխարհակալ» պետությունը սկսեց քանդվել և մասնատվել կործանիչ անիշխանությամբ: Գահին անցնում էր ձեռքից ձեռք: Գահին հայտնվածները անխնա կոտորում էին մեկը մյուսի կողմնակիցներին և, ի վերջո, մի քանի ամիս հետո իրենք սպանվում:

Վերջապես, գահին բազմեց պարսկական զորքերի ընդհանուր հրամանատար **Ջենդ-Քերիմ** խանը: Նա տիրեց 18 տարի, և նրա ժագունը բուն պարսկական էր, ինչպես ցույց է տալիս և նրա Ջենդ անունը: Ասում են՝ արդարասեր և շինարար մարդ էր և ջանում էր պետությունը հանել անիշխանությունից, վերականգնել նրա քայքայված կարգերը: Նա հավասարապես նույն վերաբերմունքն ուներ թե՛ մահմեդականների, թե՛ քրիստոնյաների նկատմամբ: Սակայն գահի թեկնածուների խռովությունները չէին դադարում, և **Ջենդ-Քերիմ** շահը գրեթե մշտապես զբաղված էր ներքին պատերազմներով: Այս անիշխանական խռովությունների, ներքին պատերազմների արդյունքում նորից կեղեքվում էր հայ ժողովուրդը:

Բայց Հայոց ազատագրական կռիվը դեռ չէր ավարտվել:

...Շահակերտ հայաբնակ գյուղը գտնվում էր Գողթնում: Գյուղը կոչվում էր նաև

Ղազանչի՝ կաթսայագործ, որովհետև բնակիչների մեծ մասը պղնձագործներ էին: Կորովի ու քաջ այս հանքափոր պղնձագործների առաջնորդ **Հովհաննես Խանդամիրյանը** հնչեցնելով գյուղի եկեղեցու զանգերը՝ ժողովրդին հայտնում զանդ շահակերտցիներին, որովհետև չցանկանալով այլևս տանել ահարկու շահագործումը՝ նրանք դիմադրել են հարկահաններին և դուրս շարտել իրենց գյուղից: Եվ, ահա, հիմա **Խանդամիրյանը** ի գեն է կոչում բոլոր տղամարդկանց:

Շահակերտ գյուղի լեռան կատարին մի հին ամրոց կար, ուր և տեղափոխում են գյուղի բնակիչներին: **Հովհաննես Խանդամիրյանի** հրամանատարությամբ 500 տղամարդ զինվեցին իրենց իսկ ձուլած զենքերով, նույնիսկ թնդանոթներով և ականներով:

1750 թվականն էր:

Հեյդար Ղուլի խանը պաշարեց Շահակերտը, սակայն խուսափեց հարձակումից այնքան ժամանակ, մինչև եկան նրան միացան ուրիշ երեք խաներ իրենց զորքերով: Կռիվը տևեց հինգ օր անընդմեջ: Որպեսզի ժողովուրդը չհուսալքվի, **Խանդամիրյանը** խնդրում է քահանաներին և աբեղաներին, որպեսզի նրանք խաչ ու խաչվառով եկեղեցական հանդես կատարեն պարիսպների վրա, օրհներգեր ու շարականներ երգեն: Վանականներն այնպիսի մի խանդավառ տրամադրություն են ստեղծում, որ բերդապահ զորքը թշնամու բանակին մեծ ջարդ տալով հետ է շարտում: **Հեյդարին** օգնության եկած խաները հասկացան, որ ուժով հաղթել այս համառ ու քաջ հայերին, անհնար է, չնայած որ իրենց զորքերը բազմաթիվ անգամ շատ են: Խաները որոշեցին բանակցել **Հովհաննես Խանդամիրյանի** հետ: Նրանք առանց թիկնապահ զինվորների, յուրաքանչյուրը վերցնելով իր հետ երկու ծառա, բարձրանում են լեռան ամրոց: Դեսպաններին հայերն ընդունեցին պարիսպներից դուրս դրված մի շքեղ վրանում: Ձինական հորաջուկատը կանգնած էր պարիսպների շուրջը՝ պատրաստ կռիվը վերսկսելուն: **Խանդամիրյանն** անձամբ չգնաց խաների հետ բանակցելու: Իր փոխարեն ուղարկեց իմաստության շնորհով հայտնի **Ալեքսանդր Աղամալյանին**, որը կույր էր: Աղամալյանը մեկն էր նրանցից, որին **Նադիր շահը** հագուրդ տալու համար իր կատաղի ջղայնությանը՝ շատերի հետ կուրացրել էր: **Աղամալյանը** եկածներին բացատրեց, որ Շահակերտի այս դիմադրությունը ապստամբություն չէ, այլ **Հեյդար-Ղուլի** խանի՝ հայերի հանդեպ վարած իր անողորմ, անմարդկային քաղաքականության հետևանք: Հայերը ուրիշ ելք չունեին, բացի զենք վերցնելուց, որովհետև իրենց բոլոր ծայր շահնշահի պալատում արծազանք չի գտնում: Խաները հանդիսավոր երդվեցին. եթե հիմա հայերը հաշտություն կնքեն, ապա իրենք կմիջնորդեն շահի մոտ հօգուտ հայերի:

Հովհաննես Խանդամիրյանը շատ լավ գիտեր պարսկական երդումների արժեքը և չհամաձայնվեց հաշտություն կնքել միայն նրանց խոսքի երաշխավորությամբ: Նա մտածում էր, որ կռիվը պետք է հասցնել մինչև հաղթական վիճակ, մինչև պարսկական զորքերի ամոթալի փախուստը: Այս դեպքում Հայոց մյուս գավառները նույնպես ոտքի կելնեն պաշտպանելու իրենց տունն ու արժանապատվությունը:

Սակայն:

Շահակերտն արդեն բաժանվել էր երկու մասի: Մի մասը համաձայն էր կռիվը մինչև հաղթական վիճակ հասցնելու գաղափարին, մյուսը պահանջում էր անհապաղ հաշտություն: Նորից գլուխ էր բարձրացրել **Ներքին երկպառակությունը**՝ միակ թշնամին, որին հաղթել հայերը դեռ չէին սովորել:

Եվ, ստիպված, **Խանդամիրյանը** հանձն առավ հպատակվել **Հեյդար-Ղուլի** խանին, բայց մի պայմանով. խանը չպետք է նրան հարկադրի իր մոտ գնալ: Իր կողմից խանը պահանջեց. եթե շահակերտցիները ուզում են հաշտությունը տևական լինի, պետք է **Խանդամիրյանի** ընտանիքը և ազգականները բնատևական լինի, պետք է **Խանդամիրյանի** ընտանիքը և ազգականները բնություն հաստատեն Նախիջևան քաղաքում: Այսպես ավարտվեց Շահակերտի

քաջարի դիմադրությունը: Հաղթանակներից հետո՝ անհմաստ հաշտություն: Որովհետև շահակերտցիները քիչ անց պիտի գաղթեին և սքանչելի վարպետ պղնձագործների հայրենի տունը պիտի դատարկվեր իր տերերից: Հայրենի մի տարածք ևս պիտի կուլ գնար հայաթափության: Որովհետև շահը բոլորովին էլ տրամադրված չէր նրանց պաշտպանել, ինչպես հաստատել էին բանակցելու գնացած խաները: Իսկ **Հովհաննես Խանդամիրյանը**, որի ընտանիքը Նախիջևան տեղափոխվելուց հետո աստանդական կյանք էր վարում՝ **Հեյդար-Ղուլի** խանից մշտապես հավատարմության երդումների հետ միասին, նրա մոտ բարեկամական այցի գնալու հրավեր էր ստանում:

Խանդամիրյանը հրաժարվում էր: Ի վերջո, վախենալով, որ ընտանիքը իր մերժումների պատճառով կարող է ենթարկվել **Հեյդար-Ղուլի** խանի վրիժառու կատաղությանը՝ ընդունեց հրավերը և գնաց նրա մոտ խնջույքի:

Հովհաննես Խանդամիրյանը և նրան ուղեկցողները այլևս չկարողացան ելնել խնջույքի սեղանի մոտից: Նրանց մատուցվեց թունավոր կերակուր հենց այն պահին, երբ երաժիշտները խրախճանատան սրահում ուրախ մի նվագ էին քնդացնում:

...Ասում են՝ Շահակերտի գաղթականները բնակություն հաստատեցին Շուշի քաղաքում և կազմեցին մի ամբողջ համայնք, որն իրենց հին արհեստի հիշողությամբ կոչվեց «**Ղազանչեցիք**»: Շուշիի **Խանդամիրյան** և **Աղամալյան** ներն են:

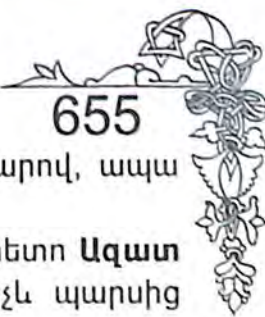
Այսպիսին էր, ահա, **Շահակերտի** ապստամբության հաղթանակի ու պարտության կարճ պատմությունը:

Հիմա պատմենք **Ագուլիսի** ողբերգության մասին:

Գիտենք արդեն, որ միմյանց հաջորդող պալատական հեղաշրջումները և ներքին պատերազմները Պարսկաստանում մի աներևակայելի քաոս էին ստեղծել: Գահի յուրաքանչյուր հավակնորդի՝ մյուսին հաղթելու համար, բանակ հավաքելու միջոցներ էին հարկավոր: Այդ միջոցները քանվում էին արդեն ծայրահեղ աղքատության հասած տնանկ ու սնանկ ժողովրդից: Այնպիսի թվում էր՝ սանձազերծվել էր մի նոր կոտորած: Մեծատունների կանանց գցում էին պարկի մեջ, ծակծկում նրանց մարմինները դաշույններով, որ ստիպեն ցույց տալ թաքցրած գանձերի տեղը: Առանց սահմեկելու չի կարելի կարդալ Մխիթարյան միաբանության պատմիչ **Միքայել Չամչյանի** «**Պատմութիւն Հայոց**» գրքի համապատասխան էջերը:

Երբ պարկերի մեջ նետված և բազմաթիվ անգամ ծակծկված կանայք ողբ ու լացով երդվում էին, որ իրենց ամուսինները վաղուց գանձեր չունեն, որ վաղուց երկաթով այրում էին նրանց կուրծքը և գանահարելով սպանում:

1715 թվականին նման վիճակ էր տիրում Պարսկաստանում, երբ երկրի արևմտյան կողմում հայտնվեց **Ազատ խանը** և հաղթելով Նախիջևանի մեզ

ծանոթ **Հեյդար-Ղուլի** խանին, նրա գլուխը ջախջախել տվեց քարով, ապա սլացավ նվաճելու Երևանը:

Վրաց **Թեյմուզ թագավորը** հասկանալով, որ Երևանի կռվից հետո **Ազատ խանը** պիտի ցանկանա արշավել Վրաստան՝ չսպասելով մինչև պարսից զորքերը նախճիրով կլցվեն իր երկիրը, ընդառաջ գնաց նրանց:

Վրացիները սաստիկ ջարդ տվեցին **Ազատ խանին**, որը դեպի Նախիջևան իր փախուստի մեջ, այնուամենայնիվ, հասցրեց կոտորածով ու ալան-թալանով հարձակվել ճանապարհին պատահող հայկական գյուղերի վրա:

...Նախիջևանի հայերը սոսկալի ահաբեկման մեջ ամեն բան թողած փախչում էին դեպի Աստապատ, բայց նրանք տեղ չհասան: Պարտությունից մոլեգնած և ճանապարհին խաղաղ բնակչության արյունով շաղախված ու հարբած **Ազատ խանի** զորքը փախչող բազմությանը ստիպեց վերադառնալ քաղաք և այնպիսի սպանդի ենթարկեց, որ արյունը հոսում էր Նախիջևանի փողոցներով: Նրանք, ովքեր ազատվեցին սպանդից՝ հայտնվեցին գերության կապանքների մեջ: Ինչպես սպանեցին՝ այնպես կողոպտեցին: Վրացիները դադարել էին նրանց հետապնդել, և նրանք այլևս ստիպված չէին շտապել: Եվ **Ազատ խանը** որոշեց, որ դեռ պիտի մնա այս կողմերում, մանավանդ՝ սպառվել էր արդեն զորքի պաշարեղենը և հարկավոր էր այն լրացնել: Սակայն ավերված ու կարծես մեռած երկիրը այդ հնարավորությունը չունեց: Միակ տեղը, որ դեռ գերծ էր մնացել ավերմունքից ու թալանից, վաճառականների հայտնի և հարուստ քաղաք **Ագուլիս** էր:

...Ագուլիսի մեկիք **Եսային** մերժեց **Ազատ խանի** զորքին ցորեն, գարի, յուղ, անասուն և դրամական գումարների տալու պահանջը, պատճառաբանելով, թե քաղաքը «**խաաս**» է, այսինքն՝ անմիջականորեն պատկանում է շահնշահին և իրեն հասանելիք հարկը անմիջապես մուծվում է նրա գանձարան:

Այս պատճառաբանությունը չէր կարող բավարարել **Ազատ խանին**:

Մեկիք **Եսային** հավաքեց զենք վերցնելու ընդունակ տղամարդկանց և համոզեց դիմադրել քաղցած զորքին:

Սակայն ագուլեցիները որքան տաղանդավոր էին վաճառականության մեջ, նույնքան ապաշնորհ զինվորներ էին:

Ագուլիսը թալանվեց, քարուքանդ եղավ: Նրա տասնմեկ վանքերն ու եկեղեցիները՝ նույնպես: Բնակիչները կոտորվեցին կամ գերվեցին: **Մեկիք Եսային** և մի քանի ունևորներ իրենց ընտանիքների հետ փակվեցին Սբ. Թովմա Սակայն խորտակվեցին մահ այս վանքի երկաթե դռները և ներսում բոլոր գտնվողները կոտորվեցին:

Թալանվեցին և ավերվեցին մահ մոտակա գյուղերը:

Ագուլիսը, որ Նադիր շահի ժամանակ ավերված Նոր Ջուղայից հետո միակ խոշոր վաճառականական կենտրոնն էր Արաքսի հովտում, այս ահավոր աղետից հետո այլևս չհասավ ոչ իր նախկին դիրքին, ոչ իր բազմամարդությանը:

...Նախիջևանից և Ագուլիսից փախստական ելած, սրից ինչ-որ հրաշքով

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Այն, ինչ տեղի էր ունենում Էջմիածնում, ես ինձ իրավունք չեմ տալիս իմ խոսքերով պատմել և քննել: Սակայն, եթե որևէ մեկը ցանկանում է իմանալ մանրամասներ՝ կարող է դիմել **Մաղաքիա Օրմանյանի «Ազգապատում», Միքայել Չամչյանի «Պատմութիւն Հայոց», Լեոյի «Հայոց պատմություն»** գրքերին:

Այստեղ միայն մի քանի խոսք **Լեոյի** վկայությունից.

րահամ Կրետացու հաջորդ Ղազար Ջահկեցին (1738-1751) ահաբեկվում էր ներով նա իր անունը մտցրել է Մովսես, Փիլիպպոս և այլ այսպիսի շինարար կաթողիկոսների շարքի մեջ... Բայց նրա բարբարոսական բռնությունները, մոռանալ են տալիս այս գործերը: Նա անխնա ծեծել էր տալիս էջմիածնի ինքնասիրության և հրեշավոր փառամոլության վրեժը հանում էր ամեն մեկից այնպիսի կոպիտ խանական միջոցներով, որոնք միայն պարսկական համարվել: Ղազարի ամբողջ կաթողիկոսությունն անցավ վեճերի մեջ, որոնց պատճառով էջմիածինն ահագին տուգանքների տակ ընկավ, կորցրեց իր բոլոր հարստությունները, մատնվեց հետին աղքատության»: Պետք է լռել այն մասին, թե Ղազար Ջահկեցին...

Պետք է լռել այն մասին, թե **Ղազար Ջահկեցի կաթողիկոսը** ինչպիսի դաժանությամբ էր վարվում նրանց հետ, ովքեր փորձում էին իր ձեռքից խլել հայրապետական իշխանությունն ու գահը: Այդպիսի մեկն էր **Պետրոս Զյոթուր** անունով

«Խնդիրը նկատեցինք պարզապես կանոնական Ձեռակերպության տեսակետին, ապա թե ոչ անհատական արժանաւորութեան տեսակետին, երկուքն ալ հաւասարապես անձնահաճ եւ անիրաւ, որոնք ոչ մի կերպով յանձնարարելի չէին կրնար ըլլալ»:

«Հայ ժողովրդի պատմություն» գրքի 4-րդ հատորում կաթողիկոսի մասին հիշատակվում է միայն մի առիթով:

«Նադիրյան տիրապետության շրջանից պահպանված հրովարտականներն ու էջմիածնի կաթողիկոսների, շահական արքունիքի և Թավրիզի փոխարքայության միջև եղած գրագրությունները գալիս են ապացուցելու, որ տնտեսական կյանքի այս ծայրահեղ անապատ և անկայուն պայմաններում անգամ, Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացին (1734-1737), այնպես նաև նրան հաջորդած Ղազար Ջահկեցին (1737-1751) լայն գործունեություն էին ծավալել Արարատյան երկրի ցրված հայության վերախմբավորման, Արևմտյան Հայաստանից մեծ թվով հայ գյուղացիություն դեպի Երևանի ու Նախիջևանի շրջակայքում գտնվող գյուղերը գաղթեցնելու ուղղությամբ: Այս վերանորոգչական գործունեությանը զուգահեռ նրանք ջանք չէին Այս վերանորոգչական գործունեությանը զուգահեռ նրանք ջանք չէին խնայում տեղական մահմեդական իշխանավորների հափշտակողական և բռնի կրոնափոխության ձգտումները չեզոքացնելու ուղղությամբ... Նրանք նաև անհաշտ էին կաթոլիկ կղերականության, հայ համայնքի կազմալուծողների հանդեպ»:

«Հայ ժողովրդի պատմություն» գրքի այս ուսմանը զգայալիցում է Յաշ տոցի անվան Մատենադարանում պահվող Կաթողիկոսական դիվանի թղթերը:

[illegible]

Գործերի թվարկումով միայն:
Գուցե ճիշտը սա՞ է: Գուցե հարկավոր է անցած դարերի գործիչներին ներկայացնել միայն նրանց այն գործերով, որոնք կարող են նրանց մասին նպաստավոր կարծիք ստեղծել սերունդների մոտ: Գուցե միայն լավի մասին խոսելով՝ կարողանանք մերժել վա՞տը... Բայց այս դեպքում կվնասվի ինքը՝ **Նորին Մեծություն Ճշմարտությունը**: Այն պարզապես կիսատ կմնա... Այն դիտված կլինի միայն մի կողմից, որը երբեք հնարավոր չէ ամբողջի տեղ ընդունել: Եվ եթե ճշմարտությունն ուսուցիչ է, ուրեմն նույնիսկ լավագույն մղումներով խմբագրված՝ նա իրավունք չպետք է ունենա այդ դերը ստանձնելու: Եվ եթե հենց նրանց խարխլված նավը ժամանակների

Երբ դարեր շարունակ մեր ինքնության լսարկված ազգը ծանաճագործի փոթորիկներում այս ու այն կողմ է շարտվել և փրկության որևէ միջոց չի եղել, այնուամենայնիվ, մենք ափ ենք ելել և փորձել ենք ապրել, որովհետև մեզ հետ է եղել կյանքի նկատմամբ մեր անհագուրդ սերը, որը նույնն է, ինչ հավատի

հանդեպ մեր զարմանալի հուսավառ խանդավառությանը... Մեր ուժերը ջլատվել են լինելիության փոթորիկների դեմ պայքարելիս, մեր կյանքը կախված է եղել մեն մի մագից, մեր երազները հոշոտված ու արյունաշաղախ մեռել են, որ նորից ծնվեն **Հարության** հանդեպ անխաթարելի հույսի օրհնությամբ:

Դարերի արյունաշաղախ ճանապարհներով մենք քայլել ենք, որքան կարողացել ենք, որից հետո նորից ենք քայլել կրկնակի անգամ ավելի...

Այսպես հասել ենք 21-րդ դար:

Մի ճշմարտություն ևս. մենք այնքան չենք հպարտացել մեր թագավորներով, որքան մեր եկեղեցու այրերով, որոնք վանականներ լինելուց բացի՝ **ուսուցիչ են եղել ու դաստիարակ** և իրենց ուսերին են տարել մեր մշակույթի ծանրաբեռ հարստությունը: Մի՞թե ազգովի մենք չենք պաշտել այդ նվիրյալներին: Բայց, եթե ժամանակի մեջ եղել են պահեր, որ եկեղեցու այրերը չեն արդարացրել ազգի սպասելիքն ու հավատը՝ պիտի չխոստովանե՞նք ու վախկոտի պես պահվենք չասված խոսքերի լռության ետևում: Լավին՝ լավ և վատին՝ վատ ասելու համար կամք է պետք և մտքի լայնախոհություն: Համարձակություն է պետք ասելու համար, որ սիրում են **Ա՛յս** և ատում ու մերժում են **Ա՛յն**: Դժբախտաբար, պատմության դատաստանի դեմ անմահություն են ստանում բարի և չար գործերը միաժամանակ... Եվ պետք է նրանց խառնել իրարու կամ հաշտեցնել մեկ-մեկու հետ... Թե պաշտում ենք **ճշմարտությունը**, առանց տատանսելու պիտի նայենք նրա երկու երեսին էլ ու ճանաչենք միաժամանակ:

ԹՈՒՐՔԱՅՊԱՏԱԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Մենք պատմեցինք ժամանակի որոշակի հատվածում Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի մասին: Հիմա անցնենք Հայաստանի արևմտյան մասը, քիչ տեղյակ լինելու համար, թե ի՞նչ էր այս նույն ժամանակ կատարվում Վանում, Բաղեշում, Էրզրումում, Կիլիկիայում և նրանց գավառներում:

Այստեղ ևս նույն իրականությունն էր. հարստահարություններ, կեղեքումներ, կանայականություններ: Բայց այս գավառներում հայերը գտնվում էին նաև քրդերի տիրապետության տակ: Հայերը թուրքերի և քրդերի ճիրանների մեջ էին: Եվ քանի որ քրդական ավատականությունը մշտապես ներքին պատերազմների ոտքերի տակ տրորվող երկրի բուն տերերը ի՞նչ վիճակի մեջ էին և ինչո՞ւ էին շարունակ հեռանում իրենց հայրենիքից գաղթականության ու պանդխտության անհուսալի ճանապարհներով...

...Վան քաղաքում նստում էր քուրդ փաշան, գավառներում՝ քուրդ բեյերը, որոնց հայերը մի քանի տեսակ հարկ էին վճարում: Հարկ էին վճարում նաև թուրքերի զինվորական խավի՝ **դուլ** կոչվածի ապրուստի համար:

Գարեգին Վարդապետ Սրվանձտյանցի «Մանանա» ուսումնասիրությունը վկայում է, որ փաշան հարկերն առնում էր՝ երբ և ինչքան կամենում էր: Առնում էր ամբողջ տարվանը միանգամից, ապա երկու ամիս հետո հետագա տարվանը,

դարձյալ մի քանի ամիս հետո՝ երրորդ տարվանը: Առանձին էին **«դուլ աղասիի»**՝ դուլերի գլխավորների և **«ենիչեր աղասիի»**՝ ենիչերների գլխավորների հարկերը, որոնք վճարում էին միմիայն հայերը:

Վանն այն վայրն էր, ուր թուրք կառավարությունը հաճախ ստիպված էր կռվի ելնել քուրդ ապստամբների դեմ: Այստեղ էին հավաքվում այն զորքերը, որոնք ուղարկվում էին Մանազկերտի, Խոշաբի, Բաղեշի, Խիզանի վրա:

Քրդերի շարժումները թուրքերը ճնշում էին զորքերով և թնդանոթներով

անընդհատ քարուքանդ անելով քաղաքը: Միմյանց դեմ կռվում էին նաև քրդերի անընդհատ քարուքանդ անելով քաղաքը: Միմյանց դեմ կռվում էին նաև քրդերի անընդհատ քարուքանդ անելով քաղաքը: Միմյանց դեմ կռվում էին նաև քրդերի անընդհատ քարուքանդ անելով քաղաքը:

Բայց միայն պատերազմներն ու ապստամբությունները չէին ծանրացել հայության թշվառ կյանքի վրա: Կարճ խաղաղության պահերին էլ նա կեղեքվում էր ոչ միայն բիրտ հարկահանությամբ, այլ նաև նրա անձի ու արժանապատվության անընդհատ ոտնահարումով:

Ահա ձեռագիր մատյաններից քաղված մի քանի հիշատակարաններ:

«ՌՃԻԸ (1679) Մոսուլի փաշան Վանայ հրամայեաց Հայոցն մորուս

թողալ»:

«ՌՃԻԹ (1680)Ջամփուլատ օղլին հրամայեաց Հայոցս զփակեղն առնուլ

ի գլխոյն և գդակ դնել...»: Փակեղ նշանակում է գլխակապ կամ վեղար, նայած՝ աշխարհական է օգտագործում, թե հոգևորական:

«ՌՃԼԶ (1687)... Ղայայլի Ղոդօղլի Մահմատ փաշան եկն ի Վան... Սա

հրամայեաց Հայոցս զփակեղն առնուլ ի գլխոյն և գդակ դնել...»:

1712 թվականին Վանում հրաման տրվեց, որ քրիստոնյաները չհամարձակվեն՝

«Սիւտակ կապայ, դեղին սօլ և մըղս հագնել, ոչ թուր, թուանք, խանչալ,

դանակ պահել և ոչ թամբով այաթով ձի հեծնել»:

...1712 թվականին, երբ **Օմար փաշան** Վանում սկսեց առանց չափ ու

սահմանի նեղել հայերին, վանեցի նշանավոր **Ախիջան աղան**, հայ համայնքի

ուրիշ ներկայացուցիչների հետ ուղևորվեց Կոստանդնուպոլիս բողոքելու

Սուլթանին: Սուլթանի հրամանով **Օմար փաշան** գլխատվեց: Բայց սա

առանձնակի մի դեպք էր: Երևի փաշան ընդհանրապես սիրելի չէր սուլթանին և

նրան առիթ էր պետք ազատվել ատելի փաշայից, թե չէ՝ հայերի բողոքին ով էր

ուշադրություն դարձնում: Հայերը կեղեքվում էին նաև գյուղի ռես նշանակված

թուրքերից կամ քրդերից: Ահա այդպիսի մի ռեսի՝ **Թոխմախի Միրաքին**

պատժեցին դանակը ոսկորին հասած գյուղացիները: Սրա ոտքերից պարան

կապելով այնքան քարշ տվեցին, մինչև որ մեռավ: Այս ռեսը սիրում էր այս ձևով

պատժել այն գյուղացիներին, որոնք ծայրահեղ աղքատության մեջ լինելով՝ չէին

կարողանում այս կամ այն հարկը տալ: Փաշան օգտվեց այս դեպքից և մեծ

տուգանք կորզեց հայերից, ապա սպանել տվեց **Ջանդուլ** անունով

վաճառականին, որը մեծ հարգանք էր վայելում տեղացիների մոտ:

Բաղեշը 18-րդ դարի սկզբին քուրդ ավատատերերի ազգամիջյան կռիվների

պատճառով տուրուառի վիճակում էր գտնվում: Քրդերը միմյանց ձեռքից խլում էին Բաղեշը և անմիջապես նոր հարկեր դնում հպատակների, հատկապես հայ հպատակների վրա՝ պատերազմական վնասները փակելու և նոր կռիվների ծախսերը հավաքելու համար: Բաղեշը դարձել էր ավազակների որջ:

Նման վիճակում էր և **Մուշը**, որը Բաղեշի խանության մի մասն էր կազմում:

Թուրքական կառավարությունը փորձում էր զսպել քրդերի ազգամիջյան կռիվները: Եվ պետք է պատկերացնել, թե ինչ վիճակի մեջ էին հայտնվում հայերը, երբ թուրք կառավարությունը բախվում էր քրդերի հետ:

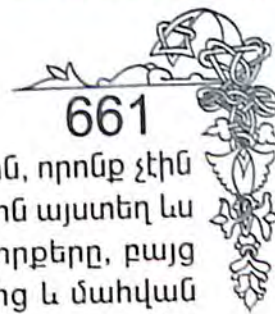
...1741 թվականին Բաղեշի խանին ենթակա Մուշի **Ալայեղդին բեյը** հայերի ձեռքով Մուշի մոտ կառուցել տվեց մի անառիկ բերդ և հավաքագրելով 76-հազարանոց մի բանակ՝ դադարեց ենթարկվել Բաղեշի խանին:

Բաղեշի խանի, Էրզրումի, Բայազետի փաշաների և թուրքական կառավարական 100-հազարանոց բանակը մի զարհուրելի կռվում հաղթեց ապստամբ բեյի 76-հազարանոց բանակին: Ապստամբ բեյը փախուստով ազատվեց, սակայն Մուշն ամբողջությամբ ավերվեց, իսկ բնակիչները տուգանքի ենթարկվեցին: Շրջակա բազմաթիվ հայաբնակ գյուղեր իրենց պաշարների հետ հրդեհվեցին: Այսպես պատժվեց հայաշատ Մուշ գավառի բնակչությունը, որը որևէ մեղք չուներ փառասեր բեյի նվաճողական նկրտումներում: Մուշի մոտ կառուցված բերդը քարուքանդ արվեց: Հայ վարպետներն այնքան ամուր էին կառուցել այն, որ քանդելու համար 40 օր շարունակ առանց դադարի աշխատեցին 12 հազար մարդ: Հայերը քրդերի համար միայն կառուցող չէին: Հայերը նրանց զինագործներն էին նաև: Հայերը ծուլում էին մեծ ուժի թնդանոթներ և այլ զենքեր: Սակայն հայերն իրենց ձեռքին զենք չունեին: Նրանք կարող էին իրենց ծուլած զենքերով ողջ գավառը ահռելի հրդեհի մեջ խորովել... Բայց անգն էին և թույլ մի դիմադրություն անգամ չէին կարող կազմակերպել:

Ինչո՞ւ: Սա հռետորական հարց չէ, սա շատ որոշակի հարց է, որի պատասխանը դժբախտաբար դեռ տալ չենք կարող: Բռնությունները, անվերջանալի քրդական ներքին կռիվները, սովը, անտանելի հարկերը, կեղեքումները և իրենց աշխատավոր ժողովրդին, որի ստեղծած բարիքներով էին ապրում քրդերն ու թուրքերը: Հայերը ոչնչանում էին ողջ գերդաստաններով: Դատարկվում էին նրանց տները, ուր բնագոյն էին քրդերը: Հայաբնակ Բաղեշը, Մուշը դատարկվում էին հայությունից: Հայոց հինավուրց հողի տերերը անգոր էին պաշտպանելու իրենց այնտեղ ապրելու իրավունքը: Կրկնենք անպատասխան մնացած հարցը. ինչո՞ւ: Մի՞թե Հայոց արյունն այստեղ ջուր էր դարձել:

Նույն աղետին ենթարկվեց **Մանազկերտի** հարուստ ու բարեբեր գավառը: Բեյերի միջև ծագած խռովությունների պատճառով 350 ամբողջությամբ գյուղերի թիվը նվազելով հասավ 20-ի: Մանազկերտում, Հայոց այդ բարեշեն քաղաքում, 6 հազար գերդաստանից մնացել էր ընդամենը 7 կամ 8 ընտանիք:

Բայազետը նույնպես, ժառանգական իրավունքով, դարձավ քրդական

փաշայություն: **Դիարբեքիրի** հսկա գավառը պատկանում էր քրդերին, որոնք չէին ուզում ճանաչել ոչ թուրքական և ոչ էլ միմյանց իշխանություն: Հայերն այստեղ ևս իրենց ճորտական աշխատանքով պահում էին քրդական բոլոր զորքերը, բայց նույնիսկ այս պարագան նրանց կյանքը չէր ազատում կեղեքումից և մահվան ճիրաններից: **Էրզրումը** և նրա շրջակայքում ապրող հայերը նույնպես ազատ չէին քրդական կեղեքումներից, չնայած այնտեղ էր նստում թուրք գլխավոր փաշան՝ քրդական կեղեքումներից, չնայած այնտեղ էր Եփրատից արևելք ամբողջ Թուրքաց վալին, ում ենթարկվում էր Եփրատից արևելք ամբողջ Թուրքաց տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանը: Այս գավառում Հայոց հոգին ծիրապետության տակ գտնվող Հայաստանը: Այս գավառում Հայոց հոգին կեղեքում էր նաև մի ուրիշ զարհուրելի ցավ, որն իրենց հետ բերել էին ճիզվիտները: Սրանց հունձը սկսյալ 17-րդ դարի երկրորդ կեսից անչափ առատ էր այստեղ: Սրանք կարողանում էին հայ համայնքները բաժանել երկու անհաշտ մասի, որոնք նույնիսկ արյունակցությամբ հարազատ լինելով՝ ատում էին միմյանց: Ճիզվիտների ճանկն ընկածները իրենց կոչում էին **Ֆրանկ** և խորին արհամարհանք ունեին **հայ** կոչվածների հանդեպ: **Ավելի անհեթեթ վիճակ**

ազգային բնավորության ներսում՝ հնարավոր չէ պատկերացնել:

Ճիզվիտները կաթոլիկ հայերի համայնքներ կազմեցին Էրզրումում, Կարսում, Ալաշկերտի ողջ հովտում, Տրապիզոնում: Հայության համար այս երևույթը նոր չէր: Նորությունն այն էր, որ ճիզվիտների ձեռք բերած դավանափոխական հաջողությունները այս շրջանում առիթ դարձան ազգամիջյան եղբայրասպան կռիվների: Այսպես. 1734 թվականին Ալաշկերտի հովտում դավանական հարձակման արդյունքում բաժանված հայերը սկսում են իրար մատնել ու հալածել: Հայ խտրականությամբ բաժանված հայերը սկսում են իրար մատնել ու հալածել: Հայ խտրականությունը հենվում էր ազգային իր իրավունքների, իսկ ճիզվիտ հոգևորականությունը հենվում էր ազգային իր իրավունքների, իսկ ճիզվիտ պաշտպանության վրա: Այս ներքին կրոնական կատաղի երկպառակությունները հայ աշխատավորի՝ առանց այն էլ քրդերից ու թուրքերից հոշոտվող կյանքն առանց դժնդակ էին դարձրել, որ թվում էր, թե ապրելու հետ եզրերը կորցրած հայությունը պիտի ընդհանրապես ոչնչանա՝ չհասած 19-րդ դար:

...Այս անհանդուրժելի դարձած կյանքի վրա բարդվում էին նաև բնության զարհուրելի արհավիրքները:

Այսպես. 1757 թվականի նոյեմբերից անօրինակ դաժան մի ձմեռ հյուսիսային սաստիկ **«կծու և ցրտաբեր»** հողմերով եկավ և պաշարեց երկիրը: Սկսեց ծյուն տեղալ այնպիսի առատությամբ, որ ծածկեց ամենուր, սառեցրեց ամեն ինչ, մինչև իսկ Տիգրիս գետը: Ճանապարհներին գտնվող 40 քարավաններ սառեցին և տեղ չհասան, որովհետև նույնիսկ վրանների տակ հազար ու մի ձորձերով ու ջուլուփալասներով ծածկված մարդիկ և անասուններ սառցակալում էին...

Սառեցին բոլոր աղբյուրները: Պտղատու ծառերը և տունկերը **«գոսացեալ չորացան»**: Մարդիկ չէին կարող նույնիսկ ամենակարճ ժամանակով դուրս գալ իրենց տան շենքից, որովհետև սովից կատաղած գայլերը բազմաթիվ ոհմակներով թափառում էին մարդկանց կացարանների մոտ: **«Եվ այսպիսի նեղությամբ և տառապանք էանց ձմեռն այն, բազումը աղքատացան, և չքաւորաց՝ վասն չունելոյ զածուխ և զփայտ և զհանդերձս ծածկույթից՝**

պաղեցեալք չորացան և մեռան»:

Այս երբեք չեղած-չտեսնված ցուրտը սկսեց թուլանալ մարտ ամսին: Այս ամսից էլ սկսվեց երկարատև երաշտը, որի հետ եկավ նաև սոսկալի մորեխը, որին հաջորդեց **մնինոս** անունով թռչունը, որը լրացրեց մորեխի պակասը, ոչնչացնելով մի կերպ ցանքի տակ դրված ցորենն ու գարին:

Այս աղետը տարավ 80 հազար մարդու կյանք:

ԿԻԼԻԿԻԱ

Վաղուց չենք եղել այստեղ: Հայոց թագավորության կործանումից հետո այստեղ դեռ ապրում էին հայության բազմություններ, որոնք նույնիսկ Հայոց Ամենայն Հայրապետությունից անկախ Սիսուն իրենց կաթողիկոսական աթոռն ունեին, որով ապրում էին քիչ ավելի կազմակերպված: Սակայն այստեղ դեռ Կիլիկիո Հայոց թագավորության ժամանակներից հաստատվել էր թուրքմեն մի ցեղ՝ **Խոզան-օլլու** անունով: Սրա ցեղապետ **Յուսուֆը** 18-րդ դարի կեսերից կռիվներ է սկսում մեկ այլ թուրքմեն ցեղի հետ՝ ավելի շատ կալվածքներ խլելու մտադրությամբ: Այս մյուս թուրքմեն ցեղի առաջնորդն էր **Լևան-օլլին**, ով իրեն համարում էր Լևոն թագավորի մահմեդականություն ընդունած և թուրքմեն դարձած ժառանգներից: Ահա այս **Լևան-օլլին** և **Յուսուֆը** Սիսի մոտ բախվում են միմյանց: **Լևան-օլլին** պարտվում է: **Յուսուֆը** մտնում է Սիս: Հայերի կրած տառապանքների վրա նոր տառապանքներ են ավելանում: Սիսի և նրա շրջակա գավառներից հայությունը դատարկվում է: Ապա կաթողիկոսներն են հեռանում Սիսից և փախստականի կյանք վարում, իսկ նրանց աթոռը մի կերպ պահպանում են տեղացի, մահն աչքերի առաջն առած քահանաները:

Խոզան-օլլու ցեղի և մյուս թուրքմեն ցեղերի հարձակումներին ու ավերումներին է ենթարկվում **Սեբաստիա** հայաբնակ քաղաքը, որն ուներ 5 վանք՝ ամեն մեկը իր առանձին եպիսկոպոս առաջնորդով:

Հետո **Տավրոս** լեռների վրա ապրող ողջ խառնիճադանջ ցեղերը միացան Խոզան-օլլուն՝ կառավարական գործերին դիմադրելու համար, որոնք եկել էին զսպելու սրանց ապստամբությունները: Կառավարական բանակը պարտվեց և նահանջեց դեպի հայաբնակ **Հաճն** և հաճնցիներից հինգ հայ ղեկավարների պատանդ վերցնելով՝ պարտադրեց նրանց պարենավորել կառավարական բանակը: Կառավարության կողմից հայերը մեղադրվեցին ապստամբներին աջակցելու համար, որը սակայն չէր համապատասխանում իրականությանը:

Խոզան-օլլին իր դաշնակից «**օլլիների**» հետ եկավ կուտակվեց Հաճնի մոտ: Կառավարական բանակը սարսափահար հեռացավ քաղաքից, նախօրոք կտրելով հայ 5 պատանդների գլուխները:

Հաճնը անցավ **Խոզան-օլլու** ձեռքը, որն իր հերթին մեղադրեց հայերին, թե նրանք դաշն են կապել կառավարության հետ: Որպես պատիժ **Յուսուֆը** անձամբ իր ձեռքով գլխատեց Հաճնի առաջնորդ **Հակոբ եպիսկոպոսին**:

Կիլիկիայի ներքին պատերազմներից անմասն չմնաց նաև Հայոց **Ձեթունը**, որին հաջողվել էր իր լեռներում պահպանել անկախությունը:

Հիշեցման համար մի քանի հանրագիտարանային մանրամասներ.

...Բագրատունիների թագավորության անկումից հետո, 1045 թվականին, Ձեթունի տարածքում հաստատվել էին Անիից գաղթած յոթ հայ ընտանիք և իրենց նոր բնակարանը անվանել **Անի-ծոր**: Հետո Ձեթունի բնակչությունը սկսեց խտանալ Շիրակից, ինչպես նաև Կիլիկիայից ու այլ բնակավայրերից եկած հայերով: 1080-1375 թվականներին **Ձեթունը** եղել է Հայոց Կիլիկիո թագավորության անբաժանելի մասը: Թուրքական իշխանության տակ Ձեթունը պահպանել է իր կիսաանկախ վիճակը, որը 1626 թվականին վավերացվում է պահպանել է իր կիսաանկախ վիճակը, որը 1626 թվականին վավերացվում է սուլթան **Սուրադ Զորրորդի** հրովարտակով: Ձեթուն քաղաքը և իր գավառը հիմնադրվել են 4 իշխանական տներ՝ **Շովրոյանները**, **Յաղուբյանները**, **Ենի-Դունյանները** և **Սուրենյանները**, որոնց անունով էլ կոչվել են Ձեթունի չորս թաղերը: Գավառին վերաբերող հարցերը լուծել է իշխանական **խորհուրդը**, որտեղ վճռական խոսքի իրավունքը վերապահվել է ավագ իշխանին և Ձեթունի արքեպիսկոպոսին: Մարաշի կառավարիչները բազմիցս ցանկացել են իրենց ենթարկել Ձեթունի ողջ գավառը: Սակայն ըմբոստ զեթունցիները, դարեր չարունակ, պաշտպանել են իրենց արտոնյալ վիճակը. հաճախ նույնիսկ հրաժարվել հարկատվությունից, երբ կառավարությունը զենքի ուժով փորձել է նրանց անկախությունը: Ձեթունցիները լեռներից հանած մետաղներով խլել նրանց անկախությունը: Ձեթունցիները լեռներից հանած մետաղներով մշտապես կռել ու կոփել են իրենց ազատության զենքը: Նրանք լավագույնս տիրապետում էին Հայոց բոլոր արհեստներին, ինչպես նաև վաճառականական գործի նրբություններին:

Ձեթունի երկու վանքերին և չորս եկեղեցիներին կից եղել են դպրոցներ և վարժարաններ: Գործել են նաև օրիորդաց դպրոցը և նախակրթարանները:

Իր լեռների նման հզոր էր ու անընկճելի զեթունցին, քաջարի զինվոր էր, որը սակայն գիտեր պաշտել ու նաև պաշտպանել լուսավորության ընձեռած սքանչելի հնարավորությունը:

...1780 թվականին **Օմար փաշան** գնաց վերջ տալու Ձեթունի անկախությանը: Ձեթունը պաշարվեց, որը տևեց յոթ ամիս: Քաղաքն արդեն պաշարեղենի պակաս էր զգում: Քաղաքի առաջնորդները հավաքվում են խորհրդակցության: Նրանցից մեկը՝ **Հակոբը** հայտնում է, թե որոշել է գնալ թուրքական բանակ և սպանել Օմար փաշային: Հակոբը մի ոչխար է մորթում, թուրքական բանակի և սպանել Օմարի բանակի ոչխարներին, վրան վերցնում նրա մորթին, գիշերով մոտենում Օմարի բանակի ոչխարների մեջ: Ապա առնում իր հետ տարած մորթը և ոչխար ձևանալով մտնում հոտի մեջ: Ապա տոտիկ-տոտիկ մոտենում է Օմարի վրանին: Երբ առավոտյան փաշան դուրս է գալիս վրանից՝ **Հակոբն** առանց վայրկյան կոցրնելու սպանում է նրան ատրճանակով:

Օմարի մահը մեծ շփոթություն է գցում բանակի մեջ, որից օգտվելով՝ զեթունցիները հանկարծակի հարձակվում և ջարդելով փախուստի են մատնում ողջ մնացած սարսափահար զինվորներին:

1782 թվականին **Ալի փաշայի** հրամանատարությամբ Ձեթունի վրա կրկին հարձակվեցին թուրքերը, բայց չարաչար պարտվելով՝ ետ շարտվեցին: Հայտնի

Այսպես. և պարսկական, և թուրքական տիրապետության տակ գտնվող Հայոց ողջ Աշխարհում ոչ եղև խաղաղություն:

Ձեյթուլնցիներ

Վերադառնա՞նք Արցախ, որպեսզի հանդիպենք ազատագրական շարժումների
վերջին բռնկումներին և փորձենք հասկանալ հաղթանակների ու պարտություն-
ների էությունը, որոնք Հայոց կյանքը չեն կարողանում հանել այն կախարդական
շրջապատւյտից, որտեղից, ահա, քանի դար է ընկել են ճորտության պար-
տադրանքով: ճորտությունը՝ ճորտություն, պարտությունները՝ պարտություն, և
դեռ չմարող ազատության տենչը՝ նույնպես: Հայոց Սղնախների քայքայումից
հետո Ղարաբաղում նորից տիրում են խամսայի՝ միմյանցից անջատ հինգ
մելիքությունները, որոնք ապրում էին իրենց տեղային, գավառական
ինքնամփոփ կյանքով: Ունեին իրենց գործը, յուրաքանչյուրը՝ հազարական
մարդ: Հիշո՞ւմ եք, Հայոց Սղնախները զենքի տակ էին պահում տասնյակ
հազարների հասնող մի խոշոր բանակ: Խամսայի հինգ մելիքություններից և ոչ
մեկն առանձին չէր կարող զինվորական մեծ գործողություններ ծավալել, սակայն
եթե ուժերը ի մի բերեին՝ պիտի կարողանային միասնական հինգ հազարով
նորից հաղթանակներ գրանցել Հայոց հաշվին: Բայց մելիքները հեռացել էին
միմյանցից և լեռների պաշտպանությանն ապավինած՝ փորձում էին պարսկական
տիրապետության տակ մի խաղաղ կյանք ապահովել իրենց և իրենց ենթակա
գավառների համար: Պարսկաստանում տիրող անսամձ անիշխանությունը
խամսայում ևս առիթ պիտի հանդիսանար գժտությունների, որոնք քիչ անց իրենց
ետևից քարշ պիտի տային դժբախտությունների երկար շարանը: Մենք
պարտավոր ենք հիշել այս ցավալի պատմությունները, որովհետև ինչպես
պարզվում է, սրանք ևս մի կարևոր մասն են դառնում մեր ապրածի լավ ու վատի:
Կարգվում է, սրանք ևս մի կարևոր մասն են դառնում Ավետարանոցը, որը մելիք

...Վարանդայի մեկիջությանն էր պատվամուն զգաւորսն ունէր։
Հուսէյնի ժամանակ նրա նստավայրն էր։ Իր ժամանակին մեկիք **Հուսէյնը**
 գնահատվելով **Նադիր շահից** օսմանցիների դեմ տարած հաղթանակների
 համար՝ ազատվել էր հարկ վճարելուց։ Բայց, ահա, և **Նադիր շահը**, և **մեկիք**
Հուսէյնը կնքել էին իրենց մահկանացուն։ Վարանդայում հիմա օսմանյան զորքն
 էր։ Այս զորքի հրամանատար **Սուլէյման բեկը**, որն ապրում էր Ավետարանոցում,
 տեսնելով մեկիք **Հուսէյնի** գեղանի դուստր **Գայանէին**, որոշում է, որ նա պիտի
 դառնա իր հարեմի զարդը։ Աղջիկը եղբայրներ ուներ, սակայն նրանցից որևէ մեկը
 պաշտպանել նրան չէր ցանկանում։ Իսկ աղջիկն էլ չէր ցանկանում դառնալ իր
 երկիրն ավերած մի բարբարոս օսմանցու հարեմի զարդը։ Եվ Գայանեն ինքն է
 կայացնում իր որոշումը, և իր գաղտնի խորհուրդը բացում է Դիզակի տեր մեկիք
Եգանի առջև։ Մեկիքը խրախուսում է աղջկան դավադրության ողջ ծրագրի
 կատարումը իր ձեռքը վերցնելով։ Հասկանալի դարձնելու համար ծրագրի ողջ
 իմաստն, ասենք, որ Սուլէյմանի ողջ զորքը տեղավորվել էր Վարանդայի
 տներում, և թուրք զինվորներն ապրում էին տանտերերի հաշվին։

Օրիորդը համաձայնություն է տալիս Սուլեյման բեկին՝ դառնալու նրա հարեմի կանանցից մեկը: Եվ քանի որ բարեկենդանի վերջին գիշերն էր, հարսնացուն բեկից խնդրում է, որ նա թույլ տա հրացաններ արձակել իբրև նշան, թե ուտիսն ավարտվել է և սկսվել է պասը: Այդ գիշեր, երբ հայերը ճանապարհում էին

Օսմանյան զորքը ողջ Վարանդայում մինչև վերջին զինվորը կոտորվում է այդ գիշեր: Բայց, դժբախտաբար, մեկիք **Յուսեյնի** բոլոր զավակները չէին, որ հայրենասիրությամբ և բարձր արժանապատվությամբ նման էին իրենց քաջարի քրոջը...

Իսկ **Փանահ խանը** դարանակալած գազանի նման սպասում էր, թե երբ հայերը իրար հռչոտելով այնքան կթուլանան, որ ինքը մի գարկով ոչնչացնելով նրանց իշխանությունը՝ մեկիքներին կդարձնի իր տան ճորտերը:

Փանահ խանը թափառական Ջիվանշիր և Սարուջալի կոչվող մի թուրք ցեղից էր, ծնվել ու մեծացել էր Պարսկաստանում: Բարձր ծայն ունենալով շնորհիվ նա կարողացել էր դառնալ **Նադիր** շահի մունետիկը, որը փողոցներում ճանաչում էին որպես «**ջառչի**»՝ մունետիկ, և այդպես էլ կոչում էին՝ **Ջառչի-Փանահ**: Հոգնելով Սպահանի փողոցներում գոռգռալուց՝ **Փանահ-Ալին** փախչում է իր ողորմելի պաշտոնից և մի խումբ հավաքելով դառնում մեծ ձերբակալել վաճառականական քարավանների համար պատուհաս դարձած ավազակապետին՝ իր կատաղի ավազակներով հանդերձ, սակայն **Փանահը**

Երբ սպանվեց **Նադիր շահը**, շատերի նման **Փանահը** օգտվելով անհիշխանութունից, կարողացավ հպատակեցնել Ղարաբաղի տափաստաններում թափառող ցեղերը՝ Զաքիյի գավառում կառուցեց մզկիթով մի բերդ և կոչեց Բայաթ։ Դուրսից Թափառական խաշնարածները եկան, բնակեցրին Բայաթը։ Իսկ երբ Պարսից Թափառական խաշնարածները եկան, նրան ծառայելու երդում տվեց և գահին հայտնվեց **Ադիլ շահը**։ **Փանահ-Ալին** նրան ծառայելու երդում տվեց և ստացավ խան տիտղոսը։ Սակայն նրա երազանքը ողջ Ղարաբաղի տերը դառնալն էր։ Եվ նա Խաչենի սահմանի մոտ մզկիթով ու շուկայով մի նոր բերդ կառուցեց, որը դարձրեց իր նստավայրը։ Իսկ Ղարաբաղի տերը դառնալու համար նա որոշել էր պառակտել մելիքներին և ջարդել նրանց առանձին-նրան։ Շուտով առիթը ներկայացավ։ **Մելիք Շահնագարը** սպանեց իր առանձին։ Շուտով առիթը ներկայացավ։ **Մելիք Շահնագարը** գիտեր, որ չի կարողանալու միայնակ պաշտպանվել կռիվը։ **Մելիք Շահնագարը** գիտեր, որ չի կարողանալու միայնակ պաշտպանվել իր թշնամի մելիքներից։ Եվ նա կատարեց երկրորդ նողկալի արարքը. նա գնաց և հպատակվեց Փանահ խանին և նրա օգնությունը խնդրեց թշնամի հայերի դեմ և հպատակվեց Փանահ խանին և նրա օգնությունը խնդրեց թշնամի հայերի դեմ և հպատակվեց Փանահ խանին և նրա օգնությունը խնդրեց թշնամի հայերի դեմ։ Կռվելու համար։ **Շահնագարի** առաջին գործած ոճիրը կարծես մոռացվեց։ Խանսայի մելիքները հասկացան, որ եթե Շահնագարը Փանահ խանին Ղարաբաղ մտցնի՝ սկիզբ է առնելու երկար ու արյունալի նոր պատերազմ։ Առաջին կռիվը Խաչենի դեմ էր, որը պաշտպանում էին մյուս մելիքները, զորքերը նույնպես։ Հայերը կարողացան ջարդել **Փանահին** և **Շահնագարին**, ապա ետ շարտելով՝ հետապնդել։ Բայց երբ մելիքների միասնական զորքը մտավ դաշտավայր՝ թշնամին ետ դարձավ և այս անգամ նրանք ջարդեցին հայերին։

Վճռական ճակատամարտում հայտնի պարտությունը
Փանահի խանը խլեց խաչենի մելիքությունը **Հասան-Ջալալյաններից** և տվեց
նրա ոտքերը համբուրող **Միրզախան** հայ դավաճանին՝ խնձորեստան գյուղից:
Փանահի խանին մնաց գրավելու խանսայի երեք մելիքությունները. Դիզակը,
Զորաբերդը և Գյուլխտանը:

Այս երեքին հպատակեցնելու համար **Փանահ խանին** հարկավոր էր ևս մեկ ամրոց: Շոշու՝ Վարանդայի հայաբնակ գյուղի մոտ, լեռնային մի սարահարթի վրա, որը բոլոր կողմերից պաշտպանված էր բնական ամրություններով՝ սեպ ժայռերով, անդնդախոր ձորերով, իրար ետևից ձգվող լեռնաշղթաներով, 1724 թվականին Ավան յուզբաշին հիմնել էր **Շոշվա** բերդը:

Փանահ խանը 1752 թվականին սիրովաց, արժանանալով պատվարժանության և աշտարակներով ամրացրեց բերդը և նրան տվեց Փանահաբադ անունը։ Սակայն շուտով մոռացվեց այդ անունը, և նորից վերստացավ իր հին **Շոշուի** կամ **Շուշիի** անունը։

բերդ անունը: Այստեղ առանձնատուն կառուցեց նաև Փանահ խանի անգնահատելի խորհրդական **Շահնազարը: Շուշին** հայ իրականության մեջ այն ահարկու ամրությունն էր, որ իր անմատչելի, խոժոռ բարձունքներից կարող էր հարվածել իր թշնամիներին: Բայց հիմա նա թշնամու ձեռքին էր, որը նրան էր գիջել Վարանդայի տեր **Շահնազար** դավաճանը: **Փանահ խանի** ձեռքին հիմա նա հզոր ամրություն էր, որով կարող էր ջնջել համսայի մյուս երեք մելիքությունները:

Եվ հաջենը գրավելուց հետո նա հարձակվեց Ջրաբերդի վրա, որի տերը մելիք **Ալլահ-Ղուլին** էր, նա, որ իրեն՝ Փանահ-Ալին փրկել էր, երբ նա հալածվել էր պարսից կառավարության կողմից: Բայց մի՞թե մելիքի և խանի միջև բարեկամությունը պիտի կանգնեցներ իր նպատակն իրագործելու համար ընդհանրապես որևէ բարոյական հասկացություն հաշվի չառնող մեծ ճանապարհների նախկին ավագակապետին, մանավանդ, որ նրա խորհրդատուն ու մարտական ընկերն էր եղբայրասպան մելիք **Շահնազարի** նման անբարո մեկը: Կռիվները Ջրաբերդի մելիքի և Փանահի միջև փոփոխական հաջողությամբ բավական երկար տևեցին, որը բնականաբար զոհեր էր խլում երկու կողմից էլ: Ջրաբերդի մելիքը որոշեց, վերջ տալու համար անտեղի ավերումներին ու զոհերին՝ մի կերպ վերահաստատել նախկին բարեկամությունը **Փանահի** հետ, որի կյանքը փրկել էր կախաղանից: **Փանահ խանը** իր բարերար մելիքին ընդունեց մեծ պատիվներով և մեծ ուրախությամբ: Նույն գիշեր մելիքը գլխատվեց իր հետ եկած երեք ուղեկիցների հետ: Նահատակ մելիքին հաջորդում է նրա եղբայր մելիք **Հաթամը**, որը չէր գիշում եղբորը քաջությամբ ու խիզախությամբ: Կռիվը Ջրաբերդի ու խանի միջև վերսկսվում է: **Մելիք Հաթամի** զինակիցն ու բարեկամն էր Գյուլիստանի մելիք **Հովսեփը: Փանահ խանը** Ղարաբաղում տարածված քոչվոր Ջիվանշիր, Սարուջալի, Բաբիբլի, Օթուգիքին ցեղերից հավաքեց մի ահռելի բանակ և գնաց Թարթառ գետին մերձ Ջրաբերդ ամրոցի վրա, ուր ամրացել էր **մելիք Հաթամը**: Մելիք Հաթամը հասկացավ, բացառվում է հայերի հաղթանակը: Նա չպետք է կարողանա պահպանել Ջրաբերդը: Եվ նա վճռեց դուրս բերել ժողովրդին ու զորքը իր երկրից, որպեսզի կարողանա կռիվը շարունակել դրսից: Նա կռվելով, ժողովրդին պաշտպանելով, կանոնավոր նահանջով հասավ Գյուլիստանի սահմանին՝ իր դաշնակից մելիք **Հովսեփի** հետ միասնաբար կռվելու **Փանահ խանի** դեմ:

Սակայն այստեղ ևս հայերը պարտվեցին:

Երկու մելիքները չէին կարող գլուխ խոնարհել **Փանահ խանի** առջև: Նրանք գերադասեցին հեռանալ դեպի Գանձակ և նրա տեր **Շահվերդի խանի** 9 ապաստան խնդրել: Եվ քանի որ Գանձակի խանի ատելությունն ու թշնամանքը Փանահ խանի հանդեպ անսահման էր՝ նա սիրով ընդունեց երկու հայ մելիքներին և Շամքոր գետի ափերին ու շրջակա լեռներում բնակության տեղեր հատկացրեց նրանց հետ եկած ժողովրդին:

Խամսայի հինգ մելիքությունից դեռ ազատ էր մնացել **Դիզակը**:

...Երկար և արյունալի կռիվներ եղան: Երկար ժամանակ հաղթանակը Դիզակի տեր մելիք **Եսայու** կողմն էր: Բայց, ի վերջո, նա էլ պարտվեց: Թուրք հեղինակ

Միրզա Ջեմալը վկայում է, որ Դիզակի տեր **մելիք Եսային** հաշտություն խնդրեց և, երբ բանակցությունների համար գնաց Փանահ խանի մոտ, սա իր նենգ բնավորության համաձայն գլխատել տվեց Խամսայի վերջին մելիքին: Այսպես վերջ տրվեց Խամսայի մելիքությունների ինքնակառավարմանը: Փոխարենը ստեղծվեց **Ղարաբաղի խանությունը՝ Փանահ խանի** իշխանության ներքո: Սակայն **Փանահ խանի** կռիվը միայն հայ մելիքների և Ղարաբաղում տարածված ինքնագլուխ թուրք ցեղերի դեմ չէր: Նրա ախոյաններն էին Շամախու **Հաջի-Չելեբի** խանը և Գանձակի **Շահվերդի խանը: Փանահ խանի** դեմ էր նաև Վրաստանը, ապա Պարսկաստանում իշխանություն ունեցող բոլոր խաները, որոնք երբեմն ապարդյուն փորձում էին գրավել անխոցելի Շուշիի բերդը:

...Մազանդարայի **Մամադ-Հասան խանը** եկավ նվաճելու Շուշին: Սակայն ստիպված արագ վերադարձավ Մազանդարա, ուր ապստամբություն էր բարձրացել նրա դեմ: **Մամադ-Հասան խանը** հեռանալիս թողել էր իր բանակի ողջ ծանրոցը և թնդանոթները, որոնք բազմեցին Փանահ խանի ամրոցի պարիսպներին՝ կրկնապատկելով նրա անառիկությունը:

Երկրորդ մեծ արշավանքը Շուշիի դեմ ազգությամբ ավշար Ուրմիի **Ֆաթալի խանին** էր, որին միացել էին Գյուլիստանի և Ջրաբերդի մելիքները:

Հաղթելու համար **Ֆաթալի խանին՝ Փանահ խանը** միանում է Պարսկաստանի խաներից մեկի՝ **Զերին խանի** հետ: **Ֆաթալի խանը** պարտվում է, գերի տանի խաներից մեկի՝ **Զերին խանի** ձեռքով: Բայց **Փանահ խանի** դաշնակից ընկնում և սպանվում **Փանահ խանի** ձեռքով: Շուշի: Նա չէր ուզում, որ այդ հզոր **Զերին խանը** չի թողնում նրան վերադառնալ Շուշի: Նա չէր ուզում, որ այդ հզոր մարդը շարունակի նվաճումներով զարդարված իր փառքի ուղին:

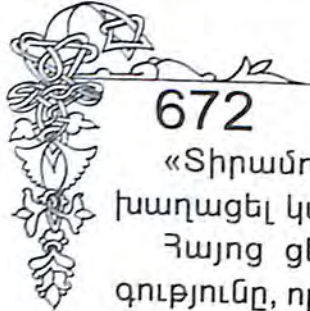
1762 թվականին գերության մեջ, Շիրազում մեռնում է **Փանահ խանը**: Նա կարողացել էր Պարսկական պետության մեջ ստեղծել ընդարձակ, ուժեղ և միասնական իշխանություն. **Ղարաբաղի խանությունը**:

ԱՎԱՐՏԱԿԵՑ Գ. ՀԱՏՈՐԸ. ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՀԱՅՈՐՈՒՄ

ԱՆՈՒՄ ԴԵՏՐՈՍՅԱՆԻ ԿԱՏԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐԷՐԸ ՄԱՆՈՂ ԹԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

Հայոց ցեղասպանությանն են նվիրված Աճառ Պետրոսյանի երեք փաստագրական ողբերգությունները:

«Տիրամոր ճիչը» նա բեմադրել է Առասպելի դպրաթատրոնում 1989թ. և խաղացել կանացի գլխավոր դերը:

Հայոց ցեղասպանությանն է նվիրված նաև «Բանտախուց 7160» ողբերգությունը, որը 1999թ. բեմադրվեց Աննա Պետրոսյանի հիմնադրած «Հիշողության բեմ» թատրոնում: 2000թ. «Բանտախուց 7160» ներկայացումը նկարահանվել է որպես հեռուստատեսային ֆիլմ:

«Արտոնված եղեռն» ողբերգությունը 2005թ. ապրիլին Հայոց ցեղասպանության 90-ամյա տարելիցին, բեմադրվել է Արցախի Վահրամ Փափազյանի անվան թատրոնում:

Առհասարակ, Հայոց ցեղասպանությունը հատուկ տեղ է գրավում Աննա Պետրոսյանի պատմագրական գործերի շարքում: 2002թ. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Ակադեմիայի Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի նախաձեռնությամբ հրատարակվեց Աննա Պետրոսյանի «Եղերապատում» գեղարվեստական վավերագիրքը: Գիրքն արագությամբ սպառվեց և 2005թ. Հայոց ցեղասպանության 90-ամյա տարելիցին թանգարան-ինստիտուտը նպատակահարմար գտավ վերահրատարակել ընթերցողի կողմից մեծ պահանջարկ ունեցող գիրքը, հեղինակի նոր, կարևոր լրացումներով:

«Եղերապատում» գեղարվեստական վավերագիրքը Հայոց մեծ ողբերգության և Հայոց հառնունի մասին է՝ հասցեագրված հայ պատանիներին և երիտասարդներին:

Գրական տարբեր ամսագրերում տպագրվել են Աննա Պետրոսյանի «Որպես հացն հանապազօրյա» և «Մինուա է անունը նրա» վեպերը, «Հանիր, խնդրում եմ, դիմակս», «Զվարթնոց», «Աղվիթա», «Մարիամ Մագդաղինացի և Փիլիպպոս» թատերգությունները: «Հանիր, խնդրում եմ, դիմակս» թատերգությունը 2000թ. բեմադրվել է Փարիզի Արբի Հովհաննիսյանի թատրոնում:

«Աղվիթա» թատերգությունը 260թ. Հայոց նախարար Սուրեն Սալահուդինովի իշխանուհի Աղվիթայի կողմից Աղբենուտ կոչվող ջերմուկներում առաջին բորոտանոց-հիվանդանոց հիմնելու պատմությունն է: Նման բժշկանոցներ Արևմտյան Եվրոպայում բացվել են Աղվիթա իշխանուհու բժշկանոցից 300 տարի անց միայն: Այս մասին վկայում են օտարազգի գիտնականները:

1986թ. «Հայաստան» հրատարակչությունը լույս է ընծայել Աննա Պետրոսյանի «Արևը քայլում է ինձ հետ» ժամանակակից վիպակը, «Սովետական գրող» հրատարակչությունը 1986թ.՝ «Եկա, որ մնամ...» ընդհանուր խորագրով պատմական թատերգությունների ժողովածուն («Ամազոններ», «Շիրարայի քրքիջը», «Եկա, որ մնամ», «Աբգար Դպիր Թոխատեցի», «Երկար վերադարձ»):

«Նահիրի» հրատարակչությունը 1990թ. լույս է ընծայել «Կունարի Մեծ Տիկնոջ պատմությունները» վեպ-ասքերգությունը, կազմված երկու՝ «Մինուա է անունը նրա...» և «Ռուսա Հրաչվի» վեպերից:

Վեպ-ասքերգությունը, պատմական փաստերով հիմնավորված, մ.թ.ա. 9-7-րդ դ.դ. Արարատյան թագավորության Արամյան արքայատոհմի Ասորեստանի զավթողական քաղաքականության դեմ տարած հաղթական պայքարի, ինչպես

նաև կառուցողական հզոր գործերի, հայ ժողովրդի անընկճելի հերոսական Ոգու և Արարման Ոգու պատմությունն է:

ՀԳՄ հրատարակչությունը 2004թ. հրատարակել է Աննա Պետրոսյանի «Սերն աշխարհեն խռովել՝ կերթա» պատմավեպը: Գրքի հերոսը Նահապետ Քուչակ բանաստեղծն է, որ 16-րդ դարում օտարների լծի տակ բզկտված Հայրենիքի ճանփաներով փորձում է հասնել Սիրո հետևից:

Հաջորդը «Մոզ քաղաքի կործանումը» պատմավեպն է, որը 2004թ. լույս են ընծայել «Նոր Դար» և «Զանգակ-87» հրատարակչությունները: 8-րդ դարի մասին համակողմանի պատմող այս պատմավեպը նաև վարքագրություն է հեռավոր անցյալում ապրած, սրբացած նախնիների մասին, որոնք եղան Հայոց մտավոր ու հոգևոր կյանքի անմնացորդ նվիրյալները: Մարդկային անանց արժեքների ներկայացնող այս պատմավեպը որքան պատմական, նույնքան էլ ժամանակակից է:

«Զանգակ-87»-ը 2004թ. հրատարակել է Աննա Պետրոսյանի «Կարոտների իր աշխարհը» գեղարվեստական էսսե-ալբոմը՝ նվիրված հայազգի աշխարհիչակ նկարիչ Ոստանիկ Ադոյանին-Արշիլ Գորկուն:

«Քաջավարժներ» պատմվածքների ժողովածուն (Զրույցներ հնագույն քաջավարժների մասին) 2005թ. լույս է ընծայել «Ամրոց Գրուպ» հրատարակչությունը:

Տարբեր տարիներին հրատարակվել են նաև Աննա Պետրոսյանի մանկական «Տարբեր տարիներին հրատարակվել են նաև Աննա Պետրոսյանի մանկական «Մի քիչ արև», «Բյուրապատիկ», «Ծիածանի հետ ծնված բաղիկը» հեքիաթները: 2008թ. «Ներաշխարհ» հրատարակչության կողմից հրատարակվել է Աննա Պետրոսյանի «Հայոց Լեռնաշխարհի հայտնի և անհայտ առասպելները» գիրքը:

2001թ. փետրվարի 21-ից «Վասն Հայության» շաբաթաթերթի առաջին համարից շարունակաբար տպագրվել է Աննա Պետրոսյանի «Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» մեծածավալ յոթհատորյա վկայագրքի Ա հատորը:

2008թ. պետպատվերով և «Դար» հիմնադրամի աջակցությամբ հրատարակվել է «Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» վկայագրքի Ա հատորը:

2009թ. հրատարակվել է վկայագրքի Բ հատորը: «Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» վկայագիրքը հայ ժողովրդի մտավոր և հոգևոր դրսևորումների, աստվածապարզ նաև Արարման Ոգու, հնագույն ժամանակներից մինչև 21-րդ դարի լույս ու ստվերով լեցուն մեր օրերի պատմությունն է: Այն գրված է պատմության հանդեպ խորին հարգանքով և գրող-գեղագետի հոգեբանական նրբին վերլուծումներով:

Աննա Պետրոսյանը ունի այլ բազմաթիվ ստեղծագործություններ, որոնք սպասում են լույս ընծայման իրենց հերթին:

ՑՐՈՆՔ	
ԿԻԼԻԿԻԱ	5
ԱԲԼՂԱՐԻՔ ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԵՎ ԳԱԳԻԿ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐՔԱ	8
ՓԻԼԱՏՐՈՍ ՎԱՐԱԺՆՈՒՆԻ	12
ԳՈՂ ՎԱՍԻԼ	16
ԿԻԼԻԿԻԱՆ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԻՇԽԱՆԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆ	20
ՌՈՒԲԻՆՅԱՆՆԵՐ: ՌՈՒԲԵՆ ԱՌԱՋԻՆ	23
ԹՈՐՈՍ ԱՌԱՋԻՆ ՌՈՒԲԻՆՅԱՆ	23
ԼԵՎՈՆ ԱՌԱՋԻՆ ՌՈՒԲԻՆՅԱՆ	24
ՃԱՄԾՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ	25
ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՀԱՊԳՈՒՅՆ ՑԵՂԵՐԻ ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԸ	28
ԼԱՆԳՈՔԱՐԴՆԵՐ	30
ԿԱՌԼՈՍ ՄԵԾ	32
ՖՐԱՆՍԻԱ	33
ԳԵՐՄԱՆԻԱ	36
ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ	39
ԱՆԳԼԻԱ	45
ՍԿԱՆԴԻՆԱՎԻԱ ԵՎ ՅՈՒՏԼԱՆԴԻԱ	48
ՎԻԿԻՆԳՆԵՐ	51
ԻՍՊԱՆԻԱ	52
ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐ	56
ՀԱՅԵՐԸ ԵՎ ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐԸ	62
ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԸ	65
ԻՆՉ ԷՐ ՎԱՏԱՐՎՈՒՄ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ	70
ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՌՈՒԲԻՆՅԱՆԻ ՈՐԴԻ ՌՈՒԲԵՆ ԵՐՐՈՐԴ	73
ԼԵՎՈՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՌՈՒԲԻՆՅԱՆ	77
ԽԱՉԱԿՐԱՅ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ	78
ԽԱՉԱԿՐԱՅ ԵՐՐՈՐԴ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ	80
ՈՎՔԵՐ ԷԻՆ ԹՈՒՐՔՄԵՆՆԵՐԸ, ՈՐՈՆՔ ԹՈՒՐՔ ՉԷԻՆ	80
ԼԵՎՈՆ ԵՐԿՐՈՐԴԻ ՀԱՂԹԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ԵՎ ՀԱԼԵՊԻ	82
ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ	82
ԼԵՎՈՆ ԵՐԿՐՈՐԴԸ ԵՎ ՖՐԻԴՐԻԽ ԲԱՐԲԱՐՈՍԱ ՇԻՎԱՍՈՐՈՒՔԸ	82
ԼԵՎՈՆ ԵՐԿՐՈՐԴԸ ԵՎ ԲՈՅԵՍՈՒՆԴ ԵՐՐՈՐԴԸ	83
ԼԵՎՈՆ ԵՐԿՐՈՐԴԸ ԿԻԼԻԿԻՈՒ ԱՐՔԱ	86
ԽԱՉԱԿԻՐ ԱՄՊԵՏՆԵՐԻ ՈՒՒՏԵՐԸ՝ ՕՐԴԵՆՆԵՐԸ	87
ԱՍՍԱՍԻՆՆԵՐ	89
ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆ ԱՄՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՒՏԵՐ	89
ՏԱՄՊԼԻԵՐՆԵՐ ՏԱՃԱՐԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՎ «ՄԱՍՈՆԱԿԱՆ ՕԹՅԱԿԸ» 17-ՐԴ Դ.	93
ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ԽԱՉԱԿԻՐ ԱՄՊԵՏՆԵՐԻ ՈՒՒՏԵՐԸ	99
ԽԱՉԱԿՐԱՅ ՉՈՐՐՈՐԴ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ	99
	103

ԿԻԼԻԿԻԱՆ ԵՎ ԻԿՈՆՍՏԱՆԻ ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐԸ	105
ԼԵՎՈՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՅՈՑ ԱՐՔԱՆ	107
ՋԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՌՈՒԲԻՆՅԱՆՆԵՐԻ ԱՍՏԵՂԱՅԻՆ ԺԱՄԸ ԱՋԱՏԱԳՐՎԱԾ	108
ՀԱՅՈՑ ԵՎ ԿԻԼԻԿԻՈՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔՈՒՄ	110
ՋԱԲԵԼԻ ԵՎ ՀԵԹՈՒՄԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	111
ՀԵԹՈՒՄՅԱՆ ԱՐՔԱՅԱՏՈՂՍԸ	112
ՀԱՅՈՑ ՆԱՎԱՏՈՐՄԻՂԸ	115
ԿԻԼԻԿԻՈՒ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ	115
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԵՏ	115
ՏԱՐՍՈՆ	116
ԿՈՌԻԿՈՍ	117
ԱՅԱՍ	124
ՈԳԵՂԵՆ ԿԻԼԻԿԻԱՆ	126
ՍԵՎ ԼԵՈՒՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ	127
ԴՐԱՋԱԿԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԸ	127
ՄԵԾ ՔԱՐԻ ԵՎ ՍԿԵՎՈԱՅԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆՆԵՐԸ	127
ԸՍՏ ՀԱՅՐԵՆԻ ԱՋԱՎԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ, ԸՍՏ ՄԱՅՐԵՆԻ	127
ԱՍՏՎԱԾԱՊԱՇՏՈՒԹՅԱՆ	134
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	134
ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏԳԻ	135
ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ	137
ԳՐԻԳՈՐ ԵՐԵՑ	139
ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ	152
ԻՆՉՊԵՍ ՎԱՌՈՒՑԵՑԻՆ ԱՅՍԵՂ	158
ԵՐԲ ԳՐԵՑԻՆ ԳԻՐՔԸ ԵՎ ԾԱՂԿԵՑԻՆ... ԲՈՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	164
ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԳՐԻՉՆԵՐՆ ՈՒ ԾԱՂԿՈՂՆԵՐԸ	165
ԹՈՐՈՍ ՌՈՍԼԻՆ	166
ՈՒՐԻՇ ԲԱՋՄԱՇՆՈՐՀ ԱՆՈՒՆՆԵՐ	167
ՍԱՐԳԻՍ ՊԻԾԱԿ	170
ԲԺՇԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ	185
ՄԽԻԹԱՐ ՀԵՐԱՑԻ	192
ԳՐԻԳՈՐԻՍԸ ԵՎ ՈՒՐԻՇՆԵՐԸ	194
ԱՍԻՐԴՈՎԼԱԹ ԱՄԱՍԻԱՑԻ	198
ՆՐԱՆՔ ՆՈՒՅՆՊԵՍ ԵՎԱՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻՑ	199
ՉԻՆԳԻՉ ԽԱՆ	200
ՉԻՆԱՍՏԱՆ	207
ԻՆՉ Է ՆՇԱՆԱԿՈՒՄ ԴԱՌ	208
ԲՈՒԴՂԱՅԱԿԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ	211
ՄՈՆԴՈԼԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐ ՉԻՆԱՍՏԱՆԻՑ՝ ԿՈՎԿԱՍ	211
ՄՈՆԴՈԼԱԿԱՆ ՋՈՐԱՔԱՆԱԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	218
ԲԱԹՈՒ ԽԱՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ՌՈՒՄԱՍԱՆ ԵՎ ԱՆԴԻՆ	218
ՉԱՐՄԱՂԱՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ	218
ՄՈՆԴՈԼՆԵՐԸ, ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ և ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՉԱԿԵՑԻՆ	219

ՄՈՆԻՏԻՆԵՐԸ ԾԱՐՈՒՆԱԿՈՒՄ ԵՆ ԳՐԱԿԵԼ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԸ	223
ՄՈՆԻՏԻՆԵՐԸ ԵՎ ԱՆԻՆ	224
ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԿԻԼԻԿԻԱ	227
ՀԵԹՈՒՄ ԱՌԱՋԻՆԸ ԵՎ ՄՈՆԻՏԻՆԵՐԸ	228
ԻՆՉ ԷՐ ԱՅՍ ՈՍԿԵ ՀՈՐԴԱՆ	230
ՀԵԹՈՒՄ ԱՐՔԱՅԻ ԵՎ ՄԱՆԳՈՒ ԽԱՆԻ ԿՆՔԱԾ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ	231
ՈՎՔԵՐ ԵՆ ՄԱՍԼՈՒՔՆԵՐԸ	233
ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԵՎ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՍՐԿՈՂ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	233
ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԱՍԼՈՒՔՆԵՐԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՎՐԱ: ՄԱՌԻԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ:	236
ՈՂՋ ԿԻԼԻԿԻԱՆ ՆԱԽՃԻՐԻ ԱՄՊԱՐԵՋ:	236
ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԵՎ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԻՋԵՎ:	238
ԼԵՎՈՆ ԵՐՐՈՐԴ	240
ՍՄԲԱՏ ՄՊԱՐԱՊԵՏ ԳՈՒՆԴԱՏԱՔԸ	245
ՍՄԲԱՏ ՄՊԱՐԱՊԵՏԸ ԵՎ ԻՐ «ՊԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐՔԸ»	245
ՄԱՍԼՈՒՔՆԵՐԻ ՆՈՐ ԱՄՊԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՆՈՐ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ	247
ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ	248
ԼԵՎՈՆ ԵՐՐՈՐԴԸ ԵՎ ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ: ԿԵՈՒՆ ԹԱԳՈՒՅԻ	249
ԱՐԵՎԵԼԵԻ ԵՎ ԱՐԵՎՄՈՒՏՔԻ ՀԱԿԱՍԱԿԱՆ ՎՃԱԿՆԵՐԸ	250
ՀԵԹՈՒՄ ԵՐԿՐՈՐԴ	251
ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԲՈՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ	255
ՎԵՐԱԴԱՌՆԱՆՔ ԿԻԼԻԿԻԱ	256
ԿԻԼԻԿԻՈ ԹԱԳԱԿՈՒՎ ԽԺԴԺՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	257
ԼԵՎՈՆ ՀՈՐՐՈՐԴ	259
ԱՎԻՆՅՈՆԻ ՊԱՊԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ	263
ԼԵՎՈՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ	264
13-ՐԴ ՂԱՐԸ ԻՆԿԻՋԻՑԻԱՅԻ ԾԱՂԿՄԱՆ ՈՒ ՀՋՈՐԱՅՄԱՆ ՂԱՐ	273
ԻՍԿ ԱՅՍԵՂ՝ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ	276
ԿԻԼԻԿԻԱՆ ՈՐՊԵՍ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԻ ՀԱՆԳՈՒՅՑ	277
ՄԱՐԿՈ ՊՈԼՈՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ	282
ԱՅԱՍ ՆԱԿԱՀԱՆԳՍԻ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԸ ԵՎ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՇՈՒԿԱՆԵՐԸ	285
ՆՈՐԻՑ ՄԱՍԼՈՒՔՆԵՐԸ, ԿԻԼԻԿԻՈ ՏԵՐԵՐԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՐԴԸ	287
ԼԵՎՈՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԹԱԳԱԿՈՐԸ, ԼԱՏԻՆԱՍԵՐՆԵՐԸ ԵՎ ԵԳԻՊՏՈՍԸ	289
ԼՈՒՍԻՆՅԱՆՆԵՐ	290
ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՀՈՐՐՈՐԴ ԿԻԼԻԿԻՈ ԹԱԳԱԿՈՐ	293
ԼԵՎՈՆ ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ	295
ՈՐՆ ԷՐ ԿԻԼԻԿԻՈ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱԿՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐԾԱՆՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌԸ	296
ԱՆՀԱՅՐԵՆԻՔ ՈՒ ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ ԹԱԳԱԿՈՐԸ	301
ԻՍԿ ԼԵՈՆԱՅԻՆ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ	304
ՈԳԵՂԵՆԻ ՏԻՐՈՒՅԹՆԵՐՈՒՄ	304
ՊԱՏՄԻՉՆԵՐ	307
ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉ	312
ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ	304
«ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»	307

ՎԱՅՈՑ ՋՈՐ, ԱՄԱՂՈՒԻ ՆՈՐԱՎԱՆՔ	316
ԹԱՆԱՀԱՏԻ ՎԱՆՔ	317
ՎԱՀԱՆԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ	318
ԳՆԴԵՎԱՆՔ	319
ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ ՊԱՏՄԻՉԸ ԵՎ ՍՅՈՒՆՅԱՑ ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ՏՈՒՆԸ	323
ԻՄԱՍՏԱՍԵՐՆԵՐ ԵՎ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐ	323
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՐՁՆԿԱՑԻ	328
ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԵՐՁՆԿԱՑԻ	330
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՐՁՆԿԱՑԻ ԾՈՐԾՈՐԵՑԻ	331
ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿԵՉԱՌԵՑԻ	335
ՖՐԻԿ	339
ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵՎՅԻ	342
ԳԻՆԻ	343
ԻՄԱՍՏՈՒՆ ԶԻՆՎՈՐԸ	343
ԱՌԱՔԵԼ ՍՅՈՒՆԵՑԻ	346
ԵՐԳ ԵՎ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆ	347
ԳՐԻԳՈՐ ԽՈՒԼ	348
ՍԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ	353
ԿՈՐԾԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ՔԱՌՍՈՒՄ	355
Ո՛Վ ԷՐ ԹԻՍՈՒՐԸ ԿԱՍ ԹԵՍՈՒՐԸ	357
ԼԵՆԿ ԹԵՍՈՒՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ	359
ՄԵՌՆՈՂ ԱՆԻ	367
ԲՅՈՒՋԱՆԴԻՈՆԻ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ	378
ՀԱՅՈՑ ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ՏՆԵՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԲԵԿՈՐՆԵՐԸ	385
ՄՈՒՏՔ ՏԱՍՆՎԵՑԵՐՈՐԴ ՂԱՐ	386
ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ	391
ԲՈՐՋԱՆԵՐ ԵՎ ՄԵԴԻՉԻՆԵՐ	397
ԻՆԿԻՋԻՑԻԱ	399
ՊԱՎԴԻԿՅԱՆՆԵՐ-ԿԱԹԱՐՆԵՐ-ԱԼԲԻԳՈՅՑՆԵՐ	406
ՀԱՅՈՑ ՀԱՎԱՏԸ ԵՎ ԻՆԿԻՋԻՑԻԱՆ	408
ԹՈՒՅՆ ԵՎ ՍԱՐՍԱՓ	414
ՂԱՆԹԵ ԱԼԻԳԻԵՐԻ	420
ՖՐԱՆՉԵՍԿՈ ՊԵՏՐԱՐԿԱ	423
ՋՈՎԱՆՆԻ ԲՈՎԱԶՉՈ	424
ՋՈՏՏՈ	424
ԼԵՈՆԱՐԴՈ ՂԱ ՎԻՆՉԻ	426
ՈԱՖԱՅԵԼ ՍԱՆՏԻ	426
ՄԻՔԵԼԱՆՋԵԼՈ ԲՈՒՆԱՐՈՏԻ	427
ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ ՖՐԱՆՍԻԱՅՈՒՄ	428
ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ ԱՆԳԼԻԱՅՈՒՄ	428
ԹՈՍԱՍ ՄՈՐ	429
ՈՒԻԼՅԱՍ ՇԵՔՍՊԻՐ	436
ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ ԻՍՊԱՆԻԱՅՈՒՄ	436

ՄԻԳԵԼ ԴԵ ՍԵՐՎԱՆՏԵՍ	437
ԼՈՊԵ ԴԵ ՎԵԳԱ	438
ԳԵՂԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ	438
ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅՈՒՄ	438
ԷՐԱԶՄ ՈՌՏԵՐԴԱՄՅՈՒ	439
ԱԼԲՐԵՍ ԴՅՈՒՐԵՐ	440
ՌԵՖՈՐՄԱՅԻԱ	440
ԿԱԹՈԼԻԿՈՒԹՅԱՆ ՓԼՈՒՋՈՒՄԸ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ	441
ՌԵՖՈՐՄԱՅԻԱՆ ԱՆԳԼԻԱՅՈՒՄ	442
ՖՐԱՆՍԻԱՆ ԵՎ ՌԵՖՈՐՄԱՅԻԱՆ	443
ՀԱԿԱՌԵՖՈՐՄԱՅԻԱ	444
ԿՈՊԵՆՀԱԳՈՍ	444
ՋՈՐԴԱՆՈ ՔՐՈՒՆՈ	445
ԳԱԼԻԼԵՈ ԳԱԼԻԼԵՅ	445
ՎԵՐԱԴԱՐՉ ՀԱՅԱՍՏԱՆ	448
ԵՂԵՂ Է ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ	448
ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻՆ ՄԵԾ ԷՐ ԲՈԼՈՐ ՄԵԾԵՐԻՑ	454
ՀԱՅԵՐԸ ՆՈՐ ԻՇԽՈՂՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ	455
ԹՈՒՐԶԻԱ ԿԱՄ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՈՒԹՅՈՒՆ	455
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ	460
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆՈՐԻՑ ՈԱԶՄԱՂԱՇՏ	461
ԿԱՅԻՆ ՆԱԵՎ ՔՐԴԵՐԸ	463
ՇԱՀ-ԱԲԱՍԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ	464
ՇԱՀ-ԱԲԱՍԸ ԵՎ ՋՈՒՂԱՆ	468
ՀԱՅԵՐԻ ՍՏՐԿԱՑՄԱՆ ԵՎ ԲՈՆԱԳԱՂԹԻ ՄԱՍԻՆ	475
ԻՆՉ ԵՂԱՎ, ԵՐԲ ՇԱՀ-ԱԲԱՍԸ ԴԱՏԱՐԿԵՑ ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԵՐԿԻՐԸ	481
ՄԵԼԻՔԵՐ	483
ՆՈՐ ՋՈՒՂԱ	485
ՄԵԾ ԱՆԱՊԱՏ	493
ՈԳԵՂԵՆԻ ՊԱՀԱՆՋԸ	499
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹԼԿՈՒՐԱՆՑԻ	500
ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԹԱՄԱՐԵՑԻ	502
ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒԶԱԿ	504
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ ԳԻՐՔ ԷՐ ՊԵՏՔ	508
ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	508
ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՈԱՀՎԻՐԱՆ ՀԱԿՈԲ ՄԵՂԱՊԱՐՏ	511
ԱԲԳԱՐ ԴՊԻՐ ԹՈՒՄԱՏԵՑԻ	516
ՍՈՒԼԹԱՆՇԱՀ ԱԲԳԱՐՅԱՆ ԹՈՒՄԱՏԵՑԻ	521
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՏԵՐԶՆՑԻ	523
ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԱՌԱՋԻՆ ԱՂԲԱԿԵՑԻ	524
ՀԱԿՈԲ ՋՈՒՂԱՅԵՑԻՆ ԵՎ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ	532
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՆԿՅՈՒՐԱՅԻ	535
ՄԱՏԹԵՈՍ ԾԱՐԵՑԻ	535

ԱՎԵՏԻՍ ՂԼԻՃԵՆՑ	536
ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻ	538
ՆՈՐԻՑ ՀԱԿՈԲ ՋՈՒՂԱՅԵՑՈՒ ՄԱՍԻՆ	538
ԿԱԹՈԼԻԿՆԵՐ	542
ՃԻԶՎԻՏՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	548
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ	551
ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻՆ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ	556
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈԼՈՎ	559
ԻՆՉ ԷՐ ՈՍԿԱՆՅԱՆ ՏՊԱՐԱՆԸ	561
ՎԱՆԱՆԴԵՑԻՆԵՐ	562
ՅՈՂԱՆ ՅՈՒՄԻՍ ՇՐՅՈՂԵՐ	564
ՀԱՄԱՏԱՐԱԾ ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ	565
ԼԱ ԿՐՈՋ ՄԱԹՅՈՒՐԵ	566
ԳԵՈՐԳ ԵՎ ԳՈՒԼԻԵԼՍՈՒՄ ՎԻՍՏՈՆՆԵՐ	567
ՎԱՆԱՆԴԵՑԻՆԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ	568
ՎԵՐԱԴԱՐՉ ՀԱՅԱՍՏԱՆ	570
ԻՍՐԱՅԵԼ ՕՐԻ	571
ԱՎԵՏԻՔ ԵՎՐՈՎԱՅԻ	576
ՆՈՐԻՑ ԻՍՐԱՅԵԼ ՕՐԻ ԵՐԱԶՈՂԻ ՀԵՏ	577
ԿԻԵՎՅԱՆ ՈՒՄԻԱՅԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՊԵՏՐՈՍ ՄԵԾ	584
ՀԱՅԵՐԸ ՈՒՄԱՍՏԱՆՈՒՄ	589
ԲՈԳՂԱՆ ՍՈՒԼԹԱՆՈՎ	592
ՊԵՏՐՈՍ ՄԵԾ	593
ԻՍՐԱՅԵԼ ՕՐԻԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ	595
ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԶՅԱՆ	606
1711 ԹՎԱԿԱՆԻ ԱՇՈՒՆՆ ԷՐ	608
ՍՂՆԱԽՆԵՐ	614
ՂԱՎԻԹ ԲԵԿ	628
ՄԽԻԹԱՐ ՄՊԱՐԱՊԵՏ	643
ՆԱԴԻՐ ՇԱՀ	647
ՆԱԴԻՐ ՇԱՀԻՑ ՀԵՏՈ	652
ԷԶՄԻԱԾԻՆ	656
ԹՈՒՐԶԱՀՊԱՏԱԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆ	658
ԿԻԼԻԿԻԱ	662
ՎԵՐԱԴԱՐՉ ԱՐՑԱՆ	665
ԿԵՆԱՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	670
ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ	674

ԱՆՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
«Բոլոր ժամանակների Հայաստանը»

Анна Петросян
“Армения всех времен”

Anna Petrosyan
“Armenia of all times”

Խմբագիր՝
Գեղ. ծնավորող՝
Սրբագրիչ՝
Վերստուգող սրբագրիչ՝
Համակարգչային
շարվածքը՝

Ա. Պետրոսյան
Ա. Լաչիկյան
Վ. Բաղդասարյան
Լ. Մեհրաբյան
Ա. Նախչարյանի

Կազմի նկարը՝ Սվետլանա Հակոբյանի «Էրգիր» շարքից

Չափսը 70x100 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ, տպագրությունը՝ օֆսեթ,
տառատեսակը՝ Արեալ Արմենիան, ծավալը՝ 42.5 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 500: Գինը՝ պայմանագրային:
Պատվեր 1528

«ԴԱՐ» հիմնադրամ
Հեռ. + 374 10 50 15 15, Էլ. հասցե՝ Info@armdar.am
Կայք՝ www.armdar.am

Фонд “ДАР”
Тел. + 374 10 50 15 15, Эл. почта: info@armdar.am
Адресс www.armdar.am

“DAR” foundation
Tel.: + 374 10 50 15 15, E-mail. info@armdar.am
Url.: www.armdar.am

«Տիգրան Մեծ» տպարան
Հասցե ՀՀ, ք. Երևան, Արշակունյաց 2

